

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari**

2023-yil 20-may

TOSHKENT – 2023

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2023. 718 bet.

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

Normurodova N. Z., filologiya fanlari doktori, professor;

Jamoliddinova O.R., pedagogika fanlari doktori, professor;

Normamatov S.M., filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Abdushukurov B.B., filologiya fanlari doktori, professor;

Abdinazimov Sh.N., filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S., filologiya fanlari doktori, professor,

Jo‘raho‘ziyev N.I., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent;

Rahmatov M.M., filologiya fanlari doktori, dotsent;

Tilavov A.X., filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R., katta o‘qituvchi;

Aliqulova H., katta o‘qituvchi;

Qodirov U.A., o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: maliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2023-yil 20-mayda o‘tkazilgan Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

YALPI YIG'ILISH MA'RUZALARI

G'OZI OLIM YUNUSOV – O'ZBEK SHEVALARINING TASNIFCHISI

GHAZI ALIM YUNUSOV – CLASSIFIER OF UZBEK DIALECTS

Sulton Normamatov,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotation. *The article gives a general description of the scientific research conducted by Professor Ghazi Alim Yunusov in the field of dialectology. His attitude to the existing classifications and the basis of the classification of Uzbek dialects implemented by him are discussed.*

Keywords: *dialect, classification, areal linguistics, contrast vowel, diphthong, synharmonism, metisation, hybridization, lip harmony.*

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o'zbek tilshunosligiga ilmiy baho berilar ekan, bu davrda shevashunoslik – dialektologiya yo'nalishi bo'yicha ilmiy faoliyat olib borgan, shevashunoslikning nazariy va amaliy masalalari bilan shug'ullangan, fan takomiliga o'z hissasini qo'shgan jadid adiblaridan G'ozim Olim Yunusov faoliyati haqida to'xtalish maqsadga muvofiq bo'ladi. Tarjimon, etnograf, folklorshunos-murabbiy, tashabbuskor rahbar G'ozim Olim Yunusov o'zbek dialektologiyasi sohasida ham dastlabki ilmiy tadqiqotlarni olib borgan o'zbek professor olimlaridan hisoblanadi. U dastlab o'zbek folklori va etnografiyasiga oid materiallarini to'plash, imlo qoidalarini ishlab chiqish ishlari bilan birga, ayni paytda Adliya xalq komissarligida faoliyat yuritib huquqiy hujjatlarni o'zbek tiliga tarjima qilish bilan ham shug'ullanadi. Bu faoliyati negizida iqtisod va huquqiy atamalar lug'atini yaratadi. G'ozim Olim Yunusov ilmiy faoliyatining alohida yo'nalishini o'zbek xalq lahja va shevalarining etnolingvistik tadqiqi egallaydi. Uning "Turkiston" gazetasining 1922-yil 18-dekabr sonida e'lon qilingan "O'zbeklarda el tanish ishi" nomli maqolasi aynan mana shu mavzudagi ilk maqolasi sanaladi. O'zbek tilshunosligida shevalar tasnifi bilan yetuk tilshunoslarimiz shug'ullanib kelishdi. Eng so'nggi tasnif V.V.Reshetov qalamiga mansub bo'lib, u to'rtinchi asrning 60-yillarigacha bo'lgan davrdagi tasniflar va ularning yondashuv usullarini tahlil qilish asosida nisbatan mukammal bo'lgan tasnif yaratgan [Pemerov 1966: 3]. Ungacha bo'lgan davrdagi o'zbek shevalari tasnifi rus turkologlariga tegishli edi [Ashirboev 2021: 112-122]. Mahalliy olimlardan faqat G'ozim Olim Yunusov shevalar tasnifini amalga oshirgan hamda bu mavzuga bag'ishlab "O'zbek shevalarini tasnifda bir tajriba" nomli maxsus asar yaratgan [G'ozim Olim Yunus 1935].

Bu asar bevosita o'zbek shevalari tasnifiga bag'ishlangan bo'lsa-da, unda bu mavzu bilan kifoyalanib qolinmaydi, balki mavzuni yoritish chog'ida o'zbek xalqi, tilining tarixi, o'zbek tilining turkiy tillar orasida tutgan o'rni, o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, sheva faktlarini aks ettirishda transkripsiyadan foydalanish, o'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari, qayd etilgan lahjalarning eng muhim fonetik, morfologik, leksik xususiyatlarini ham ko'rsatib boradi. Ayniqsa, bu ishga ilova sifatida o'zi belgilagan uch lahjadan to'plagan matnlarini va sheva lug'atini ham ilova qiladi. Quyida bu asarda ko'tarilgan nazariy masalalardan biri – mallifning mavjud tasniflarga munosabati hamda o'zi amalga oshirgan shevalar tasnifining asoslari xususida fikr yuritiladi. Hozirga qadar o'zbek shevalarining tasnifi bir qator ishlarda o'rganilgan, bu haqda yuqorida ham aytilgan. Bu ishlarda G'ozim Olimning tasnifi ham beriladi, lekin uning biz tahlil qilayotgan asaridagi

barcha fikrlari aks ettirilmagan. G'ozim Olim o'z tasnifini tavsiya etishdan avval o'zigacha bo'lgan davrdagi olimlar qarashlarini tahlil qilib chiqadi. U dastlab prof. Y.D.Polivanov tasnifi bo'yicha jiddiy e'tirozlarini bildiradi.

Uning o'rinli tanqidi. Y.D.Polivanovni shevalarning tasnifida ularni eronlashgan va eronlashmagan, turkmanlashgan, qozoqlashgan tarzida guruhlariga ajratishini tanqid qiladi. Albatta, bu tanqid o'rinli. Haqiqatan ham, dialektologlarimiz qayd qilishganidek [Pemerov, Шоабдурахмонов 1962: 73], bu davrda o'zbek tili shevalari tashqi ta'sir bilan bog'lab qo'yilgan edi, lekin bunday tanqid keyingi yillarda ham davom etib kelgan bo'lsa-da, nazariy jihatdan muayyan qusurlarga ega edi. Ma'lumki, til va shevalarning taraqqiy qilishida kontakt, ya'ni ularning chegara zonalarida yuz beradigan o'zaro ta'sir mavjudligi dunyo areal lingvistikasida e'tirof etiladi. Buni G'ozim Olimning o'zi ham tan oladi. U shunday yozadi: "Hech bir el o'z muhitidagina qamalib qolmaydi. U doimo boshqa xalqlar bilan aloqada bo'ladi. Bu aloqa qarama-qarshi ta'sirga yo'l ochadi. Shuning uchun bir xalqning tiliga boshqa xalqlarning ta'sirini ham o'zgarish o'suv (rivojlanish ma'nosida) muassiri deb tanish kerak" [G'ozim Alim Junus 1935: 13]. Demak, u til rivojlanishida tashqi ta'sirni unutmaydi.

Uning o'rinsiz tanqidlari:

1. Muallif Y.D.Polivanovning eronlashgan shevalarda unlilar 9 tadan 6 tagacha kamaygan degan fikrini tanqid qiladi. Bu o'rinda tanqid to'g'ri emas, chunki singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6 unli mavjudligi va uning keyinchalik o'zbek adabiy tilida mustahkam o'rin egallaganligi adabiyotlarda o'z aksini topgan.

2. Olti unlili shevalarni singarmonizmsiz sheva deb yuritganini ham tanqid qiladiki, bu ham, albatta, o'rinsiz edi.

3. Muallif Y.D.Polivanovning bir-biriga tamoman boshqa-boshqa bo'lgan lahjalarni faqat singarmonizmli bo'lishiga qarab bir bo'limga kiritganligini ham yanglish deb biladi. Lekin uning bu tanqidi o'rinsiz bo'lib, Y.D.Polivanov shevalarni singarmonizmli va singarmonizmsiz hamda eronlashgan va eronlashmagan shevalarga ajratish faqat chig'atoy (hozirgi qarluq-chigil-uyg'ur yoki qarluq lahjasi) lahjasi ichidagina farqlanishini ta'kidlagan edi.

4. G'ozim Olim Y.D.Polivanovning qipchoq lahjasining xususiyatlari sifatida keltirgan: **g'** undoshining **u** tovushiga aylanishi; **u**, **g'** tovushlarining tushib qolishi; **ç** tovushining **j** tovushi bilan almashinishi; **-lar**, **-nar**, **-din**, **-tin** qo'shimchalarining almashinib kelishi; **x** tovushi o'rnida **q** tovushining kelishi hodisalariga ishonchsizlik bildirgan. Bu faktlar Y.D. Polivanovning tasnifida uchramaydi, shuningdek, yuqoridagi faktlarning aksariyati qipchoq lahjasi shevalariga xosligini ta'kidlash mumkin.

5. G'ozim Olim Y.D. Polivanovni lab garmoniyasini faqat qipchoq shevalariga xos deb aytgan, vaholanki, hamma shevalarimizda bor deb tanqid qiladi. Bu tanqid ham o'rinli emas, chunki u Turkiston (qarluq) va Iqon (o'g'uz) shevali to'g'risidagi maqolasida shu shevalardagi singarmonizmning xususiyatlarini ham tahlil qilgan.

6. G'ozim Olim Y.D.Polivanovni diftonglarni qirq shevasiga, labial singarmonizmni esa faqat qipchoq lahjasiga xoslangan degan fikrini tanqid qiladi. Avvalo, Y.D.Polivanov shevalarni tasnif qilish tamoyillari to'g'risida fikr yuritmaydi, balki lahja va shevalarning xususiyatlarini bayon qilib boradi, boshqacha aytganda, u shevalarni tasnif qilganligini ta'kidlamaydi. Qolaversa, uning tasnifida diftong va lab garmoniyasining faqat shu sheva va lahjagagina xos deb ko'rsatgan fikrlari uchramaydi. Vaholangki, har ikkala hodisaning shevalarimizda mavjudligini asoslovchi adabiyotlar mavjud.

G'ozim Olim shevalar tasnifida qo'llagan tamoyillarini tasnif belgisi deb yuritadi. Ular quyidagilar: 1. "Ma'noga ta'sir etgan, ya'ni lahja va sheva vakillari orasida so'zlashganda bir-birini tushunishga mone bo'lgan belgilar (savtiy, lug'aviy, morfologik, nahviy farqlar)". Ifodadagi g'alizliklarni hisobga olmaganda, bu yondashuv, asosan, to'g'ri, lekin "ma'noga ta'sir etgan, ya'ni lahja va sheva

vakillari orasida so‘zlashganda bir-birini tushunishga mone bo‘lgan” iborasida ilmiylik yetishmaydi, xolos. 2. “Ma’noga ta’siri bo‘lmagan belgilarni tasnif belgisi qilib olmaslik”. Albatta, bu fikr tasnif tamoyili vazifasini bajara olmaydi. Aslida tasniflarda til va shevalardagi umumiylik, o‘xshashlik tamoyil sifatida ko‘riladi [Реформатский 1966: 205; Xolmonova 2020: 157]. G‘ozi Olim esa til va shevalardagi farqlarni asos qilib olishi to‘g‘risida fikr yuritadi. Albatta, uning “asos”lari yuqorida aytganimizdek, ilmiy darajaga ko‘tarilmagan va o‘zining tasnifini ham belgilay olmagan.

Shuni aytish lozimki, shevalar tasnifi uchun tamoyillar yoki yondashuvlarning yagona ishlanmasi mavjud emas. Faqat ayrim mualliflarga tasnif qilish asoslar to‘g‘risida fikr yuritadilar. “O‘zbek dialektologiyasi” darsligida olimlarning tasnif uchun asos tanlanishi berilgan, jumladan, K.Yudaxin shevalarda singarmonizmning amal qilishi va amal qilmasligini; Y.D.Polivanov metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi), gibridizatsiya (qardosh bo‘lmagan tillarning aralashuvi); A.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlari, o‘zbek shevalari orasidagi munosabat va tarixiy-lingvistik xususiyatlar; V.Reshetov o‘zbek shevalarining tarixiy-lingvistik xususiyatlari va lahjalarning atrof tillar bilan munosabatini asos qilib olishganligi ko‘rsatiladi [Пешетов, Шоабдурахмонов 1962: 71-79]. Professor S.Ashirboyev shevalar tasnifidagi tajribalarni tahlil qilib, unda quyidagi tamoyillar ishtirok etgan deb hisoblaydi: o‘zbek (turkiy) tilga xos bo‘lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo‘lishi; ma’lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi; tarixiy qatlamga oid leksik birlikning miqdori, o‘zlashgan qatlam so‘zlarining ishtiroki; o‘zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo‘lmagan til va shevalarning ta’siri va boshqalar [Ashirboyev 2021: 113.]. Bu bilan G‘ozi Olimni tasnif asoslarini ishlab chiqmaganlikda ayblab bo‘lmaydi, chunki bu masalaning o‘zi hozirgacha ham hal qilingan emas.

Endi uning o‘zbek shevalari tasnifiga to‘xtalamiz. Uning tasnifi keyingi davrda yaratilgan barcha darslik, qo‘llanma va ilmiy ishlarda ketirib borilmoqda. Bular - 1) o‘zbek – qipchoq lahjasi; 2) turk-barlos lahjasi; 3) Xiva–Urganch lahjasi. Shuni aytish kerakki, G‘ozi Olimning dastlabki izohlaridan bu tasnifni butun o‘zbek shevalarining tasnifi deb bo‘lmaydi. Buni uning o‘z so‘zlaridan ham anglab olish qiyin emas. U qipchoq deganda tarixan shakllangan urug‘-qabila birlashmalari nomidan emas, balki Farg‘ona vodiysida Zarafshon havzasida, Xorazmda – Amudaryo bo‘yida yashovchi o‘zini o‘zbek deb atovchi jonli o‘zbek urug‘idan olgan. Endi shunday savol tug‘iladi: O’sha davrda (1935-yillarda) faqat shulargina o‘zlarini o‘zbek deb ataganligi, shu arealdagi o‘zbeklar nomi bilan o‘zbek tilining bir tarmog‘i bo‘lgan qipchoq shevalarini o‘zbek deb nomlashda G‘ozi Olimga nechog‘lik ilmiylik bergan yoki qaysi hodisaning to‘g‘ri tushunilishini hal qilganligi muammo bo‘lib qoladi. Xuddi shunday savollar bilan “turk-barlos” deb atashiga nisbatan ham murojaat qilish mumkin. Uning yozishicha, turk deb nomlashda Farg‘ona vodiysida, O‘zgan, Jalaquduq, Marhamat, Jizzaxning O’smat, Samarqandning Qoratepa, Taxta qaracha, Qashqadaryoning Kitob, Tojikistonning Qoratog‘ida yashovchi o‘zini turk, barlos, kaltatoy, tuyachi deb atab, o‘zini o‘zbek qatorida sanovchi turklarni olgan. To‘g‘ri, bu ko‘rsatilgan areallarda turk-kaltatoy, turk-barlos deb ataluvchi urug‘lar yashamoqda va ularning qarluq lahjasi tarkibiga kirishi ham aytilmoqda. Bu masala o‘z davrida G‘ozi Olimga ma’lum bo‘lganligini his qilish qiyin emas. Shunday ekan, lahjaning kichik qismi nomini uning tomi bilan, turk-barlos deb atash haqiqatga mos kelmaydi. Bu tarixiy-ilmiy qarashlarga ham ziddir. Uchinchi lahjani Xiva-Urganch deb nomlashiga izoh bermaydi. Bunday nomlanishning ham qamrovi to‘liq emas, chunki bu nomlanishni barcha o‘g‘uz shevalariga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Shuni ta’kidlash joizki, G‘ozi Olim o‘zbek tilida 3 lahjaning mavjudligini e’tirof etgan, lekin uni nomlashda xususiy yondashishdan tashqari chiqa olmagan va asos qilib olgan nomlanishlari maqsadga muvofiq emas.

Umuman olganda, G‘ozi Olim o‘z davri filologik ilmini egallagan betakror olim sifatida shakllangan, uning tilshunoslik merosi hozirgi o‘zbek dialektologiyasining asosini tashkil etadi. Muallifning o‘zbek shevalari tasnifi ilmiy qimmatini hozir ham yo‘qotgan emas, balki u o‘zbek

shevalarini bundan buyon ham o'rganishda nazariy va tanqidiy o'rganish uchun manba sifatida xizmat qila oladi. U "sovetlar" davrida yashadi va uning g'oyalaridan tashqarida bo'la olmas edi, shu tufayli ham uning mazkur asarida zamona ruhiyati aks etgan edi. Bu ayniqsa akademik N.Marr qoyalariga ergashish jarayonida ko'zga tashlanadi.

G'ozim Olim tomonidan o'zbek shevalarini o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratilishini uning o'ziga xos yondashuvi deb qarash lozim bo'ladi. U o'zbek tili tarkibidagi qarluq lahjasining mavjudligini e'tiborga olmaydi, lekin uning turk-barlos deb atagan lahjasi hozirgi qarluq lahjasiga mos kelmaydi. Bu borada muayyan kamchiliklarga ham yo'l qo'yadi. G'ozim Olim har uchala lahjaga oid farqli fonetik va morfologik xususiyatlarni qisqacha bo'lsa ham, tavsif qiladi, bu davr uchun uning keltirgan asoslarini ma'qullash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1966. №1. –Б.3.
2. Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.112-122.
3. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб. – Тошкент, 1962. – Б.43-86
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект-Пресс, 1966. – С.205.
5. Xolmonova Z. Tilshunoslik nazariyasi: Nodirabegim, 2020. –B.157.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA SUYUQLIK SAQLASH UCHUN XIZMAT QILADIGAN BUYUM NOMLARINI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR XUSUSIDA

IN “DEVANU LUGATIT TURK” ABOUT THE LEXICAL UNITS REPRESENTING THE NAMES OF ITEMS USED TO STORE LIQUIDS

Dadaboyev Hamidulla Aripovich,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktori, filologiya fanlari doktori

Annotation: The article is devoted to the lexemes representing the names of containers for storing liquids and their relation to modern Turkic languages in In “Devonu lug‘otit turk” by Mahmud Koshg‘ariy.

Key words: Turkic dialects, spoken language, sememe, lexeme, phonetic form, figurative meaning, group of words.

Mahmud Koshg‘ariyning ko‘p yillik mashaqqatli mehnat evaziga tuzilgan lug‘atida “to‘kiluvchi narsalar solinadigan ro‘zg‘or buyumlari” ma‘nosini anglatuvchi leksemalar mikroguruhini shakllantiruvchi birliklar miqdoran anchagina salmoqli bo‘lib, Qorahoniylar davlatida yashagan turkiy urug‘ hamda lahjalar tilida tez-tez ko‘zga tashlanishi bilan xarakterlidir. Hozirgi o‘zbek tilida “asosan suyuqliklarni saqlash, tashish uchun xizmat qiladigan silindr shaklli, yoysimon bandli idish” ma‘nosi **chelak** leksik birligi bilan ifodalanishi ma‘lum [O‘TIL, II, 363]. “Adabiy tilga xos” belgiga ega ushbu leksemaning sinonimi sanalmish **paqir** so‘zi “jonli so‘zlashuv tiliga oid”ligi bilan farqlanadi. Qoraxoniylar davri eski turkiy tilda yuqorida keltirilgan sememani anglatish vazifasi ikki leksema, ya‘ni **qova** va **sarinč** zimmasiga yuklatilgan. Birinchi leksema lug‘atda bir o‘rinda ishlatilgan: *uruqluq qova*-arqonli chelak [DLT, I, 164]. Ushbu so‘zning **qovga**

fonetik shakli ilk marta Moniy bitiklari matnida o'z ifodasini topgan: *qovğasın... suv ičrā kemişmişlār*-ular chelagini suvga tashlashdi [DTS, 461]. XIV asr manbalaridan "Nahj ul-farodis" tilida **qova** [SUYa, II, 639], "At-tuhfa"da esa **qoğa** fonetik shaklida qayd etilgan (15aM). Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida **qabqa** "chelak" ma'nosini ifodalabgina qolmay, shuningdek, ko'chma ma'noda "Dalv burji"ni ham anglatgan [ANATIL, IV, 58]. O'zbek tili dialektlarida **qovg'a** "yog'och paqir" ma'nosida qo'llanmoqda [O'TIL, II, 592]. Hozirgi turk tilida tahlil qilinayotgan maishiy leksik birlik **kova** shaklida faol qo'llanib, "chelak"ni ifodalamoqda. Jonli so'zlashuv tilida "takasaltang, valakisalang"ni bildiradi. Leksemaning shakldoshi "Dalv burji"ni nomlash uchun xizmat qiladi [TRSL, 563].

"Devonu lug'otit turk"ning birinchi jildidan o'rin olgan **könäk** leksemasini Mahmud Koshg'ariy "obdasta" tarzida izohlaydi [DLT, I, 373]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" pandnomasida ushbu leksik birlik astroponim sifatida qo'llanib, "Dalv burji"ni ifodalagan:

Basa keldi oğlaq könäk häm baliq

Bular tuğdi ersä yarudı qaliq [QB,137].

"Qisasi Rabg'uziy" matnida ham **könäk** astroponimi "Dalv burji"ni ifodalagan [66 v5]. Keyingi davr eski turkiy til manbalari tilida **könäk** qayd etilmaydi. "Qadimgi turkiy til lug'ati" mualliflari **könäk** so'zini "idish, chelak, mesh" tarzida izohlashgan [DTS, 345]. Mazkur so'zning yasashida "charm, ko'n" ma'noli **kön** [DLT, III, 154] tub leksema asos vazifasini o'taganidan kelib chiqib, leksik birlik ifodalagan idish turining charm, ko'ndan tayyorlanganligi borasida mulohaza bildirish mumkin.

Lug'atda "yog'ochdan yasalgan chelak" differensial ma'nosi **sarīnč** leksik birligi yordamida ifodalangan [DLT, I, 423]. Ushbu leksema faqat "Devon"da ishlatilgani bilan xarakterlidir.

"Devonu lug'otit turk" tuzuvchisining guvohlik berishicha, chigil qabilalari vakillari tilida "yog'ochdan qilingan sut solinadigan idish, yog'och chelak" ma'nosi **čönäk** leksemasi bilan ifodalangan [DLT, II, 335]. Ushbu leksik birlik yuqorida tahlil qilingan leksemalar bilan muayyan ma'noda sinonimik qatorni shakllantirgan. Ayni chog'da, faqat chigil tiliga xosli jihatdan ulardan ajralib turgan. O'zga eski turkiy til manbalarida ushbu leksema qayd etilmaydi.

Turkiy urug'lar qadimdan biya sutidan qimiz tayyorlash texnologiyasini puxta egallashgan. Qimizni maxsus mesh, idishda qaynatish, aniqrog'i, achitish zarur bo'lgan. Bunday mesh, idish "Devon"da **qorluq** motivlangan leksik birlik bilan ifodalangan [DLT, I, 439]. Bu leksemaning "achitqi, tomizg'i" ma'nosidagi **qor** [DLT, III, 133] o'zagidan yasalgani yaqqol seziladi. Tayyor qimiz ot terisidan tayyorlangan "mesh, sanach" ma'nosini anglatuvchi **qasuq** [DLT, I, 363] so'zidan yasalgan **qasuqluğ** [DLT, I, 457], ya'ni "mesh"ni ifodalovchi idishda saqlangan.

Loydan tayyorlanadigan yirik idish **kūb//kūp** so'zi bilan nomlangan. Bunday idish turi asosan, sharob, may, suv singari ichimliklar saqlash uchun mo'ljallangan: *Ol kūb ol sūčūkni açitğan* - U kub(xum) ichiga qo'yilgan shirin narsani doim achitadi" [DLT, I, 169]; *Er kūbgä suw qujdı* - Odam kubga suv quydi va suvni unda chayqaydi [DLT, III, 264]. Keyingi davr eski turkiy til obidalarida **kūp** shaklning qo'llanishi faollashgan (Tarjumon, 18a8; Qisasi Rabg'uziy, 171r19; SUYa, I, 635: **kūb** va h.k). Alisher Navoiy **kūp//kūb** so'zini "xum, may quyiladigan katta sopol idish" hamda ma'joziy "osmon, ko'k" ma'nolarida qo'llagan [ANATIL, II, 133]. Hozirgi o'zbek tilida **kuva** leksemasi "bo'g'zi siqiqroq uzun sopol idish (suv, sut va h.k. suyuqliklar solish uchun ishlatiladi)" sememasini ifodalaydi [O'TIL, I, 401]. Hozirgi turk tilida **kūp** "xum, ko'zani" anglatadi [TRSL, 581].

Turkiy urug'lar ichida mavqei baland bo'lgan arg'ular tilida yog'ochdan yasalgan idishni ifodalash uchun **qazıq** leksemasining qo'llangani lug'atda e'tirof etilgan [DLT, I, 363]. Bizningcha, ushbu so'z "qayirmoq" ma'nosidagi **qazır**= fe'li [DLT, II, 8] bilan o'zakdosh bo'lishi mumkin.

Yog'ochdan o'yib ishlangan idishlar **čanaq** so'zi yordamida nomlangan [DLT, I, 362]. Ushbu leksema nafaqat umumiy, balqi differensial-xususiy ma'no ham kasb etgan.

Lugʻatshunosning guvohlik berishicha, oʻgʻuzlar **ajaq** leksik birligini bilishmagan, uning oʻrnida **čanaq** (جنق) soʻzini ishlatishgan [DLT, I, 112].

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, Mahmud Koshgʻariy lugʻatda idishlarni qanday xizmat-yumushga moʻljallangani nuqtai nazardan ham ularning nomini izohlashni yoddan chiqarmagan.

Yuqorida tahlilga tortilgan **čanaq** leksemasi “idish” maʼnosidan tashqari “yogʻochdan oʻyib ishlangan tuzluq»ni ham anglatgan [DLT, I, 362]. Oʻgʻuzlar tilida bu soʻz “kosa” maʼnosini bildirgan [DLT, I, 362]. Mazkur leksema keyingi davr manbalari soʻz boʻyligidan mustahkam oʻrin olgan. Xususan, “Tafsir”da “kosa”, “Codex Cumanicus”da “kosa, tovoq” [SUYa, II, 509], “Guliston bit turkiy”da «kosa» [G, 92a6], “Nahj ul-farodis” da “kosa” [NF, 80b, 14], “Xusrav va Shirin”da “qadah” [XSH, 112b7], “Tarjumon”da “kosa, tovoq” (18b3), “At-tuhfa” (**šanak**-17b4)da “loydan yasalgan idish”, “Qisasi Rabgʻuziy”da «kosa, tovoq»ni anglatgan (217v12). Alisher Navoiy asarlari tilida **čanaq** “hayvonlar suv ichadigan idish”ni bildirgan [ANATIL, III, 450].

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **čanaq** soʻzining biz kuzatgan maʼnosi saqlanmagan boʻlsa-da, lekin uning ikkilamchi, yaʼni 1) “koʻsakning har bir xonasi” hamda 2) “bosh kosasi, koʻz kosasi va umuman kosachasimon suyaklar” [OʻTIL, II, 354] maʼnolarda qoʻllanishi faoldir. Hozirgi turk tilida **čanak** soʻzi 1) “sopol idish; kosa, tovoq”; 2) “gul kosachasi, gulkosa”; 3) “buyrak kosachasi”; 4) “baʼzi arabcha harflar chuqurchasi, kosachasi”; 5) “havza, tovoqsoy” maʼnolarini anglatmoqda. Taʼkidlash kerakki, **čanak** leksemasi asosida voqealangan soʻzlar uyasining mavjudligi, uning turk tilidagi bugungi mavqeidan dalolat beradi: **šanaklik**, **čanaksiz**, **čanakyapraği**, **čanakyapraklı** [TRSL, 168]. Keltirilgan ashyoviy materialga suyangen holda eski turkiy tilda, aniqrogʻi, Mahmud Koshgʻariy lugʻatida birinchi bor qoʻllangan maishiy leksemaning toʻqqiz asrdan ziyod taraqqiyot dinamikasida metaforik koʻchim negizida yangi maʼnolarni ifodalash imkoni yuzaga chiqqanini taʼkidlash mumkin. Hozirgi qozoq tilida “suyuqlik saqlash uchun tol terisidan ishlangan idish” sememasi **šanaq** leksemasi va uning dubleti **shanash** bilan ifodalanmoqda [QTSS, 597].

Čanaq leksemasining eski turkiy tilda epizodik tarzda qoʻllangan birlik emasligi uning maʼnodoshi **joğrı** motivlangan leksemasi bilan sintagmatik munosabatga kirishib, “tovoqlar, kosalar” maʼnosini ifodalovchi **joğrı čanaq** juft soʻzining vujudga kelishida oʻz aksini topgan. **Joğur**= “loy qormoq” feʼlidan yasalgan **joğrı** soʻzi “idish, togʻora” maʼnosida ham alohida [DLT, III, 39], ham juft soʻz sifatida aynan «Devonu lugʻotit turk»da ilk bor qayd etilgani bilan ajralib turadi [DLT, III, 39]. Boshqa eski turkiy til manbalarida bu leksema koʻzga tashlanmaydi.

XIV-XV asr eski oʻzbek adabiy tili manbalari, xususan, Alisher Navoiyning ham nazmiy, ham nasriy asarlarida **ībrīq** leksemasi faol qoʻllangan, deyish mumkin. Mazkur asl turkcha leksik birlik “suv idish, koʻza; obdasta” maʼnosida “Nasoyim ul-muhabbat”da qayd etiladi: *Ul kečä Şajx Sajfuddin bir uluğ' ībrīqqa suv toldurub, hazrat-i şajxnīñ xilvat ešigidä boldi* [NM, XV-146]. Leksema oʻzlashma soʻzlar bilan izofali munosabatga kirishib, **ībrīq-i vizu** “tahorat obdastasi”, **ībrīq-i may** “may idishi; may solinadigan sopol idish” va **ībrīq-i šigarf** “shirin suv solinadigan idish, obdasta” maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qilgan [ANATIL, II, 12]. Eski oʻzbek adabiy tili leksikasi uchun meyor boʻlgan ushbu leksik birlik ilk bor «Devon» matnida ishlatilgani bilan ahamiyatlidir.

İlvriq/ībrīq fonetik shakllarga ega leksemaning Mahmud Koshgʻariy lugʻatida ikki bor qayd etilgani, uning davr tilida nisbatan faol qoʻllanganini belgilaydi:

*Köglär qamuğ tüzüldi,
ivriq iziș tizildi* [DLT, III, 144].

Hozirgi turk adabiy tilida “koʻza, obdasta, suv idishi (tutqichli va joʻmrakli)” maʼnosini ifodalashda davom etayotgan **ibrik** [TRSL, 422] leksemasi XIVasr Xorazm obidalarida **ībrīq** shaklida “obdasta” maʼnosida qoʻllangan [SUYa, I, 405].

Hozirgi oʻzbek shevalarida **ibriq** leksemasi ancha faol ishlatilishi bilan xarakterlidir. Chunonchi, Qashqadaryo viloyati, Beshkent tumani, Jeynov qishlogʻida istiqomat qiluvchilar **ibriq**

soʻzini oftobaga nisbatan qoʻllaydilar [Ibrohimov 1959: 322]. Urganch, Xiva oʻzbek shevalari tilida **ïbrïq** leksemasi “sopol qumgʻon”, Qoraqalpogʻiston oʻzbek shevalari tilida “joʻmrakli sopol qumgʻon” maʼnolarini ifodalaydi [Ishayev 1977: 49].

“Suyuqlik solinadigan idish, kosa” maʼnosi “Devon”da ilk bor qayd etilgan **sağraq** soʻzi yordamida anglashiladi: *ivriq başi qazlaju, sağraq tolu közläjü* «sopol qumgʻonning joʻmragi gʻoz boʻyniga oʻxshaydi, kosa koʻz kabi limmo-limdir [DLT, I, 125]. Ushbu leksik birlik keyingi davr, yaʼni XIV asr obidalarida tilida oʻta faollashgan. Xususan, “Tafsir”, “Kitob ul- idrok”, “Xusrav va Shirin”[SUYa, II, 269], “Qisasi Rabgʻuziy” [9r11; 249r12] singari manbalar matnida “kosa, qadah” maʼnosini kasb etgan. Eski oʻzbek adabiy tilida ushbu soʻz ishlatilmagan. Bizningcha **qadah**, **kāsa**, **bat** soʻzlarining faol isteʼmolga kirishi natijasi oʻlaroq, **sağraq** leksik birligi qoʻllanishdan chiqib ketgan. Oʻzga qardosh turkiy tillar soʻz boʻyligida ham bu soʻz hozir mavjud emas. Shu oʻrinda, **sağraq** soʻzining “qadah” maʼnosida ozarbayjon tili yodgorligi “Kitabi dāde gorgud” da oʻz ifodasini topganini qayd etish maqsadga molik [Aslanov 1972:71].

“Ichimlik tayyorlash uchun moʻljallangan konus shaklidagi idish” maʼnosi Mahmud Koshgʻariy lugʻatida **sağır** leksik birligi bilan ifodalangan. Ushbu soʻz boshqa birorta eski turkiy til obidasida qayd etilmaydi. Yuqorida koʻrilgan **sağraq** soʻzi **sağır** leksemasining kichraytirilgan shakli boʻlishi mumkin (**sağraq** <**sağıraq** <**sağır**).

“Hukmdor ovqati yoki ichimligi solinadigan kichik koʻzacha” sememasi lugʻatda **tamğaliq** motivlangan soʻzi bilan anglashilgan. Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, **tamğaliq** muhrli demakdir. Odatda hukmdor oʻziga xos dasturxon va koʻzachani muhrlab qoʻygan, unda bir kishiga loyiq sharob va ovqat boʻlgan. Soʻngra har bir kichik koʻzacha va dasturxonni **tamğaliq** deb atashgan. Buning maʼnosi podshohdan boshqa odam undan ovqat yemasligi uchun tamgʻa urilgan dasturxon demakdir [DLT, I, 479- 480].

“Kichik koʻzacha, xumcha” maʼnosining lugʻatda aksariyat **olma** soʻzi bilan anglashilganini kuzatish mumkin: *Quruğ olma* “quruq koʻzacha” [DLT, I, 356]. **-ma** affiksining feʼllardan ot turkumli soʻzlar yasashini hisobga olib, mazkur leksik **birlik ol**= feʼlidan hosil boʻlgan, degan mulohazaga kelish mumkin. Ushbu soʻz faqat “Devon”da mavjudligi bilan diqqatni tortadi.

Lugʻatda oʻgʻuzlar tilida “suv ichiladigan idish” **bart** soʻzi bilan ifodalanishi taʼkidlangan. Ushbu soʻzning shakldoshi **bart** leksik birligi “may va shu kabi suyuq narsalar oʻlchovi” tarzida izohlangan [DLT, I, 327]. Oltoy tillari maishiy leksikasini qiyosan tadqiq etgan Sh. Usmonovanning fikricha, “idish” maʼnosidagi soʻzdan keyinchalik “suv va boshqa ichimliklar ichish uchun qoʻllanadigan shisha idish” va “sopol koʻza” maʼnolarini ifodalovchi **bardak** leksemasi oʻsib chiqqan. Keyingi soʻz tatar tilida “koʻza, kuvacha”, ozarbayjon tilida “koʻza”, turk tilida “suv, sharbat kabi ichimliklar ichiladigan, shisha, billur, metallidan yasalgan dastali yoki dastasiz idish, koʻza” maʼnolarida qoʻllanadi. Ayrim turk tili shevalarida “yogʻoch suv idishi” maʼnosini bildiradi. Shu oʻrinda, **bardak** soʻzining “idish” maʼnosida “Tarjumon” matnida qayd etilganini (18a9) taʼkidlash maqsadga muvofiq.

Ichimlik suvi saqlanadigan idishning yana bir turi **senāk** soʻzi bilan ifodalangan. Mahmud Koshgʻariy bu maishiy leksik birlikni oʻgʻuzlar tiliga xosligini taʼkidlaydi [DLT, III, 377]. Oʻzagi “qaragʻay daraxti” maʼnosini ifodalovchi **senā** leksemasi taxmin qilinayotgan mazkur leksik birlik, garchi oʻzga eski turkiy til obidalarida qayd etilmasa-da, hozirgi turk tili shevalarida **senek** shaklida “qaragʻay oʻzagidan tayyorlanadigan suv koʻzasi” maʼnosida ishlatiladi [TRSL, 762]. Ozarbayjon tili (**senek**) va oʻzbek shevalarida **şənāl**, **şənıl** fonetik shakllarda “xumdan suv oladigan qovoqcha, krujka” maʼnolarini ifodalamoqda [Usmonova 2010:50-51].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асланов В.И. “Дивану лугат-ит-турк” Махмуда Кашгари и азербайджанский язык//Советская тюркология.1972. № 1.
2. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. II-III. – Тошкент, 1959.
3. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1977.
4. Усмонова Ш. Олтой тилларида муштарак маиший лексика. – Тошкент: Фан, 2010.

Shartli qisqartmalar

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент: Фан, 1983-1985.

At-tuhfa – Изысканный дар тюрскому языку. Грамматический трактат XIV в. на арабском языке. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И. Фазылова и Т. Зияевой. – Ташкент. 1969.

G- Сайфи Саройи. Гулистон би-т-туркий.. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т.I-2. – Ташкент: Фан, 1966, 1971.

DLT – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III. – Тошкент, 1960-1963.

DTS – Древнетюркский словарь. –Л., 1969.

NM – Алишер Навоий асарлари. Насойим ул- муҳаббат. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент. 1968.

O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – М.: Русский язык. 1981.

QTSS – Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы: Арыс. 2005.

Qisasi Rabg‘uziy – Gronbech K. Rabguzi. Narrationes de Prophetis, Cod.Mus.Brit.Add.7851. – Copenhagen, 1948.

QB – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ф.ф.н. Қаюм Каримов. – Тошкент. 1971.

SUYa – Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т.I-II. – Ташкент: Фан, 1966,1971.

Tarjimon – “Таржумон”- XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А. Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980.

TRSL – Турецко-русский словарь. 48000 слов. – М.: Русский язык. 1977.

XSh –Қутб. Хусрав ва Ширин. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т.I-II. – Ташкент: Фан, 1966,1971.

СВЯЗИ ТЮРКСКИХ ЭПОСОВ МАНАС И АЛПАМЫШ С ЗОРОАСТРИЗМОМ

SVYAZI TYURKSKIH EPOSOV MANAS I ALPAMYSH S ZOROASTRISMOM

Мирлан Аманович Наматов,

иностраннный член Национального Общества древностей Франции,

Академии наук, надписей и изящной словесности Тулузы,

Европейской академии исламских культур и знаний (Франция),

Тунисской академии наук, литературы и искусства,

Ассоциированный исследователь

Французский институт академических исследований (Париж)

namatov@gmail.com

Annotation. The purpose of our article is to find out the meaning of the names Alpamysh, Alpamys, Alyp-Manash and MANAS and its place in the concept of Zoroastrianism. In the Avesta

- a collection of the 4th century AD of the most ancient canonical texts of the Iranians - Ahura Mazda towers over all the gods. However, along with him, the text also mentions the divine beings of the second order - Amesha Spenta. "immortal saints" In Zoroastrianism, the Amesha Spenta are a class of seven divine entities descended from Ahura Mazda, the supreme deity of the religion. Amesha Spenta, which are divided into 3 groups: (1) Bagu Mana and Asa (supreme deities personifying Wisdom, Power and Order); (2) Kchatra (Power, Strength); (3) Armaiti (The land that gave birth to the Iranians), Khaurvatat (Generosity) and Ameratat (Immortality). The names Alp-Manash and Manas are mentioned in the context - Bagu Mana ("good thought") - Bakai-Mana (c)

Key words: Manas, Manash, Zoroastrianism, pre-Islamic religions, Iran, Turan

Основной текст. Эпос «Алпамыш» — героический эпос некоторых тюркоязычных народов. Узбеки называют его «Алпамыш», казахи и каракалпаки «Алпамыс», алтайцы «Алып-Манаш», башкиры «Алпамыш и Барсынхылуу», казанские татары «Алпамша». В последующие годы некоторые серии «Алпамыша» также записывались с таджиков. Эпос прославляет такие идеи, как добро и справедливость. Основные сюжетные мотивы повторяются в кыргызском эпосе «Жаныш-Байш». Сюжеты былин о подвигах великана относятся к племенной эпохе, но полные циклы эпоса должны быть созданы в период борьбы среднеазиатских народов с джунгарскими калмаками (15-17 вв.). В узбекском, казахском и каракалпакском вариантах Алпамыш считается героем из племени Конурат.

Известный сказочник Н. По Улагашеву (1939), «Алып-манаш» алтайцев — это то же самое, что «алпамыши» узбеков, казахов и каракалпаков, и что они появились в Алтайском крае в VI—VIII вв. Турецкое ханство). М. Жирмунский достоверно доказал. Все варианты былины похожи по сюжету, но каждая сказка различна. Он художественно окрашен и отличается оригинальными мотивами.

Согласно приведенным сведениям, религию кыргызов можно отождествить с зороастризмом, вероятно, заимствованным через культурное общение с Ираном. Общими культами являются поклонение огню и божественным планетам Сатурну, Венере, Марсу; почитание Солнца и солнечной стороны (юг); обожествление хоругви зеленого цвета - эзотерического цвета Ахура-Мазды, как символа военной организации зороастрийцев и кыргызов.

Зороастр

В какой-то момент во время миграций протоиранцев на юг, возможно, к концу второго тысячелетия до нашей эры, потомственный священник из одного их племени начал сочинять ритуальные гимны весьма своеобразного характера. Священника звали Заратуштра, более известного на Западе как Зороастр. Его гимны, называемые Гатами (песнями) резко изменили отношения и ритуалы, связанные со старым индоиранским пантеоном, возвышая одно божество, Мазду (Владыка Мудрости) к статусу Высшего Существа, в то же время низводя других до уровня слуг Мазды (ахура) или его демонических врагов (даэв). Гаты представляют мир как поле битвы между силами добра (аша, “космический порядок”) и зла (друй, “ложь”).

Все хорошее происходит от Ахура Мазды, тогда как зло целиком связано с темным духом, Ангра-Майнью; выбрать между добром и злом зависит от человека. Зороастр горько жалуется в Гатах на этику воинов, которая управляла его пастырским обществом, назначая воров скота и их божеств-покровителей легионам нечестивых: “Те, кто своей злой наставляющей мудростью и высказываниями своих языков будут только увеличивать Гнев и Обструкция, те, кто не пасут скот среди тех, кто это делает, и ни один из которых не преодолел плохие дела хорошими делами, они определяют старых богов как душу видения того, кто одержим Лжи”. [Yasna 2011: 128–9.].

Точное время и место жизни Зороастра остаются открытыми для спекуляций, но по лингвистическим и социологическим причинам было бы целесообразно разместить его где-нибудь в южной части Центральной Азии вскоре после индоиранского раскола во втором тысячелетии до нашей эры. Язык Гат, называемый “Старым Авестаном”, является восточноиранским диалектом, очень близким к санскриту Вед. Оба текста передавались устно в течение многих веков, пока каждый не был окончательно записан - первый в Иране, а второй в Индии - священниками, которые больше не понимали ни один из этих языков. Авеста, ставшая священным текстом зороастризма, включает в себя Гаты, а также ритуальное руководство под названием “Семичастное жертвоприношение”, а также другие тексты на родственном диалекте под названием “Младший Авестан”.

Последние - это в основном жертвенные литургии, посвященные другим божествам, кроме Мазды, включая бога-воина Митру и богиню воды Анахиту. Как и в ведических и многих других древних религиях, почитание огня было центральным для культа Мазды, поскольку зороастрийцев часто неточно описывали как “поклонников огня”. Вполне вероятно, что в течение по крайней мере 13 веков или более радикально религиозных зороастрийцев видение было сохранено определенной священнической школой - возможно, среди племен, известных как мидийцы - и не обязательно иранцами в целом.

Старые учения, связанные с Зороастром, были возрождены и получили новую философскую форму, известную как маздаизм или зороастризм, ставшую государственной церковью. В то время как старый монотеистический пророк, живший, вероятно, в VI веке до нашей эры Зороастр проповедовал что Ахура Мазда («Мудрый Господь») был единственным творцом всего хорошего в материальном и духовном и достоин поклонения, «дух-близнец», Арман, по его словам, олицетворял тьму, беспорядок и злые силы.

В космической борьбе между противостоящими силами в конце концов победит Ахура Мазда. Поскольку человек был частью этой борьбы, он был обязан этически способствовать победе Добра и Света над Злом и Тьмой. По своей свободной воле человек мог выбирать между двумя противоборствующими силами. Зороастр проповедовал, что человек будет судим после смерти за свои поступки.

Он верил в рай, ад и воскресение тела. Но в маздеизме больше божеств, включая Митру и Анахиту, также стали частью маздейского пантеона. Продвижение Сасанидами государственной религии было тесно связано с укреплением царской власти. Став государственной церковью, маздеизм превратился в чрезвычайно могущественную иерархию жрецов, магов, которым Ардешир дал важные привилегии.

Помимо религиозных функций, жрецы выполняли важные судебные обязанности, а также контролировали сбор поземельного налога. Они подтвердили божественную природу царской власти, согласно которой царь считался наместником Ахура Мазды на земле и поддерживал гармонию между различными классами общества.

В какой-то момент в предыстории - именно тогда, когда неизвестно - среди иранских скотоводов в Центральной Азии появился религиозный реформатор. [Richard Foltz 2010: 45]

Заратуштра, или Зороастр, как он известен западным людям, считается, что некоторые жили еще в XIII веке, а другие - в VI до нашей эры. Его дом был расположен так далеко на запад, как Азербайджан, и так же далеко на восток, как Монголия. [Mary Boyce 1992: 1-26.]

Зороастризм, религиозная традиция, берущая свое начало от его учений, сегодня представлена небольшими общинами верующих в Индии (особенно в Мумбае), Иране и Северной Америке. Некоторые сочинения, фактически гимны, приписываемые самому Зороастру, сохранены в священной книге зороастрийцев, Авесте, в которой они известны как Гаты.

Эти гимны написаны на очень древнем и уникальном иранском диалекте, близком к ведическому санскриту, и передавались устно на протяжении веков, а затем были включены в Авесту в I веке нашей эры. Зороастр был проповедником, вероятно, из семейства священников, который стремился реформировать религиозные обряды своей общины. Он выступил против определенных тенденций, общих для различных индоевропейских народов, таких как жертвоприношение быков и ритуальное питье хаомы (санскр. Сомы), опьяняющего напитка, который, возможно, сопровождал кровавые жертвы.

В Ригведе Сомы является вторым по величине бог после Индры. Галлюциногенное вещество, из которого был изготовлен этот напиток, загадка на протяжении более 2000 лет, недавно было идентифицировано как растение, известное как хармель (*Peganum harmala*). [David S. Flattery and Martin Schwartz, 1989:145]

Зороастр также выделил одного из богов или ахура (санскр. асура) из иранского пантеона для исключительного поклонения и назвал этого бога Ахура Маздой, или “Владыкой мудрости”. Категорию иранских богов известных как даэвы (Skt. Deva) он понижал до бесов, абсолютное разделение между добрыми и злыми божествами, по-видимому, является зороастрийским изобретением. Хотя в современном персидском языке див означает «демон», первоначальный положительный характер даэвов сохраняется в более поздних иранских именах, таких как согдийский дэваштик и персидский дивдад.

Таким образом, Зороастр, подобно Моисею, который, возможно, был его современником, по-видимому, был одним из первых мировых религиозных деятелей, которые сеют семена монотеизма. Однако его видение отличалось от видения древних израильтян тем, что оно объясняло зло, утверждая существование злого божества Ангра-Майнью (Ариман). По этой причине зороастризм иногда характеризуется как дуалистическая, а не монотеистическая религия.

Часто делается общее предположение, что различные иранские народы “великого Ирана” - культурной зоны, которая простиралась от Месопотамии и Кавказа до Хваразма, Трансоксианы, Бактрии и Памира и включала в себя, в частности, персов, мидян, парфян и согдийцев все “зороастрийцы” в доисламские времена. Как недавно сказал один писатель: “После обращения царя Виштаспа [Зороастром] весь Иран, как полагают, стал зороастрийцем, и это продолжалось до конца Сасанидской империи”. [Shahin Bekhradnia, 1994: 109.]

Эта точка зрения, хотя и распространенная даже среди серьезных ученых, почти наверняка преувеличена. [Jamsheed Choksy, 1997: 4.]

Хотя различные иранские народы действительно разделяли общий пантеон и пул религиозных мифов и символов, на самом деле поклонялись различным божествам, в частности Митре, богу заветов, и Анахите, богине вод, но также и многим другим, в зависимости от времени, места и конкретной группы.

Дело в том что, хотя зороастризм как и иудаизм имеет древние корни оба религии по сути являются продуктами христианской эпохи. Зороастризм впервые был кодифицирован только в III веке нашей эры в качестве официальной государственной религии Иранской Сасанидской империи, где-то от 1000 до 1500 лет после жизни Зороастра. Раввинский иудаизм начал формироваться примерно в то же время, что и каноническое христианство, и во всех трех случаях этот процесс был динамичным и длился несколько столетий. Таким образом, то, что известно о сасанидском зороастризме, не обязательно описывает религиозные верования и обычаи древнего Ирана.

На самом деле, ни один из известных ахеменидских источников даже не упоминает о пророке Зороастре, хотя, как ни странно, современные греческие источники так и делают.

Следует остерегаться проецирования на иранцев ахеменидской и парфянской эпохи “зороастрийской” традиции в ее сасанидской форме. [Martin Schwartz, 1985: 664-697.]

То же самое относится и к Центральной Азии. Возможно, безопаснее говорить о “поклонниках Мазды”, когда речь идет о народах, включая Ахеменидов и многих других, которые почитают Ахура Мазду (действительно, исторически именно так зороастрийцы называли себя), но это не обязательно будет включать в себя множество иранских групп, тех кто высоко ценил Митру или других богов. В любом случае можно говорить об иранской религии в широком смысле, идентифицируя определенные элементы, которые явно принадлежат иранскому религиозному “ойкумену” мифов, божеств, символов и ритуалов.

Тогда иранская религия может пониматься в различных локальных контекстах, состоящих в основном из элементов, взятых из этого ойкумена. Эта смесь варьируется в зависимости от времени и локальности, с разными элементами, имеющими больший или меньший относительный вес, или вообще без них, и с фильтрацией разнообразных неиранских региональных элементов. Похоже, что до и после Зороастра многие иранские общины считали Солнце должно быть видимой формой Ахура Мазды.

Ассирийские надписи дают форму Асапа Мазас (протоиранский * Asura mazdas), а в сакском языке *umaysde* - это слово солнце. [Janos Harmatta, 1994: 315.]

Солнце и его земной аналог, огонь, служили для очищения. Стоит отметить, что индоарии поклонялись Агни, богу огня, и что индийская практика очищения тел погибших на погребальных кострах имеет в своей основе ту же цель, что и иранская практика подвергать их останки солнцу.

Как заметил один ученый, “огонь и свет являются очищающими агентами, разрушающими мертвую материю и высвобождающими нематериальную душу в рай. Сам рай в обоих случаях воспринимается как место света.” [K. Maurer Trinkhaus, 1984: 677]

Луна фигурировала в иранском религиозном мире и была приравнена к фигуре небесного быка, которая была широко распространена в древние времена, особенно в Месопотамии. На авестийском языке луна называется гао-читра, “с бычьей семя”.

Согласно иранскому мифу: все земные животные были рождены от этой семени в то время как растения были созданными из под копыт быка, копающего землю. Доказательства поклонения быкам с начала II тысячелетия до нашей эры были найдены в Алтыне Тепе в современном Туркменистане. Было высказано предположение, что храм Мах в Бухаре, упомянутый в ранних исламских источниках, изначально был храмом луны (перс.*Mdh*, “луна”). [Arthur Christensen, 1904: 49-51.]

Возможно, наиболее заметным элементом иранской религии является праздник нового Года, который называется “Невруз” (“новый день”), проводится в день весеннего равноденствия. Этот иранский фестиваль по-видимому, первоначально был связан с Джемшидом (Ав. Йима), фигурой “Первобытного человека” в иранской мифологии, хотя и далекое происхождение, вероятно, месопотамское. Во времена Ахеменидов в иранском религиозном пантеоне даже в центральных персидских землях все еще присутствовало немало иранских божеств, которые Зороастр пытался принизить к демонам.

Королевские надписи Дария I критиковали саков и эламитов за то, что они не поклонялись Ахура Мазде, [Richard Frye, 1996: 83.] что указывает на официальное первенство ахеменидской элиты по отношению к этому богу, но у нас мало сведений о религиозных верованиях и обычаях иранских масс. Изобилие свидетельств более позднего ахеменидского периода указывает на то, что самым популярным божеством стала Анахита, богиня вод, которая приобрела многие черты месопотамской богини Иштар. В Центральной Азии правители Ахеменидов пытались навязать календарь, основанный на их собственных религиозных праздниках, но это, похоже, не имело большого успеха.

Согдийцы заменяли свои собственные имена в течение большей части месяцев и изобрели новые имена для промежуточных дней, что, по словам У.Б. Хеннинга, “демонстрирует недостаточное уважения к Амеше Спентас (Благословенные Бессмертные которые в зороастризме считаются аспектами Ахура Мазды) и отсутствие знакомства с Гатами.” [W.B. Henning, 1965: 251.] Кроме того, согдийские и бактрийские тексты и надписи указывают на поклонение целому ряду иранских и неиранских божеств, в том числе греческой богине Деметре и индийскому богу Шиве.

Как отмечает Николас Симс-Уильямс “одна из наиболее заметных черт традиционной восточно-иранской религии, обнаруженная в открытиях XX века, заключается в том, насколько она отличается от книг Авестана и Пехлеви”. [Nicholas Sims-Williams, 2000: 7.] Среди популярных в Центральной Азии божеств была Бага (санскр. Бага, рус. Бог), бог связанный с вином и браком. [Henning, 2000: 247.] В согдийских “Древних письмах”, документах из близ Дуньхуана, которые вероятно датируются примерно 313 г. н.э. прежде чем буддизм, христианство или манихейство утвердились среди согдийцев, упоминается только “владыка храма” (Vgnpt), а не вождь волхвов (могрт).

Из этого можно сделать вывод что, первое было более важным в согдийском мире даже в ранний сасанидский период. [Grenet and Sims-Williams, 200: 43] Часто упоминается богиня Нанай, местный аналог богини Анахиты, привезенной из Месопотамии. Дьявол носит отчетливо согдийское имя Шимну, которое происходит независимо от Авестан Ангра Майну. [Schwartz, 681; Geo Widengren, 1968: 357.] В свете столь многих локальных различий применение термина “зороастрийцы” к религии иранских народов Центральной Азии едва ли кажется оправданным.

Зороастризм в эпосе Манас

Тэнгрианство само выступает как открытое мировоззрение, которое является своего рода пра-мета-религией монотеистического характера, направленной на веру не только в Бога, но и в Жизнь, Жизненную Силу (являющихся опять же энтелехией Тэнгри). Поэтому турки естественно воспринимали как зороастризм с его божественным началом в лице Ахура Мазды и индийскую религиозную традицию с ее божественным Космосом и Брахманом, порождающими богов, манихейство и буддизм с их божественно нравственным началом так и христианство и ислам с их монотеизмом. [Потопов Л.П. 1957: 84.]

Уже в глубокой древности в традиционных верованиях народов Евразии вырабатывалась идея Абсолюта, священного, божественного начала. Таким верховным божеством выступало небо (у тувинцев - Устуу Хайыракан, Курбусту, Дээр, у алтайцев - Корбустан, Бурган, у бурят, монголов - Хормуст-Тэнгри, и т.д (от согдийского Хурмазта) Абсолют буквально пронизывает все аспекты обыденной реальности тем самым напрочь уничтожая различия между сакральным и обыденным, при этом происходит слияние макрокосмоса и микрокосмоса, единение человека и божественного Абсолюта. (Тэнгри, Устуу Хайыракана, Бургана и т.д.) [Радлов В.В. 1968: 18;]

Вместе с тем в арабо-персидских источниках имеются интересные данные о кыргызах и об их религиозных верованиях. Арабский писатель XIII в. Закарийа ал- Казвини излагал в своем труде следующие сведения: «Страна Хирхизов Они пользуются соразмерной речью в своих молитвах, а молятся, повернувшись лицом на юг. В году у них три праздника, во время которых они развешивают хоругви зеленого цвета. Хирхизы поклоняются Сатурну и Венере, а появление Марса считают дурным предзнаменованием. ...У них есть религиозные храмы и они знают письменность. Во всех делах поступают сообразно своим представлениям. Никогда не гасят светильники, и они горят до тех пор, пока сами не погаснут». [Бутанаев В.Я., Молдобаев И.Б. 1988: 24.]

Согласно монографии профессора Ю Тайшана «Му Тяньцзи Чжуань» («Путешествие Му, Сына Неба») в главе 2.6. говорится о о племени Гекун (кыргыз) Записи были извлечены из гробницы короля Сяна из Вэй (318–296 гг. до н. э.) в период Воюющих царств в уезде Цзи на втором году периода правления Тайкана (281 г. до н.э.) династии Западная Цзинь.

2.6 «Люди цзюаньхань», должно быть, были «гекунами» в «Сидзи», гл. 110 («Рассказ хунну»), племени, которое располагалось к северу от хунну. «Juanhan» [kiwən-hean] можно рассматривать как транскрипцию «Gekun» [kek-kuən]. Эти записи продвигают первое упоминание древнекитайского историографа Сыма Цянь в “Ши Цзи” о существовании владения древних кыргызов (Гэкунь, Gekun) в 201 году до н. э.

Согласно приведенным сведениям, религию кыргызов можно отождествить с зороастризмом, вероятно, заимствованным через культурное общение с Ираном. Общими культами являются поклонение огню и божественным планетам Сатурну, Венере, Марсу; почитание Солнца и солнечной стороны (юг); обожествление хоругви зеленого цвета - эзотерического цвета Ахура-Мазды, как символа военной организации зороастрийцев и кыргызов. Также можно учесть наличие общего наименования для Небесного Творца - «Ормазд» и «Хормусту» (Кормес хан). [Бутанаев В.Я. 1986: 43]

Надо отметить, что в кыргызских памятниках письменности, например, на стеле с Алтын-кёля, воздается хвала божеству Зервану, т.е. Сатурну. Кроме того, в языках тюрков Саяно-Алтая применяется термин «азар» для обозначения небожителей, класса демонических существ, отдаленно напоминающих имя Зерван, произносимое по-древнетюркски «Азруа». Почитаемая в Хонгорае великая гора Борус (Пургус) совпадает по своему звучанию с именем мировой горы Харбурз (Эльбурс) у зороастрийцев. Имеются и другие примеры религиозной общности зороастризма с бурханизмом.

Согласно учению Заратустры, в природе господствует дуализм двух основ - доброй и злой, борьба которых и составляет содержание существования мира. Эти два начала бытуют от века. Силы Правды и Добра возглавляет Ахура-Мазда (Ормазд), силы Зла и Лжи - Ахриман. Основную силу в войске Ахримана составляют дэвы или дайва, кровожадные приверженцы Лжи. Неспроста ложь по-хакасски до сих пор носит название «тайма». Исходя из смысла и близкого звучания слов (дайва - тайма), можно догадаться о зороастрийских истоках морали в хакасской культуре. Ахриман создал на земле горы, сотворил холод, сделал хищных животных. К дэвам Ахримана относятся пэри, которые вредят воде, земле, огню, скоту и растениям, заколдовывают звезды, отчего прекращаются дожди, и сами в виде падающих звезд нарушают порядок в небе. Заратустра загнал под землю всех дэвов, включая Ахримана. Область жизни людей находится в среднем мире между темным царством дэвов и царством Ормазда, в месте смешения света и тьмы, Добра и Зла. Согласно зороастрийскому учению, главной целью рождения и жизни человека является помощь Ахура -Мазде в его борьбе с Ахриманом. Безбрачие считается тяжелым грехом, ибо человек обязан пополнять войско Ахура-Мазды. Почетное место в зороастризме занимает собака, охраняющая человека и его скот. Необходимой культовой принадлежностью жрецов являлся барсман - жезл в виде пучка ветвей (в строго определенном количестве). Сведения, приведенные нами из учения Заратустры, полностью совпадают с канонами бурханизма, где в вечной борьбе пребывают силы Добра - Ах-Худай и силы Зла - Ирлик-хан, с его армией нечисти.

В Авесте – сборнике IV века н.э. древнейших канонических текстов иранцев – над всеми богами возвышается Ахура Мазда. Однако, наряду с ним в тексте упоминаются и божественные сущности второго порядка – Амеша Спента- авест. “бессмертные святые” В зороастризме Амеша Спента представляют собой класс из семи божественных сущностей, происходящих от Ахура Мазды, высшего божества религии.

Амеша Спента, которые делятся на 3 группы: (1) Багу Мана и Аса (верховные божества, олицетворяющие Мудрость, Могущество и Порядок); (2) Кчатра (Мощь, Сила); (3) Армаити (Земля, породившая иранцев), Хаурватат (Щедрость) и Амератат (Бессмертие). [Чингиз Шамшиев: 2004]

По мнению авторов монографии, некоторые имена главных героев эпоса связаны с «АСАМИ- святыми бессмертными» Ахура-Мазды:

В число Амеша-Спента входят: Ахура-Мазда (Ормузд; «Бог Мудрый») **Бакай-Мана(с) – Б(В)ошу Мана** («благая мысль») Аша Вахишта («лучшая праведность») **К(о)шой - Хшатра** Вайрья («желанная власть»), Спента Армаити («святое благочестие»), Хаурватат («целостность»), **А(л)мамбет - Амертат** («бессмертие») [О. Слободчиков, М.А. Наматов, Н.Наматов 2023: 239]

Жорж Дюмезиль не раз указывал на подобную иерархию функций в индоевропейских мифах. Также следует отметить другую индоевропейскую черту кыргызского эпоса: дуэт Бакай – Манас. Мы уже указывали на то, что, как правило, первая функция индоевропейской идеологии биполярна, то есть состоит из двух частей, при этом одна часть мудрая, ясная, рассудительная, а другая более жесткая, суровая, буйная. Светлый, легкий, хитрый, умный образ Бакая в эпосе безусловно соответствует первой части, а образ Манаса – второй. Именно поэтому хана Илебина убивает Бакай, а хана Орго – Манас. Развивая мысль, можно предположить, что Бакай и Манас должны рассматриваться слитно, нераздельно, как два аспекта единой функции власти в мифических представлениях кыргызов. Подобно тому, как у авестийских иранцев первая функция распадается на Баху Мана и Аса, в кыргызской мифологии над всем живым возвышаются мудрый Бакай (Баху) и могущественный Манас (Мана Аса) [Чингиз Шамшиев. 2004]

Көкөтөй

Второе место по своему значению среди творцов занимал «Кугурт Чанчы» - Громовержец. Он борется с нечистой силой на земле, поражая ее своими громовыми стрелами (кугурт угы). У него имелся сын «Көкөтөй», ездящий на сивом коне и являющийся духом-хозяином небесных «ызыхов». Көкөтөй представлен на небесном Олимпе в виде звезды Сириус (Көкөтөй чылтыс). [Бутанаев В.Я. 1986: 43]

Манас это титул данное Байбарсу за победу над уйгурами, как в свое время титул Чингиз хан был дан Темудчину

Главный герои в эпосе -Конурбай является транскрипцией Хонгорае.

Использованная литература

Yasna, 49.4, in Skjærvø, The Spirit of Zoroastrianism, pp. 128–9.

Richard Foltz Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization, revised 2nd edition, New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Mary Boyce, Zoroastrianism: Its Antiquity and Constant Vigour, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 1992, pp. 1-26.

David S. Flattery and Martin Schwartz, Haoma and Harmaline: The Botanical Identity of the Indo-Iranian Sacred Hallucinogen "Soma" and Its Legacy in Religion, Language, and Middle Eastern Folklore, Berkeley: University of California Press, 1989. Notes 145

Shahin Bekhradnia, "The Tajik Case for a Zoroastrian Identity", Religion, State and Society 22/1 (1994), p. 109.

Jamsheed Choksy, Conflict and Cooperation: Muslim Elites and Zoroastrian Subalterns in Medieval Iranian Society, New York: Columbia University Press, 1997, p. 4.

Martin Schwartz, "The Religion of Achemenian Iran", in Ilya Gershevitch, ed., Cambridge History of Iran, vol. 2, The Median and Achaemenian Periods, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, pp. 664-697.

Janos Harmatta, "Religions in the Kushan Empire", in History of the Civilizations of Central Asia, vol. 2, Paris: UNESCO, 1994, p. 315.

K. Maurer Trinkhaus, "Mortuary Ritual and Mortuary Remains", Current Anthropology 25/5 (1984), p. 677

Arthur Christensen, "Die Moschee Makh in Buhara", Orientalische Literaturzeitung 7 (1904), pp. 49-51.

Behistun inscription, column 5; cf. Richard Frye, The Heritage of Central Asia, Princeton, NJ: Markus Wiener, 1996, p. 83.

W.B. Henning, "A Sogdian God", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 28/2 (1965), p. 251.

Nicholas Sims-Williams, "Some Reflections on Zoroastrianism in Sogdiana and Bactria", in David Christian and Craig Benjamin, eds., Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern, Turnhout: Brepols, 2000, p. 7.

Henning, "A Sogdian God", p. 247.

Grenet and Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters".

Schwartz, "Religion of Achaemenian Iran", p. 681; Geo Widengren, Les religions de l'Iran, Paris: Payot, 1968, p. 357.

Потопов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957. С. 84.

Радлов В.В. Предисловие. // "Манас" — героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. С. 18;

Бутанаев В.Я., Молдобаев И.Б. Киргизско-хакасские этнокультурные связи. // Историко-культурные связи народов Южной Сибири. Абакан, 1988. С. 24.

Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. С. 43

Чингиз Шамшиев. Индоевропейский миф и эпос "Манас" 2004

О. Слободчиков, М.А. Наматов, Н. Наматов Наследие Рима IV: от Искандера Двурогого до Мухаммеда М. 2023.

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE LINGVOFOLKLORISTIKALÍQ IZERTLEWLER HÁM OLARDÍN BAĞDARLARÍ

LINGOFOLCLORISTIC RESEARCH IN KARAKALPAK LINGUISTICS AND ITS DIRECTIONS

*Abdinazimov Shamshetdin Najimovich,
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti professori,
filologiya ilimleriniń doktori*

Annotation. The article provides information on the directions of formation and development of the field of linguo-folkloristics in Karakalpak linguistics. The linguo-folkloristic schools formed in world linguistics and their specific characteristics are given. The necessary problems of researching the language of Karakalpak folk oral creations and studying them in the future are indicated.

Key words: karakalpak language, *linguo-folkloristic*, *examples of folklore*, *the language of folklore, language and culture*.

Til biliminde lingvofolkloristika boyınsha Kursk, Voronej, Petrozavodskiy mektepleri qalıplesken. Házirgi waqıtta Rossiyanın Kurskiy, Voronej, Petrozavodskiy universitetlerinde lingvofolkloristikalıq izertlewler alıp barılmaqta. Kursk mámleketlik universiteti professorı, Rossiya Federaciyasına miyneti sińgen ilim ğayratkeri Aleksandr Timofeevich Xrolenko Kurskiy lingvofolkloristikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı esaplanadı. A.T.Xrolenko til biliminde «lingvofolkloristika» terminin birinshi bolıp qollandı. Házirgi waqıtta bul mektep tek Rossiyada ğana emes, al shet ellerge de belgili. Ol 1968-jılı «Rus xalıq lirikalıq qosıqları tilindegi parataktikalıq konstrukciyalar» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. A.T.Xrolenko óziniń «Лексика русской народной поэзии» degen miynetin folklorlıq dóretpelerde qollanǵan sózlerdiń qurılısın hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa arnaǵan. A.T.Xrolenko 1984-jılı «Rus xalıq lirikalıq qosıqlarınıń poetikalıq frazeologiyası» degen temada Leningrad mámleketlik universitetinde doktorlıq dissertaciyasın qorǵaydı.

Kurskiy lingvofolkloristika mektebi wákılleri tárepinen «Folklordıń hár qıylı janlarındaǵı sanlıqlar» (1971), «Rus bılınalarındaǵı qospa sózler sisteması» (1975), «Rus xalıq poeziyasınıń leksikası» (1976) miynetleri járiyalandı. 1979-jılı Leningrad qalasında akademiyalıq baspada járiyalanǵan «Folklorlıq leksikografiya mashqalaları» hám «Folklorlıq sózdiń semantikalıq qurılısı» maqalalarında til biliminiń lingvofolkloristika tarawınıń maqseti hám wazıypaları, tiykarǵı baǵdarları anıq dálillenip kórsetildi. Lingvofolkloristikaniń izertlew obyektı folklorlıq tekstler, lingvofolkloristikaniń tiykarǵı wazıypası—folklordıń tilin úyreniw. Kurskiy lingvofolkloristikalıq mektebi 1990-jıllardan keyin jáne de rawajlana basladı. I.S.Klimas, M.A.Bobunova kandidatlıq dissertaciyasın qorǵadı hám Kursk lingvofolkloristika mektebiniń tiykarǵı aǵzalarına aylandı. Soń olar doktorlıq dissertaciyasın qorǵadı. M.A.Bobunovaniń doktorlıq dissertaciyası teması «Folklorlıq leksikografiya: qalıplesiwi, teoriyalıq hám ámeliy nátiyjeleri, perspektivası» (2006) dep ataladı. Irina Sergeevna Klimastıń «Folklorlıq leksikologiya: obyektinń ózine tánligi, birlikleriniń quramı, leksikologiyalıq kategoriyalardıń ózgesheligi» degen temada doktorlıq dissertaciyası 2005-jılı Kurskiy mámleketlik universitetinde qorǵaldı.

Voronej mámleketlik universitetinde qalıplesken lingvofolkloristika mektebin Rossiya Federaciyasına miyneti sińgen ilim ğayratkeri, prof. Evgeniya Borisovna Artemenko basqaradı. Bul mektep wákılleri folklordıń tili hám dialekt, folklordıń tillik hám melodikalıq qurılısı, awızeki poetikalıq qosıqlar hám xalıq danalǵınıń tillik tiykarı, tillik birliklerdiń semantikası, tekstlerdiń dúzilisi, ásirese xalıqlıq poetikalıq sintaksisti izertleydi. E.B.Artemenkonıń kandidatlıq dissertaciyası rus xalıq lirikalıq qosıqlarındaǵı tolıq hám qısqaǵan kelbetliklerdiń sintaksislik xızmetin anıqlawǵa baǵışlanǵan. Bunnan basqa da avtorıń birneshe monografiyaları járiyalandı. E.B.Artemenkonıń ilimiy basshılıǵında onıń on jeti shákirti lingvofolkloristika boyınsha kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. Petrozavodsk mámleketlik universitetinde qalıplesken lingvofolkloristika mektebiniń tiykarın salıwshı Rossiya Federaciyasına miyneti sińgen ilim ğayratkeri, filologiya ilimleriniń doktorı, prof. Zamir Qurbanovich Tarlanov basqaradı. Ol 1972-jılı Leningrad qalasında «Rus naqıl-maqallarınıń sintaksisi» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵaǵan.

Sońǵı jılları jas áwladtı Watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda ayırıqsha orın iyeleytuǵın qaharmanlıq dástanlardı izertlewge arnalǵan xalıq aralıq konferenciyalardıń ótkeriliwi buǵan ayqın mısıl bola aladı. 1997-jılı Nókiste qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorlıq shıǵarmaların izertlew máselelerine, 2001-jılı qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máselelerine arnalǵan, 2008-jılı «Oraylıq Aziya xalıqlarınıń milliy folklorı hám jámiyetinń ruwxıy jetilisiwi mashqalaları» degen temada ótkerilgen xalıq aralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya arızeki xalıq dóretpeleriniń qanshelli áhmiyetke iye ekenligin kórsetti.

Qaraqalpaq lingvofolkloristikası qaraqalpaq til biliminiń jańadan qalıplesip kiyatırǵan tarawı. Ol til bilimi menen folkloristika ilimleriniń kesiliskeń jerinde payda boldı. Bul tarawdın tiykarǵı wazıypası – qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleriniń tilin úyreniw bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq lingvofolkloristikasındaǵı dáslepki maqalalar T.Niyetullaevtıń «Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi tuwralı», D.S.Nasırovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında áskeriy atlanıs hám urıslardı bayanlawda qollanılatuǵın terminler» maqalası [Niyetullaev, 1971; Nasırov, 1973]. 1979-jılı O.Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq analizi» kitabı, 1992-jılı O.Bekbawlov, Q.Mámбетnazarovlardıń «Qaharmanlıq dástanlardaǵı ózlestirme sózlerdin túsiniǵı» miyneti járiyalandı [Bekbawlov, 1979; Bekbawlov, Mámбетnazarov, 1992]. Bul miynetlerde qaraqalpaq dástanlarında jumsalǵan arab-parsı leksikasına tariyxıy hám lingvistikalıq sıpatlama berilgen, ayırım sózlerdin etimologiyası boyınsha pikirleri bildirildi. Folklorın tillik ózgeshelikleri tuwralı J.Shamshetov, U.Dáwletova maqalaları járiyalandı [Shamshetov, 1981; Dáwletova, 1987].

Akad. H.Hamidovtıń «Qoblan», «Ǵárip-ashıq» dástanların qol jazba nusqalarınıń tekstleri hám tillik ózgeshelikleri boyınsha izertlewleri 1985-jılı «Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri» miynetinde járiyalandı.

Qaraqalpaq folklorınıń tilin arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlew ǵárezsizlik dáwirinde baslandı. 1992-jılı Sh.Abdinazimovtıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyası qorǵaldı hám usı temaǵa baylanıslı 10 maqalası járiyalandı. 1997-jılı 10-12 sentyabr kúnleri «Qırıq qız» dástanına baǵıshlanıp ótkerilgen xalıq aralıq konferenciya materiallarında dástannıń tilin úyreniwge baǵıshlanǵan M.Qálenderov [Qálenderov, 1997: 52-54], Sh.Abdinazimov [Abdinazimov, 1997:56-58], O.Dospanov [Dospanov, 1997: 61-63], A.Karibaeva [Karibaeva, 1997: 59-60], A.Saburovalardıń [Saburova, 1997: 64-65] maqalaları járiyalandı.

2001-jılı Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» ni izertlew máselelerine arnalǵan xalıq aralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanıń tezislerinde M.Qálenderov [Qálenderov, 2001: 46], H.Óteniyazova [Óteniyazova, 2001: 43], Z.Tlewovalardıń [Tlewova, 2001: 47] «Edige» dástanınıń til ózgesheligi, turmıslıq leksika hám tirkewishler máselelerin izertlewge baǵıshlanǵan maqalaları járiyalandı.

2008-jıl 27-28 noyabr kúnleri Nókis qalasında «Oraylıq Aziya xalıqlarınıń milliy folklorı hám jámiyetin ruwxıy jetilisiwi mashqalaları» temasındaǵı ótkerilgen xalıq aralıq ilimiy-ámeliy konferenciya materiallarında tilshi ilimpazlardan Sh.Abdinazimov [Abdinazimov, 2008: 153-155], A.Abdiev [Abdiev, 2008: 152-153], M.Ayımbetov [Ayımbetov, 2008: 156], A.Alniyazov [Alniyazov, 2008: 159-161], R.Nájimova [Nájimova, 2008: 177-179], D.Órinboeva [Órinboeva, 2008: 185-186], I.Xalmuratovlardıń [Xalmuratova, 2008: 187-188] maqalaları járiyalandı.

2010-jılı A.Abdievtıń «Alpamıs» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyası qorǵaldı, temaǵa baylanıslı birneshe maqalaları hám «Alpamıs» dástanınıń qısqasha túsindirme sózligi járiyalandı.

Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde 2011-jılı Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizliginiń 20 jılıǵına baǵıshlanıp «Házirgi filologiya iliminiń áhmiyetli máseleleri» atamasında ótkerilgen Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarında Sh.Abdinazimov, M.Xudaybergenov, E.Náwbetullaeva, G.Aynazarova, A.Abdiev, M.Xanmatovlardıń maqalaları járiyalandı [Abdinazimov, 2011: 12-15].

XXI ásirin basında dúnya til biliminde qalıplesken kognitiv lingvistika, antropocentrislik paradigma tiykarında qaraqalpaq til biliminde jańa izertlewler payda bola basladı. Til biliminiń jańa tarawı – lingvomádeniyattanıw payda boldı. Lingvomádeniyattanıw til bilimi menen mádeniyattanıw ilimleriniń shegarasında payda bolıp, xalıqtıń mádeniy dárejesiniń lingvokulturemalarda sáwleleniwini izertleydi. Sh.Qunnazarovnıń «Qaraqalpaq ertekleriniń leksika-semantikalıq hám lingvomádeniy ózgeshelikleri» degen temada dissertaciyalıq jumısların

jaqladı. X.Tolıbayevtiń «Qaraqalpaq dástanlarındaǵı toponimlerdiń lingvomádeniy analizi», Z.Daniyarovaniń «Qaraqalpaq folklorındaǵı antroponimlerdiń lingvomádeniy analizi» temasındaǵı dissertaciyaııq jumısları jazıldı.

Solay etip, tilshi ilimpazlardıń bul tarawdaǵı ilimiy izertlew jumısları tiykarında lingvistika hám folklor arasında til biliminiń jańa tarawı lingvofolkloristika qalıplese basladı. Onıń izertlew obyektı – folklorlıq tekstler. Folklordıń tiliniń ózine tán ózgeshelikleri, folklorlıq tekstlerdiń qurılısı, bizdi qorshaǵan dúnyanıń folklorlıq kartinası izertlew obyektı etip alınsa, onda ol lingvofolkloristikalıq izertlew boladı.

Házirgi dáwirde qaraqalpaq til biliminde folklorlıq dóretpelerdiń tilin izertlew tiykarǵı úsh baǵdarda rawajlanbaqta.

Birinshi baǵdardaǵı ilimpazlar ádebiy tildiń awızeki poetikalıq túri menen xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń qarım-qatnası máselelerin úyreniwdi aldına maqset etip qoyadı.

Ekinshi baǵdardaǵı ilimpazlar folklorlıq dóretpeler tiliniń ulıwma qurılısın hám ayırım elementlerin izertleydi.

Úshinshi baǵdardaǵı ilimpazlar awızeki poetikalıq tildi, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmalardıń tilin funktsional-stilistikalıq jaqtan izertleydi.

Házirgi kúnde qaraqalpaq lingvofolkloristikasınıń aldında turǵan eń tiykarǵı wazıypalardıń biri – qaraqalpaq folklorı tiliniń sózligin dúziw máselesi bolıp tabıladı. 100 tomlıq qaraqalpaq folklorında jumсалған hár bir sózdi dizimge alıw, onıń konteksttegi mánilerin anıqlap sózligin dúziwimiz zárúr.

Sonday-aq, qaraqalpaq lingvofolkloristikasındaǵı aldaǵı waqıtlarda islenetuǵın ilimiy izlenislerdiń tiykarǵı baǵdarları tómendegiler: folklorlıq sózdiń konteksttegi semantikasın izertlew, folklorlıq sózdiń morfemikası, folklorlıq tekste idiolekttiń (atqarıwshı) ornı, folklorlıq teksttiń aymaqlıq hám janrlıq differenciacyası, folklorlıq teksttiń poetikalıq sintaksisi, krosskulturalıq lingvofolkloristika h.t.b.

Juwmaqlastırıp aytqanda, lingvofolkloristika qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki ádebiyatı úlgeriniń tilin tereń hám hár tárepleme izertlew arqalı ádebiy tilimizdiń awızeki túrin ele de tereńirek biliwimizge óziniń járdemin tiygizedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1971. №1; 1973. № 2.
2. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық анализи. Нөкис, 1979; О.Бек-баўлов, Қ.Мамбетназаров. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. – Нөкис, 1992.
3. Шамшетов Ж. Об особенностях употребления исконно-каракалпакской и заимствованной лексики в языке дастана «Шахсанем-Гариб» // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабар-шысы. 1981.№3; Дәўлетова У. Қарақалпақ қахарманлық дәстанла-рының әскерий лексикасы ҳаққында.// Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери. Мақалалар топламы. –Нөкис, 1987.
4. Қалендеров М. «Қырық қыз» – карақалпақ аўызеки халық поэзиясының дурданасы // Конференция тезислери. - Нөкис, 1997. – Б. 52-54.
5. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасының айырым мәселелери // Конференция тезислери. -Б. 56-58.
6. Доспанов О. «Қырық қыз» дәстанының лингвистикалық сыпатламасы// Конференция тезислери. -Б. 61-63.
7. Карибаева А. «Қырық қыз» эпосындағы миллий ойын терминлериниң этимологиясы // Конференция тезислери. -Б. 59-60.

8. Сабурова А. «Қырық қыз» дәстанында қарақалпақ миллий музыкалық терминлериниң қолланылыў мәселесине // Конференция тезислери. -Б.64-65.
9. Қалендеров М. «Едиге» дәстанының тил өзгешелиги // Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ни изертлеў мәселелери. Халықаралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. –Нөкис, 2001. -Б.46.
10. Өтениязова Х. «Едиге» дәстанында турмыслық лексика // Халықаралық илимий теориялық конференция тезислери. – Нөкис, 2001. -С.43.
11. Тлеўова З. «Едиге» дәстанында тиркеўишлердиң қолланылыўы // Халықаралық конференция тезислери. – Нөкис, 2001. -С.47.
12. Абдиназимов Ш. Тил билиминде лингвофольклористикалық изертлеўлердиң пайда болыўы // -Б.153-155.
13. Абдиев А. «Алпамыс» дәстанында омонимлердиң қолланылыўы // Материалы международной научно-практической конференций. -Нөкис, 2008. -Б.152-153.
14. Айымбетов М. О квантативной типологии каракалпакских героических эпосов // Материалы международной научно-практической конференций. – Нукус, 2008. -С.156.
15. Альниязов А. Функционирования сложно сочиненного предложения в фольклором тексте // Материалы международной научно-практической конференций. – Нукус, 2008. -С.159-161.
16. Нәжимова Р. Халық дәстанларында алмасық сөзлердиң стиллик қолланыўы // Материалы международной научно-практической конференций. -Нукус, 2008. -С. 177-179.
17. Ўринбоева Д. Фольклор жанрида феъл лексемаларининг статистик-синергетик таҳлили // Материалы международной науч-но-практической конференций. -Нукус, 2008. -Б.185-186.
18. Халмуратов. И. «Қырық қыз» дастаныдаги ономастик ва топонимик атамалар // Материалы международной научно-практической конференций. -Нукус, 2008. -С.187-188.
19. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristikali'q izertlewler ha'm olardi'n' bag'darlari' // Ha'zirgi filologiya iliminin' a'hmiyetli ma'seleleri. – No'kis, 2011. -В. 12-15.
20. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. Oqiw qollanba. – Tashkent: Sano-standart, 2018. 184 b.

ВОЕННАЯ ТЕМАТИКА И ЛЕКСИКА, СВЯЗАННАЯ С ВОЙНОЙ В ДРЕВНЕЙШИХ ТЮРКСКИХ И ТЮРКОИДНЫХ НАДПИСЯХ АНТИЧНОГО СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ

MILITARY CONTENT AND LEXICON RELATED TO WAR IN THE OLDEST TURKIC AND TURCOID INSCRIPTIONS OF THE ANTIQUE MEDITERRANEAN

Латыпов Фарит Рафгатович

кандидат технических наук, доцент

Уфимский государственный нефтяной технический университет

Annotation. The article deals with military terms found in the ancient Turkic inscriptions of the Mediterranean using the CECAPF deciphering method developed by the author in 1980. The selected terms are divided into four semantic-conceptual classes marking the dialect differences.

Key words: military terminology in the ancient Turkic languages of the Mediterranean.

Война на данном уровне ментальности и коммуникабельности человечества, к сожалению, пока является одним из способов воплощения негативных качеств, заложенных в Мироздании, как инструмент конкуренции в многосторонней борьбе этнополитических группировок по завладению имеющимися ресурсами. Готовность противостоять внешней агрессии за счет лучшего качества вооружений, достаточного уровня защищенности городов и транспортных коммуникаций, по общим соображениям, обеспечивают стабильное и успешное развитие автономных образований. Уровню war-резистивности этногруппы обычно соответствует и уровень развития ее языка, что позволяет при прочих равных условиях обеспечивать грамотное «разруливание» опасных оборонных ситуаций в пространстве и во времени.

Целью настоящей статьи стало изучение текстовых сообщений о подлинных и легендарных военных столкновениях и использованных при этом военных терминах в письменном наследии древнейших тюркоязычных племен Западной Европы, в основном в античную эпоху.

В 1977 году нами была выдвинута фоноэволюционная пратюркская гипотеза, предполагающая ближневосточный очаг зарождения тюркской языковой семьи [6:35], [7:127]. В 1979 году был разработан метод ПЭКФОС дешифровки текстов на древних неиндоевропейских языках Средиземноморья [4:96], которые проявляли тюркские черты в своем характере [2:55]. По итогам перевода самого крупного текста, нанесенного на бинты этрусской Загребской мумии из Среднего Египта (IV в. до н.э.), в 1988 году были получены вещественные доказательства достаточной надежности и достоверности в реализации метода ПЭКФОС [3:42].

В период 1980 – 2022 гг. на основе метода дешифровки ПЭКФОС нами были переведены самые протяженные тексты на минойском [5:99], этрусском [10], ретском, северо-пиценском [19:135], иберийских [12], [14] и пиктских [13] и мессапском [16:199] языках. По всему югу Европы в античные времена носители этих, на наш взгляд, древнейших тюркских языков располагались череполосно с представителями, прибывших более поздно, индоевропейских племен. Это характерно было для большинства уголков Европы, в том числе и для Апеннинского полуострова. На рис. 1 мы приводим античную карту расселения различных племен в Италии (в исследованном нами этрусском тексте TLE 2 черепицы из Капуи **ital** означает «справедливость», а **Italia** «страна справедливости» [6:74]). На карте фиолетовым и розовым цветами показаны области расселения носителей древнейших тюркских языков.

Рис. 1 Карта расселения носителей древнейших тюркских языков в Италии и на смежных территориях [16:199] (фиолетовый и розовый цвета).

При изучении в 2020-2022 годах недавно обнаруженных гето-фракийских текстов на золотых пластинах из монастыря Сиония (Румыния), для нас стало очевидным, что эти языки, несмотря на их аналитический строй, условно можно отнести к классу тюркоидных, т.к. до 60% их лексики находит соответствие в тюркских языках [17:8], [18].

Итак, хотя самые значительные боевые столкновения на средиземноморском театре боевых действий происходили при появлении индоевропейцев (вначале во время экспансии греков в Восточном Средиземноморье (XII-IV вв. до н.э.), затем в I, II, III Пунические войны между Римом и Карфагеном, и, наконец, при завоевании Римом периферии Средиземноморского бассейна), среди исследованных нами пратюркских и тюркоидных текстах Средиземноморья, попались лишь некоторые фрагментарные повествования, связанные с войной, в частности:

- 1.Отрывок кипро-минойской поэмы о богине Праведности и Успеха Унии (др. тюрк. Умай) сохранившейся на двух глиняных табличках RS 20.25 в царской библиотеке дворца города Угарита, располагавшегося на мысе Рас-Шамра на севере Сирии (XIV в. до н.э.) [5:99], [6:136].

2. Бустрофедонный текст на памятнике воинской славы, установленном тирренами острова Лемнос в Эгейском море в честь отражения греческого отряда гоплитов из г. Фокеи на западе Малой Азии (II в. до н.э.) [8], [10].

3. Иберийский текст на свинцовой пластине, переданный жителям осажденного города Вильярес, по-видимому, командиром отряда римских войск с предложением мирной сдачи города иберами и выдачей наиболее активных зачинщиков сопротивления (IV в. до н.э.) [15:28], [14:62].

4. Северо-пиценский (этот язык лингвистами признается одним из самых близких к этрусскому языку, язык знаменитого полководца Гнея Помпея Великого, в короткие сроки освободившего Средиземное море от пиратства) текст, начертанный с декоративным оформлением на каменную плиту общественного предназначения в г. Новилара на северо-востоке Италии (IV до н.э.) [19:135].

5. Военная терминология, представленная в основном названиями оружия и фрагментарно попадающая в разных этруских текстах (в первую очередь в тексте TLE 1) [6:51], [10:53].

6. Четыре гето-фракийских текста (ГТР-6, 8, 11, 12), два из которых описывают сражение объединенных гето-фракийских племен (сначала с поражением, потом с победой) с римлянами, и два других текста, с обращением царя даков за помощью к скифам Малой Скифии, перегруппировки войск дакского вождя Боеробисты около селения Сиеонии вблизи Пасиевских гор (II в. до н.э.) [18:14].

Мы осуществили разбивку военных, по нашему мнению, западно-пратюркских терминов на четырем семантико-понятийных классах: наименования оружия (а), война как процесс (б), военные должности, роды войск, построения, специализация ратников (в), результаты сражения, состояния тел после битвы, использованные материалы, похоронные сооружения (г). При этом для опознания языковой принадлежности терминов, мы ввели такие обозначения: Э – этрусский (текст), М – минойский, И – иберийский, Р – ретский, ГТ – гето-тракийский, СП – северо-пиценский, ВТ – восточно-тирренский. Итак, рассмотрим эти классы:

а) наименование оружия: **dakija** (М) «кинжал», **enac** (Э) «короткий обоюдоострый меч», **cilθis** (Э) «длинный колюще-рубящий меч» (см. римский **gladius**), **haral** (М, ВТ,Р) «оружие», **hola** (ВТ) «копье», **mateos** (ГТ) «дротик», **kansar** (И) «широкий кинжал, вызывающий сильное кровотечение», **malta**, **palta** (М,Э,Р) «топор», **śect** (Э) «щит», **śito** (ГТ) «щит», **ix**, **uθ**, **ud** (Э,М,И,Р,СП) «огонь», **ux** (М,Э,Р,И) «лук», **fartuc** (Э) «спереди броневое защитное покрытие»;

б) война как процесс: **iux éd** (М) «уничтожь !», **fux eda** (Э) «уничтожь !», **lehyo yox ido** (ГТ) «легко уничтожить», **talacia** (Э) «грабеж», **hara** (Э) «круши !» (тюрк. **harap buldy** «разрушился, погиб»), **ares** (Э), **urs** (И) «сражение», **maras** (Э, ВТ) «битва», **bitere seke śuśu** (И) «прекратить психическо-остервенелую сечу», **nic**, **enic** (Э), **niko** (ГТ) «победа», **nire** (Э) «побеждать», **avis** (ВТ) «атака, нападение», **tiś** (ВТ) «отражение атаки, нападения», **aomai** (ВТ) «непоколебимый, не падающий», **case** (И) «прячься !» (надпись на свинцовом поражающем снаряде, запускаемом пращей), **ařesa bařir** (И) «победные кличи», **arwra** (ГТ) «победный клич», **ara** (Э,И,ГТ,ВТ, П,Р) «Ура, окружай и бей», **iuřtir haral** (И) «опустите оружие !», **noxθoe** (ГТ) «нападение», **aur dulogin** (И) «с трудом добытая (победа)», **sal** (Э), **řalir** (И) «жертвоприношение (пленных)», **gati** (И) «освобождать из плена», **far-θan** (Э) «всеобщая слава», **dan** (И) «слава», **zula** (М) «зло», **beti** (И) «заговор», **dioleta** (ГТ) «соглашение», **trave (vipu) ercu** (Э) «очень страшно», **tyor koponoye** (ГТ) «покрыты (воины) крепкой броней», **ado bere da eniko** (ГТ) «в одном шаге от победы», **kigen bisika ayo hejy** (ГТ) «одетый в красивые блистательные одежды», **su-** (Э), **so-** (И) «воевать»;

в) военные должности, роды войск, построение, специализация ратников: **rat** (М,Э,П) «рать, войско» (ср. казан-тюрк. **rāt** «противник»), **la** (Э,И) «должность» (но еще встречается **la-** из семитск. языков «нет»), **alpan** (Э) «герой, командир отряда», **cacu sosin** (И) «закаленный (в боях) воин», **ratnasnes** (Э) «пехотинец», **atli** (Э) «конный (воин)», **turma** (И) «эскадрон иберийских уланов», **konosθerio** (ГТ) «конные воины», **karh lole** (ГТ) «конники, сбитые в карэ», **rete** (Э,И) «построение в ряд», **baduoy** (ГТ) «бойцы», **marosy** (ГТ) «мужчины», **loyngio** (ГТ) «легион», **paħaθur** (Э) «богатырь», **řaθ** (Э) «правитель расчетливый, грамотный», **ikor-bař** (И) «подстрекатели», **sar mogato**, **pazyleos** (ГТ) «царь могучий, повелитель», **balketař**, **belaur**, **edui** (И,Р) «осветитель событий, опытный знаток», **řpurestreř** (Э), **kaleneia**, **madin-gounei** (И) «горожане»;

г) результаты сражений, состояния тел после битвы, использованные материалы, похоронные сооружения: **xim** (Э) «гибель, насильственная смерть («срезали, скошили»), **lu** (Э) «естественная смерть», **trium** (Э) «убийство (в скрученном состоянии затолкать тело в

сосуд)», **meit** (Э-семит.) «труп», **teši meit** (Э) «захоронение («опускание трупа»)), **huv-itun** (Э) «холодное-мясо = мертвое тело», **suθ** (Э) «могила = место отлетания души», **marem** (Э) «забой- ная жертва», **zip** (Э) «веревка (для связывания пленных, жертв)» (КТ: **jep** «веревка»), **het** (Э), **kot, kut** (И), **dun** (И,Р), **dunh** (ГТ) «анимальная часть души», **hinθial** (Э) «чувственная часть души», **is** (И) «ментальная часть души», **zūsuina** (М) «жизнь», **svnc** (Э) «жизнь в здравии», **turms** (Э) «бытие, жизнь», **rana** (Э) «рана», **tucuna** (Э) «ткань», **tamur** (Э), **timur** (И) «железо», **kromos** (ГТ) «комплексное сооружение, захоронение», **skitos sipmio orom** (ГТ) «скифский насыпной курган», **zatu** (Э), **zota** (ГТ) «провода (на тот свет)», **denos (pulos) geoto** (ГТ) «денежные расходы (на захоронение знатных лиц)».

Вывод:

В настоящей статье мы затронули лишь часть обнаруженной нами военной лексики в пратюркских и тюркоидных (на наш взгляд) языках античной Европы. По этрусской и гето-фракийской похоронной тематике более подробно можно прочитать в наших статье «Взаимосвязь субъектов траурных событий в текстах этрусских эпитафий» [9:67], а также в книгах «К загадке содержания надписи на ритуальной чаше ...» [11], «Мир гето-дако-фракийцев, отраженный ...» [18].

Несомненно, интерес будет представлять сравнение представленного материала с лексикой древнетюркских рунических памятников Центральной Азии (расстояния тут, как мы видим, для кочевников не имели значения). Сразу бросаются в глаза такие сходства: **su-** «воевать» (Э) ~ **sü** «войско», **urs** (И) ~ **uruš** «сражение», **iux éd** (М) ~ **jok éd** «уничтожь» и др. Но это уже тема для дальнейших исследований.

Использованная литература

1. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л-д: «Наука (ЛО)», 1980. 256 с.
2. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. Л-д, 1983. С.55-57.
3. Латыпов Ф. Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этрусского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в августе 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1981 г.)// Тез. докл. междунар. коллоквиума: «Этруски в их связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство». М.: ГМИИ им. А. С. Пушкин, 1990. С. 42-44.
4. Латыпов Ф.Р. Исследование реального пратюркского языка методом ПЭКФОС // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка. Казань: Изд. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1992. С. 96-106.
5. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1,2) // Яджар, 1995. №3. С. 99-110; 1996. №2, С. 66-80.
6. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. Уфа: Китап, 1999. 276 с.
7. Латыпов Ф.Р. Сингулярные процессы зарождения новой языковой семьи // Межвуз. науч. сб.: Система языка в статике и динамике. Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2005. С. 127-131.
8. Латыпов Ф.Р. Комплексный лингвистический анализ восточно-тирренской надписи на памятнике воинской славы с острова Лемнос. Уфа: Полиграфсервис, 2008. 47 с.
9. Латыпов Ф.Р. Взаимосвязь субъектов траурного события в текстах этрусских эпитафий // Проблемы востоковедения, 2011. № 1. С. 67-72.

10. Латыпов Ф.Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских слов на русский, английский и итальянский языки. Уфа: Полиграфдизайн, 2014. 152 с.

11. Латыпов Ф.Р. К загадке содержания надписи на ритуальной чаше «золотого человека» из Иссыкского кургана. Уфа: Полиграфдизайн, 2015. 40 с.

12. Латыпов Ф.Р. Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. Уфа: Полиграфдизайн, 2016. 152 с.

13. Латыпов Ф.Р. На западных границах пратюркской ойкумены: Туманный Альбион от каменного века до раннего Средневековья. Уфа: Полиграфдизайн, 2017. 100 с.

14. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогики иберов, нашедшие отражение в надписях на свинцовых пластинах и в граффити на поверхностях декорированных ваз. Уфа: Полиграфдизайн, 2019. 136 с.

15. Латыпов Ф.Р. Древнейшие западно-тюркские военные термины и фразы в иберийском тексте ультимативного послания жителя осажденного города Вильярес // Матер. X Междунар. тюрколог. конф. 25 декаб. 2020 г.: Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир. Казань: Изд. Казанск. Гос. ун-та, 2021. С. 28-31.

16. Латыпов Ф.Р. Тюркские корневые основы некоторых глосс мессапского языка // Сб. матер. XIX Междунар. науч. конф. ИЯЛИ УФИЦ РАН: Актуальные проблемы диалектологии народов России, 1- 4 июня 2022 г. в г. Уфе. Уфа: Изд. ИЯЛИ УФИЦ РАН, 2022. С. 199-201.

17. Латыпов Ф.Р. Древнейший тюркский субстрат в языках гето-фракийских надписей на золотых пластинах из Синая (Румыния) // Вестник Нижнекамск. гос. пед. ун-та, 2022. № 4 (39). С. 8-14.

18. Латыпов Ф.Р. Мир гето-дако-фракийцев, отраженный в надписях на золотых пластинах из Синая (Румыния) (перевод 12 текстов «Сантии даков» на основе метода дешифровки ПЭКФОС). Уфа: Полиграфдизайн, 2022. 76 с.

19. Латыпов Ф.Р. Что хотели сказать авторы северо-пиценской светской надписи на каменной стеле из Новилары ? // Матер. VII Междунар. науч. конф.: Текст: филологический, социально-культурный и методический аспекты, 17-19 апр. 2023 г. в г. Тольятти. Тольятти: Изд. Тольятт. гос. ун-та, 2023. С. 135-142.

20. Facchetti G.M. L'enigma della lingua etrusca. Roma: Newton & Compton ed.s.r.l., 2000. 302 p.

К ВОПРОСУ О ПРОИХОЖДЕНИИ ЭТНИЧЕСКОГО ИМЕНИ МОНГОЛ (диалектные варианты этнического имени монгол)

Мынбаев Н.Ж.

д.ф.н.,руководитель НЦ «Тюркология»

ЮКУ им. М. Ауезова

Аннотация. В статье рассматривается вопрос происхождения этнического имени монгол и его диалектные варианты. Сделана попытка обосновать происхождение термина от сочетания мэнгі ел «вечное племя», которая по всей вероятности является первоосновой термина монгол. Чтобы обосновать это мнение представлены аргументы в пользу такого заключения. Сочетание мэнгі//бэнгу ел «вечный ел» традиционно присуще тюркскому миру с древнейших времен. Трансформация мэнгі ел в монгол с фонологической точки зрения не вызывает серьезных возражений, так как возникновение диалектов, на их основе новых языков закономерно вызывает различные фонологические процессы.

Этноним монгол стал известен миру по всей вероятности с тринадцатого века нашей эры. Возникновение народа и происхождение этнического имени монгол имеет своеобразную историю. Попробуем подробно рассмотреть происхождение этого термина. Известно, что на земном шаре насчитывается около двадцати монголоязычных народов, которые именуют себя монгол. С учетом этнических групп, эта цифра доходит до тридцати трех.

В энциклопедическом издании отмечено, что "Монголы историческое название всех народов, говорящих на монгольских языках: халха (монголы МНР), монголы КНР дурсян, ту или монгоры, дауры, буряты, калмыки и др." Основная их масса халха монголы живут в МНР, включая дарингатов и мангатов составляют – 755 тыс. человек (данные 1962г.); здесь живут ойраты, которые имеют в своем составе дурбэтов, баятов, захчинов, олотов, торгутов, также в Монголии проживают дархаты, урянхайцы, буряты. В бывшем СССР отмечены только буряты и калмыки, в Китае монголы, дунсяне, монгоры(ту), дахуры, баони. Кроме того есть мелкие монголоязычные группы. Это сарт-калмаки в Киргизии, моголы в Афганистане, шира-югуры(юйгу) КНР, которые подвержены сильной ассимиляции» (БСЭ, 1974: 503) К сказанному необходимо добавить, что на территории современного Узбекистана проживает в нескольких населенных пунктах Заминского и Бахмальского районов Джизакской области, этническая группа, которая имеет самонаименование – муғул.

В существующей литературе о монголах мы наблюдаем более десятка фонетических вариантов термина монгол: маңғул, моал, монгоры, монк-гол, мунгацци, мунгак, монгоху, монго, мунгу, мунгал, мэнъу, мэнва, менгут, мангус, могол (моғол), мугул (муғул), мыңқол.

От термина монгол, возникли названия государственных образований: Монголия (XIII век, период Чингис хана), с 1921 года Монгольская народная республика. Моголистан («Моголистан, феод. государство, осн. в сер. XIV в. потомком Джагатая Тоглук-Тимуром. Тер.: Вост. Туркестан, Семиречье, Юж. Сибирь и др. В Восточном Туркестане просуществовало до 70-х годов XVI века). Империя Великих моголов (основанная Бабуром в 1526 году, просуществовала до 1858 года, т.е. до завоевания Индии англичанами.).

От слова монгол на территории Узбекистана и Северного Таджикистана возник макротопоним – название горы Моголтау. В энциклопедическом словаре написано: «Моголтау, горы на правом берегу р. Сырдарья. Выс. до 1624 м. на Сырдарье в отрогах Моголтау – Фархадская ГЭС» [СЭС, 1999: 829].

В "Естественной истории племен и народов" Фр. Гельвальда о монголах есть такие сведения: «Между тем из всех народов высокой Азии монголы бесспорно самые могущественные и сильные, и если бы между ними явился новый Темучин, то они могли бы овладеть Китаем и даже быть может целой Азией. Их прежние походы при Темучине (Чингис-хан). Темире (обыкновенно называемом Тимурленом) и Бабере (основатель индийского государства) достаточно показывают, что они способны совершить чудеса под предводительством талантливого человека, который сумел бы воодушевить их» [Гельвалд, 1883: 735].

Относительно происхождения народа и этимологии термина существуют различные точки зрения. К примеру, Н.Я.Бичурин (Иакинф) считает что монголы носили народное название Дулга "Дом Тугю, по монгольски называется Дулга [тукуе] [Н.Я. Бичурин, 1950: 220]. Е.Кычанов " пишет, что на той территории, где расположена нынешняя Монгольская народная республика на рубеже нашей эры жили гунны, этнические потомки которых (тюрки, монголы, самодийцы) [Кычанов, 1993: 9].

Существовала также версия по которой монголов именовали термином *цзубу*. Л.Л.Викторова, констатирует, что в ряде работ (Х.Пэрлээ, Н.Ижжамц) принята гипотеза Ван

Говзя, который полагал, что цзубу в "Ляоши" служит для замещения названия "Татары" [Викторова, 1980: 163]. Из этого следовало, что термином цзубу обозначали монголов. По версии Г.Е.Грумм-Гржимайло после разгрома Уйгурского ханства, оставшиеся пустыми земли заселились татарами, пришедшими с востока; их называют цзубу в "Ляоши". Так как китайские авторы из государства Сун называют монголов татарами (дада), то, следовательно цзубу были монголами» [Грумм-Гржимайло, 1926: 146].

По утверждению Л.Н.Гумилева, китайский исследователь Ли Фанцзюнь выяснил, что этноним цзубу, встречающийся в "Ляоши", является транскрипцией, тибетского названия ираноязычных согдийцев, которых тибетцы в своих хрониках называли тогда сог-по (народ Согда)". Поэтому автор заключает, что "сог-по описательный термин тибетского происхождения, и означал пастухи или кочевники". А, что касается цзубу, то, оно явно не этническое название". Многие китайские историки в том числе Фэн-Шэн-шун считает "цзубу коллективным названием многих срединноазиатских народов; восточные цзубу по его мнению, это джалаиры и татары, западные - найманы, северные - керанты, но кто такие северо-западные он не знает". Суммируя данные ряда источников, Л.Н.Гумилев заключает, что найманов (тикинов, потомков древних тюрок) меркитов, ойратов, басмалов, далиди, шато, дансянов, всех их кидани называли цзубу, а китайцы - да-дань, т.е. татары" [Гумилев, 1992: 76-77].

Плано Карпини и Гильом де Рубрук употребляют в своих сочинениях форму моал и монгал: «Есть такая земля среди стран Востока, которое именуется монгал. Это земля некогда имела четыре народа, один назывался Йека-монгал, т.е. великие монголы, второй назывался Су-монгал, т.е., водяные монголы, сами же себя они именовали Татарами от некоей реки, которая течет через их страну и называется Татар, третий народ назывался Меркит, четвертый Мекрит. Все эти народы имели одну форму лица один язык, хотя между собою они разделялись по областям и государствам» [Плано Карпини, 1957: 37].

Л.Л.Викторова пишет, что "хунны были генетически тесно связаны с населением Ордоса, Западной Монголии и Тувы, что они были этническими предками тюрок и уйгуров. Все эти племена и большей частью сяньби приняли участие в формировании монгольского народа [Викторова, 1980: 174]. Н.Я. Бичурин констатирует, что сяньби – это хунны, оставшиеся под властью китайцев [Бичурин, 1950: 225].

Из приведенных высказываний следует: монголы – есть тюрки. Подкрепить этот тезис нам поможет еще историческая логика и научная этимология.

Исторически установлено, что термин монгол обретает известность и закрепляется как этноним в XIII веке. Л.Л.Викторова солидарна с этим мнением: "трудами многих исследователей установлено, что все современные монгольские народы сформировались после XIII-XIV вв. Рашид-ад-дин приводит исключительно интересный факт, о формировании монгольского народа. Он свидетельствует: "племена, которых ныне называют монгольскими, но которых имя в сущности не было монгол, так как это название они предъявили после эпохи их (монголов)". Летописец перечисляет эти племена: Джалаир, Татар, Тумгапык, Тумет, Сунит, Меркит, Тулас, Булагачин, Керемучин, Толенгут, Торгут, Хори, Кестеми, Сухаит, Урасут, Ойрат, Баргут, Урянха, Хорхан. Далее он пишет: "племена также из сонма степняков, к которым в недавнее время перешло имя Монголов – это Кераит, Найман, Онгут, Тангут, Бекрин, Кыркыз" (Рашид ад-дин, 1868: 7-8). Список перечисленных племен явно свидетельствует о том, что все эти племена – тюрки. Следовательно, наша версия тюркского происхождения монголов имеет под собой веские аргументы. Самый важный аргумент - это генеалогическая классификация языков мира. По этой классификации, признанной большинством выдающихся ученых-лингвистов, современный монгольский язык относят к алтайской семье. Этот факт однозначно свидетельствует о тюркских корнях данного народа.

Теперь попробуем определить научную этимологию термина монгол. Возможно, одним из первых пытался это сделать Рашид ад-дин. Автор, происхождение монгол выводит от слова мунганащии "низложив", отсюда "низложенный". Кроме того автор предлагает происхождение от монгольского мунгак "глупый", "тупой" [Рашид ад-дин, 1868: 12]. Абулгази несколько смягчает толкование Рашид-ад-дина, обратясь к общетюркскому мұңлы "печальный" [Абулгази, 1958: 168]. Авторы предлагают форму монк-гол как исходную. И.Н.Березин считает монгол производным от исчезнувшего слова монгокоху, означающим "низложенный", "низверженный". По другой версии автора появляется толкование монгол от монго "глупый" [Березин, 1868: 274].

Однако с точки зрения исторической логики, такие попытки объяснения слова монгол противоречат реалии времени и духу пассионарного подъема народа. Слово монгол, без всяких сомнений, должно было обладать позитивной семантикой.

Как можно принять негативные толкования, когда в термин монгол современники чингисхановского периода вкладывали особый идеологический смысл. К примеру, Сокровенное сказание торжественно повествует: "Чингис хан принялся учреждать порядок и законы для своего огромного народа, на твердые столбы ставил царство и державу, милостиво давал рукам работать свое, а ногам свое. Росло счастье и благополучие его народа и достигло такой степени, что никогда не пользовались таким счастьем и благополучием подданные кагана". Далее здесь же находим безоговорочное объяснение происхождения термина монгол, предъявленное народу самим каганом: "Над всеми поколениями, живущими в войлочных кибитках Чингис хан отселе провозгласил единое имя монголов. Имя было такое блестящее, что все, с пробуждающимся национальным чувством стали гордиться им. Все предводители родов и племен становятся вассалами Монгольского хана и приобретают имя монголов" [Козин, 1941: 168].

Приведенные цитаты подтверждают верность нашей мысли о том, что слово монгол должно было нести в себе положительную информацию, символизировать собой величие и могущество. И, что немаловажно, понятным с семантической точки зрения для всего населения, объединенного под имперской властью Чингис хана. В связи с этим, символичны процитированные Санан Сеценом слова Чингис хана на Курултае 1206 году: "Этот народ биде {монголы}, который несмотря на все страдания и опасности, которым я подвергался, храбростью и упорством и приверженностью примкнул ко мне, который, с равнодушием перенося радость и горе, умножал мои силы, я хочу, чтобы этот, подобный горному хрусталу, народ биде, который во всякой опасности оказывал мне глубочайшую верность, вплоть до достижения цели моих стремлений, - носил имя "кеке монгол" и был самым первым из всех живущих на земле!" "С этих пор, - прибавляет Санан-Сецен, — народ этот (численность которого при Чингис-хане достигала 400000 душ) получил название кеке монгол" [Эренжен Хара-Даван, 1992: 71-72]. Преемственность наблюдается в сочетании "кеке монгол". Сравните в древнетюркских памятниках: кок тюрк "небесные тюрки" т.е. "небоподобные", "неборожденные".

Б.Я.Владимирцов также приводит слова Чингис-хана на Курултае "1206, подчеркивающие пафос времени и исторической ситуации: "Вечно синее небо повелело мне править всеми народами. Покровительством и помощью неба, я сокрушил род керейт и достиг великого сана. Моими устами говорит Мэнкэ Кеке-Тенгрин"(Вечно Синее Небо). В девятиножное белое знамя вселяется гений хранитель рода Чингиса, это "сульде" — знамя будет оберегать его войска, водить их к победам, покорит все страны, потому что Вечное небо повелело Чингис-хану править всеми народами. Чингис царствует Силою Вечного Неба (Мэнкэ-тенгрин кучин-дур) [Владимирцов, 1922: 48].

Следует обратить особое внимание на это сочетание: Мэнкэ-Тенгрин//Мэнгі Тэнгірім "Мой Вечный Всевышний". Представляет интерес первое слово данного сочетания. Это

слово встречается в древнетюркских текстах в форме бэнгу//мэнгу «вечный». Переданная русской графикой форма Владимирцова - Мэнкэ близка оригиналу, сравните с казахским словом мэнгі «вечный». Оно сохранилось во многих современных тюркских языках в неизменной форме и в исконном значении - «вечный».

Из изложенного, на наш взгляд, напрашивается научная этимология, которая логически соответствует и исторической и языковой ситуации эпохи. Таким образом, этимологически слово монгол тюркского происхождения. Наиболее вероятная первооснова слова сочетание - мэнгі+ел. Семантика сочетания мэнгі ел "вечное племя, народ". Прилагательное мэнгі//мэнгу "вечный" присуще многим современным тюркским языкам. Современные тюркские языки заимствовали традиционное *мэнгі* из древнетюркского языка. В древнетюркских памятниках это слово употреблялось в форме *бэнгу*. Взаимозаменяемость *б//м* известное явление в фонетике тюркских языков. Например, В древнетюркском памятнике читаем: "Өтукен йыш олурсар, бэнгу ил тұта олуртачы сен, түрк бүдун ток ("Если ты будешь держать свой народ в Отукене, как вечное племя, то народ будет всегда в достатке") [Малов, 1951: 238].

Все высказанное выше позволяет заключить: термин монгол, написанный кириллицей - фонетически трансформированная форма сочетания мэнгі ел «вечное племя, народ».

Абай Кунанбаев передает данное слово, на наш взгляд, в более приближенной к оригиналу форме. Он употребляет написание манғұл [Абай, 2002:156, т.2].

Рашид-ад-дин, зафиксировавший в точности сведения из "словонадежных" источников, синтезирует народную память о том, что монгол – искусственный термин и прежде монголы были тюрки. Он заявляет о том, что турецкие (тюркские) племена: Джалаиры, Татары, Ойраты, Онгуты, Кераиты, Найманы, Тангуты и прочие, из которых у каждого было определенное имя и собственное прозвание, все называют себя монголами, для **придания себе славы** (следует особо обратить внимание на выделенное выражение – М.Н.) между тем как, в старину отказывались они от этого имени, и потомки их, ныне существующие, так воображают, что они уже издревле именуются и принадлежат к имени монголов, однако это не так, потому что в древнее время они были из числа племен турецких (тюркских – М.Н.) степных племен".

Н.Гумилев, также подтверждает идеологическое, "искусственное" происхождение термина монгол, и, что это был "народ-войско", "Орда", образца древнетюркского каганата. Сменив кличку "цзубу" на гордое имя "монгол" они ничего не проиграли... [Гумилев, 1992: 98].

Верность отмеченной мысли обосновывает и Грумм-Гржимайло: "Когда Чингис хан в 1206 г. принял название "монгол" как официальное для своих подданных, то соседи по привычке некоторое время продолжали называть монголов татарами. В таком виде слово "татар", как синоним слова "монгол", попало в восточную Европу и прижилось в Поволжье, где местное население в знак лояльности хану Золотой Орды стало называть себя татарами. Зато первоначальные носители этого имени - кераиты, найманы, ойраты и татары стали именовать себя монголами" [Грумм-Гржимайло, 1926:146].

Все изложенное выше позволяет заключить: термин монгол не является этническим, это искусственный политический термин несущий идеологическую нагрузку, применен как объединяющий и цементирующий племена всей Чингисовской империи. Впоследствии сила идеологии способствовала превращению искусственного политического термина в этнический термин, которым именуют сейчас в основном жителей Монгольской народной республики. Известно, что многие этнические группы, на других территориях также именуют себя монголами. В то же время, к монголам себя причисляют некоторые этнические группы: моал, монгоры, монго, мунгал, могол (моғол), мугул (муғул) и др.

Однозначно весомым подтверждением обоснованности нашей гипотезы, т.е., «искусственного», политического происхождения термина монгол, являются языковые

закономерности в ономастике сформулированные В.А.Никоновым. По определению ученого существуют следующие закономерности возникновения имен собственных: позитивность, негативность, рядность, калькирование, народная этимология.

Расшифруем рядность, так как в нашем случае, это наиболее показательная закономерность. Термин монгол, если его принять как этническое название, то он не вписывается в этнонимическую систему, т.е., в этнический "именник" племен Центральной Азии. По закону рядности в ономастике, ни одно название не возникает случайно, а оно возникает в определенном ряду, по существующим языковым нормам. Иначе говоря, по определенному шаблону, в котором выделяются языковые морфемы. Для сравнения можно привести ряд древних этнонимов, таких как Татар, Джалаир, Авар, в которых можно выделить формант ер//ар; Огуз. Икирас, Сулдус и др., в которых есть формант -з//-с (возможно -ас); Кият, Кунграт, Кереит, Олхонут, Онгут, Тангут – этнонимы с формантом -т; Уйсін, Хун,Албан,Суан,Найман –этнонимы с формантом -ен.

В связи с вышеизложенным, напрашивается вывод: термин монгол не имеет в своем составе этнонимические морфемы, присущие другим этнонимам, т.е., не вписывается в этнонимический ряд. Данный факт явно свидетельствует об искусственном происхождении слова монгол, что термин, по сути политический, несет идеологическое содержание. Слово монгол - результат имперских замыслов Чингис хана. Поэтому в этнонимической системе Центральной Азии (в среде этнонимов) мы не встречаем этнонимы с формантом -л.

В заключении необходимо резюмировать: этнические имена собственные разделяются на группы. Первую группу составляют самонаименования. Семантика этой группы слов безоговорочно имеет позитивную окраску. Типологическая универсалия в этнонимии является

научно обоснованным доказательством верности данного тезиса. Вторую группу составляют инонаименования. В большинстве случаев, инонаименования обладают негативным значением. Примером могут служить этнонимы: бурут, таджик, немец, калмык, курама, халадж и т.п.. Причина этого явления кроется в ксенофобии. Но тем не менее инонаименования могут прижиться и войти в именник народов мира.

Таким образом сочетание мэнгі ел «вечное племя» является первоосновой термина монгол. Думается, мы представили веские аргументы в пользу такого заключения. Напомним, сочетание мэнгі//бэнгу ел «вечный ел» традиционно присуще тюрскому миру с древнейших времен. Трансформация мэнгі ел в монгол с фонологической точки зрения не вызывает серьезных возражений, так как возникновение диалектов, на их основе новых языков закономерно вызывает различные фонологические процессы. Примеров множество. Итак, слово монгол возникает как политический термин, но с течением времени становится этническим термином.

Использованная литература

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2, Алматы, 2002.
2. Абул-Гази. Родословная туркмен. Пер. Кононова А.Н. – М.-Л., 1958.
3. Березин И.Н.. Примечания к переводу Рашид ад-дина. Сборник летописей. История монголов. СПб., 1868.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитающих в Средней Азии. Т. I., М. - Л., 1950.
5. Большая советская энциклопедия. М., 1974, т. 16.
6. Викторова Л.Л.. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., 1980.
7. Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. Петербург-Москва-Берлин, 1922.

8. Гельвалд Фр. Естественная история племен и народов. СПб, 1883.
9. Грумм-Гржимайло Г.Е.. Западная Монголия и Урянхайский край. Л., 1926.
10. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. М., 1992.
11. Джовани дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957.
12. Козин С.А. Сокровенное сказание. М., - Л., 1941.
13. Кычанов Е.И. Жизнь Темучина, думавшего покорить мир. Бишкек, 1993.
14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
15. Рашид ад-дин. Сборник летописей. История монголов. История Чингис хана до восшествия его на престол. Труды Восточного отделения археологического общества. XIII, СПб., 1868.
16. Советский энциклопедический словарь. М., 1999.
17. Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец и его наследник. А-А., 1992.

TINGLOVCHI MUHITIDAGI EPIK BILIM VA XOTIRANING EPOSNI O'RGANISHDAGI O'RNI

THE ROLE OF EPIC KNOWLEDGE AND MEMORY IN THE AUDIENCE ENVIRONMENT IN THE STUDY OF THE EPIC

Turdimov Shomirza Ganiyevich,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Folklor bo'limi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

Annotation. *the article discusses the importance of epic knowledge and memory in the audience's environment in the study of epics, as well as the important role of knowledge in the listener's memory to fully understand the general epic process.*

Key words: *folklore, epic, Bakhshi-poet, epic knowledge, epic memory, tradition, listener.*

Epik bilim va epik xotira folklorshunoslikda keng o'rganilishi lozim bo'lgan muamolardan hisoblanadi va bu soha uchun kerakli bo'lgan barcha manbaalar, faktlarning haligacha yetarli darajada to'planilmaganligi masalaning atroflicha tadqiq etishga imkon bermayotganini ham qayd etish lozim. Shu sababli ham epik bilim va xotiraga tegishli har qanday ma'lumotni qadrlash, kerakli o'rinda tadqiq etish muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishimizga imkon tug'diradi. Ayniqsa, katta dostonchilik maktablari hudud aholisi orasidan bu masalaga oid ko'plab ma'lumotlar to'plash mumkin. Xususan, Qo'rg'on va Nurota dostonchilik maktablari joylashgan Nurota tog'lari orasidagi qishloqlarni shunday xazinalardan biri sifatida sanab o'tish mumkin.

Nurota tog'lari – Oqtov, Qorotov tizmalaridan tashkil topgan. Shu yerlik odamlar qadimdan Oqtovni – Baxiltov, Langartov, Mangishlov, Chinoqtov, Ejgantovga, Qorotovni – Pangattov, Oqchobtov, Pozilmontov va boshqa ichki bo'linmalarga ajratishgan. Har bir dara, cho'qqi, zov, qir, soyu buloq nomlarini sanab adog'iga yetmaysiz. Tog'lar orasida kun chiqardan kun botarga cho'zila tushgan Pichot, Qo'shrabot, Qortosh, Jo'sh, Langar, Chuya, Nurota kabi qadim maskanlar, orada munchoqday tizilib, qiru daralarga tomirday yoyilgan yuz-yuzlab qishloqlar joylashgan. Ergash Jumanbulbul o'g'li: "Rayonim Nurota tog'lar orasi..." deb bekorga kuylamaganligini Ishtixondan

o'tib, Do'ngkillakdan oshib, ikki tog' orasiga kirib, to Nurotaga yetganingizdan anglab, dildan his qilasiz. Tog' eli azaldan chorvachilik, lalmi dehqonchilik bilan umr o'tkazib kelgan. Lekin Nur hududining shuhratini shu yerda yashab o'tgan baxshi-shoirlari alohida mashhur qilgan. Folklorshunoslikda Qo'rg'on, Nurota dostonchilik maktablari nomi bilan tanilgan ijodkorlardan meros qolgan dostonu terma, ertagu qo'shiq, afsona, maqolu, topishmoqlar xalqimizning bebaho ma'naviy boyligi hisoblanadi. Nur hududidagi har bir joy nomining o'zi bir doston. Odamlarning hikoyalarini tinglasangiz "bu eldan baxshi-shoirlarning ko'p chiqqani bekor emas ekan", degan fikrga kelasiz. Akademik Ibrohim Mo'minov 1972-yili Ergash shoirning 100 yillik yubileyini o'tkazishga kelib, odamlar bilan suhbatlashib: "Bu elning katta rahbaridan oddiy cho'ponigacha shoir ekan, Ergash Jumanbulbul bekorga chiqmagan ekan", deb aytgani shunchaki kiroyi gap bo'lmay, asl haqiqatdir. Ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan, xalqi g'ururlanib so'zlovchi bu baxshilik maktablarining katta shaharlardan uzoq, avloq joyda barpo bo'lganligiga ko'pchilik hayratlanadi. Ayni favqulodda kamyob hodisaning sababi, asl manbasi nimada, degan savol hammani o'ylantiradi. Bu savolga javob, avvalo, xalqning epik xotira, epik bilimi bilan bog'liq ekanligini dildan anglaysizu qo'lingizda kerakli faktlar yetarli emasligidan jim turishga majbursiz. Bu o'rinda epik xotira va bilimning faqat baxshi-shoirlar bilangina chegaralanmasligini, tinglovchi ommaning xotira, bilimi bilan to'liq bo'lishini alohida ta'kidlash zarur. Eposning jonli yashash jarayonida ijrochi va tinglovchiga tegishli epik xotira hamda bilimni paxsachi usta bilan paxsa loyini pishirib beruvchi loychilarga qiyoslasak osonroq anglanadi. Paxsachilar – usta va loychilar jamoasidan iborat bo'ladi. Jamoada usta alohida mavqega ega bo'lib, dasturxonga o'tish kerak bo'lsa – to'rda usta, so'ngra loychilar yoshiga qarab joylashishgan. Yosh bo'lsa ham ustaga alohida hurmat ko'rsatilgan. Usta paxsachilarning loyni pishitishini kuzatib turgan. Loy bir chetidan bosilganda, ikkinchi uchi tebransagina pishib, yetildi, deb bilingan. Shundan so'nggina loy ustaning qo'liga tashlab berilgan va devor urush boshlangan. Baxshini ustaga, tinglovchi xalqni loychilarga mengzash mumkin. Doston "loy"ini xalq pishitib bergan. Baxshi shoir doston "imorat"ini qurgan. Qodir shoirning: "xalqdan olib xalqqa qaytaramiz", degan e'tirofi bu yerda o'z asosini topadi. Qo'rg'on va Nurota dostonchilarining tinglovchilari juda yuksak saviya va bilim egalari bo'lganligini, mumtoz dostonchilar va mumtoz doston namunalarini isbotlab turibdi. Ayni vaqtda "ot" va "chavondoz" bir-biriga munosib bo'lganini Nur hududi xalqining epik bilim va xotirasini ko'rsatuvchi bir manba bizning qo'limizga yetib keldi. Manbani Navoiy viloyatining Nurota tumaniga qarashli Oqqula qishlog'ida yashovchi Yaxshiboy Sharipov jo'natgan "Zorliqxon va Mungliqxon" dostonidan topdik. Yaxshiboy aka qo'lyozmaga quyidagi tushintirish xatini yozibdi. Xatdagi ma'lumotlar Nur hududi tinglovchilarining epik xotirasi va bilimiga tegishli qimmatli ma'lumotga egaligi bilan ham alohida mavqega ega. Yaxshiboy akaning xatini to'liq keltiramiz: *"Otam Sharif bobo Shoberdi o'g'li 1901-yilda Nurotaning Oltibek qishlog'ida tavallud topgan ekanlar. Otalari Shoberdi bobo chorvachilik va dehqonchilik bilan tirikchilik qilardi. Otamiz kenja o'g'il bo'lib, o'zidan katta ikki akasi va bir singlisi bo'lgan. Otam esini tanigandan boshlab avval o'z mollarini boqib cho'ponlik qilganlar.*

Otamizning davrida qishloq machiti yonida boshlang'ich maktab bo'lib, sharoiti kelishgan oilalargina bolalarini o'qishga berishgan. Oila sharoitidan kelib chiqib otam o'qimagan ekanlar.

Otamning quvvai-hofizasi yuqori bo'lib, eshitgan doston va ertaklarni yod olish va takrorlab aytib yurish odatlari bo'lgan. Otam avval o'z qo'ylariga cho'ponlik qilgan bo'lsalar, kolxozlashtirish boshlangach, mollarini kolxozga topshirib, yana cho'ponlik bilan mashg'ul bo'lganlar. Qo'y sanog'ini yaxshi bilardilar. Men 1947-yilda tug'ilgan bo'lsam, esimni taniganimdan beri otam namoz o'qir, rost gapirar, birovning haqidan hazar qiladigan, halol turmush kechirishga mahkam turadigan inson edilar. Qorong'i tushib, ishlar saranjom bo'lgan, uzun qish kechalarida otam biz bolalarga, hamsoya va qishloq bolalariga goh Kuntug'mish, goh Alpomish, goh Go'ro'g'li dostonlarini maroq bilan so'zlab berar edilar. Bu dostonlarni mening

bolalarim ham eshitib katta bo'lishgan. Doston va ertak aytishdan erinmas, balki so'zlay turib, o'zlari ham zavqlanar edilar. Afsuslar bo'lsinki, otam aytgan ul dostonlarning ba'zilarini yodda olib qola olmadik. Otam aytadigan "Qiz Jibek", "Zorliqxon va Mungliqxon" dostonlarini kitob holida uchratmadik. Yozuvchi va adabiyotshunos Suyundik Mustafojev orqali "Zorliqxon va Mungliqxon" dostonini daraklatdim. Biroq, u kishi ham olimlar orqali surishtirib, bu dostonning bor-yo'qligini aniqlab berolmadi. Meni o'y bosdi. 75 yoshni qoraladim. Men ham o'tib ketsam bu dostonni biladigan odam qolmaydi. Doston – xalq mulki. Uning yo'qolib ketishiga befarq qarab turishga haqqimiz yo'q. Men doston matnini bilganimcha qalamga olishga o'zimda jur'at topdim va otamning yorqin ruhlariga suyanib eslashga, xotirlashga intildim... Ming bora afsuslar bilan yodladim-ki, otam bayon etgan dostonning tili, uzoq yillar ortida unutildi. Men uni tiklashga xar qancha urinmayin o'sha yillar shevasini dostonning tili va baxshiyona jozibasini ilojini qilolmadim. Shul bois ham doston voqeligini o'zim bilganimcha bugungi adabiy tilga o'quvchi tushunishi oson bo'lgan tilda bayon etishni lozim ko'rdim. Buning uchun dostonni o'qigan o'quvchi meni afv etadi deb umid qildim".

Yaxshiboy akaning xatini o'qib, Ibrohim Mo'minovning: "Bu elning katta rahbaridan oddiy cho'ponigacha shoir ekan, Ergash Jumanbulbul bekorga chiqmagan ekan", deb aytgan fikri yodimizda tiklandi. Oddiy cho'poning "Go'ro'g'li", "Alpomish", "Kuntug'mish", "Zorliqxon va Mungliqxon", "Qiz Jibek" kabi dostonlarni bolalarga aytib berishi oddiy fakt emas. Ushbu o'rinda Nurota tumanining Qoratog' adog'idagi qishloqlardan birida tug'ilib o'sgan va Yaxshiboy akaning xatida tilga olgan yozuvchi va adabiyotshunos Suyundik Mustafojev o'zining feysbuk sahifasida yozgani: bobo momolarining doston va ertaklarini xuddi baxshilarday hikoya qilib berishgani haqidagi faktni qo'shsak, Yaxshiboy akaning noyob ma'lumoti yolg'iz qolmaydi. Qo'shlab juftlashadi, azal qonuniyatni tasdiqlaydi. Bu qonuniyat esa Qo'rg'on va Nurota dostonchilarining tinglovi muhitining ulkan epik bilim va xotira egasi bo'lganligini isbotlab beradi.

Yaxshiboy aka otasidan eshitib, xotirasida tiklab, o'z bilganicha she'riy yo'lda bizga yetkazib berayotgan "Zorliqxon va Mungliqxon" dostonining ahamiyati qayerda?

Birinchidan; "Zorliqxon va Mungliqxon" Qo'rg'on dostonchilarining darslik dostonlaridan bo'lmish – "Qironxon" bilan yagona syujetga ega. "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 jildligining 3-jildida [Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 2015: 647]. Qo'rg'on baxshilari Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'ltan hamda Jolq'osh Jossoq o'g'lidan yozib olingan ushbu variant chop etilgan. Yodgorlikning 8-jildidan [Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 2016: 511]. ayni syujetda kuylangan "Sohibqiron" (Islom shoir Nazar o'g'li varianti), "Oyparcha" (Umr shoir Safarov hamda Bo'ri baxshi Ahmedov variantlari), "Oqbilak oyim" (Zohir shoir Qo'chqor o'g'li varianti) o'rin olgan. O'zbek folklorida "Qironxon" va "Zorliqxon va Mungliqxon" syujetiga asoslangan doston variantlari ko'pchilikni tashkil etib O'zbekiston Fanlar akademiyasining O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutning Folklor arxivida saqlanayotgan "Choryor" (Yorlaqab Beknazar o'g'li), "Zorliq bilan Mungliq" (Murod Otaboy o'g'li), "Sohibqiron va Sohijamol" (Zohir shoir Qo'chqor o'g'li), "Qorako'z oyim" (Matnazar Jabbor o'g'li), "Shahriyor" (So'na xalfa Eshmatova), "Qironxon" (Rahmatulla Yusuf o'g'li), "Qironxon va Dilovar pari" (Egamberdi Ollomurod o'g'li), "Saydimxon" (Abdulla shoir Nurali o'g'li) dostonlarini shular qatorida sanash mumkin. Ayni vaqtda bu syujetning xalqimiz orasida ertak shaklidagi variantlari ham ommalashgan. Bu o'rinda: "Zorliq bilan Mungliq" (ZO'FA.Inv.№1682.11/22; namanganlik Otto'qor To'xtamishyevdan 1972-yilda T.G'oziboyev yozib olgan), "Hasan bilan Hurliqo" (ZO'FA.Inv.№688; Toshkent shahar, O'qchi mahallasida yashovchi Adolatxondan 1939-yil 26-mayda Shamsiya Angirova yozib olgan), "Gulqahqah" (ZO'FA.Inv.№59; Bekobod tumanida yashovchi Fayzi qori qizidan 1926-yilda M.Alaviya yozib olgan), "Sangil sopoltosh" (ZO'FA.Inv.№1657, papka №22, daftar №4/1; qo'qonlik Saodatxon Jamilovadan 1966-yil 20-avgustda Z.To'xtasinova yozib olgan) singari versiya va variantlari keltirish o'rinli.

Ikkinchidan, Nurota dostonchiligi maktabining vakili Saidmurod Panoh o'g'li (1858-1945)dan yozib olingan "Odilxon" dostoni ham ushbu an'anaviy epik syujet asosiga qurilgan. Bu holat Sharif bobo Shoberdi o'g'li bevosita tinglovchi bo'lgan maktab vakillari repertuarida ayni syujetning ma'lum va mashhurlikiga guvohlik qiladi. Bu doston "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 jildligining 13-jildidan [Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 2018: 644] o'rin olgan bo'lib ushbu jildda nashr bo'lgan Yorlaqab Beknazar o'g'lining "Choryor", Rahmatulla Yusuf o'g'lining "Qironxon", Egamberdi Ollomurod o'g'lining "Shahzoda Qironxon va Dilovar pari" va eng diqqatga sazovor jihat Murod Otaboy o'g'lidan 1957-yilda folklorshunos olim M.Afzalov yozib olgan "Zorliq bilan Mungliq" dostoning ham o'rin olganidir. Murod Otaboy o'g'li "Zorliq va Mungliq" dostonining (nafaqat Yaxshiboy aka otasi Sharif bobo Shoberdi o'g'lidan eshitib bizga taqdim etgan dostoniga) nomlanishigina o'xshash emas, balki deyarli bir-biriga mazmunan juda yaqin ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Ushbu dostonlarni nashrga tayyorlagan folklorshunos Mamatqul Jo'rayev "Zorliq va Mungliq" dostoni xususida to'xtalar ekan quyidagi ma'lumotni keltiradi: "Bu doston O'rta Osiyo turkiy xalqlari, xususan, o'zbek va qozoqlar folklorida keng tarqalgan epik asarlar sirasiga kiradi. Binobarin, XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida ushbu epik syujet asosida yaratilgan "Qissai Mungliq-Zorliq", "Hikoyati Zorliq va Mungliq", "Risolai Zorliq-Mungliq" kabi xalq qissalari qo'lyozma va toshbosma holida keng tarqalgan. Xususan, 1896-1916-yillarda "Hikoyati Zorliq va Mungliq" Qozon shahrida bir necha marta bosib chiqarilganligining o'zi ushbu qissaning nechog'lik keng ommalashganligidan dalolat beradi. Murod Otaboy o'g'li repertuarida qayd etilgan "Zorliq bilan Mungliq" dostoni ham mazkur epik asarning o'zbek folklorida qayd etilgan og'zaki varianti hisoblanadi" [Жўраева 2018:35-36] Shunday ekan Sharif bobo Shoberdi o'g'li aytib bergan "Zorliqxon va Mungliqxon" dostoni ham bir jihatdan ana shu manbalarga ulanganini taxmin etish mumkin. Umuman olganda qanday bo'lishidan qariy nazar ushbu dostonning Nur hududida qayd etilishi doston tarqalgan hududlar jo'g'rofiyasini yanada kengaytiradi va bu xususda alohida tadqiqotlar qilish lozimligini ko'rsatadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tinglovchining epik xotirasi va bilimi Nurota dostonchilari repertuarida "Zorliqxon va Mungliqxon" dostonining bo'lganligini, "Qizjibek" kabi dostonlardan Qo'rg'on va Nurota dostonchilari va tinglovchilari yaxshi xabardar bo'lishganligini, Ergash shoir repertuarida qozoq xalq eposi "Qizjibek"ning o'rin olganligi tasodiyfiy hol emasligini isbotlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент – 2015. 647 бет.
2. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Саккизинчи жилд. Соҳибқирон. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент – 2016. 511 бет.
3. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Ўн учунчи жилд. Қоракўз ойим. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент – 2018. 644 бет.
4. Жўраев М. Эзгуликнинг ҳаётбахш қўшиғи / Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Ўн учунчи жилд. Қоракўз ойим. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, – 2018.

“QISASI RABG‘UZIY” VA O‘ZBEK TILI SHEVALARI

"KISASI RABGUZI" AND UZBEK LANGUAGE DIALECTS

Baxtiyor Abdushukurov,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,*

Annotation. The observations made by the lexicon of the work "Qisasi Rabguzi" on the relation to today's Uzbek dialects show that there are similarities and some differences between the words used in the dialects of the Yodnoma language, but this does not separate them from each other. rather, it showed that they are differences that express closeness. Accordingly, the article reflects the use of the words mentioned in "Qisasi Rabguzi" in modern Uzbek dialects.

Key words: "Qisasi Rabguzi", dialect, lexicon, dialectal word.

XIV asrga kelib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy hayotda ancha barqarorlikka erishgan Jo'ji ulusida yashab, ijod etgan ko'pgina xorazmlik shoirlar, yozuvchilar, olimlar, fozillar Oltin O'rdada Xorazm adabiyoti va fanining chuqur ildiz otishiga munosib ulush qo'shdilar. XIII – XIV asrlarda Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo'yi, Qrim va Misr mamluklari davrida turkiy tilda rang-barang janrdagi dunyoviy va diniy adabiyot namunalari yaratildi. Til xarakteriga ko'ra bu asarlarning ba'zilar nisbatan yangi adabiy til hisoblangan o'g'uz-qipchoq tillar guruhiga mansub bo'lsa, ayrimlari esa qarluq-uvg'ur adabiy tiliga daxldor, ya'ni nisbatan arxaik til bo'lgan *d-δ-z* guruhiga taalluqli edi [Дадабоев, Хамидов, Холмонова 2008: 11-12; Наджиб 1972: 6]. Abdurauf Fitrat asar tili xususida quyidagilarni yozadi: chig'atoy adabiyotining eng birinchi asari sanalg'an Rabg'uziy "Qisas ul-anbiyo" sining shevasi "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" kabi xoqoniy turkchasida yozilg'on kitoblarning shevasini eslatadir. Zotan, chig'atoy turkchasi o'zidan yuzlab yil burun hukum surgan bir adabiy shevani oz vaqtda yo'qotib, uning joyini o'zi ololmas edi [Фитрат 2006: 174]. Bir so'z bilan aytganda, *d-δ-z* adabiy tilining so'nggi namunalaridan sanalgan qissa qadimgi turkiy til bilan eski o'zbek tili o'rtasidagi o'tish davrini aks ettirish barobarida, bir tomondan, Sharqiy Turkiston tili xarakterini ko'rsatib bersa, ikkinchidan, unda XIV asrdan so'ng yaratilgan asarlarning til xususiyatlari o'z ifodasini topgan. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" (1309-1310 yillarda yozilgan) obidasi esa qarluq tillari zaminida yuzaga kelgan bo'lib, unda o'g'uz tili unsurlari ham mavjud [Мирзакаримова 1969: 67-70].

Qissada turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma'lumotlar aks etgan. Qolaversa, til tarixini o'rganish, uning eski holatidan voqif bo'lish qadimgi qo'lyozmalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etish, ular orasidagi yaqinlik va farqlarni aniqlash yordamida olib boriladi. Aytish joizki, "Qisasi Rabg'uziy" yodnomasi yaratilganiga yetti asrdan ko'proq ko'proq vaqt o'tdi. Shu bois, tilda o'zgarishlar yuz bergani tabiiy. Chunki bu vaqt mobaynida til o'zining taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq fonetik, leksik, morfologik, sintaktik jihatdan o'zgarishga uchragan, takomillashgan, boyigan. Asar leksikasining bugungi o'zbek shevalariga munosabati bo'yicha olib borgan kuzatishlarimiz yodnoma tili bilan shevalarda qo'llanilgan so'zlar o'rtasida yaqinlik va ba'zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko'rsatdi. Buni quyida amalga oshirilgan qiyosiy tahlil jarayonida ham kuzatish mumkin.

Yodgorlikda **kärpič** so'zi "g'isht" ma'nosini bildirgan: *Firavndan burun kimersä bışiğ kärpič qilmışi yoq erdi...*(113v20). Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ayni shaklda ifodalangan: *bışiğ kärpič* – pishiq g'isht (I, 424). Bu leksema rus tili so'z boyligidan **kirpič** tarzida o'rin olgan. Mazkur atama hozirgi kunda zamonaviy o'zbek adabiy tilida ishlatilmasa-da, Xiva, Urganch, Shimoliy Xorazm shevalarida **kərvich/kərbich** shaklida saqlanib qolgan: *bizəram kərvichə mətəl ədik, pulıya qaramayın mışını ala qoydıq* [O'XSHL, 142].

Ilk bor Turfon matnlarida qayd etilgan "shahar" ma'nosini anglatuvchi **känd** [DTS, 290] leksemasining obida tilida **kend, kent** fonetik variantlari ko'zga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuş-şams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğirğa mindürgil seniñ birlä kentgä barayin* (128v8). Atama qo'shma so'z tarkibida kelgan holatni ham kuzatish mumkin: *Bağdādğa keldilär xalifağa*

ayttilar: yana qayturda Semüzkent (Samarqand)gä säkiz yığaçlıq yerdin keçib keldük tedilär (176r7). Mahmud Koshg'ariy tadqiq etilayotgan leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko'pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg'onani Özkänd – o'z shahrimiz deydilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deydilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo'llaydilar* [I, 330]. *Tärkän – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir* [I, 414]. Ma'lum bo'ladiki, qoraxoniylar davrida atama “qishloq”, “viloyat”, “shahar” ma'nolarini bildirgan. “Tafsir” asarida **kend** (39,17), **kent** (61,9) shakllarida “qishloq”, “shahar” semalarida ishlatilgan. “Guliston bit turkiy”da **kent** “shahar” ma'nosida kelgan: *Bir qul kentgä bardī* (30b1). Alisher Navoiy asarlarida “qishloq”, “shahar” ma'nolari ko'zga tashlanadi [ANATIL, II, 108]. “O'zbek xalq shevalari lug'ati”da tavsiflanishicha, Janubiy Xorazm va Qoramurt shevalarida atamaning **kənt** (qishloq, aholi punkti) varianti qo'llaniladi [O'XSHL, 141].

Mazkur so'zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug'd tiliga mansubligi qayd etiladi [ДТС, 290; ЎТЛ 2006: II, 353; Дадабаев 1991; Қопаев 2005: 36]. Mahmud Koshg'ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tümkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, so'ng ular Ajam shaharlari kabi bo'lgan* [III, 164]. Qayd etilgan ma'lumotlar Movarounnahrning sanab o'tilgan o'lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forsha atab ketilganidan dalolat beradi [Содиқов 2006: 46.].

Shu bilan birga, tadqiq qilinayotgan manbada ushbu leksemaning forsiy **šahar**, **šahristān** sinonimlari ham uchraydi: *Učdim ul tağ ustigä ağdim, ortasinda bir šahar kördüm anī uzunī on iki yığaç yer erdi* (141r19); *Aytmışlar: on üç šahristān erdi, Bilqis Mārab atliğ šahristānda erdi* (146v16).

Tadqiqot ob'ekti qilib olingan yodnomada **aḏaq**, **ayaq**, **ayağ** so'zi “qadah, jom” tushunchasini ifodalagan: *Zaiflärni urğanlar İdi azza va jallanī āzārlağanlar aḏaq alğan...* (249r12); *Ul üzümni siqip suwīn ayaqğa salip malikkā ayaq tuturdīm* (88r14); *...Miñ sanliğ harir, idiš ayağlar...* (148r18). Berlin to'plamidan joy olgan uyg'ur yozuvidagi manbalar hamda XI asr yodgorliklarida **ayaq** varianti zikr etilgan semani anglatish uchun xizmat qilgan: *Bu ayaqniñ yaruqī bar* – bu qadahning yoriqi bor [DTS, 27]. Qutbning “Xusrav va Shirin” hamda “Nahjul farodis” asarlarida **aḏaq**, **ayaq** shakllari ko'zga tashlanadi: *...Taḡī xamr aḏaqī tutmaqđin tärk qildī* [NF, 133a11]; *Saqikar elgi ham taldī ayaqđin* [XSH, 42b2]. Leksema o'zbek adabiy tilida kuzatilmasada, Laqay shevasida **ayaq** (kosa), Janubiy Tojikiston shevasida **ayag** (kosa) tarzida qo'llanishini “O'zbek xalq shevalari lug'ati”dan bilib olish mumkin [O'XSHL, 14; 36]. Ushbu so'z qadimgi turkiy tildagi “o'yilgan joy” ma'nosini bildirgan **ağ** otining **ay** shaklidan “kichik” semasini ifodalovchi - **(a)q** qo'shimchasi bilan hosil qilingan degan ko'z qarash yo'q emas [O'TEL, 1, 250]. Ayni paytda, Rabg'uziy turkiy **sağraq**, arabcha **qadah** istilohlarini mazkur leksemaga sinonim tarzida ishlatgan: *Yusufniñ ilgindä sağraq bar erdi* (94r11); *İki qadah keltürdilär* (198r15).

“Qisasi Rabg'uziy”da **emgäk** atamasi “mehnat, qiyinchilik” ma'nosida voqelangan: *Kečä kündüz özi yalğuz qazğu emgäk yüklänip* (22v10). Janubiy Xorazm, Qipchoq, Xonqa, Mang'it shevalarida **əmgək**, Shimoliy Xorazm, Turkiston, Qilichboy shevalarida **emgək** varianti uchraydi: *əmgək chəkmək* [O'XShL, 29]; *emgəkləsə emgək artadı* [O'XShL, 97]. Mahmud Koshg'ariy lug'atida ham bu atama qayd etilgan shaklda berilgan: *emgäk ekindä qalmas* – mehnat bo'sh ketmaydi [MK, I, 134].

Qadimgi turkiy yodgorliklar [DTS, 211] hamda XI asrga doir turkiy manbalarda uy hayvonlaridan biri **inäk** deb nomlangan: *ürün inäk bozağulači bolmiş* – ola sigir tug'adigan bo'ldi

[MK, I, 135]. Mahmud Koshg'ariy ushbu termin o'g'uzlarda "urg'ochi toshbaqa" ma'nosini ham anglatganligini uqtirib o'tgan. XIV asrga oid arabcha risolalar hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida **inäk** shaklini ko'ramiz: ...*yüz miñ inäk, yüz miñ qoy* (QR,46v18); *bir qul satg'in bir inäk satg'in aldım* [NF,147a15; At-tuhfa,7a6; Tarjumon,14-19; Abu Hayyon, 24; Jamoliddin Turkiy,12a5; XSH, 105a21]. Radlov lug'atida berilgan ma'lumotlarga qaraganda mazkur zoonim qora qirg'iz, teleut, tobol, taranchin, usmoniy turk tillarda o'zining asl ma'nosida qo'llanishda bo'lgan [RSL, I, 1443]. Bugungi kunda Qashqadaryo shevalarida **inə://inək**, Buxoro shevalarida **ɛnək**, Samarqand, Surxondaryo shevalarida **inək** fonetik shakllari istifoda etilmoqda: *kəttəmni bittə inə:ləri boridi, hərıl xurma ʔstiyə tug'ayde* [O'XSHL, 116]. **Enək** shakli To'rtko'l shevasida "buzoq" ma'nosida keladi: *bizda syg'yr yoq, bir enək va* [O'XSHL, 97]. A.Sherbakning fikricha, termin kelib chiqishi jihatidan **inän** "urg'ochi tuya", **inäk** "urg'ochi it", **änäk** "urg'ochi" so'zlari bilan bir xil. **Inä, änä** - "ona" so'zi esa ular uchun asos bo'lib xizmat qiladi [IRLTYA, 97]. E.Sevortyanning ta'kidlashicha, **inäk//inäk in-en** = "tug'moq", "qochirmoq" fe'lidan -(ä) **k** yoki **gäk** affiksi vositasida yasalgan [ESS, I, 359]. Bizning olib borgan izlanishlarimiz, E.Sevortyan fikrining to'g'ri (asosli) ekanligini tasdiqlaydi.

"Qutadg'u bilig" dostonida boshga kiyiladigan buyumga nisbatan **börk** so'zi ishlatilgan: ...*bezük börk kezür* – katta bo'rk kiyadi [DTS, 118]. Tekshirilayotgan maishiy leksemaga Rabg'uziy ham murojaat qilganini "Qisasi Rabg'uziy" asaridan bilib olish mumkin: *Hulla kizdi egningä ham başqa urdi börkidin* [QR, 5v11]. Atama Forish, Mang'it [Абдуллаев 1961: 30] shevalarida "qalpoq" ma'nosini kasb etadi: *börk əldesə, bəsh əladı* [O'XSHL, 56].

Ariğ so'zi qadimgi turkiy tilda «toza», «olijanob», «haqiqiy» ma'nolarini ifodalagan bo'lsa [DTS, 51-52], asarda «toza», «pok, gunohsiz» semalarini anglatgan: *Aydi: bu nəvdəndin aqa turğan suw ariğ-mu ya ariğsiz-mu erkän?* (100r20); *Yusuf aydi: men ariğ-men, yazuqim yoq* (84r9). "O'zbek xalq shevalar lug'ati"da izohlanishicha, *arığ* Urganch, Xiva, Xonqa shevalarida "toza"; Xiva shevasida "to'g'ri, haq" ma'nosini ifodalagan: *arığ adamny dili ʔznym boladı* [O'XShL, 20]. Ushbu leksema «tozalanmoq, toza bo'lmoq» ma'nosini bildirgan **arī-** [DTS, 51] fe'li bilan -ğ qo'shimchasidan yasalgan.

"Devonu lug'otit turk" asarida qo'llanishda bo'lgan qadimgi turkiy **quğu** [MK,III,245; At-tuhfa, 18b12; RSL, II, 98 – oqqush] termini dastlab O'rxun-Enasoy yodgorliklarida uchragan: *er quğu quşqa soquşti* - er oqqush bilan to'qnash keldi [DTS, 464]. Leksemani ayni shaklda o'rganilayotgan asar matnida ham uchratish mumkin: *Kökdä oynar qol salışur quğu qaz qil qarluğaç* (68v4). XIV asrga doir boshqa turkiy manbalarda **qu**, **qavu** [XSH, 28b3], **ququ** [XSH, 73a20] shakllari ko'zga tashlanadi: *Havā üzrā berür şınqarğa qunı* [Mn, 290b5]. Jamoliddin Turkiyning "Kitob ul-bulg'at" risolasida **quv** shakli qayd etilgan. Mazkur zoonim keyingi davr eski o'zbek tili obidalarida mavjud emas. Shunday bo'lishiga qaramasdan, hozirda o'g'uz, qipchoq lahjalarida **quv** [O'XSHL, 165] o'zining tub ma'nosida qo'llanib kelmoqda. Termin "**qu-qu**" tovushga taqlid so'zidan kelib chiqqan [IFRZT, 21]. Hozirgi o'zbek adabiy tilida **oqqush** [O'TIL, I, 560] sinonimi mavjud.

Baqir leksemasi «mis», «og'irlik o'lchovi», «mis tanga, pul» [DTS, 82] ma'nolarida qo'llanilgan. O'rganilayotgan manba tilida esa «mis» semasini bildirgan: *Namrud bir mināra qopardi temürdin baqirdin* (42r9). Bu so'z Qoramurt, Qarnoq, Iqon, Buxoro shevalarida "chelak", Shimoliy Xorazm, Beruniy shenvalarida "chaqa (pul)" ma'nosini anglatadi: *baqyr pul almashmy qaldı* [O'XShL, 42]. Hozirgi o'zbek adabiy tilida **paqir** fonetik varianti ishlatilib, "chelak", "chaqa (pul)", "hech narsaga arzimaydi, juda yomon, past, arzimas" semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: ...*o'q yeganlarini qopqoqli paqirga solib, supaga olib chiqib qo'ydi; So'zimga ishon, boshqa bir paqir ham pulim yo'q; U hatto bu achchiq ta'nalarni eshitmaganday, eshitsa ham, bir paqirga olmay, sur bo'lib turardi* [O'TIL, III, 258-259].

“Oyoqni chalishtirib o‘tirish” semasiga ega **bağdaş** leksemasi dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llanilgan: *Yana bağdaş ilmā yanīḡ yatmağil* – yana oyog‘ingni chalishtirib o‘tirmagil, yonbosh yotmagil [DTS, 76]. Bu so‘z o‘rganilayotgan manbada o‘z ma‘nosini saqlab qolgan: *...kōrār bir qaba saqallıḡ bağdaş qilip olturur* (18v17). Urganch, Xonqa, Shovot shevalarida **bag‘dash**, Qo‘shko‘pir shevasida **bardash** shakllari kuzatiladi [O‘XShL, 41]. Bizningcha, mazkur ot ko‘pma‘noli **bağ** leksemasining “kishan, band” [DTS, 77] ma‘nosi bilan – **daş** qo‘shimchasidan hosil bo‘lgan.

“Chumoli” ma‘nosidagi o‘g‘uzcha **qarīnča** [Jamoliddin Turkiy, 15a7; Tarjumon, 11-20] termini “Devon”da **qarīnča** (III,384)//**qarīnča**q [I, 460] shakllarida qayd qilingan. Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida **qarincha/qarinchqa/qarinchg‘a** [QR, 30r19] fonetik shakllari istifoda etilgan: *Ikinč qarīnča Sulaymānğa ögüt bermiş üçün* (QR,13v1); *Sulaymān qarīnčqa birlā sözlāşgāni turur* [QR, 138v20]. “At-tuhfa”da **qarīnča**q [36a2] variatini ko‘ramiz. Chig‘atoy tilida **qarīnčqa**, qrim tilida **qarīnja** [RSL, III, 174], ozarbayjon tilida **qarışqa** [RSL, II, 181] fonetik shakllari ishlatilganini Radlov o‘z vaqtida qayd etgan. **Qarınja** hozirda janubiy Xorazm shevalarida o‘zining asl ma‘nosida ishlatilmoqda [O‘XShL, 157]. Fikrimizcha, termin **qarīn** “qorin”, “qursa” [DTS, 427] so‘zi bilan **-ča-čaq** kichraytirish affiksidan yasalgan.

XI asr mutafakkiri Mahmud Koshg‘ariy **uşaq** so‘ziga shunday tavsif beradi: *uşaq neḡ* – kichik, mayda narsa; shuningdek, yosh bolalarga nisbatan **uşaq oğlan** deydilar. O‘tinning maydasiga **uşaq otin** deydilar [MK, I, 97]. Rabg‘uziy o‘z asarida bu leksemani mayda narsa va yosh bolalarga nisbatan qo‘llagan: *...oğul uşaqīḡ telim turur* (186r4). *...uşaq taşnī tasbihgā keltürdünḡ* (237r1). F.Abdullaev- ning yozishicha, atama Urganch, Xiva, Xonqa va Hazorasp shevalarida qayd etilgan ma‘nolarda ishlatib kelinmoqda: *uşaq bərək* [Абдуллаев 1961: 90].

Shahar va qishloqlarning madaniy landshaftlari - parklar, bog‘lar, shuningdek, o‘tloq va dalalarda barchaga eng yaxshi tanish bo‘lgan qushlar yashaydi. Ana shunday qushlardan biri hisoblanmish chumchuq Mahmud Koshg‘ariyning ko‘rsatishicha, o‘g‘uzlar tilida **sāčä** [MK, III, 238] deb nomlangan. “Qisasi Rabg‘uziy” asarida **sāčä**//**sečä** (13r12-13), **sečäk** shakllarini uchratdik: *sečäk čop taşidī* (43r3). “At-tuhfa”da **seršä** (24bm), **šäršä**, **šeršä** (24b10) fonetik variantlarini kuzatdik. Jamoliddin Turkiyning “Kitob bulg‘at” asarida **serčä** (16b3), “Tarjumon”da turkmancha **särčä** (10-7) shakllarini ko‘ramiz. Zoonim eski o‘zbek tili manbalarida uchramasa-da, bugungi kunga kelib Urganch, Xiva, Xonqa, Hozarasp shevalarida **sechä** shaklida o‘zining asl ma‘nosini saqlab qolgan: *azam bilən sechä qonar tu:tlara, getmə dəp yeg‘ladım alıys yurtlara* [O‘XShL, 237].

Yumurtqa/yumurtğa [III, 439] “Devonu lug‘otit turk” asarida tovuq va boshqa qushlar tuxumini atagan: *ol yumurtqanī yutti* – u tuxumni yutdi [II, 363]. Qissa tilida **yumurtqa** ayni sememada ko‘zga tashlanadi: *Yumurtqanīḡ iç qapī teg içindä parda bar erdi* (147r5). Ushbu leksema Xorazm shevalari, ya‘ni Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Yangibozor shevalarida **yımyırta**, Gurlan, Mang‘it, Yangibozor [Ўзбек тилининг Хоразм шевалари 1961:53] shevalarida **yımyırtqa** fonetik shakllarida tovuq tuxumiga nisbatan qo‘llanadi: *...eḡ ullıysı yımyırtqadayın, tavıḡ ıḡıḡa maya bolar* [O‘XShL, 134].

Ko‘rinadiki, o‘rtada uzoq asrlik muddat bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati bugun o‘zbek adabiy tilida qo‘llanishda bo‘lmasa-da, shevalarimizda ishlatilib kelmoqda. Ba‘zilari aynan (**ayaq**, **baqır**, **inäk**, **bağdaş**, **börk**) qo‘llanadi, ayrimlari fonetik (**kərvich/kərbich**, **sečäk**, **yımyırta**// **yımyırtqa**, **əmgək**, **quv**), yana birlari ma‘no (**kənt**, **arig‘**, **uşaq**) o‘zgarishiga uchragan. Binobarin, asar lug‘at fondini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki yodgorliklarida qayd etilgan leksik birliklar, hozirgi o‘zbek adabiy tili hamda uning shevalari bilan qiyosiy o‘rganish, birinchidan, asardagi turkiy leksemalarning ildizi ko‘hna manbalarga borib taqalishini, ikkinchidan, muayyan so‘zlar bugun ham ba‘zi fonetik o‘zgarishlar

bilan bo'lsa-da, adabiy til va shevalarimizda faol ekanini, uchinchidan, ayrim istilohlar tarixiy taraqqiyot natijasida iste'moldan chiqib ketganini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2008.
3. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991.
4. Фитрат, Абдурауф. Тилимизнинг тарихий оқими / Танланган асарлар: Ж. IV. –Т.: Маънавият, 2006.
5. Мирзакаримова Ў. “Қисаси Рабғузӣй” тилининг морфологик хусусиятлари//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1969. №1.
6. Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. Кн. I. –М., 1972.
7. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
8. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шакшунослик институти, 2006.

Shartli qisqartmalar

- Abu Nauyon – Расулова Н.А. Исследования языка “Китаб ал-идрак ли-л-исан ал-атрак” Абу Хайяна, Морфология, лексика и глоссарий: Дисс, канд. Филол. наук. -Ташкент, 1969.
- ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати . I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.
- At-tuhfa – Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке/Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указател. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. –Ташкент, 1978.
- G – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II-Ташкент: ФАН, 1966-1971.
- DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.
- Jamoliddin Turkiy – Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булғат ал-муштақ фи луғат ат –турк ва-л кифчак” Джамалад – Дина ат-Турки: Дисс.канд. филол.наук. – Ташкент, 1969.
- МК – Махмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН, 1960-1963.
- Мп – Хорезми. Муҳаббат-наме//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.
- NF – Нахджул – фарадис//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIVвека. Т. I-II. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.
- RSL – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. –СПБ, 1893-1911.
- Tafsir – Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв.-М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.
- XSH – Кутб. Хосров и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. Ташкент: ФАН, 1966-1971.
- ESS – 1) Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. –М.: Наука, 1974-.
- 2) Севортян Э.В. Этимологические словарь тюркских языков: Общетюркские и

межтюркские основа на букву “Б”. –М.: Наука, 1978.

3) Севортян Э.В. Этимологические основы на буквы “В”, “Г”, “Д”. – М.: Наука, 1980.

О‘ТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – Русский язык, 1981.

О‘XSHL – Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.

QR – 1) Н.Б. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. I-II Тошкент: Ёзувчи, 1990-1991.

2) Rabqhyzi. Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile. Wirt an introductions by K. Gronbech. – Copenbech. 1948.

3) Nasirud-din bin burhayud-din din Rabquz. Kisasul-Enbiya. II. Dizin. Aysu Ata. – Ankara, 1997.

O‘ZBEK TILI SHEVALARI KORPUSI ARXITEKTURASI

ARCHITECTURE OF THE CORPS OF UZBEK LANGUAGE LANGUAGES

Elov Botir,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Abdullayeva Oqila,

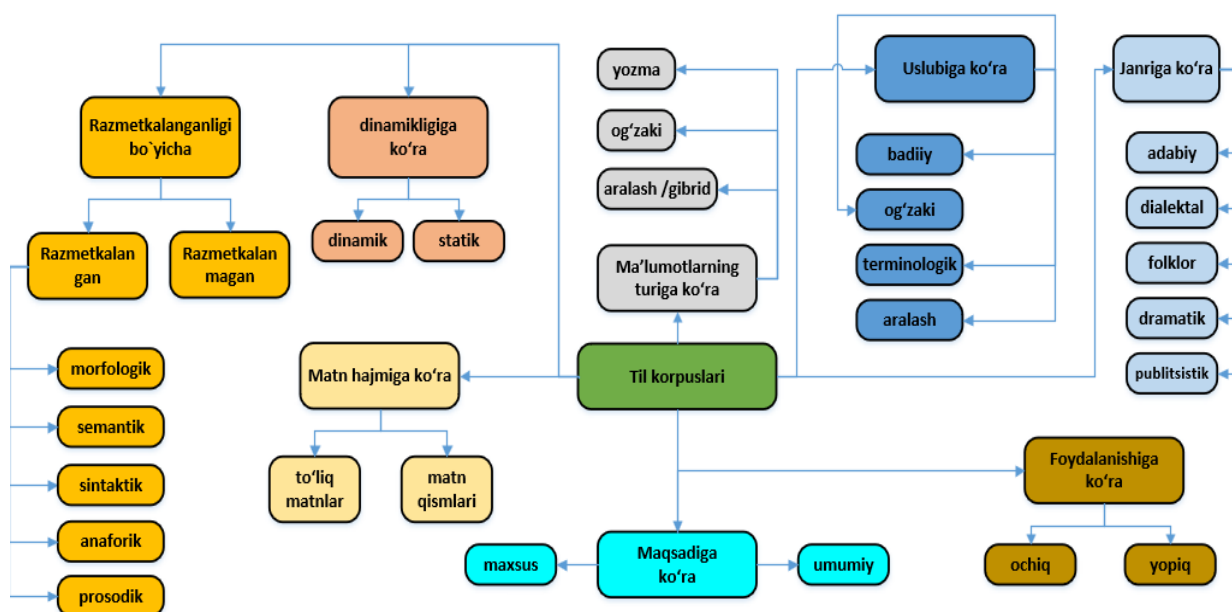
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotation. *It is possible to obtain accurate and correct results of linguistic analyzes through language corpora with normalized linguistic and extralinguistic features. It is the corpus of dialects of the Uzbek language that shows the vocabulary of the language, its features from the point of view of time and region, and is a valuable base for conducting comparative analysis, analytical study of regional differences, and linguistic research. This article analyzed the typology of language corpora, expected opportunities, the structure of the corpus of Uzbek language dialects, and problematic areas.*

Key words: *corpus, annotation, dialect, corpus of dialects.*

Korpus lingvistikasi sohasi va turli lingvistik tadqiqotlar uchun mo‘ljallangan, maqsadli til korpuslarni yaratish ishlari 60-yillardayoq boshlangan. An‘anaviy va kompyuter tilshunosligida korpus lingvistikasining o‘rni, metodologiyasi, obyekti va vazifalari G.Lich, R.Garsid, J.Sinkler, L.Floverdev, T.Makkenri, A.Hardi, M.Makkarti, V.N.Frensis, G.Kennidi singari olimlarning tadqiqotlarida maxsus o‘rganilgan. T.Makkenri, R.Ksiao, R.Reppen, D.Biberlarning korpus lingvistikasi sohasidagi tadqiqotlari korpuslarning ta‘lim jarayonida tutgan o‘rni, til o‘qitishda korpuslardan foydalanish prinsiplari, afzalliklari to‘g‘risida aniq va batafsil tasavvur hosil qilish imkoniyatini yaratadi. Tadqiqot ishlari tahlil qilinganda til korpuslari klassifikatsiyasi turlicha keltirilganining guvohi bo‘lish mumkin. 1-2-jadvallar misolida til korpuslarining turlarini aniq ko‘rish mumkin.

1-jadval. Korpus tipologiyasi

Korpus matnlarning katta to'plami bo'lishi bilan birga, bu lingvistik tahlilga asoslanadigan yozma yoki og'zaki materiallar asosi hamdir. Korpus turlari haqidagi ma'lumotlar kuzatilganda, ularning tadqiqot maqsadiga yoki foydalanuvchilar auditoriyasiga ko'ra tuzilganligining guvohi bo'lish mumkin. Bunda umumiy va maxsus korpus turlari o'z ichida yana guruhlariga ajratiladi.

2-jadval. Til korpuslari tahlili

☐ Til ma'lumotlari turiga ko'ra: ☐ Yozma (Braun Korpusi, LOB); ☐ Og'zaki: London-Lund korpusi (The London-Lund Corpus); ☐ Aralash korpus (HKPЯ). ☐ Paralleligiga ko'ra: ☐ Bir tilli; ☐ Ikki tilli; ☐ Ko'p tilli. ☐ Adabiylikiga ko'ra: ☐ Adabiy; ☐ Sheva; ☐ Og'zaki (Bir kunlik so'zlashuv korpusi); ☐ Terminologik; ☐ Aralash. ☐ Maqsadiga ko'ra: ☐ Ko'p maqsadli; ☐ Ixtisoslashtirilgan.	☐ Janriga ko'ra: ☐ Badiiy; ☐ Dialektal; ☐ Folklor; ☐ Dramaturgik; ☐ Publitsistik. ☐ Foydalanish holatiga ko'ra: ☐ Erkin; ☐ Tijoriy; ☐ Yopiq. ☐ Dinamikligiga ko'ra: ☐ Dinamik; ☐ Statik. ☐ Saqlash shakliga ko'ra: ☐ Ovozli; ☐ Yozma; ☐ Aralash. ☐ Annotatsiyalanganligiga ko'ra: ☐ Teglangan; ☐ Teglanmagan.

Ko'pchilik tadqiqot ishlarida til korpuslari turlari borasida so'z ketganda milliy korpus va maxsus korpus turlariga ajratiladi. Tilning milliy korpusi ilmiy tadqiqot va keng hajmli til qonuniyatlarini o'rganish uchun xizmat qiladi. Milliy korpus turli janr va uslubga oid matnlarning me'yorlashtirilgan muayyan tarkibiga egaligi, shuningdek, korpusga kiritilgan matnlarning turli

xususiyatlari haqida qo‘shimcha ma’lumotlar mavjudligi (annotatsiyalanganligi) bilan ajralib turadi. Korpus tilshunosligida tilning milliy korpusi qurilishi bir qancha muhim talablar belgilab berilgan.

➤ Katta va zarur hajmga ega bo‘lish (**katta hajmli va tizimga solingan matnlar to‘plamidan iborat til manbasi**);

➤ Yetarlicha til oralig‘ini qamrab olishi (**lingvistik tadqiqotlar va amallar bajarishda kuchli informatsion resurs**);

➤ Matnlar namunasining representativligi;

➤ Matnlarning filologik ekspertizadan o‘tganligi;

➤ Matnlarning elektron shaklda bo‘lishi (**katta hajmli lug‘atlarni tuzish uchun asosiy manba**);

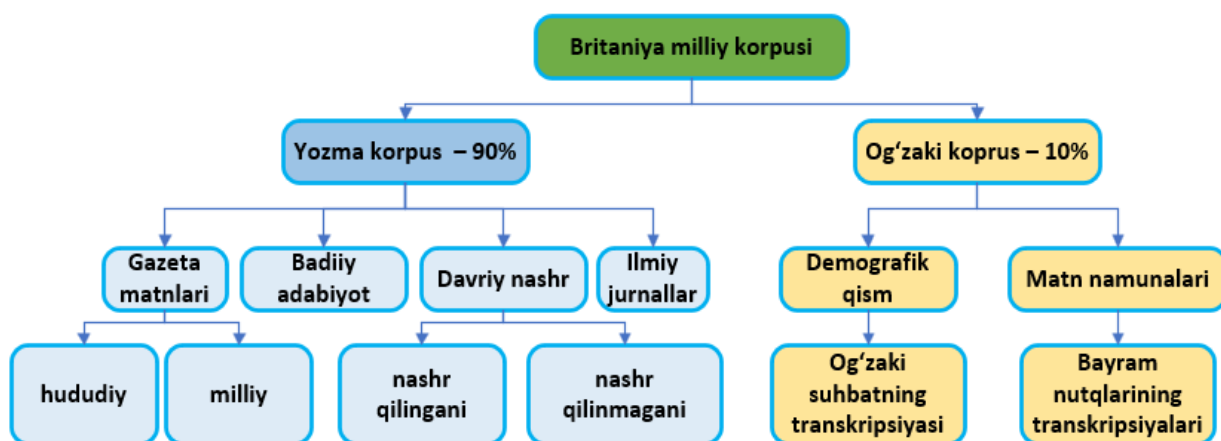
➤ Annotatsiyalashning ko‘p profilni tizimi bo‘lishi (**til birliklarining xalq nutqida qo‘llanish chastotasini statistik aniqlashdagi asosiy baza**);

➤ Korpusning ko‘p funksiyaliligi (**uslubiyatni o‘rganishda qulay matnlar to‘plami hisoblanadi**);

➤ Ommaviylik.

Korpusning zaruriy darajada bo‘lishi uchun uning ko‘lami, ya’ni necha million so‘z va so‘zshakl qamrab olinganligi ham nazardan chetda qolmaydi. Britaniya milliy korpusi misolida uslublar va janrlar tarkibini ko‘rish mumkin.

3-jadval. Britaniya milliy korpusi tuzilmasi

Til korpuslari qimmatli baza va matnlar to‘plami bo‘lishi bilan birga tadqiqotchi quyidagi korpus imkoniyatlari va natijalariga erishishi mumkin:

- ✓ belgilangan so‘zning turli kontekstdagi barcha shakldagi ko‘rinishi;
- ✓ tilning lug‘at tarkibidagi o‘rni va variantlari;
- ✓ belgilangan so‘z bilan birikish imkoniyatiga ega so‘zlar ro‘yxati;
- ✓ u yoki bu yozuvchining ayni so‘zdan foydalanish chastotasi yoki statistikasi;
- ✓ so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosi;
- ✓ leksik qo‘llanishining yashirin modeli (imkoniyati);

Dialekt (sheva) korpusi

O‘zbek korpus lingvistikasida shevalar korpusini yaratish bir qadar murakkab jarayonlardan biridir. Korpus tilshunosligida parallel korpuslar ikki va undan ortiq tillar doirasida yoki bir til doirasida ham tuziladi. Aynan bir til doirasida tuzilgan parallel korpusda til variantlari,

ya'ni shevalari bir-biriga qiyosan o'rganiladi. O'zbek tili shevalari korpusining tuzilishi esa tilshunosligimizda muhim va dolzarb vazifalardan sanaladi.

Shevalar tilning lug'at boyligi, uning davr va hudud nuqtayi nazaridan xususiyatlarini ko'rsatuvchi xazina hisoblanadi. Shevalar korpusi esa ana shu boylikni amalda ko'rish, qiyosiy tahlil qilish, hududlararo farqlarni tahlil qilish va lingvistik tadqiqotlar olib borishdagi qimmatli baza hisoblanadi. Sheva korpusini qurishda Britaniya, Xelsinki, Gruziya, Rus tili korpusi, Hindiston (dialektlari korpusi), Xitoy Mandarin dialektlari korpusi, arab dialektlari sotsial Media korpusi, Nordik dialekt korpusi, ko'p dialektli arabcha og'zaki nutq korpuslari misolida ko'rishimiz mumkin.

O'zbek tilining shevalari korpusini qurishda asosiy ikki muammoga duch kelish mumkin:

1-muammo: shevalarga mansub turli mavzudagi namunali matnlar bazasini yig'ish;

2-muammo: yig'ilgan matnlarning to'g'ri transkripsiyasini amalga oshirish.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida 3 lahja: qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq, o'g'uz lahjalari va lahjalarga taalluqli ko'plab shevalar mavjud. Bu lahja va shevalarning umumiy o'xshash tomonlari bilan bir qatorda farqlanadigan o'ziga xos dialektal xususiyatlari ham mavjud. Yuqoridagi 3 ta katta lahjadan bir qancha sheva turlari ajralib chiqqan. Lahja va shevalarning tasnif qilinishi ham turli olimlar ishlarida biroz farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi:

1. **Toshkent guruhi shevalari:** Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l, Qoraxitoy, Piyozboshi shevalari;

2. **Farg'ona guruhi shevalari:** Farg'ona, Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, Namangan, O'sh shahar shevalari va ularga yondosh aholi hududlari (Vodil, Uychu, Chortoq, Shahrixon, O'zgan va b.)

3. **Samarqand-Buxoro guruh shevalari:** Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand shevalar.

Qipchoq lahjasi: Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Shimoliy Xorazm, Farg'ona vodiysidagi, Tojikistondagi o'zbek-laqay, Ohangaron vohasidagi j-lovchi shevalar kiradi.

O'g'uz lahjasi: Xorazm viloyati, Janubiy Xorazm, Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Bog'ot, Qo'shko'pir, Shovot, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l shevalari, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent.

Yuqoridagi tasniflash turli adabiyotlarda biroz farq qilishi kuzatiladi. Sheva leksik birliklari, grammatik qo'shimchalari, ba'zi holatlarda gap qurilishi ham ham adabiy tildan, ham o'zaro bir-biridan farq qiladi. Masalan, buni oddiy kundalik ishlatadigan so'zshakllar misolida ham ko'rish mumkin.

Masalan, adabiy tildagi *ona*, *boryapmiz* so'zshakllarining shevalararo farqini kuzatishimiz mumkin.

Ona so'zining turli variantlarda qo'llanilishi:

Adabiy/sheva	Leksik birlik
Adabiy til	ona
Buxoro/Qorako'l	nana/anna
Navoiy/Qashqadaryo /Farg'ona	aya
Navoiy	yena
Toshkent	oyi/opa
Xorazm	opa/opo
Surxondaryo	ena/buvu
Namangan	aba

bormoq fe'lining davomli zamon 1-shaxsda qo'llanilishi:

Adabiy/sheva	Leksik shakl	Grammatik shakli
Adabiy til	boryapman	yap+man
Buxoro/Qashqadaryo	boromman/borommiz	om+man/om+miz
Navoiy/Farg'ona	boryappan/boryappiz	yap+pan/yap+piz
Buxora (turli hududlari)	boropman/boropmiz	op+man/op+miz
Xorazm (Gurlan, Yangibozor)	borvotirman	votir+man
Xorazm (Xiva)	boryotirman	yotir+man
Qoraqalpog'iston	boratirmiz	atir+man
Toshkent	borvomiz/boravuza	vo+miz/a+vuza
Qorako'l	borotipmiz/boratantik	otip+miz/atan+tik

Biz yuqoridagi misollarning transkripsiyasini yozmadik. O'zbek tili shevalaridagi matnlarni transkripsiya qilishda xalqaro va bugungacha qo'llanilgan an'anaviy transkripsiya qoidalari bor. Ammo bu jarayonni xato qilmasdan to'g'ri amalga oshirish ham muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.

O'zbek tili shevalari korpusini qurish uchun yuqorida 2 ta muhim masala mavjudligini aytib o'tdik. Sheva matnlarining transkripsiyasi yetakchi mutaxassis olimlar tomonidan yoziladi va tekshirib chiqiladi. Lekin o'zbek shevalari korpusi bazasini shakllantirish uchun me'yorlashtirilgan zaruriy hajmdagi namunali matnlar to'plamini yig'ish lozim.

O'zbek shevalari korpusi uchun 2-eng muhim masalalardan biri – zarur datasetni, ya'ni ma'lumotlar bazasini yig'ish masalasidir. Ma'lumki, korpusga zarur matnlar word.doc shaklida bo'lishi kerak. Uzoq yillik tajribalarda sheva matnlari yo og'zaki nutqni audio shaklida yoki qog'ozga yozib olingan. Yig'ilgan ma'lumotlar asosida shevalar lug'ati tuzilgan. O'zbek shevalari korpusi to'liq va mukammal bo'lishi uchun qipchoq, qarluq, o'g'uz lahjasining turli shevalarida yozilgan *she'riy*, *nasriy*, *she'riy-nasriy* matnlar; *qissa*, *roman*, *afsona*, *aytim*, *matal*, *lof*, *intervyu*, *suhbat*, *hikoya*, *qo'shiq*, *maqol*, *topishmoq*, *ertak*, *lapar*, *doston* kabi janrlararo matnlar; ijtimoiy,

iqtisodiy, siyosiy-ma'rifiy mavzulararo matnlar yig'ilishi zarur. Ammo qanday to'planadi savoli mavjud? O'zbek shevalari korpusi bazasini quyidagi usullarda amalga oshirish mumkin:

1. Shu kungacha amalga oshirilgan dissertatsiyalarda yig'ilgan va ilova qilingan sheva matnlari;
2. Turli hududlarda ijod qilgan yozuvchi va shoirlarning e'lon qilingan asarlari (masalan, Tog'ay Murod asarlari, Shukur Xolmirzayevning bir nechta hikoyalari, Azim Suyun she'rlari, Matnazar Abdulhakim she'rlari va h.);
3. Shu kungacha dialektologiya sohasida darslik va qo'llanmalar nashr etgan ustoz olimlar ishlaridagi matnlar;
4. E'lon qilingan sheva lug'atlari;
5. Tadqiqotchilar tomonidan hududlararo sheva matnlarini qog'oz va audio formatda yozib olish.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, yuqoridagi ikki masala yechimini topgach, korpusning dasturiy va lingvistik ta'minoti quriladi va lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Katta hajmli shevalar korpusi orqali milliy til va uning variantlari to'g'risida aniq va to'g'ri xulosalar olinishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Leech G. Corpus Annotation Schemes. / In Literary and Linguistic Computing. – Vol. 8, No. 4. Oxford University Press, 1993. – P. 275-281.
2. Leech G., Wilson A. Recommendations for the morphosyntactic annotation of corpora. / EAGLES Document EAG-TCWG-MAC/R, 1994. www.ilc.cnr.it/EAGLES/browse.html.
3. Leech G., Garside R., Steven E.A. The Automatic Grammatical Tagging of the LOB Corpus // ICAXE Ncwo, 1983. – p. 13-33. <https://www.researchgate.net/publication/238760957>.
4. Garside R., Leech G., Sampson G. The CLAWS Word-tagging System. / The Computational Analysis of English: A Corpus-based Approach. London: Longman, 1987.
5. McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics (1st ed.). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.
6. McEnery T., Hardie A. Corpus linguistics: Method, theory and practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
7. Francis W.N., Svartvik J. Language Corpora B.C. // Directions in Corpus Linguistics, Proceedings of Nobel Symposium 82 Stockholm, 1991.
8. Kennedy G. An Introduction to Corpus Linguistics. Harlow: Addison Wesley Longman, 1998.
9. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991.
10. Flowerdew L. Corpus Linguistic Techniques Applied to Textlinguistics. 1998. – p. 541-552.
11. McCarthy M., O'Keefe A. What are corpora and how have they evolved?: The Routledge handbook of corpus linguistics. – London and New York, 2010.
12. McEnery T., Xiao R., Tono Y. Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book. Routledge, 2006.
13. Reppen R. Using corpora in the language classroom. - Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
14. Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics. Investigating Language Structures and Use. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
15. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek xalq shevalari lug'ati. – Toshkent, 1971.
16. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.

O‘ZBEK SHEVALARI KORPUSINI YARATISH ASOSLARI

FUNDAMENTALS OF CREATING THE UZBEK DIALECTAL CORPUS

Xolmanova Zulxumor,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotation. *The article describes the theoretical and practical-technological foundations of the corpus of Uzbek dialects. Methods for forming an extralinguistic and intralinguistic database of the corpus of Uzbek dialects are presented. Morphological features are noted. The content and semantic groups of the dialect corpus database are analyzed. It is emphasized that the classification of dialect words, lacunar units, common Turkic vocabulary, examples of oral creativity, phraseological units in the formation of the database increases the scientific value of the corpus of dialects.*

The role of the corpus of Uzbek dialects in the development of the national language as a material for information and scientific research is substantiated.

Key words: *corpus, dialectal corpus, database, extralinguistic information, intralinguistic information, morphological markup, tokenization, lemmatization, stemming, tagging, dialect words, lacunar units, common Turkic vocabulary.*

2016- yil 13-mayda e‘lon qilingan “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risidagi”gi PF – 4749 sonli farmonda “...ona tilimizning internet jahon axborot tarmog‘ida munosib o‘rin egallashini ta‘minlash, uning kompyuter uslubini, o‘zbek tili va dunyodagi yetakchi xorijiy tillar asosida tarjima dasturlari va lug‘atlar, elektron darsliklar yaratish bilan bog‘liq ilmiy-metodik ishlanmalar, amaliy tavsiyalar tayyorlash va bu borada erishilgan natijalarni amaliyotga keng tatbiq etish” vazifasi belgilangan [lex.uz.]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan e‘lon qilingan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF – 5850 -sonli farmonda “Davlat tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog‘ida munosib o‘rin egallashini ta‘minlash, o‘zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish” muhimligi ta‘kidlangan [lex.uz.]. Qayd etilgan vazifalarning amalga oshirishini ta‘minlaydigan muhim omillardan biri korpuslardir.

O‘zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasining taraqqiyoti natijasida “korpus”larning ilmiy-nazariy asoslari shakllandi. Dastavval, korpus masalalari kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi sifatida o‘rganildi. Endilikda korpus lingvistikasi o‘zbek tilshunosligida alohida soha sifatida rivojlanmoqda. *Korpus* “so‘z, so‘z birikmasi, grammatik shakllarni, so‘z ma‘nosini muayyan qidiruv tizimi orqali topishga asoslangan elektron ko‘rinishdagi matnlar jamlanmasidir” [<http://rusorpora.ru>]. Korpus fonema, grafema, morfemalardan tortib undan kattaroq birliklar – leksema, gap va matnlar (badiiy yoki ilmiy asar, gazeta va jurnal matnlari)ni o‘z ichiga oladi [Baranov,2001:61; Rahimov,2011].

Korpuslar bir tildagi matnlar korpusi va parallel matnlar korpusiga ajratilgan [Raxmonova,2020;32]. Milliy tilning asosiy imkoniyatlarini yorituvchi milliy korpuslar har ikki turdagi korpus turlarini qamrab oladi. Masalan, rus tilining milliy korpusi RusCorpora XVIII asr

o'rtalaridan XXI asr boshlarigacha bo'lgan davrda yaratilgan adabiy, so'zlashuv, xalq tili, dialektal matnlarni o'z ichiga oladi. Korpus tarkibiga badiiy matnlar, xotiralar, insholar, publitsistik nashrlar, ilmiy-ommabop adabiyotlar, ommaviy nutqlar, shaxsiy yozishmalar kiritilgan.

RusCorporada dialektal matnlar korpusi ham mavjud bo'lib, Rossiyaning turli mintaqalaridagi dialektal nutqning grammatik xususiyatlari saqlab qolgan matn ko'rinishida taqdim etilgan; maxsus qidiruv dialekt morfologiyasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi [<https://ruscorpora.ru>].

O'zbek shevalari korpusini shakllantirish milliy til so'z boyligi, imkoniyatlarini yoritishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. O'zbek shevalari korpusining korpus lingvistikasi taraqqiyoti bilan belgilanuvchi nazariy metodologik, texnik-texnologik asoslari mavjud.

Dialektal korpuslar korpuslarning boshqa turlari kabi ikki xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi: 1. Ekstralingvistik ma'lumotlar. 2. Intralingvistik ma'lumotlar.

Ekstralingvistik ma'lumotlar. Ekstralingvistik ma'lumotlar korpusni tanishtiruvchi xususiyatga ega bo'lib, umumiy qolip asosida shakllantiriladi. O'zbek tili shevalar korpusining ekstralingvistik ma'lumotlar tizimini quyidagicha shakllantirish mumkin:

1. Nomi: uzdialkorpus.
2. Korpusning yaratilish sanasi.
3. Matn turi: og'zaki va yozma ko'rinishdagi materiallar.
4. Matnni taqdim etuvchilar.
5. Matnni yozib oluvchilar/ matn mualliflari.
6. Informantlar.
7. Matn hajmi (so'z hisobida).
8. Matn miqdori (matn hisobida).

Dialektal korpusga joylanadigan har bir material uchun ekstralingvistik ma'lumot joylashtiriladi:

1. Material janri: ertak.
2. Matn mavzusi: "Xurshidoy" .
3. Gap miqdori: 597
4. So'zshakllar miqdori: 756.
5. Matnni taqdim etuvchi shaxsning ismi-sharifi: Qurbonova Bibigul
6. Matnni taqdim etuvchi shaxsning lavozimi, ish joyi haqida ma'lumotlar: Oybek nomidagi 75- o'rta maktab o'qituvchisi.
7. Yozib oluvchi shaxs/matn muallifi: Karimova Sevinch.
8. Region: Qashqadaryo.
9. Ma'lumot yozib olingan tuman: Yakkabog'.
10. Aholi manzili: Jaychi qishlog'i.
11. Matnni joylash vaqti (matnni sheva korpusiga joylash vaqti nazarda tutilgan): 2023 yil 5 may.
12. Informant: Abdiyeva Hurbuvi
13. Informantning tug'ilgan yili: 1947
14. Informantning tug'ilgan joyi: Dehqonobod.
15. Informantning ma'lumoti: o'rta
16. Matn xususiyati: sa'j.
17. Unlilar talaffuzi: qipchoq shevalariga xos unlilar talaffuzi ifoda etiladi.

Intralingvistik ma'lumotlar. Sheva materiallarining ma'lumotlar bazasi intralingvistik ma'lumotlar asosini tashkil qiladi. Intralingvistik ma'lumotlarni korpusga joylashtirishdan oldin grafematik analiz, analiz, sintez jarayonlari o'tkaziladi.

Grafematik analizda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1. Sheva materiallari lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi, lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga talabiga ko'ra tahrirdan o'tkaziladi, qayta ishlanadi.

2. Kirill alifbosida yozilgan sheva materiallari TransEdit yoki boshqa kirill-lotin o'girish dasturlari orqali lotin yozuvida qayta shakllantiriladi. Yo'l qo'yilgan texnik xatolar, imlo xatolari tuzatiladi.

3. Yozib olingan og'zaki audiomateriallar yozma ko'rinishga o'tkaziladi. Bunda maxsus dasturlardan foydalaniladi, yozma matn qayta ishlanadi.

Transkripsiyalash. Transkripsiyalashda turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan lotin yozuvi asosidagi xalqaro transkripsiyadan foydalaniladi. Transkripsiya asosida shakllantirilgan ma'lumotlar bazasi qayta ishlanadi. Shunisi ham borki, sheva materiallarini to'g'ridan to'g'ri transkripsiya asosida yozib olish ham mumkin. Ammo transkripsiyani biladigan mutaxassislar barmoq bilan sanarli darajada kam. Shu bois transkripsiyalashni dialektal korpuslarni shakllantirishda alohida bosqich sifatida amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Ma'lumotlar bazasini shakllantirishda razmetkalash jarayoni ham alohida bosqich hisoblanadi. Dialektal korpus ma'lumot berishdan tashqari ilmiy tadqiqotlar uchun material vazifasini ham o'taydi. Shu bois razmetkalash qidiruv tizimi uchun qulaylik yaratishi bilan bir qatorda lingvistik tahlillar uchun amaliy manba sifatida xizmat qiladi.

Razmetkalash – ma'lumotlar bazasini qidiruv tizimiga moslash jarayoni bo'lib, teglash tizimini o'z ichiga oladi. Matnni qayta ishlashda faol qo'llanadigan morfologik razmetka tokenizatsiya, lemmatizatsiya, stemming jarayonlari orqali amalga oshiriladi. Morfologik razmetkalash quyida keltirilgan tipdagi teglar tizimiga asoslanadi:

mt –mustaqil so'z turkumlari	yt –yordamchi so'z turkumlari	at –alohida so'z turkumlari
ot –ot sf – sifat sn –son ol –olmosh fl –fe'l rv –ravish	km – ko'makchi bl –bog'lovchi yk –yuklama	und –undov so'z td –taqlid so'z mdl –modal so'z

Grammatik shakllar quyidagicha teglanadi:

sy –so'z yasovchi,	lshya –lug'aviy shakl yasovchi,	sshya –sintaktik shakl yasovchi.
oty –ot yasovchi sfy –sifat yasovchi fly –fe'l yasovchi rvy –ravish yasovchi	kp –ko'plik shakli kch –kichrashtirish- erkalash shakli nsb –nisbat shakli vzf –fe'ling vazifaviy shakllari	kl –kelishik shakli eg –egalik shakli shxs –shaxs-son shakli zm –zamon shakli ml –mayl shakli

Semantik razmetkalashda sheva so'zlarining semantik guruhlariga mezon sifatida olinadi. Sheva so'zlari quyidagi semantik guruhlariga ajratilib, ma'lumotlar bazasiga kiritiladi:

1. *Sheva so'zlari* – bu guruhga adabiy tilda muqodili mavjud so'zlar kiritiladi: *girdob* – *uyurum*, *g'isht*–*kirvich*, *chiqon*–*dugona*.

2. *Shevaga xos ma'nolar* – bu guruhga adabiy tilda ham ishlatiladigan, ammo shevalarda farqli ma'nolarda qo'llanadigan so'zlar kiritiladi: *o'ra* –adabiy tilda: chuqurlik, shevada: ustun; *irkit*

–adabiy tilda: kir, shevada–suzma sizdirishga mo‘ljallangan to‘rva; *tom* – adabiy tilda: uyning ustki qismi, shevda: uy; *bevatan* –adabiy tilda vatansiz, shevada: beva.

3. *Lakunar birliklar* – bu guruhga adabiy tilida so‘z holida mavjud bo‘lmagan tushuncha nomlari kiritiladi. Lakuna nazariyasining asoschisi Alisher Navoiydir. Keyinchilik, dunyo tilshunosligida, xususan, rus tilshunosligida lakuna hodisasining ilmiy asoslari takomillashtirildi. I.A.Sternin va G.V.Vikova muayyan xalqlarning o‘zaro aloqalaridagi lakunalarni ikki asosiy turga – ichki va tillararo lakunalarga ajratgan [Sternin,1998:56]. Bir til materiali asosidagi lakunalar ichki lakuna hisoblanadi. Til ichidagi lakunar birliklar kam o‘rganilgan. I.A.Sterninning ta’kidlashicha: “Har bir tilda ko‘p sonli til ichidagi lakunar birliklar mavjud, ya’ni garchi ma’nosiga ko‘ra yaqin leksemalar mavjud bo‘lsa-da, tilning leksik tizimida bo‘sh, to‘ldirilmagan joylar uchraydi”[Sternin,1999:210]. Lakuna termini ilmiy adabiyotlarda har xil mazmunda qo‘llangan. Biz *lakuna* terminini mavjud tushunchalarning nomlanmagan, so‘zshakliga ega bo‘lmagan holatini ifodalash uchun qo‘lladik. Lakuna terminini tushunchaning mavjud bo‘lmasligiga nisbatan emas, balki so‘zning mavjud bo‘lmasligiga nisbatan qo‘llashni ma’qullaymiz. Chunki tushunchaning bo‘lmasligiga nisbatan *lakuna* (bo‘shliq) terminini qo‘llash mantiqqa ziddir.

O‘zbek tilida shunday tushunchalar borki, adabiy tilda nomlanmagan, ammo shevalarda mazkur tushunchalarni nomlovchi so‘zlar mavjud. Bu holat, bir jihatdan, shevalarning olis tarixiy davrlar nafasini so‘z semantikasida saqlab kelayotgan xazina ekanligini ta’kidlasa, ikkinchi jihatdan shevalarning adabiy tilni boyituvchi ichki manba sifatidagi xususiyatini asoslaydi [Xolmanova,2022:5]. Lakunar birliklar shevalar korpusini ham shakl, ham mazmun jihatidan boyitadi. Lakunar birliklarga misollar: *äšölöl* (asholol, ya’ni oshi halol) – podachiga beriladigan xizmat haqi (Buxoro, Vobkent shevasi; P.S.); *äčöq* (achiq) – qo‘yindagi, oyog‘i chiqmagan bola (Qashqadaryo, Dehqonobod; N.T.); *ezüv* (ezuv) – ikki lab tutashgan joy (Qashqadaryo, Chiroqchi; N.T.); *ezüv* (ezuv) – ikki labning tutashgan joyidagi yallig‘lanish (Surxondaryo, Gurlan; X.M.); *i:tirisqi* (itirisqi) – 1) yeyilayotgan ovqatning tugashi arafasida kelgan kishi (Qashqadaryo, Chiroqchi; N.T.); 2) har doim o‘zgalarning, qo‘shnilarning yeyilayotgan ovqati ustiga kirib keladigan odam (Qashqadaryo, Galamo‘la; N.T.) [Xolmanova,2022].

4. *Turkiy tillar uchun mushtarak leksika*. Dialektal korpuslar turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan mushtarak leksikani jamlash uchun ham xizmat qiladi. Hozirgi turkiy tillardagi o‘z qatlam leksikasining asosiy qismi o‘zbek shevalarida ishlatiladi: boshqird. *yaqtaš* “tarafchi”, *yuldas* “yo‘ldosh”, *iptäs* “o‘rtoq”, *ildäs* “yurtdosh”; olt. *qarundaš*, *d’oldas* “yo‘ldosh”, *ayuldaš* “ovuldosh”; ”, qirg‘. *kesme* “ugra” *jartı* “yarim”, *qartlıq* “qarilik”, ozarb. *ayağla-* “oxirlamoq”, turk. *qapa-* “yopmoq” [Dadaboyev,2015] leksemalari hozirgi o‘zbek shevalarida keng qo‘llanadi.

5. *Og‘zaki ijod namunalari*. Dialektal korpuslar og‘zaki ijod namunalari saqlab qolishda ham ahamiyatlidir. Negaki informantlar ma’lumot berish jarayonida aksariyat hollarda qo‘shiq, maqol, ertak, laparlarni aytadilar. Yozma manbalarda kuzatilmagan og‘zaki ijod namunalari yozib olish imkoniyati yuzaga keladi.

6. *Tabiiy muloqot matnlari*. Dialektal korpuslar jonli muloqot jarayoni aks ettirishi bilan alohida qiymatga ega bo‘ladi. Ma’lumotlarni sheva sohiblariga sezdirmasdan yozib olish va audomatn ko‘rinishida joylash dialektal korpuslarning autentligini ta’minlaydi.

7. *Iboralar* –dialektal matnlar korpusi iboralarni ham o‘z ichiga oladi. Iboralar xalq tajribasi asosida shakllangan tafakkur xazinasini bo‘lib, tushunchalarni obrazli ifodalashda, xalqning voqelikka bergan bahosi va munosabaini ifodalashda muhimdir.

O‘zbek tilining dialektal korpusi etimologik tahlillar uchun ham material siatida xizmat qiladi. Masalan, adabiy tilda *o’smoqchilamoq* fe’li ishlatiladi: *o’smoqchilamoq* – o‘zi bilgan yoki taxmin qilgan narsani yanada surishtirib aniqlashga urinmoq, shu maqsadda gap-so‘z tashlamoq [O‘TIL,2008:173]. So‘zning asosi bo‘lgan *o’smoq* hozirgi til sohibi uchun tanish emas. “Rivojlanib, bo‘yiga yoki uzunasiga o‘zini qo‘ymoq, cho‘zilmoq, rivojlanmoq” [O‘TIL,V,173] ma’nolaridagi

o'smoq fe'lining yuqoridagi so'z tarkibidagi asosga aloqasi yo'qday tuyuladi. Shevalarda go'shtni tuzlash uchun uzunasiga tilmoq (Qashqadaryo, Davtosh; N.T.) [Xolmanova, 2022] ma'nosidagi *osmoq* (*o'smoq*) so'zi qo'llanadi. Mantiqan yondashilsa, *o'smoqchilamoq* so'zi ayni *o'smoq* asosiga "uzayish, cho'zilish" semalariga ko'ra bog'lanadi.

Dialektal korpuslar iste'moldan chiqqan sheva so'zlarini aniqlashda ham muhimdir. Masalan, adabiy tildagi o'zlashgan qatlamga mansub *g'iybat* so'zining turkiy muqobili shevalarda ishlatiladi: *qanquv* (*qonquv*) – kesatiq gap, g'iybat. "Qonquv gapdi gapirgan Chanchuv dardda yo'liqar" (Jizzax, G'allaorol, Qangli shevasi; H.Z.) [Xolmanova, 2022].

O'zbek shevalari korpusi ildizlari qadim davrlarga borib taqaladigan ona tilimizning xalq ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turmush tarzi, madaniyati, qadriyatlarini jamlovchi elektron manba sifatida ilmiy-amaliy, ma'rifiy qiymatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish haqida"gi PF-4749- sonli farmon/lex.uz.
2. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF – 5850 -sonli farmon/lex.uz.
3. Baranov A.N. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Editorial URSS, 2001.
4. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari.-Toshkent: Akademnashr, 2011.
5. Raxmonova A. O'zbek tili milliy korpusini yaratishdagi kompyuter usullari. Filol.fan. fals.d-ri. ...diss. – Toshkent, 2020.
6. Стернин И.А., Быкова Г.В. Концепты и лакун. // Методы исследования языкового сознания. – М.: 1998. – С. 55-67
7. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная эквивалентность. – Воронеж: ВГУ, 1999.
8. Xolmanova Z., Nasriyeva D. O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lugati. –Toshkent, 2022.
9. O'TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V jild. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2008.
10. <https://ruscorpora.ru/results>.

DIALEKTAL ZONALARDAGI KONTAKTOLOGIK JARAYONLAR TALQINI

INTERPRETATION OF CONTACTOLOGICAL PROCESSES IN DIALECTAL ZONES

Ashirboyev Samixon,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Sayfullayev Baurjan, doktorant

Annotation. In linguistics, a science called linguistic contactology or contact linguistics was formed. The expansion of the social function of the language is the reason for this science. As a result of increasing migration between peoples in social life, the presence of several languages and dialects in some areas, languages and dialects sometimes have a one-way, sometimes two-way influence. Now these processes are entering the stream of life. This process, which begins with the concept of word acquisition, reaches the level of "language union", which is considered an object

of contact linguistics in linguistics. This process is also developing within dialects, and this phenomenon is being studied as part of the dialectal zone. This article discusses some theoretical and practical issues of linguistic contactology.

Key words: *areal linguistics, linguistic contactology, contact linguistics, influence of languages, "language and dialect union", word acquisition, "linguistic hegemony".*

Dunyoda hech bir til va sheva yo'qki, u boshqa tillar va shevalar bilan aloqada bo'lmasin. Bunday aloqalar obyektiv reallik bo'lib, u jamiyatda til va shevalarning amaldagi faoliyatini bildiradi. Tilshunoslikda tillar (shevalar) orasidagi bunday munosabatlar doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarga asos bo'lib kelgan va hamon bu muammo kun tartibidan olinmagan. Bu masala areal lingvistikada yangi mazmunga ega bo'ldiki, u bilan maxsus bo'lim – kontaktologiya shug'ullanmoqda, ya'ni aloqadagi til va shevalar kontaktologiya bo'limida o'rganiladi. Fanda lingvistik kontaktologiyaning turli talqinlari bor. Bu muammo *kontakt lingvistikasi* obyekti hisoblanadi. Kontakt lingvistikasi yoki lingvistik kontaktologiya ham areal lingvistika, ham umumiy tilshunoslikning obyekti bo'lib kelmoqda. Shundan umumiy tilshunoslik asosan til kontaktlari bilan shug'ullansa, areal lingvistika, yuqorida ta'kidlanganidek, har ikkala lingvistik hodisani tadqiq qiladi.

Ma'lumki, til kontaktlari ikki va undan ortiq tillar va til ko'rinishlarining ta'siri va o'zaro ta'siri tufayli yuz beradi. Tillarning ko'rinishlaridagi kontakt, ya'ni shevalarning boshqa til shevalari bilan kontaktga kirishishlari tillar aralashgan va tutashgan hududlarda yuz beradi. Til kontaktlari *aloqadagi tillar* tushunchasi bilan ham yuritiladi.

Fanda lingvistik kontaktologiyaning so'z o'zlashtirish, o'zaro ta'sir, boshqa til funksiyssining qabul qilinishi, lingvistik gegemoniya, "til ittifoqi" kabi shakllari bor. Ularning quyidagi mazmunga ega:

so'z o'zlashtirish. Bu hodisa bevosita aloqada bo'lgan tillar va shevalarda namoyon bo'ladi, shuningdek aloqada bo'lmagan tillardan ham so'z o'zlashtirish yuz beradi.

Ma'lumki, o'zbek tilining so'z o'zlashtirish manbalari talaygina. Ularga rus, tojik, shuningdek, ingliz va arab tillarini kiritish mumkin, qadimda fors, xitoy, grek tillaridan ham so'z olingan va ular hozirgi o'zbek tilida tub so'zlarimiz kabi qo'llanmoqda. Hozirgi davrda rus va tojik tili bevosita aloqadagi til deb hisoblansa, ingliz tili xalqaro aloqa kuchaymoqda bo'lgan til, arab tili esa dinimiz tili sifatida va ma'rifat tili sifatida o'rni bor. Bu tillardan o'zbek tiliga so'z o'zlashtirish turli darajada davom etmoqda va bunday o'zlashtirishning o'z qonuniyatlari borki, u bilan har bir millatning o'z tilshunosligi shug'ullanadi. Har bir tilga, shu jumladan, o'zbek tiliga kontaktdagi tillardan so'z o'zlashtirish bu tilni qarindosh tillardan birining boshqasiga nisbatan ayrim farqli xususiyatini keltirib chiqaradi.

Shuningdek, adabiy tilga so'z o'zlashtirish va shevalarda so'z o'zlashtirish tarzi aynan emas, ya'ni adabiy tilga u yoki bu tildan so'z o'zlashganda manba tildagi adabiy shakli o'zlashadi, bunda u tilning orfografik va orfoepik me'yorlari saqlanadi, masalan, rus tili orqali o'zlashgan *motor* so'zining rus tilidagi shunday me'yorlari saqlanadi, lekin u singarmonizmli shevalarda *mätär*, *mätur* va boshqa talaffuzlarga ega bo'ladi, demak, aksariyat o'zlashgan so'zlar shevalarda qayta "ishlov"dan o'tadi;

o'zaro ta'sir. Bunda tillar bir tomonlama emas, balki ikki tomonlama ta'sir etadi. Ma'lumki, o'zbek tili, uning shevalari turkiy va turkiy bo'lmagan tillar bilan chegaradosh hamda bir arealda bo'lganligi jihatidan o'zaro aloqada bo'lib kelmoqda. Bu tillarda ko'p asrlardan beri aloqa qilib kelinmoqda, bu esa tillarning shu zonadagi o'ziga xosligini ta'minlagan va shu tillar shevalarining ham o'ziga xosligini hosil qilgan. Bunday zonalarda aholi ikki tilli bo'ladi, ya'ni siyosiy jihatdan mavqeyi ustun bo'lgan tilni va uning shevasini o'rganish keng tarqaladi. "Qozoq dialektologiyasi" mualliflari O'zbekiston bilan yondosh yoki O'zbekistondagi qozoqlar tilida (shevasida) o'zbek

tilining sezilarli ta'sirini ko'radilar, lekin unga o'zbek tilining ta'siri deb qaramaydi, balki qozoq tili shevasiga xos xususiyat deb talqin qiladilar, jumladan, *og'ilxona*, *qistama* (*qishlov*), *zingg'ittay* (*o'ta kichkina*), *anaqi-munaqi* (*unaqa-munaqa*), *onsha-munsha* (*uncha-muncha*), *azin-shag'in* (*ozgina-chog'likkina*), *askadi* (*oshkadi*), *belkurak* [Қалыев, Сарыбаев 1967: 97-101]. Bu fikr sof dialektologik jihatdan yondashish tufayli yuzaga kelgan, lekin bunday qarashni xato deb bo'lmaydi. Bu qarindosh til misolidagi kontaktning natijasi bo'lsa, qarindosh bo'lmagan til misolida Buxoro shevalariga tojik tilining sezilarli ta'sirini M. Mirzayev tadqiqotlari isbotlaydi, jumladan, u tojik tilidan yondosh o'zbek shevalariga *resha*, *bedona*, *alvonj* (arg'imchoq), *gavora* (beshik), *choygardon* (cho'mich) kabi o'zbek tiliga o'zlashmagan so'zlarning qo'llanishini ko'rsatadi [Мирзаев 1961: 164-167].

lingvistik gegemoniya. Tillarning xalqaro tus olishi natijasida dunyoda ingliz, fransuz, nemis, portugal, rus va boshqa tillarning keng yoyila boshlashi bu tillarning funktsionalligini ta'minlaydi va kontaktlarning rivojlanishiga olib keladi hamda bu tillar hatto davlat darajasiga ham ko'tariladi, jumladan, Hindistonda ingliz tili davlat tili sifatida qo'llanilmoqda, hozir ham ingliz tilining uchinchi davlat tili sifatida qo'llashga harakat boshlangan.

Gegemon tilni xalqaro til tushunchasi bilan ham bog'lash mumkin. Bu jihatdan ingliz tilining ustunligi ma'lum.

Siyosiy jarayonlarda hukmronlik qilayotgan xalq tili dastlab gegemon til, keyin esa g'olib til ko'rinishiga ega bo'ladi.

Lingvistik gegemoniyani bir qarashda shevalarga nisbatan, yani adabiy tilning tayanch dialektiga nisbatan qo'llash mumkindek tuyuladi. Bunday qarash yanglishdir, chunki tayanch dialekt va adabiy til me'yori tushunchalari korrelativ emas. Tayanch dialekt adabiy tilning muhim bo'lgan ayrim unsurlarinigina oladi, boshqacha aytganda, u tayanch dialektning barcha xususiyatlaridan iborat bo'lmaydi. Demak, u gegemonlik qila olmaydi, lekin tayanch dialektning ayrim xususiyatlari, qonunlari gegemonlik qilishi mumkin, jumladan o'zbek adabiy tilida singarmonizmni yo'qotgan shevalar gegemonlik qiladi, lekin biror sheva ikkinchisiga gegemon bo'la olmaydi. Adabiy til qachonki bir dialekt asosiga quriladigan bo'lsa, shundagina sheva gegemonligi to'g'risida fikr yuritish mumkin bo'ladi.

g'olib til. Bu siyosiy harakatlar natijasi o'laroq paydo bo'ladi. Bunda bir til o'rnida boshqa til aholi muomalasiga kiradi. Bunda mag'lub til muomaladan chiqib ketadi va yo'qolib ketishiga olib keladi. Bunday kontakt qadimgi Xorazm tilining turkiy tilga o'tishida ko'rinadi. Shuningdek, bunga Amerikadagi bir qator tillarning ingliz tili tomonidan siqib chiqarilishini ham keltirish mumkin.

Lingvistik kontaktning yorqin ko'rinishlaridan biri *interferensiyadir*. Bu hodisa tillar tutashgan hududda yuz beradi. Bunda kesishuvchi ikki tilning izoglossalari aralashadi va bu zonada har ikki tilga qisman o'xshash, aslida ulardan farq qiladigan oraliq hodisa paydo bo'ladi. Shu jihatdan, ya'ni o'zaro ta'sir tufayli bu zonada umumiylik bo'ladi. Albatta, kesishuvchi tillardan biri chet tili sifatida o'rganiladigan bo'lsa, interferensiya tilning normativ holatini to'g'ri ko'rsatib bera olmaydi va til o'rganishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Interferensiya kontakt jarayoni va natijasi sifatidagina o'rganiladi.

Lingvistik kontakt faqat tillar tutashgan hududlardagina emas, balki turli etnik guruhlariga taalluqli bo'lgan shevalar orasida ham yuz beradi. Uning namunasini turkiy tillardan ozarbayjon shevalari tadqiqotlarida uchratish mumkin. M. Sh. Sheraliyev ozarbayjon shevalaridan *geokchay* shevasi sharqiy va g'arbiy shevalar, *jebrail* shevasi g'arbiy va janubiy shevalar ta'siriga uchrab oraliq sheva bo'lib qolganligining xabarini beradi [Ширалиев 1963: 39-40].

O'zbek tilining qipchoq va qarluq lahjalariga oid shevalarning aralashishi masalasini Qashqadaryo shevalari misolida T. Qudratov tadqiq qilgan [Кудратов 1968: 19-20]. Demak, "*til*

ittifoqi” bir til ichida, shevalarning o‘zaro ta’siri natijasi o‘laroq pirovard natijada oraliq shevalarning yuzaga kelishiga olib keladi.

Janubiy Qozog‘iston qozoq shevasiga o‘zbek shevalaridan o‘zlashgan fonetik hodisalar: *č* // *u* mosligi: *čir* (шыр); *y* // *j* mosligi: qayerde (қайжерде).

O‘zbek tilining ayrim fonetik xususiyatlari saqlangan so‘zlar: *iloj* - *ылаж*, aslida - *äsili* (bu so‘z o‘rnida qozoq adabiy tilida *затында* so‘zi qo‘llanadi), ko‘zlari javdiragan – *жаудиреген* (qozoq tilida so‘z yo‘q, жалбарып so‘ziga sinonim), orqali – *арқалы* (аркылы), kosa – *кәсе* (кесе), tanglay – *таңлай* (таңдай)

O‘zbek tili morfologik xususiyatlari saqlangan so‘zlar: tenglik – *теңлік* (теңдік), o‘tiribman – *отырыппын* (отырмын), aytgin – *айтқын* (айт).

O‘zbek tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlar: oshiq-mashiq – *ашық - машық* (есіктің топсасы), qo‘shni - *қоңсы* (көрші), tog‘a – *таға* (нағашы), hashar – *асар* (adabiy tilida bu so‘z yo‘q) va b. Bu asarning 81-sahifasida o‘zbek tilida o‘tgan 10dan ortiq so‘zlar beriladi.

Ayni o‘rinda O‘zbekiston qozoqlari shevasida O‘zbekistondagi o‘zbek shevalariga xos areal xususiyatlar aks etganki, hatto ular mahalliy qozoq adiblari asarlarida ham qo‘llanmoqda. Jumladan, Bo‘ron Qidirovning “Zaman” romanida quyidagi o‘zbekcha so‘z va so‘z shakllarini uchratish mumkin: *жалбарынған* (7-b, yolvorgan), *кенкен* (quritilgan, bu so‘z Janubiy Qozog‘iston va Toshkent viloyatining ayrim shevalarida *keptirilgan* shaklida qo‘llanishda bor), *көсек* (ko‘sak), *ана* (ana, undov so‘z), *шинан* (shypon), *масліхат* (maslahat), *жолкіре* (yo‘lkira), *нарқ* (narx), *мусапыр* (musofir), *жым-жырт* (jim-jit) va b. Bu so‘zlar qozoq adabiy tilida qo‘llanmaydi, balki o‘zbekistonlik qozoqlar shevasidagina uchraydi.

Tillarning aloqasi bilan tilshunoslar qadimdan shug‘ullanib kelishgan. Jumladan, M. Koshg‘ariy til kontakti natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar, xususan, *h* undoshining paydo bo‘lishi haqidagi fikri e‘tiborli: “... bo‘g‘iz tovushlaridan *h*, *ç*, *ğ* harflari (*harf* termini *tovush* ma’nosida ham qo‘llanishda bo‘lgan) ham turkiyda yo‘qtur. ... Ammo *h* qo‘llangan hech bir so‘z yo‘q. Goho Xo‘tanliklar so‘zida bu harf uchraydi, chunki u hind tilining ta’siridir. Kanjaklar tilida ham *h* harfi uchraydi, deyish mumkin. Chunki bu ham turkcha emasdir” (ДЖТ 1,1960: 49; ДЖТ 2017: 17). Turkiy va forsiy tillari kontaktologiyasi to‘g‘risida Alisher Navoiyning “Muhokamatul lug‘atayn” asaridagi fikrlar barchamizga ma’lum.

Keyingi davrda til kontaktiga bag‘ishlangan tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi. Jumladan, K.Rahmonberdiyevning risolasida lingvistik kontaktologiya masalasi batafsil bayon qilingan [Рахмонбердиев 1989: 8-12].

Shuni aytish lozimki, tillar kontakti tushunchasi til o‘rganish degan tushunchaga korrelativ bo‘la olmaydi hamda qaysi til bo‘lishidan qat’i nazar o‘rganilayotgan va ta’lim berilayotgan til kontakt til deb yuritilishi to‘g‘ri bo‘lmaydi. Shu ma’noda O‘zbekistonda *ingliz tilining tarqalishi* degan tushunchadan foydalanish ham yanglishdir [Рахимов 2018], chunki tilning tarqalishi aholi tomonidan bu tilning o‘zlashtirilishini anglatadi, balki bir guruh shaxslarning yoki boshqa tilning o‘rganilishi kontaktlik natijasi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари: филол. фан. канд. ... дис. – Тошкент, 1968.
3. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари. –Тошкент: Фан, 1989.
4. Рахимов Ғ.Х. Инглиз тилининг Ўзбекистонда тарқалиши: филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 2018.
5. Ширалиев М. Ш. О проблеме языка и диалекте // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку: ИАН АЗССР, 1963.

6. Қалыев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. - Алматы: Мектеп, 1967.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА ДИАЛЕКТАЛ ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМЛАР

DIALECTAL PHRASEOLOGICAL SYNONYMS IN UZBEK DIALECTS OF KARAKALPAKSTAN

Ибрагимов Юлдош,

*Нукус давлат педагогика институти профессори,
филология фанлари доктори*

Annotation. *The given article deals with structural-semantic, functional-stylistic peculiarities of dialectic synonyms of phraseological units in Uzbek accent of Karakalpakstan.*

Key words: *dialect, dialect, dialectal phrase, lexicon, synonym*

Ҳар бир тил ўзининг бой синонимик воситаларига эга. Луғавий, грамматик, фразеологик, лексик-фразеологик синонимлар тилнинг бебаҳо бойлиги саналади. Бу бойликдан ўринли ва мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиш нутқнинг таъсирчан ва ифодали бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам шоир ва ёзувчилар, моҳир сўз санъаткорлари, зиёлилар, ҳар бир маданиятли киши тилнинг синонимик бойлигидан ўз фаолияти давомида ўринли фойдаланишга ҳаракат қиладилар ва алоҳида эътибор бериб келадилар. Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида синонимия ҳодисасининг луғавий синонимия, грамматик синонимия, аффиксал синонимия каби турлари бўйича бир қанча ишлар яратилди [3:28; 5:25; 12:68; 13:48; 14:27; 15:27; 19:138; 18:3-8]. Шунингдек, ўзбек тилшунослигида фразеологик синонимларни ўрганиш XX асрнинг 60 йилларидан бошланди. Ўзбек тилшунослигида Ш.Рахматуллаев, И.Қўчқортөев, Б.Йўлдошев, А.Маматов, А.Р.Рафиев ва бошқа олимларнинг ишларини санаб ўтиш жоиздир. [4:14-15; 6:69-71; 8:18; 10:3-18; 11:47-131; 18:52-54]. Ш.Рахматуллаев ўзбек тилидаги фраземаларни луғавий бирлик сифатида ўрганишни асослади. Унинг фикрича, «Ҳар бир фразеологик синонимга тўғри ва тўлиқ характеристика бериш учун уни синонимия уяси ичида олиб, бошқа синонимлари билан қиёслаб ўрганиш зарур...» [11:131]. Лекин, ўзбек тилшунослигида фразеологизмлар ва фразеологик синонимлар маълум даражада ўрганилган ва муайян илмий натижалар қўлга киритилган бўлишига қарамай, унинг ажралмас соҳаси ҳисобланган ўзбек шевашунослигида диалектал фразеологик синонимия ҳодисаси, уларнинг турлари, шахс, нарс-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатга ҳосланиши, бадий ва публицистик асарлардаги индивидуал-муаллиф кўринишлари, услубий вазифалари, шунингдек, диалектал фразеологик вариантларнинг ўзаро алоқадорлиги ва фарқли томонлари ҳанузгача тадқиқини кутмоқда. Чунки ҳар қандай тилнинг бойишида диалектал сўз ва диалектал фразеологик синонимларнинг ўрни беқиёсдир. Бундан ташқари, диалектал фразеологик синонимияни ўрганиш, биринчидан, халқимизнинг тил бойлигини, жавоҳирларини йиғиш бўлса, иккинчидан, ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган фразеологизмлар ва идиоматик бирикмаларнинг келиб чиқиши, уларнинг туб маъноларини аниқлаш ҳамда ўзбек шевалари диалектал фразеологик синонимия луғатини тузишда амалий аҳамиятга эгадир.

Шева вакиллари нутқда ҳар бир диалектал фразеологик синонимия вазиятга қараб турли маъноларни ифодалайди. Ш.Рахматуллаевнинг фикрича, ўзбек адабий тилидаги фразеологик бирикмаларнинг тўртдан бири синонимик муносабатга эга [11:47]. Бу фикр

Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида қўлланувчи диалектал фразеологик синонимияларга ҳам тегишлидир. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида мавжуд бўлган диалектал фразеологик синонимия адабий тилга нисбатан бой ва ранг-барангдир. диалектал фразеологик синонимия лексик диалектал синонимлар каби айна бир маъно ифодаласа ҳам, лекин улардан фарқли равишда диалектал фразеологик синонимияларнинг ҳар бири бошқа-бошқа образ асосида юзага келган фразеологик маънога эга бўлади. Шунингдек, ҳар бир диалектал фразеологик синонимия қандай вазиятга, ситуацияга қараб ўзига хос маъно қирраларини англатади. Уларнинг ана шу хусусиятларидан келиб чиқиб, адабий тилда фразеологик синонимлар қаторига киритилган «*жонини ҳовучлаб- юрагини ҳовучлаб, кўнгли бўш-кўнгли юмшоқ; икки оғиз-икки шингил*» каби лексик ўзгаришга учраган ибораларни фразеологик синонимларга эмас, фразеологик вариантларга киритишга тўғри келади. Масалан, «*интизорлик билан кутиши*» маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимияларни қиёслайлик: *кўзларим тўрт болды-кўзим ақарды; сақалы атпақ бомақ; джипсиз байламақ; ёки «ўжар, ўз айтганини қилдирадиган» маъносида айағын тирәп туруп алыпты, йеки айағын бир йәтиккә тығып, мәймил қылып войнатып қоймақ, қазыққа байлап қоймақ; қаққан қазықтай қылмақ, мойны джуван келтирилган диалектал фразеологик синонимиялар семантик жиҳатдан бир-бирига яқин. Лекин улар алоҳида, ўзига хос маъно оттенкаларини турли образлар асосида акс эттирган. Улар асосида кишиларнинг ҳолати, хусусияти ва улар орасидаги турли муносабатларни образлилик, ифодалилик, эмоционал оттенкалар очиб берилади. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида биргина «**вақт**», «**микдор**» маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимияларга назар ташлайлик: 1) қисқа вақт маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимия: *кўз ачып йумганчә\| хә-пә дэгәнчә; бир тутам күн, бир майданда*; 2) маълум бир давр, узоқ вақт маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимия: *чачым агарғанча-сақалым агарғанча: сақалым белимә түшкәнчә:чачым йәлкәмә түшкәнчә; вөмрим бина боп:йыл вон йәки ай; қавун пишигинәдийин; тишим чыгып, тилим чыгып, әлмисақтан бәри*; 3) умуман вақт маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимия: *вақ сә:әти мән кәп қалады; йәли замат*; 4) эрта вақт маъносида: *сүвпы азан айтмай; тығ тиймәстән; ахары кәтмәстән; йувған кири кәппәстән; басқан изин чанг басмай, кегән изин чаң басмай; гәби авзынан түшмәй, гәби авзынан чықмай; қызыл иңирдән; қуш турмастан; қораз қычқырмай, пәшишә қоммастан*; 5) яқин масофа маъноси: *йәки дунйа бир адым: қаш минән кирпикчә; йәки йәли пәшанадан көрмәк; қаш мән кирпиктән йақын, қаш мән көздиң арасында, қаш минән кирпиктән йақын дәмниң арасында, авзынан чыгып джағасына йапышмақ* ва б.*

Микдор маъносини ифодаловчи диалектал фразеологик синонимиялар: 1) кўп маъносида: *бир қап гәп қайдан чыгады; вөзиниң тоннасы туруп, бирәвдиң батманына күләди; джәр қуртлагандай; гәп дәсәң қап-қап*, 2) кам, оз маъносида: *бармақ минән санарлық, пычаққа илинмийди, қушам тоймыйды, пычақ арқасы; күрәккә илинмийди, чөмичкә илинмийди, чанчқыға илинмийди, йәки йәлли* ва б.

Шева вакиллари нуткида суҳбат мавзуси тез-тез ўзгариб туради. Шунга кўра, сўзловчи нейтрал нутқдан бирданига эмоционал, экспрессив бўёқларга эга бўлган нутққа ўтади. Вазиятга қараб фикрни аниқ ва ёрқин, жонли ифодалаш учун турли нолингвистик воситалардан ташқари тилда олдиндан мавжуд булган тайёр штамплардан образли восита бўлган диалектал фразеологик синонимиялардан фойдаланади. Масалан, хўжайли-қипчоқ шевасида бирор хусусият «**одат тусига кириб қолмоқ**» маъносини ифодалаш учун қанына *сиңгән кәсәл, ана сүти минән киргән, чилләсиндә қаққан, бәшигиндә тийгән кәсәл, джәргәгиндә қаққан кәсәл* ёки торайган *тийгән кәсәл, туқымында бар, қанында бар, сүйәгиндә бар, дәрәгиндә бар, нәгизиндә бар, ҳаслында бар, ҳаслына тартқан* каби қисқа шаклда ҳам қўлланади. Баъзан фикрни таъсирли, образли ифодалаш мақсадида икки ва ундан

ортиқ диалектал фразеологик синонимиялар параллел ҳолда ишлатилади: *йэкэвиниң арасынан қара пышық вөтти, шэйтан аралады, ийт вөтти; вөлгәнниң үстинә көмгән дэгәндәй, дәрт үстинә чыйқан болды; үстәк үстүнә дәстәк бомоқ.*

Диалектал фразеологик синонимик маънонинг ҳажми диалектал лексик маънонинг ҳажмига нисбатан кенг ва мураккаб бўлади. Улар бир синонимик қаторни ташкил этувчи диалектал фраземалардан бири иккинчисидан белги, хусусият англатишда ўзининг интенсивлиги билан маълум даражада фарқланади. Диалектал фразеологик синонимияларда сўзловчининг бирор кишига нисбатан ижобий ёки салбий муносабати ҳам ифодаланади. Масалан, **«қочиб қолмоқ»** маъносини ифодаловчи *қойан бوماқ, көздән гайып бوماқ, джүптәгини ырасламақ, қуйругыны түйип қамақ, кәвишин қолтықлап каби* хусусиятга эгадир.

Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида диалектал фразеологик синонимиялар бирор жараённинг қай даражада воқе бўлишини англатишда ҳам ўзаро тармоқланади: **«катта бахтсизликка йўлиқмоқ, хароб бўлмоқ»** маъноларини ифодаловчи *маңлайы қурыды, маңлайы қурып қалды, маңлайы қара болды, маңлайы ачылмады, чырыйы чықмады, шоры қурып қалды, бири йэки бомады, йэшәги джорғаламады* диалектал фразеологик синонимиялари бир-биридан маъно англатишдаги экспрессивлиги билан фарқланади. Бунда биринчи фраземага нисбатан иккинчи ва учинчи, ундан кейинги ибораларда экспрессив маъно кучлилиги билан характерланади.

Одатда, сўзловчи оғзаки нутқда тил воситаларини саралаб ишлатмайди, бунга унинг имконияти ва вақти ҳам бўлмайди. Лекин бадий сўз санъаткорлари, ёзувчилар, шоирлар, соҳа мутахассилари, олимлар ҳар бир сўз устида бош қотириб, диалектал фразеологик синонимияларнинг маъно хусусиятлари ва услубий бўёғига алоҳида эътибор берадилар, тил воситаларини саралаб, танлаб ишлатадилар. Сабаби бир диалектал фразеологик синонимия уяни ташкил этган фразеологик бирликлар ўзларида ифодаланаётган маъно оттенкалари, услубий бўёқдорлиги, образлилик даражаси билан бир-биридан тафовут қиладилар. Масалан, фикрини жамламоқ-эсини бошига тўпламоқ, *ой-хыйалын джәмләп, йәс ҳақылын джыйнап, ҳақыл-хүшин джыйып, малақайын бир джәйга қойып, башын джәлаңбашлап, башын қашып, бәлин бувып, мушын түйип* маъносидаги диалектал фразеологик синонимия уясидаги фразеологик бирликларнинг биринчи ва иккинчисига нисбатан кейингилари образли бўлиб, интенсивлиги ва белги даражасининг кучлилиги билан ажралиб туради.

Сўзловчининг нутқ жараёнида тилда мавжуд бўлган тайёр штамплар бутунича ёдида бўлмаслиги мумкин. У вақтда сўзловчи шу штампга яқин диалектал фразеологик синонимияларни, баъзан эса, уларнинг айрим қисмларини ўзгартирган ҳолда ишлатаверади ёки шу ибора мазмунини, фикрни янада жонлантириш, бўрттириш мақсадида экспрессивлик кучли бўлган бошқа предмет-образ асосига кўчиради. Натижада бир фразеологик иборанинг синонимик варианты юзага келади. Масалан, адабий тилда «бошида ёнғоқ чақмоқ» (ортиқ даражада азобламоқ, қийнамоқ) *джәлкәсинән түңлүк ачмақ, авзынан қанын ағызмақ, арқасына қазық қақмақ, авзын арқасынан ачмақ, асты йәр, үстин тәпки қылмақ, башында мүджәнә чақмоқ* диалектал фразеологик синонимия орқали ифодаланади. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида гиж-гижлаб атайин уриштириб кўйиш **«иғво қилмоқ»** маъносини ифодалаш учун *пышың бәрмәк, арага вәт самақ, пызылдырыққа вәт қоймақ, вәтқа кирасин сәппәк, киш-киш бәрмәк, чақмақ чақмақ* ва б. Адабий тилдаги «тирноқ орасидан кир қидирмоқ» (сал нарсадан жанжал чиқармоқ) ибораси Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида *тырнақ арасынан кир изләмәк; вөлгән джыланниң қуйрығын басмақ; гөнә саманды авдармақ; тиштиң туқылын кәвләмәк; джоқ; джәрдән джыр чыгармақ; джоқ джәрдән нама чыгармақ; чаңсыз джәйдән чаң чыгармақ, тынық сувды ылайлатмақ* каби диалектал фразеологик синонимия қатори орқали ифодаланади. Чунки кўпгина диалектал фразеологик

синонимиялар айрим шевада бир неча синонимик қаторга эга бўлса, баъзи шеваларда бундай синонимик қаторлар мавжуд эмас. Масалан, думоғи шишиб, гердайиб кетмоқ-бировларни писанд қилмай қўйиш: *тумишғы ала асманда, шаңрайип адам танымыйды, ҳар қолтыгында бир чанач, ийәгинә боқды сырық йәтмийди, көзи йәр көрмийди* ва б. Шунингдек, «дангаса, ишәқмас, танбал» маъносида айрим диалектал фразеологик синонимиялар ишлатилади: *йәки қолын кавуштырып вотырыпты, қолын сувық сувга урмыйды, сәррайип турғаны-турған, зиңкәйип турғаны турған, йәки қолы кисәсиндә, зиңәлип турыпты, қолына сүпсә ушламыйды, күнүзәккүн сәңип йүрәди, вотырган джайы вәзиники, вотырган джәрин йәч кимгә бермийди, қойув сайаны ийткә бәрмийди, вотырган джәринән қыймылдамыйды, тәпсә дәрпәнмийди* ва Ҳ.

Умуман олганда, диалектал фразеологик синонимиялар, биринчидан, услубий бўёқдорликка эга бўлган образли тасвирий восита сифатида шева вакиллари нуткида кенг қўлланади, иккинчидан, фикр ифодалашда такрорларни бартараф этиш, учинчидан, нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини кучайтириш, образлиликни ёрқин ифодалаш учун хизмат қилади.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аннаеммедова А. Туркмен дилиниң фразеологияси. – Ашгабат: -Туркмен давлат ун-ты. 1978. – Б. 96.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тилиндеги синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970. – Б. 336.
3. Дониёров А. Хозирги ўзбек тилидаги синоним сўзларнинг стилистик функциялари: Филол. фан. ном. дис. автореф. – Самарқанд, 1967. – Б. 28.
4. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1977. – С. 14-15.
5. Исамухамедов С. Синонимы в современном узбекском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – С. 25.
6. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999. – Б. 69-71.
7. Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари. – Тошкент, 1991. – Б. 18.
8. Мамедов К. А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке: -Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983. – Б. 29.
9. Рафиев А. Р. Структурно-функциональные свойства фразеологических единиц узбекского языка: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – С. 3-18.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 191.
11. Сайфуллаева Р. Синонимия простых повествовательных предложений в современном узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 68.
12. Таджиев Ё. Афиксальная синонимия в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1991. – С. 48.
13. Туйчибоев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973. – С. 27.
14. Турсунов У., Ражабов Н. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари. -Самарқанд: СамДУ, 1971. – Б. 138.
15. Ураксин З. Г. Фразеологические синонимы в современном башкирском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1966. – Б. 18.
16. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари \\\ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995, №4. – Б. 65-69.

17. Қиличов Б.Фразеологик синонимия хусусида \ Илм сарчашмалари. УрДУ, 2005, - №3, - Б.52-54.

18. Қўчқортөев И. Луғавий синонимик воситалар ва уларнинг асосий турлари \Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. 1984. -№4, - Б. 3-8.

JADIDLAR FAOLIYATIDA TAYANCH DIALEKT MASALASI

THE ISSUE OF DIALECT IS THE BASE IN THE ACTIVITY OF THE JADIDS

Azimov Inomjon Mamasodiqovich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotation. *The article describes the activities of modern intellectuals in creating a national literary language based on the perfect laws, their views on choosing the base dialect for the literary language.*

Key words: *alphabet, spelling, synharmony, dialect, dialect, vowel (sayita), consonant (samita).*

O'tgan asrning birinchi yarmi xalqimiz tarixidagi eng yorqin davrdan biri sifatida tarix sahifalariga yozilgan, chunki bu davrda chin ma'nodagi xalqchil harakat – jadidchilik harakati maydonga keldi.

Jadidlar taraqqiyotga erishishning bosh yo'li ma'rifat ekanini his qilganlari holda, birinchi navbatda, yangi tipdagi maktablar ochish, zamonaviy oliy maktablar tashkil etish, dunyo yangiliklarini xalq o'rtasida keng targ'ib qilish, kishilarni uyqudan uyg'otish uchun matbuotni rivojlantirish; taraqqiyotimizga to'siq bo'layotgan illatlarni fosh qilish uchun teatr san'atini barpo etish, iqtidorli yoshlarni Ovruponing eng ilg'or oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborish orqali milliy ongini shakllantirish, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga urindilar [1:331].

Jadidlar boshqa xalqlardagi kabi milliy tilimizni mukammal alifboga, ma'lum qonun-qoidalarga asoslangan adabiy til maqomiga ega bo'lishini orzu qildilar va bunga erishish uchun amaliy harakatlarni boshlab yubordilar.

Jadidlar oldida turgan eng muhim masala adabiy til uchun qaysi shevani asos sifatida olish kerak degan savolni hal qilish kerak edi. Mannon Ramz "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1929-yil 16-yanvardagi 13-sonida "Muhim ilmiy kanfirinsiya aldidan" maqolasida adabiy til o'z fikrlarini bildirib o'tadi. Uning fikricha, o'zbek adabiy tili oktabr inqilobidan so'ng birmuncha ishlandi. Adabiy tilning ishlanishi ham rasmiylashishi uchun maktab va matbuot taraqqiyoti mazkur adabiy tilning o'sishi uchun katta ko'makchi bo'ldi. Demak, o'zbek adabiy tili inqilobgacha bo'lgan boylikni qaytadan ishlab chiqish yo'li bilan o'sib, rasmiylashib kelmakda. Ammo bu ishlanish birmuncha boshbodoqlik bilan kelmoqda [2, 189].

Jadid ziyolilaridan biri bo'lgan Abdurahim Yo'ldash ham tilimizdagi shunday salbiy holatni haqida kuyunchaklik bilan yozadi: "Hazirg'acha adabiy tilimiz yo'q edimi? Bar edi. Hazirg'a davur yozma va basma adabiyda ishlatib kelgan til, albatta, adabiy til edi. Biraq unda birlik yo'q edi. U bir asag'a, bir yo'lg'a salinmag'an edi.

Muttahid adabiy til yaratish uchun tilning ma'lum bir shevasini asos qilib alish kerak bo'ladi. Lekin biz shu narsada aqsadiq. Qaysi bir shevani asos qilib alishda bir qararg'a kela almadiq. Shuning uchun har bir gazeta, jurnal va yozuvchi o'ziga yaqin bo'lg'an bir shevani asos qilib aldi. Albatta, falan bir shevani adabiy tilimiz uchun asos bo'lsin degan bir hukm bo'lmag'andan keyin shunday bo'lishi ham tabiiy edi. Shunday bo'lsa ham adabiy til birligi unsurlari bar, lekin juda azdir" [3]. Tildagi shunday boshboshdoqliklarni tugatish uchun ham ma'lum shevaga asoslangan, barcha uchun ma'qul bo'lgan adabiy til zarur edi.

Bu kamchiliklarni bartaraf etishning eng samarali yo'li maktab ishlarida o'qituvchilarning faolligi, o'quvchilarga to'g'ri tushuntirishi va bosma ishlarida bir xillikka erishish deb hisoblaydi. U adabiy til uchun qanday asoslar bo'lishi bo'yicha quyidagicha takliflarni beradi:

1. O'zbek shevalaridan birini asos qilib olish. U qaysi sheva bo'ladi? Shu masalani hal qilish. Lekin o'zi biror sheva bo'yicha taklif bermaydi.

2. Ba'zi shevalarning kerakli unsurlarini ola borish, ya'ni adabiy til uchun shevalardan so'z va shakllar olishni ma'qullaydi.

3. O'zbek tilining Navoiy, Lutfiy davridagi unsurlari, Feruzshoh, Kamol Xorazmiy, Umarxon, Muqimiy, Furqat davrlari ham jadidchilar davrlaridan tegishli unsurlarni olish. Bunda mumtoz adabiy tilimizda asrlar osha ishlatilib kelingan unsurlarni ham adabiy tilga kiritish taklifi orqali klassik adabiy tilimizdan uzilib qolmaslik, tarixiy an'analarni davom ettirishni nazarda tutadi. Ya'ni ham eski adabiy tili ham hozirgi adabiy tili leksik, morfologik, sintaktik shakllarini uyg'unlashtirgan holda adabiy til yaratishni orzu qiladi.

4. Adabiy til uchun xalq adabiyoti, eski adabiy o'zbek tili asosida yozilgan adabiyotlar, hozirgi shevalar haqida tekshirish materiallari manba bo'lib xizmat qilishini aytadi.

5. O'zbek adabiy tili asoslarini belgilashda hozirgi (boshvoqsiz bo'lsa ham) ishlanib kelayotgan, birmuncha rasmiy tilga aylangan adabiy til asos bo'lishi lozim. Ya'ni qo'llanilib kelayotgan adabiy tildagi ijobiy jihatlarni o'zlashtirish tarafdori bo'ladi [2, 189-190].

Mazkur masalani hal qilishdagi eng katta muammolardan biri o'zbek tilining ko'p dialektli ekanligi, shu bilan birga, hali shevalar bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmagan, shevalar bo'yicha umumiy ma'lumotlar yig'ilgan bo'lsa-da, ularni tahlil qilish uchun ilmiy ziyolilar yetarli darajada emas edi. Shevalar tahlili bo'yicha jadidlar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud edi.

Bu haqda M.Bogdanova shunday yozadi: "O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilishda hozirgacha bir turli fikrlar yo'q. G'ozli Olim tomonidan berilgan klassifikatsiya bo'yicha o'zbek shevalari fonetika va morfologiya (sarfiy) xususiyatlariga qarab 3 guruhga bo'linadi: 1. Qipchoq. 2. Uyg'ur-chig'atay. 3. O'g'uz.

Qipchoq shevasida so'zlashuvchilarning soni va jo'g'rofiy tarqalishi jihatidan bu guruh birinchi o'rinda turadi. Akademik Samoylovichning umumiy turk tillar klassifikatsiyasida bu guruh "tav" ya'ni shimoliy-g'arb guruhiga kiradi.

Chig'atoy-uyg'ur guruhi shaharda yashovchi va shahar tilida so'zlashuvchilarning ta'siri ostida kirgan qishloq xalqi shevalarining guruhidir. Umumiy turk tillarining klassifikatsiyasida bu shevalar "tag'" ya'ni shimoliy-sharq guruhiga kiradi.

O'g'uz guruhi Xorazm o'zbeklarining va Turkiston shahrining oldida bo'lgan iqon o'zbeklarining shevalaridir. Umumiy turk tillarining klassifikatsiyasida bular qipchoq-turkman guruhiga kiradi.

G'ozli Olim klassifikatsiyasiga ma'lum bir darajada Samoylovich ham qo'shiladi. Mazkur shevalar bir-biridan sarfiy tuzilishi va fonetika tarkibi bilan farlanib turgan vaqtda, bir guruh ichida ham, ya'ni bir sheva ichida ham tovushlar tarkibi va ayniqsa, unli tovushlar tarkibining ajralib turishini ko'ramiz" [4].

Tayanch dialekt masalasida asosan ikki xil qarash mavjud edi. Birinchi qarashga ko'ra adabiy til uchun Toshkent shevasi asos bo'lishi kerak (Polivanov va boshqalar). Ikkinchi qarashga ko'ra Chig'atoy tili unsurlari qatnashmagan qishloq shevalaridan biri bo'lishi kerak. Abdurahim Yo'ldashning fikricha, Chig'atoy tili unsurlari qatnashmagan "sof o'zbek shevasi"ni adabiy til uchun asos qilib olish to'g'risida og'iz ochish hozirgacha butun o'zbek shevalari uchun umumiy bo'lgan, yetarli darajada chig'atoy tili unsurlari bilan sug'orilgan bir tilni o'rtadan olib tashlab yangi bir tilni yaratish bilan barobardir. Shuning uchun shu kungacha har bir shevaga mushtarak xizmat qilib kelgan, chig'atoy tili unsurlari qatnashgan hozirgi o'zbek tilini asos qilib olishimiz lozim [3].

Tayanch shevani aniqlash uchun quyidagi savollarga javob topish zarur deb hisoblaydi:

“Biz dastlab shevalarimizning qaysi biri tilimizning unsurlari bo‘lg‘an so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llanadi?”

Qaysi birida tilimizning xususiyatlari ko‘prak saqlanadi?” [3]

Bu savollarga javob topish uchun Abdulla Alaviyning “O‘zbek yangi alifbasini tuzishda asaslar” asaridan quyidagi fikrlarni keltiradi: “... Shining uchun aslan 9 bo‘lg‘an sayitlar ba‘zi shevalarda 6 ga, ba‘zi shevaga 7-8 ga kelib qalishidir. Va ba‘zilarida 9 sayit saqlanib qalsa-da, ularning qo‘shimchalarg‘a ta‘siri azaymishdir. Shunga ko‘ra biz shevalarni eranlashuv darajasiga qarab mana bunday bo‘lamiz: Artuq darajada eranlashqan: Samarqand shevasi – 6 sayita, fars “alif”i, maf‘ul fiyaning yeriga maf‘ul aliya ishlatilishi. Bundan azraq eranlashqan: Tashkand shevasi – olti sayita, turk “alif (a)” sig‘a yaqin. Alifi maf‘ul fiyaning barlig‘i. Undan azraq eranlashqan: Farg‘ana shahri shevasi – yetti-sakkiz sayita. Undan ham azroq : anjan shevasi – to‘qquz sayita, bir az eranlashqan.

Singarmanizm saqlang‘an shevalarda, albatta, ahang qanuni tamamila riaya qilinadir. Bunday shevalar bizda aksariyat tashkil etadir. Bu kun tilimizning shevalari yetarlik darajada tekshirilmagan bo‘lsa-da qo‘limizda bo‘lg‘an matriyal va sanadlarga suyanib, xalqimizning 80 foyizi shunday shevalarga suyanadir deya alaman” [3].

Yuqoridagi fikrlar asosida Farg‘ona, xususan, Andijon shevasida tilimizda ishlatiladigan so‘zlar to‘g‘ri qo‘llanar, tilimizning xususiyatlari bo‘lg‘an ohang qonuni tugal saqlanar ekan, mazkur sheva asos sheva bo‘lishini, shu bilan birgalikda boshqa shevalardan ham zarur unsurlarni olish kerakligini aytadi.

Ashurali Zohiriy ham ayni shunday fikrlarni bildiradi: “Adabiyatimizning asasi janli til (xalq adabiyati) bo‘lishi lazim, dedik. Shundaq bo‘lg‘ach, men Farg‘ana (vadiysi) shevasini taqdim etsam, xata qilmag‘an bo‘lurmen.

Bunda «qo‘ng‘uz appag‘im», «kirpi yumshag‘im der» degandak bo‘ldi, deb mendan kulmasdan, balki so‘zimni quvvatlaydurg‘anlar ko‘brak bo‘lur. Chunki bu kungi o‘zbek adabiyatining (basma so‘zining) tili (undag‘i ba‘zi bir mahalliychilikni e‘tibarg‘a almag‘animizda) Farg‘ana shevasining o‘zidur. Shevaning o‘zi basma so‘zni va uning tevaragidagi amillarni tabiiy ravishda o‘ziga tartqan.

Endi biz uning ichiga bashvaqsizliq yaki mahalliychilik ta‘siri astida kirib qalg‘an va qaladurg‘an so‘zlar to‘g‘risida bir fikrga kelib alsaq, ham yana tag‘in saddalashtirish, xalqqa yaqinlatish, ishchi, dehqan ammasi ichidan aling‘an so‘zlar bilan bayitish charasini ko‘rsak bo‘ldi. Bu so‘z – uzun dalil, alla qancha misallar ko‘rsatishga hajat ko‘rilmay, qisqa qilib aytilg‘an so‘z [5].

Shokirjon Rahimiy adabiy til asosiy ko‘bchilik ommaga tushunarli, sodda bo‘lishi bilan birga, boy bo‘lsin, soddalik lug‘atda va nahvda bo‘lsa, boylik sarfiy shakllarning ko‘pligidadir deydi. Shu bilan birga, adabiy tilning mukammal bo‘lishida barcha shevalarning o‘rni bo‘lishi kerakligini aytadi: “Bu kungi adabiy tilimizning nuqsanlari ko‘b. Ko‘b ishlashni talab qiladi. Masalan, kellar zamanni qat‘iy ifada etg‘uhci sig‘amiz yo‘q. Halbuki, adabiy tilimizning bir rukni bo‘lg‘an xarazm tilida “jaq -jək” qo‘shimchalari barki, buni alish bilan bu kamchilikni yo‘qatish mumkin. Xalqqa tushunarlik va harakatda bo‘lg‘an janli tilni ishlash va o‘rganish bilan yana shu ko‘bchilik ammaning adabiy tilini tuzgan bo‘lamiz” [2, 406].

Jadidlarning milliy adabiy til yaratish bo‘yicha harakatlari millat uchun, uning ilm-fani taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega edi. Ularning adabiy til masalasidagi, xususan, tayanch dialekt bo‘icha qarashlari keyingi davr o‘zbek tilshunosligi uchun asos bo‘ldi. Ular faoliyatini to‘liq tadqiq qilish orqali o‘zbek tilshunosligining kemtik bo‘lib turgan qismini to‘ldirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012.
2. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. I китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2017.
3. Abdurahim Yoʻldash. Bir muhim masalani yechish aldidan// Yangi Fargʻana, № 24, 1929-yil.
4. Bagʻdanova M. Latin asasida tuzilgan oʻzbek layihalarining tarixigʻa bir qarash// Ўlōngā, 1926. – №2, 4, 5, 6.
5. Ашурали Зоҳирий. Тил, атама, имло баҳслари // Қизил Ўзбекистон, 1929, 29, 31 март.

DIALEKTOLOGIYAGA MODERNIZATSIYA ZARUR

DIALECTOLOGY NEEDS MODERNIZATION

Baxtiyor Mengliyev,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti
universiteti professori, filologiya fanlari doktori*

1. Zamonaviy dialektologiya ham dunyodagi til vaziyatining oʻzgarishi bilan bogʻliq muammolarga duch kelmoqda. Ulardan baʼzilari quyidagilar:

a) standart tillar qamrovining kengayishi. Jahon iqtisodiyoti va kommunikatsiyalarining oʻsishi bilan standart tillar keng tarqalayotir. Bu dialektlardan foydalanish darajasining kamayishiga olib kelmoqda;

b) demografik vaziyatning oʻzgarishi. Migratsiya va aholi milliy tarkibining oʻzgarishi shevalarning qoʻllanishi va boshqa tillar bilan oʻzaro taʼsirining oʻzgarishiga sabab boʻlmoqda;

c) ijtimoiy-iqtisodiy holat. Shaharlarning rivojlanishi va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning oʻzgarishi ham shevalarning funktsionalligi va adabiy tillarga taʼsirining qiyinlashishiga olib kelishi mumkin;

d) texnologik omillar. Texnologiyaning rivojlanishi va muloqot usullarining oʻzgarishi lahjalarning kommunikativ imkoniyatlarini chegaralamoqda.

2. Mazkur muammolarni hal qilish uchun zamonaviy dialektologiya turli yondashuv va usullardan foydalanishi hamdategishli vazifalarni bajarishi lozim. Jumladan:

a) dialektlardan foydalanishning sotsiologik jihatlarini, jumladan, sotsium va milliy-madaniy oʻziga xoslik taʼsiri hamda ahamiyatini oʻrganish;

b) lahjalar, jumladan, anʼanalar, urf-odat va tarixiy voqealar bilan bogʻliq madaniy merosni oʻrganish va saqlash;

c) shevalarni oʻrganishning til vaziyatidagi oʻzgarishlarni hisobga oluvchi metod va vositalarini ishlab chiqish;

d) dialektlarni saqlash va oʻrganishda zamonaviy texnologiyalaridan, jumladan, raqamli audio va video yozuvlar, maʼlumotlar bazalari va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish;

e) lahjalarni saqlash va qoʻllashni targʻib qilish boʻyicha mahalliy hamjamiyat va tashkilotlar bilan hamkorlik qilish;

f) adabiy tilni shevalar hisobiga muttasil boyitib borish metodikasini kuchaytirish;

g) tilning dialektal korpusini tuzish.

Bu vazifalarning bajarilishi xalq shevalarini maʼlum darajada saqlab qolish imkonini beradi.

3. O'zbek dialektologiyasining bugungi holati tadqiq metodologiyasini yangilash zaruratini kun tartibiga qo'yimoqda. Buning sabablari, shuningdek, quyidagilar:

1) sobiq ittifoq davri va hududida dialektologiya talqiniga sotsialistik tilshunoslikning "tillarni unifikatsiyalash" metodologiyasi ustuvorlik qilganligi;

2) o'zbek tilshunosligi jadidlar qarashlaridan begonalashtirilganligi;

3) o'zbek adabiy tilining jonli til hisobiga boyish imkoniyatlari shubha ostiga olinganligi;

4) o'zbek tilining singarmonistik xaritasi yaratilmaganligi.

Bu va bu kabilar yangi dialektologik metodologiyasini sihlab chiqishni kun tartibiga qo'yimoqda.

UMUMIY VA TAKSONOMIK AREAL LINGVISTIKA

GENERAL AND TAXONOMIC AREAL LINGUISTICS

Murodova Nigora Quliyevna,

Navoiy davlat pedagogika instituti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotation. *This article comments on the general and taxonomic parts of areal linguistics. The theoretical foundations of general areal linguistics are based. The content, types of taxonomic areal linguistics have been analyzed.*

Key words: *taxon, areal linguistics, language arrays, landscape, linguistic space, extensional, extensional, linguistic phenomena, dialects, linguistic maps, language and dialects.*

Areal lingvistikani umumiy va taksonomik areal tilshunoslik kabi qismlarga ajratish mumkin. Umumiy areal tilshunoslik til makoni haqidagi fanning tarkibiy qismi hisoblanadi. Umumiy areal tilshunoslikning asosiy vazifasi ko'proq qonuniyatlar va nazariyalarni ishlab chiqish hamda takomillashtirishdan iborat. So'nggi yillarda turli til massivlarini o'rganish hamda lingvistik atlaslar materiallarini tahlil qilish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning ko'payishi munosabati bilan umumiy areal tilshunoslik to'g'risidagi tushunchalar kengaydi. Umumiy areal lingvistikaning nazariy xususiyatlarini an'anaviy dialektologiya va lingvogeografiya doirasida echib bo'lmaydigan yangi muammo va vazifalarni birinchi o'ringa qo'ygan zamonaviy ilmiy paradigma ekanligini aytish mumkin. Umumiy areal tilshunoslik o'rganadigan nazariy tushuncha va qonuniyatlar taksonomik tadqiqotlarda birlashadi.

Tillar va dialektlarning keng obyektida o'rganilishi natijasida areal bilimlarning rivojlanishi areal tilshunoslikning yaxlit konsepsiyasini shakllanishiga olib keldi. Uning predmeti, maqsadi va vazifalari, metodlari aniq bo'lgani uchun ham umumiy areal tilshunoslikni rivojlantirish imkoniyati mavjud bo'ldi. Areal tilshunoslikning nazariy tarkibiy qismi umumiy areal lingvistika nafaqat ilmiy jihatdan to'plangan turli xil ma'lumotlar to'plamini bog'lash imkonini beradi, balki ularni tushuntirish va lingvistik makonning noma'lum tomonlarini ham ochib beradi. Shu o'rinda N.Trubeskiyning til birlashmalari, V.M.Jirmuniskiyning asosiy va ikkilamchi dialekt xususiyatlari va yarim dialekt nazariyasi, R.I.Avanesovning dialekt tili va dialekt/shevadagi farqlar nazariyasi, M.A.Borodina tomonidan ishlab chiqilgan areal lingvistika konsepsiyasini aytib o'tish o'rinlidir. Turli til va dialekt massivlarini chuqur o'rganish, lingvistik atlaslarni tahlil qilish natijasining rivojlanishi areal bilimlarning integratsiyalashuvi va umumlashtirish jarayonlari bilan bog'liqligi areal tilshunoslikning yaxlit konsepsiyasi shakllanishiga olib kelishi umumiy areal tilshunoslik

to'g'risidagi qarashlarni rivojlantirdi. Ammo umumiy areal tilshunoslikning mazmuni va tuzilishini tashkil etuvchi aloqa va elementlarini aniqlash lozim bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, areal tilshunoslikning nazariy qismi mavjud bo'lsa-da, u hali ilmiy jihatdan to'plangan ma'lumotlar to'plamini bog'lash imkonini berishi bilan birga ularni tushuntirish va lingvistik makon to'g'risidagi ma'lumotlarni etkazish imkonini beradi.

Lingvistik makonning bir xilligi, xilma-xilligi turli o'lcham va ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab lingvistik taksonlar tomonidan shakllanadi. **Takson** – muayyan sharoitlarda (geografik joylashuvi, atrof-muhitga ta'siri, rivojlanish tarixi va boshqalar) shakllangan dialekt lingvistik to'plamdir. Kengaytirilgan ma'nosida takson hududiy hajmga kiritilishi lozim bo'lgan barcha obyektlarni ko'rsatib o'tish orqali beriladi. Masalan, O'rta Osiyo mintaqasi takson sifatida bir qancha til massivlarini o'z ichiga oladi, jumladan, o'zbek tilida so'zlashuvchi massiv takson sifatida dialekt zonalarini, azonal hududlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Taksonomik areal tilshunoslikning maqsadi muayyan lingvistik taksonlarning shakllanish va rivojlanish jarayonlari hamda ularning o'ziga xos tomonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Unda lingvistik takson va lingvistik taksonizasiya tushunchalari mavjud. Taksonomik areal tilshunoslikda lingvistik takson yuqorida ta'kidlanganidek, dialekt – lingvistik to'plam – aniq individual tuzilishga ega bo'lgan muayyan sharoitlarda shakllangan hududiy tizimdir. Lingvistik taksonlashtirishdagi maqsadlar lingvistik hududni ma'lum bir kompleks yoki komplekslar guruhi, ularning tuzilishi, xususiyatlari va makondagi farqlarning qonuniyatlarini o'rganish uchun evristik, ilmiy va kognitiv bo'lishi mumkin. Taksonizasiya lingvoareal ma'lumotlarni yanada mantiqiy guruhlash maqsadida ham amalga oshirilishi mumkin, masalan, turkologiyada turkiy tillarni mintaqaviy o'rganish allaqachon olib borilayotganini keltirish mumkin.

Taksonizasiya obyekti aniqlangandan so'ng, dialekt-lingvistik to'plamlarni (taksonlarni) aniqlash, ular o'rtasidagi chegaralarni belgilash, ushbu hududlarning geografik va etnografik omillarini tahlil qilish, ularning sabablarini, tamoyillarini aniqlash, rivojlanish jarayonlarini o'rganish va talil etish kerak bo'ladi. Takson tushunchasini quyidagi ikkita o'zaro bog'liq ma'noda tushunish mumkin. Taksonomik areal tilshunoslik o'rganilayotgan taksonlarning xususiyatiga ko'ra ikki qismga bo'linadi: 1) geterogen (xilma-xil) taksonlarni areal o'rganish; 2) bir xil taksonlarni areal o'rganish.

Taksonomik areal tilshunoslikning bo'linishida bir xillik // geterogenlik prinsipiga kelsak, I.A.Boduen de Kurtene ta'kidlaganidek, yagona sof, aralash bo'lmagan lingvistik butunlik mavjud emas va bo'lishi ham mumkin emas. Bu tillarning genetik va tipologik farqlanishi bilan bog'liqligidir. Chunki tillarning bir-biriga ta'sir qilish darajasi har xil. Shuning uchun biz bir xil va geterogen lingvistik taksonlar haqida gapirishimiz mumkin.

Areal tilshunoslikning asosi makon bilan bog'liqligi uchun ham, albatta, lingvistik makonning hududiy bo'g'inlari: mintaq, lingvistik massiv, landshaft, dialekt zonasi, dialekt kontinuum va boshqalar lingvoareal tadqiqotlarda namoyon bo'ladi.

Ekstensional (kengaytmali) va ekzestensional (intensial) taksonlar.

Til hududini avvaldan belgilangan chegaralar doirasida qayta ko'rib chiqish (ekstensional takson) yoki muayyan dialekt-lingvistik hodisaning (intensial takson) tarqalish chegaralarini belgilashga asoslangan lingvistik taksonlarni o'rganishning mumkin bo'lgan ekstensional va intensial yo'nalishlari mavjud. Ular ko'rib chiqiladigan ilmiy tizim dialektologiya, lingvistik geografiya, arealogiya, kontaktologiya bilan belgilanadi. Bu esa lingvistik taksonlarni o'rganishga va faqat shu faktik materialning o'zi natijasida turli qarashlar mavjudligining muqarrarliligi va bir qator atamalarining noaniq qo'llanishiga oid turlicha yondashuvlarni keltirib chiqaradi.

Takson tushunchasini quyidagi ikkita o'zaro bog'liq ma'noda tushunish mumkin. 1. **Ekstensional** (kengaytmali) takson hududiy massivga kiritilishi kerak bo'lgan barcha obyektlarni ko'rsatib o'tadi: O'rta Osiyo mintaqasi takson sifatida bir qancha til massivlarini o'z ichiga oladi. O'zbek tilida so'zlashuvchi massiv takson sifatida dialekt zonalarini o'z ichiga oladi. Ekstensional

takson (kengaytmali takson) til hududini oldindan belgilangan chegaralar doirasida qayta ko'rib chiqish. Ekstensional taksonning chegaralari ma'muriy-hududiy yoki geografik chegaralar bilan belgilanadigan chegaralardir. Areal tilshunoslikning kengaytmali taksonomik tushunchalari genetik tilshunoslik tushunchalari guruhi bilan bog'liq.

Tillarning butun dunyo bo'ylab tarqalish hududi ajratilgan. Shu ma'noda lingvistik makon atamasi ham qo'llaniladi. Gadjieva tadqiqotlarida "Janubiy-sharqiy hudud", "turkiy tillarning Sibir hududi", "Osiyo hududi", "Osiyo tillari maydoni" yoki boshqa tadqiqotlarda ham "Ural Volga maydoni", "Janubiy Sibir hududi" kabi atamalar qo'llanilgan. Mintaqalar, til massivlari/landshaftlari va dialekt zonalarini lingvistik makonning hududiy bo'g'inlari, ularni ta'minlashda ishtirok etadigan funksional qismlaridir. Hududlardagi dunyo tillari, til oilasi, til guruhi, til, dialekt, sheva guruhi kabi tushunchalar ham yuqoridagi makon tushunchalarining tarkibiy qismlari bilan bog'liqdir.

2. **Ekzestensional** (intensional) takson agar taksonga kiritilgan barcha obektlar tomonidan hududiy darajada faktik materiallar ko'rsatilgan bo'lsa, takson mavjud deb hisoblanadi: Masalan, N.Murodovning "O'zbek tili Navoiy viloyati o'zbek shevalarining linvoareal talqini" mavzusidagi doktorlik tadqiqotida ta'kidlanishicha, o'zbek tilining Navoiy viloyati dialektal zonasidagi gilagay dialektal leksemasi gylagay-(Navbahor), gylagay (Xatirchi), gylagay (Karmana) va boshqalar bilan konturlashadi. (1-xarita).

Intensial taksonning chegaralari muayyan dialekt-lingvistik hodisalarning tarqalishi bilan bog'liq chegaralardir. Dialektolog o'zi o'rganayotgan hududida taksonning berilgan lingvistik hududi doirasidagi makonni, dialekt - lingvistik hodisalarning joydan joyga o'zgarishini ko'rishni e'tiborga olishi kerak, bu erda yaqinlashuvchi va ajraladigan kuchlarni hisobga olib, o'rganilayotgan hududning ichki taksonomiyasiga qarashi lozim. Til va dialektlarni o'rganishning linvoareal paradigmasiga o'tish, birinchi navbatda, dialekt - lingvistik faktlarning makon-zamondagi aloqasi o'rtasidagi ichki aloqani ochib berish, ulardan izchil mantiqiy zanjirlar qurish kabi masalalar ustida ishlashni nazarda tutadi.

Barcha taksonometrik birliklar yaxlit tuzilishga ega bo'lganligi sababli areal sistematika taksonning ichki tarkibini o'rganishga asoslanadi, turli xildagi tahliliy harakatlarni taqozo etadi va

jarayon sifatida ko'p pog'onali sanaladi. Lingvistik bo'shliqni hududlarga, hududlarni til massivlariga, til massivlarini sheva hududlari va azonal maydonlarga ajratish lingvistik taksonlash turlarining bosqichma bosqich amalga oshirilishidan iborat. Sifat jihatdan farqlanadigan lingvoareal taksonlash bo'shliqda bir-birini ba'zan tezlik bilan ba'zan esa sekinlik bilan to'ldirib boradi. Shuni aytish mumkinki, faqat ma'lum bir takson ichidagi dialektlarning tizimli-qiyosiy tavsifi bo'shliq tushunchasini e'tiborsiz qoldirmaydi, lingvoareal tadqiqotlar uchun yo'l ochadi. Ma'lum bir takson doirasidagi dialekt-lingvistik hodisalarning sifat va miqdori, hududiy o'lchami tilning – sohaviy ma'lumotlar to'plami ekanligini anglatadi. Dialekt-lingvistik hodisalarni xaritalash va kartografik modellash areal tilshunoslikning rivojlanishida katta bosqichdir. Buning uchun boshqa rasmiylashtiriladigan vositalardan: dendrogrammalar, sxemalar, shkalalar va b. to'liq foydalanish lozim bo'ladi. Areal lingvistika sohasida kartografik tavsiflar ishlab chiqilsa, ularning lingvoareal mazmuni o'rganilsa, ma'lum bir taksonning hududiy ma'lumotlar to'plami aniqlansa, areal lingvistika o'z oldiga qo'ygan maqsadlarni amalga oshirishi uchun imkoniyat yaratiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный). – Ленинград, 1977.
2. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. В 2 т. – Москва, 1963.
3. Бородина М.А. О типологии ареальных исследований // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Ленинград, 1974.
4. Бородина М.А. Развитие ареальных исследований и основные типы ареалов // Взаимодействие лингвистических ареалов: Теория, методика и источники исследования. – Ленинград, 1980.
5. Гаджиева Б.И. Изоглоссы временных форм в тюркоязычном ареале Кавказа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1988.
6. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: Среднеазиатский ареал. – Москва, 1975.
7. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Т. 1991.
8. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – Москва, 1987.
9. Trudgill P. On dialect: social and geographical perspectives. Oxford, 1983.

FOLKLORLÍQ TEKSTLERDÍŇ TILLÍK ÓZGESHELÍKLERI MÁSELESINE

TO THE ISSUE OF LINGUISTIC FEATURES OF FOLKLORE TEXTS

Najimov Perdebay Aymanovich,
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew instituti
úlken ilimiy xızmetkeri filologiya ilimleri doktori

Annotation. *This article analyzes the linguistic characteristics of samples of folk art. The peculiarities of the language of folklore works and contemporary works of art are studied, and the differences in the words and their usage in the works of both periods are revealed.*

Key words. *Folklore, linguopoetics, folklore text, style, dialectology, tropes, archaism.*

Xalq awızeki dóretpeleri tiliniń maqamı haqqındaǵı máselelerdi sheshpey turıp folklór tektstleriniń lingvostilistikalıq ózgesheliklerin obyektiv analiz etiw múmkin emes. Bul máseleler kópshilik tillerde bir qansha keń izertleniliwine qaramastan búgingi kúnde de óziniń anıq sheshimin tapqan joq.

Alıp barılǵan izertlewler folklórlıq materiallardı sap folklórıstika yamasa sap lingvistika kóz qarasınan analiz etiw hesh qanday nátiyje bermeytuǵınlıǵın kórsetedi. Tilshi alımlar folklór tilin izertlegende, lingvistikalıq qubılıslar poetika, awızeki-poetikalıq tektsttiń kórkem strukturası hám folklórlıq dóretpeler menen baylanıssız bir tárepleme kórip shıǵıladı. Nátiyjede, folklór tilinde qollanılǵan hár bir lingvistikalıq qubılıstıń tábiyatı hám ózgeshelikleri ashılmaq qaladı, bul ózgesheliklerdi anıqlaytuǵın sistema ishindegi baylanıslar úziledi.

Haqıyqatında da, búgingi kúnde qaraqalpaq folklórı materiallarınıń tili kórkem ádebiyat tili kóz qarasınan izertlenilip kelmekte. Olar arasındaǵı ayırmashılıqlar, ózine tán ózinshelikler esapqa alınbay kiyatır. Folklór tili kórkem ádebiyat tilinen biraz parıq qıladı. Kórkem ádebiyatta qollanılıp júrgen súwretlew quralları, troplar folklór tilinde de qollanıladı. Bulardıń qollanılıwında da biraz ózgesheliklerdi kóriwge boladı. Máselen, giperbola hám litota kóbinese folklórlıq dóretpeler tiline tán. Sonday-aq, folklór tili sóz qollanıwı boyınsha da ayrıqsha ajralıp turadı. Mısalı 1) - Qáne, sizler adam óltirip keldińler me, ya bolmasa bir mámleket aqsha tawıp keldińler me, ne bunsha hawlıǵıp sóyley almaysız, - dedi. 2) Mámleket pulını bergende qádirin belgen jigit satpaq túwe, jabıwın alıp bótenge sıypatıp bolmas. 3) - Al, ese, atsa mıltıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen, Allanıń dadı jetpese, bendeniń kúshi jetpegen, atamdı óltirgen, taxtına iyelik etken, kózi qattı Kózbámbet degen mámleket zor palwanı bar, - dedi (“Er Shora” dástanı).

Bul mısallardan kórip otırǵanıımızday, 1 hám 2 mısallarda “mámleket” sózi “kóp, esap-sanaqsız” mánisinde qollanılǵan, al 3-mısalda bolsa “júdá, dım” sózleri mánisinde qollanılǵan. Bul sózdiń joqarıda ayılǵan eki mániside qaraqalpaq ádebiy tilinde bolıp, dialektlerinde bolıp mánilerde qollanılmaqı. Bul sózdiń qaraqalpaq tilindegi tiykarǵı mánisi ózbek tilindegi “davlat” sózine saykes keledi. Demek, bunday sózler ádebiy tilde de, dialektte de qollanılsa da, biraq folklór tiliniń ózine tán leksikası retinde qabıllanıwı tiyis.

Sonday-aq tómendegishe folklórlıq tektstlerdi de ushıratıwımız múmkin. Mısalı:

4) Bir búрге tepti dizeme,
Altı ayda keldim ózime (“Ótirik óleń”).

Bul qosıq qatarlarında logikaǵa saykes kelmewshilikti (alogizm) kóriwge boladı. Kórkem ádebiyat tilinde bunday qatarlar qollanılǵanda, ol dóretpeler sıpatında qabıllanbas edi, al bul qosıq qatarları folklórlıq shıǵarma sıpatında bizge usı kúнге shekem jetip kelgen. Bunday alogizm qubılısı folklórlıq dóretpeniń ayrıqsha belgisi sıpatında túsiniwi kerek.

Sonday-aq, tómendegi mısalda da kórkem ádebiyat tiline tán emes qubılıstı kóriwge boladı. Mısalı:

5) Íras sóyle, kishi qızım Qumırıjan,
Sizler ketseń muńayadı ata-anań,
Bargan jeriń, balam, beken jaqsılıq,
Sırlarıńnıń aytqıl endi, wa, balam («Xatam Tay» dástanı).
6) Adam bilmes padashınıń oyını,
Jerlegendi Aqdaryanıń boyını («Xatam Tay» dástanı).

Bul mısallardıń dáslepkesinde «sizler ketseń» sóz dizbegindegi «sizler» sózi gáptiń baslawısh aǵzası xızmetinde, «ketseń» bayanlawısh aǵzası xızmetinde qollanılǵan. Til bilimi nızamı boyınsha gáptegi baslawısh hám bayanlawısh biri biri menen bette, sanda kelisip baylanısıwı shárt. Folklorlıq tekstten alınǵan bul mısalda nızamnan shıǵıp ketiw qubılısı kózge taslanadı.

Al keyingi mısalda «jerlegendi» sózi folklorlıq tekstte «sol jerdi araladı, sol jerdiń barlıq qásiyetin jaqsı biledi» degenge uqsasǵan mánide qollanılǵan. Bul sózdiń qaraqalpaq tilindegi tiykarǵı xızmeti «ólgen adamdı jerge qoyıw, kómiw» mánilerin bildiriwden ibarat. Bul jerde sózdiń tiykarǵı mániden awıttıw qubılısın kóriwge boladı. Biziń oyımızsha, bular da folklor tiliniń ózine tán ózgesheligi bolıp esaplanadı.

Alımlar arasında xalıq awızeki dóretpeleri tiliniń til biliminiń hár qıylı sistemaları menen baylanıslı tábiyatı haqqında ayılǵan pikirlerin shártli túrde tómendegishe toparlarǵa ajırtıw múmkin: 1) xalıq awızeki dóretpeleri tili - dialekt tiliniń funkcional-stilistikalıq kórinisleriniń biri; 2) xalıq awızeki dóretpeleri tili – dialektten ózgeshe til; 3) ulıwma alǵanda folklor tili dialektiń «ádebiy» forması emes, kórkem ádebiyat tilinen túpten pari qılmaıtıwın sistemalı xarakterge iye bir qansha quramalı qubılıs.

Xalıq awızeki dóretpeleri tilin izertlew hám onıń ózine tán qásiyetlerin ashıp beriw, awızeki-poetikalıq til faktların túsiniw hám bahalaw, folklor tilin ulıwma xalıqlıq tildiń bir túri hám ózinshelikke iye sistema sıpatında úyreniwge baǵdarlanǵan izertlew jumısların alıp barıw lingvofolkloristika iliminiń tiykarǵı mashqalalarınan esaplanadı. Sonlıqtan da Z.K.Tarlanov: «v processe izucheniya on mojet sopostavlyatsya s lyuboy drugoy raznovidnostyu russkogo yazıka v ego paradigmaticeskoy sootnesennosti i s govorom, i s dialektom, i s okolo-literaturnım prostorechiem, i s literaturnım yazıkom, i s yazıkom xudojestvennoy literaturı» - dep kórsetedi [Tarlanov 1981:18].

Degen menen alımnıń durıs kórsetkenindey: «folklor tilin folklor bolmaǵan til menen salıstırıw awızeki-poetikalıq tildiń ózine tán ózgesheliklerin ashıp beriwge xızmet etiwı tiyis» [Tarlanov 1981:18].

Kópshilik dialektologlar, sonday-aq folklortanıwshılar folklor tili genetikalıq jaqtan dialektlik dep esaplaydı. Belgili dialektolog O.I.Bogoslovskaya xalıq awızeki dóretpeleri tili - dialektlik tildiń funkcional-stilistikalıq túrleriniń biri dep esaplaydı.

Dialektolog V.I.Sobinnikova da usıǵan uqsas pikir aytadı: «...Biz tek ǵana kúndelikli dialektlik tilde folklor tiline tán til qurallarınıń bar ekenligin hám folklor onnan sóylew texnikasın alıp, olardı jarqın reńler menen boyap hám turaqlı folklorlıq súwretlew quralına aylandıratuǵınlıǵın atap ótpekshimiz» [Sobinnikova 1969:79].

Solay etip, V.I.Sobinnikova folklor tilin «dialektiń emocional-ekspressiv forması», «obrazlı hám estetikalıq wazıpadaǵı dialekt» dep esaplaydı.

A.P.Evgeneva folklordı dialektiń janlı ortalıǵınan úzip alıp taslaw hám onı qanday da bir «ulıwma», ayırıqsha nárse sıpatında qarawdıń turpayı qáte ekenligin kórsetip ótedi. Xalıq awızeki dóretpesi shıǵarmalarınıń tili dialektti úyreniw menen baylanıslı halda alıp barılıwı kerek hám bul til quralların tańlaw procesin ámelge asırılıwın, xalıq tiliniń eń jaqsı úlgielerin jaratıw processlerin baqlawǵa múmkinshilik jaratadı [Evgeneva 1939:53-54].

Alım folklor shıǵarmalardaǵı lingvistikalıq qurallardıń tańlap alınǵanlıǵına hám olardıń ayırıqsha funkcional baǵdarlanǵanlıǵına itibar qaratadı: «awızeki-poetikalıq shıǵarmaların tili – «qayta islengen», «tegislengen» kórkem ádebiyat, mádeniyat tili, ol kúndelikli dialektten «tildi tańlawı, pikirdi ele de anıǵıraq jetkeriw ushın tillik qurallardan belgili dárejede paydalanıwı, tásirshenlikti arttırıw, belgilengen formulalar hám hár bir janrǵa tán bolǵan kórkem texnikalar sisteması menen ajıralıp turadı» – dep kórsetedi [Evgeneva 1940:27].

Solay etip, folklor hám dialektiń ózara qatnası jóninde tómendegishe kózqaraslardı ushıratıw múmkin: folklor tili «dialekt tiliniń funkcional-stilistikalıq túrlerinen biri» (O.I.Bogoslovskaya,

L.I.Barannikova), «dialektniń ádebiy forması» (A.P.Evgeneva), «dialektniń emocional-ekspressiv forması», «obrazlı-estetikalıq funkciyadaǵı dialekt» «dialekt tiliniń kórkem tipi» (V.I.Sobinnikova).

Sonıń menen birge, folklor tiliniń dialektlik statusı ideyasınıń tárepdarları folklor tiliniń kúndelikli dialekt tilinen pariǵ etetuǵınlıǵın biykarlamaydı. Barlıq izertlewshiler awızeki-poetikalıq til kúndelikli sóylew tilinen keńirek ekenligin tán aladı. M. Speranskiy óziniń «Russkaya ustnaya slovesnost» miynetinde poeziya tili kúndelikli sóylew tilinen ulıwma ajralıp turatuǵınlıǵın kórsetedi. P.G.Bogatıyovtıń kórsetiwinshe: «...Yazık pesni nelzya otojdestvlyat s yazıkom razgovornoy rechi» [Bogatıyov 1962:79].

Kópshilik alımlar folklor tiliniń ózine tán ózgesheliklerin dóretpe jaratılǵan dáwirge tiyisli eki tiptegi qubılıslar – arxaizmler hám dóretpe formasınıń talaplarına saykes ózgerislerdiń bar ekenliginde dep túsindiredi. Xalıq mádeniyatınıń akkumulyativ ózgesheligi, kúndelikli sóylew tili menen salıstırǵanda onıń tili, dástúriy (kanonlıq) tekstler evolyuciyasınıń áste háreketi - olardıń saqlanıp qalıwınıń tiykarı. Awızeki-poetikalıq tildiń ózine tán ózgeshelikleriniń qalıplesiw procesi tómendegishe sıpatlanadı: «awızeki sóylew tiline tán bolmaǵan bir qatar formalardı saqlap qalǵan halda, folklor tili awızeki sóylew tilinen bir qansha pariǵ qıladı. Bul jerde gáp til normalarınıń turaqlılıǵında, kúndelikli sóylew tiline salıstırǵanda belgili dárejede eskiriwinde. Qorshaǵan ortalıqtaǵı haqıyqatlıqtı hám xalıqtıń ótmish dúnyaqarasın tolıq sawlelendiriwshi folklordıń kórkem obrazları áwladtan-áwladqa ótip kiyatır. Olar ómir súriwi dáwirinde waqıt ótiwi menen belgili bir sózlik qalıpke aylanıp otıradı, az ǵana ózgerisler menen bir folklorlıq shıǵarmadan basqasına ótedi. Atqarıw formasınan (gúrriń yaki qosıq) ǵárezsiz, hár qıylı janrdıǵı dóretpelerde birdey obrazlar bayqaladı, degen menen sonıń menen birge hár bir janr ózine tán tillik ózgesheliklerge iye bolıp qala beredi.

Solay etip, folklor tiliniń til dialektlerine qatnası haqqındaǵı ideya búgingi kúnde de aktual bolıp, lingvofolkloristlerdeń kóplegen miynetlerinde óz qollawların tappaqta. Ulıwma alǵanda, xalıq awızeki dóretpeleriniń tili hám dialektlerdiń ózara qatnası máselesi til bilimi, sonıń biri bolǵan qaraqalpaq til bilimi ushın da aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Onı tabıslı sheshiw úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Богатырёв, П.Г. О языке славянских народных песен и его отношении к диалектной речи // Вопросы языкознания. – 1962. – № 3. – С. 75–86.
2. Евгеньева, А.П. О языке фольклора // Русский язык в школе. – № 4–1939.
3. Евгеньева, А.П. О языке былины // Русский язык в школе. – № 4. –1940.
4. Собинникова, В.И. Конструкции с однородными членами, лексическим тождеством и параллелизмом в народных говорах. – Воронеж, 1969. – С.79
5. Тарланов З.К. Сравнительный синтаксис жанров русского фольклора. – Петрозаводск: Изд-во Петрозавод. ун-та, 1981.

DIALEKTIZMLARNI QO‘LLASHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF DIALECTISMS

Muhayyo Hakimova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti professori, filologiya fanlari doktori*

Annotation. *It is known that there are a number of factors that determine a linguistic personality. Among these factors, there is also a dialectal factor, which reflects not only regional and age-related characteristics of a person, but also psychological aspects. Below we will focus on the psychological aspects of the use of dialectics*

Key words: *dialect, linguistic entity, dialectism.*

Milliy til xalqning asl o'zligini namoyon qiladi, tilimizning bor nafasati, jozibasini o'zida aks ettiradi. Bugungi globallashuv jarayonlari barcha turdagi va ko'rinishdagi milliyliklarga salbiy ta'sir qilayotgan zamonamizda milliy tilimizning, uning shevalarini asrab-avaylash asosiy vazifalardandir.

Ma'lumki, lisoniy shaxsni aniqlovchi bir qator omillar bor. Bu omillar qatorida dialektal omil ham mavjud bo'lib, shaxsning nafaqat hududiy va yosh bilan bog'liq xususiyatlarini, balki psixologik jihatlarini ham aks ettiradi. Biz quyida dialektizmlarni qo'llashning psixologik jihatlariga to'xtalib o'tamiz. Muayyan bir hududda yashovchi sheva a'zolarining o'z shevasida gapirishi, adabiy til me'yorlariga ro'ya qilish shart bo'lmagan o'rinlarda dialektlarni qo'llashi tabiiy jarayondir. Lekin tilning adabiy shaklida muloqot qilish shart bo'lgan rasmiy, publisistik, ilmiy uslubda dialektlarni qo'llashning sabablaridan biri lisoniy shaxsning psixologik xususiyatlaridir.

1. **Lisoniy shaxsning o'z erkinligini ifodalashi.** O'zbek tili egalarining ayrimlarida adabiy tildan foydalanish lozim o'rinlarda o'z erkinligini ifodalash uchun dialektlardan foydalanishini kuzatish mumkin. Bunday vaziyat ko'pincha ruhiyatida erkinlikka intiluvchan, to'siqsizlik xususiyatiga ega, muayyan qoliplarga tushmasligini namoyish qiluvchi, noan'aviy firklarga ega lisoniy shaxslarda kuzatiladi. O'zbek tilida bu holat, asosan, poytaxt, ya'ni Toshkent shahri dialektini qo'llash bilan namoyon bo'ladi.

Misol uchun, Sherzod Xotamovich Shermatov lisoniy shaxsini tahlil qilib ko'ramiz. Shermatov Sherzod 2018-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri, 2021-yil 17-noyabrdan 2022-yil 30-dekabrgacha Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vaziri, 2022-yil 30-dekabrdan O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vaziri lavozimiga ishlab kelmoqda. U 1993-1998-yillarda Toshkent davlat texnika universitetini, 1998-2000-yillarda Amerika Qo'shma Shtatlari Yale universitetini tamomlagan. Quyida uning intervyusidan parcha keltiriladi:

*Ko'p narsa pulga **bog'lig'-de**. Mana, oddiy bir **misol-de**. Ikkita-uchta takliflar **berganmiza**. Lekin har bitta **taklifi** orqasida juda **kotta** pul turadi. Mana siz aytganizdey, bitta sinfda hozir **bolala:ni** soni 35 ta bo'ladigan bo'lsa, shuni 24 nafarga kamaytirish deydigan **bo'lsak**, taxminan hisob-kitob qilsak, 9 trillion bir yilga qo'shimcha pul kerak. Tushunyapsizmi, masalan, o'zi 20 trillion byudjetimiz bo'lsa, yana 9 trillion pul kerak bo'ladi. Bu juda **kotta pulde**. Albatta, Xudo xohlasa, bunga ham kelarmiz. Lekin shu pul berildi, sifat o'sib qoladi degani ham **emasde**. Sababi haligi kartinaga kelamiz. Ya'ni **o'qituvchilarimizani o'ziyam etishmaydi-de**. (2021-yil 22 maydagi kun.uz muxbiri bilan suhbat. Nega maktablarda ta'lim sifati past? Sherzod Shermatov bilan ochiq suhbat - YouTube)*

Shermatov Amerika qo'shma shtatlarida ta'lim olgan bo'lib, unda chet el tajribalariga asoslanish, milliy qoliplashgan me'yorlardan chiqish tendensiyasi kuzatiladi. Butun boshli millatning maktab darsliklarini birdaniga "chet el ruhi" bilan qat'iy o'zgartirishga psixologik jihatdan kuchi etgan shaxs bu. Shunday ekan ushbu shaxsning xususiyatlari uning nutqida ham voqelanadiki, dialektizmlarning qo'llashi uning erkinligini, aniq me'yorlarga buysunmasligini va albatta, dunyo andozalariga asoslanishini namoyish qilishida vosita sifatida ishtirok etadi.

Yana shunday lisoniy shaxslardan biri uzoq yillar energetika sohasida faoliyat olib borgan "O'zbekneftgaz" Milliy xolding kompaniyasi boshqaruvi raisi, O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari, Energetika vaziri

lavoziylarida ishlagan Toshkent shahri shevasi vakili Alisher Saidabbosovich Sultonovning nutqini keltiramiz.

Biza o'z zimmamizga oganmiza, nafaqat biza oganmiza, bu prezidentti qarorlari bilan qo'yilgan. Energetika vazirligi bu hamma masalaga javob beradi, yagona siyosatti energetika sohasida oboradigan vazirlik. Bu bo'lgan xatolarga biza javobgarlikdan qochvotganimiz yo'q. Albatta, biza xalqqa chiqib tushuntirishga harakat qilamiza nima bo'lganini, nima qilish kerakligini. Lekin qars ikki qo'ldan chiqadi degan gap. O'sahnchun nafaqat tizim aydor, balki hammamiza aybdormiza shu bugungi kelgan holatga. (Alisher Sultonov: Energetik muammolar uchun javobgarmiz - YouTube)

Alisher Sultonov ham chet eldagi harbiy-muhandislik oliygohida ta'lim olgan. Doim kuchli soha sanalgan energetika sohasida yuqori lavoziylarda faoliyat yuritgan. Uning ham lisoniy shaxsi tahlili kuchli shaxs ekanligidan, muayyan qoliplarga tushmasligidan, biroz keskirlikka ega ekanligidan dalolat beradi.

O'rganilgan dalillar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu omil ko'proq davlat boshqaruvidagi amaldorlar nutkiga tegishli bo'lib, ko'proq Toshkent shahri shevasiga oid dialektlarni ko'p qo'llashda kuzatiladi.

2. **Milliylikni ifodalash.** Hududlarga xos bo'lgan dialektizmlarni adabiy til doirasida qo'llashdan yana bir maqsad lisoniy shaxsning xarakterida milliylikka intilish, uni yanada namoyish qilish tendensiyasining mavjudligidir. Bu omil asosan shoir, yozuvchilar, ijtimoiy soha vakillari nutqida ko'p uchraydi va hududiy shevalarga xos dialektizmlarni qo'llashda namoyon bo'ladi.

Shoir Matnazar Abdulhakimning ijodiga e'tibor qaratsak, o'g'uz lahjasi Xorazm shevasida bitilgan she'rlarida milliy o'zlikning ifodasini ko'rish mumkin:

*Qidirib borvadim olis qolog'o,
Pontonlo suv purkap, osmon azilgan.
Yurakim qisliqib qoldim balog'o,
Hamma xotin-qiyzni sochi kasilgan.
To'ydon uzyanmila yo ta'masini,
Yo socho'smas xolqdon torxog'onmilo.
Yomon ish atyanda yo hammasini
"Soching kasilgay" dap qorg'og'onmilo.*

Yana Timur Kapadzening lisoniy shaxsini ham tahlil qilib ko'ramiz. Timur Kapadze - mashhur futbolchi, O'zbekiston yoshlar terma jamoasi bosh murabbiysi bo'lgan. Hozir ham murabbiylik faoliyatini davom ettirmoqda. U hamma matbuot anjumanlarida Qo'qon shevasida o'zbekcha gapiradi. Quyida uning nutqidan parcha keltiramiz:

"O'zbekiston mening Vatanim. Bolaligimdan shu yerda o'qiganman, do'stlarim asosan o'zbek tilida gaplashadi. Agar men hozir uchta tilni bilsam, o'zbek tilini ona tilim deb bilaman. Bolalar hovlida tinmay futbol o'ynashardi. Men o'zim farg'onalikman, mahallada o'sganman. Ilgari har bir maktabda o'ynash mumkin bo'lgan futbol maydoni mavjud edi. Mening otam ham futbol bilan shug'ullangan. Uyda har doim to'plar, formalar bo'lardi". Bu o'rinda "to'p" so'zini ishlatish bilan uning Farg'ona viloyatidan ekanligi va undan g'ururlanishi ma'lum bo'lmoqda.

O'zbek tilshunosi filologiya fanlari doktori, professor Abdulhay Sobirov ham Andijon shevasida juda chiroyli gapiradi va undan faxr tuyg'usi sezilib turadi. A.Sobirov lisoniy shaxsida vatanparvarlik, milliy g'urur, tilparvarlik kabi hislatlar mavjud bo'lib, u doim Andijon farzandi ekanligidan faxrlanib so'zlaydi.

3. **E'tiborni tortish.** Bu holat blogerlar faoliyatida ko'p uchraydi. Blogerlikning asosida ham e'tibor jalb qilish qilish muhim ahamiyatga ega. Masalan, 23 mingdan ortiq obunachilariga ega bo'lgan Andijon shevasi vakili Nurbek Alimov asosan adabiy tilda yozadi. E'tirof etish kerak,

savodli yozadi. Lekin ba’zida e’tiborni kuchaytirish uchun, achchiq yoki engil kulgi bilan e’tibor tortish uchun Andijon shevasiga oid birliklardan foydalanadi:

*Rostdan bizni o‘zbeklarda **mashnaqa** g‘alati odat bor. O‘zim talabashkalik davrlarimda o‘qishdan kanikulga kelib, **qandashlarni** ichida **ayam** erishgan yutuqlarimni **maqdayatsa** bitta kampir **qandashim** meni nevaramni og‘ziga tuflab qo‘ygini senga o‘xshasin deydi.*

Yoki “Zoyir **tog‘o**, meniham birorta umuman ishlamasdan zo‘r **moshinalarda yurberadigan** joyga, masalan Ekologiya sohasiga katta **qipqo‘yishsin** ayting”. (<https://t.me/nurbekalimov>)

Bugungi kunda, hammamizga ma’lumki, adabiy tilga amal qilish kerak bo‘lgan o‘rinlarda ham dialektlardan foydalanish holatlari ko‘p uchramoqda. Bu jarayonlar axborot almashish ijtimoiy tarmoqlar orqali keng rivojlanayotganligi va shu tufayli publitsistik uslubning so‘zlashuv uslubiga yaqinlashayotganligi bilan ham izohlanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, dialektizmlardan foydalanishning gender, yosh, kasb-korga oid jihatlari bilan bir qatorda psixologik aspektlari ham bor ekan. Toshkent shevasiga oid birliklarni qo‘llash erkinlik, to‘siqsizlik holatlarini, nome’yoriy xarakterga ega ekanligidan darak bersa, hududiy sheva dialektlarini qo‘llash esa milliy ruh, vatanparvarlik hissiyotlarini ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Голев Н.Д. Лингвоперсонология: проблемы и перспективы // Вопросы лингвоперсонологии. – Барнаул, 2007.
2. Лутфуллаева Д., Худойбергенова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №.6.
3. Ниязова Д. Бадиий матнда лисоний шахс типлари. Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... дисс. – Фарғона. 2019.

SAMARQAND SHAHRI O‘G‘Uzlari QISQACHA TARIXI

A BRIEF HISTORY OF THE OGHUZ OF SAMARKAND CITY

Murodqosim Abdiyev,

*Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Salohiddin Rahmonov,

Samarqand davlat universiteti o‘qituvchi

Ma’lumki, bundan ikki yarim ming yillar muqaddam O‘rta Osiyoda Xorazm, Sug‘d va Baqtriya davlatlari mavjud edi. Bu yerlarda xorazmliklar, so‘g‘dlar (Zarafshon va Qashqadaryo vodiysida), chochliklar (Toshkent vohasida), parkonliklar (Farg‘ona vodiysida), marg‘iyonliklar (Marv vohasida) va baqtriyaliklar (Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idan to Hisor cho‘qqilarigacha cho‘zilgan joylarda) shu nomdagi turli xalqlar yashaganlar. O‘lkaning tog‘ etaklari va cho‘llarida esa, saklarning ko‘chmanchi qabilalari istiqomat qilganlar. Ko‘pchilik olimlarning fikricha, bayon etilgan xalqlar turli tillar turkumiga kiruvchi tillarda so‘zlashganlar [Зиёев 1990: 6].

Samarqand shahrida eroniy, eronlik, ozariy, ozarbayjon, eronlik turk, eronlik o'g'uz singari nomlar bilan yuritiluvchi turkiy tilda, ya'ni o'zbek tilining o'g'uz lahjasida so'zlashuvchi elat vakillari yashashadi. Ularning Samarqandga kelib joylashish tarixi juda uzoq.

Tarixchi Herman Vamberining ta'kidlashicha, Amir Temur o'zining qozongan g'alabalariga bag'ishlab monumental qurilishlar bunyod etgan. Ushbu qurilishlarning tosh o'ymakorlari Hindistondan, me'mor va quruvchilari Sheroz, Isfahon va Damashqdan olib kelinganlar. Temuriylar davrida Eronning Isfahon shahridan me'morlar, Ray, Tabriz, Ardabilidan qurolsoz, oshpaz, qog'oz ishlab chiqaruvchilarni, duradgorlarni, musiqashunoslar va boshqa hunarmandlarni olib kelishgan. Bibixonim, Go'ri Amir, Shohizinda tarixiy yodgorliklarining muhandislari shu davrlarda kelganlar. Sheroz va Isfahondan miroblar olib kelingan [Вамбери 1990: 52-53].

XV asrda Eron hududida paydo bo'lgan va harbiy-feodal aslzodalar tomonidan boshqariladigan davlat tuzilmalari mustahkam emas edi va iqtisodiy jihatdan birlashmagan edi. Shu asrning ikkinchi yarmida Ardabil, Janubiy Ozarbayjonda katta yerlardan iborat mulkka ega bo'lgan turkiy Safaviy ruhoniylar feodallarning ta'siri kuchaya boshladi. Ular o'zlarining kelib chiqishlarini Ardabilning sufiylar ordenining rahbari bo'lgan, 1252-1334 yillarda yashagan Safiaddin sulolasidan deb bilishardi¹. Bu narsa ularning shohlik taxtiga egalik qilishlari uchun imkoniyatlar yaratardi. Ularni mo'tadil shia mazhabida bo'lgan mahalliy aholidan tashqari Kichik Osiyo, tog'li Armaniston va Suriya ko'chmanchi turk qabilalari – "qizilboshlar"² qo'llab-quvvatlashardi.

1449- yilda Usmonlilar davlatining markazdan turib boshqarish siyosatidan norozi bo'lgan va Oqquyunlilarni tan olmagan Ismoil Safaviy boshchiligidagi "qizilboshlar" qo'zg'olon ko'tarib, Shimoliy Ozarbayjonning Shirvonshoh egaligidagi hududlarga bostirib kirganlar va Shirvonni to'la egallab olganlar. Shundan keyin ular janubga siljib, Oqquyunlilarning asosiy kuchlariga zarba berganlar. 1502- yilda Ismoil Safaviy Tabrizni egallab, Eron shahanshohi deb e'lon qilingan va Tabrizni o'z davlatining poytaxti qilgan. Shialikni davlat dini deb e'lon qilgan. Safaviylar davlati hukumronligi 1502- yildan boshlanib, 1736- yilgacha davom etgan [ИКААБ 1968: 309]. XVI asrning boshlarida temuriy Bobur bilan Eron shohi Ismoil Safaviy ittifoq tuzib, Muhammad Shayboniyxon qo'shinlarini Samarqanddan quvib chiqarganlar. Shuningdek, bu davrda Ismoil Safaviydan norozi bo'lgan va uning ta'qibidan qo'rqib, Eronning janubiy shaharlaridan Tabriz, Ardabil, Astroboddan bir qancha turkiy zabon ustalar, kosib-hunarmandlar qochib kelib, bu yerlarga (Markaziy Osiyoga) o'rinishganlar. 1512- yilning bahorida Erondan Movarounnahrda katta karvon jo'natiladi. Ular orasida mashhur madaniyat arboblari, shoirlar, hattotlar, musiqashunoslar bo'lgan [Мукминова 143].

Eronlik o'g'uzlarning O'rta Osiyoga kelishlari shoh Abbos davrida, Muzaffariddin, Nodirshoh hukumronlik qilgan yillarda ham davom etib turgan. Eronlik o'g'uzlar Jizzax viloyatining janubiy-g'arbiy Yetimtog' yoqasida, Sangzorning chap qirg'og'ida joylashishgan va bu mahalla hozir ham eroniylar mahallasi nomi bilan ataladi. Jizzaxda yashayotgan eroniylarning bergan ma'lumotlariga qaraganda eronlik o'g'uzlarning Jizzaxga kelishi 1510- yil voqealari bilan, ya'ni Bobur Mirzoning Eron shohi Ismoil Safaviy (1487-1524 yy.) yordamida so'nggi marta Samarqand taxtini egallashi bilan bog'liq. Shuni aytib o'tish kerakki, axborotchilarning ma'lumot

¹ Ismoil Safaviyning ajdodlari yangi davr tarixchilarining tadqiqotlari bo'yicha arab yoki ozarbayjon (turk) lardan emas, kurdlardan bo'lib, Safiylarning o'zi ham keyinchalik, Safaviylik nasl-nasabi unga nisbat berganlaridek, shia yoki Ali avlodidan emas, sunniy bo'lgan. Ammo (shia bo'lgan "qizilboshlar" uni qo'llab-quvvatlaganliklari uchun F.A) siyosiy nuqtai nazardan u shialikni qabul qilgan.

² "Qizilboshlar" – Kichik Osiyo, Armanistonning tog'li hududlari, Suriyadagi ko'chmanchi turklar. Ular shialarning 12 imomiga hurmat yuzasidan boshlariga 12 raxdan iborat qizil salla o'raganlar. Q: История стран Азии и Африки в средние века. Из-во Московского университета. 1968 г. стр. 309.

berishlaricha, rus qo'shinlari Jizzaxni bosib olgunga qadar ular O'rdada yashashgan. O'rda vayron qilingach, chorvachilik va dehqonchilikka mos bo'lgan hozirgi joyga ko'chib o'tishgan [Пардаев 2004].

Shayboniy Ubaydullaxon (1533-1539 yy.) olti marta Xurosonga hujum qilib, bir qancha boyliklar va hunarmandlarni O'rta Osiyoga olib kelgan. Boshqa bir shayboniy Abdullaxon (1557-1598 yy.) o'z davlatining chegarasini kengaytirish maqsadida Mashhadgacha hujum qilib borib, Xurosonning anchagina ichkarisiga kirgan, Hirotni egallagan va u yerdan ko'pgina odamlarni O'rta Osiyoga olib kelgan. Ular hunarmand va kosiblardan iborat bo'lgan kishilar bo'lgan. Ana shu voqealar asosida Eroniy guruhiga mansub aholi qatlamining Buxoro amirligiga kelib o'rnamashishini ikkinchi katta bosqichi Amir Shohmurodning (hukmronligi 1785-1800 yy) Marvga qo'shin tortishi va uni vayron qilishi voqealari bilan bog'liq. 1789-1790 yillarda Amir Marvga qo'shin tortib va uni vayron qilib, qimmatbaho o'lja bilan birga 30 ming, (ba'zi manbalarda 100 ming) shia musulmonlarni Buxoro va Samarqandga ko'chirib keladi. Ana shu Marvdan ko'chirib kelingan aholi biz o'rganayotgan, xalq bo'lib, bu xalqqa "marviy" deb nom berilgan [Таджикова 1989: 166]. Samarqandga ko'chirib keltirilgan eroniy (ya'ni eronlik o'g'uz)larga asosan Bibixonim madrasasi bilan Registonning Tillakori madrasasi o'rtasida, Chorraha atroflari, Тепақо'rg'on (hozirgi viloyat hokimligi hududi) ga yaqin yerlardan joylarda yashashgan.

Shu xalq to'g'risida A.Y. Grebenkin shunday yozadi: "Ular yaxshi dehqon, yaxshi jangchi va yaxshi hunarmand edilar, shuning uchun ham Shohmurod ularni qulga aylantirmagan, balki ularni turli hududlarga tarqatib, yaxshi-yaxshi unumli yerlarni berib, dehqonchilik qilishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berdi" [Гребенкин 1872]. Mana shundan ham ko'rinib turibdiki, ular juda mehnatkash xalq bo'lishgan. F. Alizodaning ta'kidlashicha, Samarqand eroniy (o'g'uz)lari asosan Eronning Xuroson viloyatidandirlar. Ular "Qizil boshlar" deb ataladigan urug'dan bo'lib, hozirgi kunda Eronda 100 mingga yaqin "Qizil boshlar" yashaydi. Bundan tashqari, "Qizil boshlar" Ozarbayjon, Turkiya, Afg'oniston, Pokiston, Suriya va Iroqda ham uchraydilar. ... din va mazhablarini saqlab qolishgan, ammo qadimiy ona tili bolgan turk tilidan hozirgi kunda o'nlab so'zlar saqlab qolingan. Masalan: dada, boji, qordosh, nana, gallim, gettim, opar, oxsham, doyi, geja, yu, galin, domot va boshqalar [Ализода 2011: 80]. Saidrizo Alizoda o'zining "Samarqand eroniylari" maqolasida "Samarqand eroniylari aslida Bayramalixonning sarbozlari bo'lgan (sarboz – askar va zobitlar)" deb yozganini eslatib o'tgan [Ализода 2011: 77].

1937-1957 yillardagi qatag'onlar davrida haj bahonasida minglab eroniylar Samarqand va Buxorodan Afg'onistonning Hirot, Mozori Sharif shaharlariga, Eronning Mashhad, Nishopur va Tehron shaharlariga ketib qolishadi va o'sha yerlarda qolib ketishadi. Hozirgi kunlarda Tehron va Mashhad shaharlarida ayrim mahallalar "Samarqandliklar mahallasi" nomi bilan yuritiladi. Bu joylarda yashovchi aholi ham o'z ismi va familiyasiga "Samarqandiy" so'zini qo'shib ishlatadi³. Hozir Samarqand shahri eroniy(eronlik o'g'uz)lar aholisi ichida o'zini Mashhadiy, Tabriziy, Tehroniylar deb nomlovchilar va farzandlari ismini va barpo etgayotgan inshootlarini o'sha shahar nomlari bilan atashga intiluvchilar ham uchrab turadi. Ayni paytda Eronda 20 milliondan ortiq eronliko'g'uz(ozar)lar istiqomat qilishmoqda. Hatto Tabriz, Mashhad, Ardabel singari shaharlar bir vaqtlar Eron Ozarbayjoni nomi bilan ham ma'lum va mashhur edi.

Samarqand shahri va viloyati hududida yashayotgan eronlik o'g'uzlar soni to'g'risida to XX asrning 80-yillar oxiriga qadar ma'lumotlar kam uchraydi. 1926 -yilga oid I.I. Zarubin muallifligidagi kitobida keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha Samarqand viloyati hududida 11936 nafar eroniy va forslarning yashaganligi to'g'risida ma'lumotda hozirgi Jizzax, Xo'jand viloyatlari va Kattaqo'rg'on tumanida yashagan eroniylar ham qo'shib hisoblangan [Зарубин 1926: 14].

³ Ахборотчи Холов Ҳайдар, 1953 йилда туғилган, 1994 йил Машҳад ва 1996 йил Техрон шаҳарларига қилган саёҳатлари кузатувлардан.

O'zbekiston mustaqilligi tufayligina chegaralar ochilgach, barcha O'zbekiston fuqarolari qatori keyinchalik kelgan eroniylar ham xorijiy mamlakatlarga, jumladan, Eronga bemalol borish-kelish imkoniyatlariga ega bo'ldilar.

Eroniylar tillari jihatidan fors-tojik va turk (ozarbayjon) guruhlariga bo'linadilar. Birinchi guruhga kiruvchilar asosan Buxoroda, ikkinchi guruhga kiruvchilar esa Samarqandda yashaydilar. Samarqandlik eroniylar eski "eroniy" nomlarini saqlab qolganlar.

Ba'zan "eroni" termini 1924-1928 yillarda Erondan kelganlar eroniylar deb atalishidan kelib chiqqan degan ma'lumotlar ham bor. Uzoq vaqtlardan buyon yashab kelganlarni esa "forslar" yoki "marviylar" deb ataganlar. Eroniylarni forslar deb ham ataydilar. Eroniylarning tili fors tili, mazhablari esa musulmonlikdagi shialik oqimidir. "Forslar" termini ishlatilganda ilgari Erondan ko'chirib kelingan aholidan farqli mahalliy eroniylar ko'zda tutiladi. Buxoroda yashayotgan eroniylarni buxoroliklar "pirsiyonlar" yoki "mashhadliklar" deb atar edilar.

"Eroni" termini shu tarzda shakllana boshlandi. To'plangan ma'lumotlarga qaraganda, ana shu xalqning asosiy qismi shia mazhabiga mansub bo'lib, ularni eroniy shialar deb ataydilar. Ana shu eroniylarning asosiy yadrosini Marvdan ko'chirma qilinganlar tashkil etadi.

Samarqand va Buxoro eroniylarini etnik jihatdan olib qaraganimizda, ular o'zlarining tashqi ko'rinishlari va kelib chiqishlari jihatidan bir-birlaridan farq qiladilar. Buxoro eroniylarining yana bir jihatlari shundan iboratki, ular tojik tilida gaplashadilar. Samarqandlik eroniylar esa ozarbayjon(eronlik o'g'uz) yoki Xorazm tiliga yaqin bo'lgan turkiy shevada gaplashadilar. Antropologik jihatidan ham ular biroz bir-birlaridan farq qiladilar. Samarqand eroniylari, ayniqsa ayollari old Osiyo tashqi ko'rinishlarini saqlab qolganlar, ko'proq turklarga o'xshab ketadi. Buxorolik eroniylari esa tashqi ko'rinishi jihatidan shahar aholisidan sira farq qilmaydi.

Marvlik totlarning tili turkiy tildan ozroq farq qiladi. Tot urug'iga mansub bo'lgan xalqlarning o'nlab urug'lari bo'lgan. Ana shunday urug'lardan biri qojar urug'idir. Ularni Samarqandda ham, Ozarbayjonda ham uchratish mumkin. Masalan, Ozarbayjonning mashhur qo'shiqchisi Surayyo Qojar Samarqandda Panjob mavzeida Madali qojar urug'i vakillari orasida yashagan.

Bizdagi ma'lumotlar bo'yicha Samarqand shahridan tashqari viloyatning Jomboy, Kattaqo'rg'on, Pastdarg'om, Samarqand, Tayloq tumanlarida, Respublikamizning Buxoro, Jizzax, Karmana shaharlari va ularning yaqinlaridagi tumanlardan tashqari Xorazm, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari va Farg'ona vodiysining ayrim joylarida ham Samarqand o'g'uzlar g'uj bo'lib yashashadi. Ammo ularning tarixiga oid ma'lumotlar hozircha kam o'rganilgan.

Samarqand eroniy(o'g'uz)lari hozirgi kunda Buxoro va uning yaqinidagi Kogon shahrida istiqomat qiluvchi eroniylardan farqli o'laroq o'zbek tilida so'zlashadilar va shu tilni o'z ona tillari deb biladilar. Ularning ajdodlari sobiq Ittifoq davridan oldin ham turkiy tillarning o'g'uz lahjasiga yaqin tilda so'zlashganlar. Bu til turk, ozarbayjon va Xorazmga xos bo'lgan shevaga juda yaqin bo'lgan. Keyingi davrlarda ularning farzandlari o'zbek maktablarida o'qiganlari va ish hamda xizmat yuzasidan adabiy tilda ko'proq muloqotda bo'lganlari sababli bu tilni juda osonlik bilan o'zlashtirganlar. O'zbek adabiy tili ta'siriga kirib bormoqda. Bunda XX asrning boshlaridagi zamonaviy o'zbek adabiy tili yaratilganligi XXI asr boshlaridagi til o'rasida sezilarni o'zgarishlarni e'tirof etish mumkin bo'ladi.

Ammo mazkur sheva vakillari nutqida ishlatilayot galin – kelin,gunbotar vaxti – oqshom payti, gunchixar vaxti – sahar payti, davush – tovush, dug'ri – to'g'ri, dish – tish, duz – tuz, atag – etak, dunogun (dunung) – tunov kuni, akabegi, og'omillo, og'obegi – kelinning qayin akasiga nisbatan hurmat bilan qo'llaydigan murojaat shakllari, amma buvi – keksa yoshdagi amma,ammaqizi – ammaning qizi, amo'g'li – ammaning o'g'li, apamillo yoki apamullo – kelinning qayinopasiga nisbatan hurmat bilan qo'llaydigan murojaat shakli,,boji-qordoshla – opa-ukalar, aka-singillar (bir ota-onaning o'g'il-qiz farzandlari),gulboji, oyboji – kelinning qayinsingilisiga

nisbatan hurmat bilan qo‘llaydigan murojaat shakli, do‘yqizi – tog‘aning qizi, do‘yo‘g‘li – tog‘aning o‘g‘li, oybimillo (oy bibi mullo so‘zidan) – kelinning qaynanaga nisbatan hurmat bilan qo‘llaydigan murojaat shakli, ukabegi, ukamirzo, ukamillo yoki ukamullo – kelinning qayin ukasiga nisbatan hurmat bilan qo‘llaydigan murojaat shakllari, qordosh – aka yoki uka, chorma fatir – mayda qilib to‘g‘ralgan kadi (qovoq) qo‘shib pishirilgan fatir non, inak – sigir, gusala - g‘unajin, piskalpasta – kaltakesak, dishlarim gaz-gaz bo‘lli – tepa sochim tik bo‘ldi, o‘ta darajada g‘azablandim ma nosida, uragima dagdi – yuragimga borib qadaldi, guynim kashol bo‘lli – o‘sha ko‘rgan narsamni egim keldi, urayim azilli (yuragim ezildi) – qornim och qoldi, ochiqdim ma‘nosida (qornim och qoldi) singari 100 dan ortiq s o‘z va iboralarning faol iste‘molda ekanligi mazkur shevada o‘g‘uz lahjasi elementlari ma‘lum darajada saqlanib qolganligi hamda ularning hozirgi turk, ozarbayjon hamda o‘zbek tilining Xorazm va boshqa o‘g‘uz lahjasiga mansub shevalar bilan deyarli bir xil shaklda qo‘llanayotganligi ham ularning o‘g‘uz lahjasiga mansubligidan dalolat berib turibdi. Albatta, ayni paytda iste‘molda bo‘lgan ayrim so‘zlar va iboralar kelajakda ishlatilmasligi ham tabiiy holdir. Shu bois ularni zudlik to‘plab olish tilshunoslarimiz oldidagi kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, turk dunyosining o‘ziga xos turfa olamida dunyo sarhadlari ichra sochilib ketgan turkiy qavmlar tarixi, tili va etnografiyasini o‘rganish va ular haqidagi qiziqarli ma‘lumotlarni ilm ahliga yetkazish bugungi globalizatsiyalashuv jarayonida o‘ta muhim hisoblanadi. Bu ishlarni turkiy davlatlar tashkilotining kun tartibidagi turkiy tillarni jipslashtirish va ularning ravnaqini ta‘minlash yo‘lida bo‘ladigan ishlariga bir qo‘shimcha sifatida havola qilish mumkin. Shunindek Samarqand shahri o‘g‘uzlarining oziga xos leksik, fonetik hamda grammatik qatlamini o‘rganish va tadqiq etish tilshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Зиёев Х. Ўзбек халқининг шаклланиши // Гулистон № 8, 1990.
2. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент, 1990.
3. История стран Азии и Африки в средние века. Из-во Московского университета. 1968.
4. Мукминова Р.Г. “Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке”. – М., 1969. – С. 143.
5. Пардаев А.Х. Жиззах – Ўрта Осиё хонликлари даврида (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт). Номзод. дисс. автореф... – Тошкент, 2004.
6. Таджикова З.М. “К вопросу о музыкальных традициях Бухарских мавригихонов” Борбад, эпоха и традиции культуры. – Душанбе, 1989.
7. Гребенкин А.Д., “Мелкие народности Зерафшанского округа” в сб. “Русский Туркестан”. Вып. П.М. 1872.
8. Ализода Ф. “Сайид Ризо Ализода”. – Тошкент, 2011 йил.
9. Зарубин И.И. Население Самаркандской области. Л., 1926.

ANDIJON VILOYATIDAGI XONDIBOG‘I , HINDUMOZOR VA TOJIKQISHLOQ SHEVALARI BO‘YICHA AYRIM MULOHAZALAR

SOME REFLECTIONS ABOUT ADVERSE HANDIBOGI, HINDUMOZOR IN TAJIKISHLAK OF THE ANDIJAN REGION

Sobirov Abdulhay Shukurovich,

*Andijon davlat universiteti
professori, filologiya fanlari doktori*

Qodirova Naima Omadbek qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti

Jahongirova (Mahmudova) Diyora Bahodirjon qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti

Annotation: *The article refers to the phonetic and lexical features of the Persian language of Khandibogi and Hindimozor Altinkol district and of the Tajik village Pakhtaabad districts Andijan region.*

Key words: *language contacts, interlingual influence, Uzbek language, Tajik language, dialect, Sheva, dialect, lexical feature, area linguistics.*

Dunyoda yetti mingdan ortiq millatlar va xalqlar bo'lsa, ular ichida asrlar davomida bir-biri bilan yonma-yon yashab, o'zaro inoq, do'st-u qadrdon bo'lib ketganlari kamdan kam topiladi. Markaziy Osiyoda qadimdan qo'nim topgan 100 dan ortiq xalqlar ichida faqat o'zbeklar va tojiklar tili, zaboni boshqa-boshqa-yu, lekin urf-odatlari, qadriyatlar, e'tiqodiga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lgan xalqlar sanaladi. Ma'lumotlarga ko'ra, o'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi aloqalar miloddan avvalgi VII-VI asrlarda mavjud bo'lgan Ahmoniyalar va miloddan avvalgi III-II hukm surgan Qang davlati tarixiga borib taqaladi [1].

Ikki tillilik (o'zbek-tojik tillari), O'rta Osiyoga islom dini kirib kelgandan keyin uchtililik (o'zbek, arab, tojik tillari) Markaziy Osiyo mintaqasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat O'rta osiyo xalqlarining itimoiy, ma'naviy-madaniy hayotida katta rol o'ynagan. Bu yerdan yetishib chiqqan allomalarning aksariyati arab, fors, turkiy va yana bir qancha tillarning usta bilimdonlari bo'lgan.

Tillar hamma davrlarda bir-birini boyitib kelgan. Buni o'zbek va tojik tillari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. "Bilingvizm sharoitida tojik va o'zbek tillarining leksik sathdagi o'zaro aloqalari" mavzusida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan Sh.Jo'rayevning qayd etishicha, genetik jihatdan turli oilalarga mansub bo'lgan o'zbek va tojik tillarida nomushtaraklikdan ko'ra mushtaraklik holatlari ustun sanaladi [2]. Ushbu tillarning hozirgi sinxron holatini o'rganish o'zbek va tojik xalqlarining dunyoqarashi, turmush tarzi, undagi evoyutsion jarayonlar, urf-odatlaridagi o'xshashlik hamda farqli jihatlarini aniqlashtirishda muhim ahamiyat kasb etishi tabiiy.

O'tgan asrning 70-yillarida o'zbek va tojik tillarining o'zaro ta'siri masalasini atroflicha tadqiq etgan K.Yusupov: "O'zbek va tojik xalqlarining hamkorligi ular tilida, tilning lug'at sostavi va grammatik qurilishida o'z aksini topdi. O'zbek va tojik tillarining o'zaro ta'sirini o'rganish bu xalqlar tilining tarixi va hozirgi strukturasini o'rganishga katta yordam beradi", – deb yozgan edi [3]. Bizningcha, mazkur tadqiqot o'z davri uchun xarakterli bo'lib, hozirda O'zbekistondagi mavjud tillarni o'rganishning yangi sifat bosqichi boshlandi. Mintaqadagi tillar, dialektlar va shevalar bo'yicha materiallarni yig'ish, tadqiq etish bosqichidan sof analitik bosqichga, ya'ni hududlar tilini areal o'rganishga o'tildi. Bunday yondashuv ayni zamon talabi hamdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13 maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4797-sonli, 2019 yil 21 oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020 yil 20 oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarida davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni

chuqur o'rganish, mintaqadagi boshqa tillarga o'zaro hurmat-e'tiborda bo'lish masalalariga ham alohida ahamiyat qaratilgan [4]. Jumladan, o'zbek va tojik xalqlari yonma-yon yashayotgan alohida hududlarni areal tadqiq etish kelgusida o'zbek tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lishi mumkin.

Aslida, o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi aloqalarni o'rganish uzoq tarixni o'z ichiga oladi. Uni shartli ravishda quyidagi besh davrga bo'lish maqsadga muvofiq.

1-davr – Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiylardan tortib, to XX asr boshigacha bo'lgan davr. Bu davr asosan forsiy tilning rasmiy va badiiy til sifatidagi ustunligi va umumturkiy tilni tiklash uchun olib borilgan sa'y-harakatlarning boshlanishi, pirovard natijada Alisher Navoiyning eski o'zbek tilining mavqeini ko'tarishi, uning har sohada forsiy tildan qolishmasligini ilmiy jihatdan asoslab berishi bilan xarakterlanadi.

2-davr – A.Z.Rozenfeld, N.V.Nalivkin, I.I.Zarubin, YE.D.Polivanov, A.N.Borovkov, K.KYudaxin, V.V.Reshetov kabi turkiyshunoslar va forsiyshunoslar tomonidan o'zbek va tojik tillarining kelib chiqishi, o'zaro aloqalari bo'yicha olib borilgan ishlarni o'z ichiga qamrab oladi.

3-davr – O'zbek va tojik xalqlari ichidan yetishib chiqqan milliy kadrlar: Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Faxri Kamol, Ayub G'ulomov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzayev, X.Doniyorov va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlardan iborat. Bu davrda o'zbek va tojik tillari ular o'rtasidagi mushtarak va farqli jihatlar ilmiy jihatdan asoslab berila boshlandi. Tadqiqotlar qamrovi ittifoq miqyosiga ko'tarildi.

4-davr – 50-yillardan tortib to 2016-yilgacha bo'lgan davr. Bu davrda asosiy e'tibor o'zbek va mintaqadagi tojik xalq shevalarining fonetik, leksik, grammatik, sintaktik xususiyatlarini monografik planda o'rganishga qaratildi. Natijada o'zbek va tojik xalq shevalari bo'yicha boy va qimmatbaho materiallar to'plandi.

5-davr – sheva va dialektlarni areal tilshunoslik aspektida tadqiq etish uchun yo'l ochildi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida prof.S.Ashirboyev boshchiligidagi dialektologik markaz ish boshladi. Markaz tomonidan areal tilshunoslikni rivojlantirish bo'yicha bir qator e'tiborga molik amaliy ishlar bajarildi. Nufuzli anjumanlar tashkil etildi, tayanch oliy ta'lim muassasalarida 70230103 – Folklorshunoslik va dialektologiya mutaxassisligiga magistrlar qabul qilindi, darsliklar va uslubiy-qo'llanmalar yaratildi [5]. A.Shermatov, A.Jo'rayevlardan keyin deyarli 30 yillar chamasi vaqt o'tib I.Darvishev tomonidan Darvishev I. "Janubiy-g'arbiy Namangan shevalari fonetik-fonologik xususiyatlarining areal tadqiqi" mavzusida ilmiy-tadqiqot ishi bajarildi [6]. Lekin, bular xamir uchidan patir. Oldinda amalga oshirilishi kerak bo'lgan ulkan vazifalar turibdi. Shulardan birini Respublikamiz va dunyodagi o'zbek va mintaqada yashovchi o'zga xalq shevalari, dialektlarini o'rganishni yakunlash, mamlakatimizda yashovchi boshqa millat vakillari tiliga o'zbek tilining va aksincha, boshqa tillarning o'zbek tiliga ta'siri masalasini chuqur o'rganish, hududlararo va undan keyingi bosqichda o'zbek xalq shevalarining yagona lingvistik xaritasini yaratish ishlari tashkil etadi. Buning uchun hududlar ichiga chuqur kirib borish talab etiladi. Ana shunday hududlardan biri Andijon viloyati Oltinko'l tumani Xondibog'i va Hindimozor va Paxtaobod tumani Tojikqishloq mahallasidir.

Ma'lumki, tojik xalqi to'p bo'lib yashaydigan Samarqand, Buxoro, Surxondaryo viloyatlarida o'zbek-tojik tillari aloqalarida faollik va muntazamlilik kuzatiladi, biroq Hindibog'i, Hindimozor va Tojikqishloq kabi hududlarda bu jarayon o'zgacha kechadi. Boisi Xondibog'i va Hindimozor qishlog'i janubdan Qayirma QFY, sharqdan Ko'tarmachek QFY, shimoldan Ijtimoyat QFY, g'arbdan Madyarchek QFY bilan chegaradosh. Tojikqishloqni atrofdan To'pabjuvoz, Xayraobod, Boykechik qishloqlari o'rab turadi. Bu hududlarda asosan o'zbeklar yashaydi. Shunga ko'ra Xondibog'i, Hindimozor va Tojikqishloqlarda yashovchi aholi tilida o'ziga xos lisoniy manzara hosil bo'lgan. Kuzatuvlarimizni ushbu qishloqlar aholisi nutqidagi fonetik va leksik xususiyatlarni ochib berishga qaratdik va quyidagi holatlarni aniqladik.

I. Xondibog‘i qishlog‘i bo‘yicha:

1. Shevadagi qo‘llangan so‘zlarning ko‘pi o‘zbek tilidagi muqobiliga monand, lekin fonetik jihatdan farqi talaffuz qilinadi. Masalan, til o‘rta, orqa qator, yarim lablangan o unlisining til o‘rta, old qator, lablangan o unlisiga almashishi kuzatiladi: [ɔ>o]: *bɔbɔ>bobo*, *tɔg‘ɔ>tog‘a*, *pɔchchɔ>pochcho*, *bɔja>bɔjo*, *chɔvli>chovli*, *piyɔla>piyola* ba x.k.

2. Old qator, yuqori tor, lablanmagan i unlisini so‘z o‘rtasida birlamchi cho‘ziqlikka uchrashi: *sh(i)m > shi:m* каби.

3. Portlovchi va sirg‘aluvchi tovushlarning almashinuvi: [f>p]: *faqir>paqir*, *kafgir >kapgir* ba x.k.

4. Shevada tojik va o‘zbek tillaridagi so‘zlarning parallel qo‘llanishi: *acha//buvi*, *hevar//qayniog‘a*, *lulak//chaqaloq*, *kudak//bo‘la*, *bachcha//o‘g‘il bola*, *kirta//ko‘ylak*, *toqqi//do‘ppi*, *linggi//ro‘mol*, *jumma//to‘n*, *dek//qozon*, *kavlez//cho‘mich* ba x.k.

Areal nuqtai nazarda Xondibog‘i va Hindimozor qishloqlari Xondibog‘i MFYga qaraydi. Har ikkala qishloq aholisi tojik tilida gaplashgani bilan ularning talaffuzidagi tojikcha so‘zlar o‘zgarib, tojik tilining Xondibog‘i shevasi yuzaga kela boshlagan. Bunga *duxtar* (qiz bola)ning *dixta*; *guzashta* (qo‘y) so‘zining *guspan*; *dauidan* (yugurmoq) so‘zining *bdaven*, *hobidon* (uxlamoq) so‘zining so‘zi *havra* tarzida qo‘llanilishini misol qilib keltirish mumkin.

4. Aholi nutqida o‘zbekcha so‘zlar ham uchraydi. Masalan, *ɔvsin* so‘zi *avsin* tarzida aytiladi. Uning tojikcha *dilrabɔy* varianti umuman qo‘llanmaydi.

5. Sheva vakillari tojik xalqiga xos bo‘lgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar bilan bog‘liq so‘zlarni o‘z nutqida saqlab kelmoqda. Ularni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) taom nomlari: *ʃangal*, *ʃɔpirmotala*, *qɔtirma*, *qadmɔl*, *ʃapati* va shu kabi;

b) to‘y-marosim nomlari: Masalan, *sartɔrɔʃun*. Unga ko‘ra to‘y marosimi to‘rt kun davom etadi. *Tyūu kamma* deb nomlanuvchi 3-kunda milliy urf-odatlardan biri *sartɔrɔʃun* amalga oshiriladi. Kuyov yig‘ilganlar oldida sochlarining barini oldiradi, sut bilan boshini yuvadi. Yangi sochiq keltirilib kuyov boshi artiladi. Bu odat boshqa xalqlarda kuzatilmaydi, lekin bu urf-odat hozirda asta-sekinlik bilan unutilib borilmoqda.

Yig‘ilgan ma‘lumotlar Xondibog‘i va Hindimozor qishloqlari shevasi haqida ba‘zi bir xulosalar chiqarishga imkon beradi.

1. Tojikcha so‘zlar asosan oila davrasida ishlatiladi. Ko‘cha-ko‘yda, maktabda, bozor-o‘choqda o‘zbek tilida muloqot ketganligi bois aholi o‘zining ona tilisi sanalgan tojik tilidan uzoqlashib bormoqda. *Dauidan//yugurmoq*, *xoxorarus//qaynisingil*, *padar//ota* kabi so‘zlar bugun fonetik farqlar bilan talaffuz etilmoqda.

2. O‘zbeklar bilan doimiy muloqotda bo‘lish ular tilida *amma*, *jiyan*, *xɔla*, *ɔvsin*, *jɔm*, *kalish*, *kamzir* kabi so‘zlarni muntazam ravishda qo‘llanilishiga olib kelgan.

3. Bugungi globallashtiruv jarayonlari qishloq aholisining urf-odatlariga ham ta‘sir qilmoqda. Tojikcha urf-odatlar faqat keksa avlod nutqida saqlanib qolgan, yosh avlod ularni asta-sekin unutib bormoqda.

II. Tojikqishloq bo‘yicha:

1. Paxtaobod tumanidagi Tojikqishloq atrofida ham xuddi Xondibog‘i va Hindimozor qishloqlari kabi o‘zbekzabon aholi yashaydi. Bu o‘z-o‘zidan hududda istiqomat qilayotgan aholi tiliga o‘zbek tilining kuchli ta‘sirida bo‘lishiga olib kelgan. Aksariyat so‘zlar tojikcha intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *hovli-havli*, *pul-pil*, *paqir-faqir*, *tarvuz-tarbiz*, *ko‘cha-kucha* kabi.

2. Qishloq aholisi tilida tojikcha ko‘plab so‘zlar saqlanib qolgan. Ularni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

a) fe‘llar: *bishi* – o‘tir, *bihez* – tur, *meraviymi* – borasanmi, *meshaviymi* – bo‘ldingmi, *biyo* – kel, *xanday* – o‘qidi, *bixun* – o‘qi, *yod bigir* – o‘rgan, *bigi* – ol, *mehrim* – yemoq, *bikash* – tort, *bigard* – yur, *bigza* – o‘tmoq;

b) qarindoshlik atamaları: *hesh* – qarindosh, *apacha* – opa, *opa* – ona, *bobo* – opodda, *xohar* – singil, *dodar* – og‘il uka, *yanga* – kelinoyi, *yazna* – pochcha, *bacha* – o‘g‘il farzand, *dixtar* – qiz farzand;

v) kiyim-kechak nomlari: *jo‘mma* – to‘n, *shalvar* – ishton, *toqqi* – do‘ppi, *kirta* – ko‘ylak, *lingi* – ro‘mol, *popush* – oyoq kiyim, *durracha* – kichkina ro‘mol, *ostin* –yeng, *muzza* – etik;

g) hayvon nomlari: *gav-mol*, *guspan*-qo‘y, *mirx-tovuq*, *gusala-buzoq*, *biz-echki*, *mircha-chumoli*, *shtir-tuya*, *ashp-ot*, *xar-eshak*, *sak-it*, *pishik-mushuk*, *mish-sichqon*, *mor-ilon*;

d) mevalar nomlari: *zandoli* – o‘rik, *sev* – olma, *angir* – uzum, *harbiza* – qovun, *tarbiz* – tarvuz, *kadu* – oshqovoq;

e) tana a‘zolari nomlari: *pochik* – oyoq, *dist* – qo‘l, *sar* – bosh, *shikam* – qorin, *dahan* – og‘iz, *binni* – burun, *gush* – quloq, *muh* – soch, *dandun* – tish, *mijja* – kipriq va h.k.

3. Aholi leksikasida milliy taom nomlarini bildiruvchi so‘zlar ham bor. Faqat Tojikqishloqda holvaytarning quritilgan turi uchraydi, marosimlarda uni dasturxongga tortishadi va mahalliy aholi uni “*milliy taomimiz*” deb e‘tirof etishadi, nomini “*holva*” deyishadi.

Umumiy xulosalar:

1. Farg‘ona vodiysidagi tojikzabon aholi haqida gap ketganida tadqiqotchilar asosiy e‘tiborni Namangan viloyatidagi Chust, Kosonsoy, Farg‘ona viloyatidagi So‘h, Rishton, Andijon viloyatidagi Marhamat, Shahrixon tumanlaridagi aholi nuqtiga qaratadi, lekin o‘zbek tillik aholi o‘rtasida qolib ketgan Xondibog‘i, Hindimozor, Tojikqishloq kabi aholi tili deyarli o‘rganilmagan.

Areal lingvistika bilan shug‘ullangan tadqiqotchilar yuqoridagi kabi holatlarga deyarli e‘tibor qaratishmagan. O‘zbek tillik massivlar zonalashtirilganda, masalan, Farg‘ona vodiysidagi dialektal zonalar Janubiy-sharqiy Farg‘ona dialektal zonasi (Andijon-O‘sh), Janubiy-g‘arbiy Farg‘ona dialektal zonasi (Marg‘ilon-Qo‘qon), Shimoliy Farg‘ona dialektal zonasi (Namangan) tarzida uchta katta guruhga ajratilgan. Bunday zonalashtirish ikki jihatiga ko‘ra talabga javob bermaydi.

1. Vodiya istiqomat qilayotgan o‘zbek, tojik, qirg‘iz va boshqa xalqlarning areal joylashuvi azaldan aniq va ularni alohida zonalarga ajratish zarur. Masalan, Farg‘ona viloyatining Rishton, Beshariq, Namangan viloyatining Chust, Kosonsoy, Andijon viloyatining Shahrixon, Marhamat tumanlarida va boshqa qishloqlarda tojiklar, vodiyning Qirg‘iziston bilan chegaradosh hududlarida qirg‘izlar muqim yashaydi. Ularni Farg‘ona vodiysidagi aralash dialektal zonaar: a) tojik dialektal zonasi; b) qirg‘iz dialektal zonasi tarzida ajratish maqsadga muvofiq. Shunda yuqoridagi kabi Xondibog‘i, Hindimozor, Tojik qishloq singari hududlar nazardan chetda qolmagan bo‘ladi.

2. Vodiya hududlarning bugungi areal holatini o‘tgan asrning 80-yillari bilan aslo solishtirib bo‘lmaydi. O‘sh, O‘zgan, Jalolobod, Xo‘jand singari shaharlarda u paytlari qirg‘iz va tojik xalqi vakillari deyarli yashamagan. Bugun bu joylarda ularning nufuzi o‘zbek xalqinikidan baland. Turli obyektiv va subyektiv sabablarga ko‘ra bu yerda yashagan o‘zbek millati vakillari boshqa hududlarga chiqib ketdi. O‘zbek tili qirg‘iz va tojik tillarini kuchli ta‘sirida qoldi. Bu yerlarda yashayotgan o‘zbeklarning asosiy maqsadi o‘zbek tili va milliy qadriyatlarni saqlab qolishga qaratilgan. Shunga ko‘ra ularni alohida olingan o‘zbek tillik zonalarga ajratish lozim.

3. Xondibog‘i, Hindimozor qishloqlari viloyat markazidan 20 km uzoqlikda, Tojikqishloq 25 km. Hududlar orasi 40-45 km. ni tashkil etadi. Ular o‘rtasida bir paytlari tarixiy aloqalar bo‘lgan, Qo‘qon, Xo‘jand kabi katta shaharlar ular uchun fokus nuqta vazifasini bajargan. Siyosiy tuzumlarning o‘zgarishi, vodiyning uzoq qishlaqlariga kelayotgan radiatsiyalarni to‘sib qo‘ygan. Ular uchun fokus nuqtaning qaysi ekanligi ham xiralashgan.

4. Fokus nuqtadan uzoqlashish jarayoni boshqa tillar o‘ramida qolgan shevalarda alohida til belgilarining paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Masalan, Xondibog‘i va Hindimozor aholisi tili bilan Tojikqishloq aholisi tili o‘rtasida asta-sekinlik bilan farqlar yuzaga kelmoqda. Olma Xondibog‘i va Hindimozorda sep yeyilsa, Tojikqishloqda sev deb ataladi.

Umuman olganda, bu kabi alohida hududlar tilini areal o'rganish Markaziy Osiyoda uzoq davrlardan biri hukm surib kelgan bilingvizm hodisasi, uning sinxron ko'rinishlari, milliy tillar taraqqiyotidagi o'ziga xosliklar va ularning bir-biriga ta'siri masalasini oydinlashtirishga, boshqa tillar o'ramida qolgan oz sonli sheva vakillariga o'zlarining lisoniy muammolarini aniqlash va hal etishda yaqindan yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенезиси ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, – 2007.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
3. Дарвишев И. Жанубий-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг ареал тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореферати. – Фарғона, 2018.
4. Жўраев Ш. Билингвизм шароитида тожик ва ўзбек тилларининг лексик сатҳдаги ўзаро алоқалари (Самарқанд вилояти материаллари асосида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Самарқанд, 2018.
5. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi. Toshkent: Innovatsiya- Ziya, 2020.
6. Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. – Тошкент: Фан, 1974.
7. lex.uz.

SHIMOLIY TOJIKISTON HUDUDI BILAN BOG'LIQ AYRIM TOPONIMLARNING ILMIY MANBALARDAGI TALQINI

INTERPRETATION OF SOME TOPONYMS RELATED TO THE TERRITORY OF NORTHERN TAJIKISTAN IN SCIENTIFIC SOURCES

Mo'min Turdibekov,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori*

Annotation. *In this article, it is revealed with the help of examples that the toponyms of Northern Tajikistan have their own characteristics as an integral part of the toponyms of Uzbekistan. Although the toponyms of Northern Tajikistan have not been specifically studied in a monographic plan, it is possible to have certain ideas about the toponyms of the region through some scientific sources. The article provides detailed information about these scientific sources.*

Key words: *Hisar, agba, Almabaro, Karasokol, Karakalpak, Metar, Galcha, Mangit, Mitn, Syrdaryo.*

Shimoliy Tojikiston toponimiyasi ham O'zbekiston toponimiyasining uzviy bir qismi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston hududida joylashgan geografik obyektlar va ularni nomlovchi toponimik birliklar yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirib kelinmoqda. Ular orqali o'zbek tilidagi joy nomlarining leksik, grammatik, etimologik, onomastik, lingvogeografik, tarix bilan bog'liq xususiyatlariga doir qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Xususan, o'zbek toponimiyasining ajralmas qismi bo'lgan Shimoliy Tojikiston toponimlari guruhiga mansub joy nomlarining ayrimlari ilmiy manbalarda o'z talqinini topgan.

Shimoliy Tojikiston toponimlari ilmiy jihatdan kam o'rganilgan bo'lsa-da, hudud toponimlari to'g'risida ma'lum tasavvur uyg'otadigan manbalar mavjud. Jumladan, toponimlarni o'rganish

tarixiga oid e'tiborga molik ma'lumotlarni A.L.Xromovning "Tojikiston toponimiyasi va mikrotoponimiyasidan ocherklar" asarida kuzatishimiz mumkin.

A.L.Xromov O'rta Osiyoning toponimik muammolari bilan miloddan oldingi I asrlarda yunon olimi Strabon qiziqqanligini, toponimik ekskurslarni Ibn Xo'rdodbehning (IX asr), keyinchalik Narshaxiy (X asr) va Muqaddasiylarning (X asr) asarlaridan topish mumkinligini, ammo ular tasodifiy xarakter kasb etishiva xalq etimologiyasiga asoslanganligini qayd etadi.

A.L.Xromov arab geografi Yoqutni O'rta Osiyo va musulmon Sharqining birinchi toponimisti deb hisoblaydi. Hech mubolag'asiz aytish mumkinki, - deydi u – Yoqutning geografik muammolarni tahlil qilish usuli hozirgi zamon metodlarini, ayniqsa, toponimlarni topoformantlarga ajratib tasniflash metodini eslatadi: "O'rta Osiyo toponimiyasini faol o'rganish faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Shu paytdan boshlab toponimika masalalariga daxldor bo'lgan barcha ishlarni ulardagi materialning bayon etilish xarakteriga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga maxsus toponimik kuzatishlar, ya'ni geografik nomlar o'rganish obyekti bo'lgan ishlar kiradi. Mualliflar u yoki bu darajada toponimik masalalarni yoritgan tarix, geografiya va o'lkashunoslikka oid asarlar ikkinchi guruhni tashkil etadi".

Ammo, uning X-XIII asrlar Movarounnahr toponimiyasining katta foizini islomgacha bo'lgan davrdan meros qolgan sharqiy eroniy (sug'diy, xorazmiy va ehtimol, baqtriya) toponimlar tashkil qiladi, degan fikri ilmiy aniqlikni talab qiladi. Shunga qaramasdan, muallif birmuncha asosli fikrlarni ham o'rtaga tashlagan: "XIII asr Movarounnahr toponimiyasining shakllanish jarayoni turkiy elementlarning kuchayishi va buning oqibatida sharqiy eroniy qatlamning siqib chiqarilishi bilan bog'liq. Sharqiy eroniy toponimiyadagi jadal buzilishlar va moslashishlar, ayniqsa, tojik tili turkiy tillar bilan almashgan hududlarda sodir bo'ldi. Turkiy tili aholi uchun qabul qilingan toponimiya aynan "gung" toponimiya edi. Hozirgi paytda O'zbekiston va Tojikistonning shimoliy hududlarida sharqiy eroniy toponimiya elementlari kam miqdorda saqlanib qolgan".

B.A.Serebrennikov ta'kidlaganidek: "Toponimik nomlar g'ayrioddiy turg'unlikka ega bo'ladi. Yer yuzida xalqlar va tillar yo'q bo'lib ketishi, toponimlar esa o'ziga xos atoli otlar sifatida, geografik obyektlarning ifodasi sifatida boshqa xalqlar tomonidan oson o'zlashtirilishi va shu yo'llar bilan ming yillab saqlanishi mumkin".

Substrat toponimlarni o'rganish borasida ham A.L.Xromovning fikrlari diqqatga sazovor. U "Tojikistondagi toponimik tadqiqotlarning ahvoli va vazifalari" nomli maqolasida O'rta Osiyo substrat toponimlarinio'rganishdagi ba'zi bir yuzakiliklarni tanqid qiladi. Jumladan, *hisor* "qal'a" yoki *ag'ba* "dovon" atamalarining arabcha toponim deb izohlanishini tanqid qiladi va o'z fikrini bu so'zlarning turkiy va eroniy tillarga toponimik vazifani bajargunga qadar to'laqonli leksik birliklar sifatida kirib kelganligi bilan dalillaydi. "U yoki bu toponimning arabiy qatlamga mansubligini isbotlash uchun, - deb yozadi u, - onimizatsiyaning qandaydir boshqa asosda emas, balki aynan arab tili negizida va arab tili grammatikasi qoidalariga ko'ra amalga oshirilganligi haqida mutlaqoishonchli bilim kerak". Uning quyidagi fikri ham muhim ahamiyatga ega: "XII-XIII asr arab va fors-tojik tillaridan o'rganish uchun olingan materiallar shundan dalolat beradiki, VII-VIII asrlarda arablarning O'rta Osiyoga kelishi bilan toponimlarda jiddiy almashinishlar sodir bo'lgan emas. V.V.Bartoldning ta'kidlashicha, X asr musulmon geograflari V asr manbalaridagi keltirgan nomlar arablargacha shakllangan edi. Arab tili negizida shakllangan toponimlar juda ozchilikni tashkil qiladi".

Tojikiston toponimiyasi tadqiqotchilaridan biri A.Rozenfeld "Toponimika Vandja" nomli maqolasida Shimoliy Tojikiston toponimiyasidagi ayrim toponimlar yuzasidan o'z munosabatini bildirib o'tgan. Xususan, G'onchi tumanida joylashgan *Olmabaro* nomli qishloq nomidagi *baroz* so'zining eroniy tillarga tegishli ekanligi, o'zbek tilida "baland joy" ma'nosini ifodalashi, Shimoliy Tojikistonda bu so'zdan yasalgan toponimlar ko'p uchrashini qayd qilingan. Bu toponim tarkibidagi baroz topoformanti bir qancha tillarda yuqoridagiga monand ma'noda uchraydi. Masalan:

osetinlarda *barz* “to‘da, balandlik, qo‘rg‘on, ko‘prik”; *bar* “tog‘ bag‘ri”, qadimgi armanlarda *bardzravandon* “yassitog‘lik”. Qashqadaryo, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham ushbu termindan shakllangan bir qator toponimlar uchraydi: *To‘pchiboybaroz*, *Kattabaro*, *Kichikbaroz* va b. Toponimist T.Nafasovning “O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati”da bu so‘z bilan bog‘liq quyidagi ma‘lumotlarni kuzatamiz: “Buzovut (Chorvoq qishloq) toponimi tarkibida ham shu termin saqlangan. Bu nom so‘g‘dcha *barz+ovut* komponentlaridan shakllangan. U qadimda turkiy tillarga ham o‘zlashgan. Eroniy va turkiy tillarda *burz~borz ~ barz* “baland, yuqori” variantlarida qo‘llangan. –*ovut ~ -ovat ~ -ut* – so‘g‘dcha avat “joy” so‘zidan shakllangan”. Bu nom dastlab oronim sifatida vujudga kelib, keyinchalik oykonimga o‘tgan.

Shimoliy Tojikiston hududida geografik joylar va ularni nomlovchi toponimlarning ayrimlari bilan bog‘liq talqinlarga e‘tibor qaratamiz. Jumladan, hudud toponimiyasida faol bo‘lgan toponimlardan biri *Qurama*dir. *Qurama* Shahriston tumaniga qarashli Qayirma qishlog‘idagi mahalla, guzar nomi sifatida qayd qilinadi. Matcho tumanida *Qurama* so‘zi bilan ataladigan tog‘ ham mavjud. *Qurama* so‘zi turkiy tillarga xos bo‘lib, “quralgan, aralash, turli bo‘laklardan tashkil topgan” degan ma‘noni anglatadi. Ushbu toponim bevosita *qurama* etnonimi bilan bog‘liq. *Qurama* – o‘zbek xalqi tarkibidagi etnik guruhlardan birining nomi bo‘lib, bu etnik guruhning ajdodlari XV asr va XVI asrning birinchi yarmiga qadar Dashti Qipchoqda yashab kelganlar. Bularning katta bir qismi XVII-XVIII asrlar davomida O‘rta Osiyoga, shu jumladan, hozirgi Shimoliy Tojikiston hududiga kelib joylashgan. 1926 yilgi aholi ro‘yxatiga ko‘ra Farg‘ona vodiysida yashovchi quramalarning soni 50 mingga yaqin bo‘lgan. Bu etnik guruh Ohangaron havzasida, Andijon bilan Namangan orasida, hamda hozirgi Shimoliy Tojikistonda turib qolganlar. Shuning uchun ham mazkur joylarda qurama qabilasi nomidan vujudga kelgan toponimlar ko‘p uchraydi. V.V.Reshetovning yozishicha, quramalar Ohangaron vodiysida jaloyirlar kelib o‘rnashgan davrda tarkib topgan, ular eron, turkiy va mo‘g‘ul elementlarining chatishib ketishidan vujudga kelgan. XV-XVI asrlarda quramalarga ko‘chmanchi o‘zbeklar, undan keyin qozoqlar kelib qo‘shilgan.

Qorasoqol – Istaravshan tumanida joylashgan qishloq nomi. Bu toponim asosida qorasoqol etnonimi turadi. Istaravshan tumanida *Qorasoqol bobo* nomli tarixiy mozar ham mavjud. Mazkur mozar ham urug‘ nomi bilan atalgan. Farg‘ona viloyati Yozyovon tumanida ham *Qorasoqol* nomi bilan ataladigan qishloq mavjud. Bir necha turkiy xalqlar tarkibiga kirgan olchin qabilasining kichik bir urug‘i qorasoqol deb nomlangan. *Qorasoqol* degan urug‘ qirg‘izlarning tog‘ay qabilasi tarkibida ham mavjud. Anglashiladiki, *Qorasoqol* – etnotoponim, urug‘ nomi asosida yuzaga kelgan qishloq nomidir.

Qoraqalpoq Asht tumanidagi qishloq nomi. *Qoraqalpoqlar* XVIII asrning birinchi yarimida asosan Sirdaryo atrofida hududlarda va Sirdaryo deltasida yashaganlar. Ular bu yerlarda chorvachilik bilan bir qatorda dehqonchilik va baliqchilik orqali hayot kechirganlar.

XVIII asrning boshida qozoqlar va qoraqalpoqlar jung‘orlar tomonidan qilinadigan kuchli hujum xavfi ostida qoladi. Jung‘orlar 1723 yilda Turkiston va Sirdaryo atrofida boshqa shaharlarni egallab, Sirdaryoning o‘rta qismidagi hududlarni bosib oladilar. Jung‘orlar qoraqalpoqlarni o‘zi yashab turgan joylardan siqib chiqaradilar; ularning bir qismi O‘rta Osiyoning ichkarisiga yoki shimoliy-g‘arbga ketishga majbur bo‘ladi. Jung‘orlar hujmidan keyin Sirdaryoda qolgan qoraqalpoqlar ikkiga – “yuqoridagilar” va “pastdagilar”ga bo‘linadilar. “Yuqoridagilar” nomi bilan ataluvchi qoraqalpoqlarning katta qismi turli davrlarda Farg‘ona vodiysi yerlariga kelib, o‘rnashib qolganlar. *Qoraqalpoqlar*ning bir guruhi XVIII asrning birinchi yarmida, asosiy qismi esa XVIII asrning to‘rtinchi choragida Norbo‘tabiy hukmronligi davrida vodiy hududiga ko‘chib kelganlar. Bundan tashqari, Qo‘qon xoni Olimxon (1799-1810) davrida ham bir guruh qoraqalpoqlar Toshkent atrofida bo‘lgan jangda mahalliy xalq bilan birga asir sifatida qo‘lga olinadi va xonlik yerlariga keltirilib turli joylarga tarqatib yuboriladi. *Qoraqalpoqlar*ning Shimoliy Tojikiston hududida joylashib qolishi ham shu davrga to‘g‘ri keladi.

Metar – Spitamen tumanidagi qishloq nomi. Turarjoyning nomlanishiga o‘tmishda qo‘llangan mansab nomlaridan biri – *mehtar* so‘zi asos bo‘lgan. *Mehtar* tarkibidagi fonetik o‘zgarish – h tovushining tushib qolishi natijasida *Metar* shakliga kelib qolgan. Tarixchi A.Juvonmardiyevning yozishicha, *mehtar* so‘zi forscha bo‘lib, lug‘aviy ma‘nosi “buyuk, a‘zam, akbar” demakdir. XVI-XIX asrlardagi Farg‘ona tarixiga oid hujjatlarda *mehtar* lavozimidagi shaxs xon va vazirlarning nishon va yorliqlarini joylarga yetkazuvchi: vazirlarning uy xizmatchisi, goho soliqlarni jamlab, uni kerakli joyga sarflovchi kishilar *mehtar* deb atalgan. XIX asr Qo‘qon xonligi arxivi materiallarida qayd etilishicha, *mehtarlar* savdogarlardan va barcha savdo-sotiq ishlaridan zakot undirish ishlari bilan shug‘ullangan. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, *Metar* toponimi shu mansab egasiga qarashli yerlarda vujudga kelgan, uning nomi bilan atalgan.

Konibodom tumanida *G‘alcha* hamda *G‘alcha-Mullo* nomlari bilan ataladigan dam olish maskanlari mavjud. H.Hasanovning “O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan”, S.Qorayevning “Geografik nomlar ma‘nosi” nomli asarlarida ushbu atoqli otga doir ma‘lumotlar qayd qilingan. Bu atama aslida *g‘archa* bo‘lib, ikki qismdan tashkil topgan: *g‘ar*+*cha*. *G‘ar* – so‘zning asos qismi, -*cha* esa qo‘shimcha. *G‘ar* – qadimiy so‘g‘d tilida “tog‘” degan ma‘noni ifoda etgan. Shunga ko‘ra “*g‘archa*”ning asl ma‘nosi “*tog‘liq*” demakdir. *G‘archa* so‘zi tovush o‘zgarishi tufayli (r tovushining l tovushiga o‘tishi natijasida) “*g‘alcha*”ga aylanib ketgan.

G‘alcha atamasi keyinchalik shahar va tekislikda yashovchi tojik aholisini tog‘lik tojiklardan farqlashga nisbatan ishlatilganligi va u Qorategin, Darvoz, Badaxshon, Ko‘lob aholisiga nisbatan qo‘llanganligi haqidagi ma‘lumotlarni A.Aliyev “O‘zbek tili va adabiyoti masalalari” jurnalidagi maqolasida ham keltirib o‘tadi. Tog‘da istiqomat qiladigan tojiklarga nisbatan *g‘alcha* so‘zining qo‘llanganligi I.I.Zarubin, Y.D.Polivanov tomonidan ham ta‘kidlangan.

Langar qadimgi toponimlardan biri bo‘lib, uning tarqalish areali nihoyatda keng. Bu so‘z O‘rta Osiyo, Afg‘oniston va Eron toponimiyasida faol kuzatiladi. *Langar* so‘zi karvonsaroy, pochta bekati, g‘aribxona va boshqa ma‘nolarda keladi. Shunisi e‘tiborliki, bu xil nomlarni ko‘proq qadimgi karvon yo‘llarida uchratish mumkin. A.Z. Rozenfeld *Langar* toponimi qadimgi yozma manbalarda va keyingi davr toponimik birliklar tarkibida “bekat va to‘xtash joyi” ma‘nosida ishlatilganligini qayd qilib o‘tadi.

Mang‘it G‘onchi tumanidagi qishloq nomi. Bu toponim O‘zbekiston hududida, xususan, viloyatlar va Qoraqalpog‘iston, shuningdek, Moldaviya, Boshqirdiston respublikasi hududida ham faol kuzatiladi. A.Ishayevning “*Mang‘it* so‘zining etimologiyasi haqida” maqolasiga ko‘ra, *mang‘it* so‘zi mo‘g‘ulcha *myanga* so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, “ming, minglar” degan ma‘noni bildiradi. Ma‘lumki, *mang‘it* o‘zbek urug‘laridan birining nomi. Qadimgi yirik qabilalardan biri bo‘lgan *mang‘itlar* Buxoro va Qashqadaryoda hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi, Buxoro xonlari *mang‘itlarga* mansubligi haqida ham ma‘lumotlarga duch kelamiz. *Mang‘it* sulolasi tarixchilari yozishicha, XVIII asrga kelib Movarounnahrda *mang‘itlar* 12000 uylikni tashkil qilgan. *Mang‘it* so‘zining toponimik xarakter kasb etishi ana shu omillar bilan bevosita bog‘liq sanaladi.

Farg‘ona viloyatining Dangara, Buvayda, Andijon viloyatining Xo‘jaobod, Qashqadaryo viloyatining Qamashi, Dehqonobod, Buxoro viloyatining Jondor tumanlarida *Mang‘it*, Xorazm viloyatining Yangibozor tumanidagi *Mang‘itlar*, Gurlan tumani *Mang‘ityop*, Samarqand viloyatining Urgut tumanida *Mang‘itobod*, Kattaqo‘rg‘on tumanida *Mang‘iton* kabi qishloq nomlari *Mang‘it* toponimi qo‘llanishi ko‘lamining kengligidan dalolat beradi. Rus tarixchisi N. Xanikov 1843 yilda yozgan “Buxoro xonligining tavsifi” asarida *mang‘itlar* 3 ta katta tarmoqqa: to‘q *mang‘it*, oq *mang‘it*, qora *mang‘itlarga* bo‘linishini qayd etadi. *Mang‘itlarga* tegishli bo‘lgan yirik urug‘lar nomi hozirda toponimlar sifatida saqlanib qolgan. Xorazm viloyatining Shovot, Qashqadaryo viloyatining Qarshi, Koson tumanlaridagi *To‘qmang‘it*, Samarqand viloyatining Pastdarg‘om, Qashqadaryo viloyatining G‘uzor, Qarshi tumanlaridagi *Oqmang‘it*, *Qoramang‘it* qishloqlarining nomi buning yorqin dalili.

Professor T. Nafasovning yozishicha, Qashqadaryo viloyatining Koson tumanidagi *Boyg'undi*, *Qo'ziqo'chqor*, Kasbi tumanidagi *Cholmang'it*, *O'n ikki Esavoy*, Qamashi, Nishon tumanlaridagi *Baqirchi* toponimi mang'it urug'larining nomlari asosida vujudga kelgan. Bundan tashqari, Farg'ona viloyatining Buvayda tumanida *Bo'ri Mang'it*, *Ko'r Mang'it*, *Sor Mang'it* toponimlari ham uchraydiki, bular, fikrimizcha, mang'it urug'ining kichik shaxobchalari nomlari bilan bog'liq.

Miton – G'onchi tumanida joylashgan qishloq nomi. Xuddi shu toponim Samarqand viloyatining Ishtixon tumanida ham kuzatiladi. Bu so'z qadimgi urug' nomi bo'lib, Eron va O'rta Osiyo xalqlari tilida uchraydi. Bundan tashqari, arab va fors yozma manbalarida X-XIII asrlarda Xorazmda ham *Ardoxoshmiton*, *Raxashmiton*, *Madamiton* kabi nomlar qayd etilgan. Ko'rinib turibdiki, toponim qadimiy tarixga ega.

Miton etnonimini I.M. Dyakonov eramizdan avvalgi XVI-XIII asrlarda Mesopotomiyada mavjud bo'lgan Mitanni davlatining nomi bilan bog'laydi. V.A. Shishkin *Mitan* komponentli toponimlarning hammasini ham etnik nom bilan bog'lash haqiqatga to'g'ri emasligini, buni aniqlash uchun maxsus tarixiy-lingvistik tadqiqot o'tkazish zarurligini bildiradi. Chunki fors tilida *metana* (yashash joy, uy urug' ma'nosidagi) so'zlar bor. Ehtimol, bu toponimlar shu so'z bilan aloqadordir.

Shimoliy Tojikiston toponimlari sirasida *Marguzar* (*Morguzar*) degan toponim ham kuzatiladi. Eski Mastcho tumani, Asht tumanida o'tish joyi, dovon nomi sifatida qo'llangan. Bundan tashqari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlari chegarasi hududida *Molguzar*, Namangan viloyatining Pop tumanida *Morguzar* shaklida, Surxondaryoda *Molguzar* shaklida uchraydi. Xalq bu nomlarni *mol* yoki *mor* so'zlari bilan bog'laydi. Ko'p hollarda, bu nom “ilon o'tgan” deb izohlanadi. Ba'zi toponimistlar nomni shu joyning geografik sharoiti bilan izohlamochi bo'ladilar, ya'ni bu yerlar egri-bugri bo'lgani uchun shunday nomlangan. Aslida, bu so'z ikki komponentdan tashkil topgan, birinchi qismi *mor* emas, balki *marg* 'dir. Bu so'z juda qadimny bo'lib, E.M. Murzayevning fikricha, so'g'd tillariga xosdir. So'g'd tiliga yaqin bo'lgan hozirgi yag'nob tilida *marg* “o'tloq”, arab tilida “bog', o'tloq” kabi ma'nolarga ega. Toponimlar tadqiqotchisi A.E. Rozenfeld *marg* o'zagida *-zor* qo'shimchasi orqali yasalgan *Marg'zor* tojik va fors tillarida “o'tloq, dala, tog'larning o't bilan qoplangan yon bag'ri” ma'nolarida hozir ham qo'llanilishini qayd etadi.

Sirdaryo – daryo nomi sifatida ko'plab ilmiy talqinlar manbai bo'lgan gidronimdir. O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston Respublikalari hududidan oqib o'tib Orol dengiziga qo'yiladigan daryo nomi ma'nosi haqida quyidagilarni kuzatish mumkin: A.Abdurahmonov “tashqaridan, tog' oralaridan keluvchi daryo” deb ta'kidlasa, B.A. Albarov gidronim hind-evropa tillariga xos *sal* “tuz” so'zidan olingan: daryo o'zanida suv yig'ilib, etaklari oqarib turadi, ya'ni “tuzli daryo” ma'nosini anglatadi degan fikrni bildiradi.

E.Murzayev tomonidan ushbu toponim **sir** qabilasi ismidan olinganligi, uning ma'nosini eron tillari orqali izohlash kerakligi, “ko'p, to'kin, yaxshi” degan ma'no anglatishi ta'kidlanadi. S.T. Klyashtorniyni fikricha, bu eron tillarida “asl marvarid” degan ma'noni bildiradi.

Gidronim turli davrlarda turlicha nomlangan, qadimda greklar tomonidan *Yaksarta* Beruniy asarlarida *Hasart* shaklida tilga olinadi. Sirdaryo nomi XIII asrdan boshlab uchratiladi. Plono Qarpini va Asselin XIII asrda bu o'lkaga qilgan safarlarida daryo nomining izohi bilan qiziqadi. Ularga mahalliy xalq “Sari yoki Sariq daryo” deb javob beradi. Ye.Koychubayev Sirdaryo “tez oqar, tez daryo” deb izohlaydi.

Gidronimning izohini turkiy tillardan izlash haqiqatga yaqindir. Chunki daryo nomi Norin va Qoradaryoning qo'shilgan joyidan (Qirg'iziston hududidan) boshlanadi. Bu hudud qadimdan turkiy xalqlar bilan bog'liqdir.

Yuqorida qayd qilinganlardan ma'lum bo'ladiki, Shimoliy Tojikiston toponimiyasidagi ayrim joy nomlari O'zbekiston toponimlari bilan shakl va ma'no jihatdan mushtaraklik kasb etadi. Bu kabi nomlar ma'nosi turli davrlarda ilmiy tekshirishlarning manbai bo'lib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В.В. Соч., 11.ч.1. М.: 1963.
2. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: «Ирфон», 1975.
3. Қораев С., Гуломов П., Раҳимбеков Р. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент, 1979.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимияларининг изоҳли луғати . – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
5. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: “Мысль”, 1974.
6. Решетов В.В. К вопросу о термине «курама» и курамицах // Бюллетень АН УзССР, 1945. - №5.
7. Бейсембиев Т.А. Народы Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1963.
8. Камалов С.К. Каракалпакии XVIII-XIX вв. – Ташкент, 1968.
9. Толстов Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX – начале XX века. – Нукус, - Ташкент, 1963.
10. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрлардаги Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент, 1963.
11. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент, 1965.
12. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент, 1978.
13. Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края. – Ленинград, 1952.
14. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков. – Ташкент, 1926.
15. Розенфельд А.З. Названия **Лянгар** в топонимике Таджикистана // «Изв. Всесоюзного геогр. общ-ва», Т-72, вып. 6, 1940.
16. Ишаев А. Манғит сўзининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1958. – № 2.
17. Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1, М—Л., 1939.
18. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца 4 в. до н. э. – М.-Л., 1956.
19. Кляшторный С.Т. Яксарт – Сирдарья. // Сов. этногр. 1953, вып. - №3..

SHO‘RRABOD QISHLOG‘I SHEVASINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (GRAMMATIK SON VA EGALIK KATEGORIYALARI MISOLIDA)

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF THE DIALECT OF SHORRABAD VILLAGE (EXAMPLE OF GRAMMATICAL NUMBER AND POSSESSION CATEGORIES)

Rahmatov Mardon Mehmonovich,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori

Annotation. The article examines the grammatical features of the dialect of the village of Shorrabad, Karakul district of the Uzbek language on the example of numerical and possessive categories. In some places, dialect-specific numbers and possessive categories have been compared with neighboring dialects, analysed, and comments made on the dialect. In the analysis of these

grammatical forms, comparative, comparative-historical and a number of other methods of linguistic analysis were effectively used.

Key words: *dialectology, dialect, Oghuz, Qarluq, affix, grammatical form, grammatical feature.*

Qorako'l areali Buxoro o'zbek shevalari orasida o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Mazkur hududda tarixan ko'plab turkiy urug' va qabilalar yashab kelgan. Bugungi kunda ularning ko'pchiligi joy nomlari sifatida saqlanib qolgan, shuning uchun olimlar ularga shu yerda istiqomat qilayotgan mahalliy aholining – o'zbeklarning etnik kelib chiqishini belgilovchi muhim faktor sifatida qarashadi. Shunday toponimlarning ba'zilari qadimgi o'g'uz (Sayyot, Solur), qipchoq (Do'rman) qabila va urug'lariga tegishlidir [Шамсиддинов 1964: 14-15].

Qorako'l arealida asosan turkiylarning o'g'uz va qarluq lahjalarida gaplashuvchi aholi vakillari istiqomat qiladi. Mazkur lahjalarning lingvistik xususiyatlari dialektolog olimlar tomonidan monografik planda o'rganilgan [Шамсиддинов 1964; Аллаберганов 2016: 214]. Ammo ularning o'rganilish darajasini bir xilda deb bo'lmaydi. Jumladan, I.Shamsiddinov, A.Allaberdievlarining tadqiqotlari o'g'uz lahjalarini o'rganishga bag'ishlangan. I.Shamsiddinov o'z tadqiqotida Qorako'l o'g'uz shevalarining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini o'zbek adabiy tiliga, Xorazm o'g'uz shevalariga, ayrim o'rinlarda shahar tipidagi (Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Jizzax) shevalarga, ba'zi o'rinlarda boshqa turkiy tillarga (turkman, ozarbayjon, gagauz va turk) qiyoslaganini qiyoslagan bo'lsa, A.Allaberganov Buxoro o'g'uz shevalari leksikasini o'rgangan. U ishda innovatsion markaz sifatida Qorako'l o'g'uz shevalarini oladi va viloyat o'g'uz shevalari leksikasini tahlil qiladi. Har ikkala tadqiqot ham qiyosiy planda bo'lib, o'g'uz shevalariga xos o'xshash va farqli jihatlar ochib berilgan. Shuningdek, tadqiqotchi D.Abdurahmonov ham Buxoro o'g'uz shevalari bo'yicha turkum maqolalar e'lon qilgan [Абдурахмонов 1981: 18-24].

I.Shamsiddinov tadqiqot obyektida Paykent (Poykent), Sho'rovot (Sobiq sho'rolar davrida Sho'rrobot qishlog'i rasmiy hujjatlarda Sho'robod tarzida yuritilgan) aholi punktlari nomlari ham keltiriladi. Ammo negadir olim mazkur toponim va uning aholisi shevasing til xususiyatlariga aniqlik kiritmaydi. Poykent aholi punkti hozirda mavjud emas, bundan 70 yil oldin ham mavjud emas edi (Poykent XII asrdan keyin tashlandiq shaharga aylangan, hozirda u tepalik holiga kelib qolgan. Bu tarixiy shahar mahalliy aholi orasida shahri Hayvar yoki Poykent nomi bilan mashhur – sho'rrobotliklar esa boshqa mahalliy aholi tomonidan poykentliklar deb yuritiladi). Olimning e'tirof etishicha, Qorako'l tumani mahalliy aholisining barchasi o'zbek tilining mahalliy o'g'uz shevasida gaplashadi va ularning tilini esa aralash tipdagi shevalar qatoriga kiritish lozimligini qayd qiladi hamda ular o'g'uz tipli shevalaridan qarluq tipli shevalarga o'tayotgan oraliq shevalar ekanligini qayd qiladi, ammo olim ularning dialektal xususiyatlariga munosabat bildirmaydi [Шамсиддинов 1964: 1]. Shuningdek, M. Mirzayev viloyat hududidagi boshqa o'g'uz shevalari qatorida Qorako'l o'g'uz shevalarining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlariga e'tibor qaratib, ularga o'z munosabatini bildiradi hamda hududda til jihatdan qaluq tip Buxoro dialektlari tarkibiga kiruvchi shevalar ham mavjudligini qayd qiladi [Мирзаев 1969: 10-19]. Darhaqiqat, hozirgi Qorako'l tumani hududida o'zida qisman o'g'uz til elementlarini aks ettirgan hamda lingvistik belgilariga ko'ra qarluq shevalarini eslatuvchi shevalar ham talaygina. Ular sirasiga Sho'rrobot, Qizilrabot, Do'rman va tumanning shu tipdagi boshqa shevalarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, o'zbek tilining grammatik kategoriyalari o'zbek adabiy tili va shevalari uchun shaklan bir xil bo'lib, uni tashkil etadigan so'z shakllari, to'g'rirog'i, affikslarining rang-barangligi bilan adabiy tildan farqlanadi. Albatta, shevalarning bu xususiyati uning boyligidan darak beradi [Ashirboyev 2021: 47]. Biz ushbu maqolada faktik materiallarga tayangan holda (sheva egasi

sifatida) Sho‘rrabot qishlog‘i shevasiga xos grammatik son, egalik kategoriyalariga doir o‘z mulohazalarimizni bayon qildik.

Sho‘rrabot qishlog‘i shevasi o‘zining grammatik xususiyatlariga ko‘ra qarluq va qisman o‘g‘uz lahjalariga xos til elementlarini o‘zida aks ettiruvchi tildir. I.Shamsiddinov o‘z tadqiqotida Qorako‘l va Xorazm o‘g‘uz shevalariga xos umumiy jihatlarni o‘z ichiga olgan tasnifni keltiradi. Ammo bu tasnifda keltirilgan lingvistik belgilar Sho‘rrabot qishlog‘i shevaga to‘la mos kelmaydi. Jumladan, shevada singarmonizmning deyarli amal qilmasligi, grammatik shakllarning qo‘llanishi va ma‘nolariga ko‘ra ko‘p jihatdan Buxoro qarluq tipidagi shevalarga mos kelishi bilan xarakterlanadi, shuningdek, sheva vakillarining etnogenezi ham ularni qarluq guruh sheva vakillariga daxldor deb hisoblash mumkin. Ammo o‘g‘uz sheva vakillari bilan mazkur sheva vakillarining asrlar davomida yonma yon yashaganligi, doimiy ravishda madaniy-ma‘rifiy, maishiy-ijtimoiy munosabatda bo‘lganligi u yoki bu sheva elementiining u shevadan boshqasiga o‘tishi tabiiy. Bu hodisa shevaning grammatik shakllarida ham kuzatiladi.

Ko‘plik son kategoriyasi. U birlik va ko‘plik (jamlik) shakllaridan tashkil topadi. Ma‘lumki, birlik son ko‘plik songa zid qo‘yilishi asosida belgilanadi.

Ko‘plik ma‘nosi. Ma‘lumki, o‘zbek shevalari uchun *-lär // lar* shakli arxivariant sanaladi. O‘rganilayotgan shevada uning *-lä // la* fonetik varianti faol qo‘llanadi: uylar ~ *öjlä*, paxtalar ~ *päxtälä*, kunlar ~ *kunlä*, qizlar ~ *qizlä*, qirlar ~ *qirlä* kabi.

-lä // la affiksi Xorazm o‘g‘uz shevalarida, Qorako‘l, Sayram, Mankent shevalarida, shuningdek, ayrim qarluq lahjasidagi shevalarda qo‘llanishi aytiladi: *bälälä//bäčälä* (Buxoro) kabi. Mazkur misollar o‘rganilayotgan shevaga ham xosligini ta‘kidlagan holda uning *bäčälä//bälä* (nafaol) shakli qo‘llanishda ustunlikka ega. *-lär* grammatik shaklining *-lä* tarzida qo‘llanishi Denov kichik dialekt zonasi qarluq guruh shevalariga ham xos [Turdialiev 2022: 64-72].

Shevada unli bilan boshlangan affiksi oldidan kelgan *-lar* qisqarmasdan to‘la talaffuz qilinadi. Buni shevada *-lär // lar* shaklidan keyin kelgan III shaxs birlik va ko‘plik egalik affikslari misolida ko‘rishimiz mumkin. Masalan:

Shaxs	Byrlık	Ko‘plik
I shaxs	<i>qizlärim</i>	<i>qizläruwuz</i>
II shaxs	<i>qizläriñ</i>	<i>qizlä(r)iz,</i>
III shaxs	<i>qizläri</i>	<i>qizläri</i>

Shevada *-lä* affiksi hurmat ma‘nosini ham ifodalaydi. Bunda *-lä // la* affiksi qarindoshlikni bildiruvchi so‘zlarga emas, balki undan keyin qo‘llangan fe‘llarga (sintaktik usul) qo‘shiladi va hurmat ma‘nosini ifodalaydi: *ätam keldilä, nänni ammam yäpkänlä, u kişi uxläp yätiptilä* kabi.

Kishilik olmoshlariga qo‘shilishi: *sänlä, bizlä, silä, ulä* kabi.

Ko‘plik shaklidagi *sänlä, bizlä, silä, ulä* kishilik olmoshlariga kelishik affikslari to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shiladi:

Kelishiklar	Adabiy tilda	Shevada
1. Bosh kelishik	-	<i>sänlä, bizlä, silä, ulä</i>
2. Qaratqich kelishigi	<i>-ning</i>	<i>Sä(n)lläni, bizläni, siläni, uläni</i>
3. Tushum kelishigi	<i>-ni</i>	<i>Sä(n)lläni, bizläni, siläni, uläni</i>
4. Jo‘nalish kelishigi	<i>-ga</i>	<i>Sä(n)lläya, bizläja, siläja, uläjä</i>
5. O‘rin-payt kelishigi	<i>-da</i>	<i>Sä(n)llädä, bizlädä, silädä, ulädä</i>
6. Chiqish kelishigi	<i>-dan</i>	<i>Sä(n)llädän, bizlädän, silädän, ulädän</i>

Taqqoslash uchun – o‘rganilayotgan shevaga hududiy jihatdan yaqin bo‘lgan Solur, Sayyot o‘zbek o‘g‘uz shevalarida esa ko‘plikdagi kishilik olmoshining turlanishida quyidagicha farqlar kuzatiladi:

Kelishiklar	Sho‘rrabod Solur	Sho‘rrabod Solur

1. Bosh kelishik	<i>ulä ~ ular</i>	<i>qizlä ~ qizlar</i>
2. Qaratqich kelishigi	<i>uläni ~ ulariñ</i>	<i>qizläni ~ qizlari</i>
3. Tushum kelishigi	<i>uläni ~ ulari</i>	<i>qizläni ~ qizlariñ</i>
4. Jo‘nalish kelishigi	<i>uläjä ~ ulara</i>	<i>qizläjä ~ qizlara</i>
5. O‘rin-payt kelishigi	<i>uläda ~ ularda</i>	<i>qizlädä ~ qizlarda</i>
6. Chiqish kelishigi	<i>ulädän ~ ularidan</i>	<i>qizlädän ~ qizlardan</i>

Qaratqich kelishigini -*ñ* affiksi talaffuziga ko‘ra ham farqlanadi (mazkur shevalarda *ñ* tovushi – velyar, Sho‘rrabot shevasida esa palatal).

Shuningdek, Sho‘rrabot shevasida uning quyidagi uslubiy ma‘nolari kuzatiladi:

Jamlik ma‘nosiini ifodalaydi: *ämmämlänikiyä bāruvdim*.

Tur, nav, xil ma‘nosini ifodalaydi: *Uzumlädän āliñ, tāya! Bizläni işläruvzi bir koriñ!*

Chama-taxmin ma‘nosini ifodalaydi: *So:ot 5lädä bārāmān*.

Shuningdek, shevada noaniq ko‘plik ma‘nosi leksis va sintaktik usul bilan hosil qilinadi. Jumladan, *bir to‘da* birikmasi, *buro:z so‘zi* (juda ko‘p ma‘nosida): juda ko‘p odam bor ~ *bir todä ādām bo:*, juda ko‘p odam bor ~ *burä ādām bo:* yoki juda ko‘p uzum uzdik ~ *bir toda uzum uzdik* kabi.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi adabiy til bilan aynan, lekin shevada egalik qo‘shimchalari ko‘p variantlilik kuzatiladi va shu xususiyati bilan ular adabiy tildan farq qiladi.

Shaxs	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	<i>-m // im / um</i>	<i>-wus/z // uwus/z</i>
II shaxs	<i>-ñ // iñ / uñ</i>	<i>-(j)s/z // i</i>
III shaxs	<i>-i // i, -si</i>	<i>-läri</i>

I shaxs birligida *-m // im // üm* affiksi qatnashadi: bolam ~ *bäčäm*, ukam ~ *ukäm*, olmam ~ *älmäm*, o‘rigim ~ *zaldārim*; qizim ~ *qizim*, kitopim ~ *kitāpim*, uzumim ~ *uzumum*, kuchim ~ *kučum*, ishim ~ *išim*, bog‘im ~ *bāyim*; .

I shaxs ko‘pligida *-vus/z* affiksi qatnashadi. Bu shakl mazkur shevaga xos bo‘lib, boshqa hudud shevalarda kuzatilmaydi [Мирзаев 1969: 45]: bolamiz ~ *bäčowus/z*, uka ~ *ukowus/z*, olmamiz ~ *älmowus/z*, o‘rigimiz ~ *zaldāruwus/z*; qizimiz ~ *qizuwus/z*, kitobimiz ~ *kitāpuwus/z*, qolimiz ~ *qolümüs/z*, kuchimiz ~ *küčuwus/z*, ishimiz ~ *išiwus/z*.

II shaxs birligida *-ñ // iñ // üñ* affikslari keladi: bolang ~ *bäčāñ*, ukang ~ *ukāñ*, olma ~ *älmāñ*, o‘riging ~ *zaldāriñ*; qizing ~ *qiziñ*, kitobing ~ *kitāpiñ*, qoling ~ *qoliñ*, , kuching ~ *kučūñ*, ishing ~ *išīñ*.

II shaxs ko‘pligida *-(j)z* affikslari ishtirok etadi: bolangiz ~ *bäče(j)s/z*, ukangiz ~ *uke(j)s/z*, olma ~ *älme(j)s/z*, o‘rigingiz ~ *zaldāri(j)s/z*; qizingiz ~ *qizi(j)s/z*, kitobingiz ~ *kitāpi(j)s/z*, qolingiz ~ *qoli(j)s/z*, kuchingiz ~ *kuči(j)s/z*, ishingiz ~ *iši(j)s/z*, bog‘ingiz ~ *bāylāri(j)s/z*. Bu shakl Buxoro shahar tipidagi shevalarda kuzatilmaydi [Мирзаев 1969: 45].

III shaxs birlikda *-i, -si* affiksilar qo‘llanadi: bolasi ~ *bäčäsi*, ukasi ~ *ukäsi*, olmasi ~ *älmäsi*, o‘rigi ~ *zaldārisi*; qizi ~ *qizi*, kitobi ~ *kitāpi*, qoli ~ *qoli*, kuchi ~ *kuči*, ishi ~ *iši*, bog‘i ~ *bāyi*.

III shaxs ko‘pligida *-läri* affiksilar qatnashadi: bolasi ~ *bäčäläri*, ukasi ~ *ukäläri*, olma ~ *älmäläri*, o‘riklari ~ *zaldāriläri*; qizi ~ *qizi*, kitobi ~ *kitāpläri*, qoli ~ *qolläri*, kuchi ~ *kučläri*, ishi ~ *išläri*, bog‘i ~ *bāyläri*.

Egalik shakllarining singarmonizmga munosabati. Yuqorida berilgan namunalardan ma‘lum bo‘ladiki, shevada singarmonizm saqlangan, ammo juda kuchsiz. Jumladan, shevada labial singarmonizm ba‘zi holatlardagina amal qiladi. Lablanish hodisasi ko‘proq I-II shaxsda kuchsiz pozitsiyadagina namoyon bo‘ladi:

Shaxs	Birlik	Ko‘plik

I shaxs	bog'im ~ <i>bāyg'im</i>	bog'imiz ~ <i>bāyuwus/z</i>	bog'larimiz ~ <i>bāylāruwus/z</i>
II shaxs	bog'ing ~ <i>bāyinq</i>	bog'ingiz ~ <i>bāyi(j)s/z</i>	bog'laringiz ~ <i>bāylāri(j)s/z</i>
III shaxs	bog'i ~ <i>bāyi</i>	bog'lari ~ <i>bāylāri</i>	bog'lari ~ <i>bāylāri</i>

Sho'rrabot qishlog'i shevasiga xos grammatik son, egalik shakllari ayrim jihatlari bilan Qorako'l o'g'uz shevalariga, ayrim jihatlari bilan Buxoro va boshqa qarluq lahjalariga mos keladi. Uni aralash (oraliq) shevalar qatorida o'rganish maqsadga muvofiq.

Sho'rrabot qishlog'i shevasida singarmonizm hodisasi keng tarqalmagan, ammo uning qoldiqlari ba'zi so'zlarda, grammatik shakllarda saqlanib qolgan.

ä – til oldi, indifferent tovush

i – til oldi, indiferent tovush

u – til oldi, indifferent tovush

o - til oldi, indifferent tovush

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allaberganov A. Buxoro o'g'uz shevalari. Filol.fan.bo'yicha fals.d-ri (PhD) ...diss. – Toshkent, 2018.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 78-79.
3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш., Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2008.
4. Абдурахмонов Д. Бухоро область ўғуз шевалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. 6-сон.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
6. Turdaliyev A. Denov qarluqlari shevasida kelishiklarning qo'llanishi. – Termiz. J//Filologik tadqiqotlar: Til, adabiyot, ta'lim. 2002. 7-son.
7. Turdaliyev A. Denov shevasining tasniflardagi o'rni. – Toshkent. O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv. 2022.
8. Джуманазаров Ю. Морфологические особенности хорезмского говора узбекского языка. Автореф.1961.
9. Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро шевалари. – Тошкент: Фан, 1969.
10. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984.
11. Шерматов А. Қуйи Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, 1972. –Б. 83
12. Шамсиддинов И.И. Каракульский говор узбекского языка. – Ташкент, 1964.

NAVOIY IJODIDA XALQ MAQOLLARINING O'RNI

THE ROLE OF FOLK PROVERBS IN NAVOI'S CREATION

Tog'ayev To'lqin Mamanazarovich,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotation. The article discusses the relationship between the language and style of Navoi's works and the folk oral creativity, in particular, the role of folk proverbs in the popular expression of high human ideas in the poet's works.

Key words: ghazal, epic, metaphor, mysticism, folklore, proverb.

Buyuk mutaffakkir asarlari inson kamolotiga qanot beradigan ta'limotga boy. Ulardagi o'lmas g'oyalar bugungi fozil jamiyat qurilishida bag'oyat qadrli. Zero, alloma qoldirgan bebaho ulkan meros bitmas-tuganmas ma'naviyat xazinasi, adoqsiz ma'naviy boylikdir.

Navoiy asarlarining tili va uslubi ularda uchraydigan arabiy, forsiy so'z va iboralar evaziga ancha murakkab. Bu hol tasavvuf she'riyatida tatbiq etilgan majoziy obrazlar, timsol va ramzlar, istilohlar, turli ifoda vositalari, orifona she'rlarning g'oyaviy-badiiy mazmuni bilan bog'liq, albatta. O'zining ulug'vorligi, naqshinkorligi, jozibadorligi, fusunkorligi bilan fors-tojik adabiyoti bilan bo'ylashish, uning panjasiga panja urish talabi Navoiy hadi a'losiga chiqargan turkiy so'z san'atining shunday til va uslubda navo topishiga sababdir. Shu jihatdan Navoiy turkiy adabiyotning Atoiy, Lutfiy, hattoki, Bobur kabi shoirlaridan ajralib turadi. Ammo jami asarlari bag'rida g'oyat turkona jilo topgan jumlar, ifoda-iboralar mo'lk, bu tilni bugungi o'quvchi hyech bir lug'atlarsiz tushuna oladi. Navoiy ijodi shundan dalolat beradiki, shoir xalq og'zaki ijodiga chuqur ehtiromda bo'lgan, uni sevgan va ardoqlagan. Davrining yozma adabiyoti bilan bir qatorda xalq donishmandligining bitmas-tuganmas ma'ni javohirlarini terib o'rgangan, o'zlashtirgan va o'z asarlarida san'atkorona qo'llagan. Navoiy asarlarining xalqchilligi ularda ilgari surilgan yuksak insoniy g'oyalarning xalqona ifoda yo'sinida, shoirning xalq tili va badiiy tafakkuridan to'kis bahramandligida ko'rinadi. Shulardan ba'zilariga – shoirning xalq maqollaridan foydalanish mahoratiga diqqatni qaratmoqchimiz.

Navoiy g'azallaridan birida shunday baytni o'qiymiz:

Husnidin mehr g'arazdur, ey ishq,

Bu masaldur: “Silig'ingdin ilig'ing”. [Алишер Навоий 1988: 276].

Baytdagi **“Silig'ingdin ilig'ing”** maqoli buyuk mutasavvif Yassaviy yurti bo'lgan Turkistonda hozirda ham xalq tilida **“Suluvingdan iluving”** yoki **“Suluvingdan jiluving”**, qirg'izlarda esa **“Suluusunan jyluuu”** shakllarida uchraydi. Ushbu maqol el ichida soddaroq talqin qilinishicha, “silliq, chiroyli bo'laman deb, yupqa-yengil kiyinib, sovg'atdan ko'ra, qo'polroq ko'rinsa-da yoki eskiroq bo'lsa-da issiq kiyinib, sog'liqni o'ylagan afzal” degan mazmunda ega. Uni “ish bermaydigan chiroyli narsadan foydali buyum ko'proq muhim” deb ham talqin etish mumkin. Zamonaviy **“Suluvingdan iluving”** va qadimgi **“Silig'ingdin ilig'ing”** shakllariga ega ushbu maqolning aslida ma'no ko'lami yanada kengroq. Insonning tashqi ko'rinishi, qiyofasi ko'rkam bo'lishi bilan birga uning ichki dunyosi, o'dob-axloqi ham go'zal, qiligi iliq, ma'naviyati to'kis bo'lishi kerak. Odamning surati xunuk bo'lishi mumkin, balki, u tabiatan shunday yaralgandir, ammo uning siyrati go'zal bo'lmog'i shart. Donishmanlar nazdida shakldan ko'ra ma'ni, suratdan ko'ra siyrat ustunligi yaxshidir.

Qayd etilgan g'azal mazmunidan tushunamizki, ma'shuqa o'zining go'zalligi, iltifotsizligi, qahru achchig'i bilan oshiqni qiynoqqa soladi, ishqdan halok etadi, istasa, mehr-muruvvat, yaxshiliklar ko'rsatib, jon ato qiladi. Shoir yuqoridagi baytda qo'llagan **“Silig'ingdin ilig'ing”** masali, ya'ni maqoli orqali yor o'z husni-jamoli, ozorijon sho'xligi bilan oshiqni qiynab, ishq ofatlariga duchor qilgandan ko'ra, unga mehr ko'rsatib, o'z lutf-inoyati, ishqiga sazovor etgani, vasliga yetkazgani yaxshidir, degan mazmunni tasdiqlagan. Bu baytning majoziy talqini. Uning tasavvufiy mazmuni ham bor.

Navoiy dunyoqarashicha, olam Haqning o'z husn-jamolini tomosho qilish istagidan paydo bo'lgan ko'zgudir. Ollohdan taralgan nur bu ko'zguda aks etadi, ya'ni borliqdagi jamiki narsa va jonzot shu nur bilan yoritiladi. Inson ham ushbu ko'zguning bir parchasi, ammo unda Ollohning sifatleri eng ko'p aks etgandir. Husn, jamol tasavvufda “Haqning lutfu ehson ila tajallisidir”. Shoir aytmoqchi, husndan murod mehrdir. Mehr ko'chma ma'noda Quyoshni anglatadi. Quyoshning jamoli va mahbubaning yuz tuzilishida o'xshashlik bor. Quyosh olamdagi nur tarqatuvchi yagona narsa. U butun mavjudod va maxluqot uchun hayot, nur, harorat manbai. Oshiq uchun shunday fazilat kasb etgan ma'huqaning husnidan maqsad ishq, ya'ni Ollohning jamolidir.

Ko'rinadiki, "Silig'ingdan ilig'ing" maqolining mohirona qo'llanishi she'rning ham zohiriy, ham botiniy mazmunini kuchaytirishga, she'rning badiiyligi va tilini boyitishga xizmat qilgan.

Navoiy g'azaliyoti, dostonlari va nasriy asarlarida uchraydigan ko'plab xalq iboralari, maqol ham ta'birlari bugungi kunda ham tilimizda faol ishlatilmoqda. Chunonchi:

O'qlaring ko'nglunga tushgach, kuydi ham ko'z, ham badan,

Kim kuyar o'lu qurug' chun naysitong'a tushti o't. [Алишер Навоий 1988: 87].

Ya'ni muhabbat o'qlari ko'nglimga tushib butun vujudimni, jumladan, ko'z va badanimni kuydirdi. Buning ajablanarli joyi yo'q, chunki to'qayga, qamishzorga o't ketsa, ho'lu quruq baravar yonadi. Hozirda ham bu maqol xalqimiz tilida "O'rmonga (To'qayga) o't ketsa, hulu quruq baravar yonadi" shaklida ishlatiladi.

"Birovga choh qazisang, o'zing yiqilasan" maqoli shoir tomonidan shunday she'riy shaklga solingan:

Har kishikim birovga qozg'ay choh,

Tushgay ul choh uzra o'zi nogoh. [Алишер Навоий 1992: 330].

Ulug' mutafakkir tomonidan so'ngsiz darajada ulug'langan inson Olloh yaratgan mahluqotlar orasida har jihatdan eng yuqori martabaga ega:

Borchasini garchi latif aylading,

Borchadin insonni sharif aylading. [Алишер Навоий 1991, 7-j: 21].

Hamma narsadan aziz, sharaflil qilib yaratilgan inson aql-tafakkur bobida albatta tengsizdir. Navoiy Farhod tilidan "Dedi: har ishki qilmish odamizod, Tafakkur birla bilmish odamizod" der ekan, o'z asarlarida inson aqlining cheksiz imkoniyatlarini madh etadi. O'z davri uchun g'oyat ilgarilab ketgan ba'zi kashfiyotlar, mo'jizalar, fantastik xayollar bugungi kunda allaqachon oddiy hayot haqiqatiga aylangan. Masalan, dengiz yoki ummon chuqurligiga tushiriladigan batistkaf, istagan narsani ko'rsatadigan oynai jahon yoki o'sha davrda harbiy kashfiyot sanalgan bomba haqida shunday deyish mumkin. "Saddi Iskandariy" dostonida Iskandar qo'shinlari Kashmir mamlakatini fath etishda o'ta mustahkam istehkom qarshisida ojiz qoladilar. Buning chorasi uchun olimlar shohga yumaloq, g'ovak ichiga qo'rg'oshin, bronza va boshqa turli portlovchi moddalar to'ldirilgan, olovlantirish uchun pilligi bor bomba yasab beradilar. Uni dushman ustiga irg'itganda, bu qurol beradigan samaralar: baland tovush chiqarib portlashi, olov chiqarib kuydirishi, dud va is chiqarib dushmanga ziyon keltirishi ta'riflanadi. Ma'lumki, go'y-chavgon to'pi yumaloq bo'ladi. Bu yerda bomba ham yumaloqligi jihatdan **go'y** deb atalgan. Ming qarg'aga bir kesak kifoya bo'lganidek, ushbu bomba irg'itilgach, raqib askari ham tumtaraqay qochishga tushadi. Xullas, bomba ta'rifida ham maqol yaxshi bog'langan:

Hamul go'y otulg'och qochib yak-bayak,

Masaldurki: **"Ming qarg'ag'a bir kesak".** [Алишер Навоий 1993: 276].

"Men edim sendek, sen ham bo'lasan mendek". Ushbu maqol shoir qalami bilan quyidagicha poetik libos kiygan:

Ey, Navoiy, olam ahlidin vafo qilding tama',

Men edim sening kibi, men yanglig' o'lgung sen dog'i. [Алишер Навоий 1987, 2-j: 564].

Qattol, befarosat, berahm farmonbardorlarning nojo'ya, xunuk ishi haqidagi "Sallani olib kel desa, kallani olib keladi" yoki "Salla keltir desa, kalla keltiradi" maqoli Navoiy g'azallaridan birida keltirilgan:

Bo'rk o'rnida bosh eltur, naqd o'rnig'a olur jon,

Atfoli g'aming ichra bas turfa o'yunlardur. [Алишер Навоий 1987, 2-j: 142].

Husayn Boyqaro mirzoning farzandlari – taxttalab shahzodalarni o'z asari qahramoni Farhoddek bo'lishga undagan va ular tarbiyasida ko'p mehnat chekkan shoirning, ayniqsa, Badiuzzamondan umidi katta, kutgani ziyoda edi. "Shahg'a so'zimdin bor esa e'tibor, Gar sanga

ham pand desam yeri bor” deb shahzodaga maslahat va nasihatlar berar ekan, bu o‘rinda ibratli xalq maqoli qo‘llanganini ko‘rish mumkin:

*Tutma tuzub kinu adovat fani,
O‘zga kishi jurmi bilan o‘zgani.
Roi esang tut bu nafas yaxshi pos,*

Har qo‘yni o‘z ayog‘i birla os. [Алишер Навоий 1991, 7-j: 351].

“Hamma qo‘yni ham o‘z oyog‘idan osishadi” maqoli hozirgi paytda ham “har kim o‘z qilmishiga yarasha jazo oladi, har kim o‘z ishidan topadi” mazmunida xalq orasida ishlatiladi.

Quyidagi misolda shoir “irsoli masal” san‘atiga murojaat qilgan. “Farhod va Shirin” dostoni salbiy obrazlardan biri Xusrav o‘z ustunligini pisanda qilib, kibr-havolanishini san'atkor uning tilidan “It hurar – karvon o‘tar” maqolini qo‘llash orqali ko‘rsatadi:

Yilon netgay urub nish ajdahoni,

It urmak birla yonmas korvoni. [Алишер Навоий 1991, 8-j: 337].

Shoir ustози Lutfiyga baho berganidek, o‘zi ham “masalni yaxshi bog‘lag‘on” baytlar she‘riyatida ko‘p uchraydi. Masal

Xo‘blar tiyg‘i yetishmastin burun bu zor o‘lar,

Chin emishkim, bo‘lsa ko‘p qassob, qo‘y murdor o‘lur. [Алишер Навоий 1987, 2-j: 172].

“Cho‘pon ko‘p bo‘lsa, qo‘y harom o‘ladi” maqoli hozirda xalq tilida ko‘p ishlatiladigan o‘zbek maqollaridan biridir.

Hozirda faol qo‘llanishda bo‘lgan “Uyat – o‘limdan qattiq” maqoli ham ko‘p yuz yillik tarixga ega ekanligini Navoiy hazratlari ijodidan bilib olishimiz mumkin:

Koshki sensiz o‘lsam erdi, ey parivash, qilma ta‘n,

Kim, meni Majnunga‘a ortuqtur o‘limdin bu uyot. [Алишер Навоий 1987: 142].

Dunyou uqba ikkisi jam‘ o‘lmas, ey rafiq,

Kimki ikki kema uchini tutar, bo‘lur g‘arq. [Алишер Навоий 1987, 1-j: 513].

Maqolning hozirgi shakli - “Ikki kemanding boshini tutgan g‘arq bo‘ladi”.

Husayn Bayqaro ta‘rifidagi ushbu bayt ham hozirda nodir bo‘lib qolgan maqol bilan ziynatlangan:

Ulus chehrai olamfruzidin,

“Bilur yil kelishini Navro‘zidin”. [Алишер Навоий 1993: 618].

Shubha yo‘qki, Navoiyning juda ko‘p o‘z hikmatli so‘zlari keyingi besh yarim asr mobaynida haqiqiy xalq maqollari va donishmandlik iboralariga aylanib ketdi va el orasida keng tarqaldi. Bu an‘ana hamon davom etmoqda: “Oz-oz o‘rganib, dono bo‘lur, Qatra-qatra yig‘ilib, daryo bo‘lur”, “Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim va orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim”, “Odami ersan demagil odami, oniki yo‘q xalq g‘amidin g‘ami”, “Izzat tilasang kam de, sihat tilasang, kam ye” va sh.k. [Маллаев 2015: 250-251].

Xulosa qilib aytganda, xalq og‘zaki ijodining eng ko‘p tarqalgan va ming yillar davomida hayot sinovidan o‘tib kelayotgan namunalari bo‘lmish maqollar Navoiy badiiy ijodining xalqchilik va falsafiyiligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynadi. Alisher Navoiy turkiy adabiyotni yuksak cho‘qqiga ko‘tarishi bilan birga, o‘zbek tilning boy hazinasiga murojaat qilish orqali umumxalq tilining takrorlanmas jilosini keyingi avlodlarga ko‘rsatib berdi. Mutafakkir shoir asarlarida xalqona ifoda yo‘sinida targ‘ib qilingan insoniy g‘oyalar uning xalq tili va badiiy tafakkuridan ustalik bilan foydalanганиni ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. 1-жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1987.

2. Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. МАТ. 2-жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1987.
3. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 3-жилд, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1988.
4. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброҳ. МАТ. 7-жилд, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1991.
5. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 8-жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1991.
6. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. 10-жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1992.
7. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 11-жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1993.
8. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.

XORAZM SHEVASIDAGI BARQAROR BIRIKMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF STABLE COMPOUNDS IN THE KHORAZ LANGUAGE

*Axmedova Nargiza Shixnazarovna,
Oriental universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotation. *This article analyzes the stable compounds used in the Khorezm dialect of the Uzbek language, their types, and the reflection of the harmony of language and culture in them. Certain stable combinations: phrases and proverbs have an alternative in the literary language, while some of them do not have an alternative, they reflect the life experience of the people for many years, cultural codes are described.*

Keywords: *literary language, oghuz dialect, paremiological unit, stable combination, proverb, phrase, language and culture .*

Antroposentrik paradigma asosida yuzaga kelgan yangi yoʻnalishlardan biri lingvokulturologiya (lingvomadaniyatshunoslik) hisoblanadi. “Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy maqsadi madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi oʻziga xos jihatlarning tilda aks etishini oʻrganishdan iborat. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa oʻzida madaniy semantikani namoyon etuvchi lisoniy birliklar hisoblanadi. Binobarin, lingvomadaniyatshunoslikda madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar, lingvomadaniy kodlar asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi” [2, 19]. Lingvokulturologiya tilni madaniy fenomen sifatida tadqiq etadi. Bu esa olamni milliy til oynasi ortidan koʻrish demakdir.

Oʻzbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ilmiy tadqiqot namunalari sifatida A.Nurmonovning “Oʻzbek tilida lingvokulturologik yoʻnalish”, N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab”, D.Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” mavzusidagi monografiyalarini keltirish mumkin.

Lingvokulturemalarga madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi so'zlar, frazeologik birliklar, so'z birikmalari, paremalar, murakkab sintaktik butunliklar, maqol-matallar kabilar kiradi.

Barqaror birikmalar har bir tilda asrlar davomida shakllanib qolgan, millatning o'ziga xos madaniyati, tarixi va urf- odatlarini o'zida aks ettirgan turg'un shaklga kelib qolgan birliklar sanaladi. Ularga xalq maqol va matallari, iboralar kiradi.

Xorazm shevasi o'zbek tilining asosan o'g'uz, qisman qipchoq lahjasiga mansub bo'lib, undagi barqaror birikmalar adabiy til va boshqa shevalardan farq qiladi. Biz ushbu maqolada xorazm shevasidagi barqaror birikmalarning lingvomadaniy xususiyatlariga e'tibor qaratdik.

Ma'lumki, barqaror birikmalar deganda nutqqacha tayyor bo'lgan, turg'un hisoblanadigan ibora, maqol va matallar nazarda tutiladi. Xorazm shevasidagi barqaror birikmalarning ayrimlari o'zbek adabiy tili bilan bir xilda, ba'zan shevaga xos variantda, ba'zan esa adabiy tilda muqobili bo'lmagan shaklda ishlatiladi. Shunga ko'ra ularni uch turga ajratish mumkin:

Xorazm shevasiga mansub barqaror birikmalarni ikki guruhga ajratib o'rganish mumkin:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan, shevada ishlatiladigan barqaror birikmalar: *qornimdan Gurlan ko'rindi; ichina sholi ekmoq; tanobda tanqo yiqmoq; yurtningda yumurta yumalansin; dag'dag'asi dag'ni yiqadi; jonini olib jon xoltaga solmoq; og'zini ochmasdan o'pkasini ko'rmoq, jonina deydi; jonimnan do'yirdi; go'zzi uchip duripti; yiqilgan joyinnan bir qisim tuproq bilan turadi; bu yilgi jo'jalar bulturigi jo'jalarga juk-juk o'rgatar; boyagisi-boyagi - boy xo'janing tayoqi; gaplagandan gaplamagan yaxshiroq, gaplavadim boshima deydi dayoq; jinniga yel ber, qo'liga bel ber; it qor etsa egasi, pishiq qor etsa bikasi bilmas;*

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud, ammo shevada farqli shaklda ishlatiladigan barqaror birikmalar: *Oyoqini alina olmaq (shevada) – oyog'ini qo'liga olmaq (adabiy tilda); go'zzi xonasinnan chiqmoq (shevada) – ko'zi qinidan chiqmoq (adabiy tilda); go'za yaqin (shevada) – ko'zga yaqin (adabiy tilda), gappini duzi yo'q (shevada) - gapining tuzi yo'q (adabiy tilda) kabi.*

Qornimdan Gurlan ko'rindi iborasi qorni shu darajada och qolgan paytda ishlatiladi. Ma'lumki, Gurlan Xorazmning eng chekka tumani, ya'ni ko'p tumanlarga uzoqda joylashgan. Odamning qorni shu darajada och bo'lib, ichida hech narsa qolmaganida, qorin yupqalashadi, yupqaligidan eng uzoq tuman Gurlanni ham bemalol ko'rsa bo'ladi degan mazmunda qo'llanadi. Demak, bu ibora "juda och" degan ma'noda qo'llanadi va adabiy tilda muqobiliga ega emas. Bu barqaror birlikning hosil bo'lishida shu hududga xos toponim (Gurlan) asosiy vazifa bajargan.

Ichina sholi ekmoq iborasi "ko'p suv ichmoq" ma'nosini anglatib, shevaga xos faol ishlatiladigan barqaror birikmalardan hisoblanadi. Bilamizki, sholi Xorazm vohasida yetishtiriladigan asosiy ekanlardan biri hisoblanadi. Bu iboraning hosil bo'lishida ham shu hududga xos bo'lgan sholi fitonim kodi ishtirok etgan. Ma'lumki, "lingvomadaniy kodlar xususan frazeologizmlar va maqollarda mazkur birliklarni shakllantirishda asos vazifasini o'taydi. Masalan, juda ko'p frazeologizmlarning shakllanishida somatik kodlar (bosh, ko'z, qo'l, burun, oyoq, jigar, o'pka, panja), zoomorf kodlar (it, mushuk, qoy, xo'roz) tayanch komponent bo'lgan. Umuman, har bir obrazli turg'un birikma asosida muayyan lingvomadaniy kod yotadi"[2, 21-b].

Tanobda tanqo yiqmoq iborasi shevada "beso'naqay, epsiz" ma'nosida ishlatiladi. Bu iboraning hosil bo'lishida shevaga xos so'z tanqa qo'llangan bo'lib, u "o'choqda suv qaynatish uchun mo'ljallangan idish", "obdasta" ma'nosini bildiruvchi dialektizm sanaladi. Ma'lumki, tanob yer o'lchov birligi ma'nosini bildiradi. Ya'ni shuncha katta bo'sh joy bo'lsa-da, shu joydan o'tmasdan suv qaynatadigan idishni yiqib yuborishi mumkin bo'lgan beso'naqay odamlarga nisbatan ishlatiladi. Bu ibora adabiy tilda muqobiliga ega emas.

Og'zini ochmasdan o'pkasini ko'rmoq iborasi "sezgir, boshqalar gapirma ham ichidagini biladigan" odamlarga nisbatan ishlatiladi. Bu iborada inson a'zosi nomlari: og'iz, o'pka so'zlari asosiy shakllantiruvchi vazifa bajarib, bunday iboralar tilshunoslikda somatik iboralar tarzida o'rganiladi.

Maqollar xalq ijodiyotining bebaho namunasi bo'lib, o'sha xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini, dunyoqarashi va millatning ruhiyatini ifodalaydi. Olimlar ta'kidlaganidek, "maqollar to'plami bu xalq tilidan, tajribadan olingan hikmatlar majmuasi, sog'lom aql sarasi, xalqning hayotda orttirgan haqiqati"dir. Iboralar ham asrlar davomida shakllangan turg'un birikmalar bo'lib, til va madaniyat uyg'unligini o'zida aks ettiradigan birliklardan sanaladi.

Bu yilgi jo'jalar bulturgi jo'jalarga juk-juk o'rgatar maqoli o'zbek adabiy tilda boshqacharoq shaklda ishlatiladi: *bugungi chumchuq kechagi chumchuqqa chug'urlashni o'rgatar*. Bu maqol o'zidan kattaga aql o'rgatuvchi mahmadonalarni mazax qilganda qo'llanadi. Ko'rish mumkinki, bu maqolda zomorf kod chumchuqdan jo'jaga o'zgargan.

Jinniga yel ber, qo'liga bel ber maqoli "yaxshi so'z bilan jinnini yel berganday(dam berganday), ya'ni sharni puflab ishiringanday maqta va qo'liga belkurakni bersang, u ishingni bajaradi" mazmunida ishlatiladi.

Xorazm shevasida olqish yoki qarg'ish ma'noli birliklar ham ishlatilib, ular adabiy tilda aynan mavjud emasligini ko'rish mumkin. Masalan, *yurtingda yumurta yumalansin* qarg'ishi "yurtingda hamma narsa qurib, yo'qolib hech narsa qolmasinki, yumurta (tuxum) yumalanadigan darajaga kelsin" degan ma'noda ishlatiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek tilining Xorazm shevasida ishlatiladigan barqaror birikmalar: ibora va maqollar o'ziga xos bo'lib, ularning ayrimlari boshqa shevalar va adabiy tilda ham uchrasa, ayrimlari faqat shu shevaga xos birliklar hisoblanadi. Bunday birliklarda xalqning turmush tarzi, uzoq yillar davomida shakllangan tajribasi, madaniyati, tafakkuri, milliy urf-odatlarini o'z aksini topgan. Shunda ekan, tilimiz boyligi bo'lgan bunday birliklarni to'plash, o'rganish, saqlab qolish, keyingi avlodga yetkazish globallashib borayotgan bugunning dolzarb masalalaridan biriga aylanmog'i zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent, 1961.
2. Xudoyberganova D. O'zbek lingvomadaniyatshunosligining dolzarb muammolari. // O'zbek tilini dunyo miqyosida keng targ'ib qilish bo'yicha hamkorlik istiqbollari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020.
3. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1992.
5. Shoraxmedov Sh. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent, 1989.

XALQ DOSTONLARIDAGI SODDA ASOSLI TOPONIMIK BIRLIKLAR (Qodir baxshi Rahimov dostonlari misolida)

SIMPLE-BASED TOPONIMIC UNITS IN FOLK-STONES (In the case of Kadir Bakhsh Rahimov epics)

Jabborov Eshpo'lat,

*Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotation. *Toponymic units with a simple basis used in folk epics are studied in the article. Certain conclusions were reached based on the research of linguists who classified toponymic units according to their structural and typological characteristics.*

Key words: *toponymic unit, toponymist scientist, basic toponyms, artificial toponyms, toponyms with prefixes, toponyms with indicators, compound toponyms, simple toponyms, combined toponyms.*

Onomastik birliklarning tuzilishiga ko'ra turlari, ularning model tiplari bo'yicha turkiy tilshunoslikda, shu jumladan, o'zbek tilshunosligida ma'lum darajada tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu borada bajarilgan ishlar sifatida T.A.Begjanov, K.Abdumuratov, O.T.Molchanova, E.M.Murzaev, N.Oxunov, Z.Do'simov, T.Nafasov, T.Enazarov, N.Uluqov, L.G.Karimova va boshqalarning tadqiqotlarini ko'rsatish mumkin.

Toponimist olim Z.Do'simov toponimlarning tuzilishiga ko'ra tasnifi xususida so'z yuritir ekan, ularni struktural-tipologik tasnif deb ataydi va o'zbek tili toponimlarini quyidagi guruhlariga ajratib tadqiq etadi:

1. Affiksiz toponimlar va tub toponimlar: Qal'a, Alan, Bo'z, Jam, Adaq kabi.
2. Affiksal toponimlar yoki yasama toponimlar: Tuyachi, Ko'salar, Toshloq, Tongzor.
3. Prefiksal toponimlar: Poyariq, Bevatan, Sardaha.
4. Indikatorli toponimlar yoki toponim-kompozitlar.
5. Birikmali toponimlar [Дўсимов 1978: 19-20].

Surxondaryo viloyati Boysun toponimlari bo'yicha tadqiqotlarni amalga oshirgan X.Xolmo'minov ushbu hudud mikrotoponimlarini tuzilishiga ko'ra uch turga ajratishni ma'qul ko'radi: 1) sodda toponimlar, 2) qo'shma toponimlar, 3) murakkab toponimlar [Холмўминов 1989: 60-61].

Q.Ollayorovning Xorazm dostonlari onomastikasiga bag'ishlangan tadqiqotida ham dostonlar tilida qo'llangan atoqli otlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma va murakkab tarkibli nomlar sifatida o'rganilganini ko'ramiz [Оллаёров 2018]. Yuqoridagi tadqiqot natijalariga ko'ra Qodir baxshi Rahimov dostonlarida qo'llangan toponimik birliklarni uch guruhga ajratib tadqiq etish mumkin: sodda tarkibli toponimik birliklar; qo'shma tarkibli toponimik birliklar; murakkab tarkibli toponimik birliklar.

Ma'lumki, tarkibi birgina lug'aviy asosdan iborat atoqli otlar sodda tarkibli nomlar deb yuritiladi. Bu tarkibli nomlarni o'z navbatida yana ikki gshuruhga ajratish mumkin: sodda tub va sodda yasama birliklar kabi.

Sodda tub asosli toponimik birliklarga kiruvchi birliklarga Qodir baxshi Rahimov dostonlaridan quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: *Chambil, Gala, G'uzor, Qo'qon, Qarshi, Boysin, Hisor, Amu, Qiziriq, Regar, Xo'tan, Ax'ngor, Termiz* kabi.

Sodda asosli toponimlarning yasama turiga esa dostondagi quyidagi birliklarni kiritish mumkin: *Gulzor (ko'cha), Charmgar (mahalla)*.

Sodda tarkibli toponimik birliklarning morfologik xususiyatiga ko'ra ham alohida turlarga ajratib o'rganish mumkin. Masalan, ot, sifat, fe'l kabi asoslardan tashkil topgan toponimik birliklar kabi.

Ot asosli toponimik birliklar: *Boysin, Hisor, Qo'qon, Qarshi, G'uzor*.

Sifat asosli toponimik birliklar: *Alami, Qiziriq*.

Qo'shma tarkibli toponimik birliklar. Tarkibi birdan ortiq lug'aviy asosdan iborat toponimik birliklar qo'shma tarkibli birliklar sanaladi. Bunday tarkibli onomastik birliklar asosan kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Qodir baxshi Rahimov dostonlari tilida qo'shma toponimik birliklar keng qo'llanilgani kuzatiladi. Jumladan: *Oqtosh, Zarchashma, Oqbosh (tog'), Oqbet (tog'), Sherobod, Gilambaxt, Pachkamar, Oqdovon, Qizilqiya, Laylimkon, Tangiharam, Olatog', Ko'kbuloq, Kattapoy, Jilg'asoy* kabi.

Qo'shma tarbikli toponimik birliklarni morfologik asosi va shakllanish modeliga ko'ra yana kichik guruhlarga ajratib o'rganish mumkin. Bu borada to'plangan materiallar asosida baxshi dostonlarida qo'llangan qo'shma tarkibli toponimik birliklarni quyidagi kichik guruhlarga ajratib tadqiq etish mumkin:

Ot+Ot qolipidagi toponimik birliklar: *Zarchashma, Sherobod, Gilambaxt, Jilg'asoy* kabi.

Sifat+Ot qolipidagi onomastik birliklar: *Oqtosh, Oqbosh (tog'), Oqbet (tog'), Qizilqiya, Olatog', Ko'kbuloq, Kattapoy*.

Fe'l+Ot, Ot+Fe'l qolipidagi toponimik birliklar:

Son+Ot qolipidagi onomastik birliklar:

Murakkab tarkibli onomastik birliklar. Bu turga kiruvchi atoqli otlar sodda va qo'shma tarkibli onomastik birliklardan farq qiladi. Ular ko'proq birikma va gapga teng bo'lishi mumkin. Qodir baxshi Rahimov dostonlarida ko'proq birikmali onomastik birliklar qo'llaganiga guvoh bo'ldik. Jumladan, "Jorxun maston" dostonida quyidagi birikmali toponimlar qo'llangan: *Chortoqli Chambil, Chambil davlati, Asqar tog'i, Palapon tog'i, Oydin ko'li, Gulzor ko'cha, Junxay g'ori, Kengay dara, Bolxuvon shahri, Arpali cho'li, Havdak ko'li*. "Kelinoy yoki Norguloy" dostonida quyidagi birikmali toponimlar qo'llangan: *Oqbosh tov, Oqbet tov, Chakchak tog'i, Malik cho'li, Katta dara, Oq dovon, Hisor viloyati*.

"Oychinor" dostonida qo'llangan birikmali onomastik birliklar. Dostonda qo'llangan birikmali toponimlar: *Boysin tog', Hisor tog', Kattapoy havvor, Jilg'a soy, Ko'ytang darasi, Ko'ytan tog'i, Qiziriq cho'li*.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. - №1. – Б. 19-20.
2. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. - №5. – Б. 71-74.
3. Оллаёров Қ. Хоразм дostonлари ономастикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори дисс. Автореф. – Самарқанд, 2018.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – Б. 287.
5. Холмўминов Х. Бойсун раён микротопонимикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. №6. – Б. 60-61.

IQON SHEVASIDA SIFAT SO'Z TURKUMI CLASS OF ADJECTIVES IN IQAN LANGUAGE

Xidraliyeva Zoxira Riskulovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi*

Annotation. This article discusses the expression of adjectives in the Iqan dialect of the Uzbek language, in particular, the adjectives that express the character of people.

Key words: literary language, dialect, quality, formative adverbs, levels of quality.

Iqon shevasida kishilarning xarakter-xususiyatini ifodalovchi sifatlar adabiy til va boshqa o'zbek shevalaridan o'zining fonetik, leksik- semantik xususiyatlari bilan farqlanadi. Masalan: *la:ppi* ~ yolg'onni bo'rttirib gapiruvchi, *salaqaliq* ~ jiddiy, vazmin, *äpāžāk* ~ gapini eplab gapira olmaydigan yoki ezma kishilarga nisbatan qo'llanadi, *ä:zmä* // *milžin* ~ ezma, *čältik* ~ maqtanchoq, *qomaqaj* ~ ovqat ko'p yeydigan odam, *mamaqaj* ~ kamgap, kamtar, *sonaqaj* ~ chapaqay, *šibā:r* ~ uddaburo, ishiga puxta, *bā:tba:q* ~ yuzsiz, uyatsiz, *kūjāz* ~ pokiza, haddan ziyod saranjom, sarishta kishi, *sa:q* ~ sergak, hushyor, *ä:sälān* (aqli, esi lang) ~ esi past, aqli zaif, *jibisqī* ~ pismiqlab, *indamaj ish bitiradigan kishi*, *jīssa:uq* ~ yoqimsiz, *to:ŋ* ~ qo'pol, qo'rs, dag'al gapiruvchi kishi, *bō:rk* ~ xakteri og'ir, *bīdīq* ~ ko'p gapiradigan kishi, *bilgir* ~ bilimdon, aqlli, *bo:līmsīz* ~ qo'lidan ish kelmaydigan lapashang, *šu:myīla* ~ xasis, ziqna, *šumro:j* ~ ziqna, xasis, *kō:rkōkrāk* ~ farosatsiz, *kō:krāklik* ~ aqlli, mulohazakor, tadbirkor, *žā:llik* ~ jahldor, *kā:sr* ~ qaysar, o'jar, *lāvānt* ~ shalviragan, dangasa, *sa:tīl* ~ sotqin (do'stlarini, yaqinlarini biror narsa evaziga alishtirish), *mā:škāj* ~ yebto'ymas, *čī:mīr* ~ chayir, *jeŋsik* ~ chiroyli va so'nggi rusumdagi zamonaviy kiyimlar kiyishni sevuvchi, shu maqsadda boshqalarning kiyimlarini ham so'rab kiyadigan kishi, *qīsīlža:n* ~ qizg'anchiq, fe'li tor, xasis kishilar, *jalanlayān* ~ ochko'z, hech narsaga qanoat qilmaydigan kishi, *xī:ra* ~ tentak, jinni, odatda, ko'chma ma'noda qo'llanadi.

Kishilarning tashqi ko'rinishi, shakl-shamoyilini ifodalovchi sifatlar: *la:piš* ~ og'zi katta, *māšāk* ~ juda ozg'in, tirishib o'smay qolgan kishi, *ärāzān* ~ doim kir kiyimda yuradigan kishi, *kākirdāk* ~ o'ziga bino qo'ygan, gerdayib yuradigan kishi, *pa:lan* ~ semiz, ko'p o'tiradigan dangasa, *gōbān* ~ govdasi katta, qo'pol kishi, *kā:tāba:š* ~ boshi katta, *so:paqba:š* ~ boshi cho'ziqroq, *pīstījkō:z* ~ ko'zi qisqir, piska, *alakō:z* ~ ko'zi katta kishilarga nisbatan qo'llanadi, *so:paq* ~ novcha, daroz, *qī:pčabe:l* ~ xipchabel, beli nozik, *je:rmitā* – pakana, kichkina kishi, *besonaqaj* – govdasi qo'pol ko'rinishga ega kishi, *sātān* ~ 1. satang, pardozi, kiyimi o'ziga yarashgan chiroyli qizlar, ayollar. *Dilpu:za sātān*. 2. (satang, salbiy ma'noda) me'yorida ortiq pardozi qiluvchi: *O:ylaj sātān to:jda o:jnasa bas, ba:šqasī bilām i:ši jo:q*.

Sifat yasovchi qo'shimchalar. Shevada adabiy tildagi sermahsul -li affiksi qo'llanmaydi, ushbu affiks o'rnida yozma yodgorliklarga xos bo'lgan: -lik, -liq, -lig, -liy variantlari qo'llanadi: *bo:līmliq* ~ epchil, ishbilarmon, *a:qīllīq* ~ aqlli, dono, *kōkrāklik* ~ farosatli, aqlli, *žā:llik* ~ jahldor, *tā:nālik* ~ gavdali kabi.

-li // li affiksi -lik, -liq, -lig, -liy affiksidan rivojlangan bo'lib, keyinchalik -lik, -liq, -lig, -liy affiksining vazifasi chegaralangan, asosan ot yasashda ishtirok etgan. Demak, Iqon shevasida -lik, -liq, -lig, -liy affiksi ham ot yasovchi, ham sifat yasovchi affiks sifatida tarixiy shaklini saqlab kelmoqda.

Shevada sifat yasovchi -lik, -liq va -siz, -sīz affikslari unumli bo'lib, -ba, -ser, -dār, -nā, -be esa unumsiz affikslardir.

Shu bilan birga adabiy tilda mavjud ayrim affikslardan shevaga xos sifatlar yasaladi. Masalan, -čīl, -čīl: *tavušqa:nčīl* (qarindoshlarga nisbatan oqibatli), *sō:zčīl* (gapdon); -gir, -kir, -yīr, *qīr: bilgir* (bilimdon), *ta:pqīr* (topag'on), *ča:pqīr* (chopag'on), *a:lyīr* (chaqqon).

Sifat darajalari. Shevada sifat darajalaridan qiyosiy darajani hosil qiluvchi affikslarda o'ziga xoslik kuzatiladi. Ya'ni, faol bo'lmasa-da, ba'zan -ra:q affiksi bilan parallel -lav affiksi ham uchraydi: *Bu i:dišīn kičīkla:v kō:rinādi*. (Bu idish kichikroq ko'rinadi). *Pisā:gi pāsīla:v de:dim*. (Devori pastroq dedim). *Bī:li a:lma majdala:v o:ptī*. (Bu yili olma maydaroq bo'libdi).

-tav, -lav, -paz, -paz+lav affikslarining -roq affiksi o'rnida qo'llanishi Turkiston guruh shevalarining o'g'uz va qipchoq tip lahjalarida barobar amal qilishi qayd etilgan, ammo Iqon shevasida, faqat, -lav affiksi siyrak, boshqa variantlarini, umuman, uchratmadik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алиев А. Ўзбек тилининг Уйчи шеvasи: Фил. фан. ... номз. дисс. – Тошкент: 1959.

– Б. 94.

2. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи: – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 186.

3. Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана. Дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент: 1981. – С. 241.

4. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеvasи: филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1965. – Б. 186.

5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010.

O‘ZBEK DIALEKTLARI FONETIK SATHINI FONOLOGIK-FONEMATIK YONDASHUVLAR ASOSIDA O‘RGANISH ZARURIYATI

THE NEED TO STUDY THE PHONETIC LEVEL OF UZBEK DIALECTS ON THE BASIS OF PHONOLOGICAL AND PHONOMATIC APPROACHES

Ibrohim Darvishov,

*Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *In the article, from the stage of drawing patterns of phonetic processes in Uzbek dialects to descriptive-expressive phonetic scientific-theoretical analysis, based on phonological concepts, theoretical views and phonological-phonemic techniques, ways to organize the study of dialects on this basis and make it practical are developed. Introduction to linguistics will pave the way for an informed scientific solution of abstract aspects of linguistic phenomena in the Uzbek language, which are waiting for their solution.*

Key words: *laws of the phonetic process, descriptive and expressive analysis, phonological concepts, phonological and phonemic techniques, applied linguistics, interethnic language processes.*

Kishilar o‘rtasida bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksini orqali o‘z ifodasini topadi. O‘zbek tilshunosi M.M.Mirtojiyev to‘g‘ri ta’kidlagandek: “Ma’lum tovush yoki tovushlar kompleksida ma’no yoki maqsadning ifoda topishi lug‘aviy birlik, lug‘at, leksika hisoblanadi. Shu leksikaning ma’lum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikatsiyaga kirishuvi nutq, ya’ni tildir. Bu o‘rinda tilning uch bos-qichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini o‘z vositasida tashishi – leksika, lug‘at; o‘sha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun o‘zaro kommunikativ aloqada bo‘lish qonuniyati – grammatika... Tovush tilni namoyon etuvchi materialdir” [16.5]. Shu boisdan ham tilning fonetik jabhasiga qiziqish va bu borada amalga oshirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy tadqiqotlar o‘zining uzoq tarixiga ega.

Turkiy tillar daho nazariyotchisi, tadqiqotchisi Mahmud Koshg‘ariy [15.304] hamda Alisher Navoiy [3.287] tilimizning fonetik-fonologik strukturasi bemaqsad va besabab mukammal o‘rganmagan, tilimizdagi asl tovushlar tizimiga bejiz transkripsion o‘zgartirishlar kiritmagan. Chunki tildagi har bir eng kichik birliklar, shu birliklardagi prasodik jarayonlar til imkoniyatlari orqali reallashadi, voqelanadi.

Praga tilshunoslik to'garagining "Tezis"larida tilning tovush jabhasiga xos tadqiqotlar xususida so'z yuritilib, lingvistik tadqiqotlarda so'zlovchining maqsadini ro'yobga chiqaruvchi akustik timsollarni birinchi, asosiy o'ringa qo'yish zarurligi ta'kidlanadi [21.126].

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrlarning ashyoviy qobi-g'ini akustik birliklar tashkil etadi. Fikrning yaxlit ashyosi jumla (gap) hisoblansa, shu jumlaning ashyosini tovush va tovushlar yig'indisidan iborat butunlik tashkil etadi. So'z tarkibidagi tovush qobig'i hududiy, hatto, individual shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o'ziga xos jihatlarni ko'rsatishga xizmat qiladi.

"Tezis"larda: "barcha tillarning fonetik-fonologik tasviri lingvistikaning muhim muammosidir" [21.126-135] kabi bildirilgan fikrlar o'zbek shevashunosligi uchun ham taalluqli bo'lib, shevalarimiz fonologik strukturasidagi hali qo'l tegmagan jihatlarni yoritish kun tartibiga qo'yilishi muqarrardir.

Har qanday fanning tadrijiy – evolyutsion tarzda rivojlanishi yangilik emas. Sharqda dialektologiyaga XI asrdayoq Mahmud Koshg'ariy, keyinchalik, Alisher Navoiy tomonidan tamal toshi qo'yilgan bo'lsa, hozirda ham biz uchun ularning ilmiy qarashlari o'zbek tilshunosligining mayog'i sifatida qo'llanma hisoblanadi.

Turkiy tillarning ilmiy o'rganilishi o'zbek tilshunosligi, xususan, o'zbek dialektologiyasi sohasining rivoj topishida muhim o'ringa ega. Bu borada professor N.A.Baskakov [121-135] va boshqa ko'plab turkolog olimlarning ilmiy-nazariy kontsepsiyalari turkologiya va o'zbek shevashunosligi taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega.

Ma'lumki, o'zbek dialektlari arealini o'rganish sohasida professor E.D.Polivanov salmoqli nazariy va amaliy ishlarni amalga oshirdi va o'zbek shevalarini birinchilardan bo'lib tasnif qildi [18.45].

Professor K.K.Yudaxin o'zbek shevalari genezisida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan tillar interferentsiyasiga, xususan, o'zbek-uyg'ur va qirg'iz-o'zbek-tojik tillari orasidagi o'zaro munosabatlar masalasini chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratdi [23.31-59]. Uning eski turkiy cho'ziqlik va qadimgi morfologik shakllarni o'zida saqlagan Qorabuloq, Vodil, Laylak shevalariga, Chig'atoy tili tovush tizimini o'rganishga bag'ishlangan bir qator asarlari maydonga keldi.

Professor A.K.Borovkovning ilmiy ishlarida o'zbek-tojik tillarining o'zaro munosabati, o'zbek shevalarining tasnifi va tavsifi, o'zbek dialektlari fonetikasiga alohida e'tibor qaratilgan [10.58-74].

V.V.Reshetov o'zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o'zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o'zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini oydinlashtirdi. U Respublikamizning Toshkent, Marg'ilon, Namangan kabi bir necha yirik shaharlari shevalarini sinchikovlik bilan o'rgandi. Ilmiy izlanishlari natijasida hozirgi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan Toshkent va Farg'ona va boshqa o'zbek shevalarning adabiy tilga bo'lgan munosabati, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosladi. Olim faqat shahar shevalarini o'rganish bilan cheklanmay, qipchoq shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini ham batafsil o'rgandi. U Toshkent viloyatidagi qurama shevalarining lingvistik xususiyatlari tadqiqi moboynda to'plangan materiallar asosida qurama genezisining ilmiy asosini aniqlashga muvaffaq bo'ldi va qurama shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa, fonetik sathini atroflicha tasnifladi [20.3-14].

Bundan tashqari, o'zbek o'zbek dialektologiyasining etuk mutaxassis olimlari Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, Y.A.G'ulomov, Sh.Afzalov, X.Donyorov, A.Y.Aliev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov kabi dialektolog olimlarimiz o'zbek shevalari fonetikasi o'rganish borasida o'zbek dialektologiyasining o'z an'analari, o'ziga xos tamoyil va asoslariga tayanib samarali ish olib bordilar [2.12; 11.54; 4.50; 5.24]. Natijada O'zbek dialektologiyasi sohasida shevalar fonetikasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining ko'lamini ortib bordi. Jumladan, A.Ishaevning Mang'it shevasi fonetikasiga bag'ishlangan izlanishlarida [14.54;15.465]

Mang‘it shevasining o‘ziga xos xususiyatlari, fonema va tovushlari, tovush o‘zgarish hodisalari va bo‘g‘inlari haqida batafsil ma‘lumot berilgan.

F.Abdullaevning o‘zbek shevalari fonetikasiga bag‘ishlangan dialektologik izlanishlari [2.61] o‘zining salmog‘i, ilmiy qimmatini bilan ahamiyatli. Uning o‘zbek shevalari nutq tovushlari va ularning o‘zgarishlari, so‘z urg‘usi xususida chiqargan asosli ilmiy-nazariy fikrlari va xulosalari sheva fonetikasini o‘rganish borsida buriilish yasadi.

S.Otamirzaevaning Namangan shevasi fonetikasiga bag‘ishlangan monografiyasida [6.102: 7.48] Namangan shahar shevasining fonetik strukturasi eksperimental tahlillar asosida o‘rganilib, uning boshqa o‘zbek shevalaridan farqli, o‘zigagina xos belgilari aniqlangan.

Bulardan tashqari, A.Turg‘unovning o‘zbek tili Baliqchi guruh sheva-larining fonetik strukturasi, H.Hamroevning o‘zbek tili Qashqadaryo shevalarining asosiy fonetik xususiyatlari, D.Abdullayevaning o‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari [21.46;23.51;1.26] mavzularidagi tadqiqotlarida ham o‘zbek shevalarining fonetik strukturasi, fonetik hodisalarga oid jarayonlar, fonetik qonuniyatlar dialektal tahlil qilingan.

Keyingi paytlarda o‘zbek dialektologiyasi o‘zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog‘i sifatida shakllangan bo‘lishiga qaramay, soha bo‘yicha amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar ko‘lami sustlashib ketdi. Shevalarimizning fonologik-fonematik jihatdan o‘rganish bosqichiga qadam qo‘yish sust holda amalga oshmoqda.

Barcha o‘zbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlari lingvistik geografiya, areal tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan, deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, O‘zbekistonning markaziy va aholisi zich yirik shaharlaridan uzoq joylashgan aholi shevalarini areal o‘rganilishi hali o‘z yakunini topmagan. Dialektal faktlarni o‘rganish xalqimiz milliy vakil-larning etnik, mental, ma‘naviy va madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, til millatning bebaho qadriyati, unda millat ruhi yashaydi.

Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyroq tarixiy manbadir. Bizgacha etib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini ham tarixiylik asoslariga ko‘ra fonologik-fonematik tadqiq etish hozirgi o‘zbek tilining ontologik tabiatini ochib berisha imkonini beradi. Shundagina biz, nima uchun *bo‘lar ekanmas*, *bo‘laykan*, unaqa emas, ***unaqabas***, *borardim* emas, ***borasdim*** kabi fonetik-fonologik qonuniyatlar haqida aniq ilmiy-nazariy qonuniyat ma‘lumotlariga ega bo‘lardik.

Shunday yakuniy xulosaga kelish mumkinki, o‘zbek shevalaridagi fonetik jarayonlar qonuniyatlarini tasviriy-ifodaviy fonetik ilmiy-nazariy tahlilga tortish bosqichidan fonologik kontseptsiyalar, nazariy qarashlar va fonologik-fonematik metodologiyalar asosida o‘rganishga kirishish va dialektlarni shu asosda o‘rganilishini tashkil etish yo‘llarini ishlab chiqish hamda uni amaliy tilshunoslikka joriy etish o‘zbek tilidagi juda katta o‘z yechimini kutayotgan til hodisalari mavhum tomonlarining asosli ilmiy yechimi topilgan bo‘lardik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шеvasининг фонетик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1999.
2. Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. – Ташкент, 1967.
3. Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн. Тўла асарлар тўплами. 16-т. – Тошкент, 1991.
4. Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка: Авто-реф. дисс. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1960.
5. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. –Ташкент, 1975.

6. Атамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1963.
7. Атамирзаева С. Экспремен-тально-фонетической исследование Наманганского говора узбекского языка. –Ташкент, 1974.
8. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1. – Тошкент, 1957.
9. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков // Изв. АН СССР. XI Вып. 2. –М., 1952. – С. 121-135.
10. Боровков А.К. Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963.
11. Гулямов Я. Г. Морфология ташкентского говора. Автореф. дис. ... канд. фил. науки. – М., 1954
12. Донёров Х. Восточно-кыпчакский (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. Автореф. дисс. ...докт. фил. науки. – Ташкент, 1977.
13. Иброхимов Й. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадкики. Фил. фанл. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
14. Ишаев А. Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959. – №3. – Б. 52.
15. Ишаев А. Манғит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – 465 б.
16. Кошғарий Махмуд. Девону лугат-ит турк. 3-томлик. (Тарж. ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963.
17. Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 5.
18. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Козогнстондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан. – 1981.
19. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стад узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. – 45 с.
20. Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966, – №1. – Б. 3-14;
21. Тургунов А. Фонетическая структура балыкчинской группы говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1969.
22. Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книг. Звегенцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Част II. – М.: Просвещение, 1965. С. 126.
23. Хамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкадарьинских говоров узбекского языка. – Ташкент, 1973.
24. Юдахин К.К. Некоторые особенности Карабулакского говора // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1957. – С. 31-59.

G'ALLAOROL TUMANI KASHSHOF QISHLOG' I SHEVASINING LINGVISTIK TADQIQIGA DOIR MULOHAZALAR

COMMENTS ON THE LINGUISTIC STUDY OF THE DIALECT OF THE KASHSHOF VILLAGE OF GALLAOROL DISTRICT

*Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotation. *In the article, some words of the Uzbek language actively used in the dialect of Kashshof village of Gallaorol district are compared and analyzed with words in the literary language and existing dialects, and comments are made about it. There are also compared lexical units in the dialect to “Devonu Lugotit Turk” and Uzbek dialects. There are effectively used a number of linguistic methods such as comparison, comparative-historical in the analysis of examples.*

Key words: *Kashshof village dialect, dialectology, Kipchak dialect, lexical features, colloquial speech.*

Millatimiz g‘ururi va iftixori bo‘lgan ona tilimizning sofligini saqlash, dunyo miqyosida rivojlantirish uchun muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan chiqarilgan qarorlarning ahamiyati kattadir. Har bir xalqning o‘zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo‘ladi. Til shaxs va jamiyat salohiyati hamda madaniyati saviyasining o‘ziga xos belgisidir. Ma‘rifatparvar adib Abdulla Avloniyning “Har bir millatning dunyoda borlig‘ini ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak - millatning ruhini yo‘qotmakdur” degan hikmatli so‘zlari yurtning istiqboli tilda ekanligini chiroyli isbotlaydi. Darhaqiqat, millatning yuzi, yurtning istiqboli uning tilida, unga bo‘lgan hurmatda o‘z aksini topadi. Tilimizni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar, o‘quv qo‘llanmalar, yangi-yangi lug‘atlar va darsliklar ko‘plab nashr etilayotgani jamiyatimizning ziyoli insonlarini, kelajak avlodning tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda. Ma‘lumki, mutaxassislar tomonidan e‘tirof etilgan jonli xalq tili - bu sheva. Shevada shu xalqning hayoti va madaniyati to‘liq o‘z aksini topadi. Shevadagi jozibadorlik va ta‘sirchanlikni ba‘zan adabiy tilda yetkazib berish qiyin.

Bilamizki, til egasi nutq uchun qulay birlik izlaydi, fikrini oson, ta‘sirchan va tushunarli yetkazish so‘zlovchining asosiy maqsadi hisoblanadi. Shu bois adabiy tildagi birliklar shevalarda turli o‘zgarishlarga (fonetik, leksik, grammatik o‘zgarishlar) uchrashi mumkin. Tilning sofligini saqlash borasida yurtimizda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-dekabrda “O‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli Farmoni ijrosini ta‘minlash maqsadida 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyada tilimizning bugungi holati tanqidiy tahlil etilib, uni bartaraf etish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar yo‘nalishi aniq ko‘rsatib berilgan. Xususan, turli sohalaridagi ko‘plab atamalarni o‘zbekchallashtirish, yangi atamalarga mos muqobil so‘zlarni topish, sheva so‘zlarini o‘rganishni yanada takomillashtirish, tilimiz sofligini ta‘minlash uchun zaruriy choralarni ko‘rish belgilangan. Bu esa tilshunos, shevashunos olimlar va tadqiqotchilardan bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlarida til sofligini ta‘minlash borasidagi ishlarga alohida ahamiyat qaratishi zarurligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari va shu kabi o‘ta muhim sohalarida ona tilimizning qo‘llanish doirasini kengaytirish, sohalaridagi atamalarni o‘zbekchallashtirish, muqobili bo‘lmagan tushunchalarga shevalarimizdan mos so‘zni tanlash, turli qiyosiy va etimologik lug‘atlar nashr etish, zarur atama, tushunchalarni ilmiy asoslash hamda ommallashtirish, shuningdek, o‘zbek tili leksikasini ilmiy asosda har tomonlama o‘rganish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbek tili leksikasini sheva so‘zlari bilan boyitish masalasiga jiddiy ahamiyat qaratish zarur. S.Ashirboyevning ta‘kidlashlaricha, shevalar to‘xtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan o‘rganib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi.[Ashirboyev 2021:8]. O‘zbek sheva va lahjalarini o‘rganish hamisha dolzarb

hayotiy ehtiyoj hamda zaruratni hosil qiladi. Tilimiz turkiy tillar ichida ko‘p lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. O‘zbek shevalarining leksikasini o‘rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Xususan, o‘zbek tili qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo‘lib, asosan qipchoq lahjasiga kiruvchi Jizzax viloyati G‘allaorol tumani Kashshof qishlog‘i shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga ko‘ra sezilarli darajada farq qiladi.

Qipchoq shevalarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganishda Professor X.Doniyorovning Samarqand viloyati sharqiy hududi shevalarining etnogenetik va lingvistik xususiyatlari bo‘yicha olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari e‘tiborga molikdir. Olimning “O‘zbek xalqining shajara va shevalari” (1968), “O‘zbek tilining jlovchi dialektlarini adabiy til bilan qiyoslab o‘rganish”, “Eski o‘zbek tili va qipchoq dialektlari”(1977), “Qipchoq dialektlarining leksikasi”(1979) va V.Egamovning “O‘zbek tilining G‘allaorol shevasi”(1955), H.G‘ulomovning Jizzax shevasi kabi bir qancha ilmiy va monografik tadqiqotlar yaratilganligini alohida ta’kidlashimiz lozim.

O‘zbek tili shevalarini atroflicha o‘rganish faqat lingvistik xarakterga ega bo‘libgina qolmasdan, balki o‘zbek xalqining shakllanish tarixini, ya’ni uning etnogenetik jarayonini aniqlashda asosiy o‘rin egallaydi. O‘zbek tilining qipchoq lahjasiga kiruvchi G‘allaorol tumani shevasida ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyotni aks ettiruvchi juda ko‘p til faktlari mavjud, bu esa mazkur shevani har tomonlama tarixiy va qiyosiy jihatdan o‘rganishni taqozo etadi. Xususan, M.Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida tilshunoslikning ko‘plab sohalarini qamrab oldi. Unda turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma’lumotlar aks etgan.

G‘allaorol tumani Kashshof qishlog‘i shevasini kuzatishlarimiz natijasida shunga guvoh bo‘ldikki, “Devonu lug‘otit turk” asari leksikasi bilan bugungi o‘zbek shevalarida qo‘llanilgan ba’zi so‘zlar o‘rtasida yaqinlik va ba’zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko‘rsatdi. Buni quyidagi misollarning qiyosiy tahlilida ham kuzatish mumkin.

Ötrük(*Ötürük*)- leksemasi Kashshof qishlog‘i shevasida *yolg‘on* ma’nosida istifoda qilinadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida **ötrük** so‘ziga quyidagicha izoh beriladi: **ötrük** – hiylagar, aldamchi, ayyor, yolg‘onchi:

Ötrük ötün ağırlayu yüzgä baqar,

Elkin taşub bermiş aşığ başqa qaqar.

Erlarning hiylakori, pasti, baxili qoldi, mehmon uning oldida o‘g‘ridek ko‘rinadi, musofir mehmonga yeydigan narsani minnat qilib, bergan narsasi bilan mehmonning boshiga uradi (qoqadi) (I, 82). Hozirda mazkur so‘zning Qirq, Qo‘ng‘irot shevalarida *otryrk//otryk//yotrik*, Surxondaryo, Qo‘ng‘irot shevalarida **otrik** fonetik variantlari “yolg‘on” ma’nosini anglatishi “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”da e’tirof etilgan: **otrik** sölləmə, adam bolaman desəñ (O‘XShL 55). [Abdushukurov 2021:180]. Mazkur leksema Kashshof qishlog‘i shevasida bugunda aynan shu ma’noda faol qo‘llanishda bo‘lib, **ötrük** so‘zi ko‘pincha **öshshak** so‘zi bilan juft holda nutqda qo‘llaniladi. **Öshshak** - g‘iybat. Vo‘shshak (Jo‘sh) yolg‘on. Vushak (Laqay) g‘iybat. [O‘XShL 62 bet] **O‘tirik** - yolg‘on. O‘TILdagi izohi: qarang. o‘truk. [4-tom 2008: 177].

Qöniq(*qönäq*)- so‘zi ham shevada “mehmon, to‘yda keladigan mehmon, to‘ylarda beriladigan kichik ziyofat” kabi ma’nolarda faol qo‘llanadi. Mazkur leksema DLT, QB asarlarida ham ayni ma’noda qo‘llanganligini kuzatish mumkin. “Qutadg‘u bilig” doston matnida **qonuq** (*qon+(u)q*) so‘zi “mehmon” ma’nosini bildirgan:

Nelük arsiqar sen aya öldäçi

Özüñ iki künlik qonuq boldäçi.

Nimaga mag‘rurlanasan, ey o‘luvchi,

O‘zing ikki kunlik mehmon bo‘luvchi(san) [QBN 1972: 3482].

Bu soʻz “Devonu lugʻotit turk”da “*mehmondorchilik, ziyofat*” maʼnosida qoʻllangan. Oʻgʻuzlardan boshqa qabilalar tilida bu soʻz “uy egasi yoqtirmagani holda, birov uyida turish” maʼnosida qayd etilgan (DLT, III, 351). Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida “mehmondorchilik, toʻylarda beriladigan kichik ziyofat” maʼnolarida qoʻllaniladi [Xolmurodova 2021:194].

Kön - leksemasi shevada *teri* maʼnosida ishlatiladi: *patinkaning köni jomon ekan*. M.Koshgʻariyning “ishlov berilmagan teri”ning **kön**, aksincha, “ishlov berilgan teri”ning esa **qoyuʃ** istilohi bilan ifodalanishi xususidagi taʼkidi muhim ilmiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etishini taʼkidlash lozim (Koshgʻariy 1963:154) [Dadaboyev 2021:160]

Jir - lekemasi ham oʻrganilayotgan shevada **yogʻ**(shevada **moy** leksemasi ham ishlatiladi) maʼnosida faol qoʻllanadigan shevaga xos soʻzlardan biri hisoblanadi. A.Rustamovning “Soʻz xususida soʻz” kitobida taʼkidlanishicha, “**jir**” soʻzi tilimizda “yogʻ”, “moy” maʼnosini anglatadi. Oʻzgʻin kishiga nisbatan “Bunga hech jir bitmayabdi” yoki “Buning hech jiri yoʻq” degan iboralar shu mazmundan kelib chiqqan (Oʻzbek tilidagi “jir”da “jurnal” soʻzidagi kabi “j” talaffuz qilinadi) [Shukurov 2018:312]. Shunisi qiziqki, rus tilidagi “**жир**” soʻzi asli bizning tilimizdagi ayni shu “jir” soʻzining oʻzidir. Chunki “jir” soʻzining turkiy soʻz ekanligi Mahmud Koshgʻariyning lugʻatida qayd etilgan: ashichta jir yoʻq – qozonda yogʻ yoʻq [DLT, I, 313].

Älqindī - soʻzi shevada “*kir sovrinning ishlatilishi natijasida qolgan eng kichik boʻlagi*” maʼnosida ishlatiladi. Mazkur leksema Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”asarida quyidagi maʼnolarda kelgan: a) tamom boʻlmoq: **alqindī nāḡ** - narsa butunlay tamom boʻldi; b) vafot etmoq: **er alqindī** (DLT, I, 255); s) “yoʻqotmoq, soʻndirmoq”: yaliḡuq urulmīʃ qap ol, aḡzi yazīlīb alqīnūr - odam bolasi puflab shishirilgan mesh kabidir; ogʻzi ochilsa, el uni yoʻqotadi, soʻndiradi (DLT, I, 204).

Töl - ushbu soʻz shevada “hayvonlar, qoʻy va echkilarning bolalsh, koʻpayish mavsumi” maʼnosini bildiradi. “Devonu lugʻotit turk”asarida oʻgʻuzcha **töl** leksemasi “hayvonlar, qoʻy va echkilarning bolalsh mavsumi”ni ifodalagan. **Töl** zoonimi Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryodagi qipchoq shevalarida ham hozirda faol qoʻllanib kelmoqda.

Kömäč - leksemasi qishloq shevasida *choʻqqa koʻmib pishirilgan non* (kepakdan tayyorlanib choʻqqa koʻmib pishiriladi va qoramolga beriladi) maʼnosida istefoda etiladi. Ushbu soʻz M.Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”asarida koʻmib pishirilgan non **kömäč** (ДЖТ, I, 341) deb nomlangan. Shuningdek, asarning 51-sahifasida ushbu leksemaning **kömdi** feʼlidan yasalgani izohlanadi. Mazkur leksema Alisher Navoiy asarlarida ham aynan yuqoriagi semada qoʻllanilganini kuzatish mumkin: *Yana tutmač va umač va kömäč va talğannī türkčä ayturlar* (АНАТИЛ, II, 151). Tahlil qilinayotgan soʻz hozirgi kunda Surxondaryo qipchoq shevalarida ham ayni maʼnoda qoʻllaniladi.

Kirpi - shevada adabiy tildagi **tipratikon** soʻzi oʻrnida faol qoʻllanadi. Mazkur leksema bugunda Xorazm shevasida **tipratikon** soʻzi oʻrnida **kirpi** soʻzi ishlatilib, bu soʻz turkiy tillarda ham ayni maʼnoda qoʻllaniladi [Axmedova 2021:187]. “Devonu lugʻotit turk”asarida ham ushbu soʻz uchraydi: kirpi— tipratikon, kirpi; oqlugʻ kirpi - tipratikonning juda katta xili [Koshgʻariy 2017:167]. “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”da **kirpi** soʻzi qadimgi turkiy tilda mavjudligi, hozirda sheva soʻzi ekani, **kirpi** - koʻp tikan maʼnosini bildirishini aytib oʻtiladi [Rahmatullayev 2000:210].

Tämäqsäv - leksemasi “*ochkoʻz, ishtahasi oʻta karnay*” maʼnosida qoʻllanadi. Ushbu soʻz “Devon”da ham ayni “ochkoʻz, ishtahasi oʻta karnay” maʼnosida izohlanadi.

Quyida adabiy til, mavjud shevalar hamda Kashshof qishlogʻi dialektida oʻzaro shakliy jihatdan farqlanadigan, lekin mazmuni bir tushunchani anglatadigan leksemalardan baʼzilarini misol keltiramiz.

Kashshof qishlog'i shevasida	Mavjud shevalarda	Adabiy tilda
Äläqän	kaft (Sayram) kaft; a:ya (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp)	Kaft
Älächä	jundan qo'lda to'qilgan palos; (Xorazm) jun yoki paxta solib tikilgan to'shak	Palos
Äbjir	Abjil (Qirq, Qashqadaryo)	Chaqqon.
Äqrin	Axir, asta-sekin (Beruniy)	Axir
Äbdästä	abdasa (Toshkent); avdasta (Andijon); avtista (Farg'ona).	Oftoba
Äbjo'sh	Qaynagan suvga botirib olib quritilgan mayiz (Urganch, Xiva, Shovot)	Qaynagan suv
Ädävür	kuy, ohang (Qirq)	Ko'p
Äjvä	Ajuva I (Sayram) hajv, masxara; II (Shimoliy Xorazm) iflos, yomon.	Masxara qilmoq
Äkäs	-	O'jar, qaysar
Barak	Barak (Buxoro, Janubiy Xorazm) bo'rak (Shimoliy Xorazm);	Chuchvara
Badik (oq badik)	Badik I (Qoramurt) duduq, tilichuchuk; II (Qarnoq) etn. alas (kasalni o'rtaq olib, ashula aytib davolash).	Kasallik nomi
Bo'tan	boshqa, o'zga, ayrim (O'g'iz, Qipchoq)	Boshqa, alohida
Bo'tana (suv)	Bo'tana (Toshkent, Jo'sh)loyqa.	Loyqa suv
Bog'ona	Bag'ana I (Shimoily Xorazm) boya, hali; II(Shimoily Xorazm, Qovchin)qorako'l teri	Boya, hali
Gavaz	Gavaz (Qashqadaryo) yirik qoramollar	Katta, yirik qoramol.
Gajir	Gajir-jangari, qaysar, o'jar(Qirq, Qashqadaryo)	Gajir-jangari, qaysar, o'jar
Dav	katta, baquvvat odam. (Sayram, Tulkibosh, Chimkent, Turkiston).	Katta, baquvvat odam.
Dī:m	Jim (Urganch, Xonqa)	Jim
Dovur	-	Qadar, -gacha. O'TIL dagi izohi: Dovur I ko'm. (j.k bilan) 1. Qadar, -gacha.
Tuyur	-	To'g'ram, burda. O'TIL dagi izohi: Tuyur shv. bo'lak, burda.
Taraddi	-	Tayyorgarlik
Uyqash	-	O'xshash, hamohang
Uvuz	Yangi tuqqan sigir sutidan tayyorlanadigan ovqat turi. Og'iz (Toshkent); Og'izlog' (Yuqori Qashqadaryo)	Og'iz suti
Övüshtä	avishmaq I (Hazorasp) rahm qilmoq, yuragi (ichi) achishmoq; II	Almashmoq

	(Ggurlan, Yangibozor)ortmoq, artib qolmoq	
Övüsh	Oldi-berdi. Og‘ishta (Qashqadaryo) qarz. Olim (Andijon) nasiya	Oldi-berdi
Jävlük	hamma, barcha, yoppasiga.(Qirq, Qashqadaryo) yoppasiga, yaxlit.	Hamma, barcha, yoppasiga

Misollardan ko‘rinadiki, o‘rtada uzoq muddat bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati bugun o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmasa-da, mavjud shevalarimizda faol ishlatilib kelinmoqda. Ushbu leksemalarning ba‘zilari ma’no o‘zgarishiga uchragan bo‘lsa, ayrimlari fonetik o‘zgarishlar bilan hozirgi adabiy tilda istifoda qilinmoqda. Bu esa, tilimiz, shevalarimiz va xalqimizning tarixiga borib tutashadi. Bugun yoshlarimiz deyarli o‘zaro shevada emas, balki, adabiy tilda muloqot qiladilar. Sheva so‘zlarining o‘ziga xos go‘zalliklarini shahar va viloyatdan ancha uzoqda bo‘lgan chekka qishloqlarda uchratish mumkin. Fonetik va leksik jihatdan o‘ziga xos bo‘lgan Kashshof qishlog‘i shevasi monografik tadqiqot olib boruvchi yoshlarni kutmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Kashshof qishlog‘i shevasi viloyat va tumanlararo qiyoslanganda, leksik jihatdan ham o‘ziga xos bo‘lib, shakliy tuzilishidan rang-barangdir. Shevadagi leksemalarning ayrimlari bir xil ma’noda ishlatilsa, ayrimlari ma’no kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelganligi ma’lum bo‘ldi. Tilimiz boyligi sanalgan sheva va lahjalarimizdagi so‘zlarni yozib olib, bu orqali adabiy tilimizni yanada to‘ldirib, boyitib borish dialektologiya fani oldida turgan dolzarb masalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent. 2021. – B. 8.
2. Б.Абдушукуров. “Девону луғотит турк” ва ўзбек тили шевалари. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),- Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may.180-bet.
3. M.Xolmurodova. “Qutadg‘u bilig”dagi nodir turkiy so‘zlar. “O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. -Toshkent, ToshDO‘TAU, 2020-yil 19-20-oktabr. 194-bet.
4. X.Дадабоев. “Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк”асарида қўлланган қўлоқ кийимлари номлари. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),-Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may. 160-bet.
5. N.Axmedova. O‘zbek tilining xorazm shevasiga oid ayrim so‘zlar tahlili. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),-Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may. 187-bet.
6. Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати(туркий сўзлар) Университет. -Тошкент, 2000.
7. Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН,1960-1963.
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.

AREAL LINGVISTIKA VA ZAMONAVIY QIYOSIY TILSHUNOSLIK

AREAL LINGUISTICS AND MODERN COMPARATIVE LINGUISTICS

*Ibragimova Zamira Yoʻldoshevna,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotation: *This article discusses the study of the Uzbek language and dialects in the context of the area, the relationship of the science of Areal Linguistics with other areas of linguistics. In linguistics, the field of Areal Linguistics is one of the most fast-growing disciplines today, both scientifically and practically. Areal Linguistics is one of the main branches of modern comparative linguistics.*

Key words: *areal linguistics, modern linguistics, comparative linguistics, dialectal dictionaries, areal atlases, inter-dialectal unification, areal-typological method.*

Tillarning turli xil xususiyatlarni areal jihatdan oʻrganish jahon tilshunosligida ancha ertaroq boshlangan. Areal lingvistika keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligining muhim yoʻnalishlaridan biriga aylangan. Areal lingvistikaning paydo boʻlishi dialektologiya sohasidagi turgʻun boʻlib qolgan ayrim jihatlarni, dialekt va shevalar mohiyati, xususiyatlari, oʻzaro aloqalari, ularning tasnifi, tavsifi masalasidagi tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yoʻl ochdi [3,4.2019]. Oʻzbek tili va dialektlarini areal jihatdan tadqiq etish bugungi oʻzbek tilshunosligida oʻziga xos ahamiyat kasb etib bormoqda. Ayni paytda oʻzbek shevalari va ularning oʻziga xos xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlar nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolingvistik jihatdan tadqiq etish ustivor yoʻnalishlardan biri boʻlib qolmoqda. Zero, "... bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yoʻliga utmoqdamiz. Zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi gʻoyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi" [Mirziyoyev 23.2018]. Oʻzbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni oʻzida ifoda etadi. Ularning xaritalarda tarqalishi, arealogik jihatdan tadqiq qilishga til oʻrganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlariga amal qilishi qoʻl keladi. Lingvogeografik xaritalarda koʻrsatilgan dialektal xususiyatlarning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, oʻzbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq oʻrganish imkonini beradi. Oʻzbek dialektlarini areal lingvistik jihatdan tadqiq qilish shevaga xos boʻlgan xususiyatlarni chuqur tarixiy-etimologik nuqtai nazardan, bir qator bobo til faktlari asosida puxta oʻrganish koʻplab tarixiy-lingvistik muammolarning echimi hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida areal lingvistika sohasining asoschisi sifatida nemis olimi I.Shmidt nomi tilga olinadi. Uning "Hind-yevropa tillarining qarindoshligi" monografiyasida (1872) birinchi marta "areal lingvistika" haqida fikr yuritiladi. I.Shmidt oʻsha asarida A.Shleyxerning "til shajaralari" gʻoyasiga qarshi munosabat bildirgan edi.

Areal lingvistikaning keyingi taraqqiyoti dialektologik atlaslarning yaratilishi bilan bogʻliq holda nemis olimi G.Venker (1881), fransuz olimlari J.Jilyeron va E.Edmon (1902-1910) hamda boshqa koʻplagan tilshunoslarning nomlari bilan bogʻliq. Areal lingvistika termini ostida, odatda, quyidagi olimlarning faoliyati va ilmiy izlanishlari nazarda tutiladi: Italiya tilshunosligiga taalluqli neolingvistik taʼlimotning bir qanoti vakillari: M.Bartoli, Dj.Bonfante, B.Terrachini, Dj.Devoto va

boshqalar; lingvistik geografiya yo‘nalishida: Y.Koseriu, D.I.Edelman, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva va boshqalar; til ittifoqlari haqidagi ta’limot bo‘yicha: V.Vinter, M.Emene, I.Balaj, Y.S.Maslov va boshqalar; dialektologiya, lingvistik geografiya va arxeologiya fanlarining tadrijiy rivoji bo‘yicha M.A.Borodina va uning shogirdlari tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarga tayaniladi. K.de Monbre, J.Jileron, D.Mone, G.Venker, F.Vrede, K.YAberg, YA.YUd, P.Meer, V.Jirmunskiy, D.Edelman, I.I.Sereznevskiy, N.Z.Gadjievalar areal lingvistika sohasining rivojlanishiga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar [6,10.1981].

Turkiyshunoslik bo‘yicha diqqatga sazavor tadqiqotlar sirasida N.Gadjievaning «Turkiy areal lingvistika muammolari O‘rta Osiyo mintaqasida» [2,132.1979] kitobini keltirish mumkin. E.D.Polivanov, G‘.O.YUnusov, K.K.YUdaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, SH.SHOabdurahmonov kabi tilshunoslar o‘zbek areal lingvistika sohasini ilmiy asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitib, uning rivojlanishiga, takomillashishiga munosib hissa qo‘shdilar [3, 10. 2019].

O‘zbek dialektlari arealini o‘rganish sohasida professor E.D.Polivanov o‘zbek shevalarini birinchilardan bo‘lib tasnif qilgan bo‘lsa, professor K.K.YUdaxin esa o‘zbek shevalari genezisida tillar interferensiyasiga, o‘zbek-uyg‘ur va qirg‘iz-o‘zbek-tojik tillari orasidagi o‘zaro munosabatlar masalasini chuqur o‘rganishga e’tibor bergan.

O‘zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasining nazariy asoslarini yoritib bergan olimlarimiz A. Jo‘rayev, Q. Muhammadjonov, A.Shermatovlar bo‘lib sanaladi. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlarimiz o‘zbek tilshunosligida lingvogeografiya va areal lingvistikaga doir tadqiqotlarning dunyoga kelishida samarali mehnat qilgan. Shuningdek, respublikamizda bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan Yuldosh Ibragimov, Ibroh Darvishev, Nigora Murodova va Zamira Yuldashevna Ibragimovalarning ilmiy ishlari, doktorlik dissertatsiyalari, monografiya, maqolalar e‘lon qilganliklarini e’tiborga olish zarur.

Areal lingvistikaning asosiy tushunchalari A.B.Jo‘rayevning «O‘zbekzabon mintaqani areal o‘rganishning nazariy asoslari [Jo‘rayev 220:1991] monografiyasidan olish mumkin. Bu monografiyaning «Turkiy tillar areal lingvistikasining ayrim metodologik masalalari»; “Refleksiya”. “O‘zbek tilshunosligida lingvoareal tadqiqotlarning shakllanishi va rivojlanishining asosiy omili sifatida» deb nomlangan I va II boblari lingvoareal tadqiq maqsadi va usullarini sharhlagani bois tanishish hamda o‘rganish materiali sifatida ahamiyatlidir.

Areal lingvistika dialektologiyadan o‘sib chiqqan soha hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo‘lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog‘liq bo‘ladi.

Areal lingvistika sohasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib boraryotgan sohalar sirasiga kiradi. Areal lingvistikaning asosiy vazifasi – til hodisalarining ma’lum bir hududga tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilishdan iborat.

Areal lingvistika sohasini qiyosiy tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan bo‘lsa ham, bu sohada ancha sezilarli ishlar amalga oshirilayotgan bo‘lishiga qaramay, tilshunoslikda “areal lingvistika” tushunchasini qanday talqin qilish borasida aniq bir to‘xtamga kelingan emas [4,23]. Shuningdek, xuddi ana shu sohaga taalluqli bo‘lgan “lingvistik geografiya” (lingvogeografiya) va “arealogiya”, “dialektografiya” terminlari talqini masalasida ham muayyan munozaralar mavjud. O.S.Axmanova tomidan tayyorlangan “Lingvistik terminlar lug‘atida” “areal lingvistika”ni hududiy tilshunoslik, “lingvistik geografiya” esa “dialektografiya” deya talqin qilinadi. “Lingvistik geografiya” atamasi lotincha *lingua*- tilshunoslik va *geo*-yer, maydon hamda *graphe*- chizmoq, yasamoq so‘zlaridan hosil qilingan bo‘lib, tilshunoslik fanida til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlovchi sohasidir. Uning o‘rganish obyekti dialektologiya fani singari sheva va lahjalar hisoblanadi. Lingvistik geografiya umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida areal-

tipologik metod orqali tillar tipologiyasini o'rganish bilan ham, areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko'radi. Lingvogeografiya bilan dialektologiya makon va zamon faktorlariga turlicha munosabatda bo'lsa-da, makon faktori lingvistik geografiyada ham dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, territoriya faktori lingvistik geografiyaning asosini tashkil etadi. Chunki, lingvistik geografiya keng territoriyaga ega bo'lishi va bir momentda ko'plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatiga ega bo'lish bilan dialektologiyadan ajralib turadi. Dialektologiyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat'iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvogeografiya areal atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi. Dialektologiyada og'zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal izohlash haqida ma'lum dialektal xususiyatlarni o'rganish, dialektal lug'atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi. Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan areal lingvistikaga o'tish davri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu davr o'zining nazariy ahamiyatiga ko'ra areal lingvistika taraqqiyotining dastlabki jarayonidir. Dialektologik tadqiqotlar to'liq til materialiga, to'liq tekst namunalariga ega bo'lsa, lingvistik geografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos. Ma'lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste'moldan chiqib, yo'qolib ketadi. Ular haqidagi ma'lumotlar esa, areal atlaslar va yozib olingan, tekst namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yo'qolib borayotgan areal xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir. Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish olib borsa, lingvogeografiya metodlarda ish ko'rish dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki, lingvistik geografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullaniladi. Areal lingvistika dialektologiyadan o'sib chiqqan fan hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi. Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ishlashdan mahrum bo'ladi va uning o'rnini lingvogeografik tadqiqot metodlari egallaydi. Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatlining turli aspektlari bilan kesishadi.

Areal lingvistika sohasini qiyosiy, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikdan farqi shundaki, qiyosiy tilshunoslikda tipologik o'xshash va noo'xshash hodisalar qiyoslanaveradi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda esa faqat o'zaro o'xshash hodisalar turli davrlar asosida qiyoslanadi. Areal lingvistikada esa bir hodisaning ma'lum bir davrdagi o'xshashligi tadqiq etiladi. Areal lingvistikaning tadqiq usuli bo'lgan bunday farqlar uning tavsifiy, qiyosiy, tarixiy tilshunosliklar bilan bir qatorda til haqidagi fanning o'ziga xos alohida tarmog'i mavqeida ekanligini asoslaydi. Shunga ko'ra Areal lingvistika sohasini quyidagicha asoslash mumkin:

1. Genetik jihatdan qardosh va qardosh bo'lmagan tillarning tarixiy aloqalari oqibatlarining zamonaviy sheva va lahjalaridagi izlarini o'rganadi. Bu munosabatlarning lahja va shevalar toponimikasi, antroponimikasi va tilshunoslikning boshqa tarmoqlariga ta'siri masalasi bilan shug'ullanadi;

2. Xalqlarning madaniy va til aloqalari, ijtimoiy-tarixiy aloqalarining kengayishi natijasida shakllanadigan yangi til areallarini tekshiradi va o'rganadi.

Areal lingvistika tadqiq materiali, usullari bilan "O'zbek dialektologiyasi", "Hozirgi o'zbek tili", "Turkiy filologiyaga kirish", "O'zbek tili tarixi" kabi o'quv fanlari uzviy bog'liq holda bu o'quv fanlaridan «qoniqarli» bilimga ega bo'lmay turib, areal lingvistika fanining maqsadini anglash, mazmunini uqish va o'zlashtirish hamda undan ilmiy-amaliy maqsadlarda foydalanish mumkin emas.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, arealogik tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida nisbatan yangi yo'nalish bo'lganligi va shu kungacha o'zbek lingvistik atlaslari tuzilmaganligi bu fanning ta'lim tizimida o'rganilishini dolzarb masalalardan biriga aylantirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi – Toshkent: O'zbekiston, 2018.-B.23.
2. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва. Наука. 1979. –С.132.
3. Darvishev Ibrohim. Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. –Toshkent: Navro'z, 2019. –B.148.
4. Гуров Н.В., Зограф А. «Ареальное языкознание: предмет и метод (на материале языков Южной Азии)». Москва: Наука, 1999.
5. ДЖураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Ташкент: 1991 г.
6. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? Toshkent: Fan, 1984.
7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи. 1978.
8. Ибрагимова З.Ю. Ўзбек диалектологияси фанини модулли ўқитиш таълим технологияси. Тошкент: Фирдавс-шоҳ, 2021. –Б.153.

OLAMNING DIALEKTAL LISONIY MANZARASIDA IBORALARNING O'RNI

THE ROLE OF PHRASES IN THE DIALECTAL LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD

Feruza Musayeva,

*O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi*

Annotation. *This article provides information about the role and importance of phrases in expressing linguistic scenes. In the article, scientists studying the linguistic landscape of the world on the basis of dialect materials introduce the concept of "dialectal linguistic landscape of the world" into scientific circulation. According to them, the dialectal linguistic landscape of the world is a component of the general linguistic landscape, and at the same time it is a unique epistemological and cultural phenomenon. It was discussed in detail that the study of the dialectal linguistic landscape of the world is considered an important task of modern linguistic and cultural and dialectological research.*

Key words: *universe, landscape, pessimism, image, dialect, phrase, emotion.*

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda “lisoniy manzara”, “olamning lisoniy manzarasi” atamaları va ularning talqinlariga duch kelamiz. N.Mahmudov “olamning lisoniy manzarasi”ga “borliq haqida ijtimoiy (shuningdek, muayyan guruh, individual) ongda shakllangan bilimlarning muayyan tartibdagi jami” deb ta’rif beradi[Mahmudov 2015:3]. Olamning lisoniy manzarasini sheva materiallari asosida o’rganayotgan olimlar “olamning dialektal lisoniy manzarasi” tushunchasini ham ilmiy muomalaga kiritmoqdalar. Ularning fikricha, olamning dialektal lisoniy manzarasi umumiy lisoniy manzaraning tarkibiy qismi bo’lib, shu bilan birga o’ziga xos gnoseologik va madaniy hodisadir[Овчинникова 2006: №18;170]. Olamning dialektal lisoniy manzarasini o’rganish zamonaviy lingvomadaniy va dialektologik tadqiqotlarning muhim vazifasi sanaladi.

Olamning dialektal lisoniy manzarasi umumiy lisoniy manzaradan tabiiylik, aniqlik, obrazlilik kabi belgilar bilan farqlanadi. Cheklangan hududda, yopiq jamoada shakllangan bu til

ma'lum guruh odamlarining turmush tarzini, shu guruh odamlarining o'zlarini qurshab turgan olam, tabiatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Sheva vakillarining o'ziga xos dunyoqarashi, olamning dialektal manzarasiga *antroposentrizm* (markazda inson turadi – u yaratadi, barbod etadi, baholaydi), *aniqlik, obrazlilik, mifologizm, detallashtirish, tabiiylik, atrofdagi olamga bog'liqlik, tabiat, turmush tarziga bog'liqlik, subyektivizm, yuqori darajadagi ekspressivlik va emotsionallik, voqelik-ning salbiy jihatlariga e'tibor qaratish (pessimizm), murosasizlik* kabi belgilar xos bo'lib, bu belgilarning shevada namoyon bo'lishida dialektal iboralarining alohida o'rni bor. Ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Antropotsentrizm nafaqat sheva, umuman, milliy tilga xos xususiyatdir. Antropotsentrizm mohiyatida olamni qabul qilish, bilish odamning o'zi orqali, o'z “men”ini atrofidagi voqelikka jo etish yotadi. Dialektal iboralarda antropotsentrizmning yaqqol ifodasini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Iqon shevasida “pala-partish” ma'nosini ifodalash uchun **“boshini oqartirib, ko'zini ko'kartirib”** iborasi ishlatiladi, adabiy tildagi “bog'dan-tog'dan” iborasi ekvivalenti o'rnida esa “bosh-oyoq” (*Bash-ayaq qib selladi* – Bog'dan-tog'dan gapirdi) iborasi qo'llanadi. Toshkent va boshqa qator shevalarda esa “yaqin” va “uzoq” tushunchalarni ifodalash uchun inson tanasining markazi – “kindik” so'zidan foydalaniladi. Masalan, “ma'nan yaqinlik” tushunchasi ifodasi uchun “kindigimiz bitta” iborasi qo'llansa, “juda uzoqda” tushunchasi uchun “yerning kindigida” iborasi faol qo'llanadi.

Obrazlilik xususiyati nazarimizda alohida diqqatga sazovor. Obrazlilik dialektal nutqning muhim belgilaridan biri bo'lib, sheva vakillarining fikrlashdagi o'ziga xosligini belgilab beradi. Sheva vakili uchun obrazlilik olamga bo'lgan o'ziga xos munosabatga aylanadi. “Atrofdagi olam in'ikosi hissiy aniq ifoda va umumlashgan ma'no ayniyati (tengligi, parallelizm, uyg'unlik)ga asoslangan obrazlar shaklida amalga oshadi”[Дмитриева 2015:12]. Insonning tabiat hodisalarini nomlashda obrazlarga murojaat qilishini O'zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sulton ham “Jon ichra jonim mening” maqolasida katta hayrat va zavq-u shavq bilan yozadi: *“Tuxum oqiday bo'lib kun chiqdi. Tikkaga o'rlamay, tumanli ufq toqidan asta ko'tarilib, bir yerga borganida tek qoldi, tegrasida oqish doira paydo bo'ldi. “Kun o'tov tikdi” deyishdi kishilar. O'tov ulovga ortilgan bo'ladi, ulus biroz tin olay deganida tushilib, o'tov tikiladi. Qanchadir muddat o'tib, yana yo'lga tushiladi. Haqiqatan ham, kun tikkaga yetar-yetmas bir dam tek turib qoladi. Kishilar uni o'zlariga o'xshatib “o'tov tikdi” deyishganiga nima deysiz?”* Parchadan ayon bo'ladiki, ilmiy tilda “galo” deb yuritiladigan tabiat hodisasi, ya'ni oyning atrofida halqasimon yog'duning hosil bo'lishini chorvador xalq o'z turmushidan kelib chiqib nomlagan. Yoki boshqa misol. Xalqimiz kuzda qor yog'ishini insonning “bola tashlashi”ga qiyoslab, **“qish bola tashladi”** iborasi bilan yuritadilar. Isajon Sultonning bu boradagi fikrlariga diqqat qaratamiz: *Qor momoguldurak bilan yog'sa, “qish bola tashladi”, deyilgan. Qish-a? Bu ajoyib el qishni tirik deb tasavvur qilmoqda. U ham qaylardadir hayot kechiradi, bir sabab bo'lib, xuddi qo'y-sigirlar, ot-tuyalar singari bola ham tashlarmish! Yoki “qilichini ko'tarib, qish keldi”, deyidilar. Shuning o'ziyoq qishga o'zga mazmun yuklab yuboradi, ya'ni uni lashkar deb tasavvur qiladi. Umuman, o'zbek tili iboralarida odamni hayratga soladigan jonlantirishlar bor”*.

Atrofdagi olamga bog'liqlik. Borliqni in'ikos etishda sheva vakillari ko'p yillik kuzatishlari, olamni bilish davomida orttirgan hayotiy tajribalarini ishga soladilar. Masalan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida *hulkarga qaragan takaday* iborasi qo'llanadi. Kimdir nimanidir intiqlik bilan kutsa yoki kutib turgandek tuyulsa, shi kishiga nisbatan biroz kinoyali ohangda: *“Nega hulkarga qaragan takaday bo'lib o'tiribsan?”* – deyishadi. Yovvoyi hayvonlarning hayotini sinchkovlik bilan kuzatgan dono xalqimiz o'z kuzatuv natijalarini mana shu iboraga joylagan. Iboraning shakllanishini haqida Shodmonqul Salom quyidagi ma'lumotlarni beradi: *Hulkar – bir to'p g'uj yulduzlarning nomi. “Yetti qaroqchi” – “Katta ayiq” turkumiga kiruvchi yulduzlarning “qo'shnisi”. Qish adog'ida Somon yo'lida ana shu yulduzlar dastasining*

botishi kuzatiladi. To shu yulduzlar botmagunicha kiyikning erkagi – takasi urg‘ochisi bilan qo‘shilmaydi. Agarda oldinroq qovushib qo‘ysa, (kiyik homilasini besh oy ko‘taradi) tug‘ilajak kiyik uloqchalari qishning ayni o‘rtasida tug‘iladi va boshpanasiz tog‘ bag‘rida nobud bo‘lib ketishadi. Buning hisobini instinkt ravishda biladigan taka kiyik hulkar yulduz botishini kutib, ko‘kka qarab yotaveradi.

Mifologizm. Mifologik dunyoqarash olamni bilishning eng qadimgi usullaridan biridir. Sheva til taraqqiyotining dastlabki ko‘rinishi bo‘lgani bois, sheva vakillari dunyoqarashida mifologizm unsurlari ko‘rinadi. Ma‘lumki, mifologik qarash animistik, fetishistik va totemistik tasavvurlardan iborat. Dialektal manzaraning animistik xususiyati shunda ko‘rinadiki, olam ko‘rish, his etish mumkin bo‘lgan aniq obraz orqali o‘zlashtiriladi. Masalan, Qashqadaryo shevalarida “adishak” mifonimi mavjud. Adishak – yovuz maxluq qiyofasidagi afsonaviy kuch. Galamo‘laliklar “ozib ketgan” degan tushunchani ifodalash uchun **“adishak urgan”** iborasidan foydalanishadi. Zero, xalq tushunchasida ozib ketgan bola yoki hayvonga mana shu yovuz maxluq ta’sir etgan deb hisoblashgan. Masalan, Surxondaryo va Qoraqalpog‘iston shevalarida uchraydigan “unashtirmoq” ma’nosidagi **“ro‘mol tashlab qo‘ymoq”**, **“ro‘mol bog‘lamoq”** iboralarida xalqimizning “ro‘mol” kul’ti bilan bog‘liq qa dimiy qarashlari o‘z ifodasini topgan. Xalq qarashlariga ko‘ra, ro‘mol oila, muhabbat ramzidir. Shu-ning uchun ham xalq qarashlarining yorqin ifodasi bo‘lmish o‘zbek folklori asarlarida ro‘molni yo‘qotish, uni qo‘ldan chiqarish, shamol uchirib ketishi yoki ro‘molning o‘g‘irlanishi ayriqliq, oilaning barbod bo‘lishi alomati sifatida talqin qilinadi. Yuqorida keltirilgan misollar sheva vakillari dunyoqarashida mifologizm belgilaridan darak beradi.

Pessimizm, ya’ni voqelikning salbiy jihatlariga e’tibor qaratish. Sheva vakillari voqelikning salbiy jihatlariga ko‘proq diqqat qaratib, aynan ularni nomlashga e’tibor qaratishadi. Masalan, dialektal manzarada pessimistik ruh ustuvorligini ayrim tushunchalarning faqat salbiy ma’noli ifodalari mavjudligi, ularning ijobiy tomonini nomlash uchun maxsus nomlarning yo‘qligida ham ko‘rish mumkin. Turmushga chiqmaslik o‘zbek xalqida ijobiy hodisa sanalmaydi, shu bois turmushga chiqmagan qiz tushunchasi Surxondaryoda salbiy bo‘yoqqa ega **“beti qora”** iborasi bilan ifodalanadi [Пахимов 1985:10], iqonliklar “ertalabdan” ma’nosidagi “qarg‘a go‘ng cho‘qmasdan” iborasini, Toshkent va qator boshqa sheva vakillari “so‘fi azon aytmadan” frazemasini salbiy ma’noda ishlatishadi. Xorazmda “ters ish qiladigan, g‘ayir” ma’noda “tuyaday ters siyadi” iborasini ishlatishadi: *“Hmmm”, ho‘mraygan qassob avval kelini, keyin o‘g‘liga norozi boqib. Jig‘i-biyroni chiqqan Kenja bilan kelinini kampir tinchlantirdi: “Akanгни bilmasanmi?! Butun umr tuyaday ters siyadi”*. (Shuhrat Matkarim, Shaydo). Harqalay, bu jurnalist xalqining ters tomoniga chiqmagan ma’qul. Mehmonning oldida **tuyaday ters siyib**, hamma ishni pachava qilishi hech gap emas. (Shuhrat Matkarim, Kulgich). “Qaysar, o‘jar, albatta niyatiga yetadigan” kishini qashqadaryoliklar salbiy ma’noda “qadalgan joyidan qon oladi” iborasi bilan ifodalashadi: – *Turg‘unmat O‘rtaovuliy deganlari – yoshini yashab, oshini oshab bo‘lgan keksa bir odam, – kuyib-pishib tushuntira ketdi u. – O‘zicha bir nimalarni qoralab, gazetalarga qatnab yuradi. Yozganlarini o‘qib bo‘lmaydi. Lekin choli qurg‘ur qadalgan joyidan qon olmay qo‘ymaydiganlar xilidan. Gazetada bir enlik narsasi chiqmaguncha holi-joningga qo‘ymaydi.* (G‘.Shermuhammad, Faxriy yozuvchi). – *Shular bilan tortishib, martabaga minarmidingiz? – dedi Shoymirzaning orqasidagi eshak yetaklagan kishi. – Bular qadalgan joyidan qon olmay qo‘ymaydi. Aytganini bering-da, tezroq qimirlang!* (G‘.Shermuhammad, Barakasini bersin).

Yuqori darajadagi ekspressivlik va emotsionallik. Sheva shu subtilda muloqot qiluvchilarning asosiy muloqot vositasi bo‘lib, ular shu vosita orqali o‘zlarining bor his-hayajonlari, emotsiyalarini ifodalaydilar. Shu-ning uchun shevalarda salbiy yo ijobiy bo‘yoqdorligi kuchli so‘zlar ko‘plab uchraydi. Masalan, iqonliklar shevasida erkalash, suyish uchun *jonim qoqay, qoqindi* kabi ko‘plab stilistik vositalar qo‘llangan holda, salbiy tuyg‘ularning cho‘qqisini

ifodalashga xizmat qiluvchi *xizan*, *xizanak*, *tulak*, *ko'rk'o'krak*, *asalang* kabi soʻzlar va boshshingni *yegur*, *og'zingdan qoning kegur* kabi qargʻishlardan keng foydalaniladi.

Aytish mumkinki, oʻzbek shevalari leksikasi nihoyatda rang-barang boʻlib, bugungi antropotsentrik tilshunoslik rivoji uchun nihoyatda katta material be-rishi mumkin. Oʻzbek shevalari asosida olamning dialektal manzarasini yoritish zamonaviy dialektologiyaning dolzarb muammolaridan biriga aylanmogʻi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №3 – Б.3.
2. Овчинникова Л.Н. Дialeктная языковая картина мира в социально-культурном аспекте (на примере глагольных метафор русских народных говоров Среднего Урала) // Политическая лингвистика, 2006. – №18. – С. 170.
3. Димитриева В.Н. Мифореализм “без берегов”: к вопросу о наследовании литературой свойств мифа / Миф, фольклор, литература: эстетическая проекция мира. – Вроцлав, 2015. – С. 12.
4. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 10.

NAMANGAN QIPCHOQ SHEVALARIDAGI AYRIM UNDOSHLAR TAVSIFI

DESCRIPTION OF SOME CONSONANTS IN NAMANGAN KIPCHAK DIALECTS

Abdurahmonov Shavkatjon Ashurovich,
Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotation. In this article was analyzed the features of use of some consonants, such as *y*, *k*, *g*, *ng*, in some dialects belonging to the Kipchak group in Namangan region.

Key words: Kipchak dialect, synharmony, phonetic variant, co-variant, "tell *y*" dialect, voiced and unvoiced consonants, area of Kypchak dialects.

Tilning har bir sathida, jumladan, fonetik-fonologik sathdagi oʻzgarishlar, xoh u adabiy til, xoh sheva boʻlsin, birdaniga emas, balki asta-sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir boʻladi. dastlab onda-sonda uchraydigan fonetik hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qoʻllanishlar asta-sekinlik bilan til taraqqiyoti davomida qonuniyatga aylanadi. ayrim undosh tovushlarning evolyusion taraqqiyoti namangan qipchoq shevalarining undoshlar tizimida ham kuzatiladi.

y – til oʻrta, sirgʻaluvchi jarangli undosh, talaffuzda umumoʻzbek shevalaridan farq qilmay, soʻzning barcha oʻrinlarida kela oladi: **yigna** (*nina*), **yovun** (*yog'ingarchilik*), **yo'rgak** (*yo'rgak*), **yip** (*ip*), **yilon** (*ilon*), **yig'lixli** (*yig'inchoq*), **uymala** (*to'plamoq*), **yaymoq** (*yoymoq*), **iyak**, **yumoloq/dumoloq** (*yumaloq*), **oyla** (*oila*), **zayip** (*zaiif*), **kayip** (*kayf*), **chiy** (*omonim: bo'sh dala, aralashtirmoq*). bir boʻgʻinli soʻzlarning oxirgi oʻrnida deyarli barcha soʻzlarda adabiy tildagidek ishlatiladi: **qo'y**, **bo'y**, **so'y**, **boy**, **cho'y** (*choy*) kabi.

Namangan qipchoq guruh «y»lovchi shevalari soʻz boshida etimologik *y* saqlangan: **y'lon**, **y'p**, **y'r'k**, **yiriñ**. “j”lovchi shevalari soʻz boshida oʻz pozitsiyasini yoʻqotadi yoki **j** ga almashadi: **ilan**, **iriñ**, **j'p**, **r'k** kabi.

y undoshi namangan qipchoq guruh “y”lovchi shevalarida boshqa undoshlarga nisbatan

turg'un. boshqa qipchoq shevalarida bo'lganidek, ma'lum fonetik pozitsiyada o'zgarishga yuz tutmaydi: $y > ch$: *yech > chech*; $y > g$: *kiy'n > kegin*; $y > g'$ *shunday > shundoq* holatlari kuzatilmaydi. biroq boshqa qipchoq shevalarida umuman uchramaydigan, shevaning o'zigagina xos $y > (o)p$: *shunday > shundop*, *qanday > qandop*; $y > (o)qo$: *shunday > shundoqo*, *qanday > qandoqo* holati mavjud. shevada $y > (o)p$ va $y > (o)qo$ variantdosh bo'lib, sinonim affiks sifatida qo'llanadi. bu jarayon namangan qipchoq shevalarining har ikkala guruhiga xosdir.

k – til o'rta va sayoz til orqa portlovchi, jarangsiz undosh. artikulyasion paydo bo'lishi va talaffuzda umumo'zbek shevalaridan farqi yo'q. so'zning istagan bo'g'inida kela oladi. shevada singarmonizm qonuni mavjudligi sababli **k** undoshi unlilar ta'sirida muayyan fonetik pozitsiyalarda nisbatan oldinga siljib, yumshoq, til oldi tovushidek talaffuz etiladi. bunda til egilib, uchi pastki tish milkiga, egilgan joyi bilan yuqori tanglayning old qismiga tegib, portlash hosil qiladi: *apke* (*olib kel*), *pishkak* (*kuva tayog'i*), *kastiril* (*kostryul*), *kettim* (*ketdim*). lekin *komol*, *komil*, (*atoqli ot*), *ko'kar* (*ko'karmoq*), *ekovimiz* (*ikkimiz*) tipidagi so'zlarda orqaga siljiydi.

Namangan qipchoq shevalarida boshqa o'zbek shevalarida bo'lganidek [Петров В.В.: 267-268. Шоабдурахмонов Ш.: 106 Жўраев Б.: 1964: 53], sandxi holatda jarangsiz undosh tovushlardan (ba'zan jarangli undoshlardan) oldin kelganda portlash xususiyatini yo'qotib, sirg'aluvchi (*spirantizatsiya hodisasi*) tovushga o'tadi. bu ikki xil ko'rinishga ega. agar o'zakda til orqa unlilar bo'lsa, $k > x$ ga mos keladi, til oldi unlilari bo'lsa, unda $k > h$ tovushiga mos keladi: *ko'xchoy* (*ko'k choy*), *qarsax chol* (*qarsak chal*), *ko'xlayapti* (*ko'klayapdi*), *so'xyapti* (*so'kyabdi*), *mahtap* (*maktab*), *mahtip* (*maktub*), *eshihtan* (*eshikdan*), *teshihtan* (*teshikdan*), *gandirahlab* (*gandiraklab*), *tihyapti* (*tikyabdi*) kabi. intervokal holatda zgalik affikslari qo'shilganda $k > g$ bo'lishi umumiy hodisa. lekin shevada boshqa qipchoq tip shevalaridagidek so'z o'rtasida $k > g$ hodisasi umuman uchramaydi. namangan qipchoq shevalarida etimologik **k** singarmonizm talabiga muvofiq **q** ga mos keladi: *qaytayıq* (*qaytaylik*), *urdiq* (*urdik*), *turoyıq* (*turaylik*), *chizdiq* (*chizdik*) kabi. mazkur fonetik talab asosida $k > q > g'$ hodisasi ham mavjud: *oylik* - *oyligim* - *oyliq* - *oylig'im*, *hafachilik* – *hapachiliq* – *hapachilig'im* kabi.

g – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh. artikulyasion o'rni va talaffuziga ko'ra umumo'zbek shevalaridan farq qilmaydi. so'zning faqat bosh va o'rtasida uchraydi: *guppi//gupu* (*semiz, to'la*), *guppahlab yiqildi* (*qattiq yiqildi*), *gandirahlab* (*gandiraklab*), *egvar* (*egib yubor*), *egat* (*agat, pushta*) kabi.

Namangan qipchoq shevalarida **g** undoshidan so'ng til orqa qattiq unlilar ishlatilmaydi. shuning uchun u juda yumshoq talaffuz etilib, ma'lum fonetik pozitsiyalarda portlovchilik xususiyatini yo'qotib sirg'aluvchi **y** tovushiga o'tadi. intervokal holatda $g > y$ ga o'tishi bu qipchoq shevalarga xos xususiyat. faqat so'z o'rtasidagina $g > y$ va $g > v$ ga o'tishi jg'n guruh shevalarining o'ziga xos xususiyatidir: *tiyma* (*tegma*), *tuyma* (*tugma*), *tuyin* (*tugun*), *siyir* (*sigir*), *tiyadi* (*tegadi*), *guvit* (*gurgut*), *survar* (*surgin*), *yuvarvar* (*yuborgin*) kabi.

Hudud qipchoq shevalarida singarmonizm qonuniga muvofiq o'zakdagi unlilarning qattiq va yumshoqligi, yondosh kelgan undoshning jarangli va jarangsizligiga qarab *ga//qa//g'a* tipida o'zgaradi: *qayga* // *qoyg'o* (*qaerga*), *numoŋa* // *numovg'o* (*nega, nimaga*), *tuvişqon* // *tuvişhg'on* (*tug'ishgan*), **q** undoshi bilan tugagan barcha so'zlarga *-qa* qo'shiladi: *toroqqo* (*taroqqa*), *yoŋoqqo* (*yong'oqqa*) *ovg'o* (*ovga*), *dolog'o* (*dalaga*), *yo'lg'o* (*yo'lga*), *to'yg'o* (*to'yga*), kabi.

ng (ŋ) – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh. shevada bu undoshining yumshoqlik va qattiqlik jihatini ko'ramiz [Кошғарий 1963]. Bu jihat, ya'ni *ng (ŋ)* undoshining fonologik belgisi – yumshoqlik va qattiqlik janubi-g'arbiy Namangan shevasida ma'no farqlash uchun xizmat qiladi. jumladan, *numoŋo* – (*nimaga*) so'roq olmoshidagi *ng (ŋ)* undoshining fonologik xususiyati, aniqrog'i, uning yumshoqligi va qattiqligi so'zning lug'aviy hamda grammatik ma'nosini ajratib turadi. masalan, 1. *bozorg'o numoŋo boroson?* – *bozorga nima uchun borasan?*, 2. *domlog'o numŋo undoqo d'd'ŋ?* – *domlaga nima sababdan unday deding?* 3. *bun' numoŋa soloy?* – *buni*

nimaga solay?, 4. *suvdi numoḡa quyoy?* – *suvni nimaga quyay?* kabi. birinchi va ikkinchi gaplardagi so‘roq olmoshida **ng** (**ḡ**) undoshining **g**‘ ga yaqinlashgan qattiqlik darajasi mavjud fonema ravish (**numoḡ(g)ḡ**) – *nima maqsada? nima sababdan?* ma’nosini ifodalasa, uchinchi va to‘rtinchi gaplardagi **g** ga yaqinlashgan yumshoqlik darajasi mavjud **ḡ**(**ng**) undoshi so‘roq olmoshi ot turkumi (**numoḡ(g)a** – *nimaga?*) ma’nosini ifodalamoqda. namangan qipchoq shevalaridagi bu fonemaning asosiy jihatlaridan biri – faqat ot o‘rnida qo‘llanuvchi so‘roq olmoshi tarkibidagina **v** fonemasiga aylanishidir: **numoḡ(g)a-numovga-nimaga?** (*qopga, paqirga, uyga va h.k*) kabi.

So‘zning o‘rtasi va oxirida kela oladigan **ng** undoshi turkiy tillarning eng qadimiy tovushlaridan biri. turkolog olimlarimizning **ng** (**ḡ**) tovushining urchishi, tarixiy taraqqiyoti murakkab masala ekanligi [Шербаков А.М. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш.Абдуллаев Ф.А.] haqidagi fikrlariga to‘la qo‘shilib, **ng** janubi-g‘arbiy namangan shevasida turli o‘rinlarda **n**, **y** va **g**‘ tovushlariga aylanganligi hamda asliday qo‘llanishini kuzatamiz: qadimgi va eski turkiy tildagi **yaling** so‘zidagi **ḡ** (**ng**) undoshi **yolin** tarzida **n** ga aylangan, (*yolin-alanga*), **yalḡ** – o‘z so‘zida **g**‘ ga: **yolg‘iz** (*yolg‘iz*), **so‘ngak** so‘zida **y** undoshiga: **suyak** (*suyak*) kabi. shuningdek, mazkur shevada **ng** (**ḡ**) undoshi ko‘p so‘zlarda o‘zining tarixiy shaklini saqlab qolgan: **oḡqur** – **cho‘ḡqir**⁴ – notekis, **eḡak** – **engak** (podborodok), **oḡay** – o‘ḡg, qulay, **o‘ḡon** – (*uniqmoq*) **rangi o‘chgan** kabi.

Turkiy tillarni o‘rgangan tilshunos olimlar – S.E.Malov, A.M.Sherbak, V.V.Reshetov, h.ne‘matovlarning ilmiy asosga ega fikrlariga tayangan holda xalq jonli tilida, aniqrog‘i, namangan qipchoq shevalaridagi **ḡ** (**ng**) undoshining xususiyatlarini kuzatganimizda, ta’kidlagan fikrlardan bu fonemaning umuman tushib qolishi mumkinligi kuzatilmadi. bu esa mazkur shevada **ng** undoshining alohida o‘rni, juda keng va ahamiyatli lisoniy-fonologik imkoniyatlari borligidan dalolat beradi.

Namangan viloyatining qipchoq shevali hududlarida o‘zbek tilining boshqa shevalarida uchramaydigan yoki kam uchraydigan o‘ziga xos fonetik xususiyatlar kuzatiladiki, bunday hodisalarni tahlilga tortish, ro‘y berish pozitsiyalarini aniqlash va sabablarini yoritish umumo‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini ob’ektiv yoritishda katta ahamiyatga ega.

Xullas, Namangan qipchoq shevalari arealida singormonizm qonuniyati amalda bo‘lganligi sababli ularning fonetik-fonologik strukturasidagi o‘ziga xosliklar shu asosda voqelanadi. dialektal arealning qarluq lahjasi guruh va shoxobchalarda unilarning sifat va miqdor jihatidan farqlari, tovushning anatomik-fiziologik jihatlar va sheva etnogenezi umlaut hodisasini yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. singarmonizm namangan qipchoq shevalarida unli tovushlar miqdori, artikulyasion o‘rni va talaffuzida alohida farqlarni yuzaga keltiradi. shevadagi nazalizatsiyaning kuchliligi singormonizmni yanada yaqqollashtiradiki, nutqiy voqelanishda sintagmatik munosabatlar orqali unililar sifatini undoshlar, o‘z navbatida, undoshlar sifatini esa unililar belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Решетов В. В. Узбекский язык, с. 267-268.; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили, 106-бет;
2. Жўраев Б. Шахриябский говор узбекского языка. Ташкент, 1964; с.53.
3. Қошғарий М. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент, 1963.
4. Шербаков А. М. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград 1962. Сравнительная фонетика тюрского языка. Ленинград – 1970.
5. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. 1978.
6. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. Тошкент 1961 й.

⁴ Mahmud Koshg‘ariy *oḡzup* so‘zining *g‘or-chuqurlik* ma’nosida qo‘llanishini aytadi. Mazkur shevada bu so‘z faqat notekis yo‘l ma’nosida qo‘llanadi.

XORAZM SHEVALARIDA ARAB TILIDAN O‘ZLASHGAN MAISHIY LEKSIKA

ADAPTED FROM ARABIC IN THE DIALECTS OF KHORAZM HOUSEHOLD VOCABULARY

*Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna,
UrDU dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *This article deals with the analysis of the household lexicon belonging to the Arabic lexical layer in Khorezmian dialects. As well as, these components are subjected to in-depth analysis based on examples from dialects.*

Key words: *lexical units, Arabic language, dialect, Khorezmian dialects, household lexicon, borrowing.*

Tilshunosligimizda arab tiliga mansub leksik qatlam bir qadar o'rganilgan. Masala yuzasidan muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan [Абдуллаев 1949:87–102].

Xorazm shevalari maishiy leksikasi tarkibidan *arab lug'aviy qatlamiga mansub* so'zlar ham o'rin olgan. Turkiy tillarga arabiy lug'aviy birliklarining kirib kelishi VII – VIII asrlarda Markaziy Osiyoning arablar tomonidan istilo etilishi, bu hudud aholisining islom dinini qabul qilishi bilan bog'liq. O'zbek tili tarixiy leksikasini yozma manbalar asosida ko'zdan kechirar ekanmiz, unda arabizmlar salmog'i XIX asr oxiri va XX asr boshlarigacha tadrijiy ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Qadimgi turkiy bitiklarda arab so'zlari bo'lmagani holda [Абдурахмонов va b. 1981:80.], XI asr yodgorligi “Qutadg'u bilik”ka nisbatan XII – XIII asrlar yodgorligi deb topilgan “Hibatul-haqoyiq”da arabizmlar ko'proq uchraydi [Маллаев 1976:140].

Arab lug'aviy birliklari, birikmalarining turkiy tillar, jumladan, o'zbek tiliga o'zlashish sabab va vositalari haqida olimlarimiz ko'plab ilmiy mulohazalarni bayon qilganlar [Абдуллаев, 1945].

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalganligi; v) arab yozuvining qo'llanila boshlaganligi; g) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; d) turkiy-arab ikki tilliligining tarkib topganligi; ye) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va boshqalar.

Shevalardagi tarixan arab lug'aviy qatlamga mansub so'zlarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning ko'p hollarda asl lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib, mahalliy aholi muhitiga xos tushunchalar ifodasiga xizmat qilayotganidir.

O'zbek tiliga arab so'zlari shunchalik singib ketganki, hozirgi davrda arab so'zlarining o'zbekcha yoki arabcha ekanligini ajratish qiyin bo'lib qoladi. Bu holat maishiy leksikada ham o'z aksini topadi. Bunday nomlarga: *kursi, tandir, supa, pans (fonus), supra, manqal pätir, halva, mirabba, qiyam* kabi tub so'zlarni, *pätiräk, labziyna* kabi yasama so'zlarni kiritish mumkin.

Supra – uy-ro'zg'or buyumi nomi arab tiliga xos bo'lib, bu tildagi **surfa** shaklidan hozirgi zamon tilida metateza yo'li bilan ya'ni **supra** tarzida qabul qilingandir. Eski o'zbek tilida *bodiya* sahro, cho'l ma'nosini anglatga, Xorazm shevalarida *badya* [*badya*] “sopol tovoq, katta shokosa” (*br badya bäräk, ortasinda chöräk* topishmoq – osmon, oy yulduzlar) ma'nosini anglatadi. Bu so'z ayni *sahro* ma'nosida Munis va Ogahiy asarlarida ham keng ishlatilgan: “bu mavsum taqozosi bila beparvolig' *bodiyasida* jununtoz erdim [Шермухаммад 2019:45].”

F.Abdullayev o'zbek adabiy tilidagi *bo'yra* shaklidagi so'zning Urganch va Xivada *boryä* [*borya*, Абдуллаев 1961:2] shaklida ishlatilishini qayd etadi. Xorazm shevalarida ham bu so'z *boyra* [*boyra*] ko'rinishiga ega. Qadimda g'assollar mayitni bo'yra ustida yuvganlari uchun keksalar nutqidagi qarg'ishlarning birida *boyrädä čöpqi'aysan* [*bo'yrada cho'pqig'aysan*] deyiladi. *Bo'yra* (eski o'zbek tilida *bo'riyo*) tasavvufda ham o'ziga xos ma'no anglatgan. Mavloni Vafoli qalamiga mansub quyidagi bayt "Muzakkiri ahhob"da, keyinchalik "Firdavsu-l-iqbol"da keltirgan:

Nemiz boru nemiz bor, bir namad bo'ryomiz bor,

Seningdek podshohlarga duoi beriyomiz bor.

Mässi – mahsi. Mahsi so'zi arabcha "bo'yamoq", "surtmoq", "yog'lamoq" ma'nosidagi masaha [Ан-наъим 2005:783] fe'li asosida paydo bo'lgan. Oyoq kiyimining bunday nomlanishi unga mash tortish mumkin bo'lganidir. Mash tortish sharoiti va tartibi shar'iy asoslanadi [Myxtacap 1993]. Mash so'ziga nisbat qo'shimchasi bo'lgan "-i"ni qo'shish natijasida hosil bo'lgan ushbu so'z arab tilining o'zida yo'q. Shuningdek, ushbu so'zning fors tiliga oid lug'atlarda va "Navoiy asarlari lug'ati"da uchramasligi uning nisbatan keyingi paytlarda arabcha so'zga o'zbek tili so'z yasash tizimidan mustahkam o'rin olgan aslida arab tilidan o'zlashgan "yo-yi nisbat" qo'shish bilan yasalganini ko'rsatadi. Demak, *mässi* so'zining genetikasi arab tiliga taalluqli bo'lsa ham, so'z yasash tizimi nuqtai nazaridan o'z qatlamga mansubdir. Mahsini Xorazmda hozirgi kunlarda, asosan, keksa yoshdagi erkak va ayollar kiyadi. U bilan kiyiladigan kalish *mässi kävush* deb ataladi. Etnografik ma'noda "mässi kiyish" turmushga chiqish, kelin bo'lish mazmunini anglatadi. Chunki kelinlarning kuyov uyiga kalishsiz holda mahsi kiyib yo'l olishi va chimildiqqa ham oyog'ida mahsi kiyib kirib borishi hozirda ham urfda. F.Abdullayev yozib olgan "*qara mässi* kiyizdilä ayaqa, altin yuzuk sal dädilä barmaq" [Абдуллаев 1961:67] misralarida shu holat o'z aksini topgan. Etikdo'zlar tilida mahsi uchun maxsus qolip *mässi qalip* deb ataladi.

Boshga taqiladigan ayollar bezagidan biri *tumar* (*tumor*) deb atalib, tahya (do'ppi)ga tikilgan. *Tumor* so'zi arabcha so'z bo'lib, "duo" degan ma'noni anglatadi. Qog'ozga yozilib, tumor ichiga qo'yilgan duolar odamni balo-qazolardan asraydi, deb hisoblangan.

Vohada tumorning *bash tumor* (bosh tumor), *boyin tumor* (bo'yin tumor), *yelkä tumor* (yelka tumor), *kökräk tumor* (ko'krak tumor), *qoltiq tumor* (qo'ltiq tumor) kabi 5 turi mavjud bo'lib, ular bir-biridan shakli (silindrsimon, ellips, uchburchak, to'rtburchak gumbazsimon) va unda ishlatilgan buyum va toshlar miqdori bilan farq qilgan. Masalan, bosh kiyimga taqiladigan tumor silindr shaklida bo'lib, oltin suvi yuritilgan kumushdan yasalgan hamda unga olti bargli gul naqshi solinib, feruza toshi bilan qoplangan va juft holda taqilgan.

Xalaqa ro'molning bir turi bo'lib, xotin-qizlar lachak ustidan o'rab, orqaga tashlab qo'yadilar. Bu so'z, asosan, Gurlan, Mang'it, Yangibozor tumanlari aholisi nutqida ishlatiladi. *Xalaqa* arabcha – "halqa" [Ан-наъим 2005:194] so'ziga aloqador bo'lib, matoning halqa shaklida o'rab qo'yilishi shu nomga asos bo'lgan.

Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamga mansub ayrim so'zlarning asli o'zbek adabiy tilidagi shaklidan biroz farq qiladi. Masalan, *arava* – *arva*//*arba* shaklida ishlatiladi. Mana shu so'z ishtirokida *ko'rpaga o't qo'ymoq* iborasining shevadagi sinonimi sifatida *arvani avdarmaq* iborasi ham shakllangan. Arava so'zining asli arabcha "araba" bo'lib, arab so'zining "ko'chmanchi, badaviy" [Ан-наъим 2005:530] ma'nosi bilan bog'liqlik kasb etadi. Shu o'zlashma asosida *arvach* – 1) aravakash; 2) aravaso'z so'zlari yasalgan.

Arish Xorazm shevalari va boshqa o'zbek shevalarida "arava shotisi" ma'nosida ishlatilsa ham, uning adabiy tildagi [O'TIL 2006:102-103] ma'nolari ham mavjud: *Vundiy dema allani arshi qozg'aladi* – unaqa dema, Allohning arshi qo'zg'aladi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidan o'zlashgan maishiy leksika ham Xorazm shevalari tarkibida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1945.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир / Тил ва адабиёт институти асарлари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1949.
3. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари I том. – Тошкент: ЎзФА, 1961.
4. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.
5. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
6. Акылбекова З. Арабизмы // Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. – Фрунзе, 1964.
7. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2005.
8. Бегматов Э. Арабча ўзлашма сўзлар қатлами // Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981.
9. Бегматов Э. Ўзбек тили лексикасининг ижтимоий-тарихий асослари / Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981.
10. Камол Ф. Лексикология / Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1957.
11. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси.
12. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
13. Мухтасар. Араб тилидан Рашид Зоҳид ва Акрам Дехқон таржимаси. – Тошкент: Чўлпон, 1993.
14. Ўзбек тили лексикасида арабча сўзлар // Ҳозирги замон ўзбек тили. Лексикография. Фонетика. Графика ва Орфография. Морфология. Фаҳри Камол таҳрири остида. – Тошкент: Ўз ФАН, 1957.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.102-103.
16. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составидаги тожик-форсча ва арабча сўзлар / Навоийга армуғон. – Тошкент: Фан, 1968.
17. Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Фирдавсу-л-иқбол (Бахт-саодат жаннати). – Тошкент: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019.
18. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962.

BUXORO O‘G‘UZ SHEVALARIDA SINGORMANIZM HODISASI

THE PHENOMENON OF SINGORMANISM IN THE OGUZ DIALECTS OF BUKHARA

Allaberdiyev Alijon,

*Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *The article analyzed the occurrence of singormanism in the Oghuz dialects of Bukhara.*

Key words: *Palate singormanism, lip singormanism, affix, phonetic process, morphological index.*

Hozirgi kunda o'zbek adabiy tilida singormanizm hodisasi kuzatilmasa-da, o'zbek shevalarida esa bu hodisa yaxshi saqlanib qolganligi tadqiqotlarda qayd etiladi [Мухаммаджонов 2001:10]. "Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tili singormanizm qonuniga asoslangan, singormanizm qonuni tanglay va lab ohangdoshlikdan iborat" [Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov 2008:7]. Buxoro o'g'uz shevalarida o'zbek tilining lahja va shevalarida singormanizmning o'zak, yasama va qo'shma so'zlar va so'z shakllaridagi holatiga, boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarning asl shakllari va o'zlashtirilganda uchragan fonetik o'zgarishlariga alohida-alohida e'tibor berish zarurdir.

Tanglay singormanizmi. Bu tur ko'proq o'zbek shevalarining qipchoq va o'g'uz dialektlariga xos. Agar Buxoro o'g'uz shevalarida tahliliga e'tibor qaratsak, so'z tarkibidagi birinchi bo'g'inda til oldi unlilar ishtirok etsa, bevosita keyingi bo'g'inda ham til oldi unlilari uyg'unlashib keladi. Undosh tovushlardan shu sayoz undoshlar *κ, ζ, η* ishtirok etadi va holat yumshoq tovushli so'zlar hisoblanadi. Yoki buning aksi bo'lib, til orqa unli tovushlari birinchi bo'g'inda kelsa, keyingi bo'g'inlarda ham til orqa unli tovushlari qo'llanadi. Undoshlardan esa chuqur til orqa undosh tovushlari *q, g', x* lar so'z tarkibida kelsa, qattiq tovushli so'zlar deyiladi: *qiziḡ* (qiziq), *ḡora* (xom), *sāyana* (maqbara), *ovliyā* (qabriston), *seyic* (sergak), *bādrinḡ* (bodring), *atiz* (ekin ekiladigan maydon), *mepmep* (maktab), *yertək* (yertok), *zerdali* (o'rik) kabilar. Shevada ba'zi o'rinlarda qo'shimcha qo'shilishida bu talablarga mos kelmasligi mumkin: *gūnḡāndak* (gul maydonchasi), *seyisxāna* (molxona), *kitābxān* (kitobxon), *qadamlər* (qadamlar), *maylubbeyətlər* (mag'lubiyatlar) kabilar.

Shuningdek, o'zbek adabiy tilidagi fe'lning bosh shakli *-moq*, Buxoro o'g'uz shevalarida shu shakldan tashqari *-mək* holatida ham ishlatiladi. Bunda tanglay garmoniyasining ta'siri bilan bog'lanadi: *qalmaḡ* (qolmoq), *qačmaḡ* (qochmoq), *čayirmaḡ* (chaqirmoq), *qovalamaḡ* (quvlamoq), *sayinmaḡ* (sog'inmoq), *görmək* (ko'rmoq), *süykemek* (suykalmoq), *yüvmək* (yuvmoq), *süpürmək* (supurmoq), *kovlāmək* (ko'vlamoq) kabilar.

Keltirilgan izohlardan ko'rinadiki, Buxoro o'g'uz shevalarida tanglay singormanizmi hozirgi kungacha bir qancha holatlarda saqlanib qolgan. Bunda undoshlarning moslashishi assimilyatsiya holatlaridagina emas, qo'shimcha (affiks) qo'shilishi bilan bo'g'inlarda ham yuz beradi. Asosiysi unda unli tovushlar hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Lab singormanizmi. Lab singormanizmi mohiyatiga muvofiq agar birinchi bo'g'inda lablangan unli tovush ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham lablangan unli tovushlar bo'lishi kerak. Bu hodisa tilimizda juda qadimdan davom etib keladi. "Bu qonuniyat XIV – XVI asr o'zbek yozma adabiyotida ancha kuchli aks etganini ko'ramiz. Ularda bosh bo'g'inda lablangan *o – u, ö – ü* unlilari kelsa, 2 – 3 bo'g'inda *u – ü* kela oladi" [Иброҳимов 1967:9]. Lab ohangdorligi barcha turkiy xalqlarda mavjud fonetik jarayon bo'lib, ayniqsa, qozoq, qirg'iz, yoqut tillari bu hodisadan yaqqol ajralib turadi. O'zbek shevalarining ichida qipchoq lahjasi boshqa lahjalarga qaraganda birmuncha labial attraksiya yaxshi saqlangan. O'g'uz lahjasidagi shevalarda hodisa kuchsiz holatni saqlab qolgan. Biroq boshqa o'g'uz shevalaridan farqli o'laroq, Buxoro o'g'uz shevalarida esa tarixan turkman tili va shevalarining ta'siri saqlangan qishloqlar aholisi so'zlashuvida singormanizmning bu turi mavjud. Mazkur shevada, asosan, ikki bo'g'inli so'zlarda lab ohangi qonuniyatiga qattiq amal etiladi:

1. Asos so'zlarning birinchi bo'g'inida *u – ü* kelsa, ikkinchi bo'g'inda ham *u – ü* keladi: *bujjuḡ* (bujmaygan), *burum* (soch o'rimi), *gūmgürs* (butunlay tinch), *gürüm* (to'qay), *dügün* (tugun), *düdük* (nay), *dügül* (parcha), *düzüzük* (asbob), *dümlük* (tuynuk), *düşük* (tandirdan tushgan non), *julluḡ*

(juldurvoqi), *yüklük* (homilador), *yülük* (ilik), *küdün* (qiya, do'ng), *mürüt* (nok), *nuqul* (nuqul) kabilar.

2. Adabiy tili orfografiyasi meyorlariga teskari keladigan birinchi bo'g'inda *o* – *ö* kelsa, ikkinchi bo'g'inda *u* – *ü* keladi: *zorriq* (uzun kishi), *rodʻyu* (uvada, dabdala), *sovun* (sovun), *söllün* (bo'yi uzun), *xorjün* (xurjin), *čovut* (uvada), *čögürmə* (telpak), *čomuq* (botiq), *šolyurt* (kasallangan uzum), *övüz* (og'iz suti), *qolujī myxym* (kechki hosildan olingan urug'lik), *qorromāl* (dastro'mol), *qoruq* (qorovul), *qoruvqān* (qorovul) kabilar.

3. Uch bo'g'inli so'zlarda yoki so'zlarga morfologik ko'rsatkichlar qo'shilgan o'rinlarda yuz beradi: *körküšül* (ko'rsichqon), *šortumšuq* (arazlovchi), *sövülmək* (tugamoq), *buyuqmāq* (bo'g'ilmoq) kabilar.

4. *i* - *ī* unli tovushlari birinchi bo'g'indagi *u* – *ü* ni o'ziga moslashtirib teskari labial attraksiyani yuzaga keltiradi: *tilki* (tulki), *ičqir* (uchqir), *pilis* (puls) kabi sanoqli so'zlarda uchraydi.

Xulosa qilganda, turkiy tillar uchun mushtarak bo'lgan singormanizm hodisasi Buxoro o'g'uz shevalarida ham passiv bo'lsa-da, hozir kunda ham saqlanib turibdi.

Unli va undoshlar transkripsiyasi: *i* – til oldi unlisi, *ī* – til orqa unlisi, *ü* – til oldi unlisi, *u* – til orqa unlisi, *ä* – til oldi unlisi, *a* – til orqa unlisi, *ö* – til oldi unlisi, *o* – til oldi unlisi, *e* – til oldi unlisi, *ā* – til orqa unlisi, *γ* – g' undoshi, *ŋ* – ng undoshi, *č* – ch undoshi, *š* – sh undoshi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдиев М. Пастдарғом тумани Ўғуз лаҳжаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №5. – Б. 105 – 106.
2. Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари. Номз.дисс. – Тошкент, 1999. – 152 б.
3. Абдуллаев Ф.А. Хоразм шевалари. II луғат. Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: ЎзФА нашр., 1961. – 348 б.
4. Абдуллаев Ф.А. Чўзиқ унлиларнинг табиати тўғрисида//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1959. – №3. – Б. 27–33.
5. Абдуллаев Ф. Қарноқ шевасининг фонетикасидан//Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. – №6. –Б.16–22.
6. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. –Тошкент: Фан, 1978. –144-б.
7. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: 2008. 62-bet.
8. Аразкулыев С. Говоры туркмен Турткульского района Каракалпакской АССР. Автореф.дисс... канд.филол.наук. – Ашгабат, 1962. – 30 сах.
9. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент, Фан, – 1967, 105-бет.
10. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. 44-бет;
11. Түркмен дилинің сөзлүгі. – Ашгабат: Ўлым, 1962. – 866 сах.
12. Шихиев А. Говоры туркмен Бухарской области Узбекской ССР. Автореф. дисс...канд. филол. наук. –Ашхабад, 1983. – 23 с.

LISONIY SHAXSNING VOQELANISHIDA DIALEKTIZMLARNING O'RNI

THE ROLE OF DIALECTICS IN THE REALIZATION OF A LINGUISTIC PERSONALITY

Annotation. *The article focuses on the issue of the role of syntactic-stylistic dialectics in the realization of the linguistic personality in the literary text. Concepts such as idelect and idioslub are highlighted, and the factors of its occurrence are revealed.*

Key words: *idelect, idiosyncratic, linguistic entity, morphological dialectics, syntactic-stylistic dialectics.*

Xorijiy dialektologiyada ideolekt (u inglizcha so'z bo'lib, individual til degan ma'noni ifodalaydi) tushunchasi ham mavjud. U yakka shaxslarga xos bo'lgan nutqiy o'ziga xoslikni bildiradi [Ashirboyev 2021:16]. Professor S. Ashirboyev ta'kidlaganlaridek, har bir til egasining o'z shevasi me'yorlariga amal qilish bilan birga, o'z nutqi va lug'at boyligi, so'z tanlash tarzi bo'lib, bu ham dialektologiyaning o'rganish obyektidir [Ashirboyev 2021:16]. Shu tarzda so'z tanlash va qo'llash har bir shaxsning idioslubini yuzaga keltiradi. Tildagi o'ziga xoslik, individuallik masalasiga e'tibor qaratish lozimligini V.fon Gumboldt ham ta'kidlagan edi: "Hamma odamlar go'yoki bir tilda so'zlashadilar, shu bilan bir vaqtda har bir odamning o'z tili bor. Jonli so'zlashuv nutqni va alohida individuum nutqini o'rganish zarur" [Gumboldt 1984:45]

Til egasi sifatida tildan foydalanuvchi muayyan shaxsning tili lingvistik tadqiqot obyekti bo'la olishi tilshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Keyingi yillarda tadqiqotchilar tomonidan konkret shaxs, ko'p hollarda ijodkor shaxslar (shoirilar, yozuvchilar), siyosiy arboblari, olimlarning nutqini ular tomonidan yaratilgan yozma matnlar (ba'zi hollarda og'zaki nutqi) asosida o'rganilayotganligini qayd etish lozim.

Tilshunoslikda lisoniy shaxsning shakllanishida bir qator omillar bo'lib, shunday muhim omillardan biri dialektal omildir. Inson dunyoga kelgach, uning tili o'zi o'sgan oila, uni qurshab turgan muhit ta'sirida shakllanadi. O'zbek adabiy tili me'yorlarini o'zlashtirish natijasida uning tili sayqallanib boradi. Ammo o'zbek tilining shunday shevalari borki, undagi nutq tovushlaridagi o'ziga xoslik, adabiy tilidan farqlanib turuvchi jihatlar so'zlovchi shaxsning qaysi sheva vakili ekanligini bildirib turadi.

Badiiy adabiyotda shevaga oid elementlarni berish qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish uchun xizmat qiladi. Badiiy matnda lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omil sifatida faqat shevaga oid so'zlarning o'zini olish to'g'ri emas. Qahramonning gap tuzishi, nutq jarayonida qo'llagan sintaktik birliklari ham uning lisoniy shaxs sifatidagi o'ziga xosligini belgilab beradi. Badiiy matnda qo'llaniladigan dialektizmlarning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik-stilistik dialektizm kabi turlari bo'lib, sintaktik-stilistik dialektizm o'ziga xos gap qurilishi, sintaktik uslubiy vositalarning so'zlovchi kommunikativ maqsadiga mos tanlanishida namoyon bo'ladi. Masalan, Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasidan olingan ushbu parchada Oymomoning gap qurilishidagi o'ziga xoslik, III shaxs grammatik shaklini II shaxsga nisbatan qo'llashi asar qahramonlarining lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishiga vosita bo'lib xizmat qilgan.

- *Gapir, –dedi kuyov.*
- *O'zi gapirsin, –dedi qayliq.*
- *Sen gapir.*
- *O'zi gapirsin-da.*
- *Nimani gapirayin?*

– *O‘zimizning oqshomlardan gapirsin, qirdagi bug‘doy o‘rimidan gapirsin...* Keltirilgan parchada Oymomo tilidan turmush o‘rtog‘iga uchunchi shaxs shaklidagi murojaati uning o‘ziga xos lisoniy shaxs sifatida namoyon bo‘lishiga xizmat qilgan. O‘zbek tilida bu shakl ba‘zan mensimaslik, begona shaxsga murojaat qilganda sizlashni yoki senlashni bilmaslik holatida vaziyatdan chiqish uchun qo‘llaniladi. Bu o‘rinda qahramonning uyatchanligini, tortinchoqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Asar boshida *munis, g‘amgin, sertamiz* deya ta‘riflangan yetim qizning xarakteriga mos so‘zlash tarzi yozuvchi tomonidan mohirlik bilan berilgan. Asarning keyingi o‘rinlarida ham Oymomoning Qoplonga shu shaklda murojaat qilishi uning o‘ziga xos lisoniy shaxs ekanligini ifodalashda qo‘l kelgan. Yozuvchi Oymomo lisoniy shaxsini berishda morfologik dialektizmlardan ham foydalangan. Quyidagi o‘rinda ham ikkinchi shaxs shart mayli shakli o‘rnida uchinchi shaxs shart mayli shakli qo‘llanilgan. – *Aytmaganing chinmi?*

– *Chin.*

– *Men yangangga ro‘para bo‘l olmabman, yuzlariga qanday qarayman, deb*

– *Bilsa, haliyam aytganim yo‘q.*

Quyidagi misolda esa adabiy tilda *unaqa* shaklida qo‘llaniladigan so‘z *undaychikin* shaklida qo‘llanilib, o‘ziga xos ifodani bergan. *Men undaychikin odamni bilmayman...*

Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasi muallif-hikoyachi lisoniy shaxsini shakllantirishda gap qurilishidagi o‘ziga xoslik ham muhim ahamiyatga ega. Muallif ishlatgan sodda jumlar qahramonlarning his-tuyg‘ulari va kechinmalarini (hissiyotlarini) ko‘rsatadi, badiiy obrazlilikni oshiradi. Ayniqsa, gap shakllantirishda bir xil qolipdagi sodda gaplardan foydalanilganda ta‘kid ma‘nosining yanada kuchli ifodalanganligini ko‘rish mumkin. *Qishloqda bir bo‘z bola bo‘ladi. Bo‘zbola yelkador, pishiq qomatlik bo‘ladi. Kulcha yuzlarida chuqur-chuqur kuldurgichlari bo‘ladi. Qo‘y ko‘zlik, siyrak qoshlik bo‘ladi. Bo‘zbola qomatini g‘oz tutadi. Joyida tik turadi. ... Bilmaymiz. Biz bilmaymiz. Inchunin, o‘zi-da bilmaydi. Bo‘zbolani ilk bor ko‘ramiz.*

Tasvirni berishda yozuvchi lisoniy shaxsining o‘ziga xosligini ta‘minlashda so‘z birikmalarining ham o‘rni bor. *Ilkis qiliqlar, iring gaplar* kabi so‘z birikmalari yozuvchi ideolektiga xos bo‘lib, tasvirda o‘ziga xoslikni, ohorlilikni ta‘minlagan.

Asarsa qo‘shma gap turlaridan asosan bog‘lovchisiz bog‘langan qo‘shma gaplar uchraydi. Ergashgan qo‘shma gaplar soni juda kam, murakkab jumlar yordamida muallif tasvirlangan voqealarga munosabatini, his-tuyg‘ularini bildiradi.

Ko‘rshapalaklar inlaridan uchub chiqmasa, havo ayniydi. Bugun oqshom ko‘rshapalaklar uchmab edi. Shu o‘rinda yozuvchi ideolektiga xos yana bir jihat ko‘zga tashlanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘tgan zamon shakli –*gan* sifatdoshi bilan hosil qilinadi, bu o‘rinda –*ib* ravishdoshi bilan hosil qilinganligi muallif hikoyachi lisoniy shaxsning o‘ziga xosligini ta‘minlagan.

Yozuvchi voqea-hodisalar, harakatlar, personajlarning turli kechinmalari, his-tuyg‘ularini bir iborada to‘g‘ri ifodalash maqsadida tavsifiy matnlarida murakkablashgan sodda gaplardan foydalangan. *Olis-olislarga – paxta xirmoni misol oppoq bulutlar, havolanmish chumchuqlar galasiga temulib-termulib ...dimog‘ida qo‘shiq aytadi .*

Asarda qahramonlar o‘rtasidagi ziddiyatli holatlar asosan dialog shaklida berilgan. Dialogdagi gaplar asosan sodda gaplardan tuziladi. Bu nutq jarayonida qisqa ifodalar orqali voqelikni tasvirlashda, konfliktidagi keskinlikni berishda qo‘l keladi. Asar qahramoni azaldan kamgap, kamsuqum, hamma bilan ham til topishib ketavermaydigan Qoplon farzandsizlik ortida tili qisqirib insonga aylanadi. Konfliktli hollarda jim turishni, alamini, g‘azabini ichiga yutishni ma‘qul ko‘radi. Shu tariqa ko‘z o‘ngimizda kamgap, og‘ir, bosiq lisoniy shaxs gavdalanadi.

– *Kelardingiz-da, Qoplon aka! Tushdami, yo ish oxiridami!*

Oymomo onamiz uyaldi. Yuzlarini yashirdi.

–*Yuzingizni yashirmang, Oymomo opa, men sizga aytayapman!*

–*Endi bo‘lmaydi-e... – ko‘r ovozsiz dedi otamiz.*

– *Va’dalaringizni qopga solib orts, ot ko’tarolmaydi! Bo’ldi-da, endi!*

–*Ayb bizda, hisobchi, ayb bizda!*

Tahlilimiz shuni ko’rsatdiki, asarda yozuvchi asosan sodda gaplardan foydalangan. Sodda gaplar qahramon hikoyachi nutqini og’zaki so’zlashuv nutqiga yaqinlashtirishga yordam bergan. Asarni o’qish jarayonida og’ir, vazmin, ziddiyatli hollarda ham ovozi balandlatmaydigan, sodda, mehnatkash, gapdan ko’ra ishni yaxshi bilgan Qoplon lisoniy shaxshi, g’amgin, kamsuqum, ziyrak Oymomo lisoniy shaxshi voqelanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O’zbek dilaektologiyasi. – Toshkent, 2021.
2. Гумбольдт. В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М. Прогресс, 1984.
3. Tog’ay Murod. Oydinga yurgan odamlar. – Toshkent, 2008.

XORAZM QIPCHOQ LAHJASIDAGI SHAKLDOSH BIRLIKLAR TAHLILI

ANALYSIS OF FORMAL UNITS IN THE KHORAZM KIPCHOK DIALECT

Muxlisa Sabirova

*O’zRFA O’zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *The article contains an analysis of lexical units belonging to the Kipchak dialect of the residents of Yangibazar and Gurlan districts, which are considered to be the northern regions of Khorezm region. It is said that the language of the inhabitants of these areas was studied and a dictionary called "Native" was created.*

Key words: *Kipchak dialect, Northern Khorezm, dialect, dialectal lexicon.*

Xorazm shevasi leksikasi juda murakkab va boy. Unda sheva manbalarida, hozirgi adabiy tilida uchramaydigan ko’plab grammatik shakllar, leksik birliklar saqlanib qolgan. Xorazm shevasi dialektologik tadqiqotlarda janubiy va shimoliy tarzida ikki guruhga bo’linadi. Janubiy Xorazm shevasi o’g’uz, shimoliy Xorazm shevasi qipchoq lahjasiga mansub. Shimoliy Xorazm shevasi garchi qipchoq lahjasiga mansub bo’lsa-da, unda boshqa qipchoq lahjalariga mansub shevalarda uchramaydigan grammatik shakllar, leksik ifodalar juda ko’p.

Xorazm viloyatidagi o’zbek shevalarining lingvistik tahlili va tadqiqi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, Xorazm shevasi F.Abdullayev [Abdullayev 1968] tomonidan tadqiq qilingan. Ammo aytish lozimki, yaratilgan lug’atda qipchoq lahjasiga oid leksik birliklar juda kam berilgan. Asosan, o’g’uz lahjasi dialektik tadqiqot obyekti bo’lganini kuzatish mumkin.

Xorazm viloyatining ayrim hududlari qipchoq lahjasida muloqot qiladi. Jumladan, Xorazm viloyatining shimoliy qismida, ya'ni Yangibozor, Gurlan, Qorapalpog'istonning Mang'it, Amudaryo tumlanlarida ushbu lahjada so'zlashuvchilarni ko'rish mumkin. Bizning Xorazmga qilgan safarimiz davomida Shimoliy Xorazmning qipchoq lahjasini tadqiq etish fikri tug'ildi. O'g'uz va qipchoq lahjalarini qiyoslab, shevalar bag'rida yashayotgan etnolingvistik omillarga ahamiyat qaratgan holda, ota yurtimiz Shimoliy Xorazm qipchoq lahjasini tadqiq qildik va "Onaso'z" nomli lug'atni yaratishga qaror qildik.

Lug'atdagi birliklar tadqiqida Xorazm viloyatining shimoliy hududlari, jumladan, Yangibozor, Gurlan, Bog'olon qishloqlari tanlandi. Ushbu hududlarda yashovchi xalqlarning muloqot birliklari, nutqiy etiket va murojaat birliklari, leksik birliklar, sintaktik birliklar, olqish va qarg'ishlar, marosim birliklari, taom nomlari tahlil qilindi. Ushbu maqolada biz lug'atdan o'rin olgan, shakldoshlik hosil qilgan til birliklarini tahlilga tortdik.

Ma'lumki, shakldosh birliklar, ya'ni omonimlar bir xil talaffuz qilinadigan, shakli bir xil, ma'nosi turlicha bo'lgan til birliklaridir. Shimoliy Xorazm hududi shevalari lug'at tarkibida omonimlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Jumladan, **eshyk** leksikasi birinchi ma'nosi "uyning eshigi" (*eshykni ach*) tarzida qo'llanadi. Ikkinchi ma'noda esa "uydan tashqari, ko'cha tomon" ma'nolarini ham anglatadi. *Bugun eshikka chiqdymizma?*

Shakldoshlik hosil qilgan Xorazm qipchoq lahjasidagi **qayysh** leksik birligini tahlilga tortsak. Ushbu so'z 1-ma'nosida harakat (Qayishmoq); 2-ma'nosida belga taqiladigan kamar; 3-ma'nosida xamirli ovqat turini bildiradi.

ALA 1. Ola-bula; 2. Chala. *Palav ala qopty.*

AQLYQ 1. Yaxshilik; 2. Qiznikida sovchilarga beriladigan tortiq; 3. Biror kishining o'lganiga yil to'lgach, kiyiladigan oqlik.

ATI CHIQQAN 1. Mashhur, nomi ovoza bo'lgan; 2. Salbiy ma'noda, qizlarga, ayollarga nisbatan qo'llanadi.

ƏSƏ 1. Esa; 2. Modal so'z, tugallash ma'nosida. *Ketdik əsə. Boring əsə.*

BARISHMAQ 1. Bordi-keldi qilmoq; 2. Yarashmoq.

BATYL 1. Daryoning suv yurmay qolishi natijasida hosil bo'lgan loyqa uyumi; 2. O'tmas, pichoq yoki bolta tig'ining o'tmaslashib qolishi. *Bolta dym botylakən.*

BET 1. Yuz, aft; 2. Tomon, taraf. *To'man betda borakan.*

BYBY 1. Behi; 2. Kelinoyi.

DASMAL 1. Dastro'mol; 2. Inson xarakteriga nisbatan qo'llanib, "yumshoq tabiatli" kishilarga nisbatan ishlatiladi.

DA:YB 1. Tog'a; 2. Pochcha. *Kechqurun Eshamat doyim – tog'am kelib, otamga po'stin tikib beradi.* M.Qo'shjonov, Dagish.

DÜDÜK 1. Tolning ho'l novdasidan yasalgan hushtakcha; 2. Payvandlashda ishlatiladigan novda po'sti.

GÜPTBGO'Y 1. Ovqat hazm qilolmagan holat; 2. Sirni ichida saqlab, oshkor qilolmagan holat.

HƏVƏNDƏR 1. Mehribon, g'amxo'r; 2. Yonini oluvchi.

I:S 1. Hid; 2. Qurum; 3. Arafa kuni.

BLMƏK 1. Qulflamoq; 2. Osmoq; 3. Tutmoq. *Ba'zan qo'ltig'imdan tutib, yuqoriga otib ilib olardi.* M.Qo'shjonov, Dagish.

BYTYK 1. Mayin, yurqa. *Bytyk choch.* 2. Ko'rimsiz. *Dym bytyk xotinakan.*

KƏD'B 1. Oshqovoq; 2. Oshiq-moshiq, sevgilisi.

KƏTƏNƏK 1. Polapon qush, jish; 2. Haqorat so'z: gapida turmaydigan odamga nisbatan.

SOG'YM 1. So'qim, so'qimga boqilgan mol; 2. Haqorat so'z, ho'kiz, ho'kizday ma'nosida. *So'g'ymday bo'p turuvirma!*

TƏKƏLLİK 1. Qush nomi; 2. Oyog‘i uzun, beo‘xshov odam. Ba‘zan juda kalta kiyim kiygan qiz-juvonlarga nisbatan ham *təkəllıktay* o‘xshatishi qo‘llanadi.

TOMPAYMAQ 1. Do‘ppaymoq; 2. Ko‘chma ma’noda: lab-lunjini osiltirmoq, xo‘mraymoq.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, dialektal leksika bo‘yicha o‘z yechimini kutayotgan masalalar talaygina. Shu kungacha shevalar tadqiqiga bag‘ishlangan ishlarni yetarli deb bo‘lmaydi. Zero, shevalar tadqiqi tilimizning naqadar boy til ekanligini, ichki til imkoniyatlarimiz juda keng ekanligini ko‘rsatadi. Xorazm qipchoq lahjasi tadqiqida ham tilimiz imkoniyatlarini ochishga, uning muhtashamligini ko‘rsatishga xizmat qiluvchi tadqiqotlar qilinishi zarur va dolzarb.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev F. O‘zbek tilining xorazm shevalari. – Toshkent, 1968. – 172 b.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dilaektologiyasi. – Toshkent, 2021.
3. 2. Гумбольдт. В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М. Прогресс, 1984.

O. DOSPANOV QARAQALPAQ TILI DIALEKTOLOGIYALIQ SÓZLIGIN DÚZIWSHILERDEN BIRI

O. DOSPANOV IS ONE OF THE COMPILERS OF THE KARAKALPAK LANGUAGE DIALECTOLOGY

Qurbanbaeva B.,

*Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
qaraqalpaq tili kafedrası docenti,
filologiya ilimleriniń kandidati*

Xalmuratova D.,

*Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti,
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeliginiń 2-kurs magistranti*

Annotation. It covers the fishing profession, plants, birds, food terms, clothing, household items, custom programs, antonyms, homonyms, synonyms, phraseology, taboo words.

In thiz article, we talked about the work of the famous dialectologist scientist O. Dospaniv “Dialectological study of tha Karakolpok language”.

Keywords: antonyms, homonyms, synonyms, phraseology, taboo words.

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiya tarawında óziniń belgisi, ayrıqsha ornına iye- Oraqbay Dospanov qaraqalpaq tiliniń tariyxı, dialektologiya, lingvogeografiya hám leksikografiya máseleleri menen shuǵıllandı. Ol qaraqalpaq tiliniń dialektlik leksikasın lingvogeografiyalıq baǵdarda izertlegen dáslepki ilimpaz. Onıń avtorlıǵında qaraqalpaq tiliniń dialektologiya tarawı boyınsha qunlı miynetler jaratıldı. Bul miynetleriniń ishinde professor D. S. Nasırov penen birgelikte dúzgen

“Qaraqalpaq tiliniñ dialektologiyalıq sózligi” ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Sózlik qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniñ quramındaǵı dialektler menen govorlardıń ózgesheliklerin qamtıytuǵın 6000 nan aslam sózdi óz ishine aladı. Avtor bul miyneti arqalı dialektologiyalıq sózlik qaraqalpaq xalqınıñ awızeki sóylew tili belgili normaǵa túsip qalıplesken ádebiy tildin (qaraqalpaq) leksikalıq tárepine qaraǵanda qanday ózgesheliklerge iye ekenligin kórsetiw menen birge, olardıń ara qatnasın ashıp beriwge tásir jasay aladı- dep kórsetedi.

Ilimpaz bul “Dialektologiyalıq sózligi” nde dialektologiyalıq ekspedisiyalar dáwirinde jıynalǵan materiallar, sonıń menen birge respublikalıq hám jergilikli baspasóz benen ádebiy shıǵarmalarda, xalıq awızeki ádebiyatında (folklorda) ushırasatuǵın jergilikli til ózgesheliklerin de esapqa alǵan.

“Sózlik”te xalqımızdın ásirler boyı shuǵıllanıp kiyatırǵan kásipleriniñ biri paxtashılıq, baǵshılıq, júzimgershilik, pilleshilik, balıqshılıq, ustashılıq, temirshilik, sonday-aq jol qatnas quralları, awıl xojalıǵı áspabları, janıwarlar, quslar, olardıń túrleri haqqında, túsleri, qanday sharayatlarda jasaw ózgesheliklerine baylanıslı da dialektlik sózler berilgen. Mısalı, **balıqshılıq kásibine baylanıslı:** *Duzbel* (A.)- balıqtı duzlaǵanda qollanılatuǵın qural. (Mr.) 105-bet. *Qarameshel* (A.)- ilaq balıqtın kishkene túri. (Mr.) 181-bet. *Ańqıldaq shortan* (A.)- shortan balıqtın túri. (Mr.) 41-bet. *Shoǵal* (A.)- 1. Erkek balıqtın tuxımlılıǵı, onı jewge bolmaydı. Tiykarınan mart, aprel aylarında shoǵal rawajlana baslaydı. (Mr., Mar., Shege, P.-taw); 2. Bekire balıǵınıñ ishinen shıqqan may. Onı kúydirip qollana beriwge tayar qálpine keltirilgennen keyin “bekire mayı” degen atqa iye boladı. (Mr., TB., QTDM, 51). Q. bekire mayı.

Ósimliklerge baylanıslı: *Górqara* (A.)- qarabaraqtın bir túri. (Mr.). 87-bet. *Jergómis* (A.)- merez shóbin awızeki sóylew tilinde usılay ataydı. (Tkr.). Q. Mezeshshóp. 125-bet. *Kirshóp* (A.)- shóptin túri, onı sabın ornına qollanıp kiyim juwatuǵın bolǵan. (Tkr., D. S. Nasırov. T. Begjanov Leksika muynakskogo govora karakalpakskego yazıka AKD. Baku, 1966. 57-b.). 161-bet.

Quslarǵa baylanıslı: mısalı: *Digildik* (A.)- suwda jasaytuǵın qus. (Mr.) 103-bet. *Aqtós* (A.)- ǵazdın bılırtǵı palapanına “aqtós” delinedi. (Qr.). 35-bet. *Aqbelshe* (A.)- qustın túri. (Qr., Áb.). 33-bet.

“Dialektlik sózlik” te xalıqtın kúndelikli turmısına baylanıslı, azıq-awqat, kiyim-kenshek, kórpe-tósek, úy tutınıw buyımlarınıñ atamaları, sonday-aq xalıqtın úrp-ádet, dástúrlerine baylanıslı qollanılatuǵın dialektlik sózler de berilgen. Mısalı, **azıq awqat atamalarına baylanıslı:** *Gerbish kámpiyt* (A.)- gerbishtin sırtqı táqiletinde bolıp kelgen “Kavkaz konfetası” usılay ataladı. Gerbish kámpiyt deydi biziñ ballar. (Mr., Q. –dár.) 83-bet, al, *konfeta* sózi bolsa *ápisha* (A.) (Xoj.) formasında qollanıladı deydi ilimpaz. *Jaw búyrek* (A.)- maldın etinen islenetuǵın awqattın túri. (Tkr., D. S. Nasırov, T. Begjanov, joqarıda atalǵan miyneti, 57-bet). *Qazan jappay* (A.)- qazanǵa japqan nan. Qazan jappaydan tórtewin jep qoydı. (Tkr., Qara). 173-bet. *Julmay* (A.)- biyday qamırdı kespey, qazanǵa kishkenelep julıp salıp, asqatıǵına ayran menen toraq qatqan suyıq awqattın túri. (R. Qosbergenov. Qaraqalpaqlardıń kolonial dáwirdegi mádeniyat hám turmısı. “Qaraqalpaqstan” baspası, Nókis, 1970, 58-bet), yaǵnıy qamırdı kespey, julıp alıwınan payda bolǵan sóz.

Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı: mısalı: *Sıpırmaq malaqqay* (A.)- malaqaydın bir túri. (Qr., Mr.) Basındaǵı sıpırmaq malaqqayın qolı menen kóterińkirep, basın qasıp oylandı. (Q. Ermanov, “Oyanıw”, roman... 17-b.). 275-bet. *Jaw kiyim* (A.)- kúnbe-kún jumısqa hám dúzdegi islerge kiyip barıwǵa arnalǵan kiyimniñ túrin “jaw kiyim” dep ataydı. (Mr., Q.- dár.) 122-bet.

Kórpe-tósek atamaları: *Bir salar* (A.)- kórpesheniñ kishkene túri. (Mr.) 76-bet.

Úy tutınıw buyımlarına baylanıslı: *Dúǵıldık kese* (A.)- cay ishetuǵın keseniñ kishkene túri. (Mr.) 106-bet. Bul atama awıspalı mánide qollanılgan.

Úrp-ádet, dástúrlerge baylanıslı: *Arqan keruw* (A.)- awılǵa alıp kiyatırǵan kelinshektiñ aldınan awıl adamları shıǵıp, arqan keredi. Bul “arqan keruw” qádesi dep ataladı. Usı qádeni alıp bolǵannan keyin onı alǵa qarap júrgizedi. (Mr.) 44-bet. *Aytımal* (A.)- 1. Úyge túsken kelinshektiñ

betin toyı tarqağannan soñ aşadı. Bunı adamlardıñ awızeki sóylew tilinde “aytımál” deydi (Mr.), ádebiy tilde “bet ashar”; 2. Ólgen adamnıñ eñ jaqınlarınıñ biri onı úyden shıǵarıp jibergennen keyin joqlaw aytadı. Onı jergilikli xalıq “aytımál” deydi. (Mr.). 31-bet.

“Sózlik” te dialektlik **antonim, omonim, sinonimlerge** de belgili orın ajratılǵan. Mısalı: *Alaqaǵaz awdarıw* (A.)- sawatlı adam. *Amıw//ámiw* (A.)- 1. Juwas puxara adam. 2. sawatsız adam. Demek, *alaqaǵaz awdarıw* hám *amiw//ámiw* sózleri bir-birine qarama-qarsı kelip, antonimlik xızmetti atqaradı. *Ayin* (A.)- 1. Haqıyqat 2. Sulıw, gózzal. Demek, “ayın” sózi haqıyqat hám de sulıw, gózzal mánilerinde kelip, omonimlik xızmetti atqarıp tur. *Aytu w qamshı* (A.)- júdá tez, shaqqan, jıldam degen mánide. Barıp qaytayın aytu w qamshı degende. (Mr., T. Begjanov. Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıñ máselelerinen... 124.) 31-bet. *Apalaq-japalaq* (Q.)- tez, shaqqan, jıldam degen mánilerdi ańlatadı. Apalaqta-japalaq keldi bir waqta. (Tr., Aqq.) Ádebiy tilde bul sózdiñ jubayı gezlespeydi (42-bet)-deydi ilimpaz. *Atuw qamshı* (A.)- júdá tez mánisinde. Barıp qaytayın atuw qamshı degende. (Mr., Q. –dár.) 48-bet. Demek, mısallardaǵı *aytu w qamshı, apalaq-japalaq, atuw qamshı* sózleri sinonimlik xızmette kelgen, mısaldaǵı *aytu w qamshı* sóz dizbegi bolsa, *atu w qamshı* variantında da qollanılǵan. Bunday variantlarda kelgen sózler “Sózlik” te jiyi ushırasadı. Mısalı: *Kirpiksheshen// kirpitiken// kirpisheshen* (A.)- kirpi, jer bawırlawshılar toparına kiretuǵın janlı maqluq. (Tkr., D. Nasırov, T. Begjanov, joqarıda atalǵan miyneti... 57-b.)- Kirpiksheshen, kirpitiken dep ayılmaıdı. (Kr., Áb.).160-bet.

Ilmpaz dóretken “Sózlik” te xalıqtıñ awızeki sóylew tiliniñ ózgesheliklerine baylanıslı bolǵan **frazologizmler** de qaralǵan. Mısalı: *Bir baw jantaǵı bar* (A.)- oyında qanday da bir qıyal, ókpesi bar degen mánide. Oyında bir baw jantaǵı bar. (Shım. r., Shax.).74-bet. *Bir qabırǵa áǵayın* (A.)- qız alıspaytuǵın áǵayın. (Mr., Shege). 74-bet. *Dım boǵan adam* (Q.)- bul jerde adamgershiligi júdá basım, izzetti, húrmetti biletuǵın qásiyetli adam degen mánide ayılǵan. Bul gisi dım boǵan adam. (Br., Mayem.). 108-bet. *Tis jew* (Q.)- birewden sógis esitiw, azaplanıwǵa baylanıslı ayıladı. 293-bet.

Sonday-aq “Sózlik” te **tabu sózler** de berilgen. Adamlardıñ dúnya tanımı tómén waqıtlarda olar tábiyat qubılısların túsinbey, ayırım zatlardıñ, qorqınıshlı haywanlardıñ atların, awırıw atların aytıwdan qorıqqan hám olardı basqasha at penen ataǵan. Mısalı: *Atı jaqsı* (A.)- adamda bolatuǵın awırıwdıñ túri. (Mr.) 48-bet. *Uzın awırıw* (A.)- kóp awırıp jatqan adamdı usılay ataydı.

Jaman awırıwǵa jaqpas,

Uzın awırıwǵa kespas. (Mr., Shege., Zay.).

Q.- jaman awırıw. 308-bet.

Bir mańǵarǵa (A.)- jalǵız bala mánisinde ayıladı. Qudaydıñ bergen bir mańǵarǵası bar. (Qr., Tam.). 75-bet.

Jińishke japsaq (A.)- rak, qıltamaq awırıwı. (Kr.) ... Ishley kúyinish Aqbiydaydı jińishke japsaqa tap qıldı. (T. Qayıpbergenov “ Maman biy ápsanası”... 350-bet). 126-bet.

Bashshuwǵı (A.)- bastı juwatuǵın zat. (Mr., Qar.) Bashshuwǵı toraqtan qant kópır salıp... (Ayapbergen shayırdan). 67-bet.

Mısallardaǵı *atı jaqsı, uzın awırıw, bir mańǵarǵa, jińishke japsaq, bashshuwǵı* sózleri tabu sózler sanaladı, sebebi, bul sózlerdi aytıwdan xalıq qorıqqan, aytsa (atı jaqsı, uzın awırıw, jińishke japsaq) sol awırıwdan ólip qalatuǵınday sezgen, bir mańǵarǵa dep aytıwınıñ mánisi bolsa- balasınıñ jalǵız bolıp qalıwınan qorqıp, izi kóbeysin degen mániste aytatuǵın bolǵan, bashshuwǵı sózi bolsa- burınları adamlar shashın aǵarǵan, qatıq penen juwatuǵın bolǵan, bir-birinen qatıqqa uyıtqı soramaytuǵın bolǵan, sebebi úydiñ uytqısı, bereketi qashadı dep túsingen hám de soraytuǵın bolsa, onı bashshuwǵı dep aytatuǵın bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda, ilimpazdıñ bul miyneti qaraqalpaq tiliniñ dialektologiya tarawına qosılǵan eñ bahalı miynetlerdiñ birinen sanaladı.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. D. S. Nasirov, O. Dospanov Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1983.

UCHQO‘RG‘ON TUMANI QO‘G‘AY QISHLOG‘I SHEVASI LEKSIKASI BO‘YICHA AYRIM MULOHAZALAR

SOME REMARKS ON THE VOCABULARY OF THE DIALECT OF THE VILLAGE OF KOGAY, UZKURGON DISTRICT

*Djurabayeva Zamira Ahmedovna,
Andijon davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

*Turdiyeva Ma‘mura Hasanboy qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti*

Annotation: the article talks about the lexical features of the dialect of the population living in the village of Kogai, Uchkurgan district, Namangan region.

Key words: language, dialect, dialect, dialect, Uzbek language, lexical feature, phonetic feature, morphological feature.

Hozirgi globallashuv jarayonlari dunyo tillari taraqqiyotida yangi sahifalarni ochib berdi. Tarixiy ildizlari chuqur va uslubiy jihatdan rang-barang bo‘lmagan, o‘zining zimmasiga yuklatilgan ijtimoiy vazifalarni ado etishda bugun sust maqomda turgan tillar tanazzulga yuz tuta boshladi. Bu borada bizning ona tilimiz sanalgan o‘zbek tili ayricha taqdirga ega, chunki u qadim va boy tarixga ega tillardan biri sanaladi. O‘zbek tilini boyitib turgan, uning boqiyilgini ta‘minlayotgan kuchli lahjalarimiz va shevalarimiz bor.

Professor S.Ashirboyevning fikricha: “Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyat hisoblanadi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur” [Ashirboyev 2021:3].

Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4797-sonli, 2019-yil 21- oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmonlarida davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o‘zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni chuqur o‘rganish, mintaqadagi boshqa tillarga o‘zaro hurmat-e‘tiborda bo‘lish masalalariga ham alohida ahamiyat qaratilgan [lex.uz].

Sheva va dialektlarni o‘rganish hamma davrlarda dolzarb sanalgan. Hozirga qadar asosiy e‘tibor sheva va dialektlarning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini o‘rganishga qaratib kelingan bo‘lsa, bugungi bosqich ularni areal o‘rganish, hududlarning o‘ziga xos lisoniy belgilarini, chegaralarini, bir-biriga ta‘sirini, kuchayishi va zaiflashuni qonuniyatlarini ochib berish bilan xarakterlanmoqda. Til zonasi, dialektal zona, fokus nuqta, dialektal kontinuum degan tushanchalar paydo bo‘ldi.

Bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning hamda aloqadagi tillarning fokus nuqtasiga ko'ra joylashish hududlariga dialektal zona deyilmoqda. Fokus nuqta esa yirik shahar shevasi bo'lib, atrof shevalarga doimiy ravishda ta'sirini o'tkazib turadi va qayta aloqada bo'ladi hamda dialektal zonaning o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi. [Ashirboyev 2021:106-107].

Mamlakatimizda bunday dialektal zonalar juda ko'p. Shulardan biri Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumanidagi Qo'gay qishlog'i shevasidir.

Qishloqqa yaqin hududlarda: Qo'qonlik, Shahrixonchek, Qayqi qishloqlari aholisi yashaydi. Shimolda Qirg'iziston, janubda Andijon viloyatining Izboskan tumani bilan chegaradosh. Ma'lumotlarga ko'ra Qo'g'ayga o'tgan asrning 30-40 yillarida vodiy viloyatlaridan ko'plab oilalar ko'chib o'tgan va azaldan shu yerda istiqomat qilib kelgan aholi bilan aralib ketgan. Shunga ko'ra mazkur qishloq shevasi o'zining rang-barangligi, fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari bilan yondosh va u uchun fokus nuqta sanalgan Namangan shevasidan farqlanishi bilan alohida ajralib turadi. Hozirda Qo'g'ay qishlog'i 6 ta bo'limga ajratiladi va ular quyidagicha nomlanadi:

1-bo'lim. Uchyog'och

2-bo'lim. Uchko'prik

3-bo'lim. Paxtachi

4-bo'lim. Qo'rg'oncha

5-bo'lim. Birlik

6-bo'lim. Namuna

Hudud nuqtai nazaridan Qo'g'ay dialektal zonasi uchun Namangan shahri shevasi fokus nuqta vazifasini o'tashi kerak edi, ammo kuzatishlarimiz shuni tasdiqlaydiki, mazkur uchun Andijon shevasi fokus nuqta maqomiga o'tgan. Qishloqdagi dialektal manzara rang-barang. Unda Namangan shevasi unsurlari ham uchraydi.

Uchyog'och va Birlik bo'limi shevalari leksik, fonetik, morfologik jihatdan bir-biriga o'xshash: [dədə, dədə] – ota, [kəttə dədə, bəy dədə] – amaki, [ɔpə, əba] – ona, [enə, əçə, ənnə] – buvi, [ɔlvəli] – olcha, [tɔʃ olmə] – qishki olma, [ʃilpildɔq] – xamir ovqat, [nəʃvəti] – nok.

Ashinchin – o'shaning uchun, mono – manavi, jey – joy, ogin – olgin, chiketti – chiqib ketdi, opke – olib kel, noniyni ye – noningni ye, hish narsa – hech narsa, ko'yne – ko'ylak, ono' – anavi, kegin – kelgin so'zlarining qo'llanishida ham o'ziga xosliklar bor: ko'proq Andijon fokusiga tortadi. bəy dədə, əba, əçə, ənnə, ɔlvəli holatlari esa Namangan shevasiga xos. Demak, qishloq shevasida ikki xil yo'nalish mavjud. Bir tomondan Namangan shevasi, ikkinchi tomondan Andijon shevasiga tortish holatlari uchraydi. Buni uydi – uyni, ko'ylaggi – ko'ylakni, chiqqanta – chiqqanda, tovog'g'i – tovoqni, qaratta – qaradi-da, ottan – otdan oshti isit – oshni isit, orttan – ortidan, bizzu uy – bizning uy, asheyttan – o'sha yerdan kabi kelishik qo'shimchalari qo'shilgandagi vaziyatlarda ham kuzatish mumkin. Asimiliyativ holatlar [ko'ylaggi, tovog'g'i, bizzu] faqat Namangan shevasiga xos.

2-3-,4-,7-bo'lim shevalarida esa o'rin-payt va chiqish kelishiklarining qo'llanishida quyidagi variantlari uchraydi:

a) o'rin-payt kelishigi [-da//do//-de, -ta//te]: [kəçyede] – ko'chada, [üyde] – uyda, [tɔmdo] – tomda, [kæ lde] – keldi, [dəhçədə] – tokchada, [sɔhɔt beʃte] – soat beshda, [eʃihte] – eshikda, [teʃqeride] – tashqarida kabi.

b) chiqish kelishigi [-dan//dɔn, -tan//dən//ton//nɔn//nan//nən]: [ukəmdən] – ukamdan, [siyn'mdən] – singlimdan, [chekkədən] – chetdan, [ɔlmɔdɔn] – olmadan, [sɔmsɔdɔn] – somsadan, [bɔʃqɔdɔn] – birovdan, [terəhtən] – terakdan, [eʃ'htən] – eshikdan, [ɔttɔn] – otdan, [xurmodon] – xurmodan, [ɔʃtɔn] – omonim: ochdan, oshdan, [bɔʃqɔttɔn] – yangidan, qaytadan, [g'ləmnən] – gilamdan [enəmnən] – onamdan kabi.

Ko'rinadiki, hududda qarluq-chigil-uyg'ur ladasi elementlari bilan birga qipchoq lahjasi unsurlari ham uchraydi: [k>h]

Bundan tashqari, bu hudud sheva vakillarida hozirgi zamon -yap qo'shimchasi ham faol qo'llaniladi: *kelyamman, ketyamman, qilyamman, qarayamman, intilyamman, kuzatyamman, o'tayamman, o'qiyamman, gapiryamman, yuryamman, eslayamman, chaqiryamman, yeyamman* kabi.

Sheva vakillari orasida hurmat ma'nosini bildiruvchi -lar qo'shimchasi ham keng qo'llaniladi. Bu qo'shimcha ot so'z turkumiga qo'shilganda ham, fe'l so'z turkumiga qo'shilganda ham -la deb talaffuz etiladi.

a) ot so'z turkumiga qo'shilganda quyidagicha: *abamla, dedemla, ovamla, achamla, annamla, o'qituvchimla, ukamla* kabi.

b) fe'l so'z turkumiga qo'shilganda quyidagicha: *bajaryaptila, qarayaptila, aytyaptila, urushyaptila, o'qiyaptila, ko'ryaptila, indamayaptila, kiyinyaptila, ketyaptila* kabi.

Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, bu hudud sheva vakillari orasida egalik qo'shimchasi -ng va shaxs-son qo'shimchasi -nglar qo'shimchalari -n tarzida talaffuz etiladi.

Ot so'z turkumiga qo'shib, egalikni ifodalaganda: *kitobina, ruchkanar, sochina, ekinina, tilina, ilmina, hovlina, qo'shnina, yo'lina, ovqatina, nonina, narsayna, bolayna, bog'ina, o'tmishina, yangilina, mazayna, ahvolina* kabi. Aynan mana shu ko'rinish Namangan shevasiga xos.

Fe'l so'z turkumiga qo'shib, shaxs-son qo'shimchasini ifodalaganda: *borina, quloq solina, ish qilina, qaytina, aytina, almashtirina, gaplashina, kutina, o'qina, kulina, harakat qilina, yordamlashina, ko'rina, bo'lina*. Bu bo'limlar aholisi shevasi mana shunday o'ziga xosligi bilan alohida ahamiyatga molikdir.

6-bo'lim shevasi ham fonetik xususiyati jihatidan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu bo'lim aholisi nutqida -gan, -kan, -qan sifat-dosh qo'shimchalari [-gan// -kan// -qon// -g'on] tarzida talaffuz qilinadi. Masalan: aytkan, qig'on, so'rag'on, chiqqon, degan, borg'on, o'tishkan, yuritilg'on, saboq og'an, tarqalg'an, jalb qiling'an, ketkan kabi.

Bundan tashqari, -(i)b, -gani, -kani, -qani ravishdosh qo'shimchalari -(i)p; -g'oni// -kani tarzida talaffuz etiladi: *o'qip, gapirip, so'zlap, turip, qidirip, qarap, og'oni, urg'oni, borg'oni, berg'oni, ekkani, aytkani, chekkan* kabi.

Demak, bu hudud aholi vakillarida qipchoq shevalari undoshlar tizimi va undagi fonetik hodisalar boshqa o'zbek tili qipchoq shevalari bilan umumiy o'xshashlikka ega bo'lsa-da, o'ziga xos xarakterli jihatlari ham bor. Bo'lim aholisi shevasida assimilyatsiya jarayoni sezilarli darajada uchraydi. Assimilyatsiya hodisasi morfemalar oralig'idagi ikki yondosh noo'xshash undoshlar o'rtasida ham bir leksik morfema tarkibidagi bo'g'inlar oralig'idagi ikki yondosh noo'xshash tovushlar o'rtasida ham ro'y beradi. Masalan 6-bo'lim shevasida taqirlamoq – *taqillamoq*, so'zla – *so'yla* so'z shakllaridagi *taqir – taqil*, so'z – *so'y*, *qalay – qandey* kabi so'z variantlari assimilyatsiya hodisasining natijasidir. *Muchicha – musicha*, *mincha – buncha*, *minan – bilan*, *tella – terla*, *puldi – pulni*, *qirig'olti – qirq olti*, *to'xson – to'qson*, *chixti – chiqdi*, *bo'ppan – bo'libman*, *keseylar – kelsanglar*, *qallirro – qalinroq*, *billa – birga*, *qandeysan – qalaysan*, *qilishtan – qilichdan*, *balanlik – balandlik* kabi.

Aytilganlardan ma'lum bo'ldiki, Qo'g'ay dialektal zonasi murakkab tarixiy taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan. Bu yerda azaldan yashab kelgan turli qabila vakillarining tiliga xos bo'lgan xususiyatlar hanuz saqlanib qolgan. Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlarini atroflicha o'rgangan I.Darvishevning "Janubiy-g'arbiy Namangan hududidagi tub aholi sheva belgilariga ko'ra hozirgi o'zbeklarning qadimgi ikki yirik etnik guruhi: qarluq va qipchoq lahjasiga mansub. Bundan tashqari, bu dialektal arealda tojik, qirg'iz, uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, rus, tatar, kabi millatlarga mansub aholi vakillari ham istiqomat qiladi". Bu gapni Namanganning sharqiy-shimoliy tomoniga joylashgan Qo'g'ay qishlog'iga nisbatan ham aytish mumkin [Дарвишев 2019:22].

Qo'g'ay qishlog'i shevasiga oid xususiyatlarni oddiygina tasnifiy jihatdan emas, balki areal va tarixiy-etimologik nuqtai nazaridan, turkiy va turkiy bo'lmagan til faktlari orasida qiyosan tadqiq qilish bir qator tarixiy-lingvistik, etnik muammolarning yechimini topishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.
2. lex.uz.
3. Ashirboyev S. Yuqoridagi manba.
4. Дарвишев И. Ареал тилшунослик: Жанубий-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2019. – 148 б.

ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫ ЗЕРТТЕУДЕ ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІҢ МАҢЫЗЫ

THE SIGNIFICANCE OF DIALECTOLOGICAL PRACTICE IN THE STUDY OF DIALECTIC VOCABULARY

*Дуйсабаева Дилбар Ускановна,
ТМПУ Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті*

*Аканова Дана Абзаловна,
ТМПУ Қазақ тілі және әдебиеті бағыты 4-курс студенті*

Annotation. The article emphasizes the need to recognize dialectological practice as one of the permanent sources of dialect vocabulary research. Scientists who have studied local language features, their opinions, classification of dialectisms will be discussed. In addition, doublets are an intermediate phenomenon characteristic of spoken language, literary language, and dialectal regional vocabulary. Collecting words specific to certain dialects, compiling a dictionary and being able to access them is of great importance in determining the ways of historical development of the language and its characteristic laws. Therefore, using dialectological dictionaries, the article focused on some words and gave their features and definition.

Key words: dialectisms, dialectological practice, doublets, dialectology, dialect, language features, dialectological dictionary.

Тіл – жанды құбылыс. Ол өзгереді, түрленеді, дамиды. Белгілі бір аумақтағы тілдің қолданысы, ондағы жергілікті сипатқа ие болған сөздер мен сөз тіркестері тілші-ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отырады. Кейінгі кездерде тіл тарихы мен диалектикалық лексика туралы зерттеулер біраз азайып бара жатқан сияқты. Бұл тіл тарихының қайнар көздерінің, диалектикалық лексика нормаларының толық зерттелгенін білдірмейді, жай ғана бұл салаға деген ынтаның жоқтығынан деп ойлаймыз. Расында, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, тіпті диалектикалық лексика мен лингвистикалық география мәселелеріне қатысты зерттеулер де аз емес. Бірақ, соңғы кездері, әсіресе, қазақ тілінің тарихи отанынан жырақта тұратын өкілдерінің тілдік нормаларын зерттеу қажеттілігі туындап, бұл сала әлі де тың зерттеулерді қажет ететінін дәлелдеп отыр. Бұл орайда мәселен, Өзбекстандағы қазақтардың ана тілдерін қолданудағы кейбір ерекшеліктер жөнінде айтсақ дейміз.

Жалпы, тіл зерттеушілерінің назарын ежелден өзіне аударып келе жатқан мәселе – ұлттық тілдің құрылымы, құрамдас бөліктері. Ұлттың басты белгісі тіл болса, оның дамып, қалыптасуының өзіндік сипаты болады, яғни әр ұлттың тілі өзіне тән дербес жолымен қалыптасып дамиды. Ұлттық тіл – өте кең ұғым, өзінің тарихи дамуы жағынан өте күрделі, сан қилы өткелдерден өтетіндіктен, құрамы жағынан бірыңғай бола бермейді. Қазақ халқының ұлттық тілі де қалыптасу, даму жағдайына қарай: бүкіл ұлтқа қызмет ететін – әдеби тіл мен ауызекі сөйлеу тілінен және белгілі жеке аймаққа тән жергілікті ерекшеліктерден, диалектілерден тұрады [Қалиев 2005: 373].

Тіл белгілі этникалық ортаның мәдениетін таныту құралы, сол тіл мен мәдениет иесінің, этникалық тұлғаның, өзегін құрайды. Әр тілдік тұлға өзінің этникалық мәдениетін жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді.

Қай тілде болмасын құрамында дәстүрлі норма болып қалыптасқан, жалпыхалықтық деңгейде қолданылатын, баршаға ұғынықты әдеби сөздермен қатар, түрлі өңірде түрліше айтылып, өзгешеленіп тұратын сөздер мен сөз тіркестері көптеп ұшырасады. Диалект – жалпы халықтық сипаты жоқ белгілі бір жерде ғана қолданылатын тілдік ерекшеліктері бар территория. Ал, сөйленістің қамтитын аясы – шағын. Бірнеше сөйленіс бір диалектінің құрамына енуі мүмкін [Тасымов 2014: 8].

Қазақ тілінің, халық тілінің жергілікті жерлеріндегі диалектілік ерекшеліктері сан түрлі болып, өзіндік жіктерге бөлініп, ауызекі сөйлеу тілінде ерекшеленіп, түрленіп отырады. Халық тіліндегі, әр өңірлердегі, әр жерлердегі жергілікті ерекшеліктер әр түрлі болады. Халық тіліндегі осындай жергілікті ерекшеліктерді жинап, зерттеуді мақсат еткен диалектологиялық экспедиция немесе, бүгінгі күнде диалектологиялық практиканың тіл білімі үшін зор мәні бар. Қазақ тілінің диалектілік, сөйленістік (говорлық) құрамын белгілеу, олардың сипатын, тарихи негізін анықтау мәселелерін жергілікті ерекшеліктерді толық жинап, тереңірек зерттеу арқылы ғана толық шешуге болады.

Қазақ тілінің диалектісінің зерттелуіне тоқталатын болсақ, диалектілік ерекшеліктерді жинауға арналған бірінші экспедиция 1937 жылы профессор І.Кеңесбаевтың басшылығымен қолға алынды. Алғашқы диалектологиялық экспедиция кезінде Нарынқол, Кеген, Нұра, Мақтаарал ауданындағы тұрғындардың ауызекі сөйлеу тілінде кездесетін жергілікті ерекшеліктерге байланысты едәуір материалдар жиналды. Бұдан соң Қазақстанның басқа жерлеріне де экспедициялар ұйымдастырылып отырды. Соның нәтижесінде халық тілінің диалектілік ерекшеліктерін зерттеуге арналған еңбектер жазылып, Ғ.Мұсабаев, Ж.Досқараев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев т.б. тілшілердің диалектологияға байланысты бірқатар мақалалары республикалық және одақтық баспасөз беттерінде жарыққа шықты [Тасымов 2014:12-13]. Одан кейін Ш.Сарыбаев, С.Омарбеков, Ә.Нұрмағамбетов, А.Махмұтов, О.Нақыпбеков, Ж.Болатов, Ә.Байжолов, Ш.Бектұров, Г.Айдаров, А.Тасымов, Б.Бекешов, Ж.Әбдуалиев сияқты т.б. ғалымдар арқылы арнаулы ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, Қазақстанның барлық облыстарынан Ресей, Қытай, Монғолиядан жергілікті ерекшеліктер жиналып, ғылыми талқыға түсті. Жергілікті ерекшеліктерді жинай отырып, оларды әртүрлі мағыналық топтарға бөліп зерттеуге көңіл бөлінді.

Жоғарыда аталған зерттеулердің, тұжырымдардың, көптеген ізденістердің нәтижесінде көршілес отырған халық тілінің әсері де диалектизмдерді туғызатыны дәлелденді. Шетелдегі қазақтардың тілі қазақ тіл білімінің диалектология саласында өткен ғасырдың 60 жылдарының соңына қарай зерттеле бастады. Қазақ жерінен тыс өзге елдердегі қазақтардың тіл ерекшелігі орналасу аумағы, рулық құрамының жақындығы бойынша қазақ жеріндегі говорлармен (бүгінде сөйленіс деп аталады) бірге, белгілі бір сөйленістер тобының (батыс, оңтүстік, солтүстік-орталық, шығыс) құрамында қарастырылды. Мысалы, Өзбекстанда

жасайтын қазақтар тілінің говорлық сипатын зерттеген ғалым Тұрап Айдаров екі топқа бөліп үйренеді. Жалпылама қолданыла бермейтін, тек білгілі бір аймақ шеңберінде ғана жұмсалатын сөздерге мысал ретінде: Ташкент төңірегінде *баспаны – чәуғім, жұмыртқаны – тұқым*, Бұхара өңірінде *таразыны – шеккі, бәкіні – шаппа, кеуіртті – шырпы, оттық* деп атайтынын айтуға болады. [Айдаров 1975: 22-23]. Мұндай жергілікті халық тіліне ғана тән сөз қолданыс *диалектизмдер* болып табылады [Исаев 2007: 31]. Демек, біз диалекті деп – жергілікті қазақтардың түсініксіз сөздерін, тілдің дыбыстық үндестігімен шатастырып жүрміз. Оны тіл білімінің арнаулы саласы – *диалектология* дыбыстық, мағыналық тұрғыдан жан-жақты зерттейді.

Диалект сөздер әдеби тілдің қатысына қарай бірнеше түрге бөлінеді:

- 1) лексикалық диалектизмдер;
- 2) лексика-фонетикалық диалектизмдер;
- 3) лексика-семантикалық диалектизмдер;
- 4) туынды диалектизмдер [Қалиев 1991: 23].

Бірақ Ташкент, Сырдария облыстарындағы қазақ мектептерінде диалектілермен қоса, көбінесе нормаға сай болмаған бөгде сөздер араластырылып қолданылады: *мұнда, онда* сияқты есімдіктер – *бұ, яқ; бір, екі, төрт* сан есімдері – *біттә, екіта, төртта; төменге* түс – *пәске* түс; *жаны, қасы, маңы – қаптал* (сенің қасыңда жүрейін – сенің қапталыңда жүрейін); *есік – қапы* (*есікті жап – қапыны жап*), *негіз – тиқар; ұйым – шөлкем* т.б.

Өзбекстанның кейбір аймақтарында жасайтын қазақтарда қазақ тілінің дыбыс үндестігі ауызекі тілде біраз жойылған. Олардың тілдерінде өзбек тілінің дыбыс үндестігі қалыптасқан. Қазақ тіліндегі сөздерді өзбек тілінің дыбыс үндестігімен айтады. *Сен бе – сен ба – сен ма? Келе жатқан – кел атқан – келатырған, т.б. Сәлемдесу әдептілікке жатады ма? Дұрысы: Сәлемдесу әдептілікке жата ма? Жағдай сұрасқанда да жақсымысыз?, түзумісіз?* сияқты сөздер қолдану бірте-бірте әдетке айналып отыр.

Өзбекстандағы қазақтар тіл нормаларындағы сөздердің жіктелуінде де шатасулар байқалады:

1. *Мен баруым керек – баруым керекпін (баруымыз керекпіз)*
2. *Сен баруың керек – баруың керексің (баруыңыз керексіз)*
3. *Ол баруы керек – баруы керекті (баруыңыз керекті)*

Кейде екі сөйлемді бірінен-бірін ажыратпай қосып айтатын жағдайлары да кездеседі:

Аласыңыз ба? Дұрысы: Аласың ба, аласыз ба?

Жүресіңіз ба? Дұрысы: Жүресің бе, жүресіз бе? («ба» емес)

Келесіңіз ба? Дұрысы: Келесің бе, келесіз бе? («ба» емес)

Барасыңыз ба? Дұрысы: Барасың ба, барасыз ба?

Бар, жүр, тұр, қал, отыр т.б. бұйрықты етістіктер бұлардың тілдерінде екі түрлі бұзылған нұсқада айтылады. Бірінші бұзылған нұсқасы: *барсай (дұрысы: бар), жүрсей (жүр), тұрсай (тұр), қасай (қал), кесей (кел) т.б.* Екінші бұзылған нұсқасы: *барғын (бар), жүргін (жүр), тұрғын (тұр), қағын (қал), кегін (кел), отырғын (отыр) т.б.*

Енді осы бұзылған сөздерге жалғаулар жалғанып, былай айтылып, жазылып жүр. Сөздің түбірі бұзылған соң, жалғау жалғанғанымен түзелмейді. Керісінше бұзылған сөздерді көбейте береді: *барсай + шы (дұрысы: барсаңшы), жүрсей + ші (жүрсеңші), тұрсай + шы (тұрсаңшы), қасай + шы (қалсаңшы), отсай + шы (отырсаңшы), кесей + ші (келсеңші) т.б.; барғай + сың (дұрысы: барарсың), жүргей + сің (жүрерсің), тұрғай + сың (тұрарсың), қағай + сың (қаларсың), кегей + сің (келерсің), отқай + сың (отырарсың) т.б.*

Мен, сен, ол, олар, біз деген қарапайым сөздердің өзін *менші, сенші, ошы, оларшы, біздерші* деп өзгертіп айтады. Мектептерде оқушылар қазақ тілін қазақ тілінің дыбыс

үндестігімен сөйлеуде де адасады: *бүгін ба?* (дұрысы: *бүгін бе*), *кеше ма?* (*кеше ме*), *дейсін ба?* (*дейсің бе*), *түсіндіңдер ма?* (*түсіндіңдер ме*), *сіздер ма?* (*сіздер ме*) т.б.

Осы сияқты бөгде сөздер мен диалект (сөйленіс) сөздерді ажырата білу, әдеби тілдік нормада сөйлеуге дағдылану және оқушыларды да дағдыландыру болашақ қазақ тілі және әдебиеті мұғалімдерінің негізгі міндеттерінің бірі. Мұғалімдер балаларға дұрыс білім беру үшін, өздері дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуы керек.

Тіліміздегі осындай жергілікті ерекшеліктерді яғни диалектизмдерді жинап, қарастырудың білім алушылар үшін, ізденуші студенттер үшін зор маңызы бар. Диалектологиялық тәжірибенің (оқу практикасы) мақсаты – әр аймаққа тән диалектілерге тән фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерді саралау, тілдегі жергілікті ерекшеліктермен таныстыру, диалектілердің тілді шұбарлау мен әдеби тілді байытудағы орнын көрсету.

Сондай-ақ, диалектизмді сөздер мен түрлі сөз тіркестерін, жергілікті тілдік деректерді жинап, зерттеу жұмыстарының қазақ тілі тарихы үшін, тілдің даму, өсу процестерін байқауда және қазақ тілінің басқа да туыстас түркі тілдерімен тарихи байланысын, қарым-қатынасын анықтауда, тілдік қорымызды байытып, молайтуда үлкен маңызы бар екендігі белгілі. Диалектілердің жалпыхалықтық тілге және әдеби тілге қатысын анықтауға, олардың өзара байланысын ашып алуға көп септігі тиеді.

Сондай-ақ, қазақ тілінің диалектілік, сөйленістік (говорлық) құрамын белгілеу, олардың сипатын, ерекшелігін, тарихи негізін анықтау мәселелерін жергілікті ерекшеліктерді толық қарастырып, оларды жинап, терең зерттеу арқылы ғана шешуге болатыны сөзсіз. Тіліміздегі диалектизмдерді ел, халық арасынан, мектеп оқушылары тілінен жинау әсіресе диалектологиялық тәжірибе жолымен, экспедициялық материалдар жинау жолымен жинап, тілдік ерекшеліктерді тұтынушы адамдармен тура, тікелей қарым-қатынас жасап, олардан байқалған жергілікті тілдік деректерді, түрлі сөз атауларын қағаз бетіне, не телефонның ұнтаспаларына жазып алу арқылы іске асырылады.

Ізденуші студенттер диалектологиялық тәжірибе кезінде жергілікті (говорлар) тілдік ерекшеліктерді жинаумен бірге, сол аймаққа тән елді мекеннің орналасқан жері мен тарихы туралы, сол жердің географиялық ерекшелігі мен халықтарының табиғи өмір тіршілігін, сол жердің халқының айналысатын шаруашылығы мен кәсібі жайында да толық мәлімет, деректер жиғаны абзал. Сонда ғана ізденуші студенттің жиған жергілікті тілдік материалдары шынайы да нақты, сол жердің табиғи тілдік ерекшеліктерін толық ашуға бірден-бір негіз болады.

Диалектілік тілдік деректерді іздеп, жинаудың тілде бірнеше әдіс-тәсілдері бар. Солардың негізгі басты әдісі бұл - әңгімелесу болмақ, яғни әңгімелесу кезінде жергілікті тұлғалармен сақ та, мұқият болуы керек. Өзі сөйлесіп отырған тұлғамен жәй әңгіме дүкен құрған адам сияқты сөйлесіп, өзінің не мақсатты көздеп отырғанын білдірмейтіндей қылып, кез-келген тақырыпта әңгіме өрбіткені дұрыс. Бұл әдіс тәжірибе кезінде атқарылуға тиіс жұмыстың ең жауапты кезеңі болып табылады. Өзі әңгімелесіп отырған адамның аузындағы әр сөзге мұқият жіті көңіл бөліп, өзіне таңсық қажетті деп тапқан тілдік деректерін қағазға түртіп алып отырғаны жөн. Не болмаса әңгімелесушінің қасында отырған келесі ізденуші студент екеу ара айтылған әңгімелер арасындағы қажетті деп тапқан тілдік деректерді түртіп алып не телефон диктофонымен жазып алып отыру қажет. Осы бағытта диалектологиялық тәжірибе барысында жергілікті тұрғындармен күніне үш-төрт рет әңгіме-дүкен құрып отыру керек.

Мектеп оқушыларының тілінде, олардың сынып жұмыстарында жазған түрлі шығармалары мен мазмұндамаларында, өлең-жырлары мен түрлі шығармашылық еңбектерінде де жергілікті диалектизмді сөздер кездесіп отырады. Сол кездескен жергілікті

диалектілік мәні бар сөздерді дұрыс жиып-теріп, зерттеп, оларды сөйлете білу диалектологиялық тәжірибе үшін, диалектология ғылымы үшін маңызы зор болмақ.

Диалектологиялық тәжірибе үшін негізінен шынайы мәліметтер жазбаша материалдардан алынады. Ізденуші студенттер тілдік мәліметтерді сол аймаққа, сол жерге тән түрлі газет-журналдар мен көркем шығармалар беттерінен, мектеп оқушыларының жазған шығармалары мен мазмұндамаларынан, өлең-жырлар мен іс құжаттары сенімхат, қолхат, түрлі арыз-шағымдар сияқты дереккөздерден де алады.

Диалектологиялық тәжірибенің сапасын арттыру үшін, тілдік мәліметтерді тиімді жию үшін әр ізденуші студент өзі сөйлесетін, әңгімедүкен құратын адамы туралы алдын-ала мәліметтер жиып алатын болса, және алдын ала арнайы қойылатын (ол адам туралы, кәсіпкер ме, малшы ма, егінші ме, балықшы ма, соған сәйкестеп) сауалдар әзірленуі керек. Әңгімелесу кезінде сол адамның еркін сөйлеп, көсілуіне жағдай жасап, арасында оған сұрақтар қойып, белгілі бір қызықты тақырыптарға әңгіме қозғаған жөн. Тіліміздің диалектілерін өз елімізден, әсіресе, халық арасынан жинақтау диалектологиялық тәжірибелер, экспедиция материалдары, тіл ерекшеліктерін пайдаланатын адамдармен тікелей қарым-қатынас жасау, жергілікті тілдік мағлұматтар, түрлі сөз атауларын қағаз бетіне түсіру немесе сөз тіркестері арқылы жүзеге асырылады. Жергілікті тілдік бірліктерді, диалектикалық лексика материалдарын талдауда талдау, синтез, негіздеу сияқты әдістермен бірге қарсы қою әдісі тиімді пайдаланылды.

Оқу практика қорытындысы бойынша тиісті құжаттар тапсырады, атқарған жұмыстар талап негізінде бағаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері (Өзбекстандағы қазақ говорларының материалдары бойынша). А., Ғылым. 1975.
2. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы. А.: «Қазақ университеті», 2014.
3. Исаев С. Қазақ тілі. Оқу құралы, А.: «Өнер», 2007.
4. Қалиев Ғ.Сарибаев Ш. Қазақ диалектологиясы. Алматы, 1991.
5. Abduvalitov E. Aesthetic Education and Perception in the Teaching of Literature of Fraternal Peoples. http://ijmmu.com_editor@ijmmu.com
6. Дуйсабаева Д. Formation of Linguo-Culturological Competence of Future Native Language Specialists. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/21>.
7. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. http://ijmmu.com_editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
8. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
9. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>.

QIZILTEPA TUMANI TOPONIMLARI O'RGANILISHINING LISONIY VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

LINGUISTIC AND LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE STUDY OF TOPONYMS OF KIZILTEPA DISTRICT

Annotation. *This thesis focuses on the etymological analysis of toponyms that do not have sufficient indicators of historical, ethnic, ethnogenesis, toponymic, semantic and lexicographic development of place names of Kyzyltepa district and the assessment of its specific features.*

Key words: *toponym, linguistic culture, lexicography, appellate lexicon, hybrid toponym, lexical basis, indicator.*

Mustaqillik yillarida, jumladan, yangilanayotgan O'zbekiston tarixiy jarayonlarining shakllanishida til elementlari, shu sohaning ajralmas qismi bo'lgan toponimiya sohasidagi taraqqiyotga ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Demak, «Til xalqning ma'naviy, ko'p asrlik hayotining eng to'liq va eng haqqoniy yilnomasidir» degan xulosa, til insonga va inson jamiyatga xos bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida izohlanadi. Insonlar tildan o'zaro aloqa vositasi sifatida qadim-qadimdan foydalanib kelganlar va kelmoqdalar. Tilshunos olim E.Begmatov tilning ijtimoiy-lisoniy ahamiyati haqida shunday yozadi: «Tilning asosiy kommunikativ vazifasini inkor etmagan holda shuni ta'kidlash kerakki, uning boshqa ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, ma'rifiy, didaktik va ta'limiy, etikaviy, estetik, regional-hududiy, ruhiy, badiiy va ilmiy, emotsional-estetik tomonlar bilan bog'liq ijtimoiy-lisoniy qirralari mavjud». [Begmatov 2013:36].

Turkiy tillar onomastikasining tadqiqi manbalari qadim tarix, ya'ni Osiyo mamlakatlarining joy nomlarini ilmiy jihatdan maxsus o'rgangan va ilmiy etimologik talqin qilgan, M.Koshg'ariy va uning «Devonu lug'otit-turk» asariga borib taqaladi. Bu asar A.N.Kononovning fikricha, «XI asr turkiy xalqlarining hayoti, turmush tarzi, ... etnonimlar va toponimlar. ... qavm-qarindoshlik atamallari,.... geografik nomlar va atamalar, ... turli tarixiy, mifologik qahramonlarning nomlari, diniy, etnik atamalar va boshqalar haqida ma'lumot beruvchi yagona manbadir» [Кононов 2014:3-17]. Shuni qayd etib o'tish kerakki, bu asarda turkiy tillarning ulkan onomastik sathi o'z aksini topgan.

Qiziltepa tumanining etnotoponimlari uning qadimgi davridan toki XX asrning 10-yillarigacha tarixiy manba va adabiyotlarda atroflicha yoritilgan. Ayniqsa, bu katta davrni yoritishda, o'rta asrda mamlakatimizda yozilgan tarixiy asarlarda juda ko'p etnotoponimlarni uchratish mumkin. Qiziltepa va uning atrofidagi tumanlarda, aniqrog'i, G'ijduvon, Vobkent, Shofirkon tumanlarida hozirgi adabiy tilda ishlatiladigan «dala» so'zining o'rniga «yovon» so'zi XX asrning 90-yillarigacha mahalliy shevada keng ishlatilar edi. Yuqorida ko'rsatilgan hududlarda aholining turmush tarzining qismi bo'lgan hovlisidagi non yopiladigan hozir «tandirxona» deb ataladigan joy nomi shevada «tano'rxona» yoki qisqa qilib, «tano'r» (tano'rga non yopdim) deb atalgan. Tilimizda bunday azaldan ishlatib kelinadigan so'zlar juda ko'p, lekin hozirgi yosh avlod bu so'zlarni deyarli bilmaydi.

Emakti – qishlog'i M.Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari *etmak* so'zi non ma'nosida; shuningdek, «*er etmaklandi* – *kishining noni ko'paydi*» ma'nosida beriladi.

Etmäkchi – novvoy. Demak, novvoy ma'nosidagi mazkur so'z non tushunchasini anglatuvchi etmak asosiga -chi affiksini qo'shilishidan yasalgan. Bu kasb-hunar nomi eski o'zbek tilida ham, xususan, Alisher Navoiy asarlarida ham *itmakchi* fonetik variantida qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin: «*Itmakchi tanuri andin qiziq, allof bozori andin issiq*» [Navoiy 1998:35]. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa etmakchi//itmakchi qo'llanmaydi, arxaik so'z hisoblanadi. Demak, bu so'z aslida etmakchi shaklidan fonetik o'zgarishlar asosida asl talaffuzini yo'qotib, emakti shaklini olgan: Demak, bu toponim apellyativ leksikadagi novvoy ma'nosidagi *etmak* so'zining toponimlashuvi jarayonida onomastik leksika sathiga o'tishidan yuzaga kelgan.

Tadqiq etilgan tuman toponimlarini o'rganish jarayonida, hudud toponimlarining grammatik va leksik-semantik muammolar ham mavjud bo'lib, ular tahlili va tavsifida bir qancha ilmiy parametrlar negizida o'rganilishining tavsiya etilishi bizga ma'lum.

Keyingi davrlarda toponimiyaning tahlili va tavsifida til tarixi, lisoniy (lingvistik) xususiyatlari yuzasidan dalillar ko'p keltiriladi. Filologiya fanlari doktorlari, professorlar Z.Do'simov, T.Enazarov [Enazarov 2001:8] tadqiqotlarida toponimlarning izohli-etimologik tarkibini ochishda dialektologiya bilan aloqadorligi tavsiflab berilgan.

O'rganilgan hudud xalqi asosan, ikki tilli bo'lib, o'ziga xoslik uning turmush tarzi, an'analari va madaniyatida namoyon bo'ladi. Mustaqillik sharofati bilan xalqimizning azaliy madaniy qadriyatlarini tarixiy madaniyatshunoslik yo'nalishida o'rganishda tub burilish sodir bo'ldi. Sobiq sovet davrida xalqimiz azaldan o'zining turmushida, madaniy, ma'naviy va maishiy xo'jalik hayotida foydalangan qator so'zlar, atamalar iste'moldan chiqib ketdi. Buning ustiga bu so'zlardan foydalanish doirasi doim qisqarib bordi. Mustaqillik davrida tilshunoslik, etnografiya, madaniyatshunoslik kabi sohalarida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Lingvokulturologik yo'nalishda qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, lekin bizning fikrimizcha, bu hali yetarli emas. Chunki bizning tilimiz juda boy. Bizning tilimizda madaniy voqelikni ifodalovchi so'zlar juda xilma-xil. Birgina ma'noni ifodalovchi 10 ta so'zni aytish mumkin. Masalan, *dala*, *yovon*, *hayot*, *tashqari*, *charvoq*, *chorbog'*, *daraxtzor*, *zaldorizor* kabi. Shuningdek, yaqin qonchilik tumanlarida shirkat xo'jaligi a'zolari va va shu yaqin atrofda yashaydigan aholi ma'lum bir yer maydonini, ushbu yerning geologik tuzilishi, meliorativ holati, past-balandligini, shunga asosan, ishlov berish sir-sanoatini bilgan dehqonning nomi bilan ataganlar. Misol uchun, *Nurboboning yeri*, *Elbek boboning yeri*. Hozir ham mahalliy aholi bu so'zlardan foydalanadi. Shuningdek, qishloq ekin yerlariga suv beradigan va qishloq hududidan o'tgan ariqlar, kanallar shu qishloq nomi bilan aytilgan. Misol uchun, *Zarmitan ariq*, *Oqsoch ariq*, *Xomrabot ariq*, *Nimcha ariq*, *Janavardor ariq*, *Mug'jin ariq*, *Qirg'iz ariq*, *Jo'ynov ariq*, *Taliumar ariq*, *Xo'jaqo'rg'on ariq*, *Arabi ariq*, *Varozun ariq*, *Uzilishkent ariq*, *Emakti ariq* kabilar.

Ma'lumki, kishilik tarixida mavjud madaniyatlar turli etnik qatlamlarning turmush tarziga, urf-odatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Turli madaniyatlarning o'zaro aralashuvi tilda, xalq og'zaki ijodida, an'analarida namoyon bo'ladi. Tumanda istiqomat qilayotgan o'zbek va tojik etnik qatlamiga xos xususiyatlar hududning etnotoponimlari bilan bog'liq turli rivoyatlar va talqinlarida o'z ifodasini topadi.

Hudud toponimik birliklarining yasashida, ko'pincha, region mintaqasidan tashqari butun mamlakat miqyosida mavjud metan/mitan, rabot, qo'rg'on, obod kabi komponentlari hamda onomastik konversiya va kognitiv aloqalarining ahamiyatliligi bilan namoyon bo'ladi. Hudud toponimlarining shakllanishida vosita bo'lgan lug'aviy asoslari, ularning region shevasiga xos so'zligi borligini, hududga mansub joy nomlari fonetik qurilishida ayrim o'ziga xosliklar mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, tuman toponimiyasida qarluq lahjasining o'lovchi hamda, a'lovchi shevalar ta'siri borligi, ularda fors(tojik) tili ta'siri yuqori ekanligi anglashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E.Begmatov. Antroponimlar – antropotsentrik tadqiq obyekti.//O'zbek tili va adabiyoti, 2013. №3. –B.36.
2. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат-ит турк».// Советская Тюркология. – 1972. №1. –С.3-17.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Tanlangan asarlar to'plami. 14 t. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 35.

4. Enazarov T.J. Toponimlar etimologik tadqiqining ilmiy-nazariy va amaliy-usuliy asoslari (I kitob). -Toshkent., 2001. –B.8.; Enazarov T.J. Turkiy sodda toponimlarning etimologik tadqiqi (II kitob). T., Universitet, 2002. -41 b.

AMIR TEMUR DAVRI SHEVASHUNOSLIGI TARIXIY TETRALOGIYADA

THE HISTORICAL TETRALOGY OF LITERATURE OF AMIR TIMUR'S PERIOD

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna,

Toshkent axborot texnologiyalar universiteti

Qarshi filiali dotsenti v.b.,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotation. *This article explored the comparative analysis of the Khorezm and Samarkand dialects skillfully cited by the writer in the work “Jahangir Mirzo”, the first volume of the tetralogy “The Great Reign”,*

Key words: *Oghuz dialect, tetralogy, polylog, historical novel, dialectology.*

Har qanday tarixiy asarda bo'lganidek, shevaga oid so'zlar, arxaik, tarixiy so'zlar ma'lum ma'noda o'sha davr ruhini, kayfiyatini, muloqot etiketlarini, xarakterini ochib berishda qo'llaniladi. Barchaga ayonki, Muhammad Alining to'rt kitobdan iborat tarixiy tetralogiyasi bo'lmish “Ulug' saltanat” tetralogiyasining “Jahongir Mirzo” [Muhammad Ali 2019:204] nomli birinchi bobida talaygina shevaga xos so'zlardan foydalanganligini ko'rishimiz mumkin. Bu qaysi o'rinlarda uchraydi, degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Jumladan, Amir Temurning to'ng'ich o'g'li Jahongir Mirzoga bag'ishlangan “Ulug' saltanat” tarixiy tetralogiyasining birinchi jildida Jahongir Mirzoning suyuqli mahbubasi – Xonzoda xonim (Sevin bika)ga sovchilikka borgan kunlaridagi Xorazm xoni saroyi va saroy ayonlarni nutqida uchraydi. Yozuvchi Muhammad Ali asardagi nutqni birdaniga barqarorlashtirmaydi. Asta-sekin muallif pozitsiyasi mahsuli sifatida o'quvchi diqqatini torta boshlaydi. Bizningcha, shevaga oid, ya'ni dialektal birliklar shu qadar o'rni kelsin, kelmasin qo'llanilganki, natijada matn poetik qiymatiga putur yetgan. Tarixiy hujjatlarda Xorazm shevasi (o'g'uz lahjasi) Sohibqiron dorulsaltanati hukmronligi davrida bu darajada sodda va ayni kundagi shaklda qo'llanilmagan. Bunga tarixiy hujjatlar ham shahodat beradi:

“Ayni yoz, pishiqchilik avjida, hamma tomonda qovun-tarvuzlar tog'-tog' uyulib yotar, turli-tuman mevalardan bozor bamisli chamanzorga aylangandi. Qovun bozorini oralar ekan, nimto'rgurvaklarga ko'zi tushdi-yu, bahodirning og'zidan suv kelib ketdi. Gurvaklarning bari xilidan bor ekan, oq, ko'k, qora... “Yigitlarni bir Xorazm qovuniga to'ydirayin!” deya ko'nglidan kechirdi o'nboshi. Unga oq gurvak ko'proq yoqardi, shirasi o'tkir-da, ayniqsa, oqnovvoti... “Noni go'sht”dan bo'lsa tag'in yaxshi.

– Yanaltekin, manavi pulga qovunlardan ikkitasini tanlavor-chi! – buyurdi bahodir. – Shirinidan ol, shirinidan!

– Xo'p, o'nboshi janoblari!

Yanaltekin qovunlarga yaqinlashdi. Har biri bir quchoqni to'ldiradigan qovunlarga boqib, qaysisini tanlashni bilmay qoldi, egilib ularni shapatilab ko'ra boshladi. Boshqa yigitlar esa “Mana buni ol! Mana bunisi yaxshi!” deya, Yanaltekinning boshini aylantirishgani aylantirishgan edi.

Qovun sotayotgan silkima telpakdagi dehqon ularning musofir ekanliklarini bildi-da, o'zi ikkita “non go'sht” qovunidan tanladi:

– Ina! Ikkisi dim yaxshi, shirin!

Dehqon qovunlardan yana bitta oldi va kulimsiragancha Yanaltekinga uzatdi:

– Puli gerakmiy. Miymon akansiz... “Non go’sht ham non, ham go’sht...”

– Bozoringizga baraka! – deyishdi xursand yigitlar. Uchqora Yanaltekin va Yo’lqutlug’lar bittadan ko’tarib oldilar. Tiqilinchda katta qovunni ko’tarib yurishdan ortiq azob yo’q ekan, har qalay, Uchqoraga shunday tuyuldi. Kimdir bilmay turtib ketadi, o’zgasi po’ng’illab o’tadi...” [Muhammad Ali. 1-jild. 2019:250].

Mazkur lavhada, yozuvchi shevaga oid so’zlarni bugungi kun iste’molida mavjud leksik birliklar negizida ifodalashga harakat qilganligi ko’rinib turibdi. Tarixiy hujjatlarning shahodat berishicha, ulug’ Sohibqiron iqtidorga kelgan bir paytda Turon zaminida o’zbek urug’larining asosan, qo’ng’irot, qipchoq, mang’it, qangli, nayman, turkman urug’lari tili iste’molda, ya’ni muloqot shakllaridan biri bo’lganligi, ular quyi Amudaryo deltasida o’troq yashaganliklari ma’lum. Chunki yozuvchi bugungi kun adabiy tilida iste’molda bo’lgan so’zlar bilan, Amir Temur davridagi adabiy til – turkiy (o’zbek) tilini olib kirishga harakat qilgan. Biz ushbu maqolamizda boshqa masala xususida so’z yuritishni lozim topdik. Jumladan, Xorazm dialekti (o’g’uz lahjasi) biroz murakkab leksik birliklardan iborat bo’lgan. Aynan bugungi kunda iste’moldagi o’g’uz lahjasi bilan nihoyatda jiddiy tafovutlangan. Faqatgina XVII asrdan keyingina birmuncha bugungi shevaga biroz yaqinlashgan [Adabiyot nazariyasi 1979:305]. Yozuvchi so’z qo’llash prinsiplari (sheva normalari)ni to’g’ri qo’llay olmagan. Natijada lahjada namoyon bo’lgan so’zlar qolipga mos tushmagan. Masalan: xorazmliklar go’shtni – go’sh, yaxshini – mazali, gerakmiyni – garakmiydi tarzida talaffuz qilishadi. Shuningdek, Xonzoda xonim va Oqqiz o’rtasida kechgan o’zaro suhbatni ham tamomila shevada aks ettirsa bo’lardi, biroq yozuvchi bunday yo’l tutmaydi. Bu esa ma’lum ma’noda badiiylilikning yuksak bo’lishiga mone’lik qilgan. Binobarin, “tarixiy shaxs obrazining roman uchun shart bo’lmay qolishi janr turlarining o’sishi va ichki imkoniyatlarining kengayishi bilan ham bog’liq. Tarixiy romanning tasvir diapazoni kengaygani sayin u o’z ichidan mustaqil turlarni ajratib chiqmoqda. ...aniq hujjatlar asosida bitilgan tarixiy romanlar tarixiy-xronikal, tarixiy-tadqiqot, tarixiy-publitsistik, roman-esse, siyosiy roman kabi ichki turlarga bo’linib ketmoqdaki, bular ichida roman-biografiya ham o’ziga xos o’rin egallab, tarixiy buyuk shaxslar hayoti va faoliyatini jonlantirish tarixiy romanning xuddi mana shu turi zimmasiga tushmoqda” [Kattabekov 2011:285]. Bu bir tomondan to’g’ri mulohaza. Demak, tarixiy tetralogiyada ham mavjud hayotiy-tarixiy faktlarni badiiy bo’yoqdorlikda berishda – sheva faqat vosita bo’libgina qolmay, o’sha davr ruhini aks ettirishiga xizmat qilishi tayin. Negaki, yozuvchi tarixiy fakt va ma’lumotlarni saralaydi, tahlillaydi, badiiy bo’yoqdorlik beradi, qayta ishlaydi, ijodiy tafakkurida boyitadi.

Ma’lumki, yozuvchi syujet yaratishda tarixiy haqiqatning ilk asosini Sohibqironning “Tuzuklar”, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” singari asarlardan topgani sir emas. Mavjud tarixiy faktlar jahon adabiyoti durdonalarida ham o’z muhrini qoldirgan. Sobiq ittifoq davrida tarixning buzib talqin qilinishi ajdodlarimizning haqiqiy e’tiqodli, iymonli, mard, olijanob, avliyo va donishmand bo’lganliklaridan zamondoshlarimiz xabarsiz edi. Mana shu haqiqatni poetik jihatdan ishonarli, qiziqarli hamda o’qimishli qilib yetkazishni Muhammad Ali uddasidan chiqqan. Salkam ikki ming sahifalik badiiyat durdonasi yozuvchining yigirma yillik ijodiy faoliyati, hayotiy tajribasining mahsulidir. Shunday ekan, ikkinchi va uchinchi kitoblarda syujet yaratish, va uning muhim komponentlarini joylashtirishda yozuvchi anchayin mehnat qilganligini e’tirof etish joiz. Tarixiy tetralogiyada badiiy nutq shakllari hodisasini o’rni-o’rnida qo’llay olgan. Xarakterlararo konflikt bo’ladimi, ijtimoiy-psixologik konflikt shaklimi barcha elementlar asar to’qimalarida yaxlitlik kasb etgan. Prof. I. Yoqubov qayd etganidek: “Adibning axloqiy-estetik pozitsiyasi g’oyatda ravshan bo’lgani bois, u qahramon xatti-harakatini sinchkovlik bilan nazorat qilib boradi. Hodisalarga jiddiy poetik munosabat bildiradiki, bu ham badiiylilikning muhim shartlaridan biridir. Aslida shoir Sharqona gumanistik pafosni o’tkazishga intiladi. Yozuvchi ajdodlarimizning bizga o’rnak va ibrat bo’la oladigan yorqin va

betakror obrazlarini yaratish, yaxshi insonlarga xos olijanoblik, kurash va jasoratning Sharqona manbalarini tahlil etishga intiladi”[Yoqubov 2007:70]. Binobarin, keltirilgan lavhadagi nazariy-ilmiy talqinlarni yanada to‘ldiradigan bo‘lsak, quyidagi mushohadani yuzaga chiqaradi: birinchidan, tarixiy haqiqat pafosga evrilganligi badiiy to‘qimani bir qadar sun‘iylashtirgan, ikkinchidan, yozuvchi ijodiy g‘oyasining negizida “Ulug‘ saltanat” homiysi Amir Temur xarakteri fonida ochib berish turadi, uchinchidan, badiiy niyatning butun asar qismlarini yaxlitlashtirishda tizimli “liro-romantik” kechinma (ezgulik va yovuzlik kurashi) barqarorlashgan, to‘rtinchidan, adib badiiy xronologiyaga vaqt va makon kechmishlarini joylashni maqsad qilganligida ko‘rinadi.

Tetralogiyaning har bir kitobidagi badiiy g‘oya va uni yuzaga chiqaruvchi pafos yozuvchiga bениhoya ilhom bag‘ishlay olgan. Asarda tush, xat, monolog, munozara singari qoliplash motivlari borki, ularning har biri muayyan bir maqsadning nihoyalanishiga, yangi ijodiy niyatning tug‘ilishiga zamin hozirlaydi. Munozara motivi haqida so‘z yuritganda Amir Temur va uning xos soqchilari, maslahatgo‘ylari, davlat ishlarida qo‘l-ko‘mak beruvchi din peshvolarining teran falsafiy qarashlari yozuvchi qalbidan shaloladek otilib chiqqan:

“Saltanat yo‘li shunday to‘g‘ri bo‘lmog‘i kerak! Nechog‘lik to‘g‘ri ekan-a? – kutilmaganda xayolidan kechdi Sohibqironning – Lekin to‘g‘ri yo‘lda yurg‘onlarning ko‘ngillari ham to‘g‘rimikin?.. Bandasi bamisli sahrodagi yakka daraxt emish, qalbi o‘sha daraxtdagi bir yaproq, bir lahzada chapga qayriladur, bir lahzada o‘ngga... Saltanat, millat ishi deb kuyib-yonasen... Ammo yoningga kirib yonguvchilar kam... Sen o‘ylag‘ondek o‘ylamaydurlar. Saltanat mulkiga ko‘z olayturg‘uvchilar bor... Yolg‘iz o‘zi uchun dunyoga kelg‘on, nafsiga qarshi ermas, nafsini yoqlab qilich ko‘torg‘onlar... Rishvaxo‘rlar, talonchilar, o‘g‘rilar, xoinlar... Ikki qo‘lini kessang tili bilan pora olg‘aylar...

– Ha, Amir sohibqiron, maqsudingiz ulug‘dir, bilamen, barchasini bilamen... – bilamen... – bosh tebratdi Muhammad Churog‘a dodxoh”[Muhammad Ali 2010:228].

Mazkur lavhada yozuvchi ijodiy niyati (pafos) asar voqeligining umumiy syujetini tashkil qilishni tipiklashtiradi. Asarda munozara (motiv) sifatida yozuvchi tomonidan o‘ylab topilgan usul tarixiy haqiqatni yanada ishonarli poetik talqin qilishga keng imkon tug‘diradi. Bir qarashda ham yozuvchi maqsad-muddaosi, ham xarakterlararo munosabat tig‘izligi, ham bosh qahramon xatti-harakati, ham jamiki ishtirok etuvchilarni bir maxraj (g‘oya)da jipslashuviga, yordamchi, epizodik obrazlarning individual (ovozi)ga g‘oyat chambarchas bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. Vaholanki, adib syujet qismlarida shartli ravishda (sun‘iy to‘qima)ni reallashtirishga badiiy chizgilar berar ekan, eng munosib usuldan istifoda etishni ma‘qul ko‘radi. Yuqoridagi kabi Amir Temurning harb yurishlari-yu, saltanat ichki yumushlaridagi teran mushohadalari zamirida adolatli podshohning olijanob fazilatlarini bilan birgalikda odamlarga bo‘lgan munosabati, hurmati, har bir ishni adllik negizida tashkil qilishga odatlanishini ko‘rsatishga qaratilganligi e‘tiborga molikdir.

Xulosa qilganda, Tarixiy sharoit taqozosi natijasida badiiy nutq shakllari tetralogiyada ko‘p qatlamli syujetni namoyon qilishga zamin hozirlagan. F.Dostoyevskiy ijodidan ilhomlangan yozuvchi Muhammad Ali ijodiy kredosida polifonik talqin rang-barangligi hayotiy haqiqatga monand tasvir komparativizmni yuzaga chiqaradi. Natijada, badiiy nutq takomilida monolog va dialog, polilogdan ibtidolangan nutqiy barqarorlik yozuvchi ijodiy tafakkurini tashuvchisigina emas, uni rang-baranglashtiradigan tahlil usuli sifatida ham yuzaga chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammad Ali. Ulug‘ saltanat. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – 512 b.
2. Muhammad Ali. Jahongir Mirzo. Tetralogiy. 1-jild. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – B. 250.
3. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. 2 tom. – Toshkent: Fan, 1979. – 448 b.

4. Kattabekov A. Tarixiy roman xususida bahslar. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2011. – B. 285.
5. Yoqubov I. Muhammad Ali ijodida tarixiy jarayon konsepsiyasi va liro-romantik talqin. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 70.
6. Muhammad Ali. Ulugʻ saltanat. 1 jild. – Toshkent: Sharq, 2010. – B. 228

LISONIY BELGI VA TOPONIM

LANGUAGE SIGN AND TOPONYM

Usmonova Sofiya Alimovna,

*Qoʻqon davlat pedagogika instituti katta oʻqituvchisi,
filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *This article attempts to explain general theoretical generalizations about the meaning of a word in relation to toponymic words.*

Keywords: *From the monoliteral point of view, concepts are each other's signs, iconic signs, symbolic signs, and index signs.*

Jonli mavjudotlarning turlariga oʻzining turli taraqqiyot bosqichlarida xos boʻlgan ong belgilar asosida faoliyat koʻrsatadi. Odatda, anʼanaga koʻra, falsafa, mantiq, psixologiya, tilshunoslik kabi fanlarda belgi deyilganda biror narsa (hissiyot, voqea kabi) ning odam yoki jonivor ongiga taʼsir etishi va shu orqali boshqa bir narsa haqida xabar berishi tushuniladi [Rahimova 2019:10]. Odam uchun boshqa quyi bosqichlardagi jonivorlar belgilaridan farqli oʻlaroq, belgi vazifasini uning besh sezgisi (koʻrish, eshitish, maza-taʼm bilish, teri-tuygʻu, hid bilish) aʼzolari yordamida qayd etiladigan narsa, xususiyat, hodisa kabilar muhimdir. Ijtimoiy mavjudot boʻlgan odam uchun eng zarur, birlamchi belgi soʻzdir. Odam soʻz vositasida eshitadi va anglaydi, abstrakt narsa yoki tafakkurga taʼsir etib, oʻzga kishilarga tushunarli fikr orqali narsa, voqealar haqida xabar bera oladi va shu xususiyati bilan soʻz belgili maqomiga ega boʻladi.

Lingvistik adabiyotlarda soʻzning belgiligi haqida bahs yuritilar ekan, mustaqil soʻzlardan misollar keltirib tahlil etish orqali kuzatiladi. Soʻzlarning turli semantik guruhlari, xususan, toponim soʻzlarda belgilikning namoyon boʻlish xususiyatlari haqida fikr yuritilmaydi. Shuning uchun biz soʻzning belgiligi haqidagi umumiy nazariy umumlashmalarini toponim soʻzlarga tatbiqan izohlashga harakat qilamiz.

Tilning asosiy (fundamental) va markaziy birligi boʻlgan soʻzdagi maʼno va tovush tomonlarning oʻzaro munosabati va vazifalari bilan bogʻliq belgilik xususiyati tilshunoslikning birlamchi, fundamental muammosi hisoblanadi.

Lingvistik belgi nazariyasining asoschisi F.de Sossyur nutqdagi soʻz oʻzining ifodalovchisi (tovush tomoni) va ifodalanmishi (tushuncha) ga ega boʻlib, bunda akustik obraz (tovush) va tushuncha oʻzaro assotsiatsiya asosida bogʻlangan deydi hamda soʻzning yaxlitligiga u aloqador boʻlgan predmetning belgisi hisoblaydi [Sossyur 1999:69]. Buni toponim soʻz misolida oladigan boʻlsak, Qoʻqon toponimi Q+oʻ+q+o+n tovushlar kompleksi obrazi va Qoʻqon shahri obʼektining muhim belgilaridan hosil boʻlgan tushunchaning oʻzaro assotsiativ bogʻlanishidan iborat boʻlib, bu soʻz (“Qoʻqon”) “Qoʻqon” deb nomlanuvchi shahar maqomidan hududning belgisi, u haqda xabar beruvchi leksik birlikdir. Tilshunoslikda soʻzning butunligi, belgi hisoblanishi, bunda belgi yoki soʻzning ikki tomoni, yaʼni tovush tomoni va tushuncha maʼnolaridan tashkil topganligi uchun belgiga shu asosda yondashish bilateralistik (ikki tomonli) qarash (oqim) deyiladi.

Tilshunoslikda soʻzga bir tomonlama, yaʼni monoletteralistik qarash ham mavjud. Xususan, Y.M.Tolius-Fedoruk, P.O.Reznikov, V.Z.Panfilov, A.Nuriyev, V.M.Solntsev kabi olimlar soʻz butunligiga emas, uning faqat tovush tomoninigina belgi hisoblaydilar. Bunda soʻzning bir tomoni (tovush nomemasi) hisobga olinganligi uchun bu yondashish monoletteralistik qarash (oqim) hisoblanadi. Ushbu nazariyaga toponim soʻzlardan misol keltirsak, masalan, “Qoʻqon” toponimida faqat uning tovush tomoni (nomemasi) belgi boʻlib, u shu soʻzning maʼno yoki tushunchasi uchun belgi hisoblanadi. Bunda shu toponim butunligi (tovush tomon+maʼno) ning obʼekt (shahar – obʼekt)ga munosabati masalasi ochiq qoldirilgan. Aslida, shahar – obʼekt → obraz → tushuncha – maʼno mazmun zanjirining belgilik munosabati eʼtibordan chetda qolgan. Boshqacha aytganda, “Qoʻqon” toponimi bilan bogʻliq boʻlgan lisoniy belgilik (tovush tomon - belgilik) va nutqdagi belgilikni (tushuncha-obʼekt) hodisasi chegaralanmagan.

Tilshunoslikda soʻzning belgiligi muammosi boʻyicha uchinchi qarash (A.A.Ufimtseva) ham mavjud boʻlib, unga koʻra tushunchalar ham bir-biriga belgi boʻla oladi [Ufimtseva 1990:167]. Bu tushuncha (maʼno) va nomema (tovush tomon)ning oʻzaro assotsiativ bogʻlanishida voqe boʻladi, yaʼni tovush tomoni (Q+oʻ+q+o+n) deyilganda unga bogʻliq tushuncha esga tushadi, tushuncha namoyon boʻlganda esa bunga bogʻliq nomema (Q+oʻ+q+on) ham xotiraga keladi. SHuningdek, bir tushunchaga oʻxshashlik asosida boshqa bir tushunchani esga tushirish, shu tushuncha uchun belgi maqomida boʻlishi mumkin. Qoʻqon shahri tushunchasi mavzu (tematik) maydonida Fargʻona shahri tushunchasiga ishora qilishi mumkin va hokazo. Shunday qilib, toponimlar belgilik muammosi boʻyicha uch xil qarash (omil) mavjud boʻlib, biz toponimning yaxlitligicha belgi boʻlishi, maʼnoga nisbatan nomemaning belgi boʻlishi va tushunchaning belgi boʻla olishi haqidagi qarashni qoʻllab-quvvatlaymiz. Shu oʻrinda yana alohida taʼkidlash lozimki, Qoʻqon shahri va atrof tumanlari yoki shahar toponimiyasida ham belgilikka ishora qiluvchi jihatlarni koʻplab uchratish mumkin. A.Nurmonov soʻzning belgiligi uning asosiy xususiyati ekanligini eʼtirof etadi [Nurmonov 2008:4]. Bu belgi lisoniy belgi boʻlibgina qolmay, obʼektiv belgi, ishora maʼnosini yuqorida aytilgan - obyekt → obraz → tushuncha – maʼno mazmun zanjiri asosida ifodalaydi va toponimik nomlanmaning vujudga kelishiga xizmat qiladi. Xususan, “Qipchoqariq” toponimiyasida ikkita belgiga ishora borligini taʼkidlash mumkin. Jumladan, birinchisi “qipchoq” oʻzbek urugʻining nomiga va ikkinchisi mazkur makonda “ariq”ning mavjudligi belgisi. Bu ikki belgi birlashuvi negizida toponimik obʼekt nomi shakllanmoqda. Bu esa boshqa toponimik obʼektlarning juda koʻplarini ham belgilikka ishora, pragmatik belgilar birlashuviga muvofiq talqin etishga, boshqacha aytganda, nomning diaxron va sinxron yoki etimologik jarayonlarda vujudga kelishiga asos boʻlganligini koʻrsatadi.

Belgishunoslik (semiotika)da soʻz-belgilarning ikonik, simvol va indeks turlari borligi eʼtirof etiladi. Ikonik belgida tovush tomon bilan mazmun orasida oʻxshashlik, tabiiy moslik borligidir. Masalan, taqlid soʻzlarning tovush tomoni va mazmuni (denotati) orasida ana shunday munosabat (bogʻlanish) mavjud. Masalan, qars taqlid soʻzida voqelik qanday boʻlsa tovush tomon uni aynan aks ettiradi. Toponimlarda bunday, yaʼni ikonik (tovush tomoni va voqeligi aynan, oʻxshash) ikonik belgilik kam. Masalan, Qoʻqon toponimiyasida Shaldiramoq mahalla oti mavjud boʻlib, uning nomlanish asosida shaldir taqlid soʻzi turadi. Bunday nomlar juda kam. Soʻz-belgilarning ikkinchi turi simvol belgilar boʻlib, ularda nom va obʼekt orasida hech qanday oʻxshashlik, bogʻliqlik yoʻq. Bular obʼektga nisbatan erkin, ixtiyoriy, shartli olingan: Qoʻqon, Muqimiy (koʻchasi), Isfara guzari kabi. Soʻz-belgilarning uchinchi turi indeks (koʻrsatuvchi) belgilar boʻlib (tutuq yozishning indeks, koʻrsatuvchi belgisi) bunday soʻzlar toponimlar orasida deyarli uchramaydi. Binobarin, simvol belgilar indekslik (koʻrsatuvchilik) xususiyatiga ega boʻlishi mumkin. Masalan, “Qoʻqon” nomi shahar hududi boshlanishiga yozib qoʻyilgan boʻlsa, bu simvol nom shu oʻrinda shaharni koʻrsatuvchilik vazifasiga ham ega boʻladi. Ayniqsa, pochta, xat-xabar

aloqasida toponim nomlar manzil, adres ko'rsatuvchilik vazifasiga ega bo'ladi. Shunday qilib, toponim so'zlar tizimida simvol nom (belgi)lar asosiy, yetakchi o'rindadir.

Simvol nomlar yoki Mustaqillik sharofati bilan mafkuramizga mos ramziy nomlarning qo'yilganligi borasida va hozirgi kunda ularning amaldagi qo'llanishini ham alohida ta'kidlash lozim.

Respublikamiz toponimik komissiyasining dastlabki kunlaridanoq bu masalaga alohida e'tibor qaratilib, joy nomlarini Mustaqillik mafkurasiga mos va yangi joylarga ramziy nomlar berish bo'yicha ham ko'rsatmalar berilganligini Qo'qon shahri va atrof tumanlari bo'yicha toponimik komissiya tomonidan olib borilgan ishlar ham yaqqol tasdiqlaydi.

Umuman, mazkur sohadagi izlanishlar leksik-semantik (belgi-ko'rsatkich) sohasining toponimik tarmog'ini semiotik aspektida o'rganilishi uchun ehtiyojning mavjudligini va ularni lingvistik tadqiqotlar qatorida metodologik tadqiq etish ko'lamining yanada kengayib va chuqurlashib borayotganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. –Екатеринбург:, 1999. – С. 69.
2. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. –T.: 2008. –B. 4.
3. Rahimova M. So'zning belgilik muammosi. Filol. fanl. bo'yicha fals. dokt. (PhD) diss. avtoref. – Farg'ona, 2019. – B.10.
4. Уфимцева А.А. Знаковые теории знака//Лингвистический энциклопедический словарь. – М.:1990. – С.167.

O'ZBEK MILLIY SHEVALAR KORPUSINING ICHKI TIZIMIGA MATNLARINI KIRITISH TAMOYILLARI (Janubiy Surxondaryo viloyati shevalari misolida)

PRINCIPLES OF ENTERING THE TEXTS INTO THE INTERNAL SYSTEM OF THE CORPUS OF THE UZBEK NATIONAL DIALECTS AND TOPONYM (in the example of dialects of South Surkhandarya region)

Xolova Muyassar Abdulhakimovna

TerDU katta o'qituvchisi,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD)

Annotation. *This article presents linguistic instructions regarding the sequence of periodic filling and entering of the data warehouse in the Uzbek National Corpus and shows this process by the example of the dialects of Surkhandarya region. This reflected the views of the dialect corpus on how fields such as content, subject, genre, source, location are filled in the internal system of dialect texts.*

Keywords: *Uzbek national corpus, dictionary of Uzbek dialects, insertion and data entry, dialect texts, content, subject, genre, source, locations.*

Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalari rivojlanishini kompyuter texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin va shu bilan birga lingvistika oldida turgan masalalari yechimida ham asta-sekin kompyuter texnologiyalari yordamida tuzilgan elektron matn korpuslariga murojaat qilish boshlangan[13], amaliy lingvistikada o'zbek milliy korpusini tuzish muammolari asta-sekin o'z yechimini topib kelmoqda.

Dunyoda sun'iy intellektning dialektal korpuslar tuzish jarayonidagi o'rniga alohida e'tibor berilishini Britaniya, Xelsinki, Gruziya, Rus tili korpusi (NRKY) [7], Hindiston (dialektlari korpusi) [10], Xitoy Mandarin dialektlari korpusi [5], arab dialektlari sotsial Mediya korpusi [4] misolida ko'rib o'tish mumkin. O'zbek tili amaliy tilshunosligi doirasida milliy shevalar korpuslarini tuzish, uning lingvistik va texnologik asoslari doirasida olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar va bu jarayonni o'zbek tili korpusi (elektron resusrlar) [3], o'zbek tili ta'limiy korpusi [11], o'zbek tili mualliflik korpusi [12], o'zbek-ingliz, turk, koreys tili parallel korpusi [6], ustida olib borilayotgan amaliy tadqiqotlarda ko'rib o'tishimiz mumkin.

O'zbek milliy shevalar korpusi interfeysi korpus, jadval, loyiha haqida, aloqa kabi oynalardan iborat bo'lib, qidiruv va saralov quyidagicha amalga oshiriladi:

leksemaning yoki so'zlarning ikki fonemasini kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi;

leksemani to'liq kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi;

so'zlarni kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi;

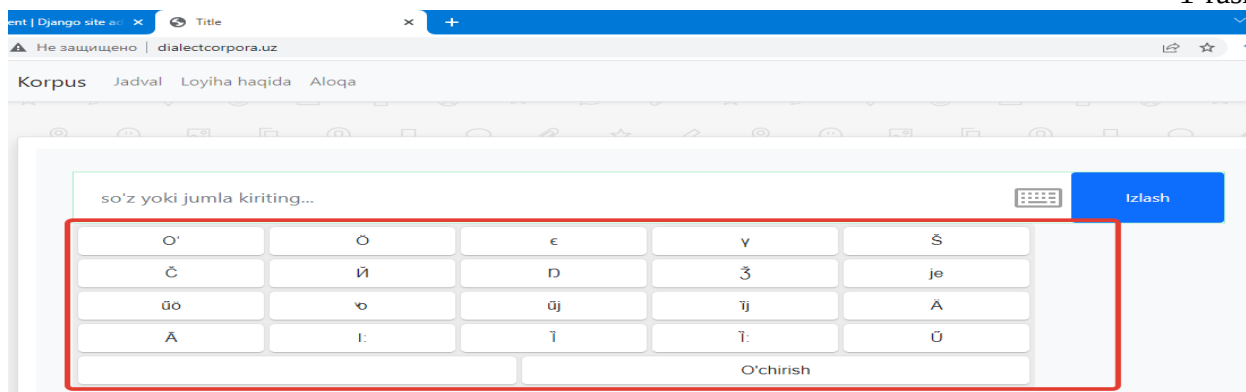
so'z birikmasi kiritish orqali kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi;

fraza kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi;

gap kiritish orqali kontekstdagi gap kesimida taqdimoti va statistikasi keltirilib o'tiladi.

Shevalar korpusi tashqi interfeysida ϵ / $\imath$ / ʒ / ä / ā / ü / η / γ kabi fonetik transkriptiv [1], [14] belgilarning joylashtirilganligi, belgi (simvollar)lar uchun alohida vaqt ajratmaslik, sheva birliklari qidiruvida izlash qulayligini ta'minlaydi.

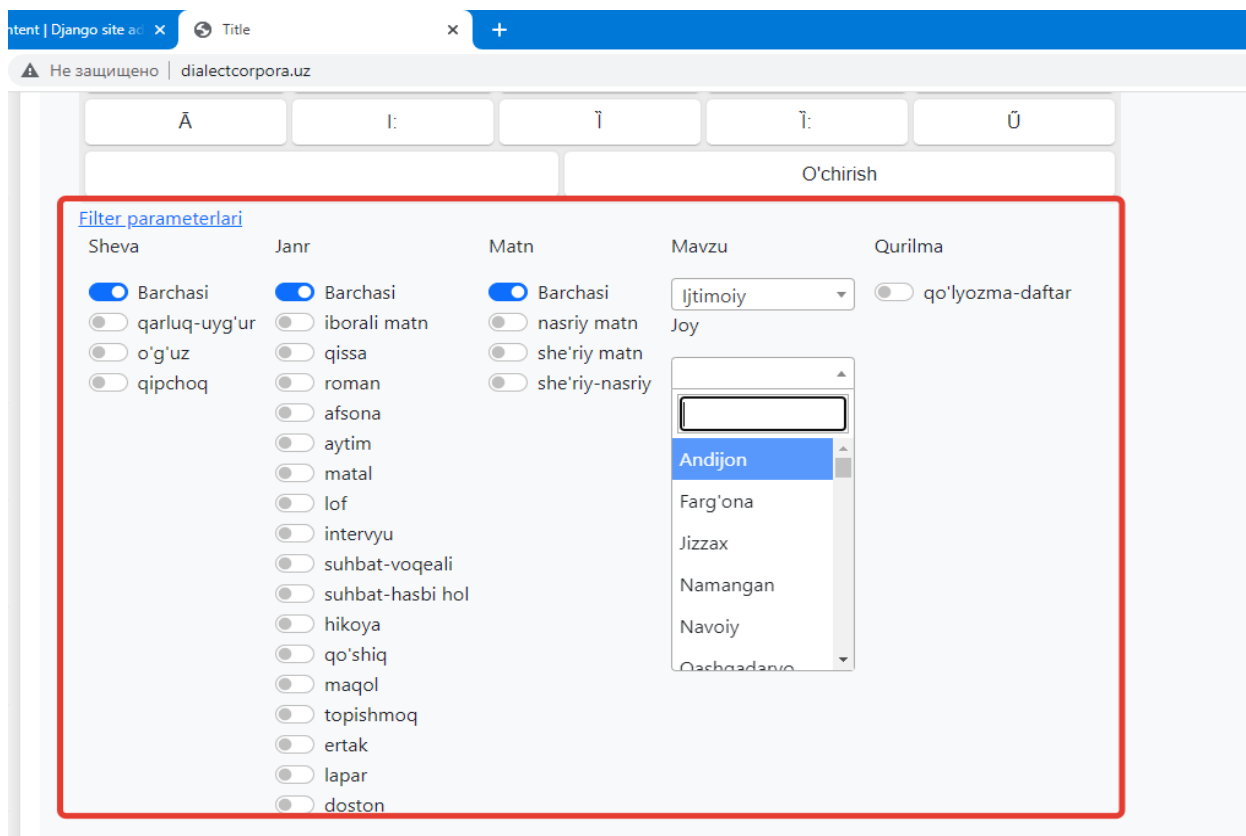
1-rasm.

Izoh: o'zbek milliy shevalar korpusi interfeysi

Korpus interfeysida qipchoq, qarluq, o'g'uz shevalari ichida she'riy, nasriy, she'riy-nasriy matnlararo; iborali matn, qissa, roman, afsona, aytim, matal, lof, intervyu, suhbat, hikoya, qo'shiq, maqol, topishmoq, ertak, lapar, doston kabi janrlararo; ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy-ma'rifiy mavzulararo filtrlash tugmalari kiritilgan bo'lib, ushbu yuklangan ma'lumotlardan qipchoq, qarluq, o'g'uz shevalari qo'llanish chastotasi, shevalarning mavzuviy qamrovi, umumiy va xususiy funktsionalligi aniqlanadi [2].

2-rasm.

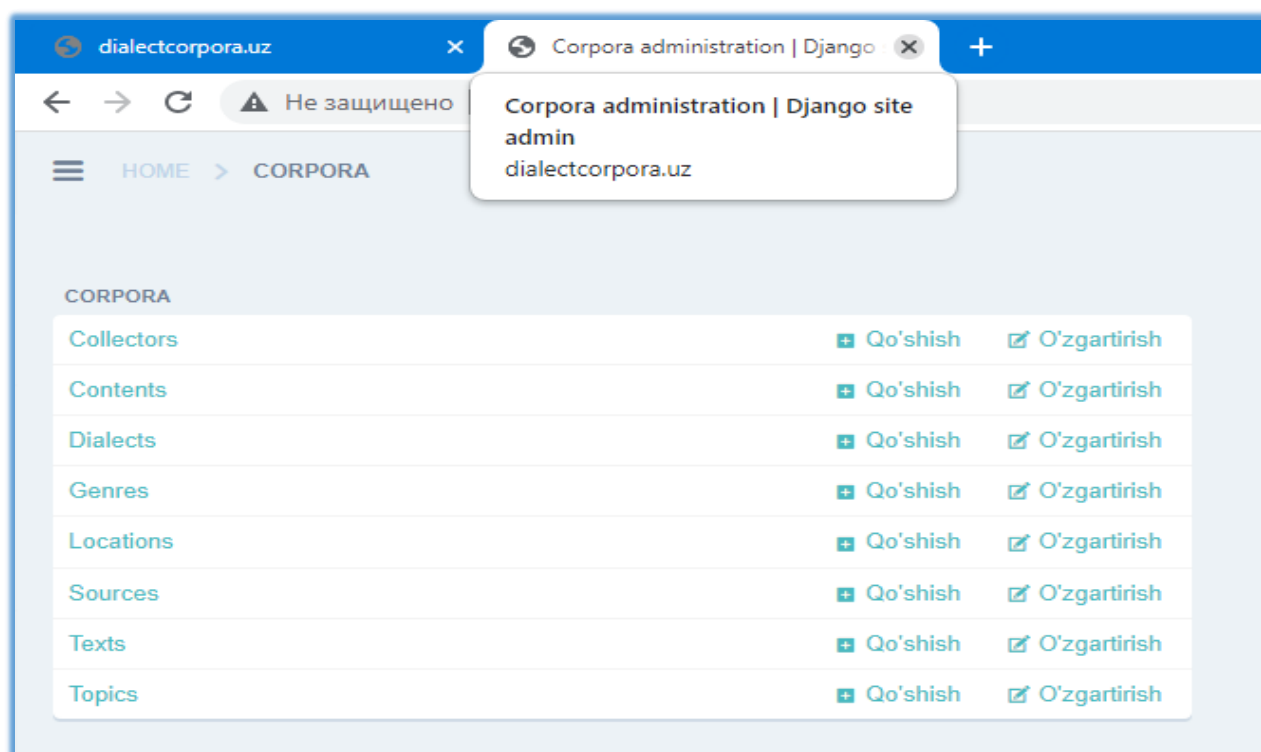

Izoh: o'zbek milliy shevalar korpusi interfeysida filtr parametrlari.

Shevalar korpusining ichki oynasi, avvalo, autentifikatsiya (bu o'zini tekshirish jarayoni), avtorizatsiya (bu kirish huquqini tekshirish jarayoni) [16] maydonida groups (guruhlar) va users (korpus boshqaruvchisi) qismalaridan iborat va users maydoni subdialektalkorpusi admini tomonidan kengaytirilishi mumkin.

Subdialektalkorpus ichki tizimi quyidagi maydonlarni o'z ichiga oladi. Bular: collestors, dialect, jenre, locations, sources, texts, topis kabilar va har bir tizim o'z ichki qismida ma'lumotlar ketma-ketligi saqlaydi.

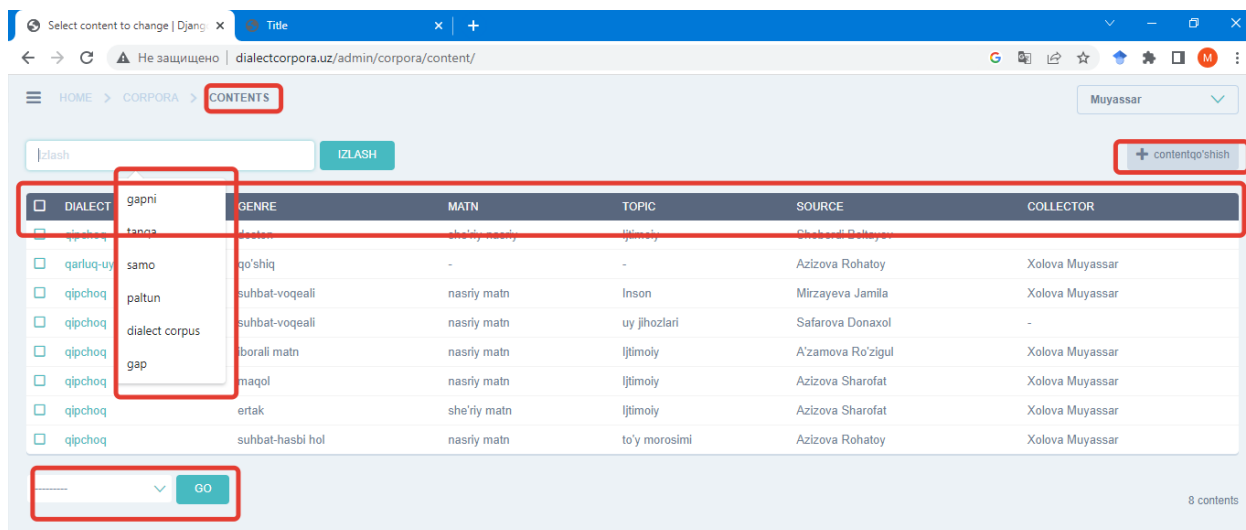
3-rasm.

Izoh: O'zbek milliy korpusining ichki tizimi

O'zbek milliy korpusining ichki tizimida *collectors* – shevaga oid matnlarni yig'uvchi shaxslar haqidagi to'liq ma'lumot bersa, *dialect* – sheva matnining qaysi lahjaga mansubligi haqidagi ma'lumotni saqlaydi. *Jenre* maydoni orqali sheva matni qaysi janrga tegishligi aniqlanadi va joylashtiriladi, *Sourse* maydoni orqali esa sheva matni yozib olinadigan shaxs haqida yoki yozma manbalar kiritiladi, agar xatoliklar bo'lsa, o'zgartirishlar tugmasi orqali o'zgartiriladi. *Topics* maydoni orqali sheva matni qaysi mavzuga oidligi haqidagi ma'lumot kiritiladi. *Locations* maydoni shevaga doir matnlarni O'zbekiston Respublikasining barcha viloyatlar, shaharlar, tumanlar, qishloqlar, mahallalar kesimida kiritish imkonini beruvchi tizim hisoblanib, unda barcha hududlardan yig'ilgan ma'lumotlarning hududiy mansubligiga ko'ra ajratiladi. Hamma maydonlarni o'z ichida jamlagan maydon *content* nomi ostida – *dialect*, *jenre*, *sourse*, *topic*, *collectors* kabi submaydonlarni o'z ichida jamlagan bo'lib, yuklanadigan matnning qipchoq, qarluq, o'g'uz shevalari tegishligi, ayni davrga qadar 14 ta janrga, she'riy, nasriy, aralashligi, manbasi, mavzulardan biriga, sheva matnlarini jamlovchilar haqida to'la ma'lumotlarni saqlaydi.

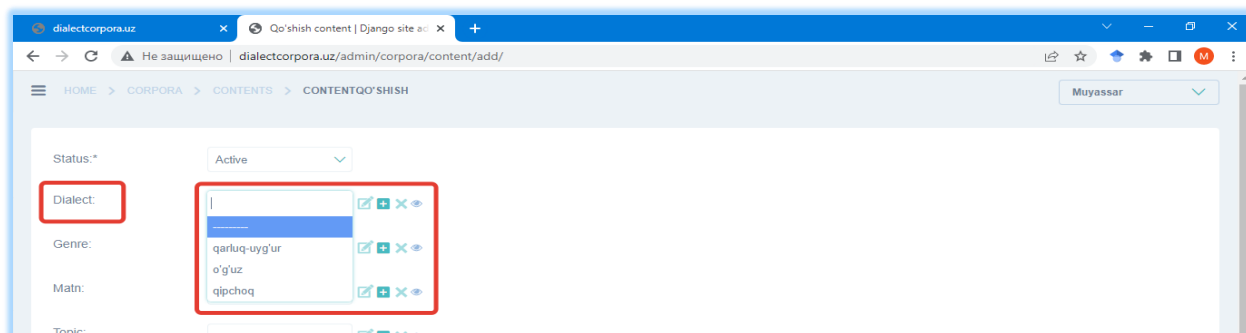
4-rasm.

Izoh: o'zbek milliy shevalar korpusining ichki contenti

Sheva matnini yuklash ketma-ketligi. <http://dialectcorpora.uz/admin/corpora/content/> ga kiriladi va content qo'shish maydoni ochiladi. Har bir maydon uchun alohida tayyor yacheykalar ajratilgan va ularni tanlash imkoniyati mavjud. Masalan, dialect yacheykasi bosilganda uch: qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjalari yacheykalari taqdim etiladi va yuklovchi sheva matni mansub bo'lgan lahja tanlanadi: *dialect – qipchoq*, *dialect – qarluq*, *dialect – o'g'uz* va hokazo shaklida.

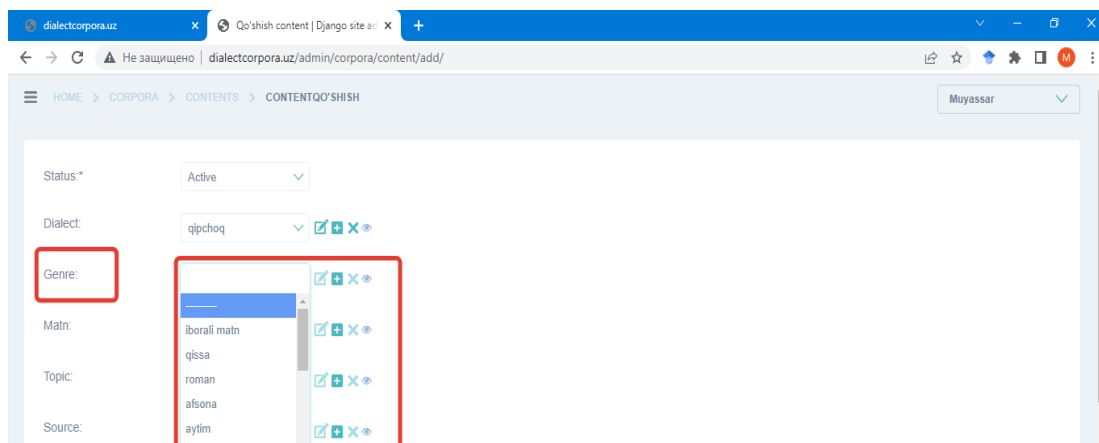
5-rasm.

Izoh: shevalar korpusida matnning shevaga oidligiga ko'ra ajratilgan maydon.

Jenre maydoni uchun ajratilgan yacheykasi tanlanganda avtomatik tayyorlangan janrlar taqdim etiladi va sheva matni uchun mos janr tanladi, ya'ni masalan, *jenre – iborali matn*, *jenre – suhbat*, *jenre – qissa*, *jenre – afsona* va hokazolar. Shevalar korpusi ustida ishlashning boshlang'ich nuqtasida barcha janrlar qamrab olinmagan bo'lsa, korpus tizimi kiritilmagan janrlarni keyinchalik ham qo'shib borishni ta'minlaydi va bu holat korpusning kengayish imkoniyati cheksizligini ifodalaydi.

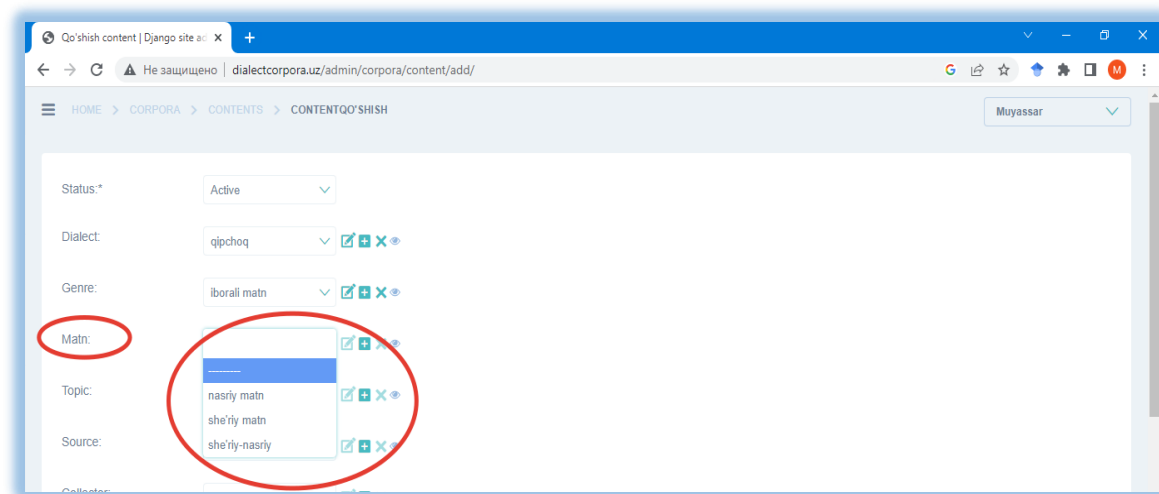
6-rasm.

Izoh: shevalar korpusida matnning janrga oidligiga ko'ra ajratilgan maydon.

Keyingi bosqich sheva matnining she'riy, nasriy va aralash yacheykalaridan birini tanlashdir.

7-rasm.

Izoh: shevalar korpusida matn shakli uchun ajratilgan yacheyka.

Kollektor va respondent orasida olib borilgan suhbatning mavzusini kiritish uchun *topic* (*sheva matni mavzusi*) yacheykasi tugmasi bosiladi va ajratilgan mavzuviiy maydonlar xolonimik va meronimik namoyon bo'ladi. Kollektor mavzuviiy xususiylik mavjud bo'lganda meronimik mavzularni tanlaydi, mavzularda umumiylik kuzatilganda xolonim mavzular tanlanadi. Ya'ni suhbat mavzusi o'z ichki uzvlaridan suhbat- hasbi-hol va suhbat –voqeali qismlardan iborat bo'lib, respondent A zizova Rohatoy tomonidan berilgan urush davrida bo'lib o'tgan to'ylar haqidagi xotiralari bilan bog'liq ma'lumotlar meronimik mavzuga biriktirilgan holda (*topic*: {ijtimoiy} {[marosim]} {[to'y marosimi]})/ *title* (sarlavha): urush davri to'ylari) kiritiladi: – Хола, мана шу ерда нечанчи йилдан бери яшаяпсиз? Мемма, мен 1958 јилдан бері (Мемма, мен 1958 йилдан бери). //– Pädärkäsiјam bärma? (кулади) (падаркаси, яъни совғаси борми?) // – Неча ёшда келин бўлгансиз? Вечер (никоҳ оқшоми дейилса, бироз тушунарсиз бўлар эди) бўлиб келгансизми? – Būūū, večer bār edimā, bālām (хайрон), večer bār edimā, xātin bār edimā, kim bāredi, tomga kirgizādi, šū čimīllīqtāmga ōtiradi, bir vōntagina хотин берга o'tiradi, bōlli! (Бууу вечер бор эдими, болам, вечер бор эдими, хотин бор эдими, ким боре ди, томга киргизади, шу чимилдиқли уйга ўтиради, бир вўнтагина хотин бу ерга ўтиради, бўлли!) [12]

8-rasm.

dialectcorpora.uz

Content object (1) | contentni o'z

+

← → ↺

⚠ Не защищено

dialectcorpora.uz/admin/corpora/content/1/change/

Status:*

Active

▼

Dialect:

qipchoq

▼

✎ + ✕ 👁

Genre:

suhbat-hasbi hol

▼

✎ + ✕ 👁

Matn:

nasriy matn

▼

✎ + ✕ 👁

Topic:

----- to'y morosimi

▼

✎ + ✕ 👁

Source:

Azizova Rohatoy

▼

✎ + ✕ 👁

Collector:

Xolova Muyassar

▼

✎ + ✕ 👁

Title:*

Urush davri to'ylari

Content:

- Хола, мана шу ерда нечанчи йилдан бери яшаяпсиз? Мемма, мен 1958 jildan beri (Мемма, мен 1958 йилдан бери). // - Менга исми фамилиянгизни айтинг, сизни диссертациямга киритай (бунда тадқиқотчининг суҳбатни йўлга қўйиши учун самимий муносабати даркор). - Pädärkäsijam bärma? (кулади) (падаркаси, яъни совғаси борми?) // - Неча ёшда келин бўлгансиз? Вечер (никоҳ оқшоми дейилса, биров тушунарсиз бўлар эди) бўлиб келгансизми? - Bũũũ, večer bär edimä, bäläm (ҳайрон), večer bär edimä, xätin bär edimä, kim bāredi, tomga kirgizädi, šũ čimillīqtāmga ötiradi, bir vöntagina хотин берга o'tiradi, bölli! (Бууу вечер бор эдими, болам, вечер бор эдими, хотин бор эдими, ким боре ди, томга киргизади, шу чимилдиқли уйга ўтиради, бир вўнтагина хотин бу ерга ўтиради, бўлли!)

Izoh: shevalar korpusida content yacheykalarining to'ldirilgan holati.

Shevalar korpusining ichki tizimida barcha ycheykalarga qo'shish, o'zgartirish, va olib tashlash mumkin. Bu holat, ayniqsa, source (manba: respondent) va collector (sheva ma'lumotlari yig'uvchi) bilan bog'liq holatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi, ya'ni korpus tizimida oldingi respondentlar va kollektor haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Sheva matnlarini yuklash jarayonida undan foydalanish imkoni mavjud. Agar yangi respondentlar haqidagi ma'lumotlarni yuklash kerak bo'lsa, source yacheykasiga tegishli ikkinchi tugma bilan yangi oynaga o'tiladi va kollektor tomonidan yig'ilgan respondentlar haqidagi yangi ma'lumotlar ma'lumotlar korpusining ichki tizimiga kiritiladi. Ya'ni biz uchun source qo'shish oynasi taqdim etiladi va unda quyidagicha yacheykalar: **fullname** (respondent haqidagi to'liq ismi familiyasi va otasining ismi); **sex** (respondentning jinsi: *female* (ayol), *male* (erkak)); **education** (bunda respondentning ma'lumotiga doir ma'lumotlar aks etadi: *school* (maktabning 1-8 sinf oralig'i), *high school* (maktabning 9-11 sinfi), *college* (kollej), *bachelor* (bakalavr), *master* (magistr), **locations** (respondent yashovchi hudud (butundan qismga qarab): viloyat, shahar, tuman, qishloq, mahalla va hokazo) ko'rinadi.

9-rasm.

Izoh: shevalar korpusida source (respondent) haqida ma'lumot kiritish maydoni. Collector haqida yangi ma'lumotlar joylash uchun ochilgan yangi oynada **fullname** (shevaga oid matn yig'uvchining ismi, sharifi, otasining ismi), **equipment** (matn yoki intervyu yozib olgan uskuna: diktafon, qo'lyozma, fonografik apparat va hokazo).

10-rasm.

Izoh: Kollektor haqida ma'lumotlar kiritish oynasi.

Xulosa shuki, korpus tizimida umumiy ma'lumotlar bazasi bir yoki ikki *collector* tomonidan shakllantirilishi mumkin emas, nafaqat Surxondaryo shevalari, balki O'zbekistonning barcha hududlarida mavjud sheva birliklarini bir korpusga solish uchun juda katta dialektolog va amaliy filologiya sohasida tadqiqot olib boruvchi olimlar hamda dialektologik amaliyot o'tab sheva matnlarini yig'ish orqali tadqiqotlar uchun asos yig'uvchi talabalar guruhi kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulhakimovna K. M. Transcription in the corpus of the uzbek national boysun dialect (on the example of Baysun district" j" dialects) //Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 5. – C. 844-847./
2. Abdulhakimovna K. M. Software and data entry principles of the online dialect database // current research journal of philological sciences. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 46-53.
3. Абдурахмонова Н. “O‘zbek tili korpusini yaratishda lingvistik annotatsiyalash tamoyillari.” Международный журнал искусство слова 4.1-1 (2021). <https://uzbekcorpus.uz/>
4. Areej Alshutayri, Eric Atwell. A Social Media Corpus of Arabic Dialect Text. Mustafa Jarrar, Fadi A. Zaraket, Tymaa Hammouda, Daanish Masood Alavi, Martin Wählsch Lîsan: Yemeni, Iraqi, Libyan, and Sudanese Arabic Dialect Corpora with Morphological Annotations. <https://www.researchgate.net/publication/327976527>.
5. Liang Zhao, Eleanor Chodroff. The ManDi Corpus: A Spoken Corpus of Mandarin Regional Dialects. /Proceedings of the 13th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2022)/ -P. 1985–1990 Marseille, 20-25. 07. 2022.

6. Karimov R., Mengliyev B. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus / Journal of critical reviews. 2020. Vol. № 7. Is. №17. – P. 907-911. <https://uzbekcorpus.uz/paralel/>
7. Ковалевская К. В. Возможности текстового поиска в шведском подкорпусе НРКЯ. Минск. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/275383/1/.pdf>
8. Mahmaraimova S. T. Lingvokul'turologiya. Tashkent: Ch'lypon nomidagi nashrijot-matbaa izhodij uji. – 2017.
9. Mengliyev B. et al. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer //Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Т. 17. – №. 1. – С. [558]-564. <https://uzbekcorpus.uz/autorCorpus/>
10. Niladri Sekhar Dash. Documentation of a Dialect through the Use of a Dialect Corpus. <https://www.researchgate.net/publication/348482915/>
11. Халияров У. М. О'zbek ta'limiy korpusida dialektologik birliklarining ifodasi // Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 4. <https://uzschoolcorpora.uz/>
12. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – 2018./
13. Холова М. А. Шевалар корпусининг жанрий теглашнинг лингвистик асослари // Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
14. Холова М. А. О'zbek shevalarining standart tilga munosabati va til tizimidagi o'zni (Boysun tumani "j" lovchi shevalar misolida) //Международный журнал искусство слова. – 2020. – Т. 3. – №. 5.
15. Холова М. А. Boysun shevasi korpusi: Ibtido (Boysun tumani "j" lovchi shevalar misolida) // Иновации в педагогике и психологии. – 2020. – №. SI-2№ 5.
16. Xidirova I., Xidirova N. Gender Characteristics of Family Speech Speech (On the Example of the Uzbek Family) //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 196-199.
17. Shodiyevna K. N. Linguistic study of some Uzbek ethnographisms expressing wedding ceremonies //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – Т. 24. – №. 5. – С. 3735-3740.
18. <https://www.texnoman.uz/cgi-sys/suspendedpage.cgi>

ADABIY TIL LEKSIKASIDAGI BO'SHLIQLARNI SHEVA SO'ZLARI BILAN TO'LDIRISH XUSUSIDA

ABOUT FILLING THE GAPS IN THE LEXICON OF THE LITERARY LANGUAGE WITH DIALEKTAL WORDS

Hasanov Abdumannon Majidovich,

*O'zbekiston FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. This article is devoted to filling the gaps in the Uzbek agricultural lexicon with dialectisms. In the course of the research, the gaps identified in the process of comparing the lexicon of the Uzbek literary language and folk dialects were analyzed. It was emphasized that in order to maintain the purity of language and ensure its development, it is necessary to pay attention to filling lexical gaps with dialectics.

Keywords: language development, lexical gap, nomination, dialect, dialectism, vocabulary enrichment.

Til leksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirishda shevaga xos so'zlardan foydalanish katta ijtimoiy-lisoniy ahamiyatga ega. Muayyan tushunchaning nomi yo'q deb qaralar ekan, uning nomini topish uchun shu tushuncha bilan ish ko'ruvchi hududlarga borib, ularning so'z boyliklarini kuzatish orqali bu masalaga munosib yechim topish mumkin. Aslida, har bir tushuncha qaysi hudud va jamoada muayyan ahamiyatga ega bo'lsa, shu jamoa nutqida (shevasida) nomlangan bo'ladi. Til leksikasidagi lakunarlikning asosiy sababi ham shu: qaysiki tushuncha jamiyat a'zolarining kundalik turmushida, faoliyatida zaruriy ahamiyatga ega bo'lsa, shu jamiyat tilida u nomlangan bo'ladi. Aksincha holatlarda bu tushuncha leksik bo'shliq sifatida nomsiz yashayveradi.

“Umuman, adabiy tilning dialektal va so'zlashuv tili leksikasi hisobiga boyish protsessi nuqtai nazaridan dialektal va so'zlashuv tiliga oid so'zlarni quyidagi uch qatlamga ajratish mumkin: 1) dialektlarga va so'zlashuv tiligagina xos bo'lib qoladigan so'zlar (masalan, innaykin, (adabiy tilda undan keyin), ja (adabiy tilda juda)); 2) adabiy tilga o'tish protsessidagi so'zlar; 3) adabiy tilga o'tgan so'zlar” [Jamoat 1964:11]. Mazkur tasnifdagi birinchi toifa so'zlar adabiylashishga loyiq emas. Uchinchi toifa esa adabiylashib bo'lgan so'zlar. Demak, shu ikki toifaning o'rtasidagi oraliq ikkinchi toifa, ya'ni adabiy tilga o'tish jarayonidagi (o'tishi mumkin bo'lgan) so'zlarni adabiy til uchun leksik bo'shliq sifatida baholash mumkin. Biroq ularning adabiylashish ehtimoli va imkoniyatlarini asoslash ancha mushkul.

Til leksikasidagi bo'shliqlarni sheva so'zlari bilan to'ldirish borasidagi qarashlar ming yillik tarixga ega. Bu borada milliy tilshunosligimiz muhim, yetarli va maqtanarli manbalarga ega. So'nggi vaqtlarda ham tilning bu muhim ichki imkoniyatiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan, so'nggi yuz yillikda o'zbek shevalarining leksik xususiyatlari Y.D.Polivanov, G'.O.Yunusov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Afzalov, H.G'ulomov, T.Mirsoatov, Y.Aliyev, S.Ibrohimov, I.Farmonov, O'.Sharipov, N.G'afurova, I.Shamsiddinov, H.Uzoqov, S.Zufarov, T.Yo'ldoshev, H.Sharipov, T.Sodiqov, T.Qudratov, B.Jo'rayev, M.Mirzayev, V.Egamov, O.To'raqulov, E.Sheraliyev, A.Ishayev, N.Rajabov, F.Abdullayev, E.O'rozov, Sh.Nosirov, X.Jo'rayev, Q.Muhammadjonov, S.Raximov, R.Jomonov, Y.Ibragimov, A.Shixiyev, N.Shoimova, R.Yo'ldoshev, S.Ashirboyev, M.Begaliyev, B.To'ychiboyev, Q.Qashqirli, S.G'aybullayev, A.Allaberdiyev kabi tadqiqotchilar tomonidan tizimli o'rganildi. Mazkur tadqiqotlarning aksariyatida sheva so'zlarini adabiy tilga qabul qilish, ommalashtirish borasida o'rni bilan taklif va tavsiyalar berilgan. Ayniqsa, Fitrat, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, B.Jo'rayev, F.Abdullayev, X.Doniyorov, A.Hojiyev, A.Ishayev, R.Jomonov, N.Murodova kabi olimlarning ishlarida dialektal so'zlarning adabiy til leksikasini boyitish imkoniyatlari haqida salmoqli fikrlar bildirilgan. Bu boradagi eng so'nggi tadqiqotlarda til leksikasidagi bo'shliqlarni shevaga xos so'zlar bilan to'ldirish haqida o'rinli va jo'yali takliflar berilmoqda. Aynan tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatiga ega bo'lgan shevaga xos so'zlarlar haqida fikr yuritilgan quyidagi maqolalar ham muayyan lingvistik masalarni hal qilish nuqtai nazaridan ahamiyatli.

F.Musayevaning “Lakuna hodisasi va uni bartaraf etishda sheva leksikasining ahamiyati” nomli maqolasida sheva so'zlarining adabiy tilleksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotchi o'zbek shevalarining maishiy va urf-odatlar bilan bog'liq ko'pgina so'zlarini adabiy til uchun ahamiyatli deb baholaydi. Biroq mazkur ish maqola bo'lgani bois unda qo'yilgan masalaning mufassal yechimlari ko'rsatilmagan. F.Musayevaning “O'zbek shevalarining lingvomadaniy tadqiqi” nomli monografiyasida ham sheva so'zlarining adabiy tildagi lakuna (bo'shliq – A. H.)larni to'ldirishi haqidagi fikr va tavsiyalar mavjud [Musayeva 2020:97].

ATdagi leksik bo'shliqlarni bartaraf etishga qaratilgan ishlardan yana biri S.Po'latovanning “Hozirgi o'zbek adabiy me'yoridagi lakunalar (Vobkent tumani misolida)” nomli maqolasidir. Unda tadqiqotchi kichik hudud shevasining adabiy tildagi leksik lakuna (bo'shliq – A. H.)larni to'ldirish imkoniyatlari borasida bahs yuritadi. Muallif bo'shliqni to'ldirishga munosib dialektal

soʻzlarni 1) kundalik turmushda ishlatiladigan soʻzlar; 2) kiyim nomlari; 3) inson tana aʼzolari nomlari; 4) marosim bilan bogʻliq nomlar sifatida tasniflaydi. Mazkur maqola kichik hajmli va tor koʻlamli boʻlsa-da, lakunar birliklarni mavzuiy guruhlariga tasniflash jihatidan ahamiyatlidir [Poʻlatova 2021:8].

Xalq shevalari va ularning lisoniy imkoniyatlarini oʻrganish tilning taraqqiyot maromini toʻgʻri tartibga solish va tizimlashtirishga imkon beradi. Buning uchun turli hududlardagi aholining kundalik nutqi, faoliyati, qiziqishlari, dunyoqarashi yetarlicha oʻrganilishi kerak. “Jamiyat hayoti va uning turmush sharoitini oʻrganish va bilish soʻz va terminlarning paydo boʻlishini aniqlashda, soʻzlarning maʼno xususiyatlarini belgilashda gʻoyat muhim ahamiyatga ega” [Jamoʻa 1966:104]. Zero, har bir soʻz oʻz sohibining lisoniy kommunikativ ehtiyojlari natijasida shakllanadi.

Ayrim olimlarning taʼkidlashicha, dialektlarda olamning lisoniy manzarasi umummilliy lisoniy manzaradan farqlanadi. Antropotsentrik tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri boʻlgan olamning lisoniy manzarasi “borliq haqidagi ijtimoiy (shuningdek, muayyan guruh, individual) ongda shakllangan bilimlarning muayyan tartibdagi jami”ni ifodalaydi [Mahmudov 2017:138]. Mazkur tushuncha sheva vakillari dunyoqarashining tarkibiy qismi sifatida ularning kognitiv va lisoniy faoliyatida ham muayyan salmoqqa ega. Yaʼni, “sheva vakillari atrofdagi olamni oʻz lisoniy jamoasida qabul qilingan qoliplarga asosan idrok etadi” [Musayeva 2019:113]. Shuning natijasi oʻlaroq borliqdagi narsa va hodisalarni nomlashda muayyan shevaga xos olamning lisoniy manzarasi akslanadi. Masalan, foyda tushunchasini Xorazm shevasida *yuqum* deb atalishi [OʻXSHL 1978:136] bu tushunchaning biror ish-faoliyat yoki vaziyat (holat)dan yuq olish tarzida idrok etilishidan yuzaga kelgan. Lekin keng qamrovli kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, shevalarda soʻz yasalihi va muayyan tushunchani nomlash borasidagi lisoniy iroda adabiy tildagi mavjud lisoniy anʼanalardan butkul farqlanmaydi. Toʻgʻrirogʻi, adabiy tilda shakllanadigan soʻz yasalihi tizimi va boshqa lingvistik tajribalar, aslida, adabiy tilning negizini tashkil etuvchi lahja va shevalardan olinadi (koʻchiriladi). Bu esa adabiy tilning tabiiy va xalqchil boʻlishi uchun ham juda zarur.

Kuzatishlardan maʼlum boʻladiki, “shevaga oid soʻzlar soʻzlashuv tili, badiiy asarlar va vaqtli matbuot orqali adabiy tilga kirib boradi” [Ishayev 1990:23]. Mazkur vositalar tilning real (reprezentativ) shakli sifatida leksik boʻshliqlarning toʻldirilishida alohida ahamiyatga ega. Mazkur vositalar adabiy tilning xalq shevalariga yaqinlashuviga va ular vositasida toʻyinishida ham katta ahamiyatga ega.

Adabiy tilning taʼsiri natijasida dialektlarda shevaga xos soʻzlar kamayib boradi, ammo bu taʼsir shevaga xos soʻzlarning adabiy tilga qabul qilinish jarayonlarini butkul toʻxtata olmaydi. Shuningdek, dialektlar umumxalq tilining ajralmas qismi sifatida adabiy tilleksikasidagi boʻshliqlarning toʻldirilishida oʻz ahamiyatini saqlab qolaveradi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, dialektologik tadqiqotlar adabiy tilning shakllanishi va boyishi jarayonlarida dialektlarning imkoniyatlarini tadqiq etishda eng muhim va eskirmas soha sifatida tilshunoslik fanining asosiy boʻlimlaridan biri boʻlib qolaveradi. Zero, “har qanday adabiy tilning taraqqiyoti, boyishi, stabillashuvi shu tilning dialektografik va dialektologik masalalarining naqadar hal qilinganligiga hamda adabiy til bilan shevalar oʻrtasidagi munosabatning, birinchisining ikkinchisiga taʼsir doirasining, bir-biriga yaqinlashuv va tekislasha boruv protsessining qay darajada ekanligi bilan taqozo qilinadi” [Joʻrayev 2002:15].

“Dialektlarga oid soʻzlarning dialektizm ekanligi, odatda, adabiy tildagi yoki boshqa sheva, dialektlardagi soʻzlarga qiyoslangan holdagina aniqlanadi” [Ishayev 1990:131]. Shuningdek, shevaga xos soʻzlarni, asosan, OʻTILdagi soʻzlar bilan qiyoslash orqali ularning adabiy tildagi leksik boʻshliqlarni toʻldirish imkoniyatiga ega yoki ega emasligini baholash mumkin. Zero, izohli lugʻat lugʻatning eng muhim va asosiy turi sifatida zarur leksik birliklarning adabiy tilda mavjudligi yoki yoʻqligi haqida yetarlicha maʼlumot beradi.

O'zbek tilining o'ziga xos geografik o'rni va aholisining etnik (shevaviy) xususiyatlari ham uning turli hududlaridagi o'ziga xos yashash sharoitlari, urf-odatlari, dialektal xususiyatlarining bir-biridan farqlanishini yuzaga keltiradi. Bu tafovutlar qanchalik o'ziga xos va xilma-xil bo'lmasin, millat ahlining mushtarak madaniyati, urf-odatlari va dunyoqarashi, turmush tarzi bilan bir umumiylik va yaxlitlik kasb etadi. Shuningdek, biror dialektida uchraydigan kamyob urf-odat ham kamida shu dialektga yondosh hududlar uchun tanish hisoblanadi.

O'zbek adabiy tilning leksik me'yorlarini belgilashda, asosan, butun o'lka miqyosida tushunarli va ahamiyatli bo'lgan so'zlarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, kundalik turmushda zarur bo'ladigan barcha tushunchalarning o'z ifodachisiga ega bo'lishi uchun shevaga xos so'zlarga ham murojaat qilinadi. Shevalarning adabiy tilni to'ldirish imkoniyatlari milliy tilshunosligimizda juda qadimdan anglab yetilgan va bugungi kunda ham mazkur imkoniyatlardan foydalanilmoqda. Quyida biz xuddi shu imkoniyat orqali adabiy tilleksikasidagi leksik bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiluvchi ayrim shevaga xos so'zlarni tavsiflashga harakat qilamiz.

Qipchoq lahjasiga mansub ko'pgina shevalarda *ayna* so'zi faol qo'llanadi. Bu so'z kishilar tomonidan o'zidan kichiklarga murojaat qilishda qo'llaniladi. *Ayna, menga avtobus bekati qay jerdaligini aytib juvarmysizmi?* Xuddi shu vazifadagi *aypara* so'zi esa qizlarga va ayollarga nisbatan qo'llaniluvchi murojaat shakli hisoblanadi. Mazkur birliklar adabiy tilda maxsus nomlovchiga ega emas. Bu ifoda o'rnida metaforik qo'llanuvchi *singlim, opa, ona qizim (yoki onajon)* kabi so'zlar, aslida, qarindoshlik atamaları sifatida muayyan noqulayliklarga ham ega. *Qizim emish. Qizingni topibsani!* kabi nutqiy vaziyatlarda bu so'zlarning kishi munosabatidagi yaltoqlanish, laganbardorlik, o'ziga juda yaqin olib gapirish, xushomadgo'ylik kabi pragmatik ma'nolarni qavariq tarzda ifodalashi kuzatiladi. Ana shu kabi nojo'yalilikni oldini olishda *ayna, oypara* so'zlari muayyan ahamiyatga ega. Shu bois bu so'zlarni adabiy tilning me'yoriy lug'atlariga kiritish va ularning ommalashuviga imkoniyat yaratish lozim.

Bog'dorchilikda mevalarni isrof bo'lmasligiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Xususan, uzumchilikda savat yoki boshqa idishlarga joylangan uzumning shingil (bosh)idan ajralib tushib qolgan donalari ham alohida yig'ib boriladi va mavsum yakunida ulardan shinni tayyorlanadi. Ayni shu tushuncha "shingilidan ajralib qolgan uzum donalari" ko'pgina qarluq shevalarida *g'ujala* deb nomlangan. Bizningcha, bu so'z ham ko'pchilikka tushunarli atama sifatida adabiy tillug'atlariga kiritilishi lozim. Bu orqali tegishli leksik bo'shliq o'z ifodachisiga ega bo'ladi.

Aksar qarluq shevalarida uchraydigan *yegirmoq* so'zi ham adabiy tilleksikasida nomlanmagan tushunchani ifodalaydi. Bu so'z "biror joy yoki ob'ektning atrofini devor yoki boshqa to'siq bilan o'ramoq, chegaralamoq" ma'nosiga ega. O'zbek xalqida "ega, ega bo'lmasa nega?" degan maqol bor. Har bir joyda ob'ekt ekin maydonining muayyan to'siq bilan yegirish uning toptalishini, o'g'irlanishini oldini olishda ham muhim ahamiyatga ega. Ko'pincha kattalarning olqov so'zlarida "bog'ing berk bo'lsin" degan tilak bildirilishi bejiz emas, albatta. Har kimning bog'i, uyi albatta devor (yoki boshqa to'siq) bilan o'ralgan – yegirilgan bo'lishi lozim. Bu jarayonda qo'llaniluvchi *yegirmoq* so'zi ham tegishli tushunchani atash nuqtai nazaridan muayyan lisoniy ahamiyatga ega.

Ayrim qarluq shevalarida *kuzamoq* so'zi "sochni kaltalatmoq, qisqartirmoq" ma'nosida qo'llanadi. Shunga mos ravishda mazkur shevalarda "kuzalgan soch ko'rinishi (ruscha *perechyoska*)"ni *kuzama* deb nomlanishini kuzatish mumkin.

Ancha yillardan buyon "soch turmagi" ma'nosida qo'llanib kelinayotgan *perechyoska* so'zi o'rnida *kuzama* so'zi qo'llanilishi, bizningcha, juda ma'qul. Chunki *soch turmagi* birikmasi, odatda, ayollarning soch ko'rinishini ifodalaydigan birlik hisoblanadi. Erkaklarning soch ko'rinishi, albatta, xotin-qizlarnikidan jiddiy farqlanadi. Bu esa ular soch turmagining alohida nomlanishini taqozo etadi.

Ayrim qarluq shevalarida "daraxtning to'g'ri (tekis) o'sgan navdasi" *zilon* deb nomlanadi. Daraxtlarni kuzgi qisqartirish (butash, shakl berish) jarayonlarida mazkur novdani kesmaslikka,

nobud qilmaslikka alohida e'tibor qaratiladi. To u ishlatishga yaroqli bo'lguniga qadar shu tarzda asraladi. Bu tekis novda yog'och bo'lib yetilgach, undan ketmon, belkurak, chalg'i kabi ish qurollariga dasta (ushlagich) tayyorlash mumkin. Shu bois zilon qishloq mehnatkashlari uchun juda zarur ashyolardan hisoblanadi. Bu esa uni tegishli shevalarda alohida nomlanishiga sabab bo'lgan. Bizningcha, bu ahamiyatli so'z tegishli leksik bo'shliqning ifodachisi sifatida adabiy tillug'atlarida ham qayd etilishi kerak.

Ayrim qipchoq shevalarida "pishmay qovjirgan meva" *sarvuzak* so'zi orqali ifodalanadi. Mazkur tushuncha ham adabiy tilda o'z ifodachisiga ega emas. Bugungi kunda iqlimning ancha issishi va boshqa ekologik muammolar natijasida bog'dorchilikda ham yangi tushunchalar va ularning nomi paydo bo'lmoqda. Yuqoridagi kabi ko'p uchraydigan ayrim tushunchalarni adabiy tillug'atlariga kiritish zarurligini ham inkor etib bo'lmaydi.

O'zbek tilida tuzoqning qopqon, to'r kabi turlari bir-biridan ajratib nomlangan. Ular orasidagi farqning jiddiyligi ularning bir-biridan alohida nomlanishiga sabab bo'lgani aniq. Qopqonning ham bir necha turlari borki, ular qaysi hayvon (jonzot)ni tutishga moslashganligi yoki vazifasidagi tafovutlar sabab bir-biridan farqlanadi. Qarluq shevalarida uchraydigan taxtapishak so'zi "sichqon tutish uchun xizmat qiluvchi qopqon"ni ataydi. Bu so'z qopqonning funksiyasi ("mushuk"lik vazifasi) va yasaliş materiali (taxta)ni ifodalovchi so'zlar uyg'unligidan shakllangan. U sheva vakillarining o'ziga xos lisoniy (so'z yasash) idrokini ham namoyish etadi. Bu kabi so'zlarni adabiy tilning me'yoriy lug'atlarida qayd etish va ommalashuvini ta'minlash ham ahamiyatli: uydagi eng muhim anjomlarning albatta nomlanganligi til egalari nutqiy ehtiyojlarining to'laroq qoplanishiga xizmat qiladi.

Sut mahsulotlarining har biri o'zbek tilida alohida nomlangan. Ayniqsa shevalarda sut mahsulotlarining juda detallashtirib nomlanganini kuzatish mumkin. Masalan, *suzma* so'ziga ma'nosi yaqin *chakki* atamasi "yog'i ajratib olingan va suv (zardob)sizlantirilgan (xaltaga solib suvi sizdirilgan) sut mahsuloti"ni nomlaydi. Ma'lumki, *suzma* atamasi yog'li (yog'i kuvida ajratilmagan) sut mahsulotini nomlaydi. Bu kabi farqli tushunchalarni atashga xizmat qiluvchi so'zlarni albatta O'TILga kiritish kerak, nazarimizda.

Milliy o'yinlarimizdan biri uloq ayrim to'ylarda uyushtiriladigan muhim musobaqa sifatida katta ahamiyatga ega. Ayrim to'ylarda, xususan, bolalarning sunnat to'ylarida milliy qadriyatimiz namunasi uloq o'yini uyushtiriladi. To'y bilan bog'liq bu musobaqada uloqchi chavandozlar bilan bir qatorda uloq o'yinlariga qiziquvchi tomoshabinlar va mehmonlar ancha ko'p kelishi kuzatiladi. Shu bois to'y beruvchi mehmonlarni bir kun avval qabul qiladi va ularni qo'ni-qo'shnilarinikiga joylashtiradi. Biroq mehmonni siylash bilan bog'liq xarajatlar to'y egasining zimmasida bo'ladi: ziyofat uchun kerakli masalliqalar to'yxonadan tarqatiladi. Qo'ni-qo'shni "mezbonlar" esa mehmonlarni kutib, ularga xizmat qiladi. Shu jarayonda beriladigan to'y masalliqalari sheva vakillari nutqida qo'niq deb ataladi. Qo'noq kabi bu so'zning ham qo'nmoq fe'li bilan aloqadorligini sezish qiyin emas. Bu kabi keng tushunishli va milliy qadriyatlarimiz bilan bog'liq atamalarni adabiy tillug'atlariga albatta kiritish joiz. Chunki til madaniyatning ko'zgusi sifatida jamiyatning urf-odatlarini ham o'zida mujassamlashtirishi lozim.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xosligi shu sheva ahli yashaydigan hududning geografik, ijtimoiy, tarixiy va madaniy xususiyatlariga bog'liq. Xususan, hududning geografik tuzilishi bu yerda istiqomat qiluvchi kishilar nutqida tegishli atamalar shakllanishiga sabab bo'ladi. Tog'li hududlarda yashovchi sheva vakillari nutqida qo'llaniluvchi *chag'at* so'zi "tog' yoki qirning tosh va qum bilan qoplangan yona qismi"ni atashga xizmat qiladi. Shuningdek, tog'li hududlarda o'nqir-cho'nqir, past-baland joylarning ko'p bo'lishi tabiiy. Bunday holatlar ushbu hududlarda yashovchi kishilarnig yurish bilan bog'liq ko'nikmalari ancha rivojlanishini taqozo etadi. Ayrim joylarda shunday chuqurliklar bo'ladiki, ularni qishda, xususan, qor yog'ganda osonlikcha oriyentirlab (mo'ljallab) bo'lmaydi. Chunki bunday joylarni shamol qor bilan to'ldirib tashlaydi. Bu kabi

chuqurlikda to'planadigan qor uyumi sheva leksikasida *kurtik* deb nomlanadi. Shahar yoki tekislik hududida yashovchilar bu kabi qor uyumlarini (va unga tiqilib qolgan mashinalarni) TV orqali ko'rishgan va tasavvur hosil qilishgan. Ko'pchilik uchun tanish bu kabi tabiat hodisalari nomi ham adabiy tilda mavjud bo'lishi lozim, bizningcha.

Aksariyat hududlarda dehqonchilikning asosiy faoliyat turi ekanligini hisobga olib, bu sohaga oid atamalarining adabiy tilleksikasi uchun muhim ekanligini tan olish kerak. Mirishkorlar nutqida shudgor unga urug' qadalmasdan oldin alohida nomlanadi va ishlov berib pishitiladi. Bu esa albatta yaxshi hosil olish zaruratidan shakllangan amallardandir. "Qovun, bodring kabilarni ekishga hozirlangan joy" o'g'uz shevalarida *habbang* tarzida nomlangan. Sholi ekishga moslangan joy esa *loyshang* deb ataladi. Albatta, har bir ekin turi alohida parvarish, shart-sharoit talab qiladi. Ayni shu sharoit taqozosiga ko'ra shudgorga alohida agrotexnik ishlov beriladi. Bu esa tegishli ekin ekishga ixtisoslashayotgan shudgorning alohida nomlanishini taqozo etadi. Dehqonlir nutqida uchraydigan bu kabi detallashgan nomlar ham o'z ahamiyatliligi bilan adabiy tillug'atlariga kirishga munosib.

Chorvachilik ham o'zbek xalqining azaliy va muhim faoliyat turlaridan biri. Bu sohaga oid atamalar ham o'z ahamiyati va ommabopligi bois adabiy tilleksikasiga kiritilishi kerak. Zero, aksar o'zbek xonadonlarida chorva mollari, hech bo'lmaganda, sog'iladigan sigir parvarish qilinadi. Chorva mollarining parvarishida albatta, yemish ekish va yetishtirish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda chorva mollariga alohida ekin ekish va yetishtirish borasida yangi tajribalar yuzaga kelmoqda. Xususan, tez o'sadigan jo'xori kabi o'simliklarning ekilishi, pishmasdan (meva tugmasidan) yig'ib olinishi va chorva mollariga ko'k (ho'l) o't (ayrim qarluq shevalarida bu tushuncha *ko'gal* deb nomlangan) sifatida berilishi ancha ommalashgan. Bu tarzda yemish yetishtirish orqali chorva mollarini to'yg'azish, xususan, sog'iladigan sigirlar sutini ko'paytirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ayni holatdagi "chorva mollari uchun ekilgan, meva tugmasdan (hosil bermasidan) oldin o'rib olinadigan ekin" ma'nosidagi g'avish so'zi qipchoq shevalarida uchraydi. Bizningcha, adabiy tillug'atlarida ifodalanmagan bu tushuncha nomini ham adabiylashtirish kerak.

Xalq shevalaridagi ravish turkumiga xos ayrim so'zlar adabiy tildagi tegishli leksik bo'shliqni to'ldirish xususiyatiga ega. Xususan, *bugunasiga* [O'XSHL 1971:57] so'zi "o'sha kunning ertasiga, keyingi kuni" ma'nosiga ega. Bizningcha, bu so'z *bu kunisiga* birikmasining leksikalizatsiyasidan shakllangan va o'zi ifodalaydigan tushunchaning munosib nomi sifatida adabiy tillug'atlarida qayd etilishi lozim. Xuddi shu kabi *o'kaz* [O'XSHL 1971:107] so'zi ham payt ravishiga mansub so'zlardan biri. "U kuni, o'tgan kunlarning birida" ma'nosiga ega bo'lgan bu so'z ham adabiy tildagi tegishli leksik bo'shliqni to'ldirish imkoniyatiga ega.

Kichik odamlar guruhining betartibliigi ayrim qarluq shevalarida *to'por* [Allaberdiev 2018:215] so'zi bilan nomlangan. Bu so'z asosidan yasalgan *to'pori* so'zi esa "o'z kuchi, imkoniyati va shashtiga qarab tartibsiz harakat qiluvchi" ma'nosida qo'llaniladi. Bizningcha, bu so'zlar ham tegishli tushunchaning munosib nomlovchisi sifatida lug'atlarga kiritilishi kerak.

Chorvadorlar esa o'z molini imkon qadar yaxshi narxga sotishga tirishadi. Ayni shu jarayonda xaridorga ko'maklashuvchi dallol mol narxini ataylab past baholashga va shu yo'l bilan narxni tushirishga intiladi. Mazkur harakat ko'pgina shevalarda *pachakilamoq* [Xolmanova 1998:92] so'zi bilan ifodalanadi. Umuman, xaridorning olinayotgan tovar narxini past baholashga harakat qilishini ham ifodalovchi bu so'zni adabiy tilleksikasiga kiritish joiz. Zero u ifodalaydigan leksik bo'shliq bugungi kunda muayyan ahamiyatga ega tushuncha sanaladi.

Ba'zan kishilarning kuchli shovqinli joyda yoki uzoqdagi kishilarni chaqirish, ogohlantirish uchun lab, tish va qo'l uchi yordamida hushtak chalib, kuchli ovoz chiqarishini ko'pchilik yaxshi biladi. Bu tarzda kishilar diqqatini tortish zarur va favqulodda holatlarda yaxshi ish berishi ham hech kimga sir emas. Mazkur usulda hushtak chalish (kuchli ovoz chiqarish) Qashqadaryodagi ayrim shevalarda *ishqiriq* tarzida nomlangan. *Ishqirmoq* fe'li va *-iq* qo'shimchasining so'z yasash imkoniyatlaridan

xabardor kishi bu soʻzning qanday maʼno anglatishini ham osongina ilgʻay oladi. Bizningcha, koʻpchilikka oson tushuniladigan bu soʻzni ham adabiy tillugʻatlariga kiritish joiz. Zero, u koʻpchilikka maʼlum boʻlgan tushunchani nomlashga xizmat qiladi.

Milliy urf-odatlarimizga koʻra aksar hududlarda kuyov va uning oʻrtoqlariga toʻy oldidan ziyofat beriladi va unda birin-ketin toʻqqiz xil ovqat dasturxonga tortiladi. Ushbu ziyofat Qashqadaryo, Surxondaryo tomonlarda *qaynatataboq* tarzida nomlangan. Jizzax, Samarqand vohalarida esa bu ziyofat *toʻqqiztavoq* deb ataladi. Kuyovning ishtahali ekanligi, ovqatni yetarli miqdorda isteʼmol qilishi kabilarni sinash maqsadini nazarda tutuvchi mazkur qadimiy odat bugungi kunda ham yoʻqolib ketmagan (xalqimizda turli ovqatlarni yeya (hazm qila) olish, yetarli miqdorda ovqat yeyish yigitlarning ijobiy xususiyati sanalishi koʻpchilikka maʼlum; “Ovqatni ye boʻridek, yumushni qil choʻridek”, “temirni ham yamlab hazm qiladigan” kabi lingvomadaniy birliklarning mavjudligi ham fikrimizni tasdiqlaydi). Bizningcha, aksariyat hududlar uchun tanish bu udum nomi toʻqqiztavoq soʻzini ham adabiy tillugʻatlariga kiritish joiz.

Biror zarb taʼsirida jismning harakatlanishi fizika fanidan barchaga maʼlum. Fargʻona shevalarida qoʻllaniluvchi *zingimoq* soʻzi qattiq urilgan chillakning uzoq masofaga tez uchib ketishini ifodalaydi. Bizningcha, bu soʻzni “kuchli zarb taʼsirida tez uchib ketmoq” maʼnosida adabiy tilleksikasiga kiritish mumkin. Bu orqali tegishli tushunchaning nomlanishiga va shevalarda faol qoʻllaniluvchi bir soʻzning adabiylashuviga imkoniyat yaratiladi

Yuqoridagi tahlil qilingan shevaga xos soʻzlar dialektal leksikaning adabiy tildagi leksik boʻshliqlarni toʻldirish imkoniyatlari haqida muayyan tasavvur bera oladi. Shu bois tahlillarni shu oʻrinda yakunlab, bu boradagi ishlarda olimlarimizga kuch-quvvat tilaymiz. Zero, xalq tilidagi soʻzlarni adabiylashtirish va shu orqali tilimizning sofliğini va barqarorligini taʼminlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Poʻlatova S. Hozirgi oʻzbek adabiy meʼyoridagi lakunalar (Vobkent tumani misolida) // Soʻz sanʼati, 2021. – №1, IV jild. – B. 6-10.
2. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 23.
3. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Т.: “Mumtoz soʻz”, 2017. – Б. 138.
4. Мусаева Ф. Лакуна ҳодисаси ва уни бартараф этишда шева лексикасининг аҳамияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020 йил. – №3. – Б. 97
5. Мусаева Ф. Оламнинг диалектал лисоний манзараси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – №4. – Б. 105.
6. Мусаева Ф. Ўзбек шеваларида метафора // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – №4. – Б. 113.
7. Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998. – Б. 61.
8. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I том (Фонетика. Лексикология. Морфология). – Т.: Фан, 1966. – Б. 104

SOʻZLARARO DARAJALANISH OʻQUV LUGʻATIDA SHEVAGA XOS SOʻZLARNING OʻRNI

THE PLACE OF DIALECT WORDS IN THE LEARNING VOCABULARY OF INTERWORD LEVELING

Eshboyev Qahramon Bakir oʻgʻli,

Annotatsiya. *Ushbu maqolada so'zlararo darajalanish lug'atida shevaga xos so'zlarning o'rni va qo'llanilish chegarasi bilan bog'liq masalalar tahlili yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *sheva, dialektizm, lug'at, o'quv lug'ati, darajalanish, darajalanish qatori*

Annotation. *This article covers the analysis of issues related to the place of dialect-specific words and the limits of their use in the vocabulary of inter-word grading.*

Key words: *dialect, dialectism, dictionary, educational dictionary, grading, grading series*

Darajalanish hodisasining mazmun-mohiyatini belgilash, baholashda muayyan belgi (hodisa) miqdorining ozayishi yoki ko'payishi bosh mezon hisoblanadi. Darajalanishning falsafiy asoslari va undagi shakllanish ko'lamini shuni ko'rsatadiki, bu hodisa tillarning tiplari orasida, tillar oilasi va bir til shevalari o'rtasidagi bog'lanishlarda, umuman, tilning barcha sathlari, ularning birliklari, umumiy va xususiy tizimlarda o'z ifodasini topadi [Djumabayeva 2017:9].

So'zlarning darajalanish qatorini shakllantirishda shevaga xos so'zlar masalasi ham alohida yondashuvni taqozo qiladi. G.Mirxanova tadqiqotida sinonimlar lug'atiga so'z tanlashda dialektizmlarning o'rni xususida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Sinonimlar hosil bo'lishining eng sarmahsul va, o'z navbatida, til uchun maqbul bo'lgan yo'li ichki imkoniyatlaridan biri xalq tilidagi dialektizmlarning adabiy tilga o'tishi bilan bog'liq. To'g'ri, har qanday shevaga xos bo'lgan fonetik, leksik yoki morfologik birlik adabiy tildagi ma'nodoshi bilan doim ham qator hosil qilavermaydi. Unda hududiy chegaralangan – dialektizm degan tushuncha neytrallasishi, daxlsizlanishi kerak. Masalan, *ada, dada; ona, oyi, aya, nana; aka, oka* kabi. O'zbek shevalarida shunday so'zlar borki, ular adabiy tilda yoki boshqa hudud shevasida uchramaydi. Masalan, Toshkentda – *dovuchcha*, Farg'onada – *g'ora*; adabiy tilda – *chumoli*, Samarqand, Buxoroda – *mo'rcha*, Xorazmda – *qarindja*; adabiy tilda – *tuxum*, qipchoq shevalarida – *mayak*; Xorazmda – *yumirta*; Xorazmda: *uchak – tom, ay – oy, go'rmak – ko'rmoq*; Buxoroda: *inak – sigir*; Farg'ona vodiysida: *shoti – narvon* kabi [N.Mahmudov 2020:193]. Bunday so'zlar o'y-ro'zg'or buyumlari (*narvon, shoti, zangi; supurgi, jorup; tovoq, lagan, tog'ora; takya, bolish, yostiq, lo'la; gavora, beshik*), hayvon, hasharot nomlari (*inak, uy, sigir; buzoq, xo'jak, tana; chumoli, mo'rcha, mo'chcha, qarindja; mushuk, mosh, pishak*), o'simlik, meva nomlari (*o'rik, zardoli; chesnok, sarimsoq; olcha, alvoli*) kiyim-bosh nomlari (*do'ppi, kallapo'sh, qalpoq, takya*), shuningdek, qishloq xo'jaligi, chorvachilik, dehqonchilik, qarindosh-urug', daraxt, gul, asbob-uskuna nomlari ichida faol qo'llaniladi" [G.Mirxanova 2022:77].

So'zlar darajalanishi o'quv lug'atiga shevaga oid so'zlarni kiritish darajalanish qatoridagi leksemalarning o'rnini belgilashda qiyinchilik tug'diradi. Sababi, shevaga oid so'zlar har bir hududda turlicha shakl va ma'noga ham ega bo'lishi mumkin. Umuman olganda, darajalanish o'quv lug'ati qatorlarini hosil qilish uchun sheva so'zlarining adabiy til yoki til jamiyatining barcha a'zolariga tanish bo'lganlarini tanlash mumkin. Qolaversa, darajalanish lug'ati uchun dialektizmlarni kiritish masalasi ham jiddiy yondashuvni taqozo qiladi.

So'zlar darajalanishi o'quv lug'atida sheva so'zlari (dialektizm) ham ishtirok etgan darajalanish qatorlari bo'lishi tabiiy. Darajalanish qatoriga dialektizmlarning adabiy tilda, umumiste'molda tez-tez qo'llaniladigan, ko'pchilik uchun ma'nosi tushunarli bo'lgan xillari kiritilishi lozim. Dialektizmlarning darajalanish qatoridagi o'rni, zamoniyligi, so'zlashuv nutqiga xosligi va boshqa alohida belgilari ham izohlardan keyin yoki izoh tarkibida qayd qilinishi, illyustrativ misol bilan ta'minlanishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan: *Ahmoq – tentak – go'sxo'r – devona* darajalanish qatoridagi *devona* ayrim hududlar, xususan, Buxoro shevasiga xos

faol nutqiy graduonimik leksema bo'lib, adabiy tilda deyarli qo'llanmaydi, badiiy asarlar matnida, so'zlashuv nutqida ishlatilishi kuzatiladi: *Bechora o'g'lining qatlidan keyin devona bo'lib qolibdi.* [Mirmuhsin, Me'mor]. Darajalanish qatoridagi **go'sxo'r** so'zi ham nafaol leksikaga mansub bo'lib, badiiy matnlar tarkibida kuzatiladi, uning izohida ham shu holatni e'tiborga olish, izohdan so'ng unga doir illyustrativ misollar keltirish o'rinli. Xususan, bu so'zning darajalanish lug'atidagi izohlanishini quyidagicha aks ettirish mumkin: **GO'SXO'R** [f. – tentak, anqov] Foyda-zararini bilmaydigan, o'zgalar yo'rig'iga yuruvchi laqma, go'l odam. Bu so'z oddiy so'zlashuv nutqida qo'llaniladi. – *Bo'ldi, xo'jayin! Bugundan boshlab sizga tekinga ishlaydigan go'sxo'r yo'q!! – dedi Muhammadkarim.* (M.O'rinxo'jayev, Unutilmas kunlar).

Tadqiqotchi G.Mirxanova tomonidan o'quv lug'atining illyustrativ misollari quyidagi mezonlarga javob berishi sinonimlar bog'liq holda ta'kidlanadi: 1) sinonimik paradigma a'zolarining o'zbek adabiy tilida mavjudligi va lug'atga o'rinli kiritilganligini tasdiqlashi; 2) ma'nodoshlik qatoriga berilgan umumiy leksikografik talqinning asosiy xususiyatlarini ochib berishi, paradigma a'zolarining xususiy izohlarini to'ldirishi, grammatik va stilistik xususiyatlari, qo'llanish sohasini ko'rsatishda yordamchi vosita bo'lib xizmat qilishi; 3) ma'nodoshlik paradigmasidagi har bir so'zning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyati, tobelanish va tobelantirish xususiyatini ko'rsatishi; 4) milliy mafkuramiz manfaatlariga mos bo'lishi, eskirgan – tarixiy yoki arxaik sinonimlar izohi uchun keltirilgan misollarning tarixiy haqiqatga mos bo'lishi, o'tmishni ideallashtirmasligi, o'quvchi mansub millatning turmush tarzi, urf-odatlar, milliy qadriyatlarini aks ettirishi; 5) imkon qadar foydalanuvchi mansub ta'lim bo'g'ini uchun mo'ljallangan o'quv adabiyotlari, darslik va qo'llanmalardan olinishi, pedagogik, psixologik, didaktik talablarga mos bo'lishi; 6) manzilli bo'lishi – foydalanuvchi mansub bo'lgan millat adabiy nutqida mavjud bo'lishi, badiiy, publisistik matnlar yoki mediamatnlarda uchrashi, har bir illyustrasiyadan so'ng havola manbasi (muallifi, asar, gazeta, jurnal nomi) aniq ko'rsatilishi lozim. *Gazetadan, internet materiallaridan* kabi noaniq, mavhum manzillar ko'rsatilishi maqsadga muvofiq emas" [G.Mirxanova 2022:80]. Bu mezonlar sirasida yana bir muhim jihatni, ya'ni lug'at foydalanuvchisining yosh xususiyati, nutq boyligini nazarda tutuvchi mezonni ham qayd qilish lozim. Chunki o'quv lug'atlari shaxsning yosh toifasini, lug'at boyligini nazarda tutishi eng muhim lingvodidaktik talablar qatoridan joy egallaydi. Yuqorida qayd qilingan mezonlar so'zlarning darajalanish o'quv lug'atlari uchun illyustrativ asoslarning oldiga qo'yiladigan talablarni ham belgilashda muhim hisoblanadi. Yaratilajak lug'at shu mezonlar darajasida shakllantirilsa, so'zlar darajalanishi o'quv lug'atlarining ham lingvodidaktik tamoyil va talablarga javob berishi ta'minlanadi.

Zamonaviy so'zlar darajalanish o'quv lug'ati quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi maqsadga muvofiq: 1) kirish; 2) o'quv-metodik ta'minot (lug'atdan foydalanish bo'yicha ko'rsatma); 3) lug'atdagi graduonimik qatorlarni mavzu bo'yicha guruhlashtirish; 4) graduonimik qatorlar; 5) qatorning umumiy sharhi; 6) qatordagi har bir leksemaning izohi; 7) illyustrativ misol; 8) lug'at belgilari.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – 210 б.
2. Мирханова Г. Ўзбек тилининг синонимлар ўқув изоҳли луғатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Қарши, 2022. – 138 б.
3. Она тили. 5-синф учун дарслик. Н.Махмудов ва бошқ. – Тошкент: Маънавият, 2020. – 193 б.

"FOLKLOR TILSHUNOSLIGI" VA METATIL / METANUTQ FAOLIYATINING FUNKSIYALARI

"FOLKLORE LINGUISTICS" AND THE FUNCTIONS OF METALANGUAGE / METALINGUISTIC ACTIVITY

Sotvaldiyeva Xilola Musinovna,

Farg'ona davlat universiteti

Gumanitar yo'nalishlar bo'yicha chet tillari kafedrasini mudiri

Xolbekova Nargiza Zohidjonovna, *magistrant*

Annotation: *The article discusses metalanguage when speakers will begin a conversation in folklore linguistics to realize language would be much more appropriate. Often, when individuals realize that a language switch is necessary mid-conversation for the sake of collective understanding, they use metalanguage to orchestrate it.*

Key words: *folklore linguistics, linguopoetics, metalanguage, metalinguistic function, everyday metalanguage, linguistic metalanguage, metametalanguage.*

"Folklor tilshunosligi" juda keng faoliyat sohasi bo'lib, garchi to'liq amorf bo'lmasa-da, lekin nisbatan erkin, chunki uning turli segmentlari turli yo'llar bilan tashkil etilgan. Ilmiy bo'lmagan tilni ilmiy jihatdan aks ettirishning xususiyatlaridan biri uning ko'p funksionaliligidir: u Shaxs va til jamoasining turli ehtiyojlarini qondiradi, ayni paytda "folklor tilshunosligi"ning bazi elementlarini zaruratga qarab turli muammolarni hal qilishda qo'llash mumkin.

Birinchidan, "folklor tilshunosligi" dunyoning umumiy yo'nalishi va tilni alohida turdagi voqelik sifatida tushunish bilan bog'liq bo'lgan bir qator kognitiv ehtiyojlarni qondiradi. Biz etiologik xarakterdagi afsonalar va an'analar haqida gapiramiz, umumiy yoki o'ziga xos tilning kelib chiqishini, tillarning ko'pligini (Qadimgi Ahddagi "Bobil pandemioniyasi" an'anasi), kelib chiqishi alohida so'zlar va to'g'ri nomlar bilan o'rganilgan va bunga "xalq etimologiyasi" deb ataladigan fan ham qo'shiladi (Olschanskiy 1996), uning vazifasi til elementlarining "Shaffofligini" ta'minlashdir (bu haqida, bu ilmiy etimologiya tomonidan qadimgi davrlarda aniqlangan haqiqatga to'g'ri kelmaydiganlikda ular uchun motivatsiya belgilanadi).

Ikkinchidan, "folklor tilshunosligi" til hamjamiyatining birligini ta'minlaydi: mahalliy tilida so'zlashuvchilar o'zlarining muloqot vositasi sifatida foydalaniladigan til bilan birlashgan ma'lum bir guruh vakili sifatida tan oladi. Qoidaga ko'ra, mahalliy til jamoasi boshqa tillarga qarama-qarshidir; Shu bilan birga, har bir millatda o'z tili "me'yori" deb hisoblanadi. Tilshunos olimlar normal nutq faoliyatining "soqov" (Nemislar begona odamlarning belgisi sifatida), "g'o'ng'irlash" (grek.barbaros) ushbu me'yorga mos kelmaydigan anomal tuzilmalar sifatida taqdim etiladi va ularning so'zlashuvchilari to'liq ona tili sifatida tan olinmaydi.

Shuni e'tiborga loyiqlik, til hamjamiyati va uning shakllanish yo'li madaniy hamjamiyat va shu tariqa umuman jamiyat uchun asosiy model bo'lib xizmat qiladi (Shuning uchun yovuzlikni tushunish endi boshqa birovning nutqi yoki begonaligi bilan bog'liqlik emas balki, ijtimoiy-madaniy tashkilotlarning yo'qligi yoki juda past darajadagi belgisi sifatida takidlab o'tiladi). Tilni

aks ettirishda insoniyat jamiyatining muhim konstruktiv elementi bo'lib, uning ta'rifi: "... ma'lum bir jamoaga mansublik ongining eng dastlabki va eng sodda Shakllarida ushbu til o'zaro ta'siri bilan tom ma'noda bog'langan bo'lib ko'rinadi. Agar buning aksi bo'lsa o'zaro ta'sir sodir bo'lmasa, Shaxs o'zini lingvistik hamjamiyatdan tashqarida topsa, demak, u umuman ijtimoiy hamjamiyatdan chiqib ketadi. Chet tilida so'zlovchi umuman begona bo'lib qoladi", deb yozgan edi E.Kassirer. Uchinchidan, "folklor tilshunosligi" o'z til hamjamiyati doirasida yo'naltirishga xizmat qiladi. Bu, Shuningdek, aynan bir xil til guruhidagilar o'z ona tilida so'zlashuvchilarning farqlanishiga (dialektal, ijtimoiy va boshqa lingvistik farqlarni tan olish qobiliyati) va til me'yorini tushunish va amalga oshirishning turli jihatlariga (bu erda " folklor tilshunosligi " bilan aloqa qiladi) ham bog'langanligi. -"lingvistik ma'no" deb ataladi [Romashko 2000:543 557].

Shuningdek, muayyan vaziyatlarda ma'lum maqsadlarga erishish uchun tildan foydalanish qobiliyati sifatida nutq normasi (nutq xulq-atvori me'yorlari dastlab turli folklor matnlarida, eng aniq va ixcham shaklda - maqollarda mustahkamlangan. Shuni aytib o'tish joizki "so'z kumush, sukunat oltin" kabi maqollar va iboralar, qadimgi davr folklor an'analari arxaik misolgan namuna bo'ladi va nutq xatti-harakatlarining folklor qoidalari haqida ko'proq ma'lumot olish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Gesiodda ushbu turdagi qoidalarni shakllantirgan.

To'rtinchidan, ilmiy bo'lmagan ma'lumotlarni lingvistikda aks ettirish aloqa jarayonining normal borishini ta'minlaydi. Har bir millatning o'z tili muhim metalingvistik vositalar to'plamiga ega bo'lganligi sababli (bir turdagi "terminologiya", batafsil ma'lumot uchun foydalanilgan adabiyotlarga qarang) ona tilida so'zlashuvchi shaxs, agar kerak bo'lsa, til va nutq elementlarining ma'nosini aniqlab berishi, ulardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi yoki nomuvofiqligini ko'rsatishi, adekvat tushunishni ta'minlash uchun o'z bayonotlarini muloqot jarayonida qo'llashi, suhbatdoshning aytganlarni qanchalik to'g'ri tushunishini tekshirishi, ularni to'ldirishi va tuzatishi mumkin.

Nutq faoliyati jarayonida turli xil tuzatishlar, aniqlashtirishlar, qo'shimchalar lingvistikning aloqa jarayoniga qo'shgan hissasi hisoblanadi. R.O.Yakobson tilning metalingvistik funksiyasi nima ekanligini tushuntirar ekan, ushbu turdagi faoliyatga ham ishora qildi: "Tushunmadim – nima demoqchisiz?", deb so'raydi adresat... va shunday refleksiv savollarni kutgan adresant, qiziqtiradi: "Nima demoqchi ekanligimni tushunyapsizmi?".[Yakobson 1960:350 377] Shunday qilib, metalingvistik faoliyat so'zlovchi va tinglovchining muloqot jarayonida nutq strategiyalarining bir qismi bo'lib chiqadi.

Badiiy matn bu ma'lum bir vaziyatda shaxsning nutqini takrorlash imkoniyatini amalga oshirishi mumkin. Bunday holda, adabiy matn ma'lum bir til hamjamiyatining nutq harakatlarining o'ziga xos modelini o'z ichiga oladi, ya'ni u boshqa narsalar qatorida metalingvistik / metanutq konstruksiyasi bo'lib xizmat qiladi. Albatta, adabiyotning turli janrlari turli darajada metalingvistik / metaspeech modellari bilan to'ldirilgan. Agar dramaturgiya yoki dialog janri (ham nasriy, ham she'riy) asosan shunday modellardan iborat bo'lsa (faqat freim modellari va ularni to'ldiradigan turli xil mualliflik mulohazalari mavjud), boshqa janrlarda nutq xatti-harakatlari modellari juda quyi o'rinlarni egallashi mumkin, chunki qahramonning nutqi har doim ham tom ma'noda takrorlanmaydi yoki etarlicha batafsil va aniqlik bilan tavsiflanadi. Agar adabiy qahramonlarning nutqiy harakatlarini bunday modellashtirishni adabiyotning metalingvistik o'lchovining birinchi darajasi deb qabul qilsak, unda personajlarning o'zlarining lingvistik aksini (ya'ni, ularning til va nutq haqidagi bayonotlari yoki fikrlari) tasvirlashi adabiyotning metalingvistik o'lchovining ikkinchi darajasi bo'ladi. Birinchi holatdada (nutq harakatlarini modellashtirish) biz muallifning metalingvistik / metanutq ishi haqida gapiramizva muallifning asar qahramonini metalingvistik / metaverbal aks ettirishi ifodalanadi. Ikkinchi holatda, metalingvistik / metaspeech asboblari to'plami sifatida modellashtirilgan bo'lib, bu lingvistik aks ettirishni yangi bosqichga olib chiqadi.

Agar keyingi adabiy asarlar matatilni lingvistikada aks ettirishning turli darajalari o'rtasidagi yanada rivojlangan va tabaqalashtirilgan munosabatlar tufayli qiziqarli bo'lib chiqishi mumkin bo'lsa, unda ilk, arxaik adabiyot asarlari qiziqarli bo'ladi, chunki ular sof ilmiy bo'lmagan metallingvistik / metanutq faoliyatining imkoniyatlarini aniq namoyish etadi: na tilshunoslik, na falsafa, na o'sha davrda bunday asarlar paydo bo'lgan jamiyatlarda hech qanday mantiq hali mavjud emas edi, shuning uchun arxaik davrda nutqni adabiy modellashirishning barcha imkoniyatlari faqat tilshunoslikning ilmiyligigacha bo'lgan bosqichini to'g'ri va aniq aks ettiradi. aks ettirish. Bundan tashqari, o'tmish bilan bog'liq holda, adabiyot metallingvistik / metanutq faoliyatini o'rganish uchun yagona manba bo'lib chiqadi: bu holda na to'g'ridan-to'g'ri kuzatish, na boshqa manbalar (masalan, jonli nutq yozuvlari) mavjud emas [Arutyunova 2000:19].

Bu "Iliada" ning to'rtinchi kantosidan parchada ko'proq namoyon bo'ladi. Ushbu matnning paydo bo'lishining aniq sharoitlari (yaralish vaqti va muallifligi) bizga ma'lum bo'lmasa-da, shubhasiz, o'sha paytda Qadimgi Yunonistonda til faniga (rivojlanishni umumiy falsafiy aks ettirish) she'rning kompozitsiyasiga o'xshash manba mavjud emas edi.

Iliadaning to'rtinchi qo'shig'i troyanlar o'rnatilgan sulhni qanday buzganligi haqida hikoya qiladi, shundan so'ng g'azablangan yunonlar urushni davom ettiradilar. Agamemnon piyoda joylashtirilgan qo'shinlarni chetlab o'tadi va rahbarlar bilan suhbatlashadi, ularni rag'batlantiradi. Afinaliklar rahbari Menestey va Odissey hali ham jangga kirishish imkoniyatini kutishayotganini bilib, Agamemnon ularga g'azablangan nutq bilan murojaat qiladi, bu ularni faolroq harakat qilishga undaydi:

Ularni topiing, qabila xo'jayini bo'lgan Agamemnon *g'o'ldiradi* va boshliqlarga qanotli nutq so'zlab *xitob qildi*: [Kassirer 1985:231].

“Nima, bu yerda yashirinib turibsanmi, boshqalarni kutyapsanmi?

Achaean rahbarlaridan ikkalangiz ham birinchi bo'lib oldinda bo'lishingiz va alangali janglar oldida shoshilishingiz kerak.

Siz mendan va bayramlarimiz haqida birinchi bo'lib eshitasiz,

Agar biz oqsoqollar uchun ziyofat qursak, ey axiylar.

U yerda qovurilgan go'shtga to'ymoq,

Ko'nglingga shirin sharob ichish yoqimli;

Bu yerda, hatto o'nta axey falangasi sizni to'xtatib, oldingizda mis bilan jang qilgan bo'lsa ham, ko'rish sizga yoqimli.

Mashhur Odissey unga jahl bilan tikilib qaradi, javob berdi:

“Atridlar, og'zingizdan qanday gaplar chiqyapti?

Biz, deysizmi, janglardan qochamizmi?

Agar, axeylar, biz Aresning vahshiyiligini tez otli troyanlarda ko'tarsak, ko'rasiz, agar xohlasangiz va qatnashsangiz,

Telemaxov otani jasur troyanlarning front otliqlari saflari bilan jangda ko'rasiz; va siz o'rinsiz so'zlarni aytdingiz!

Odisseyini g'azablanganini ko'rib, qirol Agamemnon jilmayib qo'ydi va unga o'girilib, u yangi so'z boshladi:

"Laertesning olijanob o'g'li, qahramon Odissey dono [Niedzelski NA &

Preston DR.Gruyter, 2000: 8]!

Men sizga hech qanday qoralama yoki buyruq bermayman. Men yaxshi bilaman, sening olijanob qalbing ezgu niyatlarga to'la; siz men bilan xuddi shunday deb o'ylaysiz. Ko'char, do'stim! va hozir og'ir narsa aytilsa, biz uni keyinroq dan keyin tuzatamiz; lekin o'lmaslar hamma narsani yo'q qilsin!"[Niemeyer 1970: 98]. Shunday qilib, u rahbarlarni qoldirib, boshqalarga yugurdi ...

(IV.336 337, 340 364, N.I. Gnedich tarjiması)

Birinchidan, bu parchada juda keskin nutq mojarosi tasvirlangan: g'azablangan Agamemnon Odissey va Menesteyga harbiy burchni eslatib, ayni paytda haqoratli izoh qo'shadi: ular bayramda birinchi, jangda oxirgi bo'lishadi. Odissey keskin e'tiroz bildiradi va ularning navbati kelganda, ular avvalgidek, o'zlarining jasoratlarini namoyish etadilar. Agamemnon juda qiyin vaziyatda munosabatlarni yomonlashtirishni istamagan holda, tajribali siyosatchi va notiq sifatida darhol ohangini o'zgartiradi va Odisseyni aytilganlarga e'tibor bermaslikka chaqiradi. Muloqotning taqlid qilingan nusxalari muallifning metallingvistik / metanutq xarakteriga ega bo'lgan izohlari bilan birga keladi (matnda ta'kidlangan).

Shunisi e'tiborga loyiqki, buning uchun epik shoirning tayyor formulali iboralari ham bo'lgan (ehtimol, she'riy an'analar o'zidan oldingilaridan qisman bo'lsa ham meros bo'lib qolgan) va ulardan yuqoridagi holatda ham qisman foydalanilgan. Shunisi ham qiziqki, real lingvistik/nutq harakatlari paralingvistik xususiyatlar bilan birga keladi (Odisseyning o'tkir nigohi, Agamemnonning murosaga keltiruvchi tabassumi). Natijada, nutq konflikti va uni hal qilishning etarlicha to'liq va batafsil modeli shakllanadi. Bu ushbu parchadagi metatil modellashtirishning birinchi darajasidir.

Albatta, qadimiy epik matndagi nutqiy faoliyatni modellashtirish qanchalik "real" ekanligini tekshirishning iloji yo'q. Arxaik Yunonistonning haqiqiy jangchilarining jang maydonidagi ba'zi bayonotlari Iliada qahramonlarining tinch nutqlaridan ancha uzoq bo'lishi mumkin. [Rojdestvenskiy 1996:76]. Biroq shoirning guvohligi haqiqatdan tashqariga chiqmasligi kerak. Birinchidan, uzoq she'riy an'ananing mavjudligi ham o'ziga xos turga ega bo'lsa-da, nutqiy, diskursiv voqelikdir. U metalingvistik/metanutq stilistik formulalarini ishlab chiqdi (masalan, berilgan misoldagi "tukli so'zlar"), bu epik matndagi metallingvistik/metanutq xususiyatlari odatiy, tez-tez takrorlanadigan hodisa ekanligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, she'riy matnda taqdim etilgan nutq harakatlarining modellari va meta-lingvistik / meta-nutq xususiyatlari shoir va uning tinglovchilari yashagan nutq haqiqati bilan deyarli bog'liq emas. Har holda, ular lingvistik hamjamiyatda mavjud bo'lgan nutq haqidagi ba'zi me'yoriy g'oyalarni aks ettirgan. [Olschansky 1996:197]. Uchinchidan, epik matn tomonidan tasdiqlangan metallingvistik / metanutqni modellashtirishning odatiyligi lingvistik / kommunikativ jamiyatda metallingvistik / metanutq faoliyatining odatiyligi haqida gapiradi. Shunday qilib, she'riy matn kommunikativ jarayonning pragmatik tarkibiy qismlaridan biri sifatida ona tilida so'zlashuvchilarning metallingvistik / metanutq faoliyatining ishonchli dalili bo'lib chiqadi. Reflektiv (hatto ikki marta) lingvistik mulohaza yana bir bor metallingvistik faoliyat til mavjudligining zarur elementi ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Arutyunova N.D. Tilning sodda surati haqida sodda mulohazalar // Til haqida til. M.: Rus madaniyati tillari, 2000. S. 7 19.
- 2.Yu.V. Rojdestvenskiy. Umumiy filologiya. M.: Yangi ming yillik, 1996.
- Romashko S.A. Eski Ahddagi til va nutq // Til haqida til. M.: Rus madaniyati tillari, 2000. S. 543 557.
- 3.N. D. Arutyunovanning umumiy nazorati va tahriri ostida. Moskva: Rus madaniyati tillari, 2000.
- 4.Cassirer E. Die Sprache und der Aufbau der Gegenstandswelt // Kassirer E. Symbol, Technik, Sprache. Gamburg: Meiner, [1932] 1985.
5. Gauger HM Wort und Sprache. Tübingen: Niemeyer, 1970 yil.
- Hoenigswald HM Xalq tilshunosligini o'rganish bo'yicha taklif // Ijtimoiy tilshunoslik: UCLA ijtimoiy lingvistik konferentsiyasi materiallari 1964. Gaaga, Parij: Mouton, 1966.
- 6.Jakobson R. Tilshunoslik va poetika // Tildagi uslub. Ed. TA Sebeok tomonidan. Kembriji (Massa.): MIT Press, 1960. P. 350 377.

7. Niedzelski NA & Preston DR Xalq tilshunosligi. Berlin; Nyu-York: Mouton de Gruyter, 2000. Olschansky H. Volksetymologie. Tübingen: Niemeyer, 1996.
- Romaschko SA Zur poetischen Technik Hesiods: Erga 760 764. - Listy filologické. 115. 1992. 1, 115 119.
8. Sprachgefühl Sprachgefühl? Vier Antworten auf eine Preisfrage. Geydelberg: Lambert Shnyder, 1982 yil.
9. Sotvaldieva, H. M. (2021). Using proverbs as A lead-In activity in teaching english as A Foreign Language. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(11), 159-163.
10. Sotvaldieva, H. M. (2020). English proverbs as a means of expressing people's wisdom, spirit and national mentality. *Theoretical & Applied Science*, (2), 601-604.
11. Porubay, I. F., & Sotvaldieva, H. M. (2022). Analysis of it-related lexicon and internet communication. *Thematics Journal of English Language Teaching*, 6(1).
12. Сотвалдиева, Х. М., & Машарипова, А. Т. (2022). обучение через пословицы. *иннаука и просвещение: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 135-136).
13. Musinovna, S. H., & Tadjibaevna, M. A. (2021). Structural and semantic characteristics of proverbs. *Евразийский Союз Ученых*, (1-4 (82)), 22-25.
14. Sotvaldieva, K., & Toshmirzayeva, D. (2022). Cognitive study of "happiness" metaphors in english and uzbek idioms. *Science and innovation*, 1(B6), 914-919.
15. Musinovna, S. H., & Mirxamidovna, M. G. (2022). Paremiological Units in Uzbek, English and Russian. *International Journal of Formal Education*, 1(10), 18-

“DEVONI LUGʻATIT-TURK”DA KELTIRILGAN ANTROPONIMLAR XUSUSIDA

ANTHROPONYMS LISTED IN “DIVANI LUGʻATIT-TURK”

Raxmatova Zaira Haqnazarovna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD)
Ochilova Feruza Geldiyorovna, magistrant

Annotation. *This article is about the antroponyms used in Makhmud Kashkari's "Divani lugatit-turk".*

Keywords: *"Divani lugatit-turk", onomastica, antrhroponyms.*

Antroponimlar barcha tillarning lugʻat tarkibida oʻz ahamiyatiga ega tilshunoslik boʻlimi sanaladi. Onomastika boʻlimiga mansub antroponimika oʻzbek tilshunosligida ham mufassal oʻrganilgan. Antroponimika sohasidagi dastlabki va yirik olim Ernest Begmatovdir. Olim oʻzining “Oʻzbek ismlari izohi” asarida hozirgi davrda isteʼmolda boʻlgan 14600ta ismga izoh yozgan. Keltirilgan har bir ismning maʼnosiga alohida izoh berib oʻtilgan bu kitob tilshunosligimizda juda katta ahamiyat kasb etadi. Antroponimlar bu kishilarga atab qoʻyilgan maxsus nomlar boʻlib, xususiylikni aks ettiradi. Antroponimlarni oʻrganish orqali turli tarixiy davrlarga oid lingvistik maʼlumotlarga ega boʻlish mumkin. Antroponimlar ham davrlar oʻtishi bilan eskirishi va yangilanishi yoki qayta isteʼmolga kiritilishi kuzatiladi: “Ism va ism qoʻyish odati - biror yakka shaxsni oʻzgalardan farqlash, ajratish ehtiyoji tufayli tugʻilgandir. Keyinchalik yuzaga kelgan va rasmiy tus olgan familiyalar, laqablar, ota ismlari, ajdodiy (pantronomik) nomlar va ularning turli-tuman koʻrinishlari, kishini atashning boshqa xil shakllari va usullari ana shunday hayotiy

ehtiyojning qonuniy mahsulidir”-deb yozgan edi [Begmatov 2016]. Toponimlarning vujudga kelishida ham antroponimlar asos vazifasini oʻtagan [Shayxontohur dahasi, Bobobek koʻchasi va h.z]. Mazkur maqolada biz qadimda qoʻllanilgan, xususan Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻatit-turk” asarida keltirilgan antroponimlar haqida toʻxtalib oʻtmoqchimiz.

Buyuk ijodkor Mahmud Qoshgʻariyning qimmatbaho merosi “Devoni lugʻatit-turk” asari boʻlib, yaratilganiga oʻn bir asrdan oshiq vaqt oʻtgan boʻlishiga qaramay, oʻzbek adabiy tili tarixini oʻrganishda va soʻzlar etimologiyasini aniqlashda muhim manbalardan biri sanaladi. Mazkur asarda antroponimlar, toponimlar, zoonimlar, gidronimlar, organ nomlari, kasallik nomlari, uy-rozgʻor buyumlari nomlari va boshqalar keltirilgan. Biz maqolada XI asrda keng isteʼmolda boʻlgan, ammo bugungi kunga kelib biroz unutilayozgan antroponimlar xususida soʻz yuritmoqchimiz. Tilimizda hozirgi kunda forsiy, arabiy va rusiy antroponimlar juda koʻplab qoʻllaniladi. Mahmud Qoshgʻariyning “Devoni lugʻatit-turk” asarida esa quyidagicha shaxs nomlari qayd etilgan:

اتش *Atiš/Ataş* Atish/Atash- erkaklar nomi sifatida qayd etilgan. Bu nom omonimik xususiyatga ega boʻlib, turdosh ot maʼnosida atish soʻzi otish, otishma maʼnosini ifodalagan [Mahmud Qoshgʻariy 2017].

Shu maʼnodan kelib chiqiladigan boʻlsa, otishma otishda mohir, mergan boʻlsin degan maqsadda farzandga qoʻyiladigan ism sifatida tahlil qilishimiz mumkin.

ازق *Azaq/ Azaq-* oʻgʻuz beklaridan birining nomi. Mahmud Qoshgʻariy antroponimlarni oʻz asarida keltiradi ammo bu nomlarning barchasini ham izohlab, etimologiyasini qayd etib oʻtmagan. Azaq antroponimi ham xuddi shunday nomlar sirasiga mansub.

ابی *Abi /Abi-* erkaklar oti. Alohida mazmun ifodalanmagan.

اتمش *Ötämış /Oʻtamish-* erkaklar oti.

ترك *Türk/ Turk-*Tangri yarlaqagʻur, Nuh oʻgʻlining oti. Bu ot Nuhning oʻgʻli Turk avlodlariga Tangri bergan nomdir.¹ Mahmud Qoshgʻariy turk qavmiga ularning nomini Tangrining oʻzi berganligini alohida taʼkidlab, bu nomning birlik va jamlikni ifodalash xususiyatiga ega ekanlini qayd etib oʻtadi.

بلج *Boluç/ Boʻluch-*erkaklar oti. Bu nomni boʻladigan, boʻluvchi maʼnosida izohlay olamiz.Boʻladigan bola, farzand, kishi. –uch qoʻshimchasi hozirgi kunda ham faol qoʻshimcha boʻlib, -adigan/-ydigan qoʻshimchalari bilan sinonimlik hosil qiladi.

قلج *Quluç/Quliç* Quluch/Qulich- erkaklar oti.

تبر *Tabar/Tabar-* qipchoq xonlaridan boʻlgan İnäl Uzning ikki oʻgʻlidan birining nomi. Bu manbadan bilib olishimiz mumkinki, *Inal Uz* ham kishi nomi sanaladi.

تتüş *Tutuş/Tutush-*kishi oti. Turdosh ot maʼnosida “olishish”, “tortishish” singari maʼnolarni izohlashi keltirilgan. Shu maʼnolardan kelib chiqqan holda, “tortishish va olishuvga usta” inson maʼnosini ifodalaydi.

اتر *Ötär/Oʻtar-*kishi nomi. Bu hozirda ham mavjud ekanligi bilan asarda qoʻllanilgan boshqa antroponimlardan farq qiladi.

تقش *Toqış/Toʻqish-*kishi nomi. Turdosh ot sifatida “jang”, “urush” maʼnolarini bildiruvchi ot atoqli nom boʻlib kelganda “jangchi” maʼnosini ifodalashga xizmat qilgan.

تكش *Tekiş/Tekish-* erlar oti deya izohlangan bu nom, Alouddin Muhammad Xorazmshohga berilgan nom edi.

كمش *Kümüş/Kumush-*joriyalardan birining ismi. Asarda bir oʻrinda ayollarga beriladigan nom qayd etilgan. Bu nom Kumush boʻlib, bugungi kunda anglatadigan maʼnosidan chetlashmagan. Turdosh ot maʼnosida esa kumush metali nazarda tutilgan.

تتق *Tutuq/Tutuq-*erkaklar ismi deb keltirilgan, ammo izoh berilmagan. Bu mazmundagi turdosh ot ham qayd etilmagan. Demak, faqat antroponim vazifasini oʻtagan deb ayta olamiz.

قمق *Qumuq/Qumuq-* oʻsha davrdagi beklardan birining nomi. Asarda Mahmud Qoshgʻariy aynan Qumuq ismli bu kishi bilan uchrashganligini aytib oʻtadi.

Shuningdek, Qaban, Qulbaq, Qutan/Qo(u)tan, Beglan, Cho`g`lan, Budrach, Jag`ribek-jag`ri(lochin), ya`ni Lochinbek, Bug`raxan-bug`ra(tuya)-Tuyaxon kabi antroponimlarni uchratishimiz mumkin.

اتش *Utush*/Utush-erkaklar ismi sifatida berilgan. Turdosh ot ma`nosida “o`yinda yutuvchi” tarzida izohlangan. Turdosh ot ma`nosidan kelib chiqqan holda, “o`yinda yutuvchi bola” ma`nosini ifodalashga xizmat qilgan.

Sukman esa pahlavonlarga beriladigan laqab, umumiy nom ma`nosida qo`llangan.

Asarda keltirilgan nomlardan ularning qaysi urug` yoki qabilaga mansubligini bildirish maqsadida muallif urug` nomini, etnonimlarni ham berib o`tgan.

بكتر *Bektür*/Bektur- erkaklar nomi. Asli **bek tur**–“doim o`rningda tur;ko`p yasha” degan ma`nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Qatmish nomi ham Bektur nomi bilan ma`nodoshlikni hosil qila oladi.

Badruq, Bulg`aq, Qulbaq kabi antroponimlar ham berilgan. Shuningdek, Seljuk nomi turk sultoni bo`lgan Saljuqning turkiy tildagi variantidir. Aynan bir nomning ikki xil fonetik shakli sanaladi.

Asarning so`ngida qayd etilgan ism esa Qalalduruq bo`lib, bu nomga ham hech qanday izoh berib o`tilmagan. Asarning yana bir o`ziga xos qiziq tarafi shundaki, “Devoni lug`atit turk” asarida deyarli faqat erkaklarga xos antroponimlar berilgan bo`lib, bir o`rindagina ayollarning ismi qayd etilgan. Bir-ikki o`rinda umumiy nom sifatida *uzuk* va *qatun* so`zlari berib o`tilgan bo`lib, ammo ular atiqli nomlarga misol bo`la olmaydi.

Xulosa qilib shuni ayta olamizki, biz yashab turgan davrda asl turkiy antroponimlar iste`moldan chiqib qolgan. XI asrda va undan avvalgi asrlarda yashagan kishilar ismlarida ko`p takrorlanuvchi oxirgi qism –ish, -ush, -uq, -an kabi qo`shimchalar bo`lganligini mazkur asardan bilib olishimiz mumkin. Bugungi kunda farzandlarga berilayotgan ismlar tarkibida bunday morfemalar mavjud emasligini ko`rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ernest Begmatov “O`zbek ismlari izohi”. Toshkent: O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2016.
2. Mahmud Qoshg`ariy “Devoni lug`atit-turk”. Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.

IQON SHEVASIDAGI AYRIM LEKSEMALARNING “DEVONU LUG`ATIT TURK” DAGI ASL TURKIY SO`ZLARGA MUNOSABATI

OF SOME LEXEMAS IN THE IKON LANGUAGE RELATIONSHIP TO ORIGINAL TURKISH WORDS IN "DEVONU LUG`ATIT TURK".

*Xidraliyeva Zoxira Riskulovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o`zbek tili va adabiyoti universiteti katta o`qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`atit turk” asarida qayd etilgan va hozirda Iqon shevasida faol qo`llanib kelinayotgan ayrim leksemalarning leksik-semantik xususiyatlari haqida bayon qilingan.

Kalit soʻzlar: yozma yodgorlik, adabiy til, sheva, lahja, milliy til, turkiy til, dialektal soʻz, konvergeniya, leksik birlik, semantik oʻzgarish.

Annotation. The article describes the lexical and semantic features of some of the lexemes mentioned in Mahmud Kashgari's *Devonu lugʻatit turk*, which are currently actively used in the Iqon dialect.

Key words: written monument, literary language, dialect, dialect, national language, Turkish language, dialectal word. convergence, lexical unity, semantic change.

Soʻnggi yillarda madaniy jarayonlarning konvergeniyalashuvi natijasida milliy tilimizdagi ayrim soʻzlarning arxaiklashayotganligini kuzatish mumkin. Shu bilan birga, bunday soʻz va iboralar juda koʻp shevalarda hali faol qoʻllanib kelinayotganligi lisoniy imkoniyatlarimizning kengligini koʻrsatadi va shu imkoniyatlarni amalga oshirish, oʻz navbatida milliy tilimizning leksik tarkibi sinonimik qatorlarining boyishiga xizmat qiladi. Har qanday til yoki lahjaning oʻz tarixi, qadimiy lisoniy, ijtimoiy ildizlari boʻladi. Bu oʻzbek tilining Iqon shevasiga ham tegishli. Iqon shevasi qadimiy shevalardan biri boʻlib, uning lugʻat fondida dialektal soʻzlarning aksariyati umumturkiy tilning muhim tarkibi sifatida oʻzaro muomala jarayonida qoʻllanib kelinayotganligi juda ahamiyatlidir.

Koʻpgina ilmiy tadqiqotlarda shevalarning qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tiliga munosabati haqida gap ketgudek boʻlsa, birinchi navbatda, Mahmud Koshgʻariyning “*Devonu lugʻatit turk*”, Oʻrxun-Enasoy obidalari tili va shevalardagi soʻzlar muqoyasa qilinadi [Йўлдошев 2002:2]. “*Devonu lugʻatit turk*” dagi oʻzbek shevalarini monografik planda tadqiq etish jarayonida juda koʻp masalalarni, tilshunoslikdagi ayrim muammoli oʻrinlarni oydinlashtirishga yordam beradi. Prof. A. Ishayev “*Devonu lugʻatit turk*” dagi til faktlarining asosiy qismi hozirgi oʻzbek adabiy tiliga nisbatan uning shevalarida koʻproq uchrashini taʼkidlab oʻtgan [Ишайев 1971:67]. Haqiqatan, oʻtgan oʻn asrlik tarixga qaramasdan, Iqon shevasining leksik tarkibida ham “*Devonu lugʻatit turk*”dagi aksariyat leksemalarning faolligini, ayrimlarining fonetik, morfologik, leksik, semantik oʻzgarishlar bilan qoʻllanayotganligini kuzatish mumkin.

Iqon shevasi qadimgi turkiy tillar oilasining kichik bir boʻlagi sifatida oʻzining lugʻat tarkibida koʻplab umumturkiy soʻzlarni saqlab qolgan. Shuning uchun shevaning turkiy tillarga munosabatini aniqlashda sheva leksikasini, xususan, M. Koshgʻariyning “*Devonu lugʻatit turk*” asaridagi soʻzlar bilan qiyoslab oʻrganishni maqsad qildik. “*Devonu lugʻatit turk*”da mavjud soʻzlarning adabiy til va shevalarda ham, aynan, bir xil shakl va maʼnoda qoʻllanuvchi variantlari tahlilga tortilmadi, faqat, quyidagi xususiyatlarga eʼtibor qaratildi:

1. “*Devonu lugʻatit turk*” asarida mavjud hamda adabiy til yoki shevada fonetik oʻzgarishga uchragan soʻzlar. Masalan:

“Devonu lug‘atit turk”da	Shevada	Adabiy tilda
jandaq (DLT. I, 51);	ja:ntaq	yantoq (tikan)
jilan (DLT. I, 36)	jila:n	ilon
jip (DLT. I, 8)	jip	ip
jundi (DLT. I, 37);	jü:ndi	yuvindi
čibiq (DLT. I, 361);	čibiq	chiviq
qariš (DLT. I, 350);	qa:rış.	qarich
kesäk (DLT. I, 372)	käsäk	kesak
baldu (DLT. I, 395);	ba:lta	bolta.
qoyurmač (DLT. I, 454);	qoyurma:š	qo‘g‘irmoch
sigil (DLT. I, 375);	siñir	<u>so‘gal</u>
ačïy (DLT. I, 94);	a:žiq	achchiq

2. “Devonu lug‘atit turk”da ham, shevada ham mavjud, ammo adabiy tilda qo‘llanmaydigan so‘zlar.

Iqon shevasi leksikasini “Devonu lug‘atit turk”dagi so‘zlar bilan qiyosan o‘rganish natijasi: “Devonu lug‘atit turk”da mavjud bo‘lgan ko‘pgina so‘zlarning faol iste’molda ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, **añiz** – bug‘doy va boshqa donlar o‘rilib olingach, yerda sochilib qolganlari, to‘kilgan cho‘p qismi [Махмуд Кошғарий 1960:120] (DLT. I, 120). Ushbu leksema boshqa sheva va tillarda ham mavjud bo‘lib, ularning ma‘nosi turlicha: gagauz. *añiz* – doni o‘rib olingan dala; qozoq. *añiz* – haydalgan yer; turkm. *añiz* – don ekiladigan yer; turk: donli o‘simliklarning yerda qolgan ildizi; 1. *añiz* – ekin olingandan keyin bo‘sh qolgan yer; 2. Ekilmay qolgan yaroqli yer [Абдуллаев 1961:19]. Qorabuloq shevasida ham don ekinlari o‘rib olingan yer, aynan, DLTda qayd etilgan ma‘noga mos [Бегалиев 2002:10]; Qarnoq shevasida ekin o‘rib olingan yerda qolgan bug‘doy poyalari [Холмедова 2005:60]; Turkiston shevasida *añiz* – bug‘doyi(don ekinlari) o‘rib olingan yer [Мухаммаджонов 1981:73].

Ko‘rinadiki, *añiz* leksemasi, asosan, ekin ekiladigan **dala** yoki **yer** ma‘nosini ifodalab kelgan. Iqon shevasida esa *a:ñiz* bug‘doyning somondan yirik bo‘lgan poyasini ifodalab, chorva mollarga beriladigan xom-ashyoning bir turi sifatida ma‘nosi toraygan hamda konkretlashgan. Qarnoq shevasida esa *bug‘doy poyalari* nazarda tutilgan, lekin ekin o‘rib olingan yerdagi poyalarga urg‘u berilgan.

adaš (DLT. I, 92) – “Devonu lug‘otit turk” da bu leksemaning *do‘st*, *o‘rtoq* ma‘nosini ifodalashi qayd etilgan. Ushbu leksema “Qutadg‘u bilig” asarida ham *do‘st*, *o‘rtoq*, *oshna*, *og‘ayni* ma‘nosida kelishi va **at** leksemasiga **-düş** affiksining qo‘shilishidan hosil qilinganligi qayd etilgan [Xolmurodova 2020:2]. Iqon shevasida ushbu leksema ismdosh, ya‘ni ismlari bir xil bo‘lgan kishilarga nisbatan qo‘llanadi. Masalan: *A:dimis bir äkä, a:daš äkämmis. Vene:rä ajto:m, Ilma:ra ajto:m, Gö:zäl si:ñnimäm năbăräläriniñ a:dini Mühä:mmät qo:jipti, hä:mmäsi a:daš o:pti*. Hozirda ushbu leksema adabiy tilda ham, Iqon shevasida ham semantik o‘zgarishga uchragan. Ammo, “Devonu lug‘otit turk” matnidagi ma‘no bilan shevadagi ma‘no “o‘xshashlik” semasi orqali bog‘lanadi. Asarda *qarashlari bir xil, yoshi bir xil* semasi mavjud bo‘lsa, shevada *ismlari bir xil* semasi bilan namoyon bo‘lgan. Shevada **du:daš** leksemasi ham mavjud bo‘lib, bir-biriga qofiyadosh ismlarga aytiladi: *Närzilla: Päjzilla:, Xajrilla: hä:mmäsi du:daš*. Ushbu leksema “Devonu lug‘otit turk”da: **tüdüš** tarzida uchraydi va: 1) ba‘zisi ba‘zisiga o‘xshash bir narsaga aytiladi. **tü** *soch, qil ma‘nosida – düş birgalik, yaqinlikni bildiruvchi qo‘shimcha*; 2) rangdosh, turdosh, bir xil rang kabi ma‘nolarni ifodalagan (DLT. I, 385, 386).

irik – “Devonu lug‘otit turk”da ushbu leksemaning *qattiq, dag‘al* ma‘nolari qayd etilgan [Кошғарий 1961:101]. Iqon shevasida esa **i:rik** shaklida qo‘llanib, uning asosiy ma‘nosi hozirgi o‘zbek adabiy tilida ifodalangan narsalarning yirik, katta hajmdagi shakli tushuniladi. Masalan: *Ö:rik, a:lmanin i:rigini sa:tamis, ma:jdasini ta:rqa:tamis, ja:masa ka:mpot, vä:re:nä qilamis. Majda ma:l ba:qqan ja:xšina, i:rik ma:l ba:qqan jaxšina, pa:jda qa:jsi bi:ridä köp?* Shuningdek, shevada ushbu leksemaning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi *dag‘allik, qo‘pollik* ma‘nosi ham kuzatiladi: *A:vsinimn sō:zi žā: i:rig-i:rik* – Ovsinimning gapı juda yirik.

börk ~ qalpoq, bosh kiyim: *tatsiz türk bolmas, bašsiz bōrk bolmas.* (DLT. I, 333); **börk** – shapka [DTS. 1969:118], bosh kiyimi, telpak [Абдуллаев 1961:29]. **börk** leksemasining “Qutadg‘u bilig” asarida ham “bosh kiyim” ma‘nosida qo‘llanishi qayd etilgan [Xolmurodova 2020:25]. *bō:rk* – leksemasi shevada kishilarning xarakterini ifodalovchi “tortinchoq”, “odamovi” ma‘nosida keng qo‘llanadi. Masalan, *Nimazar, Ta:šbajin: qī:zī žā: bō:rg ā:kā, a:damyā qo:šilma:jdi. A:jaš žā: bō:rk, undin sō:z a:b o:majdi, un(m) b‘lān še:rik o:sañ, ja:rilib ö:lāsā.* So‘zning bosh kiyim ma‘nosi va shevadagi ma‘nosida bog‘liqlik mavjud, ya‘ni asarda “boshni yopmoq” ma‘nosi bo‘lsa, shevada “yopiq xarakter” ma‘nosi bilan namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga ushbu leksema ba‘zi iboralar tarkibida ham uchraydi: Masalan, *Buzilyan ö:jin bō:rkiga tā:gmā. Qo:ja be:sā e:rkini, kü:ndä bulya:r bō:rkini.*

“Devonu lug‘otit turk”da **tünäk** leksemasi zindon, qamoqxona (DLT. I, 387) ma‘nosini ifodalagan, ya‘ni “tunamoq”, “tunaydigan joy” ma‘nosini anglatgan. Shevada esa **tünäk** (klodovka) ~ kichkina, qorong‘u xona. Zaxiradagi mahsulotlar va turli ro‘zg‘orda ishlatiladigan buyumlar saqlangan. *I:šlätmäjdo:n bujumnarni tünäkkä ä:kkirip qoj. Tünäktä qa:p köp, xuda: bilä:ttä:, u:nin i:čidä ni ba:r.* Ushbu leksemaning “Devonu lug‘otit turk”dagi ma‘nosi bilan shevadagi ma‘nosi *qorong‘u xona, kichkina xona* semasi orqali bog‘lanadi.

atlandi leksemasi otga minmoq ma‘nosini ifodalab kelgan. Ot-ulovni egarlash, jo‘nab ketish kabi ma‘nolarni anglatgan: *er atlandi* ~ u odam otga mindi. (DLT. I, 281); Shevada bu leksema *biror joyga borishni jazm qilish, yo‘lga hozirlik ko‘rish, tayyorgarlik* kabi ma‘nolarda qo‘llanib, ot-ulov, transport vositasi voqelanmaydi, ifoda semasi “biror joyga hozirlik” tushuniladi: *Ke:dišgä a:tla:nip turipma; To:jya ba:ramis, a:tla:nip tur.*

bayir ~ jigar. (DLT. I, 341). **Bayir** leksemasi shevada *jigar* ma‘nosi bilan birga, *qalb, ko‘ks, yaqin qarindosh* kabi birqancha ma‘nolarni ham anglatadi: *ba:yrī pütün* (bag‘ri butun), *ba:yrī qa:ttiğ* (qalbi qattiq); *ba:yrin qo:yr* (jigarni qovur).

tuyaqliq ~ idishlar og‘zini yopadigan narsa tayyorlash uchun mo‘ljallangan yog‘och deb izohlangan (DLT. I, 461); Ushbu leksema shevalarda fonetik o‘zgarishlar bilan **tuvaq** tarzida uchraydi [ЎХИЛ, 1971:262] hamda “o‘choqning og‘zini yopadigan qopqoq” yoki “qozonning og‘zini yopadigan qopqoq”ni anglatadi. Iqon shevasida **tuvaq** ~ o‘choqning og‘zini yopib qo‘yadigan qopqoq ma‘nosini ifodalaydi: **Tuvaq** b‘lān o:čayin a:yzini ja:ptiñna? **Tuvaq** leksemasida “predmetning og‘zini yopadigan qism” asosiy sema saqlangan.

Yana, “Devon”da ko‘plagan leksik-semantik o‘zgarishga uchragan leksemalarga misollar keltirish mumkin: **kezik** ~ kez, kezag, ishda navbat: *Senin kezigin keldi* ~ Sening navbating keldi. (DLT. I, 372); Iqon: **kāzāk: Ma:lkāzāk kimdā?** ~ Mol boqish navbati kimda? *Kāzāk bilān kirinār* ~ Navbat bilan kiringlar; **baldiz** ~ erkaklar xotinning o‘zidan kichik qiz birodariga aytiladi (DLT. I, 13); **baldiz** ~ qayinsingil. Iqon: **ba:ldiz** ~ kuyov uchun ayolining tug‘ishgan va qarindosh singillariga aytiladi. **Ba:ldizlarim** köp, sō:lläšip päräjnä; **anyardi** ~ ond, qasam ichirdi: *Ol anī anyardi* ~ U unga qasam ichirdi. (DLT. I, 230); Iqon: **anyardi** ~ tushundi, angladi. *Se:ñ sō:ziñni anyarmapma; aṇḍidi* ~ hiyla qildi. *Avči kejikni aṇḍidi.* ~ Ovchi kiyikni tutish uchun panaga berkinib hiyla qildi. (DLT. I, 302); Iqon: **a:ndidi** ~ poyladi: *Ke: ba:rarākā de:p a:ndip turdim; terinčāk* ~ xotinlarning yengi yo‘q ust kiyimi. (DLT. I, 467); Iqon: **tā:rinžūk** ~ kelinlarning ko‘rpa-to‘shak ustiga solinadigan kashtali choyshabi: *Feru:za kānna:jamīn tā:rinžägi čiräjlik ākā; qağ* ~ danak,

mag'iz: *Erük qaqi* ~ o 'rik danagi; *qaq et* ~ *qoq go'sht* va har bir qotgan narsa. (DLT. I, 326); Iqon: **qa:q** ~ quritilgan meva, qovun va go'shtga nisbatan qo'llanadi: *Qa:yun qa:qi*, *a:lma qa:qi*, *örük qa:qi*, *qa:q et*; **kek** ~ kek, xusumat, o'ch. (DLT. I, 327); Iqon: **käk** ~ gina. Odatda, ushbu leksema *käk-ki:nä* tarzida juft holda qo'llanadi. *Män u:rišsamam*, *qirilsamam käk-ki:nä qimajma*, *sö:lläj bärämä* kabi.

Demak, yuqorida keltirilgan misollardan shunday xulosaga kelish mumkinki, asarda berilgan leksemalar til taraqqiyoti natijasida ayrim fonetik, leksik, semantik o'zgarishlar bilan bizgacha yetib kelgan. Natijada, ayrim leksemalarning semantikasida torayish yoki kengayish kuzatiladi, ammo leksik birliklardagi asosiy semalar saqlanib qolgan.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ҲАҚОРАТНИ ИФОДАЛОВЧИ ЗООМЕТАФОРАЛАРНИНГ ТИПОЛОГИК ТАСНИФИ

THE TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF ENGLISH ZOOMETAPHORS EXPRESSING INSULT

Tuxtasinova Zilola Mukumovna,
Qo'qon davlat pedagogika insituti katta o'qituvchisi

Annotation. *This article presents the typological classification of zoometaphors that express insult in the English language. The article also highlights the role of zoometaphors in the English culture.*

Key words: *zoometaphor, classification, typology, culture, image, figurative meaning.*

There are an enormous number of classifications for common metaphors in contemporary linguistics. Zoometaphor is a method of using images to describe a person in language. The essence of metaphor is associative identification, which makes it possible to use a nominative act to connect the phenomena of various subject areas. On the one hand, in zoometaphor, the image of an animal is given anthropomorphic characteristics, and on the other, this image is projected onto a person, who is given zoomorphic characteristics. It has been stated that one of the ways of giving evaluative remark to the person is through zoometaphors. [Тухтасинова 2022:2]

The premise of the zoometaphor is a generalized picture that mirrors a splendid component, the most quality of a given creature, effortlessly fathomed in the personalities of the speakers. The evaluative qualities of a person and his behavior are frequently identified by the names of animals: the lion is powerful, the donkey is obstinate, the fox is sly, the rabbit is coward. Purposes behind the metaphor ought to be looked for not in semantics, but rather in that frame of mind, in the arrangement of information. Here one notices the act of transition from one field in the thesaurus to another, for example, "wild animals, dangerous" to another "human properties" can be found in linguistic imagery. However, in order for such a transition to be complete and possible, one needs to be aware that the dove is gentle and harmless, the bear is clumsy but strong, the hare is cowardly and shy, and the snake is insidious. This change doesn't have a place with the verbal-cooperative level, it is a result of information. The idea of a cultural code is used as a key to understanding the cultural picture of the world. Any image can be translated to a semantic level, verbalized, and its essence, cognitive, and emotional content, can be revealed by constructing an appropriate text. However, the image only owes its origin and appearance to knowledge. It appears when we leave the surface-associative level and plunge into the thesaurus. The key to understanding a particular culture is the cultural code; distinctive cultural traits that peoples have inherited from their ancestors;

it is data encoded in a structure that makes it conceivable to distinguish a culture. A set of mental images that are associated with a certain set of stereotypes is defined by the cultural code. This social oblivious isn't what is said or obviously understood, however the thing is stowed away from understanding, yet shows itself in activities. The social code of a country assists with grasping conduct reactions.

Culture is presented as a system of communication and information exchange within the semiotic (sign) approach, and cultural phenomena are viewed as a system of signs. The conceivable outcomes of understanding and deciphering society can be acknowledged utilizing different sign frameworks (or dialects of culture): normal language, old stories, customs, family things, hunting or different exercises, ceremonies, services, manners, kind of staying, through imaginative pictures of different sorts workmanship, composed text, and that's only the tip of the iceberg.

The language of culture is a bunch of all sign strategies for verbal (verbal) and non-verbal correspondence, with the assistance of which socially critical data is communicated. The meanings of culture, or content that cannot be expressed directly or unambiguously, are the focus of cultural languages.

When culture is decoded, metaphors are seen as a way to linguistically model human existence in the same way that the natural world around us does.

In this research, the most popular classification of zoometaphoric insults are considered. In this case, we will talk about the strong (goat and the like), medium (bull, sheep, shark, etc.) and weak (butterfly, chicken etc.) insults.

From the cultural point of view zoomorphisms may be used as the means of representation of praise [Alisherovna 2022:1], and may also be used to express insult towards people.

The primary classification of zoometaphors is typological, according to which zoometaphors are classified by the nature of the producing zoonym, that's according to the animal's belonging to a biological type and species. O. E. Frolova suggested to classify the names of animals into: domestic, wild and insects. [Фролова 2005:140] According to Russian scholar A. S. Maslov the classification of Russian invective zoometaphors consists of the names of protozoans, parasites, insects, reptiles, fish, birds, rodent and large animals. [Маслов 2014:67] The following groups of zoometaphors expressing insult have been found in the English language:

1. Names of parasites: parasite (a person who lives at the expense of another), worm (an unpleasant person who does not deserve respect), louse (a contemptible person, especially an unethical one), etc.;

2. Names of insects: butterfly (a showy or frivolous person), caterpillar (a person who preys on others; extortioner.); beetle

(about a greedy, stingy, stingy person); cockroach (a person or a member of a group of people regarded as undesirable and rapidly procreating), etc.;

3. Names of fish: shark (a person who victimizes others, as by swindling or cheating), whale (extremely overweight person) etc.;

4. The names of reptiles: snake (a treacherous or deceitful person.), viper (a spiteful or treacherous person, a person who harms other people) etc.;

5. Bird names: woodpecker (ethnic slur, an offensive epithet toward white people, especially poor rural whites); chicken (a cowardly or fearful person. a young or inexperienced person, especially a young girl.), rooster (A violent or disorderly person.), penguin (a nun), parrot (a person who, without thought or understanding, merely repeats the words or imitates the actions of another;

6. Names of rodents: ferret (*derogatory slang for a horrendously ugly military style haircut similar to a high and tight*), a rat (*hateful person, liar, double-crosser*), otter (a man who is slender and hairy), mouse (*a timid or spiritless person*) etc.;

7. Names of large animals: sheep (a person who is meek, stupid, timid, submissive), goat (A person who takes the blame for a faulty outcome.), a pig (a dirty, gluttonous, or repulsive person), a wolf (a fierce, cruel, or greedy person), a donkey (about a stupid, stubborn person), etc.

To sum up the analyses of the classification and the proposed typology of invective zoometaphors show that zoonymic insults are expressive and actively function in various discourses, integrating into the lexical system of the English language. They represent the active layer of the vocabulary. The presented classification make it possible to generalize, systematize and describe in detail the most frequent zoometaphorical units in the English speech usage.

The list of used literature

1. Alisherovna, K. D. (2022, December). Zoomorphisms as the means of representation of praise concept in the english linguistic culture. in *interdiscipline innovation and scientific research conference* (Vol. 1, No. 4, pp. 53-55).

2. Маслов А. С. Зоометафоры-инвективы в современном русском языке (экспериментальное исследование)/ специальность 10.02.01 - русский язык. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Белгород, 2014. –252 с.

3. Тухтасинова, Т. (2022). А Ўзбек лингвомаданиятида лисоний шахсни салбий баҳолаш моделининг шакллари: ўзбек лингвомаданиятида лисоний шахсни салбий баҳолаш моделининг шакллари. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/7131>

4. Фролова, О.Е. Переносные значения названий животных в толковых словарях (антропоцентрический аспект) / О.Е. Фролова //Русский язык в научном освещении. - №2 (10). - 2005. - С. 137-158.

KASHTACHILIK TERMINLARINING SOHAVIY LUG‘ATLARDA TALQIN ETILISHI

INTERPRETATION OF EMBROIDERY TERMS IN INDUSTRY DICTIONARIES

Bahodirova Gulruh Bahodirovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Annotation. *The lexicographical interpretation of embroidery terms in industry dictionaries presents us with a number of tasks. First of all, the general structure, corpus and microstructure of the explanatory dictionary of embroidery terms of the Uzbek language should be determined.*

Key words: *dictionary, terminology, embroidery, term, corpus.*

Ma’lumki, til lug‘at qatlamining muayyan aspekti ahamiyatini ochib berish asosiy leksikologik tushuncha va kategoriyalarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Jumladan:

- 1) leksikaning tizimlilik xususiyati;
- 2) so‘zning leksik ma’nosi;
- 3) so‘z ma’nosining semasiologik va onomasiologik aspekti;
- 4) ma’noning paradigmatic va syntagmatic tavsifi;
- 5) so‘z ma’nosi va uning hissiy, ta’siriy, uslubiy tavsifi;
- 6) asosiy leksik kategoriyalar: ko‘p ma’nolilik, sinonimlik, omonimlik, antonimlik va boshq.

[Бахриддинова 2020:252].

Aksariyat zamonaviy sohaviy lug‘atlar kabi kashtachilik terminlari lug‘ati megaqurilmasi ham quyidagi qismlardan tashkil topadi:

- 1) kirish;
- 2) lug‘at bilan ishlash bo‘yicha yo‘riqnoma;
- 3) lug‘at korpusi;
- 4) ilovalar.

Kirish qismida lug‘atning umumiy xarakteristikasi – maqsadi, zarurati, tuzilishi va boshqalar haqida ma’lumot keltiriladi. Lug‘atni ochib beradigan bu qismda, odatda, lug‘atdan foydalanish va uni tuzishning umumiy tamoyillari to‘g‘risida ma’lumot beriladi.

Lug‘at megaqurilmasidagi ikkinchi komponent **lug‘at bilan ishlashga doir metodik tavsiyalardan** tashkil topadi. Ushbu qism turli lug‘atlarda turlicha, masalan, “Tuzuvchilardan”, “Lug‘at ustida ishlash bo‘yicha ko‘rsatma”, “Lug‘atdan qanday foydalaniladi?”, kabi sarlavhalar bilan beriladi. Leksikografiyada lug‘atning ushbu qismi metodik qurilma, o‘quv-metodik kompleks, o‘quv-uslubiy qurilma kabi turli terminlar bilan yuritiladi.

Metodik qurilma har qanday lug‘atning ilmiy-metodik asosini tashkil etadi, lug‘at ustida ishlash prinsipini tushuntiradi. Lug‘atdan foydalanishni qulaylashtirish uchun xizmat qiluvchi turli ma’lumotlar – alfavit ko‘rsatkichi, shartli belgilar, qisqartmalar va leksikografik pometalarga izoh beriladi [Бахриддинова 2020:58]. Kashtachilik terminlari lug‘atining ushbu bandida lug‘atda kashtachilik terminlarining berilishi, jumladan, so‘zlikning tartiblanish mezon – alfavit tartibli yoki mavzuviy lug‘at ekani, lug‘at maqolaning ichki qurilmasi, keltirilgan pometalari, illyustratsiya va rasmi ilovalar, etimologik izoh va boshqalar haqida ma’lumot keltiriladi.

Korpus har qanday lug‘atda bo‘lgani kabi kashtachilik terminlari lug‘atining ham asosini tashkil qiladi. Ushbu lug‘at izoh tipida bo‘lgani sababli lug‘at korpusi – so‘zlik lug‘at maqolalardan tashkil topadi. So‘zlikning korpus tarkibida joylashuvi alfavit tartibiga asoslanadi. Lug‘at terminologik xarakterda bo‘lgani sababli so‘zlik, asosan, terminlarni qamrab oladi. Kashtachilik terminlarining struktur-grammatik tarkibi turli shakllarda bo‘lgani sababli so‘zlik quyidagi til birliklaridan tashkil topadi:

- 1) leksemalar;
- 2) kengaygan birikmalar;
- 3) so‘z birikmalari.

Kashtachilik terminlari lug‘ati uchun **so‘z tanlash va so‘zlikni shakllantirishda** quyidagi mezonlar yetakchilik qiladi:

1. Lug‘atda bosh so‘z – termin-orfogrammani belgilash. Ishning avvalgi boblarida ko‘rib o‘tilganidek, soha terminologiyasida o‘zlashma terminlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. O‘zbek tilining talaffuz imkoniyatlaridan kelib chiqib, o‘zlashma terminlarni, shuningdek, o‘z qatlamga mansub terminlarni ham yozishda ko‘p hollarda fonetik yozuv yetakchilik qilgan. Natijada soha terminologiyasida variantlilik yuzaga kelgan. O‘zlashma terminlarning ayrimlarini yozishda **shakliy-grafik yozuv** (*sherozi, fo‘ta, zardevor, kultapo‘shak, joyipartof, ro‘yijoy, ro‘yipartof, peshonaband*), o‘z qatlamga mansub terminlarning ayrimlarida **morfologik yozuv** (*jiyak, igna, bo‘xchapech, bo‘xchapo‘sh, kirpech*), aksariyatining yozilishida **fonetik yozuv** (*futa/fute/po‘ta/pota, shirozi/cherizi, zaldevor/zoldivor/zaldevor, iyna/nina, kulo‘ta/kulta/kulutapo‘shak/kultapechak /kultapushak, jahay/jahak; ro‘yijo/ro‘jo, joyparto, ro‘ypatto, peshanavat, bo‘xchapatto*) tamoyili yetakchilik qilgan.

Bunday vaziyatda termin-orfogramalarni aniqlash ancha murakkab bo‘lib, har bir terminga individual, xususiy meyorlardan kelib chiqib yondashish talab etiladi. Meyorshunos S.Karimovning ushbu fikrlari diqqatga molik: “Xususiy meyorlar sifatida qaraladigan kasb-hunarga oid til birliklari meyorlari haqida so‘z yuritish ham ahamiyatli. Bu til birliklari turli kasblar va hunarmandchilikka doir atamalarni qamrab olgan bo‘lib, ular tilimizda ham yozma, ham og‘zaki tarzda meyorlashgan.

Ularning ma'lum qismi lahjaviy xarakterda ekanligini ham unutmasligimiz lozim" [Каримов 2002:267].

Terminologiya xilma-xillikni yoqtirmaydi. Terminning yagona grafik shaklini aniqlash ularni leksikografik izohini berishda ham qulaylik tug'diradi. Kashtachilik terminlarining lug'at shaklini aniqlash, termin-orfogrammani ilmiy asoslashda quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

1) sohaga oid termin-orfogrammalarni belgilashda shakliy (grafik) va morfologik yozuv tamoyiliga ustunlik beriladi. Dialektal variantlar orasidan talaffuz emas, shakliy, morfologik, tarixiy etimologik asosga tayangan shakl tanlab olinadi: *jiyak, kirpech, angushtvona, kanava, qoziqlungi*;

2) tarkibida *gul, qars, kam, rang, xalta, nusxa* komponentlari ishtirok etgan qo'shma terminlar qo'shib yoziladi: *atirgul, chinnigul, paxtagul, jiydagul, dastagul, bodomgul, beshgul, anorgul, binafshagul, qashqargul, kuyovqars, boshqars, itqars, belqars, to'yqars, xatnaqars, kamkashta, kambarg, shonaxalta, oynaxalta, choyxalta, qoshiqxalta, samarqandnusxa, bodomnusxa, qalampirnusxa*;

3) asosdan anglashilgan narsa, predmetni boshqa narsaga o'xshashatish, nisbatlash ma'nosini bildiruvchi qo'shma terminlar qo'shib yoziladi: *qushpanja, ilonizi*;

4) asosdan anglashilgan narsa, predmetning belgisi, miqdori asosida bildiruvchi qo'shma terminlar qo'shib yoziladi: *qoraqo'rg'on, qo'shbarg, qo'shbodom*;

5) asli qaratqichli birikmaning leksemaga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma terminlar qo'shib yoziladi: *ignaband, ignabog'ich*;

6) boshqa tildan aynan o'zlashtirgan yoki so'zlashma-so'z tarjima qilish orqali hosil qilingan qo'shma terminlar qo'shib yoziladi: *sebarga, gulishashbarg, hashtbarg, haftbarg, chorbarg, shobarg (shohbarg – eng katta barg), chorgul*.

7) qo'shma fe'l shaklidagi termin qismlari ajratib yoziladi: *gul solish, naqsh solish, qosh chiqarish, tish chiqarish, hoshiya chiqarish*;

8) kengaygan birikmali, murakkab tarkibli terminlar ajratib yoziladi [Лотте 1968:119]: *qush ko'zi, bulbul ko'zi, mushuk ko'zi, o'rdak bo'yni, yo'rmab tikish, to'rlab tikish, qo'lda tikish, qo'lda tikish kashtachiligi; oqdan chiqarish, qoradan chiqarish, tirkama gul, yetalatma gul; xom chok, yo'rma chok, bosma chok, erkin chok, chizma chok, ixtiyoriy chok; olti lola, sakkiz lola, o'n ikki lola; katta ko'ylak, nikoh ko'ylak, kelin ko'ylak; terma sanama, chizma sanama, bosma sanama*.

2. Lug'atda adabiy tilda uchramaydigan terminlarning qamrab olinishini ta'minlash. Mavjud lug'atlarni ko'zdan kechirishdan ma'lum bo'ladiki, ulardan o'zbek xalqining ijtimoiy, madaniy hayoti, kasbi, hunarmandchiligi, jumladan, kashtachilikka oid terminlarning ma'lum qismigina joy olgan. Masalan, soha vakillari, xususan, Kitob, Shahrisabz aholisi nutqida, **adabiy tilda mavjud bo'lmagan o'nga yaqin rang nomlari uchraydi.**

Rang – kashtachilikda badiiy ifoda vositasi. Shu sababli kashtado'zlar rang tanlashga ham alohida e'tibor qilishgan. Ba'zan rangli iplar ramziy ma'noda ishlatilgan, rang inson kayfiyati, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi. Bu islom madaniyati bilan ham aloqador. *Oq rang* ilohiylik, baxt, poklik ma'nosini anglatgan va ko'pincha iroqi do'ppilarning asosini to'ldirishda oq rangli ipdan foydalanilgan. Gul, lola kabi naqshlarni tikishda yasharish, barhayotlik ramzi bo'lgan *qizil* guruhiga kiruvchi ranglar – *qizil, shol, bika, gulovi, pushtigul, qirmizi* ranglardan, buta, shoxlarni tikishda *jigarrang, barg* va yaproqlarni tikishda turli rivoyatlar, afsonalar va e'tiqodga ko'ra baxt ramzi, osmon, suv ramzi hisoblangan *yashil* guruhiga kiruvchi ranglar – *yashil, zaynovi, havorangdan*, erkaklar qalpog'ining asosini to'ldirib tikishda muqaddas osmon, erkaklar ramzi bo'lgan *ko'k* (moviy, nilobi) rang, kashta hoshiyasi, shuningdek, qiyomat qiyiq, fo'ta kabi marosim bilan bog'liq kashta buyumlarini tikishda g'am, qayg'u, ayriliq ramzi bo'lgan *qora* rangdan ko'proq foydalanilgan.

Aytib o'tilganidek, hudud aholisi nutqida faol ishlatiladigan *bika, to'taki, zaynovi, gulovi (gulobi), nilobi, shol, pushtigul, sovsan* kabi rang nomlari **adabiy tilda mavjud emas.** Rang

nomlarining nisbatan ko'pligiga kashtado'zlik, qalpoqdo'zlik, jiyakdo'zlik bilan qadimdan shug'ullanib kelgan hudud do'zandalarining ranglarni tanlash va ajratishga bo'lgan ehtiyoji sabab bo'lgan. Ular orasida *nilobi* (kavut, kabud)ning izohini "Amaliy san'at qisqacha lug'ati"da uchratdik:

Nilobi – och zangori rang. Naqshlarda gul va g'unchani, shuningdek, naqsh zaminini bo'yashda foydalaniladi [Булатов 1992:47].

Ushbu rang nomi o'zbek nutqida ham ba'zan ishlatiladi: *Kechki sun'iy yorug'lik nurida narsalar rangi sarg'ish-zarg'aldoq ko'rinadi. Ertalab tillasimon-binafsha tusda, kechqurun sariq-zarg'aldok, bulutli kunda kumushsimon rangda ko'rinadi. Oydin kechada esa, yashilsimon, nilobi-kulrang ko'rinish kasb etadi.*

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da forscha savsan so'zi keltiriladi. Ammo izohda u rang nomi emas, gul turi nomi sifatida talqin etiladi:

SAVSAN [f.] kt. ayn. gulsapsar. *Sabzalar uzra musalsal bo'ldi sunbul turrasi, Bir taraf savsan arosidin ravondur oblar.* Furqat [O'TIL 5/3 2006:688].

Aksariyat rang nomlarining gul rangiga nisbat berib yasalganini ushbu rangning safsar guli rangiga o'xshashligi bilan asoslash mumkin.

Umuman olganda, soha vakillari nutqida ishlatiladigan qizil rang guruhiga mansub binafsharangga moyil yorqin qizil turini bildiruvchi – **bika**, to'q binafsha-qizil turi nomi savsan, sariqqa o'xshash yorqin qizil rang nomi – **shol**, gul suvi rangiga o'xshash ochiq qizil rang nomi – **gulovi (gulobi)**, jigarrangga yaqin o'tkir qizil – **pushtigul**, ko'k rangning yashilga moyil turini bildiruvchi **to'taki**, yashil rangning sariqqa yaqin turi nomi – **zaynovi** kabi rang nomlarining izohli lug'atlarda berilishi adabiy tilda nomi mavjud bo'lmagan ranglarni o'zlashma so'zlar – rozoviy, aliy, fioletoy, salatoviy kabi nomlar bilan atashga barham beradi.

3. Lug'atda eskirgan, arxaik terminlarni berish tartibini oydinlashtirish. Umumiste'mol leksikada bo'lgani kabi kashtachilik leksikasida ham tarixiy yoki arxaik so'zga aylanish kuzatiladi. Masalan, "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan *kimsän* (do'ppiga bezak sifatida tikiladigan yupqa metal), munchoq turlari *boz munchoq, sata marjon, burta* (kiyimlarga chatiladigan girdak shaklidagi yupqa zar), *chuz* (qizil rangli zar tikilgan ipak gazmol) kabilar bugungi kunda eskirgan va ularning o'rnida mildiroq, pistoncha, pulakcha kabi yangi so'zlar paydo bo'lgan. Sohaviy lug'atda bunday so'zlarni keltirishga ehtiyoj yo'q. Ammo termin-vokabulaning tarixiy shakli, tarixiy asarlar, jumladan, "Devonu lug'otit turk"da uchragan variantiga urg'u berish, masalan, do'ppining *börk*, belbog', belqarsning *qur*, peshonabandning *býrýnchýk*, choyshabning *kërim*, nimchaning *artig'*, *tärinchäk* kabi nomlarini keltirish lug'atning amaliy ahamiyatini oshiradi.

4. Asosdosh terminlarning barcha derivatsion va grammatik shakllarini qamrab olish. Umumiy izohli lug'atlarda har doim ham muayyan sohaga oid terminlarning barcha derivatsion, grammatik shakllari qamrab olinmaydi. Sohaviy lug'atda imkon qadar shu asosdan hosil bo'lgan barcha shakllar aks etishi lozim. Bu soha leksikasining boyishida muhim rol o'ynaydi. garchi termin pometasi bilan berilmasa-da, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ularning ayrimlarini uchratish mumkin. Umuman, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da kashtachilikka oid ayrim asosdosh so'zlarning barcha shakllari qamrab olinganini kuzatish mumkin. Masalan:

YO'RMA Kashtachilik (kashtado'zlik)da zanjirsimon chok. Yo'rma qilib tikmoq. *Tikishi silliqlik emas: O'girmasi – chakmaga, Sanamasi – yo'rmaga Kundosh bo'lib tushganday.* G'.G'ulom.

YO'RMADO'Z Yo'rma tikuvchi mutaxassis, chevar

YO'RMADO'ZI Yo'rma usuli bilan tikilgan yoki gul solingan buyum. *Anorxonning ustida qizil atlas ko'ylak, boshida yo'rmado'zi do'ppi.* I.Rahim, Hayot buloqlari.

YO'RMADO'ZLIK Yo'rma usulidagi chok bilan badiiy buyumlar va kiyimlarga gul (naqsh) tikish ishi, kasbi. Yo'rmado'zlik bilan shug'ullanmoq [O'TIL 5/2 2006:672].

Kashtachilik leksikasi lug‘atini tuzishda jiddiy e’tibor talab etadigan komponent – bu **lug‘at mikroqurilmasi, ya’ni lug‘at maqola tarkibini aniqlab olish** bilan bog‘liq. Terminografiya, xususan, o‘zbek tilida tuzilgan aksariyat sohaviy lug‘atlar mikroqurilmasi, asosan, bosh so‘z (vokabula) va uning izohidan tashkil topadi [Дубичинский 2008:432]. Bosh so‘z lug‘at maqolada chap qismni, izoh esa o‘ng qismni tashkil etadi.

Kashtachilik terminlari lug‘ati mikroqurilmasi, avvalo ikki qismdan tashkil topadi:

1. Bosh so‘z – termin-vokabulaga oid hudud. U termin-vokabulaning adabiy til uchun meyoriy hisoblangan orfografik shakli, imlosi, fonetik va grammatik xarakteristikasini qamrab oladi.

2. Izoh – bosh so‘zning semantizatsiyasi, talqini. Ushbu qism lug‘at uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, quyidagicha multiqurilmaga ega bo‘ladi: 1) bosh so‘zning izohi; 2) birikuvchilari; 3) etimologik ma’lumot; 4) illyustrativ misollar.

Leksemalar kabi terminlar ham, asosan, semantik usul bilan hosil bo‘ladi. Kashtachilikka oid terminlarning aksariyati soha vakillarining narsa, hodisalarga ularning muayyan belgisini boshqa narsa, hodisalarning belgilariga qiyoslash, o‘xshatish yo‘li bilan tuzilgan. Shu nuqtayi nazardan semantizatsiyada quyidagi mezonlarga tayaniladi:

1. O‘xshashlik tamoyiliga ko‘ra. Masalan, *arragul* – arrasimon shakldagi naqsh; *abri bahor* – bulutsimon shaklli bezak.

2. Xoslik, oidlik tamoyiliga ko‘ra. Masalan, *sherozi* – bo‘z yigitlar uchun sherozcha uslubda (jiyagining Sherozga xos uslubda tayyorlangan) tikiladigan kashtali bosh kiyim turi; *iroqi* – choki iroqcha uslubga (to‘rga, kanavaga ip yoki ipaklarni kesishtirib, krest shaklida gul tikish usuli) asoslangan kashtachilik buyumi; *belqars* – erkaklar, ba‘zan ayollar (aza marosimida) ham kiyim ustidan beliga bog‘laydigan to‘rtburchak shaklidagi kashtali kiyim.

Kashtachilik terminlarini semantizatsiyalash bilan bog‘liq yana bir muammo **termin-vokabulaning turdosh lug‘atlarda berilishi** va talqinning ulardagi izoh bilan mosligi bilan bog‘liq. Ishning birinchi bobida aytib o‘tilganidek, kashtachilik leksikasi yondosh sohalar zardo‘zlik, do‘ppido‘zlik, gilamdo‘zlik, o‘tovsozlik va boshqa sohalar bilan tutashib ketgan. Ya’ni bir termin ushbu soha vakillarining barchasining leksikasida qo‘llanishi mumkin. Bu esa kashtachilik terminlarini izohlashda ehtiyotkorlikni talab etadi. Kashtado‘zlarning terminologik fondi yondosh sohalar – terminologik tizimlar yoki umumiste’molga oid leksemalar ma’nosining semantik taraqqiyoti, ko‘chishi asosida izchil boyib boradi. Lug‘at tuzishda umumiste’moldagi semantik qayta o‘zgarish natijasida kasb-hunar terminiga aylangan boshqa terminologik tizimlarga mansub terminlar talqiniga ham diqqat bilan yondashish lozim. Masalan, T.Tursunovanning “O‘zbek tili amaliy leksikasi” asarida kashtachilikka aloqador *dorpech*, *jo‘ypush*, *zardevol* / *zardevor*, *zehdo‘zlik*, *yo‘rma*, *yo‘rmado‘zlik*, *kallapo‘sh*, *kashtado‘z*, *palak*, *peshonaband* / *peshonabog‘*, *popop*, *popopchilik*, *choyshab*, *o‘rmak*, *qatim*, *qo‘chqorshoxi* / *qo‘chqorak* kabi terminlar gilamchilik terminlari qatorida sanalishi kuzatiladi [Турсунова 1978:137].

Mavjud lug‘atlarda *termin* pometasining qo‘yilmasligi kashtachilik terminlarini turdosh lug‘atlardagi terminlar bilan aralashib ketishiga sabab bo‘lgan. Albatta, sohaviy lug‘atda termin pometasi qo‘yilmaydi, ammo turdosh lug‘atda kashtachilik termini uchraganda shu sohaga aloqadorligi ishora maqsadida *kasht*. pometasi bilan berilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. – Самарқанд. 2020., –252 б. – Б. 45
2. Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. – Самарқанд. 2020., – Б.58

3. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 267 б. – Б. 56
4. Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. – Москва: Наука, 1968. – 119 с.
5. Булатов С.С., Аширова М.О. Амалий санъат қисқача луғати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти. – 47 б. – Б. 27;
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б. – Б.417
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б. – Б.282
8. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб.пособие (для вузов) – Москва: Наука, Флинта, 2008. – 432 с. – Б.56-57
9. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. Масъул муҳаррир М. А. Асқарова. – Тошкент: Фан, 1978. – 137 б.

SO`X TUMANI TOPONIMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF TOPONYMS OF SOKH DISTRICT

Usmonova Sofiya Alimovna,

*Muqimiy nomidagi Qo`qon davlat pedagogika instituti katta o`qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD)*

Mamasharipov Xusrav Tolibjonovich,

So`x tumani 3-umumta'lim maktab o`qituvchisi

Annotation. In this article, information on the nomination of some villages of Sokh district, lexical-semantic grouping of toponyms is highlighted.

Keywords:. toponyms, anthroponyms, hydronym, hydrotponyms, Sokh, Selengur.

Toponimika (yun. topos-joy va onyma - ism, nom) - onomastika joy nomlar (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo`lishi va yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish va o`zgarishini, tarixiy etimologik manbalari va grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishini, tarqalish huddulari hamda atalish sabablarini o`rganuvchi bo`lim [Oxunov 1994:5]. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui – toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. Toponimlar ham til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so`zlar singari til qonuniyatlariga bo`ysunadi, lekin o`zining paydo bo`lishi va ba`zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma`naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo`lib, ma`lum darajada boshqa guruh so`zlaridan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo`lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko`proq shakllangan bo`ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg`uloti, qazilma boyliklari, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Biz qo'l urganimiz So'x tumani toponimlari ham tahlilga arzirli mavzu hisoblanadi. So'x tumani tarixi Fergantrop odami yashagan davr ya'ni miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Albatta, bu hol toponimlarning ham uzoq tarixga ega ekanligiga guvohlik beradi.

So'x - manbalarga ko'ra so'g'diylar qabilasi nomidan kelib chiqqan. Xalq tomonidan, ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan ma'lumotlarga ko'ra so'g'diylar yashagan hudud yonib ketgan va **“So'xt”** nomini olgan bu so'z **“kuygan”** degan ma'noni anglatadi. Vaqtlar o'tib bu joylarda yana hayot qaynagan, odamlar uy-joy qilib yashay boshlaganlar va **“Soxt”** ya'ni **“qurildi”**, **“tiklandi”** ma'nosida qo'llana boshlangan. Ko'pgina toponimik obyektlarning nomlanishida kuzatilgani kabi **“Soxt”** so'zi fonetik o'zgarishga uchrab **“So'x”** holiga kelib qolgan.

Z.M.Bobur **“Boburnoma”** me'muarida So'x va Hushyor toponimlari haqida alohida to'xtalib o'tgan: **“Isfara viloyati tog' etagidagi to'rt bo'lukdan iborat: biri Isfara, biri Vorux, yana biri So'x, yana biri Hushyor.**

Muhammad Shayboniyxon Sulton Mahmudxon bilan Olachaxonga shikast berib, Toshkand va Shohruxiyani olgan paytda ushbu So'x bilan Hushyor tog' etaklariga kelib, bir yilga yaqin muddatni qiyinchilikda o'tkazib, qobulga tomon yo'lga tushdim” [Boburnoma 2008:30].

Ko'rinadiki, mazkur toponimlar o'zining bir necha asrlik tarixiga ega ekanligi bilan diqqatga sazovordir.

So'x tumanidagi ayrim joy nomlarini leksik-semantik jihatdan quyidagicha tasniflash mumkin:

1.Shaxs nomlari bilan bog'liq toponimlar - antropotoponimlar:

Demursad - **“Dehai Miri Asad”** (deha - qishloq), Miri Asad, ya'ni - Amir Asad xonlik davridagi amir nomi bilan atalib ketgan joy nomi. Fonetik o'zgarishga uchrab Demursad shakliga kelib qolgan qishloq nomi.

Bobokalon - Bobokalon ismli qahramon nomi bilan atalgan qishloq nomi.

Hazrati Ali (ziyoratgoh) – ma'lumotlarga ko'ra xalifa Ali tashrif buyurgan joy ularning nomlarida ziyoratgoh bo'lib qolgan.

Malbut- Manbalarda aytilishicha, qishloq o'rnida katta shahar bo'lgan va u o'rta asrlardagi bir sulolaning hukmdori nomi bilan atalgan. Asrlar o'tishi bilan shahar buzilib ketgan va shu hozirgi qishloq **Malbut** nomi bilan saqlanib qolgan.

Bog'oshim- So'xdagi har xil turdagi mevalari bor bo'lgan juda katta bog'. Bu bog'ni Hoshimjon degan shaxs barpo qilgan va uning nomi bilan Bog'i Hoshim – Bog'oshim (Hoshimning bog'i) nomi bilan atalgan. Bu bog'ning tarixi 150- yilni o'z ichiga oladi.

2. Suvliklar nomi bilan bog'liq toponimlar – gidronim va gidrotoponimlar:

Chashma – So'x tumanidagi shifobaxsh buloqlardan biri. Shu joydagi qishloq nomi ham **“Chashma”** deb ataladi.

G'aznov - qishloq nomi, tarixiy manbalarga ko'ra bu yerlarda qachonlardir **“G'aznai ob”** (suv ombori) bo'lgan va bu yerda paydo bo'lgan qishloq shu nom bilan atalgan. G'aznai ob fonetik o'zgarish natijasida - G'aznov deb ataladi.

Yangiariq - So'xdagi katta qishloqning nomi. Qishloq aholisi bundan 200-yillar avval tog'ni qazib 10km masofadan ariq olib kelishgan, shundan bu joy **“Yangiariq”** deb ataladi.

So'x daryo - So'x tumanidagi eng katta daryo bo'lib, xalqning nazarida har yili daryoga qurbonlik qilinmasa u qon talab etgan va har yili bir-ikki odam nom'alum sabablarga ko'ra daryoga tushib o'lgan, shu sababli xalq orasida bu daryo **“Xunxo'r”** (qonxo'r daryo) deb ataladi.

3. Yerning geografik relyefi va tabiiy hodisalar bilan bog'liq holda vujudga kelgan toponimlar:

Surati – So'x tumani **Tul** qishlog'idagi tog' nomi. **“Boburnoma”**da quyidagi ma'lumotlar keladi: **“Isfaradan bir shar'iy masofada janub tomonida tepaliklar orasida bir yirik tosh bor, uni “Sangi oyina” (ko'zgu tosh) deydilar. Uzunligi tahminan o'n qari keladi, balandligi ba'zi yerlari**

odam bo'yi, ba'zi yeri pastligi kishi beligacha bo'lib, oynadek har nima aks etadi" [Boburnoma 2008:30] aytilishicha, "Sangi oyina" orqali askarlar u oynada dushmanlarni ko'rgan va o'shanga qarab harb ishlarini amalga oshirishgan. O'sha paytdan beri u yer "**Surati**" (ya'ni ko'rinish, shakl) deb ataladi.

Selung'ur – So'x tumanidagi g'orlardan birining nomi, u yerdan «Neandertal» odam topilgan. Sel yo'li ya'ni sel o'ngirliklari bo'lgan, sel kelishi natijasida o'ngirliklar paydo bo'lgan va tog'da g'or vujudga kelgan bo'lib fonetik o'zgarishlar, yani o-u/ i-u unlilarining almashinishi natijasida **Selong'ir** – **Selung'ur** holiga kegan.

Qal'a –qishloqlardan birining nomi. "Qal'a" so'zi arabcha bo'lib, "dushman hujumiga qarshi mustahkam devor va handaq bilan o'ralgan, mudofaa vositalari, istehkomlar bilan ta'minlangan shahar" ma'nosini anglatadi. Darhaqiqat, rivoyatlarga ko'ra u yerda qadimgi shahar bo'lgan va Qal'adan turib shaharga qadam qo'yadigan dushman nazorat qilingan.

Devayron - So'xdagi katta qishloqlardan biri bo'lib juda ham so'lim maskan hisoblanadi. Qadimda qattiq yomg'ir yog'ib sel kelishi natijasida qishloq vayronaga aylangan va shundan keyin xalqning tilida "**Dehai vayron**" (buzilgan qishloq) nomi bilan atala boshlangan. Fonetik o'zgarishga uchrashi natijasida **Dehai vayron** - **Devayron** holida qo'llanadi.

Oftobroy - yerlari hosildor bo'lgan qishloqning nomi. Oftob nuri bir xilda tushib yerlari hosildor bo'lgani sabab shunday nomlangan. Toponim ikki komponentning birikishidan hosil bo'lgan Oftob+ro'(kungay). "Tog'li joylarda bunday nom tez-tez uchraydi" [Qorayev 1970: 93].

4.Tarixiy voqealar asosida paydo bo'lgan toponimlar:

Qal'achi gado - Qal'a mahallasidagi maskanlardan biri. Rivoyatlarda aytilishicha, xonlik davrida jinoyatchilar jazolangan joy. O'sha vaqtlarda jinoyatchilar asosan gadolar, kambag'allar orasidan chiqqanligi tabiiy hol.

Yuqorida keltirilgan toponimlarning vujudga kelishida etnonimlar, ma'lum shaxslar, tarixiy voqealar, geografik sharoitlar, gidronimlar va boshqalar nomga asos bo'lganligining guvohi bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobur Z.M. Boburnoma. "O'qituvchi" nashriyot- matbaa ijodiy uyi. –T, 2008.
2. Oxunov N. Joy nomlari ta'biri. Toshkent, 1994.
3. Rasulbeki Ahmadzod "Furug'i ma'ni". Farg'ona, 2011.
4. Rasulbeki Ahmadzod. Nidoi qalb. Toshkent, 2017.
5. Jum'ai Jamol. Jiloyi axtaponi So'x. Toshkent, 2002.
6. Urinboy So'fiyev "So'xnoma". Farg'ona, 2014
7. "Sadoi so'x" gazetasining 2016-yil sonlari.
8. O'TIL. I-II tomlari. Moskva nashriyoti, 1981.
9. Qorayev S.. Geografik nomlarnomlar ma'nosini bilasizmi? "O'zbekiston" nashriyoti, T-1970.
10. Nafaqadagi katta o'qituvchi Muhammadsharif Bozorov yodnomalari.

ESHQOBIL SHUKURNING SHEVA SO'ZLARIGA DOIR IZLANISHLARI VA SHEVAGA OID BIRLIKLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

ESHKOBIL SHUKUR'S RESEARCHES ON DIALECTAL WORDS AND SKILLS OF USING THE TERMS RELEATED TO DIALECT

Ernazarova Iroda,

Annotation. *It is a good thing that language research is carried out not only by linguists, but also by artists. Because the more artists are aware of dialect words, the more they use them in their works for certain artistic purposes. Such a process directly serves the development of our language and the expansion of vocabulary. This article focuses on the thoughts of Eshqobil Shukur, a unique representative of Uzbek literature, about dialect words and the skill of using dialect words in his work.*

Key words: *dialectal word, creative idiolect, all-Turkish, national color, dictionary.*

Shevaga oid soʻzlar til lugʻatining bitmas xazinalaridir. Ulardan foydalanish nafaqat badiiy tasvir imkoniyatlarini kengaytiradi, balki asarda milliy koloritni yorqinlashtiradi. Shu bois shevaga oid soʻzlarning oʻrganilishi, ularni lugʻat boyligimizga kiritish masalalari tilshunoslarnigina emas, soʻz sehriga mahliyo ijodkorlarni ham hamisha qiziqtirib kelgan. Jumladan, Alisher Navoiy, Pirimqul Qodirov hamda Erkin Vohidov kabi ijodkorlarning aynan shu masalaga doir munosabatlarini bilamiz. Sheva soʻzlariga doir izlanishlar zamonaviy oʻzbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri Eshqobil Shukur ijodida ham oʻziga xos ahamiyat kasb etadi. Eshqobil Shukurning “Bobo soʻz izidan” asarida shevaga doir soʻzlar haqida qiziqarli maʼlumotlarni oʻqishimiz mumkin. Ushbu asarda muallif “yaylov” soʻzini “yoz” soʻzi bilan bogʻlash jarayonida “yoz”ning shevalarimizda “joz”, “jaz” shakllari borligiga alohida urgʻu beradi [Shukur 2018:7]. “Yigʻladi” feʼlining etimologiyasini esa uning aynan shevadagi “jiladi” shakli bilan bogʻlab aniqlashtiradi [Shukur 2018:21]. Shuningdek, yana bir oʻrinda tul soʻzining maʼnosi shevada “oʻtib boʻlmaydigan joy” maʼnosini ifoda etadigan “tulum” soʻziga bogʻliq ekanligi haqida qiziqarli maʼlumot berib oʻtadi [Shukur 2018:36]. Asarda muallif “qoʻl” soʻzi haqida oʻz mulohazalarini bildirar ekan, bu soʻzning shevalarimizda “al”, “il”, “ilg” shakllari mavjud ekanligini maʼlumot oʻrnida kiritib ketadi [Shukur 2018:41], ammo bu shakllarning aynan qaysi shevalarda qoʻllanilishi masalasiga alohida toʻxtalmaydi. Yana bir oʻrinda “gir aylanmoq, chir aylanmoq” birliklarining maʼnosini izohlash jarayonida shevalarimizda hozir ham “girillak” soʻzi ishlatilishini taʼkidlaydi [Shukur 2018:100], lekin bu dialektal birlikning maʼnosi izohlanmaydi. Muallif kerosin soʻzining maʼnosini izohlash jarayonida bu soʻzning hozir ham shevalarda “yer moyi” deb yuritilishini keltirib oʻtadi [Shukur 2018:102]. Asarning “Bir onani emgan soʻzlar” nomli kichik maqolasida muallif “hamshira” soʻzining etimologiyasida “bir onani emgan” maʼnosi borligiga eʼtibor qaratib, janubiy viloyatlarimizda koʻp ishlatiladigan “shirxoʻra” soʻzi ham xuddi shunday maʼno anglatishini taʼkidlaydi [Shukur 2018:112]. Eshqobil Shukur asarda “uvali-juvali” soʻzi tarkibidagi “uvali”ning “mayda” maʼnosini izohlash jarayonida ham shevalarimizda koʻp bolali odamlarga nisbatan ishlatiladigan “maydagonalari koʻp” jumlasiga murojaat qiladi [Shukur 2018:171]. Muallif tilimizdagi oddiy hashaki ot maʼnosidagi “choʻbir” soʻzining maʼnosini izohlashda uning shevadagi shakli “choʻbir” dan foydalanadi va misollar keltiradi. Shuningdek, koʻrsatkich barmoqni “suqbarmoq” tarzida ishlatish ayrim shevalarimizda saqlanib qolganligini ham keltirib oʻtadi [Shukur 2018:221].

Muallifning soʻz ustida olib borgan samarali izlanishlari natijasida sheva oid birlik deb baholanadigan ayrim soʻzlarning umumturkiy soʻz ekanligi masalalari ham aniq dalillar bilan oydinlashtirilgan, masalan, hushtak chalish maʼnosidagi “ishqirmoq”, qusish, qayt qilish maʼnosidagi “oʻgʻidi”, xotinning singlisi maʼnosidagi “boldiz”, cheti magʻizlangan astarsiz uzun erkaklar kiyimi maʼnosini ifodalovchi “jelak”, charchamoq maʼnosida ishlatiladigan “uzlikish” soʻzlari shular jumlasidandir. Baʼzi oʻrinlarda esa izohli lugʻatda berilgan maʼlumotlarga ham ham tanqidiy munosabat bildiradi. Jumladan, “kichik choʻpon”, “choʻponning yordamchisi”

ma'nolaridagi "cho'liq" so'zining izohli lug'atda shevaga xos so'z sifatida izohlanganiga e'tiroz bildirib, bu so'zning adabiy tilimizda ham ko'p ishlatilishini alohida ta'kidlaydi [Shukur 2018:180]. Muallifning bu kabi asosli mulohazalari o'quvchini ham tafakkurga chorlaydi.

Bu kabi izlanishlarni, albatta, Eshqobil Shukurning tilshunosligimiz rivojiga qo'shgan salmoqli hissasi sifatida baholash mumkin. Zero, til sofliqini saqlashda shevaga doir so'zlar ustida olib borilgan har qanday kuzatishlar muhim sanaladi.

Ma'lumki, sheva so'zlaridan unumli foydalanish ijodkor mahoratining o'ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi. Eshqobil Shukur ham nafaqat shevaga oid birliklar ustida izlanishlar olib borgan, balki o'z ijodida ularni mahorat bilan qo'llay olgan. Ma'lumki, har qanday til birligining uslubiy imkoniyatlari kabi sheva so'zlarining semantik-stilistik imkoniyatlari ham matn doirasida oydinlashadi. Bu, albatta, yozuvchining ideolekti bilan bog'liq ijodiy tafakkurning mahsuli sifatida yuzaga chiqib, uning illokutiv pragmatik maqsadlarini namoyon etadi. Demak, so'z tanlash yozuvchi ixtiyorida ekan, uni qanday usulda bayon etish ham uning individual salohiyatiga, mahoratiga bog'liq. Shunday ekan, bizningcha, dialektal so'zlar badiiy matn doirasida faqat personajlar nutqida emas, balki muallif nutqida qo'llanganda ham o'zining estetik vazifasini bajarishi mumkin [Хасанов 2010]. Darhaqiqat, Eshqobil Shukur personaj ruhiyati tasvirini berishda shevaga xos bo'lgan so'zlar, frazeologizmlardan ham o'rinli foydalangan. U ayol holatini tasvirlashda shevalarda "yurak", "ko'ngil" ma'nosini ifodalovchi **ko'kay** so'zi yordamida shakllangan "ko'kayi kesilmoq" frazeologizmini qo'llagan:

Ko'k eshakni minibsan,
Ko'k paranji yopinibsan,
Ko'kaylari kesilgan Ayol,
Ko'krak suti buzilgan Ayol,
Bir el elanadi: qo-ol! [Shukur 2002:50]

Albatta, ijodkor o'z she'rlarining tilini boyitish, ularning badiiy ta'sirchanligini oshirish maqsadida xalq tiliga murojaat qilgan va o'z oldiga qo'ygan badiiy maqsadiga erisha olgan.

Eshqobil Shukur she'rlarida shevaga xos so'zlar shunday istifoda etiladiki, ularning matndagi o'rnini boshqa birlikka almashtirib bo'lmaydigandek taassurot qoldiradi:

Emranib-entikib keldim qoshingga,
Besamar kunlarim sochlarin yuldi.
Og'ir bir savdolar qalqir boshimda,
Mening yuragimda Navoiy o'ldi.

"Alpomish" dostonidagi shaxs ma'naviy sifatlarini ifoda etuvchi atov birliklarning semantik-struktur, kontseptual va leksikografik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar olib borgan Y.Xodjiyevning ko'rsatishicha, "emranmoq" so'zi shaxs ma'naviy qiyofasini ifodalaydigan ko'plab atov birliklar jumlasidan hisoblanadi [Ходжиев 2020: 20].

Eshqobil Shukurning badiiy olami, tafakkur dunyosi aks etgan leksika o'ziga xos. Shoir lug'atlarda ma'nosi izohlanmagan so'zlardan ham ijodiy foydalanib, aniq tasvir berilgan badiiy matnlar yarata olgan.

Ikkimiz **sulb** toshlar ichida edik...
Bu baxtsiz toshlardan, sho'rlik toshlardan
O'zlariga haykal yasadi ular [Shukur 2002:69].

Sulb so'zining ma'nosini mavjud izohli lug'atlarda uchratmadik, ammo muallifning o'zi "qattiq, mustahkam" tarzida izohlagan, badiiy matnda tosh so'ziga sifatlash tarzida kelgan bu so'zni muallif so'z ijodkorligi natijasida shevadani olib kirgan o'ziga xos ma'no ifodalashga xizmat qilgan birlik deyishimiz mumkin. Bu kabi o'rinlar, albatta, Eshqobil Shukur ijodining xalqchilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yana bir jihati bunday birliklardan ijodkor bir necha o‘rinlarda ijodiy foydalana olgan. Masalan, quyidagi she‘rida "sulb" so‘zidan insonga xos sifatlashni ifodalashda foydalangan:

Darbozada daraxshona olovlar yonsin,

Sochlar sirin **sulb**, mastona kuyovlar olsin [Shukur 2002:92].

Shuningdek, quyidagi misralarda ijodkor tomonidan mahorat bilan qofiyadosh so‘z sifatida ishlatilgan, “sorildi” so‘zi o‘quvchining e‘tiborini tortmasdan qolmaydi:

Yoriltoshlar yorildi,

Yorilmading sen.

*Burim sochlar **sorildi**,*

Burilmading sen [Shukur 2002:73].

She‘rda yorildi so‘ziga qofiyadosh holatda ishlatilgan “sorildi” so‘zining izohini “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uchratmadik va muallifning o‘ziga murojaat qildik. Muallif bu so‘zning o‘zi tug‘ilib o‘sgan Surxon shevasida “yalinmoq, yalbormoq” ma‘nosi borligini ta’kidladilar.

Umuman olganda, so‘z bilan ishlaydigan, ayniqsa, uni badiiy bo‘yoqlarda o‘quvchiga havola etadigan ijodkorlarning shevaga oid so‘zlar ma‘nosiga e‘tibor qaratishi, ulardan o‘z asarlarida mahorat bilan foydalana olishi ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik uchun juda ijobiy hodisa.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – 373 б.
2. Ҳасанов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадиятини таъминловчи лексик–стилистик воситалар: Филол.фанлари номз.дисс. автореф. – Тошкент, 2010. <https://uz.denemetr.com/docs/1010/index-3151.html>
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. 5-жилд. – Тошкент: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2020. – 608 б.
4. Ходжиев Ю. “Алпомиш” достонидаги шахс маънавий сифатларини ифода этувчи атов бирликларнинг семантик-структур, концептуал ва лексикографик хусусиятлари: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. (Масъул муҳаррир: Шоабдурахмонов Ш.) – Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.
6. Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2007.
7. Шукур.Э. Бобо сўз изидан. Сўзлар билан сўзлашув. – Тошкент: «MASHHUR-PRESS» нашриёти, 2018. – 336 б.
8. Шукур. Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 320 б.

“SHAJARAYI TAROKIMA” ASARIDAGI ANTROPONIMLAR SEMANTIKASI

SEMANTICS OF ANTHROPONYMS IN "SHAJARAYI TAROKIMA"

*Begmatova Marjona Jomg‘ir qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
o‘qituvchisi*

Annotation. In the article, the onomastic units and anthroponyms mentioned in the work “Shajarayi tarokima” by Abulghozi Bahadirkhan, created in the 17th century, are partially analyzed

and divided into several spiritual groups. The names and nicknames of the Og‘uz peoples have been analyzed.

Key words: *Abulghozi Bahadirkhan, "Shajarayi Tarokima", onomastics, anthroponyms, names of real persons, names of legendary persons, Turkish names, nicknames.*

Yurtimizda so‘nggi yillarda tarixiy asarlarni chuqur o‘rganish, ularni har tomondan tahlil qilishga katta e‘tibor berilmoqda. Bugungi kunda “tarixni anglamay turib kelajak qurib bo‘lmaydi” deyishganidek, tarixiy asarlarni o‘rganish, ularni tahlil qilish va oddiy xalq tushunadigan holda tahrir qilib nashr etish kabi bir qancha vazifalar bor.

O‘zbek tilining qo‘llanish doirasini kengaytirish, mamlakatimizda yashayotgan turli millatlarga mansub vatandoshlarimizning davlat tilini o‘rganishlari uchun tegishli sharoit yaratib berish, yurtimizda va xorijda o‘zbek tilini o‘rgatadigan o‘quv markazlarini ko‘paytirish zarur. Shu maqsadda yangi darsliklar, qiyosiy va turli sohalarga oid lug‘atlar, ish yuritish va so‘zlashuv qo‘llanmalari nashr etish, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini takomillashtirish, bu tizimga to‘liq o‘tish bo‘yicha hali ko‘p ish qilishimiz kerak. Shuningdek, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmoqligimiz zarur [Xalq so‘zi, 2019].

Yuqorida ta’kidlanganidek tarixiy asarlarni o‘rganish ularni leksik, semantik, grammatik va shu jumladan onomastik jihatdan tahlil qilish orqali o‘zbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlari, leksik qatlami, fonetik, leksik, semantik o‘zgarishlar, arxaiik va eskirgan so‘zlar, hozirgi kundagi ismlar, joy nomlari va boshqa so‘zlarning kelib chiqish etimologiyasi, bugungi tilimizda saqlanib qolgan variantlari, shu jumladan qadimgi turkiy tilda mavjud, ammo o‘zbek tilida ishlatilmaydigan, ammo qardosh tillar leksikasida unumli so‘zlar sirasiga kiradigan bir qancha leksemalarni uchratish mumkin. Shu jumladan bir qator olimlarimiz tomonidan Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” hamda “Shajarayi tarokima” asarlari ham o‘zbek tili tarixini o‘rganish, shu jumladan o‘zbek tarixiy nomshunosligini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Bu haqda sharqshunos O.Bo‘riyevning o‘zida qimmatli tarixiy-geografik ma’lumotlarni mujassam etgan asarlar qatoriga Abulg‘ozining “Shajarayi tarokima” (XVII) va “Shajarayi turk” (XVII) asarlarini kiritish mumkin [Bo‘riyev, 1997:4].

“Shajarayi tarokima ” ya’ni “Turkmanlar shajarasi” asari tom ma’noda tarixiy asar hisoblanib, muallifning aytishiga qaraganda, bu asar turkman oqsoqollari va ulug‘ boshliqlarining taklifiga ko‘ra oddiy turk kishisi tushunadigan, hatto besh yashar turk o‘g‘loni ham anglay oladigan tilda yozilgan. Asarda odam ato avlodlari, Muhammad alayhissalom payg‘ambarimizga qadar o‘tgan payg‘ambarlar eslanadi, Nuh payg‘ambarning Xom, Som, Yofas hamda Yofasning o‘g‘li Turk haqida hikoya qiladi, turk, mo‘g‘ul xalqlari tarixi so‘zlanadi, Qoraxon o‘g‘li O‘g‘uzxon faoliyati haqida to‘xtaladi, butun o‘g‘uz eli va Turkman xalqining qabilaviy tarkibi, urug‘larning bir-biri bilan bog‘langan nuqtalari, tarixiy-etnogenezi ko‘rsatib o‘tiladi [Abulg‘ozi Bahodirxon, 1995:4].

Keltirilgan fikrlarga tayanib ham bu asar onomastikaning antroponomika va toponomika yo‘nalishlari uchun muhim manba. Antroponomika onomastikaning yirik va mustaqil tarmoqlaridan biri bo‘lib, unda kishi ismlari, familiyasi, ota ismi, ism va nasabi (patronimlar) bilan bog‘liq atoqli nomlar laqablar, taxalluslar, sirli (yashirin) nomlar, shuningdek badiiy adabiyot va folklor asarlarda uchraydigan kishi nomlari o‘rganiladi [Turdibekov, 2020:30]. “Shajarayi tarokima” asarida 100 ortiq atoqli otlar, shular jumlasidan Allohning farishtalarining nomlari, payg‘ambarlar ismlari, kishi nomlari, insonlarga qo‘yilgan laqablar ham. Asar Turkman elida xonlik qilgan xonlarning ismlari va ularning ketma- ketlikda taxtga chiqishi yoritilgan.

Alloh farishtalarining nomlari: Azroil alayhissalom, Jabroil alayhissalom.

Payg'ambarlar ismlari: Odam alayhissalom, Shis alayhissalom, Idris alayhissalom, Nuh alayhissalom, Yofas alayhissalom.

Asarda Idris alayhissalomning asl ismlari Axnux bo'lib, Idris uning laqabi deb keltirilgan. "O'g'li Axnuxni yurtinda qo'yib, ko'chmas va qo'nmas yurtg'a ketdi, o'g'lining oti Axnux erdi, laqabi idris, Xudoyi Taolo ani payg'ambar qildi, 82 yil payg'ambarlik qildi. "[Abulg'azi Bahodirxon, 1995:7].

Asarda o'g'uz xonlarining xonlik davrlari ketma-ketlikda keltirilgan va eng birinchi Odam alayhissalomdan boshlangan.

O'g'uz xonlarining ismlari: Odam alayhissalom, Shis alayhissalom, Anush, Qaynan, Maxloyil, Bard, Axnux (Idris alayhissalom), Matushalax, Limak, Nuh payg'ambar (Nuh payg'ambar uch o'g'lini uch hududga yuboradi.) Yofas, Turk, Tutak, Qayumars (Ajam podshohi), Amulchaxon, Baquy Debxon, Ko'kxon, Alinchaxon (Ko'kxonning o'g'li), Tatar, Mo'g'ul, Qoraxon, O'g'uzxon.

Xon bo'lmagan ammo asarda keltirilgan ismlar: Yofasning o'g'illari: Xazar, saqlab, Rus, Ming, Chin, Kamari, Tarix; Turkning o'g'illari: Tutak, Chigil, Bersachar, Imlaq; Mo'g'ulxonning o'g'illari: Qoraxon, Ko'rxon, Qirxon, O'rxon; Jo'jixon, Tulixon, O'ktoy, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Subiday bahodir.

O'z o'rnida shuni qayd etish lozimki, M.Turdibekov "Shajarayi turk onomastikasi" nomli monografiyasida asarda keltirilgan nomlarni tarixiyligi va afsonaviyligiga ko'ra ikki guruhga ajratadi:

1. Tarixiy, ya'ni real shaxslar nomlari.

2. Afsonaviy shaxslar nomlari [Turdibekov, 2020:40].

Bu fikrga qo'shilgan holda aytish mumkinki, "Shajarayi tarokima" asarida keltirilgan nomlarning ham aksariyat qismi boshqa tarixiy va badiiy asarlarda ham uchraydi. Jumladan, "O'g'uznoma" dostonida ham aynan "Shajarayi tarokima" asarida keltirilgan Ko'rxon, O'g'uzxon, Temur, Tengiz, Oyxon, Kunxon kabi bir qancha ismlar keltirilgan [O'g'uznoma, 2007].

Laqablar:

Baquy Debxon – "Baquyning ma'nisi el ulug'i demak".

Baxtiyor - "G'ur tegen shahrinda o'lturg'on qolochlardan oti Muhammad, laqabi Baxtiyor bir pahlavon yigit bor erdi."

Uragir – "yaxshi ish qilg'uvchi".

Igdir – "ulug'".

Aymir – "boylarning boyi".

Salur – "qulachli temak".

Yuqoridagilar singari asarda keltirilgan nomlardan yana ko'plab misollar keltirish, ularga hatto lug'at singari tartib ham berish mumkin. Mo'g'ul xalqlarida bolaga ismidan tashqari laqab ham berilishi sabab asarda antroponimlarning soni oshgan. Shu jumladan laqablarning ko'p qismi, asosan, mo'g'ulcha nomlar. Salur, Jo'ji singari bir qancha mo'g'ulcha nomlar uchraydi. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, asarda keltirilgan antroponimlarning aksariyat qismi, garchi asar turkiy adabiyotlar sirasiga kirsada hozirda notanish so'zlar. Ularni etimologik jihatdan tahlil qilish, turkcha, mo'g'ulcha va boshqa tillarga oid antroponimlarni ajratish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, folklorshunoslik uchun foydali bo'ladi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, sof turkiy morfologik, sintaktik tahlil qilish o'zbek tili taraqqiyotini o'rganishda ham salmoqli manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.Mirziyoyev O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq.\\ Xalq so'zi 2019-yil 22-oktyabr.

2. Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarayi tarokima (nashrga tayyorlovchi Q.Mahmudov) – Toshkent: Cho'lpon, 1995.
3. Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
4. Turdibekov M. Shajarayi turk onomastikasi (Monografiya). – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
5. O'g'uznoma. (nashrga tayyorlovchi Baxtiyor Isabek) – Toshkent: O'zbekiston, 2007.

ERONIY QATLAMGA OID O'ZLASHMA QO'SHIMCHALAR ASOSIDA ESKI O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISHI

WORD FORMATION IN OLD UZBEKI ON THE BASIS OF SPECIFIC ADDITIONS OF THE IRANIAN LAYER

Nigora Yodgorova,
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Annotation. *In the old Uzbek language, the number of derivative lexical units formed by additions of the Iranian layer is the majority. In particular, we will talk about some of them in our brief research work below.*

Key words: *dialect, acquired layer, own layer, suffix, Persian language, old Uzbek language, word formation, classical source, affix, linguistic fact.*

Eski o'zbek tili so'z yasash tizimining o'ziga xosliklaridan biri shundaki, unda hozirgi kunda so'z yasash jarayonida ishtirok etmaydigan ayrim o'zlashma yasovchilar qo'llanilgan. Ularning ko'pchiligi tarixan eroniy tillarga borib taqaladi. Quyida shunday qo'shimchalar va ular vositasida hosil bo'lgan ayrim yasalmalar xususida bir qator mulohazalarimiz mavjud bo'lib, ulardagi o'zaro lisoniy ma'no tafavvudlarini misollar orqali tahlilga tortishni lozim deb bildik.

Eski o'zbek tilida o'xshashlik, monandlik ma'nosini anglatuvchi qo'shimchalardan *-so* // *-oso* qo'shimchasidir. Bu qo'shimcha atoqli va turdosh otlarga qo'shib, ulardan sifat yasaydi: *sumanso* (sumanga o'xshash), *anbaroso* (anbarga o'xshash), *Xaliloso* (Ibrohim alayhissalomga o'xshash).

Jamoling partavidin sham' o'ti gar gulsiton ermas,

Nedin parvona o't ichra o'zin solur *Xaliloso*. (Alisher Navoiy)

-on affiksi. Eski o'zbek tilida shu shaklda o'z va o'zlashma qatlamga oid bir necha so'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar mavjud. Biz bu o'rinda fors tilidan o'zlashgan, to'g'rirog'i forsiy o'zlashmalar tarkibidagi yasovchi *-on* qo'shimchasi xususida gapiramiz. Hozirgi o'zbek tilida ham faol qo'llanuvchi ravon, namoyon kabi so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilidagi kabi eski o'zbek tilida ham tarkiblarga ajratilmagani uchun ularni bu o'rinda tahlilga tortish maqsadga muvofiq emas. Jonon so'zidagi *-on* nisbat ma'nosini anglatadi. Demak, jonon aynan jonga tegishli degan ma'noni anglatadi. Mazkur qo'shimcha evolyutsiyasi xususida N.Komilov *-mon* (*-monand*)ning qisqargan shakli bo'lsa kerak, degan fikrni bayon qilgan [Комилов, 1991:94]. Lekin buni aniq ko'rsatadigan lisoniy fakt yo'q. Yuqorida aytilganidek, eski o'zbek tilida *-on* shaklli bir necha qo'shimcha mavjud. Shuning uchun ularni bir-biridan farqlash lozim. Masalan, xiromon so'zidagi *-on* bilan jonon so'zidagi *-on* bir qo'shimchaning o'zi emas. Shuningdek, turkiy *-on* shaklli qo'shimchalarning o'zi ham bir necha bo'lib, ular vazifasi, qo'llanish darajasi kabi jihatlari bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Ayrimlari yuzasidan turkologlar bir-biridan farqli fikrlar bildirganlar. Masalan, o'g'lon so'zidagi *-on* ayrim manbalarda qadimgi turkiy ko'plik affiksi deyilsa, A.Rustamov uning yetuklik ma'nosini anglatuvchi qo'shimcha ekanligini bildirib, asosli mulohazani bayon qilgan.

-oro // oroy آرای – “bezamoq”, “tuzatmoq” ma’nosida *orastan* آراستن fe’ning hozirgi zamon shakli va so’z yasovchi sifatida “bezovchi”, “jilo beruvchi” ma’nolarini anglatadi. Masalan: *olamoroy* آلامورای olamni bezatuvchi degan ma’noni anglatadi. Bu yerda arabcha *alam* عالم so’zi bilan kelib, sifat hosil qilgan.

-afroz افروز yuksakka ko’tarmoq, baland martabaga erishmoq; fe’ning hozirgi zamon shakli *afroxtan* افراختن. Masalan:

Livoafroz لوافروز yuqori ko’tarilgan bayroq, bu yerda *afroxtan* fe’li arabcha *livo* لیوا bayroq so’zi bilan kelgan.

Sarofroz سرافروز boshini yuksakka ko’tarmoq, olqish olmoq, maqtanmoq; “. . sarupoyi shohona va navozishi xisravonadin sarafrozliq topdilar” (“Zubdat ut-tavorix”)

-andoz انداز otmoq, urmoq ma’nosida fe’ning hozirgi zamon shakli-andoxtan انداختن. Masalan: *SHikorandoz* شکارانداز ovlamok, ovga chiqmoq ma’nosida. Bu erda *andoxtan* fe’li forscha *shikor* شکار ov so’zi bilan kelgan. “. . ul jumladin ul hazratning ko’ngli shaxbozi shikorandozliq tamoshosiga bolafshoni xavoyi shavq bo’lib. . .” (“Zubdat ut-tavorix”)

Saydandozlik – bu erda *anduxtan* fe’li arab tilidagi *sayd* صید ov so’zi bilan kelgan yuqoridagi kabi ov ovlamoq ma’nosini anglatadi: “saydandozlik tamoshosi bilan ko’nglin ovlab,..” (“Zubdat ut-tavorix”)

To’fangandoz توفنگانداز miltiq bilan otish ma’nosida. Bu erda *andoxtan* fe’li turkiy *to’fang* توفنگ miltiq so’zi bilan kelgan, yoki *to’pandoz* ham shu kabi *to’p* توب to’pdan otish ma’nosida. Masalan: “qodirandoz to’pchilar andok to’pandozlik ko’rguzdilar...” (“Zubdat ut-tavorix”)

-boz باز o’ynamoq; fe’ning hozirgi zamon shakli – *boxtan* بوختن. *Bozigar* بازیگر qimorboz, hiylagar ma’nosini anglatadi.

Boz fors tilida juda ko’plab ma’nolarga ega. So’zning lug’aviy ma’nosiga oydinlik kiritish maqsadida ba’zilarini ko’rib chiqamiz:

Boz I. Burgut. Bu ma’noda avestoviy *vaz* – uchmoq bilan bog’liq bo’lishi mumkin. Bu ma’no o’zbek tilidagi *parvoz* (*vazidan* – esmoq (shamol haqida) fe’lining buyruq shakli *vaz*)da saqlangan. *Shikor* burgutlari *shahboz* (shoh+boz) deb nomlanadi va bu hozirda o’zbekchada *shavvoz* (*shovvoz*) shaklida ko’chma ma’no kasb etgan.

Boz II. Quloch.

Boz III. Qo’lning bir qismi (kichik barmoq uchidan bilakkacha).

Boz IV. Yana. (Boz ustiga).

Boz V. Boxtan o’ynamoq; yutqizmoq ma’nosidagi fe’ning hozirgi zamon shakli. Bu ma’noda o’zbek tilida so’z yasovchi qo’shimchalardan biri hisoblanadi: *morboz*, *dorboz*, *qimorboz*, *masxaraboz* kabi.

Umuman, mazkur so’zning ma’nolari 12 taga yetadi. “Farhangi “Shohnoma”da fors adabiyotining yirik vakili Manuchehriyning olti baytlik qit’asi keltiriladi va ularning barchasida *boz* so’zi tajnisli qofiya sifatida ishlatilgan. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, *sarboz* so’zida *boz*ning o’ynamoq ma’nosi yotadi. Bunda fe’ning ma’nosi kengayib, *baxsh etuvchi*, *tikuvchi* degan mazmun kasb etganini ko’ramiz. Demak, *sarboz* aynan “bosh tikuvchi”, “boshi bilan javob beruvchi” ma’nolarini anglatadi. Bu holni *jonboz* so’zida ham ko’rish mumkin.

-bon بون qo’shimchasi hozirgi fors, tojik, dariy tillarda quyidagi mazmunlarni ifodalaydi:

1. Shaxsning kasb-kori, mashg’uloti turini anglatadi. Masalan, *bog’bon*, *darbon* kabi.

2. Mansab nomlarini yasaydi: *marzbon*, *posbon*.

3. Fe’ning o’tgan zamon o’zagiga qo’shilgan holda ham kasb-kor nomini yasaydi: *didbon* kabi.

4. Narsa-buyum nomini yasaydi: *soyabon* kabi.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi ushbu qo’shimcha yordamida yasalgan ayrim so’zlarni tahlil qilish orqali uning yangi vazifaviy jihatlarini ko’rishimiz mumkin. -bon qo’shimchasi “saqlovchi,

muhofaza qiluvchi” ma’nosida “Avesto”da *rana* shaklida uchraydi. Sanskrit tilida ham xuddi shu shakl va ma’noni anglatadi. Mazkur qo’shimcha pahlaviy tilida *pān* shaklida ishlatilgan. Ogahiyning tarixiy asarlarida mazkur qo’shimcha orqali yasalgan *marzbon* va *posbon* so’zlari uchraydi.

Bu xususida hali anchagina faktlar, fikrlar keltirsa bo’ladi. Keyingi maqolalarimizda ushbu affikslarning faol va nafaol turlari hamda old va ort qo’shimchalar tahliliga murojaat qilamiz. Bunday qiyosiy solishtiruvlar bugungi kundagi til boyligimizni tarixan nechog’li boyib kelganini isbotlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shamsiddin bin Xalaf Tabriziy. Burhoni qote’. – Tehron: Amiri Kabir. – S. 559.
2. Komilov N. Jon va jonon mojarosi // Alisher Navoiy. G’azallar. Sharhlar. – Toshkent: Kamalak, 1991. –B. 94.
3. دکتر رضا زاده شفق «فرهنگ شاهنامه» از انتشارات مجمع ناشر کتاب. شماره ۷. ابن سینا. ۱۳۷۰. ص. ۴۷.
4. Zaboni adabii hozirai tochik. – S. 141.
5. شمس الدین محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۱. ص ۲۲۸.
6. Persidsko-russkiy slovar. Tom 2. – M.: Russkiy yazyk, 1983. – S.494.
7. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug’ati. – Toshkent: Universitet, 2003. – B. 79.
8. ۵۲۳معین محمد. فرهنگ فارسی. جلد ۵. تهران. امیر کبیر. ۱۳۷۵. ص

XORAZM SHEVALARIDA ERKAK JINSINI IFODALOVCHI INDIKATORLAR

INDICATORS REPRESENTING MASCULINE GENDER IN KHORASIM DIALECTS

Qodirova Guli Marselovna,

Urganch davlat universiteti o’qituvchisi

Annotation. *In this article, the indicators in the Khorezm dialects are divided into types in terms of gender representation, and the indicators representing the male gender are revealed with examples.*

Key words: *onomastics, indicator, anthropoindicator, personal names, male, female and both gender indicators.*

Xorazm mintaqaviy antroponimikasi tizimida qo’shma tarkibli nomlar miqdor jihatdan ko’pchilik qismni tashkil qiladi. Ularning tarkibida, asosan, indikatorlar ishtirok etadi. Ma’lumki, Z. Do’simov indikator (aniqrog’i, toponimik indikator) atamasini o’zbek onomastikasiga ilk marotaba olib kirgan edi [3: 71-74.]. U joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektning turini, xarakterini bildiruvchi lug’aviy birliklarni *indikatorlar* deb izohlagan. Indikatorlar o’zi ifodalayotgan obyekt haqida axborot berish xususiyatiga ega.

Antroponimik indikatorlarni ma’naviy-semantik jihatdan jins ifodalovchi indikatorlar katta turni tashkil qiladi.

Kishi ismlari - antroponimlar eng qadimgi tariximiz bilan bog’liq madaniy va ma’naviy manbalardir. Ular xalq ijtimoiy tarixi davomida shakllangan. Nomlar xalqning turmushi, dunyoqarashi, ijtimoiy-iqtisodiy darajasi, tarixi, ularning o’zga xalqlar bilan aloqasi haqidagi boy ma’lumotlarni o’zida jamlagan manbalardir.

Antropoindikatorlar shaxs nomlariga qo’shib, uning biror xususiyatiga ishora qilgan ekan, ular orasida jins ifodalovchi indikatorlar ham muayyan mohiyat kasb etadi. Indikatorlarni kuzatar

ekanmiz, ularni jins ifodalashi jihatidan quyidagi turlarga ajratamiz:

1. Har ikkala jinsni ifodalovchi indikatorlar. Antroponimika tizimida shunday indikatorlar borki, ular har ikkala jins vakillariga birdek qo'shilaveradi. Yana shunday holatlar kuzatiladiki, ular hudud jihatidan farq qiladi. Ayrim indikatorlar ba'zi hududlarda faqat erkaklar jinsini ifodalashi, yoki faqat ayollar jinsini ifodalashi mumkin. Umuman, har ikkalasini ko'rstuvchi indikatorlar ham uchraydi. Masalan, *-xon* indikator qarluk shevasi vakillarida erkaklar ismi tarkibida ham keladi. Ammo Xorazm o'g'uz shevasi vakillari bu indikatorni, asosan, ayollar ismiga qo'shib ishlatadi. Bugungi taraqqiyot asrida mazkur indikator Xorazm vohasi onomastikasi tizimida ham erkaklar ismi tarkibiy qismi sifatida kelgan holatlarni kuzatishimiz mumkin: *Shohruhxon, Amirxon* kabi.

2. Ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar. onomastika tizimida ayol ismlarini hosil qiluvchi komponentlar ham e'tiborga loyiq. Ularning ko'pchiligi uzoq asrlardan beri qo'llanib kelinayotgan tarixiy birliklardir.

3. Erkak jinsini ifodalovchi indikatorlar.

Quyida erkak jinsini ifodalovchi ba'zi indikatorlar xususida to'xtaldik.

Abdi // Abdu – qul, g'ulom; banda; sig'inuvchi, itoat qiluvchi ma'nolarini ifodalagan holda erkak ismlari tarkibida uchraydi.

Boy – mablag'i, mulki va hokazolari me'yordan ortiq ma'nosini ifodalovchi bu indikator, asosan, erkak ismlarining tarkibiy qismi bo'lib keladi: *Boltaboy, Teshaboy, Jo'raboy*. Xorazm o'g'uz shevasida uning *-voy* shaklidagi varianti ko'proq istemolda bo'lib, ko'plab ismlar tarkibida uchraydi: *Boltavoy, Erkavoy, Saparvoy, Tojivoy* kabi.

Bek. Dastlab, *bek* yoki *bey* so'zi amaldorlarning ismiga qo'shib aytilgan va uning yuqori lavozimini ko'rsatishga xizmat qilgan. Davr o'tishi bilan bu komponent ism egasiga bo'lgan yuqori hurmatni bildiruvchi ko'rsatkichga aylangan. Asta-sekin bu so'z kishi ismlarini hosil qiluvchi elementga aylangan.

Xorazm vohasida bu element *-boy, -bek* (ayrim sheva vakillari tilida *-voy* shaklida ham ishlatiladi. Masalan, *Safarboy// Saparvoy* kabi) (*-biy* qoraqalpoqlarda) kabi variantlarga ega bo'lib, hozir ham antroponimik tizimda faol qo'llaniladi.

Bek va *boy* komponentlarining nom tarkibidagi o'rni doimiy emas. Bu komponent har doim ham nom oxiriga ham qo'shilavermaydi, dostonlardagi ayrim o'rinlarda nom oldidan ham kela oladi. Misol, *Bek Go'ro'g'li, Bek Ravshan, Bekpo'lat, Bektosh, Boybo'ri, Boysari* va boshqalar. Bizning nazarmizda, bu komponentning nom oldida qo'llanishi uslubiy funksiyasi bilan bog'liqdir. Personajning yuqori martabasi, botirligi kabi xislatlarini alohida ko'rsatish maqsadida, ba'zan esa badiiy talab natijasida ham bu komponent nom oldidan qo'llanishi mumkin. Masalan, *Bek Go'ro'g'li, Bek Ravshan* kabilar.

Ishimizda *bek* so'zi erkaklar ismining tarkibiy qismi sifatida antroponimik indikatorlik xususiyatini aks ettiradi. “*Bek* (bey) atamasi turkiy tillarda ismlarga qo'shib, ularning birinchi yoki ikkinchi komponenti bo'lib kelgan” [2.:106]. Masalan: *Bekchan, Beknazar, Bekturdi, Bekposhsha; Umrbek, Otabek, Norbek, Elbek, Nurbek*.

Esh – lug'at boyligimizda u bir qancha manolarga ega [1.: 63]:

- o'rtoq, hamdam, yo'ldosh, sherik;

- juft ma'nosida keladi;

- bola tug'ilgandan keyin tushadigan qobiqning qoldig'i; yo'ldosh;

- *esh* erkaklar ismi va erkaklar ismi tarkibida keluvchi komponent sifatida antroponimikaga daxldor tushuncha.

Mirza – میرزا mirzoda, amirzoda, amir o'g'li ma'nolarini ifodalaydi hamda ushbu so'z tegishli atoqli otdan oldin yoki keyin ham kelishi mumkin: *Ulug'bek mirzo, Ibrohim mirzo; Mirzo Anvar, Mirzo Bedil*. Har ikki holatda mazkur so'z muayyan orfografik me'yorlarga bo'ysungan holda yoziladi. Jumladan, agar so'zimiz atoqli otdan, ya'ni antroponimdan oldin kelsa bosh harf

bilan, antroponimdan keyin kelsa kichik harf bilan yoziladi.

Qul – ekspluatatorlik jamiyatining ilk davrlarida xususiy mulk, mol qatori olib-sotilgan, butunlay xo‘jayinga qaram bo‘lgan, hech qanday haq-huquq va mol-u mulkka ega bo‘lmagan xizmatkor. Bu so‘z erkak ismlarning bosh va oxirgi qismiga an‘anaga ko‘ra qo‘shiladi va asosan, Allohning bandasi, quli, mo‘min, musulmon ma‘nolarida keladi.

To‘ra – yuqori tabaqaga mansub kishi; zodagon, oqsuyak, aristokrat; Xonlar davrida va chor Rossiyasi davrida Turkistonda katta amaldor, hokim; Hurmat yuzasidan yoki ulug‘lab, kishilarning nomiga, unvoniga, mansabiga, shuningdek, ko‘chma ma‘noda ba‘zi narsalarni bildiruvchi so‘zlarga qo‘shib ishlatiladigan so‘z. Rasmiyatchi, rasmiyatparast, byurokrat. *To‘ra* erkaklar ismi, ismlarning tarkibiy qismi sifatida mavjud.

Davr o‘tishi bilan bu komponentlar o‘zining dastlabki ma‘nosidan yiroqlashib, ismlar tarkibida, kelib chiqishiga ko‘ra aslzodalar avlodiga mansub kishilarning, ayollarning ismlarida esa uning go‘zal va aslzoda ekanligini ko‘rsatish uchun qo‘llangan. Ayniqsa, bu turkiy xalqlarga mansub ismlarda yaqqol seziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V tom. – Toshkent, 2008. –B. 63.
2. Rahimov S. Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi mavzusidagi nomz. diss. – Toshkent, – B. 106.
3. Do‘simov Z. Toponimik indikatorlar //O‘TA. №5. – Toshkent, 1972. – B.71-74.

LINVOMADANIYATSHUNOSLIKDA FOLKLORNING O‘RNI

THE ROLE OF FOLKLORE IN LINGUISTICS

*Bozorov Hamid Xo‘shmurodovich,
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi*

Annotation. *In the article, one of the leading directions of today's linguistics is the role of folklore, including Uzbek folk tales, in linguistic culture, and the expression of our national and cultural heritage in Uzbek folk tales.*

Key words: *linguistic culture, folklore, linguistic and cultural unity, language of folk tales, culture, value.*

Moddiy madaniyat dunyo va insonlarning moddiy hayot sharoitlari bilan, ma‘naviy madaniyat esa urf-odat, rasm-rusm, an‘ana, marosim va milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Insonning hayot kechirishida kerakli predmetlar hamda yuzaga keladigan voqea-hodisalarni madaniyat vositasi, desak xato bo‘lmaydi. Jumladan, janubda yashovchi xalqlar madaniyatida oy alohida e‘tirof bilan tilga olinadi. Ruslar ongida u qorong‘ilik, oxirat, ba‘zida hayot-va mamot bilan (jit “pod lunoy”, “v podlunnom mire” – hammaning hayoti birdek sharoitda kechadi) tasavvur qilinsa, oy nuri boshqa slavyanlarda homilador hamda norasidalar uchun xavfli, ziyon keltiradigan hodisaga taqqoslanadi. Vetnamliklarda esa boshqa janubiy Osiyo xalqlaridagi kabi oyga munosabat tamoman boshqacha, ya‘ni ular oy kalendari bo‘yicha yashashadi, maxsus nishonlanadigan “Oy bayrami” bolalarning sevimli bayrami hisoblanadi. Go‘zal, nozik va beg‘ubor yosh qizlar oyga o‘xshatiladi [Pazeledinova, 2022:250]. Misolda ko‘rinib turibdiki, milliy-madaniy qadriyatlarni inson hayotidagi asosiy mezonlardan biri deb bilish, insonning madaniy qadriyatlar va urf-odat, an‘analar bilan olamni anglashida tilning o‘rni katta ekanligi, shubhasiz. Har bir xalq olamning lisoniy manzarasini, aksariyat hollarda, asrlar davomida shakllangan madaniyati bilan

ko'radi. Shu ma'noda xalqlarning milliy-madaniyatini ilmiy tadqiq etish uchun til va madaniyatni o'zida birlashtirgan lingvomadaniyat fani vujudga keldi.

Lingvomadaniyatshunoslikning oldida turgan asosiy masalalardan biri ham til orqali madaniyatning, madaniyat orqali tilning imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Zero, "til – millat (milliy shaxs) – madaniyat" lingvomadaniyatning markaziy triadasi bo'lib, ushbu fan sohasining eng muhim muammolari birlashib, hal etilishi mumkin bo'lgan yo'nalishdir" [Vorobev, 2006:13]. Odamzodning jamiyatda o'rnini belgilashda madaniyatning o'rnini katta. Bu haqida Sh.Safarov shunday deydi: "Insonning inson sifatida shakllanishining o'zi ham madaniyat bilan bog'liqdir. Uning nafaqat intellektual faoliyati, balki oddiy hayotiy xatti-harakatlarining barchasi ham milliy madaniyat ko'zgusida aks etadi va ushbu madaniyat qonun-qoidalarini "nazorati"da bo'ladi. Har qanday madaniyat atrof-muhit ta'sirida taraqqiy qilib, o'zgarib boradi. Turli millatlar madaniyati bir-biridan dastlabki o'rinda voqelikni moddiy va ma'naviy o'zlashtirishdagi farqli jihatidan ajralib turadi" [Safarov, 2006:63].

E.Sepir va B.Uorf til hamda madaniyat uyg'unlashuvi to'g'risidagi nazariyani ilgari surgan holda, til – madaniyat mahsuli va shu bilan birga madaniyatni shakllantiruvchi omil deb talqin etadilar [Maxmaraimova Sh. 2017:24]. Jumladan, Sepir tilni madaniyatdan, ya'ni inson hayotini belgilaydigan ijtimoiy meros – amaliyot va e'tiqodlar yig'indisidan tashqari mavjud emas [Sapir, 1921:100], deb ko'rsatadi. 1930-yillarda Sepir g'oyalari asosida Uorf o'z g'oyalarini (the Whorf Hypothesis) ilgari suradi. Uning mohiyatini quyidagicha ifodalaydi: turli tillarda so'zlashadigan va turli madaniyatlarga mansub odamlar dunyoni boshqacha qabul qiladilar. Biz tabiatni tilimiz taklif qilgan yo'nalishda ajratamiz. Hodisalar olamidagi ba'zi toifa hamda turlarni, umuman, ajratmaymiz, chunki ular o'z-o'zidan ravshan, aksincha, dunyo bizga ongimiz tomonidan tartibga solinishi kerak bo'lgan taassurotlarning kaleydoskopik oqimi sifatida ko'rinadi [Kрасных, 2002:15].

Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi masalasi juda murakkab va ko'p qirrali: til voqelikni aks ettirishi, madaniyat esa bu voqelikning ajralmas tarkibiy qismi bo'lganligi sababli til madaniyatning oddiy aksidir. Madaniyat "til qobig'ida" yashaydi, taraqqiy topadi, shu sababli til nafaqat aloqa vositasi, balki bebaho tarixiy yodgorlik, xalq madaniyatining xazinasi sifatida namoyon bo'ladi [Nigmatova, 2021:37].

Xalq tilida mavjud bo'lgan lingvomadaniy birliklarning eng qadimiy davrini aniqlash va bugungi kundagi holatini o'rganishda o'sha xalqning og'zaki ijodiga murojaat qilish, qaysidir ma'noda, samara beradi. Xalq og'zaki ijodi namunalarida xalqlarning o'tmishi yashaydi. Xalqning o'tmishi va bugungi kunini bog'lab turuvchi, insonning insonligini ko'rsatib turuvchi milliy va madaniy qadriyatlari, tili, dini, e'tiqodi, ma'naviy olami va shu kabilarning xalq og'zaki ijodining eng qadimiy janrlaridan biri – ertaklarda o'z ifodasini topishi, shubhasiz. Folklor, jumladan, o'zbek xalq ertaklari matnlarida xalqimizga xos xarakter, mentalitet yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uzoq arslilik milliy-madaniy meros, an'ana va qadriyatlar bilan bog'liq tushunchalar ma'lum bir xalqning og'zaki ijodi diskurslarida o'rnashgan arxetipik va prototipik ko'rinishda inson ongidagi natijalarni umumlashtiradi. Shuningdek, folklor – har bir xalqning o'ziga xos mental xususiyatlarni ifodalab, madaniy vorislik vazifasini bajarib keladi.

O'zbek folklorida zuhr etilgan madaniy zaxira ko'p yillik xalqimizning tarixi haqida ma'lumot berib, xalq vakillarining lisoniy ongida yashab, kelgusi avlodlarga yetkazib berish vazifasini o'tab kelmoqda. Shu sababli til va madaniyat o'rtasidagi mushtaraklikda xalq og'zaki ijodida yashab kelayotgan madaniy qadriyatlarni o'rnini belgilash muhim hisoblanadi.

Olam manzarasi tushunchasi dunyoni ko'rish qobiliyati bilan birgalikda madaniyatshunoslik va lingvosemiologik tadqiqotlar doirasida ham o'rganib kelingan. Olamni ko'rish muammolarini dastlab mif va folklor materiallari asosida arxaiik ijtimoiy ong shaklini qayta qurish masalalari doirasida o'rganishgan [Mamatov, 2019:64]. Shu ma'noda o'zbek xalq og'zaki ijodining eng

ommabop janrlaridan biri ertaklar tilida yashab kelayotgan lingvomadaniy birliklarni aniqlash bugungi kun tilshunosligi oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki xalq ertaklari tilida har bir xalqning o'ziga xos o'tmishi yashaydi.

Sh.Usmonova til va madaniyat haqida R.Robinsning quyidagi fikrlarini keltirib o'tadi: "Til madaniyat xazinasini, sandig'i, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og'zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi" [Usmonova, 2019:7]. Ushbu qarashlardan ham ko'rinib turibdiki, folklorida, xususan, ertaklar tilida mavjud milliy-madaniy xususiyatlar ko'p asrlik o'zbek xalqining tarixidan xabardor qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ertaklar tilida mavjud qahramonlarning xarakteri, yashash tarzi, asosiy mashg'uloti, oilaviy munosabatlari va nutqiy etiketi (ba'zan hayvonlar, qushlar, narsa va predmetlarga va shu kabilarga ko'chirilgan xulq-atvor) va h.k.larda ham milliy-madaniy mental xususiyatlar o'z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vorobev V. Lingvokul'turologiya. – Moskva: Izdatelstvo Rossiyskogo universiteta drujby narodov. 2006. – C. 330.
2. Красных V. Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya. – M.: Gnozis, 2002. – C. 284.
3. Maxmaraimova Sh. Lingvokul'turologiya. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2017. – B.164.
4. Nigmatova L. Mustaqillik davri o'zbek lug'atchiligida til va madaniyat mushtarakligi muammosi. Filol. fan. d-ri (DSs) disc. avtoref. – Buxoro, 2021. 43 b.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. "Sangzor" nashriyoti, 2006. 92 b.
6. Edward Sapir. Language an introduction to the study of speech. New York: Harcourt, Brace, 1921. P. 125.
7. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent: Noshir, 2019. – B. 168.
8. Pazeledinova S. Lingvokulturologiya tilning madaniy fenomeni sifatida // Tafakkur manzili. 2022. ISSN: 2180-2160. www.reandpub.com. Page – 250.
9. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: 2019. – B. 248.

“O‘ZBEK TILINING IZOHI LUG‘ATI” DA POLISEMANTIK TERMINLARNING SEMANTIK TAHLILI (DIALEKTOLOGIK TERMINLAR MISOLIDA)

SEMANTIC ANALYSIS OF POLYSEMANTIC TERMS IN THE " DICTIONARY OF THE EXPLANATION OF THE UZBEK LANGUAGE " (ON THE EXAMPLE OF DIALECTOLOGICAL TERMS

*Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi,
Termiz davlat universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi*

Annotation. *this thesis reflects on the multidimensional properties of terms related to the field of dialectology presented in the five-volume Explanatory Dictionary of the Uzbek language. In the field of terminology, the polysemy of terms cannot be seen as a positive phenomenon, while the non-negation of the existence of polysemy has been determined by studies.*

Keywords: *term, terminology, semantic feature, dialectism, dialect, polysemy.*

Til lugʻat boyligining alohida mikrotizimi hisoblangan terminosistemaning semantik xususiyatlarida oʻziga xos alohidaliklar bilan bir qatorda umumleksik semantik xususiyatlar ham kuzatiladi. Xususan, umumleksik qatlam birliklariga xos monosemiya va polisemiya kabi semantik hodisalar terminologiyada ham qayd qilinadi.

Terminologik birliklarni semantik xususiyatlariga koʻra monosemantik va polisemantik terminlar guruhiga ajratishning asoslari mavjud. Soʻnggi yillarda oʻzbek tilshunosligidagi terminologik tadqiqotlarda ham polisemiya hodisasi keltirilib oʻtilayotganini taʼkidlash kerak. Misol sifatida, R. Sharopova, Y. Shirinova tadqiqotlarida buning guvohi boʻlish mumkin. [2:56; 3:60] Terminologik sistemaning katta miqdorini bir maʼnoli terminlar tashkil qiladi. Muayyan soha tushunchasini ifodalashga xizmat qiluvchi maxsus soʻz – terminning tabiati ham xuddi shu holatni talab qiladi. Biroq terminologik qonun-qoidalar talabiga zid ravishda birdan ortiq tushunchani ifodalashga xizmat qilayotgan koʻp maʼnoli terminlar ham deyarli barcha soha terminologiyasida kuzatiladi. Terminlarda koʻp maʼnolilikning mavjudligi polisemiya hodisasining terminologik sohadagi alohida tadqiqini talab qiladi.

Biz bu maqolamizda “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da dialektologiya sohasiga oid ayrim polisemantik terminlarning semantik xususiyatlarni ochib berishga harakat qilamiz. Maʼlumki, dialektologiya bevosita lingvistikaning tarkibiga kiruvchi fan tarmogʻi hisoblanadi. Izohli lugʻatlarda shuni kuzatishimiz mumkinki, ikki tomli va 5 jildli lugʻatlarimizda dialektologiyaga oid terminlar maxsus qayd etilmagan. Ikki jildli lugʻatimizda shevaga oid soʻzlar “dial” qisqartmasi bilan, besh jildli lugʻatlarimizda esa “shv” qisqartmasi bilan berilganligini kuzatishimiz mumkin. Shu oʻrinda taʼkidlab oʻtish oʻrinliki, Bu pometalalar bilan berilgan soʻzlar termin sifatida maxsuslashtirilgan soʻzlar emas, balki shevaga oid dialektal leksemalar hisoblanadi. Dialektologiya sohasida koʻp ishlatiladigan terminlar izohli lugʻatlarimizda tilshunoslikka oid termin sifatida umumlashtirilib, “lingv” yoki “tlsh” pometalari bilan berilganligining guvohi boʻlishimiz mumkin. Biz bu terminlar orasidan aynan dialektologiya sohasida koʻp ishlatiladigan terminlarni ajratib olib, tahlil qilishga harakat qilamiz.

Izohli lugʻatlarda shevashunoslikka oid koʻp maʼnoli terminlar ham qayd etilganini koʻrishimiz mumkin. Kuzatuvlarimiz natijasida quyidagi koʻp maʼnoli umumleksik birliklarning ayrim maʼnolari terminologik maʼno kasb etishi va shu orqali dialektologik terminlar mikrotizimiga kirishi aniqlandi: *sheva*, *assimilatsiya*, *dissimilatsiya*, *dialektizm* kabilar. Ushbu birliklarning koʻp maʼnolilik xususiyatga egaligi, maʼnolarining umumleksik yoki terminologik xarakter kasb etishi masalasini tahlil qilish uchun umumfilologik va terminologik lugʻatlarga murojaat qilamiz.

Dialektologiya sohasiga oid *sheva* terminining 3 xil maʼnosi izohlangan.

Sheva 1. *tlsh*. Umumxalq tilining maʼlum hududga xos tarmogʻi, mahalliy til. Oʻzbek tilining Fargʻona shevasi.

2. *ayn*. Til 3. Oʻzbek shevasida sheʼr oʻqilarkan, Qalblarning qaʼrida hislar uygʻonar. Vatan maqtovlari kirib quloqqa, Zal chay-qalar — odam toʻpi toʻlgʻanar. S. Akbariy. «Afandi» demak — turk shevasida «muallim» demakdir. H. Gʻulom, Mashʼal.

3 *kam qoʻll*. Soʻz. Seni ham domiga tortmoq boʻladi. Sevgi deb atalgan bu eski sheva. Gʻ.Gʻulom.

Oʻzbek tilida soʻzlar talaffuzida roʻy beradigan *assimilatsiya*, *dissimilatsiya* hodisasini ham, asosan, shevalarda uchratishimiz mumkin. Shuning uchun bu ikki terminni dialektologik termin deb hisoblash mumkin. Izohli lugʻatlarimizda ushbu ikki fonetik hodisalarni atovchi terminlar koʻp maʼnoli soʻz sifatida berilgan.

Assimilatsiya 1. *biol*. Oʻsimlik yoki jonivor organizmi faoliyati jarayonida tashqaridan qabul qilingan moddalarning oʻzlashishi, singishi, hazm boʻlishi; oʻzlashtirilishi, singdirilishi, hazm qilinishi.

2. Bir xalq (yoki uning bir qismi)ning boshqa bir xalq urf-odatlarini, madaniyati va tilini o'zlashtirib, o'z tili, madaniyati va milliy ongini yo'qotishi natijasida o'sha xalqqa qo'shilib ketishi.

3. *tlsh.* Bir tovushning boshqa bir tovush ta'sirida o'xshashlik (bir xillik) tomon o'zgarishi. Masalan: oshshi < oshni, tussiz < tuzsiz.

Besh jildli izohli lug'atimizda keltirilgan bu misolda uchinchi tartib raqam bilan berilgan izoh bevosita tilshunoslik termini sifatida dialektologiya sohasiga ham taalluqlidir

Kuzatishlarimiz natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, lug'atlarimizda shevashunoslik sohasiga aloqador bo'lgan terminlar maxsus ajratib berilmagan bo'lsa-da ularni tilshunoslik terminlari sifatida berilgan so'zlar ichidan topish mumkin va ularning katta qismi ko'p ma'noli termin sifatida izohlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent 5 jildlik. – Toshkent, 2006
2. Shirinova Ye. O'zbek bank-moliya terminologiyasi. Filologiya bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss avtoreferati. T: O'ZRFA, O'zbek tili, adabiëti va folklori instituti., 2020, –B.60;
3. Sharopova Ra'no Jaxonovna. O'zbek tilining ijtimoiy-siësiy terminlarining semantik-struktur va leksikografik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss... avtoreferati. Navoiy, Qarshi davlat universiteti., 2019.– B. 58.

“SUV” VA “SUV” KOMPONENTLI BIRLIKLARNING O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVALARIDAGI MA'NOLARI

VALUES OF “SUV” AND UNITS WITH THE COMPONENT “SUV” IN UZBEK LITERARY LANGUAGES AND DIALECTS

*Ma'suma Mo'minova,
Shahrisabz pedagogika instituti o'qituvchisi*

Annotation. *The article analyzes the meanings of some units with the components "water" and "water" in the Uzbek literary language and dialects. Analyzes show that the lexeme "water" in dialects has the meanings "flowing", "purity", "pure", "live", as well as "raw", "ripe", "hard", "soft". Phrases and proverbs that are actively used in dialects are listed, and the reasons for their frequent use are indicated. Aspects of dialects are highlighted, which show their unique semantic aspects, as well as features of collecting the vocabulary of the Uzbek language.*

Key words: *water, “water” component, lexical units, literary language, dialects, linguistic culture, concept sphere, lexeme, phrase, seme, stable composition, proverb.*

Ma'lum bir xalqning milliy lisoniy manzarasi shakllanishida uning e'tiqodi birlamchi ta'sir ko'rsatuvchi omil vazifasini bajaradi. Har biri xalq lisonida tushuncha bilan birga uning qadriyatlari, dini, urf-odatlariga oid axborotlar jamlangan bo'ladi. O'zbek xalqining leksema kotseptosferasi bilan bog'liq xususiyatlar shevalarda keng doirada va o'ziga xos badiiy talqinlar orqali ifodalanadi. Buni birgina suv va suv komponentli birliklar semantikasi misolida ko'rish mumkin.

Dunyo xalqlarining har birida suvga o'ziga xos yondashuv va munosabat bor. Ushbu munosabatning mushtarak jihati shundan iboratki, suv dinda “poklovchi”, “tozalovchi” unsur vazifasini bajaradi. Dunyo dinlarida suvni ichish yoki unda cho'milish bilan bog'liq poklanish, iltijo, tavba rituallari va suvning xususiyatini aks ettiruvchi “Muqaddas suv” tushunchasi mavjud. Dunyo dinshunosligida diniy dunyoqarashdagi “suv” ikkiga ajratilgan holda o'rganiladi. Biri “tozalovchi” vosita bo'lgan “poklovchi” suv bo'lsa, ikkinchisi yaratilishidan ilohiylik kasb etgan

“muqaddas” suvdir. Suv, birinchi navbatda, hayot ramzi. Biroq ayni vaqtda o‘lim ramzi sifatida talqin qilingan holatlar ham bor. Dunyo dinlarining barchasida suv muqaddas unsur sanaladi. “Muqaddas suv”, “shifobaxsh suv”, “hayot suvi” singari tushunchalar barcha dinlarda mavjud.

O‘zbek milliy mentalitetida va jamiyatning axloqiy-madaniy qoidalarida musaffollik, soflik, tozalik tushunchalari bilan assotsiatsiya hosil qiluvchi suv so‘zining lingvistik, lingvokulturologik, kognitiv-semantik xususiyatlarini va umumlingvistik jihatlarini shu nuqtayi nazardan ko‘rsatish dolzarflik kasb etadi. Suv so‘zi va u ishtirok etgan turg‘un birikmalarning semantikasiga alohida tadqiqot obyekti sifatida qarash, ularning lingvokulturologik va umumlisoniy mushtarakligi mohiyatini ochishga qaratilgan tadqiqotlar ko‘lami va sifatini oshirish milliy qadriyatlarni yoritishda, til sohibining obyektiv olamni suv orqali kodlashtirishida muhim o‘rin tutadi.

Suv komponenti ishtirokidagi frazemalarda etnik qadriyatlar, urf-odat, an‘analar mazmuni aks etgan. *Tushni suvga aytmoq* [O‘TIL, 2007:577] frazemasi xalqning etnik qadriyatlarini ifoda etadi. Avvallari tushni suvga aytish odati bo‘lgan. Yaxshi mazmunli tushlar amalga oshishi niyat qilinib, yomon mazmunli tushlarning amalga oshmasligi, suvda oqib ketishi so‘ralib, suvga murojaat qilingan. Keyinchalik til sohibi ongida bu jarayonga ishonchsiz munosabatda bo‘lish, behuda urinish sifatida baholash shakllangan. Natijada iborada “xom xayol qilmoq”, “amalga oshmaydigan ishni o‘ylamoq”, “noto‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lmoq” semalari yuzaga kelgan. Tushini **suvga** aytsin! Samarqand bizniki bo‘lur!– dedi maydan badani qiziy boshlagan Ahmad Tanbal ovozi xiyol ko‘tarib [Qodirov,2017:85].

Mazkur frazema shakllanishidan oldingi jarayon shevalardagi muloqotda saqlanib qolgan. *Tushingni suvga ayt-* birligi shevalar muloqotida o‘z ma‘nosida qo‘llanadi, e‘tiqod, an‘analar bilan bog‘liq mazmunni ifodalaydi.

“Tirikchilik qilmoq” ma‘nosidagi *suvini ichib yurmoq* frazemasi shevalarda ko‘p ishlatiladi. –U [Tojiddin] *suvchilikning suvini ichib yurgan odam*. A. Abdulkarimov, Cho‘l burguti [O‘TIL,2007: 577]. Qishloq ahaolisining yashash tarzi, dehqonchilik mashg‘uloti suv ishtirokidagi frazemaning faol qo‘llanishini ta‘minlaydi. O‘zbek adabiy tilida shu ma‘nodagi *nonini yemoq*, *nonini yeb yurmoq* iborasi keng qo‘llanadi. *Suvini ichib yurmoq* iborasi kam ishlatiladi.

Sholisi suv ko‘tarmaydi [Rahmatullayev,1992] frazemasi ham xalqning kundalik turmush tarzi, faoliyati bilan bog‘liq. Dehqonchilik tajribasidan ma‘lumki, “sholi suv bilan tirik”. Sholining suv ko‘tarmasligi g‘ayritabiiy holat. Til sohibi bo‘lishi mumkin bo‘lmagan voqeyalik bilan tezda jahli chiqadigan, gap ko‘tarmaydigan, ta‘bi nozik shaxslarning xususiyatini tasvirlagan. Odatda to‘g‘ri gapni, tanqidni qabul qilmaydigan shaxslarga nisbatan qo‘llanadi. Bu maqolda mantiqiy yondashuv ham bor. Suv sholiga o‘ssishi uchun muhim omil hisoblanganidek, tanqid ham tinglovchiga foydani ko‘zlab aytiladigan tanbeh sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu frazemaning mazmuni Farg‘ona shevalaridan foydalanayotgan til sohibi lisoniy ongida dastlabki ma‘no-mazmuniga bog‘liq holda aks etadi. O‘zbek adabiy tilida yoki boshqa sheva vakillari til xotirasida, asosan, frazema sifatidagi ko‘chma ma‘nosi orqali anglashiladi. Chunki bu muloqot sohiblari lisoniy ongida sholi ekib, uni ko‘p sug‘orish kerakligi haqida ma‘lumot aks etmaydi. Ular bu jarayonni bevosita kuzatmagan.

Suv komponentli qo‘shma so‘zlar tarixiy manbalarda ham faol qo‘llangan. Masalan, “Qutadg‘u bilig”ning, deyarli, barcha o‘rinlarida insonning obro‘si *yüz suvi* “yuz suvi” parafrasi orqali ifodalangan. *Otunqa qatilma ey asli ariy, yüzüñnün suwın eltgä sendin ariy* – Tubanga aralashma, ey asli toza, sendan yuzingning suvini pok-pokiza olib ketadi [ya‘ni tuban sening obro‘yingni to‘kadi] [QBN,1972:155a]. Istarali va yaxshi xulqli insonlarga nisbatan esa “issiq yuzli”, “yuzi suvli” kabi shakllarda qo‘llangan. Asarda yuzi süvlan= iborasi “obro‘ qozonmoq” ma‘nosini ifodalagan. Qipchoq shevalarida “betini suvini besh to‘kib” degan ibora qo‘llanadi. Bu iborada *bet suvi* deganda “obro‘, e‘tibor” nazarda tutiladi. *Besh* forsha-tojikcha “ortiq” ma‘nosidagi *pesh* so‘zining fonetik o‘zgarishga uchragan shaklidir.

Yuz suvi o'rnida hozirgi o'zbek tilida xuddi shu ma'nodagi forsha-tojikcha *obro'* so'zi ishlatiladi. *Obro' (y)* [f. – shon, sharaf or-nomus, qadr-qimmat; iftixor; faxr; shuhrat, nufuz.] 1. Kishining tutgan ishi va yaxshi xislatlari tufayli jamoatchilik qoshida topgan e'tibori; hurmat, nufuz [O'TIL,2007:75].

O'zbek adabiy tilida *tirik suv* tushunchasi mavjud. O'simlik yoki hayvonot dunyosiga oid; jonli. *Tirik shabiat. Tirik organizm* [O'TIL, 2008:110]. “Jonli”, “tabiiy” degan ma'noda *tirik* so'zi *suv* tushunchasiga nisbatan aniqlovchi sifatida ishlatiladi.

So'zlashuv nutqida, shevalarda *xom suv, pishiq suv, qattiq suv, yumshoq suv* tushunchalari qo'llanadi. *Xom suv* birikmasida “pishirilmagan, qaynatilmagan” [O'TIL,2008:408] degan ma'no ifodalanadi. *Pishiq suv* tushunchasi oqar suvga, toshdan toshga urilib, yuqoridan pastga tushga tog' suvlariga nisbatan qo'llanadi. Xalq suvni sovunni ko'pirtirish, mag'zava hosil qilish xususiyatiga qarab qattiq, yumshoq suvga ajratadi.

Bir qator maqollar ham borki, ularni adabiy til doirasida, deyarli, uchratmaymiz. Bu maqollar shevalar asosida muloqotda faol qo'llanadi.

Masalan, *Qavs suvi – jon suvi* [O'XML,2005] qavs burji kirgan paytdagi ekin sug'orish tajribasiga asoslanib aytilgan hikmat hisoblanadi. Sug'orishning burjga asoslangan muddatlar bilan bog'liq xususiyati kontrast munosabatlar ifodasiga asoslangan: *Saratonda suv qo'y, Asadda tek qo'y*.

Suvning ham “oqish”, ham “poklash” semasiga asoslangan “Suv yetti yumalasa – halol” hikmati ham shevalarda faol qo'llanadi. Shu hikmatning mazmuni *Oqar suv harom bo'lmas* maqolida aks etgan. Maqol mazmuni suvning doimiy belgisi bo'lgan “oqish” semasiga asoslangan. Turib qolgan, oqmas suvning ifloslanishi maqola mazmunidagi hukmni reallashtirgan. Maqol mazmuni orqali inson “turib qolmaslikka”, “harakat qilishga”, irodali bo'lishga da'vat etilgan.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, so'zlar, ular orqali hosil qilingan erkin va turg'un birikmalar shunchaki axborot ifodalamaydi. Balki insonning milliy-lisoniy kotseptosferasiga xos belgi-xususiyatlarni ifoda etadi. So'z ma'nosi, semalar bilan bog'liq hodisalar, jarayonlar shevalar asosidagi muloqotda ko'proq namoyon bo'ladi. Shevalar o'zbek tili so'z boyligini saqlab keluvchi xazina bo'lishi bilan bir qatorda, so'z ma'nosi bilan bog'liq jarayonlarni ifodalashda, lingvistik hodisalarni tahlil qilishda muhim material vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh.O'zbek tilining frazeologik lug'ati. –Toshkent, 1992.
2. Xolmuradova M. “Qutadg'u bilig” leksikasi. Filol. fan.fals.dok. (PhD). –Toshkent, 2019.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. III. –Toshkent, 2007.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV. –Toshkent, 2008.
5. O'zbek maqollari lugati. –Toshkent: 2005.
6. Qodirov P. Yulduzli tunlar. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2017.
7. Qutadg'u bilig. –Toshkent. 1972.

O'ZBEK SHEVALARIDAGI “VAQT” KONSEPTINING INGLIZ TILIGA QIYOSI

COMPARISON OF THE CONCEPT OF "TIME" IN THE UZBEK PLANTS WITH THE ENGLISH LANGUAGE

Annotation. *The article highlights the features of anthropocentric linguistics, linguoculturology as a field that studies the relationship between language and culture. A comparative analysis of units expressing the concept of "Time" in Uzbek dialects with English has been carried out. In the expression of the concept "time" similar symbols are presented in both cultures, different features are shown. Dialects are valued as a linguistic factor, an ancient source that fully expresses the concept of "time".*

Key words: *anthropocentric linguistics, linguistic culture, theoretical foundations, language and culture, value, evaluation, concept, literary language, dialect.*

Antroposentrik paradigma yo‘nalishi hisoblangan lingvokulturologiya til va madaniyat, madaniy kod, madaniyatlararo muloqot, etnos, etnonim, mifonim, tilning madaniy taraqqiyot mahsuli sifatidagi xususiyatlari tahlili bilan shug‘ullanadi.

Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari ilmiy adabiyotlarda ta’kidlangan muddatdan ham qadimiy davrlarga borib taqaladi. Sharq ilmiy tafakkurida til va madaniyat, madaniyatlararo munosabatlar ifodasiga oid muhim ma’lumotlar qayd etilgan. Sharq madaniyatiga oid manbalarda buyuk mutafakkirlarning borliq, olam, koinot, tabiat va jamiyat, ijtimoiy munosabatlar, lisoniy vaziyatlar, inson tafakkuri, ichki olami, ruhiyati, til va nutq, til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlari borasidagi mulohazalari aks etgan.

O‘zbek va ingliz tillaridagi lingvokulturologik tadqiqotlar umumiy va farqli jihatlariga ega. Ingliz tilidagi ommaviy axborot vositalari leksikasi, sanoatga oid reklamalar matni, teleintervyu janrining milliy xususiyatlari, elektron aloqa vositalarining milliy-madaniy belgilari, inson fe‘l-atvorini belgilovchi lug‘aviy birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganilgan.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologiya masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar til va madaniyat munosabatlari, tilning madaniy qarashlar, qadriyatlar ifodasidagi o‘rni, badiiy matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari, badiiy matnda tilning emotsional-ekspressiv, milliy-madaniy munosabatlar, mental belgilar haqida axborot berish funksiyasi masalalari tadqiq etilgan. Til va madaniyat, antropologiya, lingvokulturologiya terminlarining tarjima jarayoni bilan bog‘liq jihatlari, til sohibi tafakkuri, dunyoni anglashi bilan bog‘liq lisoniy tushunchalarning tarjimasi, semantik proeksiyalanishi, o‘xshatishlar, metafora hamda lakunalar tarjimasi bilan bog‘liq masalalar, lingvokulturologik konsept tushunchasi yoritilgan.

O‘zbek va ingliz tillaridagi ilmiy manbalarda “vaqt” tushunchasi tabiatshunoslik, falsafa, tarix fanlari negizida tahlil qilingan. Kishilik jamiyati taraqqiyotining keyingi davrlarida yuzaga kelgan lingvistik tadqiqotlar vaqtning falsafiy ta’rifiga asoslandi. Lingvistik tadqiqotlarda vaqt makon bilan aloqador, doimo harakatda, uzviy, takrorlanmas, voqelikdagi o‘rin almashuv va ketma-ketlik sifatida tavsiflangan.

Tadqiqotlarda o‘zbek va ingliz tilidagi *time* /*vaqt* tushunchasini ifodalovchi lingvistik vositalar, vaqt bilan bog‘liq semantikaning shakllanishi va yuzaga kelish omillari, insonning vaqtni anglash, baholash ehtiyojlari, inson hayotining vaqt bilan uzviy bog‘liqligi, vaqtning inson ongida makon tushunchasi bilan bog‘liqligi, maydonning vaqt bildiruvchi leksemalar bilan va, aksincha, vaqtning maydon sferasi birliklari bilan o‘lchanishi, madaniyatning vaqt va makon kodlari tahlil etilgan.

O‘zbek va ingliz tillaridagi vaqt real voqelik sifatida topologik va metrik xususiyatlarga ega bo‘ladi. Vaqtning tartibi, voqea-hodisalar ketma-ketligi, vaqtning sifati kabi belgilari bir yoqlama

yo‘nalishga egalik, uzluksizlik, tartiblilik va takrorlanmaslik, ortga qaytmaslik xususiyatlarini namoyon etadi. Vaqt davriy va davomiylik belgilariga ega.

Vaqt real va perseptual xususiyatga ega bo‘ladi. Borliqdagi jarayon, voqea-hodisalar ketma-ketligi real vaqt hisoblansa, borliq, tashqi olamning individ tomonidan qabul qilinishi, idrok etilishi perseptual vaqtdir.

Filosofik kategoriya sifatida vaqt tilda va madaniyatda o‘z ifodasini topadi.

O‘zbek va ingliz tillaridagi “vaqt” konseptining lingvokulturologik xususiyatlari shevalarda o‘ziga xos tarixiy ko‘rinishlarda ifoda etiladi.

O‘zbek va ingliz madaniyatida ham inson yoshini, umrini ifodalashda fasllardan foydalaniladi. O‘zbek shevalarida yoshga nisbatan *to‘rt bahor, yigirma bahor* degan ifodalar ko‘p uchraydi. Bunday ifodalarni ingliz tilida ham uchratish mumkin. Ammo shaxs umrini ifodalashda yil fasllarining qo‘llanishida farqli holat kuzatiladi. Shaxs umrini, yoshini ifodalashda o‘zbek tili sohibi faqat *bahor* so‘zidan vaqt o‘lchovi birligi sifatida foydalanadi: *o‘n yetti bahorni qarshiladi, o‘ttiz bahorni ko‘rdi* kabi. Shaxs yoshi ifodasida *yo‘z, kuz, qish* fasllari qo‘llanmaydi. Ingliz madaniyatida esa *yo‘z* fasli ham yosh o‘lchov birligi sifatida ishlatiladi: *a girl of sixteen or seventeen summers*. O‘n olti-o‘n yetti yozlik qiz [Oxford English dictionary, 3703]. Ingliz tilida yil fasllari bilan bog‘liq sinekdoxa hodisasi kuzatiladi. *Winter* ko‘chma ma’noda *year* “yil” tushunchasini ham ifoda etadi: (winters) literary years: adabiy ma’noda, yillar (qishlar); *he seemed a hundred winters old* u yuz yosh tuyulardi [Oxford English dictionary, 4271]. Yuz yillik umr (yosh) *winters* (qishlar) o‘lchov so‘zi vazifasidagi birlik bilan ifodalanadi. Ingliz tili sohibi lisoniy ongida *winter* qish faslining yil tushunchalari tizmasi so‘ngida joylashuvi asosida *year* “yil” ma’nosi anglashiladi.

O‘zbek shevalarida meva turlarini faslga nisbat berib sifatlash uchraydi. Masalan, *qishki olma*. Ingliz tilidagi shunday qo‘llanishlar uslubiy-semantik jihatdan o‘zbek tilidagidan farqlanadi. *Winter* qish so‘zi sifatlovchi vazifada kelib, farqli xususiyatlarni namoyon qiladi: *a winter apple* qishki olma ripening late in the year/ “yil oxirida pishib yetuvchi” ma’nosini anglatadi. O‘zbek tilida esa *qishki olma* atributivli birikma “qishda saqlanadigan” degan ma’noni bildiradi. Bir xil obyektga ikki madaniyat vakilining turli xil yondashuvi namoyon bo‘ladi.

O‘zbek shevalarida vaqtni kunning harakatiga qarab ifodalash ham uchraydi: *kun chiqishi, kunning tikkaga kelishi, kun og‘ishi, kun botishi*.

Bunday holat ingliz tili madaniyatida ham kuzatiladi: the time as formerly reckoned from sunrise: it was about the ninth hour. Ilgari quyosh chiqishiga qarab hisoblangan vaqt: soat to‘qqiz atrofida edi.

O‘zbek shevalarida, jonli muloqotda vaqtni ifodalashning o‘ziga xos lingvistik ifodalari borki, ular boshqa madaniyatda kuzatilmaydi. Xalq vaqtning o‘tkinchiligini, umrning qisqaligini *Besh kunlik dunyo* birikmasi orqali aks ettiradi.

O‘zbek xalqidagi “*To‘qson kirs to‘rg‘ay qadam, qantar og‘sa qarg‘a qadam*” degan naql vaqtni ifodalashning milliy-madaniy, lisoniy namunasi hisoblanadi: *Qantar* fors-tojikcha o‘lchov birligi hisoblangan *tarozi* so‘zining turkiy muqobili hisoblanadi. “*Qantar* eng qadimgi shakl, shevalarda “*qantar og‘di*” jumlasida tarkibida uchraydi. *Qantar og‘ishi* qish faslining ortga chekinib keyingi faslga yo‘l berilishiga nisbatan aytiladi. “Og‘ish” belgisi ham taroziga xos bo‘lib, og‘ir kelgan tomon holati bilan baholangan [Komilova,2022:93]. *To‘qson kirs to‘rg‘ay odimicha kun uzayar*. *To‘qson to‘lmay, yo‘z chiqmas*.

Qantar ovsa, qalt etar,

Dehqonning ko‘zi yalt etar.

Qantar ovsa, qoziqning boshida qor turmas.

Qantarda qarg‘a odimiday kun uzayar.

Kuz fasli o‘zbek xalq shevalarida *qovun pishig‘i* tasviriy ifodasi bilan nomlanadi. *Yo‘z* bilan qish o‘rtasidagi faslning ayni markaziy vaqtini ifoda etadi.

O'zbek shevalarida xalq jonli nutqida oyning ko'rinishiga qarab vaqtni belgilash faol kuzatiladi. Bu holat maqollarda ham o'z ifodasini topgan. Oy, kunning holati belgi vazifasini bajargan: *Oy boshida kun yo tuzalar, yo buzilar. Oy chalqancha tug'sa, oy bo'yi ayoz. Oy o'tovlasa, oylik g'amingni ye, Kun o'tovlasa, kunlik g'amingni ye. Oy qulansa, oyog'ingni uzat, Kun qulansa, kuragingni tuzat. Oyning beshidan qo'rqma, boshidan qo'rq.*

Oy nomlari qamariy yil kalendariga ko'ra *ashir oyi, rajab oyi, safar oyi* tarzida ishlatiladi. Bunday nomlashda xalq dunyoqarashi, qadriyatlar ham o'z ifodasini topadi. Masalan, xalqda safar oyi kirishi bilan xayrli tadbirlar to'xtatiladi. Bu oyda o'tkaziladigan har qanday tadbir yoki yig'inga salbiy baho beriladi: *Safar oyi – xatar oyi.*

Barqaror birikmalarda yil ko'rinishidagi vaqtga munosabat, baho ifodalangan: Yil yaxshi kelsa, arqar ketmas. Yilning yaxshi kelishi bahordan ma'lum. Kun g'amini sahar ye, Yil g'amini bahor ye. Yaxshi yil bahoridan ma'lum, Yaxshi kun – saharidan.

Sharq xalqlarida yil o'n ikki hayvon nomi bilan yuritilgan. Bu haqdagi dastlabki ma'lumot Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"ida keltirilgan. Muchal tizimi Sharqiy va Markaziy Osiyoda azaldan qadimiy an'ana, urf-odat va qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan milliy kalendar hisoblanib, hozirga qadar yil hisobi vazifasini bajarib keladi: 1. Sichqon yili. 2. Ud (sigir) yili. 3. Bars (yo'lbars) yili. 4. Tovushqon (quyon) yili. 5. Nak (timsoh) yili. 6. Yilon (ilon) yili. 7. Yund (ot) yili. 8. Qo'y yili. 9. Bijin (maymun) yili. 10. Taqag'u (tovuq) yili. 11. It yili. 12. To'ng'iz yili [Koshg'ariy,1960:332].

Bars yili – boyluk, Quyon yili – qahatchilik. Quyon yili yut bo'lar.

It yili eksang, To'ng'iz yili o'rasan. "Qadimda jonivorlarning xatti-harakatiga qarab ob-havoning qanday bo'lishi aniqlangan. Maqollar tarkibida zoonimlar zamon konseptini ifodalashga xizmat qilgan. *Qish qattiq kelsa – it yili* maqoli hayvonlar nomi bilan atalgan musulmon kalendaridagi it yilining muntazam ravishda qattiq kelishi bilan bog'liq [Tosheva,2018:69]". Sigir yili – to'qlik, Qo'y yili – yo'qlik. Biror jarayonning sodir bo'lishi boshqa hodisaga zamin yaratishi aytilgan: Yantoq gullasa, chilgi pishar.

Yil nomlarini jonivorlar nomi bilan atash adabiy til doirasida deyarli qo'llanmaydi. Badiiy asarlarda qisman kuzatilishi mumkin. Shevalarda faol qo'llanadi. Shevalar muloqotida inson yoshi muchal tizimiga qarab aniqlanadi. "Nechanchi yil tug'ilgansan?" degan savoldan ko'ra "Yiling nima?" deb so'raladi.

O'zbek shevalarida kunning qismlariga nisbatan *xufton, namozshom* so'zlari ko'p ishlatiladi. *Xufton f. 1* Quyosh botgandan bir-ikki soat keyingi vaqt; taxminan kech soat yettidan o'ngacha davom etuvchi vaqt. *Kech kirdi, xufton bo'ldi, ba'zi o'tovlarda chiroqlar o'chdi.* Xuftonda o'qiladigan nomoz metonimiya asosida shu nom bilan yuritiladi: xufton nomoz [O'TIL,2008:429]. Xufton ko'chma ma'noda "dili "ko'ngli g'ash; xafa" ma'nolarida qo'llanadi. Sanoq sonlar bilan birikib, "allamahal, allavaqt" degan ma'nolarni bildiradi: yetti (yoki ikki, uch) xufton.

Namozshom 1. Kun botib, qorong'ilik tusha boshlagan payt, qosh qoraya boshlagan vaqt; oqshom. 2. Kun botgandan bir oz keyin o'qiladigan namoz, besh vaqt namozning to'rtinchisi [O'TIL,2007:56].

O'zbek va ingliz madaniyatini "vaqt" konseptini ifodalovchi birliklar orqali qiyoslash madaniyatlararo farqlarni ko'rsatish bilan bir qatorda turli tizimdagi til sohiblari qarashlari o'rtasida o'xshash jihatlar borligini namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I tom. –Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1960. – B. 330-332.

2. Komilova G. O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tadqiqi. Filol. fan., fals.dok. (PhD). ...diss. –Toshkent, 2022.
3. Oxford English Dictionary.
4. Tosheva D. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyalari. Filol. fan. fals. d.-ri (PhD) ...diss. –Toshkent, 2018.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. III. –Toshkent, 2007.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I V. –Toshkent, 2008.

ДИАЛЕКТЫ ИМЕЮТ БОЛЬШОЕ ЗНАЧЕНИЕ В ОБОГАЩЕНИИ ЛЕКСИКИ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

DIALECTS ARE OF GREAT IMPORTANCE IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE LITERARY LANGUAGE

*Толипова Дилдора Гапиржановна,
преподаватель кафедры Иностранных языков
Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои
dilyagaphurovna@gmail.com*

Annotation. *This article discusses the types and classifications of lacunae. Each of the considered types and classifications is used to describe the differences between languages and cultures in a certain aspect. The development of one or another branch of the production network in a certain area creates terms in the language of the living population that are distinctive from other regions. In addition to being active words of this dialect, they are of great importance for enriching the vocabulary of the literary language.*

Key words: *dialects, agriculture, climate, industry, regions, productivity, culture.*

Терминологическая подсистема узбекского языка формировалась в течении многих столетий в разных исторических условиях. Большое лингвистическое значение имеет также именование специальных понятий, не имеющих четкого термина в сельском хозяйстве, но активно употребляемых в разговорной речи. Ниже будут проанализированы некоторые из этих слов, которые позволят восполнить пробелы в лексиконе данной области. Население большинства регионов Узбекистана занято в сельском хозяйстве. Этим объясняется активное использование в речи слов данной сферы. В говорах населения, проживающего в горных и предгорных районах, занятых земледелием, есть слова, связанные с материальными условиями жизни, общественно-экономической деятельностью [Решетов, Шоабдурахмонов, 1962:82]. Развитие той или иной отрасли производственной сети в определенном районе создает в языке проживающего здесь населения термины, отличительные от других регионов. Помимо того, что они являются активными словами этого диалекта, они имеют большое значение для обогащения лексики литературного языка. Такие слова отличаются от других сельскохозяйственных диалектизмов своими уникальными выразительными возможностями и языковой значимостью. Продуктивность земледелия, особенно “лалми” (весеннего) земледелия, зависит от количества осадков. Весной, после посева, количество и характер выпадения осадков имеют решающее значение для хорошего роста и урожайности культуры. Обычно по календарю земледельцев последняя неделя зимы – “аюз” – отмечается сильными холодами и осадками. После этих дождливых

дней наступают теплые дни и земля восстанавливается. Существует лексема “калаз”, означающая кормление скота ранними весенними травами. Недостаточное количество осадков приводит к потере влаги землей, вызывая ее затвердевание. Слово “такир”, выражающее это состояние земли, является одним из уникальных слов, используемых в среднекашкардарьинских говорах. Слово “қатқалоқ” сильно отличается от “такир”, так как относится к затвердеванию верхнего слоя почвы в результате орошения и дождя. Также важно сохранять вспаханную землю нетронутой. Дробление плугом в каракольском диалекте выражается словом “деваллемак”. Слово «алекасек» указывает на то, что части плуга не размельчили большие куски земли. Обычно земледелец боронует и вспахивает землю, чтобы не было больших кусков, при этом все комья в плуге измельчаются и вспаханная таким образом земля не выветривается. В противном случае ветер заденет корень, туда попадет воздух и растение засохнет.

Сведения о дожде и орошению также полезны для выращивания хорошего урожая. Земледелцам очень хорошо известна гибель посевов в результате промывки водой (дождем). Связь термина “олакесак” с орошением очевидна в некоторых кыпчакских говорах и реализуется как слово, выражающее «состояние земли, при котором вода не коснулась некоторых мест вследствие недостаточного орошения». В некоторых областях Узбекистана способ посадки в круглую канаву называется “қәрқь”. Посадка культур таким способом очень популярна и удобна для большинства небольших фермерских хозяйств. Поскольку короткие грядки позволяют воде хорошо стекать, а также не прибегать к частому водопользованию, фермеры высевают культуру рядовым способом. В сельском хозяйстве также активно используются слова «кк'кулзқ», «чукулзқ», выражающие «степень возраста» одно- (или двулетней) культуры. Росток, выходящий из зерна (семени), первоначально разделяется на два «ростка» на земле. Позже они соединяются и становятся листом (колосом). Фермеры называют этот вид двуухим. Через определенное время от ростка отделяют третий стебель. Обычно это перевязь между двумя ушами – ветка растет и становится видна. Эти слова, описывающие особенности роста культуры в период бутонизации, также понятны и важны для многих людей.

В земледелии и садоводстве культурные растения, выросшие сами по себе без участия человека, в русском языке называются “сорняки”, а в верхнекашкардарьинских говорах – “g'odrə”. Первоначально это фонетическая вариация персидско-таджикского слова “худро”. Употребление этого понятия в паркентском диалекте как “худре” [Афзалов, 1952:193] и в бухарско-огузских говорах как “худрэй” показывает его важность для разных регионов Узбекистана. Лексическое богатство, связанное с земледелием, представляет собой неисчерпаемый клад, сохранивший влияние исторических пластов по отношению к другим уровням языка [Ибрагимов, 2009:135]. Слово “pəttələmɔq” означает «рост новой ветви (ветвей) из нижней части из-за высыхания, обрезки, заморозков верхней части растения».

В некоторых равнинных и горных районах из-за капризов погоды наблюдается обморожение урожая, нижнюю часть урожая убивает холод, остальная часть растения будет продолжать расти вместе с воздухом. Становление и смысловое развитие этой лексемы связано со словом «бута», заимствованным из персидско-таджикского языка, потому что в диалектах, использующих это слово, название куста передается как *путта/патта*. Но создание и использование новой конструкции в форме *буталамак* вместо слова *патталамак* не оправдано, потому что слово “буталамак” не так понятно и популярно, как термин “патталамак”. Кроме того, слово “буталамак” понимается как слово “срезать”, используется в смысле обрезания лишних ветвей, а это – два разных понятия. Также этот термин активно

используется в садоводстве, обозначая рост новых ветвей из нижней части (или пня, корня) дерева после его обезглавливания (или срезания у основания).

Слово «юзэлэй», что в переводе означает «поверхность», используется для обозначения посева семян на поверхность плуга. Семя, упавшее в нижнюю (глубокую) часть земли, тратит много сил, чтобы прорасти. При повышенной влажности может сгнить, не дав всходов, поэтому земледельцы уделяют особое внимание поверхностному посеву семян. В частности, семена лука и моркови, посаженные на полях, «удобряют» легким обмахиванием веником. Близкое этому слову слово *поверхность* не может четко и емко передать это понятие, потому что слово «поверхностный» обычно используется для выражения значения «неразумный и несерьезный, легкомысленный».

Слово “yəshsh'g” обозначает слабость обрабатываемого участка, нехватку питательных веществ. В результате нескольких лет непрерывной посадки, отсутствия удобрений или севооборота земля становится неплодородной. В таком месте не будет хорошего урожая. В этом случае фермеры дают земле немного отдохнуть, насыщают необходимыми удобрениями. Это обеспечивает образование в почве необходимых растению питательных элементов. Продуктивность земли поддерживается на одном уровне даже за счет севооборота на плодородных землях, потому что биохимический баланс почвы сохраняется в результате смены вида культур, высаживаемых в севообороте. Именно такие земли в узбекском языке называются “обикор ерлар”.

Слово “хэйдэв” означает «открытие» убранного поля для выпаса скота. Известно, что как только урожай собран, пастухи стараются пасти скот на этих полях, потому что солома культур и трава, растущая в тени до уборки урожая, являются питательным кормом для скота. Это слово также используется для описания выпаса скота на полях, где еще не собран урожай. Но в узбекском национальном менталитете самым тяжким грехом считается пустить животных в поля, где еще зреет урожай. Ведь всем понятно, что посадка и уход за культурами требуют много труда и средств. Известно, что из-за наступления осенних холодов некоторые виды многоплодных культур: бахчевые, тыквенные и др. – не успевают созреть. Незрелые, но съедобные (немного не поспевшие) плоды “лошак” собирают отдельно. Этот урожай, называемый “Лəшəй”, является важным и надежным кормом для скота. В некоторых карлукских диалектах это понятие выражается словом *газнэк//хазанэк*. По нашему мнению, слово “лошак” имеет преимущество из-за легкого произношения, поэтому используется во многих диалектах. Осенью накануне созревания, а также созревшие тыквы срезают и собирают до резкого похолодания воздуха или осадков. Затем, когда температура немного повысится, их раскладывают на солнечном и ветреном месте, обычно на крыше, и дают дозревать самостоятельно. При этом тыква (или другой фрукт) питается солнечным светом, обдувается ветром и не гниет до весны. Этот процесс называется “томтаррак” [Муродова, 2006:166].

Узбекский народ имеет большой опыт и возможности в области садоводства. Солнечная земля Узбекистана славится сладко-сахаристыми плодами. В результате развития садоводства в лексиконе отрасли происходит много обновлений. Обогащение садоводческой лексики словами из диалектов характеризуется тем, что многие понятия, относящиеся к этой области, отработанные веками, уже нашли выражение в народных диалектах.

Обеззараживание винограда путем погружения его в щелочную воду (уничтожение в нем микробов, предотвращение гниения) и приготовление изюма путем его высушивания знакомы многим виноградарям. Приготовленный таким образом изюм в некоторых кашкадарьинских говорах называется “шəmrət”. Известно, что сегодня в ташкентском диалекте слово *чақ-чуқ* обозначает сухофрукты, такие как фисташки, миндаль, грецкие орехи. Также нельзя отрицать, что это слово «встраивается» в диалекты вокруг Ташкента.

Необходимо литературизовать слово, которым называются виды сухофруктов. Ведь слово *фрукт* или *сухофрукт* означает много сладости, а гипероним, именующий сушеные плоды, слово “*namal olmoq*” означает, что недавно посаженный саженец получает питание из земли и начнет расти. Слово “*хамал*” интерпретируется как название месяца в земледельческом календаре. Обычно высаживает рассаду в ранневесенне-травяной период, потому что в это время земля насыщается влагой и питательными веществами и приходит в состояние покоя. А саженец (да и дерево вообще) в это время вот-вот проснется, начнет расти, набирать силу у земли. Бутонизация (рост) черенков, посаженных в землю осенью или весной, также характеризует их плодоношение. Известно, что в садоводстве питание и рост каждого высаженного саженца и черенка из земли требует от садовода необходимого опыта и труда. Саженец, вовремя высаженный в землю в подходящих условиях, будет иметь более высокие шансы на рост. От этих факторов зависит его плодоношение. Хотя слово «рост» в литературном языке имеет то же значение, что и этот термин, оно является общим в плане выражения роста (увеличения) всех растений. Следовательно, оно не может ясно и полно отразить понятие “*хамал*”.

Слово “*унмак*”, имеющее близкое к этому понятию значение, употребляется для обозначения ростка (и сеянца), вырастающего из семени (зерна). Эти несоответствия требуют популяризации термина «прополка» как важного понятия в садоводческом лексиконе. Встречающаяся лексическая единица “*oteshak*” указывает на то, что плод теряет воду и увядает под воздействием солнечного тепла, прежде чем созреет (по-таджикски означает *молния*, *удар молнии*; имеет значение *гноя*, сильно отличающееся от понятия в узбекском языке). Слово “*оташак*” как термин, состоящий из целостной основы, допустимо для наименования этого понятия. Слово “*зах*” используется в садоводстве для обозначения битых и раздавленных плодов. Присущее ему значение «несколько бесполезный» позволяет этому слову вступать в антонимические отношения со словом “*сара*”. Кроме того, слово “*шолкит*” имеет негативную коннотацию, показывая, что плод «совершенно бесполезен». На самом деле раздавливание и удар плода вызваны легким повреждением его хорошо созревшего тела, т.е. можно отделить эту часть фрукта, а остальную съесть. Сегодня сельское хозяйство и садоводство сохраняют свое социально-экономическое значение в жизни нашего народа, большая часть которого по-прежнему считает сельское хозяйство ценной и важной отраслью в качестве основного источника дохода. Даже в городских районах домохозяйства не позволяют дюйму своего сада (или двора) оставаться пустым, пытаются вырастить какие-то культуры или деревья. Всё это показывает большое социолингвистическое значение сельскохозяйственной лексики. Активизация и нормализация слов социального значения в литературном языке служат обогащению языка и вместе с тем расширению его выразительных возможностей.

Список литературы

1. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. Филол. фан. номзоди... дисс. – Тошкент, 1952. – 193 б.
2. Ибрагимова З. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 135.
3. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Филол. фан. д-ри.. дис. – Тошкент, 2006. – Б. 166.
4. Мухиддинов, И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М., 1975. С. 24, 175.

5. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – Б. 82.
6. Шаховский В.И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты. Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград: Наука, 1996. – С. 80-96.

G'AYRIODATIY BIRIKMALAR – YUKSAK TAFAKKUR MAHSULI SIFATIDA

UNUSUAL COMPOUNDS - AS A PRODUCT OF HIGH THINKING

Akbarova Munira Shavkatovna,

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotation. *In this article, some of the unusual combinations used by writers in artistic texts are identified, and the main role of these combinations in expressing the content of the work and their linguopoetic properties are analyzed. It has been shown that the use of such unusual combinations not only reveals the creativity of the writer, but also increases the artistic-aesthetic content and colorfulness of the work, increases the reader's interest in reading the work, and encourages deep observation.*

Key words: *linguopoetics, linguistic poetics, artistic text, unusual combinations, literature, comparison, contrast, aesthetic effect, coloring.*

Badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo'lishi, ya'ni matn lingvopoetikasi o'rganilar ekan, ayni vazifaning amalga oshishida ishtirok etadigan barcha til birliklari diqqat markazida bo'lishi lozimligi tabiiy. Ammo, "...badiiy matnda barcha birliklar, vositalar aynan teng badiiy-estetik qimmatga ega bo'lmaydi. Badiiy matnda muayyan til birliklari, til vositalari alohida, ayricha poetik qimmat kasb etadi, boshqalari esa tasvirda ishtirok etsa ham, poetik jihatdan passivroq bo'ladi. Yaxlit badiiy matn yoki muayyan badiiy kontekstga ko'ra, muayyan til birligi estetik jihatdan birinchi planga chiqadi va qo'shimcha, yangi badiiy ma'nolar ifodachisiga aylanadi". [Yo'ldoshev, 2009:23] Har qanday badiiy asar tili badiiy matn sifatida tilning muhim vazifalaridan biri bo'lmish estetik vazifani reallashtiradigan yaxlitlik ekanligi aksar tilshunolar tomonidan aytiladi. Bu fikr, albatta, dunyo tilshunosligiga ham, shu jumladan o'zbek tilshunosligiga ham daxldor.

Har qanday mohir quruvchi bir imorat qad rostlashi uchun kerak bo'ladigan jamiki qurilish materiallaridan foydalanar ekan, o'zining bor mahoratini, o'zidagi mavjud g'oyalarini, iste'dodini ishga solib, tinimsiz mehnat qiladi va oxir oqibat o'z mehnatining samarasi o'laroq yuksak bir imorat bo'y ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, adabiyot san'atida ham ijodkor o'z ijod mahsulini yaratish uchun til materiallaridan shunchalik mohirona foydalanadiki, til materiallarini bir-biriga shaklan va mazmunan shunday birlashtiradiki, natijada o'quvchi bu ijod namunasining naqadar betakror san'at asari ekaniga shohid bo'ladi. Badiiy matnni yaratishda serqirra ijodkorlar, yozuvchilar so'zlardan, iboralardan, turli birikmalardan va sintaktik birliklardan shunday mahorat bilan foydalanadilarki, ularga qo'shimcha ma'no yuklash orqali matn mazmundorligini oshirishga, matnni estetik jihatdan boyitishga va shu bilan birga o'quvchida matn yuzasidan yuksak taassurot uyg'otishga erishadilar. Bu nuqtai nazardan badiiy matnlarda ekspressiv sintaksisning muhim birligi sifatida poetik aktuallashtirish imkoniyati juda katta bo'lgan sintaktik vositalardan biri g'ayriodatiy birikmalardir. Badiiy matnda uchraydigan g'ayriodatiy birikmalar sezilarli darajada lingvopoetik qimmat kasb etadi, matn bo'yoqdorligi va mazmundorligini ortishiga sabab bo'ladi, matnning semantik va badiiy strukturasini ma'lum darajada murakkablashtiradi hamda ta'sirchanligini oshiradi. Muallif badiiy matnda voqelikni tasvirlashning mavjud ko'rinishlarini chig'iridandan o'tkazadi va u har doim to'g'ridan-to'g'ri yoki turli usullar bilan aks ettirilayotgan voqea-hodisaga

o'z munosabatini bildiradi. Biroq u voqeani sodda qilib aytmasdan, ongli tarzda o'quvchiga badiiy ta'sir etish vositalarini tanlaydi. Mana shu vaziyatda muallif g'ayriodatiy birikmalarga ehtiyoj sezadi. G'ayriodatiy birikmalar ishtiroki natijasida estetik sug'orilgan nutqning badiiy estetik samaralarini ko'plab o'zbek yozuvchilarining asarlarida uchratish mumkin. Quyida ana shunday g'ayriodatiy birikmalardan ayrim misollar keltiramiz.

Havo toza, osmos tiniq. Dengizni mavjlantirib biz tomon esayotgan ajib bir namxush epkin ko'ngillarimizni yayratadi. Somonshuvoq tomlarda lolaqizg'aldoq gulxani lov-lov yonadi (S.Ahmadning "Kiprikda qolgan tong" asari). Cho'g'dek lovullayotgan lolaqizg'aldoqlar, saf tortgan gulsafsarlar orasida marmar toshlar ko'rinadi. Oq marmar, ko'k marmar, qora marmar... Bahor mana shu yerdan boshlanadi. Qabrlar ustida qo'ng'iroq chalgan chuchmomalar, lovillab yongan qizg'aldoqlar onalarning farzandini yupatish uchun taqdim etgan chechaklari bo'lsa ajab emas (O'. Hoshimov "Dunyoning ishlari" asari "Oq marmar, qora marmar" hikoyasi). Yuqoridagi namunada ko'rib o'tganimiz – "lolaqizg'aldoq gulxani", "cho'g'dek lovullayotgan lolaqizg'aldoqlar", "lovillab yongan qizg'aldoqlar" kabi birikmalardan ikki adib o'z asarida foydalangan. Bunda cho'g'dek lovullayotgan gulxan birikmasini keltirish zamirida qizg'aldoqlarning tiniq qizil rangiga ishora berilgan. Muallifning bunday birikmani qo'llashidan maqsadi o'quvchiga matn tasvirini yanada jozibali qilib ko'rsatish, o'quvchining tasavvur doirasini kengaytirish hamda o'quvchiga voqelikning to'laqonli ishtirokchisiga aylana olish imkoniyatini taqdim etishdir. Ikkinchi namunada foydalanilgan qo'ng'iroq chalgan chuchmomalar birikmasi orqali esa yozuvchi matnning o'quvchiga estetik ta'sir etish kuchini yanada oshirmoqda, ya'ni bu bilan muallif "onaning farzandini yupatish uchun taqdim etgan chechaklari" deya ta'riflagan chuchmomalarni ona bolasi yig'laganda uni ovutish maqsadida bolaga ko'rsatadigan jarangli ovoz chiqaruvchi o'yinchoq turiga qiyoslab, chuchmomalarning tashqi ko'rinishini qo'ng'iroqlarga o'xshash ekanligini inobatga olib, chuchmomalar so'ziga qo'ng'iroq chalgan birikmasini qo'shish bilan mazmundorlikni hamda bo'yqodorlikni kuchaytirmoqda.

Shu kabi g'ayriodatiy birikmalarni yana ko'plab uchratish mumkin. *Yulduzlar sirli ko'z qisishar, tillaqoshdek ingichka oy sirli mo'ralar, shabada sirli shivirlar, sadarayhon bilan tuproq sirli hid taratar, osmon ham yer ham sirlarga to'la edi Bolaligimni eslasam,iliq yoz kechalari ko'z oldimga keladi. Bilmadim, ehtimol o'sha oq, oydin kechalarda onam ilk bor qo'limga qalam tutqazgan-dir (O'.Hoshimov "Dunyoning ishlari" asari "Oq, oydin kechalar" hikoyasi). Yulduzlar sirli ko'z qisishar birikmasini o'qiganda o'quvchida o'zgacha bir tasavvur paydo bo'ladi, ya'ni yulduzlar bir osmon jismlari hisoblanib, ularda ko'zning ham bo'lmasligi kundek ravshan bo'lsada, ko'z o'ngingizda tungi osmon, unda miltillab porlab turgan yulduzlar gavdalanadi. Ijodkorning so'zlardan qay darajada mohirona foydalana olishi ham shunda namoyon bo'ladi aslida. Oq, oydin kechalar birikmasida esa tamomila o'zgacha ma'no mujassam. Kecha – sutkaning qorong'i tushgandan tong otguncha o'tadigan qismi; tun. Bundan ko'rinadiki kecha qorong'i payt, uning rangini qora rangga qiyoslash mumkin. Lekin, nima uchun muallif kecha so'zi oldidan oq, oydin so'zlarini ishlatmoqda? Hamma gap ham aslida mana shunda: oq, oydin so'zlari bilan qo'llangan birikmaning vazifasi o'sha muallifning onasi bilan o'tgan kechalari naqadar yorqin, yorug', beg'ubor damlar bo'lgani, naqadar pokiza onlar ekaniga ishora qilishdan iboratdir.*

Achomlashgan uzun kipriklar pastki qovog'iga soya tashlagan, bejirim lablari qimtilgan, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlari esa taranglashgan. U hozir xotinining na kiprigiga, na qoshiga qaraydi [T.Malik, 2001:2]. Keltirilgan ushbu misoldagi achomlashgan uzun kipriklar birikmasini olsak, bunda achomlashmoq so'zi tirik jonzotlarga taalluqli hatti-harakatni ifoda etuvchi so'z bo'lsa-da, muallif undan o'zining ichki his-tuyg'ularini o'quvchiga yetkazib berishda ustalik bilan foydalangan. Ayolning ko'zlari endi ochilmas bo'lib, shunchalik qattiq yumilganki, kipriklar shunchalik qattiq achomlashganki, endi ular bir-birini hech qachon qo'yib yubormasligi, shu bilan

birga bu uzun kipriklar ayolning husnini yanada go'zallashtirib, unga ko'rk baxsh etib turuvchi omil ekanligi ta'kidlanmoqda.

Tashqarida hamon terak barglari shitirlaydi. Daryo shovullaydi. Mana shu shovullagan sukunat ichida dilni titratadigan iztirobli nido yangraydi: "Ilhaq, Is-hoq!.." [O'.Hoshimov 2019:37] Bu yerdagi *shovullagan sukunat* birikmasini tuzishda muallif zidlantirishga murojaat qilgan. Shovullamoq – "shov-shov" etgan tovush chiqarmoq; sukunat – hech qanday tovushning yo'qligi; jimjitlik, sokinlik kabi mazmunlarni ifodalaydi. Ko'rinib turganidek, bu ikki so'zning ma'nosidagi ziddiyat yaqqol namoyon bo'lib tursada, yozuvchi bu ikki so'zdan birikma hosil qilish barobarida ma'no jarangdorligini oshirmoqni, shu bilan birga o'sha daqiqadagi holatni ifodalashda badiiy ta'sirchanlikka erishmoqni niyat qilgan.

Shu o'rinda quyidagi birikmaga e'tiboringizni tortmoqchimiz: *Tiriklar go'ristoni* bo'lgan bu dargohning daxshati oldida o'liklar go'ristonining daxshati unga daxshat ko'rinmas edi. (A.Qahhor "Daxshat") Bu birikmada ham okkazonalizm, ham oksyumoron hodisasiga guvoh bo'lishimiz mumkin, ya'ni birikmadagi go'riston so'zi okkazonal yo'l bilan go'r + iston tarzida hosil qilingan bo'lib, qabriston so'ziga sinonim holatda ishlatilgan. Qabriston esa o'liklar makoni ekanligi hammamizga oydek ayon, tiriklar so'zi esa o'liklar so'zi bilan o'zaro zid ma'nodagi so'z hisoblanadi. Shu bois bu birikmani haqiqiy g'ayriodatiy birikma sifatidagi topilma desak bo'ladi. Bu birikmaning aynan qanday ma'noni izohlayotganini esa, albatta, matnni o'qish orqaligina anglash mumkin. Shu sababdan ham g'ayriodatiy birikmalarning semantik xususiyatlari matniy qurshovda o'rganiladi.

Har qanday mohir quruvchi bir imorat qad rostlashi uchun kerak bo'ladigan jamiki qurilish materiallaridan foydalanar ekan, o'zining bor mahoratini, o'zidagi mavjud g'oyalarini, iste'dodini ishga solib, tinimsiz mehnat qiladi va oxir oqibat o'z mehnatining samarasi o'laroq yuksak bir imorat bo'y ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, adabiyot san'atida ham ijodkor o'z ijod mahsulini yaratish uchun til materiallaridan shunchalik mohirona foydalanadiki, til materiallarini bir-biriga semantik va grammatik jihatdan shunday birlashtiradiki, natijada o'quvchi bu ijod namunasining naqadar betakror san'at asari ekaniga shohid bo'ladi. G'ayriodatiy birikmalar esa badiiy matnning lingvopoetik qiymatini oshiruvchi eng muhim sintaktik vositalardan biridir. Shu jihatdan g'ayriodatiy birikmalarning ekspressiv sintaksisdagi o'rni beqiyosdir.

G'ayriodatiy birikmalar matndagi barcha so'zlar bilan badiiy matndagi lingvopoetik qimmatini jihatidan hamisha ham teng emas, g'ayriodatiy birikmalarning lingvopoetik qimmatini sezilarli darajada ortiqdir. Yozuvchi o'z asarida bu kabi birikmalarni har safar o'z badiiy niyatiga muvofiq xilma-xil ma'no-mazmunlarni ifodalash uchun yangidan tuzadi. Shuning uchun ham yozuvchining badiiy mahoratini baholashda bunday g'ayriodatiy birikmalarning lingvopoetikasi alohida ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Said Ahmad. "Kiprikda qolgan tong". Sharq NMAK. Toshkent, 2008. – 59 b.
2. Tohir Malik. "Shaytanat". www.ziyouz.com – 2007. – 210 b.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2009. – 314 b.
4. O'tkir Hoshimov. "Dunyoning ishlari" / qissa / "Abadiy barhayot asarlar" turkumi. N. - T.: "Ilm-ziyo-zakovat", 2019. – 176 b.
5. Yo'ldoshev B. Fundamentals of phraseological methodology. - Samarkand, 1999.

TOYLOQ SHEVALARIDAGI QO'SHIMCHALARNING O'ZIGA XOS KO'RINISHLARI

SPECIFIC APPEARANCES OF ADDITIONS IN TOIL LANGUAGES

Axatova G.

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. *The article deals with the language, which is a manifestation of culture, and its phonetic and morphological features, expressing the originality of its dialects. Nouns, possessive, accusative, possessive and verbal forms of Taylok region dialects are analyzed.*

Key words. *and phrases: dialect, phonetics, grammatical construction, possession, agreement, belonging, lexical form, formative suffix, relational form.*

Har qanday til fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lugʻat tarkibidan tashkil topadi. Tilning ana shu tarkibiy qismlari maʼlum qonun-qoidalar asosida bir-birib bilan bogʻlanib, butun bir tilni hosil qiladi, til esa mana shu birikmalar asosida uzviy bogʻlangan holda katta bir tizimni tashkil etadi.

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi, lugʻat tarkibi, shevalari alohida-alohida oʻziga xoslikka ega boʻlib, bu unsurlar tilni murakkab bir koʻrinishga kelishi uchun, shakllanishi, tarkib topishi uchun xizmat qiladi.

Til milliy madaniyatning shakli sifatida tafakkurning mevalari va maʼnaviy boyliklarini zamon va makonda abadiylashtiradi. Ular doimo bir-birini taqozo qiladi, bir-birining yashashi va rivojlanishiga yordam beradi.

Shu oʻrinda biz til va tafakkurning mahsuli boʻlgan, tilimiz boyligiga boylik qoʻshib turgan Toyloq shevalaridagi qoʻshimchalarning oʻziga xos koʻrinishlarini oʻrganib chiqsak va ilm ahliga taqdim etsak maqsadga muvofiq boʻladi deb oʻyladik.

Toyloq tumani Samarqand viloyatidagi yirik tumanlardan biri boʻlib, aholisi zich joylashgan. Tuman markazida, asosan, turli millat vakillariga mansub aholi istiqomat qiladi va ularning shevasi qarluq lahjasiga kiradi. Toyloq tumanining chekka hududlarida esa qipchoq lahjasiga mansub sheva vakillari istiqomat qiladi. Oʻzbek shevalari qarluq va qipchoq lahjalarining qorishuvidan vujudga kelganligini guvohi boʻlishimiz mumkin.

Ot turkumidagi lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar: *-lar* (koʻplik qoʻshimchasi) *-la*, *-a* shaklida talaffuz qilinadi. Masalan, *biz*, *siz* olmoshlariga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilsa, *bizlar* soʻzi *biza* shaklida, *sizlar* soʻzi *siza* shaklida qoʻllanadi, yaʼni *-lar* qoʻshimchasi *-a* ga aylanadi (Yastepa qishloq shevasi). Boshqa oʻrinda esa, *-lar*, *-la* shaklida keladi. Masalan, bolalar soʻzi *bolla*, nonlar soʻzi *nonla* (Jumabozor qishloq shevasi) shaklida keladi.

-dek, *-day* (oʻxshatish, qiyoslash qoʻshimchasi) *-dey*, *-dik*, *-doq*, *-nay*, *-ney*, *-noq*, *-lay*, *-chagʻin*, *-chogʻin* kabi koʻplab koʻrinishlarga ega. Fikrimiz dalili sifatida bu qoʻshimchalarni *u*, *bu*, *shu* olmoshlariga va ayrim soʻzlarga qoʻshilishini koʻrib oʻtamiz: *undey*, *undik*, *unnay*, *unney*;

bundey, *bundik*, *bunnay*, *bunney*; *shundey*, *shundik*, *shunnay*, *shunney*; *guldek qiz–gullay qiz* shaklida (Yastepa, Navzandak, Adas, Yangihayot qishloqlari shevasida) uchraydi.

Shundey, *shundoq*, *shunnoq*; *bundey*, *bundoq*, *bunnoq*; *undey*, *undoq*, *unnoq*.

Qandaysiz soʻzi – *qandoqsiz*, *qannoqsiz* shaklida (Jumabozor, Shopolot va Toyloq markazidagi barcha tojik millati shevalarida) keng uchraydi.

Shunchagʻin, *shunchogʻin*; *bunchagʻin*, *bunchogʻin* shaklida ham (Olmazor, Jartepa, Elpak kabi qishloqlar shevalarida) uchraydi.

-cha – kichraytirish qoʻshimchasining *-chacha* shaklida, yaʼni takrorlangan holda qoʻllangan holatlarni ham koʻrishimiz mumkin: *gulchacha*, *uychacha*, *qizchacha* kabi.

Egalik qoʻshimchalarining qoʻllanilishi. Egalik qoʻshimchalari Toyloq markazidagi tojik millati shevalarida, qarluq guruhi lahjasiga kiruvchi koʻplab qishloqlar shevalarida aynan adabiy

tilga mos qo'llansa-da, qipchoq lahjasiga kiruvchi ayrim qshloq shevalarida III shaxs ko'plikda o'zgarishni ko'ramiz. Bu shevalarda ham III shaxs ko'plikdan tashqari

Birlik

Ko'plik

I shaxs kitobim – kitopim

I shaxs kitobimiz – kitopimiz

II shaxs kitobing – kitoping

II shaxs kitobingiz – **kitopiyiz**

III shaxs kitobi – kitopi

III shaxs kitoblari – kitoplari

Qarashlilik qo'shmchasi: - *niki* olmoshlarga qo'shilganda, *-diki*, *-ki* shaklida keladi (qarluq lahjasiga kiruvchi qishloqlarda, masalan, Yastepa, Navzandak, Adas, Yangihayot, Olmazor, Elpak, Jartepa kabilarda).

Bizlarniki – *bizadiki*, *bizakki*; sizlarniki – *sizadiki*, *sizakki* kabi.

-*niki* qo'shmchasi ko'plik va kelishik qo'shmchalari bilan birga bitta so'z tarkibida kelganda qo'shmchalar yaxlitlanib ketadi: onam-lar-niki-ga – *onamlakka*; xolam-lar-niki-ga – *xolamlakka* kabi.

Kelishik qo'shmchalarining qo'llanishi. Toyloq shevalarida kelishik qo'shmchalari adabiy tildan quydagicha farq qiladi.

Tushum kelishigi *-ni* qo'shmchasi *-di*, *-ti*, *-ni* shakllarida qo'llanadi. (Kitopti ber. Nondiol).

Qaratqich kelishigi *-ning* qo'shmchasi *-ni* tarzida ishlatiladi (uyni tomi, gulni ranggi).

Qaratqich kelishigi qo'shmchasi o'rnida tushum qo'llangandek, o'rin-payt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigi qo'llanadi. Uydaman o'rnida *uygaman*, darsdaman o'rnida *darsgaman* deb talaffuz qilinadi.

Fe'ning munosabat shaklini yasovchi qo'shmchalar. Avvalo, fe'ning munosabat shaklini yasovchi qo'shmchalardan zamon qo'shmchalariga to'xtalsak. O'tgan zamon qo'shmchasi *-di* quydagicha ko'rinishlarda keladi. *-di*, *-ti*, *-lu*, *-du*, *-li* (ketdi-ketti, keldi-kellu, keldu, kelli). Hozirgi zamon qo'shmchasi *-yapti* - *ayapti*, *-jopti*, *-lopti*, *-japti* ko'rinishlariga ega: kelayapti – *kelayapti*, *kelopti*, *kelibjopti*, *kelibjapti* kabi. Kelasi zamon shakli *-moqchi*, *-maqchi* shaklida ishlatiladi: kelmoqchi – *kelmaqchi*.

Fe'ning shaxs-son qo'shmchasi xuddi otlarning egalik qo'shmchasi singari II shaxs ko'plikda o'zgaradi:

Birlik

Ko'plik

I shaxs keldim – *kellim*

I shaxs keldik – *kellik*

II shaxs kelding – *kelling*

II shaxs keldingiz – *kelliyiz*

III shaxs keldi – *kelli*

III shaxs keldilar – *kellila*

Fe'l mayllaridan buyruq-istak mayli qo'shmchasi o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Masalan, *avaylaylik* so'zida *-ylik* buyruq-istak mayli qo'shmchasi hisoblanadi. Bu qo'shmchani Toyloq shevasida 4-5 xil ko'rinishi (*-yluk*, *-ylu*, *-yik*, *-yek*, *-yli*) uchraydi: *avaylayluk*, *avaylaylu* (Toyloq tojiklari, Jumabozor, Shopulot shevalarida); *avaylayik*, *avaylayek* (qolgan qishloqlarda).

Fe'ning sifat-dosh shakli *-gan*, *-uv* shaklida ishlatiladi. Masalan, kelgan edi – *keluvdi* shaklida, borgan edi – *boruvdi* shaklida keladi.

Ma'ruzamiz so'ngida Abdulla Avloniyning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli deb o'ylaymiz: “Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurg'on tarozisidir. Aql sohiblari kishilarning dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zidan bilurlar. “Quruq so'z quloqqa yoqmq”, – demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lib, o'ziga va eshituvchiga bir foyda chiqadurg'on bo'lmasa, asalarilar orasida g'o'ng'o'rlab yurgan qovog'ari kabi quruq g'o'ng'ollamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurg'on qattiq kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: “Ko'p o'yla, oz so'yla”, – demishlar.

Tillarning eng yaxshisi soʻzga usta til, soʻzlarning eng yaxshisi bilib va oxirini oʻylab, soʻylangan soʻzdir”.

Xullas, xalq shevalariga xos har qanday soʻz milliy tilimizning boyligidir. Bunday ajoyib xazinani tilimiz xazinasiga qoʻshish, asrab avaylash bizning vazifamizdir.

ERONIY QATLAMGA OID OʻZLASHMA QOʻSHIMCHALAR ASOSIDA ESKI OʻZBEK TILIDA SOʻZ YASALISHI

WORD FORMATION IN OLD UZBEKI ON THE BASIS OF SPECIFIC ADDITIONS OF THE IRANIAN LAYER

*Nigora Yodgorova Oʻtkir qizi,
Urganch davlat universiteti oʻqituvchisi*

Annotation. *In the old Uzbek language, the number of derivative lexical units formed by additions of the Iranian layer is the majority. In particular, we will talk about some of them in our brief research work below.*

Key words: *accretion layer, own layer, suffix, Persian language, old Uzbek language, word formation, classical source, affix, linguistic fact.*

Eski oʻzbek tili soʻz yasallish tizimining oʻziga xosliklaridan biri shundaki, unda hozirgi kunda soʻz yasash jarayonida ishtirok etmaydigan ayrim oʻzlashma yasovchilar qoʻllanilgan. Ularning koʻpchiligi tarixan eroniy tillarga borib taqaladi. Quyida shunday qoʻshimchalar va ular vositasida hosil boʻlgan ayrim yasalmalar xususida bir qator mulohazalarimiz mavjud boʻlib, ulardagi oʻzaro lisoniy maʼno tafavvudlarini misollar orqali tahlilga tortishni lozim deb bildik.

Eski oʻzbek tilida oʻxshashlik, monandlik maʼnosini anglatuvchi qoʻshimchalardan -so // -oso qoʻshimchasidir. Bu qoʻshimcha atoqli va turdosh otlarga qoʻshilib, ulardan sifat yasaydi: *sumanso* (sumanga oʻxshash), *anbaroso* (anbarga oʻxshash), *Xaliloso* (Ibrohim alayhissalomga oʻxshash).

Jamoling partavidin shamʼ oʻti gar gulsiton ermas,

Nedin parvona oʻt ichra oʻzin solur *Xaliloso*. (Alisher Navoiy)

-on affiksi. Eski oʻzbek tilida shu shaklda oʻz va oʻzlashma qatlamga oid bir necha soʻz yasovchi va shakl yasovchi affikslar mavjud. Biz bu oʻrinda fors tilidan oʻzlashgan, toʻgʻrirogʻi forsiy oʻzlashmalar tarkibidagi yasovchi -on qoʻshimchasi xususida gapiramiz. Hozirgi oʻzbek tilida ham faol qoʻllanuvchi ravon, namoyon kabi soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi kabi eski oʻzbek tilida ham tarkiblarga ajratilmagani uchun ularni bu oʻrinda tahlilga tortish maqsadga muvofiq emas.

Jonon soʻzidagi -on nisbat maʼnosini anglatadi [1, 559]. Demak, jonon aynan jonga tegishli degan maʼnoni anglatadi. Mazkur qoʻshimcha evoyutsiyasi xususida N.Komilov -mon (-monand)ning qisqargan shakli boʻlsa kerak, degan fikrni bayon qilgan [2, 94]. Lekin buni aniq koʻrsatadigan lisoniy fakt yoʻq. Yuqorida aytilganidek, eski oʻzbek tilida -on shaklli bir necha qoʻshimcha mavjud. Shuning uchun ularni bir-biridan farqlash lozim. Masalan, xiromon soʻzidagi -on bilan jonon soʻzidagi -on bir qoʻshimchaning oʻzi emas. Shuningdek, turkiy -on shaklli qoʻshimchalarning oʻzi ham bir necha boʻlib, ular vazifasi, qoʻllanish darajasi kabi jihatlari bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Ayrimlari yuzasidan turkologlar bir-biridan farqli fikrlar bildirganlar. Masalan, oʻgʻlon soʻzidagi -on ayrim manbalarda qadimgi turkiy koʻplik affiksi deyilsa, A.Rustamov uning yetuklik maʼnosini anglatuvchi qoʻshimcha ekanligini bildirib, asosli mulohazani bayon qilgan.

-oro // oroy آرای – “bezamoq”, “tuzatmoq” maʼnosida *orastan* آراستن feʼlining hozirgi zamon shakli va soʻz yasovchi sifatida “bezovchi”, “jilo beruvchi” maʼnolarini anglatadi. Masalan:

olamoroy عالم آرای olamni bezatuvchi degan ma'noni anglatadi. Bu erda arabcha olam عالم so'zi bilan kelib, unday sifat hosil qilgan.

-afroz افراز yuksakka ko'tarmoq, baland martabaga erishmoq; fe'lining hozirgi zamon shakli afroxtan افراختن. Masalan:

Livoafroz لوافراز yuqori ko'tarilgan bayroq, bu yerda afroxtan fe'li arabcha livo ليو bayroq so'zi bilan kelgan.

Sarofroz سرافراز boshini yuksakka ko'tarmoq, olqish olmoq, maqtanmoq; “. . . sarupoyi shohona va navozishi xisravonadin sarafrozliq topdilar” (“Zubdat ut-tavorix”)

-andoz انداز otmoq, urmoq ma'nosida fe'lining hozirgi zamon shakli-andoxtan انداختن. Masalan: SHikorandoz شكارانداز ovlamok, ovga chiqmoq ma'nosida. Bu erda andoxtan fe'li forscha shikor شكار ov so'zi bilan kelgan. “. . . ul jumladin ul hazratning ko'ngli shaxbozi shikorandozliq tamoshosiga bolafshoni xavoyi shavq bo'lib. . .” (“Zubdat ut-tavorix”)

Saydandozlik – bu erda anduxtan fe'li arab tilidagi sayd صيد ov so'zi bilan kelgan yuqoridagi kabi ov ovlamok ma'nosini anglatadi: “saydandozlik tamoshosi bilan ko'nglin ovlab,..” (“Zubdat ut-tavorix”)

To'fangandoz توفنگانداز miltiq bilan otish ma'nosida. Bu erda andoxtan fe'li turkiy to'fang توفنگ miltiq so'zi bilan kelgan, yoki to'pandoz ham shu kabi to'tob توتوب to'pdan otish ma'nosida. Masalan: “qodirandoz to'pchilar andok to'pandozlik ko'rguzdilar...” (“Zubdat ut-tavorix”)

-boz بوز o'ynamoq; fe'lining hozirgi zamon shakli – boxtan بوختان. . Bozigar بازیگر qimorboz, hiylagar ma'nosini anglatadi.

Boz fors tilida juda ko'plab ma'nolarga ega. So'zning lug'aviy ma'nosiga oydinlik kiritish maqsadida ba'zilarini ko'rib chiqamiz:

Boz I. Burgut. Bu ma'noda avestoviy vaz – uchmoq bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu ma'no o'zbek tilidagi parvoz (vazidan – esmoq (shamol haqida) fe'lining buyruq shakli vaz)da saqlangan. Shikor burgutlari shahboz (shoh+boz) deb nomlanadi va bu hozirda o'zbekchada shavvoz (shovvoz) shaklida ko'chma ma'no kasb etgan.

Boz II. Quloch.

Boz III. Qo'lning bir qismi (kichik barmoq uchidan bilakkacha).

Boz IV. Yana. (Boz ustiga).

Boz V. Boxtan o'ynamoq; yutqizmoq ma'nosidagi fe'lining hozirgi zamon shakli. Bu ma'noda o'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalardan biri hisoblanadi: morboz, dorboz, qimorboz, masxaraboz kabi.

Umuman, mazkur so'zning ma'nolari 12 taga etadi. “Farhangi “Shohnoma”da fors adabiyotining yirik vakili Manuchehriyning olti baytlik qit'asi keltiriladi va ularning barchasida boz so'zi tajnisli qofiya sifatida ishlatilgan [3, 47]. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, sarboz so'zida bozning o'ynamoq ma'nosi yotadi. Bunda fe'lining ma'nosi kengayib, baxsh etuvchi, tikuvchi degan mazmun kasb etganini ko'ramiz. Demak, sarboz aynan “bosh tikuvchi”, “boshi bilan javob beruvchi” ma'nolarini anglatadi. Bu holni jonboz so'zida ham ko'rish mumkin.

-bon بون qo'shimchasi hozirgi fors, tojik, dariy tillarda quyidagi mazmunlarni ifodalaydi:

1. Shaxsning kasb-kori, mashg'uloti turini anglatadi. Masalan, bog'bon, darbon kabi.

2. Mansab nomlarini yasaydi: marzbon, posbon.

3. Fe'ning o'tgan zamon o'zagiga qo'shilgan holda ham kasb-kor nomini yasaydi: didbon kabi.

4. Narsa-buyum nomini yasaydi: soyabon kabi [4, 141].

Ogahiy tarixiy asarlaridagi ushbu qo'shimcha yordamida yasalgan ayrim so'zlarni tahlil qilish orqali uning yangi vazifaviy jihatlarini ko'rishimiz mumkin. -bon qo'shimchasi “saqlovchi, muhofaza qiluvchi” ma'nosida “Avesto”da rana shaklida uchraydi. Sanskrit tilida ham xuddi shu shakl va ma'noni anglatadi. Mazkur qo'shimcha pahlaviy tilida pān shaklida ishlatilgan [5, 228].

Ogahiyning tarixiy asarlarida mazkur qo‘shimcha orqali yasalgan *marzbon* va *posbon* so‘zlari uchraydi.

Eski o‘zbek tilidagi morfologik usulda yasalgan so‘zlarning barchasi suffiksalar orqali yasaladi. Xususan, *-bon*, *-gar*, *-dor* kabi qo‘shimchalarning sarmahsulligini kuzatamiz. Mazkur qo‘shimchalarning har biri alohida leksik va morfologik xususiyatga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Masalan, *-bon* بان qo‘shimchasi hozirgi fors, tojik, dariy tillarda quyidagi mazmunlarni ifodalaydi:

1. Shaxsning kasb-kori, mashg‘uloti turini anglatadi. Masalan, *bog‘bon*, *darbon* kabi.
2. Mansab nomlarini yasaydi: *marzbon*, *posbon*.
3. Fe‘lning o‘tgan zamon o‘zagiga qo‘shilgan holda ham kasb-kor nomini yasaydi: *didbon*

kabi.

4. Narsa-buyum nomini yasaydi: *soyabon* kabi [4, 141].

Eski o‘zbek tilidagi ushbu qo‘shimcha yordamida yasalgan ayrim so‘zlarni tahlil qilish orqali uning yangi vazifaviy jihatlarini ko‘rishimiz mumkin. *-bon* qo‘shimchasi “*saqllovchi, muhofaza qiluvchi*” ma‘nosida “Avesto”da *rana* shaklida uchraydi. Sanskrit tilida ham xuddi shu shakl va ma‘noni anglatadi. Mazkur qo‘shimcha pahlaviy tilida *pān* shaklida ishlatilgan [5, 228]. Eski o‘zbek tilida mazkur qo‘shimcha orqali yasalgan *marzbon* va *posbon* so‘zlari uchraydi.

Marzbon مرزبان so‘zi hozirgi fors tilida quyidagi ma‘nolarni anglatadi: 1. Chegarachi; eskirgan: chegara istehkomi; 2. Tarixiy: marzbon (sosoniylar Eronida chegara viloyat hokimi); 3. Eskirgan: hokim, voliy [6, 494]. Fors tilida ushbu so‘zning *marzdor* مرزدار shakli ham bor. Bu so‘zning o‘zagi bo‘lgan *marz* مرز so‘zi “Avesto”da *merezu* shaklida biror o‘lka chegarasi degan ma‘noni anglatadi. Mazkur elementlar armanchadagi *marz*, chot tilidagi *marka* (chegara belgisi), qadimgi irlandcha *bruig*, *mruig*, lotincha *margo* (chekka, qirg‘oq) so‘zlari bilan umumiy o‘zakka ega [5, 4].

Marz so‘zining to‘rtburchak shakliga keltirilib, atrofi baland qilingan ekin maydoni degan ma‘nosi ham bor. O‘zbek tilidagi *marza* xuddi shu o‘zakdan, deyish mumkin.

Tarixiy so‘z sifatida *marzbon* quyidagi ma‘nolarni anglatganini ko‘rish mumkin:

1. Chegarachi, soqchi:

Qilib tortgan chog‘da tig‘i zabon,

Ki qilmay tuman tig‘lik *marzbon*. (“Saddi Iskandariy”)[7, 79]

2. Chegara viloyat hokimi.

Eski o‘zbek tilida ham mazkur so‘zning ikkinchi ma‘noda qo‘llanganini ko‘rishimiz mumkin: “Ul jumladin biri ulkim, Daragaz qo‘rg‘onining hokimi oliyshoni Beklarxonkim, ul havolining *marzbon*idurur...” (RD, 261^b) Parchada zikr etilgan Daragaz qo‘rg‘oni Saraxs viloyatida bo‘lib, Eron Xurosoni bilan chegara hududda joylashgan. Mashhur Allohu Akbar cho‘qqisining shimoliy tarafida joylashgan bu hudud hozirgi kunda ham Turkmaniston Respublikasi va Eron o‘rtasidagi chegarada [8, 523]. Xullas, *marzbon* qadimgi Aroxda viloyat hokimlariga berilgan unvon. Dastlab chegaraga yondosh o‘lkaning hokimi *marzbon* deb atalgan. Hozirgi tilda *posbon* – chegarachi ma‘nosida ishlatiladi. Tabariy, Balazuriy kabi tarixchilar asarlarida ham *marzbon* so‘zi uchraydi. Suryoniy tilida *marzbano*, *marzabono* tarzida, eski arman manbalarida *marzipan*, *marzvan* shaklida ishlatilgan [5, 352].

Posbon پاسبان so‘zi ham *pos* va *-bon* qismlaridan iborat.

Pos پاس so‘zi quyidagi ma‘nolarni anglatadi: 1. Saqlash, qo‘riqlash. 2. Sutka (kecha-kunduz)ning sakkizdan bir qismi, har bir bo‘lagini *posiy* deyishadi. 3. Navbat.

Mazkur so‘z “Avesto”da *pāthra*, pahlaviyda *pās*, qadimgi fors tilida *pāsa* shaklida qo‘llangan. *Pos*ning dastlabki ma‘nosiga asosan eski o‘zbek tilida “pos tutmoq”*saqlamoq*, *qorovullamoq*, *qo‘riqlamoq*, *posbon qo‘ymoq* ma‘nolarini anglatadi:

Qal'a davrin kechib tutar edi pos,
Ko'nglida biym yo'q, ichinda haros. ("Sab'ai sayyor").

"Riyoziy ud-davla"da posning ushbu ma'nosi asosida pos tutmoq fe'li hurmat qilmoq, hurmat saqlamoq ma'nosini ham kasb etganini ko'ramiz: "...Shahzodai davlatpanoh xadivi xurshidkulohning iltimosin pos tutub, barcha tarokima ahlining a'yoni va mute' o'lg'on ellarning xonig'a... ruxsat berdi". (RD, 263^a)

Posning kecha-kunduzning bir bo'lagi ma'nosida Alisher Navoiy asarlarida ham uchratish mumkin:

Urmag'aysen posbonlig' lofi ko'k qo'rg'onida,
Voqif o'lsang, ey ajal, hajrin tuni bir posidin.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi "bir pas" birikmasida "pas" posning ayni shu vaqt bo'lagi ma'nosidan kelib chiqqan. Bu so'zning navbat ma'nosini ham Alisher Navoiy asarlarida uchratish mumkin:

Ani asrarlar erdi pos birla,
Yo'lida qum to'shab olmos birla.

Ayrim adabiy manbalarda pos so'zining o'zi posbon, qo'riqchi, muhofiz ma'nolaridan ishlatilgan.

Eski o'zbek tilida posbon so'zining quyidagi ma'nolarda qo'llanganini ko'ramiz.

1. Qo'riqchi, posbon:

Nozir o'lmoq istasang maqsad yuziga surma qil,
Xoki dargohi maloik posboni avliyo. (ZT, 23^a)

2. Qo'shma so'zlar tarkibida "bilan saqlanuvchi, bilan muhofaza qilingan" ma'nosida. Bu ma'noda Eski o'zbek tilida davlatposbon, maloikposbon, zafarposbon, nusratposbon kabi ko'plab qo'shma so'zlar mavjud.

Bu xususida hali anchagina faktlar, fikrlar keltirsa bo'ladi. Keyingi maqolalarimizda ushbu affikslarning faol va nafaol turlari hamda old va ort qo'shimchalar tahliliga murojaat qilamiz. Bunday qiyosiy solishtiruvlar bugungi kundagi til boyligimizni tarixan nechog'li boyib kelganini isbotlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

9. Shamsiddin bin Xalaf Tabriziy. Burhoni qote'. – Tehron: Amiri Kabir. – S. 559.
10. Komilov N. Jon va jonon mojarosi // Alisher Navoiy. G'azallar. Sharhlar. – Toshkent: Kamalak, 1991. – B. 94.
11. دکتر رضا زاده شفق «فرهنگ شاهنامه» از انتشارات مجمع ناشر کتاب. شماره ۷. ابن سینا. ۱۳۷۰. ص ۴۷.
12. Zaboni adabii hozirai tochik. – S. 141.
13. شمس الدین محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۱. ص ۲۲۸.
14. Persidsko-russkiy slovar. Tom 2. – M.: Russkiy yazyk, 1983. – S.494.
15. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2003. – B. 79.
16. ۵۲۳معین محمد. فرهنگ فارسی. جلد ۵. تهران. امیر کبیر. ۱۳۷۵. ص ۵۲۳

SURXONDARYO GIDRONIMLARINI AREAL VA TARIXIY JIHATDAN O'RGANISH

AREAL AND HISTORICAL STUDIES OF SURKHANDARYA HYDRONYMS

Majidova Shahnoza Komilovna,

Annotation. This article describes the ethnic structure, development, ethnography, social, political, cultural, economic life and history of the Uzbek people according to the naming motive, principle and hydronymic meaning of historical hydronyms, as well as the lexical, morphemic, morphological composition of historical hydronyms. The linguistic development and improvement of the Uzbek language and the influence of other languages in this process are discussed.

Key words: hydronym, origin, history, ethnic composition, chronology, historical hydronyms, domestic, cultural.

Ijtimoiy-maishiy hayotning turli davrlarida paydo bo'lgan, xalqning turmush tarzi, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, sotsial, madaniy hayoti tarixini o'zida aks ettiruvchi qadimiy suv inshootlari nomlari tarixiy gidronimlar hisoblanadi. Tarixiy gidronimlar suv obyektlarining nomini ifodalash bilan bir qatorda, har bir xalq va elatning o'ziga xos turmush tarzi, kelib chiqish tarixi, qator an'ana va qadriyatlari va, albatta, tili haqidagi qimmatli ma'lumotlarni ham taqdim etadi. Masalan, Amudaryo // Jayxun, Ulug'soy // Ulusoy (Sherobod t. Kampirtepa q.), G'alaba (Termiz t.), Xonquduq (Sherobod t.), Arabariq, Turkmankoriz (Sherobod t. Pashxurt q.), Turkmanquduq (Denov t.), Qozoquduq, Turkondaryo, Turkkoriz (Boysun t. Pashxurt q.) kabi.

Surxondaryo viloyati tarixiy gidronimlari quyidagi o'ziga xos lisoniy xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

1. Tarixiy gidronimlar o'zining nomlanish motivi, tamoyili va gidronimik ma'nosiga ko'ra o'zbek xalqining etnik tarkibi, takomili, etnografiyasi, sotsial, siyosiy, madaniy, iqtisodiy hayoti, tarixi haqida lisoniy ma'lumot beradi. Masalan, Turkkoriz (Sherobod t. Oqtosh q.), Arabsoy (Ko'hitangtog' yonbag'irlari), Oyinni quduq (Boysun t. Sho'rob q.), Hovzihomih (hovuz) (Boysun t. Darband q.), Qipchoqsoy (Boysun t. Chilonzor q.), Aymoqariq (Sherobod t. Kampirtepa q.), Qayg'ubuloq (Sherobod t. Zarabog' q.) kabi etnogidronimlar o'zi mansub hudud etnik tarkibi va etnoslarning O'zbekiston bo'ylab yoyilish areali haqida yorqin tasavvur beradi.

2. Surxondaryo tarixiy gidronimlarining lug'aviy, morfemik, morfologik tarkibi o'zbek tilining lisoniy taraqqiyoti va takomili hamda bu jarayonda boshqa tillarning ta'siri, O'zbekiston hududidagi qadimiy tillar, ularning belgi-xususiyatlari haqida darak beradi, xuddi shunday masalalarni o'rganishda dalil bo'ladi. Masalan, *O'kuz*, *O'kuzsoy* gidronimlaridagi *o'kuz* (daryo, suv ma'nosida), *Qoqisunchali*, *Qoq*, *Qoqbuloq* gidronimlaridagi *qoq* (yog'in yoki ko'lmak suvlar to'plangan suvlik ma'nosida), *Chag'onrud*, *Rudak*, *Sangardak*, *Xovdak* gidronimlaridagi *rud* (daryo), *jon* (irmoq, jilg'a ma'nosida), *dak*, *dag* (daryo, soy ma'nosida) kabi qadimiy sug'd tili unsurlari; *Shopurkom*, *Sarijo'y*, *Jo'yi Chinor*, *Jo'yi Qayirma*, *Jo'yi Kabutiy*, *Jo'yi bachi sher*, gidronimlaridagi *kom* (katta ariq ma'nosida), *jo'y* (ariq, katta suv obyekti tarmog'i ma'nosida) kabi qadimiy eron tili unsurlari fikrimiz dalilidir.

3. Tarixiy gidronimlarning morfologik tarkibi murakkab bo'lib, ularning morfemik, lug'aviy asosi, ma'nosi etimologik tahlillar, izlanishlar asosida aniqlanadi. Hatto ba'zi gidronimlarning bunday belgi-xususiyatlarini etimologik izlanishlar jarayonida ham yoritish qiyin bo'ladi. Masalan, *Qoqisunchali*, *Gumatak*, *Hovziqallaj*.

4. Surxondaryo viloyati tarixiy gidronimlari o'zbek imlosining tarixiylik tamoyiliga asoslanganligi sababli tarixiy shakllarda yoziladi: *Ayn Ahmad*, *Binirez*, *G'ajirqaya*, *Mahad*, *Olg'uy*, *Suzundiki Mo'min* (buloq nomlari – Sherobod va Boysun t.), *Sardoba* (quduq nomi – Sherobod t. Guliston q.), *Xarkush*, *Turkondaryo*, *Kapamnahr* (daryo nomlari – Surxondaryo v.), *Jari chol*, *Pitov* (ariq nomlari — Sherobod va Denov t.), *Hovzi Kavsar*, *Hovziqallaj* (hovuz nomlari – Boysun t. Darband q.), *Do'g'ob*, *Gumatak* (jilg'a – Boysun t.) kabi.

Tarixiy gidronimlar doirasida eski va eskirgan suv obyekti nomlarini farqlash lozim. Hozirda ham o'zbek tilida keng doirada faol qo'llanuvchi *Norin, Chirchiq, Qashqalaryo, Zarafshon, Sirdaryo, Amudaryo, Salor* kabi gidronimlar xronologik jihatdan eski, qadimiy gidronimlar, ammo bu nomlar eskirgan emas. Mazkur nomlar vujudga kelish davri nuqtai nazaridan eski nom sanalsada, hozirga qadar va hozirda faol qo'llanishiga ko'ra eskirgan nomlar sirasiga kirmaydi [Uluqov, 2008:102].

Tarixiy gidronimlar sistemasida hozirgi kunda iste'moldan chiqqan va shu sababdan ham fanda qo'llanilmaydigan suv inshootlari nomlari ham mavjud. Bunday gidronimlar hozirgi o'zbek tilida o'z variantiga ega bo'lib, o'zbek tilida mavjud gidronimlar yasash modellariga to'g'ri kelmaydi va shu sababdan ham ular arxaizmlar ya'ni eskirgan nomlar guruhi doirasida o'rganiladi. Masalan, *Surxondaryoning Chog'onrud, Amudaryoning O'kuz // Okuz // Oks* kabi tarixiy nomlari ana shunday eskirgan gidronimlardir.

N.Uluqov o'zbek tili tarixiy gidronimlarining xarakteri, hozirgi davrda qo'llanish holatini e'tiborga olgan holda quyidagi guruhlariga ajratadi:

- 1) qadimiy (eski) tarixiy gidronimlar;
- 2) eskirgan tarixiy gidronimlar (arxaik gidronimlar) [Uluqov N. 2008:103-104].

Yuqoridagi tadqiqotga asoslangan holda Surxondaryo gidronimlarini quyidagi turlarga ajratdik:

- 1) tarixiy gidronimlar;
- 2) arxaik gidronimlar.

Tarixiy gidronimlar o'zbek xalqi tarixiy taraqqiyotining qadimgi davrlarida yuzaga kelgan suv obyektlarining nomlari bo'lsada, hozirgi kunda ham o'zbek tilida mavjud uslublarning barchasida birdek faol qo'llanadi. Surxondaryo tarixiy gidronimlarining salmoqli qismi shunday nomlardir. Masalan, *Ko'limohi* (Boysun t. Darband q.), *Xazarbog'* (Denov t.), *Palg'ardaryo, Ipoqdaryo* (Surx. v.), *Iskandarko'l* (Hisor tog' yonida.) kabi.

Arxaik gidronimlar esa o'zbek xalqining paydo bo'lishi, xalq sifatida shakllanishi haqida ma'lumot beruvchi turli tarixiy manbalarda kuzatiladi va bunday gidronimlar hozirgi o'zbek tilida o'z dubletiga ega.

Surxondaryo viloyati hududi eng qadimgi aholi joylashgan va yashagan manzillardan biri hisoblanadi. Aholining o'troq hayot kechirishi va dastlabki sug'orma dehqonchilik eramizdan oldingi VI-IV asrlarga borib taqaladi. Bu vaqtlarda Surxondaryo hududi siyosiy-ma'muriy jihatdan shahar-davlatlar ittifoqidan iborat bo'lgan.

Boshqa hududlar singari Surxondaryo gidronimlari ham etnonimlar asosida vujudga kelganligini kuzatish mumkin. Etnonimlar bilan nomlangan suv obyektlari, asosan, o'zbek xalqi urug'lari, ularning tarixi, migratsiyasi bilan bog'liq. Suv obyektlarining nomlanishini kuzatish shuni ko'rsatadiki, har qanday suv obyektiga nom berishda unga xos xarakterli biror belgi-xususiyat, jihatga asoslaniladi.

O'zbek tili gidronimlari turkumiga mansub etnogidronimlar. Surxondaryo hududidagi quyidagi gidronimlar etnik belgi asosida paydo bo'lgan gidronimlardir: *Turkkoriz* (Boysun t. Pashxurt q.), *Arabsoy* (Ko'hitangtog' yonbag'irlari), *Hovzihomiho* (hovuz) (Boysun t. Darband q.), *Qipchoqsoy* (Boysun t. Chilonzor q.), *Aymoqariq* (Sherobod t. Kampirtepa q.).

Bu nomlar doimiy yashaganliklari tufayli shu guruh nomiga nisbat etib yaratilgan mikrogidronimlardir.

Arab istilochilarning O'rta Osiyo xalqlari ustidan uzoq yillar hukmronligi, madaniy ta'siri, ayrim arab guruhlarining yerli xalqlar bilan aralashib, chatishib ketishi gidronimlarda ham aks etgan. Masalan: *Arabariq, Turkmankoriz* (Sherobod t. Pashxurt q.), *Turkmanquduq* (Denov t.), *Qozoqqquduq, Turkondaryo, Oyinni quduq* (Boysun t. Sho'rob q.), *Hovzihomiho* (hovuz) (Boysun

t. Darband q.), Qipchoqsoy (Boysun t. Chilonzor q.). Mazkur gidronimlarning har biri o'ziga xos tarixga va lisoniy xususiyatlarga ega.

Surxondaryo viloyati etnogidronimlarining qanday etnonim asosida yuzaga kelganligiga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) turkiy urug' va qabila nomlari asosida shakllangan etnogidronimlar: Oyinni quduq (Boysun t. Sho'rob q.), Hovzihomio (hovuz) (Boysun t. Darband q.), Qipchoqsoy (Boysun t. Chilonzor q.), Aymoqariq (Sherobod t. Kampirtepa q.), Qayg'ubuloq (Sherobod t. Zarabog' q.), Hallajibuloq (Sherobod t. Pashxurt q.), Hujrapus (Sherobod t. Vandob q.), Chag'atoy (Sherobod t. Oqtosh q.), Olachapon (soy), Toqchisoy, Toqchibuloq (Boysun t. Panjob q.) kabi.

2) aholining sinfiy, ijtimoiy tabaqalanishi, ijtimoiy mavqei, nasl-nasabini bildiruvchi ijtimoiy-siyosiy terminlar asosida takomillashgan gidronimlar: Xonqudug'i, Xonjizza (Uzun t.), Xonxo'jabuloq (Denov t.), Xonqudug'i, Xonquduq, Xo'jamayxona (buloq) (Boysun t. Sayrob q.), Xo'jaoqsorota (buloq) (Sherobod t. Xomkon q.) kabi.

3) diniy e'tiqod, tushuncha tasavvur bilan bog'liq holda vujudga kelgan gidronimlar: *Sharramozor* (buloq) (Sariosiyo t.), *Kallamozor*, *Pistamozor* (Bobotog' yonbag'irlari), *Kiyikmozor* (buloq) (Oltinsoy t.), *Tuyamozor* (Oltinsoy t.), *Xo'jabulg'orota* (buloq), (Sherobod t. Xomkon q.) kabi.

4) tarixiy shaxslar, xususan, xonlar, amirlar, beklar va shu kabi boshqa amaldorlar sharafiga atalgan suv obyektlarining nomlari: Xo'jamayxona (buloq) (Boysun t. Darband q.), Xo'jaoqsorota (buloq) (Sherobod t. Xomkon q.), Xo'ja Qo'chqor ota, Xo'jaabjo'sh, Xo'jaanqo (Sherobod t.), Xo'jabulg'or (Boysun t.), Xo'jachakchakon (Boysun t.), Xo'jagul (Oltinsoy t.) kabi.

5) turli xil qadimiy voqea-hodisalarni ifodalovchi gidronimlar: Tairariq (Tohirariq) (Boysun t. Sayrob q.), Jari chol, Soyi Obdir (Boysun t. Panjob q.), Ibrohimko'l (Ibroymko'l) (Sherobod t. Xomkon q.), Oysuzuk, Shofiq bo'ldi (soy) (Sherobod t. Xatak q.), Polvonsoy (Boysun t. Chilonzor q.), Davlatsoy (Sherobod t. Guliston q.), Momoo'ldi (soy) (Sherobod t. Qizilolma q.) kabi.

6) o'tmishga xos mansab va unvonni ifodalovchi so'zlar asosida shakllangan gidronimlar: Xo'jaanqo (Sherobod t.), Xo'jabulg'or (Boysun t.), Xo'jachakchakon (Boysun t.) kabi.

Gidronimlar o'zbek xalqining uzoq o'tmishi, hayotiy tajribasi, o'ziga xos turmush tarzi, hayotiy faoliyati, uzoq kuzatishlari, teran ijodiy tafakkuri hosilasidir. Gidronimlar tarixiylik, barqarorlik, yashovchanlik kabi qator xususiyatlar bilan xarakterlanadi. Gidronimlar o'zbek tilining boy imkoniyatlari, lingvistik jihatlarini o'zida namoyon etish bilan bir qatorda, o'zbek xalqining shakllanishi, betakror qadriyatlari, urf-odat va an'analari, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy munosabatlari hamda Surxondaryo viloyati tabiati, geografiyasi, qadimiy, zamonaviy gidrotexnikasi va boshqalar haqida batafsil, tarixiy ma'lumotlarni ham bera oladi. Shundan kelib chiqib, gidronimlarni ijtimoiy-lisoniy xazina deyish mumkin. Shu bois Surxondaryo gidronimlari ustida ilmiy tadqiqotlar olib borish tilshunoslik bilan bir qatorda tabiatshunoslik, tarix, etnografiya, arxeologiya, geografiya, zoologiya kabi fanlar uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Uluqov N. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2008.
2. Xo'jamberdiyev Y. Surxondaryo viloyati Ko'hitang va tog' oldi mikrotoponimlari lug'ati. – Termiz, 2011.

QORAQALPOG'ISTON O'ZBEK SHEVALARIDA ETNOGRAFIKALARNING AREAL TADQIQI

AREAL STUDY OF ETHNOGRAPHIES IN UZBEK DIALECTS OF KARAKALPAKSTAN

Madaminova Ra'no Yusupbayevna
Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi

Annotation. Some of the lexemes used in the Karakalpak regional Uzbek dialect are common, while others are different. The study of such a lexical layer serves to enrich not only the area linguistics, but also the Uzbek literary language. Area study of different features of languages began much earlier in world linguistics. This field has become one of the most important areas of Uzbek linguistics in recent years.

Keywords. Areal, lexeme, dialect, atlas, national language, linvoareal, ritual, literary language, dialect, word, phrase, ethnography, Kipchak, linguistics, tradition, lexeme.

Dunyo tilshunosligida har bir milliy tilining ichki rivojlanish manbai bo'lgan shevalarni tadqiq qilish, dialektal atlaslar yaratish, tillarni lingvoareal jihatdan o'rganish, uning natijalarini ilmiy yo'nalishlarda foydalanish bo'yicha boy tajribalar to'plandi. O'zbek adabiy tilini anglatuvchi qadimiy milliy qatlamiga uning shevalariga, lahjalariga, har xil milliy marosim va an'analari, urf-odatlariga, e'tiqodiga, oilaviy marosimiga bog'liq so'z va iboralar asosiy tarkibini umumturkiy va sof o'zbek tilidagi so'z va iboralar tashkil etadi. Shular jumlasidan: **суйинши, бесик той, көзмоншақ, жаушы, бет ашар, куда шақырық, шымылдық тутыу, пәтия той, қонық бериу, төркинлетиу, кенес той, қалын малы, бақан тутыу, жетиси, қырқы, жузи, жылы** va boshqalari shu kabi etnografizmlar kiradi. Bunday faol etnografizmlar boshqa turkiyzabon xalqlarda ham qo'llaniladi va ma'nosi ham bir xil. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklarda ham ko'pchilik turkiyzabon xalqlari kabi bolani ona qornida payti, hali tug'ilmasdanoq yoki tug'ilgandan so'ng birinchi kunlari va yillarida nikohlash an'anasi bor. Buni odatda yaqin do'stlar o'z do'stligini uzoq muddatga qoldirish maqsadida qilishadi. Ba'zida esa (quloq tishlatish) ya'ni o'g'il bola qiz bolaning qulog'ini tishlatib, uni bir-biriga bog'lab qo'yish va keyinchalik oila qurish kerakligini ko'rsatadi. Shu an'anani anglatuvchi, so'z birikmasida "beshik chertti" (beshikka belgi qo'yimoq) ya'ni tug'ilgan qiz chaqaloqning beshigiga nikoh ramzi sifatida o'g'il chaqaloq uchun belgi qo'yish. Bu etnografizmlar ko'proq qiziqishni asl kelib chiqishi turkiy so'z bo'lgan ikkinchi komponenti (chertti) so'zidir. Adabiy manbalarda keltirilishicha ushbu so'zning quyidagi ma'nolari mavjud: chertti- "belgi qo'ydi", kertun "belgi"- kertuk - "belgi nimaningdir sonini ko'rsatish uchun masalan; kertu- "ishonch, sig'inish" aniq atasi-anasi kertyklilär - uning ota-onasi ishonuvchilar. Kertu - ishonch, sodiqlik, qasam. Bu so'z hozirgi qozoq va qirg'iz tillarida quyidagicha uchraydi: kertik- belgi, ramz: kertu- belgi, ramz qo'yimoq v.b. Bundan tashqari kichik yoshdagi bolalarni nikohlash dasturi qozoq va qirg'iz tillarida "besik kerti" etnografizmi bilan o'zbek tilining Farg'ona lahjasida bu odat beshik kertagi etnografizmi bilan yuritilgan. Sovchilar kelin tarafning roziligini olish uchun yuborilgan, qoraqalpoq tilida **жаушылар, қыз айттырыўшылар, куда тусиўшилер** deb yuritiladi. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklarda ham **совчъ, қиз айттирувчи, куда тушди** deyiladi. Lahjalar va adabiy tilda ko'proq qo'llangan etnografizm "**sovchi**" qoraqalpoq tilida "**жауши**" (**adabiy ilda sovchi**) etnografizmi urushgan odamlarni yarashtiruvchi, janjallarni hal qiluvchi shaxs ma'nosida ham qo'llangan. Bu so'z ko'pchilik turkiy tillarda o'zining fonetik xususiyatlari bilan farq qilgan holda qo'llaniladi. O'zbek tilining Qashqadaryo shevalarida bu so'z bir nechta variantlarda qo'llaniladi. **Совчъ, сәвчъ, жәвчъ, зәвчъ** turkman tilining shimoliy lahjalarida-**savchy** formasida, qirg'iz tilining Chuy vodiysi lahjalarida **жуучу**, boshqird tilida esa bu so'zning quyidagi ma'nolari uchraydi. **Яусъ-совчи, қозалау, яусылау - унаштириш. Яусы қатын, димсе қатын-совчи аёл.** Қыз

йэрәшеу (айттереу, яусылау) – soʻvchilikka borish. Bu etnografizmning tarixiy faol qoʻllanganligi haqida bir qancha ilmiy manbalarda koʻrsatib oʻtilgan. M.Qoshgʻariyning taʼkidlashicha, **sovchi** qadimgi **сав** soʻzidan olingan boʻlib, xabar, yangilik, maqol, nutq maʼnolarini bildirgan. **“Sovchi”** soʻzi yana **элчи (chopar)** yetilayotgan xatdan xabardor kishi, kuyovining kelinga, vakili, elchi, xabarchi maʼnolari mustahkamlangan. Uygʻur va Chigʻatoy tillarida bu soʻz **“ollohning elchisi”** maʼnosida uchraydi. Qoraqalpogʻistonda yashovchi baʼzi turkiy xalqlarda shunday odat bor; Kuyov kelinni olib kelayotganida uning (kuyovning) qishlogʻining yoshlari yigʻilib ularning yoʻllarini maxsus tayoq yoki arqon bilan toʻsishgan va qishloqqa kirish uchun **qaʼda (biror bir sovgʻa)** talab qilishgan, bu odat qoraqalpoq tilida **бақан тутыў, арқан керіў** soʻzi bilan ishlatilgan. Turmushga chiqqan qizning ota-onalari, qarindoshlari va ular yashaydigan joy va u yerga nisbatan (qoraqalpoqlarda, u yerda yashovchi turkiy xalqlar oʻzbeklar, qozoqlarda) **“Төркин”** deb yuritiladi. **“Төркин, арқан”** soʻzlari, etnografizmlari, boshqa turkiy tillar, qisman oʻzbek, qozoq va qirgʻiz tillarida faol qoʻllangan soʻzlar tarkibiga kiradi. Qashqadaryo yuqori qismida yashovchi mahalliy aholi orasida shunday odat bor. Kelin toʻydan keyin belgilangan aniq bir vaqt oʻtgach oʻz uyiga mehmonga joʻnatiladi. Bu odat Qashqadaryo viloyatidagi mahalliy lahjalarda **“Төркунләтәр”** etnografizmi bilan yuritiladi. Qashqadaryolik oʻzbeklarda ham xuddi qoraqalpoqlardek odat bor, qishloq yoshlari kelinning yoʻlini toʻsib, **(baqan, tayoq)** kirish uchun qada (pul) olingan, bu odat ularda **“бақан кердь”** deb atalgan. **“Төркин”** etnografizm qozoq tillarida quyidagi shakl va maʼnolarida uchraydi. **Төркин** - erga chiqqan ayolning ota-onasi va yaqinlari, **“Төркіншіл”** erining ota-onasi va yaqinlaridan koʻra, oʻzining ota-onasi va yaqinlarini koʻproq hurmat qiladigan va yaxshi koʻradigan erli xotin **“Төркіндеў”** – yerli ayolning ota-onasi va yaqinlariga sovgʻa olib borish, tashrifi. Qirgʻiz tilida **“Төркун”** soʻzi qizning ota-onasi va yaqinlari ular yashaydigan joy maʼnosini ifodalaydi **“Төркунсиз”** - ota-onasi va yaqinlari yoʻq boʻlgan erli ayol, **“Төркунсөөк”** - tez-tezdan ota-onasi va yaqinlariga borishni yaxshi koʻruvchi erli ayol Қыздын сырын төркуну билет -қизни ота-онаси яхши билади. **“Төркунлет”** – qizning ota-onasi va yaqinlariga mehmonga borishi; **“Төркунлеу”** qizning ota-onasi va yaqinlariga tashtifi. **“Төркунумө - Төркунлама - Төркунлап барғам олар ушул улактуу эчкини берди (Бизлар ота-онасиникига меҳмонга борганимизда улар бизларга улокли эчки совға қилишди).** Bunday odat Qoraqalpogʻistonda yashovchi oʻzbeklarda ayniqsa, (Hoʻjayli, Taxiatosh) qizning katta farzandiga yaʼni qizning ota-onasi toʻngʻich nabirasiga **енчи** beradi. **Енчи** -(qizning ota-onasi sovgʻasi qoʻy, echki, tillo boʻlishi mumkin). Qozoq va qirgʻiz tillarda **илгак** sifatida qoʻllangan **илгисли ёғоч, бақан, адал бақан** deb nomlanadi. Bu soʻzlar ushbu tillarda qizni erga berish bilan bogʻliq toʻy udumlari, odatlaridan birini anglatadi. Masalan: pul evaziga sotib olishga, qiz yashaydigan qishloq yoshlari kuyovning yoʻlini maxsus yogʻoch bilan toʻsib, qishloqqa kirish uchun olinadi. Bu odat **бақан салды** deb yuritiladi. Bundan tashqari qoraqalpoq, qozoq, qirgʻiz tillarida bu soʻz uyning kiygiz yoki buyra toʻshalgan tomni ochish va yopish uchun moʻljallangan vilkasimon tayoqning nomi boʻlib ham xizmat qiladi. Bu soʻz ushbu tillarda yana quyidagicha shakl va maʼnolarda qoʻllaniladi: **ала бақан - махсус вилкасимон таёқ** qora uyda ilgich sifatida ishlatiladigan soʻz maʼnosida: **бақанла-қаттиқ ёғоч билан уруш, бақанлап куу-қаттиқ бақан билан уриб хайдаш.** M.Qoshgʻariy taʼkidlashicha, **бақан** soʻzi qadimgi turkiy tilda quyidagi maʼnolarda qoʻllanilgan. Aylana **круг**) – **атроф (сфера) тумар, бўйинга тақиладиган; айлана (узук).** U aytadiki, forsiylar bilan aralashgan ugʻuzlar bir qancha turkiy soʻzlarni unutib qoʻyishgan, ularning oʻrniga oʻz nutqlarida forisiy soʻzlarni qoʻllagan. Hozir ular turkiy **қумған, каліда** soʻzlar oʻrniga **афтаба, бақан, мойин** soʻzlar oʻrniga **тумар** ishlatib kelmoqda. Mashhur oʻzbek olimi-tilshunos F.A.Abdullayev taʼkidlashicha, qipchoq lahjasidagi **бақан** oʻzbek tilida **устун** deb yuritiladi [Абдуллаев,1961]. Barcha tilshunoslik faktlarida qardosh turkiy zabon xalqlarning aniq davomiy bosqichlarida ularning tarixiy hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida umummilliyliklar haqida darak beradi. Qoraqalpoq tilining oʻz taraqqiyoti

jarayonida nafaqat qardosh tillari ta'siri seziladi, balki turkiy bo'lmagan tojik, fors-arab tillari bilan ma'lum bir tarixiy sharoitlar tufayli birlashish natijasida ular o'zaro bog'liq bo'lib qoladi. Bu haqda sobiq sovet tilshunos olim R.A.Budagov shunday deydi, «Har qanday o'zining rivojlanishida nafaqat qardosh bo'lgan, bir turkumga kiruvchi tillardan so'zlardan o'zlashtiradi. Ma'lum bir sharoitda yaqin bo'lgan tillardan ham o'zlashtirish mumkin». Ko'pchilik turkiy tillar kabi, qoraqalpoq tili etnografik terminlar tarkibining san'at, madaniyat va fanga oid tojik va forsiydan o'zlashtirilgan so'z va iboralar ma'lum bir qismini egallagan, hamda qoraqalpoq xalqining oilaviy aloqalari va voqealarini ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining ham ulkan qismini qamrab olgan.

Qoraqalpoq adabiy tili, sheva va lahjalari hamda bu yerda yashovchi o'zbeklarda to'y marakalarini, ba'zmlarni va boshqa tadbirlarni boshqaradigan kishi **бий, кәткуда** etnografizmlari bilan yuritiladi. Bu so'zlarquyidagi ma'nolarda qo'llanilishi mumkin. **Кәткуда** - salobatli, jiddiy, mashhur, hurmatga sazovar bo'lgan katta odam; **кәткуда бўлди, ел кәткудасы, ауыл кәткудасы, көше кәткудасы - уй кәткудасы- жамоа бошлиғи, қишлоқ бошлиғи, оила бошлиғи**. Ba'zi ilmiy manbalarda keltirishicha **кәткуда** so'zi qadimgi sharqiy tillarda ham qo'llanilgan. Mashhur sharqshunos arxeologi S.P.Tolstov ta'kidlashicha, qadimgi so'g'diylarda dehqon patriarxal boshlig'i **кәтхода** deb atalgan. Bu terminning ma'nosi bir qancha sharq lug'atlarida yanada kengroq va chuqurroq bayon etilgan. Masalan: "Forscha- ruscha" lug'atda bu ekvivalenti rus tilidan shunday tahlil qilinadi. **Кәтхода**-uy xo'jayini, oila boshlig'i, boshliq ishi, jamoa boshlig'i; «O'zbek mumtoz adabiyotining qisqacha lug'ati» esa bu leksemani quyidagicha tushuntiradi. **Кадхудо – оилали одам, эркак оила боши**: Keltirilgan tarix va adabiy manbalar shuni isbotlaydiki, etnografizm **каткуда** fors tilida bo'lib, qoraqalpoq tilida o'zining birinchi ma'nosini to'liq saqlangan. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklar tilida forsiy Nao'gыз so'zi mavjud (bahorning birinchi oyi nomidan kelib chiqqan). Ushbu etnografizm qadimdan O'rta Osiyo xalqlari nishonlab keladigan bayram nomi bo'lib hisoblanadi. Tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, Nao'gыз hayiti eronlardan boshqa xalqlarga qadimda o'zlashtirilgan. Bu haqida akademik V.A.Gordlevskiy ta'kidlashicha, eronlardan kirib kelgan Kichik Osiyo milliy bayrami. Bu bayram VIII asrda eronlardan abbosiylar xalifaligiga kirib kelgan, ulardan arablarga, usmoniy turklarga o'tgan. Qoraqalpoq adabiy tili, sheva va lahjalarining etnografik qatlamlarida tojik va fors etnografizmlar bilan sof qoraqalpoqcha ekvivalentlarining ham o'rni va parallel ravishda qo'llanganlari ham mavjud. **Масалан, Наўрыз хайт, жыл басы хайты, бәхәр байрамы** Qoraqalpoq tili lug'at tarkibiga kiruvchi fors va tojik tili elementlari uning ichki qonun-qoidalariga rioya qilgan va etnografik leksik qatlamini yangi so'zlar bilan boyitishga xizmat qilgan. Barcha turkiy tillarning, shu jumladan qoraqalpoq tilining ham etnografik lesik qatlamining ma'lum bir qismini arab tilidan kirib kelgan so'zlar egallagan. Tarixiy va adabiy manbalarda keltirilishicha VII -VIII asrlardan boshlab, arab tili qoraqalpoq tili tarkibiga kirib kelgan. Rus tili ham qoraqalpoq tiliga samarali ta'sir ko'rsatgan. Ruscha so'z va terminlardan tashkil topgan rus tili orqali qoraqalpoq tiliga kiruvchi leksik tarkib neologizm etnografizmlari qoraqalpoq og'zaki tilida ishlatilish xarakteri bo'yicha ikki guruhga bo'linadi; Birinchi guruh, qoraqalpoq jonli so'zlashuv tilida qoraqalpoqcha talaffuzga muvofiq bir necha fonetik o'zgarishlarga uchragan ruscha so'zlardir. **Масалан: бечир-вечер, танса – танец** kabilar. Ikkinchi guruhga qoraqalpoq tili etnografik leksik qatlami lug'at tarkibini terminlar bilan boyitib turuvchi, milliy bayram va an'analarni ifoda etuvchi neologizmlardir. O'zbek tilining qipchoq dialekt zonasi juda katta arealga ega bo'lib, "j"lovchi o'zbek urug'-qabilalar guruhidan tashkil topgandir. Qipchoq shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida va Respublikadan tashqarida ham mavjud. Shevalar o'z joylashgan areallarida alohida dialektlarni emas, balki dialekt zonalarini va shevalar guruhlarini tashkil etgani holda o'zbek tili umumqipchoq arealining mos hodisalarini o'z ichiga oladi. O'zbek tilining qipchoq shevalari, asosan XX asr boshlaridan boshlab o'rganila boshladi. Dialektlarni areal lingvistik o'rganilishi til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham qimmatli material beradi. Adabiy tilda yo'q bo'lib ketgan

yoki o'zgarib ketgan ba'zi bir fonetik, leksik, grammatik formalarining dastlabki ko'rinishlari hozirgi mahalliy dialektlarda hamon saqlanib kelmoqda. Shuning uchun qadimgi o'zbek yozma yodgorliklarining ayrim tomonlari biz uchun noaniq bo'lsa, hozirgi dialektlarning xususiyatlarini lingvogeografik usul bilan o'rganish orqali ularni aniqlab olishimiz mumkin. Shuni qayd etish kerakki, dialekt manbalari yozma yodgorliklarsiz ham o'rganilaveradi, lekin yozma yodgorliklarni tarixiy dialektal nuqtai nazaridan dialektlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Demak, etnografiya areal tilshunoslik bilan uzviy aloqada. O'zbek adabiy tili va shevalarida emas, balki Qoraqalpog'iston va uning atrofidagi qishloqlarda shunday leksemalar ishlatiladiki, mazkur leksik qatlam ona tilimiz boyligini yanada oshirishga hissa qo'shishi mumkin. Shuni ham qayd etish lozimki, biror tushuncha Qoraqalpog'iston shaharlarida boshqacha atalgan holda, hudud atrofidagi qishloqlarida o'zgacha qo'llanish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Masalan, yurtga beriladigan **тўй оши - эл қаъда, тўй палов, ел оши** tarzida ishlatiladi. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida **эл қаъда (қиз узатиш тўйида бериладиган атамалари билан ифодаланади)**. N.Mirzayevning asarida **el oshi** faqat sunnat to'yida berilishi ta'kidlangan [Mirzayev, 1991:12].

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston hududi o'zbek shevasida ishlatiladigan leksemalarning bir qismi mushtarak hodisa hisoblansa, boshqalari bir-biridan farqlanuvchi-nomushtarakdir. Bunday leksik qatlamni o'rganish faqat areal tilshunoslikni emas, balki o'zbek adabiy tilini yanada boyitishga xizmat qiladi. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklar nutqida ham yuqoridagi so'zlar ishlatiladi. Bu hududda yashaydigan o'zbeklar ishlatadigan ko'pgina so'zlarda qaraqolpoq tilining ta'siri sezilib turadi. Bundan tashqari bu yerda yashaydigan xalqlarning urf-odatlar, an'analar, rasm-rusmlari bir biriga juda o'xshab ketadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Кошғарий М. “Девону луғатит турк”. Тошкент, 1960.
2. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1991.
3. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1954.
4. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960.
5. Боровков А.Н. Лексика Среднеазиатского тесфира XII-XIII вв.М. Восточная литература, 1963.
6. Дониёров Х. Кипчок диалектларининг лексикаси. Тошкент-1979.
7. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари, 1969.
8. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, Фан, 1961.

O'ZBEK SHEVALARINI AREAL O'RGANISH, TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

STUDY OF UZBEK DIALECTS, HISTORICAL DIALECTOLOGY

Eshanqulov Dilmurod Xurramovich,
O'zbekiston davlat jahon
tillari universiteti o'qituvchisi

Annotation. This article discusses the close connection of Areal linguistics with linguistic geography and dialectology, the areal study of Uzbek dialects, and historical dialectology.

Key words. Areal linguistics, linguistic geography, isoglossa, dialect, isophone, isomorph, isolex, isophoneme, isomorpheme, isolexema.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar orqali karta(xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir. Boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish joylarini xaritada ifodalash usulidir.

Areal lingvistikaning asosiy vazifasi til xususiyatlarining hududiy bo'linishini tavsiflash va izoglossalarni talqin qilishdan iboratdir. Natijada dialektlar, tillar va areal jamoalar (til ittifoqlari) o'rtasida o'zaro ta'sir maydonlari (areallari) aniqlanadi. Areal lingvistika atamasi tilshunoslikka M. J. Bartoli va Dj. Viddassi tomonidan 1943 yilda kiritilgan. Uning asosiy tamoyillari 1925-yildayoq M. Bartoli tomonidan ilgari surilgan.

Areal lingvistika lingvistik geografiya va dialektologiya bilan chambarchas bog'liqdir. Uning markaziy tushunchasi til yoki dialekt arealidir. Boshqacha aytganda, ayrim lingvistik hodisalarning tarqalish chegarasi va ularning yig'indisidir. Shuningdek, areal atamasi ayrim gallar va tillar guruhining tarqalish chegarasini ifodalash uchun ham qo'llaniladi. Masalan turkiy areal, hind-ovrupa areali va boshqalar. [Saidov, 2021:91]

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hisoblanadi. Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obyekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritiladi. Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslanadi: Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, izo – teng, glossa – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning izofonema, izomorfema, izoleksema tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq o: unlisi izofonema sifatida, -ə/a ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ salaqa ~ salaqa, epidemiya ~ raq ~ iraqlar kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning izofon (fonetik izoglossa), izomorf (morfologik izoglossa), izoleks (leksik izoglossa), izosema (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi. Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi.

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi. Areal (area). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi. Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til

orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bevosita o'zini ham yozish mumkin. Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi lingvistik yoki dialektologik atlas deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tilning tarqalish hududini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari yaratilgan. Bular quyidagilar: Venker G. Shimoliy va markaziy Germaniyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta). Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896 -1908-yillar. Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926 -1932-yillar (6 jild). Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928-y. Bular ichida J. Jilyeron,

E. Edmonlarning lingvistik atlas keyingi davrda boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi. Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o'zaro yaqin tillar (idiomlar)ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko'ra birlashtiradigan hududdir. Dialektal zona bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning fokus nuqtasiga ko'ra joylashish hududlaridir. Fokus nuqtasi yirik shahar shevasi bo'lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o'z ta'sirini o'tkazib turadi va qayta aloqada bo'ladi hamda dialektal zonaning o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi. Bunday zonalarini belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o'zbek tili massivi (o'zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma'lumotlari asosida uning shevalari guruhlashtiriladi.

Shu asosda A. Jo'rayev o'zbek tilining 11 dialektal zonasini belgilagan. Aksariyat hollarda bunday zonalarini belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo'ladi. Axborot tizimlarida ta'kidlanishicha, bunday vaziyatda o'xshashlik 92-96% ni tashkil etsa, ularni dialekt deb hisoblash lozim, deb takidlagan edi Kaufman. Til va dialektning farqlashda fanda sotsiolingvistik va struktur me'yorlarga asoslaniladi.

Sotsiolingvistik me'yorga ko'ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil til bo'lishi uchun: - o'z mustaqil yozuv standartiga ega bo'lishi;

- turli sohalarida yozma va og'zaki muloqotning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo'lishi lozim.

Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;
- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson bo'lishi lozim

[Ashirboyev, 2016:78].

Tarixiy dialektologiya.

Tarixiy dialektologiya tilning dialektal xususiyatlari bilan birga, shu xususiyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, turli davrlarda o'zgarishi, qarindosh tillar bilan munosabati va shu shevalarning tashkil topishida boshqa tillarning ishtirokini aniqlash kabilarni ham o'rganadi. Shevalarni o'rganish til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi. Adabiy tilda allaqachon yo'q bo'lib ketgan yoki ma'lum darajada o'zgarib ketgan leksik elementlar va ayrim grammatik formalar mahalliy shevalarda saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Bu jihatdan dialektologiya til tarixini o'rganish uchun juda ahamiyatlidir.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi ham o'zbek tili tarixini o'rganish, uning ayrim noaniq masalalarini yoritish uchun asosiy manbadir. Qadimiy o'zbek xalqiga tegishli yozma yodgorliklarning biz uchun noaniq bo'lgan ayrim xususiyatlarini hozirgi davr o'zbek shevalarining xususiyatlarini o'rganish bilan (shu sheva materiallari yordamida) aniqlashimiz, to'ldirishimiz mumkin. Dialektlarni o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Shevalarni o'rganish, o'zbek adabiy tilining fonetik, leksik-grammatik me'yorlarini belgilash uchun, shuningdek, o'zbek orfografiyasi va orfoepiyasini stabillastirish uchun ham katta yordam beradi. Shevalarni o'rganish xalq tarixi, etnografiya uchun ham muhimdir. Masalan, shevalarni o'rganish orqali o'tmishdagi urug'-qabilalarning joylashish hududlarini aniqlash, toponimlar, gidronimlar va shu kabi nomlar vositasida xalq tarixining ayrim ko'rinishlarini yaratish mumkin.

Tarixiy dialektologiya, tarixiy dialektal so'zlar deb nomlangan terminlar va tushunchalar bugungi kunning terminlari hamda tushunchalari emas, balki XX asrning 20-70-yillarida yaratilgan va amalda faol qo'llanilayotgan lingvistik terminlardan biridir. Shuningdek, ushbu terminni Sh. Shoabdurahmonov ham "O'zbek shevalari va ularni o'rganish haqida umumiy ma'lumot" nomli maqolasida o'rinli qo'llagan: "Toshkent shevasi o'zbek urug'-qabila uyushmalariga xos bo'lgan qator fonetik va morfologik xususiyatlarni saqlab kelishi bilan tarixiy dialektologiya nuqtai nazaridan ham diqqatga sazavordir".[Shoabdurahmonov,1971:390] "O'zbek dialektologiyasi"ga oid adabiyotlarda, masalan, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlarning "O'zbek dialektologiyasi" nomli darsliklarida dialektologiya ikkiga bo'lingan: tarixiy hamda tavsifiy dialektologiya.[Reshetov, Shoabdurahmonov,1978:3-34] Tavsifiy dialektologiya bugungi tilshunoslikdagi dialektologiya, ya'ni zamonaviy dialektologiyadir. Avvallari bu termin tavsifiy dialektologiya deb nomlangan. Biz o'rganayotgan narsa esa tarixiy dialektologiya, tarixiy dialektizm terminlari bo'lib, ularning tavsifiy, aniqrog'i, zamonaviy dialektologiyaga munosabati hamdir. Shu bilan birga "Tarixiy dialektologiya" haqida gapirildimi, albatta, tarixiy dialektizmlar (ular yozma manbalarda qo'llangani uchun dialektizmlar hisoblanadi, shu sababi ular dialektal so'zlar emas) masalasini ham oydinlashtirish zarur.

Agar bu fikrimizni dalillaydigan bo'lsak, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk" asari ma'lum ma'noda hozirda mavjud bo'lgan barcha turkiy tillar uchun umumiylik holatidadir. Undan keyin yaratilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat-ul haqoyiq" nomli asarlarining matnini tarixiy xronologik jihatdan o'rganilsa, ularda tillarning alohidaligi va arab tili leksikasi, fonetikasi va morfologiyasi xususiyatlarining shu davrdagi turkiy tillarga singanini sezish mumkin. Ammo ulardagi "...unli va undosh tovushlarning tarixiy dialektal xususiyatlari, unli hamda undosh tovushlarga xos fonetik hodisalar, diaxronik hamda sinxronik holatlari qiyosiy asosda talqin qilinadi". [Mahmudov,1990:2] Bular turkiy tillar oilasidagi tillarning mustaqillashuvi va alohida holda faoliyat ko'rsatishini ta'minlagani kabi ularni asoslab ham turadi. Atoyi, Lutfiy va Alisher Navoiy, Z. M. Bobur va M. Shayboniy, Turdi Farog'iy, Mashrab, Xuvaydo, Uvaysiy, Nodira, Munis, Ogahiy, Furqat va Muqimiylar yashagan davrda bu alohidalik yana kuchaygan.

Demak, o'zbek tilining tarixiy dialektologiyasini asoslashda ham mana shu XI asrdan boshlab ijodkorlar tomonidan yaratilgan asarlarning leksikasiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Har bir davrda umumiylik va alohidalashuv jarayoni faol sezilgani uchun tarixiy dialektologiya terminidan oldin o'zbek so'zining aniqlovchi sifatidagi rolini kuchaytirishini bilib, o'zbek so'zi ishlatilmadi. "Jumladan, o'zbek xalqining tarixiy yozma manbalarida va dialekt, shevalari til materiallarida mavjud bo'lgan shajara ro'yxatida o'zbek urug'ining nomi ham mavjudligini va u ayniqsa, Qipchoq dialekti va shevalari tilida keng saqlanganligini ta'kidlaydi.

Tarixiy yozma manbalari va dialekt, shevalari til materiallari asosida o'zbek xalqi va tilining shakllanishi hamda nomlanishi masalasi yuqorida ta'kidlaganimizdek, professor Xudoyberdi Doniyorov talqinida miloddan avvalgi davrlar bilan bog'lanadi".[Sanaqulov, 2017:42-43] "Tarixiy

dialektologiya” fanida faol ishlatiladigan tarixiy dialektizmlar termini quyidagi ma’no nozikliklariga egadir. Ular quyidagilar: Tarixiy dialektizmlarni dialektologiya metodologiya asosida quyidagi mavzular asosida ham o’rganish mumkin: 1) Alisher Navoiy asarlarining dialektal xususiyatlari tadqiqi; 2) Mahmud Koshg’ariyning “Devon-ul lug’at-it turk” asarida tarixiy dialektizmlar; 3) “Boburnoma”ning tarixiy dialektal birliklari tahlili; 4) Munis she’riyatida tarixiy dialektal birliklarning ifodalanishi;

5) Ogahiy asarlarida tarixiy dialektal xususiyat tahlili; 6) Yusuf xos Hojibning “Qutadg’u bilig” dostonida tarixiy dialektal birliklarning leksik-semantik xususiyatlari; 7) Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibbatul-haqoyiq” asarida tarixiy dialektal birliklar; 8) Lutfiy asarlarida tarixiy dialektal birliklar; 9) Mahmud Koshg’ariyning “Devon-ul lug’at-it turk” asarining dialektal va dialektal leksikografik xususiyatlari va boshqalar.

Xullas, dialektologiya ilmidagi tarixiy dialektal so’z termini quyidagi ma’nolarni o’zida mujassamlashtirgan:

1. Tarixiy dialektal so’zlar til tarixi materiallarida qadim tarixning o’n asrlik davri mobaynida qo’llanilgan va hozirgi kunda ham shevalarda ishlatiluvchi dialektal so’zlardir.

2. Til tarixi materiallarida turli fonetik o’zgarishlar majmuida qo’llanib, bugungi o’zbek shevalarida ham turli fonetik, fonetik-morfologik, fonetik-leksik o’zgarishlarga uchragan holda qo’llanadigan dialektal so’zlar tarixiy dialektal so’zlar sanaladi.

3. Mavjud til tarixi materiallarida o’zga bir ma’noda, hozirgi o’zbek shevalarida o’zga bir dialektal ma’nolarda qo’llanadigan dialektal so’zlarni ham tarixiy dialektal so’zlar deyish o’rinlidir.

Demak, tarixiy dialektal so’zlarni ular amalda bajaradigan vazifalardan kelib chiqib, ularni leksik va leksikografik birliklar sifatida tarixiy lisoniy merosdagi o’rnini e’tirof etishda tarixiy dialektologiya metodologiyaning tamoyillarini unutmaslik maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov Y. O’zbek dialektologiyasi, o’quv -metodik qo’llanma. – Buxoro: Durdona, 2021. 91-bet.
2. Ashirboyev Samixon. O’zbek dialektologiyasi. – T.: Navro’z, 2016. – B. 78.
3. Shoabdurahmonov Sh. O’zbek shevalari va ularni o’rganish haqida umumiy ma’lumot // O’zbek xalq shevalari lug’ati. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 390.
4. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O’zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O’qituvchi, 1978. – B. 34.
5. Mahmudov Q. XIII-XIV asr turkiy yozma obidalar tilining fonetik sistemasi. – Toshkent: Fan, 1990. – B. 2.
6. Sanaqulov U. O’zbek xalqi va tilining shakllanishi, tarixini o’rganishda o’zbek dialektlarining o’rni masalasi Xudoyberdi Doniyorov talqinida // Istiqlol davri o’zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari. – Samarqand, 2017.– B. 42-43.

“MAHBUB UL-QULUB” ASARIDAGI ARABCHA O’ZLASHMALAR

ARABIC ADAPTATIONS FROM "MAHBUB UL-QULUB"

*Muminova Umida Qarshiyevna,
Termiz davlat pedagogika instituti o’qituvchisi*

Annotation. In this article, the Arabic adaptations used in the work “Mahbub ul-qulub” are mainly the sanalhan of arabisms related to religious, socio-political, economic, scientific and cultural, spiritual spheres, which could show that Arabic influenced Uzbek not only as the language of Islam, but also as the language of Science, the language of the official departmental style, the language of fiction.

Keywords: acquisition words, old Uzbek language, Arabic word groups, word acquisition, formation of new words.

Keyingi davrlarda o‘zbek tiliga yangi so‘zlar sezilarli darajada qabul qilinmagan, keyinchalik esa o‘zbek tiliga kirgan arabcha unsurlardan bir qismining eskirishi va o‘zbek tilidan chiqish jarayoni yuz berdi. Alisher Navoiy tilida ishlatilgan ko‘pgina arabcha so‘z va iboralar XIX asr o‘zbek tilida, shuningdek, hozirgi o‘zbek adabiy tilida uchramaydi. Arab tilining o‘zidan bevosita so‘z olish XI asrdayoq deyarli to‘xtagan edi. Ammo turli davrlarda arabcha manbalarda, shuningdek, eski o‘zbek tili yozma yodgorliklarida saqlangan arabcha so‘z guruhlari u yoki bu davrlarda faollashib turdi. Masalan, XX asr boshlarida o‘zbek tilida ilmiy terminlar sifatida faol istifoda etilgan arabcha so‘zlar ana shu keyingi manbalardan olingan [Begmatov,1961:42].

XIV asr ikkinchi yarmi — XV asr birinchi yarmida yuz bergan o‘zgarishlar, fan, texnika, ilm, madaniyat kabi sohalarda paydo bo‘lgan tushun- chalarni ifodalash uchun tilda yangi so‘zlarning shakllanishiga turtki bo‘ldi. Aytish kerakki, Navoiy asarlari tilida ma‘lum tarixiy sabablar natijasida arab va fors-tojik tillaridan olingan so‘z va iboralar har qachongidan ham ko‘p. Shoir poetik va ilmiy asarlari tilidagi so‘z boyligining taxminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so‘zlar tashkil qiladi, fors-tojik leksik unsurlari ham 18-20 foizgacha boradi [Abdullayev,1968:254].

Ilmiy izlanishlar Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maishiy hayot, din, ta’limga oid voqeliklarni yoritib berishda arabcha istilohlardan keng foydalangan. Xususan, davlat o‘zlashmasi asarda quyidagi ma’nolarda qo‘llangan: 1) “davlat, saltanat”: *Šāh ešigi mundaq bekdin xāli bolmasun va davlatniñ andin özgä intiqāli bolmasun* (MQ,11); 2) “boylik”: *Davlatga yetkürgüvçi teñri, ham alğuvçi, ham bergüvçi teñri* (MQ,14); *Ālam umrdek bevaḫādur va anñ davlatiğa e’timād qilmaq xatā* (MQ,71); 3) “baxt”: *Rind va gadāgakim yetib bu iqbāl va davlat, šāhlarğa anñ hālidin ārzu va hasrat* (MQ,35); 4) “kuch, qudrat”: *Beš kün bu dāri fanā tirikligigā masrur va davlatiğa mag‘rur bolmaq kerākdür* (MQ,87); 5) “davlat egasi, hukmdor, podsholik”: *Har sāhib davlatka bu āgahliğ bir vasila bilā yetibdür* (MQ,37). Leksema dastlab «baxt, omad» ma’nosida «Qutadg‘u bilig» dostonida ko‘zga tashlanadi: *Ya Rab üstā davlat tükāl qıl tilāk* – Ey xudo, baxti va tilagini butun qilgin (DTS,159). Ma‘lum bo‘ladiki, tekshirilayotgan atamaning «boylik, mol-mulk», «mamlakat» ma’nolari keyingi davr mahsuli hisoblanadi.

Asarda “hukm qiluvchi, boshliq” semasi **hākīm** istilohi yordlamida ochib berilgan: *Hākimekim, kiyāsati bar, anñ qašida mundaq kišigā qačan erānlār siyāsati bar* (MQ,32). Ayni paytda, bu o‘zlashma yangi so‘z hosil qilishda ham ishtirok etgan: ...*kāzibi bebākkā payğambar šar‘i hākimliğigā ne munāsib* (MQ,17). *Hākīm* arabcha *hakama* fe’lining “hukm chiqardi” ma’nosi bilan shakllangan bo‘lib, “viloyat, shahar, tuman kabilarning hukumat tomonidan tayinlangan boshqaruvchisi”, “hukm qiluvchi”, “buyuruvchi boshliq” ma’nolarini anglatadi (O‘TEL,II,590).

Tadqiq etilayotgan manbada **haram** atamasi “maqsad topgan, maslak”, “xos, kirish taqiqlangan joy” kabi ma’nolarni bergan: *bu haramğa yol topqon mahramliq tilāsā dam urmamaq kerāk* (MQ,46); *Vale ul haram ičrā bolğanğa xās* (MQ,29). *Haram* so‘zi arabcha *haram(un)* shakliga ega, *haram* -> *haram*; *haruma* fe’lining “taqiqladi” ma’nosini bilan hosil qilingan I bob masdaridan shakllangan (O‘TEL,II,573). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da, “xos begonalar kirishi

man etilgan joy”; “muqaddas”, “aziz joy”; “xotinlar”, “ayollar” ma’nolari keltirilgan (O‘TIL,V,507).

Tabib istilohi *tibīb (un)* shakliga ega; o‘zbek tiliga *itqi* undoshini *t* undoshiga, *ī* unlisini *i* unlisiga almashtirib qabul qilingan: *tibīb*→*tabib*; asli ko‘p ma’noli *tabba* fe‘lining “davolaydi” ma’nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida “shifokor, vrach” semasini anglatadi; o‘zbek tilida “xalq tabobati asosida davolovchi shifokor” ma’nosini bildirish uchun ishlatiladi (O‘TIL,II,103). “Mahbub ul qulub”da “tabib, shifokor” ma’nosida kelgan: *Zahr berib bemār öltürgüvçi tabib, bularniñ hāliğa muşābehdur va qarib* (MQ,13).

Arabcha **azimat** istilohi tekshirilayotgan manbada quyidagi semalarda qo‘llangan: a) “katta, ulkan”: ...*agar kohnavard ašhabni qulla azimatiğa sürülsä...* (MQ,71); b) “yo‘l olish”: *Azimat sarfin ğanimat bil va salāmat sarī azimat qıl* (MQ,67); v) “safar”: *Şayx Ibrāhim Sitnaba bir muridi bilā (quddisa sirruhumā) tavakkul qadamī bilā Ka’ba azimati qıldılar* (MQ,40). “Boburnoma”da “yurish”, “safar”, “maqsad”, “jo‘nash, ravona bo‘lish”, “qasd qilmoq”, “azmu qaror qilmoq”, “yo‘l olish”kabi ma’nolarda ishlatilgan [Xolmanova 2021:104]. Ko‘rinadiki, o‘zlashma keyingi davrga kelib ma’no kengayi- shiga uchragan.

Vujud o‘zlashmasi eski o‘zbek adabiy tili, jumladan, o‘rganilayotgan asarda “borliq, mavjudlik, hayot”, “tana, jism, gavda” ma’nolarini anglatgan: *Har kim adam nihānxānasidin vujud anjumanīğa qadam urubtur* (MQ,87); *Hilm insān vujudiniñ favāqihliĝ bāĝidur* (MQ,61). Shuningdek, asarda leksema *mutlaq* so‘zi bilan birikib “olloh, xudo” ma’nosini ifodalagan: ...*balki vujudi mutlaqdīn özgā barča nābud* (MQ,36). Bu leksema *vuçud (un)* shakliga ega; ko‘pma’noli *vaçada* fe‘lining “bor bo‘ldi” semasidan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida “mavjudlik, borliqda mavjud narsa” kabi ma’nolarni, o‘zbek tilida esa “kishining joni va tani, butun borlig‘i” mazmunini anglatadi (O‘TEL,II,98).

Alisher Navoiyning qayd etilgan asarida **kiyāsāt** “zakiylik, ulug‘lik”: *Hākimekim, kiyāsati bar, aniñ qašida mundaq kişigā qačan erānlār siyāsati bar* (MQ,32), **mafsaqa** o‘zlashmasi “fosiq” ma’nosida ko‘zga tashlanadi: *Qari qahba gulgunau vusma bilā yūzü qašliĝ - buzuq mafaqqadur* (MQ,79). Bu o‘rinda mazkur istiloh arabcha **fāsiq** so‘zi bilan sinonimik qatorni tashkil etgan: *Fāsiq barī millatda nādāndur va pākravlar arasida nādānraq* (MQ,82). *Kiyāsāt* dastlab Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqqoyiq” asarida keltirilgan: *Siyāsāt, riyāsāt, kiyāsāt, karam* (DTS,306).

Murtakib o‘zlashmasi “biror ishga otlanuvchi, urinuvchi”, “qasd qilish, jazm qilish” ma’nolarida uchraydi: *Mudarrisniñ kerākki, ğarazī mansab bolmasa va bilms ilmni ayturğa murtakib bolmasa* (MQ,18); *Atfāl azābiğa rāĝib va alar ta’dibiğa murtakib* (MQ,21).

“Esda saqlash, eslab qolish, esga tushirish qobiliyati; es, yod, xayol” (O‘TIL,IV,416) ma’nosini anglatuvchi **xātir** o‘zlashmasi biz o‘rganayotgan asarlar matnida quyidagicha voqelangan: 1) ko‘ngil: *Zulm aniñ kōnligā marĝub va fisq aniñ xātirigā mahbub* (MQ,12); 2) o‘y, fikr, xayol: *Ulumi diniyādin kōnli mulki ma’mur kerāk va yaqiniy farāsatsdīn xātiri jam’iyati befutur* (MQ,17); 3) es, yod, xotira: *Morlar üyi andin ābād va gorlar xātiri aniñ bilā šād* (MQ,29); 4) esdalik: *Agar sizniñ xātiriñiz üçün alsam ham maña ta’lim qiliñkīm...* (MQ,39). Bu so‘z arab tilida *xātir (un)* shakliga ega; o‘zbek tiliga cho‘ziq *ā* unlisini *ā* unlisiga, *itqi* undoshini *t* undoshiga almashtirib qabul qilingan: *xātir*→*xātir (xotir)*; asli *xatara* fe‘lining “miyasiga fikr keldi” semasi bilan hosil qilingan bo‘lib, arab tilida “o‘y-xayol, jon, xohish” kabi ma’nolarni anglatadi; o‘zbek tilida bu so‘z “eslab qolish qobiliyati, es, yod” kabi mazmunini bildirish uchun ishlatiladi (O‘TIL,II,334).

Alisher Navoiy “Mahbub ul qulub” asarida **natāyij** istilohiga “samara, natijalar” semasini yuklagan bo‘lsa: *Ibādat natāyiji yetā başlağan va riyāzat favāyidi bahramand etā başlaĝay* (MQ,38); **af’āl** o‘zlashmasini bir necha ma’nolarda istifoda qilgan: 1) “fe‘l-atvor”: ...*yaxši-yamanniñ af’ālīn bilibmen va yamanu yaxši xislatlarīn tajriba qilibmen* (MQ,8); 2) “odat”: *Agar ul*

kufrixisāl - elgā daği kufri tariyqi af’āl (MQ,16); 3) “ahvol”: ...*bašariyat uyqusidin uyğatmakdur va našāyist ahvālīn anglamaqdur va nābāyist af’ālīn tanlamaq...*(MQ,36); 4) “ishlar”: *nāhamvār af’ālīğa andām bergāy va birāvniñ berāhligidin čiqib, haqiqat yoliğa kirgāy* (MQ,37). Fe’l so‘zining ko‘plik shakli sanalgan *af’āl* “Boburnoma”da “harakat, qiliq” ma’nosida uchraydi: ...har kim Xisravshohning bu af’olini eshitsa, la’nat qilsun...[Xolmanova,2021:102]. Ushbu atama mutafakkir asarlarida ilk bor qo‘llangan. Chunki leksema qadimgi va eski turkiy til manbalarida kuzatilmaydi.

Asarda arabcha **rāqim** lesemasi “xat yozuvchi, kotib”ni anglatgan: *Rāqimki, raqami rāstdur, rāstlar kõnligā qabuliyati bexāst* (MQ,21); **dunyā** o‘zlashmasi esa “borliq”, “boylik”, “hayot, tiriklik” semalarini bildirgan: *Dunyā va āxiratni bir āh ilā örtāgān pāk āšiqlar imāmi..* (MQ,51); *Muzd üçün siym alibki, māliğa qatar dinini dunyāğa satar* (MQ,18); *Dunyāğa taalluq işini saxl tut va din işidā sud tasavvuri bilā kõñulni avut* (MQ,67). Shu bilan birga mazkur atama fors-tojikcha **guzin** (saylangan; tanlovchi), turkiycha **yaruq** so‘zlari bilan birikib “boylikni xohlovchi, dunyoparast”, “yer yuzi, tiriklik olami” singari ma’nolarda uchraydi: *Zarbaft kisvatliğ dunyāguzin najāsāt üstidāgi iltirağūči čibīn* (MQ,83); ...*közün yaruq dunyāni körārgā muhtāj emāstūr* (MQ,96). **Dunyā** o‘zlashmasi “yaqin bo‘ldi, yaqin joyda joylashdi” ma’nosini anglatuvchi *danā* fe’lidan hosil qilingan (O‘TEL,II,112).

“Mahbub ul qulub” asarida **irtikāb** so‘zi “biron nojo‘ya ish qilmoq”, **riqqat** istilohi “yumshoqlik, muloyimlik” ma’nosida ishlatilgan: *Šum nafs hazzīğa bir—ikki ayağlariğa irtikāb qilğay va alida širalğasīn kabāb qilğay* (MQ,32); *Mazkur Mirzāniñ kõnligā riqqat kelib bir avuč diram keltürüb iltimās qilibdurkīm, bu niyāzmandliğın qabul qilğay* (MQ,39). **Riqqat** ilk bor Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” dostonida “tushunarli, guzal, nafosatli” ma’nosida qayd etilgan: *Ayitmiş adib riqqatī til bilā* (DTS,477).

Asar lug‘at boyligida **xādim** o‘zlashmasi «xizmatchi, mulozim» ma’nosida, **lazzat** istilohi “totlik”, “huzur-halovat” semalarida ko‘zga tashlanadi: *Muridğa pir va oğulğa ata va xādimğa maxdum haqqi andaqdurkīm, bandalarğa qādiri qayyum haqqi* (MQ,64); *Vale qaysi valāyat bolğay munča lazzatliğ* (MQ,49); ...*şağab va izardāblariča lazzati jismāniy va šahvati nafsāniy emās...* (MQ,51).

Xādim atamasi **hadama** fe’lining «mehnat faoliyatini ado etdi» ma’nosi bilan hosil qilingan I bob aniq nisbat sifatdoshi bo‘lib, arab tilida otlashib «xizmatchi», «xizmatkor» semalarini, hozirgi o‘zbek tilida «biror idora, muassasada ishlovchi kishi» ma’nosini anglatadi (O‘TEL,II,486).

Lāzzat→**lazzat** “xushta’m bo‘ldi” ma’nosini anglatuvchi **lažza** fe’lidan **-at(un)** qo‘shimchasi bilan yasalgan ot bo‘lib, “xushta’mlik”, “rohat”, “gasht” ma’nolarini bildiradi. Bu so‘zdan o‘zbek tilida **lazzatli, lazzatlan-** leksemalari yasalgan (O‘TEL,II,206).

Asar tilida **hurmat** leksemasi “kimsa yoki narsa qadr-qimmatini tushunib, uni ulug‘lash, e’zozlash, ehtirom” ma’nosida iste’molda bo‘lgan: *Tavāzu’ va adab ahtliğa ta’zim va hurmat yetār va ul dānani ekkān bu mahsulni jam’ etār* (MQ,44). Mazkur o‘zlashma ilk bor Yusuf Xos Hojib dostonida keltirilgan: *Yarašur uluğqa kičik hurmati* (DTS,200). Shu o‘rinda o‘zlashmaning turkiycha **-be, -liq** affikslari yordamida sifat va ot turkumiga oid so‘zlar yasaganligini alohida e’tirof etish darkor: *Xalq jānibidin behurmatliq ešigin bağlar va kišini hazl va istixfāfdin saxlar* (MQ,44). **Hurmat**→ **hurmat** “ehtiroom ko‘rsatdi” ma’nosidagi **haruma** fe’lidan hosil qilingan (O‘TEL,II,597).

Alisher Navoiy o‘rganilayotgan manbada “berkituvchi, yashiruvchi”, “omon, sog‘”, “baxtsiz, omadsiz” ma’nolarini aks ettirish maqsadida arabcha **sātir, sālim, šaqiy, ġizā** istilohlaridan foydalangan: *Teñri el aybiğa nāzir va sātirdur* (MQ,85); *Yaxši içmāgi xilqati sālim elgā hāl, mutlaq içmāgi āfiyatqa maāl* (MQ,77); *Vāizkim, bolğay ālim va mutaqqiy — anīñ nasihatidin čiqqan šaqiy* (MQ,25). *Ačlar ġizāsi bazl va atāsi xānidin, yalanğačlar libāsi xizānai lutf va ehsānidin* (MQ,10).

Shuni ta'kidlash kerakki, "Mahbub ul qulub" asarida qo'llanishda bo'lgan arabcha o'zlashmalar asosan diniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy, ma'naviy sohalarga oid arabizmlar sanaladi. Bu esa arab tili o'zbek tiliga faqat islom dini tili sifatidagina emas, shuningdek, fan tili, rasmiy idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida ta'sir etganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Боровков А. О языке узбекской поэзии // Общественные науки в Узбекистане. –Т.: 1961. №10. –С. 42-43.
2. Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи // Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: 1968. –Б. 254.
3. Холманова З. "Бобурнома" – тил қомуси. –Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 104.

XORAZM SHEVALARIDA AKA VA UKA TUSHUNCHASINI ANGLATUVCHI TERMINLAR

TERMS MEANING THE CONCEPT OF BROTHER AND BROTHER IN KHOREZM DIALECTS

Ro'zimova Guli,
O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Anotation. *In this article, some terms expressing the concepts of brother and sister found in Khorezm dialects are analyzed.*

Keywords: *National language, dialect, dialectal units, kinship terms.*

Ma'lumki, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tili va uning shevalarida qarindosh – urug'chilik sohasida yangi terminlarning tug'ilishi kuzatilmaligi mumkinligini ko'pchilik olimlar qayd etishadi, biroq boshqa xalq hamda elatlarga xos terminlarning ayrim obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra tor doirada qo'llanishining mumkinligini kuzatishimiz ancha oson. Masalan, rus tilining ta'sirida ayrim holatlarda o'zbek tilidagi **aka** hamda **uka** qarindoshlik terminlarining Xorazm shevalarida brat, bratishka bratan variantlari yuzaga kelgan.

Bular boshqa talaygina soha terminlari bir dialekt doirasida yagona shaklga ega bo'lishi mumkin – u ammo qarindosh – urug' terminlari bir shakl va lahja doirasida bir necha variantda qo'llana olishi mumkin.

Masalan, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilidagi qator qarindosh – urug', yaqinlik terminlari manbaini ayni bir sheva, hatto bir milliy til asosida aniqlash imkoni yo'q, chunki ular o'z oilasiga mansub tillardan tashqari, boshqa til oilalariga mansub tillar tarixi bilan ham bog'lanib ketadi. Bu tabiiy hol.

O'zbek tilshunosligida tarmoq terminlari birmuncha o'rganilgan sohalardan biri hisoblanadi. Bu sohada ko'pincha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. Qarindoshlik terminlari ham ayrim ishlarning ob'ekti bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi faktlarga nazar solinsa, ona tilimizdagi qarindoshlikni ifodalovchi terminlarning bir qolipga tushmaganligiga, ya'ni bir termin bir necha qarindoshlik tushunchasini ifodalashi yoki muayyan terminlarning jins, yosh nuqtayi nazaridan farqlanmay qo'llanilayotganligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin.

Ko'pchilik olimlarning fikricha, har bir katta inson – sog'lom inson oila qurishga qodir bo'ladi. Agarda insonning oilada o'zining ayoli bo'lmasa yoxud aksincha, ayolning eri bo'lmasa, yillar davomida ular xudosiz inson deb hisoblanib kelingan va g'ayritabiiy hamda bema'ni odamlar sanalgan. Shuning uchun oilada befarzandsizlik taqdirning jazosi deb qabul qilingan hamda ular insoniyatning eng baxtsizligi deya e'tirof etilgan.

Shuning uchun bo'lsa kerakki, katta, ko'p bolali oilalar dunyoda universal ehtirom bilan qarshi olinib, har doim ularga hurmat ko'rsatilgan. Qadimgi rus xalqida bir maqol bo'lgan, u hozir ham bor, faqat hozirgi rus xalqi unga unchalik ham amal qilishmaydi. "Bir o'g'il – o'g'il emas, ikkita o'g'il - yarim o'g'il, uchta o'g'il – bitta o'g'il" deyilgan. Hatto butun dunyo bu bayonotga amal qilgan deyishadi, mashhur asarda. Unda ta'kidlanishicha, birinchidan, ikkita o'g'il otaning o'rini bosadi va uchinchi o'g'il esa o'zining katta akalarini himoya qiladi, ikkinchidan, agarda oilada ko'pchiligi qiz farzandlar bo'lsa, qarindoshlik va yaqinlik o'sha uchta aka-ukaning halok, nobud bo'lmasligini ta'minlaydi, uchinchidan, bitta farzand xonga xizmat qilsa, ikkinchisi, ollohg'a xizmat qiladi, uchinchisi baribir ham qoladi deyiladi. Ana shunday ko'rinishda butun oilalar a'zolarining huquqlari hamda burchlari yillar, asrlar davomida shakllanib, taraqqiy etib kelinganligi aytiladi.

Shunday ekan, oilaning katta bo'lishi, ko'p farzandli oila bo'lib shakllanishi bizning o'zbek xalqiga ham xos xususiyat bo'lib, ular o'zlarining ota-onalari, oilalariga suyanchik bo'lib xizmat qiladi.

Gap shundaki, biz mazkur tadqiqotni olib borish jarayonida o'zbek tilidagi **aka**, **uka** qarindoshlik terminlarining o'rganilishi yuzasidan olib borilgan ilmiy – tadqiqot ishlari, himoya qilingan nomzodlik maqolani kuzatganimizda mazkur qarindoshlik terminlarining alohida – alohida o'rganilmaganiga guvoh bo'ldik. Vaholanki, ushbu qarindoshlik terminlari nafaqat Xorazm shevalarida, balki o'zbek adabiy tilining boshqa sheva va lahjalarida o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega bo'lib, ularning bir necha variantlari borligi hamda ular turli ko'rinishlarda qo'llanilishi kuzatildi.

Masalan, o'zbek tilidagi **aka** qarindoshlik terminining Xorazm shevasida bir necha variantlarda qo'llashadi: 1) farzand o'zining **otasiga aka** deb murojaat qiladi; bu xususiyat, ayniqsa, Xorazm viloyatidagi barcha o'g'uz shevasi vakillariga xosdir. 2) Xorazm viloyatining Gurlan tumanida o'zining akasiga akis deb murojaat qilashadi hamda aka qarindoshlik terminining keyingi dialektal shakli yuzaga keladi; 3) farzand o'zining **akasiga og'a** deydi, bu xususiyat ham, ayniqsa, Xorazm viloyatidagi barcha o'g'uz shevasi vakillariga xosdir; 4) hech qanday qarindoshlik, yaqinlik rishtalari bo'lmagan o'zidan yoshi katta insonlarga hurmat yuzasidan **aka** deya murojaat qiladi. Bu endi bizning milliy mentalitetimizga xos bo'lgan xususiyatdir. Xuddi Shuningdek, o'zbek tilidagi **uka** qarindoshlik terminining Xorazm shevasida quyidagi variantlar va ko'rinishlarda qo'llanilishini kuzatish mumkin: 1) ko'pchilik turkiy tillar, jumladan, o'zbek adabiy tilidagi kabi o'zining tug'ishgan og'a-inisiga **uka** deydi; 2) Xorazm viloyatining deyarli ko'pchilik joylarida o'zining tug'ishgan singlisiga ham **uka** deya murojaat qiladi; 3) qarindoshlik, yaqinlik munosabatlari bo'lmagan o'zidan yoshi kichkinalarga **uka** deydi; 4) Shuningdek, Xorazm shevasida mazkur terminning kesatiq, kinoya ma'nolari ham mavjudligini e'tirof etish zarur, masalan, sen hali yoshsan, **uka**.

O'zbek adabiy tili, uning boshqa shevalari, jumladan, Xorazm shevalarida keng qo'llaniladigan qarindoshlik terminlaridan biri bu **uka** qarindoshlik termini ekanligini yana bir bor e'tirof qilgan holda mazkur termin bilan bog'liq mulohazalarimizni bayon etishda davom qilamiz.

Bizningcha, mazkur qarindoshlik termini mamlakatimizning barcha hududlarida bir xil, ya'ni **uka** tarzida ishlatilaveradi, o'zbek tilining ayrim shevalarida uning turli variant va ko'rinishlarda qo'llanilishini ham kuzatish mumkin. Biroq o'zbek tilining ayrim shevalarida uning **ini** varianti ham qo'llaniladi. Ushbu **ini** qarindoshlik termini barcha turkiy tillar uchun mushtarak

bo'lib, o'zidan kichik yoshdagi er kishiga aytiladi. Mazkur qarindoshlik terminining etimologiyasi yuzasidan tilshunoslar quyidagi fikrlarni bildirishadi. Masalan, turkolog E.V.Sevortyan bu terminning o'zagi *-in*, *en-* ekanligini, u aslida «ko'zi yorishi, bo'yida bo'lmoq» ma'nolaridan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. [Sevortyan,1974:362-363].

Rus tilshunosi L.A.Pokrovskaya esa uning o'zagi *-in* ekanligini, unga III shaxs egalik affiksi qo'shib, «makon, joy» ma'nolariga egaligini, ya'ni «ini bor, makoni bor» ma'nolarini berishini aytib o'tadi. Agarda chuqur mulohaza qiladigan bo'lsak, keyingi fikr, ya'ni L.A.Pokrovskayaning fikri haqiqatga yaqinroq ekanligini ta'kidlash lozim. [Pokrovskaya,1961: 76].

Xorazm shevalarida ham **ini** qarindoshlik termini o'zidan kichgina, tug'ishgan, ya'ni otasi bir, urug'i bir insonlarga nisbatan qo'llanadi. Odatda, mazkur qarindoshlik termini Xorazm shevasining qipchoq sheva vakillarida keng qo'llaniladi va ayrim o'g'iz shevasi vakillarining nutqida ham kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. [O'zbek tilining izohli lugati. 2020:452]

Shuningdek, mazkur qarindoshlik termini Xorazm shevalarida tug'ishganlik, yaqinlik ma'nosidan tashqari, hurmat hamda kesatiq ma'nolarida ham ishlatiladi. Masalan, **Inim**, sen shu mahallada yashaysanmi? Menga Otajon xarrotning uyi kerak edi (Komil Avaz). **Inim**, sen hali nimani bilasan.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda Xorazm shevalaridagi aka va uka qarindoshlik terminlari turli xil variantlar hamda shakllarda o'ziga xos tarzda qo'llanilishi ma'lum bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: 1974. – С. 362-363.
2. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках // Исторические развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. – С. 76.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III, IV. – Тошкент: 2020. – В. 452.

XORAZM VOHASI BOG'OT SHEVASINING O'ZIGA XOS LISONIY XUSUSIYATLARI

CHARACTERISTIC LINGUISTIC FEATURES OF THE BOGOTSK DIALECT OF THE KHOREZM OASIS

Sadullayeva Navbahor,
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Annotation. *In the article, the important characteristic aspects of the Bogotá dialect of the khwarezmian Oasis, as well as the linguistic facets of some of the dialecticisms characteristic of the dialect, were subjected to analysis.*

Key words: *national language, dialectal units, dialect, linguistic edges, lexical units.*

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham uni asrab - avaylash, qadrlash zarur.

Hozirgi kunda sheva xususiyatlari adabiy til ta'sirida juda tez birlashib, sayqallanib borayotganiga qaramay, bu xususiyatlar faqat qishloqlarda emas, balki shaharlarda ham ma'lum darajada saqlanib turibdi [Rahmatova, 2021:256].

O'zbekiston hududidagi jami 14 ta ma'muriy hududlarning har birining o'ziga yarasha turlicha shevalari mavjud. Bu esa tilimizning yanada boyishiga bevosita ta'sir ko'rsatmay qolmaydi

[Protova, 2022:341]. Har bir shevaning o'ziga xos xarakterli xususiyatlari bo'lgani kabi Bog'ot shevasining ham boshqa shevalardan farqlanadigan juda ko'plab lisoniy qirralari mavjudki, uning leksik qatlamida bu yaqqol ko'zga tashlanadi.

Quyida esa "O'zbek tili izohli lug'ati"dan joy olmagan, hozirda ma'lum tor doiradagi hudud egalari uchungina tushunarli bo'lgan va faqat ular foydalana oladigan dialektizmlar va ularning qisqacha izohi keltiriladi.

Biz ushbu ishimizda Xorazm vohasi Bog'ot tumani shevalaridagi quyidagi dialektizmlarni tahlilga tortdik. Masalan, shevaga xos *av//ag'* dialektizmini ham o'g'uz, ham qipchoq lahjalari tarkibiga kiruvchi shevalarda ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, Bog'ot tumanining Qulonqorabog', Qipchoq, Dehqonbozor qishloqlarida qipchoq lahjasiga mansub aholi istiqomat qiladi. Ularning nutqidagi *av* dialektizmini o'rganadigan bo'lsak, ushbu dialektizm sheva leksikasida quyidagi ma'nolarda va shakllarda ishlatiladi: *a:v* I – ov, ishton, shim, shalvor kabilarning har ikkala qismini bir-biriga ulashda chot oralig'iga yoki ko'ylak qo'ltig'iga qo'shib tikiladigan bir parcha mato; *av* II – og'moq. Misol: *Kim nā dāsā šu tārāfā avavärmä.* [*kim nima desa, o'sha tarafga og'averma*]. Endi ushbu dialektizmning Bog'ot hududidagi o'g'uz lahjasiga mansub aholi ishlatadigan variantini kuzatamiz: *a:γ* I – og', chovi, ishton og'iga, ko'ylak qo'ltig'iga qo'yiladigan mato parchasi. Ishton, shim, shalvor kabilarning har ikkala qismini bir-biriga ulashda chot oralig'iga yoki ko'ylak qo'ltig'iga qo'shib tikiladigan bir parcha mato. Misol: *hazîrgî tîkuvçilä iştanlanî oysîz âtib tîkädîlä.* [hozirgi zamonda tikuvchilarimiz lozimlarni chovisiz tikishadi]. *A:γ* II – og' – og'moq, ag'anamoq, o'zgarmoq. Misol: *oyîr gägän tārāfā ayavärmä.* [og'ir kelgan tarafga og'magin]. Ko'rinadiki, *g'<v* ga o'tish hodisasi qipchoq guruh shevalarida ko'p kuzatiladi. Bu holat Bog'ot hududidagi qipchoq shevalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Yoki sheva leksikasidagi *bosaya* [ostona] dialektizmini olaylik. Qipchoq shevalarida bu so'z xuddi shu shaklda ishlatiladi. Misol: *bosayadan oñ ajaqñ bîlän gîr, balam* [ostonadan o'ng oyog'ing bilan kir, bolam]. O'g'uz guruh shevalarida esa *bosaxana* [ostona] tarzida ishlatiladi. Misol: *bosaxanada durîb görişmälik* [ostonada turib so'rashmaylik].

Yoki bo'lmasa, Bog'ot tumanining Qulonqorabog', Qipchoq qishloqlarida keng iste'molda bo'lgan *hiçaqaraya, behudaya* – [bekordan-bekorga] ma'nosida ishlatiluvchi ushbu so'z Bog'ot tumanining Qorabog', Mirishkor, Qovunchi kabi qishloqlarida esa o'g'uzlarga xos shaklda, ya'ni *hiçaqaradan, hichmacho'karaga, quriya, beçakkî* – [bekordan-bekorga, bo'lar-bo'lmasga, o'rinsiz] tarzida ishlatilganligini ko'rishimiz mumkin. Misol: *Hiçaqaradan barîb gälävärmä!* [bo'lar-bo'lmasga borib kelaverma].

O'zbek shevalarida yana shunday leksik guruppalar borki, ular shu sheva vakillarining moddiy hayot sharoitlari, shu sheva joylashgan territoriyaning iqtisodiy rivoji bilan bog'liqdir. Muayyan bir terriyoriyada ma'lum bir ishlab chiqarish tarmog'ining rivojlanishi shu yerda yashovchi aholi tilida boshqa terriyoriyadan farqli ravishda maxsus so'z – terminlar vujudga keltirilgan [Reshetov, Shoabdurahmonov, 1978:166]. Shevalardagi so'zlar adabiy tildagi, shuningdek, boshqa biror sheva, dialektdagi xuddi o'sha xil so'zlardan ma'nosiga ko'ra farqlanadigan bo'lsa, ular leksik-semantik dialektal so'zlar guruhini tashkil etadi. Bog'ot tumani hududlarida o'g'uz va qipchoq lahjasida so'zlashuvchi aholi tilida *çat sîpsä* [supurgi] so'zi (supirish sidirish, tozalash uchun cho'l, qirda o'sadigan sershox, urug'i zaharli bir yillik o'simlik, dastalab bog'lab yasaladigan ro'zg'or buyumi [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2020:589] ma'nosida) ishlatiladi. Buxoro hududidagi aksariyat tumanlarda esa *jörab* so'zi supurgi ma'nosida qo'llaniladi. Shuningdek, Bog'ot tumani dialektida *jörab* so'zi paypoq (to'piq, boldir yoki songacha berkitiladigan, asosan, to'qib tayyorlanadigan oyoq kiyim [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2020:202] ma'nosida) ishlatiladi. Shu o'rinda, Bog'ot hududi oraliq shevalarida *paypoq* so'zi graduonimik tafovutga ega, ya'ni to'piqqacha berkitiladigan to'qima oyoq kiyim paypoq deb, boldir yoki songacha berkitiladigan to'qima oyoq kiyim *jurob* deb yuritiladi. Buxoro hududidagi Vobkent,

Shofirkon, G'ijduvon qishloq shevalarida *jillab* dialektizmi esa *paypoq* tushunchasini ifodalaydi, shu hududlarda *xo'sh* so'zi *ho'p bo'ladi* (rozilik javobini bildiradi [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2020:529] ma'nosida). Bog'ot hududi oraliq shevalarida so'zlashuvchilar tilida esa *xo'sh* so'zi xayrlashganda aytiladigan undov so'z hisoblanadi.

Demak, dialektal so'zlar o'zicha shakllanmaydi, balki dialektal matn(lar) va u(lar)ning tarkibida shevaga xos leksik birliklar bilan birga qo'llangani uchun u bir qancha sheva vakillari tushunadigan dialektal ma'noga ega bo'ladi. Mana shu jarayonlardan keyingina u dialektal so'z hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Protova G. O'zbek tilida shevaga xos ba'zi so'zlarning semantik izohi. *Scientific Progress*. – №3. 2022. – b 341.
2. Rahmatova D. O'zbek shevalarining leksik-semantik xususiyatlari va nomlash jarayoni. *Academic Research in Educational Sciences* №5. 2021. – B. 256.
3. Reshetov V.V. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 1978. – B. 166.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – B. 688.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. To'rtinchi jild. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 602.

FRAZEMALARNING SHEVALARARO AREAL TADQIQI

A CROSS-DIALECT AREAL SURVEY OF PHRASEMAS

Avazova Nilufar Oqiljon qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti

O'zbek va rus tillari kafedrasida o'qituvchisi

Annotation. *In this article, the phrases found in the dialect of representatives of the G'duvon District of the Bukhara region are parsed and special attention is paid to the extent to which these phrasemes are used in other regions.*

Keywords: *phraseology, graduonymy, subtlety of meaning, phraseological dictionary.*

Dunyo miqyosida, lingvistik olimlar orasida o'zbek tilini o'rganishga va bu tilni chuqurroq bilishga qiziqish kun sayin ortib bormoqda. Buni tan olish va e'tirof etish biz uchun ham faxr, ham mas'uliyatli vazifa hisoblanadi. O'zbek tilining leksik sathi rang-barang va bu boy qatlam ko'p ma'nolilik, tag ma'nolilik, qochirimlar singari mazmundor unsurlar bilan to'yingandir. O'zbek tilini rivojlantirishda va tilimizning dunyo arenasidagi o'rmini belgilashda tilshunosligimizda olib borilayotgan keng miqyosidagi kuzatishlar, ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar muhim hisoblanadi. O'zbek tilining barcha qatlamlari qatori leksik qatlamda ham yetarlicha tadqiqotlar olib borilgan. Kuzatilgan ushbu tadqiqotlarda o'zbek tilining leksik sathiga turlicha nuqtayi nazardan yondashilgan. Leksik sathimizda shunday so'zlar borki, ular xalqimizga xos bo'lgan milliy madaniyatni, o'ziga xos mentalitetni aks ettiradi. Shunday so'zlardan biri frazeologizmlardir. Biz quyida G'ijduvon tuman aholisi nutqida uchraydigan ayrim iboralarni izohi bilan sharhlab berishga harakat qildik.

Ājāyini tājigā ālli - urish, do'pposlash. Bāččāligimgā rāisni mālārini bilmāj šünāj qilib qājādim. Ānākūn bāt māni šünāj ājāyini tājigā ālājdi:. Bir ūmr esimdān čiqmājdi // Bolaligimda raisni mollarini bilmay shunday qilib qo'yodim. Ana keyin meni shunday oyog'ini tagiga oldi. Bir umr esimdan chiqmaydi. Berilgan gap tarkibidagi ājāyini tājigā ālli // oyog'ini tayiga oldi -dialektal frazeologizmi urish , do'pposlash, kaltaklash ma'nosida kelyapti.

Tišimni etib jūripti - jahlini chiqazib yurmoq. Biror insonning yaqini o'sha odamga yoqmaydigan ishlar qilib yuribdi, ammo bu odam bu nobaqbul ishlarni qilma deb o'z yaqiniga aytolmaydi, andisha qiladi, ko'nglini og'ritishdan qo'rqadi. Shu ma'noda biror boshqa kishiga gapirib qolganda *falonchi tishimni etib yuripti* iborasini qo'llaydi.

Tili bir qārič - har gapga bir gapi bor, ko'p gap qaytaradigan xotin qizlarga nisbatan qo'llanadigan ibora. Ōzi mižmūriq bosa, jāshijam māndān kičik, lekin til bir qārič, tilni tijišni bilmājdi // o'zi mijmuriq bo'lsa, yoshiyam mendan kichik, lekin til bir qarich, tilni tiyishni bilmaydi.

Gūlgā ōtirdi - uzumning gullashi. *Bājlāb čiqqānnān kijin 5-mājdān ūzūmlā gūlgā ōtirādi. Ūšā gūlgā ōtirgān pājt hič kim kirmāsliki kerāk* // Bog'lab chiqqandan keyin 5-maydan uzumlar gulga o'tiradi. Ushbu gapimiz uzumchilik sohasida ishlovchi sheva vakilidan yozib olingan. Uzumning gulga o'tirishi bu uning gullashi ma'nosida ishlatilar ekan. Albatta bu so'z so'zlovchi tomonidan izohlab, tushuntirib berilgandan so'nggina bizga ham ma'nosi tushunarli bo'ldi. Bu iboraning antonimi esa *guldan chiqdi* ekanligi ham shu sheva vakili bilan suhbat jarayonida aniqlandi. Ya'niki *gulini to'kdi* ma'nosida. *Ānā šū bilān gūlgā ōtirsā āgār, 25-mājgā borib gūldān čiqādi* // Ana shu bilan gulga o'tirsa agar, 25-mayga borib guldan chiqadi

Ārqāsi tūtđi - jazavasi qo'zimoq *E: bāčām ānāvi Sānjār devnāgā gāpirib bōmājdi, qitti zijāti gāpirsān bir ārqāsi tūtādi, hič kim bāžārāmājdi kijin ūni.* /eee bolam anavi sanjar devonaga gapirib bo'lmaydi, ozroq gapirib qo'ysang bir orqasi tutadi hech kim bajarolmaydi keyin. Gap mazmunidan anglashilyaptiki, *Ārqāsi tūtmoq* // *arqasi tutmoq* iborasi juda jahli tez, badjahl odamlarga nisbatan ishlatiladi.

Iboralarni tahlil qilish jarayonida iboralar o'rtasidagi graduonimiya holatiga ham duch kelindi. Bunda til egasi tinglovchiga o'z holatini aniqroq tasvirlashni maqsad qilgan bo'ladi, albatta. Masalan, "suvsiz qolmoq" tushunchasini ifodalash uchun shevada *og'zi qurimoq, cho'llab ketmoq, tomog'i qaqrab ketmoq* frazemalari qo'llanadi. Ushbu iboralar ma'no nozikligi bilan suvsizlik holatini darajalab beradi. Masalan, *og'zi qurimoq* iborasi suv ichish xohishining mavjudligini anglatadi va oldida turgan suvni ichishga xohishi bor vaziyatda qo'llanadi: *Og'zim qurida, bir piyala choy ber. Cho'llab turmoq, cho'llab ketmoq* iborasi esa suv ichishga xohishi bo'lgani, ammo o'zida suv bo'lmagan holatlarda suv so'rash uchun ishlatiladi, bu o'rinda tashnalik holati avvalgi holatga nisbatan kuchliroq bo'ladi. Masalan: *Cho'llab ketdim, muzday suv olib chiq, jiyan. Tomog'i qaqrab ketmoq* iborasi uzoq vaqt suvsiz qolib qiynalgan kishi holatini ifodalash uchun qo'llanadi. Aslida *qaqramoq* fe'li suvsizlikdan yorilgan yerga nisbatan qo'llanadi

Hāvā jūdā: issiq. Kōčādān jūrāgim kūjib kellim, tez-tez su: be. /Havo juda issiq . Ko'chadan yuragim kuyib kellim, tez-tez suv ber. Yuqoridagi gapda qo'llangan *Jūrāgi kūjmoq* iborasi sheva vakillari nutqida *chanqamoq* ma'nosida ishlatilishi gap mazmunidan ham ko'rinib turibdi. Yozning issiq kunlarida harorat shunchalar baland ko'tariladiki, bu qizish natijasida inson tanasining ichki qismida bo'lgan yurak ham qizib chanqash holati yuz beradi.

Tūmšūyini āsđi - juda xafa bo'ldi. *Kičkinā kelinni ūjgā qājib ketgānim ūčūn bir hafta tūmšūyini āsib jūrđi* // Kichkina kelinni uyga qo'yib ketganim uchun 1 hafta tumshug'ini osib yurdi. Bu ibora ham salbiy ma'nodagi ibora bo'lib kimdandir xafaligini bildirish uchun chehrasini ochmay, qovoq - tumshuq qilib yuradigan insonlarga qarata aytiladigan dialektal frazeologik so'zdir.

Kallam bilan javob beraman -aytgan so'zim chin ma'nosida. Har qilgan ishiga, gapirgan gapiga javob bera oladigan, mas'uliyatli shaxslarga nisbatan qo'llanadi. Gapirgan gapi rostligi isbotlash uchun o'rta boshini qo'yib qasam ichganligini bildiruvchi frazeologik dialektal so'zdir.

Süqmä qāshiq - har gapga va ishga qo‘shiladigan kishi. Adabiy tildagi burnini suqdi, tumshug‘ini suqdi iboralariga to‘g‘ri keladi. *Süqmä qāshiqlik qilib hämmä gäpgä qo‘shileveräsäne;*, *Väsilä* // Suqma qoshiqlik qilib hamma gapga qo‘shileversanee, Vasila.

Shevada qo‘llanadigan iboralarining aksariyati frazeologik lug‘atlarga kiritilmagan, ularni yig‘ish, o‘rganish, frazeologik lug‘atni boyitish bugungi kun tilshunosligi oldida turgan asosiy masalalardan biridir. Shevadagi iboralar tarkibida ro‘y bergan fonetik, leksik, grammatik o‘zgarishlarni adabiy til bilan chog‘ishtirma o‘rganish yangi ilmiy xulosalarga olib keladi.

Foydalanilgan ababiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. –Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
2. To‘ychiboyev B, Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
3. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi – Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 1978.
4. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. Fil.fan.dok... diss... – Toshkent, 1999.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I, IV jild. – Toshkent, 2006-2008.

HOZIRGI O‘ZBEK TILIDA QO‘LLANILGAN UYG‘UR TAOM NOMLARI VA TOPONIMLARIDAGI FONETIK O‘ZGARISHLAR

PHONOLOGICAL CHANGES IN UYGHUR FOOD NAMES AND TOPONYMS USED IN MODERN UZBEK

SONG Ho-Lim,

Hankuk chet tillar universiteti

Markaziy Osiyo, Mo‘g‘ul va

Turkiya fakulteti doktorant,

Annotation. *This paper investigates the usage of daily vocabularies, focusing on food nouns and toponyms shared between both Uzbek and Uyghur languages, while closely examining the pronunciation differences between the two sides to shed light on the language development process of the two peoples. Through this, the main goal is to improve Uzbek speakers' understanding of Uyghur phonetic changes.*

Key words: *Uzbek language, Uyghur language, singarmonism, toponyms, Uyghur cuisine, chigatoy Turkic language.*

Hozirgi o‘zbek va uyg‘ur tillari chig‘atoy turkiylaridan kelib chiqqan. Biroq o‘zbek va uyg‘ur sharq-turkiy shevalari hozirgi paytda turli yozuvlar va fonologik tizimlardan foydalangan holda alohida ikki tilga aylangan. Xususan, 1984-yilda rasman uchta *umlaut* harflari (ö - ئۆ, ü - ئۈ, é - ئى) qabul qilinganligi sababli uyg‘ur yozuvidagi har xil fonologik o‘zgarishlar orasida singarmonizm hodisasi hozirgi o‘zbek tilini uyg‘ur tilidan ajratib turuvchi eng ko‘zga ko‘ringan xususiyatga aylandi. Bugungi kunda lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek yozuvi va norasmiy lotin alifbosiga asoslangan uyg‘ur yozuvida talaffuz uchun bir xil harflardan foydalaniladi. Biroq uyg‘ur yozuvida ba’zi bir singarmonizm tufayli unli tovushlarni ifodalashda yangi umlaut harflari ham qo‘shilgan.

turkiy	roman	XFA	o‘zbek-	uyg‘ur-	misollar

		(Xalqaro Fonetik Alifbo)	lotin	lotin	o'zbek	uyg'ur
ه	ä	/a~æ/	a	e	shahar	sheher
ى	ë	/e/	e	é	erish	érish
/ي / ا / و /	ē	/e:/			sher	shir
ى	ï	/u~i/	i	i, u	bo'ladi	bolidu
/ي / ا / و /	a	/a~v/	o	a	ota	ata
و	u	/u/	u	u	urush	
/او / و /	ü	/y/		ü	uzum	üzüm
	o	/o/	o'	o	o'rinbosar	orunbasar
	ö	/ø/		ö	o'zbek	özbék
و	w	/v~w/	v	w	vaqt	waqt

1-jadval. O'zbek-lotin, uyg'ur-lotin alifbosidagi yarim unli va unlilar qiyosi

Hozirgi o'zbek va uyg'ur tillari o'rtasidagi fonetik kelishmovchilikni o'troq sivilizatsiyadan shakllangan kundalik so'z boyligi orqali ham oson kuzatish mumkin. Avvalo, o'zbek tilida qo'llanilgan xitoy tilidagi uyg'ur taomlari nomlari Dunxuandan Toshkentgacha bog'langan buyuk ipak yo'lidagi o'troq xalq madaniyatlarining o'zaro aloqalarini aks ettiradi. 1962 yilgi Illy-Tacheng inqirozi tufayli Xorg'os chegarasi orqali Qozog'iston SSRga qochib o'tgan uyg'ur muhojirlari sovet o'rta osiyoliklariga *lag'mon*, *gampan* va *say* kabi uyg'urcha taomlarini mashhur qilishgan. Demak, lug'at tarkibiga uch xil tillar – xan-uyg'ur-o'zbek tillarining barcha etnolingvistik xususiyatlari kiradi. Ikkinchidan, o'zbek va uyg'ur tillarida ko'p uchraydigan toponimlar har ikkala sharqiy turkiy shevalarda ham milliy tilning rivojlanishini belgiladi. Ayniqsa, arab va fors o'zlashma so'zlarining ming yillik qo'llanilgan fonetik o'zgarishlarining tan olinishi hozirgi o'zbek va uyg'ur tillari o'rtasidagi chegarani belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Boshqacha aytganda, hozirgi uyg'ur tilida jonli so'zlashuvga asoslanganligi tufayli mavjud forscha so'zlarning butunlay boshqacha talaffuz qilinishi, yozilishini kuzatish mumkin. Ushbu maqolada umumiy atamalarning qo'llanilishi, ikki turkiy shevalar o'rtasida bo'lgan oziq-ovqat otlari va toponimlariga e'tibor qaratiladi, shu bilan birga ikki xalqning til taraqqiyoti jarayoniga oydinlik kiritish uchun ikki tomon o'rtasidagi talaffuz farqlari yaqindan o'rganiladi. Bu orqali o'zbek tilida so'zlashuvchilarning uyg'ur tilidagi fonetik o'zgarishlar haqidagi tushunchalarini boyitish asosiy maqsaddir.

1. O'zbek-uyg'ur o'troq madaniyatining ibtidosi haqida

O'zbek va uyg'ur o'rtasidagi qarindoshlik munosabati qadimgi turkiy davriga borib taqaladi. Ammo ikki xalqning ko'chmanchi turmush urf-odatlaridan voz kechib, o'troq hayotga o'tishi, shahar-qishloq aholi punktlarini shakllantirib, o'ziga xos ovqatlanish madaniyatini rivojlantirish davrini muhokama qiladigan bo'lsak, qoraxoniylar turkiy davrini ko'rsatish mumkin. Qoraxoniylar davrida Markaziy Osiyodagi turklar islom dinini qabul qilib, qo'y terisidan tikilgan ko'chmanchi chodir-uyda emas, balki Turkistonning o'ziga xos loy-g'ishtli uylarida yashay boshladilar. Rashiduddin Fazlulloh Hamadoni (1247-1318) ning tarixiy asari «Jome at-tavorix»da XIII asr boshlarida mo'g'ullar Xorazm saltanatini zabt eta boshlagan vaqtlarida, qarluq turklarining ko'chmanchi xususiyati yo'qolganini ko'rsatuvchi qiziqarli bir latifa bor. Birinchi navbatda jo'natilgan Xubilaynuyan boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlariga qarluq-turk qabilasining boshlig'i

Arslonxon taslim bo‘lgan. Bundan keyin Chingizxon Arslonxonni “turklikni yo‘qotganligi” uchun qoralaydi: “Va faromudaki, uro Arslon *Sartaqtay* guyand! Ya‘ni tojik. Va faromudaki, uro chigona Arslonxon tavon guftan?” [Fazlulloh,1953:144].

Abulg‘ojji Bahodirxon o‘zining «Shajarayi turk» asarida bu qismni qaytadan keltirgan: “Taqi Chingizxon beklarina boqib aytdi. Muni nechuk Arslonxon deb bo‘lur? Bu kundan so‘ng muni Arslon *Siroq* desunlar, deb hukm qildi. Mo‘g‘ulning lug‘atinda tojikni *Siroq* der ermish” [Bahodirxon, 1871:39].

Qadimda *tojik* va *sart* (*sartaqtay*) etnik tushunchasi Markaziy Osiyodagi Sharqiy eron tilida so‘zlashuvchilarning hozirgi millatiga mos kelmas edi. Qadimgi tojik millati islom dinini qabul qilgan tasodifiy o‘troq-shahar aholisining nomi edi. VIII asrga oid To‘nyuquq bitiktoshidagi “tojik” esa to‘xara bilan birga temir eshik orqali himoyalangan qal’a ichida yashovchi so‘g‘dliklar sifatida tasvirlangan: “Biz to‘xara va tojiklarni temir eshig‘iga itarib yubordik. [Undan keyin] Asuk boshchiligidagi butun so‘g‘d xalqi kelib, [bizga] itoat qildi...” (Temir Qapıyqa : tegi : ertimiz : anta yanturtimiz : Inel qayanqa : ... Aqrım : ali atıyqa : Tezik : Toqursin : anta berüki : As-oq baslıyaru : Soydaq : budun : qop kelti : jükünti : ..tegti) [Tonyukuk:45-46]. X asrda yozilgan «Eski Tangnoma» asarida To‘nyuquqning o‘zlari aytib bergan xabari ham bor. Ikkinchi Turk xoqonligi (682-744) “turkchilik” xavfsiz qal’a ichida yashashdan mamnunlik emas, balki ko‘chmanchi hayotda yovvoyilik ekanligini ta’kidlaydi: “Kichick shad (Bilge xoqon) qal’a devorini o‘rnatmoqchi bo‘lib, buddalar va taoistlar ibodatxonasini ham qurishga harakat qilganda, To‘nyuquq maslahat berdiki, "Yo‘q, turklarning aholi soni kam bo‘lib, Tang aholisining yuzdan biriga ham yetmaydi. Shuning uchun [turklarning] Tang sulolasiga qarshi doimo kurasha oladigan narsakim, o‘t va suv qidirib ko‘chmanchi hayot kechirish va oziq-ovqat uchun ov qilish, toki hamma jang san’atini o‘rganish bo‘lur, agar biz kuchli bo‘lsak, askarlarga yurish qilib, ularni talon-taroj qilishimiz mumkin, kuchsiz bo‘lsak, o‘rmonga yotib yashirinishimiz mumkin, qancha askari kelsa-da, biz hamisha tirik bo‘lamiz. [Ammo] Agar biz qasr qurib, uning ichida yashasak, eski urf-odatlarini o‘zgartirib, darhol [yuqorida tasvirlangan] ustunlikni yo‘qotamiz, shuning uchun bizning kelajakda Tang aholisiga qo‘shilib ketishimiz aniq” [Yuhu 945:144-qism].

Biroq 940-yilda Sulton Sotuq Bug‘roxon va unga ergashgan turkiy qabilalar islom dinini qabul qilgach, turklarda katta ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar boshlandi. Qoraxoniylar islomlashganidan bir asr o‘tib ketgandan so‘ng yozilgan Mahmud Koshg‘ariyning «Devoni lug‘atit turk» asarida ham qadimiy so‘g‘dcha “kand” so‘zini, “qishloq degani, ya‘ni aholining aksariyati turklar bo‘lib, Arabistonning chekkasida joylashgan” deb ta’riflanadi (Al-qariya. And al-g‘aziya va min tilabdibihim. Va hav al-kura and aksar al-turk) [Koshg‘ariy,1915:288]. Va shu paytdan boshlab turklar “kand” tushunchasini mustamlaka qilgan yoki o‘zlari qo‘lidan qurgan shahar-shaharchalarning nomi sifatida ishlata boshladilar. Bundan tashqari, «Devoni lug‘atit turk»da pishirish uslublari va jami 16 xil non turlari qayd etilgan [Ayoufu, 2017:765].

Ya‘ni islom dinini qabul qilganiga bir asr ham bo‘lmagan vaqt ichida Qoraxon turkiy qabilalarining aksariyati o‘troq hayot tarzi bilan tanish bo‘lib, oshpazlik madaniyati ko‘chmanchilar davriga nisbatan rang-barang shakllangan edi. Xususan, islom dini turkiylarning “yurt” haqidagi tasavvuriga yangi ufq ochdi. Boshqa tomondan, Afrosiyob turklari namoz uchun katta masjid qurib, uning atrofida qishloqlar, bozorlar tashkil etar ekanlar, o‘z yurtlariga avvalgidan ko‘ra ko‘proq e’tibor berib, joylarga nom berib, chegara va mulkchilik o‘rnata boshlaganlar. O‘shanda yurt endi qo‘y terisidan tikilgan oson ko‘chma chodir uchun emas, balki butun turar-joy hududini nazarda tutuvchi tushunchaga aylandi.

2. Taomlar terminologiyasi

turkiy	romanizatsiya	o‘zbek	uyg‘ur (lotin)
① شورپا	šōrbā	sho‘rva	shorpa
② پالو	pālaw	palov	polo/polu

③	كباب	kābab	kabob	kawab
④	منتي	māntī	mantı	manta
⑤	چۈچۈرە	čučbärä	chuchvara	chöchüre
⑥	اوگرە	ugrä	ugra	ügre

2-jadval. An'anaviy o'zbek uyg'ur taomlari nomlaridagi fonetik o'zgarishlar qiyosi

O'zbek va uyg'ur kundanlik oziq-ovqatning ko'p qismi o'xshash. Biroq, u xuddi bir xil atama bilan atalgan bo'lsa ham, pishirish usuli, ta'mi va tarkibi biroz farq qiladi. Masalan, o'zbekcha *kabob* bilan uyg'urcha *kawab* turli xil taomlardir. Uyg'urcha *kawab* odatda o'zbekchada *shashlik* ni nazarda tutadi.

Xitoy ieroglifi (klassik/zamonaviy)	Xitoy pinyin (漢語拼音)	uyg'ur	o'zbek
⑦ 拉麵/拉面	lāmian	legmen	lag'mon
⑧ 乾飯/干饭	gānfàn	gangpen	gampan/gamfan
⑨ 菜	cài	sey	say

3-jadval. Xitoy-tungan taomlari nomlarining uyg'ur va o'zbek tillaridagi farqlari

O'zbekistonda keng tarqalgan uyg'ur taomi bo'lgan *say* xitoy tilidagi “菜 cài” so'zidan olingan. *Go'sht say, tuxum say, tovuq say* kabi turli go'sht va sabzavotlar bilan qovurilgan taomga ishora qiladi. Xitoy ieroglifi “菜 cài” xitoy tilida "sabzavot" va "o'tlar" degan ma'noni anglatadi.

木		艹	=	采	uzmoq, termoq, qazimoq	+	艹	菜	o'tlardan tayyorlangan taomlar
daraxt		vilka					o't, sabzi		

“采 cǎi” (菜 cài ieroglifining ibtidoiy shakli) ieroglifi esa “terish (meva)” yoki “qazish (ildiz)” kabi fe'llar sifatida ishlatiladi. Shuning uchun, tegishli xitoy ieroglifi boshi o'rniga “o't” degan ma'noni anglatuvchi “艹 cǎo” ni qo'shsa, "pishirilgan sabzavot" yoki "sabzavotdan tayyorlangan taom" degan ma'noni keltiradi. “菜 cài” XFA (Xalqaro Fonetik Alifbo) asosidan /tʃʰai/ deb talaffuz qilinishi kerak. Biroq turkiy tillarda so'zlashuvchilar orasida /tʃ/ talaffuzi zaiflashib, /s/ tarzida talaffuz qilingani uchun “say” deb yoziladi.

Ikkinchidan, *gampan* - qovurilgan go'sht, piyoz, bolgar qalampiri va pomidor sousini guruch ustiga qo'yiladigan ovqat. Gampaning kelib chiqishini Xitoy-tungan taom 乾飯 gānfàn bilan bog'lash mumkin. Bu yerda “飯 fàn” ieroglifi idish yoki kosa degani. Masalan, xitoy tilida bir idishli guruch ovqati (ris) 米飯 mǐfàn, arpa guruchli ovqat esa 麥飯 màifàn deb ataladi. Boshqacha aytganda, “飯 fàn” turkiy “osh” so'ziga o'xshash tushunchadir. “乾 gān” ieroglifi esa ikki xil ma'noga ega: “quruq” sifatdoshi yoki “osmon” ismlari, lekin bu yerda “乾 gān” faqat qurigan ma'nosini bildiradi, shuning uchun *gampan* “sho'rvasiz faqat bir idishli guruch yeyish” usulini anglatadi. Bunday urf-odat Markaziy Osiyo madaniyati bilan tanish bo'lmagan “乾 gān” konsepsiyasi bo'lib tuyulishi mumkin, ammo Shimoliy-sharqiy Osiyo madaniyatida hazm qilish oson bo'lishi uchun guruchni sho'rva bilan iste'mol qilish odatiy holdir.

Nihoyat, uyg'ur taomi *lag'mon* xitoycha “拉麵 lāmian” so'ziga asoslangan. “拉 lā” cho'ziq

unlisi *ā* ni eslatganday "tortish" va "cho'zish" ma'nolarini bildiradi. "麵 *miàn*" ieroglifi oddiygina undan qorilgan lapshali xamirni anglatadi. Binobarin, lag'mon so'zma-so'z ma'nosi "cho'zilgan lapsha" degan tushunchani bildiradi. O'troq madaniyatga ega bo'lgan Koreya, Xitoy va Yaponiyada 麵 *miàn* (xamir; noodle) pishirish san'ati 飯 *fàn* (idish; osh) kabi rivojlangan. Aslini olganda, ko'chmanchilar orasida donni kukunga aylantirgandan so'ng, bug'da pishirish yoki uzoq vaqt davomida xamirni qaynatish retseptini topish qiyin.

Uyg'ur tilida lag'mon *lengmen* shaklida yoziladi. Uyg'ur tili tovush tizimida fors tilidagi /ɔ:/ga o'xshash uzun unli /a:/ bo'lmaganligi uchun *ā* cho'ziq unlisi o'rniga burun undoshi *ng* /ŋ/ qo'shilib *lengmen* tarzida yoziladi. Darhaqiqat, Shinjondagi ba'zi uyg'ur restoranlarining menyusiga nazar tashlasak, haligacha *leghmen* emas, *lengmen* deb yozilganligini ko'ramiz. Biroq, jonli til xususiyatiga ega bo'lgan uyg'ur adabiy tilida so'zlashuvchilar hatto burun tovushini /ŋ/ ni jarangli uvulyar frikativ /ʁ/ deb qisqartirgan.

Xitoy Xalq Respublikasi tashkil topgunga qadar uyg'urlar orasida lag'mon nomli taom mashhur bo'lmagan ko'rinadi. XX asr boshida yozilgan uyg'ur tilidagi taniqli folklor misralarini ko'rib chiqaylik:

“Dasturxon munozarasi”

Gurunchi oshni podshoh qildilar. Chuchbarani hakim (norin) cho'pni eshikog'a, hesipni yasovul, naxudni qarovul, cho'lani poshabi shoh, tolibni to'pbegi, ugrani xazinachi, zongni devonbegi, sho'rbani marobbegi, shera gurunchini avom, (qo'y) upkani tug'begi, singchoyni durg'a bek ta'yin qilishdilar [Jarring Prov. 56].

Hozirgi O'zbekiston singari *palov* ham XX asr boshlarida uyg'urlar tomonidan eng yaxshi tanlangan taom hisoblangan. Bu yerda palovning *gurunch osh* tarzida ifodalanishiga sabab *osh* atamasining o'zi xitoycha “飯 *fàn*”ga o'xshash ma'noni bildiradi. Keyingi eng mashhur taom *cho'p* (*norin*) edi. Cho'p juda ingichka bo'lib, o'zbek uslubidagi norindan biroz farq qiladi. *Zong* - makkajo'xori uni, sut va shakar aralashmasi, *shera gurunchi* - guruchli bo'tqa. *Singchoy* - qora choy degan ma'noni anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, hikoya shuni ko'rsatadiki, uyg'ur oshxonasi madaniyati 1930 yillargacha, asosan, uzoq vaqt davomida past olovda qaynatilgan donli idishlar bilan cheklangan. Lag'mondek kuchli olovda qizdirilgan “vok” temir qozonda tez qovuriladigan taom yo'q edi, lekin faqat katta qozonda sekin dimlanadigan gurunch osh bor. Ehtimol, lag'mon taomi uyg'urlarning milliy taomi sifatida zamonaviy jamiyatga kirib kelganida paydo bo'lgan, kuchli o't quvvati ishlab chiqaradigan neft yoqilg'isi va ishlov berish oson, yengil va issiqlikni tejaydigan qozon kostryulkalari ommalashgan. Xususan, yog'da qovurilgan kostryulkalarga ko'plab xitoy xalqlari bilan ovqatlanish madaniyatini o'rtoqlashtirgan tungan xalqi ta'sir qilgani taxmin qilinadi.

3. Turkiston toponimikasi

Ma'lumki, o'zbek va uyg'ur tillarida joy nomlari paydo bo'lishiga so'g'd-fors tillari katta ta'sir ko'rsatgan. Masalan, o'zbek tilida kesishma yo'llarga *chorraha* deyiladi. U forscha “to'rt yo'l” degan ma'noni anglatuvchi *čāhar-rah* so'zidan olingan. Shuningdek, “katta bulvar” degan ma'noni ifodalovchi o'zbek tilidagi *xiyobon* so'zi ham forscha *kiyaban* so'zidan olingan. Uyg'urchada tuman so'zi *nahiye* bo'lib, forscha *nahiyā* so'zidan olingan.

forscha	romanizatsiya	o'zbek	uyg'ur
چهارراه	čāhar-rah	chorraha	doqmush
خیابان	kiyaban	xiyobon	(tor) kocha
شهر کهنه	šāhāri kohnā	eski shahar	kona sheher
ناحیه	nahiyā	tuman	nahiye
قصبه	qāšābā	qishloq	yéza/kent

4-jadval. Yo‘l nomlari va ma‘muriy tuman nomlarining qiyosi

Bundan tashqari, *obod* Sharqiy va G‘arbiy Turkistonda eng keng tarqalgan nomdir. “Obod” forscha *ob* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, suv degan ma‘noni bildiradi. Boshqacha aytganda, “obod” deganda odamlarning uzoq vaqt yashashi uchun yetarli ichimlik suvi ta‘minlangan joy tushuniladi. Shuningdek, tojikcha *ob* – suv, *obod* – suvli, suv yetarli joy degan ma‘noni bildiradi. Bu leksema shahar, qishloq, umuman, aholi manzilgohlariga nisbatan ishlatilib, asosiy mazmuni “gullagan” demakdir [Xudoyberganov 2022:126]. Odatda odamning ismi, unvon, geografik xususiyat yoki hayvon va o‘simlik nomlarini qo‘shish orqali aytiladi, ba‘zan esa mustaqil, obod yoki obodon kabi ishlatiladi [Qorayev 2005:93].

chig‘atoy turkiy	romanizatsiya	o‘zbek	uyg‘ur
⑩ فيزآباد	fäyz-abad	fayzobod	peyzawat
⑪ بیش اریق	beš-äriq	beshariq	beshériq
⑫ خواجه اریق	k ^w ajä- äriq	xo‘jaariq	ghojaériq
⑬ کتته کوپریک	katta-koprík	kattako‘prik	chongköwrük
⑭ قارە سو	qarä-suw	qorasuv	qarasu

5-jadval. Joy nomlari qiyosi

“Obod” toponimi Qoraxoniylar davriga qadar borib taqaladi, Koshg‘arga yaqin joylashgan *Payzawat* qadimgi xitoy tarixiga oid asarlaridan «G‘arbiy yurt xotirasi» qismida qayd etilgan 36 ta shaharcha davlatidan biri bo‘lgan va qadimgi toponimi “daryo boyi” degan ma‘noni anglatuvchi *Qosh* deb atalgan. Boshqacha aytganda, obod bilan bir xil mazmunga ega bo‘lib o‘tadi. Ahmad Bug‘roxi (1105-1128-yillar) davrida mirzolarining boshligi Horunbekning *Fayzulloh* ismli bir o‘g‘li bo‘lgan ekan. Fayzulloh Qosh hududini ko‘zdan kechirgach, otasi Horunbekdan shu atrofda qovun poliz ekinlarini yetishtirish uchun yer berishini so‘radi. Natijada, o‘sha Qosh hududi Fayzullohga yakka boshqarish uchun berilgan va dastlab *Fayzulloh-obod* nomi bilan atalgan bo‘lsa, asta-sekin soddalashib, *Fayzobodga* aylangan [Kérimi 2006:256-258].

Boshqa tomondan, sof turkiy elementlardan tuzilgan toponimlar ham mavjud. Gunnar Yaring Sharqiy Turkistonda joy nomi sifatida bir jumla qo‘llanilgan holatga e‘tibor qaratdi. Masalan, *qulon-o‘ldi*, *ambal-tushgan* (amban ot ustidan yerga tushgan). Ushbu yagona jumlaning toponimi odatda tog‘ tepaliklari, bo‘g‘ozlar va daryo bo‘ylari kabi yovvoyi muhitlarga ishora qiladi. Hatto bu noyob an‘analar Bobur davriga ham paydo bo‘lgan [Jarring 1961:473-478]. Xitoyning Shinjon va Hindistonning Kashmir o‘rtasidagi chegarasi yaqinidagi dovonli yo‘l *Davlatbek o‘ldi* Sulton Sayyidxonning alp o‘limidan kelib chiqqan deb ishoniladi. Xuddi shunday hodisa Farg‘ona vodiysining geografik nomlarida ham uchraydi. 1909 yilgi aholini ro‘yxatga olish jadvalida *Xo‘ja o‘ldi* nomi Qo‘qon uyezdidagi Aravon volostining Minglar qishlog‘i, Bibi-Ubayda volostining Xitoy-qoratan qishlog‘ida uchraydi. Namangandagi Cho‘dak uchastikasi Oqlar qishlog‘ida *Eshak siydi* kabi geografik nom va Arm volostida *Bola chichgan*, *Ulug‘ chichgan* kabi mintaqalar Turkiston mustamlakasi XX asr boshlarida rasman toponim sifatida qabul qilingan. [Ferganskiy komitet 1909:61, 104, 120]

4. Fonetik ozgarishlar

① šörbä ⇒ sho‘rva, ⑤ čučbärä ⇒ chuchvara

Avvalo, o‘zbek tilida o‘rta bo‘g‘indagi jarangli /b/ undoshi oldingi yoki orqada qolgan undoshlar ta‘sirida zaiflashgani uchun, bularning barchasi yarim unlilarga /v~w/ga o‘zgaradi. Boshqa tomondan, uyg‘ur tilida yuqoridagi ① šörbä ⇒ shorpa holatida ko‘rsatilganidek, jarangli /b/ tovushi jarangsiz /p/ tovushiga o‘tadi. Masalan, ilk arab yozuvida jarangsiz /p/ alifboda yo‘q edi.

Hatto bugungi kunda ham ba'zi arab tilida soʻzlashuvchilar jarangsiz portlovchi tovushni talaffuz qilishda qiynaladilar.

chigʻatoy turki	XFA (Xalqaro Fonetik Alifbo)	oʻzbek	uygʻur
بیتیرماق	/bitirmoq/	bitirmoq	pütürmek
مکتب	/mæktæb/	maktab	mektep
رباب	/ræbɒ:b/	rubob	rawap
کبوتر	/kæbu:ˈtær/	kabutar	kepter

6-jadval. Uyʻgur tilida /b/ning /p/ga oʻzgarishi

② pälaw ⇒ polo/polu, ⑭ qarä-suw ⇒ qarasu

W - yarim unli tovushi soʻzning oxirgi boʻgʻinida uchraydi. U uygʻur tilining soʻzlashuv xarakterini ifodalaydi, sodda va qulay talaffuz qilinadi.

chigʻatoy turki	XFA	oʻzbek	uygʻur
درخت	/dæˈræxt/	daraxt	dereh
گوشت	/go:ʃt/	goʻsht	gösh
اوزکند	/ozkænd/	oʻzkand	özgén
سو	/su/	suv	su

7-jadval. Uygʻur tilida soʻz oxirida undoshlarning tushishi

⑩ fäyz-abad ⇒ peyzawat, ⑧ gānfān ⇒ gangpen

Oʻzbek va uygʻur tilidagi *f* tovushi jarangsiz bilabial (lab-lab) /f/ yoki jarangsiz labiodental (lab-tish) /f/ ni ifodalaydi. Biroq, /f/ ikkalasi ham asli qadimgi turkiy fonologiyada mavjud boʻlmagan, chet tilidagi fonogrammlar boʻlgani uchun ular faqat arab va fors oʻzlashma soʻzlari yoki boshqa oʻzlashma soʻzlarda mavjud. Hatto oʻrta fors tilida ham *f* tovushi yoʻq edi, shuning uchun ular islomlashtirilgunga qadar forscha فارس (*fors*) shaklida emas, balki پارس (*pors*) shaklida yozilgan.

chigʻatoy turki	XFA	oʻzbek	uygʻur
فرزند	/færˈzænd/	farzand	perzent
فراوان	/fæɾɒ:ˈwɒ:n/	farovon	parawan
طرف	/tæræf/	taraf	terep
آفتاب	/ɒ:fˈtɒ:b/	oftob	aptap

8-jadval. Uygʻur tilida /f/ ning /p/ga oʻzgarishi

⑤ čučbärä ⇒ chöchüre ⑥ ugrä ⇒ ügre, ⑪ beš-äriq ⇒ beshériq, ⑬ koprük ⇒ köwrük.

Old boʻgʻindagi til orqa unlilari /a, u~i, o, u/ keyingi boʻgʻinning til oldi unlilari /i, e/ bilan ohanglashish jarayonida til oʻrta unli allofonlariga aylanishiga umlaut hodisasi yoki *singarmonizm* deyiladi. Masalan, /i/ til old unlisi /a/ til orqa unlisidan keyin kelsa, /a/ oʻrta unli boʻlgan /e/ kabi talaffuz qilinadi [Yakup 2020: 414-415]. Bu turk va ozarbayjon lahjalarida koʻp uchraydigan fonetik oʻzgarishdir. Ammo, u zamonaviy oʻzbek tili imlosida qabul qilinmagan.

uygʻur	qirgʻiz	turk	ozarbayjon
bölüm			
köwrük	köpürö	köprü	körpü
pütүн	bütündöy	bütün	bütöv
özbék	özbek		özbək

9-jadval. Uygʻur, qirgʻiz, turk, ozari tillarida singarmonizm misollari

Xulosa

1920-yillarda hozirgi oʻzbek milliy tili vujudga kelgunga qadar qoʻllanilgan turli taom nomlari va toponimlariga nazar tashlasak, chigʻatoy va oʻzbek tillari oʻrtasida yozuv va talaffuz

qoidasida jiddiy farq yoʻqligini koʻrish mumkin. Uygʻur tili esa, chigʻatoy turkiy adabiy til anʼanalarini saqlamay hozirgi turk va ozarbayjon tillari kabi singarmonizmga asoslanib, soʻzlashuv uslubidagi fonologik oʻzgarishlarini qabul qildilar. Qizigʻi shundaki, uygʻur tilining fonologik oʻzgaruvchanlik qoidalari va arab yozuvi 1920-30-yillarda oʻzbek jadid ziyolilari tomonidan allaqachon ishlab chiqilgan. Oʻsha davrda ziyolilar orasida turkiy tillardagi singarmonizm masalasi inkor etila boshlandi, chunki singarmonizm, xususan 9 (a, ə, e, o, ɵ, u, y, i,) unli xalqning savodxonligining oʻsishiga toʻsqinlik qiladi deb oʻylab, omma orasida unlilarni ixchamlashtirishni targʻib qildilar. Boshqa tomondan, uygʻur ziyolilari orasida *temur qonunchilar tarafidan aytilgan* barcha fonologik tebranishlar qoida sifatida qabul qilindi, ularning savodxonlik darajasi va oʻz milliy tilini rivojlantirishda hech qanday muammolarga duch kelmadilar. Oʻsha paytda temir qonunchilarga qarshi chiqqan jadidchilarining asosiy maqsadi “xalq taʼlimi”ni osontirish uchun edimi, yoki boshqa ijtimoiy-siyosiy sabablar bor boʻlganmi, bizningcha bu masalani alohida tadqiq etish kerak boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abul-Gʻoziy Bahodirxon. Shajarayi turk. Barun De Mazun (ed.) – St. Petersburg: Akademiyayi Imperaturiyayi bosmaxonasi. 1871.
2. Ayofu Ayixiamuguli. Uyghur food culture // Asia Pacific Journal of Clinical Nutrition, vol.26(5), 2017, 764-768.
3. Xudoyberganov R. Y. Oʻzbekiston joy nomlarining izohli lugʻati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022.
4. Qorayev S. Oʻzbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
5. 劉昫(Yuhu), 『舊唐書(Eski Tangnoma)』 「卷194上·下(194-boʻlim)」 列傳(xotira) 第144上·下(144-qism) 突厥(Turk), 945. (<https://zh.wikisource.org/wiki/舊唐書/卷194上>)
6. The Tonyukuk's Memorial Complex. TÜRIK BITIG (<https://bitig.kz/?lang=e&mod=1&tid=22&oid=17&m=1>)
7. Kérimi N. & Sattar Z. Diyarmizdiki qisim yer-jaylari namlari heqqide – Béijing: Milletler neshriyati, 2006.
8. Rashiduddin Fazlulloh Hamadoniy. Jome at-tavorix.(1-jild) Muhammad Ravshan & Mustafu Musaviy (eds.) – Tehran: Nashri al-burz, 1953.
9. Ferganskiy Oblastnoy Statisticheskiy komitet. Spisok naselennyykh mest Ferganskoy oblasti // – Skobelev: Tipografiya Ferganskago oblastnogo pravleniya, 1909.
10. Jarring G. Some Notes on Central Asian Turkic Place Names // The Bulletin of The Geological Institution of The University of Uppsala. – vol. XL 1961.
11. Yakup A. Uyghur and Uzbek, the Southeastern Turkic languages // The Oxford Guide to the Transeurasian Languages, Robbeets, M., Savelyev, A. (eds.) – Oxford University Press, 2020, 411-429.
12. Koshgʻariy Mahmud bin al-Husayin bin al-Muhammad. Devoni lugʻatit turk (1-jild) – Istanbul: Matbaayi omira, 1915.
13. Jarring Prov. 56. Munazara -the fight between different dishes // «Digital facsimile and transcription of manuscript» (https://uyghur.linguistics.indiana.edu/manuscripts/Jarring_Prov_56.transcript.xhtml)

QARAQALPAQ TILINDE SÍPAYÍLÍQ HÁM SÓYLEW ETIKETI

POLITENESS AND SPEECH ETIQUETTE IN KARAKALPAK LANGUAGE

*Matjanova Ayjamal Jarilkapovna,
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar
Ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis qalası*

Annotation. This article talks about politeness and speech etiquette in Karakalpak spoken language. In the Karakalpak language, the most widely used forms of correspondence related to etiquette have been learned. Filing is showing the attention of others. How Karakalpaks address familiar and unfamiliar people is proven by the examples taken from the literary works of poets written in the Karakalpak language.

Key words: category of politeness, speech etiquette, forms of addressing, differences in Karakalpak language, rules of etiquette.

Qaraqalpaqlar ázelden sóz qúdiretine, sóz magiyasına, sóz sıyqırına isengen. Soğan baylanıslı xalıq arasında sóz benen jubatıw, sóz benen emlew, jaqsı sóz benen kewil bildiriwshi aytımlardı qollanıw keń taralğan. Házirgi kúnde sózdiń mánisin biliw qattı dawıs kótermew, sóylegen adamnıń sózin bólmew, dıqqat-itibar menen tınlaw, úlkenlerdiń sózine qosılıp shawmaw, adamlarğa jaqsı xoshmúláyim kórinip, onı sóz benen maqullaw-ádepli hám aqıllı insanlarğa tán belgi. Qarım-qatnas payıtında ózińdi ózgelerden joqarı tutpaw, adamlar menen aralasıw, múrájat etiw, sálemlesiw sıyaqlı tártip hám ádep-ikramlılıq qağıydaları jıyıntığı, etiket normaları júzege kelgen.

Etiket qağıydaların jaqsı biliw ǵana jeterli emes, onı ózlestiriw hám qollanıw ushın adamnıń ishki keshirmeleri, tuyǵı-sezimleri, jaǵımlı, múláyim, ádepli, iybeli, sıpayı bolıw kerek.

Jámiyet tárepinen belgilengen ádep-ikramlılıq qağıydaları shaxstıń intellekti, ıqtıyarı, ádep-ikramlılıǵı menen tıǵız baylanısta. Qaraqalpaqlar qarım-qatnas barısında situaciyaǵa sóylesiwshiniń minez-qulqına, jasına, social statusına, tamır-tanısılıǵına hám social ierarxiyasına (tómen, joqarı) yaki kim menen qashan, qay jerde sóylesiwine qarap solarǵa baylanıslı sózlerdi qollanadı.

Qaraqalpaq tilinde eń keń qollanılatuǵın etiket penen baylanıslı bolǵan bul-múrájat etiw. Múrájat etiw- bul ózgeniń itibarın qaratıw. Sonıń ushın múrájat etkende, sóylewshiniń tınlawshıǵa múnásibeti, kózqarası anıqlanadı.

Tilimizde tuwısqanlıq atamaların qollanıw múrájat etiwshiniń tınlawshıǵa qarata ayrıqsha itibarın, onı húrmet etiwın, ulıǵlawın bildiredi. Qaraqalpaqlar tanıs emes adamǵa múrájat etkende tınlawshınıń jas ózgesheligin esapqa alıp, soğan baylanıslı bolǵan tuwısqanlıq atamaların qollanadı. Tanıs bolmaǵan ózinen úlken adamǵa aǵa, apa, ata, ájaǵa, ájapa, jeńge kishe sózleri keń qollanıladı. Mısalı,

- Domkomlıqtan qutqarmasań, aǵa, jurt meni bári bir saylamayjaq,-dedi kózin urı iyttiń kózindey qashqalaqlatıp.

-Saylatamız oyaǵınan ǵam jeme.

-Joq, aǵa, meniń densawlıǵım kótermeyjaq [Seytov, 1992:244]. Apajan, ne qılayın? Bar degen jerińe barayın [Turekeeva, 2017:90]. Baydıń toyı bir hápte bolǵanı menen jarlınıń toyı jartı kún degen. Bir jıldı zordan quralǵan geshtegimiz edi. Ózińiz bilesiz, jeńge [Mámбетov, 1988:311].

Sonday-aq qaraqalpaq tilinde ózinen jası úlken er adamǵa jası úlken, yashullı, otaǵası, aqsaqal sózlerin qollanıw da dástúrge aylanǵan. Bul sózler tanıs emes adamlarǵa qarata da qollanıladı. hám sol arqalı qaraqalpaq xalqına dástúrge aylanǵan úlkenlerge húrmet penen qarawdıń tereń sıpatın bildiredi.

Mısalı, Oylan jası úlken. Ara-tura kelip, bir maydan kúlisip ketkeniń bolmasa, bizde jassız kóz bar ma? [Qayıpbergenov, 1989:32]. Yashullı, bul Siysen degende de tap mınaw Nókerdey ideya joq, bulardı jazar bolsań da bezideynıy qaharman kelip shıǵadı. [Seytov, 1992:135] Aqsaqal, ishkerlemeysiz be? -degen qarlıqpa dawısınan júris-turısınan, bárinen de beter, jalbıraqlawınan Aybórek Keńesgúldiń bayaǵıda bir márte kórgen kisisin tanıdı [Seytov, 1992:130]. Revizordiń bul rettegi kemshilikti kórmey ketiwine qalay túsinshe boladı, otaǵası? [Mámбетov, 1991:211].

Ózinen kishi jastaǵı adamlarǵa qarata inim, sińlim, qarındas sózleri qollanıladı. Mısalı, Qalaysań, sińlim, -dep kúle shıray menen kirgen menen kózin jas qaplap, beti qızarıp ketken edi. [Turekeeva 2017:103] Qutlıqlayman, inim-dedi Qasım. – Óziń bileseń, seniń jumıslarıń menen burınnan tanıspan [Mámбетov, 1991:170].

Úlken jastaǵı adamlar balalarǵa, jas óspirimlerge, óziniń balası teńles adamlarǵa qatnas jasaǵanda balam, qızım sózlerin qollanadı. Mısalı, Háy, qızım, adamnıń adamnan qutılıwı ańsat, biraq aldamsı ómirden qutılıw júdá kıyın [Esemuratova, 2018:131]. Balam, atıń kim? –Jaqsılıq [Esemuratova, 2018:85].

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet dástúrinde sıpayılıq, húrmet tek jası úlken adamlarǵa ǵana kórsetilip qoymastan, jası kishilerge qarata da bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde jası úlkenler tárepinen jas kishige múrájat etkende erkeletiw, ózine jaqın alıw mánisinde qaraǵım, shıraǵım sózleri de qollanılıp sıpayılıq máni bildiredi. «V slovax qaraǵım, shıraǵım, qalqam-naryadu s vejlivostyu vırajena i semantika uvajitelnosti» - dep qazaq tilinde sıpayılıq mánilerin bildiriwshi sózler boyınsha arnawlı izertlew júrgizgen B.Tamaeva bul sózlerdiń sıpayılıq máni bildiretuǵınlıǵı tuwralı pikir bildiredi [Tamaeva, 1992:13]. Dástúrge bola, birinshi náwbette kekse adamlarǵa húrmet kórsetiw ádetke aylanǵan, al bul sózler jası úlkeniń jası kishige qarata húrmetin bildiredi. Mısalı, Ayımgúljan, juwırıp Nurlıbekti úyinen shaqırıp kel, shıraǵım [Qayıpbergenov, 1989:305]. Óziń saw bolsań, ele bunnan da zor sátiyin, pashshayılardan kiyemen-ǵo, qaraǵım [Esemuratova, 2018: 126].

Erli-zayıplar arasında bir-birine múrájat etkendi jası úlkenleri kempir, ǵarrı sózlerin qollanadı, jası kishileri shabazım, begim, tórem sózlerin qollanıp bir-birine sıpayı qatnas jasaydı. Sennen burın ólermen dep edim, kempir [Seytov, 1992:250]. Bunıń hayran qalatuǵın jeri joq, ǵarrı [Seytov 1992:419]. Keshirerseń, begim! Shıdamaǵanlıqtan awzımnan shıǵıp [Seytov, 1992:90]. Tórem, - dedi Qumar bópesin besikke jatqarıwǵa qolaylasıp turıp [Qayıpbergenov, 1989:132]. Wááy, shabazım, men aman bolsam panalaytuǵın mákan ǵamxor bolatuǵın jaqsılarǵa jolıqtıraman,- dep Zaǵıypa ańǵódek Jańabergendi isendirdi [Esemuratova, 2018:81].

Qaraqalpaq tilinde tanıs bolmaǵan adamǵa múrájat etiw ushin tuwıskanlıq atamalarına erkeletiw, kishireytiw qosımtaları qosılıp (apay, atay, jezdey, aǵay, qızalaq) húrmetlew, izzet kórsetiw, ulǵılaw sezimlerin bildiriw ushin keń qollanıladı. Mısalı, - Way-booy, a-ǵay, men ózime isenip, ol hámeldi birewge berip kelip otırman ǵoy, túyinshigi mine- dedi kórpesheniń tompaǵın túrtip kórsetip [Seytov, 1992:244].

Tanıs bolmaǵan ózinen úlken bolǵan hayal-qızlarǵa apa, jeńge, kishe dep, al ózinen kishi bolǵan hayal-qızlarǵa sińlim, qarındas dep qatnas jasaydı. Mısalı, Otırın, qarındasım, sizlik ǵap bar, dep otırǵızdı Zarımbet molla nashardı [Seytov, 1992:269]. Háy jeńge, -Aytbay soradı,- mına ıdısıńdı tazadan alıppediń? –Buǵan tek sıpayılarǵa uyıtıp beremen, ózli-ózimizge gúzege uytqan-aq bola beredi [Seytov, 1992:153]. Sińlim,-dedim men onıń qolınan uslap turıp, dawısıń maǵan tanıstay esitildi, basıńa ne is tústi, ayt, qolımnan kelgen kómegimdi bereyin. -Apajan,-dedi állenemirde solıǵım basqan hayal muńlı kıyıq kózlerindegi jastı sıpırıp [Kárimov, 2017:427].

Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlarǵa, jaqın adamlarǵa múrájat etiw specifıkası ózgeshe. Tuwısqanlıq atamaları óziniń tuwrıdan-tuwrı funkciyasın (ana-mama, áke-papa, aǵa, ájaǵa - starshiy brat, ájapa-starshaya sestra, ini, úke - mladshiy brat, sińli, qarındas -mladshaya sestra, ata-dedushka, apa, áje-babushka, qáyin ata- svekor, tyost, qáyin ene-svekrov, tyosha kúyew bala - zyat, kelin-nevestka, jeńge, kishe-snaxa h.t.b.) ótew menen birge olarǵa húrmetlep katnas jasawdı bildiredi .

Mısalı, Ağa, bir nárse sorayın ba? [Qayıpbergenov 1989:32]. Kische, aman-saw otırsızlar ma? Házirshe amanman....[Esemuratova, 2018:131]. Apa, ákemdi tiriley kóz aldıma keltirgeniń ushın aldında qansha bas iyip, tabınsam da kóp emes [Esemuratova, 2018:139]

Qaraqalpaqlarda ádep-ikramlılıq qağıydaları boyınsha ózińnen úlken er yaki hayal adamğa ismi menen múrájat etiw mensinbew húrmet etpew sanaladı. Soğan göre olardıń atlarınıń sońınan tuwısqanlıq atamaların qollanadı. Mısalı, Áyse apa, Ospan ağa jaqsı adam goy. Sizdi jaqsı kóredi. Siz turganda qalay buzıladı? [Esemuratova, 2018:102]. Mınań qara, Jumagúl kische, mańlayımnan ter burq ete qaldı! -dedi Jumagúlge peshanasın tutup kórsetip [Seytov, 1992:156].

Ózińnen kishi er yaki qız tuwısqanğa ismi menen qatnas jasaw múmkin, lekin olardıń atlarınıń sońınan da tuwısqanlıq atamaların qollanadı. Mısalı, Rasbergen inim, sen mağan qarağanda tirishesen hám balalarıń da az, kelin jaqsı, qay jerde de ońısań [Esemuratova, 2018:67].

Rásmiy múnásibette adamlar bir-biri menen qatnas jasaw ushın atasınıń ismi yamasa familiyası menen múrájat etedi. Mısalı, Allanazar Esnazarovich, sizdi qıstawlı túrde bas vrach shaqırıp atır,-dedi [Mámбетov, 1991:27]. Raykomda biz de islegenbiz, Aysha Tórebekovna, bul oğada qıyın jumıs, oqıǵan wazıńız ushın zıyaratshılar atınan alǵıs sizge [Seytov, 1992:253].

Tilimizde er adamğa mırza, hayal-qızlarğa qarata xanım sózlerin qollanıw rásmiy múnásibette qollanıladı. Mısalı,

Xalqım deyip uyqısız tań atırdıń,

Quyashtı da tik ayaqtan batırdıń,

Talabı júriskey sizdey batırdıń,

Júz benen júzlesin, Prezident mırza [Dáwletova, 2022:19].

Ájep boladı, xanım. Usı jerde kútip turıńız [Turekeeva, 2017:102].

Tanı bolmağan yaki azmaz tanıslıǵı bolǵan adamğa, ózińnen úlkenlerge rásmiy múnásibette «siz» dep múrájat etiw qaraqalpaq xalqınıń ádep-qağıydalarına tán. Mısalı, Siz qısınbańız, qarındasım, beri keliń, tislewigim joq. Bizler barǵan jerimizge salmaq salatuǵınlardan emespiız, ámekińız úyden shıǵıp kelipti, gáplerdiń rámawızinen sonı uqtım [Seytov, 1992:134].

Qaraqalpaqlar múrájat etkende adamlardıń kásibine baylanıslı atamaları da keń kollanıladı. Mısalı,-Al , endi duqtır qáynım, ayıpqa buyırmań, biz bir basına is túsip otırǵan adambız [Seytov, 1992:416] Keshirersiz, shayır ağa, óz aldınızǵa miyman bolıp kelgende bir uqshatıp kútermen, búgin qonaq ústine qonaq bolmay-aq qoyıń [Seytov, 1992:177]. Bul berilgen mısallardıń dáslep kisinde duqtır qáynım degen tabu sóz. Qaraqalpaq kelinlerine tán bolǵan sıpayı qatnastı bildiredi. Olar kúyewinen kishi inileriniń atın aytpastan sıpayı qatnas jasaw ushın bul sózdi qollansa, tanı emes awıl adamlarına da óz kúyewinen kishi dep esaplasa usılay múrájat qılǵan. Bul da qaraqalpaq hayal-qızları ushın tán bolǵan ádep-ikramlılıq qağıydası esaplanadı.

Múrájat etkende situativ yaki social roldi bildiriwshi sózlerdi (zamanlas, qurdas) qollanıw qaraqalpaq ádep-ikramlılıq qağıydalarına qarastı tip sanaladı hám ol húrmetlewdi bildiredi. Mısalı,-Zamanlas, irasında da bul awılда erkek áwladı qalmağan ba?-dep soradı. –tek sańıraw qaynağa ǵana qalǵan [Mámбетov,1988:30] Qurdas, qalay aman otırsızlar ma? [awızeki sóylewden]

Qaraqalpaq ádep-ikramlılıq qağıydaları boyınsha doslar menen jaqın múnásibette bolıw tiyis. Doslarǵa húrmet kórsetiw, izzet etiw,olarǵa járdemshi súyew bolıw doslıqtı nıǵaytıadı. Olarǵa múrájat etkende húrmet etiwdi bildiriw ushın kóp jaǵdayda dostım, jora sózleri qollanıladı. Mısalı, Jarlı bolsań jelleńdi jasırma degen, dostım. Atqosshı bolǵanda sizlerden ayrılıp qay jaqqa barar edim. - Onda kel, jora, ılay áperetuǵın adam jetispey turıp edi, jaqsı boldı [Mámбетov, 1988:350]. Haw, dostım-aw, sen kúyewińniń janına bar qıynalıp atırǵan shıǵar,-degen Shúkirjan apanıń sózinen soń barıp ornınan qozǵaldı [Turekeeva:99].

Bul sózler menshikli atlıqlardan keyin kelip te sıpayılıq qatnas bildiredi.Mısalı,

-Háy, Jumeke-áy , nesin aytasań, bul shıpakerler «qolına» qarap turadı.

- Awa, Máke jora, bul adamlar toyınǵan goy [Turekeeva, 2017:95].

Juwmaqlap aytqanda, hár bir xalıqtıń ózine tán ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, sóylew etiketi boladı. İnsanlar bir-biri menen qarım-qatnas waqtında ádep-ikramlılıq penen múrǵat etse, sıpayı qatnas jasasa onıń mádeniyatlılıǵın bildiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Дәўлетова Г. Хәзирети хаял. – Нөкис: «Avangard-baspa», 2022.
2. Кәримов К. Аға бий. – Нөкис: «Билим», 2017.
3. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
4. Мәмбетов К. Хүждан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
5. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. «Бахытсызлар». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
7. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973.
9. Турекеева А. Тәғдир сынағы. – Нөкис: «Билим», 2017.
8. Есемуратова Г. Шығармалары. V том. – Нөкис: «Илим», 2018.
10. Тамаева Б. Лексико-семантическая группа слов казахского языка с семантикой уважительности-вежливости // Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алма-ата, 1992. – С. 21.

O'ZBEKCHA-TURKCHA FRAZEMALAR PARALLEL KORPUSINING SHEVALAR ASOSIDA BOYITILISHI

ENRICHMENT OF PARALLEL CORPUS OF UZBEK-TURKISH PHRASEOLOGICAL UNITS ON THE BASIS OF DIALECTS

*Musurmankulova Shaxribon,
Guliston davlat universiteti doktoranti*

Annotation. The article emphasizes that the Uzbek and Turkish languages have common features, relationships, common and different characteristics of the stage of general Turkic development. The importance of language corpora, in particular parallel corpora, as a research source in the comparative study of the Uzbek and Turkish languages is emphasized. The origins of the parallel corpus of Uzbek-Turkish phraseological units come from the need to enrich language corpora with dialect phraseological units.

The examples show the role of phrases in the Uzbek dialects in the coverage of socio-political reality, the importance of reflecting thinking, perception, people's attitude to reality.

Key words: Uzbek language, Turkish language, language group, Oguz group, Karluk group, corpus, parallel corpus, dialect words, dialect phrases, socio-political reality, common and different features.

O'zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub, qadim tarixga ega bo'lgan tillardan hisoblanadi. N.A.Baskakov tasnifiga ko'ra o'zbek tili sharqiy turkiy tillar, turk tili g'arbiy turkiy tillar guruhiga kiradi. O'zbek tili qarluq guruhiga (janubi-sharqiy areal) o'g'uz guruhining o'g'uz-saljuq kichik guruhiga, turk tili o'g'uz guruhi (janubi-g'arbiy areal)ga kiradi [Dadaboyev, 2015:19].

Turk (usmonli turk) tili Turkiyaning davlatining tili bo'lib, bu tilda Turkiya, Kipr, Iroq, Suriya, Yunoniston, Bolgariya hududlarida yashovchi 72 milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

Turk millati Bolgariya, Sloveniya, Kipr, Gretsiya, Eron, Suriya kabi Osiyo va Yevropa mamlakatlarida (200 ming), Amerikada (40ming kishi), Afrika va Avstraliyada (2 ming kishi atrofida) yashaydi. Turk tili Onado'li turklari usmoniyar yoki usmonli turklar nomi bilan mashhur. Adabiyotlarda ularning "ottoman turklari" yoki "ottomonlilar" qabilasidan shakllangani, G'arbga Osiyo hududidan kelib qolishgani ta'kidlanadi. Manbalarda saljuqiylar va boshqa o'g'uz qabilalarining g'arbiy hududlarga X–XI asrlarda ko'chib kelishgani, turklarning xalq sifatida XIII asr oxirlari kelib shakllangani qayd etilgan.

Hozirgi turk adabiy tili XIX asr o'rtalarida yuzaga keldi. Turk jonli muloqot tili ikki sheva guruhidan iborat: a) dunay-turk – adrianopol, makedoniya, adakal, bosniya shevalari guruhi; b) sharqiy onado'li – kastamun, oydin, konya, karaman, sivas, anqara, smirin shevalari guruhi.

Turk adabiy tiliga, o'zbek tili tarixida bo'lganidek, arab va fors tillari ta'sir ko'rsatgan. Eski turkiy yozma adabiy tili va xalq jonli turk tilida so'zlashuv uslubi, shaharliklar, savdogarlar, hunarmandlarning muloqot tili farqlangan. So'zlashuv uslubida turkiy tillarning leksik-grammatik xususiyatlari ko'proq namoyon bo'lgan. Shaharliklar muloqotidagi turk tilida esa arabcha-forscha lug'aviy birliklar keng qo'llangan.

Hozirgi turkiy adabiy tilining asosini Istanbul va Anqara shaharlari shevalari tashkil qiladi. Adabiy til rivojida boshqa shahar shevalarining ham ta'siri bor [Dadaboyev, 2015:220].

O'zbek va turk tillari bir genetik oilaga mansubligi, taraqqiyot jarayonidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning bir xil ta'siri natijasida umumiy taraqqiyot xususiyatlariga ega. O'rxun-yenisey yodgorliklari, XI asrda yaratilgan mushtarak manbalarda har ikki tilga xos umumiy jihatlar aks etgan. Shu bois bu manbalarni mushtarak yozma yodgorliklar sifatida baholaymiz. Shuningdek, o'zbek va turk tillarining keyingi taraqqiyot bosqichlarida farqli jihatlar ham ko'p kuzatiladi. Buning o'ziga xos ekstralingvistik, intralingvistik omillari mavjud. O'zbek va turk tillaridagi umumturkiy va o'ziga xos leksik-grammatik xususiyatlarni aniqlashda qiyosiy aspektidagi tadqiqotlar muhim o'rin tutadi.

Fan –texnikaning rivojlanishi, axborot asri taraqqiyoti natijasida qiyosiy aspektidagi tadqiqotlarga keng imkon yaratildi. Kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi taraqqiyoti qardosh tillarni qiyosiy o'rganishning yangi bosqichini boshlab berdi. Korpuslarning yuzaga kelishi, turkologiya sohasida ham kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasiga doir tadqiqotlar bu yo'nalishning keng doiradagi tadqiqotlarni qamrab olishiga zamin yaratdi.

Dunyo tilshunosligida yaratilgan korpuslarning katta qismini tashkil etuvchi parallel korpuslar qardosh tillarni qiyosiy tadqiq etishda keng imkoniyatlarga ega. Dunyo tajribasida ingliz, rus, ispan, fransuz, nemis, shved tillarini bir qator tillar bilan qiyoslashga qaratilgan parallel korpuslar yaratilgan. O'zbek-turk korpusi hali yaratilgan emas.

O'zbek –turk parallel korpusini yaratish murakkab jarayon bo'lib, to'g'ridan to'g'ri katta hajmdagi matnlar ustida ishlash qiyinchilik tug'diradi. Shu bois o'zbek-turk parallel korpusini ma'lum bir semantik guruhlariga mansub birliklarning parallel korpusini yaratishdan boshlash kerak: o'zbekcha-turkcha frazemalarning parallel korpusi, o'zbekcha-turkcha qo'shma so'zlarning parallel korpusi, o'zbekcha-turkcha otlarning parallel korpusi, o'zbekcha-turkcha belgi bildiruvchi leksemalarning parallel korpusi...kabi.

O'zbekcha-turkcha frazemalarning parallel korpusi mazkur tillarning lug'at fondi, emotsional-ekspressiv funksiyasi, badiiy matn taraqqiyoti, til sohibining idroki, tafakkuri, baholash tarzi haqida keng ma'lumot berishi bilan qimmatlidir.

Frazemalar ikki va undan ortiq leksemalarning ma'no, mazmun talabi bilan birikishidan hosil bo'lgan, yaxlit bir lug'aviy ma'noni ifodalashga xizmat qiluvchi lug'aviy birliklar bo'lib, tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllanadi va ajdodlardan avlodlarga o'tib boradi.

O'zbekcha-turkcha frazemalar korpusining ma'lumotlar bazasi bu tillardagi barqaror birikmalar, frazemalar lug'ati asosida shakllantiriladi. O'zbek tilidagi frazemalar Sh.Rahmatullayev

[Rahmatullayev,1992], turk tilidagi frazemalar U.Aksoy [Aksoy,1984] lugʻatlaridan olinadi. Bu manbalardan tashqari soʻzlashuv uslubidagi va oʻzbek shevalaridagi frazemalar ham korpusga kiritiladi.

Oʻzbek shevalari oʻzbek tili lugʻat boyligini oshiruvchi ichki manba boʻlishi bilan bir qatorda oʻzbek tili farezemalarining oʻziga xos namunalari saqlanib kelayotgan tengsiz xazina hamdir. Oʻzbek shevalarida *yirtishini yirtmoq* (birovning fikriga qoʻshilish; laganbardorlik qilmoq), *koʻkayi kesilmoq* (ruhan iztirob chekmoq, qattiq ezilmoq), *dinkasini quritmoq* (ham jismonan, ham ruhan ezilmoq) kabi farezemalar qoʻllanadiki, bu barqaror birikmalar ajdodlarimizning qadim tafakkur mahsullari hisoblanib, oʻzbek tilining fonetik, leksik-semantik, grammatik taraqqiyoti haqida muhim maʼlumotlar beradi.

Oʻzbek shevalaridagi frazemalar xalq tafakkuri, dunyoqarashi, turmush darajasi haqida maʼlumot berish bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy voqelik, muayyan davr haqida ham axborot berishga xizmat qiladi. Masalan, *Orinbüründän kelädimi?* (Oʻrinburundan keladimi?) iborasi oʻzi yaqin manzilda tursa ham hamma marosimlarga kechikib keladigan kishiga nisbatan qoʻllanadi (Buxoro, Shofirkon shevasi; N.D.) [Xolmanova, 2022:93]. Bu frazema tarkibidagi *Orinbürün* soʻziga asoslanib, uning ikki xil etimologiyasini berish mumkin: 1) *orinbürün* “uzoq joy, olis yer” maʼnosida leksema boʻlib, iboraning qadim davrlarda shakllanganini koʻrsatadi; 2) *Orinbürün* Rossiya davlatiga qarashli shahar nomi boʻlib, oʻzbek-rus ijtimoiy-siyosiy aloqalaridan nishon beradi.

Žudäjäm kälüşim jirtilmägän (judayam kalishim yirtilmagan) frazemasi – soʻvchilikka borganda bir soʻraganda qizning ota -onasi rozilik berishganida shu ibora ishlatiladi (Buxoro, Shofirkon shevasi; N.D.) [Xolmanova, 2022:66]. Yaʼni ibora soʻzlovchining yurishdan qochmasligi, yana takror soʻvchilikka kelishi mukinligini ifoda etadi. “Kalishi yirtilmoq” birikmasi koʻchma maʼnoda “koʻp yurmoq” tushunchasiga ishora qiladi.

Shevalardagi mavjud frazemalar tor doirada qoʻllanishi, hududiy xoslanganlik belgisiga egaligi bilan ajralib turadi.

Sotsiolingvistikada koʻp bora taʼkidlanadigan qonuniyatga koʻra, adabiy tilning keng qoʻllanishi shevalar qoʻllanish doirasining qisqarishiga, ayrim leksik birliklarning isteʼmoldan chiqib ketishiga olib keladi. Axborot asri, texnika taraqqiyoti, tillar taʼsiri, xususan, oʻzbek tiliga rus va ingliz tillarining taʼsiri natijasida sheva soʻzlari yillar osha kamayib, oʻzbek tilining tengsiz xazinasini boʻlgan bir qator birliklar isteʼmoldan chiqib ketadi. Soʻzlar qatorida xalqning yuksak darajadagi tafakkur mahsuli boʻlgan frazemalar ham isteʼmoldan chiqib boradi. Shevalar farzeologizmi yuzasidan tadqiqotlar olib borish, shevalardagi frazemalar korpusini yaratish, sheva korpuslarini shakllantirish, shevalardagi frazemalarni oʻzbek tili milliy korpusiga jamlash, oʻzbekcha-turkcha frazemalar parallel korpusiga kiritish amaliy xalq tafakkur durdonalarini saqlab qolishning asosiy yoʻllaridan biridir.

Foydalangan adabiyotlar

1. Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü. Dördüncü baskı, 1984.
2. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –Toshkent, 2015.
3. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: 1992.
4. Xolmanova Z., Nasriyeva D. Oʻzbek shevalaridagi lakunar birliklar lugati. –Toshkent: 2022.

ADABIY TILDAGI BO'SHLIQLARNI TO'LDIRISHDA SHEVA SO'ZLARINING O'RNI

THE ROLE OF DIALECTAL WORDS IN FILLING GAPS IN THE LITERARY LANGUAGE

*Abdurahmanova Sayyora Bozorboy qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti*

Annotation. *The article discusses the basics of including lacunar units in Uzbek dialects into the dialectal corpus. At the same time, the importance of lacunar units and the issue of enrichment of the literary language at the expense of the internal source were also emphasized.*

Key words: *corpus, dialect, lacuna, internal source, external source, diachronic linguistics, etymology, vocabulary, dialectal corpus, dialect.*

O'zbek tili lahjalarga boy til hisoblanadi. Shevalarimiz tilimizning jozibasini yanada oshiradi. Shevalarimizda shunday so'z va tushunchalar borki ularning muqobili adabiy tilda uchramaydi. Badiiy asarlarda sheva so'zlaridan foydalanishi xalq va huhud koloritini ochib berishga xizmat qiladi. Ababiy til ichki va tashqi manbalar hisobiga boyib boradi. Shu sababli biz o'zbek shevalarining dialektal korpusni yaratishimiz, shevalarimizdagi ma'no nozikligiga ega so'zlarni tizimga kiritishimiz lozim.

Dialektal matnlar korpusi – bunda O'zbekistonning turli mintaqalariga tegishli dialektal nutqi ularning grammatik spetsifikatsiyasini saqlangan holdagi yozuvlari kiritiladi, dialektal morfologiya hisobga olingan maxsus qidiruv e'tiborga olinadi.

Bir tilli korpusda til varianti va shevalar bir-biriga qarama-qarshi qo'yilsa, ikki va ko'p tilli korpus bir mavzu doirasida turli tilda yozilgan matnlar majmuidan iborat bo'ladi. Masalan, ma'lum ilmiy muammo borasida turli davlatda turli tilda o'tkazilgan konferensiya materiallarini qamrab olishi mumkin. Ko'p tilli korpuslar, odatda, tarjimonlar tomonidan foydalaniladi. Shu bilan birga e'tiborimizdan chetda qolmaydigan yana bir hodisa borki, biz lakunar birliklar korpusini yaratishimiz muhim hisoblanadi. Buning sababi badiiy va dialektal matnlarni chet tiliga tarjima qilish jarayonida biz lakunar birliklarga duch kelishimiz mumkin.

Lakuna termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P.Vine va J.Darbelnellar tomonida ilk bor muomalaga kiritilib, unga shunday ta'rif berilgan: "Bir tildagi so'z boshqa tilde muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi [Xolmanova, Nasriyeva, 2022:2].

Aslida lakuna hodisasiga oid dastlabki qarashlar, dastavval, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayn" asarida uchraydi. Bu esa til va madaniyat munosabatlariga doir mulohazalar dastavval Sharq ilmida shakllanganligini asoslaydi. "Muhokamat ul lug'atayn"ning turkologiya tarixida, xususan, o'zbek tilshunosligi taraqqiyotida ham amaliy, ham nazariy qiymatga ega bo'lgan manba sifatida e'tiborga molikligini ko'rsatadi.[Xolmanova, Saidaxmedova, Nurullayeva, 2018:49]. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayn" asarida lakunar birliklar guruhlanganligini ko'rishimiz mumkin.

O'z navbatida biz ham o'zbek shevalaridagi lakunar birliklarni guruhlab chiqishimiz mumkin. O'rganishlarimiz natijasida o'zbek shevalaridagi lakunar birliklar asosan aholining turmush tarzi, yanada aniqroq aytadigan bo'lsak qishloq xo'jaligi, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq birliklar ko'p uchrashiga guvoh bo'lamiz.

Dialektal korpusini yaratish orqali sheva materiallarini to'plashimiz mumkin. Shevalarimizda uchraydigan bir qancha lakunar birliklarni dialektal korpusiga joylash orqali adabiy

tilda mavjud bo'lmagan tushuncha va leksik birliklarning o'rniga muomalaga olib kirishimiz mumkin. O'z navbatida ushbu lakunar birliklarni ham guruhlab olishimiz muhim sanaladi. Bu statistik tahlilni amalga oshirish uchun ahamiyatli bo'lib qolmay, hududiy omil bo'yicha tadqiqotlar uchun ham zaruriy manba sifatida xizmat qiladi.

Misol tariqasida:

Qulov (ot, sifat)- bu so'z omonim so'z hisoblanadi. Shevalarimizda *qulov* (ot) sigirlarning tilidagi qora holsimol uvilish (*Sigirning tili qulov bo'libdi. Yulib olish yoki tuz ishqalash kerak*); *qulov* (sifat) qayrilgan, qurumlagan tig' (pichoq, o'roq, bolta, chopqi, ketmon, belkurak) tishining charhda o'tkirlanishi natijasida o'ta yupqa, qayishqoq bo'lishi yoki temir qurumining yopishib qotib qolishiga nisbatan ishlatiladi (*Pichoqning qulovini tushurmasa o'tmas bo'lib qoladi*).

Kurmak (sifat) - bog'lam turi (*Bo'ynidan bog'lasang kurmak boyla. Bo'g'ilib qolmasin*). Chorva mollarini bog'lashda bu usuldan foydalaniladi.

Kapina (son) – pichanning kichichik uyumi (*Qurigan pichanlarni kapina qildik*). Bir panshaxa sig'imidagi qismiga nisbatan kapina so'zi qo'llaniladi.

Bundan tashqari tabiat hodisalarini ifodalovchi;

Qora kilang/qora kilan yoki *kilan* deb qor yog'ib bo'lganidan keyin havoning bulutli bo'lib turishi va ayni shu vaqtda havo ilib qorlarning erishiga nisbatan aytiladin (*Qora kilang bo'layabdi. Muzlama bo'lmaydi*).

Shivat/shibat deb tuman aralash juda mayda tomchilarning yerga tushish jarayoni (*Shibat tushayabdi*) so'zlari ham zomin shevasida mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni ifodalovchi so'zlar adabiy tilda kuzatilmaydi. Shu bilan birga inson tana a'zolarini ifodalovchi asl turkiy yoki adabiy tilda muqobili bo'lmagan *Alaqan/olaqan* qo'lining kaft qismi (*Alaqanini ukasining peshanasiga qo'ydi*), *bo'rboy* boldir (*Bo'rboyidan it tishlabdi*) singari so'zlari, kishining tashqi ko'rinishiga nisbat beruvchi *Quropli* so'zi yoshi va ko'rinishi jihatidan o'xshash kishilarga nisbatan aytiladi (*Eshikdan bobom quropli odam kirib keldi*).

Taomni tayyorlash jarayonining ma'lum bir qismiga nisbatan *Shibag'a* osh tayyorlashda sabzi solingan qismi, zirvak (*Oshning guruchini yeb shibag'asini qoldiribdi*) so'zlarini ishlatish holati kuzatiladi.

Shu kabi boshqa dialektal so'zlarni ham "O'zbek tilining izohli lug'atiga kiritish, ko'proq qo'llash kerak. Maishiy leksika so'zlashuv jarayonining eng muhim va faol qatlami sifatida kundalik turmush bilan bog'liq so'zlarni o'z ichiga oladi. Ayni shu jihat maishiy leksikaning til leksik sathidagi birlamchi ahamiyatini ta'kidlashga xizmat qiladi. Bu esa maishiy leksikadagi bo'shliqlarning to'ldirilishini yanada dolzarblashtiradi. Zero, eng zaruriy, hayotiy tushunchalarning nomlanmaganligi til egalarining axborot almashinuv jarayonida muayyan noqulayliklarni yuzaga keltiradi. Adabiy tildagi maishiy leksikaga oid bo'shliqlarni to'ldirish bu boradagi kamchiliklarni bartaraf etish bilan birga adabiy tilning kundalik so'zlashuv nutqi bilan uzviyligini, xalqchilligini yuksaltirishga ham xizmat qiladi [Hasanov, 2022:65]

Adabiy tildagi lakuna shevalar asosida bartaraf etilsa, tilning lug'ati boyiydi. Yaratilayotgan dialektal yoki badiiy matnlar mazmunan boyib o'zida milliylikni aks ettiradi. O'zbek tilidagi lakunar birliklar korpusini yaratishning ahamiyati juda katta:

-o'zbek tili so'z boyligi jamlanadi;

-tilni ichki imkoniyatlari hisobiga boyishini xizmat qiladi;

-tarixiy manbaalarni tushunarli qilishga yordam beradi;

-ma'no nozikligini ochib beradi;

-real nutqiy vaziyatni tahlil qilishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak o'zbek shevalaridagi lakunar birliklar korpusini yaratish har qachongidan muhim sanaladi. Bunga asosiy sabab urbanizatsiyaning ortib borishi, shevalardan foydalanuvchi kekxa avlodning kamayib borishini aytish mumkin. Vaqt va imkoniyatdan unumli

foydalanib o'zbek shevalarining korpusini yaratishimiz diaxron tilshunoslik, dialektologiya va etimologiya fanlari doirasida olib boriladigan tadqiqotlar ko'lamini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmanova Z., D.Nasriyeva "O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug'ati". T – 2022 – B. 2.
2. Xolmanova Z., Saidaxmedova O., Nurullayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi. –Toshkent: Navro'z, 2018. – B. 41-49.
3. Hasanov A. O'zbek adabiy tilidagi leksik bo'shliqlarni to'ldirishning dialektal asoslari – Toshkent: 2022. – B. 65.

XORAZM DIALEKTAL ZONASINING O'ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA (SHEVALARIDA) CHO'ZIQ UNLILARNING QO'LLANISHIGA DOIR

ON THE USE OF LONG VOWELS IN THE UZBEKI AND TURKMAN LANGUAGES (IN DIALECTS) OF THE KHORAZM DIALECT ZONE

*Alimardanov Elyor Ilxom o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti*

Annotation. *The article talks about the use of long vowels in the Uzbek and Turkmen languages of the Khorezm dialectal zone, which differ according to the quantity sign of the Turkish languages.*

Key words: *Khorezm dialectal zone, Uzbek language, Turkmen language, dialect, Oghuz, phonetics, vowels, long vowels, primary length.*

Ma'lumki, turkiy tillar vokalizmida unli tovushlar miqdor belgisiga ko'ra 2 ga bo'linadi: qisqa va cho'ziq unlilar [Abdurasulov 2009: 26]. Qisqa unlilar odatdagi kabi talaffuzga ega bo'lib, cho'ziq unlilar esa, odatdagiga nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Turkiy tillarda cho'ziq unlilar borasida bir talay ishlar amalga oshirilgan bo'lib, qadimgi va zamonaviy turkiy tillardagi unlilar cho'ziqligi haqida V.V.Radlov, K.Foy, O.N.Byotlingk, V.Grumbax, X.Pedersen, Z.Gomboch, N.N.Poppe, Yu.Nemet, G.J.Ramstedt, Ye.D.Polivanov, A.M.Ryasyanov, L.Ligeti, K.Menges, E.Jevat, T.Teken, A.M.Shcherbak, A.V.Dibo kabi olimlar tadqiq etganlar. Ilk bor o'zbek tili // shevalarida cho'ziq unlilarning borligi venger olimi Y.Budens tomonidan 1865-yilda Vengriya Fanlar akademiyasining tilshunoslik jurnalida e'lon qilingan "Xiva o'zbekchasi" [Budenz 1865: 269-331] nomli maqolasida qayd qilingan. Olim o'zbek tilida sof turkiy so'zlarda cho'ziq unlilarning talaffuz etilishini ta'kidlab, usmonli turkchada esa, unlilarning cho'ziqligi arab va fors so'zlaridagina uchrashini alohida aytib o'tadi.

Shundan so'ng o'zbek shevalarida unlilarning cho'ziqligi haqida ma'lumotni Y.D.Polivanov asarlarida uchratishimiz mumkin. Y.D.Polivanov turkiy tillardagi cho'ziqlikning V.V.Radlov tomonidan V + K + V (vokal + konsonant + vokal) kabi birikmalarda unlining undosh bilan yoki unlining unli bilan birikishi natijasida hosil bo'lganligi haqidagi fikriga o'rinli e'tiroz bildirib, V.V.Radlovning faqat yoqut tilidagi cho'ziq unlilar mavjudligidan xabardorligi va shu kabi cho'ziq unlilar yaxshi saqlangan turkman tili haqida bilmasligini tanqid qiladi [Поливанов 1924]. Olim turkiy tillardan yoqut tili, tatar shevalarida, turkman tili, qorachoy shevalarida, Shimoliy o'zbek

shevalarida cho‘ziq unlilar mavjudligini qayd etadi [Поливанов 1927: 141-153]. Y.D.Polivanov o‘zbek shevalarini tasniflarkan, turkmanlashgan o‘zbek shevalari sifatida keltirilgan 3-guruhning o‘ziga xos xususiyati sifatida cho‘ziq / uzun va qisqa unlilar mavjudligini qayd etadi va Xiva shevasidan: *at (ot)*, *a:d (ism)*; *ot (o‘t)*, *o:t (olov)*; *jaz (yozmoq)*, *ja:z (yoz (fasl))*; Iqon shevasidan: *atow bašw (ot)*, *a:dow bašw (ism)*, *a:dow kymdy*; *ot (o‘t)*, *o:t / o:d (olov)*, *o:dun (o‘tin)*; *jaz (yozmoq)*, *ja:z (yoz (fasl))*; *a:dam-nar*; *bar (bormoq)*, *ba:r (mavjud)*, *ba:-na jo:q-na*; *a:š* kabi misollarni keltiradi [Поливанов 1929: 514.]. Mazkur to‘plamdagi ikkinchi maqolasini Iqon qishlog‘i shevasining fonetik tizimiga bag‘ishlab, sheva unlilarini dastlab ikkiga qisqa va cho‘ziq unlilarga ajratib, 9ta qisqa va 9ta cho‘ziq / uzun jami bo‘lib, 18ta unli borligini qayd etadi va turkman tilida esa 16ta (8ta qisqa va 8ta uzun) unli borligini qistirib o‘tadi [Поливанов 1929: 528].

Shundan so‘ng, o‘zbek shevalarida cho‘ziq unlilar yuzasidan bir qancha ishlar amalga oshirildi. Xususan, Xorazm shevalarida, Qorabuloq, Qarnoq shevalarida cho‘ziq unlilar haqida F.Abdullayev, o‘zbek tili tarixi va shevalaridagi cho‘ziq unlilar haqida Q.Mahmudov, Iqon shevasidagi cho‘ziq unlilar haqida Z.Xidraliyeva tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. F.Abdullayev Xorazm o‘g‘uz shevalarining diqqatga sazovor tomoni unlilardagi birlamchi yoki qadimiy cho‘ziqlikning saqlanib qolganligini ta’kidlaydi [Абдуллаев 1961: 56.]. Olim Xorazm o‘g‘uz shevalarida cho‘ziqlik fonologik xususiyatga egaligini va bu xususiyat qipchoq shevalarida yo‘qligini aytib, o‘g‘uz shevalarida unli fonemalarning soni 17ta ekanligini, Ў (orqa qator, tor) unlisining cho‘ziq jufti yo‘q, ʼ va ʁ unlilarining cho‘ziq juftlari fonologik qiymatga ega emasligini, ya’ni ma’no farqlash xususiyati yo‘qligini qayd etadi. Ishda **и:**, **ы:**, **у:**, **ү:**, **е:**, **ө:**, **о:**, **а:** cho‘ziq unlilariga to‘xtalib, namunalar keltiradi.

Shuningdek, o‘zbek dialektologiyasiga bag‘ishlangan dastlabki “O‘zbek dialektologiyasi” darsligida ham o‘zbek shevalaridagi cho‘ziq unlilar haqida alohida fasl keltirilgan bo‘lib, darslikka ko‘ra, o‘zbek tilining ikki hududiy jihatdan o‘zaro qarama-qarshi – Shimoliy o‘zbek gruppasiga mansub bo‘lgan Qorabuloq, Iqon shevalarida hamda Janubiy Xorazm shevalarida cho‘ziq unlilarning mustaqil fonema sifatida saqlanganligi haqida aytib o‘tilgan va Shimoliy o‘zbek gruppasidagi (Qorabuloq, Iqon) cho‘ziq unlilar haqida ma’lumot beriladi [Пешеров, Шоабдурахмонов 1962: 91-93].

Aytish joizki, o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida saqlangan cho‘ziq unlilar o‘zining fonologik ahamiyati jihatidan qisqa unlilardan farqlanadi. Masalan, F.Abdullayev Xorazm o‘g‘uz shevalarida 17ta unlini fonema sifatida keltirsa, Qarnoq shevasida 18ta unli fonema [Абдуллаев 1965: 18], Y.Polivanov Iqon shevasida 18ta unli fonemani sanasa, ayni shu shevada Z.Xidraliyeva esa, 9ta tovush va uning cho‘ziq variantlarini (alohida fonema emas) keltiradi. Shuningdek, olim Y.Polivanov qayd etgan **ε** va shu unlining uzun-qisqalik jihatidan ma’no farqlovchi juft-fonemasi **ε:** unlisi hozirgi Iqon shevasida to‘laligicha **ä** unlisiga o‘tganligini qayd etadi [Xidraliyeva 2023: 21] va uzun-qisqalik jihatidan fonologik qimmatga ega bo‘lgan mazkur unlining qisqa talaffuzini (**ä**) tovush sifatida cho‘ziq **ä:** ni esa, alohida fonema emas, balki tovushning varianti sifatida keltiradi. Umuman, Z.Xidraliyeva o‘zbek dialektologiyasidagi tovush-fonema munosabati hali to‘laligicha yechim topmagan masalalardan biri ekanligini va dialektologik ishlarda fonema-tovush terminlari aralash qo‘llanishini alohida ta’kidlaydi hamda ishda qisqa unlilarni tovush, cho‘ziq unlilarni esa, tovushning varianti sifatida keltiradi [Xidraliyeva 2023: 21].

Tilshunoslikka doir adabiyotlarda tovushning bir nechta tomoni borligi qayd etiladi: akustik, artikulyatsion, lingvistik va tilshunoslik nuqtai nazaridan lingvistik (ma’no farqlash) aspekti muhim ekanligi ta’kidlanadi. Lingvistik aspekt fonologik aspekt deb ham nomlanadi va tilshunoslikning fonologiya bo‘limida o‘rganiladi. Fonologiyaning o‘rganish ob’ekti fonema bo‘lib, fonema o‘zaro umumiy-xususiylar dialektikasi jihatidan tovushga zid qo‘yiladi va tovush tilshunoslikning fonetika bo‘limida o‘rganiladi. Fonema – so‘zlar yoki morfemalarning tovush qobig‘ini farqlash orqali ularning ma’nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlik [Жамолхонов

2009: 104]. Aytish joizki, keyingi davr o'zbek dialektologiyasiga doir adabiyot, darslik, qo'llanmalarda [Ashirboyev 2021] tovush-fonema munosabatida fonema (lisoniy-vazifaviy) emas, balki tovush ("eshitilib turuvchi") nuqtai nazaridan qarash kuchlidir. Turkiy tillar ichida bir-biridan keskin farq qiluvchi dialektlarga ega o'zbek shevalari fonetik jihatdan to'laqonli o'rganilib bo'lingani yo'q va shunga ko'ra o'ylashimizcha, hali tovush tomoni mukammal o'rganilmagan shevalar fonetikasiga lisoniy jihatdan yondashish maqsadga muvofiq emas. Hozirgacha qilingan ishlar yuzasidan tovush-fonema munosabatida tovush jihatidan yondashgan ma'qul, lekin o'zbek shevalari fonetikasining o'rganilishi natijasida dialektologiyada tovush-fonema munosabatida fonema (fonologik) nuqtai nazaridan yondashish kerakki, bu esa, adabiy til va unga zid o'laroq, o'zbek shevalarining lisoniy-fonologik xususiyatlarini to'laqonli aks ettirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'zbek shevalari fonetikasining lisoniy-fonologik jihatdan o'rganilishi hali o'zbek dialektologiyasida, til tarixida, o'zbek tili fonetikasida yechimini topmagan savollarga javob topishi mumkin.

Lekin turkiy tillar uchun, shuningdek, o'zbek shevalari uchun xarakterli bo'lgan cho'ziq unlilarga alohida fonema yoki fonemaning varianti sifatida qarash biroz mulohazatalab mavzulardandir.

Ma'lumki, tovush fonetikada, fonema fonologiyada o'rganiladi. Tilshunoslikda uzoq yillar davomida tovush-fonema munosabati aralash holda qo'llanilgan. Zamonaviy tilshunoslikda fonema nazariyasi yuzaga kelishi Boduen de Kurtene va uning shogirdlari nomi bilan bog'lanadi. Fonologiya tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajralib chiqishida va fonemani tovushdan (fonema variantidan) ajratish mezonlarini belgilashda N.S.Trubetskoyning xizmati katta. Fonema so'zlar yoki morfemalarning tovush qobig'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, *bur* va *bo'r* (segment birliklar – b, u, r va b, o', r) *tuz* va *tur* (segment birliklar – t, u, z va t, u, r), “-man” va “-san” (segment birliklar – m, a, n va s, a, n) kabi. Bunday segment birliklarning fonematik xususiyatlari so'z tarkibidagi tovushlar miqdorini orttirish yoki, aksincha, qisqartirish yo'li bilan ham aniqlanishi mumkin. Masalan, *or* so'zi tarkibida ikkita segment birlik (o va r fonemalari bor), *zor*, *ozor*, *bozor* so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: 3 ta (“zor”da), 4 ta (“ozor”da), 5 ta (“bozor”da) kabi [Жамолхонов 2009: 91]. Fonologik birliklarning – fonemaning tasnif va tahlilida umumiylik-xususiylik dialektikasi fonologik sathda aks etadi. Shu kabi ma'lum tovush fonemalik maqomiga ega bo'lishi uchun o'ziga xos bir necha xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

Fonema umumiy-xususiylik jihatidan diffensial va integral belgilari mavjud bo'lishi kerak. Demak, o'zbek shevalaridagi unlilar tasnifi jihatidan cho'ziq va qisqa unlilarning umumiy-integral belgilari tilning vertikal holatiga, tilning gorizontal harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra tasniflarida yuzaga chiqadi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, yuqori tor, lablanmagan, old qator **i** qisqa unlisi **i:** cho'ziq unlisi bilan ushbu jihatlari bilan (yuqori tor, lablanmagan, old qator) umumiylik kasb etadi. Ammo **i** qisqa va **i:** cho'ziq unlilari miqdoriy belgilari (akustik) va ma'no farqlash xususiyatiga ko'ra o'zaro zidlanadi va fonologik oppozitsiyaga ega bo'ladi. Bu kabi zidlanish barcha qisqa va cho'ziq unlilarda kuzatiladi. Masalan, **in** (inmoq (fe'l), **i:n** (uya), **ič** (ichmoq fe'l), **i:č** (ichki), **qiz** (qizimoq), **qiz:** (qiz bola), **qij**, **qij:j***, **ün** (unmoq), **ü:n** (ovoz), **tüş** (tushmoq), **tü:š** (tush), **buz** (fe'l), **bu:** (muz), **uč** (uchmoq), **u:č** (yuqori), **er** (yaxshi, jasur), **e:r** (tong, sahar), **eš** (burmoq), **e:š** (do'st), **öt** (o'tmoq), **ö:t** (o't), **gör** (qaramoq), **gö:r** (qabr), **ot** (o't-o'lan), **o:t** (olov), **qoj** (qo'ymoq), **qo:j** (qo'y hayvon), **kär** (kermoq), **kä:r** (hush), **aš** (oshmoq), **a:š** (ovqat), **daš** (toshmoq), **da:š** (tosh). Mazkur misollardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilining o'g'uz lahjasida cho'ziq unlilar

* F.Abdullayev Xorazm shevalarida **ü:** (**y:**), **ä:** (**ə**) fonemalari bo'lsa-da, uning ma'no farqlash xususiyati yo'qligini va orqa qator **ı** (**ɯ**) fonemasining cho'ziq jufti mavjud emasligini qayd etadi. **ü:**, **ä:**, **ı:** fonemalari uchun misollar o'zbek tilining Iqon shevasidan olindi.

qisqa unlilar bilan zidlanganda ma'no farqlash xususiyatiga ega. Shu jihatdan ayni xususiyatni saqlagan o'zbek shevalari fonetikasi haqida gap ketganda unlilar cho'ziqligi fonologik qimmatga egaligi hisobga olinib, alohida fonema sifatida keltirish lozim. Zero, fonema fonema bo'la olishi uchun o'zaro umumiy-xususiyl belgilariga ega bo'lishi kerak va unlilar cho'ziqligi o'zbek tilining o'g'uz lahjasida shunday xarakterdadir. Lekin unlilar cho'ziqligi o'zbek shevalari yuzasidan umumxarakterga ega emas, ya'ni o'zbek tilining qarluq va qipchoq lahjasiga [Daniyarov 1975: 91] xos emas. O'zbek shevalari haqida gap borar ekan, faqat o'g'uz lahjasiga xos (qarluq va qipchoq lahjalariga emas) cho'ziq unlilar fonema sifatida keltirilmasdan, fonema varianti sifatida keltirish ma'qul. Ammo aynan o'g'uz lahjasi yoki lahja tarkibidagi ma'lum shevaning fonetik xususiyatlarida cho'ziq unlilarga fonema o'laroq talqin etish kerak.

Ma'lumki, unlilar cho'ziqligi o'z ichida bir nechta turlarga bo'linadi: birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi (emfatik) [Ashirboyev 2021: 45]. Turkiy tillardagi unlilarning birlamchi cho'ziqligi mavhum masalalardan biridir. Birlamchi cho'ziqlik turkiy tillar tarixiga xosligi ma'lum bo'lsa-da, turkiy tillarning tarixiy fonetikasi va keyingi taraqqiyoti, hozirgi turkiy tillardagi cho'ziqlik to'la o'rganilgan deb bo'lmaydi. Shu jihatdanmi, yuqorida sanalgan adabiyotlarda turkiy tillardagi birlamchi cho'ziqlik haqida ma'lumotlar berilsa-da, birlamchi cho'ziqlik hodisasiga ilmiy jihatdan to'laqonli ta'rif berilganicha yo'q.

Qadimgi turkiy tilga xos birlamchi cho'ziqlik adabiyotlarda *asl cho'ziqlik, etimologik cho'ziqlik, umumturkiy cho'ziqlik, qadimiy yoki qadimgi turk cho'ziqligi* [Амансарыев 1970: 68] kabi terminlari bilan ataladi. Birlamchi cho'ziqlik asosan, so'zning dastlabki bo'g'inida ot va otlashish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar tarkibida keladi. Turkman tilida adabiyotlarda birlamchi cho'ziq unlilarning ma'no farqlash xususiyatiga ko'ra, o'z ichida ikkiga ajratiladi. Ma'no farqlaydigan cho'ziq unlilar va ma'no farqlamaydigan cho'ziq unlilar [Аразкулыев 1961: 24]. Agar unlining cho'ziqligi ma'no farqlashga xizmat qilsa, bunday cho'ziqlik fonematik yoki differensial cho'ziqlik deyiladi. Agar unlining cho'ziqligi ma'no farqlashga xizmat qilmasa, bunday cho'ziqlik nofonematik yoki nodifferensial cho'ziqlik deyiladi [Xudayguliyev 1992: 93].

Aytilganidek, qadimgi birlamchi cho'ziqlik turkman tilida yaxshigina saqlangan. Shu jumladan, Xorazm dialektal zonasidagi turkman shevalarida ham unlilar cho'ziqligi qayd etiladi. To'rtko'l turkmanlari shevalarini o'rgangan olim S.Arazquliyev hudud turkman shevalarini 2 ga ajratib, uzun-qisqalik jihatidan ma'no farqlashiga ko'ra unlilar sostavini I guruhda (qoraqalpoq tili ta'sirli turkman shevalari) 18ta, II guruhda (o'zbek tili ta'sirli turkman shevalari) 15ta unli fonema borligini qayd etadi [Аразкулыев 1961: 24]. I guruh turkman shevalari unlilar sostavi markaziy turkman shevalari va turkman adabiy tilidagi unlilariga yaqin sifatida talqin etilgan. Aytish joizki, turkman adabiy tilida unlilar sostavi 16ta sifatida keltirilsa-da, ammo ilmiy ish va tadqiqotlarda bu masala tugal yechimini topmaganligi kuzatish mumkin. E'tiborli jihati, unli fonemalar sostavining munozaralarga sabab bo'lishi unlilar cho'ziq-qisqaligi bilan bog'liqdir.

Turkman tilidagi cho'ziq va qisqa unli fonemalarning miqdorini aniqlash bahsli mavzulardan biri bo'lib, turli olimlar turlicha talqin etadilar. Unli tovushlar fonema sostavi yuzasidan bildirilgan fikrlar umulashtirilsa, asosan, 3 xil talqin mavjud ekanligi kuzatiladi. Bular turkman adabiy tilida unli fonemalarni 18, 17 va 16ta hisoblovchilardir. 18ta unli fonema bor deguvchilar (N.A.Baskakov, A.Annanurov, S.Kurenov) 9ta qisqa va 9ta uzun fonema borligini tasdiq etsalar, 17ta fonema tarafdorlari esa (masalan, A.Annanurov) 18 fonemadan biri bo'lgan **ä** unlisini alohida fonema hisoblamaydi. A.P.Potseluyevskiy, N.K.Dmitriyev, T.Tojimurodov, M.Xudoyquliyev, B.Xojayev, M.N.Xidirov K.Begenjov, J.Amansariyev, G.Qulmanov, X.Boqiyevlar esa unli tovushlar fonemalar sostavini 16ta hisoblab, **e** va **ä** fonemalarini cho'ziq-qisqaligini alohida fonema emas, balki fonema varianti sifatida keltirganlar.

Ko'rinib turibdiki, cho'ziq-qisqalik jihatidan ko'pchilik olimlar tomonidan e'tirof etilgan 16ta unli fonemaning borligi tan olinsa-da, ammo hozirgacha ilmiy ishlarda, darslik, kitoblarda, asosan,

18 yoki 16ta unli fonema mavjud tarzidagi noaniq talqin davom etib kelmoqda. Sabab shuki, **e** va **ä** fonemasining cho'ziq va qisqa variantlarga ajratilish va ajratilmaslik muammosidir. **e** fonemasi, asosan, qisqa talaffuz etiladi va ba'zi so'zlarda ikkilamchi cho'ziqlik holatida cho'ziq talaffuz qilinib, adabiy tilda so'zning ma'nosini farqlamaydi va bu cho'ziqlik adabiy me'yor sifatida qabul qilinmagan. Masalan: *geler* > *ge:r*, *Sähet* > *Sähe:dow*, *Kömek* > *Köme:kow*.

Shevalarda mustasno sifatida *geler* so'zi (fe'l)ning I undoshi ba'zi dialektlarda tushirilib, *ge:r* shaklida aytilishi hamda ma'no jihatidan *ger* (kirmoq) so'ziga omonim bo'lishi mumkin [Худайкулыев 1992: 30]. **ä** fonemasi esa cho'ziq talaffuz qilinadi, ba'zi o'rinlarda, asosan, o'zlashgan va qo'shma so'zlarda qisqa talaffuz shakli mavjud. Masalan: *ähli*, *säher*, *şäher*, *äkel*, *akit*, *äber*.

Fonologik jihatdan, ma'no farqlash vazifasini bajaruvchi lisoniy sathga nisbatan alohida fonema maqomini berish nuqtayi nazaridan kelib chiqadigan bo'lsak, biz ham turkman adabiy tilida aksar olimlar tomonidan bildirilgan 16ta (8ta qisqa: **a, o, ö, u, ü, y, i, e** va 8ta cho'ziq: **a:, o:, ö:, u:, ü:, y:, i:, ä:**) fonemalarni qat'iylashtirish tarafdorimiz. **e** fonemasining cho'ziq varianti, asosan, og'zaki nutq sharoitidan kelib chiqqan holda ikkilamchi cho'ziqlik asosidagi undoshlarning tushirilishi natijasida ro'y beradi. **ä:** fonemasining qisqa varianti esa, ko'p hollarda, so'zlarning qisqartirilib talaffuz qilinishi va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi. Shu holatlardan kelib chiqib, **e** unlisining cho'ziq va **ä:** fonemasining qisqa talaffuz qilinishini fonemalarning variantlari sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.

Aytish joizki, o'zbek adabiy tilida 6ta unlining mavjudligi qat'iy ravishda belgilab qo'yilgan bo'lib, darslik, qo'llanma kitoblarda shu aniq talqin keltiriladi. Lekin tadqiqotchilar tomonidan unlilarning sonini belgilash yuzasidan munozaralar turkman tilidagi kabi hanuz davom etmoqda. Xususan, B.To'ychiboyev, X.Doniyorov, M.Mirtojiev va boshqalarning tadqiqotlari fikrimiz isbotidir.

Demak, Xorazm dialektal zonasidagi o'zbek va turkman tillarida unlililarning cho'ziqligi xarakterli bo'lib, ularning soni 16-17tagacha uchrashi kuzatiladi. Ammo F.Abdullayev ta'kidlaganidek, Xorazm o'g'uz shevalarida unlilar miqdor belgisiga ko'ra, 17ta bo'lsa-da, ammo fonologik jihatdan **ъ:, ә:, Ү:** unlilarining cho'ziqligi ma'no farqlamaydi va fonologik jihatdan unlilarning soni 14taga tushadi. O'zbek shevalaridan farqli o'laroq, turkman shevalarida cho'ziqlik unlilar miqdor belgisiga ko'ra, 15-18tagacha uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров узбекского язык. Дисс... фил. н. Ташкент, 1961.
2. Абдуллаев Ф. Қарноқ шевасининг фонетикасидан // О'ТА. – Т: 1965. № 6. – Б. 17-22.
3. Абдуллаев Ф. О'збек тилининг о'г'уз лаҳжаси. – Тошкент, 1976.
4. Абдуллаев Ф. Cho'ziq unliларнинг табиати то'g'рисида // О'ТА. – Т: 1959. № 3. – Б. 27-33.
5. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
6. Амансарыев А. Ж. Түркмен диалектологиясы. – Ашгабат: Түркменистан, 1970.
7. Амансарыев Ж., Гулманов Г. Лингвистик терминлериң русча-туркменче справочниги. - Ашгабат: Магарыф, 1981.
8. Аннануров А. Чекимли фонемаларың габатлашмасы боюнча эрсары диалектиниң эсасы айратынлыклары // ТССР БИА-ның хабарлары. – Ашгабат, 1970. № 5. – Б. 62.
9. Аннануров А. Дил билиминиң эсаслары. – Ашгабат, 1971.
10. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. – Ашгабат, 1961.

11. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
12. Багыев Х. Туркмен дилинде комбинатор сес уйтгетмелери. – Ашгабат : ТДУ, 1985.
13. Баскаков Н.А. Об особенностях говора северокавказских туркмен. – М. – Л., 1949.
14. Бётлингк О.Н. О языке якутов. – Санкт-Петербург, 1848-1851.
15. Budenz József. Khivai tatárság // Nyelvtudományi közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi bizottsága. Negyedik kötet. – Pesten: 1865. – В. 269-331.
- 16.
17. Данияров Х. Опыт изучения джекающих (кыпчакских) диалектов в сравнении с узбекским литературным языком (на материалах Самаркандской и Джизакской областей), Ташкент, Изд-во Фан УзССР, 1975.
18. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. – Ташкент: Фан, 1975.
19. Дмитриев Н.К. Долгие гласные туркменском языке. – Ашгабат, 1955.
20. Дыбо А. В. О первичных долготах в тюркских языках // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. Т. 13, вып. 1. С. 5–20. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-pervichnyh-dolgotah-v-tyurkskih-yazykah/viewer>
21. Foy K. Türkische Vokalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend. In: MSOS WAS 3. -Berlin, 1900. -P. 180-215.
22. Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki: Société finno-ougrienne, 1912.
23. Grønbech V. P. Forstudier til tyrkisk lydhistorie. - København: Lehmann og Stages, 1902.
24. Жамолхонов Н. О'збек тилининг назарий фонетикаси. – Т.: 2009.
25. Cevat E. Türkçede uzun vokallar (ünsüller) // Türk Dili-Belleten. – Istanbul, 1946. № 3.
26. Куренов С. Туркмен дилиниң узын ве гысга чекимлилери. – Ашгабат: Ылым, 1974.
27. Ligeti L. *Les voyelles longues en moghol* // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1964. № 17. – P. 1-48.
28. Махмудов Қ. Ёзма манбаларда бирламчи чо'зиқ унлилар // О'ТА. – Тошкент, 1983. № 5. – Б. 11-14.
29. Махмудов Қ. Чо'зиқ унлилар со'нгги ҳодисами? // О'ТА. – Тошкент, 1991. № 6. – Б. 29-34.
30. Миртожиев М. О'збек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
31. Menges K. Einige Bemerkungin zur vergleichende Grammatik des Türkmenischen // Archiv Orientální. – Praga, 1938. № 11. -P. 7–34.
32. Németh G. *Die langen Vokale im Jakutischen* // Keleti Szemle = Revue Orientale Pour les Etudes Ouralo-Altaïques : Közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből. – Budapest, 1915. – P. 150-164.
33. Поливанов Е.Д. К вопросу об общетурецком долготе гласных // Средне-азиатского государственного университета. Ташкент, 1924.
34. Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в общетурецком праязыке // Доклады АН ССР. 1927. -С. 141-153.
35. Поливанов Е.Д. Фонетическая система говора кышлака Икан (Туркестанский уезд). Известия АН ССР. 1929. № 7. – С. 528.
36. Поливанов Е.Д. Образцы неиранизованных (сингармонистических) говоров узбекского языка. Известия АН ССР. 1929. № 7. – С. 514.
37. Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Известия Российской Академии Наук. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, 289–314.
38. Поцелуевский А.П. Фонетика туркменского языка. – Ашхабад, 1936.
39. Pedersen H. Türkische Lautgesetze // ZDMG. – Leipzig: 1903. № 57. – P. 535-561.

40. Radloff W. Phonetik der Nördlichen Türksprachen. -Leipzig: T.O. Weigel's Verlag, 1882.
41. Radloff W. Zur geschichte der türkischen vocalsystems // ИЗВѢСТІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУК'. 1901. АПРѢЛ. Т. XIV, № 4.
42. Ramstedt G. J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja= Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1922. № 38,1. – P. 34.
43. Räsänen A.M. Über die langen Vokale der türkischen Lenhwörter im Ungarischen // FUF. – Helsinki, 1937. XXIV, Heft 1-3. – P. 246-255.
44. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. О'збек диалектологияси (Фонетика, морфология, лексика). Тошкент, 1962.
45. Тəchмырадов Т., Худайгулыев М. Хəзирки заман туркмен əдеби дилиниң фонетикасы. - Ашгабат: Ёлым, 1970.
46. Teken T. Türk dillerinde birincil uzun ünlüler. – Ankara, 1995.
47. Хидралиева З. О'збек тилининг Иқон шеvasи. Фил. ф. ф. д. ... Дисс. – Тошкент, 2023.
48. Хыдыров М.Н., Бегенжов К. Туркмен дилиниң фонетикасы.-Ашгабат: ТДУ, 1977.
49. Худайгулыев М. Хəзирки заман туркмен дили. Фонетика. – Ашгабат: Туран, 1992.
50. Худайкулиев М., Ходжаев Б. Некоторые вопросы развития туркменского литературного языка в советскую эпоху. - Ашхабад: Ёлым, 1967.
51. Щербак А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания. – Москва, 1967. № 6. – С. 34-47.
52. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: «Наука», 1970.

SURXONDARYO TEOTOPONIMLARDA LINGVOMADANIY KODLAR IFODASI

EXPRESSION OF LINGO-CULTURAL CODES IN SURKHONDARYO TEOTOPONYMS

Turdiqulov Sherzod Duminovich,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotation. *Many monographs devoted to the analysis of the toponymy of a number of regions of Uzbekistan from a linguistic, historical and typological point of view were published, researches were carried out, explanatory dictionaries of toponyms were compiled. Nevertheless, the issue of the study of linguistically distinct teotoponyms among toponyms has not been resolved. The expression of lingo-cultural codes in teotoponyms is considered a demanding area of research.*

Key words: *toponyms, teotoponyms, lingo-cultural code, attributive code, Ayribobo teotoponymy, Oqostona bobo mausoleum.*

O'zbek teolingvistikasining ko'zga ko'ringan tilshunos olimlaridan biri, professor M.R.Galiyeva til va dinning o'zaro munosabatiga to'xtalib, mazkur masala lingvistik tadqiqotlar tarixining barcha davrlarida (Paninining sakkiz kitobi, Arab tilshunosligi, Par-Royal grammatikasi, klassik va som filologiyasi, ekzegetika va germeneytika, leksikografiya va tarjimashunoslikning paydo bo'lishi). Mazkur tadqiqotlarning vujudga kelishiga diniy ehtiyojlar, xususan: 1) muqaddas diniy kitoblardagi o'lik tillar va tirik tillar o'rtasidagi farqlarni tushuntirish zarurati; 2) dinlar turli mamlakatlarda tarqalishi uchun muqaddas diniy kitoblarni tarjima va talqin qilish ehtiyoji; 3) ibodat

tillarining muayyan din tarqalgan hududda asosiy til sifatida ishlatilishi (veda, avesto, arab, grek, lotin, venyan, qadimgi slavyan) kuzatilganini qayd etadi [Galiyeva, M.R.2019].

Surxondaryo teotoponimlari shartli ravishda quyidagi lingvomadaniy kodlarga bo'linadi: Naturalistik – biomorf kod; Antropomorf kod; Fitomorf kod; Zoonim kod; Mifo-teonim kod; Madaniy (fazoviy) kod; Landshaftli kod; Topomorf kod; Atributiv kod; Etnomorf kod. Tubanda Atributiv kodli teotoponimlar xususida fikr yuritamiz.

Atributiv kodli teotoponimlar

Ayribobo teotoponimi – Sherobod tumani Kampirtepa qishlog'i yaqinidagi Mechilisoy degan joy atrofida, O'zbekiston va Turkmaniston Respublikalari chegarasida, Ko'hitang tog'ining eng baland nuqtasidagi (dengiz sathidan 3260-3300 metr) ramziy qabr. Qabr faqat toshlar uyumidan iborat. O'zbekiston tomonidan bu yerga chiqish juda mashaqqatli, ya'ni tik qoyadan iborat tog'.

Mahalliy aholi yoz oylarida ziyoratgohning etagida, chashma buloqlar yonida, katta archalar tagida Qur'on tilovat qilishadi, savobi barokatini Ayribobo (ota)ga bag'ishlashib, Allohdan umriga, joniga, moliga, farzandlariga, ekin-tekininga omonlik va baraka so'rashadi. Ayniqsa, Haj safariga ketayotgan kishilar Erannarbobo (Ervalibobo) va Ayribobo ziyoratgohlarini ziyorat qilishib, keyin yo'lga otlanishadi. Erannarbobo va Ayriboboni uch marta ziyorat qilgan qishining haji qabul bo'ladi, degan.

Ayribobo tepaligiga hamma ham chiqa olmaydi. Bir ichi kovak katta tosh bor, shundoq bir tomoni zovlik joyda joylashgan. Shu tosh orasidan uch marta o'tish kerak bo'ladi. Kimning niyati pok, qalbi toza bo'lsa, bemalol o'tib ketadi. Aksi bo'lsa, har qancha urinmasin, toshlar orasidan o'ta olmaydi, garchi u ozg'in bo'lsa ham.

Rivoyatlarga ko'ra, Hazrati Nuh Allayhissalom kemasining uchi shu tog'ning qoyasiga tekkanidan, bu ziyoratgoh *Ayribobo* deb nom olgan.

Oqostona bobo maqbarasi

Manbalarda bu yodgorlikning 10 asr oxiri – 11 asr boshlarida qurilganligi qayd etiladi. Ularning ayrimlarida mazkur teotoponimning joylashuv o'rnini Surxondaryo viloyati Uzun tumani Telpakchinor qishlog'i deb ko'rsatilsa, ba'zilarida esa Surxon daryosining chap qirg'og'ida joylashgan Serharakat mahallasi ko'rsatiladi.

Tarixchi olim G.A.Pugachenkovaning ta'kidlashicha, Oqostona bobo qishlog'idagi Oqostona bobo ziyoratgohi mashhur sahoba, roviy, faqihlardan biri bo'lgan Abdurahmon ibn Sahr al-Davsiy – Abu Hurayra (602–679) nomi bilan bog'liq [Pugachenkova, 1960:24]. Naqlga ko'ra, Oq Ostona bobo maqbarasi avliyoning qabridan olingan bir siqim tuproq ko'milgan joyda qurilgan.

Abu Hurayra kultining tarqalishi hadis ilmining Markaziy Osiyoda VIII–IX asrlarda rivojlanishi va muvaffaqiyat qozonishi bilan bog'liqdir. Har holda, G.A.Pugachenkova ham bu joyning dastlab masjid, so'ng maqbara vazifasini o'tay boshlagani haqida xabar beradi [Arapov., Tuychiyeva, Bulatov, 2002:12-15].

Maqbara nomining kelib chiqishi toponimlar hosil bo'lishining murakkab tipiga xos bo'lib, birikma komponentlari o'rtasida derivativ aloqa kuzatilmaydi. Chunki appelyativning predmetli kod orqali ifodasi *bobo* leksemasi bilan mazmuniy bog'lanishga ega emas. To'g'ri, o'zbek antroponimlari orasida *O'roq*, *Bolta*, *Temir*, *Qilich*, *Tesha* singari predmetli kod orqali in'ikos topganlari mavjud, biroq *Oq ostona bobo* birikmasi mahalliy hudud kesimida ramziy ma'noda qad rostlagan maqbaraning appelyativ sifatida shaxs nomiga o'tganini va u orqali joy nomining yuzaga kelganini ko'rsatmoqda.

Tadqiqotchilar A.V.Arapov, Yu.G.Tuychiyeva, M.S.Bulatovlar Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Ibn Sino, Al-Farg'oni qarashlari, shuningdek, tarixchi olimlar: G.A.Pugachenkova [Pugachenkova, 1987:], Z.A.Xakimov, I.F.Borodina [Borodina I.F.1973] larning izlanishlari asosida maqbaraga bitilgan naqshlarni semantik usulda talqin qiladilar. Ya'ni belgilar orasidagi spiralsimon shakl hayotni uning turli jabhalari bilan (o'simliklar, hayvonlar dunyosi, insoniyat bilan birga) aks

ettiradi. Spiral – hayot. Bu borada A.V.Arapov, Yu.G.Tuychiyeva, M.S.Bulatovlar spiralsimon shakl(bu ramzda, jumladan, kulcha bo‘lib yotgan ilon, spiralsimon o‘sayotgan paporotnik o‘simligi, suv uyuri yoki quyun ifodalangan bo‘lishi ham mumkin)ning Markaziy Osiyoda to‘kinlik, davlat va hayot ramzini anglatganini ta’kidlaydilar. Xususan, falsafiy asoslarga tayanib esa, spiralning Nomoddiy Aqliy Kuch, Faoliyatdagi Ong va Jahondagi jami jonlarni Yaratuvchiga ishora berishini [Islam: ensiklopedicheskiy slovar. 1991] qayd etib o‘tadilar.

Nurlari bukilgan quyoshsimon belgi esa kosmik Olovni ifodalaydi, bu kosmik quvvatni, harakatni Vujudga keltiruvchi degani bo‘lib, umumiy holda mazkur belgi Fazo markazining ramziy belgisi bo‘lishi mumkin. Tadqiqotchilar uning Islomgacha bo‘lgan davrda bo‘ron hamda svastika shaklida ifoda etilganini taxmin qilishadi. Ushbu unsur Surxondaryo kashtachilik san’atida *falak* nomi bilan qo‘llaniladi.

Yetti qirrali yulduz esa ruhiy muvozanat, fazoning uyg‘un manzarasini aks ettiradi. Qadimgi davrlardan yetti raqamining olam fizik xususiyatlarini ifodalashi aniqlanib, hafta kunlari, samoviy yoritgichlar soni 7 ga teng hisoblangan [Arapov,Tuychiyeva, Bulatov, 2002:12-15].

Islom madaniyatida 7 mukammallik, tugallanganlik belgisini anglatadi: Olamda 7 osmon, 7 zamin va 7 dengiz mavjud; 7 zina jahannamga eltadi, 7 eshik jannatga qarab ochiladi. Haj ibodati Ka’bani 7 marta aylanib ziyorat qilinganda mukammal sanaladi. 7 raqami pifagorchilar davridan buyon mo‘jizaviy-ilohiy kuchga ega deb qaraladi. Ilmiy jihatdan ham bu raqamning mo‘jizaviy xususiyati aniqlanib, bu jihat aylana yuzasini 7 qismga bo‘lishning imkoni yo‘qligida ham isbotlangan [Arapov, Tuychiyeva, Bulatov,2002:12-15].

Biroq biz, aytilganlarga qarshi, bu belgilar va maqbara me’moriy yechimini shialar yo‘nalishining ismoiliylar firqasi mafkurasida talqin etishga mutlaqo qo‘shilmaymiz (-T.Sh.). Chunki tadqiqotchilar ramzlarni sharhlashga doir taxminlarini Islomgacha bo‘lgan davrda qo‘llangan ramzlar talqini bilan qorishtirib yuborganlar va o‘z xulosalariga zid ta’rifni beradilar. Demak, maqbara ismoiliylar tomonidan emas, ungacha bo‘lgan davrda qad rostlagani yoxud maqbara qurilishida qo‘hna me’moriy naqshlarga murojaatlar qilingani haqiqatga yaqinroq bo‘lib chiqadi. Qolaversa, maqbarada makon topgan sag‘anaga mashhur sahoba, roviy, faqihlardan biri bo‘lgan Abdurahmon ibn Sahr al-Davsiy – Abu Hurayra yotgan tuproqdan hok ko‘milganini inobatga olsak, maqbara me’moriy bezaklarining bu tarzda, ya’ni ismoiliylar mafkurasi ta’siridagi talqini o‘zini butkul oqlamay qo‘yadi.

Taxminimizcha, maqbaraning *Oqostona bobo* tarzida nomlanishiga sabab ko‘rsatgan oq gumbaz ramziy ma’noda muqaddas qadamjoni ostonasidan boshlab tavof etish shartini yuklagan. Xalqimizda oq rang poklik ramzi sifatida ulug‘lanishini inobatga olsak, bu me’moriy obida butunicha pok qadamjoy sifatida tushunilgan. Mahalliy aholi sag‘ana ostida muqaddas zotning o‘zi emas, hoki ko‘milganidan mutlaq xabardor bo‘lgani tayin, aks holda maqbara antroponim shaklida yuzaga kelgan bo‘lard. Shunga qaramay, predmetli+atributiv kod aks etgan appellyativning shaxs nomini hosil qilayotgani milliy lingvomadaniyatga xos yana bir betakror jihatni namoyon qilmoqda.

Bundan tashqari Surxondaryo teotonimlari orasida Boysun tumani Kofrun qishlog‘ida joylashgan *Jiydali ota* ziyoratgohi ham uchraydi. Biroq bu toponim hududga doir sof sifatiiy belgini ifoda etganidan (*jiyda+li*), uni shartli ravishda atributiv kod orqali ifodalangan teotonim deb baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Galiyeva M.R. Dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkurning aks etishi: Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg‘ona, 2019.
2. Pugachenkova G.A. Ak-Astana baba // Sovetskaya arxeologiya. – Toshkent, 1960. № 3.

3. Arapov A.V., Tuychiyeva Y.G., Bulatov M.S. Забытый “язык” символов Ак-Астана-Бабы // Моziydan Sado (Exo istorii). – Toshkent, 2002. № 2 (14).
4. Pugachenkova G.A. Iz xudojestvennoy sokroviщnitsy Srednego Vostoka. – Tashkent.: Izd-vo lit. i iskusstva, 1987.
5. Borodina I.F. Mavzoley Astana-baba // Arxitekturnoye Naslediye, N 20, 1973; Xudojestvennaya kultura Sredney Azii. IX-XIII veka. – Tashkent: Izd. lit. i iskusstva, 1983.
6. Islam: ensiklopedicheskiy slovar. – M.: Nauka, Gl. red. vost. lit-ry, 1991.
7. Surxon vohasidagi muqaddas ziyoratgohlar va aholi diniy hayoti. (2-qism) http://old.bukhari.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=2098:termizallama&catid=67:allomalar&Itemid=492&lang=ar.

ABDULLA QODIRIY ASARLARINING LINGVISTIK TAHLILIGA BAG‘ISHLANGAN TADQIQOTLAR

SEARCH DEDICATED TO THE LINGUISTIC ANALYSIS OF ABDULLA QADIRI'S WORKS

Baxodirova Shaxlo Baxodirovna,
*Chirchiq davlat pedagogika
universiteti tayanch doktoranti*

Annotation. *It's time to seriously study and analyze the work of Abdulla Qadiri, his immortal works, give an impartial and full assessment to his creative path, writing skills, our language, attitude to language. The language of all the writer's works is unique, and the language of these works should be seriously studied in the linguistic aspect. Some work is being done to study the works of Abdulla Qadiri from a linguistic point of view. However, it is necessary to continue these works in a very serious and systematic way. Abdulla Qadiri's creativity and works serve as a source and object for many new studies.*

Key words. *Language of artistic work, stylistics, universal language, phraseology, euphemism, dysphemism, linguopoetics.*

Abdulla Qodiriyning o‘zbek tilining boy imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahorati deyarli hamma ziyolilar tomonidan tan olinadi. Ayniqsa, Oybek, Izzat Sultonov, Matyoquv Qo‘shjonov, F.Nasriddinov, P.Qodirov, Tohir Malik, U.Normatov, Y.Tojiyev va yana boshqa ko‘pgina adiblar, olimlarning, shuningdek, boshqa soha vakillarining fikrlari, bu boradagi tadqiqotlari fikrimizni aniq tasdiqlab turadi.

Abdulla Qodiriy asarlarining til xususiyatlari, to‘g‘rirog‘i, adibning umumxalq tilidan foydalanishdagi mahoratini belgilashda ayrim tadqiqotchilarning maxsus ishlari tahlillari ham shakllangan. Demoqchimizki, asarlari tiliga yo‘l-yo‘lakay e’tibor berib o‘tishdan tashqari bu borada maxsus tadqiqotlar ham olib borilgan. Bunday maxsus ishlar qatoriga, albatta, P.Qodirovning “Xalq tili va realistik proza” tadqiqotini hamda, ayniqsa, yozuvchi Tohir Malikning “Ajab saodat” va “Ibrat maktabi” maqolalarini kiritgan bo‘lur edik. Chunki bu ishlarda ham asar matni, undan olingan parchalar tilshunoslik nuqtai nazaridan ham ancha yaxshi tahlil qilinganligi kuzatiladi. Xuddi shunday holatni, ya’ni Abdulla Qodiriy asarlarining tilini ancha jiddiy talqin etgan ishlar qatorida akademik Izzat Sultonovning “Adabiyot nazariyasi” kitobidagi “Badiiy asarning tili” qismida ham kuzatganmiz. Olim “Til- badiiy asar komponenti sifatida”; “Tilning badiiy komponentlari orasidagi

alohida roli”; “Jonli til, adabiy til va badiiy til”, “Badiiy asar tilining xususiyatlari”, “Emotsionallik”, “Mubolag’a”, “Jonlantirish”, “Sifatlash”, “O’xshatish”. “Metafora”, “Metonimiya”, “Intonatsion vositalar”, “Ritm” kabi bo’limlarida “O’tkan kunlar” romanidagi ma’lum parchalarni sharhlaydi-tahlil qiladi. Yuqorida aytilganlardan ma’lum bo’ladiki, P.Qodirov, T.Malik, Y.Tojiyev, F.Nasriddinov, Izzat Sultonovlarning Abdulla Qodiriy asarlari tili borasidagi tahlillari yozuvchi mahoratini ochib berishda asosiy tadqiq namunalari o’tagan. Boshqa tadqiqotlarda bu ishlarga suyanilgan, ular tajribalaridan foydalanilgan.

Abdulla Qodiriy asarlarining tilini maxsus ilmiy tadqiq etish, asosan, mustaqillikdan keyin, yanada aniqrog’i, 2003-yillardan boshlandi. Zamira Choriyeva “Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romanidagi maktublarning lug’aviy-ma’noviy va uslubiy xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoza boshladi va 2006-yilda ishni tugallab himoya qildi. Tadqiqotda Abdulla Qodiriy asarlari tilining o’rganilishi tarixiga qisqasi obzor berilgandan so’ng asosiy e’tibor “O’tkan kunlar” romanidagi ayrim (asosan, to’rtta) maktublarning til xususiyatlari atroficha tahlil qilingan va ana shu tahlillardan kelib chiqib o’n ikki punktdan iborat xulosalar beradi. Oxirgi xulosada tadqiqotchi shunday fikrni aytadi: “maktublar tili yuzasidan olib borgan tahlillarimiz Abdulla Qodiriy o’ziga xos, xassos so’z san’atkori, haqli ravishda yangi davr o’zbek adabiy tilining asoschilaridan biri ekanligini to’la tasdiqlaydi. Bu, ayniqsa, maktublar tilida zargarona tanlangan va qo’llangan so’zlar, frazemalar, badiiy tasvir vositalarida yorqin ifodasini topgan” (NDA., T., 2006, 17-bet). Albatta, bu xulosa jiddiy tahlillar natijasida chiqarilgandir. Dissertant mavzu doirasida turli jurnallar va to’plamlarda sakkizta ilmiy maqola ham e’lon qilgan.

2007-yili Lazokat Jalolova “Abdulla Qodiriy “O’tgan kunlar” romanining lingvistik tadqiqi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ishning “kirish” qismi “o’zbek adabiy tili taraqqiyotida Abdulla Qodiriyning o’rni” tarzida belgilangan. Asosiy qismda “O’tkan kunlar” romanining leksik xususiyatlari”, “O’tgan kunlar” romanining fonetik va morfologik xususiyatlari”, “O’tgan kunlar” romanining sintaktik xususiyatlari” tahlil qilingan. Ishning oxirida tahlillardan kelib chiqqan holda to’qqiz punktdan iborat xulosa beradi. Xulosalardan na’muna sifatida ikkitasini qayd etib o’tamiz:

Abdulla Qodiriy o’zbek romanchiligining yalovbardori va klassik eski o’zbek adabiy tilidan hozirgi o’zbek adabiy tiliga o’tish jarayonining boshlovchisi bo’lganligi sababli, “O’tkan kunlar” asarida fe’l nisbat shakllarining, funksional va analitik shakllarning, ismlardagi kelishik va egalik shakllarining, ko’plik va shaxs-son, yasovchi qo’shimchalarning va yuklamalarning okkazonal, faqat shu davrga xos qo’llanishlari ko’plab uchraydi;

Abdulla Qodiriy romanda noverbal vositalarning lisoniy ifodalarini tanlab ishlatib, o’zbek tilining pragmatik imkoniyatlari, o’zbek tilining nutqiy etiketlarini namoyon etishda katta xizmat qiladi.

Tadqiqotchi mavzu doirasida, ish jarayonida, o’n uchta maqolani turli jurnallar va ilmiy to’plamlarda nashr etdi. Bu maqolalar Abdulla Qodiriy mahoratini ochishga qaratilgan.

2009-yili Xurshida Qodirova “Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Tadqiqotchi “Abdulla Qodiriy asarlari tili lingvistik va lingvopoetik muammo sifatida”-,degan masalani qo’yadi va buni evfemik hamda disfemik ma’noli birliklarning talqini asosida yoritishga kirishadi. Evfemizm va disfemizmlarning Abdulla Qodiriy asarlarida qo’llanish vazifalar haqida batafsil ma’lumotlar beriladi, tahlillar asosida ishning oxirida o’n bir punktdan iborat xulosalar beriladi. Tadqiqotchi ish jarayoni davrida turli jurnallar va ilmiy to’plamlarda 20 dan ortiq ilmiy maqolalar e’lon qiladi, xulosalari o’rinli.

O’zbek tilshunosligida Abdulla Qodiriy asarlari tilini o’rganish shu tariqa davom etyapti. Qilingan ishlarda, kuzatilyaptiki, tadqiqotchilar o’z imkoniyatlari darajasida Abdulla Qodiriy asarlarining o’ziga xos tilini, to’g’rirog’i, yozuvchining o’zbek tili imkoniyatlaridan o’ziga xos

tarzda foydalana olish mahoratini yoritishga harakat qilganlar. Ko‘rinadiki, ko‘proq yozuvchining “O‘tkan kunlar” romani tiliga e’tibor qaratilgan. Zero, ko‘p tadqiqotchilar, olimlar va ziyolilarning ta’kidlashicha ham, bu roman tilini ishlashda Abdulla Qodiriy yuksak mahorat ko‘rsatgan. Shunga qaramay, hali “O‘tkan kunlar” romanining tili hamma jihatlariga ko‘ra mukammal ishlab chiqilgan emas. Haqiqatan ham, bu asardagi frazeologizmlar, hamda o‘zlashma leksika, xalq tiliga oid leksika, professionalizmlar, sinonim, omonim, kabi birliklar, qolaversa, dialektizmlar, morfologik ko‘rsatkichlarning ishlatilishi (fe’l nisbat shakllarining, son shakllari, shaxs-son shakllari, kelishik, egalik ko‘rsatkichlari va boshqalar), so‘z birikmalari, gaplar, ularning turlari, qo‘llanilishi, uyushiq va boshqa bo‘laklar, undalmalar kabilarning ishlatilishi kabi barcha sintaktik jihatlar – “O‘tkan kunlar” morfologiyasi va sintaksisi, asardagi lakunar birliklar kabi masalalar o‘z tadqiqotchilarini kutayпти. Yozuvchining boshqa barcha asarlari tili o‘ziga xos bo‘lib, bu asarlar tili ham jiddiy tadqiqi etilishi lozim. Jumladan, hajviy asarlarining tili alohida tadqiqotlar obyekti bo‘lishi mumkin. Hatto yozuvchining tanqidlarga javob tarzida yozilgan maqolalari, kichik asarlari tili ham o‘rganilishga arziydi.

2023-yilda Abdurazzoqov Eldor “Abdulla Qodiriy romanlari tilining o‘ziga xos xususiyatlari” mavzusidagi ilmiy ishni himoya qildi. Tadqiqotda “Abdulla Qodiriyning to‘liqsiz gaplarni ifodalash mahorati” ochib berilgan. Ushbu tadqiqotda yozuvchining turli o‘rinlarda turli gap bo‘laklarini tushirib qo‘llashi misollar orqali yoritilgan. Tadqiqotda “Abdulla Qodiriy romanlarida sodda gapning ifodalanishi” nomli birinchi faslida romanlar matnida qo‘llangan sodda yoyiq, sodda yig‘iq, egali va egasiz gaplarning ifoda imkoniyatlari yoritilgan. Dissertatsiyada A.Qodiriy romanlari matnida qo‘llangan modal so‘zlarning ham funksional-stilistik xususiyatlari ochib berilgan.

Bundan tashqari Surayyo Ziyotova “Mehrobdan chayon”da qo‘llanilgan frazeologik birliklar va ularning uslubiy xususiyatlari”, Djalolova L.O. “Abdulla Qodiriyning o‘tgan kunlar romanining lingvistik tadqiqi” kabi ilmiy tadqiqot ishlarni ham misol qilib keltirishimiz mumkin.

Xullas, Abdulla Qodiriy asarlarini tili jihatdan o‘rganish bo‘yicha ma’lum ishlar qilinyapti. Biroq bu ishlar juda jiddiy tarzda, tizimli bir yo‘nalishda davom ettirilishi zaruriyati bor.

Umuman olganda, Abdulla Qodiriyning hayoti, ijodiy faoliyati, asarlarining adabiyotshunoslik va tilshunoslik yo‘nalishlari bo‘yicha chuqur va tizimli tadqiq etilishi boshlanganligi quvonarli holdir. Bu borada yana shuni aytish mumkinki, yozuvchining hayoti, ijodiy faoliyati va asarlari tilining o‘rganilishini shartli tarzda uch bosqichga ajratish mumkin: 1) Abdulla Qodiriy hayotlik davrida o‘rganish (20-30 yillarda o‘rganish). Bu davrda asosan, M.Sheverdin, Sotti Husayn, Oybek, J.Sharifiy va O.Sharafitdinovlarning ishlarini va Miyon buzruk Solihovning “Mehrobdan chayon” romani haqidagi tanqidiy maqolasi (1929-y.,1,2 aprel sonlari – “Sharq haqiqati” gazetasi) kabi ishlarni ko‘rsatish mumkin; 2) Abdulla Qodiriy rasmiy oqlangandan keyin uning hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish (1957-yillardan to mustaqillikacha bo‘lgan davr). Ya’ni sho‘rolar hokimiyati davrida Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, A.Qodiriy va boshqalar rasman oqlangan bo‘lishiga qaramay, ular ijodini jiddiy o‘rganish ma’lum darajada hadiksirashlar bilan davom etgan davr. Bu davrda adib ijodini o‘rganishda olimlar, bizning kuzatishimizcha, ikki guruhga ajralganlar: o‘rganishga, xolis baho berishga jiddiy kirishishni yoqlovchilar: (Ozod Sharafitdinov, N.Xudoyberganov va boshqalar) ehtiyotkorlik bilan o‘rganishni yoki yaxshisi, o‘rganmaslikni ma’qul ko‘ruvchilar (nomlarini aytmay qo‘ya qolamiz) kabi. Bu alohida masala. 3)mustaqillik davrida Abdulla Qodiriy ijodi, asarlari tili bo‘yicha keng miqyosda tadqiqotlar boshlab yuborilganligi kuzatiladi. Abdulla Qodiriy ijodiy faoliyatini o‘rganishda, ayniqsa, adibning o‘g‘li Habibullo Qodiriyning 1938-yilda to‘ldirilgan holda nashr etilgan “Otam haqida” asari muhim omil vazifasini o‘taganligini alohida ta’kidlash lozim. Mustaqillik davrida Abdulla Qodiriy ijodini keng miqyosda xolis o‘rganishga ana shu xotira kitobidagi fikrlar turtki bo‘ldi, deyish mumkin.

Mustaqillik davrida o'rganishning keng miqyos olishida Qodiriyning nabirasi Sherkon Qodiriy tashabbusi bilan nashr etilgan "Qodiriyni qo'msab" yodnomasi (1994-y) hamda O'zbekiston Milliy universiteti hozirgi o'zbek adabiyoti kafedrasida huzuridagi ilmiy guruh tomonidan tuzilgan "Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi" majmuasi katta omil vazifasini o'tadi. Ana shundan keyin Abdulla Qodiriy ijodini o'rganishga, asarlarini turli jihatlariga ko'ra chuqur tahlil qilishga kirishildi. 2004-yili "Adabiyot, badiiyat, abadiyat" majmuasi, 2007-yili "Abdulla Qodiriy-Diyori bakr" nashr etildi. Bu kitobda yozuvchi ijodiga taalluqli she'rlar, kichik asarlari imkon doirasida to'plab berildi, o'quvchilar uning ijodidan to'la bahramand bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза, –Т.: 1973.
2. Насриддинов Ф. "Маҳорат жилолари" (рисола), "Билим жамияти", №18, 1974.
3. Қодирий Х. "Отам ҳақида", – Т.: 1989.
4. Раҳмон В. "Ўзбек романчилигининг шоҳ асарлари" ("Адабиёт, бадият, абдиёт", Т., 2004.)
5. Тожиёв Ё. "Тил жозибаси" (А.Б.А., Т., 2004 й.)
6. Норматов У. "Қодирийнинг сўнгги илтижоси". – Т.: 2014.
7. Қўчқортёев И. "А. Қодирий асарларининг тили ҳақида" (Ўзбек тили ва стилистикаси) – Т.: 1972.
8. Қаҳҳорова Х. "Абдулла Қодирий фразеологияси", номзод.дисс. Т., 1985.
9. Choriyeva Z. T. "Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi maktublarning lug'aviy, ma'naviy va uslubiy xususiyatlari". – Т.: 2006.
10. Jalolova L. O. "Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanining lingvistik tadqiqi" – Т.: 2007.
11. Qodirova X. B. "Abdulla Qodiriyning efemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati" – Т.: 2009.
12. Abdurazzoqov E. "Abdulla Qodiriy romanlari tilining o'ziga xos xususiyatlari", –Т.: 2023.

XORAZM SHEVALARI ZARGARLIK LEKSIKASIDAGI XOMASHYO NOMLARINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

NAMES OF RAW MATERIALS IN JEWELRY OF KHOREZM DIALECTS LEXICAL FEATURES

*Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi,
Urganch davlat universiteti doktranti,
Filologiya fakulteti o'qituvchisi*

Annotation. *In this article, the names of raw materials used in existing jewelry activities in the Khorezm dialect were studied. These raw names were lexically analyzed.*

Key words: *correlation between the literary language and the Khorezm dialect in the names of jewelry raw materials, jewelry lexicon, names of raw materials, precious stone, jewels.*

Xorazm shevalari leksikasida zargarlik buyumlarini tayyorlash uchun ishlatiladigan xomashyolarning nomlarini ifodalovchi terminlar ham alohida guruhni tashkil qiladi. Ushbu zargarlik xomashyolari nomlari ham o'zbek adabiy tilidan u darajada farqlanmaydi, faqat ba'zi

fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi.

Zargarlik zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash uchun zargarlar, asosan, qimmatbaho ma'dan va toshlardan foydalanadilar. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, qadimgi davrlarda tosh va chig'anoqlardan munchoq va shokilalar tayyorlangan.

Hozirgi o'zbek adabiy tili va Xorazm shevalarida zargarlik buyumlarini tayyorlashda qo'llanadigan quyidagi xomashyolar hamda ularni ifodalaydigan terminlar ishlatiladi: chig'anoq, tilla, oltin, mis, birinch, qalay, mis va qo'rg'oshin qotishmasi, dur, marjon, munchoq, zumrad, sadaf, feruza, billur, tonaz va boshqalar.

Biz quyida zargarlikda ishlatiladigan xomashyo nomlariga alohida to'xtalamiz.

XVIII asrda zargarlikda asosiy material *tilla* (tilla), *kümüš* (kumush), har xil qotishmalar, bronza, *čaqmaq taš* (chaqmoq tosh) va rangli toshlar ishlatilgan. Eng ko'p ishlatiladigan narsa *altin* (oltin) va *kümüš* (kumush)dir [Axmerov, 1992:176]. XIX asrga kelib zargarlikda oltin ishlatish ko'paydi. Zargarlik ishlarida chaqmoq toshlar, rangli toshlar va dengiz tuhfalari ishlatilar edi.

Umuman olganda, bularning hammasi **javohirlar** deb yuritiladi. Javohirlar zargarlikda qimmatbaho tosh hisoblanadi. Ular chiroyliligi, rangining tiniqligi, bir xilligi, yaltiroqligi, tovlanishi, qattiqligi, turli rangda o'zgarishi va boshqa xususiyatlarga ega. Ular 3 darajaga bo'linadi:

- birinchi darajali qimmatbaho toshlarga olmos, sapfir, zumrad, yoqut, aleksandrit, shpinel, evklaz, oltin, platina, marvarid;

- ikkinchi darajali qimmatbaho toshlarga akvamarin, topaz, vorobevit, geliodor, qizil turmalin, demantoid, ametist, pirop, almendin, sirkon, opal uvarovit;

- uchinchi darajali qimmatbaho toshlarga nefrit, yoqutlar, feruza, kordierit, gagat, qahrabo, malaxit, kianit, epidot, billur, sitrin, xaltsedon, agat, aqiq, serdolik, prenit, lojuvard, flyuorit, andaluzit, deopsid va boshqalar kiradi [Yunusxo'jayev, 2005:58].

Zürxäl (zarxal) – xal turi; ezib suyultirilgan oltin kukuni. Amaliy san'at (ayniqsa zargarlik)da narsa (buyum)larning yuzasiga surtiladi (yugurtiraladi) va aynan shunday usulda ishlangan buyum ham zarxal deb ataladi (masalan, yuziga zarxal yugurtirilgan kumush isirg'a—zarxal isirg'a) [O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006:90].

Ziyiräk (zig'irak) – zargarlik bezak yaratish usuli. Isirg'a (jumladan qashqarboldoq) panjarasi oraliq'iga, uzuk va boshqalarda bezak hosil qilib o'rnatiladigan tilla yoki kumushdan ishlangan mayda dumaloq donachalar.

Almas (olmos) – (grekcha - adamas - yengilmas) - kristall ko'rinishida, grafitdan tashkil topgan. Odatda, kristallar oktaedra shaklida bo'lib, rangsiz, ko'pincha sarg'ishroq, zangariroq, ko'kish va boshqa ranglarda tovlanishi mumkin [Yunusxo'jayev, 2005:62]. Rangli olmoslar juda kam uchraydi, qora rangdagisi esa deyarli uchramaydi. Olmoslardan loyqa va nur o'tkazmaydigan olmoslar ham uchraydi. Tiniq krisstalli olmoslarda turli o'yiqli burchaklar va darzlar bo'lishi mumkin, bu uning narxi pasayishiga olib keladi. Bu materiallar orasida eng kattasi hisoblanadi.

Brilljant (brilliant) – qirralangan olmos. Tosh qirralangandan so'ng, unda nurlar yoqimli va go'zal kamalakning hamma nurini o'zida qamrab jilolanadi. Brilliantlar og'irligi bo'yicha: mayda - 0,5 karatgacha, o'rta 0,5-1,0 karatli va yirik 1 karatdan katta guruhlariga bo'linadi. Mayda va juda mayda toshlar atirgul yoki hoshiyali qirralanadi, qolganlarining hammasi brilliantli qirralanadi [Axmerov, 1992:176].

Jaqut (yoqut) – kristallangan alyumin oksidi (glinozem) yoki qizil rangdagi korund. U pushtirangdan turlicha ko'rinishdagi tiniq qizil ranglarda tovlanadi. Yoqutning yaltirashi olmosdan shisha ko'rinishigacha bo'lishi mumkin. Yoqut -la'l, ruscha rubin. Zargarlikda ishlatiladigan chaqmoq toshlar turiga kiradi. Tilla taqinchoqlarda juda keng qo'llaniladi [Hasanov, 2003:65].

Yoqut vaboni daf qiladi, degan aqida ham bo'lgan. Undan oybaldoq ko'rinishidagi isirg'a va boshqa taqinchoqlar yasalgan.

Jantar – za'far yoki ja'far sehriga tosh, tabiatda g'orlarda topiladi. Bu tosh bo'yinda osib

yurilsa, jangda g'olib bo'lishadi degan qarash bo'lgan. Agarda chayon yoki ilon chaqib olsa, o'sha joyga shu toshni qo'ysa, og'riqni o'sha zahoti to'xtatadi va tez tuzatadi. Zargarlikda zargarlik buyumlarini ishlashda foydalaniladi.

Märvärid (marvarid) – dumaloq noaniq shaklli donacha, tuguncha. Marvarid – kalsiy karbonatining qattiq birikmasi. Marvaridning shakli, mollyuskalik vaqtida tarkibiga joylashgan begona jismning shakliga bog'liq bo'lib, bu jismning atrofiga sadaf qoplanadi.

Dūr (dur) – xitoy tilidan olingan bo'lib, uni *inju* deb yuritishadi. U chuchuk suvli dengizlarda yashaydigan chig'anoqlardan topilgan. Dur sharsimon yoki noto'g'ri shakldan iborat bo'lib, turli xil tovlanadi. Uning kattaligi kaptar tuxumidek bo'lganlari eng qimmatbaho hisoblanadi. Dur zargarlikda ishlatiladigan eng qimmatbaho material hisoblanadi.

Sapfir (sapfir) — titan va temir oksidlari ta'sirida ko'k rangga ega korund. Sapfirning tovlanishi och havorangdan turlicha ko'rinishdagi to'q ko'k ranggacha bo'lishi mumkin. Lekin sariq va yashil sapfirilar ham uchraydi. Rangsiz korundlar, oq sapfir yoki sharqiy olmos deb ataladi. Sapfir juda qattiq, olmos singari yaltiroq. Sapfir bir qancha ko'rinishlarda - brilliantli, pog'onali, agarda rangi juda quyuq bo'lsa - qubba ko'rinishda qirralanadi. Oltin taqinchoqlarga o'rnatiladi.

Zümrüd (zumrad) (yunoncha. smaradgos) — mineral, bershining to'q yashil turi. Chiroyli tovlanishi, yaxshi jilolanishi, shaffofligi, kristall shaklining chiroyliligi bilan qimmatbaho toshlar ichida birinchi darajali hisoblanadi. Zumradning darz ketmagan shaffof, massasi 5 karatdan ortiq bo'lgan xili, shunga teng bo'lgan olmosdan qimmatroq turadi. Zumradning konlari kam. Asosiy konlari Rossiya (Ural), JAR (Transvaal), Kolumbiya (Muso)da bor. Zumraddan qimmatbaho taqinchoqlar va bezaklar tayyorlanadi. Zumrad — maysa singari chiroyli yashil rangga ega. Zumrad qadim zamonlardan qo'llanib kelinayotgan tosh bo'lib, ko'p hollarda brilliant bilan birga taqinchoqlarga o'rnatiladi [Axmerov, 1992:172].

Akvamarin (akvamarin) (lotincha - dengiz suvi) — toshi juda tiniq, kuchli shisha singari yaltiroq, mo'rt. Uning rangi sezilarsiz havo rangdan quyuq yashilhavo ranggacha o'zgarishi mumkin. Kimyoviy chidamli. Qirralangan akvamarinda nur ajoyib tovlanadi, odatda ular brilliant ko'rinishida tayyorlanadi. Zargarlikda qadim zamonlardan qo'llanilgan va turli taqinchoqlarga o'rnatiladi.

Aleksandrit (xrizoberill) — berill va alyuminiynining murakkab oksidi. Juda chiroyli yaltiroq, tovlanish, rangini o'zgartirish xususiyatiga ega: kunduzi to'q-yashil, kechqurun to'qqizil. Aleksandrit tiniq shisha singari yaltiroqlikka ega, juda qattiq. Aleksandrit kam uchrase va o'zining maxsus xossalari sababli yuqori baholanadi. Oltin va kumush taqinchoqlarga o'rnatiladi.

Alivin (olivin) – yashil zaytun (olivka) rangiga atab nomlangan. Mineral sarg'ish va sarg'ish-yashil rangda, tiniq yorug'lik o'tkazuvchan, shishasimon kuchli yaltirashga ega. Zargarlikda, asosan, mayda qirralangan toshlar qo'llaniladi. Qirralangan olivine yorug'lik ta'sirida ajoyib, olmos singari tovlanadi.

Xrizalit (xrizolit) – grekcha, ma'nosi - oltintosh) – olivinining bir turi bo'lib, oltinsimon, yashil rangga ega. Oltindan yasalgan zargarlik mahsulotlariga qo'yiladi.

Uvaravit (uvarovit) – xromli -ohakli anor tosh. Xromning borligi hisobiga yashil zumrad va to'q yashil rangda bo'ladi. Oltindan tayyorlangan taqinchoqlarda ishlatiladi.

Demantoid (olmossimon) — chiroyli yashil rangdagi anor tosh turkumi, tiniq yorug'lik o'tkazuvchan, ko'pincha ural xrizoliti deb ataladi. U ranglarning jilosi bo'yicha boshqa yaltiroq toshlarning ichida eng yuqori o'rinda turadi. Anor toshlarning ichida eng yumshog'i. Brilliant ko'rinishida qirralangan demantoid juda kamyob yashil brilliant singari tovlanadi.

Giastint – to'q sariq, sariq, oltinsimon-jigarrang rangga ega bo'lishi mumkin. Tiniq yorug'lik o'tkazuvchan, olmos singari tovlanadi, og'ir, nurni sindirish ko'rsatkichi yuqori. Qimmatbaho metallardan tayyorlangan taqinchoqlarga o'rnatiladi.

Tapaz (topaz) – nomlanishi birinchi topilgan joy sharafiga (Qizil dengizdagi Topaznos

oroli) qo'yilgan. Ftorselikat alyumindan tashkil topadi. Topazlar rangsiz, sariq musallas, somon singari sariq bo'lishi mumkin. Yorqin ko'k, zangori, yashil va pushti rangli topazlar kamyob hisoblanadi. Oltin va kumushdan tayyorlangan taqinchoqlarga o'rnatiladi.

Xalsedon – u marmar dengizi qirg'og'idan qadimgi Xalkedon shahri nomidan olingan bo'lib, rangi oq, kulrang, havorang, sariq, ko'k, qizg'ish-qo'ng'ir bo'ladi. Uning dog'-dog' yoki yo'l-yo'l turlari ko'p. U abraziv materiallar sifatida, soat toshlari tayyorlashda hamda zargarlik buyumlari tayyorlashda ishlatiladi. Xalsedon chaqmoqtoshning bir turi bo'lib, qadimda zebziynatlar yasaladigan toshlar hisoblangan. Unga ishlov berish oson bo'lib, asrlar mobaynida xizmat qilgan. Ustalar marjonlar, tog'nag'ichlar, uzuk, bilaguzuk, zebigardonlar, asl san'at durdonalarini yaratib kelmoqdalar. Bu toshning to'q sariq va sarg'ish-qizg'ish rangdaligi muhabbat ramzi, erkaklar qalbini ayollarga bog'laydigan tosh deb hisoblangan. Bu tosh go'yo odamlarni qahr-g'azab va qayg'u-anduhdan asraydi, deydilar.

Firüzä (feruza) – forsha- tojikcha) mineral degan ma'noni anglatadi. U jilosiz mumga o'xshash, xira bo'ladi. Feruza zangori, havorang yoki yashil-havorang bo'ladi. Uning Nishopur (Eron)da, O'rta Osiyo hamda Qozog'istonda eng yirik konlari bor. Feruza konlari Markaziy Qizilqum hamda Qurama tog'larida bor. Dunyoda eng yaxshi feruza koni Nishopur feruzasi bo'lib, u nihoyatda sifatlidir. Eramizning IX asriga oid feruzadan yasalgan qumg'on saqlangan. Markaziy Qizilqum feruzasini musulmon mamlakatlari nihoyatda qadrlaganlar, chunki bu tosh qudratli tumor sifatida oshqozon va ko'z kasalligiga, ilon chaqqanda eng yaxshi shifo hisoblangan.

Musulmonlarda feruza, marvarid, zumrad va boshqa toshli zargarlik buyumlari nihoyatda qadrlangan. Ular inson uchun faqat bezak buyumlari bo'lib qolmay, balki sog'lik uchun ijobiy ta'sir etishiga ham e'tibor qaratilgan. Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, feruza g'alaba, baxt-saodat, tantana, omad, farovonlik sifatini bildiruvchi toshdir.

Äqiq (aqiq) – ruscha *agat*, grekcha *oniks* so'zidan olingan bo'lib, tarjima qilinganda *tirnoq* deganidir. Bu mineral zargarlikda, sanoatda va boshqa joylarda ishlatiladigan javohir turlaridan biri. U qadimgi Misr, Ossuriya, Bobilda ham bezak materiali sifatida ma'lum. Ba'zi bir afsonalarga ko'ra, Qadimgi Gretsiyada aqiqdan ibodatxonalar qurilgan, chunki derazasiz, tuynuksiz ibodatxonaga kirgan kishi uning nurofshonligi hamda kengligidan hayratda qolgan. Aqiqdan, masalan, O'zbekistonning Samarqand shahridagi Go'ri Amir maqbarasining ichki xonalari bezagi yasalgan [Malishyev, Rumyanzev 1979:288].

Sādäf (sadaf) – zargarlikda ishlatiladigan qimmatbaho tosh. Undan marjon, to'g'nag'ich, ilma tugmalar va baldoqlar yasaladi. U Sharqda ham, Yevropada ham yuqori baholangan, chunki uni oshiqlar mahbubasiga sovg'a qilgan. U sepkillar hamda ajinlardan asraydi, zehnni ravshan va bardam qiladi. Har xil yomonliklarni yo'latmaydi. Shuning uchun sadafni qazib olish yanada kuchaydi.

Undan tashqari, yanada yorqinroq toshlar ham zargarlik san'atida qo'llaniladi, bunday toshlarga quyidagilar kiradi:

Mārjan (marjon) – bu dengiz tubida hosil bo'lgan va kalsiy karbonati, temir oksidi hamda organik moddalardan tashkil topgan birikmadir. Marjonlar qizil, oq, ba'zan zangori, och-pushti, qizil va kamdan kam qora rangli xillari ham bo'lishi mumkin. Eng ko'p qo'llaniladigan marjonlar pushti rangda bo'ladi. Marjon turli tasvirlar hosil etish maqsadida badiiy buyumlarda yasama va zargarlik taqinchoqlarda metallga o'rnatib yoki metallsiz qo'llanishi mumkin [Yunusxo'jayev 2005:61].

Gagat (Kichik Osiyodagi daryo nomi bilan ataladi) – qora, jigarrang qora, silliqlanganda yaltirab turadigan toshko'mirning bir turi. Yorug'lik o'tkazmaydi, xira mumsimon yarqiraydi, yengil ishlov berish va jilolash mumkin. Mikroskop ostida kuzatilsa, yog'och qoldiqlaridan tuzilganligini aniqlash mumkin. Issiqlik ta'sirida alangalanishi mumkin. Badiiy buyumlarda chiroyli yasama tosh sifatida keng qo'llaniladi.

Yashma (arabcha, *yashb*) – xalsedon va kvarst birikmasi. Bir bo‘lagi bir necha xil jilolanuvchi rangda bo‘lishi mumkin. Odatda, yashma tiniq qizil, qo‘ng‘ir qizil, jigarrang, sariq, pushti, zangori, qora, yashil, kulrang va oq bo‘lishi mumkin. Bir bo‘lakda bir qancha ranglarning uchrashi toshning ajoyib tovlanishini ta‘minlaydi. Ranglarning joylashishi bo‘yicha yashmalar bir xil rangli yoki ko‘p xil rangli deyiladi. Yashmalar yassi ko‘rinishda qirralanib, kumush yoki qimmatbaho bo‘lmagan metallardan tayyorlangan taqinchoqlarda, mayda badiiy va yirik pardozlash mahsulotlarida qo‘llaniladi [Yunusxo‘jayev 2005:77].

Opallar (Qadimgi sanskrit tilida: *upala* - qimmatbaho tosh) - amorf (kristallanmagan) 1- 4% kremnazem shaklida, o‘zgaruvchan, tarkibida suv bor. Opalning rangi tarkibidagi turli ranglarning yorug‘lik ta‘sirida o‘ynashiga bog‘liq bo‘ladi. Suvda yaxshi saqlanadi. Opalning turlari ko‘p bo‘lganiga qaramay, zargarlikda ba‘zilari qo‘llaniladi.

Gialit – shishasifat, rangsiz, tiniq yorug‘lik o‘tkazuvchi opal. Opallar qubba ko‘rinishida tayyorlanadi. Oltin buyumlarda ko‘pincha brilliant bilan birga qo‘llaniladi.

Adnalit (odnolit - suyaksimon feruza) – qazib olinadigan suyak va tish qoldiqlari, zangori rangda tovlanadi. Feruza faqat qubballi tayyorlanadi yoki murakkab shaklida qoldirib, shunchaki jilolanadi. Oltin va kumush taqinchoqlarda qo‘llanadi. Ko‘zxonasiz taqinchoqlar (tumorlar, ziraklar) ham tayyorlanadi.

Nefrit – bu kalsiy, magniy va temir silikati. Ochiq kristall, mayin tolali tuzilishga ega. Turli ranglarda sut singari oqdan yashil ranggacha uchrashi mumkin. Ko‘pincha, qora va qizil ranglardagi dog‘lardan iborat bo‘lishi mumkin. Nefrit va jadent qubba ko‘rinishida tayyorlanadi. Ular ko‘pincha kumush va qimmatbaho bo‘lmagan metallardan tayyorlangan taqinchoqlarga qo‘yiladi. Badiiy yasama toshlar sifatida keng qo‘llaniladi.

Malaxit – misning suvdagi karbonat angidrit tuzi, deyarli 80% mis oksidi, amorf tuzilishga ega. Malaxitning rangi turlicha: och yashildan yashilgacha, ya‘ni qora tusgacha uchrashi mumkin. Feruza singari jilolanuvchi malaxitlar ham uchraydi. Malaxit kesilganda chiroyli tasvirlar namoyon bo‘ladi. Tasvirlarning joylashishi bo‘yicha ranglar yo‘lakli, to‘lqinli. Zargarlik mahsulotlari uchun malaxitlar qubba yoki taxta ko‘riinishida tayyorlanadi, odatda kumush va kumushga o‘xshash materiallarda qo‘llaniladi, kamdan kam oltin taqinchoqlarga o‘rnatiladi. Yasama va pardozlovchi toshlar sifatida keng ishlatiladi.

Lazurit (arabcha *lazuard* -lojuvard- moviy tosh) – murakkab kimyoviy tarkibga ega bo‘lib, alyumin silikati va metallarning oksidlaridan tashkil topadi. Rangi mayin zangoridan yashil ko‘k hamda zangori ko‘kgacha uchrashi mumkin. Tarkibida juda chiroyli oltinsifat tovlanuvchi donachalar ham uchraydi. Zargarlik mahsulotlari uchun qubba yoki taxta ko‘rinishida tayyorlanadi va kumush hamda qimmatbaho bo‘lmagan metallardan tayyorlangan mahsulotlarga qo‘yiladi. Badiiy va pardozlash ishlarida yasama toshlar maqsadida keng qo‘llaniladi.

Zargarlik buyumlarini tayyorlashda bir qancha qo‘shimcha materiallardan ham foydalaniladi. Masalan, ushbu jarayonda qo‘llanadigan munchoqning ham bir qancha turlari mavjud. Xorazm shevalarida munchoq *min‘ziq* shaklida ishlatiladi.

Kümüš min‘ziq, qizil min‘ziq, qara min‘ziq, jaman min‘zig‘i, ilan šaklli min‘ziq shular jumlasidandir.

Kümüš min‘ziq - kumush munchoq arab tilida قُمْشُ - *jumona* deb nomlansa, fors-tojik tilida هزرخ -نیمس ههم xarsa, muhrayi simin degan nomlar bilan yuritiladi. *Yaman munchog‘i* arab tilda جَعَزَجْ -jaz‘a, jaz‘, fors tilida ههم -نیمیه muhrayi yamaniy deb atalgan.

Ilon shaklli munchoq arab tilida واد‘a, fors tilida رَاه ههم یهام شوگ -*go‘shi mohiy, muhrayi mor* atamaları bilan yuritilgan.

Qora munchoq arab tilida قَبَس -sabaja, fors tilida ههم -هیش هایسه muhrayi siyoh, shaba nomlari bilan atalgan.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Xorazm shevalarida hozirda foydalanilayotgan

zargarlik leksikasi adabiy tilda qo‘llaniluvchi leksikalarga yaqin turadi. Zargarlik texnologiyasining rivojlanishi esa buning sabablaridan biri sifatida qaraladi. Biroq Xorazm shevasida adabiy tilda qo‘llanilmaydigan leksikalarni ham uchratishimiz mumkin. Ushbu leksikalar tilshunosligimizda tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan masalalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмеров Қ. Жавоҳирлар оламида. -Ташкент: Мехнат, 1992.
2. Малышев В. М., Румянцев Д. В. – Москва: Металлургия, 1979.
3. Ҳасанов Р. Амалий безак санъати методикаси. – Тошкент: 2003.
4. Юнусхўжаев Т. Заргарлик сирлари. (Ўқув қўлланма) – Тошкент: Шарқ, 2005.
5. www.ziyouz. com. kutubxonasi

DENOV QIPCHOQ GURUH SHEVASINING BA’ZI MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SOME MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DENOV KIPCHOQ GROUP LANGUAGE

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotation. *This article describes some morphological features found in the dialect of representatives of the Kipchak dialect living in the Denov district. As we know, representatives of the "ž"-speaking dialect entered Central Asia, i.e., the territory of present-day Uzbekistan, first as part of Genghis Khan's army, and then after Shaibani Khan's accession to the throne. Representatives of the Kipchak dialect, who are nomadic Uzbek clans, were influenced by the Tumush style and the local Qarluq dialect and the Tajik language. In our small study, we discussed some of these effects.*

Keywords. *Jaloyir, Tatar, Merkit, Barqut, Denov, Kipchak, -lar\\lär, possessive, plural.*

O‘zbek shevalarini tasniflashda Surxondaryo viloyat shevalari lahjalarga bo‘linmasdan barcha hududi “ž”lovchi o‘zbek shevalari guruhiga kiritilgan va hu nuqtai nazardan o‘rganilgan. Polivanov, Borovkov, Reshetov tasniflarida ham “ž”lovchi guruh sifatida ajratiladi. Surxondaryo viloyati hududiga Qipchoqlar XI asrda ko‘chib kelishi boshlangan. XII-XIII asrda esa Chingizxon qo‘shini bilan kirib kelgan qipchoq-o‘zbeklari o‘zlarini mo‘g‘ul deb atashgan va qo‘shin bilan O‘rta Osiyo bo‘ylab tarqalishgan. Rashiddinning keltirgan ma’lumotlariga ko‘ra qo‘shinda *jaloyir, tatar, merkit, barqut, saljuvut, qo‘ng‘irot, qiyot, sulduz, o‘ngut, boyovut, bahrin* singari turk-qipchoq urug‘lari bor bo‘lgan [Дониёров, 1968:12]. Surxondaryo viloyatining barcha tumanlarida qipchoq lahjasi vakillari Denov tumanida qipchoqlarning qo‘ng‘irot, juz (yuz), nayman, do‘rmon, jovlivoy, qiyot, kenagas, ko‘r, pirso‘ydi//pirshayx, ch‘ilaki, jovgo‘шти, no‘g‘oy, olchin, mojar, jaloyir, laqay, oyinli, karsagan urug‘lari yashaydi. Denov qipchoq guruh shevalarida egalik, ko‘plik qo‘shimchalarida quyidagicha uchraydi.

Egalik. Egalik kategoriyasini hozir qiluvchi qo‘shimchalar o‘zbek adabiy tili bilan bir xil bo‘lib, tovushlarning old va orqa qatorligi bilan ko‘p variantlilikni hosil qiladi. Qipchoq lahjasida asosiy qo‘shimchalarva ularning ko‘rinishlari qariyb 60ga yaqin ularning miqdor jihatda ko‘p bo‘lishiga

sabab shevada ohangdoshlikning mavjudligi, o‘zak va negizlarning qattiq va yumshoq holatga ega bo‘lishi kabilar bilan izohlanadi [Ражабов,1996:65]. Denov qipchoq shevalarida ham egalik qo‘shimchalari adabiy tildan ko‘p variantlilik bilan farqlanadi.

Asos		Unlilar bilan tugaganda		Undoshlar bilan tugaganda		Misollar
		Birlik	Ko‘plik	Birlik	Ko‘plik	
Lablan-magan unlilar	Old q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-im -iŋ -i	-imiz -iŋiz -lari	- keldim, - ishimiz - keldiŋ, - ajtiŋiz - ečkisi, - üjlari
	Orqa q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-im -iŋ -i	-imiz -iŋiz -lari	-qildim, - qiyanmiz - qildiŋ, - qildiŋiz - qoji, - qojlari
Lablangan unlilar	Old q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-üm -üŋ -ü	-ümüz -üŋüz -lari	-sözüm, - özüümüz -sözün,
	Orqa q-r	-m -ŋ -si	-muz -ŋuz -lari	-um -uŋ -u(i)	-umuz -uŋuz -lari	-qolum, -qolimiz, -qoliŋ, -qoliŋz, -q
Denov qipchoq guruh shevalarida lab garmoniyasi saqlanmagan. Ammo elementlari kam bo‘lsa ham uchraydi.						

Birinchi shaxs ko‘plikda bazan qo‘shimchalarning oxirida jarangsizlashish kuzatiladi: **-miz ~ mis, -miz ~ mis, -imiz ~ imis, -imiz ~ imis**. Qipchoq lahjasidagi ko‘p variantlilik o‘g‘uz lahjasida ham mavjud. Shevada jarangsiz p undoshi egalik affikslari qo‘shilganda jarangli b undoshiga o‘tadi: **sop ~ säbi, top ~ tābiŋ, ip-žip ~ žibiŋ, gap ~ gäbim**. Singarmonizm qonuni saqlangan sheva bo‘lgani uchun qipchoq guruh shevasida **-niki** affiksi variantlari bilan (**-niki, -niqi, -diki, -diqi, -tiki, -tiqi**) qo‘llanadi: **ularniki ~ ulardiqi, umarniki ~ umardiqi**. Ba’zi qipchoq shevalari bo‘lgani kabi Denov shevasida ham **-lar, -larning** affikslari hurmat ma’nosini ifodalamaydi, bu tahlit hurmat ma’nosini ifodalash qarluq guruh shevalarining xususiyati hisoblanadi: qip. *Ätäm räjäändä qaldı, mä:limnär keldi; qar. äjimplär pişirdilar*.

Grammatik son kategoriyasi. O‘zbek adabiy tilida ko‘plik qo‘shimchasining bitta **-lar** shakli mavjud bo‘lib, shevalarda bu qo‘shimchaning variantlari bor. Ma’lumki qadimgi turkiy tillarda va eski o‘zbek tilida otlardagi grammatik ko‘plik ma’nosi, asosan, **-lar, -lär** affiksi orqali ifodalangan. O‘rganilayotgan hudud qipchoq guruh shevalarida singarmonizm hodisasi saqlanganligi sabab ko‘plik qo‘shimchasining **-lar, -lär, -nar, -när, -la, -lä** varinatlari mavjud. Qipchoq guruh shevasida a, i, o, u unlilari bilan tugagan va tarkibida q, γ, x undoshlari qatnashgan so‘zlarga ko‘plik qo‘shimchasining **-lar** shakli, **ä, e, i, ö, ü** unlilari hamda q, γ, x undoshlari qatnashmagan so‘zlarga esa **-lär** ba’zi shevalarda **-ler** shakli qo‘llanadi. **otalar~atalar, bäčälär, äkälär, kemalar~kämälär**. Denov qipchoq guruh shevasida ko‘proq Laqaylar shevasi m, n, ŋ tovushlaridan keyin **-lar** qo‘shimchasi qo‘shilganda adamnar, me:männär shaklida talaffuz qilinadi. A.Mamatqulov Sherobod shevasida **tiqinglar~tiyinqmar, bo‘linglar~bonar, teringlar~teriŋär** kabi fe’llarda ko‘plik qo‘shimchasining **-ar, -är** shakli qo‘shilgan deb ma’lumot beradi [Ўзбек халқ шевалари морфологияси,1984:16]. Loyliq qishloq do‘rmon shevalarida yoshi kattalar nutqida **dehqonlar ~ dijqānār, qopqonlar ~ qāpqānnār** ko‘rinishida uchraydi. Bunday qo‘llanish Shimoliy Tojikiston shevalarida ham qayd qilingan. Namangan viloyatining Yangqo‘rg‘on, Sherobod tuman shevasida z, l, m, š, r, n, ŋ tovushlaridan so‘ng **-dar, -där** affiksining qo‘llanishi Denov qipchoq guruh shevasida ham mavjud: **toshlar ~ täšdar, mollar ~ mäldar, qizlar ~ qizdar** kabi. X.Alimurodov Surxondaryo Qo‘ng‘irot shevasida mavjud bo‘lgan men olmoshiga **-lar** affiksining qo‘shilishi ya’ni

mennär (däjrädä süv köp 'önnän mennär ötišim qüjīn) shakli mavjudligini ta'kidlaydi. Biz o'rganayotgan hudud qo'ng'irotlari nutqida bu hodisa kuzatilmadi. -aq, -aʻ affiksi ham Denov žlovchi shevalarida kuzatilmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.176.
2. Абдурахмонов Д. Қорлуқлар ва уларнинг тили // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 47-48.
3. Благова Г.Ф. (Москва), Данияров Х.Д. (Самарканд). Говоры «тюрок» Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы. // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, – №6. 1966. – С. 92-106.
4. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.– С. 221.
5. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название “турк-калтатай”(по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдаринской областей УзССР). АКД, – Ташкент: 1975. – С. 410.
6. Иброхимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. – Тошкент: Фан, 1967. – Б .260
7. Носиров М. Сурхондарё шевалари бўйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. – Б. 67-69.
8. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б .390.
9. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек тили шевалари луғати – Тошкент: Фан, 1995. – Б.135
10. Решетов В. В., Шоабдурахмонов, Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. – Б.360.
11. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1983. – Б .192.
12. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 280.
13. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
14. Турдиалиев А. Денов шевасининг таснифлардаги ўрни//Ўзбек шевалари тадқиқотлари: амалиёт, методология ва янгича ёндашув. – Тошкент: 2022. – №2. – Б. 64-72.
15. Турдиалиев А. Денов қарлуқлари шевасида келишикларнинг қўлланиши. – Термиз. //Филологик тадқиқотлар: Тил, адабиёт, таълим. 2002. 7-сон. – Б. 25-28.

QASHQADARYO QIPCHOQ SHEVALARI FRAZEOLOGIZMLARINING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

SYNTACTIC FEATURES OF PHRASEOLOGISMS OF KASHKADARYA KIPCHAK DIALECT

Islomova Shoirra Xushbokovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

Annotation. In this article, the types of phraseology of Kashkadarya Kipchak dialects according to their structure, word combinations, phraseology in the form of simple and compound sentences, the components that make up phraseology belong to which word family, the types of phraseologisms, depending on which phraseological units can be part of a sentence, and their combination, are discussed.

Key words: *Kashkadarya, Kipchak dialect, phraseology, structure, phraseology equivalent to a sentence, phraseology equivalent to a phrase, simile, component, management, agreement, adaptation.*

“Frazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongida kuchli ta’sir qilish, shu kuchli ta’sir natijasini nutqda to’laligicha, borligicha ifodalash-umuman fikrning ta’sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir” [Абдуллаев 1983:41]. Frazeologizmlar tilshunosligimizning mustaqil tarmog’i sifatida olimlarimiz tomonidan turli jihatlar, o’rganilgan va o’rganilib kelinmoqda. Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida ham minglab frazeologizmlar uchraydiki, ular til egalarining tarixi, madaniyati, ma’naviyati, turmush tarzi, fe’l-atvori, kasb-korini o’zida aks ettiradi. Frazeologizmlar tilda ko’plab uchraydigan, fikrni keng, obrazli, o’tkir ma’noli, qamrovli ifodalaydigan til birligi sifatida, hamma vaqt tuzilishiga ko’ra tarkiblidir. Morfologik xususiyatiga ko’ra frazeologizmlarning komponentlari turli xil so’z turkumlariga tegishli bo’ladi va bir-biri bilan to’g’ri sintaktik munosabatlarda mavjud bo’ladi [Mamatov, Boltayeva 2018:19]. Quyida Qashqadaryo qipchoq shevalari frazeologizmlari sintaktik munosabatlari haqida to’xtalamiz.

Frazeologik iboralar tuzilishi tomondan so’z birikmasi, sodda va qo’shma gap shakllarida keladi.[Пинхасов 1969:80].

1.Tuzilishiga ko’ra sodda gap ko’rinishidagi frazeologizmlar: “kuchukligida talab tashlagan”, “ovqatiga o’rdak go’shtidan solib bergan”, “inak buyrak jegan”, “peshonangning kayfiyati jo’q”, “kessa qon chiqmaydi”, “yuragini oldirib qo’ydi”, “bolangning yetini jegir”, “ovzi burni moy bo’ldi”, “qobog’idan qor joydi”, “ovzining suvi quridi”, “ko’kayidan ketmay qoldi”, “tobonidan vo’t chaqnaydi”, “burnidan jip vo’tkazib og’an”.

2.Tuzilishiga ko’ra qo’shma gap ko’rinishidagi frazeologizmlar:

“it yaxshi, itdan sen yaxshi”, “qish vo’chog’i tor, tur uyingga bor”, “oyim ketdi, oydinim qayga borasan”, kabi frazeologizmlar ohang va fikr tugalligiga ega, grammatik shakllangan holda uchraydi. Bu jihatlar bilan ular gapga teng bo’lgan frazeologizmlar deb ataladi. Gapga teng frazeologizmlar tarkibidagi komponentlar qaysi turkum so’zlari bilan ifodalanishiga ko’ra ikki tur fe’l kesimli va ot kesimli frazeologizmlarga bo’linadi.

Fe’l kesimli frazeologizmlar: “chinochog’imgayam arzimaydi”, “uying bug’doyga to’lsin”, “dimog’i chog’ bo’ldi”, “port bo’lib qoldi”, “juziga oyoq qo’ydi”, “juragini oldirib qo’ydi”, “qari echkidan qo’rq”,

Ot kesimli frazeologizmlar: “sonsizning sobog’i uzun”, “ovzining suvi bo’sh”, “kerakli jukding oviri jo’q”, “manglayi olti qarich”, “nafsi otning kallasiy”, “to’rt tarafi qibla”, “pulim kuygan piyozim”, “mulla mingan yeshakday”, “jegan oviz uyatli”. Gapga teng frazeologizmlar ko’p komponentlidir. Frazeologizm tarkibidagi komponentlar turlovchi va tuslovchi affikslar hamda yordamchilar yordamida sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan, tinib-tinchimas, mehnatsevar ma’nosini ifodalovchi **“El yotsa ham Elmamat akaning shoxi yotmaydi”** frazeologizmida komponentlar soni yettita. Komponentlar (ning) kelishik, (i) egalik affikslari, fe’lning tuslovchi qo’shimchalari hamda ham yordamchisi orqali sintaktik aloqaga kirishadi. “Yetkazmoq”, “aytmoq” ma’nosida qo’llaniladigan **“Belbov buvib belimizga, oytib oytib boramiz elimizga”** frazeologizmida ham komponentlar turlovchi va tuslovchi affikslar yordamida birikadi.

3.Tuzilishiga ko’ra so’z birikmasiga teng frazeologizmlar: “parvoyi falak”, “cho’chqa to’qol”, “shoshti baland”, “xarra tortmoq”, “ko’zi tushmoq”, “burnini tishlamoq”, “tilini uzmoq”, “yuragi tushmoq”, “paxta qo’ymoq”, “shovqin solmoq”, “havsala qilmoq”, “halak bo’lmoq”, “oyog’ini ilib olmoq”, “bosh og’rig’i”, “ko’zi to’q”, “uzun quloq”, “pishak uyqu”, “otangning jiligi”, “oyroni ochimas”, “otdan tushmoq”, “tili qisiq”, “qo’lini bog’lamoq”, “shishi to’q”, “shashti baland”, “dil ketmoq”, “ko’ngli bo’sh”, “poyini qirqmoq”, “ilib ketmoq”, “ensasi qotmoq”, “kun ko’rmoq”,

“dami baland”, “binoyi qilmoq”, “jag‘i urmoq”, “xudodan beso‘roq”, “qo‘lini bog‘lamoq”, “gudurdan qutilmoq”. So‘z birikmasiga teng bo‘lgan frazeologizmlar tuzilishi jihatidan ikki va undan ortiq so‘zdan tashkil topib bitta ko‘chma ma‘no ifodalaydi.

So‘z birikmasi ko‘rinishidagi frazeologizmlar tarkibidagi komponentlarning birikish usullari ham turli bo‘lib ularda ham leksemalardagi singari boshqaruv, bitishuv va moslashuv usullari orqali sintaktik munosabatga kirishish holatlari kuzatiladi.

Boshqaruvli munosabat: “dog‘da qolmoq”, “miyani egovlamoq”, “ochivuga tegmoq”, “andakdan keyin”, “qalazdan qolgan”, “suyagini taxlamoq”, “oyog‘idan osilmoq”, “ko‘nglidan vo‘tkazmoq”, “ovziga urmoq”, “qolibga sig‘moq”, “ko‘nglini ezmoq”, “qo‘lini bog‘lamoq”, “ovzi kalishday ochilmoq”.

Bitishuvli munosabat: “tolli tomoq”, “peshona ter”, “och ko‘z”, “ta‘bi tirriq”, “shishi to‘q”, “labzi halol”, “hardam xiyol”, “non yemas”, “so‘xtasi sovuq”, “qo‘li uzun”, “yuzi qora”, “qo‘li qing‘ir”, “og‘zi beposhna”, “it irisqi”, “og‘zi polvon”.

Moslashuvli munosabat: “peshonamning sho‘ri”, “otangning jiligi”, “ko‘nglimning ko‘chasi”, “kallangning qulog‘idan”, “bobomning kallasiday”, “qo‘lning kiri”, “ammamning buzog‘i”. Misollardan ko‘rinadiki, so‘z birikmasi ko‘rinishidagi frazeologizmlarda ham birikish usullarining barchasi uchraydi.

“Frazeologizmlar grammatik (sintaktik va morfologik) tuzilishi bilan ham farq qiladi. Ularning tarkibida ot, sifat, fe‘l va boshqa so‘z turkumlari ishtirok etadi hamda komponentlarining sintaktik birikuvi ham turlicha bo‘ladi: [Abduazizov 2010:80].

Ot va ot birikuvidagi frazeologizmlar: “bag‘ri qon”, “pishak uyqu”, “bosh og‘rig‘i”, “ovziga puxta”, “suluvidan jiluv”, “ovzinga tosh”, “to‘ydan to‘biqday”, “to‘yniki to‘polon”, “chochqa to‘qol”.

Ot va sifat birikuvidagi frazeologizmlar: “tili qisiq”, “tili shirin”, “qo‘li qing‘ir”, “beti bezraygan”, “qo‘li juqa”, “ovzi beposhna”, “dami baland”, “suyagi dadil”, “suyagi yengil”, “esi past”, “shishi to‘q”, “palagi toza”, “ovzi bo‘sh”, “tili uzun”, “qo‘li mo‘l”, “tuprog‘i jengil”, “loyi pishiq”. Ot va sifat birikuvidagi frazeologizmlarda inson tana a‘zolaridan birining nomini ifodalaydigan somatik frazeologizmlar ko‘proq uchraydi. Shuningdek sifat va ot birikuvidagi frazeologizm ham kuzatiladi: “tolli tomoq”, “oq uyim, qoq uyim”, “uzun quloq”, “urishli uy”, “qora mehnat”, “olg‘ir tulki” kabi.

Son va fe‘l birikuvidagi frazeologizmlar: “bir tovoq bo‘lmoq”, “bitta gap bilan yutmoq”, “biri ikki bo‘lmadi”, “ikki oyog‘ini bir etikka tiqmoq”, son va ism birikuvidagi frazeologizmlar: “bir pul, bir tinga qimmat”, “tili yetti qarich”, “to‘rt gapning birida”, “to‘rt tarafing qibla”.

Ot va ravish birikuvidagi frazeologizmlar: “gapi ko‘p”, “qo‘li mo‘l”, “oyoq-qo‘li jengil”, “shashti past”.

Olmosh va fe‘l birikuvidagi frazeologizmlar: “men senga bormoq”, “o‘zini o‘rniga qo‘ymoq”, “o‘zini yemoq”.

Ot va fe‘l birikuvidagi frazeologizmlar: “dami chiqmadi”, “avzoyi buzuq”, “yuz ko‘rmas”, “dumini tugdi”, “es-hushini oldi”, “adi-badi aytmog‘”, “aqli kirmog‘”, “dimog‘iga tuyib”, “irisqisi toshmoq”, “it egasini tanimas”, “gavlab qolmoq”. Qashqadaryo qipchoq shevalari frazeologizmlari tarkibida deyarli barcha mustaqil so‘z turkumlari uchraydi va ular o‘ziga xos ma‘no-mazmun kasb etib keladi.

Birdan ortiq negizdan tarkib topgan, iboraga, qo‘shma so‘zga va erkin bog‘lanmaga qandaydir o‘xshashligi bo‘lgan birliklarni prof. Sh.Rahmatullayev analitik forma deb ataydi. Bir qarashda frazeologizmga o‘xshab ketadigan bunday birliklar Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida ham mavjud bo‘lib, ular frazeologizmlardan farqlanadi. Jumladan, “ajigib qolmoq”, “entikib qo‘ymoq”, “hiringlay boshlamoq”, “ijirg‘anib qaramoq”, “qaqqayib turmoq”, “jovg‘onsirab ketmoq”, “hasannab qolmoq”, “bezzanglab turmoq”, “bezrayib turmoq” “esankirab

qolmoq”, “serrayib turmoq”, “javdirab qaramoq”, “sitilib ketmoq”. Bu birliklardagi ikkinchi qism grammatik ma’no ifodalash maqsadida qo’llaniladi. Ya’ni ikkinchi qism so’zlovchi tomonidan ishlatilishi yoki ishlatilmasligi, birini ikkinchisi bilan almashtirish mumkin bo’lgan qismdir. Ajigmoq-jahli chiqmoq, tumovlamoq-shamollab qolmoq, bezraymoq-yomon qaramoq, talmovsiramog-gap topolmay qolmoq singari.

Shuningdek, sheva vakillari leksikasi frazeologizmlari tarkibida barcha mustaqil so’z turkumlariga tegishli komponentlar uchraydi. Ulardan ot+sifat hamda ot+fe’l turkumidagi frazeologizmlar sheva vakillari nutqida ko’proq uchrashi kuzatiladi. **Ot+modal** “o’zi yo’qning ko’zi yo’q”, “yelligi yo’q”, “soluvi bor”, **ot+taqlid** “yuragi taka-puka”, “o’raga sichqon tushdi, guldurgup”, “tili shop-shop”, **undov+fe’l** “oh tortmoq”, “ohi olamni buzdi”, “dodingni xudoga ayt” kabi oraliqdagi so’z turkumlari qatnashgan frazeologizmlar ham uchrashi kuzatiladi.

Yuqorida Qashqadaryo qipchoq shevalari frazeologizmlarining tuzilishiga ko’ra xususiyatlarini ko’rib chiqdik. Sheva leksikasiga mansub har bir frazeologizm sintaktik - strukturasiga ko’ra ham o’ziga xos belgi-xususiyatlarga ega. Ularning bu jihatlari o’rganish orqali ham muhim natija va xulosalarni qo’lga kiritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov. A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent – 2010, 80-bet.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, “Фан”, 1983, 41-бет.
3. Mamatov Abdug’ofur, Boltayeva Barno. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi. Toshkent- 2018, 19-bet.
4. Пинхасов. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1969, 80-бет.

ONOMASTIK BIRLIKLARI VA DIALEKTOLOGIK ATAMALAR QIYOSI

COMPARISON OF ONOMASTIC UNITS AND DIALECTOLOGICAL TERMS

Nabiyeva Sharifa Ismailovna
Qo’qon davlat universiteti doktoranti

Annotation. *This article revealed that cases where current orthographic rules rule as phonetic-orthographic law deny each other, while appropriation does not rely on a strict criterion in defining the graphic form of onomastic units.. Also, scientific foundations are given about problems with the graphic assimilation of words, problems of study of dialectological terms in addition to onomastic units..*

Keywords: *onomastic, non-linguistic, dialectal speech, neutral literary speech.*

Taniqli amerikalik leksikograf va tilshunos Noy Webster (1758-1843) lingvistik demokrat va o’z davrida yozuv bilan bog’liq murakkab ijtimoiy muammolarni tez va oson yechimini topishi bilan tanilgan pedagog edi. Webster Amerika ingliz tilidagi ko’plab so’zlarning imlosini soddalashtirish – qanday eshitilsa, shunday yozish, Amerika ingliz tili uchun maxsus imlo me’yorlari ishlab chiqish, imlo islohoti o’tkazish tashabbusi bilan chiqadi. Uning Amerika milliy ingliz adabiy tili me’yorlarining shakllanishida muhim rol o’ynagan uch lug’ati hozirga qadar ham qayta-qayta nashr etib kelinmoqda: 1) 1806 yilda chop etilgan “Ingliz tilidan qisqacha lug’at” (“A Compendious Dictionary of the English Language”; 2) 1783-85 yillarda chop etilgan uch jildli “Ingliz tilining grammatik instituti” (“A Grammatical Institute of the English Language”) lug’at-grammatikasi; 3)

1828 yilda nashr etilgan “Ingliz tilining Amerika lug‘ati” (“American Dictionary of the English Language”).

Ma‘lumki, ingliz orfografiyasi uchun *-ed, -ing, er, -ery, -or, -ist* kabi shakl yasovchi va shakl o‘zgartiruvchilardan oldin kelgan *-l* tovushining ikkilantirilishi xos. Vebster ushbu shaklda yoziladigan barcha so‘zlar imlosini talaffuzga ko‘ra bir *-l* bilan belgilaydi va lug‘atda shu shaklda qayd etadi: *appareled – appareled; councillor – councilor; levelled – leveled; woollen – woolen; travelling – traveling*. Shuningdek, ingliz yozuvida *-ce* qo‘shimchasi bilan tugallanadigan bir qancha otlarning bir *-s* qo‘shimchasi bilan: *defence – defense; offence – offense; licence – license; practice – practise; pretence – pretense; -our kompozitsiyali so‘zlarni –or shaklida: colour – color, honour – honor, favour – favor; em-, en- prefikslarining im-, in- shaklida: empanel – impanel; encase – incase; encrust – incrust; enfold – infold; -re bilan tulallanuvchi so‘zlarni -er shakli bilan: centre – center; fibre – fiber; luster – luster va metre – meter; sabre – saber, catalogue – catalog; cheque – check; gramme – gram; programme – program; anaemic – anemic; anaesthesia – anesthesia; foetus – fetus; aesthete – esthete shaklida yozilish bosqichiga o‘tishi ham Vebsterning nomi bilan bog‘liq.*

Qolaversa, muayyan davr adabiy tili uchun me‘yoriy bo‘lgan holat, keyingi davr talablariga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. O‘quv lug‘ati spetsifikasi bunday holatga imkon qadar yo‘l qo‘ymaslikni taqozo qiladi. Masalan, og‘zaki nutqqa xos bo‘lgan variant davrlar o‘tishi bilan, xususan, lug‘at tuzilayotgan paytga kelib yozma nutqqa o‘tishi, variantdosh so‘zga aylanishi mumkin. S.Karimov buni “o‘zbek adabiy nutqi me‘yorlarining ham yetarli shakllanib yetmagan va qat‘iylashmagani, adabiy nutq va kundalik so‘zlashuv nutqi, adabiy nutq va dialektal nutq, neytral adabiy nutq va adabiy nutqning vazifaviy-uslubiy ko‘rinishlari, to‘liq uslub hamda noto‘liq uslub va boshqalarga oid talaffuz variantlarini to‘g‘ri baholash anchagina murakkab vazifa”ligi bilan bog‘laydi. Bu joriy imlo lug‘atlarida, xususan, 2013 yilda nashr etilgan katta imlo lug‘atida variantdosh so‘zlarni berish bilan bog‘liq bir qator muammolarni yuzaga keltirgan:

1) variantdosh birliklarning lug‘atda turli ko‘rinishlarda berilishi: a) yotiq chiziqlar bilan: *masjid / machit, maynaboz / maynavoz, maynabozlik / maynavozlik, maynabozchilik / maynavozchilik, ma‘tal / mahtal, mufti / muftiy, odob / adab, odob-axloq / adab-axloq, odobli / adabli; odobsiz / adabsiz, omixta / omuxta; b) va bog‘lovchisi bilan: vallamat va vallomat, xayrxoh va xayrixoh, xonaqo va xonaqoh, xolisanlillo va xolisanlilloh, g‘azina va xazina;*

2) lisoniylashmagan, og‘zaki nutqqa xos fonetik variantlarning lug‘atga kirib qolishiga: *xos-om va xos-u om, o‘laksa va o‘limsa, o‘laksaxo‘r va o‘limsaxo‘r, mazgil / manzil, noxos / noxost, nul / nol, muyulish / muyush, muxolafat / muxolifat.*

3) variantdosh qo‘shimcha qo‘shilgan so‘zlarni variantdosh leksema sifatida berilishi: *menday / mendek, menimcha / meningcha, mushtday / mushtdek, muzday / muzdek va hk.*

Bu holatni izoh tipidagi lug‘atlarda ham ko‘rish mumkin. Masalan, frazema variantlarini lug‘atda berish bilan bog‘liq eng asosiy muammo mazkur frazemalarning grammatik va orfografik shaklini aniqlash bilan bog‘liq. Mavjud o‘quv frazeologik lug‘at namunalarida joriy imlo qoidalariga ko‘ra qo‘shib yoziladigan ayrim qo‘shma sifatlarning ajratib yozilishi va frazeologik birikma sifatida talqin qilinishi ham kuzatiladi. Masalan:

Oq ko‘ngillik – to‘g‘rilik, yomonlikni bilmaslik (40-b.)

Sof dil – vijdonli, beg‘araz (49-b.)

Tosh bag‘ir – berahm (54-b.)

Tosh ko‘ngil – rahm-shafqati yo‘q (54-b.)

Tosh yurak – rahm-shafqati yo‘q (54-b.) [Mengliyev B. R 2007:67]

O‘quv lug‘at so‘zligini shakllantirishda bosh so‘zning turli grammatik shakllari, variantlarini tanlashda amaldagi adabiy me‘yorlarga qat‘iy amal qilinishiga alohida e‘tibor qaratiladi. Bu,

ayniqsa, ikki yozuvlik, ikki imlo qoidalari amalda bo'lgan hozirgi sharoitda odatga aylanib borayotgan ba'zi nuqson va xatoliklarning tuzatilishiga olib keladi.

Haqiqatdan ham S.Jonson ta'kidlaganidek, til – tabiatan o'zgaruvchan, u doimiy harakatda. Uni bir me'yorda ushlab turib bo'lmaydi. Hayot sur'atlari misli ko'rilmagan darajada tezlashgan bugungi axborot asrida tilning sayqallanish, soddalashish, silliqalanish jarayonlari ham avvalgidek asrlarni o'tkazib yubormaydi. "So'zlashuv nutqi – shevalarning va dialektlarning fonetik, morfologik taraqqiyoti joriy adabiy til me'yorlari va jonli nutq o'rtasida sezilarli tafovutlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu ayni paytda yozma va og'zaki savodxonlikka putur yetkazayotgan omillardan biri bo'lib, o'zbek orfografiyasining mavjud tamoyillariga asoslangan mukammal imlo qoidalari ishlab chiqish va shu asosda yagona imlo lug'atini nashr etish, umuman, imlo islohotini o'tkazish zaruratini kuchaytirmoqda.

To'g'ri, imlo islohoti joriy me'yorlarning ayrimlarini o'zgartirishga olib keladi. Shu bois leksikograflar, odatda, til qonuniyatlarini me'yorda ushlab turish tarafdori bo'ladi. Me'yor – abadiy emas, u o'zgaruvchi kategoriya. Unda inkorni inkor, istisnalar va boshqa hodisalar bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham orfografiya bitta prinsip emas, fonetik, morfologik, shakliy, tarixiy-an'anaviy kabi bir necha prinsiplar asosida ish ko'radi. U tilning o'sishi, taraqqiyotiga to'siq bo'lmasligi kerak. Yo'qsa, dialektlar va jonli xalq tili va adabiy til o'rtasidagi tafovut chuqurlashib boraveradi.

Ayni paytda imloga doir asosiy muammolarning yana biri o'zlashma so'zlarni grafik o'zlashtirish bilan bog'liq. Amalda bo'lgan imlo lug'atlarida o'zlashma orfogrammalarning me'yoriy shaklini belgilash doirasida quyidagi holatlar ko'zga tashlanadi:

Masalan, *oktabr* ni *oktabr* shaklida, *aktyorni* *aktyor* shaklida yozilishi. O'zbek tilining imlo qoidalari tasdiqlangandan so'ng nashr qilingan imlo lug'atlarida nutqimizda faol ishlatiladigan ko'pgina o'zlashma so'zlarning imlosi belgilangan bo'lib, ular lug'at boshida berilgan imlo qoidalariga mos edi. Ayrim so'zlar imlosi talaffuz uchun erish tuyulsa-da (*oktabr/oktabr, tyulen/tulen, shlyapa/shlapa, etyud/etud, plyaj/plaj, dyuym/duym*), o'tgan davr mobaynida mazkur lug'at asosida yaratilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ommaviy axborot vositalari sabab xalq shu shaklga moslasha boshlagan edi. Mazkur lug'at ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasa ham, imlodagi asosiy muammo keltirib chiqarayotgan tarkibida ye, yo, yu, ya grafemalari ishtirok etgan so'zlar imlosini belgilashda xalq jonli talaffuzini inobatga olgan holda bitta prinsipdan kelib chiqib yondashmagan edi. Masalan, *byuro, byurokrat, byust, gravyura, dvoryan, kompyuter, plyonka* so'zlari va *glukoza, aluminiy, rukzak, illuziya, sujet, parashut, agglutinativ* so'zlari imlosini belgilashda individual yondashilgan edi [Bahridinov B.M. :159].

Tilshunos N.Mahmudov "*rejissor, dirijor, budjet, sujet, oktabr* tarzida yozib kelinayotgan ruscha-baynalmilal so'zlarni shaklan ma'lum bir qonuniyatga solish maqsadida *rejissyor, driijor, byudjet, syujet, oktabr* kabi yozishni qoidalashtirish joiz", deydi va bu imlo o'qitish va o'rgatishni osonlashtirishini ta'kidlaydi. Umuman, kiril alifbosidagi, ayniqsa, "ye", "yo", "yu", "ya", "s" kabi harflar (faqat rus tili fonetik qurilishi ifodasi uchun xoslangan) ifodalagan tovushlarning o'zbek lotin alifbosida ifodalanishi bilan bog'liq holatlar yangicha qoidalashtirilishi lozim. Birgina misol: kirilcha "yu" harfini bir tovush deb tushunish (aslida u, asosan, ikki tovushni ifodalaydi: "y + u") oqibatida, masalan, "*Y.(Obidov)*"ni lotin o'zbek alifbosida "*Y.(Obidov)*" emas, balki "*Y.(Obidov)*" tarzida yozish kulgidir [Mahmudov N.M...].

Odatda, so'z o'zlashtirishda ikkita mezonga tayaniladi: a) o'zlashtirilayotgan tilning fonetik xususiyatlari, millatning nutq apparati fiziologiyasidan kelib chiqib so'zni moslashtirib olish, ya'ni o'zlashma so'zning grafik shaklini o'zgartirib olish; b) aynan, o'zlashma so'zni asliga muvofiq olish. O'zlashma so'zni milliy til talaffuziga moslashtirib olish talaffuz uchun qulay, shuningdek, so'zning xalq tiliga singishi ham osonlashadi. Ammo so'z asl manbasidan uzoqlashib, etimologiyasi yo'qoladi. So'zni bu shaklda o'zlashtirish, bir tomondan, boshqa millat so'ziga nisbatan bepisandlik, uni aynan talaffuz etish uchun nutq a'zolarini majburlamaslik va yozuvda ham

talaffuzga tayanish ba'zi tillarda so'z o'zlashtirishda bosh mezon hisoblanadi. Aynan o'zlashtirganda so'zning etimologiyasi saqlanadi, qaysi tildan o'zlashganligi aniq bo'ladi. Biroq talaffuz va yozuvda bir xillik bo'lmaydi. Ayniqsa, onomastik birliklarni o'zlashtirishda bu yaqqol ko'rinadi.

Tilning fonetik va grafik imkoniyatlari har doim ham onomastik birliklar, xususan, toponimlar imlosini aniq va qat'iy belgilashga erishishga yo'l qo'ymaydi. "Xorijiy joy nomlarini yozishda ham ruschadan ko'chirishga odatlanganmiz. Nega bunday qilayotganimiz, aslida boshqacha yozilishi kerakligi haqida deyarli o'ylab ko'rmaymiz. Rus tilida qo'shma so'z yoki sifatlovchili birikma shaklidagi joy nomlari chiziqcha bilan yoziladi va bu **rus tili uchun to'g'ri**. So'zlar aslyatda qo'shib yoki ajratib yozilishi rus tili uchun ahamiyatsiz, u chiziqcha ishlatadi – tamom. Masalan, rus tilida *O'rtabuloq* toponimi Urta-Bulak shaklida, *Mirzo Ulug'bek* tumani nomi Mirzo-Ulugbekskiy rayon shaklida yoziladi. O'zbekchada esa qo'shma so'zlar va sifatlovchili birikmalar chiziqcha bilan yozilmaydi. Bizda juft va takror so'zlar orasiga chiziqcha qo'yiladi".

Har bir til talaffuz imkoniyati, alifboda shu tovushni ifodalovchi harflarning mavjudligi va boshqa omillarga ko'ra o'zlashma onomastik birliklarning imlosini belgilaydi. Masalan,

Grafik shakli	Rus tilida	O'zbek tilida
Deli	Deli	Dehli
Addis Ababa	Addús-Abéba	Addis Abeba
<u>Ethiopia</u>	Efiopiya	Efiopiya
Al Bahrayn (البحرين)	Baxreyn	Bahrayn
Jakarta	Djakarta	Jakarta
Misr	Yegipet	Misr
Turkiye	Tursiya	Turkiya
New Jersey	Nyu-Djersi	Nyu Jersi
Nur-Sultan	Nur-Sultan	Nursulton
Puerto Rico	Puerto-Riko	

Xulosa o'rnida aytish lozimki, so'zni bu shaklda o'zlashtirish, bir tomondan, boshqa millat so'ziga nisbatan bepisandlik, uni aynan talaffuz etish uchun nutq a'zolarini majburlamaslik va yozuvda ham talaffuzga tayanish ba'zi tillarda so'z o'zlashtirishda bosh mezon hisoblanadi. Aynan o'zlashtirganda so'zning etimologiyasi saqlanadi, qaysi tildan o'zlashganligi aniq bo'ladi. Biroq talaffuz va yozuvda bir xillik bo'lmaydi. Ayniqsa, onomastik birliklarni o'zlashtirishda bu yaqqol ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amerikanskiy angliyskiy (American English) <https://ppt-online.org/552372>
2. Mengliyev B. R va b. O'zbek tili iborolari o'quv lug'ati. Maktab o'quvchilari uchun. –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2007. 67 b.
3. Bahriddinova B.M. Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar // <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>

4. Bahriddinova B.M. Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar // <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>
5. Mahmudov N.M. Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi va imlosini takomillashtirish borasida takliflar// <https://www.facebook.com/groups/1693547400972545/posts>
6. Imloga mustaqillik kerak: til tabiatidan yiroq qoidalar. <https://daryo.uz/k/2021/08/18/imloga-mustaqillik-kerak-til-tabiatidan-yiroq-qoidalar/>

“QADIMGI XALQLARDAN QOLGAN YODGORLIKLAR” ASARIDA KELTIRILGAN AYRIM ONOMASTIK BIRLIKLARNING LISONIY TADQIQI

LINGUISTIC STUDY OF SOME ONOMASTIC UNITS CITED IN THE WORK "MONIQUES LEFT FROM ANCIENT PEOPLE"

Mirzaxmedova Oygul Abdirashidovna

Namangan davlat universiteti

O'zbek tili ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotation. *The article discusses some of the anthroponyms, toponyms, biblionym, cosmonym onomastic units used in the work of the great scientist Abu Rayhan Beruni "Monuments left from ancient peoples" and preserved to this day, and their explanations.*

Key words: *linguistics, onomastics, place names, toponyms, anthroponyms, written literature, legend.*

Ma'lumki, onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi, shuningdek tildagi barcha atoqli otlar yig'indisini o'zida ifodalaydi [Йўлдошев Б. – 2010: 10]. Onomastika va uning mahsuli hisoblanuvchi antroponimika, toponimika, etnonimika, astronimikalar va atoqli otlarning boshqa tiplari uzoq davrlardan buyon tilimizda saqlanib kelayotgan lug'aviy boylik hisoblanadi. Bu so'zlar turli davrlarda yashagan xalqlarning hayoti, urf-odatlar va rasm-rusmlarining ifodasi sifatida bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Xususan, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida qo'llanilgan antroponimlar, toponimlar, biblionim, kosmonim, geortonimlar bugungi kungacha saqlanib qolgan va yetib kelgan. Asarda 1000dan ortiq antroponim, 100ga yaqin biblionim, 300dan ortiq etnonim va toponimlar qo'llangan bo'lib, tarixiy onomastika rivojida qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Asarning onomastik tizimida toponimlar(joy nomlari) o'zining ko'lami, qo'llanish tamoyillari bilan alohida o'rinni egallaydi. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari leksikadan o'rin olgan toponimlarning ko'pchiligi tarixiy va zamonaviy toponimik tizimda mavjud bo'lgan real hududlar bilan aloqador nomlar(Toshkent, Axsikent, Nasaf, Kesh, Arabiston, Makka, Kufa, Afrika, Ovropa, Kufa, Bag'dod kabilar) bo'lsa, ayrimlari bugungi kunda biror hudud bilan bog'lash mumkin bo'lmagan(Diktovun tog'i)nomlardir. Bunday nomlarning qo'llanishi asosan asarda keltirilgan rivoyat va afsonalarda uchraydi.

Beruniy asarlaridagi nomlarning katta qismini toponimlar va antroponimlar tashkil qiladi. Asardagi afsonaviy shaharlar, viloyatlar, tog'lar, cho'llar, daryolar va boshqa topoobyektlarning ko'lami bir tomondan *Hindiston* bilan *Afg'oniston* hududlariga taalluqli bo'lsa, ikkinchi tomondan *Afrika*, *Yevropa* bir tomoni *Rum*, *Ozarbayjon*, yana bir tomoni *Eron* bilan *Istanbulga* borib taqaladi. Asarda ana shu mamlakatlardagi viloyatlar, tog'lar, shaharlar, daryolar nomlari keltirib o'tiladi. Joy

nomlarining bir qismi Osiyo qit'asida mavjud ko'pchilikka tanish nomlardir. Masalan, **Bog'dod, Makka, Kufa, Balx, Eron, Arabiston, Isfahon** va boshqalar.

“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari leksikasida kishi ismlari, ya'ni antroponimlar ham katta guruhni tashkil qiladi. Ularning leksik-semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, kishi nomlarining bir qismi tarixiy shaxslar nomlari bo'lsa, yana bir guruhi afsonaviy va mifologik ismlardir. Asarda uchraydigan antroponimlarning yana bir qismini payg'ambar hamda Olloh va uning sifatlarini ifodalovchi nomlar tashkil qiladi: **Nuh, Muso, Yoqub, Iso, Umar, Ali, Abu Bakr** va boshqalar.

Aytilishicha, Nuh o'z kemasini Kufada qurgan va u yerda “tandirdan suv qaynab chiqqan”. Kema o'sha viloyatlardan uzoq bo'lmagan Judiy tog'ida to'xtagan. Zuhul va mushtariyning bu uchrashuvi to'fon paydo bo'lishidanikki yuz yigirma to'qqiz yil va bir yuz sakkiz kun oldin edi [Абъ Райхон Беруний – 1968: 61].

Bundan tashqari, **Abu Ma'shar al-Balxiy** – (IX asrda Xurosonda yashagan mashhur astrolog) **Mu'tazid Billoh** – abbosiylar xalifasi (892 – 902), **An-Noib al Omuliy** – (IX asrda yashagan arabiy navis astronom), **Abu Nasr ibn Mansur ibn Iroq** – Beruniyning ustoz bo'lib, astronomiya geometriya, matematika fanlariga oid bir qancha asar yozgan mashhur olim. mashhur geograf va tarixshunos bo'lgan), sulolasining mashhur vaziri va yozuvchisi bo'lgan), **Zardusht** – (otashparastlar dinining yarim afsonaviy asoschisi), **Fisog'ur** – (eramizdan avvalgi VI asrda qadimgi Gretsiyada yashagan matematik va faylasuf olim) kabi tarixiy shaxslarning nomlarini uchratish mumkin.

Fisog'ur – (Pifagor – qadimgi grekcha – Pifiya tomonidan bashorat qilingan; ishonarli nutq; Pifiya tomonidan e'lon qilingan). Eramizdan avvalgi VI asrda qadimgi Gretsiyada yashagan mataematik va faylasuf olim. Beruniy bu nomga o'zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida mufassal to'xtalgan.

Fisog'urning ikkita shogirdi bo'lib, birini Qaloyus, ikkinchisini Faylaqus deb atashar ekan. Qaloyus Hindiston mamlakatiga borib, Barahmanlar ta'limoti nisbat beriladigan Barahmash unga yeti yil shogird bo'lgan va undan Fisog'ur ta'limotini o'rgangan. Qaloyus o'lgach, Baraxmash yangi fikrlar ijod etib, bularni Fisog'ur ta'limotiga qo'shgan.

Faylaqus esa Bobilga borgan. U bilan Purushosfning o'g'li Safid Tumon deb mashhur bo'lgan va Zardusht nomi bilan tanilgan Vortush uchrashgan va undan ta'lim olgan. [Абъ Райхон Беруний – 1968: 237]

“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari tilidagi atoqli otlarning tarixiy-etimologik jihatlarini ularning har bir hududda yashovchi aholining tarixiy-ijtimoiy hayoti bilan aloqador ekanligini e'tirof etish lozim. Bularidan tashqari, o'zbek mumtoz adabiyotida uchraydigan onomastik birliklarning ham qaytariq qo'llanilishini kuzatish mumkin. Masalan: **Jamshid, Iskandar, Taxmuras** kabi. Bu holat Beruniy asarlari va yozma adabiyotning o'zaro lisoniy aloqalarning yaqinligini ko'rsatadi.

Jamshid – qadimgi afsonalarga ko'ra, Eronda eng avval hukmdorlik qilgan peshdodiylar sulolasining to'rtinchi va eng buyuk hukmdori. Jamshid haqida Firdavsiy, Tabariy, Beruniy, Navoiy kabi shoir va olimlarning asarlarida qiziqarli ma'lumotlar bor. Afsonalarga ko'ra, u 700 yil hukmronlik qilgan. Avestoda uni Yima deb atalgan. Xalqimizning qadimiy bayramlaridan Navro'zning tantana qilinishi ham Jamshid nomi bilan bog'liqligi afsonalarda o'z ifodasini topgan. Hikoya qilinishicha, Navro'z Jamshidning Ozarbayjonga safar qilgan kuni emish. Jamshid u yerga kelgach, o'ziga bir shohona taxt yasattirib, turli qimmatbaho toshlar, dur-u javohirlar bilan bezatilgan tojini boshiga kiyib, taxtiga o'tiribdi. Bu orada quyosh chiqib, oftobning nuri Jamshidning toji bilan taxtiga tushibdi. Birdan butun tevarak-atrof munavvar bo'lib ketibdi. Bu mo'jizani ko'rgan, hayratlangan el-ulus Jamshid taxtiga o'tirgan o'sha kunni Navro'z, ya'ni yangi kun deb bayram qilgan ekan [Mirzayev T., Jo'rayev M. – 1992: 19].

Qadimgi hind afsonalarida Jamshid yoki Jomo Shaydo quyoshni anglatuvchi bir ma’bud ismi bo’lib, bu ismni tashkil qiluvchi soʻzlarning birinchisi – “hukmdor” va ikkinchisi – “quyosh” ma’nosidadir, ya’ni quyosh podshoh demakdir. Jamshid (fors – tojcha) soʻzining lugʻaviy ma’nosi ulugʻ, ulkan, qudratli ma’nolarini beradi.

Ba’zilarning gumonicha, Jamshid shaharlarni aylanib yurishni yaxshi ko’rar edi. U Ozarbayjonda bo’lishni istab, tilladan yasalgan taxtga o’tirdi va odamlar taxtni yelkalariga ko’tardilar. Jamshidga quyosh nuri tushib, odamlar uni ko’rgach, ulug’ladilar va shodlanib, o’sha kunni hayitga aylantirdilar [Абу Райхон Беруний – 1968: 255]

Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida uchraydigan atoqli otlarning ko’pchiligi arxaiklashgan nomlar bo’lsa, ayrimlari hozirgi kunga qadar faol qo’llanib kelinayotgan nomlardir. Ba’zi nomlar ayrim fonetik o’zgarishlarga uchragan tarzda ishlatiladi.

Mustaqilligimiz sharofati bilan xalq va Vatan tarixi, adabiy, ilmiy va madaniy merosning qadim-qadim zamonlarga borib taqaladigan ildizlarini chuqur va xolisona o’rganish imkoniyatlari maydonga keldi. Buning natijasida, turkiy xalqlarning qadimgi davrlarda yaratgan adabiy-badiiy yodgorliklarini izlash, ularning namunalarini aniqlash, tahlil va talqin qilish ishlari ham jadal sur’atlar bilan amalga oshirilmoqda. Bu borada Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini ham kiritishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1968.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент.: Фан, 2013. –Б. 22.
3. Йўлдошев Б. “ Ўзбек ономастикаси масалалари”. Услубий кўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2011. –Б.10.
4. Mirzayev T., Jo’rayev M. Navro’z. – Toshkent: Fan, 1992. – B.19.
5. ЎЗМЭ. 1-жилд. Таҳрир ҳайъати Аминов М., Аҳмедов Б., Бобоев Ҳ ва бошқ. – Тошкент: ЎЗМЭ давлат нашриёти, 2000. – Б.736.

INSONLARNING TASHQI QIYOFASINI VA SIFATLARINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR

(JANUBI-SHARQIY ANDIJON SHEVASI MISOLIDA) LEXEMES REPRESENTING APPEARANCE AND QUALITIES OF PEOPLE (IN THE EXAMPLE OF THE SOUTHEASTERN ANDIJAN DIALECT)

*Alimbekova Vaziraxon Xalimjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o’zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

Annotation. This article talks about some lexemes in the Southeastern Andijan lexicon that express the appearance and qualities of people.

Keywords. Dialect, dialect, lexeme, literary language, dictionary, lexicon.

Ma’lumki, borliqdagi barcha jonli narsalar, ya’ni o’simliklar, hayvonot olami, insonlar ham bir biriga o’xshamas va bir-birini takrorlamas shakl-shamoyilga ega. Bu olamlarda yashaydigan har bir mavjudotga Olloh tomonidan o’zgacha shakl, qiyofa berilgan. Shart-sharoitlar taqozosi bilan

inson chiroyli, yo xunuk, daroz yoki pakana, afti angora normal yoki anormal bo'lishi mumkin. [Шоимова Н 1999:46]

O'zbek tilining izohli lug'atidan ham kishilarning ayni shunday fiziologik qiyofasi, tashqi ko'rinishi, shakl-shamoyilini ifodalash uchun juda ko'p leksemalar o'rin egallagan: *semiz, ozg'in, pakana, novcha* kabi. Bu kabi leksik birliklarning ko'pi, tabiiyki, shevalarimizda turlicha fonetik o'zgarishlar bilan talaffuz qilinadi: *Meni hilvaligim(g)a hāsāt qigan adamlar qanča?* Tabiiy, insonlar bilan so'zlashuv chog'ida jumlada qo'llangan **hilvaligim**\hilvaligim leksemasining ma'nosi yanglish tuyuldi. Ma'lum bo'lishicha, *hilvaligim* so'zi "xushbichim, xipcha bel, nozik, chiroyli qomat" ma'nosini ifodalay ekan.

O'zbek tilining izohli lug'atida **čajir**\chayir so'zining ikki xil ma'nosi izohlangan: 1. Tolalari mahkam birikkan, yorilishi, ishlanishi qiyin (yog'och-taxta, o'tin). 2. Quruq dashtlarga moslashgan, gullari sarg'ish, ozuqabop va shifobaxsh o'simlik nomi. Janubi-sharqiy Andijon leksikasida o'zi kichkina bo'lsa ham hamma ishni qila oladigan chaqqon, chapdast insonga nisbatan **čajir**\chayir degan so'z qo'llaniladi. Ma'lumot sifatida shuni aytib o'tmoqchimizki, jelovchi Qashqadaryo shevasida bunday sifatga ega odamlarga nisbatan *ganajin* leksemasi qo'llaniladi. . [Шоимова Н 1999:47]

Ma'lum bo'lmoqdaki, shevada shakli-shamoyili, jussasi kichik odamlar ham ma'lum leksemalar bilan ifodalanar ekan.

Ilmiy izlanishlarimiz natijasida bizga yana shu narsa ma'lum bo'ldiki, tengdoshlariga nisbatan bo'yi past, jussasi kichkina bolalarga nisbatan **čikäläk**\chikalak leksemasi qo'llanadi: *özi čikäläkdäj bovalip bilmägän nārsäsi joq.* (<o'zi chikalakday bo'lib olib bilmagan narsasi yo'q). Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, ushbu so'z o'zbek tilining izohli lug'atida berilmagan.

Janubi-sharqiy Andijon shevasida **pečäl**\pechal, **māžik**\majik, so'zlari ko'rinishidan qoni kam, rangi so'lg'in, imuniteti pastligidan nosog'lom bolaga nisbatan ishlatiladi. Yuqoridagi so'zlar ham izohli lug'atda qayd qilinmagan. *balāṇa žizṣa qī ber, köp-köp bulamiq qī ber, pečäl bop qamasin jānā.* (<Bolangga jizsa qilib ber, ko'p-ko'p bulamiq qilib ber, pechal bo'lib qolmasin yana).

Adabiy tilimizda qancha yesa ham to'ymaydigan, yoki ko'p ovqat yeydigan insonga nisbatan *ochko'z* atamasi qo'llaniladi. Janubi-sharqiy Andijon shevasida esa *ochko'z* so'ziga sinonim sifatida **nākās**\nakas so'zi qo'llaniladi. Bu so'z faqatgina yebto'ymas ma'nosida emas, ba'zi bir kontekstual matnlarda *ziqna*, xasis ma'nolarida ham keladi. **Nākās** so'zi ham izohli lug'atda qayd qilinmagan. Forscha *nokas* so'zi berilgan. Ushbu so'zning ma'nosi izohli lug'atda *vijdoni, insofi yo'q, pastkash, yaramas, qabih* kabi izohlanadi. *ata üjimdägi jan qoşnimiz nākās adamijdi. üjimizdägi hämmä pişip qayan mevā-čevälärimizi terip čiqip ketärdi.* (<ota uyimdagi yon qo'shnimiz nakas odam edi. Uyimizdagi hamma pishib qolgan meva-chevalarimizni terib chiqib ketardi).

Oллоh tomonidan berilgan ne'matlar ichida eng azizi non bo'lsa, so'zsiz nondan keyin ko'z turadi. Insonlar nutqida ham ko'zning xususiyatlari, uning fiziologik va biologik tuzilishi uchun ham u bilan yonma-yon ishlatiladigan turli xil sifatlar talaygina. Ana shunday sifatlardan biri bu **piskä**\piska leksemasidir. Ushbu leksema o'rganilayotgan sheva vakillari tomonidan ko'zi qisq, karsqovoq (koreys millatiga mansub insonlarning ko'zi) insonlarning ko'ziga nisbatan ishlatiladigan sifatdir. Masalan: *Vaj, bü žizini közi minčä piskä, kimi tärtqan?* (<Voy, bu jijining ko'zi namuncha piska, kimi tortgan?)

Endi e'tiborimizni ushbu gapga qaratsak, *jo uni kelin qimijmiz u žüdä uziqara qiz, ajtişmayan adami qamayan.* (<yo'q uni kelin qilmaymiz u juda uziqara qiz, aytishmagan odami qolmagan). Berilgan matndan **uziqara**\uziqara so'zi salbiy ma'noga ega ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Ushbu sheva vakillarida uziqara so'zi urishqoq insonlarga nisbatan ishlatiladigan sifatdir.

Adabiy tilimizda uy tutimi yaxshi bo'lmagan, saranjom-sarishta o'tirmagan insonlarga nisbatan ishlatiladigan leksema mavjud emas. Janubi-sharqiy Andijon shevasi vakillarida esa bunday tutumdagi insonlarga nisbatan **tūlas, palpīs**, (<*tulos, polpis*) leksemalari ishlatiladi: *Tūlāsḡ oxšamastan jīyīštīrīš anavi čāčīlip jatqan nārsālārdī, taza turadi qīz bala bar ūj, ujatmasmī, kāp-kāttā bopqalīšsaḡam*. (<*Tulosga o'xshamasdan yig'ishtirish anavi sochilib yotgan narsalarni, toza turadi qiz bola bor uy, uyat emasmi, kap-katta bo'lib qolishsang ham*). Yuqorida keltirilga leksemalar ham o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rin egallamagan.

Shunisi e'tiborliki, o'rganilgan shevada, ayniqsa, ayollar, xususan qizlarning yurish-turish, xulq-atvori, harakterini ifodalovchi qator leksik birliklar mavjud. Quyidagi misollar buni tasdiqlaydi:

Dānāk, daqqī \Danak, daqqi sifatlari o'zi kichkina bo'lishiga qaramay so'zga, gapga chechan yosh qizchalarga nisbatan qo'llaniladi: qīzīz dānāk qīz boptī. (<qizingiz danak qiz bo'libdi.) **Mamadana** \mamadana bo'lar-bo'lmas narsaga gap talashadigan, ko'p gapiradigan qiz. Bu so'z adabiy tildagi mahmadona so'zi bilan ma'nodoshdir. *Mamadanalīq qīma, kāttā ḡāpīrgāndā hop dejiš kere*. (<*Mahmadonalik qilma, katta gapirganda ho'p deyish kerak*).

Šāldir-šūldir \shaldir-shuldir so'zi kirishimli, hamma bilan chiqishib keta oladigan, ko'nglida kiri yo'q, sodda odamga nisbatan ishlatiladigan sifat: *adam degān šāldir-šūldir bōlīšī kerej, dīmaydar bōlip, keh sahlamaslīq kere*. (<Odam degan sodda, shaldir-shuldir bo'lishi kerak, dimog'dor bo'lib, kek saqlamaslik kerak).

Gāžir \Gajir – aytganini qildiradigan, qaysar, jangari. Bu so'z insonga xos bo'lgan xususiyatni bildirishi bilan birga, ot jonzotiga nisbatan ham ishlatiladi. Bo'ysundirish qiyin bo'lgan, qaysar otni gajir ot deyishadi. Ushbu qishloq shevasida otga nisbatan emas, balki insonlarga nisbatan ham bu leksik birlikdan foydalaniladi. Masalan: *balasījam rasajam ḡāžir boyan-e:j ajtganīnī qīldīradī*. (<*Bolasi ham biram gajir bo'lganeey aytganini qildiradi*).

žuda-ljuda- ishlarga ulgurmaslik. Ishlar ko'pligidan ulgura olmayotgan, o'zini eplay olmayotgan insonlarga, asosan ayol kishiga nisbatan qo'llanadigan leksema. *Bīr qolīmda bala, bīrīda žīlkā sūmkādā kārtīškā, bīrām žudadīm, bīrām judadīm, jānā kāmigā qazanda ustalārya aqat*. (<*Bitta qo'limda bola, birida jilka so'mkada kartoshka, biram judadīm, biram judadīm, yana kamiga qozonda ustalarga ovqat ham bor*). Biram leksemasi shevada rosa, juda, juda ham ma'nolarida qo'llanadi

Alakötān \alako'tan – ko'ngli toza. Ushbu leksema ko'ngli toza, ko'nglida kiri, g'araz niyyati yo'q insolarga nisbatan qo'llanadigan leksema sanaladi. Asosan Yoshi ulug' insonlar nutqida kuzatiladi: *ī:mānī īssīy, alakötān žuvan ākān*. (<*Iymoni issiq, alako'tan juvon ekan*).

Ba'zida o'zimiz istamagan holatda kimgadir tanbeh berishga majbur bo'lamiz, shunda beixtiyor qo'pol so'zlardan foydalanib qo'yamiz. Janubi-sharqiy Andijon shevasida **tasraj-**, **tasbet** \tosraymoq, tosbet leksikasi qancha gap gapirsa ham, gap ta'sir qilmaydigan odamga ta'rif berishda ishlatiladigan sifatlardan biridir: *ḡāpām tā'sir qīmajdī-ja, tasrajīp turīšīnī qara, tasbet*. (<*Gap ham ta'sir qilmaydi-ya, tosrayib turishini qara, tosbet*). Adabiy tilimizda bu so'zga sinonim sifatida bezbet so'zi qo'llaniladi.

Tūlāk \tulak\ \tūlāj\ tulay leksemalari ham shevaga xos so'zlar bo'lib, bu so'zlar adabiy tilimizdagi ayyor so'ziga ma'nodoshdir. Masalan, *ōlḡūdej tūlāj ā? Bu dōsimīdījām demedī, namūssīz*. (<*O'lguday tulak a? Bu do'stim edi ham demaydi, nomussiz*).

Shuni aytib o'tish lozimki, o'rganilayotgan shevada insonlarga xos salbiy xususiyatlarni atab kelishda ham bir qancha leksemalar mavjud bo'lib, ular o'zbek tilining izohli lug'atida uchramaydi. Shunday leksik birliklardan biri bu **pajīpajtava** \poyipaytava leksemasidir. Adabiy tildagi *laganbardor* – o'z manfaati uchun boshqalar oldida o'zini juda tuban tutib, unga xushomad qilishga tirishadigan pastkash odamga nisbatan o'rganilayotgan sheva vakillari nutqida **pājīpājtvā** leksemasi qo'llaniladi. Masalan: *Hā, bu ōzī šūnaqa, kičkināligīmīzdājām bayvāččā qīzlarga*

pajipäjtävä bolı jürardı, hälijäm ozgarmaptı, rahbarlarga läğänlik qılıp. (<Ha bu o'zi shunaqa, kichkinaligimizdayam boyvachcha qizlarga poyipaytava bo'lib yurardi, haliyam o'zgarmaptı, rahparlarga laganlik qilib).

Yuqorida keltirilgan gapdan poyipaytava so'zining ma'nosini anglash unchalik ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Berilgan gapdan shu xulosaga kelinadiki, ya'ni laganbardor. Demak, **genämäs, to'g'at-** so'zi e'tiborsizlik, past nazar bilan qaramoq degan ma'nolarda keladi. Masalan: *Vaj töbä:, kimgä oxşagan? şünčälik genämäs, gäpirseñ sen kimsänäm demedi. (<Voy tavba, kimga o'xshagan? Shunchalik genamas, gapirsang sen kimsan ham demaydi.)*

Qoramas\qo'ramas leksemasi ham insonga xos xususiyatlardan birini atab keladi. Ushbu so'z ham o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rin olmagan bo'lib, mehnat qilib o'zini qiynashni xohlamaydigan, dangasa, ishyoqmas, tanbal insonlarga nisbatan ishlatiladigan leksik birlikdir. *Katta o:lim qoramas bala boyan, yürt dänggäsä, kimgä tartip qayan xayramman. (<Katta o'g'lim qo'ramas bola bo'lgan, g'irt dangasa, kimga tortib qolgan xayronman).*

Insonlardagi salbiy xususiyatlardan biri dardoq shevasi vakillarida **äržäj**\arjay deb nomlanadi. Arjay so'zi bo'lar bo'lmasga kuladigan, o'rinsiz xazil qiladigan odamga nisbatan ishlatiladigan leksik birlik bo'lib, bu leksemani o'zbek tilining izohli lug'atida ham uchratmaymiz. Masalan: *Sen ünä: ärjaäj bala bomagin, oyıl bala ünä: äržäj bomedi, säl närsägelä külormedi. (<Sen unaqa arjay bola bo'lmagin, o'g'il bola unaqa arjay bo'lmaydi, sal narsagagina kulavermaydi).*

Avirli\avirli so'zi obro'li so'zi bilan ma'nodosh bo'lib, shaxs va narsalar uchun qo'llaniladi. Obro'li so'zi esa faqat insonlar uchun ishlatiladi. Avirli odam, avirli ish, avirli joy, avirli kiyim, avirli taom *Häbbäxanäjäni qırqı bolarkan ettega, sandıydan avırlıraq matıral apqoj, sevätti ustıga qojıbarganı. Rähmälıj jaxşı adamıdı. (<Habibaxon ayani qirqi bo'lar ekan ertaga, sandig'dan avirliroq material olib qo'y, savatni ustiga qo'yiborgani. Rahmatli yaxshi odam edi).*

Ovqatni tanlab, oz-oz yeydigan, har qanday ovqatni yeyavermaydigan insonlarga nisbatan **čimxor**\chimxo'r atamasi qo'llanadi. Ko'p sheva vakillarida bu so'z, asosan, hayvonlarga nisbatan ishlatiladi, ammo o'rganilayotgan sheva vakillari nutqida esa insonlarga nisbatan ham ko'p qo'llanadi: *čimxor hokız aştan olar. (<Chimxo'r ho'kiz ochdan o'lar)(Maqol). Vaj, qızımej, büna: čimxor bömägin, unaqada azıp ketäsän-u. Qara, bunini özi qaptı-ju. Vaxtıda aqatlan. (<Voy, qizim-ey, bunaqa chimxo'r bo'lmagin, unaqada ozib ketas an-u. Qara, burningni o'zi qolibdi-yu. Vaqtida ovqatlan).*

Čapmägän deväsi joq\Chopmagan devasi yo'q leksik birligi buzg'unchi, urushqoq, janjalkash insonlarga nisbatan ishlatiladi. Deva so'zi muqaddas tepaliklarga nisbatan ishlatiladi, ya'ni odam shunchalik buzg'unchiki, hatto muqaddas bo'lishiga qaramasdan uni chopib, oyog'osti qilgan: *nargı mähällädägi Qoldaş hämmäni ädäbini berardı, ötkän jili üçinči mättä qamaldı, qımagan işi, čapmayan deväsi qamayan. (<Narigi mahalladagi Qo'ldosh hammani adabini Berardi, o'tgan yili uchinchi marta qamaldi, qilmagan ishi, chopmagan devasi qolmagan).*

O'rganilayotgan shevada insonlarning sifatlari iboralar orqali ham ifodalanishi mumkin:

Ushbu qishloqda **jerdi kinnigini üzmoq** iborasi mehnatkash, o'ta ko'p ish qiladigan, har qanday qiyin yumushlarni ham qila oladigan, ertalabdan kechga tinim bilmay mehnat qiladigan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Masalan: *Bärcin jerdi kinnigini üzädigän xätin, bir minit timmiydi, bittä özi mäşi pärnikti qılıp, dıjқанçilik qılıp beştä qızdı čiqardı-ja. (<Barchin yerning kindigini uzadigan xotin, bir minut tinmaydi, bitta o'zi manashu issiqxonani qilib dehqonchilik qilib, beshta qizdi chiqardi-ya).* Bu ibora deyarli ayollarga nisbatan ishlatiladi, ya'ni erkak kishilar qiladigan yumushlarni ham qilib ketaveradigan ayollarga nisbatan aytiladi.

O'zbek tili so'zga boy til. Til esa shevalardan so'z olish hisobiga yana ham boyiydi. Shunday ekan, yuqoridagi kabi so'zlarning faol qo'llanishi va me'yorlashuvi tilning boyishiga hamda ifoda ko'lamini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. ЎЗСРС “Фан” нашриёти, Тошкент -1967.
2. Ashirboyev Samixon. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2016.
3. Hamroyev M., Muhammediva D. Ona tili. T., Moliya –iqtisodiyot. 2007.
4. Nurmonov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Ilm ziyo nashriyoti. 410-bet.
5. Рахматуллаев Ш. Замонавий ўзбек тили . Тошкент-2008. 502 бет.
6. Tursunov I. Dardoq va dardoqliklar, “Namangan” nashriyoti, 2006.
7. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент-1948.
8. Сайфуллаева Р. Замонавий ўзбек тили. Тошкент-2008. 502 бет.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA O‘G‘UZ UNSURLARINING O‘RNI

THE ROLE OF OGUZ ELEMENTS IN THE WORKS OF ALISHER NAVAI

Rajabova Sadoqat Rasul qizi,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti doktoranti*

Annotation. *Alisher Navoi is a scientist who made a great contribution to the literary language of the 15th century. In his own words, he cleansed this language of "thorns" and "snakes" and gave it life. Analyzing his work from a dialectal point of view is the goal of today's article. The article analyzed the work of not only Alisher Navoi, but also his contemporaries, studied the Oghuz elements found in their works, and compared them with the features of the Oghuz dialect given in scientific sources.*

Keywords: *ul, o‘ldi, Oghuz dialect, saydig‘a, maqsudqa, Alisher Navoi, Sakkoki, Gadoi...*

XV asrda tilimizning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Mir Alisher Navoiy bobomizning mehnatlarini qadrlamaslik va e‘tirof etmaslikning iloji yo‘q. Chunki buyuk mutafakkir bobomiz tilimizning sofligi va boyligini taminlash va o‘sha davrdagi boshqa tillar orasida mavqeyini yuksaltirish maqsadida shoh va shoir bobomiz Bobur alohida ta‘kidlab o‘tganidek “ko‘p va xo‘p” barakali ijod etdi. Navoiy bu yo‘lda nafaqat o‘zi balki zamondoshlarini ham aynan ona tilida ijod qilishga chorlagan “ “Bu alfoz va iboratda bu nav daqoyiq ko‘pdurkim, bu kunga deguncha hech kishi haqiqatiga mulohaza qilmog‘on jihatidan bu yashurun qolibdur Va filhaqiqat, kishi yaxshi mulohaza va taammul qilsa, chub u lafzda vus‘at(kenglik) va maydonda muncha mus‘hat (ochiqlik) topilur” deb yozadi va ona tilini faqatgina xalq ommasi emas, balki shoirlar ham qo‘llashi, shu tilda iloji boricha o‘z iqtidor va mahoratlarini ko‘rsatishi kerak edi”,- deya jon kuydiradi. [Tursunov, O‘rinboyev 1992:68-69]. Turkolog olim N.I.Ilminskiy Navoiyni: “Ona tili uchun kurashda yagona bahodir jangchi edi”-deya ta‘riflaydi. Bu ayni haqiqat bo‘lib, u tilimizning asl himoyachisi edi

Biz bu maqolada Alisher Navoiy hamda XIV-XV asrda ijod qilgan adiblar asarlarida o‘g‘uz unsurlaridan qay darajada mahorat bilan foydalanilganligini tadqiq etamiz. Maqolada Alisher Navoiyning asarlarida qaysi sheva unsurlaridan foydalanilgani va o‘g‘uz unsurlarining qay darajada ishtirok etganligi vazifa qilib qo‘yildi. Mazkur masalani hal qilishda avval qilingan ishlar tahlil olib borildi.

Masalani hal qilishda U.Tursunov va B O‘rinboyev, F. Abdullayev, A. Rustamov, X. Donyorov, S. Ashirboyev, Yu. Jumanazarov, O, Madrahimov, A.Axmedov asarlari va o‘zbek

dialektologiyasiga oid adabiyotlar o'rganildi va Navoiy asarlarida o'g'uz lahjasiga oid ma'lumotlar tahlilga tortildi.

Biz bugungi kundagi tillarning yuzaga kelishida turli mustaqil tillarning, to'g'rirog'i, qabilalarning chatishuvi asos bo'lganligini yaxshi bilamiz. Shuning uchun har bir guruh tilida o'zga tillarning ta'siri tilshunoslarning e'tiborini tortib kelgan. Bu masalada o'z davrining yetuk olimlari bo'lgan Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy va boshqa bir qancha mutaxassislar hamda keyingi davr olimlari ham bu masala yuzasidan shug'ullanishgan va bu tadqiqotlar hali ham davom etmoqda. "Jumladan Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida turkiy qavm tillari orasidagi farqlarga shunday so'zlar bilan e'tibor qaratadi:

Agar **bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,**

Muayyan **turk ulusi** xud mengdur,

Olibman taxti farmonimga oson,

Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.

Ko'ngul bermish so'zimga turk, jon ham.

Ne yolg'uz turk, balki turkmon ham" [Axmedov A 2006:4]

Bundan tashqari Alisher Navoiy o'z davri dialektlari haqida gapirar ekan Xorazmga to'xtalib "“Xorazm turk tili bila” yozar edi, deb Xorazmda alohida shevaning borligini ko'rsatadi.” [Tusunov, O'rinboyev 1992:72] va bundan tashqari U.Tursunov va O'rinboyevlar "Navoiy tilida arabcha, forsha, qisman uyg'urcha va o'g'uzcha elementlar uchraydi", deydi. Bu fikrlarni tahlil qilar ekanmiz Navoiyning fikriga ko'ra XV asrda ham Xorazm shevasi o'ziga xos tarzda boshqa shevalardan farq qilib turganligini guvohi bo'lamiz. F.Abdullayev o'z maqolasida "O'zbek adabiy tilining shakllanishida aktiv ishtirok qilgan komponentlardan yana biri o'g'uz yoki g'uz qabilalari tili edi" deb ta'kidlab o'tadi. F.Abdullayev maqolasida S.P.Tostovning va B.D.Grekov, A.Yu.Yakubovskiyning fikrlarni keltirib o'tib Xorazmda yashagan aholi ayanan o'guz qabilalariga mansub ekanligi ko'rsatib o'tadi: "S.P.Tostovning fikricha: "X-XI asrlarda o'guz termini turli dilektlarda so'zlashgan qabilalar konglomeratini ifoda etadi". Ko'rinadiki, bu davrlarda o'g'uz termini yolg'iz turkmanlarga emas, balki so'ngroq o'zbek xalqi sostaviga kirgan va Sirdaryo bo'ylarida, Xorazmda yashagan aholi ham genetik jihatdan o'sha o'g'uzlarning asosiy qismini tashkil qilardi. So'ngroq XIII-XIV asrlarda Bulg'or, Volga Sohillarida vujudga kelgan Oltin O'rda davlatining madaniy iqtisodiy hayotida katta rol o'ynagan, san'at va adabiyotni rivojlantirishda aktiv ishtirok qilgan ham ana shu o'g'uzlar edi(B.D.Grekov, A.Yu.Yakubovskiy)".

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib o'g'uzlar tarixan keng ko'lamda tarqalganligining guvohi bo'lamiz. Bir hududda yashagan turli til vakillari o'zaro muloqoti natijasida tilning xususiyatlari bir-biriga ko'chadi va u o'sha til foydalanuvchilari nutqida namoyon bo'ladi.

Navoiy asarlarida ham o'guz unsurlarining bir necha namunalarini tahlil davomida ko'rib chiqamiz.

Rishta emas, turfa kamandedur **ul**,

Davlat-u din **saydig'a** bandedur **ul**. [A.Navoiy 1960:15]

Ushbu keltirilgan misolda **ul** kishilik olmoshi hamda **-g'a jo'nalish kelishigi qo'shimchasi** o'g'uz unsuri sifatida ko'rsatilgan. Navoiyning zamondosh shoirlari asrlariga ham diqqatimizni qaratadigan bo'lsak aynan u kishilik olmoshini **ul** shaklda qo'llanganligining guvohi bo'lamiz.

Ey javod ilking kafidin koni **daryog'a** yetar,

Baravj tufrog solsang tortar **ul** a'lo ko'zin. [Lutfiy. 2012:16]

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur [Atoiy 2008: 96]

Atoiy va Lutfiy ham kishilik olmoshining mana shu o'g'uz shevasiga oid ko'rinishini qo'llagan.

Fattoh Abdullayev tadqiqot ishlarida "...kishilik olmoshlari bir shaklda : män, sän, ul/u, bi:z/bi:zär-bi:zlär, si:z-si:lär- si:llär, ular-ulalar " ko'rinishida uchraydi deb aytib o'tgan [F Abdullayev, 1978:85]. Bugungi kunda ham aynan o'g'uz lahjasida mana shu *ul* ko'rinishida foydalanaliyotganligining guvohi bo'lamiz.

O'guz elimentlaridan yana biri bo'lgan bu jo'nalish kelishigi -g'a hisoblanadi. Jo'nalish kelishigini qo'llash o'g'uz shevasi shakli hamda adabiy til shaklidan farq qilib turadi. Adabiy tilda ushbu kelishikning -ga/, -ka/, -qa shaklidan foydalanamiz. O'g'uz shevasida esa kelishikning -gä/-g'a/-qa/-ä shakllarida asosga qo'shilib qo'llaniladi. Bunda asosning unli yoki undosh bilan tugashi e'tiborga olinmaydi.

Kelishikning bu shaklini Lutfiy va boshqa Navoiyga zamondosh bo'lgan adiblar ijodida ham ko'ramiz.

Ey Muhammad, oting Mahmud, *zoting'a* maqom,

Qo'llaringa kamtarin bazding erur xuldi barin. [Lutfiy. 2012:16]

Jo'nalish kelishigining -g'a shakli tarixan faol qo'llangan shakl hisoblanadi.

Ham harakotidin ionat etib,

Yetgali **maqsudqa** tahrik etib. [A.Navoiy 1960:16]

Bu misolimizda esa -qa shaklidan ustalik bilan foydalangan. O'g'uz lahjasida jo'nalish kelishigining yana quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. I-II shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasini olgan otlarga jo'nalish kelishigining -a/-ä qo'shimchasini oladi: közüñä, atama.

2. III shaxs egalik qo'shimchasini olgan otlar jo'nalish, chiqish, o'rin kelishik shaklida bir n tovushini ortirib qo'llash umuman o'g'uz tillariga xos bo'lgan xususiyat. i:č i:n-ä.

3. Jo'nalish kelishigining yana bir xususiyati ba'zi holatlarda III egalik qo'shimchasini olgan otga Xorazm o'guz shevasida -na \-nä qo'llaniladi.

Mehr yuzin **oyina** rang aylading,

Yuzda kusufin anga zang aylading. [A Navoiy 1960:19]

Navoiy asarlarida uchrovchi yana bir o'g'uz unsurlardan biri bu *ol/bol* shakli hisoblanadi .

Qaysi kamand, *o'lmadi* hargiz kamand,

Ravzai firdavs g'azolig'a band. [A Navoiy 1960:15]

Azmig'a chun qo'ydi qadam ahli rad,

Rahbari tavfiqdan *o'lmay* madad. [A Navoiy 1960: 15]

Bu shaklning tilimizda paydo bo'lishini olimlarimiz g'arbiy turklardan kirib kelgan deb tahminlaydilar va XIII asrda Nasimiy, XIV asrda Fuzuliyning ta'siri katta bo'lganligini aytib o'tadi. Fattoh Abdullayev *ol-/bol-* shakli haqida quyidagi xulosani keltirib o'tgan: "XV asr adabiy tilimizda *ol-* formasining keng miqyosida qo'llanishi sabablarini birinchi navbatda o'zbek shevalarining o'zida mavjud ekanligidan axtarish, so'ng ozorbayjon tilining ta'siri haqida so'z yuritmoq zarur bo'ladi" [Abdullayev :247]-deb aytadi. Bu *ol-* shaklidan foydalanish asosan nazmiy matnlarda faol bo'lgan, nasriy asarlarda esa *bol-* shaklidan foydalanilgan.

XIV-XV asrda samarali ijod qilgan shoirlarimizdan yana biri Gadoiy ijodida ham *ol-/bol-* shakllarni parallel ravishda qo'llaganligini kuzatishimiz mumkin.

Tavri ishqingda manga kashf ***o'ldi*** bu asrorkim,

Sen Kalimullohsen, ul zulfi pirham ajdaho. [Gadoiy 1973:16]

Ibtiloyi hajru g'urbatg'a bo'yunsundum, netay,
Qilsa **bo'imas** chora, chun **bo'lg'on** qazog'a juz rizo.[Gadoiy 1973:14]

O'g'uz lahjasida chiqish kelishigining ikki xil ko'rinishidan foydalaniladi. F Abdullayevning tadqiqotlarida Xorazm hududidagi o'g'uzlar asosan –dan/-dän va –tan/-tän shaklidan, Chimkentdagi o'guzlar –di:n/-dī:n va –ti:n/-tī:n shaklidan, Mankentda ba'zi holatlarda –dan/-dän va –tan/-tän shaklidan foydalanilishi aytib o'tilgan.

Navoiy va zamondoshlari tilida o'g'uz lahjasining ushbu unsurining asosan –di:n/-dī:n va –ti:n/-tī:n shaklidan foydalanishgan. XIV-XV asrda aynan di:n/-dī:n va –ti:n/-tī:n shakli faol qo'llanilgan.

Ul suv yoqasida **alifdin** shajar,
Shamrasidin ul shajar uzra samar. [A. Navoiy 1960:15]

Bosh-ayog'i **boshtin**-ayoq jon bo'lub,
Boshdin-ayog' jon neki jonon bo'lib. [A.Navoiy 1960:16]

Istagach majruh **ko'nglumdin** o'qini **rashkdin**
Topmasin deb yoshurubmen siynai baryon aro. [Husayn Boyqaro 1991:2]

Yuqoridagi misolda Navoiy o'guz lahjasining ushbu unsurining ikkala variantidan ham foydalanganligini ko'rishimiz mumkin.

O'guz lahjasiga oid fe'l aniqroq aytadigan bo'lsak sifatdoshning kelasi zamon ma'nosini beruvchi shakliga ham to'xtalib o'tsak, sifatdoshning ushbu shakli –asi:/ -asi: shakli orqali ifodalanadi. Xorazmning o'g'uzlari nutqida –asi:/ -asi:, Chimkent o'g'uzlari nutqida esa –g'us i:/-gusi: shaklida qo'llaniladi. Alisher Navoiy asarlarida aynan Chimkent o'guzlari foydalanadigan -g'usi:/-gusi: shaklida qo'llagan. Zamondosh shoirlaridan biri bo'lgan Sakkokiy ijodida ham aynan shu shakl faol qo'llanilgan.

Lutfi bila borchag'a mavjudluq
Qahrdin-o'q bo'lg'usi nobudluq. [A Navoiy 1960:18]

Ko'zung balosi bila jonga tegdi, Sakkokiy
Dag'i ne qilg'usi bilmon oxir bu makkora [Sakkokiy: 1958:18]

Yuqoridagi fikrlarni umumlashqirgan holda shunday xulosaga kelishimiz mumkin. Har qanday adabiy til o'zida mavjud bo'lgan shevalar bilan ozuqlanadi. Bu XV asr adabiy tiliga ham tegishli xulosa hisoblanadi. Shu sababli Alisher Navoiy asos solgan adabiy tili ham o'zida shu xususiyatlarni jamlagan desak xato bo'lmaydi. Alisher Navoiy hamda zamondoshlarining ijodi misollarida buni tadqiq qilib o'guz unsurlarining qay darajada faol bo'lganligi aniqlandi. Yuqoridagi misollarda chiqish kelishigi, jo'nalish kelishigi, sifatdosh shakli hamda ol-/bol-, ul leksik birliklar tahlilga tortildi. Ilmiy manbalarda o'guz lahjasining xususiyatlari bilan solishtirgan holda tahlil qilib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Хамса. Тошкент: Фанлар академияси. 1960.
2. Абдуллаев, Ф. “XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи”. Навоий ва адабий таъсир масалалари, Тошкент: Фан.1968. 238-257.
3. Абдуллаев, Ф. “Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент:Фан. 1978.
4. Абдуллаев, Ф. “Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. Тошкент:Фан. 1968.
5. Ashirboyev, S. 2021. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim.

6. Ashirboyev, S. Alisher Navoiy asrlar tili va Andijon shevasi. Language and Culture. 2020.
7. Аҳмедов А. Ўзбек адабий тилида ўғуз унсурлари ва кўринишларининг қўлланилиши. Dissertatsiya. 2006.
8. Дониёров, Х. “Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир”. Навоий ва адабий таъсир масалалари Тошкент: Фан.1968., 279-292.
9. Рустамов, А. “Навоий тилининг фонетик хусусиятлари”. Навоий ва адабий таъсир масалалари, Тошкент: Фан.1968. 258-278.
10. Турсунов, У., Ўринбоев, Б., Алиев, А. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент: Ўқитувчи 1995..

“SADOQAT” AKSIOLINGVISTIK KONSEPTINING O‘ZBEK SHEVALARIDA IFODALANISHI

EXPRESSION OF THE AXIOLINGUISTIC CONCEPT "FAIRNESS" IN THE UZBEK DIALECTS

Xilola Uzakova

Davlat xavfsizlik ximati “Temurbeklar maktabi”
akademik litseyi o‘qituvchisi

Annotation. The state highlights the issues of axiolinguistics, a new direction in the Uzbek language. The object of research, the subject and tasks of axiolinguistics are shown. Description of the study of the Russian and Uzbek languages related to axiolinguistics. The definition of value, which is the object of study of axiolinguistics, is given. The word "loyalty" means "loyalty". Dialect words that reflect the meaning of "loyalty" through their own meanings are analyzed. It is noted that the Vain dialects in the expression of specific topics in the semantics of the lexeme, in addition to showing the variety of the vocabulary of the Uzbek language.

Keywords: anthropocentric paradigm, axiology, linguoaxiology, axiolinguistics, meaning, meaning, lexeme, seme, dialect words, vocabulary.

Aksiologiya yunoncha *axios*– qadr-qiymat, *logos* – fan, ta’limot ma’nosidagi soʻzlardan tashkil topgan termin boʻlib, qadriyatlar haqidagi ta’limotdir. Dunyo tilshunosligida integratsiya asosida yuzaga kelgan zamonaviy yoʻnalishlar: sotsiologiya, psixologiya, neyrolingvistik, pragmatologiya kabilar qatorida aksiologiya ham shakllandi.

Aksiologiya masalalari A.Ivin, N.Arutyunova, Y.Volf, S.Pavlov, Y.Serebryannikova, V.Karasik, L.Bayramova, G.Bagautdinova, G.Gibatova tadqiqotlarida yoritilgan. Aksiologikaning oʻrganish obyekti sifatida “til – ong – jamiyat – madaniyat – inson” tizimli munosabati belgilangan. Aksiologiya predmetini qadriyatlarni ifodalovchi va aksiologiyani shakllantiruvchi lisoniy vositalar tashkil etadi. Aksiologikaning vazifasi til birliklarini qadriyatning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilishdan iborat. Aksiologikaning maqsadi dunyoning qadriyat manzarasini tadqiq etishdir [Pavlov 2013:56; Komilova 2022:11]. Rus tilshunosligida aksiologiya oʻrnida “lingvoaksiologiya” termini keng qoʻllangan.

V.Karasik rahbarligidagi “Aksiologik lingvistik” [Karasik 2022:477] laboratoriyasi aksiologiyaga doir tadqiqotlar koʻlamining kengayishiga zamin yaratdi [Komilova 2022:11]. Keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida aksiologiya yoʻnalishlarida izlanishlar yuzaga keldi [Ibragimov 2028; Majidova 2020]. Oʻzbek tilshunosligida G.Komilovning tadqiqoti aksiologiya yoʻnalishini boshlab berdi [Komilova 2022].

“Antroposentrik paradigma tilshunoslik va aksiologiya aloqadorligidagi aksiologiya fanining shakllanishiga olib keldi. Mazkur fan insonning olamga munosabati, uning tushunish

qobiliyati, dunyoning qiymat tuzilishi va turli shakllardagi qadriyatlarni mujassam etgan faoliyatni o'z ichiga oladi [Komilova 2022:11]".

Aksiologiyat qadriyatlarning til birliklari orqali ifodalanish xususiyatlarini tadqiq qiladi.

"Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha [Komilova 2022,12]".

Falsafa ilmida, lingvokulturologiyada qadriyat-aksqadriyat [Komilova 2022] tushunchalari keng qo'llanadi. "Jamiyatda mavjud qadriyatlar o'z navbatida aksqadriyat deb nomlanuvchi zid ko'rsatkichlarga ham ega. Ayni shu qadriyatlar va aksqadriyatlar juftligi tilshunoslikda aksiologik leksikani voqelantiradi [Komilova 2022:12]".

Til jamiyatda aloqa-munosabat, his-tuyg'uni ifodalash, to'plash vazifalarini bajaradi. Til birliklaridagi qadriyatlar ifodasi tilning to'plash funksiyasi orqali namoyon bo'ladi. xalq og'zaki ijodi namunalari, maqollar, matallar, xalqona iboralar, lug'aviy birliklar qadriyatlarni aks ettiruvchi asosiy lingvistik birliklar hisoblanadi.

O'zbek xalqi qadriyatlari rang-barang va xilma-xil bo'lib, xalqning azaliy urf-odatlarini, an'analarini, ijtimoiy-madaniy munosabatlari, shuning barobarida, stereotiplari, o'ziga xos etnik belgilari bilan bog'liqdir. Masalan, birgina "sadoqat" aksiologik konsepti xalqning o'ziga xos etnik belgilari, axloqiy-ma'naviy qarashlari bilan bog'liq tarzda namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida "sadoqat" tushunchasi bevosita *sodiq, sidq, sidqidil, sadoqat* so'zlari orqali aks ettiriladi. Shu bilan bir qatorda "sadoqat", "vafo" tushunchalari bir qator leksemlarning semalari orqali ifodalanadi. Bu xususiyat sheva so'zlarida ham aks etadi. "Sadoqat" turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi: yurtga sadoqat, vatanga sadoqat, insonga sadoqat, kasbga sadoqat, narsa-buyumga sadoqat, g'oyaga sadoqat, fikr-o'yga sadoqat...

Insonning insonga sadoqati "do'st" leksik birligi semantikasida namoyon bo'ladi: *Do'st – shafqatli o'rtoq, yor, oshno, mahbub(a)*. 1. Qarashlari, dili, ish faoliyati yaqin bo'lgan, inoqlik, ahillik bilan bog'langan ikki yoki undan ortiq kishining har biri; o'rtoq. *zid. dushman. Qadrdon do'st. Chin do'st. Qiyomatli do'st. Vafodor do'st*. 2. Yaqin, tanish, oshno. *Mana bu do'stim bilan men daryodan o'tolmay qoldik. Shu yaqindagi qishloqqa non so'rab bordik*. I. Rahim, Chin muhabbat [O'TIL 2006: 672].

O'zbek tilidagi muloqotda *do'st* leksemasining o'zida "sadoqat", "yaqinlik" semalari namoyon bo'ladi: *Do'st safarda bilinadi, Og'a-ini – kulfatda*. Maqol. *Do'st qidir, do'st top jahonda, Do'st yuz ming bo'lsa, oz*. E. Vohidov, Muhabbat. Keltirilgan matnlarda *do'st* leksemasi "yaqin inson", "sadoqatli inson" tushunchalarini anglatib kelmoqda.

Do'st so'zidagi "sadoqat", "vafo" tushunchalarini yanada ta'sirchan ifodalash, ta'kidlash uchun *do'sti sodiq* izofali birikmasi, *jon do'st* birikmalari ishlatiladi: *Do'sti sodiq – vafodor, sadoqatli do'st. Dunyoda do'sti sodiqni topish qiyin ekan*. A. Qodiriy, Mehrobdan chayon. *Jon (yoki jonajon) do'st – jonini ham ayamaydigan, samimiy, beg'araz do'st. Poylab-poylab, xo'b tomosha qilsang-chi, To'y-tomosha qulluq bo'lsin, jon do'stim*. «Yusuf va Ahmad» [O'TIL 2006: 672].

O'zbek tilida "do'st" tushunchasi ishtirokida "xiyonat", "vafosizlik" aksqadriyati ham ifodalanadi. *Do'stingdan top, piriga ham do'st bo'lmaslik* iboralarini, *mol do'sti* birikmasi "xiyonat" aks qadriyatini ifodalashga xizmat qiladi.

Do'stingdan top iborasi *do'sti*, yaqin kishisi xiyonat qilganda, biror yomonlik qilganda aytiladigan ibora. *Piriga ham do'st bo'lmaslik* "vafo qilmaslik", "xiyonat qilish" tushunchalarini ifodalaydi: *Piriga ham do'st bo'lmaydi – hech kimsaga do'st bo'lmaydigan yomon odam haqida. Erining yuz-xotirini qilmaydigan xotin piriga ham do'st bo'lmaydi*. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari. *Mol do'sti – oldi-berdi munosabatlarida orttirilgan do'st, biror narsadan ilinji bo'lgani uchungina oshno bo'lgan, yuzaki do'st. Jon do'sting jonidan kechsa ham, mol do'sting molidan kechmaydi*. Maqol [O'TIL 2006: 672].

O'zbek shevalarida kimning kimga do'st ekanligini ko'rsatuvchi *böböki* (boboki) so'zi qo'llanadi: *böböki* – bobosi bilan bobosi do'st bo'lgan (odam); (Qashqadaryo; Davkamar; N.T) [Xolmanova 2022;26].

O'zbek adabiy tilida “tug'ilib o'sgan zamin, joy, yurt” ma'nosida qo'llanadigan *vatan* so'zi o'zbek shevalarida “yaqin do'st, yaqin inson” tushunchasini ifodalash uchun qo'llanadi. *Bevatan* so'zi yaqinidan ayrilgan, o'zi yolg'iz qolgan shaxslarga – erkaklarga va ayollarga nisbatan ishlatiladi: *bevätän* (bevatan) – xotini yoki eri vafot qilgan (kishi); (Qashqadaryo, Chiroqchi; N.T). Ba'zi hududlarda gender jihatdan xoslanib, faqat erkaklarga nisbatan qo'llanadi: xotini o'lgan erkak (Qashqadaryo, Qizilchovra; N.T) [Xolmanova 2022;25].

Shevalarda *vatan* so'zi “sadoqatli, yaqin inson” ma'nosida faqatgina turmush o'rtog'iga nisbatan qo'llanadi. Bunda oila tushunchasiga aloqador “manzil”, “maskan”, “umr yo'ldoshi” semalari vatan leksemasidagi “makon”, “joy” semalariga aloqadorlikda ifoda etiladi.

Shevalar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomidagi so'z boyligini aks ettirishdan tashqari leksemalar semantikasiga aloqador lakunar tushunchalarni ham ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс (монография). – Волгоград: «Перемена», 2002.
- 2.Комилова Г. Ўзбек тилидаги мақолларнинг аксиолингвистик таҳлили. Фило. фан....фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2022.
- 3.Павлов С. Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научно-методический аспект // Вестник Минского университета. – Мн., 2013. – № 2. – С. 56-68.
- 4.Xolmanova Z., Nasriyeva D. O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lugati. –Toshkent, 2022.
- 5.О'ТIL –Ўзбек тилининг изохли луғати. I. –Тошкент, 2006.

SAMARQAND SHAHRI QARLUQ LAHJASINING FONETIK XUSUSIYATLARI YUZASIDAN MULOHAZALAR

COMMENTS ON THE PHONETIC CHARACTERISTICS OF THE KARLUK DIALECT OF THE CITY OF SAMARKAND

Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna

*Samarqand davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi
tillabayeva87@bk.ru*

Annotation. *In this article, the Karluk dialect of the city of Samarkand was first discussed, and some comments were made regarding its specific phonetic features. The sound system, number of vowels, pronunciation, spelling, phonetic phenomena of words in this dialect are analyzed with the help of examples.*

Key words: *Karluk dialect of Samarkand city, second-order length, pronunciation, spelling, phonological-phonetic sign.*

Tarixdan ma'lumki, qarluqlar tili va lahjasi butun o'lka qabilalari uchun umumiy bo'lgan. Bu haqda olim Karim Shoniyozov Samarqand hududidagi qarluqlar elatining o'rni, aloqasi, o'troqlashuvi haqida ham ma'lumotlar diqqatga sazovor: “Movarounnahrda qariyb 200 yil hukronlik qilgan Qoraxoniylar (qarluq) davlati 1041-yilda ikkiga bo'linadi. Natijada g'arbiy qismining markazi Buxoro, keyinchalik Samarqand bo'lgan” [Shoniyozov: 237].

Shunday qilib, IX-X asrlarda Yettisuvda, Toshkent vohasida, Movarounnahrda turg'un yashovchi turkiyzabon aholi, yarim ko'chmanchi, yarim o'troq qavmlar uchun qarluq tili umumiy bir til bo'lib qolgan.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Samarqand shahrining ayrim mahallalarida deyarli adabiy tildan farqlanmaydigan, asosan, o'zbek tilida muloqot qiluvchi aholi istiqomat qiladi. Bular sirasiga "Bog'bonlar", "Beshchinor", "Damariq", "Yoshlik", "Maqsud Shayxzoda", "Yangi Hayrobod", "Navbog'chion", "Istiqlol", "Eski Qalandarxona", "Alizoda", "Botir Zokirov" kabi mahallalarni kiritib o'tishimiz mumkin. Shaharning boshqa hududlarida esa ikki tilda muloqot qiluvchi aholi yashaydi. Bunday mahallalarga "Zominiy", "Go'ri Amir", "Dahbediy", "Sadridin Ayniy", "Chaqar", "Urguti", "Yominiy", "Registon", "Istiqbol", "Ko'l" kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Qarluq lahjasida so'zlashuvchilar nutqining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularda singarmonizm qonuniyati amal qilmaydi. Ushbu masalalarga dialektolog olim N.Murodova ham "O'zbek dialektologiyasi" darsligida to'xtalib o'tgan [Murodova: 113]. Shuningdek, hudud shevasining boshqa sheva va lahjalardan ajralib turadigan xususiyatlari mavjudligini ko'rsatib o'tish lozimligini ta'minlashdan maqsad ham Samarqand shahri qarluq lahjasi haqida yanada yorqinroq tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi:

Dastlab qisqacha fonetik xususiyatlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, yig'ilgan materiallarimizda unli tovushlar 6,7 tagacha bo'lishi kuzatildi: *i, u, ā, ä, o, ö, e*. Samarqand shahri qarluq lahjasi fonetikasi haqidagi ayrim ma'lumotlarni Sh.Shoabdurahmonov, S.Ashirboyev, N.Murodovalar darsliklarida kuzatishimiz mumkin.

Shu bilan bir qatorda adabiy tildagi so'zlarning unli tovushlari almashinib talaffuz qilinadi:

[ā>ä] *olma/älmä, piyola/pijälä, bola/bäčä, to'rtov/tortäv, kuyov/kujäv* va hokazo. Chunki v undoshidan oldin o emas balki ä unlisining kelishi bilan xarakterlanadi.

[ä > ā] *usta/ustā, po'lat/polād, ketyapti/ketāpti, boryapti/bārāpti, tilla/tillā* kabi. Bu holat tojik shevalarining qanchalar Samarqanddagi qarluq lahjasiga kuchli ta'sir ko'rsatganligidan dalolat berib turibdi.

Ma'no farqlamaydigan ikkinchi darajali cho'ziqlik holati ham ko'p kuzatiladi: *dugā:na, dolā:na, pijā:va, ke:lin, dāmmā:d, polā:d, šā:na, kadu*: kabi.

So'z tarkibida ikkita har xil undoshning bir-biriga moslashib, bir xil talaffuz qilinishi, ya'ni assimilyatsiya hodisasi uchraydi: *kelli (keldi), bolli (bo'lli), kammaʻāl (kambag'al), bāddu (bordi), massi (mahsi)*.

Samarqand shahri qarluq lahjasida l, r, t kabi undoshlardan birining so'z o'rtasida tushib qolishi ham uchraydi: *däsāxān/ dastarxon, ketur/ keltir, tor/ to'rt, däsromāl/ dastro'mol, binnimā/ bir nima* va hokazo.

So'z oxirida qator undosh sifatida qo'llaniladigan t tovushi tushirib talaffuz qilinadi: *goš/go'sht, yiš/g'isht, sus/sust, Tāškān/Toshkent, dos/do'st* kabi.

Samarqand shahri qarluq lahjasining fonetik xususiyatlari haqidagi ba'zi ma'lumotlar Sh.Shoabdurahmonov kitobida ham keltirib o'tilgan. Ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz:

Samarqand-Buxoro shevalarida ä unlisi ko'p holatlarda qo'llanadi: *jāmān, mätāl*; i tovushi ü tovushiga o'zgaradi: *xātün, dārü*; y va h undoshlaridan oldin keladigan u unlisi o' tovushiga o'zgaradi: *ojqi, sohat, güroh*; s, g, g' tovushlaridan oldin keluvchi o' unlisi aksincha, u tovushiga almashadi: *üsmä, büymä, ügäj*; i unlisi e tovushiga almashadi: *mex, teγ, ümed* va hokazo [Shoabdurahmonov: 10].

Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, Samarqand shahri qarluq lahjasining asosan fonetik, morfologik xususiyatlarini atroflicha o'rganish aynan mashhur sharqshunos olim professor Y.D.Polivanov nomi bilan bog'liq. Olimning Samarqand shahri qarluq lahjasi bo'yicha yaratgan ishlari hozirgacha o'zining qimmatini yo'qotgan emas.

Professor Y.D.Polivanov “Samarqand shahar shevasining vokalizmi” nomli ilmiy tadqiqot ishida o‘zbek tilining aynan Samarqand shahri qarluq lahjasi unlilari haqida ham ma’lumot berib, shevadagi ā fonemasining lablangan unli ekanligini qayd etgan. Ushbu ishida i hamda u unlilarining boshqa o‘zbek shevalariga qaraganda nisbatan tor, biroq cho‘ziq talaffuz qilinishiga e’tibor bergan. Bu ma’lumotni ilmiy-amaliy jihatdan isbotlab ham bergan. Alohida qayd o‘tishimiz lozimki, hech bir olim Y.D.Polivanovga qadar aynan Samarqand shahri qarluq lahjasining vokalizmi haqida ma’lumot bermagan.

Demak, bundan shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, oldingi asrda olimlarimiz tomonidan turli hududlarga mansub o‘zbek shevalarini o‘rganish bo‘yicha materiallar yig‘ish uchun ekspeditsiyalar uyushtirilib, anchayin salmoqli va fundamental ishlar olib borilgan ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.
2. Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Баркамол фойз медиа, 2019. – 128 б.
3. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент, 1983. – 191 с.
4. Поливанов Е.Д. Вокализм говора гор. Самарканда (глава из описания двуязычной системы)// Доклады АН СССР. – Ленинград: Акад.наук СССР, 1928. – № 14. – С.306-312.

“ALPOMISH” DOSTONIDA DIALEKTIZMLAR VA ONOMASTIK BIRLIKLARNING O‘RNI

THE ROLE OF DIALECTISMS AND ONOMASTIC UNITS IN THE EPIC "ALPOMISH".

Xaitov Xusniddin Xasanovich,

Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotation. *This article deals with dialectisms and onomastic units that are characteristic of the text of the variants of the Alpomysh epic by Fazil Yoldosh and Abdunazar Poyonov. The ideas about the place of dialectisms and onomastic units that provide dialectal and dialectal-onomastic features of epic vocabulary are analyzed scientifically and theoretically. Also during the performance, the significance of several types of dialectisms in achieving dialectal color and the phenomenon of dialectization were expressed.*

Key words: *epic, epic variant, types of dialectism, onomastic units, dialect coloring, methodology of dialectology, dialect feature, dialect vocabulary, folklore dialectology.*

Xalq dostonlari tili shevalarga oid so‘zlar va onomastik birliklar bilan jilolanadi. Dostonlar leksikasida ming yillar qa’ridan sado beradigan ijro va musiqiylikni saqlab turgan xususiyatlar dialektizmlar bir necha turi bilan namayon bo‘ladi. Xususan, “Alpomish” dostonining XX asrda Fozil Yo‘ldosh, XXI asrda ijro etilgan va yozib olingan Abdunazar Poyonov variantlari leksikasini tadqiq qilar ekanmiz, ikki baxshining ham mahoratini namoyish qilgan jihatlar birinchi navbatda, dialektal so‘zlarda ifodasini topganligini ko‘rish mumkin. Dialektizmlarning barcha turlari alohida belgiga ega bo‘lib, baxshi tomonidan ijro davomida poetik nutq va badiiylik, tasviriylikka erishishda foydalanilgan. Jumladan, qofidosh so‘zlarni tizishda morfologik dialektizmlarga murojaat qilgan:

*Kadamlari bo‘lsin **qutli**,*

Boylar bo‘lsin saxovatli. [Poyonov A 2018: 16]

Qutlug‘ birligi o‘rnida ifodalanayotgan **qutli** morfolgik dialektizmi saxovatli so‘ziga qofiyadosh bo‘lganligi uchun ham qo‘llanilgan. Ya’ni uyg‘unlikning ta’minlanishida

shevaviylashgan birlik muhim vazifa bajargan deyish mumkin. Holbuki, baxshi bu birlikning o'rniga *qutlug'* so'zini qo'llashi mumkin edi, biroq ijro davomida ham, doston nashri jarayonida ham misra sayqallanib qolar, adabiy tilga to'liq yaqinlashtirilgan bo'lar edi.

Bordir har xil o'yini,

Echilib ko'ngil tuyuni, [Poyonov A 2018: 36]

Ushbu misralarda ham dialektizmning yana bir turi ishtirok etgan. *Tugmoq* harakat fe'liga adabiy, **-un** yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan *tugun* so'zi yasalishi, biroq asosdagi **[g]** undoshi **[y]** undoshiga o'zgargan – shevaviylashish hodisasiga uchrangan. Asosdagi dialektal o'zgarishtish fonetik dialektal so'zni hosil qilgan.

Karnay-surnaylar gurillab,

Shavq-shobirli to'ylar bo'lsin. [Poyonov A 2018: 22]

Derivatsion dialektizmning sifatida qo'llanilgan ***shobirli*** birligining asosi taqlid so'z. *Shobir-shobir* – tovushga taqlid bo'lib, **-li** yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan yasalgan. Ba'zi shevalarda qo'llaniluvchi *dobir-dubur* tarzidagi taqlid so'zga ***shobirli*** derivatsion dialektizmning asosi yaqin turadi.

Bo'taloq enasini aylanib, iskab, bo'kirib, holsirab, tamshanib, goh yiqilib, yana qorni och bo'lib qoldi [Poyonov A 2018: 29].

Ushbu gapda qo'llanilgan ***iskab*** birliginni ham derivatsion dialektizm maqomida deyish mumkin. ***Iskamoq*** – hidlamoq degan ma'noda shevada hozir ham keng qo'llaniladi. "Iskatmak (Qipchoq) hidlamtmoq" [Poyonov A 2018: 115]. Shuningdek, titmoq dialektal ma'nosi ham bor: "Iskadi – titdi, mo'yini yuldi" [Doniyorov X. 1979: 100]. Bu derivatsion dialektizm ***is*** asosi ham hid, ifor singari ma'nolarni ifoda qiladi.

Yoki doston matnida mahalliy-hududiy tasavvur bilan bog'liq xalq o'yinlarining bir necha nomlari uchraydiki, ularning har biri xalq tomonidan o'ylab topilishi, nomlanishi natijasida dialektal mazmun kasb etganligini ko'rsatadi.

"Chillak otish, teppa kallabosh, yopa-yopa, kuchmak, haygarak, to'yga-to'yga, kes-kes, yashinmachoq, andiq-sandiq, ko'z boylagich, bobal taka, oq terakmi-ko'k terak, kadama tayog, palaxmon otish, nishonaga urish, bachcha poyga, yotib yumalash, kuyov-kelin, yuzgacha sanash, halova cho'kki, halinchak uchish, urchuq yigirish, keli tuyish, un elash, qaroqchi, jun tarash, ip eshish, kosh oyoq – boshqa yuzlab o'yinlar boshlangan" [Poyonov A 2018: 38-39].

Shu ma'noda bu nomlar to'y marosimlari bilan ham bog'lanadi. Dostonda to'y tasviri voqeliklari jarayonida ushbu o'yinlar ham to'yning ma'lum qismi sifatida o'tkazilganligi ham bu nomlarni dialektal etnografizmlar qatorida sanash mumkin degan xulosani beradi. Qolaversa, doston matniga xos bu o'yinlarni quyidagicha ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) kishi harakatlari bilan bog'liq o'yinlar;
- 2) predmetlar bilan bog'lik o'yinlar;
- 3) predmetlarga asoslangan kishi harakatlari.

Xususan, bahsli kechadigan kishi harakatlari bilan bog'lik o'yinlarda qarama-qarshi taraflarning g'olib yoki mag'lub bo'lishi qilinayotgan harakat kuchliligi va tezkorligiga asoslanadi. Oq terakmi-ko'k terak xalq o'yinida qarama-qarshi tomondan bir kishining nomi aytilishi va yugurib ikkinchi tomon to'sig'ini yorib o'tishida harakat kuchliligi va tezkorligi talab etiladi. Biroq bu o'yinda biror predmet zaruriyati sezilmaydi. O'yinning nomi esa jarayonda aytiladigan "Oq terakmi-ko'k terak, bizdan sizga kim kerak?" xalq qo'shig'i misralari bilan bog'langanligi uchun ham folklor dialektologiyasiga xos dialektizm sifatida qabul qilish ehtiyoji borligini ko'rsatadi. Doston matnida qo'llangan yuqoridagi har bir xalqchil o'yin nomini folklor bilan uzviy bog'lik dialektal so'zlar deyish mumkin.

Dostonda chorva boqiladigan yaylov nomlari ham dialektal mazmunda uchraydi:

“*Ko’kdala* degan keng yaylov, adirli joyi bor edi, adirning o’rtasida shovqin soyi bor edi” [Poyonov A 2018: 35].

Gapda berilgan *Ko’kdala* oronimida ham mahalliy-hududiy tasavvur beraidgan dialektal xususiyat bor. Dalaning tusi bilan bog’liq tasavvurdan hosil bo’lgan dialektal oronim deyish mumkin.

Shunda choparlar boshlig’i **Do’nanboy**:

–*Bizni shox, Boybo’ri yubordi, oldin sizning ovulingizga keldik* [Poyonov A 2018: 64].

Choparlarning boshlig’i **Do’nanboy** antroponimi ham dialektal mazmunga ega. “Do’nen – to’rt yashar erkak ot” [Nazarov 2005: 41]. Ushbu antroponim shaxs nomi sifatida qo’llanilmasdan oldin dialektal so’z bo’lgan. Shu ma’noda Do’nanboy birligiga dialektal antroponim deb qarash o’rinli. Nom bilan bog’liq bo’lgan, shevaviy xususiyatdagi birliklarni esa onomastik dialektizmlar deyish mumkin. Umuman, ushbu dialektizmlar doston matnining butun qismini dialektalligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etgan bo’lib, birliklarning quyidagi turlari qo’llanilish darajasini jadvalda orqali ko’rish mumkin.

tG’r	Doston leksikasiga xos dialektizm turlari	Doston variantlari matnida qo’llanilish darajasi
1	Sof dialektal so’zlar	Yuqori darajada faol
2	Leksik-semantik so’zlar	Sust
3	Fonetik dialektal so’zlar	Faol
4	Morfologik dialektal so’zlar	Faol
5	Morfolgik-fonetik dialektal so’zlar	Faol
6	Derivatsion dialektal so’zlar	Faol
7	Dialektal frazeologizmlar	Faol
8	Dialektal etnografizmlar	Faol
9	Onomastik dialektizmlar	Faol
10	Umumdialektal so’zlar	Sust

Ko’rinib turibdiki, doston leksikasining dialektal xususiyati ta’minlanishida birgina sof dialektal so’zlar etarli emas. Aksincha, dialektal so’zlarning qolgan turlari ham faol darajada doston matniga shevaviy xususiyat va joziba baxsh etgan. Shevaviylashish hodisasiga doir bu dialektizmlar ohangdoshlik, intonatsion butunlik, poetik nutqiy me’yorlarga amal qilinishiga xizmat qilgan. Umuman olganda, dialektizmning barcha turlari doston matniga xos yahlit dialektal va dialektal onomastik tavsifiy butunlikni tashkil etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Poyonov A. “Alpomish” dostoni. –Toshkent:, Akademnashr, 2018. –B. 16, 22, 29, 35, 36, 38, 39, 64.
2. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. –Toshkent:, Fan, 1979. – B. 100, 115.
3. Nazarov. Laqaylar: ba’zi so’zlar va iboralarning dialektologik mazmuni. –Toshkent:, 2005. –B. 41.
4. “Alpomish” dostoni. –Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2010. 400 B.

O'ZBEK TILINING MINGBULOQ AREALIDAGI ARALASH SHEVALARDAGI AYRIM FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLAR

SOME PHONETIC AND PHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MIXED DIALECTS OF THE MINBULOK AREA OF THE UZBEK LANGUAGE

Musurmon Usmonov,

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotation. *The article contains thoughts about some phonetic and phonological features of the mixed dialects of the Mingbulok region as part of the Uzbek dialects.*

Key words: *dialect area, areal composition, mixed dialect, dialect elements, economic and cultural relations, communicative and interactive relations, related isoglosses, convergent isoglosses.*

Namangan viloyati shevalari areali tarkibi aralash shevalarda so'zlashuvchilar guruhining bir qismini Mingbuloq tumanining Jomashov shaharchasi, Damko'l-Mazzang va Gulbog' qishloqlari aholisi tashkil etadi. Ular nutqida qarluq va qipchoq lahja unsurlari teng qo'llanadi: [menə//məṇə] – menga, [ninəzin] – tuzk, yaxshi, bir chiroyli, [bo'g'cha // bəxcha // tyyyn] narsa solingan ayollar tuguni, [sarimsəq // səmsəq] sarimsoqpiyoz kabi.

Bunga qarluq sheva vakillarining Mingbuloq tumani hududidagi Markaziy Farg'ona (Qoraqalpoq) cho'llarini ekin maydonlariga o'zlashtirish maqsadida Respublikamizning, viloyatning turli hududlaridan aholi vakillarining ko'chirib keltirilishi asosidagi iqtisodiy-madaniy aloqalar asosidagi o'zaro aloqa-aralashuv munosabatlari sabab bo'lgan.

Bugunga kelib, dialekt areallari orasidagi farqlar davr taqazosi – fan-texnika, elektron axborot texnologiyalarining taraqqiyoti natijasida asta-sekin yo'qolib borayotgan bo'lsada, Mingbuloq sheva hududining ma'lum sheva areallarida leksik jihatdan tubdan farq qiluvchi birliklar faqat shu kichik sheva arealiga tegishli aholining o'z etnografiyasiga, urf-odatlariga, an'analari doirasida rivojlanganligi sababli saqlanib kelmoqda [Дарвишов И. 2019:54].

Mingbuloq tumani dialektal areali bog'liq va konvergent izoglossalardan tashkil topgan.

Bog'liq izoglossalar bir genetik umumiylikka ega bo'lganligi uchun qipchoq shevalarda o'z o'rniga ega holda rivojlandi, fonetik-fonologik o'zgarishlari bilan qo'llanmoqda. Ularda o'zaro tarixiy-genetik qarindoshlik til belgilari mavjud.

Konvergent izoglossalar esa uzoq davrlar bir xududda yaqin aloqada bo'lish natijasida areal umumiylikning vujudga kelishi asosida hosil bo'lgan. Bunday izoglossalar qarindosh bo'lmagan til oilalarining o'zaro munosabati orqali paydo

bo'lgan. Sheva arealida bog'liq izoglossalar ko'p, konvergent izoglossalar esa ayrim kichik hududlardagina ko'zga tashlanadi.

Bog'liq izoglossalarning qiyosiy-genetik tahlilidan anglashiladiki, hududga avvalroq o'rnashgan aholi, asosan, qipchoq lahjasida so'zlashuvchilar bo'lib, qolganlari hududga keyinroq ko'chib kelgan qarluq sheva vakillaridir.

Bir qator bog'liq izoglossalar hududda "j"lovchi va "y"lovchi qipchoq sheva vakillari – qoraqalpoq urug'larining migratsiyasi natijasi, ularning Sirdaryoning serot chap qirg'og'iga o'rnashishi, o'zbek urug'lari bilan o'zaro iqtisodiy, madaniy-maishiy aloqalari natijasida vujudga kelgan [Алиев А. 1960: 24; Алиев А. 1975:48].

Konvergent izoglossalarning tipologik tahlilidan ma'lum bo'ladi-ki, Markaziy Farg'ona cho'llarini o'zlashtirish uchun ishchi-dehqonlarning ommaviy safarbarligi, texnika ishlarini jonlantirish maqsadida rusiy zabon va forsiy zabon aholining ko'chirib kelinishi, yirik shaharlar va qishloqlardan qarluq lahjasi vakillarining oilaviy kelishlari, aholi vakillarining, ayniqsa, mazzang

(forscha “mardi zan”. Mingbuloq tumani Damko‘l-Mazzang qishlog‘ida) elatini cho‘l hududiga ko‘chirilishi – tarqoq elatni bir joyga to‘planishi gibridizatsiyani vujudga keltirdi. Bu jarayon janubi-g‘arbiy Namangan shevalarida dialektologik o‘ziga xosliklarni yuzaga kelish sabablaridan biridir.

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrning ashyoviy qobig‘ini akustik birliklar – tovushlar tashkil etadi. So‘z tarkibidagi tovush qobig‘i hududiy, hatto individual – shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o‘ziga xos jihatlarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Janubi-g‘arbiy Namangan dialektal areali o‘ziga xos va umumo‘zbek shevalari bilan o‘xshash quyidagi fonetik xususiyatlari bilan belgilanadi:

a) kontrast juft unlilarning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi, ya‘ni ayrim turkiy tillariga xos bo‘lgan [Джыраев А.1991: 24; Решетов В 1965:58; Шерматов А 1981:10] tovushlarning asos va affiksial morfemalarda uyg‘unlashishi: [paxtɔ] – paxta, [mɔnti] – manti, [bɔliq] – baliq, [bɔrinnɔr] – boringlar, [yennɔr] – englar, [chiqinnɔr] – chiqinglar, [bɔrɔdig‘ɔn] – boradigan kabi;

b) so‘z boshida kelgan o‘rta ko‘tarilish unlilarining diftonglashuvi: [‘ek’n] – ekin, [‘yekk’ qo’li] – ikki qo‘li, [‘ena] – ona, [‘wɔt] – omonim: o‘t, o‘tmoq fe‘lidan tashqari, [‘wɔtin] – o‘tin, [‘egibper // ‘egvɔr] egib ber kabi. Taqqoslang: “y”lovchilarda: [ekk’ qo’l’], “j”lovchilarda: [‘ek’ qo’l’] tarzida kuzatiladi.

v) “j”lovchilarda ham “y”lovchilarda ham qisqa-cho‘ziq unlilar ma‘no farqlamaydi. Bu qadimgi turkiy va eski o‘zbek tilining rudimenti – qol-dig‘i bo‘lib, ayrim so‘zlardagina fonematik holda uchraydi. Hozirda undosh tovushlarning tushib qolishi sababli cho‘ziqlik mavjud: [shə:r] – shahar, [bɔ:r] – bahor, [sɣ:] – suv, [kely:d’] – kelgandi, [bɔru:di// bɔruvdi] – borgandi, [qɔ:] – qol, [ke:] – kel, [bo’sɔ:] – bo‘lsa kabi;

g) “j”lovchilarda so‘z boshida y undoshining dj ga o‘tishi: [djo’l] – yo‘l, [djyr] – yur, [djənə] – yanga, [kəziŋdi djym] – ko‘zingni yum kabi;

d) “y”lovchilarda so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida y undoshining orttirilishi (paydo bo‘lishi): [yip] – i, [yilan] – ilon, [rəyis] – rais, [sɔrpɔy] – sarpo, [ɔwrɔy] – obro‘ kabi;

j) “j”lovchilarda so‘z boshida y va dj undoshining tushishi: [‘riŋ] – yiring, [‘rik] – yirik, [‘rkan] – jirkan, [‘rtaki] – jirtaki/jizzaki kabi.

z) barcha qipchoq shevalariga xos bo‘lmagan tovush almashinuvini kuzatish mumkin [3.54; 4.28; 5.36]: y>g: [tɣymə] – tugma, [tɣysə] – tugsə; v>p: [sɔv] – sop (ketmonning sopi); h>s: [ukəxi] – ukasi, [bɔlɔhini] – bolasini; h>sh: [ɔhnɔqɔ//əxnəqə// onoxnoqo] – ana shunaqa, [mɔhnɔqɔ//məhnəqə//mɔnɔhnɔqɔ] – mana shunaqa, h>q: [qəhtə] qayoqda, [o’hmɔnən//o’hmɔn] o‘q bilan, h>t: [siyirdi o’hlɔt] sigirni o‘tlat, [qəhnɔyɔpti] – qatnayapti; o‘zlashmalarda: [mɔhnə] – mashina, [mɔhinəxin] – mashinasini kabi.

Jarangsiz sirg‘aluvchi til oldi s, sh, t va q undoshilarining jarangsiz sirg‘aluvchi bo‘g‘iz undoshi h ga almashishi boshqa o‘zbek shevalarda kuzatilmaydi. Bu hodisa faqat Mingbuloq tumani Gurtepa, O‘zgarish, Mulkobod, Uzuntepa, O‘rtaqishloq, Sho‘rsuv, Baland Gurtepa, Qo‘shqishloq, Beshbangi qishlog‘i va boshqa qishloqlar shevalari “y”lovchilarigagina xosligi juda xarakterlidir: [ukəxi, bɔlɔhini; ɔhnɔqɔ//əxnəqə//onoxnoqo, mɔhnɔqɔ//məhnəqə//mɔnɔhnɔqɔ, mɔhnə, mɔhinəxini, qəhtə, o’hmɔnən//o’hmɔn, siyirdi o’hlɔt, qəhnɔyɔpti] kabi. “H”lashish mazkur shevaning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, boshqa shevalardan farqlab turadi;

Janubi-g‘arbiy Namangan shevalari quyidagi o‘ziga xos morfologik xususiyatlarga ham ega:

a) hozirgi-kelasi zamon sifatdoshining -vg‘ich// -ɔvg‘ich// -uvvg‘ich variantlari o‘ta keng ko‘lamda, sheva arealining barcha hududida qo‘llanishi: [bɔrɔvg‘ich odam] – boradigan odam, [kərvɔvg‘ichmən] – ko‘radiganman, [yɣvɔvg‘ichmən] – yuvadiganman, [b’lɔvg‘ichmən] – bilib qo‘yadigan odam kabi;

b) o'tgan zamon bo'lishsiz shakli tuslanganda shaxs-son qo'shimchalari bo'lishsizlikni ifodalovchi *yo'q* so'zidan keyin qo'shilib qo'llanishi: [*bərg'ən yəhmən//bərg'ən yəhsən*] – borganim *yo'q* // borganing *yo'q*, [*qig'ən yəhmən// qig'ən yəhsən*] – qilganim *yo'q*//qilganing *yo'q*, [*kərgən yəhmən//kərgən yəhsən*] – ko'rganim *yo'q*, ko'rganing *yo'q*, [*əg'ən yəhmən//əg'ən yəhsən*] – olganim *yo'q*, olganing *yo'q* kabi. Mazkur morfologik holat – qo'shimchalarning so'zlarga almashtirib qo'shish hududning “j”lovchi sheva vakillari nutqida ham, “y”lovchi sheva vakillari nutqida ham uchrashi kuzatiladi [Шерматов А 1981:11; Шарипов Х 1964:86].

v) *-da* yuklamasining fonetik varianti *-tə* ning mavjudligi hamda uning qipchoq lahjasiga mansub “y”lovchilar guruhi shevasida, asosan, fe'llarning barcha zamon shakllaridan keyin keng va o'ta faol qo'llanishi: [*əytt'mtə*] aytdim, [*əytyvdimtə//əyty:dimtə*] – aytganman, [*əytyəppəntə*] – aytyapman, [*əytəməntə*] – aytmoqchiman kabi. Bu hodisa faqat Mingbuloq tumani Baland Gurtepa, Gurtepa, O'zgarish, O'rtaqishloq, Uzuntepa, Mulkobod, Do'msa, Qo'shqishloq qishloq shevalari “y” lovchilarigagina xosligi juda xarakterlidir. Bizningcha bu hodisa harakat jarayonlarini bajari-lishiga bo'lgan munosabatning so'zlovchi tomonidan alohida, qat'iy ishonch va kuchli ta'kid orqali ifodasi hisoblanadi.

Tahlillardan ko'rinadiki, janubi-g'arbiy Namangan shevalarida ko'plab o'rganish lozim bo'lgan lisoniy xususiyatlar mavjud. Bugungi kunda Mingbuloq tumanida 200000 ga yaqin aholi o'zining turli rang va jilosiga ega bo'lgan o'zbek tilining jonli tili – shevalarida o'zaro aloqa qilmoqdalar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'zbek dialektologiyasida amalga oshirilgan va endi o'rganishga qo'l urilgan ilmiy tadqiqotlar, ulardan kelib chiqqan natija va xulosalar o'zbek areal lingvistika sohasining mukammal shakllanishiga va uning nazariy asoslariga poydevor bo'ladi. Shevalar xalqimizning etnogenetik, etnografik xususiyatlari haqida boshqa hech bir manbadan olib bo'lmaydigan ma'lumotlar beradi. O'zbek tilshunosligida Namangan dialekti tarkibidagi Mingbuloq shevasi areal-tipologik, areal-lingvistik tadqiqot metodlari bilan o'rganilmagan. Turkiy tillararo qorishuv (metizatsiya) va turkiy xalqlar bilan turkiy bo'lmagan etnoslarning tillari o'rtasidagi munosabat (gibridizatsiya) Mingbuloq tuman shevalari etnolingvistik jarayonlarning asosiy yo'nalishlarini belgilab bergan. Shuning uchun ham mazkur arealdagi qipchoq sheva vakillari o'z nutqida eng qadimgi turkiy va eski o'zbek tili unsurlarini saqlab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
2. Алиев А. Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 1975.
3. Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент: Фан, 197.
4. Ashurbœv S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2021.
5. Боровков А. К. Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963.
6. Дарвишов И. Ареал лингвистика: Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятлари. – Тошкент: Наврӯз, 2019. 147 б.
7. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 214.
8. Решетов В.В. Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1965. – № 5.
9. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б.10

**QODIR BAXSHI RAHIMIV DOSTONLARIDAGI TOPONIMIK INDIKATORLAR
TADQIQI
TOPONYMIC INDICATORS' INVESTIGATION IN NATIONAL SINGER KODIR
RAKHIMOV'S EPOSES.**

Abatov Doston,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotation. In this article, linguistic spiritual features of toponymic indicators which were used in "Kelinoi va Norgulay" and "Jarxun maston", which were sung by national singer Kodir Rakhimov, were analysed. Moreover, identifying active usage of toponymic, hydronymic, oronymic indicators, some of them were analysed. During analysis, polysemantic meaning and homonymous features of indicators were clarified.

Keywords: toponym, oykonim, oykonimic indicator, hydronium, hydronymic indicator, oronym, oronymic indicator, national eposes, onomastics, geographical object.

O'zbekiston tarixiy toponimiyasida tarkibiy jihatdan aholi maskanlari ma'nosini beruvchi so'zlardan tashkil topgan joy nomlari uchraydi. Bunday so'zlar garchi shaklan turli xil bo'lsa-da, lekin ma'no jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Toponimlar ustida olib borilgan tadqiqotlar bu so'zlarni va ulardan tashkil topgan joy nomlarini lisoniy jihatdan qadimgi eroniy tillarga tegishli ekanligini ko'rsatdi.

Toponimikada indikatorli nomlar ko'p uchrashi shu sohaga bag'ishlangan deyarli barcha ishlarda alohida qayd etib o'tilgan. Toponimikaning uch turida quyidagi apellyativlar indikator vazifasida qo'llanadi:

1. Oykonimik indikatorlar: shahar, qishloq, ovul, kent, kat, uba, deh, daha, obod, diz, langar, zoy, man/mayn, to'rtko'l, mitan, duvon, saroy, hisor, chaqar, rabot, rabad, duvol, kid/gird, baliq, qarshi, chem/chim, ko'cha, guzar, mahalla, qal'a, qo'rg'on, xona/kana/qana, qo'ton, darvoza, chayla, kapa, minor, qo'ra, koh, xonaqa, bog', to'p, to'pi, tupor, to'da, bozor, machit, yurt, qo'nish, qasaba, chorbog', registon, to'proqqo'rg'on, yer, bandar.

2. Gidronimik indikatorlar: okean, dengiz, daryo, rud, ob, suv, kas/qas/xas, o'kuz, jom/jam/jan, shom/shan, kom/kon/kam/gon, dak, arna, yop, jo'y, jo'ybor, koriz, band, dahna, choh, chashma, buloq, ko'rbuloq, yorma, xon, nov/nova, shox, ariq, quduq, hovuz, ko'l, qo'l, jilg'a, soy, solma, anhor, nahr, kanal, qozoq, suvombor, selxona, qoq, guzar, kechik, suvlot, darak, to'g'on, quloq, poyga, sharshara, obgoh, obdon, sardoba, pul, ko'prik, girdob, uyrim, shuvar/shibar, yog'och, novur, o'zak, o'zan, saqo, selga, chot, bandar, izma.

3. Oronimik indikatorlar: tog', tosh, qoya, qiya, cho'qqi, qir, tepa, dovon, bel, sirt, adir, ko'tal, ort, do'ng, cho'l, gaza, dara, tangi, zov, jar, ko'h, kamar, to'da, sang, dala, dasht, mo'la, nura, o'r, o'ra, matsdon, aydar, mast/most, taxta, karta, alang, qo'l, shoti, ayri, so'yri, ag'ba, yaylov, chovra, bitov, huchchi, tubak, qaloq, do'm, bo'ktar, zayak, plan, hayat, shoh, qashqa, qat, qatov, qoboq, singir, sala, jo'n/jo'na, to'qay, joy, paykal, orol, qizil, qora, chag'il/chag'al, chag'at, supa, yona, yo'l, shiram, chuqur, handaq, g'o'rim, qum, chakambar, qaqr, taqir, dagar, to'la, yer, bayir, mazor, sho'r, bet, havol, g'or, poya, qo'riq, oq, gul/kul, tuz, chalqa, ota, bobo, shayit, tumshuq, qapug', darvoza, darband, qiz/quz, tig'/teg', baraz, shirdon, bo'z, jira, qayir, bo'yin, bo'ynoq, boldir, o'rmon, changal/jangal, angar, pushta, qasav/qasag'a, qasnaq, orqa, orqavul, burun, oshuv, qayqi, o'y, o'r, takcha, qapchig'ay, kam, yovon, yoz, hovar, jovuz, o'lang, zarang,

sahro, uz, chortoq, sangir, bodiya, mog'ora, varg', darg', dabsan, jo'sha, tarma, tirsak, chosh, chek, ungur, chordara, chig'anaq, ang'iz, qo'riqxon, oston.

Quyida ularning ayrimlari xususida alohida to'xtalishga harakat qilamiz.

Tog' indikator. Tog' Yer yuzasining tevarak-atrofdagi tekislik, tepalik yoki boshqa balandlikka nisbatan yakka yoki qator holda baland ko'tarilgan, odatda, tosh, qattiq jismlardan iborat qismi [O'TIL 2008: 163].

Qodir baxshi Rahimov kuylagan "Kelinoy yoki Norguloy", "Jorxun maston" dostonlari tilida tog' indikatorli oronimlar keng qo'llanganini ko'ramiz: *Asqar tog'i, Polapon tog'i, Junxay tog'i, Chakchak tog'i, Ko'ytang tog'i, Boboxon tog'i, Boysintog', Hisortog', Oqbosh tog', Oqbet tog'* kabi. Tog' indikatorining qipchoq shevalaridagi fonetik shakli sanalgan *tov* indikator ham dostonlar matnida qo'llangan. Masalan, "Kelinoy yoki Norguloy" dostoni tilida *Oqbosh tov, Oqbet tov, Oqtov* singari oronimlar qo'llangani kuzatildi.

Qoya indikator. Qoya leksemasi lingvistik lug'atlarda polesemantik xususiyatga egaligi ko'rsatiladi va uning quyidagi ma'nolari zikrlanadi:

- qattiq, tub jinslardan iborat tik ko'tarilgan cho'qqi, jarlik, tepa (asosan, nurash natijasida qattiq tog' jinslarining ochilib, yer yuziga chiqib qolishidan hosil bo'ladi);

– baland tik tosh, qoyatosh [O'TIL 2008: 353].

Qoya va qoyatosh so'zlari o'zaro ma'nodoshlik maqomiga ham ega. Qoya – ko'pincha uchi o'tkir, qattiq tub tog' jinsidan tuzilgan balandlik ma'nosini anglatadi. Baxshi dostonlari matnida *qoya* indikatorli oronimik birliklar ham qo'llanganini ko'ramiz: *Qizilqoya* kabi.

Dovon indikator. O'zbek tilining izohli lug'atida *dovon* leksemasi omonimik xususiyatga egaligi ko'rsatilgan va uning quyidagi ma'nolari izohlangan:

DOVON I 1 Tog' va tepalikning baland, ammo oshib o'tsa bo'ladigan qulay joyi; oshuv. *Qashqar dovoni. Arpasiz ot dovon osholmas.* Maqol...

2 *ko'chma* Keyingi ish va yutuqlarga yo'l ochib beradigan ulkan ish; erishilgan va erishilajak qiyin marra. *Oila qurish naqadar yuksak dovon ekanini Mahkam endi birinchi marta... his qilmoqda edi.* P. Qodirov, Uch ildiz...

3 *ko'chma* Xayoliy, ruhiy marra, maqsad, intilish. *Ey ko'nglim, olamdan suyunchi so'ra, Dovonlar, tog'lardan yelday uchib o't.* Mirtemir, Asarlar...

DOVON II *maxs., kam. qo'll.* To'quvchilarning ishxonasida ikki ustunning tepa oralig'ida o'rnatilgan va ustidan tosh bog'langan tanda oshirib qo'shiladigan yog'och g'altak [O'TIL 2006: 633].

Lug'atda berilgan **DOVON I 1** biz tadqiq qilayotgan mavzuga tegishlidir. Ushbu leksema toponimikaning oronimika sathida indikator vazifasini ham o'taydi. Jumladan, Qodir baxshi dostonlari matnida berilgan quyidagi oronimni ko'rishimiz mumkin: *Oqdovon* [Qodir baxshi Rahimov 2011:71].

Dara indikator. Dara leksemasi tarixiy-etimologik jihatdan fors-tojik tillariga tegishli bo'lib, asli tog' oralig'idagi yo'l, jarlik ma'nolarni anglatadi. O'zbek tilida ikki tog' oralig'idagi uzun, nisbatan tor, chuqur joy; jarlik ma'nolarida qo'llanadi. Tilimizda dara so'ziga ma'nodosh sifatida zov so'zi ham qo'llaniladi. Zov so'zi ham o'zlashma, ya'ni fors-tojik tilidan kirib kelgan bo'lib, aynan dara, tog' oralig'idagi chuqurlik; jarlik ma'nolarini anglatadi [O'TIL 2006:556].

Tadqiq qilinayotgan dostonlar tilida bunday indikatorli quyidagi oronimlar mavjud: *Katta dara, Kengay dara.*

Cho'l indikator. Cho'l leksemasi ko'p ma'noli bo'lib, lingvistik lug'atda uning quyidagi ma'nolari berilgan:

CHO'L 1 O'simlik kam o'sadigan, domiy quruq va issiq iqlimli, suvsiz bepayon dasht; sahro, biyobon. *Qizilqum cho'llari. Qaqroq cho'l. Boysun cho'li...*

2 *ko'chma kam qo'll.* Tashna, zor. *Bolaga cho'l xotin* [O'TIL 2008:523].

Baxshi dostonlari matnida *choʻl* indikatorli quyidagi nom qoʻllangan: *Arpali choʻli*.
Soy indikator. Oʻzbek tilining izohi lugʻatida bu apellyativ koʻp maʼnolisi soʻz sifatida qayd etilgan va uning quyidagi maʼnolari zikr etilgan:

SOY 1 Ikki adir yoki togʻ oraligʻidagi, koʻpincha oqar suvlar harakati va b. natijasida hosil boʻlgan pastlik joy, suv yoʻli, vodiy. *Boy boyga boqar, suv soyga oqar*. Maqol. – *Hozir koʻklam kunlari: qirlar, soylar qip-qizil... pushti, goʻlos va allaqancha rangli chechaklar bilan ustlarini bejab, oshiq-larga yangi hayot, yangi umid berdilar*. A. Qodiriy, “Oʻtgan kunlar”.

2 Shunday vodiy, pastlikda mavsumiy yoki doimiy oqadigan kichik daryo, irmoq, ariq. *Soy suvi. Soyda choʻmilmoq. Soydan kechib oʻtmoq. Choy toʻkilib soy boʻlmas, yulduz yigʻilib oy*. Maqol.

3 maxs. Miltiq stvolidagi burama ariqcha [OʻTIL 2008:545].

Oʻzbek tili oronimikasida soy apellyativi indikator vazifasida keladi va koʻplab atoqli otlarni yasashga xizmat qiladi. Jumladan, xalq dostonlari tilida ham bu holatni kuzatish mumkin: *Konsoy, Jilgʻasoy* kabi oronimik birliklar biz tadqiq etayotgan dostonlar matnida kelgan.

Rabot indikator. Rabot soʻzi tilimizga arab tilidan oʻzlashgan boʻlib, karvonsaroy, musofirxona degan maʼnolarni anglatadi. Izohli lugʻatda bu apellyativning quyidagi maʼnolari berilgan:

RABOT tar. 1 Mustahkamlangan qoʻrgʻonlarda soqchilar turadigan joy yoki bir-biridan maʼlum masofaga turadigan qoʻrgʻon; istehkom. *Mirzachoʻldagi har bir daraxt, uy, rabot juda koʻp nomaʼlum qahramonlarni tilsiz hikoya qilib berishi mumkin*. S. Akbariy, Shodlik davomi.

2 Savdo yoʻllaridagi mustahkamlangan manzil, karvonsaroy. *Navoiy: Ariq qazmoqdamiz, choʻllarda ish koʻp. Rabotu madrasa, yoʻllarda ish koʻp*. Uygʻun va I. Sulton, Alisher Navoiy.

3 Shahardan chetroqdagi turarjoy. *Shaharning mehnatkash hunarmand yashaydigan yangi qismi – rabotda hayot qaynaydi*. M. Aminjonova, Shishani kashf qilish tarixidan [OʻTIL 2008:332]....

Qodir baxshi Rahimovning “Kelinoy yoki Norguloy” dostoni matnida *rabot* indikatorli quyidagi atoqli otlar (joy nomlari) qoʻllanganini koʻramiz: *Sultonrabot*.

Chashma indikator. Chashma apellyativi asosan suv nomlari tarkibida uchraydi. Bu leksema fors tilidan oʻzlashgan boʻlib, lingvistik lugʻatlarda uning quyidagi maʼnolari berilgan:

CHASHMA (f. buloq, manba) **1** Yer ostidan chiqayotgan suv manbai va uning suvi. *Mergan bagʻrini berib, chashma suvidan qonib-qonib ichdi. Uning oʻtkir koʻzlari chashma atrofidagi gijohlarga tushdi*. “Yoshlik”.

2 *koʻchma* Biror narsaning manbai. *Ijod chashmasi. Bilim chashmasi. Mehr chashmasi* [OʻTIL 2008: 465].

Baxshi dostonlari matnida chashma indikatorli gidronimlar oz boʻlsa-da qoʻllanilgan: *Zarchashma*. Xalq dostonlari matnida qoʻllangan toponimik indikatorlar tilshunosligimizda maxsus tadqiq etilmagan. Ularni oʻrganish xalq dostonlari leksikasi uchun ham amaliy ahamiyat kab etishi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 4-j.
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 5-j.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 1-j.
4. Qodir baxshi Rahimov. “Kelinoy yoki Norguloy”. Qarshi davlat universiteti nashriyoti. 2011.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 3-j.

**“SHAYBONIYNOMA” ASARIDAGI MUXAMMAD SOLIH VA SHABONIY
DEVONIDAGI TILNING DIALEKTIK TALQINI RIVOJLANISHI**

**THE DEVELOPMENT OF THE DIALECTIC INTERPRETATION OF LANGUAGE
IN THE WORK OF "SHAYBONIYNOMA" BY MUHAMMAD SALIH AND SHABANI
DEVAN**

Bozorova Muattar Latipovna

Qarshi Davlat Universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotation. *The talented poet and statesman Muhammad Salih is recognized as the poet who wrote in both Turkish and Persian languages and who gave the first real epic “Shaybaniynama” to our literature. Muhammad Salih also called his work “Shaybaniynama”. He used the pseudonyms “Shaboni”, “Shaban”, “Shabani” in order to analyze the work. Based on the above ideas, we studied the dialectic of the language and the use of the poet's pseudonym in the form of Shabani in Muhammad Salih's work.*

Keywords: *Shaybani's work, the first true epic, Shabani's pseudonym, analysis of his work, language dialectics.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5850-Farmoni va Hurmatli Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani” ning o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi asosida yaratib berilayotgan imkoniyatlardan kengroq foydalanishiz darkor. Shayboniylar sulolasidan chiqqan ijodkorlar asarlarining tili ham XV asrning ikkinchi yarmida shakllangan ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati va uning ayrim lisoniy xususiyatlari xamda eng muhim vazifa ko‘chmanchi o‘zbeklar davlatining etnik tarkibini tahlil qilishdan iboratdir. Mashhur “Shayboniynoma” muallifi Muhammad Solih asarining tili ham sodda, ravonligi bilan turk — eski uzbek tilining tarixiy imkoniyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Muxammad Solih o‘z “Shayboniynoma” asarida ta’kidlashicha u so‘zamol va bilimdon bo‘lganidan ko‘p vaqt nutq irodat qilganida yigitlar hatto ko‘zlariga yo‘sh olgan. Ularning ko‘ngliga ta’sir qila oladigan so‘z va iboralarni topa bilgan. Devonni o‘rganish jarayonida shoir va shox Shaboniy o‘rni bilan o‘z nasixatlarini mulohazalarni poetik uslubda ifodalagan. Muhammad Solihning otasi Nursaidbek Abu Said Mirzoning Xorazmdagi noibi bo‘lgan. Muhammad Solih Mirzo Ulug‘bekning tarbiyachisi Amir Shohmalik nabirasi edi, otasi - Mirzo Ulug‘bek, Abusaid Mirzo saroyida xizmat qilgan v shoir “Shayboniynoma” da bu haqida shunday deydi :

Mundog‘ ayturki, xudodin taqdir
Chun otam ishiga berdi tag‘yir
Chiqdi Xorazm diyori qo‘lidan
Xevaqu Kot hisori qo‘lidan
Tushti andin g‘uzori Marv sari
Anda sovrildi evu eli bari

Muhammad Solih va Shayboniynonning ijodi qator tarixiy va adabiy manbalar orqali yoritilgan, xususan, tarixchi Mirzo Haydar “Tarixi Rashidiy” asarida Muhammad Solihning devon tartib qilgannini aytib o‘tgan .[Muxammad Solih 1989:42]. Alisher Navoiy “Majolisun nafa’is”, Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”, Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahbob”, Xondamir

“Habib ussiyar”, Zayniddin Mahmud Vosifiy “Badoe’ul vaqoe”, Muhammad Faxriy Hiraviy “Ravzat us- salotin”, Aloudodavla Husayn Qazviniy “Nafas ul maosir” kabi ijodkorlar manbalarda ma’lumotlar keltirib o’tgan. Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahhob” asarida Shayboniyxonning she’riyatga, shoirlarga e’tibori katta bo’lganini aytib o’tsa, Herman Vamberi “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asarida Shayboniyxonning “... ham turkiy, ham forsiy, ham arabiy tillardan asosli suratda voqif ekanini ta’kidlaydi. [Herman Vamberi 1990:91] Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” da “Ramali musaddasi maxbun” vaznida Muhammad Solih “Shayboniynoma” bitgani haqida so’z yuritib “... bisyor sust va furudtur, ani o’qig’on kishi she’ridin be’tiqod bo’lur”, deb yozsa, Ammo Herman Vamberi “go’zal she’r yo’li bilan bitilgan” deya asar haqida ma’lumot keltiradi: “Layli va Majnun” ga o’xshash turkiy go’zal g’azallar va masnaviylar yozgan. Bobur uning asarlarini adabiy qimmatini inkor qiladi. Bunga Muhammad Solihning Shayboniyga maqbul kishi ekani va o’zbek xoni saroyi shoiri bo’lgani sabab bo’lsa kerak” deya ta’kidlagan. [Z.M.Bobur 2002:13]. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida esa quyidagicha ma’lumot keltiriladi: “Muhammad Solih—ismi munosabati bilan “Solih” taxallus qilur. Nur Saidbekning o’g’lidurkim, ko’p vaqtlar Chahorjo’y navohisidin Adoq navohisiga degincha amorat qildi va Sulton Abu Said Mirzo eshigida Ulug’bek va Jo’gi Mirzo eshigida sohib ixtiyor jumlat ul-mulk erdi. [Hasanxoja Nisoriy 1993:73]

O’zi muloyim yigitdur, Atvorining otasi atvorig’a nisbati yo’qtur, Anga ham g’arib sahv tushtikim, Sulton Sohibqiron qullug’idin gaybat ixtiyor qildi...” Alisher Navoiy ushbu ma’lumotlarni keltirish bilan birga uning shoirlik ta’rifiga loyiq ekanligini ham keltirib o’tadi: “Tab’ida xeyli diqqat birla choshni bor. [A.Navoiy 2011:146]. Xatqa ham qobiliyati ko’pdur. Bu matla’ aningdurkim:

Nayam oshufta gar po’shida kokul mohi tobonash,
Chig’am az tiragii shab, chu boshad subh poyonash”.

Buyuk ajdodlarimiz merosini o’rganish, haqqoniy tarixni anglashga qiziqish mustaqillikdan so’ng muhim o’rin tutdi. Shayboniyxon -Sheybek, Shohbaxt, Shoyboq, Sheboni, Shayboniy taxalluslari bilan ijod qilgan olim,shoir va din peshvosi ham edi. Uning Buxoro madrasasida tahsil ko’rgani va “Qur’on” ilmini mukammal bilgani haqida ham manbalarda keltirib o’tilgan. She’riyatni sevgani, shoirlarga e’tiqodi balandligi, turli adabiy kechalar o’tkazgani haqida Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahhob” asarida ham ta’kidlaydi. O’zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubov “... Adabiyot tarixida shunday asarlar borki, ular ilmiy jihatdan asoslangan tarixiy faktlarga to’la mos keladigan hujjatlarga tayanib yozilgan...”,- fikriga asoslanadigan bo’lsak Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, Sa’dulla Siyoyevning “Dashti qipchoq lochini yoxud Muhammad Shayboniyxon” qissasida Shayboniyxonning xonlik hokimiyati bilan diniy hokimiyatni birlashtirib temuriylarga nisbatan katta bir ustunlikka erishganini Buxoro madrasasida diniy ilmni mukammal o’rganganini, qur’onni yod bilgani odamlarning ixlos va e’tiqodlarini qozonib mafkurasini o’ziga bo’ysundirganini va o’z atrofida jipishlashga erishganini e’tirof etamiz. Shuningdek: Muxammad Solih Shaboniyda quyidagilarni keltiradi:

TALIM—Tarjimonda ko’p so’ziga izoh berish borasida ko’p, o’qish tarzida ham qo’llanadi, yana talim, yo’l ham, deyiladi, bular turkmanchadir, deb ta’kidlanadi. Bu so’z Qutbda ham ko’p ma’nosida qo’llanadi: Talim ranj birla topdim erdi ganj. Shaboniyda ham bir o’rinda bu so’zning xuddi shu ma’nosi ta’kidlanadi.

AYAQ— ma’lumki, turklar eng qadimgi zamonlarda ko’chmanchilik hayoti bilan yashagan. U vaqtda turk hayoti cho’ponchilik asosiga tayanar edi. Turklarning barcha boyliklari quy echki, ot, tuya, ho’kiz kabi hayvonlardan va yemaklari sut, qatiq, pishloq, saryog’ va qimiz kabi chorva mahsulotlaridan iborat bo’lgan. Kiyadigan kiyimlari ham shu hayvonlarning po’staklari, terilari, yunglari va qorako’l terilari edi. Ko’chmanchi turklarning ishlab chiqarishi ham chorva mahsulotlarini qayta ishlashga asoslangan edi: Tuyalarning oyoqlaridan oyoq nomi berilgan qimiz

qadahlari, ho‘kizlarning‘ son suyaklaridan qimiz grafinlari yasalgan. Hayvonlarning na suyagi, na bo‘yni, na qovurg‘asi xullas, hech bir narsasi tashlab yuborilmas edi. Har qanday hayvon (chorva) materialidan iloji boricha turkka xos bir san‘at asari vujudga keltirilardi. Devonu lug‘ati turkda ayaq so‘ziga; 1 —kosa, idiga, 2—pyoq (badan a‘zosi) deb izoh beriladi. Shaboniyda ayaq so‘zi idish, kosa ma‘nosida qo‘llanish borasida badan a‘zosining joylashuv o‘rniga qarab oyoqni qo‘l bilan kontrastga kiritish hollari ham yuz beradi: Ayaqdin qon yutar ilkim shikastdur.

AYAQQChI —kulol ma‘nosida Mahmud Koshg‘ariyda uchraydi. Yayoq ayoqning gaakli sifatida qo‘llanadi: Xoli dominda kezarmen chil kebi tog‘da yayoq

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Muxammad Solih xuddi shu uning o‘zi yaratilgan davrdagi xalq tili leksikasida faol yoki passiv iste‘molda bo‘lgan so‘zlar vositasida amalga oshirilgan lugaviy rang-baranglikni belgilashga xizmat qiladi. Bu ishni devon leksikasining tematik guruhlarga bo‘lish yo‘li bilan amalga oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammad Solih “Shayboniynoma”.T. G‘. G‘ulom nomidagi ACH-1989.-B.42
- 2.Herman Vamberi Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi . T1 G‘.G‘ulom nomidagi ACH-1990. B.91.
- 3.Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”.Toshkent, Sharq HMAKBST- 2002. –B.13
- 4.Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahbob”.Toshkent A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti , 1993.-B.73
- 5.A.Navoiy “Majolisun nafois” Toshkent. 2011. B.146.

XORAZM QIPCHOQ SHEVALARIDA AYRIM SO‘Z YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF CERTAIN WORD-FORMING ADDITIONS IN KHORAZM KIPCHOK DIALECTS

*Alimova Shahnoza Maqsudovna,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi,*

Annotation. *In this article, the unique aspects of some word-forming suffixes in the Kipchak dialects of Khorezm are analyzed, and these additions are explained based on their variants in the classic sources of the Kipchak dialect.*

Key words: *Khorezm Kipchak dialects (KHQSH), word-forming suffixes, morphological word formation, simple root words, artificial words, word formation in dialects.*

O‘zbek tilida so‘z yasalishi bo‘yicha amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar [Гулямов 2007: 215] bilan birga o‘zbek tili tarixiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan asarlar leksikasi bo‘yicha bajarilgan ishlarning ko‘pchiligida eski o‘zbek tilining o‘ziga xos yasalishi tizimi, turkiy qatlamga mansub so‘zlarning tarkibiy xususiyatlari haqida fikrlar bayon qilingan. O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi muammosi bo‘yicha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo‘lishiga qaramay, ammo bu hodisa bilan bog‘liq juda ko‘p masalalarning mohiyati hanuzgacha yetarlicha ochilgan deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, shu kunga qadar adabiy tilimizni boyituvchi ichki manbalardan biri hisoblangan o‘zbek xalq shevalarida so‘z yasalishi tizimini o‘rganishga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar juda kam. Bu borada U.Ibragimovning tadqiqoti alohida o‘ringa ega [Ибрагимова 2019:52].

Zero, taniqli tilshunos A.G'ulomov aytganidek, "So'z yasalishi muammosining tadqiqi dialektlarni o'rganish bilan uzviy bog'liq. O'zbek so'zlashuv nutqi materiallari o'zbek tili so'z yaslashida hali aniq bo'lmagan ayrim masalalarning yechimi uchun foydali ma'lumotlar bera oladi"[Гулямов 2007:15].

Ma'lumki, o'zbek xalq shevalarida adabiy tilda, shuningdek, qadimgi yozma manbalarda o'z aksini topmagan o'ziga xos yasama so'zlar mavjud. Ular xalqimizning milliy-madaniy qarashlari, boy tarixi, tasavvurlari va, nihoyat, til qurilishi haqida ko'plab ma'lumotlar bera oladi. Hudud o'zbek shevalarida so'z yaslash muammosini hozirgi o'zbek adabiy tili hamda boshqa turkiy tillar, zarur o'rinlarda qadimgi manbalar bilan qiyosiy-tarixiy aspektida o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bu borada bajarilgan ishlardagi tadqiq yo'sini, chiqarilgan muhim xulosalar asosida turkiy qatlamga mansub so'zlarni yaslash xususiyatlariga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Sodda tub so'zlar.

2. Yasama so'zlar.

Affiksatsiya barcha turkiy tillardagi kabi o'zbek tilida ham yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishida asosiy usul hisoblanadi.

Masalan, *-daš/-taš* qo'shimchasining qipchoq lahjasiga oid mumtoz manbalarda yoritilishiga e'tibor qarataylik:

Boydaš (TZ 86bs) – bir xil bo'yli odam.

Evdash (T 55 (32)) –turmush o'rtog'i, (KI 25) bir uyda yashovchi odamlar.

Demak, *-daš* qo'shimchasi tarixiy taraqqiyoti davomida yasalgan so'zlar asrlar davomida o'z semantikasini o'zgartirgan. Ko'rib turganimizdek, birgina *evdaš* so'zida *-daš* qo'shimchasi zamon va makon bilan bog'liq ravishda o'z semantikasini o'zgartirmoqda. Hozirga kelib esa bu so'zda mavjud nominatsiya tamoyili o'zgargan. Shuning uchun qipchoq lahjasidagina emas, o'zbek adabiy tili va shevalarida ham *uydosh* degan so'z yo'q. Bu qo'shimcha biz tadqiq qilayotgan sheva leksikasida *xānādāš* [xonadosh], *klāsdāš* [sinfdosh], *elatdaš* [yurtdosh] kabi bir nechta so'zlar tarkibida mavjud.

Shuningdek, *qarindaš* so'zining qayd etilgan deyarli barcha mumtoz manbalarda uchrashi uning tarixan qo'llanish doirasi haqida asosli xulosa chiqarishimiz uchun dalil bo'ladi. Mumtoz manbalarda vatandosh ma'nosida *yerdaš* (T 104 (51), KI 93, TZ 86b9 kabi) so'zi uchrashi *yer* so'zining bugungi va tarixiy semantik ko'lamini haqida tasavvur beradi. Shuningdek, *qoš* so'zi semantikasida bo'lgan o'zgarish natijasida qipchoqlar tilida "do'st" ma'nosini anglatgan *qošdaš* (KI 72) yoki *xošdaš* (TZ22a4) so'zlari iste'molda emas. Shu tariqa *kundaš* (TZ23a7), *teñdaš* (CC144, 17, 51) kabi so'zlar asos va qo'shimchalari semantik taraqqiyoti haqida ham xulosa chiqara olamiz.

Shu taxlit *-li* qo'shimchasining mumtoz manbalarda yoritilishiga nazar solsak, qipchoq turkiysida o'zak tarkibida lablangan unlilar bo'lgan holda uning *-li* va *-lu//lũ* variantlari aralash kelishi kuzatiladi. Masalan CCda hozirgidek *go'zal*, kelishgan ma'nosidagi so'z *körklũ* va *körkli* shakllarida parallel ishlatilgan bo'lsa, KIda *körklũ* (KI 80) va TZda *körüklũ* (TZ, 57b/3vb) tarzida ishlatilgani bu qo'shimchani bugungi kunda o'zak tarkibida lablangan unlilar mavjud so'zlarga ham *-li//lĩ* shaklida qo'shilishi ancha qadimiy ekanidan dalolat beradi. Xuddi shu kabi CCda (142) *körümlũ* shaklida qo'llangan "ko'rimli, kelishgan" ma'nosidagi so'z hozirda *körimlĩ* tarzida ishlatiladi.

Tarixiy manbalarda "boy" ma'nosidagi *mallĩ* (TZ62b10, KK55) so'ziga zid ma'noli, "kambag'al" ma'nosidagi *yoqlu* (T106, KI 96) so'zi bugungi kunga kelib nominatsiya tamoyillariga ko'ra mantiqsizday tuyuladi. Demak, *-li//lĩ* qo'shimchasi o'z tarixida hozirgidan oz bo'lsa ham farqlanuvchi semalarga ega bo'lgan. Sifat yasovchi ushbu qo'shimcha sheva leksikasida *pātlĩ* [kuchli], *sijlĩ* [hurmatli], *söllĩ* [suvli] kabi bir qancha so'zlar tarkibida mavjud.

Xuddi shu tarzda mulohazalarni *-siz//siz//suz//süz* qo'shimchalari haqida ham bildirishimiz mumkin. Tarixiy manbalarga asoslanib aytish mumkinki, bugungi kunda XQSHda bu qo'shimchaning *-siz//siz* varianti qo'llangani bejiz emas. Umuman, qipchoq turkiysida bu qo'shimcha qo'shilishida qat'iy qonun bo'lmagani ko'rinadi. Dalillarga murojaat qilamiz:

Körksiz (CC 76, 19), *körküsz* (CC 55, 7) – ko'rimsiz, badbashara;

Közsiz (T94 (26), CC 99, 5, 108, 21), *közsüz* (KI 81) – ko'r;

Tilsüz (KI 40) – tilsiz;

Öksüz (T239a7) – yetim kabi.

Shevalarda turkiy leksofondga mansub so'zlarning aksariyati tarixiy shakllanishiga ko'ra tarkiban murakkabligi bois, undagi barcha so'zlar, hatto barcha qo'shimchalar haqida mufassal so'z yuritish imkondan tashqarida, deb bilamiz. Shuning uchun so'z yasashida eng sarmahsul va turli ma'no qirralariga ega quyidagi qo'shimchalar xususida alohida to'xtalishni lozim topdik:

-q // -g' // -k qo'shimchasi. Turkiy qatlamga mansub so'zlar tahlili ushbu qo'shimcha turkiy tillarda so'z yasovchi sifatida keng qo'llanilganidan darak beradi. Bu qo'shimchaning faol ma'nolaridan biri fe'l anglatgan harakat natijasida paydo bo'lgan narsa va mavhum tushunchani ifodalashdir: *jaziq* [yaziq] (gunoh), *tiläk* [tiläk] (tilak, orzu), *qiliq* [qiliq] (xulq) kabi so'zlar bunga misol [Абдурахмонов 1982: 27]. Uning sifat yasovchi maqomidagi vazifasida ham harakat natijasini anglatishi seziladi. Jumladan, *ulg'ayish* natijasi uluy [ulug'], *to'lish* natijasi *toliq*, ya'ni [to'liq]. Turkiy tillarning keyingi taraqqiyoti davrida bu qo'shimchaning vazifalari anchayin kengaygan. Jumladan, ozarboyjon tilida, o'zbek tilida ham bo'lganidek, uning obyekt, qurol, harakat natijasi, belgi, jarayon nomi, subyekt kabi ma'nolari mavjudligi qayd etilgan [Севортян 1966: 207-208].

XQSHda turkiy qatlamga mansub ayrim so'zlar o'zaklarga *-q // -g' // -k* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan. Jumladan, *yirtiq* [yirtiql] so'zi. Uning tarkibiy tahlili *yir+t+uq* komponentlaridan tashkil topganini ko'rsatadi. *Yirt* qadimgi turkiy tildagi *yir-* fe'li ma'no kuchaytiruvchi yoki ortirma nisbat *-t* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. Agar *yir-* fe'lining o'zbek shevalarida anglatgan ma'no qirralariga nazar salsak, uning dastlabki mazmuni "ajratish" bo'lganini taxmin qilamiz. Masalan, "*suv qulaqti yirdi*" – suv quloq (ariqchadagi)dan sizib o'tdi. Shu tariqa birdan ikkinchi joyga o'tish – ajrash ma'nosidagi fe'l *yirga -a* qo'shimchasini qo'shish orqali yana bir fe'l hosil qilingan. "Qutadg'u bilik"da "uzoqlash" ma'nosida *yira-* fe'li qo'llanilgan: *jiradi maniñdin jigitlek adi* – mendan yigitlik (yoshlik) oti uzoqlashdi [Исхаков 1961:212]. "Uzoqlashmoq" ma'nosida kam qo'llaniladigan *uza-* fe'li [Рахматуллаев 2000:381] qadimgi turkiy tilda *uz* [Махмуд Кошғарий 1960:178] shaklida qo'llanilgan "butundan ajratmoq" mazmunidagi fe'ldan shu tariqa hosil bo'lgan. Har ikkala fe'lga harakat natijasi ma'nosidagi *-q* qo'shimchasini qo'shish bilan *yirag* va *uzag* sifatlari yuzaga kelgan. Bu ikkala so'z o'zbek, turkman, oltoy, tuva tillarida sinonim sifatida ishlatiladi [Малов 1962:53]. Agar *bag'//bav* (bog', bog'laydigan predmet) tarixan *ba-* o'zagidan hosil bo'lganini [Севортян 1962:402] e'tiborga olsak, *q/g'x* (chuqur til orqa) undoshlari CV tipidagi asoslardan o'zak anglatgan harakatni bajarishga vosita ma'nosidagi predmet yoki mavhum ot, yoki sifat yasaydi.

Adabiy tilimizda mazkur qo'shimcha bilan yasalgan so'zlardan biri *ulug'* bo'lib, uning yasash mexanizimi XQSHda *ulli* [ulli] so'zi bilan bog'lanadi. Bu so'zning birinchi qismi *ul* ko'pgina turkiy tillarda "katta", "ulkan", "bosh" ma'nolarini beruvchi *ulu* (ulu) [Севортян 1962:402] so'zidir. "Kitob al-idrok"da ham shu shakl va ma'noda qayd etiladi. Mulohazamizcha, *ulu* so'zining o'zi ham yasama bo'lib, tarixan *ul-* o'zagiga *-u* yasovchisini qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan. Mazkur qolipda fe'l yasashini *üy+ü* – "uxlamoq" kabi fe'llarda ham kuzatamiz. *Ulu-* fe'lga *-q// -g'* qo'shimchasini qo'shish orqali esa *uluq//ulug'* so'zi hosil bo'ladi. *Ulug'* so'zini qadimgi turkiy tildagi *ul-* (yuqori bo'l-) fe'ldan yasalgan deyish har jihatdan asoslidir [Рахматуллаев 2000: 389]. Faqat uning tarkibini *ul+u+g'* tarzida ko'rsatish o'rinli bo'lsa kerak.

Mumtoz adiblarimiz asarlarida ushbu soʻzning semalari hozirgi adabiy tilimizdan “katta” soʻziga yaqinligi bilan farqlanadi. Boshqacha aytganda, bu soʻz hozirgi adabiy tilimizda “katta” soʻzi bajargan maʼnolarni oʻzida jamlagan va “buyuk”ka sinonim sifatida qoʻllanilgan. Quyidagi misollar orqali unda dastlab hozirgidek “buyuk”; “idial”; “daho” kabi maʼnolar mavjud boʻlmaganini kuzatamiz: “Tengri taolo tavfiqi birla bu *ulugʻ* ishgʻa ilik urdum”. (Alisher Navoiy); “ul adabdurki, yaxshiyu yomongʻa va *ulugʻu* kichikka bajo keltirurlar. (Alisher Navoiy).

Jarūqlīy [yaruqligʻ] soʻzining tarkibi esa oʻzak+yasovchi+yasovchi koʻrinishiga ega. Lekin *ulugʻ* soʻzida koʻrganimiz kabi “nur”, “yogʻdu” maʼnolaridagi *yaruq* (adabiy *yorugʻ*) soʻzining oʻzi tarixan *yar+u+q* koʻrinishiga ega deb hisoblash maʼqul. Bu soʻz (*yaruq* // *yarugʻ* – *yorugʻ*) qadimgi turkiy “yorugʻ holatga kelmoq” maʼnosidagi *yaru-* feʼlidan yasalgani qayd etilsa ham [Рахматуллаев 2000: 173], unga oʻzakdosh *yorqin*, *yorimoq* (*kun yoridi*) soʻzlarini hisobga olib, bu soʻzda eng oldingi maʼnoli komponent *yar* ekani oydinlashadi. Aslida ya tarkibli soʻzlar umumlashmasidan ular oʻrtasidagi bogʻliqlikning ilk belgilarini ilgʻash mumkin boʻladi. Darvoqe, “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”da *yari-* feʼlining qadimgi *yar* tasvir soʻzidan *-u* qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgani qayd etilgan [Рахматуллаев 2000: 389]. Bizningcha, *yari-* feʼlining oʻzagini nurlanish, jilo ifodasi boʻlgan tasvir soʻz deb kifoyalanish yetarli emas. Chunki nurga, *yorugʻ*likka nisbatan “yormoq” (“vahshati *tun yorgan* yildirim” – Omon Matchon) feʼli ishlatilishi bejiz emas. Ehtimol, *yar-*, *ber-*, *kir-*, *bor-* soʻzlari oʻrtasida “r” undoshining maʼnolariga bogʻliq holda qandaydir umumiylik bordir. Shu tariqa yasalishga asos boʻlgan *yar* soʻzining dastlabki maʼnosi “boʻlish”, “parchalash” boʻlgan. Natijada nur, yolqin qorongʻulikni boʻlishi, parchalashi nazarda tutilib, nurlanishni ifodalovchi “yar” tasvir soʻzi yuzaga kelgan va *-u* qoʻshimchasi bilan “yorugʻ holatga kelmoq” feʼli hosil boʻlgan. Shuning uchun ham eski oʻzbek tilida *yaruq* shaklidagi izohlanayotgan soʻzga omonim boʻlgan “yorilgan”, “darz ketgan” maʼnosidagi adabiy *yoriq* soʻzining tarixiy tarkibini ham *yar+u+q* tarzida koʻrsatish toʻgʻri boʻladi. *Yaruqligʻ* soʻzi otdan ot hosil qiluvchi *-ligʻ* qoʻshimchasining qoʻshilishi bilan “nur”, “yogʻdu” “ravshanlik”, “yorugʻlik” maʼnosini beradi. *-ligʻ* qoʻshimchasining bu kabi vazifalari tilshunosligimizda maxsus oʻrganilgan [Шарипова 1972:30].

Eski oʻzbek tilidagi *yayagʻ*, XQShdagi *yayav* [*yayov*] (piyoda) soʻzining tarkibiy tahliliga eʼtibor bersak ham, *ya* komponentli soʻzlardagi umumiylikka oid biror fikr bildirish imkoni boʻladi. Bu soʻz “oʻz oyogʻi bilan harakatlanmoq” maʼnosidagi *yada-*//*yaza-* feʼlidan hosil qilingan [Севортян 1960:69]. Agar turkiy tillarda *-da -la* ga muvofiq otdan feʼl yasashini nazarda tutsak, *ya* mustaqil oʻzak ekaniga shubha qolmaydi. Bu asos “yaroqli boʻlmoq” maʼnosidagi *yara-*da [Севортян 1960:138] ham koʻrinadi. Agar *-raning* “biroz” maʼnosini berishini nazarda tutsak, ehtimol, *ya* “qadimgi turkiy tilda mavjud” [Рахматуллаев 2000:142]. deb talqin qilinuvchi *ya* asosining dastlabki maʼnosi yoki maʼnolaridan biri “faoliyat” boʻlgandir. Shu tarzda *yada-* – harakatlanmoq; *yara-* – biroz harakatga keltirmoq boʻladi. Agar qadimiy *ba* oʻzagining ilk maʼnosini “toʻp”, “jam” deb belgilasak, *bar-* feʼlining dastlabki maʼnosi “jamga qoʻshilmoq”, *yar-*ning dastlabki maʼnosi hozir ham ilgʻash mumkin boʻlgan “harakatga keltirmoq” boʻladi. Boshqacha aytganda, “-r” yasovchi sifatida harakatga taʼsir mazmunini bildirgan boʻlishi ehtimolga yaqindir. Xullas, “oʻz oyogʻi bilan harakatlanmoq” maʼnosidagi *yayagʻ* *yada-*ga harakat natijasini bildiruvchi *-q* // *-gʻ* qoʻshimchasi qoʻshilishi natijasida *yadaq* // *yazaq* // *yayaq* // *yayagʻ* tarzida hosil boʻlgan. Bu soʻzning hozirgi oʻzbek adabiy tilida *yayov* shaklini olishi ham turkiy tillar fonetik qonuniyatlaridan tashqari emas.

-da qoʻshimchasi otdan feʼl yasovchi *-laning* fonetik variantlaridan biri sifatida namoyon boʻladi. Manbalarda bu qoʻshimcha bilan hosil boʻlgan feʼllar turli turkiy tillar misolida koʻrib chiqilib, oʻziga xos jihatlari mufassal yoritilgan [Севортян 1962:35]. Bugungi kunda ham adabiy tilimizda *-la* oʻrnida *-da* ishlatiladigan holatlar shevalarda, xususan, qipchoq lahjasiga mansub shevalarda koʻp uchraydi: *tūtliq šitirdadi*– tutzor *shitirladi*. Bu holat oʻgʻuz guruhi turkiy tillarida

ham kuzatiladi: o‘zbek tilida *vizillamoq*, ozarboyjoncha *vizildamaq* kabi. O‘zbek tilida ham bu ikkala shakl parallelligi xususida A.G‘ulomov e‘tiborli mulohazalarini bayon qilgan [Гулямов 1964:44]. Eski o‘zbek tilida *-da* affiksi bilan yasalgan fe‘llardan biri *qolda*-dir. Bosh ma‘nosi “odamning yelkadan barmoq uchigacha bo‘lgan qismi” bo‘lgan bu so‘z tana a‘zolarini ifodalovchi boshqa so‘zlar kabi ko‘plab ko‘chma ma‘nolarga egadir. Bu so‘z hozirgi adabiy tilimizda asosan ko‘chma ma‘nosi – “moddiy va ma‘naviy madad bermoq”, “quvvatlamok” bilan ko‘proq ishlatiladi. Shu fe‘lga muvofiq *qolda*- asarda o‘zining bosh ma‘nosi “qo‘lidan tutmoq”, “qo‘lidan tutgan holda yordam bermoq” mazmunida ishlatilgan. “Hayrat ul-abror”dan olingan quyidagi baytni Alisher Navoiy asarlari tilida uning hozirgidek ko‘chma ma‘nosi ham borligi hamda bugungi kunda *yo‘lla*-shaklida ishlatiladigan fe‘l shoir tilida *yolda*- shaklida bo‘lganini qayd etish uchun keltiramiz:

Yo‘ldasa, bu yo‘lda Nizomiy yo‘lum,

Qo‘ldasa, Xusrav bila Jomiy qo‘lum [Алишер Навоий 1991:56].

Alisher Navoiygacha bo‘lgan davr tilida ham hozirda *-la* qo‘llaniladigan ayrim fe‘llarda *-da* shakli ishlatilgani kuzatiladi. Masalan, *izla*- – *izda*-:

Xizr xatinda o‘shaning ob-i hayvon *izdagil*,

Jon tilar bo‘lsang lab-i la‘lin so‘rub jon *izdagil* [Хофиз Хоразмий 1981:5].

Shuning uchun ham *izla*-ning *ista*- (uni *istab* ketdi) tarzida ishlatilishi bejiz emas. Sh.Rahmatullayev buni *-laning -ta* shakli, deb to‘g‘ri ta‘kidlaydi [Рахматуллаев 2000:109].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *-da* shakli bilan yasalgan fe‘llardan biri “aldamoq”dir. Bu fe‘lning asosi “hiyla-nayrang”, “yolg‘on”, “avrash” ma‘nolaridagi *āl* otidir [Древнетюркский словарь 1969: 32].

Umuman, yasovchi affikslarni o‘zbek adabiy tili va boshqa o‘zbek shevalari bilan chog‘ishtirganda ularning fonetik variantlarning mavjudligi, qo‘llash doirasining kengligi, shuningdek funksional doirasining kengligi kabi bir qator belgilar bilan farqlanadi. Jumladan, *-liq* [-liq] affiksi adabiy tildagi *-zor* affiksiga to‘g‘ri keladi. *To‘yajliq* [Tog‘ayliq], *o‘tilliq* [otilliq] kabi. Biroq *-liq* [-liq] affiksi bundan tashqari kasb-hunarga oid ot *bašliq* [bashliq] (rais), *ollıq* [olliq] (brigadir, o‘n+liq), xoslik bildiruvchi ot *mayliq* (qo‘l artadigan sochiq), *suvliq* (yuganning ot og‘zida turadigan qismi), *qalinliq* (qalin etnografizmidan) kabilarni yasashda ham qo‘llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.27.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.56.
3. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка.; Хожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Тошкент, 2007. – 215 б.
4. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С.32.
5. Ибрагимова У.Ю. Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шеваларида сўз ясалиши: фил.фан.буйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Қарши, 2019. – 52 б.
6. Исхаков Ф. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С 212.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд. – Тошкент: Ўз ФАН, 1960. – Б.178.
8. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б.381.
9. С.М.Маловнинг ушбу фикрлари ҳақида қаранг: Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1962. – С.53; 208.

10. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С.207-208.
11. Хофиз Хоразмий. Девон. 2-китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б.5.
12. Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1972. – 30 с.

O'ZBEK SHEVALARIDAGI LAKUNAR BIRLIKLARNING NAZARIY ASOSLARI VA AHAMIYATI

THEORETICAL BASIS AND SIGNIFICANCE OF LACUNARY UNITS IN THE UZBEK LANGUAGES

Iqlima Ergasheva,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Annotation. *The article deals with dialectal words, lacunar units and their semantic groups. The role of lacunar units in the naming of concepts and their significance in enriching the literary language is shown. It is noted that action-state verbs are most often observed. It is explained that there are many words denoting the behavior and state of people, creatures, things. The role of lacunar units in the vocabulary of the language, social and educational, moral and spiritual features are analyzed.*

Keywords: *dialect words, linguoculturology, language and culture, lacunae, lacunae units, types of lacunae, external lacunae, internal lacunae, action words, vocabulary.*

Lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, tarjimashunoslik va madaniyatlararo muloqot nazariyasiga oid tadqiqotlarda tillar va madaniyatlardagi farqlarni tahlil qilishda “lakuna” (lotincha lakuna, fransuzcha lakun – “bo‘shliq”, “chuqurlik”, “bo‘sh joy”) terminidan foydalaniladi. Lakuna hodisasining tadqiq doirasi juda keng, xususan, xorijda tilshunoslik, etnopsixolingvistika, lingvokulturologiya, tarjima nazariyasi kabi yo‘nalishlarda o‘rganilgan [Xolmanova 2018:3].

Adabiyotlarda “lakuna” terminining ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J.Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgani haqidagi ma‘lumot va hodisa ta‘rifi keltiriladi: “Bir tildagi so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi” [Vinay 1958:10; Xolmanova 2018:44]. “Lakuna” atamasi ilmiy manbalarda, xususan, lug‘atlarda XX asrning 70-80-yillaridan boshlab qo‘llanganini kuzatish mumkin. Aslida lakuna hodisasiga oid dastlabki qarashlar, dastavval, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul lug‘atayn” asarida uchraydi. Bu esa til va madaniyat munosabatlariga doir mulohazalar, dastavval, sharq ilmida shakllanganligini asoslaydi. “Muhokamat ul lug‘atayn”ning turkologiya tarixida, xususan, o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotida ham amaliy, ham nazariy qiymatga ega bo‘lgan manba sifatida e‘tiborga molikligini ko‘rsatadi [Xolmanova 2018:3]. “Muhokamat ul lug‘atayn” lakuna hodisasi ilk bor qayd etilgan manba hamdir. Masalan, asarda tana a‘zolarining sart tilida nomlanmaydigan qismlari keltirilgan: *Va xo‘blarning ko‘z va qoshlari orasinki, qabog‘ derlar, forsiyda bu uzvning oti yo‘qtur* [Navoiy 2011:6]. Xolning katta turini turkiylar *mej* deb ataganliklari, sartlar bu tushunchani nomlamagani

qayd etilgan: *Va husn ta'rifida ulug'roq xolg'akim, turklar **men** ot qo'yupturlar, alar ot qo'ymaydurla* [Navoiy 2011:7].

V.Muravyov lakunalarni ikki til leksikasini o'zaro qiyoslaganda ulardan birining semantik kartinasida kuzatiladigan bo'shliqlar, bo'sh joylar, "oq dog'lar" deb ataydi. L.S.Barxudarov lakunalarni ekvivalentsiz leksika tarkibida izohlaydi va so'z shaklning yoki turg'un birikmaning mavjud bo'lmashligi sifatida izohlaydi [Barxudarov 1975:93].

N.Dun sinxron lakunalarning ikki xil bo'lishini ta'kidlaydi: tilararo lakunalar va tilning ichki lakunalari (introlingval lakunalar) [Dun :131].

G.V.Vikova tomonidan introlingval lakunaning 16 ta turi ajratib ko'rsatilgan:

1. Tizimli (potensial) lakunalar. Bunday lakunalar ikki xil: leksik lakunalar; yasalma lakunalar.

2. Kommunikativ lakunalar.

3. Subyektiv lakunalar.

4.Stilistik lakunalar.

5.Tizimlararo lakunalar.

6. Shakl hosil qiluvchi lakunalar.

7.Uzual (me'yoriy) lakunalar.

8.Segment lakunalar.

9.Transnomitsion lakunalar.

10.Giperonimik va giponimik lakunalar.

11.Absolyut lakunalar.

12.Motivlangan va motivlanmagan lakunalar.

13. Nisbiy lakunalar.

14. Latent lakunalar.

15. Turkum lakunalari.

16.Lingvokulturologik lakunalar [Bikova 2003].

I.A.Sternin va G.V.Vikova muayyan xalqlarning o'zaro aloqalaridagi lakunalarni 2 ta asosiy turga – ichki va tilararo lakunalarga ajratadi [Sternin 1998:57]. Bir til materiali asosidagi lakunalar ichki lakuna hisoblanadi. Til ichidagi lakunar birliklar kam o'rganilgan. I.A.Sterninning ta'kidlashicha: "Har bir tilda ko'p sonli til ichidagi lakunar birliklar mavjud, ya'ni garchi ma'nosiga ko'ra yaqin leksemalar mavjud bo'lsa-da, tilning leksik tizimida bo'sh, to'ldirilmagan joylar uchraydi" [Sternin 1999:210]. Ikki va undan ortiq tillardagi lakunalar tilararo lakunani, ya'ni tashqi lakunani yuzaga keltiradi. "Muhokamat ul lug'atayn"da tashqi lakuna haqida so'z borgan.

Tashqi lakunalar tillarni qiyoslash, ularning leksik qatlamini, ma'no ifodalash usullarini solishtirish imkonini bersa, ichki lakunalar tilni boyituvchi manba sifatida qaraladi.

Dunyoda hych bir til o'zbek tilidek xilma-xil so'z boyligi va shevalar ko'lamiga ega emas. O'zbek tilining har bir shevasi o'ziga xos bir xazina. Shu bois shevalar tarkibidagi lakunar birliklarni o'rganish adabiyot tilni boyitishga, o'zbek tilining keng ko'lamdagi so'z xazinasiga, ajdodlarimizning so'z ma'nolarining nozik jihatlarini ifodalay olish mahoratini ko'rsatishga xizmat qiladigan tengsiz ne'matdir.

Quyida o'zbek adabiy tilini boyitishga asos bo'ladigan lakunalar borasida to'xtalamiz.

O'zbek shevalari orasidagi lakunar birliklar orasida katta hajmni harakat-holat leksemalari tashkil etadi.

Tadqiqotimizda o'zbek tilidagi harakat-holat bildiruvchi 259ta lakunar birlikni, dastavval, beshta semantik guruhga ajratib izohladik:

1.Shaxsning harakat-holatini bildiruvchi lakunar birliklar (jami:127); 2.Jonzotlar harakat-holatini bildiruvchi lakunar birliklar (jami:56ta).

3. O‘simliklar harakat-holatini bildiruvchi lakunar birliklar (jami:38ta); 4.Tabiat hodisalari harakat-holatini bildiruvchi lakunar birliklar (jami:24ta).

5. Narsa-buyum harakati-holatini ifodalovchi lakunar birliklar (jami:14ta).

O‘zbek shevalaridagi harakat-holat bildiruvchi ayrim misollarda to‘xtalamiz.

Bir qancha lakunalar shaxsning jismoniy xatti-harakatini ifodalaydi: **bästälämoq (bastalamoq)**– xamirni kesib cho‘zish (Qashqadaryo viloyati Kitob tumani “Minjir” qishlog‘i ; T.B.) [Xolmanova,2022]; **boyllatib (bo‘g‘allatib)** – kosa yoki idishga o‘ta to‘ldirib, og‘zi-burnidan toshirib quyish yoxud solish. Sho‘rvani bo‘g‘allatmay, kichikroq kosalariga oz-ozdan quysin! (andijon, izboskan, teshikmozor shevasi; b.a); **büvlämoq (buvlamoq)** – 1) uzoq yillar tug‘magan xotinni shamollash kasalligidan qutqarish uchun sumalak pishirilgan o‘choq hovuri sal o‘chgandan so‘ng o‘choqqa o‘tirg‘izib terlatmoq; 2) tomog‘i, boshi shamollagan kishini choynak bug‘iga boshini tuttirib terlatmoq (Qashqadaryo; Galamo‘la; N.T); **doqalamoq (do‘qalamoq)** – suzmani suyuq holatga keltirish (Qashqadaryo viloyati Kitob tumani “Minjir” qishlog‘i ; T.B.);

kogänlämoq (ko‘ganlamoq) – 1) qo‘y-qo‘zilarni ko‘ganga solib qatorga tizmoq (Qashqadaryo, Dehqonobod; N.T.); 2) arqondagi halqalarga qo‘y-qo‘zilarning boshini tiqib bog‘lamoq (Qashqadaryo, Boyqo‘rg‘on; N.T.);

Küllühlämoq (kulluhlamoq) – hayvon oyog‘ini bog‘lash (navoiy, jaloyir shevasi; e.b.);

koklätmöq (ko‘klatmoq) – o‘tgan yilgi xashak bilan boqilgan mollarni dalaga qo‘yib yuborib, yangi ko‘kargan o‘tlarni yedirmoq (qashqadaryo, terakli; n.t.).

Küzämäk (kuzamak) – 1) soqolning o‘sgan uch qismini kesmoq; 2) ot, toylarning dum va yol uchini kesmoq (Qashqadaryo, CHiroqchi; N.T.).

Shaxsning jismoniy holatini bildiradi:

bertmoq (bertmoq) – shikastlanmoq, kuchli chiranish oqibatida muskullarning cho‘zilishi (Sh.Sh.O‘zbek shevalari lug‘ati);

bürčimoq (burchimoq) – paylarning noqulay tortishishi, buralishi natijasida cho‘zilishi (G‘aybullayev S. Qorako‘l shevasining tarovati. Qorako‘l, Qarluq l. 2017. To‘plovchi: H.A.);

elävrämoq (elavramoq) – kuchli harorat tufayli uyqu aralash gapirmoq (uzuq-yuluq gapirmoq). (Qashqadaryo, Qirg‘iz; N.T);

Shaxslararo munosabatni bildiruvchi harakat-holat fe‘llari: **bäjbäjlämoq (baybaylamoq)** – iliq munosabat izhor qilmoq (Qashqadaryo, Dehqonobod; N.T);

doyänmoq (do‘g‘inmoq) – ro‘paradan chiqqan har qanday odam bilan uchrashmoq (suhbatlashmoq). (qashqadaryo, davtosh; n.t).

Sheva so‘zlaridagi lakunar birliklar jonotlar harakatini ham aks ettiradi: **bočälämoq (bo‘chalamoq)** – tug‘ish uchun suruvdan ajralib, qulay, chet joy topmoq (Qashqadaryo; Dehqonobod; N.T); **bilänlätmäk (bilanglatmak)** – tilni ikki yon tomonga juda tez harakatlantirmoq (ilon, inson); (Qashqadaryo, To‘qboy; N.T). Buqalamunning tili orqali ov qilish jarayonini shu so‘z bilan ifodalash mumkin.

Lakunar birliklar narsa-hodisa, tabiat hodisalari harakat-holatini ifodalaydi: **bülđiramoq (buldiramoq)** – to‘p bo‘lib, yog‘ish holatini hosil qilmoq (Qashqadaryo; Dehqonobod; N.T);

küčüklämoq (kuchuklamoq) – tirnoq oldidagi teri ustki yupqa pardasining ko‘tarilib, ajralib qolishi (Qashqadaryo, Galamo‘la; N.T.).

Lakuna hodisasi o‘zbek adabiy tili va sheva munosabatidagi eng muhim jarayonlarni belgilashga asos bo‘ladi. Lakunar birliklar milliy til boyligi bo‘lib, avvalo, aksariyati turkiy qatlamga oidligi bilan ajralib turadi. Qolaversa, tushunchalarni aniqlashtirishda, keng yoyilishida amaliy ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. "Муҳокамат ул-луғатайн". – Тошкент, 2011; www.ziyouz.com.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: 1975.
3. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003.
4. Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris: 1958.
5. Дунь Н.Л. Интролингвальные лакуны в лексической системы русского языка. Вісник СумДУ. Серія філологія. –С.131-141.
6. Xolmanova Z., Nasriyeva D. O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug'ati. I qism. –Toshkent: Bookmany print, 2022.
7. Xolmanova Z., Saidaxmedova O., Nurullayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi. –Toshkent: Navro'z, 2018.
8. Стернин И.А., Быкова Г.В. Концепты и лакун. // Методы исследования языкового сознания. – М.: 1998. – С. 55-67.
9. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная эквивалентность.-Воронеж: ВГУ, 1999.

O'ZBEK SHEVALARIDAGI ILMIY IZLANISHLAR BADIY ASARLAR DIALEKTIKASIDA

SCIENTIFIC RESEARCH IN UZBEK LANGUAGES IN THE DIALECTIC OF ARTISTIC WORKS

Boltayeva Lobar Maxmudovna

*Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili
va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotation. *This article describes Uzbek dialectology and the interpretation of dialectical means in the speech of characters in literary works. When talking about dialects, first of all, the topic of dialect lexicon attracted our attention. The reason is that this issue is among the topics that have not yet been resolved, and are being restrained in the whirlwind of intense research. The lexicon of a dialect is a word layer of a dialect, and the unique dialectal aspects of each dialect are manifested in this layer. In order to fully study the lexicon of the dialect, it is necessary to compile a dictionary of dialects.*

Key words: *dialects, literary language, dialectal dictionary, Uzbek dialectologists, harmony with the national language, use of dialects in artistic works.*

Shevalarimiz adabiy tilimizni boyituvchi ichki manbalardan biri. Ularning leksik birliklari bo'lgan dialektizmlarni o'rganish, yig'ish, ularni umumlashtirib, lug'at shakliga keltirish va ilmiy iste'molga tadbiq etish masalasi ancha bahslidir. Rus turkolog olimlari o'zbek xalq shevalarini XX asrning 20-yillaridan o'rganishni boshlashgan. Natijada, ulardan shevalarni tadqiq etishni o'rgangan, sheva so'zlarini farqlab, talqinu tahlil etishdan o'rnatilgan o'zbek olimlari ham XX asrning 50-yillaridan boshlab sheva va lahjalarimizni jiddiy ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy asoslar o'rganishga kirishishgan.

Inson dunyoga kelar ekan, qaysi millat, qaysi davlatda hayot boshlashidan qat'iy nazar o'z ona tiliga ega bo'ladi. Mohiyatdan olib qaraganda ona tili deganda biror millatning tilini emas, o'sha tildagi ma'lum bir shevani tushunishimiz to'g'riroq ekani haqida ko'pchilik tilshunos olimlarimiz o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tganlar. Ayni shu mazmundagi fikrlarga qo'shilgan holda

aytmoqchimizki, sheva insonning ona tilidan qulog'iga, qulog'idan qoniga, qonidan esa joniga singib, ruhini ham, vujudini ham tark etmas hilqatga aylanib bo'lgan. Afsuski, bir necha asrlar mobaynida shevaga bo'lgan munosabat asta-sekin kamayib, shevalarning inqiroziga sabab bo'ldi. Lekin haqiqat egilsa ham sinmaydi deb bejiz aytmaydi dono xalqimiz. Huddi shunday shevalar ham bugungi kunga kelib yana o'z maqomini tiklayotgani quvonarli hol albatta. Adabiy til shevalar asosiga qurilganligi bois sheva adabiy tilning poydevori sanaladi. Poydevori nuragan binoning umri qisqaligi sir emas. Shunday ekan biz yosh tadqiqotchilarning oldimizdagi eng asosiy vazifamiz avvalambor shevalarimizning munosib posbonlari bo'lish, necha asrlik tarixga ega shevalarimiz maqomiga putur yetkazmagan holda avloddan- avlodga yetkazib berishdan iborat deb bilamiz.

Dialektal lug'atlarning ilk ko'rinishlari ilmiy ishlar ketidan ilova shaklida berilgan. F.A.Abdullayevning 1961-yil Toshkentda nashr etilgan "Xorazm shevalari" kitobidagi ilova ham ayni shu ko'rinishdagi lug'atlar qatoriga kiradi. 1971- yilga kelib umumiy dialektologik lug'at kollektiv tomonidan yaratildi va "Ozbek xalq shevalari lug'ati" nomi bilan "Fan" nashriyoti tomonidan nashr etilgan. Ushbu lug'atda sof leksik dialektal so'zlar va qisman fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar o'rganilgan xolos. 1977-yilda yana bir dialektal lug'at tuzib nashr etilgan. Saidmuso Rahimovning ikki ming so'zdan tashkil topgan "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati" kam sonli nusxada nashrdan chiqdi. XX asrda dialektologiyaga oid himoya qilingan ilmiy ishlarda sheva so'zlari lug'at ko'rinishida berilgan. Ammo bu lug'atlar so'zga boy o'zbek shevalarini barcha so'zlarini qamrab olmagan. Bundan ko'rinib turibdiki, hali bu sohada amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalar qatorida dialektal lug'atlar tuzish vazifasi muhim vazifa sifatida ko'ndalang turibdi. Bu vazifalarni amalga oshirishda ilmiy tadqiqotning ahamiyati benihoya katta. Bunday lug'atlarning har biri alohida ilmiy ish sifatida shakllana oladigan mavzu bo'lib, bu kabi katta ishlarni amalga oshirish uchun sheva vakillari tomonidan yozib olingan dialektal matnlar va ular ustida mukammal tahlillarni amalga oshirish suv va havodek zarurdir. Chunki, sheva leksik lug'atlarini tuzishda sheva vakillaridan yozib olingan matnlargina asosiy obyekt bo'lib xizmat qila oladi. "O'zbek shevashunosligi" masalalari ilgari surilgan bir paytda, ya'ni XX asrning 20-yillaridan to 80 yillarigacha bo'lgan davrdagi ushbu sohada amalga oshirilgan ilmiy ishlar qattiy bir tartibda olib borilmagan, to'g'rirog'i, tadqiqotchilarning tashabbuslari asosidagi tadqiqot faoliyati vositasida, stixiyali tarzda olib borilgan. Bu haqidagi fikr-mulohazalar hozir birinchi marta aytilayotgani yo'q, balki bundan o'ttiz uch yil oldin ham o'zbek dialektologlaridan biri Do'stmurod Abdurahmonov tomonidan aytilib, maxsus ilmiy ishda ta'kidlangan.[Д.Абдурахмонов: 248-271] Hozirgacha mavjud lahjalarimiz hamda bir qancha shevalarimiz fonetik hamda morfologik jihatlardan o'rganildi, ammo shevalarimiz dialektal leksika nuqtai nazaridan to'liq o'rganilgani yo'q. Shuningdek, o'rganilgan shevalarimizning dialektal materiallarida ham keyingi yillarda taraqqiyot tufayli ma'lum bir fonetik, leksik va grammatik o'zgarishlar ro'y bergan bo'lishi tabiiy hol, ya'ni mavjud shevalarni yana bir boshdan o'rganish masalasi kun tartibida turib qoldi, desak xato qilmagan bo'lamiz.

XX asrning 50-yillaridan bugungi kungacha o'tgan vaqt sal kam yetmish yilni tashkil etmoqda. "O'zbek shevashunosligi" sohasida faoliyat ko'rsatgan olimlardan Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Fattoh Abdullaev, Abdug'ani Aliev, A'zam Shermatov, Bolta Jo'raev, X.Jo'raev, T.Almatov, S.Atamirzaeva, Sh. Afzalov, A.V.Baskakov, Nazar Rajabov, Mustaqim Mirzaev, Yu. Bobojonov, M. Bo'ronov, M. Valiev, V.V.Reshetov, Shonazar Shoabdurahmonov, Xudoyberdi Doniyorov, Yusuf Jumanazarov, Ahmad Ishaev, Tohir Sodiqov, Shukur Nosirov, Do'stmurod Abdurahmonov, Yoqub G'ulomov, Karim Nazarov, Vahob Egamov, Mashkura Turoпова, Lola Karimova, Qosimjon Muhammadjonov, Nigora Murodova, Abdumurod Mamatov, Aziz Jo'raev, M.Begaliev, X.Jo'raev, Bosim To'ychiboev kabi dialektolog olimlarning shevalarimizni o'rganish bo'yicha o'zlarining ilmiy tadqiqotlariga mos holda tuzilgan va ilmiy jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlangan maxsus so'roqliklari bo'lgan. Ammo ularning so'roqliklarini bugungi kunda

bir butun holda ishlatib bo'lmazligi ham tabiiy holligini inobatga olib, biz "Dialektologik amaliyot so'roqligi"ni tuzdik va yuqorida tilga olingan ustozlarning bu sohadagi asarlaridan olingan ba'zi bir fikrlarini ham ushbu ishimizga kiritdik.

Ma'lum bir vaqt o'tishi bilan boshqa tillarda bo'lgani kabi tilimizning fonetikasi va leksikasida kam bo'lsa-da, o'zgarishlar yuzaga keladi. Agarda tildagi fonetik hamda leksik o'zgarishlar eng avvalo uning shevalarida o'z ifodasini topishi mumkinligini o'ylasak, lahja hamda shevalarimizning mustaqillik sharoitida XX asrning oxiri va XXI asrning boshidagi holatini yana bir boshdan o'rganish zarurligi sezilib turibdi. Bu esa mamlakatimizning mustaqillik davridagi shevalarimizni o'rganib, yangi-yangi tadqiqotlar olib boruvchi dialektologlarni ham nazariy, ham amaliy jihatlaridan zarur ko'nikmalarni singdirish lozimligini anglatadi. Mazkur o'quv qo'llanma esa yuqorida eslatilgan yangi dialektolog olimlarni shakllantirishda amaliy manbalardan biri bo'lib xizmat qilgan va xizmat qilmoqda. Shuningdek, haligacha shevalarimiz materiallari asosida 1971 yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati"dan boshqa biron bir lug'at nashr etilmagan. U ham bor-yo'g'i 9,5(to'qqiz yarim ming)ta dialektal so'zdangina iborat lug'at. Uning ham yarmi f.f.n., katta ilmiy xodim Ahmad Ishaev tomonidan to'plangan "Qarindosh-urug' nomlari"ni bildiruvchi so'zlardir.

Shevalar hususida so'z yuritganda avvalo sheva leksikasi mavzusi bizni e'tiborimizni tortdi. Sababi bu masala bugungi kunga qadar o'z yechimini topmagan, qizg'in tadqiqotlar girdobida jilovlanayotgan mavzular sarasiga kiradi. Sheva leksikasi shevaning so'z qatlami bo'lib har bir shevaning o'ziga xos dialektal jihatlari ayni shu qatlamda namoyon bo'ladi. Sheva leksikasini to'laqonlino'rganish uchun shevalar lug'atini tuzish talab etiladi.

Bilamizki, bugungi kunda o'zbek xalq shevalari lug'ati va uning ko'p tomli yangi variantarini yaratish muammolari ko'pgina tadqiqotchi olimlar sayi hatakatlariga qaramay hanuzgacha murakkab muammolardan sanaladi. O'zbek shevalari fonetik, grammatik xususiyatlarga egaligi bilan bir qatorda leksik xususiyatlari, uning o'ziga hosliklari bilan ham e'tiborga molik. Bu xususiyatlar shevalarnio'zaro hamda adabiy tildan farqlashga yordam beruvchi eng maqbul xususiyatlardandir. Lekin bu so'zlar bugungi kunda ishlatilishi kamayib borayotganligi sababli yosh avlod vakillari bu so'zlarni umuman tushunmaydi. Natijada davr o'tishi bilan sheva hayotida muhim o'ringa ega ajdodlarimiz hayotida o'z qadrqimmatiga ega bo'lgan, ma'lum bir tushunchani anglatgan bunday so'zlar shevalarning leksikasi tarkibidan chiqib boshlab, arxaik so'zlar domiga cho'kib bormoqda. Achinarlisi shundaki, sheva leksikasining boy manbayini saqlab qolish uchun albatta sheva lug'atlariga katta urg'u berish lozim. Sheva lug'atlarini tuzish, ularni keng ommaga ma'lum qilish kabi masalalarda bir qancha muammolar borligi sir emas. Bu muammolarning eng asosiylaridan biri shevashunoslikka bo'lgan qiziqishning pasayib ketishi deb bilamiz. Shevalarga bo'lgan e'tiborning susayishiga maktab darsliklarida sheva va sheva lug'atlari mavzulariga e'tibor berilmay qo'ygani bir sabab bo'lsa, yana bir katta omil sheva vakillari orasida o'z shevasidan uyalib shahar shevasiga taqlid qilib so'zlashish yoki shu so'zning boshqa tillardagi ma'nodoshidan foydalanishlari natijasida o'z shevalaridan uzoqlashadilar. Sheva vakillaridan 75-90 yoshlar orasidagi avlod sof sheva so'zlaridan foydalanishi mumkin. Bu esa sheva leksikasining eng sara qatlamining umri naqadar qisqa ekanini ko'rsatadi. Agar mana shu yuqori avlod vakillari ko'magida sheva leksikasi lug'atlarini tuzib, kelgusi avlod uchun yetkazib berishdek masuliyatli vazifaning uddasidan chiqib olsak, o'ylaymizki, shevaga oid javohirlarimizni ssaqla qolish imkoniyati tug'iladi. O'zbek shevalarida tilshunoslikda alohida bir so'z sifatida tan olinayotgan frazeologizmlar ham faol ishlatiladi. Ammo ularning dialektal lug'ati haligacha tuzilmagan. Ularning adabiy tildagi frazeologizmlar bilan o'xshash va adabiy tildagi frazeologizmlar bilan o'xshash bo'lmagan turlari bor. Sheva frazeologizimi ham alohida masala bo'lib, o'z tadqiqotini kutib turibdi.

Dialektizmlar milliy tilning ajralmas qismi sifatida badiiy asarlarda ham o'z o'rniga ega. Dialektlardan o'z o'rnida va unumli foydalanish yozuvchi mahoratida dalolatdir. Murod

Muhammad Do'st asarlarida dialektizmlardan keng foydalangan. Negaki uning qahramonlari oddiy odamlar.

Dialekt so'zlar keng o'quvchi uchun mo'ljallangan yozma matnlarda ishlatilganda badiiy asar tilida alohida rol o'ynaydigan dialektizmlarga aylanadi. Muallif asarida ular mahalliy xususiyatlarni, shuningdek, ekzotizmlarni qayta yaratadilar va tarixiylik kabi voqelikni real tasvirlash vositalaridan biriga aylanadi. Dialektizmlar muallif nutqidan ko'ra dialoglarda ko'proq qo'llaniladi. Bundan tashqari, ko'lami bir yoki bir nechta hududda chegaralangan so'zlardan foydalanish zaruriyat va badiiy maqsadga ko'ra belgilanishi kerak. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarning aks etishi dialektizmlar deyiladi. Bunda shevadagi qaysi qatlamning aks etishiga qarab dialektizmlar ham fonetik dialektizmlar, morfologik dialektizmlar, leksik dialektizmlar kabi turlarga bo'linadi.

Yozuvchilar qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadilar. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir.» Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin. Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan:

1. Enaxonlarning butun oilasi yoyilgan qopning tegrasida jugari uqalab o'tirardilar.(Cho'lpon)
2. Toshkanniyam olibdimi-a?
3. Obro'y bor-da, obro'y! Leksik dialektizmlar aynan so'z qo'llash bilan bog'liq sheva variantlaridir. Masalan: 1.Kampir shotining yon yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan saqichini ezib «soqqa» yasar...(Cho'lpon) 2.Jiyaningiz qishloqdan zig'ir moy olib keldi. Shuni chuchityapman. (T.Murod). Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari etnografik dialektizmlar deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi: U eshikdan kirar - kirmas to'y to'qqizini xotiniga uzatib: - Qizing qani? - deya so'radi.(Cho'lpon)

Shevaga xoslik iboralarda ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqyea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida Surxondaryo shevasiga xos frazeologizmlar ko'p qo'llanilgan: Eson xizmatkorni bolasi Botir qo'shchi tumandan aynib keldi. Xolilatib-xolilatib oyoq ildi. Men ovoz qo'yib chiriq berdim. Seni yo'qlab chiriq berdim. Grammatik dialektizmlarning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlar mavjudligini qayd etish mumkin. Masalan: Qurvonbibi bu haqiqatni o'zi o'z ko'nglida necha marta takrorlagan bo'lsaykin. Bilamiz, taqsir, yangi uylangan odamdi gapga tutib bo'lmaydi. Biror dialektizmning adabiy tilga ko'chishini boshqa bir hodisadan - dialektizmning badiiy asarda ishlatilishidan farqlash kerak. Badiiy asarda ishlatilgan har bir leksema adabiy tilga qabul qilingan deb qaralmaydi. Biroq, dialektizmlar badiiy adabiyotda tasviriy vosita sifatida ataylab qo'llaniladi. Jumladan: S.Ayniyning "Sudxo'rning o'limi" asaridagi kallapo'sh (do'ppi), xishova (chopiq), yovon(dala), kunjak(burchak), rafcha(tokcha) kabilar personaj nutqini individuallashtirish uchun shappush, gulqand kabi so'zlar esa mahalliy sheva yaratish uchun xizmat qilgan. Shu kabi asarda sheva so'zlaridan foydalanish asarga o'sha muhit vaziyatini to'laqonli ochib berish imkoniyatini beradi.

Abdulla Qodiriy katta so'z san'atkori va ustasi, xalq jonli tilini yaxshi bilgan va undan mohirona foydalana olgan, o'z asarlariga singdirgan buyuk allomadir. Uning har bir romanida xalqchillik, o'zbek tilining nozik jilvalari o'z aksini topgan. Shu jumladan "Mehrobdan chayon" romanida ham xalqona so'zlarning go'zal namunalarini ko'rishimiz mumkin. Uning qaysi asarini o'qimang har

satri va har varag'ida shevaga xos so'zlar – dialektizmlarga duch kelasiz. (“Dialektizm” so'zi grekcha bo'lib, badiiy asarda stilistik maqsadlarda, asarda ishtirok etgan personajlar nutqini tavsiflash, maxalliy koloritni ko'tarish uchun jonli xalq tilidan kiritilgan so'zlardir).

Abdulla Qodiriy ham o'z asarlarida qahramonlarning xarakterli xususiyatlarini to'laqonli ochish maqsadida “erlik” so'zlar sheva xususiyatlarini personajlarning o'z tili bilan gapirtiradi: - Mamatqul-chi, domla pochchalarning so'ziga yaxshi quloq solib tig'nab olgan kishi, bemalol jannatga kirib ketavuradi-da.... Sen ham ularning so'zini tig'nab olasanmi?

Yozuvchining mahorati shundaki, yirik asarlarida asosiy qahramonlar – Otabek, Kumushbibi, Anvar, Ra'no turli joylardan bo'lib, ikki shevaning vakillaridir. Bulardan tashqari saroy xizmatkorlari, saroy atrofidagi kishilar ham turli shevaga mansub kishilardir. Asarni o'qigan kitobxon o'zini shaharma-shahar, qishloqma-qishloq kezib qahramonlar orasida o'zini his etadi: - Sen bilan men bo'lsak, qattiq nonni ham eya beramiz; jazzasi(chorasi demoqchi) choyga bo'ktirishda.(“Mehrobdan chayon”.78-bet) –Dehqon Mahdumning hurmatiga o'rnidan turib, qo'l qovushtiradi: - O'n uch tanob erimiz bor edi, taqsir. Chamasi yong'ish bo'g'onda (yanglish, xato bo'lgan demoqchi), o'ttiz uch tanobga haq sog'onlar(solganlar). Men shunga arza (ariza demoqchi) yozdirayma, ...deb(-mi affiksi ko'p o'rinlarda –ma shaklida qo'llangan va bu bilan o'sha davr xalq jonli tilini ifodalagan). (“Mehrobdan chayon”.128-bet)

Ko'rinadiki, “Mehrobdan chayon” romani personajlarining ko'pchilik qismi Qo'qon atrofida yashovchi o'zbek-qipchoq shevalari vakillaridir. Lekin hozirgi shahar shevalariga xos dialektizmlar qardosh qirg'iz, tojik tiliga xos so'zlar, fonetik, morfologik va leksik elementlar ham o'z o'rnini va me'yorida qo'llangan.

Sheva so'zlarini o'rganishda bir qancha usullar samaralidir. Bular anketa usuli, ilmiy tadqiqot usuli, badiiy asarlar tili (ba'zi yozuvchilarimiz o'z asarlarini o'z ona tillari, ya'ni shevalarida yozadilar. Masalan, sodda samimiy, chapani o'zbek o'g'loni, serqirra ijodkor Tog'ay Murod ko'p asarlarini o'z shevasida yozgan. Masalan, “Otamdan qolgan dalalar,” “Ot kishnagan oqshom”kabi asarlari adabiyot shaydolari uchun qadrlidir.) bizga shevamizning qadr-qimmatini saqlab qolish va to'liq yo'qolib ketmasligiga zamin yaratadi. Yana e'tiborli jihatlaridanbiri shundaki, o'zbek xalq shevalarida uchraydigan ayrim so'zlar o'zbek adabiy tilida mavjud emas. Masalan birgina Qashqadaryo shevasiga nazar solsak:

“Do'rgi” –ko'tarasiga, hammasini birdaniga savdo qilish, olish;

“gummik” – sovliq sutini emmagani bois o'sishdan qolgan qo'zi; “do'kan”- uy-ro'zg'or buyumlariga yasalgan sopni uchun tutunga toblaydigan tandir'

“Ko'nargi”- sutni uyitish uchun qo'llaniladigan qatiq. “Oqliq” ham deb ataladi.

“Ko'ktirnoq”-ziqna, xasis kishi.

“Kuya”- ichi qora odam;

“Mukki”-qo'nji kalta etik;

“Naymit” pishiq puhta kishi;

“To'dakash”- ko'pkarida to'da ichidan uloqni halol ayirib chiquvchi chavandoz;

“Chiqish”-echki suti kamligi boiso'sishdan qolgan uloq.

“En”-chorva mollarini qulog'ini teshib belgi qo'yish;

“O'la(ha)t”-er maydoni sug'oriladigan, suvot tekisligidagi joy, qishloq;

“Shardozi”-juvoldiz (xalta, qop tikish uchun ishlatiladigan yo'g'on igna) teshigidan o'tadigan yog'on ip.

Shevalar hususida so'z yuritganda avvalo sheva leksikasi mavzusi bizni e'tiborimizni tortdi. Sababi bu masala bugungi kunga qadar o'z yechimini topmagan, qizg'in tadqiqotlar girdobida jilovlanayotgan mavzular sarasiga kiradi. Sheva leksikasi shevaning so'z qatlami bo'lib har bir shevaning o'ziga xos dialektal jihatlarini ayni shu qatlamda namoyon bo'ladi. Sheva leksikasini to'laqonli o'rganish uchun shevalar lug'atini tuzish talab etiladi.

Bilamizki, bugungi kunda o'zbek xalq shevalari lug'ati va uning ko'p tomli yangi variantarini yaratish muammolari ko'pgina tadqiqotchi olimlar sayi hatakatlariga qaramay hanuzgacha murakkab muammolardan sanaladi. O'zbek shevalari fonetik, grammatik xususiyatlarga egaligi bilan bir qatorda leksik xususiyatlari, uning o'ziga hosliklari bilan ham e'tiborga molik. Bu xususiyatlar shevalarnio'zaro hamda adabiy tildan farqlashga yordam beruvchi eng maqbul xususiyatlardandir.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Badiiy asarlardagi shevalarva ularning qo'llanishi tilimizning qay darajada ustunliklarga ega ekanligini, imkoniyatlarini ko'rsatadi. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф.А. Дialeктал луғат тузиш принциплари ҳақида // ЎТА.Т., 1966. 2-сон. 39-бет.
2. Абдумажидов Г.А., Шохназаров Т.Т. Ўзбекистоннинг Давлат тилиҳақидаги қонунга шарҳлар. Тошкент, Ўзбекистон, 1990, 32-бет.
3. Абдурахмонов Д. Ўзбек шевалари морфологиясининг ўрганилиши // Ўзбек шевалари морфологияси. Т.,Фан, 1984. 248-271-бетлар.
4. Алиев А.Ю., Назаров К.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Т., 1976.
5. Алиев А. Ўзбек диалектологиясидан методик кўрсатма. Т., 1980.
6. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси.Т.,Фан, 1990.
7. Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон.37-42-бетлар.
8. Мирзаев М. Дialeктал сўзлар // Ўзбек шевалари лексикаси. Т.,1966. 114-326-бетлар.
9. Решетов В. В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон. 37-48-бетлар.
10. Эназаров Т. Ўзбек диалектологияси фанидан амалиёт. Т.,Университет, 1996.
11. Enazarov T. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi (o'quv qo'llanma). Т.,Universitet, 2012.
12. Каримов С. Олдимизда улкан вазифалар турибди ёхуд ўзбек топонимикасининг бугунги аҳволи ҳақида баъзи бир мулоҳазалар // Маърифат газетаси. 2010 йилнинг 10-январ. 11-саҳифаси.
13. Шоимова Н. Шевалар луғатини яратиш - давр талаби // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). Т.,2008. 202-204-бетлар.

“MAHBUB UL-QULUB”DA KONTEKSTUAL ANTONIMIYANING IFODALANISHI

EXPRESSION OF CONTEXTUAL ANTONYMY IN “MAHBUB UL-QULUB”.

*Muzaffarov Kamoliddin Abdusalom o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili
va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotation: This article talks about contextual antonymy in the work "Mahbub ul-qulub" and describes the author's use of contextual antonyms and their characteristics.

Key words: *Antonymy, antonym, contextual antonymy, contrast, genre, lexeme, phonetics, antonym pair, context*

O'zbek tilida antonimlik hodisasi keng tushuncha bo'lib, butun bir asar mazmunini ochib berish; asardagi voqealar tizimini aniqroq, ravshanroq ko'rsatish; biror bir qahramonni, narsalarni, joylarni ijobiy yoki salbiy sifatlarini ko'rsatishning eng samarali usulidir. Ayniqsa, badiiy asarlarda antonimlardan foydalanish. Badiiy asar qiymatini yanada oshiradi. Antonimlar haqida eng to'g'ri ta'rifni buyuk tilshunos olim Shavkat Rahmatillayev o'zining "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" asarida o'zing shaxsiy qarashlari orqali bir qancha xulosalarini bergan: "qarama-qarshi, zid ma'no bildiradigan so'zlar biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi: katta-kichik, uzoq-yaqin, chap-o'ng, sog'aymoq-kasal bo'lmoq, muxabbat-nafrat kabi

So'z turkumlari bo'yicha antonimlar belgi bildiradigan so'zlar doirasida, ayniqsa, sifat va ravishlar orasida ko'p uchraydi: yaxshi-yomon, baland-past, tor - keng, qattiq yumshoq, tez-sekin, oz-ko'p kabi.[Раҳматиллайев Ш 1980:7] Ko'rinib turganidek antonimlar asosan sifat va ravish so'z turkumlarida doirasida yuzaga chiqar ekan. Matnlarda antonimlarning antonimligi ochiq-oydin ko'rinib turadi va bu so'zlar matndan tashqari holatlarda ham leksik antonimiya vazifasini bajaraveradi. Lekin ba'zan matnda antonimlik vazifasini bajarayotgan so'zlar matndan ajratib olganimizda bu xususiyatlarini yo'qotadi. Bu faqat shu matn uchun antonim, matndan boshqa holatlarda antonimlik qila olmaydi. Bu hodisaga *kontekstual antonimiya* deyiladi. Kontekstual antonimiya haqida olimlarimiz o'zlarini fikr-mulohazalarini bildirib o'tganlar. Kontekstual antonimiya haqida o'zbek tilshunosliging zabardast olimlaridan, "So'z variantlarining imlo lug'ati", "O'zbek tilida antonimlar" asarlari muallifi Rashid Shukurov o'zining "O'zbek tilida antonimlar" asarida kontekstual antonimiyaga shunday tarif beriladi: Tilimizdagi ko'pgina so'zlar to'g'ri ma'nosi bilan ham, ko'chma ma'nosi bilan ham antonim bo'la olmaganlari holda, ular nutqda bir-birlari bilan mazmunan zid tushunchalarni anglatib kelishi, qarama-qarshi ma'nolarda qo'llanishi mumkin. Masalan, *faxr-qahr*, *o'tkir-past* so'zlari o'zaro to'g'ri va ko'chma ma'nolari bilan o'zaro antonim bo'la olmaydi yoki antonimik juftlik yasay olmaydi.[Шукров Р 1977:53] Olim ta'kidlaganlaridek tilimizdagi ko'pgina so'zlar o'z ma'nosida antonim bo'lolmaydi. Olim o'z qarashlarini davom ettirib shunday deydi: Kontekstual antonimlar so'zlashuvchining nutqdan foydalanish qobiliyatiga bog'liq holda nutq jarayonida paydo bo'ladi. Ular uchun muayyan qolip bo'lmay, tez-tez o'zgarib turadi. Shuning uchun ham kontekstual antonimlar ilmiy-texnik va rasmiy nuthda emas, balki asosan poeziyada, publitsistikada va og'zaki nutqda ishlatiladi.[3:54] Demak, kontekstual antonimiya faqat badiiy matndagi kontekstlarda yuzaga chiqadi. Alisher Navoiy ham asarlarida kontekstual antoniyadan ko'p o'rinlarda foydalangan.. Adib umrining so'ngi yillarida yozgan "Mahbub ul-qulub" didaktik asarida kontekstual antonimiya hodisasini kuzatishimiz mumkin. Asarda asosan, ot, sifat, ravish so'z turkumidagi so'zlar kontekstual antonimiya vazifasida kelgan.

So'zimiz isboti o'laroq asardagi kontekstual antonimlar ishtirok etgan kontekstlarni tahlilga tortamiz. Odil podshoh haqdin xaloyiqqa rahmatdur va mamolikka mujibi amniyat va rafohiyat. Quyosh bila abri bahordek qora tufrog'din gullar ochar va mulk ahli boshig'a oltun bila durlar sochar. Fuqaro va notavonlar aning rifq va madorosidin osuda, zalama va avonlar aning tig'i siyosatidin farsuda. Hirosatidin qo'yu qo'zi bo'ri xavfidin emin va siyosatidin musofir ko'ngli qaroqchi vahmidin mutmain.[Алишер Навоий:144] Bu yerda *fuqaro va notavon*, *qo'yu qo'zi va bo'ri*, *musofir va qaroqchi* kontekstual antonim sifatida kelayapti. Bunda fuqaro va notavon boy va kambag'al ma'nosini, *qo'y va qo'zi*, *musofir va qaroqchi* yaxshi-yomon ma'nosini ot so'z turkumi doirasida kontekstual antonimiya vazifasini bajarayapti. Keyingi matnda eng ko'zga ko'rinarli kontekstual antonim sifatida *hamxona* va *begona* leksemalarini olishimiz mumkin. Chunki ushbu so'zlar yaqqol aynan shu konteks uchun antonimlik vazifasini bajarayotgani ko'rinib turibdi. Ya'ni

hamxona bu bir joyda, bitta xonada istiqomat qiladigan shaxs. Begona esa umuman bir-biri haqida ma'lumotga ega bo'lmagan shaxsga nisbatan ishlatiladi. Agar ayrim toifadagi odamlarga yaxshilik qilsang unga hamxona ya'ni eng yaxshi inson bo'lasan. Agar unga foydang tegmay qolsa, unga shuncha yaxshiligingga qaramay begona bo'lsan degan xulosani olamiz.. Keyingi kontekslarimizda ham, bu misollarimiz davom etadi.

Tinch ko'ngul bila yovg'on umoch yaxshiroqkim, takalluf va mashaqqat bila qandiy kuloch. Eski chapon bila forig' tufrog'da o'lturmoq yaxshiroqkim, zarbaft xafton kiyib birov olida turmoq.[Алишер Навоий:265] Bu kontekstda *yovg'on umoch-qandiy kuloch, eski chopon-zarbaft xafton leksemalari* antonim bo'lib kelgan. Bu yerda o'zingning halol mehnating bilan yeydigan yovg'on umoching, boshqalarni ko'ngliga qarab, ularning oldiga yaltoqlanib yeydigan eng yaxshi taomdan ming marta yaxshiligini, o'zing xotirjam kiyadigan eski choponing "Iti kiyingi oytog'i" bo'lib kiyadigan zarbof chopondan yaxshiligini tasvirlaydi.

Hozirda keltiriladigan matnimizda *kabutar-boyqush, toqcha-oshiyona* juftliklari ham kontekstual antonimiya vazifasini bajarmoqda. Chunki *kabutar bilan boyqush* qushlar turkumiga mansub bo'lib, bular asl holatiga antonim bo'la olmaydi.

Bu yerda asosiy antonimlik ularning yashash tarzida bo'layapti. Kabutarlar ko'proq toza, chiroyli obod joylarda yashasa; boyqushlar esa, asosan, xilvatlarda, vayronalarda yashaydi. Shu jihatdan ular kontekstual antonim qilib olingan. ...Obodlar aning zulmidin vayrona, kabutar toqchalari boyqushg'a oshiyona. Boda seli chun bazmida to'g'yon qilib, ul sel mulk ma'muralarin vayron qilib. Suvchi xonasig'a farsh masjid ravoqi to'kulgonidin va ko'plari boshig'a xisht mehrob toqi yemrulgonidin.[Алишер Навоий:147]

G'adru makrda dev alar qoshida gul. Fasodu xiylada shayton alar ollida go'l. Maloyik alar qoshida balohat bila ma'yub, shayotin alar ollida hamoqatqa mansub.[Алишер Навоий:183] Bu kontekstda *dev-gul, shayton- go'l* so'zlari kontekstual antonim bo'lib, Bunda hiylakor,fisqu-fasodga to'lib toshgan, har yerda fitna chiqarib yuradigan insonlarning salbiy fe'l-atvori haqida so'z ketib, ularning bu makr-hiylalar oldida dev guldek bo'lib qolishi. Shaytonning shuncha makr-hiylasi bo'lishiga qaramasdan bu nayranglar oldida sodda, pokiza bo'lib qolishi tasvirlangan. Keying matnimizda ham shayton bilan bog'liq kontekstual antonim qo'llanilmoqda: Haqning hech amrig'a bo'yun qo'ymag'ay va shayotinning barcha buyrug'in bajo keltururdin to'ymag'ay.[Алишер Навоий:219] Bu matnimizda yaratganni amriga buysunmasdan shayton izmida yuradigan bandalarga so'z qaratilgan. Bunda *Haq va shayton* leksemalari kontekstual antonimiya hodisasini yuzaga keltirayapti. Lekin matndan ayri holatda bu antonim bo'la olmaydi. Chunki shaytonni ham Yaratganning maxluqoti, u hech qachon Yaratganga tenglashtirilmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida qo'llanilgan kontekstual antonimlarning qaysi o'rinda, qaysi so'z turkumlari doirasida, qanday ma'noni ifodalayotganligini, kontekstda va kontekstdan uzilgan holatda tahlil qildik. Demak asarda ot va sifat so'z turkumidagi kontekstual antonimlar faol qo'llangan. Biz buyuk ijodkorning buyuk ijodini yana bir qirrasini ko'rsatishga harakat qildik. Adib ijodini qancha o'qisak, shuncha olam-olam ma'no olavramiz. Alisher Navoiy ijodi oxiri yo'q ma'naviy xazinadir. Necha asrlardan buyon bu xazinadan beminnat ma'naviy ozuqa olib kelmoqdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. -Тошкент: Янги аср авлоди, 201
- 2.Раҳматиллайев Ш. Узбек тили антонимларининг изоҳли луғати.-Ташкент. Ўқитувчи, 1980 .-Б.
- 3.Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент: Фан нашрети, 1977.
- 1.<http://www.ziyouz.com>
2. www.iupr.ru

3. www.ares.uz
4. www.oriens.uz
5. www.xabar.uz

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” VA O‘G‘UZ DIALEKTINING FONETIK XUSUSIYATLARI

“DEVONU LUGATI-T-TURK” AND PHONETIC CHARACTERISTICS OF OGUZ DIALECT

Boltayeva Zilolaʼ

O‘zbekiston milliy universiteti magistranti

Annotation. *In the article, the phonetic features of the work “Devonu lugoti-t-turk” are studied in depth, the manifestations of this language level in the work in the Khorezm Oghuz and Kipchak dialects of the Uzbek language are analyzed in detail, and this opinions are held in the village. Also, lexical units in the dialect are compared with the work “At-tuhfa”. A number of linguistic methods, such as comparison, comparative-historical, were effectively used in the analysis of examples.*

Key words: *“Devonu lugoti-t-turk”, dialectology, phonetic level, Khorezm Oghuz and Kipchak dialects, phonetic features, sound reduction, sound increase and exchange.*

Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi eng ta'sirchan va o'zgarishga moyil qatlam hisoblanib, u jamiyatning taraqqiyoti bilan bog'liq holda doimo o'zgarib, rivojlanib boradi. Bu rivojlanish tilda o'z aksini topmay qolmaydi. Ammo shuni ham aytish joizki, o'z qadimiy shakli va fonetik tuzilishiga ega ba'zi so'zlar ham bor. Quyidagi fikrlarga tayangan holda biz Mahmud Koshg'ariyning asari orqali hozirgacha saqlanib qolgan o'zining, tuzilishini yo'qotmagan va qardosh tillarda ham uchrashni mumkin bo'lgan namunalar orqali fikrimizni tasdiqlaymiz va asar misolida bir qator misollarga to'xtalmoqchimiz. Chunki adibning o'zi o'g'uz lahjasiga quyidagicha ta'rif beradi: “Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosini, ona urug'larini yozdim, shahobchalarini tashladim. Faqat o'g'uz turkmanlarning mayda urug'larini ham, ularning mollariga qo'yiladigan belgilarini ham yozdim, chunki odamlarda bularni o'rganishga ehtiyoj bor edi”. Quyida esa o'g'uz lahjasiga oid fonetik hodisalarni “Devon” bilan qiyoslab firk yuritamiz.

XIX asrda Boduen de Kurtene korrespondensiya deb ajratgan fonetik hodisa haqida ham Mahmud Koshg'ariy XI asrlardayoq ma'lumot bergan. U turkiy qabilalar o'rtasida turli xil fonetik moslik mavjudligini ta'kidlaydi. “yoy” bilan boshlangan ot va fe'llarning bosh harfini o'g'uz va qipchoqlar “*alif*”ga yoki “*jim*”ga aylantiradilar. Chunonchi, turklar musofirni *yelkin* desalar, ular (o'g'uzlar) *elkin* deydilar. Shuningdek, turklar dur, marvaridni *yinju* desalar, o'g'uzlar *jinju* deydilar” [DLT: I, 67]. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, “Devon”da *y* tovushining *i* ga, *i* tovushining *y* ga almashgan holatlari ko'p uchraydi va buni olim qoida darajasida ekanligini isbotlaydi. Mahmud Koshg'ariyning o'zi quyidagicha izohlaydi: boshqa *y* lik so'zlarni o'g'uz va qipchoqlar *i* ga aylantiradilar. Bu qoidaga mos bugungi kunda iste'molda mavjud Xorazm shevasiga xos so'zlarni misol qilib keltiramiz: *yelka* – *iyin*, *yigirmoq* – *iyirmak*, *yiring* – *iring*, *yirik* – *i:ri*. Haqiqatan ham, olim aytganiday, dialekt xususiyatlari hanuzgacha o'g'uz va qipchoqlarning til xususiyatlarida mavjud. Bunga qarama-qarshi tarzda *y* tovushining orttirilishi hodisalari ham kuzatiladi, deydi olim. Masalan, *ipak* – *yipak*, *uzuk* – *yuzuk*, *ip* – *yip*, *iplatdi* – *yiplatti*, *ilimoq* – *yilimak*, *ilik* – *yilik*. Bu so'zlar Mahmud Koshg'ariy ta'kidlaganidek qoidaga mos. Biroq ko'plab turkolog olimlar

tomonidan ushbu tovush haqida turli xil qarashlar mavjud. Nimaga aynan y undoshi atrofida ko‘p fikrlar mavjud? Bizning fikrimizcha, ushbu tovushning kelib chiqishi haqida haligacha tugal bir fikrga kelinmagan. Biroq dialektlarimizda ushbu tovush haqidagi misollar adibning fikriga aynan mos keladi. Aslida ham Xorazmning qipchoq shevalarida ilon, uzum kabi so‘zlarning boshida bir y (j lovchi shevalarda j) orttiriladi, o‘g‘uz shevalari uchun esa aksar hollarda uchraydigan holat hisoblanadi.

“Devon”da sifat turkimiga kiruvchi **الغر - ilig** [DLT: III jild, 12] so‘zi berilgan va uni adib quyidagicha izohlaydi **سوق الغ - ilig** suv; asli **ي** bilan **يلغ** yilig bo‘lishi kerak va bu so‘z issiq bilan sovuq orasidagi har bir narsaga qo‘llanadi. Biroq **yilig** emas **ilig** ko‘rinishida iste’molda mavjud. O‘zbek tilining etimologik lug‘atiga murojaat qiladigan bo‘lsak, bu sifat haqida qadimgi turkiy tilda “biroz isi” ma’nosini anglatgan **yili**- fe’liga -g‘ qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalganligi, qadimgi turkiy tilning o‘zida so‘z boshlanishidagi y undoshining talaffuz qilinmay qo‘yganligini “Devon”ga asoslangan holda mulohaza yuritilgan. Aslida esa Xorazm o‘g‘uz sheva vakillari **iliq** so‘zining oldidan y undoshini qoidaga muvofiq talaffuz qiladi. Lekin asrlar davomida ushbu leksema o‘z ko‘rinishini birmuncha o‘zgartirib, hozirda **yilimji** shakliga kelib qolgan. Bunda so‘z yasallishida biroz tafovut yuzaga kelgan. Otdan ot yasovchi -ji qo‘shimchasi yordamida ushbu so‘z hosil qilingan: **yili** – **yili**+m+ji. Masalan, **yilimji suv**. Bugungi kunda bu sifatda ma’no kengayish hodisasi kuzatiladi, chunonchi, insonlarni salbiy sifatlashda qo‘llanadi: **yilimji odam** – **yengiltak, mustaqil fikri bo‘lmagan odam**. [Абдуллаев: 1960, 53]. Xorazm qipchoq shevalariga bag‘ishlangan “At-tuhfa” asarida ham **iliq** so‘zi **ييلي - yili** [At-tuhfa, 96] deb keltirilgan: **yili, yili suv** kabi.

Xorazm shevasida qadimiy ko‘rinishini saqlab qolgan y undoshiga yana bir qancha misollarni lug‘atda uchratishimiz mumkin. O‘zbek tilida “tolalardan eshib tayyorlangan ingichka tikish buyumi” ma’nosini anglatuvchi **ip** so‘zi qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan. “Devon”da izohlanishicha, bu ot oldida y undoshi bilan talaffuz qilingan: **يب - yip** – **ip** [DLT: III, 3]. Biroq bu xususiyat eski o‘zbek tili davridan kuzatilmay qo‘ygan. Lug‘atda bu otning qo‘shimcha ma’nosiga ham to‘xtalangan bo‘lib, **ip** so‘zi “molni o‘tlatish uchun ularni bog‘lab qo‘yiladigan uzun arqon” ma’nosida ham qo‘llanadi deyilgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida arqon so‘zida yo‘g‘onlik semasi mavjud bo‘lib, ipning teskarisini ifodalaydi. Xorazm shevasida esa aynan “Devon”dagi ma’nolari saqlanib qolgan, ya’ni arqon so‘zi o‘rnida ham **ip** so‘zi qo‘llanadi. “At-tuhfa” asarida keltirilgan **يب - yip** [At-tuhfa: 51] so‘zi ham o‘g‘uz shevasi bilan bir xil ma’noni anglatadi. Xuddi shunday hodisa **يۈزۈك - yuzuk** – **uzuk** [DLT: III, 15], **يۈزۈك - yuzuk** [At-tuhfa, 52] so‘zlarida ham kuzatiladi.

Ko‘rinadiki, lug‘at yaratilgan davrdan to bugungi kungacha bo‘lgan uzoq muddatga qaramay, qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlardagi fonetik hodisalarning katta qismi bugungi kunda o‘zbek adabiy tilida kuzatilmasa ham, Xorazm shevasining o‘g‘uz va qipchoq guruhlariga til xususiyatlari aks etgan ko‘plab so‘zlarda uchraydi. Ba’zilarida ma’no kengayishi mavjud, ba’zilarida esa muallif aytganidek, fonetik o‘zgarishlar bugungi kun shevasiga ham taalluqlidir. Bu esa tilimiz, shevalarimizning tarixiy asliyatini hanuzgacha saqlanib qolganidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurboyev Samixon. O‘zbek dialektologiyasi. –T.: Navro‘z nashriyoti. 2016.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Т.: Фан, 1960.
3. Абдуллаев Ф. «Девону луғатит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // ЎТА. – Тошкент: 1971, № 5, 51-56-бетлар.
4. Дадабоев Х. «Девону луғотит турк»даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: 2008, 3-9-бетлар

5. Ишаев А. «Девону луғатит турк» ва ўзбек шевалари // ЎТА. – Тошкент: 1971, № 5, 63-67-бетлар.
6. Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. 1-3-жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. —Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

NURMUHAMMET ANDALYBYŇ „ÝUSUP-ZÜLEÝHA” DESSANYNDA DÜŞÜM KATEGORIÝASYNYŇ AŇLADYLYŞY

*Gylyçtaganowa Ogultagan Meretbayewna
Berdak adyndaky Garagalpak döwlet
uniwersiteti magistranti,*

Annotation. *The article tells about the ways of interpreting the category of fruit and about the history and features of the use of grammatical forms in the language of the composition of the great Turkmen son Nurmhammet Andalib "Yusup-Zuleikha".*

Keywords: *Nurmhammet Andalip, Yusup-Zuleikha, dessan, category of sleep, dream of the head, dream of possession, dream of reconciliation.*

Nurmhammet Andalyp, özüniň goşgudyr dessanlary bilen türkmen edebiýatyny täze bir basgançaga galdyran söz ussady hökmünde tanalýar. Ol zamanasynyň dilçi alymy, taryhçysy, çeper söz ussady hökmünde halkymyzyň aňynda öçmejek yz galdyrdy. Özüniň çuňňur zehini, ajaýyp talanty bilen birtopar goşgydyr-gazarlary, “Oguznama”, “Nesimi”, “Sagdy Wakgas”, “Kyssaýy Fyrgun”, diýen poemalaryny “Ýusup-Züleýha”, “Babaröwşen”, “Zeýnelarap”, “Leýli- Mejnun” ýaly dessanlaryny “Melike-Mährinigär” powestini döredýär. Şahyr mundan başgada arap dilinden “Maksatnama”, pars-täjik dilinden “Dört peri”, “Mürze Hemdem” diýen dessanlaryny türkmen diline terjime edýär. Ussat şahyr Nowaýynyň, Fizulynyň, Jamynyň, Wepaýynyň we başgalaryň gazarlaryna tahmyslar ýazýar. Bu eserler bolsa, onuň ökde söz ussady, ökde terjimeçi ekenligine şaýatlyk edýär.

Andalyp “Ýusup-Züleýha” dessanyny 1715-1723 -nji ýyllarda Hywada hanlyk eden Şirgazy hanyň haýyş etmegi bilen ýazylypdyr. Andalypyň „Ýusup-Züleýha” dessanynyň iň ygtybarly nusgalarynyň biri hem Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanylýan 1228-nji golýazmadyr. Bu golýazma özüniň gadymylygy we tekstiniň ygtybarlydygy üçin beýleki çeşmelerden tapawutlanýar. Golýazmanyň ahyryna onuň 1122-nji hijri (1710-njy milady) ýylynda göçürilendigi hakynda bellik edilipdir.

„Ýusup-Züleýha” sýužeti gözelligiň we watansöýüjiligiň simwoly hökmünde dünýä edebiýatynyň taryhynda mäkäm orun alypdyr. Ýusup bilen bagly wakalar ilki arap rowaýatlaryn soňra Injile, Töwrata, Keramatly Gurhana aralaşypdyr Gurhanda bu kyssa „Kyssalaryň gözeli” (Ahsanul-kysas) diýlip at berilýär. Soňabaka Ýusup kyssasy çeper edebiýatda özüniň giňişleýin beýanyny tapýar. Her bir halk bu sýužete öz milli garaýyşlary bilen bagly düşüňjeleri siňdirmäge çalşypdyr.

Nurmhammet Andalyp „Ýusup-Züleýha” dessanunyň dili barada aýdanymyzda bolsa, dili ýönekeý we halka düşnükli bilgin bilen tapawutlanyp durýar. Biz makalamyzda Nurmhammet Andalyp „Ýusup-Züleýha” dessanunynda düşüm kategoriýasynyň aňladylyşy baradaky meseläniň üstünde durup geçmegi makul bildik.

Sözlemde sözleri baglanyşdyrmaga we olaryň arasyndaky dürli hili sintaktik gatnaşyklary bildirmäge hyzmat edýän düşümler atlaryň türki dilleriň hemmesine mahsus bolan umumytürki

häsiýetli gadymy grammatik kategoriýalaryndan biri. Ý.W.Sewotryan, N.K.Dmitriýew, A.M.Şerbak... we beýleki görnükli dilçiler baryp VI-VIII asyryň ýazyş ýadygärliklerinde atlaryň 6 düşümden ybarat bolan kämil düşüm ulgamynyň bolandygyny belleýärler. [Weýisow B. 2010:2]

Baş düşüm. Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bolmadyk we baş düşümligi beýleki düşüm şekilleri bilen hatar emele getirýänligi netijesinde belli bolýan düşümdir.[Baýjanow B. 2014:1] Asyl ýa-da ýasama atdygyna, köplük, deňlik goşulmalaryny kabul edendigine ýa-da kabul etmändigine garamazdan, düşüm goşulmasyny kabul etmedik atlar baş düşümde gelen hasaplanylýar. Olar sözlemde habar tarapyndan aýyklanyp, gymyldy-hereketiň subýektini aňladyp gelýärler, habar bilen sanda we ýöňkemedde ylalaşýarlar.

Gudraty güýçlüdir, ne kysla *Jepbar*,

Ýusup biçärede bolmas ygtyýar,

Muhammedler kyslar syryny aşgär,

Gördügiň ört, görmedigiň sözleme[Nurmuhammet A. 2010:4]

Eýelik düşüm. Türkmen dilinde şol sanda türk dilinde hem bu düşüm atlary we at derejine gelen beýleki sözleri atlar bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän umumytürk häsiýetli ýeke-täk düşümdir. Sözdäki soňky boguň çekimli ýa çekimsiz gutarandygyna, çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp- dodaklanmazlygyna eýerip goşulýan köp görnüşli –*nyň/-niň/-nuň/-nüň/-yň/-iň/-ň* goşulmasy manysyna görä eýelik düşüm atlandyrylypdyr.

Häzirki zaman türkmen dilinde bolşy ýaly, dilimiziň taryhynda, şol sanda „Ýusup-Züleýha“ dessanynda hem eýelik edijini we eýelik edilýän zady bildirýän atlar ýanaşyk gelen ýagdaýynda eýelik düşümiň goşulmasy ulanylyşy has ýörgünli.

Bäri gelgil, *başym bagty, öwüm tagty* [Gorkut ata. 1999:6].

- Ne kişi turar sen, mundag wehimnäk ýerde *adam ogly* dura bilmez – diýdi. [Nurmuhammet A. 2010:4]

Ýaradan Biribar, *Taňry haky* üçin,

Rast aýdyňlar, meniň Ýusubym hany? [Nurmuhammet A. 2010:4]

Ýusup *Hak emrine* bilin baglady,

Züleýha jan Ýusup üçin aglady,

Ölüm barça halaýygy daglady,

Hoş, aman bol, janym, gitmeli boldum. [Nurmuhammet A. 2010:4]

Eýelik düşümde gelen atlaryň yzyndan *başynda, aýagynda, ýüzünde, ýeňsesinde, öňünde, yzynda, üstünde, astynda, ýanynda...* ýaly kömekçi atlary getirip, at bilen işligiň baglanyşdyrylyşy, orun gatnaşygynyň aňladylyşy-da dessanda duş gelýär.

Elkyssa, ata-ogul bu *söz üstünde erdiler*. [Nurmuhammet A. 2010:4]

Zikr edilsin aşyklaryň başynda,

Gören haýran galyp degre-daşynda, [Nurmuhammet A. 2010:4]

At bilen işligi baglanyşdyryp, orun gatnaşygyny bildirmäge hyzmat eden *üzre, içre* sözsoň kömekçiler bolsa dessanda işjeň ulanylyşdyr.

Salsalar *bagy-çemen içre* meni ýalňyz eger,

Sensiz ol hüýri-jennet ki bize zyndandyr neteý [Nurmuhammet A. 2010:4]

Oşol *tagt üzre* oturdym,

Halaýyga höküm kyldym [Nurmuhammet A. 2010:4]

Takatym ýok *zyndan içre* yzandan,

Ol Ýakup pygamber, iller amanmy? [Nurmuhammet A. 2010:4]

Eýelik düşümde gelen adyň yzyndan *çre, üzre* sözsoňlaryny getirip, orun gatnaşygynyň aňladylyşy häzirki türkmen dili üçin häsiýetli däl.

Yöneliş düşüm. Häzirki türkmen dilinde yöneliş düşümiň –a, -e şekili giňden ulanylýar. Türkmen diliniň ýazyş ýadygärliklerinde gymyldy-hereketiň ýönelen ugruny, işiň obýektini

bildirmek üçin köplük, degişlilik goşulmalaryny alanalmaryk asyl we ýasama atlara *-a/-e*, *-k*, *-ga/-ge*, *-gary/-geri*, *-ýa/ýe*, *-na/-ne* goşulmalary goşulypdyr [Weýisow B. 2008:2]. Bu goşulmalardan *-a/-e*, *-na/-ne* goşulmasyndan beýlekileri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr.

Gymyldy-hereketiň ýönelen ugruny, obýektini görkezip, atlary işlik bilen baglanyşdyrmaga hyzmat eden umumytürki goşulmalardan gadymkysynyň, esasan, çywaş hem oguz – türkmen dillerinde üýtgeşsiz saklanan *-a/-e* goşulmasydygyny alymlar biragyzdan ykrar edýärler. Türkmen dilinde *-a/-e* goşulmasy asyl at, ýasama at-parhy ýok, soňy çekimsizlere gutaran atlara goşulýar:

Bilmenem *Ýusuba* ne boldy kysmat,
Ol goýup *janyma* mün dürli zähmet,
Bu zalymlar *saňa* kyldymy töhmet,
Gel janawar, *Ýusubymdan* habar ber! [Nurmuhammet A. 2010:4]

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra ýöneliş düşümiň *-a/-e* däl-de, *-na/-ne* goşulmasy goşulypdyr:

Aýrallyk odunyň derdi ýamandyr,
Atamyň *başyna* ahyrzamandyr [Nurmuhammet A. 2010:4]

Ýöneliş düşümiň türki dilleriň gypjak toparynda ýörgünli bolan *-ga/-ge* şekili dessanda hem ulanylypdyr.

Ýakup nebi, bardym Müsür *şährige*,
Ýusuby soraglap zyndanda gördüm [Nurmuhammet A. 2010:4]
Züleyhaga enaýat kyl,
Dogasyny ejabat kyl [Nurmuhammet A. 2010:4]

Alymlar gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde ýöneliş düşümiň, esasan, *-ka/-ke* şekiliniň ulanylyp, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem, “Kutadgu bilik” eserinde hem *-ga/-ge* goşulmasyna bary-ýogy birki sany sözde duş gelendigini belläpdir [Weýisow B. 2008:2].

Ýöneliş düşüm manysynda ulanylan *sary*, sözsoňy kömekçileri dessanda duş gelýär, emma häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyrlar

Men bilmenem niçik boldy ajaýyp,
Bilmen kaýan *sary* rowan eýledi [Nurmuhammet A. 2010:4]

Ýeňiş düşüm. Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir: *-y*, *-i*, *-ny*, *-ni*. Bulardan *-y*, *-i* çekimsiz we *-ny*, *-ni* çekimlär gutaran sözlere goşulýar. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, formal-grammatik taýdan ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde-de, goşulmasyz görnüşde-de ulanylýar.

Bir-biriň *gadryny* ýagşy bilgeý siz!
Ýusuby görmesem kararym olmaz. [Nurmuhammet A. 2010:4]
Ýusup biçäredir haýran,
Atamy eýlemän girýan,
Aga jan, başyňa gurban,
Meni mundag geda kylma [Nurmuhammet A. 2010:4]
Agramyna *altyn* çekip,
Şol mahy-Kenganym gelsin [Nurmuhammet A. 2010:4].
Geçip men jan-u dilden görmeginçe husny-ragnasyn,
Ýitirdim *göz açyp*-ýumgynça, bir sahypkyranym bar [Nurmuhammet A. 2010:4].

Sen bolmasañ dünýäye *göz* salmanam,
El uzadyp, ag-u gyzył almanam [Nurmuhammet A. 2010:4].

Bu setirlerdäli *gadryny*, *Ýusuby*, *atamy*, *meni* sözleri ýöneliş düşüminiň goşulmasyz formasyndaky gelen bolsa, *altyn*, *göz* sözleri goşulmaly gormasynda gelipdir.

Halk dessanlarynda has işjeň ulanylan *gylyç çalmak, kesim kesmek, göz görkezmek, gan gusdurmak, baş kesmek, jan almak, jan bermek, gan dökmek...* ýaly hut türkmen diline mahsus bolan durnukly söz düzümlerimizem ýeňiş düşümiň goşulmasyz ulanylyşynyň gadymydygyndan habar berýär:

Wagt-orun düşüm. Türkmen diliniň iň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde hem *-da/-de* goşulmasy atlary işlikler bilen baglanyşdyryp, olaryň arasyndaky wagt hem orun gatnaşyklaryny görkezipdir.

Kyrk günde ýarasy oňaldy, sap-sag oldy [Gorkut ata. 1999:6].

Mende aýralygyň ody zyýada,

Ilden-ile satylmyşam *arada* [Nurmuhammet A. 2010:4].

III şahsyň degişlilik goşulmasyny kabul eden sözlere *-da/-de* däl-de, *-nda/nde* şekiliniň goşulmagy türkmen diliniň özboluşly aýratynlygydyr.

Yşkynda onuň zaram,

Ýolunda giriftaram,

Ölinçä hyrdaram,

Ol serwi-rowan geldi [Nurmuhammet A. 2010:4].

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde orun gatnaşygyny bildirmekde işjeň ulanylan *çre* sözsoňy kömekçisi bolsa könelişen sözleriň hataryna geçipdir.

Ýakuba diý barsaň: «Bir kişiň barmyş,

Zyndan *çre* iki gözi gararmyş [Nurmuhammet A. 2010:4].

Çykyş düşüm. Formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy (*-dan, -den*) bar bolan düşümdir. Bu goşulmanyň *-dan* görnüşi ýogyn çekimlili, *-den* inçe çekimlili sözlere, *-ndan/-nden* bolsa III şahsyň degişlilik goşulmasyny alan sözlere goşulyp, dürli many gatnaşygyndaky işlik söz düzümleri emele gelipdir.

Ahyndan daglar dumandyr,

Balam *senden* aýrylgaly.

Jisimde janym gümandyr,

Balam *senden* aýrylgaly [Nurmuhammet A. 2010:4].

Ötün edip bizi *Hakdan* alandyr,

Bigüman *olardan* şepagat olgaý [Nurmuhammet A. 2010:4]

Içmişem bir kâse onuň *golundan*,

«Ýaryň men» diýp, hüjjet berdi *dilinden*,

Dat eýläýin çarhy-pelek *elinden*,

Indi men geçmişem köňül *çagyndan* [Nurmuhammet A. 2010:4].

Görşümüz ýaly, türkmen diliniň ýadygärliklerinde dürli hili many gatnaşyklaryny aňladan çykyş düşümiň manysy daralyp, häzirki türkmen dilinde has anyklaşypdyr. Çykyş düşümde gelen sözler indi, esasan çykyş doldurgyjy ýada orun, wagt, sebäp ahwalatlary bolup gelýärler.

Jemläp aýdanymyzda Nurmuhammet Andalybyň „Ýusup-Züleyha“ dessany XVIII asyryň başlarynda ýazylan, oguz edebi dilinde döredilen eserleriň biridir. Dessanyň dilinde ulanylan sözler, grammatik kategoriýalar türkmen diliniň taryhyny, onuň ösüşini öwrenmek üçin gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Baýjanow B. Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa. Aşgabat, 2014.
2. Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 2008.
3. Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). Aşgabat, 2010.
4. Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleyha. Aşgabat, 2010.
5. Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa. Aşgabat, 2015.

OMON MATJON IJODIDA LEKSIK- SEMANTIK DIALEKTIZMLARNING QO‘LLANILISHI

THE USE OF LEXICAL-SEMANTIC DIALECTICS IN THE WORKS OF OMON MATJON

Azatova Ro‘zajon Odilbek qizi

Lingvistika: o‘zbek tili mutaxassisligi magistranti

Annotation. *The article talks about the dialectics used in the works of Amon Matjon. The lexical-semantic characteristics of dialecticisms were determined, and linguopoetic signs were shown by distinguishing their lexical-semantic variants.*

Key words: *dialectism, dialect, lexical-semantic variant, lexical-grammatical dialect, linguopoetic sign*

Ma’lum bir hududda, territoriyada yashovchi kishilar nutqiga xos bo‘lgan adabiy til leksikaga kirmaydigan so‘zlar dialektal leksikani tashkil etadi. Ma’lum dialekt va sheva vakillarigina qo‘llaydigan bunday so‘zlar **dialektizmlar** deb yuritiladi. [Jamolxonov X., 2005. 127] O‘zbek tilining dialektal qatlami nihoyatda murakkab va rang-barang bo‘lib, u o‘z ichiga bir qancha sheva va dialektlarni oladi.

Bu sheva va dialektlarning har biri o‘ziga xos fonetik, leksik- grammatik xususiyatlari bilan adabiy tildan, shuningdek, o‘zaro farqlanadi. [Shomaqsudov A., 1983. 56-58]

O‘zbek shevalari leksik tarkibida umumxalq tiliga xos bo‘lgan umumiy qatlam va shu bilan birgalikda shevaga xos bo‘lgan leksik qatlam ham mavjudki, u har bir tilning o‘ziga xos boyligi hisoblanadi. Sheva so‘zlari badiiy matnda yozuvchilar o‘z qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli, tasvirlar ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadilar.

Omon Matjon katta so‘z san’atkori va ustasi, xalq jonli tilini yaxshi bilgan va undan mohirona foydalana olgan, o‘z asarlariga singdirgan buyuk allomadir. Uning har bir asarida xalqchilik, o‘zbek tilining nozik jilvalari o‘z aksini topgan. Uning qaysi asarini o‘qimang har satri va har varag‘ida shevaga xos so‘zlar – dialektizmlarga duch kelasiz.

Quyosh tong oldida qizargan kabi

*G‘unchalar **qisinib** yuz yorgan kabi*

Iymanib kelasan,

Ochilolmaysan

“anavilar bor- da, o‘shalar” deysan.

Shoir misralarda qo‘llangan **Qisinmoq**- dialektizmi adabiy tilda *siqilmoq, iztirob chekmoq* ma’nolarini anglatadi.

Kamchiliklar, qattiq turmush

Sira og‘ir ko‘rinmas

Tun bularga ertakchidir

Tong **iyadi** nurin mast. [O.Матжон, Гаплашадиган вақтлар”1986:28]

Iyadi – bu so‘z aslida sigir qo‘y echkilarni sog‘ish vaqtida ravon sut berishi jarayoniga nisbatan aytiladi. Ko‘chma ma’nolarda esa himmati uyg‘onmoq, ko‘ngli erimoq kabi ma’nolarni bildiradi.

Yuqoridagi misralarda ham tongni nurlarini taratib himmat ko'rsatayotganligiga nisbatan ko'chma ma'noda qo'llangan. Bu asarga o'zgacha ruh baxsh etmoqda. Quyidagi parchada ham leksik – grammatik dialektizmlarni uchratamiz. *Shu payt uni partadoshi, yumaloq Poshsha, chimchib jerkidi: "O'tirsang-a, tilingni tishlab... O'lmaysan-ku shu otizda... o'ynab kelamiz"*. [O.Матжон, "Таплашадиган вақтлар"1986:77] otiz – dala, aholi yashaydigan joydan tashqari ekin ekiladigan yer, ekinzorga **otiz** deyiladi. Masalan, paxta otiz, sholi otiz kabi. *O'tirsang-a* so'zidagi –a yuklamasi –chi so'roq yuklamasi o'rnida qo'llanilgan bo'lib, Xorazm dialektida –chi yuklamsidan foydalanilmaydi. Uning o'rniga –a yuklamasi ko'p qo'llaniladi.

Yozuvchilar o'z asarlarida sheva so'zlardan foydalanishga asosiy sabab, o'sha personaj yoki obrazning qanday xarakterga ega ekanligini, qaysi voqea farzandi ekanligini aniq, tiniq bilib olsa bo'ladi. Bu ham asar qimmatini yanada oshiradi.

Asar qahramonlari shu xususiyati bilan o'quvchi yodidan hech qachon ko'tarilmaydi. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional – ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy –estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaiik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.[Yo'ldoshev M.,200: 58-59]

Yozuvchilar o'z qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadi. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir.

Xiva kimda kim Jome masjidin

Pastak qopusidan kirsā ichkari

Sezadi iqlim tez o'zgarganini

Dovondan daraga tushgan singari [O.Матжон, "Ёнаётган дарахт"1977:38]

qopu – uyning eshigi yoki darvozasiga nisbatan qo'llaniladi

Qizning to'liq ikki pilla labi, qoshlari, tig'iz kiprik va sollangan qovog'in ko'rdi. [O.Матжон, "Таплашадиган вақтлар"1986:123] **Sollangan**- adabiy tilda osilgan degan ma'noni bildiradi, shoir misralarida dialektal variant qo'llangan

Qoriqqa qadalgan jajji boshlarni,

Bilmadik kim uchun poya qilishdi.

Xorazm shevalariga xos bo'lgan **qoriq** adabiy tildagi egat so'zining ma'no xususiyatlarini o'zida aks ettirgan. Adabiy tilda esa egat deb shudgor yerda ekin ekish uchun tortiladigan uzun ariqqa nisbatan aytiladi.

Omon Matjon leksikasida qo'llangan shevaga xos so'zlar shoir asarlarini xalqchil bo'lishiga ham xizmat qiladi. Shevalar asarga jonlilik, samimiylik baxsh etishi bilan birga asar qahramonining qayerda istiqomat qilishini ham ko'rsatib turadi. Shevalar orqali ifodalangan tushunchalarga kitobxonning diqqati beixtiyor oshadi. Ko'rinadiki, badiiy matnni yaratishda dialektizmlardan foydalanishning o'z o'rnini bor. Ulardan mahorat bilan foydalanish esa asarning xalqchilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Leksik dialektizmlarning adabiy tilda ma'nodoshi mavjud bo'ladi, bunday dialektizmlar tasvirda mahalliy ruhni yorqin tasavvur qilishga xizmat qiladi. Masalan, **gizlab** – (yashirmoq), **iylob**- (bo'yamoq), **qapil**- (ovozingni o'chir), **adim**- (qadam), **ičan**- (ichkari), **dešan** – (tashqari), **sın solib qārāš**- (e'tibor bilan qarash), **qışınmä** – (qayg'urma), **üllī-kīčči**- (katta-yu kichik), **ağä**-

(aka), **qarīq** -(egat) kabi shoir asarlarida uchraydigan bir qator soʻzlar ana shu maqsadda qoʻllangan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Omon Matjon oʻz ijodida oʻzbek tili, ayniqsa, Xorazm shevasining estetik vazifasini mukammal darajada ochib bera olgan desak mubolagʻa boʻlmaydi. Shoir sheʼrlarida qoʻllangan shevaga xos soʻzlar va ularning leksik- semantik xususiyatlarini oʻrganish hozirgi oʻzbek adabiy tilini boyitish, mukammallashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamolxonov X. "Hozirgi oʻzbek adabiy tili". Toshkent. "Talqin". 2005. 127-128-betlar.
2. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qoʻngʻurov R., Rustamov X. Oʻzbek tili stilistikasi. Toshkent. "Oʻqituvchi" 1983. 56-58-betlar.
3. Yoʻldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, 2007 yil. 58-59 - betlar.
4. Xudoyqulova Sh. E. Vohidov sheʼriyatida dialektizmlar. // Oʻzbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy maqolalar toʻplami. -№2. -T.:TDPU, 2008. -B.98-99
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-V жилдлар. - Тошкент, 2020.

«SHÁRIYAR» DÁSTANÍNÍN TILINDE «ER ADAM» KONCEPTINIÑ BILDIRILIWI EXPRESSION OF THE CONCEPT OF "MAN ADAM" IN THE LANGUAGE OF "SHÁRIYAR" EPOS

*Xojabaeva Dámetken Teñelbay qızı
Ajiniyaz atındaǵı NMPI magistrantı*

Annotation. *This article examines the meaning of the concept of "man" in the language of "Shariyar", one of the social epics of Karakalpak folklore. Examples of lexemes that mean the concept of "man" from the epic are given and each of them is analyzed.*

Key words: *"Shariyar", epic, concept, meaning, man, father, brother, dad, et*

Házirgi kúnde lingvistikada «koncept» terminine kognitiv lingvistika hám lingvokulturologiyalıq jaqtan qaraladı. Izertlewshilerdiń kognitiv lingvistika kózqarasınan alıp barǵan izerlewleri boyınsha, koncept – bul sana birligi bolıp, qabıl etilgen bilim, erisilgen tájiriye, insan turmısındaǵı iskerlik nátiyjeleri qanday da bir mádeniyatqa tiyisli bolǵan kózqaras hám bilimler kompleksi bolıp esaplanadı. Tilshi ilimpaz Sh.Safarov óz miynetinde «kontsept asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi, kontseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi ham da ular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi» [Safarov Sh 2006:17-bet]dep jazadı.

Koncept júdá quramalı dúziliske iye bolıp, birinshiden túsiniktiń barlıq táreplerin, al ekinshiden bolsa ol mádeniyattıń bir kórinisi sıpatında ol yáki bul túsiniktiń etimologiyasın da óz ishine qamtıp aladı.

Hárqanday koncept hár xalıqta hár túrli kóriniske iye boladı. Sebebi, koncept bir xalıqtıń turmıs tárizi, milliy hám mádeniy ózgeshelikleri, turmıs *tájiriybeleri* arqalı júzege keledi. Sol sıyaqlı hár xalıqtıń dástanları tilinde de er adam konceptin ańlatıwshı leksemalar hár túrli. Hátteki bir xalıqtıń eki túrli dástanınıń leksikasına itibar bersek, er adam konceptin ańlatıwshı leksemalarda ózgeshelik bar ekenligin kóriwge boladı. Sonlıqtan biz, tómende «Sháriyar» dástanınıń tilinde er adam konceptiniń bildiriliwin kórip shıǵıwǵa háreket ettik.

Dástanda ómir mazmunı bolǵan perzent, sonıń ishinde ul perzent konceptin ańlatıw ushın ul, uǵıl, bala leksemaları jumsalǵan:

At soratsam at bermedi Shásuwar,

Jılap keldi jalǵız *ulı* Sháriyar [Qaraqalpaq folklory 2019:250].

Hám *uǵlı* insannan iyt, pıshıq tuwdı degen sózdi eshitken insa joq, ya kitapta, ya wajıpta bolǵan emes [Qaraqalpaq folklory 2019:232].

Tarqanı iytin *balası*,

Kórgeni pıshıq *balası* [Qaraqalpaq folklory 2019:231].

Hár bir adamnıń súyener asqar tawı bolǵan áke mánisin bildiriw ushın bolsa ata, dáde, baba sıyaqlı leksemalar qollanılǵan:

Endigisin óziń bil,

Qız *atası* bay aǵa! [Qaraqalpaq folklory 2019:226].

Kórgenim pıshıq *balası*,

Ber súyinshi *dádesi* [Qaraqalpaq folklory 2019:231]. Er adam konceptin ańlatıwshı leksemalardıń ishinde bul túri házirgi kúnde derlik qollanılmayd, tek ǵana dástanlar tilinde ushıratıw múmkin.

Bir jup qurma bergenler,

Babam kelgen erenler [Qaraqalpaq folklory 2019:235].

Sonday – aq, dástan tilinde *panamız* lekseması da mine usı ata, áke mánisin beriw ushın qollanılǵan. Álbette, hár bir ákeniń óz perzentine qorǵawshı, ǵamxor, asqar tawday aybatlı pana bolıwı anıq, dástan tilinde mine usı haqıyqatlıq bir ǵana leksema arqalı ayqın ashıp berilgen:

Kóńline jeteyin deseń balańnıń,

Kóńlińdi jiberiń, ǵarip *panamız* [Qaraqalpaq folklory 2019:252].

Tuwısqansılıq qatnasların bildiriw ushın aǵa, ini leksemaları jumsalıp kelgen: - Áy, *aǵa!* – dedi. Xan qızıńızdı aytırsa, xanǵa berseń qızıńdı, xan sıylaydı bashıńdı, xan atası atın kóterseń, ádalatlı bǵgada júreseń, qamqa tonın kiyseń, saǵan onnan artıq ne kerek edi? - dedi [Qaraqalpaq folklory 2019:226].

Eń úlkeni Sarıbay eki *inisine* qarap:

- Kózimniń aqlı – qarasınday jalǵız qızım edi [Qaraqalpaq folklory 2019:226].
Xojalıq iyesi mánisin beriw ushın dástanda erkegi, eri, xojası leksemaları qollanılǵanın kóriw múmkin:
- Áy, patshayım, ash – arıqtıń úyi bolsa, *erkegi* talap, diyqansılıq qılsa, eki dáste arpa qırmanǵa salsa, anı túyeklep alsa, qabınıń hám túbi yırtıq bolsa, qaptan shashılıp, qırmanda qalsa, anı aspanda ushıp júrgen kórse, erge túship, bir dana arpanı tamaǵına salsa, tamaǵı márwar tappay, taǵı bir qırmanǵa ketermedi, taqsır, - dedi [Qaraqalpaq folklory 2019:227].
Eri talapker, qatını sheber bolsa, talap etip júrip dizesi jırtılıp kelse, áne oǵan shappattay jamaw salsa, bir pillanıń jipegin shıyratsa, iyneniń kózinen ótkerse, jamawdıń bir shetinen dizip tartsa, ekinshi jaǵına jetpey qalsa, ol neshik bolar eken, patshayım? – dedi [Qaraqalpaq folklory 2019:227].

Xojası, sáyidi bári jıynalıp,

Jılay bermeń qurı otırıp oylanıp [Qaraqalpaq folklory 2019:245].

Jas ózgesheliklerine qaray bolsa jigit, ǵarri leksemaları jumsalǵan:

Qarap jatpa bu yerde, *jigit* ertip keynińe, sonar awlap shikarda, oyın qılıp júrgende, qudayım berer sizlerge [Qaraqalpaq folklory 2019:241].

Yanaǵı *ǵarri* qayda? – dep hayran boldı izinen [Qaraqalpaq folklory 2019:245].

Dástan tilinde jámiyette tutqan ornına qaray er adam konceptin ańlatıw ushın xan, patsha, bay, bek, shopan, qul leksemaları qollanılǵan. Bul leksemalardıń derlik barlıǵı patshalıq dúzimine say bolıp tabıladı. Máselen:

Bárshası *xannıń* yúzine qaradı;

Anda *patsha* oylandı;

Úshewi teńdey *bay* edi [Қарақалпақ фольклоры 2019:225].

Munı patshanıń toqqız qatınıń ústine bergenshe *qulğa, shopangá, shorıqqa* bergenim yaqshıraq emes pe? [Қарақалпақ фольклоры 2019:226].

Bulardıń sárkardasını Qaraman *bek* der edi [Қарақалпақ фольклоры 2019:241].

Juwmaqlap aytqanda, «Sháriyar» dástanı sociallıq – turmıslıq dástanlar qatarına kirgeni ushın da onda er adam konceptin ańlatıw ushın jumsalğan leksemalar xanlıq dúzimine say bolğan leksemalardı esapqa almaғanda kúndelikli turmısta qollanılıp júrgen sózlerden júdá úlken ayırmashılıqqa iye emes. Dástan syujetinde urıs kartınası bolmaғanı ushın da batır, márt, ásker sıyaqlı er adam konceptin sáwlelendiriwshi leksemalar derlik ushıraspaydı. Bunıń menen dástannıń leksikası bay emes degen juwmaqqá kelmew kerek. Sebebi, bir ғана er adam konceptin ańlatıw ushın kóp ғана sózlerdiń jumsalғanı, bir sózdi orınsız tákirarlaw joq ekenligi dástan tiliniń baylıғınan hám sinonimlik múmkinshilikleriniń keńligin joqarıdaғы мисаллар ayqın dálilleydi. Bunnan belgili bolğanınday, dástanlar tilindegi koncept máselesi ele de izertlewdi talap etedi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdinazimov Sh. Lingvokulturologiya. Nókis.: Qaraqalpaqstan, 2020. 142 b.
2. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. Toshkent. Tafakkur avlodi. 2020.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. 2006.
4. Қарақалпақ фольклоры. 11 - том. Шәрияр. Т. Маъनावият. 2009.

BUXORO SHEVALARIDA FONOMORFOLOGIK O'ZGARISHLAR TALQINI

INTERPRETATION OF PHONOMORPHOLOGICAL CHANGES IN BUKHARA DIALECTS

Asatullayeva Dilnavoz

*Folklorshunoslik va dialektologiya
mutaxassisligi magistranti*

Annotation. In our article, the interpretation of the moronology department of our language in the Bukhara dialect is analyzed. methods of differentiation, changes of morphemes when they are added to morphemic sequences in the processes of form formation and word formation; boundary signals and various phenomena at the junction of morphemes. In addition, morphonology is a branch of linguistics that studies the structure, phonemic composition and laws of change of morphemes, which are not fully derived from the phonological features of a particular language, as well as a set of morphological natural phenomena characteristic of a language.

Key word: *morphonology, röbärö, filicative languages, phonology, dialect...*

Jamiyatimizda ro'y berayotgan shiddatli jarayonlar faqatgina boshqa sohalarda emas, balki tilshunoslikka ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Tilshunos olimlar o'zlarining barakali izlanishlari bilan ko'pgina mavzularga qo'l urishdi, hozirgacha bu harakat to'xtab qolgani yo'q. Xususan, fonologiyani paydo bo'lishining o'zigina nafaqat tilshunoslikda, balki, barcha ijtimoiy fanlarning rivojlanishida kata burilish yasadi desak, adashmagan bo'lamiz. Shu o'rinda mashhur fransuz olimining bir so'zini keltirib o'tsak: "Fonologiya ijtimoiy fanlarga nisbatan qanchalik yangilovchilik xizmatini bajargan bo'lsa, xususan, yadro fizikasi ham aniq fanlarga nisbatan shunchalik xizmat qilgan"

Morfonologiya – tilshunoslikning fonologiyani o'rganuvchi bo'limi. Ko'p tarqalgan nazariga ko'ra, morfemalarning obyekti quyidagilarni o'rganishdir: har xil turdagi morfemalarning tovush (fonologik) tarkibi, ularning qarama-qarshilik va farqlanish usullari, morfemalarning shakl yasash va so'z yasash jarayonlarida morfemik ketma-ketliklarga qo'shilganda o'zgarishi; chegara signallari va morfemalarning tutashgan joyidagi turli hodisalar. Bundan tashqari morfonologiya – tilshunoslikning ma'lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to'liq olinmagan morfemalarning tuzilishi, fonemik tarkibi va o'zgarish qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo'lgan morfologik tabiat hodisalari yig'indisini o'rganadigan bo'limi hisoblanadi.

Morfonologiya sohasi, shubhasiz, birinchidan, turli sinflarga mansub morfemalarning tuzilishini o'rganishni, ikkinchidan esa, tilda mavjud bo'lgan morfologik almashinish tizimini tavsiflashni o'z ichiga oladi. Biroq bu sohalarning birinchisida haqiqatdan ham muhim ilmiy natijalarga erishish mumkinmi, bu hali aniq emas. Yuqorida aytib o'tilgan fikrlarni inobatga olib qaraydigan bo'lsak, fono-morfologik hodisalarni o'rganishning asosiy obyekti deb tovush o'zgarish hodisalarini olib qaraladi.

Talaffuz qulayligiga intilishimiz tufayli nutq jarayonida tovushlar zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, oq so'zi asosiga –gach qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa q dan so'ng til orqa g undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tishi qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish, qulaylikka erishish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqa tovushiga aylantiriladi.

Morfologik o'zgarishlarni aynan Buxoro shevalarida ko'rib chiqadigan bo'lsak, unda ancha o'zgarishlarning guvohi bo'lamiz.

Masalan, *röbärö* so'zini oladigan bo'lsak, ushbu so'zning ham aynan fonetik o'zgarishga uchragan so'z hisoblanadi. Yoki *nišällä* so'zi ham xuddi shu hodisaga misol bo'la oladi. Ushbu so'z adabiy tildagi nisholda so'zining o'zgargan shakli hisoblanadi.

Šambe kunijä ikkäv jövängä čiqämis. Abdullä kečä bārgänäkän, kädiläni fäläki ölipti. Enni uläni čäpip, jigištiriš keräk. Kijin bāšqä birär bir ekin ekišimiz keräk, bömäsä kädini fäläji qurip jätäverädi. Bunäj turävermäsin. Bär jerdän birär nimä čiqäräjlik. Tuşuññän bösän sekin bäräveräjlik. Išäm köp häli. Jängäj dävrüq qilip jätädi tez bāriñlä nimä bölli jerlä dep. Šu bir päjdäsi bārdä, ujäm žän kujdiräptiku. Jövändäji ujčänijäm täzäläšimiz keräk. Mäyor bäsip ketipti hämmä jäyini. Ujidän tillä čiqqänlägä öxšäb sänäm čiqmäjsan čäqirmäsa.

Šambe: - shanba so'zining Buxoro viloyatidagi muqobil variant. **tuşuññän** – tushungan, **fäläk** – palak, **päjdä** – foyda, **mäyär** – mog'or **dävrüq** – dovrug', **tillä** – tilla kabi so'zlarda asosning o'zida hosil bo'lgan fonetik o'zgarishlarni birnechtasini ko'rishimiz mumkin.

So'zga qo'shimcha (affiks) qo'shilishi natijasida nafaqat asosda balki, affikslarning o'zida ham odatda o'zgarish ro'y beradi. Misol sifatida Buxoro dialektida ko'p qo'llanuvchi *čäbäröji* so'zini oladigan bo'lsak (murosa) bunda murosa qilgani keldim demoqchi bo'linganida ushbu so'zga –ga qo'shimchasi qo'shiladi va affiksdan fonetik o'zgarish yuz beradi:

Čäbäröjjä kelim – murosa qilgani keldim

Yoki *inäk* so'ziga qarasa, adabiy tilde sigir ma'nosida keladigan ushbu so'zga tushum kelishigi qo'shimchasi qo'shilganida, so'zda fonetik o'zgarish yuz beradi:

Inäkti sāyḍik – sigirni sog’dik
Šambe kunijä ikkäv jōvāngä čiqāmis. Ābdullā kečā bārgānākān, kādilāni fālāki
ōlipti. Enni ulāni čāpip, jiḡštiriš kerāk. Kijin bāšqā birār bir ekin ekišimiz kerāk, bōmāsā kādini
fālāji qurip jātāverādi.

Ushbu matndagi *kunijä* soʻziga eʻtibor bersak, ushbu soʻzda qoʻshimcha qoʻshilishi natijasida affiksda morfonologik oʻzgarish roʻy bergan. Yaʼni *–ga* qoʻshimchasi oʻz navbatida *–ya* ga oʻzgaradi. *Ōlipti* soʻzida ham *–di* qoʻshimchasi *–ti* ga oʻzgaradi, bu esa jarangsiz p undoshining taʼsiridir. Yoki *čāpip* soʻzida ham *–ib* qoʻshimchasi *–ip* ga aylanganini koʻrishimiz mumkin. Bu ham oʻz navbatida jarangsiz undosh taʼsirida roʻy beradi. *fālāji* soʻzi ham aynan shu oʻzgarishga misol boʻla oladi. Bu soʻzda ham *–gi* qoʻshimchasi oʻrnida *–yi* ifodalanganini koʻrishimiz mumkin. Ushbu hodisa aynan morfonologik hodisa deb qaraladi va bu yerda koʻrsatilgan barcha oʻzgarishlar aynan affiksda sodir boʻlgan oʻzgarishlar hisoblanadi.

Yuqoridagi misollar orqali koʻrishimiz mumkinki, morfonologik oʻzgarishlar faqatgina flektiv tillarda yoki adabiy tildagina emas, balki shevalarda ham koʻp uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduzuhur Abduazizov “Morfonologiya haqida”
2. Abduazizov A.A. “Fonologiya va morfonologiyadagi dolzarb muammolar”
3. Ayub Gʻulomov “Oʻzbek tilshunosligi”
4. Абдалян 1978 — Абдалян И. П. Фонологическое строение служебных морфем (на

XORAZM SHEVALARIDA QOʻLLANILUVCHI AYRIM FORS-TOJIK TILIGA MANSUB SOʻZLAR (POLIZ EKNLARI VA MEVA NOMLARI MISOLIDA)

SOME PERSIAN-TAJIK WORDS USED IN KHOREZM DIALECTS

(IN THE EXAMPLE OF VEGETABLES AND FRUIT NAMES)

Orislanova Hamida Hamidbek qizi,
Urganch davlat universiteti magistranti

Annotation. This article analyzes some Persian-Tajik words used in Khorezm dialects. Examples of some words that are part of the Iranian languages that have been assimilated into Khorezm dialects are given and explained in turn.

Key words: Iranian languages, Persian-Tajik language, Sheva, Khorezm dialects, polyz crops and fruits.

Fors-tojik va oʻzbek tili orasidagi munosabat uzoq davrlarga borib taqaladi. Xalqlar aholisining yondosh hududda yashashi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-siyosiy hamkorliklar shu hududda yashovchi aholining tiliga taʼsir etmay qolmagan: ular bir-birlarining tilini oʻrganishgan, bir-birlaridan soʻz qabul qilishgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili, shu jumladan, Xorazm shevalari leksikasida anchagina eroniy tillarga oid lisoniy birliklar boʻlib, oʻzbek tili leksikasida turkiy soʻzlardan keyin miqdor jihatdan ikkinchi oʻrinda turadi. Bu fikrlarni Xorazm shevalari toʻgʻrisida tadqiqot olib borgan professor O. Madrahimov ham tasdiqlab, quyidagicha izohlaydi: “Xiva shevasida eron tillariga mansub soʻzlar turkiy qatlamdan keyin ikkinchi oʻrinda turadi” [Мадрәхимов О 1999:17-18].

Bu qatlamga mansub soʻzlarni kundalik ijtimoiy-iqtisodiy, maishiy hayotimizda koʻplab uchratishimiz mumkin. Quyida meva va poliz ekinlari mavzuiy guruhiga mansub soʻzlarning ayrimlari xususida soʻz yuritamiz.

Bodring. Qadimgi davrdan buyon qoʻllanilib kelinayotgan poliz ekinining nomi boʻlib, Xorazm shevalarida *badrāṇ* // *badrīṇ*, *qījar* kabi shakllarda qoʻllaniladi. Bu ot TjRS da *bodring* shaklida keltirilib, *bodiring* shakliga havola qilingan. [Таджикско-русский словарь 1954:74]. Asli bodirang tovush tarkibiga ega bu ot “*shamol*” maʼnosini anglatuvchi *bodi* va “*boʻyoq*” maʼnosini anglatuvchi *rang* qismlaridan tashkil topgan. Soʻz tarkibida ikkinchi boʻgʻindagi *i* tovushi taʼsirida uchinchi boʻgʻindagi *a* tovushi *i* tovushiga almashgan: *bodirang* – *bodiring*. Fors tili tarixiy leksikasida *badrāṅ* باد رنگ soʻzi apelsin maʼnosini ham anglatgan.

Piyoz. Bu poliz ekini TjRS da “barglari uzun, mevasi ildizidan qat-qat poʻstloq sifatida oʻralib dumaloq yoki biroz choʻzinchoqroq shaklda paydo boʻladigan poliz oʻsimligi” maʼnosida izohlangan [Таджикско-русский словарь 1954:306]. Xorazm shevalarida ham *pījōz* shaklida uchraydi. Bu ot *piyoz* va *suv bilan tayyorlanadigan ovqat*– *piyova* soʻzining kelib chiqishiga asos boʻlgan.

Turp. Hosili koʻkish, pishirilmay ovqatga qoʻshib yeyiladigan dumaloq shaklli sabzavot [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5-жилд 2020:201] maʼnosini ifodalaydigan bu soʻz tojik tilida asli *turb* tovush tarkibiga ega boʻlib, oʻzbek tilga *b* tovushini *p* tovushiga almashtirib olingan. Xorazm shevalarida *turup* shaklida ham uchraydi.

Sholgʻom. Bu ot asli forschada *shalgʻam* tovush tarkibiga ega boʻlib, oʻzbek tiliga *a* tovushlarini *o* tovushlariga almashtirib olingan. Ovqatga ishlatiladigan ildizmevasi oq binafsha ranglarda boʻladigan sabzavot oʻsimligi maʼnosini anglatadi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5-жилд 2020:593]. Xorazm shevasida ham *šalyam* tovush tarkibiga ega.

Shaftoli. Xorazm shevalarida bu meva nomi qadimdan maʼlum boʻlib, *šāptālī* shaklida talaffuz qilinadi. Yillar davomida uning turli navlari vujudga kelgan boʻlib, hudud aholisi tilida *ānžīr šāptālī*, *šālīlī*, *aq šāptālī*, *tuklī šāptālī*, *kōkpīšār*, *ertāpīšār* kabilarni uchratishimiz mumkin. Forscha *shaft* soʻzi: 1. Arzon va tekin. 2. Qiyshiq va egri. 3. Goʻshtdor, semiz, noteks kabi maʼnolarni anglatadi. Fitonim uchun shaft soʻzining goʻshtdor, semiz maʼnosi asos qilib olingan.

Tut. Bu soʻz Xorazm shevasida tut daraxti va shu daraxt mevasini ifodalaydi. Xorazm oʻgʻuz shevasida tut soʻzi tarkibidagi *u* tovushi choʻzib talaffuz qilinadi. Hozirgi kunda tutning har xil navlarini ifodalovchi fitonimlar mavjud. Masalan, *aqtu:t* // *aqtut*, *dānātu:t* // *dānātut*, *qaratu:t* // *qaratut*, *šatu:t* // *šatut*, *balxtu:t* // *balxtut*, *navxan tu:t* // *navxan tut*, *sečātu:t* // *sečātut*. Tilshunos tadqiqotchilar L.Z.Budagov va V.V.Radlovlar oʻz lugʻatlarida ushbu soʻzni fors tiliga oid birlik sifatida qayd qiladi.

Tarvuz. Bu soʻzning kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Jumladan, M.Fasmer bu soʻz rus tiliga *arbut* shaklida turkiy tillardan oʻtgan, aslida u forscha *harbuza* خربزه (*qovun*) soʻzidan olingan deb hisoblaydi. Uning fikricha, *harbuza* ikki qismdan *har*– “*eshak*”, *buza*– pahlaviy tilidan *buchine* “*bodring*” soʻzlaridan yasalgan boʻlib, “*eshak bodringi*” degan maʼnoni beradi [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.1964-1973]. Ammo fors tilida *har* soʻzining katta, yirik kabi maʼnolari ham mavjud. Masalan, *xarsang*(yirik tosh). Oʻzbek tilida ham *eshak* soʻzi koʻchma maʼnoda *yirik*, *katta* maʼnosini anglatishini *eshakari* zoonimi, *eshakolma* fitonimi misolida ham koʻrishimiz mumkin.

Gurvak. Tarixan eroniy tillarga aloqador *qovun* navlaridan biri *gūrvāk* hisoblanadi. Xorazm shevalarida ham ushbu nom turli shaklda talaffuz qilinadi: *gūrvāk* // *gūrbāk* kabi. L.Z.Budagov oʻzining lugʻatida ushbu *qovun* turi haqida soʻz yuritib, “*Xivadagi shirin qovun navi*”, deb qayd qiladi [Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II.1871:148]. Ushbu soʻzning etimologiyasi eroniy tillardagi *goʻrg* گرگ – boʻri soʻzi bilan bogʻliqdir. Soʻz tarkibidagi *-ak* qoʻshimchasi, bizningcha, sifat yasovchi vazifasini bajargan.

Xullas, yuqorida keltirilgan fors va tojik tillariga xos bunday leksik birliklarni sheva vakillari nutqiy jarayonida ko‘plab topishimiz mumkin. Chunki bu so‘zlar Xorazm shevasi vakillarining kundalik turmush tarzida faol qo‘llanilib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-5 жилд. Тошкент: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2020.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т. III. – Тошкент: Университет, 2009.
3. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеваси.-Урганч: Хоразм, 1999.
4. Таджикско-русский словарь. Госиздат ин. и нац. словарей. - М., 1954.
5. Персидско-русский словарь. - М.: Русский язык, 1985.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964-1973.

O‘ZBEK AYOL ISMLARINING XORAZM SHEVALARIGA XOS KO‘RINISHLARI TAHLILI ANALYSIS OF THE APPEARANCES OF UZBEK WOMEN'S NAMES SPECIFIC TO THE DIALECTS OF KHOREZM

QABULOVA Dilnoza Rustamovna,
Urganch davlat universiteti
tayanch doktorant

Annotatsiya: *Ushbu tezisda Xorazm shevalarida ayol ismlarining mintaqaga xos ko‘rinishlari hamda ularning shevalarga xos variantlari tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *ayol ismlari, adabiy shakl, mahalliy shakl, shevaga xos ismlar, o‘zbek ayol ismlari.*

Annotation: *In this thesis, the region-specific appearances of women's names in Khorezm dialects and their dialect-specific variants are analyzed.*

Key words: *female names, literary form, local form, dialectal names, Uzbek female names.*

Xorazm ayol ismlari tilimiz boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘zbek tili turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan xilma-xil ismlarga boy bo‘lib, bu nomlar o‘zbek xalqining uzoq madaniy va ma’naviy qadriyatining ajoyib durdonalaridir. Chunki bu nomlarda xalqimizning tarixiy yo‘li, xalqning orzu -umidlari, armonlari, falsafiy, diniy, ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy-estetik qarashlari, e’tiqodlari, hurmat-ehtiromi o‘z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, ismlar ham tarixdan guvohlik berib turadi.

Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi tadqiqotchisi S.Rahimov “Xorazm antroponimiyasiga oid ba’zi kuzatishlar” maqolasida Oy komponenti bilan keluvchi *Oyjon (Oyi jahon), Ayundi (döndi Xorazm shevasida o‘zgarmoq, almashmoq, oyga aylandi ma’nosida), Aysara (sara so‘zi o‘g‘uz*

lahjasida “yaxshi” degan ma’noni anglatadi), *Oybiyi*, *Oysuluv*, *Oyposhsha*, *Oymoma*, *Oysanam*, *Oyjamol* kabi ismlarni Xorazm mintaqaviy ismlari qatorida talqin qiladilar [Рахимов 1997:39].

Yana shuni aytish mumkinki, ot turkumidan ko‘chgan ismlar qatorida *Boljon*, *Olmaxon*, *Olmagul*, *Olmajon*, *Anorgul*, *Anorposhsha*, *Nuquljon*, *Nuqulposhsha*, *Tugma*, *Tuymajon*, *Qunduz*, *Qunduzoy*, *Qunduzposhsha*, *Yoqitjon*, *Yoqitposhsha*, *Qumrijon*, *Qumriposhsha* kabi ayol ismlari; fe’l turkumidan ko‘chgan *Durdigul*, *Durdim*, *To‘xtagul*, *To‘xtajon* kabi ayol ismlari; sifatdan ko‘chgan *Sarajon*, *Sarabiyi*, *Ziyada* kabi ayol ismlarini sanab o‘tishimiz mumkin.

Shuningdek, Xorazmning o‘zigagina xos bo‘lgan ism sifatida *Yaxtiliq* (yaxti so‘zi XIV asr yodnomalarida *yaxtu*, *yaxti*, *yaxtulu* tarzida uchraydi) ismini keltiradilar va ushbu ismning sinonimlari sifatida *Yorqin*, *Yorqinoy*, *Ro‘vshan*, *Ro‘vshanoy*, *Oyjon*, *Oychira*, *Oydin* ismlarini, nur bilan bog‘liq *Nurmat*, *Nuryaz*, *Nurposhsha*, *Nurjamol* kabi ismlarni kuzatdik.

Biz ushbu mavzu bilan shug‘ullanish jarayonida yana bir qancha ismlarni taniqladikki, ularni faqat Xorazm mintaqasiga xos ismlar deb aytishimiz mumkin:

Gujum ismi umri sadaqayrag‘ochdek mustahkam, chidamli bo‘lsin degan ma’noda qo‘yilar ekan [Берматов 2010:91].

Pechakgul ayollarga paxta gullaganda tug‘ilsa Paxtagul, pista, bodom gullaganda tug‘ilsa Pistabodom, pista gulidek go‘zal bo‘lsin deb Pistagul ismlari qo‘yilgan bo‘lsa Xorazmda Pechakguldek go‘zal qiz yoki pechakguldek chirmashib, yopishib olsin, ya’ni yashasin, o‘lmasin degan ma’noda Pechakgul qo‘yilgan ekan.

Sirg‘a badanida sirg‘aga o‘xshash osilgan ortiqcha belgi (nishon) bilan tug‘ilgan bola yo sirg‘ali urug‘iga mansub bola.

Zämčä (qovun) pishganda tug‘ilgan bola

Gänžä Kenja, eht: Ganj+a, *Ganjina* tarzida ayol ismi sifatida izohlanadi, ammo bizga ma’lumki, ushbu ism Xorazmda ayol va erkaklar nomi sifatida bir xilda ishlatiladi. Ravshan Xudoyberganov o‘zbek tilida erkak va ayollarga bir xilda beriluvchi ismlar (*Davlat*, *Darmon*, *Jamol*, *Izzat*, *Karomat*) qatorida Kenja ismini ham keltirib o‘tadi [Худойберганов 2008:46].

Ushbu ism Xorazm qipchoq lahjalarida *Kenja* shaklida, o‘g‘uz lahjasida *Gänžä* shaklida uchraydi. Kenja turkiy tillarda *kenja* (o‘zb); *kanja*, *kanji* (uyg‘ur), *kenje* (qozoq, qirg‘iz), *kenje*, *genje* (qoraqalpoq) so‘zi umuman “oxirgi bola” ma’nosida qo‘llaniladi. Ushbu so‘z keyin so‘zi bilan aloqador.

Lahja va shevalarda ismlar aksariyat holda qisqargan shaklda qo'llaniladi. F.Abdullayevning fikricha, ismlarning qisqarishi shevalardagi fonetik o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Ammo u bunday o'zgarishlar uchun sabab bo'luvchi omilni aniq ko'rsatib bermagan.

E.Y.O'rozov janubiy Xorazmdagi o'zbek shevalarida ismlarning quyidagi qisqargan variantlari mavjudligini qayd qilib, *Nurri* (Nurposhsha), *Dokki* (Durdixonim) ismlarini keltirgan bo'lsa, keyinchalik mana shu hodisa Ahmad Ishayevning Mang'it shevasida shaklan toraygan quyidagi ismlarni keltiradi: *Adal*, *Adiŝ* (Adolat), *Zūmmi* (Zumrat), *Durpaŝ* (Durdiposhsha), *Sanni* (Sanobar) kabi ismlarni ko'rsatib o'tadilar [Худойберганов 2008:36]. Shuningdek, Xorazmda *Gul* komponenti bilan boshlanuvchi bir qator ismlar borki, ularning erkalash-qisqartirish shakllari *Gul/Gulli/Guliŝ/Guliŝim* kabi bir xil shaklga ega bo'lib qoladi.

Shuningdek, Xorazmdagi erkalash-qisqartirish affikslari sifatida quyidagi holatlarni ko'rsatishimiz mumkin:

1. *-m,/-im*: *Durdimurat-Durum*, *Guljan-Gulim* kabi. Ushbu affiks otga egalikni qo'shish orqali Nazira+m kabi yoki ota o'z o'g'liga otam deb murojaat qiladi va egalik zaif, erkalatish kuchli bo'lganligi sababli hosil bo'ladi.

2. *-i // -i*: *Zumrat-Zummi*, *Minavvar-Minni*, *Guljon-Gulli*, *Anabiyi-Anni*, *Nazira-Nazzi* kabi va ushbu affiksning erkalatish ma'nosi kuchaytirish taqozosi bilan yuzaga kelgan.

3. *-ŝ (-sh) // -iŝ (-ish) // -uŝ (-uŝ)*: *Anabiyi-Anash*, *Jumagul-Jumash*, *Xanimjon-Xanish*, *Dilbar-Dilush*, *Aypashsha-Ayish*, *To'xtajon-To'qish*, *Guljon-Gulish*, *Oyimposhsha-Oyposh*, *Norposhsha-Norposh*, *Xolposhsho-Xolposh* kabi.

Xullas, Xorazm vohasiga xos ayol ismlarini, shuningdek, o'zbek tilida mavjud ayol ismlarining Xorazm shevalariga xos variantlarini o'rganish ham o'z tadqiqotchisini kutayotgan muammolardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф. Киши отларини кискартириш усуллари // Ўзбек тили адабиёти. 1960. 3-сон. -Б. 34-39.
2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010.
3. Раҳимов С. Хоразм антропонимиясига оид баъзи кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. 5-сон.- Б.39.
4. Худойберганов Р. Ўзбек антропономияси тизимининг вариантдорлиги: Филол. фанлари номзоди ...дисс. автореф. 2008.

FOLKLORIZMLARDA ISTORIZMLARNING NUTQIY VOQELANISHI

SPEECH REALIZATION OF HISTORICISMS IN FOLKLORISMS

Tursunova Dilshoda

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotation. *In this article, some comments were made about the speech realization of historicisms in folklorisms given in the "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language". Linguistic features of historical words in folklorisms were highlighted. Evidence was presented using examples from the epics.*

Key words: *folklore, folklorisms, historicisms (historical words), epic*

Folklor asarlari umuminsoniy muammolarga hozirjavoblighi bilan ijodkorlar e'tiborini tortadi. Ular har doim zahmatkash xalqning manfaatini himoya qilib, uning yuksak orzu-intilishlarini, o'y-tashvishlarini ifoda etishi bois milliylik va xalqchilik kasb etadi. Shuning uchun folklor asarlariga xos badiiy shakllar va vositalar, xalqona ritm va uslubda yaratilgan yozma adabiyot namunalarida ham ana shu xususiyat bo'rtib turadi. Bu esa folklorizmlarning tabiatiga xos eng muhim jihatlardan biridir.

Dostonlarda xalq tarixi o'z ifodasini topganligi sababli ular matni tarkibida "Hozirgi kunda uchraydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar istorizm (tarixiy so'zlar) ko'plab ko'zga tashlanadi. Istorizmnining arxaizmlardan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik birlik ham bo'lmaydi, demak, istorizm o'zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir". [Yo'ldoshev 2007:58].

Istorizm – tarixiy so'zlar, asosan, ijtimoiy-siyosiy tuzum, mansab, amal, unvonlar, sinflar, tabaqalar, kasb-hunar, harbiy soha va dinga oid so'zlardan iboratdir.

Biz tadqiq etayotgan ishimizda, "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi folklorizmlarda istorizmlarni aniqladik va ularning til xususiyatlari to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

BADIK – bemorni so'z yoki ashula aytish yo'li bilan davolash usuli; duoxonlik, avrash.

Bunga so'zning magik qudratiga asoslanuvchi kinna, badik, avrash, burey-burey hamda mavsum-marosim qo'shiqlaridan "Sust xotin", "Choy momo" kabilar mansub. "O'TA". (O'TIL. I tom: 135b)

BAYDOQ – tug', bayroq.

Ol baydog'i pirpirab, Kelindi maydon ichinda. "Erali va Sherali". (O'TIL. I tom:141b)

BANOT – duxoba.

Havoda uchib yurgan qanot bo'lsam, Bozorda yarqiragan banot bo'lsam. (O'TIL. I tom: 160b)

GIRISH – Yoyning o'qni qadab otadigan ipi.

Qaramtadan o'n to'rt dona o'q oldi, Yoyning girishiga o'qini soldi. "Murodxon". (O'TIL. I tom: 506b)

DAVKAR – Zabardast, devdek.

Buyon keldi yetti navkar, Navkarning bari davkar. "Tohir va Zuhra". (O'TIL. I tom. 537b)

DANAKOR – Vositachi, vakil.

Momang donakor bo'lib ishni sozlasa, Yotarsan oyimning qorday bag'rida. "Gulixiromon". (O'TIL. I tom: 554b)

DAHMARDA – Qo'y-mol boquvchi xizmatkor.

Boysari ko'chsa, biz ham ko'chamiz deb, hammasi cho'ponlariga, yilqichilariga, tuyachilariga — hamma dahmardalariga odam yubordi. "Alpomish". (O'TIL. I tom: 582b)

YORG'I – Jarima.

Olib borib xon Dallining otasi, Besh yuz tilla meni yorg'i ayladi. "Ravshan". [O'TIL.2 tom: 49 b]

JAZOYIL – Miltiqning bir turi; kichik to'p, zambarak.

Og'zi katta jazoyillar otildi maydon ichinda. "Erali va Sherali". [O'TIL. 2 tom: 66 b]

JEVA – Qurol-aslaha. [O'TIL. 2 tom: 79 b]

JEVAXONA – Qurol-aslahaxona.

Askar jevaxonadan birqillatib to'pni otayotibdi. "Hasanxon". [O'TIL. 2 tom: 80 b]

JEVACHI – Qurol-aslahaxona boshlig'i. *Bo'ylari munosib qaddu bo'yingga, Qorovul jevachilarining bilmasin. "Gulixiromon". [O'TIL. 2 tom: 80 b]*

JIG'OVUL – Ov qushining bo'yin bog'i.

Qarchig'ay bo'yniga taqdim jig'ovul, Xizmatimda saf hudaychi, shig'ovul. "Xushkeldi". [O'TIL. 2 tom: 97 b]

JUL – Ot yopig'i, yopiq.

Bizning qo'lda tulpor otlar boqilsin, Suluvlansa, baxmal jullar yopilsin. "Nigor va Zamon". [O'TIL. 2 tom: 112 b]

KIRAVKA – Nimchaga o'xshash, ko'pincha sovut ostidan kiyiladigan, metallardan yoki qattiq narsadan qilingan urush kiyimi.

Ne polvonlar qaddi yoyday bukildi maydon ichinda. Nayza tegib, kiravkalar so'kildi maydon ichinda. "Ravshan". [O'TIL. 2 tom: 372 b]

PALAKQUSH – Qush ko'rinishga ega bo'lgan afsonaviy uchar ot.

To'rt qiz palakqushga minib, to'qqiz kecha-kunduzda Chambilga yetdilar. "Zulfizar bilan Avazxon". [O'TIL. 3 tom: 207 b]

PALANG OT – Afsonaviy uchar ot.

Kelib, palang otni sozlab ko'radi, Palang otni minib, bundan jo'nadi. "Shirin bilan Shakar". [O'TIL. 3 tom: 207 b]

PARQIN – Otning qo'ltig'i, qo'ltiq (afsonaviy "uchar" otda qanot o'rnatilgan joy).

Shakarbekning mingan oti Har tarafga olib qochdi, Parqinidan ko'pik sochdi. "Shirin bilan Shakar". [O'TIL. 3 tom: 231 b]

PIROQ – Afsonaviy uchar ot.

Eshon bedovga qamchilar urib, tinmayin cho'lda yurib, choptirib piroq otdi, kun tushlikda Maymanoqqa yetdi, supa bo'yida otni to'xtatdi. "Zulfizar bilan Avazxon". [O'TIL. 3 tom: 263 b]

SINCHI – Otlarning zotini, naslini, yoshini, fe'l-atvorini yaxshi biladigan odam.

Sinchi, otning ta'rifini qilib, "chini shul" deb, bir so'z aytib turgan ekan.. "Alpomish". [O'TIL. 3 tom: 517 b]

SURSAT – O'lpon, soliq.

Uchqur eding, qanotingdan qayrilding, Yuguruk bo'lsang, tuyog'ingdan tayrilding, Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding. "Alpomish". [O'TIL. 3 tom: 595 b]

TARKASH – piyola, kosa kabi sopol idishlarni sinishdan saqlash uchun teri (charm) yoki yog'ochdan qubba shaklida yasalgan g'ilof.

G'ivot Avazni ko'rib, uchadigan qushday, quloqlari qamishday, har ko'zi tarkashday, yulduzni ko'zlab o'ynay berdi. "Balogardon". [O'TIL. 3 tom: 683 b]

CHOTMOQ – urmoq, savalamoq.

Achchiqlansam, otga qamchi chotarman... "Alpomish" [O'TIL. 4 tom: 511 b]

CHUYMOQ – ovga qush solmoq; qush solib ov qilmoq.

Shahzodasi shunqor quvib chuyib yurganda, Xizmatkor beklari tinch bo'p yotarmi? "Yusuf va Ahmad" [O'TIL. 4 tom: 515 b]

O‘DAG‘A – boshliq, sarkor.

Yigitlar ichida menman o‘dag‘a...“Ravshan”. [O‘TIL. 5 tom: 133 b]

HARBA – Nayza, qilich kabi jang qurollari.

Odam ko‘p-da, hamma o‘rtaga olib, Har taraftan har xil harbalar solib, Endi tushdi qilich olib g‘azoga, Bek Go‘ro‘g‘li qoldi endi qamalib. “Xushkeldi”. [O‘TIL. 5 tom: 508 b]

HARBA QILMOQ – hamla qilmoq.

Holing bilmay, muncha sen harba qilding, Parilar sultoni, sen endi o‘lding. “Bahrom va Gulandom”. [O‘TIL. 5 tom: 508 b]

Keltirilgan misollardan shuni anglash mumkinki, dostonlarda, asosan, harbiy sohaga oid mansablar, qurollar va shu kabi atamalar tarixiy so‘z bo‘lib keladi.

Ushbu keltirgan misollarimizdagi folklorizmlar badiiy nutqda juda ko‘p uchraydi, ammo iste‘mol doirasi chegaralangan. Bu folklorizmlar doston voqealariga uzviy ravishda bog‘lanib ketgan va asar voqealari bo‘lib o‘tgan davr haqida muayyan tasavvur uyg‘otadi.

Xulosa shuki, folklorizmlar ham qo‘llanilish davri nuqtayi nazaridan chegaralanar ekan. Folklorga oid so‘zlarni arxaizm va istorizmlar guruhiga bo‘lib o‘rganish hamda ularni lingvistik tadqiq etish zamonaviy tilshunoslarning muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Биринчи жилд. (А-Д) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 679 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Иккинчи жилд. (Е-М) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 671 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Учинчи жилд. (Н-Тартибли) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 687 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Тўртинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 606 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Бешинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 591 б.
6. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек сўзлашув нутқи, 1-қисм. Самарқанд, «Университет», 2006. – Б. 75.

UY-RO‘ZG‘OR BUYUMI NOMLARINING LINGVOMADANIY JIHATLARI

LINGUISTIC ASPECTS OF HOUSEHOLD PRODUCT NAMES

Suyunova Tilloxon Shoniyozovna,

Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti

Annotation. *This article highlights in the lingguo-clutrologic interpretation of household lecture of uzbek language and the terms of household items in the sources.*

Key words: *linguistic cultur, Mahmud Kashgariy, tandir, uchak, nonpar, sanoch, oklogi, kumgon, chest, folk proverbs.*

Lingvokulturologiya – tilshunoslikning alohida sohasi. Kishilar, xalqlar, mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro madaniy-

kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator masalalarni kun tartibiga qo'ymoqda. Bu esa tilshunoslik va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida, o'z yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha – lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Til, madaniyat, etnosning o'zaro munosabati masalasi yangi hodisa emas. XIX asrning boshlaridanoq bu muammoni nemis olimlari – aka-uka Grimmlar o'rganishga harakat qilganlari ma'lum. “Til – madaniyat” tushunchalarining uzviy aloqadorligi dastlab V.Fon Gumboldtning ishlarida ko'rinadi. [Qobilov U. 2005:87-95] Uning fikricha, til “xalqning ruhiyati”, xalqning “asl ko'rinishi”dir. Madaniyat, avvalo, tilda aks etadi. Shunday ekan, madaniyat faqat til orqaligina namoyon bo'ladi. Til madaniyatning asl ko'rinishi, realligidir. Til orqaligina inson madaniyatga kirib boradi, degan fikrlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Biroq lingvokulturologiyaning fan sifatida ilmiy asoslanishi M.M.Pokrovskiy, G.V.Stepanov, D.S.Lixachev va Y.M.Lotman, F.I.Busayev, A.N.Afanasyeva, A.A.Potebnyaishlaridan boshlandi.

Bizga ma'lumki, har bir tushuncha, so'z bejizga paydo bo'lmaydi, uni qo'llash uchun ma'lum bir sharoit, vaziyat kerak bo'ladi. Maishiy leksika so'zlari ham har bir xalqning o'z yashash sharoiti, dini, qadriyatlar va madaniyati bilan bog'liq ravishda o'ziga xoslikni tashkil etadi.

O'zbek xalqi o'troqlashib, ziroatchilik bilan shug'ullana boshlagach, madaniy turmush tarzi birmuncha ilgariyladi. O'z-o'zidan ma'lumki, taomnomalar ro'yxatiga qarab, ro'zg'or buyumlari ehtiyoji tug'iladi. Qadimdan xalqimiz ovqat ratsionida tandirda yopilgan, chog' yordamida pishirilgan, qaynatilgan taomlar bo'lgan. “Devoni lug'atit turk” da cho'mich ma'nosidagi *cho'mcha*, qoshiq ma'nosidagi *qashuq*, chovli ma'nosidagi *qamich* kabilar keltiriladi. Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug'atit turk” asaridagi so'zlar tahlili bizga XI asr madaniy hayotini birmuncha oydinlashtiradi.

Tanur – tandir. Tandır leksemasining o'zi, qadriyat sifatida metaforik ko'chimni ifodalab keladi. Tandır va non so'zlari chambarchas bog'lanib ketgan. Koshg'ariy tandirning yana bir ko'rinishi haqida ham malumot qoldiradi. Ashran yer tandir bo'lib, temirchi o'chog'ining qo'rasiga o'xshatib qurilib unda non yopiladi. Tandırning ichida pishirilgan go'sht tandir kabob yoki tandir deb yuritiladi.

Ochaq – shox-shabba, xas va cho'plar yordamida tagiga olov yoqib, ustida ovqat pishirish qurilmasi, o'choq. O'choqlar uzoq vaqt davomida asosiy ro'zg'or qurilmasi bo'lib kelgan. O'choqlarning *ko'chmao'choq.yer o'choq* kabi ko'rinishlari bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlarida bu so'z o'ziga xos magik qarashni ham ifodalay boshlagan. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoqlarda o'choqqa suv sepish mumkin emas, bu – er kishining omadi ketishi deya talqin qilinadi. Yangi tug'ilgan chaqaloqlarga ko'z tegmasligi uchun o'choqdan qora kuya olib surib qo'yishgan.

Tikuch- chaqich, nonpar, tikach kabi atamalar bilan yuritiladi. O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqni uchun non doimiy iste'mol qilinadigan mahsulot bo'lganligi sababli nonparlar XI asrda ham nutqda mavjud bo'lgan.

Sanchqisipli – narsa solish uchun qizil teridan qilingan maxsus idish, sanoch. Bu davrda savdo-sotiq bilan ham shug'ullanish, u shahardan bu shaharga qatnash, umuman, kundalik hayotda suv va suyuqliklarni tashish uchun uni saqlash va ko'tarib yurish uchun qulay bo'lgan sanochlar xizmat qilgan. Charm matodan yasalgan sanoch suyuqlikni yaxshi saqlagan, to'kilib ketmagan.

Közaj- ko'za, “Bu so'z, - deydi Koshg'ariy, arabchaga o'xshash, biroq “d” harfi, “ch” ga almashgan. Bu davr maishiy hayotida sopoldan yasalgan idishlar, jumladan, ko'zalar keng iste'molda bo'lgan. Sopol buyumlar yasash bilan shug'ullanuvchi kulollar mahallalari, qishloqlari

bo'lgan. Sopol va uning siniqlari *sark* deb yuritiladi. Koshg'ariy sopoldan yasalgan qozon haqida ham to'xtalib uni *buqach* deb yuritilishini yozadi.

Ajaq –kosa, piyola. Koshg'ariy buni og'uzlar bilmasligini, ular ajaq o'rnida *janaq* deyishligini ta'kidlaydi. Turkiy xalqlar azaldan choyni sevuvchi xalq bo'lib bu ma'lum ma'noda ularning milliy qiyofasini aks ettirishga ham xizmat qiladi. Ajaq so'zi keyinchalik *ayaq* shaklida *qadah* ma'nosini ifodalay boshlagan. Yana xuddi shu funksiyani *sag'raq* so'zi ham bajarishi “Devon” da keltirib o'tiladi: *Sashin sag'raqqa tögir*— shirin so'z bilan odam shohlar kosasidan suv ichadi, ya'ni ular hurmat top

Qasuq—ot terisidan qilingan, sut va qimiz saqlash uchun xizmat qiladigan buyum, sanoch. Biror bir safarga yoki urushga o'zi bilan olib ketish uchun suyuqliklarni qasuqda saqlashgan. Chorvachilik bilan shug'ullanishgan aholi hayvon terilaridan sanochlar yasaganlar. Maxsus hunarmandlar tomonidan *tömänjirna* yordamida charm buyumlar tayyorlaydigan hunarmandchilik ustaxonalari bo'lgan. Navoiy asarlarida bu so'z *sanoch*, *mitxara* kabi nomlar bilan uchraydi

Tos – tog'ora, jom ma'nosida keladi.

Qazo narrodi ko'k tosinda oy kun ka'bataynidin,

Dushash naqshi bila el naqdi umrni beshumor eltur. Xazoyin-ul maoniy, II b-186.

Toslar zarnigoru mehr misol,

Siymgun dastadin boshida hilol.

Sabbayi sayyor, 130-9.

Navoiy asarlarida *tasht* so'z *katta mis tog'ora*, *lagan* ma'nosida keladi:

Hilol-u mehr oning tashtu tig'i

Qilurg'a qatl yo'q hayfudarig'i

Farhod va Shirin, 195.

Dedi mahramlarg'akim vaqif turung

Tasht eltib ul eshikda o'lturing.

Lison-ut tayr, 120-2.

Tog'ora leksemasi hozirgi kunda mehmonga borganda eltiladigan noz-u ne'matlar ma'nosida metanimik ko'chimni hosil qiladi: to'yga tog'ora jo'natmoq, gapga tog'ora eltmoq. Tog'oralardan kir yuvish, xamir qorish maqsadida foydalanilgan.

Suhon- egov. *Nasihatda so'z yuzin iriq qildi va bu suhon bila ishga andom bermak tiladi.* Saddi Iskandariy (Xamsa), 1641. Pichoq, bolta, o'roq kabilarning tig'larini o'tkirlash, chetlarini silliqlashda egov qo'llanilgan. Egov so'zi bugungi kunda “o'ta ezma kishi” ma'nosida metaforik ko'chimni tashkil etadi. Bu so'z ishtirokidagi maqollar: “Egovni egov yeydi, zaharni zahar”, “Egovni egov dema, yomon xotinni de”. Navoiy bilov so'zini ham egov ma'nosida o'z asarlarida qo'llaydi:

Balo aro chu men o'ldum, balo qilichlarini

He tong etkali lavhi mazorim po'lsa bilov.

Xazoyin ul-maoniy, 111b-517.

Sufra – dasturxon. Ovqalanish, tuz totish vaqtida yozilib ustiga yeguliklar qo'yiladigan mato. Navoiy dasturxonni *sufra* deb qo'llaydi. Bugungi kunda *sufra* so'zi *supra* shaklida xamir bilan ishlashda kerak bo'ladigan buyum ma'nosini anglatadi.

Yoyar anga sufrakim, u loch emas,

Berur anga to'nki, yalang'och emas.

Hayrat ul abror, 86-22;

Ul dediki, ey Sa'diy, bir hovuch fusul keltirub, darveshlar sufrasi uchun pul keltirursen.

Nasoyim ul muhabbat, XV-101

Sipandon – isiriqdon, isiriq tutatadigan idish.

Ko'ko'rtirib shulaliq o'tdin sipandon,

Osib o'rgamchi tori bila sipandon.

Farhod va Shirin, 38.

Isiriq tutatish magik qarashlarga bog'liq. Unga ko'ra isiriq hidi insu-jinslarni haydab yuboradi. Yangi tug'ilgan chaqaloq yoki yosh kelin-kuyovlarga yomon nazardan saqlasin deb isiriq tutatishgan. Shuning uchun har bir xonadonda isiriqdon ya'ni sipandon mavjud bo'lgan.

Yog'liq-dastro'mol, ro'molcha, qo'l sochiq. Navoiy asarlarida yog'liq so'zi uchrashi, bu so'zning bir necha asrlardan buyon qo'llanilib kelinishini anglatadi. Hozirgi kunda salfetka, ro'molcha sinonimlari faol bo'lib, moyliq dealiktal variantga aylangan. Salfetka leksemasi esa birinchi marotaba Pyotr I davrida paydo bo'ldi. Bundan oldin ular oliyjanob odamlarning ehtiyoji uchun oz miqdorda olib kelingan. Bu leksema nemis tilidan o'zlashgan. O'z navbatida nemislar bu so'zni italyanlardan o'zlashtirganlar. [Kupeeva.II: 15]

...majlis ahli ilaylariga ko'zalik suv quydurub, ba'zilarining kavsh va dastorlarin va yog'liqlarin va aning uchinda tugunginasi bo'lsa, belguliklarni mulozimlarg'a topshurib...

Holoti Sayyid Hasan Ardasher, 528;

Oriyati dastorin boshig'a burunchak qilg'aylarki, arusi masturadur va kardiz nomasturdur kashidalig' yog'liq farfig'alachak solg'aylar.

Mahbub ul-qulub, 54.

Alisher Navoiy bilan bir davrda yashagan Zahiriddin Muhammad Bobur bir g'azalida yog'liq so'zidan foydalanadi:

Yog'lig'ingkim jon bila men xastadurmen, zor anga,

Xasta jonlar rishtasidindur magar har tor anga?

Yuqoridagi g'azalda yog'liq so'zi qo'l sochiq ma'nosida emas, ro'mol ma'nosida kelgan.

Savat. Savatlar ham tilimizning lingvomadaniy xususiyatlarini o'zida aks ettiradigan so'zlar qatoridan joy oladi. Xalqimiz tarixining ma'lum bir davrida keng iste'molda bo'lib, tarixiy madaniyatimizni o'z ma'no qatlariga singdirib ulgurgan so'zlardan biridir. Savat daraxtning ho'l novdalaridan to'qilib turli maqsadlarda foydalaniladigan. Ular shakli, hajmi, nima maqsadda foydalanilishiga ko'ra farq qilgan. O'zbek xalqi parrandachilik bilan shug'ullanishi ularni saqlash uchun sharoitni talab qilgan. Yangi polapon ochib chiqishi kerak bo'lgan tovuqlarni usti silindirsimon savatlarning ostida saqlashgan. Bunda ularning xavfsizligi ta'minlanadi. O'zbek xalqining yuqori saviyasi hattoki parrandalarning ham bolalaganida alohida shart-sharoit yaratib berishni ko'zlaganligini ko'rish mumkin.

Savatlar oziq-ovqat mahsulotlarini ham yaxshi saranjom qilishga katta yordam bergan. Uzum, olma, nok va boshqa mevalar uchun maxsus savatlar yasalgan. Non saqlash uchun maxsus savat maxsus to'qilgan. Navoiy asarlarida savatlarning uchrashiga diqqat qilsak, savat so'zi *sabat/sabad* shaklida uchrashini ko'ramiz:

Bir sabadga qo'yning ich-olotini,

Solibonahshovuqozurotini.

Lison ut- tayr, 106-9;

Bir savat uzum uchun bir bog'ni kuydurmakdin g'ami yo'q va bir botmon bug'doy uchun bir xirmanni soburmoqdin alami yo'q.

Mahbub ul-qulub, XIII-18.

Muqimiyning tanobchilar satirasida savat so'ziga salbiy ma'no yuklatilib, mubolag'a san'ati yaratiladi:

Sallalari boshlarida oq savat,

Ko'rpacha tagda ham vaqt uch qavat.

Kadi. Oshqovoqning ichi g'ovak bo'lib, et bitmay o'sadigan bir turi. Uning ichini tozalab, suv, sut, qatiq ivitib saqlash mumkin bo'lgan. Kadilardan nosqovoq yasab olib yurishgan. Tabiatning

har bir ne'matidan tadbirkorlik bilan foydalanish shu bo'lsa kerak, buni qarangki, kadilarda saqlangan mahsulotlar o'z tarkibini o'zgartirmay, shifobaxshligini yo'qotmas ekan. Navoiy asarlarida kadi leksemasi osh qovoq, suv qovoq va qalandarlar, gadolar, tilanib topgan oqchalarini solish uchun bo'yinlariga osib yuradigan qovoq ma'nolarida keladi:

Kunduz senga bir gadoyi rusiy,

Xurshiddinilgidakadusi.

O'zbek xalq maqollari tarkibida kadi so'zi uchraydi: Yaxshi kelsa-hut, yomon kelsa-yut, yaxshi kelsa hut—kadi-kadi sut.

Bu XVIII-XIX asrlar o'zbek madaniy hayotiga ko'plab rus, rus tili orqali fransuz, ingliz, nemis va boshqa tillardan so'zlarning o'zlashishi bilan kechdi. Mustamlakachilik siyosati maishiy leksemamizga katta ta'sir ko'rsatdi. Stol, stul, demoxot, kastrulka, shkaf va boshqa so'zlar o'zlashdi.

XX asrning 90-yillarida esa ovqat pishirish texnologiyasining o'zgarishi oshxona anjomlari—sopol va yog'och idishlarning o'zgarishiga olib keldi, quyma temir deyarli foydalanishdan butunlay yo'qoldi. Alyuminiy, sirlangan, shisha va chinni idishlarga o'rin berdi. Sifatli yangi idishlar ham paydo bo'ldi: pichoq va to'rlar to'plamiga ega go'sht maydalagichlar, teflon idishlar, elektro sharbat chiqargichlar, konservalarni germetik yopish uchun mashinalar, tortlar tayyorlash uchun asboblari (turli xil shakllar, kremlar uchun shprintsarlar) va boshqalar. O'zbek maishiy hayotida, oshxona buyumlari orasida ham, uy buyumlari tarkibida ham elektr toki bilan ishlaydigan, ko'p jihatdan qulay jihozlar kirib kela boshladi. Ilm-fan yutuqlari odamlarning turmush qulayligini ta'minlashga qaratildi. Qora o'choqlar o'rnini gaz plitalari egalladi. Shamchiroq, moychiroqlar elektr toki kelgach ishlatilmaydigan bo'ldi.

XX asrga kelib texnik taraqqiyot bilan bog'liq holda vositalar, usullar, mavzular o'zgardi. Mahsulotni qayta ishlash va saqlashning yangi vositalari yaratildi. Zamonaviy oshxonaning metall tili doimiy ravishda takomillashtirilmoqda uning grammatik tuzilishi tobora ravshanlashib boradi, so'zlarning ma'nolari kristallanadi. Oshxonada ovqat protsessori, mikser, blender, vakuum tizimi kabi nominatsiyalar paydo bo'ldi. Bu asr yangi oshpazlik, yangi turmush tarzida yashash imkonini berdi. Ismlar va atamalar kundalik o'zbek tilining lug'atiga kirdi, ularning ba'zilar maxsus lug'atdan umumiy tilga o'tkazildi.

Lingvomadaniy jihat, shuningdek, oddiy odamlar va imtiyozli jamoa orasida turlicha bo'lgan shart-sharoitning ijtimoiy shartlilikini ham o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сайидрахимова Н., Қобулова У. Лингвокультурология – тилшуносликнинг алоҳида соҳаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №4. – Б. 87-91.
2. Navoiy asarlari lug'ati. I, II, III, IV tomlar. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – Toshkent. 1972.
3. Koshg'ariy M. Devoni lug'atit. 1-, 2-, 3-tomlar. – T.: "O'z Fan", 1960-1963.
4. Киреева Инна Владимировна. Лексико Семантические и лингвокультурные особенности русской кухонно-бытовой лексики. Автореферат. Дисс. Филол. наук. – Кроснадар. 2005.

XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARIDA NUTQ MADANIYATI

FOLK ART AND SPEECH CULTURE

Abduraxmonova Zumrad Normurot qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti.

Toshkent viloyati Nurafshon shahri ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotation. *Attention to the culture of speech in the genres of folk art, communicative qualities of speech, the concept of communication etiquette, the commonality of language and speech, the influence of social development on language.*

Keywords. *Signs of speech culture in proverbs, riddles, narratives.*

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zlik va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy va ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir [Sh.Mirziyoyev 2019: 1]

Tilimizning jahon xalqlari orasida munosib o'ringa ega bo'lishi, uning yuksalishi, taraqqiy etishi, albatta, tilning madaniylik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Xo'sh tilning madaniyligi tushunchasi qanday birliklarni o'z ichiga oladi. Bu birinchi navbatda, tilning adabiy til me'yorlariga egaligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, shu tilda so'zlovchilarning tildan foydalanish etikasini bilish darajasiga bog'liqdir. Bizning qadimiy va navqiron o'zbek tilimiz ham uzoq va zalvorli kechmishni boshidan kechirgan qadimiy tildir. Bu haqida muhtaram prezidentimiz Sh. Mirziyoyev tilimizga davlat tili maqomi berilganligini o'ttiz yilligi tantanasida shunday deb aytadilar: „ Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tilining tarixi xalqimizning ko'p asrlik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dard-u armonlari, zafarlari va g'alaalari bilan chambarchas bog'liqdir “. [Sh. Mirziyoyev 2019:2]

Hozirgi kunda tilimizni rivojlantirish, uni jahonga tanitish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Shular jumlasiga til va uning imkoniyatini bilish, undan oqilona foydalanish masalasi ham ancha diqqatli masaladir. Chunki hamma qaysi millat bo'lmasin, til vositalari va undagi imkoniyatlar bir xil, faqat shu tildan foydalanish, imkoniyatini anglashga oid qarashlar turlichadir. Har kim o'z tilini yaxshi bilishi uchun xalq og'zaki ijodi namunalariга murojaat qilsa, undagi mohiyatni anglasa, albatta, maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki xalq og'zaki ijodi janrlarida xalqimizning o'zi boshidan o'tkazgan, hayot sinovida sinalgan, tajriba namunalari sanalib, unda hayotning turli xil vaziyatlari va ularning yechimlari xususidagi qarashlar jamlangan.

Dono xalqimiz tomonidan yaratilgan maqol, ertak, rivoyat va hikoyatlarda ham tilimizdan keladigan foyda va zararlar, yaxshilik va yomonliklar talqin qilib berilgan. Tilni keng imkoniyatidan to'g'ri foydalanish haqidagi ibratlar jamlanmasi jamlangandir. Shu imkoniyatlardan to'g'ri va maqsadli foydalanishni o'rgatish esa nutq madaniyatini fanining vazifasidir. Nutq madaniyati tilni imkoniyatidan imkon darajasida oqilona va mohirlik bilan foydalanishdir.

Xalq og'zaki ijodi janrlaridan hisoblangan maqollarda ham ayni shu haqida juda kerakli fikrlar berilgan. Maqollar – bu xalqning donoligi, millatning ruhini ko'rsatadigan xalq og'zaki ijodining gavharidir. Maqollar – bu xalq tajribasi, uning nafasi, yig'isi, shodligi va sevinchi, qayg'usi va ovunchi, xalq haqiqati uni to'g'ri yo'lga eltuvchi mayoqdir.

Maqol fikrlarni ixcham, lo'nda aniq mantiqli ta'sirchan tarzda o'zida qamrab olganligi bilan oson o'zlashadi, xotirada saqlanadi. Ana shu omil asosida xalq og'zaki ijodi janri sifatida shakllanishi, qo'llanishi imkoniyatlari ta'minlanadi. U fikr ifodalashning oson va qulay, ta'sirchan vositasi sifatida keyinchalik og'zaki nutqdan yozma adabiyotga ko'cha boshlagan. Kishi har bir so'zini o'ylab, ehtiyot bo'lib gapirishi kerak. Shu bois ayrim xalq maqollarida biror gapni aytishdan avval uni obdon o'ylab, atroflicha mulohaza qilib olish zarurligi uqtiriladi.

Maqollarda so'z qo'llash, undan o'rinli foydalanish so'zning hayotimizdagi ahamiyati, to'g'ri so'zlash, shirin so'zlilikni da'vat qiluvchi bir qancha guruhlarга ajratishimiz mumkin;

1. Yaxshi so'z va yomon so'z haqidagi maqollar.

Aytar so'zni ayt,

Aytmas so'zdan qayt. [O'zbek xalq maqollari :78-bet]

Bu maqol orqali birovni dilini yomon soʻz bilan qoldirgandan koʻra shu soʻzni umuman , aytmaslikka chaqirilgan.

Aytilgan soʻz-otilgan oʻq. [Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Maqolning zamirida ogʻzimizdan chiqqan har bir soʻzimizni oʻn marta oʻylab soʻngra nutqqa olib chiqishimiz kerakligi, aks holda oʻq kai u kimningdir qalbini jarohatlab qoʻyishi mumkinligi uqtirilgan.

Anjom –uy ziynati,

Soʻz-inson ziynati. [Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Soʻzning hayotimizda muhim oʻringa egaligi, soʻz orqali kishi jamiyatda oʻz oʻrnini topishi aytilgan.

Ariqni suv bezar,

Odamni- soʻz. [Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Soʻzning, nutqning mazmunli boʻlishi insonning insoniyligini koʻrsatuvchi muhim manba ekanligi izohlangan.

Achchiq savol berib,

Shirin javob kutma.

„Barakalla “ga qul mehnat qilib oʻlar.

Achchiq til- zahri ilon,

Chuchuk tilga- jon qurbon.

Bemorga shirin soʻz kerak ,

Aqlsizga –koʻz. [Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Yuqoridagi maqollarda shirin soʻzli boʻlish, yaxshi soʻz bilan hamma ishing oson bitishi, agar tiling zahar boʻlsa maqsadiga erisholmasliging, hattoki shirin soʻz orqali kishi qalbi cheksiz zavqqa toʻlishi aytilgan.

Bir tavakkal buzadi,

Ming qaygʻuning qalʼasin.

Bir shirin soʻz bitkazar,

Ming koʻngilning yarasin. [Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Bu maqolda hech ham oʻylamasdan gapirmaslik, qoʻlingdan kelgancha yaxshilik ulashish, jarohatli koʻngillarga malham boʻladigan soʻzlarni aytish haqida fikr borgan.

Bir yaxshi gap esdan chiqmas,

Bir – yomon gap

Birovning oʻzi gʻar,

Birovning soʻzi gʻar.

Bugʻdoy noning boʻlmasin ,

Bugʻdoy soʻzing boʻlsin.

[Oʻzbek xalq maqollari: 78-bet]

Yuqoridagi maqollarda ham soʻzning yaxshi va yomon tomonlari aks ettiriladi. Yaxshi soʻzning foydali tomoni, yomon soʻzning zararlari haqida fikr berilgan.

Gapda gʻiybat yomon,

Dardda – quyanchiq.

Gapdan gap chiqar,

Choʻpdan – xas.

[Oʻzbek xalq maqollari: 80-bet]

Soʻzlashganda gʻiybat qilmaslik, gapni orqasidan quvgan odamning holi voy boʻlishi aytilgan.

2.Qisqa va maʼnoli soʻzlash haqidagi maqollar.

Xalqimiz so‘zlaganda fikrni qisqa, lo‘nda, aniq ifodalashni doim fikrni boshqalarga tezda tushunilishi asosi deb bilgan.

Gapi gapga o‘xshamas ,

Og‘zi gapdan bo‘shamas.

Bu maqolda ko‘p gapirish odati yaxshi odat emasligi, kamroq gapirib ko‘proq mazmun yuklash haqida .

Gapning yomoni pichir.

Birovni g‘iybat qilish, jamoat joyida o‘zaro pichirlab gapirishning yaxshi odat emasligi.

Gapning ozi yaxshi,

Qizning nozi .

Gapning qisqasi – yaxshi,

Qisqasidan hissasi –yaxshi.

Bu maqollarda so‘zning me‘yorini bilish, fikrni ixcham , lo‘nda va tushunarli qilib boshqalarga yetkazishga e‘tibor qaratilgan.

3. So‘zning ma‘nodorligi va shirin so‘zli bo‘lish haqidagi maqollar.

So‘zlaganda ma‘noli so‘zlash, fikrini tinglovchiga yetkazishda ma‘nodorlik ko‘lamini yodda tutish, oz so‘zda ko‘p ma‘no yuklash haqida doim fikrlar bo‘lgan. Bu maqollarda o‘z aksini topgan.

Dorining achchig‘i yaxshi ,

So‘zing –shirini .

Har mevaning po‘chog‘i bor,

Har so‘zning o‘lchovi bor.

Dunyoni yel buzar,

Odamni – so‘z.

Yomonning yaxshi so‘zidan ,

Yaxshining yomon so‘zi yaxshi.

Yomonning tili bor,

Yaxshining –dili.

Yomon til yo jonga urar,

Yo – imonga. [O‘zbek xalq maqollari: 80-bet]

Yuqoridagi misollar orqali shirin so‘zli bo‘lish, har bir gapimizni ma‘nosini bilib, keyin uni boshqalarga yetkazish haqida fikr boradi.

Yo‘l quvgan xazinaga yo‘liqar,

So‘z quvgan - baloga .

Bu maqolda ham gapni ketidan quvmaslik, birovni gapini boshqa birovga aytmaslik haqida gap boradi.

4. O‘ylamasdan gapirmaslik haqidagi maqollar.

Ko‘ngilsiz gapning kechikkani yaxshi.

Kuch egmaganni so‘z egar.

Zahar til suyakni yorar

Og‘izga kelgan so‘z arzon,

Ovulga kelgan bo‘z arzon .

Pichir-pichirdan o‘t chiqar.)

So‘zdan so‘zning farqi bor,

O‘ttiz ikki narxi bor.

[O‘zbek xalq maqollari: 83-bet]

Yuqoridagi maqollar orqali biz tilni qisqa qilish, bo‘lar-bo‘lmas so‘zlarni so‘zlamaslik kerakligini bilib olishimiz mumkin.

5. Yomon soʻzning ziyoni haqidagi maqollar.

Uzun til-umr zavoli.

Uzun tilim-uzgun tilim,

Qisqa tilim-tizgin tilim. [Oʻzbek xalq maqollari: 85-bet]

Shirin-shirin soʻzlasang,

Ilon inidan chiqar.

Achchiq-achchiq soʻzlasang,

Musulmon dinidan chiqar. [Oʻzbek xalq maqollari: 86]

Yaxshi gapga quloq sol,

Yomon gapga-ham.

Yaxshi soʻz boʻldiradi,

Yomon soʻz kuydiradi

Yaxshi soʻzdan moy eriydi,

Yomon soʻzdan soy quriydi. [Oʻzbek xalq maqollari: 87]

Bu maqollarda soʻzlaganda nutq madaniyati va muloqot odobi qoidalarini bilish, tilni qisqa qilishga eʼtibor qaratilgan. Oʻzaro pichirlashib, yon-atrofdagilardan gap berkitib, birovning orqasidan gapirish, gʻiybat qilish, shuningdek, „yuzingda koʻzing bormi“ demay, birovga kesatiq, piching qilib, sanchib-sanchib gapirish – oʻta ketgan yomon odat ekanligi

6. Yolgʻon va rostgoʻylik haqidagi maqollar.

Jamiyat sarvari insonning tabiatda ijobiy va salbiy sifatlari boʻladi. Odam doimo oʻzidagi ijobiy sifatlarni asrash, salbiy odatlardan saqlanishga harakat qiladi. Kishilarning eng yomon salbiy sifati bi yolgʻonchilikdir. Inson har qanday fikrning notoʻgʻri ekanligini bilib tasvirlashi yolgʻondir.

Chin soʻz-moʻtabar,

Yaxshi soʻz-muxtasar.

Tilingni toʻgʻri tutolmasang, dilingni toʻgʻri tut.

Rostga zavol yoʻq.

Toʻgʻri soʻzning toʻqmogʻi bor.

Soʻzning dami qilichdan oʻtkir.

Soʻz-qilichdan oʻtkir

Aytilgan soʻz - otilgan oʻq.

Toʻgʻri soʻzning zahri yoʻq

Demak, bu birgina maqollar doirasida soʻz va undan foydalanish haqidagi fikrlar.

Xalqimiz tilning hayotimizda naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini rivoyatlarda ham keltirib oʻtganlar.

Xalq ogʻzaki ijodining yana bir turi boʻlgan rivoyatlarda ham soʻz qoʻllash, nutqning oʻziga xos koʻlamdorlik jihati aks ettirilgan. Rivoyatlar ham xalqimiz tomonidan koʻrgan bilgan tajribalari asosida shakllangan turli xil mavzu yoʻnalishida ixcham va taʼsirli tarzda xalq xazinasidir. Ularda ham soʻz qoʻllash mahorati, muloqot odobi haqidagi ibratli rivoyatlar yetib kelgan. Ular hozirda adabiyotimizning tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan janri sifatida adabiyotimiz xazinasini boyitmoqda. Ularda til uning ahamiyati, soʻzning qudrati aks etgan. Quyidagi rivoyatda ham ayni shu xususiyat aks etgan:

Oʻtmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambagʻallashib borayotgan bir dehqon yoʻl chetida oʻylanib tursa, faqirgina yoʻlovchi oʻtib qolibdi. Shunda dehqon:

- *Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? - deb maslahat soʻrabdi.*

Yoʻlovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yoʻlovchining gapiga kirgan dehqon oʻsha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar – tusarini bilmay qolgan dehqonga yana oʻsha odmigina yoʻlovchi uchraganida :

- *Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? - deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.*

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi. Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

-Ey notovon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gapinga kirib, yanada boyish o'rniga butkul kambag'allashib ketdim-ku?,-deb g'azab qilibdi.

-O'zingni bos,- debdi yo'lovchi.- Birinchi yili sen menga „donishmand“ deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim Natijada sen boyib ketding Keyingi safar sen menga „gado“ so'zini munosib ko'rding va men senga gadoning javobini berdim,-degan ekan. Rivoyatda aytilishicha, demak har doim bergan salomimizga yarasha alik olishimiz mumkinligi, shuning uchun ham doim suhbatda shirin so'zli bo'lishimizni aytilgan. Hech qachon achchiq savol berib, undan shirin javob kutmaylik. Tilni maqsadli ishlataylik.

Xalq orasida topishmoq, jumboq, ba'zan metal, topar, cho'pchak kabi terminlar bilan yuritilib kelingan topishmoq janri o'zbek folklorida qadim zamonlardan hozirgacha yashab kelmoqda va rivojlanmoqda. Uzoq o'tmish davrlarda topishmoq insonni o'rab olgan muhit va tabiatning turli-tuman hodisalari haqidagi tushunchalarning badiiy ifodasi sifatida maydonga kelgan.

„Topishmoq“ so'zi „top“ buyruq fe'liga „ish-moq“ yasovchilari qo'shilishi bilan chigal, murakkab, belgi-xususiyati yashirin berilgan biror noma'lum narsani topish mazmunini ifodalaydigan yasama otga aylangan. [Muhitdinova 2019:50]

Topishmoq aytish, asosan, yoshlarining so'z boyligini oshirish, hayot va uning hodisalari haqidagi bilim- tushunchasi, idroki va mulohazalarini kengaytirish uchun zarur tarbiya vositalaridan biri bo'lgani tufayli ular soddadan murakkabga, osondan qiyinga borish usulida yaratilgan. [N. Muhitdinova 2019:51]

Xalqimiz ijodkor uning har bir yaratig'ida o'zgacha talqin bor. Ular tomonidan yaratilgan har bir ijodiy merosda o'ziga xos uslub bor. Shular orasida topishmoqlar alohida qiymatga ega Topishmoqlar kishilardan o'tkir zehnni talab qiladi. Ularning ham mavzu ko'lamini ko'p. Shular orasida nutq va til haqidagi topishmoqlar alohida qiymatga ega. Ularni ba'zilarini quyida keltiramiz.

1. Temir qo'rg'on ichida qizil toychoq o'ynaydi (Til)
2. Bir nafasda olamni kezar. (Fikr)
3. Yugurgandan o'tadi
4. Uzoqning u yog'inda
Yaqinning bu yog'inda
Ko'rinmas ko'zga,
Tinch bermas bizga (xayol)
5. Asaldan shirin,
Zahardan achchiq (so'z, gap)
6. Birovni suydilar,
Birovni kuydirar. (so'z gap)
7. Og'izdan ochdim uchdi ketdi,
Samarqand Buxoro borib yetdi (so'z gap)
8. O't emas kuydirar,
Pichoq emas so'ydirar. (yolg'on so'z)
9. Og'izdan chiqancha meniki,
Og'izdan chiqani elniki. (so'z gap).
10. Kim suyaldi, O'sha uyaldi. (yolg'on so'z)

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tilning turli xil tomoni xalq og'zaki ijodining o'ziga xoslik janrlari tomonidan ifodali tarzda talqin qilingan. Hozir biz til va uning muloqot

jarayonidagi turli xil jihatlarini xalq og‘zaki ijodida aks ettishini ko‘rib chiqdik. Quyidagicha xulosaga kelish mumkin. Til madaniyati jamiyatning tilga bo‘lgan munosabati asosida vujudga kelgan jarayondir. Tildagi barcha o‘zgarishlar xalq og‘zaki yoki yozma manbalarda o‘z ifodasini topadi. Ularni o‘rganish orqali biz o‘z nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni to‘g‘rilaymiz. Xalqimizning ijodi tuganmas xazina uni o‘rganish esa mahorat, boshqalarga yetkazish esa san‘at. San‘atning vazifasi esa kishiga yaxshi kayfiyat bag‘ishlash va ta’sir ko‘rsatish. Shuning uchun ham biz xalqimiz tomonidan yaratilgan ibratnomalarni ko‘p va xo‘b o‘qishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Mirziyoyev. Xalq so‘zi. 2019-yil 5-oktabr 1-bet(O‘zbekiston Respublikasining „Davlat tili hqida “gi qonuni qabul qilinganligining o‘ttiz yilligini keng nishonlash tog‘risida “gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori.
2. Sh. Mirziyoyev. Xalq so‘zi. Milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli. 2019-yil, 22-oktyabr, 1-bet. Prezident Sh. Mirziyoyevning o‘zek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.
3. F. Adilova. Yaxshilik tushunchasini ifodalovchi maqollar semantikasi, Toshkent -2018-yil 8-bet
4. O. Bo‘riyev. Ajdodlarimiz merosida yolg‘onchilik illatining qoralanishi, Imom Buxoriy ilmiy tadqiqot markazi, 2022-yil 13.06
5. Siddiq Mo‘min . So‘zlashish san‘at. Farg‘ona . 1997.60-bet.
6. N. Muhitdinova. O‘zek folklori, Samarqand-2019-yil, 50-bet
7. N. Muhitdinova. O‘zek folklori, Samarqand-2019-yil, 51-bet

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”DAGI RUHIY HOLAT IFODALOVCHI SO‘ZLARNING TALQINIDA DIALEKTAL MUNOSABAT MASALASI

THE ISSUE OF DIALECTAL RELATIONSHIP IN THE INTERPRETATION OF WORDS EXPRESSING MENTAL STATE IN THE “ANNOTATED DICTIONARY OF THE UZBEK LANGUAGE”

O‘ralova Fazilat Olimjon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotation. *In this article, the issue of giving words expressing the state of mind expressed in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” and the dialectal relationship expressed in their interpretation is highlighted.*

Keywords. *Dialect, to envy, to envy lexical dialecticism, grammatical dialecticism, phonetic dialecticism, dialecticism-lexeme, dialecticism- sememe.*

Dialekt so‘zi yunoncha so‘z bo‘lib, sheva degan ma‘noni anglatadi (aslida **qabila tili** demakdir), ayrim til xususiyatlari bir-biriga o‘xshash bo‘lgan shevalarni birlashtiradi. O‘zbek dialektologiyasi sheva va lahjalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, ularning shakllanish va tarqalish chegaralarini o‘rganadi. Ma‘lumki, shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy -ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, leksemalar ishlatilishi doirasi jihatidan avvalo ikkiga guruhlanadi: ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlam va ishlatilish doirasi chegaralangan qatlam kabi guruhlarga ajratiladi.

Ishlatilish chegarasi chegaralanmagan qatlamni barcha o'zbeklar uchun umumiy bo'lgan leksemalar tashkil etadi. Ushbu qatlamdagi leksemalar, yashash joyi, kasbi, madaniy saviyasi, jinsi, yoshi va boshqa ijtimoiy belgilaridan qat'iy nazar, o'zbekcha gapiradigan har bir kishining nutqida ishlatilish mumkin, o'zbek tilida gapiruvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'ladi. O'z-o'zidan, bunday leksemalar turmushimizda zarur bo'ladigan narsa-buyum, belgi-xususiyat kabilarning nomi bo'lishi mumkin.

Turkum nuqtai nazardan yondashilsa, ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlamga butunicha (ba'zi juz'iy istisnolar bilan, albatta) yordamchilar deb ataladigan grammatik turkumlarga mansub birliklar kiritilishi lozim. Bunga sabab, birinchidan, bunday birliklar o'zi ko'p emas, har gal shu oz miqdordagi birliklarga murojaat qilinadi. Ikkinchidan esa, bular asli grammatik vositalar qatoriga kiradi: leksik tomondan ko'ra grammatik tomon ustun turadi, bu hol ularning zaruriy bo'lishini ta'minlaydi. Undovlar ham ishlatilish doirasi jihatidan grammatik turkumlar qatori baholanadi.

Mustaqil turkumlardan son leksemalar va olmosh leksemalarning deyarli barchasi ishlatilish doirasi jihatidan chegaralanmagan. Qolgan turkumlarda (ot, fe'l, sifat, ravish, shuningdek, modal so'zlarda) har bir leksema alohida yondashib baholanishni taqozo etadi. Dialektlarga ko'ra voqe bo'ladigan ba'zi fonetik ayirmalarni hisobga olmaganda (chunki bu leksemalar adabiy tilda yagona talaffuz me'yoriga bo'ysunadi), ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlamga *ko'z-*, *qo'l-*, *oyoq-*, *bilak-*, *tirsak-*, *yaxshi-*, *yomon-*, *qora-*, *sariq-*, *ko'k-*, *kel-*, *ket-*, *o'tir-*, *tur-* kabi misol va namunalar keltirish mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiy tili leksik boyligining asosini xuddi shunday leksemalar tashkil etadi.

Leksemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanishi har xil bo'ladi. Shunga ko'ra chegaralangan qatlam o'z navbatida ikkiga ajraladi: ishlatilish chegarasiga ko'ra chegaralangan leksemalar hamda ishlatilish kasb-korga ko'ra chegarallangan leksemalar.

Ishlatilish territoriyasiga ko'ra chegaralangan til hodisalari *dialektizmlar* deb ataladi (yunoncha *dialektos* – tilning mahalliy ko'rinishi).

Dialektizm – umumiy tilga emas, balki shu umumtilning mahalliy ko'rinishlari bo'lgan dialektlarga xos hodisa; shunga ko'ra bular odatda biror dialektlarning vakillari nutqida ishlatilib, ko'pincha boshqa dialektlarning vakillariga, shuningdek adabiy tilga ham xos bo'lmaydi.

Dialektizm asosan uch xil bo'ladi:

1. Lug'aviy dialektizm – lug'aviy birliklardagi turi.
2. Grammatik dialektizm – grammatik hodisalardagi turi (masalan, ba'zi dialektlardagi o'rin ma'nosi uchun *-ga*, aksincha, jo'nalish ma'nosi uchun esa *-da* ishlatilish o'rinlari uchraydi).
3. Fonetik dialektizm – tovush talaffuzi va tovush o'zgarishiga bog'liq turi (masalan, ovoz tovushlarining ba'zi dialektlarda cho'ziqroq va yumshoqroq talaffuz qilinishi, ayrim dialektlarda bir tovush o'rniga boshqa tovushning ishlatilishi va boshqa shu kabilar).

Adabiy tilning lug'atiga birinchi navbatda barcha ushbu til iste'molchilari bo'lgan o'zbeklar uchun tushunarli bo'lgan leksemalar tanlab olinadi. Bu umumiy qatlam ayrim dialektlarga xos leksemalar hisobiga boyib boraveradi.

Aslida adabiy til lug'atining bir qismi avval dialektlarniki bo'lib, adabiy tilga xos deb qaralishi, bunday leksemaning umumlashib ketishiga olib kelgan edi.

Dialektizm umumtil lug'at boyligining nisbatan oz miqdorini tashkil etadi. Shu oz miqdordagi leksemalardan ham adabiy tilga tanlab kiritiladi. Biz yuqorida bunga yaqqol misollarni ko'rib chiqqanmiz. Dialektning umumtil boyligiga aylanishiga esa ma'lum shart-sharoitga bog'liqdir. Masalan, shu dialektizm anglatgan ma'no uchun adabiy tilda boshqa nom bo'lmasligi zarur; agar adabiy tilde shunday ma'no ifodalovchi leksema bo'lsa, yangi kiritilayotgan leksema leksik ma'no

qirrasida, baho semasida, nutq ko‘rinishlariga xoslanish belgisida va boshqa jihatlarda ayrimlikka (ajralib turuvchi jihatga) ega bo‘lishi kerak.

Biror dialektizmning adabiy tilga ko‘chishini boshqa bir hodisadan – dialektizmning badiiy asarda ishlatilishidan farqlash kerak. Badiiy asarda foydalanilgan har bir leksema adabiy tilga qabul qilingan deb qaralavermaydi. Badiiy asar voqelikni qanday bo‘lsa – shunday aks ettirishi sababli ham unda til hodisalari ham o‘z tabiiy holatida namoyon bo‘ladi. Agar dialektizm biror muallif asaridagina uchrab qolmay, barcha ishlatadigan lug‘aviy birlikka aylansa, umumlashib ketsa, shunda bunday birlik adabiy tilga olib kiriladi. Aks holda, badiiy asarda ishlatilganidan qat’iy nazar, dialektizmligicha qolaveradi.

Masalan, sevimli adibimiz Abdulla Qahhor o‘z povestini (“Sinchalak”) dialektizm bilan atadi, bu leksema asar matnida ham ishlatdi. Lekin shu bilan *sinchalak* leksemasi adabiy til lug‘atidan joy oldi deyolmaymiz, albatta (Adabiy tilda shu ma’no *chittak* leksemasi bilan ataladi). Demak, yozuvchi dialektizmi badiiy asar matniga olib kirar ekan, bunday leksemaning adabiy til lug‘aviy birligiga aylanishi esa til amaliyotiga bog‘liq.

Tilning biror mahalliy ko‘rinishida ishlatiladigan barcha leksemalar shu dialektniki deb qaraladi, lekin dialektizm deb shulardan bir qismigina ajratilib ko‘rsatiladi. Bunda adabiy til bilan dialekt uchun mushtarak leksemalar hisobdan chiqarib yuboriladi.

Dialektidagi leksema adabiy tildagi leksemadan leksemadan ko‘pincha tovush jihati bilan farq qiladi: ayni bir leksema adabiy tilda va dialektlarda har xil talaffuz qilinadi. Misol uchun: *kangul* – *ko‘ngul* – *ko‘ngil*, *oka* – *aka*-, *jur* – *yur*, *gal* – *kel*, *bala* – *bola*, *turpoq* – *tuproq* kabilarni olsak bo‘ladi. Bu kabilar tilning mahalliy ko‘rinishlariga xos bir necha leksema emas, balki umumtilda bor bir leksemalarning turlicha talaffuzi, shunga ko‘ra bunday farqlanishlar leksik dialektizm deb atalmaydi.

Leksik dialektizm ikki turli bo‘ladi:

- 1) dialektizm- leksema;
- 2) dialektizm- semema.

Faqat shu dialektidagina ishlatilib, adabiy tilda yo‘q bo‘lsa, *dialektizm-leksema* deyiladi. Bunday leksema lug‘aviy birlik sifatida adabiy til uchun bus-butun yangi, noma’lum bo‘ladi. Masalan, *xamak*-, *sapcha*-, *balacha*-, *tugunak*-(*tuynak*-) leksemalaridan har biri boshqa-boshqa dialektniki, bulardan birontasi ham adabiy tilga kiritilmagan. Hozirgacha har bir teritoriyada shu predmet o‘z leksemasi bilan anglatiladi.

Xuddi shuningdek, holat *narvon*-, *shoti*-, *zangi*- leksemalariga ham xosdir. Ammo bu misollardagi birinchi so‘z, har holda, adabiy tilga olingan deb qaraladi. Bundan kelib chiqadiki, dialektlardan biriniki bo‘lgan leksema adabiy tilga xos leksemaga aylanadi, qolganlari esa dialektizligicha qolaveradi.

Dialektga xos leksema adabiy tilga ba’zan yakka o‘z emas, balki turg‘un birikma tarkibida kirib kelishi mumkin. Masalan: *shiypon* leksemasi adabiy tilga *dala shiyponi* shaklida ya’ni turg‘un birikma tarkibida o‘tadi.

Ba’zi holatlarda biror dialektidagi leksema boshqa dialektidagi leksema bilan ifoda jihatiga ko‘ra bir xil bo‘ladi-yu, mazmun jihatiga ko‘ra farq qilib turadi. Buni *dialektizm-semema* deb yuritiladi. Masalan, *pashsha*- *chivin*-, *chivin* – *pashsha*, *lagan* – *tovoq*, *tovoq* – *lagan* kabi leksemalarida shunday holatni uchratganimiz kabi. Bu yerda ayni bir leksik ma’no har xil dialektida boshqa-boshqa leksemaning lug‘aviy mundarijasini tashkil qiladi: ruscha *muxa* bir dialektida *chivin* deyilsa, boshqa dialektida *pashsha* deb yuritiladi.

Dialektlarga ko‘ra ba’zan leksemalarning ma’no hajmida farq ham mavjud bo‘ladi. Buni dialektizm-sememaning bir ko‘rinishi deb baholash mumkin. Masalan, ba’zi dialektlarda meva turlaridan birining ho‘li ham qurug‘i ham *o‘rik* deb atalaveradi, boshqa bir dialektida esa *o‘rik* deb faqat ho‘l mevaga aytiladi, qurug‘i esa *turshak* deb nomlanadi.

Bundan ko‘rinadiki, o‘rik leksemasining ma‘no hajmi bir dialektida keng, boshqa dialektida esa tor ma‘noda qo‘llanadi.

Izohli lug‘atga so‘z tanlash masalasi yuqorida ta‘kidlaganimizdek, juda murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda leksikoraflar bir qancha muammo va kamchiliklarga duch kelishgan. Bunday muammolardan biri, bu o‘zbek shevalarida uchraydigan leksik mosliklar masalasidir. To‘g‘ri, bunday leksik mosliklarning asosiy qismida dominant – adabiy tilda ifoda vositasi bo‘la oladigan so‘z aniqlangan. Masalan, *chaqaloq* so‘zi adabiy me‘yorga aylangan bo‘lsa, *buvak* so‘zi dialektal forma bo‘lib qoldi, *ishkom* so‘zi ko‘pchilik uchun tushunarli bo‘lsa, *valish* so‘zi shevaga xos bo‘lib qoldi. Ammo shu bilan birga, bir predmet, bir xil voqea-hodisa haqidagi tushuncha shevalardagi turlicha leksemalar bilan ifodalanadi. Tabiiyki, bunday dublet (leksik moslik) larning bo‘lishi o‘zbek adabiy tili leksik me‘yorlarini belgilash, ikki tilli va izohli lug‘atlarga so‘z tanlash ishini murakkablashtiradi. Shuning uchun adabiy tilda uchraydigan shevalarga xos dubletlardan birini “dialektidan tashqari” adabiy til me‘yori darajasiga ko‘tarish kerak bo‘ladi. Quyida izlanishimizga bevosita bog‘liq bo‘lgan shevaga xos bo‘lgan ruhiy holatni ifodalovchi leksemalarning lug‘atda ifodalanishini ko‘rib chiqamiz.

Varaja shv. Titroq, qaltirash. *Men endi qiziy boshladim. Badanim jimirlab, varaja qildi.* T.Murod, Ot kishnagan oqshom. *Bir kun deng, shunday isitma qildim, varaja tutdi.* N.Aminov, Qahqaha.

Emranmoq shv. Biron qayg‘uli, ko‘ngilsiz voqea, xabardan ozor chekmoq, o‘rtanmoq. *Boshdan davlat ketsa, tuvq‘on emranar.* Maqol.

Dovushlamoq shv. Qichqirmoq, tovush chiqarmoq; chaqirmoq. – *To‘xta, zolim!*

- *dedi ham dovushladi.* “Erali va Serali”

Bodilanmoq shv. Mag‘rulanib, beadab bo‘lib ketmoq. *Mo‘minboy ukangiz ta‘bimni ko‘p xira qildi, uka..Bacha shaharga borib, bodilanib ketibdi. Do‘q urib, bir xat yozibdi deng...* “Yoshlik”

Idramoq shv. Qaltiramoq, titramoq. *Enasin badani idrab ketdi. Bolam deb, behush bo‘p o‘zidan ketdi.* “Oysuluv”. *Go‘ro‘g‘liga yaqin yetdi To‘lak botir idrashib.* “Gulnor pari”.

Imranmoq shv. Og‘riq – azob chekmoq, og‘riq – azob bilan qiynalmoq. *Ayta bersam, ado bo‘lmas armonim, Qaytayin, imrandi tandagi jonim.* “Hasanxon”

Bog‘bon bo‘lsa, bog‘ning guli terildi, Ustuxon imranib, bag‘ri tilindi. “Shirin bilan Shakar”.

Jalanglamoq shv. Hayron bo‘lib, alanglab qaramoq. *Sherbek o‘zini yo‘qotib qo‘ydi. O‘tirganlarga savol nazari bilan jalanglab boqdi.* S.Anorboyev, Oqsoy. *Patma ko‘l tepasidagi tegirmonga yetib kelganida, xavotirda atrofga jalanglab turgan Eminxo‘jiga ko‘zi tushdi.* T.Ashurov, Marvarid tut.

Mana yuqoridagi me‘yorlarga ko‘ra izohli lug‘atga tanlab olingan shevaga xos leksemalar tizimi bilan tanishib oldik. Bu kabi misollardan ko‘rinib turibdiki, shevaga xos so‘zlarning lug‘atga qabul qilishi uchun asos bo‘ladigan manbalarning yetarli bo‘lganligidadir.

Izohli lug‘atga kiritilgan so‘zlarning talqinida ruhiy holat ifodalovchi so‘zlarning dialektal munosabati masalasi muhim ekanligini ko‘rib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston nashriyoti. Toshkent-2020.
- 2.Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Navro‘z nashriyoti.Toshkent-2016.
- 3.Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Universitet. Toshkent-2006.
- 4.Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent-2006.
- 5.Internet ma‘lumotlari.

LUG‘AT SATHI ASOSLARINI O‘ZLASHTIRISHDA DIALEKTOLOGIYA INTEGRATSIYASIDAN FOYDALANISH

USING THE INTEGRATION OF DIALECTOLOGY IN MASTERING THE FUNDAMENTALS OF VOCABULARY LEVEL

Mavjuda Artukmetova

Annotation. *The article reveals the essence of the anthropocentric direction, modern language teaching, innovative approach, integration issues. Of practical importance is the use of the integration of dialectology in mastering the vocabulary level of linguistics. In the article, dialects are considered as the first stage of the process of word formation. The importance of dialects in the processes of language and speech, language and society, linguistic and cultural relations, the need to integrate dialectology is noted.*

Key words: *anthropocentric direction, written speech, literary language, dialect, social task, continuity and coherence, oral speech, improvement of oral speech, integration.*

Zamon talablari asosida til ta'limining innovatsion yondashuv asosidagi tizimi yaratilmoqda. Ta'lim dasturlarining uzluksizlik va uzviylik jihatidan munosabati ta'minlandi. Yangi darslik, o'quv qo'llanmalari yaratildi. Barcha sohalarida bo'lganidek, o'zbek tili ta'limi ham zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashdi.

Til ta'limida og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yozma nutqni takomillashtirishning nazariy asoslari A.Luriya izlanishlarida batafsil ko'rsatib berilgan. A.Luriyaning ta'kidlashicha, yozuv jarayoni psixolingvistikaning eng murakkab shakli sifatida qaraladi. Insonda og'zaki nutq birinchi, yozma nutq esa keyin shakllanadi. Bolaning lisoniy qobiliyati og'zaki nutq ta'sirida shakllana boradi. Og'zaki va yozma nutqning asosiy rivojlanish usullari ham tubdan farq qiladi. Boshlang'ich savod o'rgatishning birinchi davri o'quvchi hali juda uzoq vaqt o'z diqqatini yozuvning texnik shart-sharoitlari – so'zni tovushlarga ajratish va harflar bilan yozish yo'llarini o'zlashtirishga bag'ishlaydi. Yozuv mashqi bir-ikki yildan keyin muloqot vositasi sifatida shakllana boshlaydi. Hali yozuv ko'nikmalarini egallamagan o'quvchi jumlaning shakliiy tomoni, gapning so'z birikuvlaridan tashkil topishini anglab yetmaydi [Luriya 2002:13].

A.Luriya yozma nutq ko'nikmasini shallantirish bosqichlarini ajratadi. Olim talqinidagi bosqichlarni quyidagicha ajratish mumkin:

1. So'zlarni ko'rish, idrok qilish funksiyasi. Bu bosqichda so'zlar ketma-ketligiga e'tibor qaratish talab etiladi. 2. Matn mazmunidan so'zning ma'no-mazmunidan chalg'ib, uning tarkibiy harflarini ajratish vazifasi. 3. Bola ma'lum bir so'z qanday tovush bilan boshlanishini aytishi yoki qaysi so'z qanday tovushlar tizimidan hosil bo'lganini anglagan holda, ko'pincha bir so'zning eng kuchli jaranglovchi yoki urg'uli tovushini (yoki bo'g'in) ilg'ab oladi. 4. Bola 3-4 yoshlarida nutq tovushiga e'tibor qaratadi va uni farqlaydi. Bolaning diqqatini nutq mazmunidan uning tovush tarkibiga o'tkazish alifbogacha bo'lgan davrning vazifasi bo'lib, bu jarayonning nisbatan mukammal darajada amalga oshirilishi yozma nutq ko'nikmalarini o'zlashtirish darajasini ta'minlaydi [Luriya,2002:15].

Til – inson muloqoti, fikrlashini amalga oshirish uchun xizmat qiluvchi, insonni o'rab turgan borliqni kodlovchi (shifrllovchi) belgili tizimdir. Nutq – esa odamlarning moddiy o'zgarish jarayonida tarixiy vujudga kelgan, odamlarning til orqali amalga oshiriladigan muloqot shakli. Nutq jarayonida qanday vositalardan foydalanishni hisobga olib, u og'zaki (belgili shakl), yozma (grafika shakli) va kinetik (til va jestlar yordamida muloqot qilish) turlarga bo'linadi. Yozma, ya'ni "ko'zga ko'rinadigan" nutqni A.N.Radishev og'zaki nutqqa eng yaqin nutq deb hisoblab, "nutqning ushbu ikki turi ham og'zaki nutqning turlaridir" - degan fikrni ilgari suradi. Yozma

va og‘zaki nutq bir- biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib: yozma nutqning belgisi (grafema) fonema hisoblanadi. Ya‘ni, yozma nutq “og‘zaki nutq belgilariga “qatlamlanadi” va ularni og‘zaki nutqga qaraganda ancha qiyin va murakkab ikkilamchi simvolizatsiyalash tizimi hisoblanadi [Xaitbayeva 2021:10].

Yozma nutq jarayonini o‘zlashtirish bosqichlarida og‘zaki talaffuzga e‘tibor qaratilgani ko‘zga tashlanadi. Savod o‘rgatishning birinchi davri psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. O‘quvchi o‘qish va yozishni o‘rgana boshlagach, uning jonli nutqqa bo‘lgan munosabati o‘zgaradi. Bu jarayon nutq tovushini ajratish va tahlil qilish jarayoni sifatida baholanishi mumkin.

A.Luriya ta‘limotida og‘zaki nutq birlamchi, yozma nutq keyin hosil qilinadigan ko‘nikma sifatida tavsiflangan.

Og‘zaki nutq bola tug‘ilganidan keyin dastavval o‘zlashtirishga kirishadigan nutq ko‘rinishidir. Oilada bola og‘zaki nutqni ma‘lum bir sheva vakillari bo‘lgan ota-onasidan o‘zlashtira boshlaydi. Adabiy til yozma manbalarda saqlanib qoladi. Adabiy til yozma shaklga ega bo‘lgani uchun ham me‘yorlashtirilgan til hisoblanadi. Lekin shevalarning yozma ko‘rinishi yo‘q. Ular faqat og‘zaki ko‘rinishda mavjud bo‘ladi.

Adabiy til xususiyatlarini saqlab qolish, keyingi avlodga yetkazish jarayonlari nisbatan oson kechadi. Chunki aniq yozma matn ko‘rinishida mavjud bo‘lgan til xususiyatlari ajdodlardan avlodlarga o‘tib boradi. Ammo og‘zaki nutqda bunday holat, ya‘ni yozma shakl mavjud bo‘lmagani uchun beqarorlik kuzatiladi. Uni qat‘iy ravishda eslab qolish, keyingi avlodga yetkazish qiyin kechadi.

Inson birinchi bo‘lib adabiy tilni o‘zlashtiradimi yoki shevanimi? Bu savolga haqli ravishda va aniq tarzda “shevani” degan javob berish mumkin. Chunki adabiy til qonun-qoida asosidagi til bo‘lib, u ma‘lum me‘yorga asoslanadi. Adabiy tilni o‘zlashtirish uchun yozuvni bilish kerak bo‘ladi. Yozuv esa inson hayotining keyingi bosqichida o‘zlashtiriladi. Maktab jarayoni yozuv o‘rgatish bilan bog‘liq. Maktab so‘zining lug‘aqiy ma‘nosi ham uning yozma nutqni o‘zlashtirishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Sheva va dialektizmlarni o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi – *dialektologiya* deb ataladi. Unda lahja va shevalarning fonetik, morfoogik, sintaktik va leksik xususiyatlari tavsif qilinadi. Milliy tilning paydo bo‘lishi va rivojida shevalarning tutgan o‘rni, milliy tilga asos bo‘lgan shevalar aniqlanadi. Shevalararo, shuningdek, shevalarning adabiy til va qardosh tillar bilan munosabati aniqlanadi.

Shevalar – tilning lug‘at boyligini oshiruvchi ichki manba hisoblanadi. Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilarni o‘zida namoyon qilgan til shakli **mahalliy shevalar** hisoblanadi.

Shevalar esa bola tomonidan bevosita o‘zlashtiriladi. Shevalar og‘zaki talaffuz orqali o‘zlashtiriladi. Shevalarning asrlar osha yashab kelayotgani, ajdodlardan avlodlarga o‘tishi og‘zaki o‘zlashtirish imkonining kengligi bilan belgilanadi [Xolmanova, 2020:30].

Bola oilada so‘zlashilayotgan sheva muloqoti ostida unib-o‘sadi. Shuning uchun shevalarni bola o‘zlashtiradigan dastlabki muloqot vositasi sifatida baholash mumkin.

Sheva haqidagi ma‘lumotlar o‘rta ta‘lim va o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limi darsliklarida qisqacha ma‘lumot ko‘rinishida berib o‘tiladi. Oliy ta‘lim bosqichida shevalarga alohida fan sifatida qaralib, sohaning obyekti, predmeti, maqsadi, vazifalari alohida belgilanadi.

Sheva xususiyatlari bu soha yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar, sheva so‘zlari lug‘atlari, darslik va qo‘llanmalar orqali o‘zlashtiriladi. O‘zbek tili ta‘limi jarayonida integratsiya asosida uning boyish ildizi bo‘lgan shevalarni jalb qilish ijobiy ahamiyatga ega.

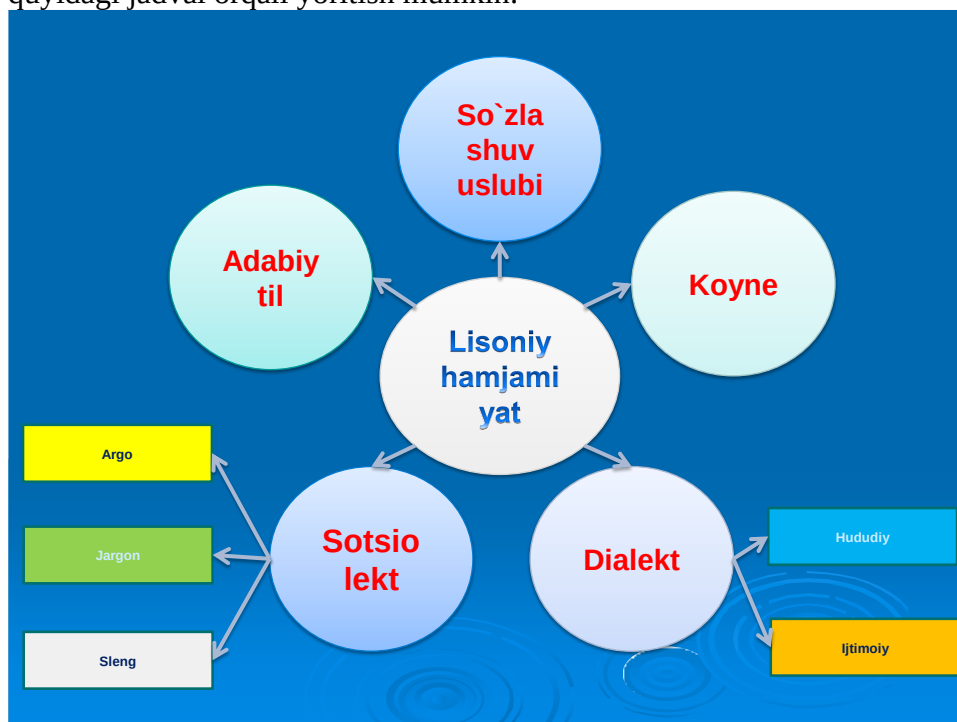
Integratsiya aslida lotin tilidan olingan so‘z bo‘lib, *integer* “to‘ldirish”, “tiklash”, “butun” degan ma‘nolarni bildiradi. Ta‘lim jarayonida integratsiya tilshunoslik fani bo‘limlari va boshqa fanlar yutuqlaridan foydalanishga asoslanadi.

Integratsiyaning rus pedagogikasiga 50-yillarda kirib kelgani qayd etiladi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, integratsiya sharq ilmida qomusiy olimlar davridayoq dolzarb masalaga aylangan. Tilning lug'at sathi, leksikologiya, leksikografiya, terminografiya mavzularini o'qitishda bevosita dialektologiyaga murojaat qilinadi.

Tilshunoslik nazariyasida til va nutq, til va jamiyat, til va madaniyat munosabatlariga oid mavzular bevosita shevalar bilan aloqador. Bu mavzugu doir muammolarni hal qilishda, albatta, dialektologiya masalalariga murojaat qilinadi.

Til va nutq munosabatlarini izohlashda dialektologiyaning shevalarni og'zaki nutq biriligi sifatida tavsiflashi e'tiborga olinadi. Shevalar og'zaki muloqot ko'rinishiga ega bo'lib, yillar o'tgan sayin shaxs nutqida sayqallanib boradi.

Til va jamiyat masalalarini o'rganishda tilshunoslik bevosita dialektologiya masalalarini tahlil qiladi. Chunki shevalar ijtimoiy qatlam, sotsiolektlarning bir ko'rinishi bo'lib, jamiyatda muloqot funksiyasini, axborot-almashuv vazifasini bajaradi. Shevalarning ijtimoiy muloqotdagi o'rnini quyidagi jadval orqali yoritish mumkin:

Demak, shevalar ijtimoiy muloqot jarayonining katta qismi tashkil etadi.

Dialektlar hududiy xoslangan birliklar sifatida qaraladi. Shevalar tilni o'zlashtirishning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Masalan, qipchoq lahjasiga mansub shaxs nutqida maktabga borguniga qadar, yozishni, yozish orqali imlo qoidalarini, adabiy tilni o'rganganiga qadar ko'pgina sheva so'zlari mavjud bo'ladi: *moyak, to'ta, qarinja, gashir, paqir, chanaq, o'jak*. Keyinchalik, yetti-sakkiz yoshlarga yetib, bu so'zlarning adabiy tildagi muqobillari o'zlasha boshlaydi: *tuxum, chumoli, sabzi, chelak, piyola, buzoq*. Adabiy tilning barcha nutq uslublari, tilning ijtimoiy ko'rinishlari shevalar bilan aloqadorlikda tahlil etiladi.

Tilshunoslik sathlarini o'rganishda, xususan, lug'aviy sath masalalarida dialektologiya bilan integratsiyalab o'qitish amaliy ahamiyatga ega. Tilshunoslik va dialektologiya integratsiyasi dastlabki nutq ko'nikmalarining shevalar asosiga qurilishiga oid muhim ma'lumotlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Лурия А.Р. Письмо и речь: нейролингвистические исследования. –М.: Издательский центр “Академия”, 2002.
- 2.Xaitbayeva N. Yozma nutqni takomillashtirishning psixolingvistik asoslari.MD.- Toshkent, 2021
- 3.Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2020.

MATBUOT VA AXBOROT SOHASIDA ISHLATILADIGAN BA’ZI TERMINLAR IZOHI EXPLANATION OF SOME TERMS USED IN THE FIELD OF PRESS AND INFORMATION

Bekmurodov Tog‘oymurod Panjiyevich

Annotation: *This article explains some of the emerging press terms in modern linguistics.*

Key words: *linguoculturalology, psycholinguistics, areallinguistics, computer linguistics, ecolinguistics, banner, sign, control system, control channel, cloud computing, free channel loading, wiping, web design*

Zamonaviy tilshunoslikning eng yangi sohalaridan bo‘lgan lingvokulturalogiya, pisixolingvistika, areallingvistika, kompiyuter lingvistikasi, ekolingvistika va shu kabilarni aytish mumkin. Ularning barchasiga e‘rtibor beraydigan bo‘lsak, ularning hammasi qaysidir ikki sohaning birikishidan hosil bo‘lgan yangi fan hisoblanadi. To‘g‘ri, bu fan xorijiy davlatlarda allaqachon, o‘rganilib, hayotga ham tadbiq etilgan bo‘lishi mumkin. Ammo, bu sohalar o‘zbek tilshunosligi uchun yangi, o‘rganilishi muhim bo‘lgan fanlardan hisoblanadi. Chunki, shu vaqtgacha tadqiq qilingan tilshunoslikka aloqador har qanday bilimlar obyektga qaratilgan edi, bu sohalatda esa asosan, subyektga ya‘ni insonga qaratilgan yo‘nalishlar hisoblanadi.

Bu o‘zgarishni tilshunoslikdagi bir “inqilob”ga mengzash mumkin. Sabab shuki, uning maqsadi va pozitsiyasi tubdan boshqa tomonga yo‘naltirildi. Bu sohalarning rivojlanishi, davlatlar o‘rtasidagi integratsiya jarayonlarining faollashuvi, axborot texnologiyalarining shiddatli rivojlanishi, matbuot sohasining yuqori darajada taraqqiy etishi bir ilm siferasiga ikkinchi bir ilm sifersining ta’siri ortishiga olib keldi. Misol uchun matbuot sohasini olaylik, tarixda turli choparlar, qushlar va piyodalar xizmatidan foydalangan matbuot, bugungi kunga kelib internet texnologiyalari bilan poyma-poy ketayotgan eng faol sohaga aylandi. Matbuot sohasida bo‘layotgan kichik bir yangilik va rivojlanish ham undan minglab klometr uzoqlikdagi shu sohaga tegishli bo‘lgan sferaga ta’sir etmasdan qolmaydi. Dastlab, u til birligi sifatida boshqa til muhitiga termin sifatida kirib

boradi. X.Xyuellning qayd etishiga ko'ra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisidir[www. literature. uz] Terminlarning imkoniyatini masofa murakkablashtirmay qo'ydi. Bu jarayon o'z navbatida ba'zi qiyinchiliklarni ham yuzaga keltirmoqda. Misol uchun, ma'lum bir sohadagi keskin rivojlanish uning boshqaruvi va tartibida murakkablikni yuzga keltiradi. Bu esa soha mutaxassislarining yanada ko'proq mehnat qilishlari va tadqiqot olib borishlarini taqazo qiladi.

Fan va texnikada termin-sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi[Дадабоев 2019]. Matbuot sohadida ishlatiladigan birorta yangi texnikaning nomlanishi, uni yaratgan til egasining tafakkuri bilan, albatta, milliy tilining ichki va o'ziga xos imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda nomlanadi. Bu nomni olgan yangilik boshqa til muhitiga kelib tushadi. Bu yangilikning nomini har bir til egasi bo'gan tilshunoslar o'z tilining xususiyatidan kelib chiqqan holda qabul qilad. Misol uchun, kalkalashi, tarjima qilishi yoki ko'r-ko'rona olishi mumkin. Yangi so'zlarni yoki terminlarni izohlash juda muhim.

Biz terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz [Whewell 1967]. Aynan matbuot va axborot sohasiga tegishli bo'lgan yangi terminlarni til sohiblariga tushuntirish, izohlash, ko'plab ularga bag'ishlangan maqola va tezislar yozishni taqazo qiladi.

Biz yozmoqchi bo'lgan maqola ham shu yo'ldagi kichik bir urinishning mahsulidir.

Banner - veb-sahifadagi reklama xarakteridagi tasvir yoki matn bloki. U reklama beruvchining veb-saytiga yoki mahsulot yoxud xizmat turi atroflicha bayon qilingan sahifalarga giperishoratdan iborat. Bannerlar tashrifchilarni jalb etish uchun, imijni shakllantirish yoki shu resursni siljitish uchun turli internet resurslarda joylashtiriladi.

Belgi - kodlashtirilishi, kompiyuterga kiritilishi va uning displey ekranida ko'rsatilishi mumkin bo'lgan hisoblash tizimi tomonidan ruxsat etilgan belgilar to'plami elementi. Belgilarga harf, raqam, qavs va ayirish belgilari hamda arifmetika amallari belgilari, shuningdek maxsus, boshqaruv va soxta grafik belgilar kiradi. Hisoblash tizimi foydalanish mumkin bo'lgan deyarli barcha belgilar kompyuter xotirasiga klaviatura yordamida bitta yoki bir guruh tugmalar bosilishi orqali kiritilishi mumkin. Hisoblash tizimlarining aksariyati belgilarni taqdim etish uchun alohida shakllar bilan birga ASCII (American standard code for information interchange) kodidan

foydalangan. Ushbu kodlarda 256 belgi 0 dan 255 gacha bo‘lgan sonlar sifatida aks etgan. Matnlarni tuzish va chop etish uchun maxsus dasturlar – matn muharrirlari va matnga ishlov beruvchilar xizmat qiladi. Ularning ko‘pi standart ASCII to‘plamida yo‘q bo‘lgan belgilarni, masalan, grek alifbosi belgilarini, kiritish va ekran va printeriga chiqarish imkonini beradi.

Biror narsani belgilash uchun ishlatiladigan bitta yoki birin-ketin joylashgan belgilar ketma-ketligi.

Boshqarish tizimi - sayt, portal, axborot majmui yoki ularning qismini boshqarishni ta’minlovchi tizim. U, shuningdek, ob’ektdan foydalanish nazoratini va undan ruxsatsiz foydalanishdan muhofazani amalga oshiradi.

Boshqaruv kanali - tayanch stantsiyadan mobil stantsiya tomon yo‘nalishda tashkil etiladigan mantiqiy kanal, undan xizmat axboroti, shu jumladan, aloqa kanalining berilishi yuzasidan so‘rovlar uzatiladi. Tranking tizimlarida tayanch stantsiya boshqarish kanali orqali ishchi kanalning ajratib berilishi so‘rovini yoki navbatga qo‘yish haqidagi xabarni uzatadi[Амиров].

Bulutli hisoblashlar - ma’lumotlarga ishlov berish texnologiyasi, bunda dasturiy ta’minot foydalanuvchiga Internet-servis sifatida taqdim etiladi. Barcha ma’lumotlar Internet tarmog‘idagi serverlarida saqlanadi va mijoz tomonida (shaxsiy yoki mobil kompyuter, telefon va boshqa qurilmada) vaqtinchalik keshlanadi. Ushbu atamadagi “bulut” metaforasi Internetni bildiradi.

Bo’sh kanallarni yuklash - ma’lumotlarni ko‘p kanalli uzatishda, modulyatorningkirishida signalning belgilangan darajasini ta’minlash maqsadida bo’sh kanallarga tasodifiy trafikni, masalan, mazmunsiz ma’lumotlarni yoki shovqinni kiritish.

Vayp - axborotning to‘liq o‘chirilishi. Oddiy o‘chirishdan (ma’lumotlar bloklari foydalanish uchun bo’sh deb ko‘rsatilishi) farqli o‘laroq axborot saqlangan hamma bloklar majburiy tozalanadi. Fayl vaypi holatida quyidagi amallar bajariladi: faylning har bir biti nolga almashtiriladi; fayl hajmi nolga keltiriladi; faylning nomi ixtiyoriy nomga o‘zgartiriladi va fayl o‘chiriladi. Bu nafaqat fayldan axborotning o‘chirilishini, balki fayl mavjudligining barcha (bilvosita) belgilarining ham yo‘q qilinishini kafolatlaydi.

Veb-dizayn - veb-sahifalarini bezash. Veb-dizayn qog‘oz nashri uchun poligrafik dizayn va sahifalash qanday vazifani bajarsa, sayt uchun ham xuddi shunday vazifani bajaradi. Veb-dizayn deganda odatda nafaqat sayt uchun grafik elementlarni yaratishni, balki uning tuzilmasi,

navigatsiyasi va ba'zan sayt ishi uchun zarur bo'lgan skriptlarni loyihalash, ya'ni saytni to'liq yaratish nazarda tutiladi. Dizayn saytning aqlli tuzilishi ma'nosida uning "chiroyliligi"dan ancha muhimroq. Sayt dizayni odatda ixtisoslashtirilgan veb-dizayn studiyalari tomonidan bajariladi. Sayt uchun dizayn yaratish bahosi sayt hajmi, grafik elementlar soni, uning ustida ishlovchi mutaxassislar saviyasi, dasturlash zarurligi va hokozolarga bog'liq.

O.Vinokurning fikricha, termin - har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi[Винокур].

Bu kabi terminlarni tanlab izohlashimizning sababi, hozirda endi iste'molga kirib kelayotganligidir. Tabiiyki, yangi narsa til iste'molchilarining hammasiga ham qisqa vaqt ichida tushunarli bo'lmaydi. Shuning uchun bu terminlarni ularga izohlab, mohiyatini ochib berishga shu soha mutaxassislari ma'suldir.

Hozirgi kunda matbuot va axborot faolligi juda tez va shiddatli. Unda ishlatiladigan terminlarning ham adadi keskin ortdi. Bizning tadqiqodlarimiz endilikda ayni muddo bo'ladi. Tadqiqod natijalari tidan foydalanuvchilariga yengillik olib kelishi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дадабойев Х. Ўзбек терминологияси. - Тошкент:, 2019.
2. Whewell W. The philosophy of the inductive sciences founded upon their history. – London:, 1967.
3. Амиров Д.М. Атаджанов А.Ю. "АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ". Тошкент:, 2010.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. М:, 1961.
5. Дадабоев Х. Ўзбек тилида морфологик усул билан термин яшаш.

Internet adabiyotlari:

1. www.literature.uz
2. www.genhis.philol.ru
3. www.library.ziynet.uz
4. www.google.com
5. www.kitob.uz

VOBKENT TUMANI SHEVASI LEKSIKASI XUSUSIDA

ON THE VOCABULARY OF THE VOKBENT DISTRICT DIALECT

*Abdusamatova Aziza,
Alisher Navoiy nomidagi*

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Annotation. *This article classifies some of the dialect words used by the inhabitants of the Vobkent region in their daily life. Emphasis is placed on their etymology, the origin of the words is explained.*

Keywords: *dialect, vocabulary, literary language, semantic group, etymology.*

Ma'lumki, sheva va lahjalar adabiy tilning shakllanishi va boyishida muhim ahamiyatga egadir. Shu sababdan ularni o'rganish, chuqur tahlil qilish tilshunosligimizning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Dialektal leksika haqida so'z borganda XI asrda yashab ijod qilgan buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy nomi tilga olinadi. Uning sof dialektalogik asari "Devonu lug'otit turk" deb nomlanadi. Mahmud Koshg'ariy XI asrda O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan turkiy qabilalar va ularning til xususiyatlarini o'rganishda hamda hozirgi ayrim turkiy xalqlarning shakllanishi va taraqqiyotini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek shevalarini yakka holda o'rganish XIX asr II yarmi va XX asr boshlarida sezilarli tartib asosida yo'lga qo'yilgan. Shevalarni bu tariqa o'rganish XX asrning 20-30-yillarida, ayniqsa, rivojlandi va o'zbek shevalarining yangi-yangi qirralari ochila boshlandi. Bu sohada G'.O.Yunusov, U.Tursunov, A.Fitrat, E.D.Polivanov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov, Sh.Abdurahmonov singari tilshunos olimlar samarali faoliyat olib borishgan.

Buxoro hududidagi shevalar bir necha bor tadqiqot obyekti bo'lgan: bir nechta nomzodlik va doktorlik ishlari yoqlangan. Ayrim tadqiqotchilar esa hudud shevalari yuzasidan bir qancha maqola e'lon qilishgan. Bu borada dialektologiyada o'zining yirik tadqiqotlari bilan yalovbardor bo'lgan M. Mirzayevning izlanishlari e'tiborga loyiq. U Buxoro shevalarini o'rgangan birinchi dialektolog olim sanaladi. M.Mirzayev 1968-yilda "O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari" doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi va 1969-yilda shu nomdagi monografiyasini nashrdan chiqardi. Olim o'z tadqiqotida Buxoro shahar tipidagi qarluq shevalarni tadqiq qilar ekan, ularni bir necha tiplarga ajratadi. M.Mirzayev Buxoro viloyati shevalarini bevosita (anketa metodi orqali) kuzatib, o'rganib chiqdi va ularni tasnif qildi. Bu tasnifga binoan, Buxoro viloyati hududidagi shevalarni yirik 3 guruhga: qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga mansub "bir tilli" va "ikki tilli" o'zbek shevalariga hamda o'g'uz va qipchoq shevalariga bo'lib o'rgangan. Shuningdek, I.Shamsiddinovning ham tadqiqoti Buxoro o'zbek shevalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda Qorako'l areali o'g'uz shevalari tadqiq qilingan. Dissertatsiya "O'zbek tilining Qorako'l shevasi" deb nomlangan bo'lib, mazkur sheva o'zbek o'g'uz shevalariga va boshqa qardosh turkiy tillarga qiyoslab o'rganilgan. Bundan tashqari, Buxoro viloyatining hudud shevalari yuzasidan tadqiqot ishlari olib borilgan va ular tomonidan turkum maqolalar e'lon qilingan. Jumladan, tadqiqotchi N.Avazovning "Sheva leksikasida dialektal so'z turlari (Buxoro viloyati, G'ijduvon tuman shevasi misolida)", B. Kilichevning "Jondor tuman shevasining ayrim ma'no guruhlari haqida", S. Po'latovning "Areal lingvistika: Vobkent tumani o'zbek shevalari misolida" nomli maqolalari shular jumlasidandir.

Keltirilgan ilmiy tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, Vobkent tumani shevasi leksikasi o'zbek shevashunosligida maxsus tadqiqot obyekti bo'lmagan. Mavjud tadqiqotlarda, jumladan,

M.Mirzayevning tadqiqotida Vobkent shevasi umumiy tarzda o'rganilib tasnif qilgan. S.Po'latovanning maqolasida esa uning tuman shevalarining areali bilan bog'liq lingvistik xususiyatlari o'rganilgan. Shu ma'noda, bizning mazkur yo'nalishda olib borayotgan izlanishlarimiz qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi.

Biz Buxoro viloyati Vobkent tumani shevalari leksikasi yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz natijalari o'laroq sheva materiallarini quyidagi lingvistik belgilariga ko'ra tasnif qildik:

1. Marosimlar bilan bog'liq shevaga oid so'zlar:

Pärčäburān (*parchaburon*) - fotiha to'yida kelin tarafga kuyov tarafdan olib kelinadigan ro'molcha va shirinliklar solingan xaltacha.

Pädärāši (*padaroshi*) - (ikki qismdan iborat: padar+osh. Padar - fors-tojikchada *ota* ma'nosini anglatadi; osh esa asosan palov ma'nosida qo'llaniladi) kelin taraf rozilik bildirgandan keyin kelinning otasining uyida saharda osh berilishi marosimini anglatadi. Fotiha to'yidan oldin bo'ladigan marosim.

Žävābberdi (*javob berdi*) – sovg'ilarga rozilik berilib, non sindirilish marosimi.

Bičān (*bichon*) - nikoh to'yi oldidan kelin kiyimlarini, chimildiq narsalarini tikish uchun oq matoni yoshi katta onaxon tomonidan qirqib berilishi. Matolarni bichishni boshlab beradigan marosim.

Räxzānān (*raxzanon*) - (rax va zanon; forscha raxt – ko'rpa-ko'rpachalarning ustma-ust terilgani; zanon – urmoq, termiq) to'yda ko'rpa-ko'rpachalarning ustma-ust terilishi bilan bog'liq marosim.

Čällāndi (*challandi*) – yangi kelinni chillasi chiqqandan keyin avval kelinning ota-onasi so'ng kuyovning qarindoshlari chaqirib, yangi kelin-kuyovga hurmat-izzat ko'rsatib yaqinlarga beriladigan ziyofat.

Beškečü (*bashkecha*) – chaqaloq tug'ilgandan keyin 1 haftaning ichida beriladigan ziyofat.

Gävrbāndān (*gavrabandon*) – (fors-tojikchada gavora – beshik, bandon – bog'lash degani, ya'ni *bashikka belash*) tug'ilgan chaqaloqni beshikka belab, unga sovg'a-salom olib kelinib o'tkaziladigan marosim, beshik to'yi.

Čillägürzün (*chillagurzun*) - (chilla-qirq kunni, gurzun – fors-tojikchada qochirmoqni anglatadi) chillani chiqarib chaqaloqni mehmonga olib borishni anglatadigan marosim.

Sälläbāndān (*sallabandon*) – (fors-tojikchada salla – bosh kiyimi, bandon – bog'lash) qizning ayol bo'lgani munosabati bilan to'ydan keyin yoki farzandli bo'lganidan keyin o'tkaziladigan marosim. Marosimda kelinni onasi tomonidan kelinni boshiga "salla" bog'lanadi.

Läčäk (*lachak*) – sallabandon marosimida kelinni boshiga kiydiriladigan bosh kiyimi.

Äšbijān (*oshbiyon*) – (*osh* va *bibiyan* (bibilar) kabi ikki qismdan tashkil topgan) Bibi Seshanba deb ataladigan marosim.

2. Taom nomlari bilan bog'liq sheva so'zlari:

Gipō (*gipo*) – adabiy tildagi xasipning sheva varianti.

Qäjiš (*qayish*) – xamirdan tayyorlanadigan taom turi (shilpildoq).

Čälmä (*chalma*) – qovoqni qirg'ichdan o'tkazib piyoz, yog', un qo'shib qorilib tandirga yopiladigan non turi.

Kädibäräk (*kadibarak*) – qovoqdan tayyorlanadigan chuchvara turi.

Čäkkä (*chakka*) – adabiy tildagi suzmaning shevada atalishi.

Čäkkäli qäjiš (*chakkali qayish*) – qayish (shilpildoq)ning ustiga suzma va yog' solinib iste'mol qilinadigan taom turi.

Qijmäli qäjiš (*qiymali qayish*) – beshbarmoqning ustiga alohida pishirilgan sho'rva solinadigan quyuq taom turi.

Sämbüsä (*sambusa*) – ichiga go'sht solib yog'ga qovuriladigan bo'g'irsoq.

Isčā (*ischa*) – bo‘g‘irsoqning sheva varianti.

Šōrbā (*sho‘rbo*) – adabiy tildagi sho‘rva.

Birinžāwā (*birinjova*) – birinj – guruch va ob – suvdan tayyorlanadigan suyuq taom.

Pilmin (*pilmin*) – adabiy tildagi chuchvara.

Pällā (*palla*) – tug‘gan sigirning birinchi sutiga yog‘ va boshqa sigirning suti qo‘shib qaynatilib olinadigan mahsulot – taom turi.

Dälāmā (*dalama*) – tug‘gan sigirning birinchi sutidan olinadigan qaymoq.

Kābāb (*kabob*) – kartoshka va go‘shning qovurib, so‘ngra dimlab pishiriladigan taom turi.

Jānbāšbičāk (*yonboshbichak*) – qovoq solinib tandirga yopiladigan yarim oy shaklidagi somsaning turi.

Širbrinž (*shirbrinj*) – (fors-tojikcha: shir – sut; birinch – guruch) – sut va guruchdan tayyorlanadigan quyuq taom.

3. Hayvon, hasharot nomlarining sheva variantlari:

Ināk (*inak*) – sigir.

Gösülā (*go‘sala*) – sigirning bolasi, buzoq.

Xālpīš (*xolpish*) – tipratikan.

Kārgāz (*kargaz*) – kaltakesak.

Mörčā (*mo‘rcha*) – chumoli.

Ālāšāqšāq (*alashaqshaq*) – zag‘izg‘on.

Bārūčā (*baracha*) – qo‘yning bolasi, qo‘zichoq.

Āri (*ori*) – ari.

Ešāgāri (*eshagori*) – rangi olovrang, boshqa ari turlariga nisbatan ancha yirik ari. Arining bir turi.

Žinžākāri (*jinjakori*) – kichkina, rangi sariq ari turi.

Sārgösülā (*sargo‘sala*) – buzoqbosh

Pīšāk (*pishak*) – mushuk

Tārtānāk (*tortanak*) – o‘rgimchak

4. Qarindoshlikni bildiruvchi dialektal so‘zlar:

Tōtā (*to‘ta*) – xo‘ja nasabiga mansub oilalarda *buvi* ma‘nosida shu so‘z ishlatiladi.

Bāvāmüllā (*bovomullo*) – qaynota keksaroq bo‘lsa, kelin qaynotasini shunday chaqiradi.

Bibi (*bibi*) – buvi.

Nānā (*nana*) – ona.

Āpāmüllā (*apamullo*) – erning opasi, qayniopa.

Āmākmüllā (*amakmullo*) – erning akasi, qaynaka.

Jānpāšā (*yanposho*) – kelinoyi.

5. Meva, sabzavot, o‘simliklarning shevada o‘ziga xos nomlanishi:

Kādi (*kadi*) – qovoq.

Zāmmičā (*zommicha*) – handalak.

Hāzārsipān (*hazorsipan*) – isiriq.

Lōblā (*lo‘blo*) – loviya.

Qārāli (*qaroli*) – olxo‘ri.

Zārdāli (*zardoli*) – o‘rik.

Yōlin (*g‘o‘lin*) – o‘rikning quritilgani, turshak.

Žavpāzāk (*javpazak*) – javzo oyida pishadigan olma navi.

Nārgāz (*nargaz*) – sabzining faqat osh uchun to‘g‘ralgani.

6. Uy-ro'zg'or buyumi nomlari:

Xämür lügän (*xamir lagan*) – faqat xamir uchun mo'ljallangan idish.

Sixäk (*sihak*) – qirg'ich.

Žöräb (*jo'rob*) – supurgi.

Čärgärdän (*chorgardon*) – cho'mich.

Öqläv ševän (*o'qlov shevan*) – xamir yoyish uchun ishlatiladigan uy-ro'zg'or buyumi.

7. Kiyim nomlari:

Källäpöš (*kallapo'sh*) – do'ppi.

Bijinčä (*biyinchä*) – (dastlab *beyengcha* bo'lgan) nimcha.

Žiläb (*jilob*) – paypoq.

Ičäkčä (*ichakcha*) – ichdan kiyiladigan nimcha.

Ropäkčä (*ro'pokcha*) – belbog'.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Vobkent shevasi Buxoro viloyati qarluq shevalari orasida o'ziga xos leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Hudud shevasi o'zbek tilining qarluq lahjasiga mansub bo'lib, tojik tilining kuchli ta'sirida bo'lganligiga guvoh bo'ldik.

Nazarimizda, tuman dialektal leksikasini o'rganish, ularni ma'noviy guruhlariga ajratish va izohlash muhim ahamiyatga ega. Shubhasiz, ular o'zbek tilining dialektalogik lug'atini yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, Navro'z, 2016. B. 175.
2. Mirzayev M. O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari: filologiya fanlari doktori diss. – Toshkent, 1965.
3. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. - Toshkent, O'qituvchi, 1978.
4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. -Toshkent, Fan, 1962.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik.1-tom. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
6. Xidiraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi. Filol.fan.bo'yicha fals.d-ri (PhD) ...diss. avtoref. – Toshkent, 2023. – B. 54.

MAQOLLARDA ARXAİK VOSITALAR ORQALI KONNOTATSIYANING IFODALANISHI EXPRESSION OF CONNOTATION THROUGH ARCHAIC MEANS IN ARTICLES

Muxammedova Sumbul,
Urganch davlat universiteti

Annotation. This article discusses the occurrence of the phenomenon of connotation in Uzbek folk proverbs on the basis of archaic units.

Key words: connotation, arzaism, proverb, moni, buromad, kift

Folklor manbalarida uchraydigan noyob lingvistik faktlarni, leksik va grammatik elementlarning leksik-semantik, etimologik funksional jihatlarini ochib berish, ularni hozirgi adabiy

tilimiz taraqqiyotida tutgan oʻrmini va qoʻshayotgan hissasini aniqlash bugungi tilshunosligimiz uchun dolzarb masalalardan hisoblanadi. Chunki, ijodkor xalqimiz tomonidan yaratilgan manbalar tilini oʻrganish, tilimiz rivojlanishi qonuniyatlarini belgilash, tarixiylik jihatdan oʻzbek tili va shevalarining oʻzaro munosabatlarini koʻrsatib berishga xizmat qiladi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ham mazkur masalaning yuqori ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutib, tilimizning xalqaro mavqeyini oshirish borasidagi muhim vazifalarni tilga olganida shunday degan edi: "...Oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyatlari: shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bogʻliq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, shu sohada ilmiy kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmogʻimiz zarur. Bu ishlar uchun moliyaviy resurslar va mablagʻlarni aslo ayamasligimiz kerak" [Мирзиёев 2019: 4].

Til xuddi jonli organizm kabi yashaydi, taraqqiy qiladi, rivojlanadi va agar unga turli taʼsirlar boʻlaversa, cheklovlar qoʻyilsa, oʻrganilmasa, sayqallanib turmasa isteʼmoldan chiqadi va oʻlik tilga aylanadi. Jamiyatda boʻlib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va maʼrifiy sohadagi islohotlar tilning lugʻat boyligida yangi-yangi soʻz va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda soʻz-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi [Jamolxonov 2005:204]. Mazkur jarayon natijasida tilda neologizm, arxaizm va istorizmlarning vujudga kelishiga sabab boʻladi.

Ushbu izlanish uchun, oʻzbek xalq maqollarida uchraydigan **moʻndi, buromad, kift** kabi leksik birliklarni tahlil qilishni maqsad qildik. Oʻzbek xalq maqollaridan olingan yuqoridagi arxaik leksemalarning tarixiy-etimologik jihatlariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ularning muayyan qismi tilimizga oʻzga tillardan oʻzlashgan soʻzlar boʻlib chiqadi. Ana shunday elementlar ishitiort etgan maqollarga yuzlanamiz:

moʻndi [Madvaliyev.669] – *Boʻzchi belboqqa yolchimas, Kulol moʻndiga*. Ushbu maqoldagi *moʻndi* soʻzi asl denotativ maʼnosida "koʻza" semasini ifodalashga moslashgan. Biroq, mazkur lekasemaga keltirilgan maqol matnida uslubiy jihatdan qoʻshimcha konnotativ maʼnolarni ifodalash funksiyasi ham yuklanganini sezish qiyin emas, albatta. Yaʼni, boʻzchi oʻziga belbogʻ qilishga, kulol esa oʻzi uchun koʻza yasashga vaqti boʻlmaydi, ular nuqul boshqalarga yordam beradi. Birovalarga foydasi tegib yuradigan baʼzi odamlarning, koʻpincha oʻzining shaxsiy ishlari orqada qolib ketadi. Ushbu maqol shunday odamlarga nisbatan ishlatilgan. Mazkur oʻrinda gap *moʻndi* arxaik elementi haqida emas, yaxshi insonlarning oʻz tashvishlari va yumushlarini bir chitga surib, oʻzgalarning xuddi shunday yumushini osonlashtirishga yordam berishi haqida ketmoqdaki, bunday xususiyat, odatda, oʻzbek millatiga mansub kishilarda kuzatiladi.

Buromad [Madvaliyev.381] – *(Daromadga qarab buromad)*. Mazkur maqola tarkibida qoʻllanilgan *buromad* soʻzi ham aslan denotativ sifaidagi semasi bilan "chiqim", "sarf-xarajat" maʼnosida boʻlsa, maqoldan anglashiladigan umumiy maʼnoga koʻra kirimingga qarab chiqim qil, oʻz holingga yarasha ish koʻr. Kirimingning mazasi boʻlmasa-yu, chiqimni katta-katta qilib yuborsang, keyin oʻzingga qiyin boʻladi, degan maʼnoda iqtisod va tejamkorlik yuzasidan berildigan maslahat maʼnosida qoʻllanilgan.

Mazkur maqolga ham uslubiy jihatdan qoʻshimcha konnotatsiya vazifasi yuklangan boʻlib, unda oʻz holingga yarashadigan ish qil. Bu oʻrinda albatta aromad, moliyaviy ahvol maʼnosi yetakchi oʻringa qoʻyilgan boʻlishi birinchi navbatda koʻzga tashlanadi. Shunday boʻlsa ham, maqolning umumiy maʼnosi juda keng qamrovli boʻlib, unda boshqa koʻrinishdagi inson holati va ahvoli ham nazarda tutilishi mumkin. Shu oʻrinda yana bir fakt iyytib oʻtish joyiz deb hisoblaymiz.

Gʻarb madaniyatida bunga qarshi qoʻyiluvchi gʻoyalar kuzatiladi. Masalan, slavyanlarda "tavakkal qilish olijanob ish" (yaʼni, риск благородное дело) kabi gʻoyaviy jihatdan oʻzbek milliy madaniyatiga unchalik ham mos kelmaydigan fikrlar ham mavjud. Oʻzbeklarda "*Yetti oʻlchab – bir kes*" yoki yuqorida keltirilgan "*Daromadga qarab – buromad*" kabi maqollarimiz mavjudki, bular gʻarb madaniyati bilan deyarli qarama-qarshi kelib qolgan tushuncha va gʻoyalarni anglatadi. Yaʼni,

bor budini bir ishga tikib tavakkal qilish qadimdan, ota-boblarimiz tomonidan ma'qul bo'lmagan ish sifatida aytib kelingan.

Keltirgan maqolimizdagi buromad so'zining qo'llanishi haqida birgina xulosa chiqarishimiz mumkin. ushbu maqoldagi barcha so'zlar arxaiklashmaganligiga faqat birgina "buromad" so'zi eskirgan ekanligiga e'tibor qilinsa, bu so'zning maqol tarkibiga kirishiga uning fonetik tarkibi, ya'ni "daromad" so'zi bilan qofiyadosh bo'lib chiqqani sabab bo'lgan deyish mumkin.

Kift [Madvaliyev.377] – *Onangni kiftingda tutsang, singlingni boshingda tut.* Ushbu maqolda qo'llanilgan **kift** so'zi haqida turli munozaralar ham kuzatiladi. Mazkur **kift** so'zi ham u bilan noto'g'ri ravishda almashtirilib qo'llaniladigan **kaft** so'zi ham etimologik jihatdan arabiy tillarga taalluqli leksemalar hisoblanadi. Buni o'sha so'zlar izohi keltirilgan o'zbek tilining izohli lug'ati hamda Sh.Rahmatullayev tomonidan nashrga tayyorlangan "O'zbek tilining etimologik lug'ati" [Рахматуллаев.202] ham tasdiqlab beradi. Ba'zilar bu so'zni arabiy tillarga aloqador bo'lgan **kaft** so'zi bilan almashtirib qo'llaydilar.

Mazkur leksemalarni o'zaro paronimlik hosil qiladi deb hisoblash to'g'ri bo'ladi va ularning tovush kompleksi bir-biriga juda yaqin bo'lgani uchun ham ularni biri ikkinchisining o'rnida qo'llanilish holatlari kuzatiladi. Har ikkala so'z ham aslan arabiy tillarga aloqador **kaff (un)** shaklidan olingan bo'lib, forsiy tillarga o'zak oxiridagi bitta "f" undoshi tushib qolgan holatda "**kaf**" tarzida o'zlashgan. Xuddi shu shakl o'zbek tiliga o'zlashganda uning oxiriga bitta "t" undoshi qo'shib ishlaydigan bo'lgan. Buning ham o'ziga xos sababi mavjud bo'lib, Sh.Rahmatullayevning keltirishicha: "yelka ma'nosini bildiruvchi arabcha **kift** so'zining **kaft** shakli sabab bo'lgan, ...**kaft** so'zi ham xuddi **kaf** so'zi kabi qo'lning bilak uchi bilan barmoqlar oralig'idagi yassi qismi ma'nosini anglatadi..." [Рахматуллаев.199].

Bizningcha, ushbu so'zlarning almashtirib qo'llanilishiga ham ularning bitta 'zakka aloqadorligi sabab bo'lgan. Semantik jihatdan esa, yuqorida keltirilgan maqolda yelka ma'nosidagi **kift** so'zi qo'llanishi lozim. Chunki, o'zbek mentalitetida singilni ulug'lash motivlari anchayin keng taraqqiy qilgan. O'zbek xalq maqollari izohlari bilan nashr etilgan "Hikmatnoma" kitobida yuqoridagi maqolga shundau izoh berildi. "...*Onangni kiftingda tutsang, singlingni boshingda tut.* "Hokimnikidan ham singlimniki zo'r" degan maqol ham bor. Bu maqolari bilan xalq singilni nihoyatda hurmat qilish zarurligini uqtiradi, "onangdan yuqori tut" deb mubolag'a qiladi..." [Шомаксудов, Шорахмедов, Ҳикматнома1990:302]. Demak, yuqoridagi maqolda agarchi onaggni yelkangda tutadigan bo'lsang, singlingni undan ham baland tut degan mazmun anglahiladi.

Keltirilgan maqoldagi **kift** so'zi ham o'z asl ma'nosidan ma'lum darajada siljigan bo'lib konnotatsiya hodisasining yuzaga kelganligini sezish qiyin emas. Bu o'rinda yelka, bosh leksemalari qay darajada hurmat qilish lozimligiga ishora qiluvchi uslubiy konnotasiyaning aynan o'zi deb hisoblashga barcha asoslar yetarli deb o'ylaymiz. Bu kabi maqollar tarkibidagi konnotativ funksiya bajaruvchi, shu bilan birga, arxaiklashgan leksemalarning til qatlamlariga e'tibor qilinsa, ularning aksariyati o'zlashgan qatlamga xos birliklar ekanligi ma'lum bo'ladi. Jumladan, karvon, buromad, **kift** va boshqa ko'plagan arxaik birliklar arab-fors leksik qatlamiga mansub hisoblandi.

O'zbek xalq maqollarida uchraydigan arxaik leksemalarning katta foizi arab yoki fors tillariga taalluqli bo'lishiga sabab, mazkur tillarga oid birliklar tariximizning oldingi davrlariga xos lisoniy koloritni yuzaga keltirish funksiyasiga xoslanishidir. Maqolar aksariyat hollarda axloqiy, tarbiyaviy xarakterga asoslangani uchun, undagi so'zlkarning ta'sirli bo'lishi ko'proq o'tmishga, ota-bobolar o'gitlariga yaqinlashtirish uchun tarixiy va eskirgan so'zlar maqolar matnididan chiqarib tashlanmaydi. Zamonlar osha ham qadimiyligi bo'rtib turishi uchun, bu so'zlar avvalgi zamonlardan buyon aytilib, amal qilinib kelinayotganligini ifodalashga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek xalq maqollari nafaol tarzda bo'lsa ham hozirda qo'llanilib turgan arxaik birliklarni o'zida saqlab kelayotgan muhim manbalardan hisoblanadi.

Maqollar matnlarida uchraydigan arxaik elementlarni to‘plash, turli lisoniy-konnotativ jihatlarini aniqlash zamonaviy tilshunosligimiz uchun muhim ma’lumotlarni taqdim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. – <https://uza.uz/uz.21-10-2019>
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.204.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 2-жилд. – Тошкент: Университет, 2003. – Б.199-202.
4. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 1990. – Б.302.
5. О‘zbek tilining izohli lug‘ati. B harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.381.
6. О‘zbek tilining izohli lug‘ati. K harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.377.
7. О‘zbek tilining izohli lug‘ati. M harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.669.

YAKKABOG‘ SHEVASIDA ESKI TURKIY TIL LEKSIKASINING TAKOMILI

DEVELOPMENT OF OLD TURKISH LANGUAGE LEXICON IN YAKKABOG LANGUAGE

Toshtemirova Gavhar,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistri

Annotation. *Language is the heart of the nation, its past, present and future. In this respect, the mother tongue of each nation contains its priceless treasure, a large number of words. This shows the necessity of identifying the ancient roots of these dialects, analyzing their sources and stages of evolution, as well as scientific research of the place and importance of these words in linguistics. In this article, the root of the Yakkabog dialect, that is, the specific words of Mahmud Kashgari, presented in the work "Devonu lugotit turk", is studied.*

Key words: *Turkish vocabulary, dialect, lexicon, dialect, dialectal words, meaning change.*

Kirish. O‘zbek ma’rifatparvarlarining sa’y-harakatlari bilan XX asrning boshlarida shakllangan hozirgi o‘zbek adabiy tili bugun istiqlol sharofati bilan to‘lishib, go‘zallashib, butun borlig‘i bilan ko‘z oldimizda namoyon bo‘lmoqda. Hozirda u dunyodagi boshqa tillar kabi, ilm-fan, texnika, badiiy adabiyot, rasmiy qog‘ozlar tili sifatida tobora rivojlanib bormoqda.

Internet ma’lumotlariga ko‘ra, bugungi kunda dunyoda 7000 dan ortiq til bo‘lib, ularning so‘z boyligi, leksik-grammatik qurilishi, uslubiy imkoniyatlari darajasi bir xilda emas. Bu borada o‘zbek tili o‘zining boyligi bilan ajralib turadi. Bu tilda Mahmud Qoshg‘ariy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Nodira, Ogahiy kabi olimlar barakali ijod qilgan bo‘lishsa, Muqimiy, Furqat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriylar uni yangi pog‘onalarga olib chiqishdi. [Sultonova 2019: 3].

Til millatning qalbi, uning o‘tmishi, buguni va kelajagi sanaladi. Shuning uchun har bir millatning ona tilisida uning bebaho xazinasini, juda ko‘plab so‘zlar saqlanadi. Bu so‘zlarni asrlar davomida xalq yaratadi, unga sayqal beradi, asrab-avaylaydi va avloddan-avlodga meros qoldiradi.

Shu jihatdan hoziri shevalarni bizdan oldingi ajdodlarimiz qay ma'noda qo'llaganligini bilish dolzarb ahamiyatga ega. Shu bilan birga, Respublikamizning turli xududlaridagi shevalar ham tobora yangi o'zbek adabiy tilining rivojlanish jarayonlariga o'zaro ta'sir qilib, kengayib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. "Devonu lug'otit turk" 1914 - yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan. Bu asar qo'lyozmasini ko'chirgan kotib Muhammad bin Abu Bakr Damashqiyning yozishicha, u nusxani Mahmud Qoshg'ariyning o'z dastxatidan olgan. "Devonu lug'otit turk" 1915-1917 yillarda uch tomdan iborat qilib, Istanbulda nashr etiladi. O'zbekistonda Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va uning «Devonu lug'otit turk» asarini o'rganish 1930-yillardan boshlanadi. O'zbek olimlaridan, xususan, filologiya fanlar doktori Solih Mutallibov o'zining butun kuch-g'ayratini Qoshg'ariyshunoslikka bag'ishlab, "Devonu lug'otit turk" haqida juda ko'p ilmiy ishlar, monografiyalar yaratdi. Olim Solih Mutallibov "Devon" tarjimasini ustida samarali ishlab, 1960—1963 yillar davomida uch tomli qilib o'zbek tilida nashr ettirdi. Devon uch qismdan iborat bo'lib, har bir kitob alohida izoh va havolalar bilan ta'minlanadi. Kitobda uchraydigan ayrim so'z va tushunchalarga o'z o'rnida izoh berib o'tiladi [Sultonova 2019: 4].

Ushbu maqolada Yakkabog' shevasining tub negizi, ya'ni Mahmud Qoshg'ariyning – "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan shevaga xos so'zlari tadqiq etiladi.

Tadqiqot natijalari. Bugungi kunda iste'molda bo'lgan shevaga xos so'zlar qomusiy olim Mahmud Qoshg'ariy (XI asr) davrida qanday nomlangan va hozirga qadar qay tarzda yetib kelganligini muhokama qilib, o'xshash va tafovutlar haqidagi ma'lumotlarga ega bo'ldik [Devonu lug'otit turk 2017: 842].

Quyida Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanining Terak, Guliston, Chag'atoy va shu atrofdagi qishloqlarida yashovchi aholi shevasining "Devonu lugotit turk" asarida aks etishi va ma'no-mazmuni tahlil qilindi:

O'r ~ or – kaftan yoki kamzulning qo'ltiq osti qismi. Bu so'z keksa avlod vakillari tomonidan ko'p qo'llaniladi, yoshlarda esa qo'ltiq so'zi ishlatiladi. Bundan tashqari "o'r" so'zi "o'ra" "chuqur" "chox" kabi ma'nolarda ham qo'llaniladi [DLT 2017: 32].

Esh ~ es – jini bor odam. "Falonchini kampirning eshi bor, u bilan chappanati gaplashma"- ya'ni "Falonchi kampirning jinni bor, u bilan qo'pol muomalada bo'lma" deyilmoqda [DLT 2017: 33].

El ~ el – viloyat. Surxon elidan kelin keldi. Bu yerdagi "elidan" so'zi "viloyatdan" degan ma'noda kelgan.

Yan ~ jän – bo'z eni. Matoning eni tushiniladi. Chitning yani yaxshima, ulov tushib qomayma? Bu yerda ko'pincha sotuvchi va xaridor o'rtasidagi odatiy muloqot ya'ni matoning sifatini so'rab olmoqda.

Nang ~ näñ – toza narsa. "Ovqat suzamiz nang kasa obke(äpke)", ya'ni, kosaning yuvilgan, tozaligi haqidagi gap [DLT 2017: 39].

Adaq ~ adaq – oyoq, "Adaq" so'zi nafaqat "oyoq" ma'nosida balki, biror narsaning pastki qismi tushiniladi.

Ushaq ~ uşaq – kichik, mayda narsa, (hozirgi kunda nonning uvog'ini ushoq deyiladi)

Ushaq o'g'lan ~ uşaq oylan – mayda bola

Ushaq o'tun ~ uşaq otun – mayda o'tin. Hozirda ma'no toraygan [DLT 2017: 40].

Iruk ~ iruk – shaftoli, o'rik, olxo'rining umumiy nomi. Ularning quyidagi turlari bor: Tuluk iruk – shaftoli, Sarig' iruk – o'rik, Qara iruk – olxo'ri [DLT 2017: 41].

Ucha ~ üčä – orqa. "Endi ayaqqa turgan bala yiqilib uchasi ezildi" – "Endi yurishni o'rgangan bola yiqilganda bel qismi lat yedi" ma'nosida kelmoqda [DLT 2017: 48].

Aqiy ~ aqij – saxiy. Usta Sheramat aqiy boylardan edi [DLT 2017: 49].

Armut ~ armut – nashvati, olmurut. Adabiy ma'nosi "nok" [DLT 2017: 51].

Ersak ~ **ersäk** – buzuq va adashgan xotin. Maqolda shunday kelgan: “Ersak erka tegmas” (ma’nosi: “erkakka rag‘batli, er uchun shoshilgan xotin erga yalchimaydi. Shoshma – shoshar kishi uyiga yetolmaydi”, chunki shoshilish natijasida bu ishda kutilgan sharoitlarni hisobga olmaydi, shuningdek shoshilgan erkak ham uyiga yetolmaydi, chunki shoshilinch bilan otini halokatga yetkazadi, o‘kinib qoladi) [DLT 2017:54].

Yashkak ~ **jäškäk** – eshkak. Ikki tilning birida eshyak deyiladi. Bunda Ya harfi takrorlangan harflarning biri o‘rniga almashgan [DLT 2017: 57].

Ayriq ~ **ajriq**– ajriq, yumshoq o‘t. Turklar adriq deyishadi [DLT 2017: 58]

Ayding ~ **äjdiñ** – oydin, oy yorug‘ligi, to‘lin oy. [DLT 2017: 59]

Umgan ~ **ümgän** – garden tomiri. “Senikiga bolamni ko‘tarib kegunimcha umganim uzildi” [DLT 2017: 61]

Ulag ~ **ulay** – yamoq, to‘n yamog‘i. “Ko‘rpani ulag‘i ada bo‘pti” – ya‘ni “ko‘rpaning yamog‘i yirtilganligiga ishora qilinmoqda” [DLT 2017:62].

Iring ~ **irin**– yiring. “Yarang iringlabdi” - bu yerda yara yiringlaganini bilishimiz mumkin [DLT 2017:67].

Etaklik ~ **etäklük**– biror kiyimning etakli ekanini anglatish uchu ishlatiladi. Bu so‘zni ekin maydonining quyi qismini anglatish uchun ham ishlatish mumkin [DLT 2017:75].

Eshilgan ~ **ešilgän** – cho‘ziladigan yigiriladigan ip [DLT 2017:82]

Uydi ~ **üjdi** – bosdi, ol unug‘ uydi. Ma’nosi: u un va boshqa narsalarni bosdi, yig‘di. Sutni qatiqqa aylantirish jarayonida ham shu so‘z qo‘llaniladi [DLT 2017: 85]

Ungdi ~ **uñdi** – o‘zgardi, rangi aynidi. “Quyoshda qolgan choponning rangi ungdi” – rangi o‘chganini bildirmoqda.

Ungar ~ **uñar** – o‘ngmoq, rangi ketib qolgan kiyim yoki mato

Alardi ~ **alardi** – “aning ko‘zi alardi”. Ma’nosi: uning ko‘zi olaydi, bo‘zardi [DLT 2017: 85]

Utushdi ~ **utuşdi** – yutishdi, “ol aning birla yarmaq utishdi”. Ma’nosi: u uning bilan qimor o‘ynab pul yutishdi [DLT 2017: 86]

Qurum ~ **qurum** – qoya, qoyatoshlar [DLT 2017:160]

Chig‘ri ~ **čiryri** – tegirmon parragi, suv chiqaradigan chig‘irliq parragi, ipak va ip o‘raydigan charx, umuman har qanday g‘altakka ham shu so‘z qo‘llanadi [DLT 2017: 168]

Bichma ~ **bičmä**– yorinchg‘a o‘rilgan beda, o‘rilgan yung‘ichqa [DLT 2017: 172]

Tapchan ~ **Gtäpčän** – stol shaklidagi uch oyoqli uskuna. Qo‘l yetmagan baland joyda qolgan uzumlar unga chiqib uziladi [DLT 2017:174]

Xulosa. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumani shevasiga xos bo‘lgan ba’zi so‘zlarni Devonu lugotit turk asarida aks etishini va ma’no-mazmunini tahlil qilish, uning takomilini ko‘rib chiqish mumkin bo‘ldi. Bu esa mazkur shevalarning qadimiy ildizlarini aniqlash, ularning manbalari va evolyutsiyasi bosqichlarini tahlil qilish, shuningdek, bu so‘zlarning tilshunoslikdagi tutgan o‘rni va ahamiyatini ilmiy tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sodiqov Q. “Devonu lug‘otit turk” G‘.G‘ulom nomidagi nashriyoti-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2017. 842-b
2. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. –Тошкент: Фан, 1969
3. Кудратов, Т. Ўзбек тилининг оралик шевалари (Шахрисабз, Яккабоғ, Чироқчи ва Қамаш районларидаги оралик шевалар материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. Тошкент, 1968.
4. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI (Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning I, II, III bosqich talabajari uchun darslik) Toshkent - «ILM ZIYO» - 2013

5. Sultonova Zilola Musoxon qizining "Devonu lug'otit turk"dagi narsa-buyum otlari" mavzusida yozgan "BMI", Toshkent – 2019.

YAKKABOG' TUMANI G'URJOB QISHLOG'I SHEVASIDAGI BA'ZI SO'ZLAR XUSUSIDA

ABOUT SOME WORDS IN THE DIALECT OF GURJOB VILLAGE, YAKKABOG DISTRICT

Jumashov Davlatyor,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi

Saidova Hilola, talaba

Anotation. *In this article, a number of words specific to the dialect of Gurjab village, Yakkabog distict, Kashkadarya region, are presented and analyzed. The main goal is to study the dialectal lexemes of one village dialect on the basis of the dialectal texts recorder from the speech of the representatives of the dialect, and in practice to study them in depth on the basis of the formation of " Bir sheva lug'ati ", to to enrich the Uzbek language, dialectal lexicographic works, the dictionary of the dialect Dialectal materials for compilation, as well as the basis for creating dictionary articles for the formation of dialect vocabulary. This article*

Key words: *Upper Kashkadarya Uzbek dialects. A trench is a shelf. Kiyak is an apron. Jeyak is the beginning of the need. Uviz is milk. Tov is a mountain. Descend - descend. Beetroot - beetroot. Huh? - why?*

1971-yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati" [Жўпаев 1966:25]dan keyin ham dialektal lug'atlar tayyorlanib, nashr etilgan. Biroq bularda har kim o'zi bilganlarini qayd etishib, shakllangan maxsus dialektal leksikografik tamoyillarga jiddiy amal qilinmagan, ya'ni ularga nomigagina amal qilish holatlari seziladi. Mana shularni e'tiborga olgan holda biz shevamizga xos dialektal materiallar asosida quyidagi maqolamizni tayyorladik. Ushbu maqolada Qashadaryo viloyatining Yakkabog' tumani G'urjob qishlog'i shevasidagi adabiy tilda uchramaydigan leksemalarni leksik, etimologik, morfologik, fonetik va qiyosiy jihatdan tahlil qilishga harakat qildik. Maqolada keltirilgan dialektal so'zlarni o'quvchiga tushunarli va tartibli bo'lishi uchun ma'lum bir guruhlariga bo'lib chiqishni lozim topdik.

Bilamizki, sheva materiallari adabiy tilimizni fonetik, leksik va grammatik jihatlardan boyituvchi asosiy boyish manbai sanaladi. Biz o'rgangan sheva Yuqori Qashqadaryo o'zbek xalq shevalaridan biri Yakkabog' tumanidagi G'urjob shevasiga oiddir. Bu shevaning nomi ancha vaqt G'urjob deyilgan, lekin bugungi kunda uni Qo'shchinor deb atashadi. Biz dialektal materiallarimizni keksa otaxonu onaxonlardan yig'g'qanimiz uchun qishloq nomini avvalgi nomicha saqlashni o'rinli bilamiz.

Mazkur shevani B.Jo'rayev XX asrning 60-70-yillarida "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" nomi bilan o'rgangan[Жўпаев 1966].

Shu ta'kidlash kerakki, B.Jo'rayev Shahrisabz shevasini o'rganganida unga chegaradosh bizning qishloq shevasidan ham materiallarini to'plagan. Ayni vaqtda har bir qishloq, mahalla hajm va aholining ko'pligi jihatidan bitta sheva sanalishi bor haqiqat, chunki ularda XX asrning 70-80-yillaridagiday besh olti xo'jalik yashamaydi, balki hozirgi kunda yuz va minglab xo'jalik vakillari yashaydi. Shuning uchun tumanlarda esa bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi mavjud

bo'ladi. Lahjalar esa tumandan-da kattaroq hududni qamrab olgan bir-biriga yaqin va o'zaro bir-birini to'ldiradigan shevalar yig'indisi. Yakkabog' tumanida, asosan, qipchoq lahjasi (j-lovchilar) vakillari, qisman qarluq lahjasi vakillari yashashadi, o'g'uz lahjasi vakillari yo'q hisobi.

Quyida G'urjob shevasining leksikasidan materiallar to'pladik va ularni leksik dialektal tahlil hamda talqin qilish asosida ushbu mo'jaz maqolamizni bir qancha dialektal so'zlarni keltirish, dialektal leksik tahlilni amalga oshirish bilan amalga oshirdik:

Qashqadaryo aholisining asosiy qismi qipchoq lahjasida, qolgan qisman qismi, ya'ni shahar hududiga oid qismi qarluq lahjasida so'zlashuvchilar hisoblanadi.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodidan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

a) kontrast juft unlilar [y-y, o-v, ы-и, а-»] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;

b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unlilaming diftonglashuvi

d) ийт, бийт kabi so'zlarda -ий diftongli birikmasining ishlatilishi;

e) qisqa-cho'ziq unlilaming farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklarga bor);

f) so'z boshida й undoshining дж(dj) undoshiga o'tishi, ya'ni й – lashish emas, balki дж (dj) lashish holatining mavjudligi

g) g'>v o'tishi: tag' >tav, ag'ъz>avъz;

h) g'> й, g'>й o'tishi: йъg'ъn>джъйъп, tegdъ>тъйдъ, съgъ>съйъ;

i) unlilar o'rtasida p,k,q undoshlarining jaranglilashishi: qar>qabi, ek>egъn, chiq>chbg'ъp;

j) so'z oxirida k, q undoshlarining tushib qolishi: sarъq>sarъ, къchъk>къchъ;

k) so'z boshida h undoshining ortishi: айvan>хайvan.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra dj-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa a-lashgan, ya'ni a unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, ata, bala||ad. orf. ota, bola). Biroq qipchoq shevalari orasida D-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy a unlisi э unlisiga o'tgan (a>D - Dta, bDla va boshqalar).

1. Xandakcha - tokcha

Buvangni chopqisi XANDAKCHAni ustiga turipti.

2. Kiyak - fartuk

Gazxonadagi mix ilgakka KIYAKim turipti, bor op ke.

3. Jeyak - lozimni boshi

Ayam tikuvchiga boruvdi, JEYAGi qopti hali tikilmaganidan.

4. Uviz - sut

Siyir hali to'liq sutka kirmapri, UVIZ beryapti hali.

5. Tov - tog'

Sinipdoshlaring bilan TOVga qachan chiqasilaring?

6. Enmoq - tushmoq

- Qishlog‘dan shaharga ENib kegincha ancha yo‘l bor.
7. Buzov - buzoq
BUZOV sigirdi emib qo‘yibdiku, nimaga qaramadilaring?
 8. Sovsani - siyohrang
Ayam SOVSANI gulli ko‘ylagini yaxshi ko‘ratta!
 9. Chakki - suzma
Balajonim, bor CHAKKIni sizdirib kegin.
 10. Piyova - makaron sho‘rva
Har kuni bir xil PIYOVA ichaykammizda.
 11. Bashqacha - g‘alati
Toshkenni odamlari BASHQACHA bo‘latta.
 12. Shuvamoq - chaplamoq
Basharangni sakkiz qavat qip SHUVAamasang bo‘maydima?
 13. G‘ujala - aralash, chala
Hamma ishti G‘UJALA qip ketkansane, to‘liq qisang bo‘mayma?
 14. Ignacho‘p - to‘g‘nog‘ich
IGNACHO‘PING bo‘sa berib tur, ko‘ylagimga qistirib qo‘yay.
 15. Qo‘rmalcha – dastro‘mol
Balam, ko‘ylagimni kistasidan QO‘RIMALCHAmni op chiqib yuvip qo‘y.
 16. Xundi - odamovi
Ibrayim yoman XUNDI bachcha bo‘lli-da.
 17. Qarovut qizil - to‘q qizil
Ayam obergan QAROVUTQIZIL ko‘ylagimni yaxshi ko‘ramanda
 18. To‘taki - siyohrang
Bahorda hamma joyda TO‘TAKI rangdagi gullarga to‘lib ketadi
 19. Zaynavi - yashil
Barnolarni darvozasi ZAYNAVI
 20. Boratta - boradi-da
Ay, kerak bo‘sa BORATTA, elanaymi enni?!
 21. Aptova - obdasta
APTOVAga birammattayam suv to‘ldirib qo‘ymaysilar-e!
 22. Elanmoq - yalinmoq
Sen meni ELANtirma, bari bir senga pul bermayman
 23. Gittakkina - ozgina, kamgina
Avqatti GITTAKKINA tuzi kam bo‘pti-da.
 24. Pichchi - ozgina
PICHCHI sabr qisang, pishadi shu
 25. Savir qi - sabr qilmoq
SAVIR QIsang ettaga oberaychedi-ku
 26. Chichqon - sichqon
Chertakka CHICHQONLAR shunnay uy qurib tashlapti.
 27. Qismach - qozondagi kuyib-kuyib yig‘ilgan qoldiq.
Qozanni qara qannay qismach baylab ketipti, tozalasang bo‘laydi.
 28. Govkalla - boshi kata.
Anavi GOVKALLA bachchani ko‘rdingmi? O‘shada kecha sochingni tortib ketkan.
 29. Govaz - katta
Dadam op kegan sigir shunnay GOVAZ ekan, bir ichishda to‘rt paqir suv ichdi.
 30. Qo‘yan - quyon

- Ikki yil illay hamma QO‘YANlarimiz kasallikdan o‘lip ketdi.
31. Illay - avval
ILLAYlari meni bo‘yim kaltaligidan, turnikka ko‘p tortinaychiydim.
32. Kesav, ko‘sav- o‘choq, tandir kovlaydigan temir asbob.
Tandirdi KESAV bilan yaxshilab kavlasang, yaxshi yonadi.
33. Xalgishtak - arg‘imchoq
Uyalmaysamma, kap-katta bachcha XALGISHTAK uchib vaqtingni o‘tkazgani?
34. Kasatki - kaltakesak
Vay, men KASATKIdan qo‘rqaman! Devalga kasatki o‘rmlab ketyaptiyan
35. Qurvaqqa - qurbaqa
Bahordi kuniga havlini yoman QURVAQQA bosib ketaycheydi
36. Innama - indama
INNAMAY o‘tirsang birar joyingnga bir nassa bo‘ladima?
37. Tegimma - tegma
Heshnassaga TEGGIMMAY, jimgina avqatingni ye.
38. Tegishma - tegma
Av bachcha kerakli nassalaga TEGISHMAY o‘ttir dedim men sengnga.
39. Shukini - o‘sha kunda
SHUKINI akam Toshkengnga kep-ketti.
40. Yaxlamoq - sovumoq
Tezroq ke, balam, avqating YAXLAB qoladi.
41. Mo‘rcha - chumoli
Daraxitti tayidan shunnay MO‘RCHAlar uy qurib tashlapti.
42. Qumursqa - chumoli
Gazxonadaki shakarga QUMURSQA aralapti.
43. Go‘rgaydi - mayli edi
Hali apang borib janjal qip kemaysa GO‘RGAYDI.
44. Jiyirmoq - burushtirmoq
Yoqmagan hammaga bunnini JIYIRuradi.
45. Avriydi - og‘riydi
Qarilardi hamma joyi qaxshab AVRIYDI o‘ziyam.
46. Shuvkamoq - surtmoq
Kelin hooov kelin, bangnga qara yog‘di hamma joyiga SHUVKAb tayladi
47. Ang‘ib turmoq - poylab turmoq
Pishakim devaldi arqasidan ANG‘IB TURib chichqon tutadi.
48. Anqaymoq - angraymoq
ANQAYib qolgan Toshtemir, o‘ziga kellida, suppayib turuvirdi
49. Shanqaymoq - angraymoq
Hay, SHANQAYma, paqir to‘lib ketdi-ku?
50. Hayla - hov ana
HAYLA anaqqa oshxonani oldida turibdiku supirgi
51. Shatta – urishqoq
Ana Nappi yamonam SHATTA qizda
52. Chach – soch
CHACHingni jiyishtirib yursang bo‘mayma
53. Jiyishtirmoq – yig‘ishtirmoq
Uyni JIYISHTIRmaganim uchun ayam rosa urishdi
54. Xolta – xalta, qop

- Dadam bozordan bir XOLTA piyaz op kelli.
55. Chukri – Ravoch
Bahorda tovga borsak, bir xolta CHUKRI terib kelimiz
56. Hasarisvand – isiriq
Enam hamma uyga HASARISVAND tutatib chiqipti
57. Piyaz – piyoz
Bozorda PIYAZ shunnay oship ketipti, omay kelim.
58. Lavlovi – lavlagi
Ayam hovliga lavlovi ekti
59. Hiyy? – nimaga?
–bugun o‘qishga bormayman
–HIYY?
60. Hamishagi – doimgi
- Ustozimizning kayfiyati HAMISHAGIDAY

Ma’lum bo‘ladiki, shevalar tilning boyishi uchun qimmatli asos bo‘lib xizmat qiladi. Yuqorida keltirib o‘tilgan Qo‘shchinor mahallasi, G‘urjob qishlog‘iga oid so‘zlarni ham misol tariqasida ko‘rsatib o‘tishimiz maqsadga muvofiqdir.

Demak, yuqoridagi dialektal so‘zlarning izohli tahlilidan xulosa qilib aytganda, men G‘urjob qishloq shevasidan bir qancha misollarni dialektal leksika holatida keltirdi. Keltirilgan misollarning asosiy qismi adabiy tilga kirmagan, kirgan bo‘lsa ham o‘z ma’nosida emas, boshqa ma’noda qo‘llanadigan so‘zlardir. Boshqa qishloqlarning ham shevasini leksik jihatdan o‘rgansak, ona tilimiz bo‘lgan sheva so‘zlarini saqlab qolgan bo‘lamiz. Buning uchun esa ustozlarimizning ko‘rsatma va tavsiyalari bilan sheva so‘zlarini indivial va ommaviy tarzda yig‘ishga kirishishimiz lozim bo‘ladi.

Axborotchilar ro‘yxati

- 1.Asadullayeva Zilola tug‘ilgan joyi: Qashqadaryo viloyati, Yakkabog‘ shahri, 1977-yil.
- 2.Boymurodov To‘lqin tug‘ilgan joyi: Qashqadaryo viloyat, Yakkabog‘ tumani , G‘urjob qishlog‘i, 1972-yil.

Foydalanilayotgan adabiyotlar

- 1, Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. -Тошкент: Фан,1966. -Б.160-249.
- 2, Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1964.-202 с.
- 3, Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Тошкент,1963.
4. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. -Тошкент, Фан, 1990.
5. Ишаев А. Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон.37-42-бетлар.
6. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. - Денов, 1993.
7. Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари. Т., Фан, 1978.
8. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Тошкент, Мухаррир. 2011. 466 бет.
9. Enazarov T., Tilovova Z., Jumanazarov J. "Kollektivga xos to‘g‘ridan-to‘g‘ri miyaga hujum" texnologiyasini "O‘zbek dialektologiyasi" fanidan dars o‘tishda ishlatish.//Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish. -Toshkent, 2011.
10. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зомин сўзлиги. -Тошкент, 2008.

BOYSUN TUMAN ORALIQ SHEVALARI HAQIDA

ABOUT INTERMEDIATE LANGUAGES OF BOYSUN DISTRICT

Musulmonova Marjona,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Annotation: *In this article, the concepts of intermediate dialects, the reasons of their origin, as well as the intermediate dialect used in Boysun district of Surkhondaryo region are described.*

Key words: dialect, intermediate dialect, area.

Til insonning dunyo haqidagi bilimlarini shakllanishi va mavjudligining eng muhim usulidir. Faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirgan shaxs bilish natijalarini so'zda mustahkamlaydi. Lingvistik shaklda olingan ushbu bilimlarning yig'indisi dunyoning lingvistik tasviri deb ataladi [Maslova 2001: 203]. Inson dunyoni va o'zini ham umuminsoniy, ham milliy tarixiy tajriba mustahkamlanadi-gan til tufayli anglaydi. Keyin esa tilning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Tilning o'ziga xos xususiyati tufayli ona tilida so'zlashuvchilar ongida dunyoning ma'lum bir lingvistik manzarasi paydo bo'ladi. Sapir-Vorfning lingvistik nisbiylik gipotezasiga ko'ra, "Har bir xalq dunyoni o'z ona tili prizmasi orqali ko'radi, dunyoning lingvistik tasviridagi haqiqatni aks ettiradi"⁵.

O'zbek shevalari fonetik, morfologik, leksik xususiyatlar hamda areal jihatdan bir biridan farq qiladi. Ammo shunday sheva vakillari borki ular o'z nutqida ikki va undan ortiq sheva xususiyatlarini ham aks ettiradi. Bu holatda aralash (oraliq) sheva degan tushuncha yuzaga keladi. Oraliq sheva – ikki va undan ortiq lahja xususiyatlarini o'zida jamlagan ammo to'liq saqlamagan sheva. Oraliq shevalar termin sifatida T.Qudratovning "O'zbek tilning oraliq shevalari" nomli dissertatsiyasida keladi. Surxondaryo viloyati Boysun tumanida qarluq lahjasi va qipchoq lahjasida so'zlashuvchi sheva vakillari istiqomat qilib keladi. Shahar markazi (Poygaboshi, Mustaqillik, Gaza, Olmazor mahallalari) da yashovchi aholi esa hozirgi kunda o'z nutqida ikkita lahja xususiyatlarini ham qo'llab kelmoqda. Bu holat ularning shevasi aralash, oraliqda ekanligidan dalolat beradi. Buning sabablaridan biri chet hudud odamlarining shaharga ko'chib kelishi, savdo-sodiq ishlari, aholining har xil urug'lar bilan, har xil sheva vakillari bilan qarindoshlik munosabatini qurishi (qarluqning qipchoqqa qiz berishi yoki qipchoqning qarluqqa qiz berishi) kabi holatlar ikki lajaning uyg'unlashuviga olib keladi. Bu ikki lahjaning o'zaro bir-biriga ta'siri oqibatida kelib chiqqan bo'lib, o'z xususiyatlar bilan shu lahjalar orasida turadi, ularni shu tufayli va lingvistik xususiyatlarining xarakteri nuqtai nazaridan ikki yaxlit lahjaning birortasi tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunki mazkur shevalarda o'sha lahjaning birorta ham xususiyatlari to'la saqlanib qolmagan [Turdialiyev 2023].

O'zbek tili lahjalari chegarasida paydo bo'lgan oraliq shevalarini qaysi lahjalar o'zaro bir-biriga ta'sir etganligiga qarab, ikkiga bo'lish mumkin. Birinchisi, qarluq va o'g'uz lahjalarining qipchoq lahjasiga ta'siri natijasida paydo bo'lgan oraliq shevalar. Ikkinchisi, qarluq lahjasining o'g'uz lahjasiga ta'sir natijasida paydo bo'lgan shevalar. Qipchoq lahchasiga mansub shevalarning qarluq-chigil-uyg'ur va o'g'uz lahjasiga ta'sirida ayrim spetsifik xususiyatlarini yo'qotib, ular o'rnida shahr tip yoki o'g'uz shevalariga xos belgilar bilan boyishi respublikamiz hududida keng tarqalgan [Qudratov 1968: 17].

Boysun tumani shahar markazida yashovchi aholining nutqida qarluq va qipchoq lahjasining xususiyatlari aralashib ketganligini ko'rishimiz mumkin. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

⁵ <https://uz.healthy-food-near-me.com/what-is-interesting-about-the-sapir-whorf-linguistic-hypothesis/>

Qarluq lahjasining fonetik xususiyatlari:

1. Soʻzning har qanday boʻgʻinida old qator va orqa qator unlilar kela oladi: **aka ~ ākā** yaʼni singarmonizm qonuniga toʻliq amal qilmaydi.
2. Soʻz boshi va oxirida gʻ undoshi tushib qoladi va undan oldingi o unlisi choʻziq talaffuz etiladi: **ogʻzi ~ a:zi.**
3. **H** boʻgʻiz undoshi **x** chuqur til orqa undoshiga oʻtadi: **mohir~ māxir, tahlil~ taxlil.**
4. Chuqur til orqa **x** va **q** undoshlari bir biri oʻrnida qoʻllanilib keladi: **taxir~ tāqir, toʻqson~ töxsān.**
5. **L** undoshi bilan tugagan soʻzlarga **d** undoshli affiksi qoʻshilganda, progressive assimilatsiya yuz beradi: **kuldi~ külli, keldim~ kellim.**

Qipchoq lahjasining fonetik xususiyatlari:

1. Bu lahja toʻliq singarmonizmni saqlab qolgan: bor ekan- baraqan kabi.
2. Soʻz oʻrtasida va oxirida **γ, q, k** undoshlari **v** undoshiga oʻtadi: **ogʻiz~ avuz, bogʻ~ bav.**
3. **Q** undoshi **x** undoshiga oʻtadi: **vaqt~ vax, baliq~ balix.**
4. Soʻz oxirida **k, q** undoshlari tushib qoladi: **sariq ~ sari, qattiq ~ qattfi.**
5. Bu shevalarda koʻpgina soʻzlarda oʻrnida **a** ishlatiladi: orqa-arqa ovqat-avqāt.

Qarluq lahjasining morfologik xususiyatlari:

1. -ni affiksi ham qaratqich ham tushum kelishigini ifodalaydi: **kallapoʻshning rangi- källäpöšši ranī, belqarsning guli~ belqarsni güli.**
2. Joʻnalish kelishigi affiksi oʻrin-payt kelishigi maʼnosini ham ifodalaydi: **maktabdaman-mäktäbgämän, palda yurmoq- pälgä jurmāq.**
3. -di oʻtgan zamon affiksi -ti tarzda talaffuz etiladi: **chopishdi-čäpišti, kulişdi- külišti.**
4. Hozirgi zamon davom feʼli -āp affiksi bilan ifodalanadi: **ketyapman-ketäppän, qilyapman-qiläppän, kulyapdi- küläpti.**

Qipchoq lahjasining morfologik xususiyatlari:

1. Qaratqich va tushum affiksida **n** undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarda **d**, jarangsiz undoshlar bilan tugagan soʻzlarda **t** undoshlari bilan alamashadi: **gulni- güldi, ishni- išti.**
2. Joʻnalish kelishigining belgisiz qoʻllanilishi xarakterli: **oʻqishga ketgan- oqiş ketgan, bozorga ketgan-bāzār ketgän.**
3. Bilan koʻmakchisi -**man** tarzida sintetiklashadi: **oyogʻi bilan kirdi- ajayiman kirdi, kitobi bilan keldi- kitābimän keldi.**
4. Soʻroq yuklamasi -mi//-ma tarzida ishlatiladi: **qildingmi-qildinma, yoʻqma- yoxma.**

Xulosa qilib, surxon shevalari boʻyicha toʻplangan materiallar, hamda shaxsiy kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, bu territoriyada oʻzbek tilining qipchoq va qarluq lahjalariga qarashli vakillar ancha qadimdan yonma-yon yashab, doimiy ravishda (baʼzi joylarda juda intensiv va uzluksiz holda, ayrim yerlarda esa umumiy tarzda) oʻzaro munosabatda va muomalada boʻlib kelganlar. Bu vaziyatlar shevalarning bir-biriga qarab oʻzgarishini va moslashuvini yanada kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Маслова, В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. М., 2001.
3. Qudratov T. Oʻzbek tilining oraliq shevalari. – Toshkent: 1968.
4. Turdaliyev A. “Turkiy xalqlar filologiyasida fundamental tadqiqotlar va innovatsion taʼlim texnologiyalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari toʻplami. Nukus. 2022-yil 10-noyabr

“DIPLOMATIYA TILI” TUSHUNCHASI VA UNDAN FOYDALANISH KO‘NIKMASI

THE CONCEPT OF “LANGUAGE OF DIPLOMACY” AND THE SKILLS OF USING IT

*Turabov Ismoil Miravzal o‘g‘li
ToshDO‘TAU tadqiqotchisi*

Abstract: *In this article, we express our scientific views on issues such as diplomacy and its features, the language of diplomacy, diplomatic languages, the ability to use language in diplomacy, which are gaining relevance in the world.*

Keywords: *language of diplomacy, language, diplomacy, skill, international relations.*

Dunyoda til o‘rganish qadim davrlarda ham, o‘rta asrlarda ham nihoyatda dolzarblik kasb etib kelgan. Til o‘rganish esa har bir shaxsning oldiga qo‘ygan maqsadi bilan bog‘liq holda o‘amalga oshirilgan o‘rganuvchi o‘zining ehtiyojlarini qondirish maqsadida tilni tanlaydi, o‘zlashtiradi va foydalanadi. Aytishimiz mumkinki, bu til o‘rganishning individual tarzda amalga oshiradigan kishilarga ko‘proq tegishli bo‘lgan jihatlardir. Til o‘rganishning jamoaviy holatiga kelsak bu parametrlar til o‘rganuvchilar jamiyati hamda shu jamiyat bilan bog‘liq hoda yuzaga keladigan voqeliklarning qaytarzda kechishi bilan ham bog‘liqdir. Misol uchun aytadigan bo‘lsak, hozirda o‘zbek jamiyati uchun, O‘zbekiston va uning xalqi uchun zamonaviy globallashayotgan dunyo taraqqiyotidan ortda qolmaslik hamda u bilan hamohang taraqqiy etishi uchun bir nechta xalqaro tillarni bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Til o‘rganishning jamoaviy tarzda yuksalishi mamlakat hukumatiga ham bog‘liq. Aytish mumkinki, Respublikamizda tillarni o‘zlashtirishda jamoaviy immunitetni shakllantirish maqsadida bu jihatga davlat siyosati darajasida e‘tibor qaratilayotganligi ahamiyatga molik.

Hozirda dunyoda o‘zib, taraqqiy etib borayotgan sohalarining rivojlanish tillari mavjud desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu vazifani esa ko‘p hollarda xalqaro tillardan biri bajarayotganligini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Taraqqiy etib borayotgan sohalar deganda ilm-fan taraqqiyoti bilan, globallashuvning ilg‘or g‘oyalari bilan ahamiyati oshib borayotgan kompyuter texnologiyalari va suniy intellekt yo‘nalishlari, lagistika, turizm, mayishiy xizmatlar, savdo, virtual tijorat, diplomatiya va boshqa qator sohalarini nazarda tutishimiz lozim. Bu sohalarini mukammal egallash uchun bir nechta tilni bilish muhim.

Insonlar bilan kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yish va ularni to‘g‘ri tushunish uchun ko‘p tillardan foydalanish zarur. Jahonda keng tarqalgan naqlga ko‘ra, Harbiy soha vakillariga nemis; savdogarlarga yunon va arab; musiqachilarga italyancha; oshpazlarga xitoy; dengizchilar va muhandislarga ingliz; rassomlarga rus; do‘stlarga ispancha; dushmanlarga golland yoki venger; sevgini ifodalash uchun frantsuzcha; rafiqasini ko‘nlini olish uchun yapon v.b tillarini bilish muvofaqiyatga erishish garovi ekani takidlanadi.

Ushbu maqolada jahonda dolzarblik kasb etib borayotgan diplomatiya va uning xususiyatlari, diplomatiya tili, diplomatik tillar, diplomatiyada tildan foydalanish malakasi kabi masalalar yuzasidan ilmiy qarashlarimizni bildiramiz. Shuningdek, quyidagi savollarga javob izlanib mulohazalar bildiriladi: Diplomatlar bilan gaplashayotganda qaysi tildan foydalanish kerak? Nimalarga e'tibor qaratish muvofaqqiyatlilikni ta'minlaydi? Diplomatlar bir nechta tildan foydalanishlari shartmi? Aniqrog'i, (yosh) diplomat o'z kasbida muvaffaqiyat qozonish uchun qaysi tilni/tillarni o'rganishi kerak?

“Diplomatiyada til” atamasini, bir necha jihatlar bilan izohlash mumkin.

Birinchidan, til sifatida (“ona” tili yoki orttirilgan til), “bir millat, qabila yoki boshqa shunga o'xshash katta odamlar tomonidan ishlatiladigan” nutq; shu ma'noda aytishimiz mumkinki, masalan, 20-asrning birinchi yarmida fransuz tili asosan diplomatik til bo'lgan [Shamsimuhamedov, 2020:20-25].

Ikkinchidan, diplomatik kasbning nozik ehtiyojlarini ifoda etishning maxsus usuli sifatida; shu tarzda aytish mumkinki, masalan, falon mamlakat delegati berilgan mavzu haqida umuman diplomatik bo'lmagan tilda gapirdi. Shuningdek, bu atama ma'lum bir shakl, uslub yoki ifoda ohangini anglatishi mumkin; Vazir o'z shartlarini g'ayrioddiy kuchli tilda ifodalagan. Bu fikrlar his-tuyg'ularning og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan ifodasini anglatishi mumkin. Ular ma'nolar sezgilarning har qandayidan foydalanilgani holda - og'zaki va yozma amaliyotda ishlatilishi mumkin.

Diplomatiyada til katta ahamiyatga ega, chunki til oddiy vosita emas, balki, fikrlarni yetkazish va aloqa vositasi, diplomatik kasbning mohiyatidir. Aytish mumkinki, diplomatiyaning shakllanishidan boshlab bu jihat sohaning asosiy qismi sifatida bo'lib kelgan. Shuning uchun ham qadimdan Misr firavnlarning birinchi elchilari, Rim merosxo'rlari, o'rta asr Dubrovnik konsullari va boshqalar o'qimishli va o'qitilgan, yaxshi gapiradigan va eslab qolish qobiliyati yuqori bo'lishi kerak edi.

Diplomatik tilning turli jihatlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, sohada asosiy ma'no - til tushunchasi. Shubhasiz, diplomatlar orasida hal qilinadigan birinchi muammo - umumiy til topish. Diplomatlar faqat barcha ishtirokchilar uchun umumiy bo'lgan bitta tilda muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Buni, masalan, nemislar va avstriyaliklar, portugallar va braziliyaliklar, turli arab mamlakatlari vakillari, inglizlar va amerikaliklar o'rtasida kuzatish mumkin.

Bunday holatlar kamdan -kam uchraydi, lekin ko'pincha ular o'rtasida jiddiy farq bor. Bir mamlakatda va boshqasida ishlatiladigan til o'rtasida tafovut ko'zga tashlanadi.

Har xil ona tillarida gaplashadigan odamlar o'rtasidagi muloqot muammosini hal qilishning bir necha yo'li mavjud. Bu usullarning hech biri ideal emas. Shubhasiz, bitta yechim shundaki, suhbatdoshlardan biri boshqasining tilini bilishi lozim.

Bu jarayonda turli muammolar paydo bo'lishi mumkin. tilni bilish etarli bo'lmasligi, bir tomoni imtiyozli, ikkinchisi esa zarur va muhim afzalliklarga ega, turli siyosiy oqibatlar, ko'p tomonlama diplomatiyani qo'llash qiyin bo'lishi va hokazo. Bu jarayonlarning ayrim jihatlaridan biri har ikki tomon ham uchinchi, neytral tildan foydalanishadi.

Yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammo shundaki, hech bir tomon to'liq lingvistik bilim va nazoratga ega emas, bu noto'g'ri tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Shunga qaramay, bu usul xalqaro amaliyotda tez -tez ishlatiladi, chunki uning siyosiy afzalliklari bor.

Uchinchi formula, tarjimonlardan foydalanish. Bu juda keng qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ayniqsa ko'p tomonlama diplomatiyada, yuqori siyosiy darajadagi muzokaralarda - nafaqat tenglik sabablari uchun, balki siyosatchilar va davlat arboblari ko'pincha chet tillarini bilmasligi tufayli amalga oshiriladi.

Ushbu usulning kamchiliklari ham bor: bu ko'p vaqt talab qiladigan, qimmatga tushadigan, ba'zan yetarli bo'lmagan, to'g'ri yoki noto'g'ri tarjimalar (hatto tarjimon har ikki tilni yaxshi bilsa ham, juda aniq tarjima qilish qobiliyatiga ega bo'lsa ham, tarjima qilinishi lozim bo'lgan mavzuni yaxshi bilmasligi biror-bir noxush hodisaga olib kelishi mumkin) yuzaga kelishi mumkin bo'lgan murakkab jarayon. Bu jarayon diplomatiyada muammolarni yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan joiz bo'lsa aytish mumkinki, eng xavfli usul.

Dunyoda diplomatiya va diplomatik ishlarni hamjihatlikda olib borish uchun turli davrlarda o'sha davr imkoniyatlarini, yutuqlarini, taraqqiyot omillarini to'liq aks ettira oladigan tillardan foydalanilgan. Ammo har qachon ham diplomatik ishlar silliq kechmagan. Turli tabiatli, turli darajadagi, turli manfaatlarni ko'zlagan, turli imkoniyatga ega davlatlar vakillari bilan muzokara olib borish qator murakkabliklarga ega bo'lgan. Bunda esa til alohida ahamiyatga ega bo'lib kelgan.

Dunyoning ayrim diplomatlari va lingvist olimlari bu borada esperanto kabi bitta xalqaro sintetik, sun'iy tildan foydalanish imkoniyati mavjud deb hisoblashadi; Bu yechim juda ko'p afzalliklarga ega bo'lishi mumkin, lekin, amalga oshishi qiyin bo'lgan ishlardan. Chunki, xalqaro siyosiy omillar mavjud. Dunyoda diplomatiya tili vazifasini madaniy va lingvistik sahnada hukmronlik qilayotgan millatlarning tillari bajarmoqda.

Umuman hozirda diplomatiya tili vazifasini bajaruvchi yagona diplomatik "lingua franca" (umumiy til) yo'q.

Qadimda, u yoki bu til davlatlararo muloqotning keng tarqalgan vositasi bo'lib xizmat qilgan davrlar bo'lgan, lekin ular odatda ma'lum bir geografik hududlar yoki mamlakatlarning siyosiy guruhlar bilan chegaralangan.

Bunday rolni o'rta asrda yunon, keyin lotin, arab, turkiylar o'ynagan. Keyinroq ispan, portugal, rus, italyan, golland, nemis, frantsuz va yaqinda ingliz tili qo'llana boshladi. Bu jihatdan u yoki bu tilni yuklashga urinishlar bo'lgan. Ko'pincha "aniqroq", "moslashuvchan", "ifodali", "ravon, nozik va jozibador", "xalqaro muzokaralar uchun eng mos" degan dalillar bilan diplomatiyada qo'llanuvchi tillarni yuqori baholashga urinilgan.

Tarixiy jihatdan bunday rolni juda ko'p tillar egallaganligi, lingvistik yoki semantik sabablar hal qiluvchi emasligini isbotlaydi. Aksincha, ma'lum bir davrda muayyan tilning diplomatiyadagi hukmron roli xalqaro munosabatlarda u yoki bu kuchning siyosiy, strategik, iqtisodiy, madaniy yoki boshqa jabhalardagi hukmronligidan kelib chiqqan.

Vena shahridagi kichik bir Yevropa mamlakatining elchixonasida maslahatchi, shubhasiz, uning birinchi ehtiyoji nemis tilini yaxshi bilishi, ayniqsa, agar uning kasbiy faoliyati biznes doiralari, matbuot, konsullik ishlari yoki madaniy hayotga qaratilgan bo'lsa. Hozirda agar diplomat boshqa diplomatlar bilan bemalol muloqot qiladigan bo'lsa, unga birinchi navbatda ingliz tilini bilish zarur. Shu bilan bir qatorda fransuz va rus tillari ham kerak bo'ladi (diplomatik korpus bo'limlariga qarab).

Shu o'rinda bir mulohaza fransuz, rus, ispan va arab tilini bilish (ayniqsa, neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti uchun) juda foydali bo'ladi.

Faraz qilaylik, bizning hamkasbimiz yaxshi o'qitilgan va tajribali diplomat, bir necha tillarda ozmi-ko'pmi ravon gapiradi. U muayyan vaziyatda o'z repertuaridan qaysi tilni ishlatishi kerak? Mexanik javob, u eng yaxshi gapiradigan til. Albatta, bu mantiqiy tanlov, lekin professionallik har doim ham eng dono emas. Bu qarorni qabul qilishda ba'zi taktika, hatto siyosat ham bor.

Ba'zida suhbatdoshning ona tilidan, uni oyoqqa turishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tildan foydalanishdan ko'ra, nomaqbul siyosiy ma'noga ega bo'lgan tildan qochish uchun, kam gapiradigan tilni ishlatish maqsadga muvofiqdir.

Diplomatiyada xushmuomala bo'lish muvofaqqiyatlilikning garovi. Xushmuomalalik suhbatdoshingiz yoki uning mamlakati uchun alohida hurmat belgisi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shamsimuhamedov I.U. "Diplomatik terminlar izohli lug'ati", Toshkent, 2021, 20-25 b.
2. Stanko Nik, "Diplomatiyada tildan foydalanish" – Til va diplomatiya, 2001, 17-19-betlar
3. Definition from The World Book Dictionary (Chicago: World Book Inc., 1995).
4. Громыко А.А., А.Г.Ковалев, "Дипломатический словарь" – Москва, 1989 г. Том 1, А-И.

BUXORO LAHJASIGA XOS SO'ZLARNING LEKSIKOGRAFIK VA SEMANTIK TAHLILI

LEXICOGRAPHICAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF BUKHARA DIALECT WORDS

*Xudoyberdiyeva Gulmira,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
Abdurahmonova Gulorom, talaba*

Annotation. *The article discusses the lexical-semantic features of the words characteristic of the speech of representatives of the Bukhara dialect. At the same time, the presence of these words in the explanatory dictionary of the Uzbek language and the fact that some words are not included in this dictionary are described.*

Keywords: *dialects of the Uzbek language, lexical-semantic features, explanatory dictionary of the Uzbek language.*

Kirish. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot davri tushunish va izohlashda sheva, dialekt, lahja degan terminlar qolmadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolari bilish albatta zarurdir [Ashirboyev 2016]. O'zbek hududining mavjud 14 viloyatida turli sheva namunalari borki, ular o'zbek tilining yanada boyishiga va rivoj topishiga asos bo'la oladi, deyilsa mubolag'a bo'lmaydi. Ayni sheva namunalarining o'zbek tili izohli lug'atida o'rin egallashi hamda ularning ko'pchiligi adabiy tilga ko'chganligi esa lug'at sostavi qamrovining kengayishiga va taraqqiyotiga zamin yaratmoqda. Ma'lumki, o'zbek shevalarini o'rganish bosqichi XIX asr 2-yarmi va XX asrning boshlarida boshlanib, XX asrning 20-30 yillarida o'zining cho'qqisiga yetdi. Bu borada ko'pgina

tilshunosolimlarimiz, xususan, G'.O.Yunusov, U.Tursunov, A.Fitrat, E.D.Polivanov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov va Sh.Abdurahmonovlarning xizmatlari natijasida samarali yutuqlarga erishilgan.

Muhokama va natijalar. Lug'at xususiyatining dialectal jihatlari tilimizda yetarli va farqli hamdir. Natijada, o'zbek tili ayrim shevalarining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish dialektologiya sohasining dolzarb vazifalari sirasidandir. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida unda bo'lgan barcha qatlamlarni va aksariyat so'zlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zlashgan so'zlar:
 - arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
 - rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
4. Shevalarning maxsus so'z!ari.

Faqat ma'lum hudud doirasida qo'llanib, boshqa hududda yashovchi o'zbek tili vakillari uchun xos bo'lmagan so'zlar hududiy chegaralangan yoki dialektizmlar deyiladi.[Juraev 1963] Shu o'rinda Buxoro shevalarini tahlil etishda o'zining yirik tadqiqotlari bilan tegishli o'ringa ega bo'lgan Mustaqim Mirzayevning bu yo'nalishdagi tadqiqotlari va amalga oshirilayotgan izlanishlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish joizdir.

Quyida xuddi shunday Buxoro shevasida mavjud bo'lgan so'zlarning leksik-semantik tahlili, uning xususiyatlari tahlil etiladi.

1. **Bibi**-onaning yoki otaning onasi, buvi (nabiraga nisbatan) Tanglayim ko'targan bobom bechora. Kim edi bilmayman, o'lgandir essiz. G'.G'ulom. [O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. 251-b.]
2. **Birinj**-guruch. Yugurib bozorga borsa, go'sht, birini olib kelsa. "Boychechak" [O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. 274-b.]
3. **Birinjava**-mastava. Guruch, go'sht va sabzavotlardan pishiriladigan suyuq osh. [odatda qatiqlab ichiladi]. (Izohli lug'atda berilmagan).
4. **Go'sala**-sigirning bolasi, sigirning yangi tug'ilgan bolasi. (Izohli lug'atda berilmagan).
5. **Donasho'rak/sho'rdanak**-tuz aralashtirib qovurilgan danak, mag'iz [O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. 643-b.]
6. **Do'lop**-qo'pol, beso'naqay [O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. 673-b.]
7. **Jilop/Julop**-paypoq-to'piq, boldir yoki songacha berkitiladigan, asosan to'qib tayyorlanadigan oyoq kiyimi (Izohli lug'atda berilmagan).
8. **Jo'rop**-supurgi-axlatlarni supurib tozalaydigan narsa (Izohli lug'atda berilmagan).
9. **Zomcha**-rangi, katta-kichikligi turlicha bo'lgan handalaklarning umumiy nomi. [O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-qism. 158-b.]
10. **Inak**-sigir Izohli lug'atda berilmagan.
11. **Lo'la**-G'o'la shaklidagi yostiq. Payg'amov lola bo'lishga yonboshlab, Nusratbekka ham yostiqlar san surib qo'ydi [O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-qism. 514-b.]
12. **Majji**-sergap, ezma odam. Shukur chol borgan sari majji bolyapti. [Izohli lug'atda berilmagan].
13. **Mukki/mo'kki**-jundan to'qilgan qishki paypoq. (Izohli lug'atda berilmagan).

14. **Nana**-farzandi yoki farzandlari bo'lgan xotin (o'z tuqqan farzandlariga nisbatan). (Izohli lug'atda berilmagan).
15. **Nova**-tarnov (Lug'atda nov shaklida berilgan) quvir yoki yog'och tarnov. [O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-qism.46-b.]
16. **Objo'sh**-qaynagan,qaynoq suv.Choy damlash uchun qaynoq suv.(O'zbek tilining izohli lug'ati.3-qism.72-b.)
17. **Oyyanga**-yanga-akaning yoki amaki,tog'aning xotini (Izohli lug'atda berilmagan).
18. **Oybiyi**-qaynona erning onasi,kuyovning onasi. (Izohli lug'atda Berilmagan).
19. **Pach**-tuzi kam.Ovqatning tuzi kam. (Izohli lug'atda berilmagan).
20. **Sayizxona**-donxona,donlar saqlanadigan joy.(Izohli lug'atda berilmagan).
21. **Tursh**-taxir ko'proq chakkiga nisbatan ishlatiladi-chakki turshibdi ([Izohli lug'atda berilmagan).
22. **Xesh**-qarindosh,yaqin kishi.[O'zbek tilining izohli lug'ati.4-qism.394-b.]
23. **Shona**-yelka.(Izohli lug'atda berilmagan).
24. **Qotir**-qatlama-xamir yupqa qilib yoyiladi,yoyilgan xamirga moy surtib qatlab o'raladi.(Izohli lug'atda berilmagan).
25. **G'ulva**-suv oqadigan quvur[yer ostidan o'tkaziladi. (Izohli lug'atda Berilmagan).
26. **G'o'linob**-turshakning qaynoq suvga solingandagi holati (Izohli lug'atda Berilmagan).
27. **Qayish**-xamir yupqa qilib yoyiladi,to'rtburchak qilib kesiladi va qaynagan suvga solib olinadi.(Izohli lug'atda berilmagan).
28. **Bichak**-somsa-to'rtburchak shaklida qilinib ichiga ko'k yoki kartoshka solinib qozonda yog'li va yog'siz pishiriladi.(Izohli lug'atda berilmagan).
29. **Ho'kak**-bukchayib qolgan (bo'yi atrofdagilarga nisbatan baland bo'lganda bukchayib qolishi).(Izohli lug'atda berilmagan).
30. **Vag'ir**-shovqin-suron.Atrofdagilar baland ovozda vag'ir qilishdi.(Izohli lug'atda berilmagan).

Berilgan lug'atlar qatorida Buxoro hududi vakillari dasturxoniga xos bo'lgan ayrim taom nomlari ham qo'llangan.Masalan,Qayish-xamir yupqa qilib yoyiladi,to'rtburchak qilib kesiladi va qaynagan suvga solib olinadi.[Izohli lug'atda berilmagan].Bu taom boshqa tarkibda va boshqa nomda ba'zi hududlarda uchrashi mumkin. Keyingi taom ham shakli jihatidan ham hatto ta'm yuzasidan ham

qarshilanishi mumkin.Bichak-somsa-to'rtburchak shaklida qilinib ichiga ko'k yoki kartoshka solinib qozonda yog'li va yog'siz pishiriladi.[Izohli lug'atda berilmagan.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, Buxoro viloyati shevalarining o'ziga xosligi va leksik-semantik xususiyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi.Ushbu hudud shevalari fors-tojik hamda o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'sirida shakllangandir.Bu shevalarni farqli jihatlarini aniqlash bilan o'zbek tilining tarixiy shakllanish jarayoni va bu tilning qanday tillar bilan aloqada bo'lganligi,ularning o'zaro ta'siri xususida xulosalar chiqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev Samixon. O'zbek dialektalogiyasi. T.: Navro'z, nashriyoti, 2016.-136 b
2. Juraev B. O'zbek adabiyoti tili va dialektlari. -T.: Fan, 1963.

3. Mirzaev M.M. O‘zbek koshinlari Buxoro shevalari guruhi: filologiya fanlari doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent, 1965-461-b.
4. Reshetov V. V., Shoabduraxmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. -T.: O‘qituvchi, 1978.
5. B.To‘ychiyev, B.Xasanov. O‘zbek dialektologiyasi. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
6. Sh.Sh. Shoabdurahmonov. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. - T.: Fan, 1962 yil.

BUXORO VILOYATI TARKIBIDAGI MIKROTOPONIMLAR (NEKRONIMLAR)

MICROTOPONYMS (NECRONYM) IN BUKHARA REGION

Kamoliddin Egamqulov,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
Qilichova Nafisa, talaba*

Annotation. *In this article, the tombs and cemeteries of the Bukhara region, which are considered toponymic objects, the flags placed on top of the graves, the importance of cemeteries in the study of history in a certain sense, and the mausoleums that have become places of pilgrimage in Bukhara are discussed.*

Key words: *toponym, necronym, grave, mausoleum, flag, shrine, dahma.*

Toponimlar – joy nomlari onomastikaning tarmoqlaridan biri bo‘lib bir joyni boshqa joydan, bir daryoni boshqa daryodan, ma’lum bir qishloqni esa boshqa qishloqdan ajratish uchun odamlar joylarga alohida nom berganlar. Joy nomlari ya’ni toponimiya bir nechta turlarga bo‘linadi. Bular gidronomiya (suv obyektlari nomlari) oykonimlar (aholi yashaydigan turarjoy nomlari) eklekzionim (diniy marosimlar o‘tkaziladigan joy nomlari) va boshqa turlarga bo‘linadi. Nekronimlar mozarlar qabristonlar kabi muqaddas qadamjolar nomlari. Maqbara (arab, marqad, turbat) – biror mayitning jasi joylashgan me’moriy inshoot, yoki tosh tobut (daxma, sag‘ana). Maqbara usti qubbali chortoqli bino bo‘lib, ramziy g‘oyalarni o‘zida ifodalagan. Chortoq – yer kurrasini ifoda etuvchi barqaror shakl, qubba-osmon gumbazi ramzi, bular birgalikda Koinotni anglatgan. “Tug” eski turkiy tilda “bayroq, bayroq yuqorisidagi buyum, harbiy qism bayrog‘i” kabi ma’nolarni anglatgan. Tug‘lar islom dinining ramziy belgisi bo‘libgina qolmasdan, O‘rta Osiyoda islom dini tarqalgunga qadar mahalliy xalq orasida ham foydalanilgan. Islom dini O‘rta Osiyoga kirib kelishi bilan tug‘ ko‘tarish transformatsiyaga uchragan. Endilikda tug‘lar oldingi vazifasidan tashqari, islom dinining elementlarini ham o‘zida aks ettirishi kerak bo‘lgan. Ushbu tug‘lar bugungi kunda saqlangan bo‘lsada, xalq ularning tub mohiyatidan yiroqlashgan. Tug‘lar asosan, yirik avliyolar dafn qilingan maqbaralar ustiga o‘rnatilgan. Ushbu tug‘larning asosiy vazifasi avliyoning qabrini yoki uning atrofida joylashgan qabristonga boruvchi yo‘lni ziyoratchilarga uzoqdan ko‘rsatib turishdan iborat bo‘lgan. Shuningdek, tug‘lar uzun butadan tayyorlangan yuqoriga qarab ingichkalashib boruvchi tana, eng yuqori qism – “toji tug”, tana va toji tug‘ni bir-biriga mahkamlovchi band, o‘ng qo‘lning ochilgan kafti – “panja” (forsiyda), “hamsa” (arabiyda), uchburchak oq (ba’zan qora va jigarrang) mato, anor, qo‘ng‘iroqchalar, ot yoli yoki qo‘tos dumi, yarim oy, besh qirrali yulduz va boshqa ramziy elementlar. Yarim oy va besh qirrali yulduz – islom dinida yarim oy vaqtning boshlanishini bildiradi. Shuning uchun uni turli joylarda uchratishimiz mumkin. Yulduz esa besh (sakkiz) qirrali bo‘lib, doimo hilol (yangi oy) yoki biror aylana ichki qismiga joylashtirilgan. Ziyoratgohlardagi tug‘larning past-balandligi shu yerda yotgan qabr egasining hurmatini ham bildirgan. Yirik shayx,

avliyolarning qabri ustiga qimmatbaho metaldan yirik tug‘lar o‘rnatilgan. Tug‘lar XIV asrdan ziyorat joyining belgisi sifatida nisbatan ko‘proq qo‘llanila boshlangan. Tug‘larni g‘oziylarning qabriga o‘rnatilishi ularning ham diniy, ham harbiy funksiyalarini ko‘rsatadi. Tug‘ yuqorisidagi oq yoki qizil mato musulmon g‘ozi qabrini bildirgan. Ko‘chmanchilarda tug‘ yuqorisidagi oq mato “yaxlik”, to‘qima lentalar esa “xelem” deb yuritilgan. Arablarda harbiy bayroq “sayfi a‘lam”, diniy bayroq “bandi a‘lam” deb yuritilgan.

Buxoro viloyatida keng tarqalgan “anor”, “ot yoli”, “qo‘ng‘iroq”, “oy va yulduz” shaklidagi tug‘lar ramziy ahamiyat kasb etadi. Buxoro viloyating Qorako‘l tumanidagi bir qabriston nomini mahalliy aholi Tug‘ bobo deb nomlashlari ham fikrimizni isbotlaydi.

Qabristonlar faqatgina dunyodan ko‘z yumgan odam dafn etadigan joynigina emas balki, Qorako‘l vohasidagi Zamonboboda arxeolog olimlar qazishma ishlarini olib borgan vaqtda qadimgi o‘tmishda odamlar yashagan muhit, odamlarning qanday yumushlar bilan shug‘ullangani, ijtimoiy tuzum haqida ham ma‘lumot berganini qayd etish lozim. Qabr atrofidan topilgan urug‘, sariq yoki qizil rangli bo‘yoq va ko‘mir qoldiqlari, yog‘och qoldiqlarining topilishi o‘sha davrda odamlarning quyoshga va olovga sig‘inganligini isbotlaydi. Bu esa o‘z-o‘zidan Qorako‘l vohasida zardushtiylik dini hukm surganining dalilidir.

Buxoro vohasidagi Moxandaryo va Gujayli o‘zanlarining yuqori qismi hamda Poykent atroflari qadimiy maskan hisoblanib, bu yerlarda eramizdan avvalgi II va I ming yillik boshlariga oid yodgorliklar uchraydi. Bu hududlarda 30dan ortiq arxeologik yodgorliklar topib o‘rganilgan.

Bu davrga mansub arxeologik yodgorliklar orasida Zamonboboda ko‘lining shimoliy sohilida qayd etilgan ibtidoiy dehqonlarning qabristoni hamda ko‘ldan 500 m. sharqda Gujaylining qurib qolgan qadimgi o‘zani yoqasida kovlab ochilgan turar joy xarobalari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Zamonbobolik ibtidoiy dehqonlar qabristonini o‘rganish atoqli arxeolog Y. G‘ulomovning xizmatlari e‘tiborga molik. Yodgorlik Ya. G‘ulomov tarafidan 1951-1953-yillar davomida qazib o‘rganildi. O‘z davrida Buxoroning ibtidoiy jamiyat tarixini o‘rganish masalasida burilish yasagan bu yodgorlikning topilishi tasodifiy emas, albatta. Unda G‘ulomovning Xorazmda S.P.Tolstov bilan hamkorlikda olib borgan ko‘p yillik arxeologik tadqiqotlardan to‘plagan ulkan tajribasi, ayniqsa qo‘l kelgan edi. Shu sababli bo‘lsa kerak, taqir tuproq orasidan favqulodda topib olingan kamon o‘qining toshdan yasalgan paykoni bu nodir obidaning kashfiyotiga turtki bo‘lgan. Chunki Zamonboboda ko‘li sohilida joylashgan bu qadimgi go‘ristonning ko‘zga tashlanadigan birorta ham belgisi bo‘lmay, usti bir oz qumliklar bilan qoplangan tekislikdan iborat edi. Bizning davrimizgacha qabristondagi qadimiy go‘rlarning faqat ostki lahad qismlarigina saqlanib, ularning atrofi ham tekislanib, mutlaqo bilinmay ketgan. Qabrlarning supa va ustki gumbaz qismlari asrlar davomida tuproq eroziyasi oqibatida yemirilib, ularni shamol o‘zi bilan uchirib olib ketgan. Qazib ochilgan 46ta qabr qoldiqlaridan 8tasida juft, 28tasida esa yakka holda dafn etilgan jasad skeletlari qayd etildi. Hatto ikki qabrda kattalar yoniga yosh bola jasadi ko‘milgani aniqlandi. Saqlanib qolgan skeletlarning holatiga qaraganda jasadlarning deyarli hammasi o‘ng yoki chap yoni bilan yonboshlatib, g‘ujanak tarzda dafn etilgan.

Tekshirib o‘rganilgan qabrlardagi jasadlarning holatlariga qarab shunday fikrga kelish mumkin. 1-qabrdagi jasad ikki katta yoshdagi odamniki bo‘lib, erkak va ayol birga dafn etilgan. Erkakning boshidan yaralangani aniqlangan. Ayolning suyaklari butun. Uning o‘ldirilganligini isbotlovchi belgilar topilmagan. Demak ayol eri o‘lgach birga dafn etilgan. Ammo shuni ham ta‘kidlash joizki, zamonboboliklarda bu holat juda kam uchragan. Bu yerda taraqqiyot kuchli bo‘lib, patriarxat shakllanib bo‘lgan edi. Patriarxatdan patriarxatga o‘tish jarayonida yuqoridagi holat kuzatilgan edi. Zamonboboda qabristoni, chaylasi tadqiq etilishi natijasida ularda amal qilgan urf-odatlar ham ma‘lum darajada o‘rganilgan. Hindlarda o‘lgan odamning ruhi qushcha bo‘lib uchib ketadi, kechasi qaytib kelib qabr ustidagi oxurchadan suv ichib don yeydi degan aqida bor. Zamonboboliklar ham shunga yaqin urf-odatga ega bo‘lishgan. Zamonboboliklarning qabrlaridan

sariq yoki qizil rangli bo'yoq va ko'mir qoldiqlari topilgan. Hamma qabrlardan yog'och ko'miri topilgan. U qabr maydoniga sepib qo'yilgan. Ko'mir kuli olovning o'rniga ishlatilgan. Chunki olov odamga issiqlik va yorug'lik keltiradi, olov quyoshning bir qismi hisoblanadi. Olov quyosh kabi isitadi, qorong'ulik zulmatni haydaydi, bu qudratli ruhdan qorong'ulik va hayvonlar qo'rqadilar. Bu yerda yana quyosh rasmi tushirilgan kuydirilgan idish parchasi ham topilgan. Yuqoridagilardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, zamonboboliklar olovga, quyoshga sig'ingan. Qabrga suv va don qo'yish odati Qorako'lda hozir ham mavjud. Demak bu odat islomdan avvalgi zamonlardan meros bo'lib qolgan.

Qazishma jarayonida erkaklar dafn etilgan qabrlarda asosan o'q-yoy paykonlari, pichoqsimon tosh qurollar va turli shakldagi sopol idishlar, ayollarga mansublarida esa sopol idishlar bilan bir qatorda jez ko'zgu, upadon, surmadon kabi pardoz-andoz buyumlari, qimmatbaho va yarim qimmatbaho jilvir toshlar, lojuvard, feruza, aqiq singari toshlardan yasalgan turli shakldagi munchoq va marjonlar qayd etildi. Topilmalar orasida ayol haykalchasi, xovoncha dastalari, oltin munchoq va boshqalar ayniqsa diqqatga sazovordir. Shuni ham qayd etish lozimki, bu davrda yer kovlovchi mehnat qurollari hali takomillashmagan, bunday qurollar bilan qabr qazish g'oyatda mashaqqatli bo'lgan. Oqibatda tor-tanqis qabrlarga marhumlarni bukib ko'mish odat tusini olgan. Erkak murdalarni qurol-asbob, ayol murdalarni esa bezaklari bilan, idish-tovoqlarda esa yemakliklar bilan ko'mib dafn etish Qorako'lning ibtidoiy dehqon ahlida o'sha qadim zamonlardayoq narigi dunyoga ishonish e'tiqodi mavjud bo'lganidan dalolat beradi.

Asqarovning yozishicha, Zamonbobo qabristoni va qarorgohidan topilgan ashyoviy qoldiqlar bir-biriga juda o'xshash bo'lib, ular qadimgi zamonboboliklar asosan dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan kun kechirganliklaridan guvohlik beradi. Bu davrda odamlar tirikchilikdan bir muncha bo'shab, bir oz dam olish, yig'ilib suhbat qilish imkoniga ham ega bo'lganlar. Qabrlardan chiqqan turli xil taqinchoqlar, surmadon, qalamqosh, upa-elik solingan sopol idishchalar va jez ko'zgularga qaraganda, qadimgi zamonbobolik ayollar endilikda mol-hol va bola-chaqadan ortib, o'zlariga oro berish uchun vaqt topa olganlar. Bilaguzuk, buloqi, isirg'a, munchoq va marjonlar taqib qo'shni o'lkalarda biror mahsulotga ayrboshlab olib kelingan jez ko'zgularga boqib, betlariga upa-elik, qoshu-kiprikliklarga surmalar tortib, o'z sohibi xonadonlarining xizmatida bo'lganlar. Ko'rinib turibdiki qabristonlardan, o'sha davrda savdo-sotiq rivoji natijasida tovar ayrboshlash natijasida ayollarning pardozi uchun kerakli bo'lgan buyumlarning topilishi zamonboboliklar ijtimoiy holatining barqarorligining isboti bo'la oladi.

Qabriston nomlarining asosiy qismi o'sha davrda yashagan mashhur shayxlar, ulamolar, din va davlat arboblari dafn etilgan sag'ana nomiga yoki yaqin atrofida joylashganligi sababli qo'yilgan degan xulsaga ham kelish mumkin. Bunday ulamolar hayotlik vaqtida xalqqa qilgan xizmatlari evaziga, o'z hayot yo'li bilan odamlarga o'rnak ko'rsata olgan ezgu ishlarni qilib, insonlar ko'nglidan joy olgan yoki ma'lum bir qahramonligi sababli ularning nomlariga shunday sag'analar bitilgan. Shaxsning nomiga asoslanib qo'yilgan nekronimlarda o'sha shaxsning kasbiy faoliyatini ifodalovchi element borligini ham ko'rish mumkin. Masalan Imom Hojatbaror maqbarasini oladigan bo'lsak Abu Hafs Kabir Buxoriy sharafiga o'rnatilgan ushbu maqbara nomidan ham anglashiladiki, bu shaxs o'z davrida imomlim qilgan. Buxoro shahrida bunday maqbaralarning qadamjolarga aylanganlari juda ko'plab uchraydi. Bu qadamjolar faqatgina Buxoroda emas boshqa toponimik obyektlarda ham kop. Odamlar bu maqbralarga ziyorat sababli kelib ushbu shaxsning qilgan ezgu amallarini ham eslab, ularga diniy jihatdan ishonch bildiradilar. Bundan tashqari ushbu maqbaralar qurilgan davrdagi me'morchilik haqida ham ma'lumot beradi. Maqbaralarning Qur'oni Karim oyatlari bilan bezatilganligi diniy e'tiqod va xattotlik san'atining yuksakligi nishonasidir.

Buxoro viloyatida bundan tashqari ko'plab nekronimlarga duch kelishingiz mumkin. Bu tarixiy obidalar bir tarafdin Buxoro shahrining qadimiyligidin darak bersa, ikkinchi tarafdin bu

shaharda ko'plab aziz-avliyolar, olimlar, ilm kishilari o'tkanligi ko'rinadi. Quyidagi obidalar (nekronimlar) ham shular jumlasidandir.

Chashma-Ayub maqbarasi. Buxoroning mo'jiza obidasi – Chashmai Ayub (ya'ni “Ayub bulog'i”) maqbarasi saqlanib qolgan. U XIV-XIX asrlar mobaynida ko'p bor qaytadan qurilgan murakkab yodgorlik bo'lib, oqibatda, turli o'lchamdagi xonalar ustida shaklan xilma-xil bo'lgan gumbazlar bilan tugallangan cho'zinchoq qirrador shaklga kirib qolgan. Maqbara xilxonalar devorlariga yozilgan yozuvlar shuni ko'rsatadiki, u Amir Temur ko'rsatmasiga binoan 1379-yili qurilgan. Maqbara g'arbdan sharqqa cho'zilgan to'rtburchak shaklga ega bo'lgan. Sathi – 19x26 metr. Chashmai Ayub maqbarasi qadimiy va mashhur mozar o'rnida Ayub payg'ambarning soxta qabri ustiga bunyod etilgan Buxoroning o'ziga xos obidasidir. U ba'zan maqbara deb yuritiladi, vaholanki, u maqbara emas, balki qadamjodir, ya'ni payg'ambarning qadam qo'ygan joyi (Ayub alayhissalomning qadami ko'zda tutilgan). Rivoyatlarga qaraganda, u bu suvsiz joydan o'ta turib, hassasi bilan yerga urgan va chashma hosil bo'lgan. Ayub payg'ambar e'zozlash islomdan oldingi davrlarda suvga sig'inish bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan bo'lsa kerak. Tarixiy manbalarda aytilishicha, bino qurilishi bir necha davrni o'z ichiga oladi. Taxmin qilinishicha, uning qadimiy qismi XII asrga borib taqaladi. XVI asrda Abdulloxon bin Iskandarxon buyrug'i bilan maqbarada ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan. Binoda oltita xona bo'lib, ularning ichki qismida buloq joylashgan, uning ortida katta mehrobli masjid savlat to'kib turibdi. Maqbara g'arbdan sharqqa cho'zilgan to'rtburchak shaklga ega bo'lib, ko'p gumbazli va uni tutib turuvchi baland silindr shakldagi gumbazli qism ajralib turibdi. Rivoyatlarga ko'ra, bu gumbaz Amir Temurning Urganchga qilgan zafarli yurishlari va Xorazmni zabt etgandan keyin Buxoroga olib kelingan ustalar tomonidan bunyod etilgan. Xuddi o'sha davrda aynan xorazmlik ustalar Shahrisabzda Amir Temurning o'g'li Jahongir uchun chodirsimon gumbazli maqbara qurishgan. Binobarin, Buxoroning bulog'i ustidagi inshoot ancha oldin qurila boshlagan bo'lishi mumkin. Yana shuni aytish joizki, maqbarada Imom Buxoriyning ustozlari Abdulloh ibn Muhammad Musnadiy va Ahmad ibn Is'hoq as-Surmoriy ham shu yerga dafn etilganligi aytilgan.

Somoniylar maqbarasi – sakkizinchi mo'jiza. Ismoil Somoniy maqbarasi-Somoniylar davri me'morchiligining nodir namunalaridan biri bo'lgan bu tarixiy obida Ismoil Somoniy tomonidan bunyod etilgan. Ismoil Somoniy maqbarasi o'rta asrlarning rivojlangan davrida 864-868-yillar oralig'ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan. Inshoot qabr vazifasini bajarganligi sababli, uning interyeri uch pog'onali (to'rtlik – to'rt devor, sakkizlik – devordan tomga o'tish qismi va gumbaz – tom ko'rinishdagi) bir xonali kvadrat shaklni burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba o'rnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta) mavjud. Har bir darcha hoshiyalangan. Uning qurilishida pishgan g'isht, tosh va yog'ochdan foydalanilgan. Maqbaraning dizayniga to'xtaladigan bolsak, jimjima g'ishtin bezaklari chiviqli to'siq yoki qamish, bo'yra to'qimasini eslatadi. Devor qalinligi – 1,8 metr., tarhi – tashqarisi 10,80x10,70 metr., ichkarisi 7,20x7,20 metr. Usti gumbaz bilan qoplangan. Ravoq tepasidagi qanos g'ishtin tangachalar marjoni bilan chegaralangan. Ikki chetiga mayda-mayda g'ishtdan chorsu tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashqaridagi bino bilan uzviy bog'liq bo'lib, uslub jihatidan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bag'alidagi ustma-ust ravoqchalar - ustunchalarga tayangan. Ravoqchalar 8 qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan. Arxeologik qazilma vaqtida (1927) xona sahnida 2 yog'och sag'ana borligi aniqlangan. Ismoil Somoniy maqbarasi 4 tomoni bir xil chordara shaklida, uning tuzilishida qadimiy sug'd me'morchiligining an'analari saqlanib qolgan buyuk me'moriy asar. Ismoil Somoniy maqbarasi IX asrda Buxoroda me'morchilik san'ati, binokorlik texnikasining naqadar yuksalganligini va rivojlanganligini ko'rsatadi. Ana o'sha davrdan boshlab binokorlikda yuqori sifatli pishgan g'isht, albastrli qorishmalar ishlatilgan. Ushbu nodir obidani tiklashgacha bo'lgan davrda Buxoroda matematik bilimlar, xususan geometriya juda yaxshi rivojlangan. Ismoil Somoniy maqbarasi

markazlashma inshoot bo‘lib, uning asosiy hajmini to‘rt devori ko‘tarilgan sari bilinar-bilinmas yengil qiyshaytirilgan kub va fazoviy gumbaz tashkil qiladi. Devor kvadratlari bilan gumbazni tutashtiruvchi konstruksiya inshootning o‘ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Maqbaraning barcha fasadlari bir xilda bajarilgan. Devorlar ichkari va tashqi tomondan bezakli qilib yuqori sifatli pishgan g‘ishtdan bejirim terilgan, qurilishda o‘ymakorlik usullaridan ham foydalanilgan. Demak, Ismoil Somoniy maqbarasining hajm–samoviy va konstruktiv strukturasi undan keyin qurilgan gumbazli binolarning rivojlanishini aniqlab bergan. Me‘moriy naqshlar, chiroyli jimjimador bezak elementlari, nihoyatda go‘zal va bejirim badiiy ifodalar o‘sha davrda g‘isht terish san’atining gullab-yashnaganligidan dalolat beradi. Maqbaradagi g‘ishtlarning yuksak badiiy did bilan terilganligi uning jahon me‘morchiligi ajoyib durdonalari silsilasidan o‘rin olishiga asos yaratgan. Maqbara gumbazsimon, Movarounnahr va Xuroson me‘morchiligining o‘ziga xos “Chor” uslubida qurilgan. Me‘moriy obidaning o‘ziga xos tomoni shundaki, u O‘rta Osiyo arxitektura va san’at tarixidagi dastlabki maqbaralardan biridir. Ismoil Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib asosida yaratilganligi uning boshqa maqbaralardan farqlantiruvchi xususiyatidir. Maqbara o‘z davrida somoniy amirlari dafn etilgan daxma hisoblangan.

Imom Hojatbaror yoxud Abu Hafs Kabir Buxoriy. Shaharning qadimiy Nov darvozasi yonidagi ko‘hna tepalikda joylashgan Abu Hafs Kabir Buxoriy qadamjosi muqaddas makonlardan. “Hazrati Imomi Hojatbaror” nomi bilan shuhrat qozongan ushbu allomaning buyuk xizmatlari va sharofatlari bois Buxoro IX asrdayoq “Qubbat ul -islom”, ya’ni “Islom dinining gumbazi” degan unvonga sazovor bo‘lgan. Ulug‘ martabaga erishgan Abu Hafs Ahmad ibn Hafs az-Zirakon Abdulloh al-Buxoriy milodiy 767-yilda Buxoroda tug‘ilganlar. O‘z ismlari Sayyid Ahmad. Yuksak ilmi tufayli "Kabir" (Buyuk), sohibi karomat sifatleri sabab "Hojatbaror" deya e‘zozlangan. Tarixchi Narshaxiy Buxorodagi qadim "Dari Haqrah" darvozasi haqida so‘z yuritib, Xoja Imom Abu Hafs Kabir o‘sha mahallada turganligini ... Bu viloyatda (Buxoro) unga teng kishi bo‘lmaganligini, ham olim, ham zohid sifatlarhurmatidan “Qubbatul Islom”, deb atalgani va xususan: “Buxoro ahlining ilmi bo‘lishiga, Buxoroda ilm keng tarqalishi, imom va ulamolarning hurmatli bo‘lishiga u kishi sabab bo‘lgan”, deb ta’kidlaydilar. Xoja Imom Abu Hafs bir kecha-kunduzda Qur’oni Karimni ikki marta xatm qilar va toliblarga ilm o‘rgatar ekanlar. Keksaygan chog‘larida kuniga bir marotaba, umrlari oxirida yarmini xatm qilganlar. Etti yoshlarida Qur’oni Karimni to‘liq yodlaganlar. Hazrat Abu Hafs Kabir 832-milodiy yilda Buxoroda olamdan o‘tganlar. Qabrlari hurmat ila ziyorat etiladi. Hujralar, hovuz, minora va boshqa obidalar orasta ta’mirlanib, bir bog‘ ham barpo etilgan hamda ulkan xayrli ishlar amalga oshirilgan.

Sayfiddin Boharziy maqbarasi. Sayfiddin Boharziy maqbarasi –Buxorodagi me‘moriy yodgorlik (XIII-XIV asrlar). Buxoroning sharqiy qismi (eski Fathobod mavzei) da 2 maqbara – Bayonqulixon maqbarasi va Sayfiddin Boharziy Maqbarasi bunyod etilgan. Sayfiddin Boharziy maqbarasining kichik go‘rxonasi (XIII asr 2-yarmi) va ziyoratxonasi (XIV asr 2-yarmi) charxi gumbazli. Bosh tarzidagi peshtoq chuqur ravoqli, 2 yoniga guldastalar ishlangan. Peshtoq va guldasta oralig‘idagi yassi mehrobiiy tokchalarga tuynuklar qilingan. Peshtoq yuqorisida ravoqli darchalar bor. Ziyoratxona va go‘rxona ichidagi gumbaz osti bag‘ali 8 va 16 qirrali muqarnas bezaklar bilan to‘ldirilgan. Maqbaraga Shayx Sayfiddin Boharziy, uning 2 o‘g‘li Jamoliddin Muhammad va Mazhariddin Mutahhar, shuningdek, nevarasi Abu Mufaxir Yahyo, evaralari Xovand Burhoniddin, Ruhiddin Shayx Dovudlar dafn etilgan. Amir Temur Buxoroga tashrif buyurganda Shayx qabrini albatta, ziyorat qilgan. Uning farmoni bilan maqbara obod qilinib, ziyoratxona va sharqiy peshtoq qurilgan. Shayx qabri ustidagi yog‘och sag‘ananing yasaliish uslubi, zarhal bezaklari Amir Temur davri yog‘och o‘ymakorligi san’atining noyob yodgorligi hisoblanadi. Sag‘anada tug‘ilgan va vafot etgan sana, Qur’ondan oyatlar, Shayxni madh etuvchi madhiyalar, rang-barang naqshlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Mustaqillikdan keyin Sayfiddin Boharziy maqbarasi qayta ta’mirlanib, yodgorlik atrofida go‘zal “Fathobod bog‘i” bunyod etildi.

Turki Jandi maqbarasi. X asrda yashab o'tgan, asl ismlari Abu Nasr Ahmad ibn al-Fazl ibn Muso al-Muzakkir bo'lgan. Bu ulug' zot Turki Jandi hazratlari nomi bilan mashhur bo'lganlar. Yoshliklarida ilm olish, Buxoro madrasalarida o'qish maqsadida Jand (Sirdaryo bo'yidagi qadimiy shahar) dan Buxoroi Sharifga kelgan bul zot olim, orif, muhaddis va valiyulloh darajasiga yetganlar. "Tuhfat az zoirin" va "Kitobi Mullazoda" (XV asr) asarida Turki Jandi maqbarasi zikri haqida quyidagi ma'lumotlar bitilgan: "Uning qabri shaharning janubida joylashgan va shahar imoratlariga tutashib ketgan: ash-shayx ul-imom Abu Nasr Ahmad ibn al Fazl ibn Muso al-Muzakkir al-Jandiyning munavvar qabri o'sha yerda joylashgan va u shayx Abu Bakr ibn Ishoq al-Kalobodiyning o'quvchilari va sahobalaridan biri, Alloh Taollo uning ruhini muqaddas qilsin va u odamlar va parilar peshvosi, viloyat va karomat sohibi edi". Shayx Turki Jandi xoklari qo'yilgan joy Buxoro shahridagi mashhur ziyoratgohlardan biri hisoblanib, shu nomdagi (xalq orasida Tayi pushta ham deyiladi) guzarda joylashgan. U yerda XX asrning 70-yillariga qadar bir necha qavatli pushta (sag'ana)lar joylashgan ziyoratgoh bo'lgan. Bu ziyoratgoh hozir Buxoro shahridagi Namozgoh ko'chasida joylashgan. Bu ziyoratgohda XII, XIV, XVI asrlarda barpo etilgan masjidda shayx va karomat sohibi Turki Jandi maqbarasi o'rnatilgan. O'z davrida buxoroliklar orasida shunday odat taomilga kirgan: Turki Jandi ziyoratgohi oldidan yo'lovchilar ulovlaridan tushib piyoda o'tganlar. Shayxning hurmatini joyiga qo'ymagan yoinki, shunday odat borligini bilmagan chavandozlar esa bu hududdan o'tayotganda o'z ulovlaridan yiqilib tushganligi haqidagi rivoyatlar keng tarqalgan. Turki Jandi masjidi ichidagi quduq ham tabarruk hisoblanadi. Quduq suvining shifobaxshligi Makkai Mukarramadagi "Zam-Zam" qudug'i bilan ko'rinmas yo'l orqali bog'langanligi bilan izohlanadi. Rivoyatlarga qaraganda, Turki Jandi qudug'i ustida turadigan sirtiga Qur'on oyatlari bitilgan mis jom quduqqa tushib ketib, bir muddat o'tgach, Makkatullo qudug'idan chiqqan. Bir qancha vaqtdan keyin esa o'sha jom Makkatullo qudug'iga tushib ketib, yana Turki Jandi qudug'idan topilgan. Turki Jandi va Chashmai Ayub maqbaralari bir davrga mansub inshootlar bo'lib hisoblanadi. Temuriylar davrida esa XII asrga barpo etilgan maqbara gumbazi ta'mirlangan va ziyoratxona barpo etilgan. Ziyoratgohning maqbara qismi tashqi gumbazi baland silindrik asosga o'rnatilgan bo'lib, uzoqdan ko'zga tashlanib turadi va binoning shakl-u shamoyilini namoyish etadi. Ichki konstruktiv gumbaz esa qalqonsimon bag'allar yordamida ko'tarilgan to'rtta o'zaro kesishgan ravoqlar ustiga o'rnatilgan. Temuriylar davrida vujudga kelgan gumbaz osti konstruksiyalar shaklini Buxoroda ilk bor aynan Turki Jandi maqbarasida uchratish mumkin. Maqbaraga XVI asrda qurilgan peshtoq orqali kiriladi. XIX asr boshida o'rnatilgan kirish eshigi ikki tabaqali bo'lib, uning har ikkala eshigida arab hattotlik yozuvi turlaridan bo'lmish "nasta'liq xatida" tarix bitilgan. Turki Jandiy maqbarasiga kelib ma'naviy ozuqa olgin, Ko'ngillar Haq Taoloning yodida ekanligini ko'rgin. Hojatmandlar uchun hojatlari bo'ladi ravo, ruhiy kasalliklar uchun davo borligini ko'rgan Hazrati Rahmon muvaffaqiyat berib, Iltijolar makonida toza niyatlar ijobatini ko'rgin. Uning boshi yaqiniga bosh urib tarixni yozdi: "Firdavs jannatin yonidan bir eshik ochilganini ko'rgin".

Bayonqulixon maqbarasi – O'rta Osiyo me'morligi noyob namunasi (XIV asr o'rtasi). Buxorodagi Shayxul olam Sayfiddin Boharziy qabri yaqinida Chig'atoy ulusi xoni Bayonqulixon qabri ustiga qurilgan. Maqbara binosi mo'jaz va serhasham. Ayniqsa peshtoqi mayda va nafis naqshga, sirkor bezaklarga boy. Ichkarisi gumbazli, sirkor bezakli ziyoratxona va kichik go'rxonadan iborat. Ular lojuvard, feruza, oq rangli, islmiy va girih naqshli o'ymakor sopol parchinlari bilan ishlangan. O'rta Osiyo maqbaralaridagi mana shunday rangdor manzarali bezak uslubi Shohizinda ansambli (Samarqand)da yanada rivoj topgan. Bayonqulixon maqbarasi Amir Temur davri me'morligining ilk namunalaridan hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda qabristonlarga atab qo'yilgan nomlar shunchaki emas balki, ma'lum sabablarga ko'ra qo'yiladi. Qabristonlarning tarixi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Qabristonlar odam dunyodan ko'z yumganda jasadni dafn etiladigan joynigina emas u yashagan davr va ijtimoiy

hayot, shu bilan birga uning jamiyatdagi o'rnini ham belgilab bergani ham ma'lum. Qabristonlar xalqning qadim an'alaridan xabar beruvchi, tarixdan xabar beruvchi toponimik obyektidir. Biz onomastikani o'rganishda, albatta, onomastik birliklarni ham astoydil o'rganishimiz zarur. Nekronimlar ham shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobojonova F. Buxoro me'moriy obidalar tarixi. – Buxoro: “Fan va ta'lim”, 2022.
2. To'rayev H. Buxoro tarixi. – Buxoro: “Durdona”, 2020.
5. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006.

YAKKABOG' SHAHRI AYG'IRKO'L DIALEKTI XUSUSIDA

THE CITY OF YAKKABOG IN PARTICULAR OF THE AYGIRKOL DIALECT

Jumashov Davlatyor,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi

Mallayeva Barno, talaba

Annotation. *In this article, some dialectal words in Aygirkol neighborhood of Yakkabog city, Kashkadarya region and their descriptive analysis are introduced. At this point, it should be noted that the activity of Uzbek dialectal lexicography, which was formed and developed in the field of Uzbek dialectology in the 20s-60s of the 20th century based on the requirements of modern lexicography, has been passive since the 70s of the 20th century. It is necessary to develop dialectal lexicography based on the scientific achievements related to dialect phonetics and morphology. At the same time, the origin of each word, which language it belongs to, its occurrence and non-occurrence in other languages and dialects, its variants in other dialects, and similar aspects are highlighted.*

Key words: *dialect, set of dialects, Uzbek dialectology, each village is counted as one dialect in terms of size and population, dialect words.*

O'zga tillarda so'z o'zlashtirish jarayoni shevalarning dialektal boyligini saqlashga rahna soladi. Shuning uchun shevalarning adabiy til doirasida qo'llanmaydigan so'z boyligini saqlab qolishga har bir kishi o'z hissasini qo'shishi insoniylik burchidir. Shularni hisobga olib, shevamiz boyligi to'g'risida ushbu maqolaga murojaat qildik.

Ma'lumki, o'zbek tilining boyishida shevalarning adabiy tilda qo'llanmaydigan dialektal leksikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ham O'zbekiston Respublikasi bosh vaziri tomonidan “2019-yil 11-dekabrda imzolangan “O'zbek tilining davlat tili sifatida qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019-2020-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi”da “O'zbek shevashunoslik markazi”ni tashkil etish ko'zda tutilgan..

Shu ta'kidlash kerakki, B.Jo'rayev Shahrisabz shevasini va Yuqori Qashqadaryo dialektini o'rganganida unga chegaradosh bizning qishloq shevasidan ham materiallar to'plagan[Жўраев 1966:160]. Ayni vaqtda har bir qishloq, mahalla hajm va aholining ko'pligi jihatidan bitta sheva sanalishi bor haqiqat, chunki ularda XX asrning 70-80-yillaridagiday besh olti xo'jalik emas, balki minglab xo'jalik vakillari istiqomat qilishgan. Shuning uchun tumanlarda esa bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi mavjud bo'ladi. Lahjalar esa tumandan-da kattaroq hududni qamrab

olgan bir-biriga yaqin va o‘zaro bir-birini to‘ldiradigan shevalar yig‘indisi. Yakkabog‘ tumanida, asosan, qipchoq lahjasi (j-lovchilar) vakillari, qisman qarluq lahjasi vakillari yashashadi, o‘g‘uz lahjasi vakillari kam miqyosida tarqalgan.

“O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” [Жўраев 1966:25]dan keyin ham dialektal lug‘atlar tayyorlanib, nashr etilgan. Biroq bularda har kim o‘zi bilganlarini qayd etishib, shakllangan maxsus dialektal leksikografik tamoyillarga jiddiy amal qilinmagan, ya‘ni ularga nomigagina amal qilish holatlari seziladi. Mana shularni e‘tiborga olgan holda biz shevamizga xos dialektal materiallar asosida quyidagi maqolamizni tayyorladik. Ushbu maqolada Qashadaryo viloyatining Yakkabog‘ shahri, Ayg‘irko‘l mahallasi shevasidagi adabiy tilda uchramaydigan leksemalarni leksik, etimologik, morfologik, fonetik va qiyosiy jihatdan tahlil qilishga harakat qildik.

1. Bungna – bunga
Meni BUNGNGA umman aloqam yo‘qey.
2. Unnan – undan
Meni UNNAN qarzim yo‘q.
3. Unnay - unday
Balam UNNAY ishlaga meni enni tishim o‘tmaydi.
4. Aya-ona
AYAmmi sog‘inib ketkanimnan chidalmay uyga kettim.
5. Ena-ona
ENA qachon kelasiz?
6. Kattena-buvi
KATTENAmni mazasi qochipti.
7. Kattota-bobo
KATTOTAmnikiga har yozda ayam oboradila
8. Buva- amaki, otaning akasi
Kecha BUVAmlanikiga bordim.
9. - ma? -mi? affiks yuklamasining o‘rniga –ma shaklining ishlatilishi).
Baranani uydi orqasiga qo‘ydingMA?
10. Do‘ppi - koptok
Xola, DO‘PPI ni ko‘rmadingizma?
11. Bachcha - bola
U BACHCHA sho‘x bo‘lgan-da.
12. Hayla-ana
HAYLA eshikni olliga turipti.
13. O‘shaqqa-o‘sha yerga
Narsalaring O‘SHAQQA turipti.
14. O‘sherga-o‘sha yerda
Sinf doshlarimni hammasi O‘SHERGA.
15. Pishak-mushuk
Hilolani sori PISHAGi bo.
16. Barana-xaskash
BARANAni qayga qo‘ygandiz?
17. Sila-sizlar
SILAR qachangacha kep - ketib yurasilar
18. Bizar-biz
BIZAR ettaga uyga ketaykammiz..
19. Gazxona-oshxona
Ovqatlardi GAZXONADAN opchiqib qo‘y, achib qoladi.

20. Haqqatdanam-haqqatdan
HAQQATTANAM bizar uladan o'ttik!.
21. Qaytib-qanday qilib, shetib-shunday qilib.
QAYTIB tashab kegan bo'sang, ShETIB op ke.
22. Charxana-to'rtburchak naqshli matoga nisbatan
CHARXANA kastuming ko'zimga yoman ko'rinni.
23. Shulluk-zulk
SHULLUKka o'xshab yopishivoma
24. Qap-qara-qop-qora
Anavi bachcha QAP-QARAYkan-a?
25. Ittik-zo'ravon, qalami o'tkir
U juda ITTIKligidan hech kim ungnga gapiralmaydi.
26. Lo'la-yosti
Dadam o'zini LO'LASiz yotalmaydi..
27. Joypush-joynamoz
Akam ayamga qalin JOYPUSH savg'a qiluvdi, enni ayam namoz o'qishka qiynalmaydi.
28. Paqir-chelak.
PAQIRdi ilmagi uzilib ketipti..
29. Yaa!-voy!
YAA, pishagimiz balalapti!.
30. Yaxxe-o'hho
YAXXEE, hamma joydi yalab-yulqab tashabsilarku!
31. Zombir – ari
Somonxonaga ZOMBIRlar uy qurib tashapti.
32. Govzombir – qovoqari
Duganamni GOVAZOMBIRDan alirgiyasi bor
33. Asalzombir – asalari
Yoshligimda buvamni ASALZOMBIRI bo'laycheydi.
34. Dadar – daydi
Boyaki DADAR bachcha qayga ketti?
35. Dagguri – qo'rs
Ahmad DAGGURI hammani asabini buzib kettiye.
36. Lalov-anqov
LALOV bachalaringni deb buzov qo'yarilib ketipti. Qarasalaring o'lsilaringma?
37. Sanqimoq-daydimog
Ko'chaga haliyam SANQIB yuribsammi?.
38. Shuxla-shovla
Osh qilaman deb SHUXLA qip qo'yippan.
39. Laxsha-shilpildoq
Ayamni LAXSHAsiga teng kelmaydi-da boshqalardiki!
40. So'narmoq-tikilib qolmoq(qo'polroq ma'noda)
Menga qarab SO'NARma, shuncha payt qayergayding?
41. Boraycheydik-borar edik
Kichkinaligimizda ko'p joylarga aylangngani BORAYCHEYDIK.
42. Supa-so'ri
Oilaviy SUPAga o'tirshishga nima yetsin!
43. Pashsha-chivin
Aya, meni kecha shunnaygina PASHSHA yeb chiqti.

44. Chivin-pashsha
45. Uydi yig'ishtirsang bo'maymi? Hamma joydi CHIVIN bosib yotibdi.
46. Xamishak-pashsha
Ulardi uyi zavurga yaqinligi uchun XAMISHAK ko'pakanda-a?
47. Shatta-shatta - tez-tez
Halimani qara, ishlardi SHATTA-SHATTA qiladi.
48. G'o'lin-turshak
Bizar har zardoli pishilida G'O'LIN qilamiz.
49. Zardoli-o'rik
Momamlardi yog'lama ZARDOLIsi bo'laycheydi.
50. Anaqqa-u yoqqa
Sengnga ogan narsam ANAQQA turipti.
51. Allama-aldama
Sen bachcha ko'p meni allayma, haymi?
52. Ettachi-erta
Aqqa ETTACHIdan borivob nima qlasan-e?
53. Sirg'a-zirak
Kecha ko'chaga SIRG'Amni bittasi tuship qopti.
54. Jilpanglamoq-likillamoq
Anavi qiz JILPANGLAB eyaqqa o'tadi, JILPANGLAB biyaqqa o'tadi, nima qilyaptiye?
55. Tiliga talqon osvopti-og'ziga talqon solvolgan
Anov Ahmad ustoz gapirsa tiliga talqon osvopti
56. Eshik-hovli
-Momam qani?
-hozi ESHIKka chiqdiyov.
57. Qoma-yopmoq
Bor, eshikdi QOMAB ke.
58. Sekkayma - tik turma
Bor, teppamga SEKKAYMA.
59. Jo'laymoq-ensa qotirmoq
Kecha bozarga borsam, bittasi menga qarab JO'LAYADI, tovba!
60. Sori // sari - sariq
Ana bachcha shunnaygina sap-sariykan, o'risga o'xshaydiyey.

Axborotchilar ro'yxati

1. Vafojev To'ra: Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida 1967-yilda tug'ilgan. Kasbi: shafyor.
2. Vafojeva SHamsiya: Qashqadaryo viloyati , Yakkabog' tumanida 1972-yilda tug'ilgan. Kasbi: uy bekasi.
3. Mallayev Abror: Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida 1992- yilda tug'ilgan, kasbi: yakka tartibdagi tadbirkor.
4. Turopova Farida: Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida tug'ilgan, kasbi: o'qituvchi.
5. Doniyorova Gulandom: Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida tug'ilgan kasbi: o'qituvchi.
6. Xushvqtov Fazliddin: Qashqadaryo viloyatida tug'ilgan,
7. Yo'ldoshev Akrom: Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida tug'ilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. - Тошкент: Фан, 1966. -Б.160-249.
2. Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1964.-202 с.
3. Абдуллаев Ф.А. Диалектал луғат тузиш принциплари ҳақида // ЎТА. -Тошкент, 1966. 2-сон. 39-бет.
4. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. -Тошкент, Фан, 1978.
5. Алиев А., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. -Тошкент, 1976.
6. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып.
7. Бегалиев М. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. -Тошкент, Iqtisod-Moliya, 2007.
8. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Тошкент, 1963.
9. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. -Тошкент, Фан, 1990.
10. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
11. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Тошкент, Ўқитувчи, 1978.
12. Шерматов А. Қуйи Қашқадарё ўзбек шевалари. -Тошкент, 1972.
13. Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари атласи. Т., Фан, 1979.
14. Еназаров Т. Ўзбек диалектологияси фанидан амалиёт. -Тошкент, Университет, 1996.

SURXONDARYO QIPCHOQ GURUH SHEVALARIDA BA'ZI MULOHAZALAR (Sho'rchi tumanida Yangibozor qishloq shevasi misolida)

SOME REMARKS ON THE LANGUAGES OF THE SURKHANDARYA KIPCHOQ GROUP (In the example of the Yangibazar village dialect in Shorch district)

*O'rinova Zarifa,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
Jumayeva Shahnoza, talaba*

Annotatsion. *The Uzbek language is one of the Turkic languages that is distinguished by its many dialects, and the dialects of which are sharply different from each other. The Uzbek language has forms belonging to the Qarluq, Kipchak and Oghuz dialects, which serve as the greatest source of enrichment of the literary language. The Uzbek literary language has come a long way to the present stage. In the distant past, after living as clans and tribes, they gradually became a nation, and the languages of the nations living in this area also experienced this process. In this article, some words and phrases from the Surkhandarya Kipchak dialect, an integral part of the Uzbek language, were analyzed.*

Keywords. *proverb, riddle, qipchak, karaluq, āvzi, ena, nayman.*

О'zbek sotsialistik millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini asosiy qismi qipchoq-o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentlarning asosiy qismi tarixiy-xronologik nuqtayi nazardan o'zbek millatining tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan, o'zbek nomini ham shu component olib kelgan.

Qipchoq-o'zbeklar qadimgi davrlarda turkiy xalqlarning qipchoq guruhiga kiruvchi ming, yuz, qirg, qipchoq (tor ma'noda) nayman, qangli, qiyot, qo'ng'iroq, mang'it, uyshinlar va kenagas, jaloyir, misit, do'rmon, qutchi, barqut, baxrin kabi urug' va qabilalar asosida tashkil topgan bo'lib, qadimgi davrlarda Itil (Volga) va Dunay daryolari, Hazar (Kaspiy) dengizi, Orol dengizi, Ural tog'lari va G'arbiy Sibirdagi Irtish va Yenisey daryolari bo'ylarida hamda Yettisuvda yashaganlar va Yettisuvda tuzilgan turk xoqonligida ham ancha katta mavqega ega bo'lganlar. Ularni ba'zi adabiyotlarda kumanlar va polopeslar deb ham ataganlar. [Doniyorov, 1968: 8-9]

Ko'ramizki, qipchoq shevasi tarixi ham uzoq o'tmishga boradi. O'sha vaqtdagi shevaning xususiyatlari ham hozirgi kungacha saqlangan. Buni quyidagi maqola orqali ham ko'rib o'tamiz. Ushbu maqola Surxondaryo viloyati, Sho'rchi tumanida joylashgan Yangibozor qishlog'ining qipchoq shevasida so'zlashuvchi aholi tilidan yozib olingan. Ushbu maqolada, shu hududda joylashgan qipchoq shevasidagi ayrim so'zlarning leksik, morfologik hamda fonetik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning adabiy tildagi muqobilini topish va bir nechta folklor namunalaridan: maqol, topishmoq, iboralarning mazmun va mohiyatini ochishni maqsad qildik. Shu o'rinda bir nechta maqollarni ko'rib o'tamiz:

*Ätängni kordim ähmäti päriq,
Enangni kordim tābani jāriq.*

Bu maqolning ma'nosi shundayki, ota-onasi sodda, oddiy bir oilaning bolalari ham shunday bo'ladi. Lekin ba'zilar borki, oilada boshqacha, ko'chada boshqacha, o'ziga yarashmagan kiyimlarni kiyib yuradigan o'sha oilaning farzandlariga nisbatan xalq orasida shu maqol ishlatiladi.

oli tekkanning ovzi tiyadi

Ushbu maqoldan shuni tushunamizki, masalan, biror ish qilinayotganda, agar unga yordam berilsa, ko'maklashsa qilayotgan ishining bir qismini yordamlashgan insonga beriladi. Shuning uchun ham aholi orasida kimdir ish yoki yumush bajarayotganda kelib qarab turmasdan yordam berishlik uchun shu maqoldan foydalanadi.

Tiningdi äyäma, nāningni kulga täyäma.

Bilamizki, tandirda non yopuvchi ayollar yoki nonvoylar non pishirishning, tandirning sir-asrorlarini yaxshi bilishadi. Ya'ni tandirga qanchalik ko'p o'tin yoqsa non yaxshi pishadi va tandirdan ku ustiga tushib ketmaydi. Shuning uchun ham non uvol bo'lmasligi, kulga tushmasligi uchun shu maqol keng tarqalgan.

Suvdi kormastan yetik kečmä.

Ushbu maqoldan shuni tushunamizki, ko'rmagan, bilmagan voqea-hodisa yoki narsalarga ko'rmasdan turib ishonch bildirish yoki ertaga nima bo'lishini bilmasdan gapirish kabi ma'nolar mujassam.

*Tešik munčāq jerda qāmas,
Jerda qāsa kimlär āmas.*

Ushbu maqol ramziy ma'nolarga ega bo'lib, teshik munchoq-turmushga chiqmagan qizlar nazarda tutiladi. Uyda o'tirsa ham vaqt o'tib yaxshi joyga albatta turmushga chiqishiga aytiladi va shu kabi ma'nolarda qo'llaniladi.

*Urug'ingdir āymāg'ingdir,
Bīrān āvzing māymāg'ingdir.*

Quyidagi maqolda yaqinlari, qarindoshlari ko'p insonlar nazarda tutilib, to'y, yig'in va shu kabi marosimlarda doimo hamjihatlikda bo'lganlarga nisbatan aytiladi.

Tuyāga jāntāq kerak bosa, boyin čözadi.

Bu maqoldan insonga nima kerak bo'lsa hammasiga o'zi yetishishini, harakat qilishini, kimdir kelib bu senga demasdan, insonning o'ziga kerak bo'lgan narsalarini olishi kabi ma'nolar bor. Yuqorida keltirgan maqollarimiz insonlarni to'g'ri yo'lga, yaxshi tomonga yetaklaydi va bu qipchoq sheva vakillari orasida keng tarqalgan. Xalq orasida frazeologizmlar-iboralar ham keng

qo‘llaniladi. Aniqsa, so‘zlashuv nutqida deyarli ko‘pchilik insonlar fikrini salbiy yoki ijobiy bo‘yoqdor iboralar bilan boyitganida gaplari yanayam aniqroq bo‘ladi. Endi shu iboralar qipchoq shevasi vakillari orasida qanday turlari va ko‘rinishlari borligini ko‘rib chiqamiz.

Kālding nimäsi bār, temir tāräg‘i bār.

Bunda boy insonlar ko‘zda tutilgan. Hayotda shunday insonlar borki, hamma narsasi bo‘la turib kamtar bo‘lishadilar, ko‘z-ko‘z qilishni o‘zlariga ep ko‘rmaydilar. Amma guruch kurmaksiz bo‘lmaydi deganlaridek, shunday insonlar borki ziqna, xasis bo‘ladilar. Ayni shu ibora mana shu kabi insonlarga nisbatan aytiladi.

Seningam pishananga bir jumalaq pitkändir.

Bu iboradan uylanmagan yigit yoki turmushga chiqmagan qizlarga nisbatan bir kun sening ham baxting ochiladi, peshonangga ham bir inson yozilgandir degan ma’noda xalq orasida ishlatiladi.

Jāmāndān jārṭi qāpti.

Ushbu iboradan mazmun shundayki, ota-onasi vafot etgan bolalarga aytiladi. Jorti deb ko‘ngli yarim, yolg‘iz qolgan yetimlar, ota-onasidan faqat shu farzand qolibdi degan ma’noda qo‘llaniladi. Iboralar ham shevani, ham adabiy tilni boyituvchi katta bir manba desak yanglishmaymiz.

Topishmoqlar hajmi va shakliga ko‘ra maqollarga o‘xshaydi. Ba’zan mazmuniga ko‘ra ham yaqinlik seziladi. Ammo yaratilish maqsadi boshqa hisoblanadi. Janrning nomlanishiga e’tibor bering. „Top“ so‘zining talaffuz etilishidayoq o‘yla, axtar, solishtir, izla ma’nolari yetakchilik qiladi. Unga „ish“ qo‘sjimchasi qo‘shilganda, vazifa aniqlashadi: „-moq“ harakat nomi qo‘shimchasidan keyin „qo‘lingdan kelsa“, „eplasang“, „uddalay olsang“ tushunchalari ifodalanadi. Odatda topishmoqlar xalq hayotining hamma sohalarini egallagani bilan ham diqqatga sazovor. Maishiy hayotdagi, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar topishmoq mavzularida o‘z ifodasini topadi. [Mirzayev va b.2020:209-210]

Yangibozor qishlog‘ida qipchoq shevasi vakillari orasida ham bir nechta maqollarga duch kelamiz. Hozir shulardan bir nechtasini keltirib o‘tamiz.

Qizil dengiz, qirg‘oqlari yashil, baliqlari qora. (javobi tarvuz)

Kichkina jo‘gim hov-hov etti, qorni toyib yumalay ketdi. (javobi chaqaloq)

O‘zi shirin yeb bo‘lmas,

Bemaza deb ham bo‘lmas.

Boshi oxiri bir harf,

Hammasi bo‘lib to‘rt harf.

Professor E.D.Polivanov klassifikatsiyasiga ko‘ra Surxondaryo o‘zbek shevalari uchinchi dialekt qipchoq lahjasining beshinchi tipidagi janubiy “3” lovcchilar gruppasiga kiritiladi. Ma’lumki professor E.D.Polivanov o‘zbek dialektlarini klassifikatsiya qilar ekan, singarmonizm xususiyatining bor yoki yo‘qligini nazarda tutadi. U, singarmonizmning mavjudligi eroniy tillar (qadimgi so‘g‘d, sak, doriy-hozirgi tijik tillari) ta’siri bilan bog‘liq, singarmonizmning yo‘qligi esa, shevaning uzoq vaqt eroniy tillar ta’sirida bo‘lganligini, shuning uchun eroniy tillarga o‘xshab tovushlar singarmonizm qonuniga bo‘ysunmaydigan sistemaga ega bo‘lib qolgan deb hisoblaydi. Shu nuqtayi nazardan Surxondaryo shevalarini eronlashmagan, ya’ni singarmonizm xususiyatlarini o‘zida saqlagan qipchoq yoxud sof o‘zbek shevalari gruppasiga kiritadi[Rahimov1885: 9-10]. Maqolada ham shu viloyatga oid bir qncha shevaga oid so‘zlar to‘plandi va tasnif qilindi. Quyida keltirilayotgan so‘zlar so‘z turkumi tartibida beriladi.

OT SO‘Z TURKUMIDAGI SHEVAGA XOS SO‘ZLAR

3ögim - qorni ochligidan yalinayotgan bola;

γāv-pālāk - palakning bir-biriga tutashib ketganligiga aytiladi. Bu soʻz koʻproq poliz ekinlaridagi palaklar nazarda tutiladi;

Šorä - oʻt turi

Körmänä - ilk marotaba kimnidir koʻrishga borganda beriladigan suyunchi, koʻproq yangi kelinlarga, yangi tugʻilgan chaqaloqlarga beriladi;

Pärmānači – qoʻy boquvchi kishi, har doim qarab yurgani, parvona boʻlganligiga aytiladi, adabiy tilda choʻpon;

Čönač - Pärmānachining tayogʻi;

Sābāq, sābāv – koʻrpalar uchun paxta solinayotganda toʻgʻirlash uchun ishlatiladigan tayoq;

Jāv – yogʻ;

Sa°vliγ, sa°vliq – qoʻyning urgʻochisi;

γunažin – endigina yetilayotgan sigir;

Kūbi – saryogʻ tayyorlaydigan yogʻoch yoki temirdan qilingan idish;

Bāv – ip maʼnosida, qandaydir narsaning bogʻi;

Žizzix – quyruqning qovurilgani;

žilik – adabiy tilda ilik;

Jörmak – toʻqilayotgan gilam;

žiyak – ariqning boshi;

žengsa – non yopilayotganda kiyiladigan, odatda choponning yengini qirqib olib non yopish uchun shuni ishlatadi,;

Rapida – ustiga nonni qoʻyib tandirga yopishtiriladigan buyum;

Udirgi, undirmiš – xamirturush uchun tayyorlanadigan achitqi;

Söri – stolning bir turi, bunda u stolga nisbatan balandroq boʻladi;

Girdi – tashqi tomoni, nimanidir sirti;

Keličāk – donlarni, bugʻdoyni ezadigan temir idish, anjom;

Zarduval – devorga ilinadigan, qoʻlda tikilgan kashtaning nomi;

Keštä – adabiy tilda kashta;

Qoviz – beshikni ichiga toʻshaladigan mato, uni ichiga yo paxta solingan yoki tori solingan boʻladi;

Töba – nimanidir boshi, peshona;

žirtiq-pirtiq – yirtiq narsalarga aytiladi;

žeti pušti – yeti avlodi;

Palakat – supurgi salbiy maʼnoda ishlatiladi;

Tänä – tana, koʻproq oʻsimlik yoki darxtlarning tanasiga aytiladi;

Ä°lbästi – gavdali, katta insonlarga nisbatan qoʻllaniladigan salbiy maʼnodagi soʻz;

Ormak – gilam toʻqiydigan asbob;

Tām – xona maʼnosida ishlatiladi;

žüya – palak yoki egatlar orasi;

agat, egät – ekin ekiladigan joy;

Pijla – piyola;

žilqi – adabiy tilda yilqi;

Kurra – adabiy tilda xoʻtik;

ža°nlīq – mol yoki qoʻylarga nisbatan ishlatiladi;

Ča°qä – chaqaloq.

FEʼL SOʻZ TURKUMIGA OID SOʻZLAR

hāv-hāv etmāq – bolaning ovqat uchun yalinib yigʻlaganiga nisbatan aytiladi;

Na°rmän turmāq – naribroq turmoq, nari ketmoq;

žāyib bermāq – nonga yogʻ surtib bermoq;

Nān žāvmāq – adabiy tilda non yopmoq;

Kurk bolmāq – tovuqlar uchun tuxum bostiriladigan holat. Bunda agar tovuqlarga tuxum qo'yilganda tovuqlarning kurk bo'lganligiga shunday so'z aytiladi;
žox bop ketmāq, žitip ketmāq – anchadan beri ko'rinmaslik, yo'qolib ketmoq;
Ijartip kelmāq – yetaklab kelmoq, ergashtirib kelmoq;
žitālāmāq – adabiy tilda yetaklamoq;
a°rdona qa°sīn – boshidan qolsin degan ma'noda aytiladi;
Gildirātma°q – yerdan aylantirib otmoq.

SIFAT SO'Z TURKUMIGA OID SO'ZLAR

žartī – adabiy tilda yarim ma'nosida;
žändä, žändä-žündä – adabiy tilda eski ma'nosida;
žävli külča – yog'li, bu yerda yog'li kulcha;
Zānča bāla – kichkina bola;
Hāñqi – katta, salbiy ma'noda qo'llaniladi;
Boz ba°la – uylanmagan yigit;
jaxtaj – adabiy tilda muzdek;
žirtaqi – o'ziga, tashqi ko'rinishiga ko'p e'tibor beradigan kishi;
Ta°lli – adabiy tilda shirin;
a°vla°q – chetroqda joylashgan hududlar;
Sätäng – adabiy tilda bezori.

RAVISH SO'Z TURKUMIGA OID SO'ZLAR

Biltir, biltiryi – o'tgan yil ma'nosida;
Birnayi žil – 2 yil oldin nazarda tutiladi;
İlla – zo'rg'a ma'nosida. Masalan illa keldingma – zo'rg'a keldingmi?
Minča, onča, binča – adabitildagi buncha so'zining turli xil shakllarda aytilishi;
°Ojaq – adabiy tilda u yoq yoki u yer;
Bijaq, bijer – bu yoq, bu yer;
šujaq, šijer – shu yoq, shu yer;
Mīner – mana bu yer ma'nosida;
Tūna°vin, tūna°v – adabiy tilda kecha;
Dumir, dombir, dunbir – oldin, avval ma'nolarida qo'llaniladi;
Töbä – adabiy tilda tepalik;
Undaj, mindaj, šindaj – unday, munday, shunday ma'nolarida ishlatiladi;
Mīner – mana bu yer ma'nosida;
a°tip – unday qilib ma'nosida;
Šijtip – shunday qilib;
Bijtip – bunday qilib;

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Маслова, В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. М., 2001.
3. Жўраев Б, Кудратов Т. Ўзбек тили шевалари. –
4. Qudratov T. O'zbek tilining oraliq shevalari. – Toshkent: 1968.
5. Suvonova R. Qipchoq shevalariga xos so'zlar lug'ati. – Samarqand: SamDU, 2019. – 58 b.
6. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 28.
7. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1985.

8. Turdialiyeu A. "Turkiy xalqlar filologiyasida fundamental tadqiqotlar va innovatsion ta'lim texnologiyalari" mavzusidagi xalqaro ilmiyamaliy anjuman materiallari to'plami. Nukus. 2022-yil 10-noyabr

**"DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA BOYSUN SHEVASIGA OID
LEKSEMALARNING QO'LLANILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR**

**SOME REMARKS ON THE USE OF LAXEMAS RELATING TO THE BOYSUN
DIALECT IN THE WORK "DEVONU LUG'OTIT TURK"**

Xolova Muyassar,

*Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dots v.b.*

Xurramova To'lg'anoy,

Termiz davlat universiteti talabasi

Annotation: *In this article, an attempt is made to reveal the level of use and the places of use of the lexemes related to the fields of livestock and agriculture of the Boisun dialect used in the work "Devonu Lugatit Turk".*

Key word: *Boysun dialect, dialect, literary language, Sheva, Uzbek dialects, livestock, agricultural fields*

O'zbek tili turkiy tillar orasida eng qadimgi tillardan bo'lib, sheva va dialektlarga juda boy. Har bir viloyat, har bir tuman, har bir qishloqning so'zlashuv uslubi o'zining shevaviy xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Professor Y.D. Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlaridan bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Hozirgi zamon jonli sheva va etnogenezlarini yozma yodgorliklarda shuningdek, hozirgi adabiy tilimizda ham uchramaydigan ko'pgina, so'z va so'z formallari lug'aviy birliklarni o'zida saqlab qolganki, ularni asosli ravishda o'rganish tilning uzoq zamonlardagi holatini aniqlashda yordam beradi. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaligi bilan ajralib turadi. Xususan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" (Turkiy so'zlar devoni) asarida XI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda istiqomad qilgan turkiy urug' va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metralogiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Asarda qipchoq, qarluq, o'g'uz lahjasiga oid so'zlar keltirilgan bo'lib, ushbu so'zlar respublikamizning turli hududlarida hozirgi kunga qadar saqlanib kelmoqda. Asarda Boysun shevasiga oid so'zlar ham qo'llangan va bu so'zlarning ba'zilar hozirgi kunda arxaiklashgan. Boysun shevasi leksikasida umumturkiy tillarga xos leksik qatlamda asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Kitobda uchraydigan ayrim so'zlar hozirgi kunda faqat Boysun shevasidagina qo'llanadi. Boysun tumanining vohaning g'arbiy qismida joylashgan tuman bo'lib, aholining etnik tarkibi asosan Qo'ng'iro't urug'iga va tojik millatiga mansub turli daha vakillaridan tashkil topgan. Tumanda 40 ga yaqin mahalla bo'lib, ulardan faqat ikkitasi hududida ishlatiladigan "Devonu lug'atit turk"da ishlatilgan ayrim Boysun shevasiga oid so'zlarni tahlil qilamiz. Asarda uchraydigan chorvachilik, dehqonchilikka oid so'zlarning ko'pchiligi Boysun shevasida uchraydi. Chunki bu hudud aholisi qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan va jonli so'zlashuv nutqida asar tarkibida uchraydigan so'zlar saqlanib qolgan. Jumladan:

CHORVACHILIKKA OID SO‘ZLAR

CHORVACHILIKKA OID SO‘Z	TRANSKRIPSIYASI	IZOHI
Sidirg‘aq	Sidīrvaq	Hayvonlar tuyog‘i
Qismaq	Qīsmāq	Asosan, ot va eshak kabi hayvonlarning ustiga uzangining ikki yonidagi ikkita qayish bog‘ichi.
Bitqig‘	Bitqīr	Ot va eshaklar burnidan nafas olib xirillashi.
Jag‘ir	Ǧavīir	Mollar(ot, xachir, eshak)ning egar turadigan joyida paydo bo‘ladigan yara.
Junaq	Ǧūnaq	Eshak, ho‘kiz va shunga o‘xshagan yuk ortiladigan hayvonlarning yuk ustiga qo‘yiladigan to‘qimlari.
Jabg‘uch	Ǧabruč	Eshak va boshqa hayvonlarni haydashda ishlatiladigan so‘z.
Jalu	Ǧālū	Toychalarni bog‘laydigan arqon.
Jalig‘	Ǧalīr	Ot yoli
Sulaq	Sulaq	Hayvonlarning qoraygan suyagi

DEHQONCHILIKKA OID SOZLAR

Jemish	Ǧemiš	Mevalar va ko‘pincha daraxt mevasi
Qaziz	Qaziz	Daraxt po‘stlari
Surush	Sürüş	Doni qotmasdan burun, olib qo‘yiladigan bug‘doy.
Cho‘shaq	Čöšaq	O‘t-xashak

UY-RO‘ZG‘OR VA NARSA-BUYUM NOMLARI

Tatirg‘a	Tatīrg‘a	Oshlangan oq teri
Tuzluq	Tuzluq	Tuz solib qo‘yiladigan idish
Javg‘an	Javran	Go‘shtsiz ovqat
Judruk	Ǧüdrük	Ustiga kiyim va boshqalar taxlab qo‘yiladigan sandiq
Tizildiruq	Tizildīruq	Maxsining boshiga bezak uchun qadaladigan, silliq, yaltiroq, taqachalar
Kiviz	Kiviz	Yerga solinadigan palos
Qiziz	Qiziz	Kigiz, namat

Izoh: Ko‘rsatib yozilgan so‘zlarni barchasi “Devonu lug‘atit turk” asaridan olingan⁶.

Chorvachilikka oid so‘zlarning ko‘pchiligi Boysun tumanining janubi sharqiy qismida joylashgan tumandan 25 km uzoqlikdagi hududda bo‘lgan ayrim o‘zbeklar yashaydigan mahalla va qishloqlarda uchraydi. Jumladan, "Dashtig‘oz" mahallasi (Pudina, Ajrim, Sariqamish qishloqlari) va "Pulhokim" mahallasi hudud jihatidan bir biriga yaqin bo‘lganligi uchun ham va bu yerning tub aholisi chorvador o‘zbeklar bo‘lib asosan "Devonu lug‘atit turk" asaridagi ayrim chorvachilikka oid

⁶ Devonu lug‘otit turk. I., II., III jildlari 1960.

soʻzlar uchraydi. Jumladan: Sidirgʻaq -tuyoq manosida qoramol, qoʻy va echkilar soʻyilgandan keyin oyoqlari qaynatilib tayyor taom holatiga keltirilgan holatda ishlatiladi va bu soʻz ishlatilish jihatidan tumanning ayrim hududlaridagina saqlanib qolgan [Toʻychiboyev, Hasan 2004]. Ayrim sanoqli keksa chorvadorlar nutqida qismaq [qismāaq], jaligʻ [ʒalix], jabgʻach [ʒabrač] kabi soʻzlar ishlatiladi va bu soʻzlar arxaiklashgan. Bu hududlarda oʻzbeklarning qadimiy oʻyinlaridan biri boʻlgan Koʻpkari koʻp oʻtkazilishi jihatidan ham asosan devonda uchraydigan ot va unga ishlatiladigan ayrim terminlar kömüduruk (yuk orqaga ketmasligi uchun otning yelka tomonidan egarga bogʻlangan narsa), közudürük (ot dumidan toʻqilgan koʻz ogʻriganda yoki qamashganida koʻzga tutiladigan narsa) burunduq (jilov, noʻxta) qomuq (ot tezagi) kabi soʻzlar saqlanib qolgan. Xususan, Pudina hududida bitqigʻ [bitqix] (ot va eshaklar burnidan nafas olib xirillashi), jagʻir [ʒaxir] (mollar, ot, xachir, eshaklarning egar turadigan joyida paydo boʻladigan yara), junaq [ʒunaq] (eshak, hoʻkiz va shunga oʻxshagan yuk ortiladigan hayvonlarning yuk ustiga qoʻyiladigan toʻqimlari) kabi soʻzlar faol tarzida qoʻllanadi.

Dehqonchilikda ishlatilgan Jemish [ʒemiš] (mevalar, koʻpincha daraxt mevasi) soʻzi faol tarzda qoʻllanadi va ayrim oʻrta qatlam nuqtida Surush [sürüş] (doni qotmasdan burun olib, qovurib yanchib qoʻyiladigan bugʻdoy) va choʻshaq [čöšaq] (oʻt-xashak) soʻzlari ham ishlatiladi.

Shuningdek keksa va oʻrta yoshli ayollar nutqida tatirgʻa (asosan xamir qorishda maxsus yerga qoʻyiladigan supra [süprä] (baʼzi joylarda surpa) tayyorlashda ishlatiladigan oshlangan teri yaʼni maʼlum muddatga suvga ivitib qoʻyiladigan qoramol terisi), tuzluq (tuz solinadigan idish (hozirgi kunda tuz emas, turli xil qoshiqlar va shunga oʻxshash idishlar solinib qoʻyiladi) kabi soʻzlar qoʻllanadi. Bu soʻzlar qoʻllanish jihatiga koʻra hamma qatlam vakillarini birdek qamrab olmagan, faqatgina maʼlum kishilar nutqida koʻzga tashlanadi. Hududdagi hamma qatlam vakillari nutqida jastuq [ʒasruq] (yostiq), kiviz [kiviz] (yerga solinadigan palos), qiziz [qiziz] (kigiz, namat), javgʻan [ʒavʻan] (goʻshtsiz ovqat) leksemalar faol tarzda qoʻllanadi.

Pulhokim hududidagi ayrim keksa yoshli qatlam nutqida jamagʻu [ʒamaru] (yamalgan toʻn), jalma [ʒälmä] (paxtali toʻn), Borunchuk [bārunčuk] (beshonabogʻ, xotinlar roʻmoli) manosida ishlatiladi. Bu soʻzlardan foydalanadigan kishilar asosan chorvadorlar boʻlgan va bir hududdan boshqa hududga koʻchib yurganligi, jumladan tumanning janubida va sharqida joylashgan Qumqoʻrgʻon va Bandixon hududlaridagi bazi keksalar nutqida ham arxaiklashgan soʻz holatida uchraydi.

Ayrim kasallik nomlari temraku (temiroʻtki) va kezik (sariq kasalligi) kamdan kam holatlarda yuqori qatlam vakillari nutqida uchraydi. Bu hududlarda yashaydigan aholining deyarli hammasi oʻzbeklar boʻlganligi uchun ham fors-tojik tiliga oid leksemalar uchramaydi va aholining deyarli hammasi koʻchmanchi chorvadorlar hisoblanib, hozir ham chorvachilik bilan shugʻullanganligi uchun devonda uchraydigan chorvachilikka oid soʻzlarning koʻpchiligi asl holatida ishlatiladi va ishlatilish jihatidan hali ham baʼzi soʻzlar faol holatda qoʻllaniladi.

Xulosa oʻrnida professor Sh. Shoabdurahmonov ushbu fikrlarini taʼkidlab oʻtmoqchiman. “Koʻrinib turibdiki, koʻrsatib oʻtilgan koʻplab soʻzlar qoʻllanishi kamaygan va baʼzi soʻzlar umumisteʼmoldan butunlay chiqib ketgan. Agar zudlik bilan keksa avlod nutqida saqlanib kelayotgan noyob soʻz va iboralar zudlik bilan yigʻib olinmasa, barcha masʼuliyatni oʻz zimmamga olib aytamanki, ular hofizasidagi bir qism dialektizmlar yoʻqolib ketishi mumkin” va olim tomonidan aytilgan ushbu qayd bugungi ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq [Reshetov, Shoabdurahmonov 1978]. Bundan tashqari Boysun tumani etnik aholi shevasida aksariyat, chorvachilik, dehqonchilik va maishiy hayot bilan bogʻliq X asrga tegishli til elementlar aks etgan leksemalarning mavjudligi hali ham tilimizda boy imkoniyatlarga egaligini va bu bilan boyish

imkoni mavjudligini, ushbu shevalarni bir electron baza⁷ga yig'ish orqali ularning yo'qolib ketmasligini ta'minlashimiz mumkinligini ta'kidlayman[Xolova 2020:3-5].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshetov.V.V. SHOabdurahmonov. Sh. O'zbek dialektologiyasi. – T: O'qituvchi, 1978.
2. M. Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I-II-III.-Toshkent.,1960-1963.
3. Xolova.M. A. Boysun shevasiga xos so'zlarning leksik-semantik genezi.Молодой ученый.-N (260), – С. 696-699.
4. Холова М. А. О'ZBEK SHEVALARINING STANDART TILGA MUNOSABATI VA TIL TIZIMIDAGI O'RNI (BOYSUN TUMANI “J” LOVCHI SHEVALAR MISOLIDA) //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2020. – Т. 3. – №. 5.
5. То'uchiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2004.
6. <https://dialect.uz/>.
7. <http://dialectcorpora.uz/>

KASBI TUMANI OYKONIMLARINING ETNOTOPONIMIK XUSUSIYATLARI

ETHNOTOPONYMIC CHARACTERISTICS OF OIKONIM OF KASBI DISTRICT

Hodiyeva Muhayyo,

Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi

Annotation: *This article is devoted to onomastic analysis of toponyms in Kasbi district of Kashkadarya region. In the article, we studied toponyms from the point of view of ethno-economics and ethno-economics. Also, the most ancient, historical-etymological sources and grammatical features of the analyzed regions, their structure, areas of distribution and the reasons for their names were studied.*

Key words: *toponym, onomastics, oikonym, ethnooikonym, historical etymology, historical source, ethnic name, natural - geographical oikonym, economic - social oikonym, hydro oikonym, oro oikonym, phyto oikonym, indicator.*

Qashqadaryo viloyati qadimiy va boy tarixga ega hududlardan biri. Tarix manbalaridan shu narsa aniqlik, ushbu hudud bir necha mingyillik tarixni o'z ichiga oladi. Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari 329-yilda hududni bosib olgan paytda hudud nomi Navtaka deb atalgan(ЎМЭ,2000:99). Qashqadaryo – bu daryo nomi bo'lib, keyinchalik bu nom viloyat nomiga o'tgan. Qashqadaryo so'zining kelib chiqish tarixi bo'yicha olimlar turlicha fikrda bo'lganlar. Daryo qadimda Koshkirud, ya'ni “Kesh Shaxrizabz suvi” deb yuritilgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Qashqadaryo Keshkirudning fonetik o'zgargan variantidir (V.V.Bartold). Ba'zi olimlar toponimning asosini *qashqa* so'zi tashkil etadi, *qashqa* – “qashqamoq, qurib qolmoq” – degan, ma'noni bildirishini aytadi (A.Ishayev). H.Hasanov “Daryoning tabiiy xususiyatida ham *qashqalik* bor. Qarshidan keyin daryoning suvi kamayib o'zani ola-chalpoq – “*qashqa*” holiga keladi” – deb, yozadi S.Qorayev *Qashqa* so'zining bir necha ma'nosini keltiradi. Etnik nom: tiniq tez oqar, yoqasida o'simlik o'smaydigan, yalang, yolg'iz tepa va hokazo (Дўсимов, 1977:153). Onomastika fani mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o'rganishni maqsad qilib qo'yadi(ЎМЭ, 2000:181).

⁷ <https://dialect.uz/>, <http://dialectcorpora.uz/>

Ma'lumki, onomastika aniq bir atoqli otlarni o'rganishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: antroponimlar, toponimlar, gidronimlar, oronimlar, oyonimlar, etnonimlar, fitonimlar, zoonimlar, agionimlar – ilohiy (diniy) (Подольская, 1977:26) nomlar, agronim, astionim va boshqa bir qancha turlari mavjud (Эрназаров 2014:76).

Biz ushbu maqolamizda Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi onomastik birliklarning bir nechta turlarini o'rganib, ularni etimologik, fonetik, leksik, morfologik jihatdan tahlil qilishni o'z oldimizga maqsad qildik.

Qashqadaryo viloyatining Kasbi tumani O'rta asrlarda turlicha talqin etiladi. Manbalarda aytilishicha, Aleksandr Makedonskiy va arab xalifaligi yurishlari vaqtida ham bu manzil mavjud bo'lgani va o'sha davrlardan oq buyuk ipak yo'lining muhim bo'g'inlaridan biri ekanligi ta'kidlangan. Janubiy So'g'dning markaziy shaharlaridan biri Kasbi ya'ni Quyi Qashqadaryoning asosiy shaharlaridan biri sifatida tanilgan. Kasbi atamasi - tarixiy manbalarda qasaba, qo'rg'on degan ma'noni anglatadi. Kasbi tumani "Hudud ul -olam"da, Istaxriy, Ibn Xavqal, Muqaddasiy asarlarida *Kasba* shaklida qayd qilingan. Marqa qabilasi tarkibiga kirgan qo'ysupi urug'ining bir tarmog'i *kasib* deb atalgan. Kasib *kasbi* bo'lib ketgan bo'lishi mumkin (Hodiyeva 2022:446).

Kasbi tumanidagi oykonimlarning (oykonim deganda, shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi yashash joylari tushuniladi) nomlarini 2 guruhga bo'lish asosida quyidagicha tahlil qildik :

1.Tabiiy yoki tabiiy- geografik oykonimlar.

2.Ijtimoiy –iqtisodiy oykonimlar(Қопаев 2006:52).

Tabiiy yoki tabiiy - geografik oykonimlar (suv obyektlari nomlariga, joyning geomorfologik shakllariga, o'simlik hayvon nomlariga va boshqa tabiiy –geografik sharoitga qarab atalgan aholi punktlari tushuniladi)ning gidrooykonim, orooykonim, fitooykonim kabi turlari tuman hududida mavjud ekan.

Gidrooykonimlar, ya'ni suv obyektlariga qarab atalgan aholi punktlari nomlari tarkibida anhor, arna, afdoq, bodoq, buloq, daryo, jo'y, kanal, sel, sardoba va shu kabi bir qancha atamalar uchraydi. Tuman hududida suv obyektlaridan nom olgan gidrooykonimlar: ariq-Bog'ariq, jo'y-Shakarjo'y.

Shu o'rinda Shakarjo'y so'zini izohlaydigan bo'lsak, toponim tarkibidagi birinchi komponenti shakar emas aslida so'g'dcha *chaqir* va *chaqar* "xizmatkor, kambag'al" – degan, ma'noni anglatadi.V.V.Bartold chaqir so'zi "xizmatkor" ma'nosidan tashqari "harbiy drujina" ma'nosini ham ifodalashini yozadi (Дѣсимов, 1977:148). Suyun Qorayev Shakar degan urug' nomi mavjudligini aytgan (Қопаев 2005:187). Jo'y so'zi anhor, ariq degan ma'noni anglatadi. Demak, Shakarjo'y toponimining "xizmatkorlar anhuri" yoki "harbiylar anhuri" kabi ma'nolari mavjud ekan.

Orooykonimlar, ya'ni rel'ef shakllari nomlarini bildiragan oykonimlar tarkibida adir, bel, dara, dahana, do'ng, jar-yor, tall, tepa, tosh, qiya, qum, qir kabi indikatorlar qayd qilinadi. Rel'ef shakllaridan joy olgan oykonimlar:jar-Jarko'cha ; tepa - Qoratepa, Nazartepa, Oqtepa; cho'l - Cho'lquvar.

Fitooykonimlar, yani o'simliklar nomlari bilan atalgan oykonimlar tarkibida yovvoyi o'simliklardan ajriq, archa, do'lana, lola, pista, yulg'un, jing'il, yantoq va hokazolar; ma'daniy o'simliklardan anjir, anor, beda, bodom, jiyda, olvoli, tut, tol, olma, qovun va shu kabi nomlar uchraydi. Yovvoyi o'simlik shaklidan nom olgan fitooykonimlar: yulg'un - Talliyulg'un; jangal - Oqjangal; qamish - Oqamish. Ma'daniy o'simlik nomlari negizida yasalgan fitooykonimlar: paxta - Paxtakor.

Kishilarning xo'jalik faoliyatini, mehnat taqsimotini ko'rsatadigan qadimgi kasb-hunar nomlari bilan bog'liq oykonimlar: Paxtakor, Sohibkor.

Shuningdek, etnotoponimlarning Kasbi tumani hududida bir nechta turi mavjud. V.A.Nikonov o'zi ta'riflab bergan negativlik qonuniga amal qilib etnotoponimlar biron millat yoki xalq yaxlit yashaydigan hududning biror qismida emas, balki bu hududning chekka qismida, ya'ni

ikki xalq aralash yashaydigan chegaradosh zonadagina bo‘ladi deb yozadi (Қораев,2006:76). Tumanimiz hududida quyidagi etnooykonimlar mavjud ekan: Qatag‘an, Qo‘ng‘irot, Qoraqo‘ng‘irot, Mug‘lon, Mesit, Obodneko‘z, Xo‘ja Kasbi, Xo‘jaki, Xo‘jaqarliq, Xo‘jahayron.

Qo‘ng‘irot - O‘zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Ilk o‘rta asrlarda Oltoy, Mo‘gulistonning shimolida yashaganlar. O‘rta Osiyoda turli ko‘chmanchi turkiy qabila va urug‘lar qo‘ng‘irotlar atrofida uyushib, qabilaviy nomini qabul qilishgan. XIV asrda Xorazmda qo‘ng‘irot zodagonlari orasidan so‘fiylar sulolasi hokimiyat tepasiga kelgan. XVI asrda qo‘ng‘irotlar o‘zbek ulusidagi turk qabilalari tarkibiga kirgan. Ulus parchalanishi bilan qo‘ng‘irotlar o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq va boshqa xalqlar tarkibiga kirgan (ЎМЭ, 2000:433).

Kasbi tumanidagi Mug‘lon toponimi mug‘ul etnonimiga tojikcha ko‘plik ko‘rsatkichi *-on* qo‘shimchasini qo‘shish orqali vujudga kelgan. Mug‘ulon “mug‘ullar” ma‘nosidadir. Mug‘ulon tovush o‘zgarishi natijasida Mug‘lon bo‘lib ketgan (Охунов 1994:34).

Mesit – O‘zbek urug‘laridan biri. Mesit yesit, yobu (jobu), tama uruglari birlashmasi “uch urug‘” (uch uru) deb atalgan. Mesitlar XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro vohasida, hozirgi Samarqand viloyatining Narpay tumanida, Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi Mesit qishlog‘ida, bir qismi esa hozirgi Turkmanistonning Leban (sobiq Chorjo‘y) viloyatida yashaganlar. Mesitlar o‘zbek va turkman xalqlari tarkibiga singib ketgan(ЎМЭ, 2000:434).

Xo‘jaki – musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan imtiyozli tabaqa. Xo‘jalar islomda oqsuyaklar tabaqasi sifatida sayidlardan keyin turib, ma‘lum imtiyozlarga ega bo‘lganlar. O‘rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy hayotida xo‘jalar katta nufuzga ega bo‘lganlar (Ислом энциклопедияси 1986:179). Keyinchalik ba‘zi regionlarda xo‘ja so‘zining ijtimoiy-siyosiy ma‘nosi unutilgach, etnik atamaga aylangan, ma‘lum kishilar gruppasining nomi bo‘lib qolgan (Нафасов 1988:112). Jumhuriyatimizda bir qancha qishloq va mahallalarning nomlari xo‘ja so‘zi asosida vujudga kelgan (Охунов 1994:56).

Bu etnooykonimlar tarkibida qayta-qayta uchragan urug‘ nomlari shundan dalolat beradiki, tuman hududida Xo‘ja va Qo‘ng‘irot urug‘i vakillari boshqa urug‘ vakillariga qaraganda ko‘proq uchraydi.

Xulosa qilsak, maqolamizda Qashqadaryo, Kasbi toponimlari va shu hududdagi oykonim va etnooykonimlarni onomastika ya‘ni atoqli nomlari jihatidan tatqiq qilish davomida ularning etimologiyasi, hududiy joylashishi, aholi tarkibi hamda bu nomlarning fonetik, leksik, morfologik jihatdan o‘zgarishlarini, turli shakllarini, nomlanish sabablarini aniqlashga muvaffaq bo‘ldik. Shuningdek, bir qancha turdagi urug‘ nomlari asosida vujudga kelgan etooykonimlarni tahlil qilib, tuman hududida turkiy xalqlarning turli xildagi urug‘lari istiqomat qilganligiga amin bo‘ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дўсимов З; Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изохли луғати. Тошкент. “Ўқитувчи” нашриёти.1977.
2. Эрназаров Т; Даурова Х. Номшунослика хос махсуслиши.Тошкент. Академнашр. 2014.
- 3.Hodiyeva Muhayyo. “Kasbi tumanidagi Maymanoq, Mug‘lon qishloqlarining tarixiy-etimologiyasi”. Namangan. 2022.
4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.:Наука,1977.-С.42.
5. Кораев Суюн. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент.2005.
6. Охунов Носиржон. “Жой номлари таъбири”. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 1994.
7. Qorayev Suyun. Toponimika. Toshkent. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashryoti. 2006.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М-харфи. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000.

O'ZBEK TILI MINGBULOQ SHEVASINING LEKSIK TARKIBI

LEXICAL COMPOSITION OF THE MINBULOK DIALECT OF THE UZBEK LANGUAGE

Shahnoza Ahmedova,

Namangan davlat universiteti talabasi

Annotation. *The article describes the layer of words in the vocabulary of the Kypchak dialects of the Mingbulok region and their linguistic features.*

Key words: *dialect area, areal composition, Kypchak dialect, dialect elements of dialect vocabulary, economic and cultural communication, communication-interference.*

Darhaqiqat, o'zbek adabiy tili, avvalo, va hamisha o'zbek xalq shevalaridan oziqlanadi. O'zga bir xalq ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'rifiy, ma'naviy-madaniy hayotida sodir bo'lib, o'zga xalqlar turmush-hayotiga kirib boradigan leksik birliklardan ham foydalanamiz. Shu tariqa tilning lug'at boyligi kengayib, ko'payib boradi. Bu lisoniy jarayon jahondagi barcha tillar uchun xosdir [Ashirboyev 2021:32].

Tilimizning lug'at tarkibida turkiy (o'zbek) so'zlardan tashqari, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar miqdor jihatidan ko'pdir. Bu tabiiy hol, chunki o'zbek xalqi o'z tarixining turli davrlarida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqada bo'lib kelgan. Mana shu aloqa-aralashuv natijasi o'laroq tilimizga boshqa tillardan so'zlar kirib, o'zlashib ketgan [Darvishov 2019:102]. Eng avval o'z va o'zlashgan so'zlarni xalq jonli tili – shevalar sayqallab beradi. Xalq o'z tallafuzi, til qonuniyatlariga moslaydi. Shundan so'nggina bunday til birliklari so'z san'atkorlari bo'lgan ziyoliy qatlam vakillari tomonidan adabiy me'yorlar orqali milliy tilimizga – adabiy tilimizga olib kiriladi va shundan so'nggina keng iste'molda qo'llanila boshlaydi. O'z qatlamga turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan hamda o'zbekcha bo'lgan so'zlar kirishi ma'lum. Bular turkiy tillar uchun umumiy, mushtarak bo'lgan umumturkiy so'zlar deyiladi. Umumturkiy so'zlar asrlar davomida o'zbek, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, turkman, ozarbayjon va boshqa turkiy tillarda qo'llanib kelgan so'zalardir. Bunday so'zlar o'zbek adabiy va sheva tili lug'at tarkibining asosini tashkil etadi [Джыпаев 1991:48]. Umumturkiy so'zlar deyarli barcha so'z turkumlarida mavjud. Biroq ushbu hosilamizda biz o'zbek tilining Mingbulok shevasiga xos bo'lgan to'xtalishni lozim topdik va bu maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mingbulok tumani viloyatdagi o'n bitta ma'muriy hududning maydon jihatidan eng katta, aholisi jihatidan eng kam sonli areal hududi hisoblanadi. Tuman 1952-yilda “Zadaryo” nomi bilan, ya'ni Sirdaryoga nisbatan, “Daryo orti” ma'nosida tashkil etilgan. 1994-yilda Oliy Kengash Qarori bilan, tumandan neft chiqishi munosabati bilan o'zbekchalashtirilib, “Mingbulok” nomi berilgan. Aholisi 200000 ga yaqin. Asosan sheva areali aholisi qipchoq lahjasining “y” va “j” lovchi vakillaridir.

Mingbulok tumani aholisi shevasida ham adabiy tilda kuzatilmagan turkiy – o'zbekcha dialektal leksik birliklar talaygina. Masalan, o'tkalak – ko'pirik yoki ko'pirikcha, *nos rang* – tamaki o'simligidan tayyorlanadigan nos chekimligining rangi, *sabzi rang* – etalon sabzining rangi, *anor rang* – yorqin, alvon qizil, *kuydi qizil* – etalon qay anorning rangi, *qaymoq rang*, *sut rang* – etalon qaymoq va sutning ranglari, *olmatalqon* – zarg'aldoq, *o'choq kesak* – to'q sariq, sandaliy rang (rus t.: korechniviy).

Shevada o'z so'z qatlamida so'zlar huddi adabiy tildagidek, quyidagicha hosil qilinadi:

1. Mingbulok tuman shevasining o'z ichki imkoniyatlari, qonun-qoidalari asosida yaratilgan so'zlar ham asli o'zbekcha so'zlarga shu tilga oid qo'shimchalarni qo'shish orqali yasaladi: *-chi*, -

ma, *-lik*, *-gich*, *-im* singari yasovchi qo'shimchalar faolligi kuzatiladi: *solimchi* // *yoyimchi* (kinnachi) tellama (terlama kasalligi nomi), *bosma* (taom nomi), *otaliq*, *onaliq* (bola asrab olish jarayoni), *suzagich* // *suzovg'ich* (cho'lp - suzgich), *elpugich* // *elpuvg'ich* (elpig'ich) kabi.

2. Boshqa tillardan kirgan so'zlarga o'zbekcha qo'shimchalar qo'shib, shevaga oid o'zbekcha so'zal hosil qilinadi:

1) shevadagi tojikcha so'zlarga o'zbekcha qo'shimchalarni qo'shish asosida yaratiladi: *maadikar+chi* (mardikor erkak va ayol), *ahangarchi* (temirchi), *charvachi* (chorvachilik bilan shug'ulanuvchi shaxs), *avaragarchilik* (ovvoragarchilik) kabi;

Shevadagi tojikcha o'zlashmalarning ko'rinishi:

Turkiy (o'zbekcha) so'zlar	Tojikcha o'zlashmalar	Turkiy (o'zbekcha) so'zlar	Tojikcha o'zlashmalar
<i>so'ri</i>	<i>chorpoya</i>	<i>jild (muqova)</i>	<i>g'ilof</i>
<i>o't</i>	<i>olov</i>	<i>kun</i>	<i>oftob</i>
<i>to'n</i>	<i>chopon</i>	<i>ko'k</i>	<i>osmon</i>
<i>sop</i>	<i>dasta</i>	<i>butoq</i>	<i>shox</i>
<i>novvos</i>	<i>buqa</i>	<i>oltin</i>	<i>tilla</i>

2) shevadagi arabcha so'zlarga o'zbekcha qo'shimchalarni qo'shish vositasida hosil qilinadi: *maslahachchi* (fikir va gap o'rgatuvchi), *sapbuzugchi* (orani buzuvchi odam), *ovqotchi* (ko'pchilik birgalikda ishlayotganlarga taom pishiruvchi, rus t.: povar), kabi;

3) shevadagi ruscha-baynalmilal so'zlarga o'zbekcha qo'shimchalarni qo'shish orqali yasaladi: *kompyuterchi*, *sotkachi* (uyali qo'l telefoni tuzatuvchisi yo sotuvchisi), *kastir* // *kastirchi* (kassir), *permerlik* (fermerlik ishi), *axsiyachi* (akcioner), *telponchi* (telefon tuzatuvchi usta va sotuvchisi) kabi;

4) shevada so'zlar boshqa tillardan o'tgan yasovchi qo'shimcha yordamida o'z va o'zlashma qatlamdan hosil qilinadi: *bebliska* (noo'rin gapirmoq va ish tutmoq), *chorpoyi* (chorpahil odam), *besunnat* (islomiy qoidalarga itoat qilmaydigan odam), *maydakash* (mijg'ov odam), *benomoz* (namoz o'qimaydigan odam) kabi.

Mingbuloq shevasida o'z qatlam so'zarining bir guruhini kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'zlar tashkil qiladi. Qo'shma o'zbekcha so'zar quyidagicha hosil etiladi:

1) bir lug'aviy qatlamga mansub so'zardan yasaladi: *eshshakquloq* (yovvoyi, hech qaysi o'txo'r emaydigan o'simlik), *ituzum* (o'simlik), *suvqovoq* (o'simlik), *boqoterak* (terak turi), *buzovbosh* // *gangirqo'y* (go'l odam), *tomdiketi* (tomorqa), *quloqcho'zmo*, *eshshakmindi* (bolalar folklor o'yini) kabi.

2) turli lug'aviy qatlamga mansub so'zlardan yasaladi: *ichkicho'ntak*, *buyintumor* (otning ko'krak qismiga osib qo'yiladigan abzali), *kulrang*, *ovizsoliq* (so'liq: ot va eshakning og'ziga boshqarish uchun solinadigan temir moslama), *yog'ochochor* (odam yo hayvon tortib yuradigan omoch moslama) kabi.

O'z qatlam so'zlari bir qator xususiyatlari bilan o'zlashma qatlam so'zaridan farqlanib turadi. O'z qatlamga oid so'zarning eng muhim, asosiy belgilari quyidagilardir:

1. Shevadagi o'z qatlamga oid so'zarning ko'pchilik qismi ko'p ma'nolidir, polisemantik xarakterga egadir. Masalan, *ovzi* – odamning og'zi, *qopning ovzi*, *ariqning ovzi*; *kallasi* - odamning boshi, *saharning kallasi* (erta tong); *beti* – odamning beti, *sutning beti* (tabiiy qaymoq), *yo'l beti* (yo'l chekkasi). Shevaga o'zlashma so'zarda bu o'ziga xoslik xususiyati chegaralangan.

2. Shevadagi o'z qatlam so'zarining aksariyati aniq ma'noli so'zlardir. Masalan, *chayir*, *kuykanak*, *malla* kabi. O'zlashma qatlamga tegishli so'zlar esa ko'proq mavhum ma'nolidir.

3. O'z qatlam so'zari fonetik tuzilishiga ko'ra asosan bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli, uch bo'g'inli bo'ladi. Bir bo'g'inli tub so'zlar ko'proq undosh+unli+ undosh shakliga va unli+undosh+unli shakliga ega bo'ladi.

4. O'z qatlam so'zari *r, l, v, g, d, z, f* undoshlari bilan boshlanmaydi va o'z qatlam so'zlarida *j* (siraluvchi: *jurnal* kabi) undosh umuman qatnashmaydi. *Dj (j)* bundan mystasno. Chunki Mingbuloq shevasining deyarli yarimni "j"lovchi o'zbek urug'lari tashkil etadi.

5. O'z qatlam so'zlarida birinchi bo'g'indan keyingi bo'g'inlar hech vaqt unli tovush bilan boshlanmaydi. Masalan: *chayir, batarin* (mushtlashuvchi) kabi.

6. O'z qatlamga oid so'zlarning oxiri *e(ye)*, o' unlisi bilan tugamaydi. Ba'zi undov va taqlidiy so'zlar (*he, ehe, o'ho', bo', mo' kabilar*) bundan mustasno.

7. O'z so'zarda bo'g'in boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qatorasiga kelmaydi. Shevada doimiy holda "i" unlisi orttiriladi: *ost(i)* so'zining qo'llanish doirasi chegaralangan, deyarli Mingbuloq shevasida qo'llanmaydi, *tagi* tarzida iste'molda, *ust(i)*, *art(i)*, *arch(i)*, *ber(i)k*, *gur(i)(u)s*, *yilt (yalit)* kabi.

8. O'z qatlam so'zlari tarkibida hamisha bo'g'iz undoshi *h* qo'llanadi, *x* chuqur til orqa undoshi deyarli qo'llanmaydi: *doroh* (daraxt), *bohiti//baxit* (baht), *tohit // tahit* (taxt), *morit yigit* (mard yigit) kabi.

9. rus tilidan o'zlashgan yumshoqlik, ayirish talaffuz holati uchun (grafik jihatdan ` (tutuq), ь (yumshatish) belgilari ishlatilmaydi: *haladennik* (xolodelnik), *nachaynik* (nachalnik), *mono* (ma'no), *sanatkar* (san'atkor) kabi.

10. Shevada hamisha urg'u, *u* o'zlashgan so'z bo'lsin, o'z qatlam bo'lsin, so'zning oxirida bo'ladi.

Mingbuloq tumaniga yaqin joylashgan To'raqo'rg'on, Pop tumani vakillarining aksariati qarluq lahjalarida, Chust tumani markazi tojik tilida, Chust tumani atrof qishloqlari esa qarluq lahjalarida muloqot qiladilar. Ayni paytlarda Mingbuloq Chust va Kosonsoy tumanlarida istiqomat qiluvchi aholilar bilan o'zaro qarindosh urug'chilik, quda-andachilik, iqtisodiy va xo'jalik aloqalari kuchayishi sodir bo'layotganligi sababli ko'plab forscha-tojikcha so'zlar va qarluq lahjalaridagi birliklar Mingbuloq tuman shevasiga o'zlashmoqda [Решетов, Шоабдурахманов 1978:32].

Mingbuloq tumani Markaziy Farg'ona cho'llari o'rnida tashkil etilgan tuman. Tuman 1991 yilga qadar turli millatlarning (80 ga yaqin millat vakillari SSSR migratsiyasi davrida ko'chirib keltirilgan) birikuvidan tarkib topgan edi. Ma'lumki, Farg'ona vodiysi shaharlari aholisi, qishloqlarning ziyoliy qatlami uchun azaldan ikki tillilik xos bo'lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiylar hududida o'zbek-tojik, o'zbek-uyg'ur, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari aniq ko'zga tashlanadi. Natijada yuqoridagi so'z o'zlashtirish hodisalari va ularning tarqalish ko'lamini hududlarda turlicha bo'lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo'lishi etnik muhit bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Ko'rib o'tganimizdek, o'zbek xalq shevalari leksikasi rang-barang xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. Ularning xaritalarga joylasa, til o'rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlarni tushuntirishda va tushunishda juda qo'l keladi. Lingvistik xaritalarda ko'rsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, o'zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq o'rganish imkonini beradi [Шерматов 1981:16].

O'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tavsifiy jihatdan emas, balki aniq tarixiy-etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazaridan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvo-geografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning echimini topishda yordam beradi. Namangan shevalari arealidagi Mingbuloq shevasi ham o'ziga xos fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik-grammatik hamda sintaktik qurilish jihatlariga egaki,

ularni ilmiy jihatdan mukammal va aniq holatda o'rganish tilshunoslar oldiga katta vazifalar yuklashi shubhasiz. Oldimizdagi asosiy maqsad ham mazkur shevani mukammal o'rganishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2021.
2. Решетов В.В., Ш.Шоабдурахманов. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Дарвишов И. Ареал лингвистика: Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятлари. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 147.
4. Джуроев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 214.
5. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б.10

O'ZBEK TILI CHORTOQ SHEVASIDAGI AYRIM MAISHIY SO'ZLAR MA'NO KO'LAMI

SPHERE OF MEANING OF SOME HOUSEHOLD WORDS IN THE CHORTOK DIALECT OF THE UZBEK LANGUAGE

*Odina Mamatxonova,
Namangan davlat universiteti talabasi*

Annotation. *The article explains the meanings of some everyday words in the Chortok dialect of the Namangan region. Their attitude to the Uzbek literary language is highlighted. The everyday words mentioned in the article belong to the Chortok dialect area and are compared with neighboring dialects.*

Key words. *Dialect area, word variant, dialect and dialect, everyday vocabulary, relation to other dialects, relation of the dialect to the literary language.*

Inson o'z hayoti davomida ma'lum bir til asosida tarbiya topadi, shakllanadi va barkamollik sari intilib, voyaga etadi. Uning ma'naviy-madaniy yuksalib borishida millat tilining o'rni va roli beqiyosdir.

Ta'kidlash o'rinliki, bugungi globallashuv sharoiti va ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar tilga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmasliga o'z tasdig'ini topgan hodisa hisoblanadi. Shuning uchun ham hamisha tilshunoslik taraqqiyoti, istiqboli va rivoji uchun shevalarni o'z vaqtida o'rganish, yozib olish va ular to'g'risida muayyan xulosalarga kelish, ilmiy asoslarda o'rganish muhim va alohida dolzarblik kasb etadi. Binobarin, til va jamiyat munosabatlarini yaxlit holda o'rganish uchun, jamiyatdagi kishilar turmush darajasini bilish va belgilashda dialekt va sheva areallarini tadqiq etish bugungi til siyosatidagi zaruriy masaladir. Ana shuni hisobga olgan holda tilni rivojlantirish hamisha va har vaqt o'z dolzarbligini yo'qotgan emas [1.36; 3.59].

Quyida mana shu maqsadda, ya'ni o'zbek adabiy tiliga asosiy omil bo'lgan o'zbek shevalari tizimida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan Namangan viloyati Chortoq sheva areali dagi ayrim dialektal so'zlar va ular anglatgan ma'nolarga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Chortoq sheva arealidagi aholisining so'zlashuv jarayonlaridagi lug'aviy birliklar ham juda rang-barang va o'ziga xos fonetik, semantik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, o'zbek adabiy tilidan farq qiladi.

Hudud aholisi nutqida qo'llanuvchi quyidagi maishiy leksik birliklar anglatgan ma'nolarini izohlashga harakat qilamiz. Bu birliklar fonetik-fonologik jihatdan so'zlarning mazmun qobig'ida

ham, ifoda qobig'ida ham o'zbek adabiy tilidan farq qiladi [2.102]. Ularning ayrimlarining ifoda qobig'i – nomemasi adabiy tilda mavjudbo'lsada, ular Chortoq sheva arealida boshqa ma'nolarda qo'llanilishiga guvoh bo'ldik. Jumladan:

1. *Chuldur (juldur)* – yirtilib, ilma-teshik bo'lib ketgan eski kiyim.
2. *Chuldurvaqa* – gapga quloq solmaydigan, gap uqmas, gapga kirmaydigan bola.
3. *Po'rsildoq* – haddan ziyod semirib, to'lishib ketgan odam. Jonsiz narsalarga nisbatan ham to'lishib, semirib pishgan ma'nosida qo'llanadi.
4. *Kalpista* – kaltakesak.
5. *Pit* – ignaning uchini yoki boshqa uchli va keskir narsalar uchining o'tmaslashib qolishi.
6. *Pitrak* – o'smirlar yuziga chiqadigan xusnbuzarning dialektal varianti.
7. *Lo'vak* – qiz va ayollarning peshona sohasiga turli hajmda osilib turadigan sochning ma'lum bo'lagi.
8. *Ucha* – inson tana a'zolaridagi ma'lum bir qism: ikki kurakning o'rtasi yoki kuragi.
9. *Chimaliq* – chumoli. (*Uyni chimaliq basip ketipti* - Uyni chumoli bosib ketibli).
10. *Olvali* – olcha (ta'mi nordonroq, maydaroq qizil mevali turi).
11. *Sheda* – mana shu erda. (*Avi qiz hozi sheda turgandi* – Ana bu qiz hozir mana shu erda turgan edi).
12. *Po'palamoq* - ardoqlamoq, e'zozlamoq, qadrlamoq.
13. *Kigiz* (ad.: namat) – qalin, qo'y junidan tayyorlanadigan to'shama.
14. *Ehtan-behtan* - u yoq, bu yoqdan.
15. *Kshotlayin, kshot* – umuman, batamom, to'la-to'kist. Masalan: *Ishlarim kshotlayin (kshot) yurishmay qoldi*.
16. *Nenozin* – yaxshigina, tuzukkina. *Qo'ylarim bu yil nenozin semirishvetti* – Qo'ylarim bu yil tuzukkina semirishyapti.
17. *Zen sol* – diqqat va e'tiborli, sinchikov bo'lmoq, diqqat bilan qaramoq. *O'tirganlaga zen soldinglami, birottasini tanidinami?* – O'tirganlarga sinchiklab qaradinglarmi, birortasini tanidinglarmi?
18. *Iltaygan* – juda ham nimjon, oriq. Masalan: *Yozda ishlaaverip iltayib qalipsan* – Yozda qo'p ishlab juda ozib ketibsan.
19. *Anqov* — es-hushini yig'ib ololmaydigan, gapga hadeganda tushunib etolmaydigan; ovsar, esar odam.
20. *Kepata* – qiyofa, aft, turh holati. Odamning yomon, ayanchli va achinarli ahvolga tushganda paydo bo'ladigan qiyofasi, salbiy bo'yoqdor so'z.
21. *Po'yhonlamoq* – oyog'osti qilmoq, ezib-bosib tashlamoq, toptamoq.
22. *Mensimoq* – manmansirash, o'zgalarga past nazar bilan qaramoq.
23. *Shop* – nikoh to'yi kuni kelin kelgan paytda uning ukalariga beriladigan hadya, sovg'a: pichoq, soat va boshqa narsalarning umumiy nomi.
24. *Ipirisqi* – hammaning joniga tekka, hamma bezigan odam.
25. *Nalati* (la'nati) – la'natga, ota-onasining tayini bo'lmagan, ulardan tarbiya olmagan, tarbiya bera olmaydigan ota-onaning farzandi, qarg'ishga duchor bo'ladigan, la'natlanishga dohil odam.
26. *Omada* (qipchoq lahjalarida: *omondoz*) – asrab-avaylab, ehtiyotlab ishlatmoq. *Picho dedangniki, omadi ishlat* – Bu dadangning pichog'i, uni avaylab ishlatgin.
27. *So'ltamat* – bo'sh, lapashang layoqadsiz odam.
28. *Guzur* (ruscha: kuzor) – mahallaning eng kuchli, mushtlashadigan, qo'rqmas, chapdast bolasi.
29. *Nig'ich* (qipchoq lahjalarida: *chipong'*) – haddan ortiq ko'p. *Bola nig'ich qantlarri cho'nchagiga sovoldi* – Bola ko'pgina konfetni cho'ntagiga solib oldi.

30. *So'ppi / so'piltiriq* – chaqaloqlar va bolalarning bosh kiyimi: do'ppi yo shapkasining eng tepa cho'qqi qismiga qadab qo'yiladigan mo'yna yoki mayin va yumshoq iplardan qilingan yumoloq shakldagi bezak.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek adabiy tilini milliy-madaniy so'zlar bilan boyitish ichki omillar orqali amalga oshirilishi zarur. Shundagina o'z tilimizning mavqeyi ortib boradi. Tilning sofliqi saqlanadi.

Keyingi paytlarda tilshunoslikda hududiy chegaralangan so'zlarni yanada kengroq va chuqurroq o'rganish, tasniflash, ularning areal yaqin shevalarga, boshqa lahjalarga hamda adabiy tilga bo'lgan munosabati masalalarini tahlil qilish, lingvistik tadqiqot metodlari asosida o'rganish muhim muammo sifatida qo'yilmoqda [4.26]. Dialektologiya, lingvistik geografiya [5.11] va areal tilshunoslik sohasini rivojlantirishni yanada kuchaytirish, adabiy tilimizni ichki omillar orqali rivojlantirish, asl o'zbekcha – turkiy so'zlar bilan boyitish zarurati yaqqol ko'rinib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurbœv S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2021.
2. Решетов В.В., Ш.Шоабдурахманов. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Дарвишов И. Ареал лингвистика: Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятлари. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 147.
4. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 214.
5. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б.10

SHEVAGA OID SO'ZLARNING BADIYYATDAGI O'RNI (Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" asari misolida)

THE ROLE OF DIALECT WORDS IN WORKS OF ART (on the example of the work of Togay Murad "People walking on the moon")

Moxinur Noryigitova,
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotation. *The article linguistically analyzes the work of Togay Murad "People walking on the moon", explains the specific linguistic aspects and meanings of the words in the Uzbek dialects used in it.*

Key words: *dialect area, areal composition, Kypchak dialect, dialect elements, communicative-interactive relations, dialect variant.*

O'zbek xalqining o'ziga xos tili, uslubiga ega yozuvchisi, o'z badiiyatida dialektizmlarni – xalq jonli tili unsurlarini dadil va o'ktam holda qo'llay oladigan, ular orqali o'z ijod mahsullariga Surhonu Qashqadaryo ohanglarini singdira olgan, milliy adabiy tilimiz taraqqiyotining eng jonkuyar fidoiysi Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" asarini lingvistik tahlilga tortish o'zbek tili shevalaridagi o'ziga xos lisoniy jihatlarini, uning o'zbek xalqi va millati tafakkurining naqadar yuksak ekanligini yanada oydinroq tasavvur etish imkonini beradi.

Yozuvchining o'z ijod mahsullarida shevaga oid so'zlarni qo'llashdan asosiy maqsadi va bosh sababi mahalliy areal vakillarining sof o'zbekona madaniy-mental va mahalliy etnik xususiyatlarni,

lisoniy-geografik unsurlarining o'ziga xos belgilarini ko'rsatib berish va ular asar tilini shirador qilib, badiiyligini yanada oshirishini dalillab ko'rsatishdan iborat ekanligi yaqqol ko'rinib turadi.

Ma'lumki, shevalar har bir adabiy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy va ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda aytilgan "Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir" [3.9], degan so'zlarni eslash o'rinlidir.

Tog'ay Murod o'z asarlari mavjlariyu ohanglarida ana shu "inson qalbiga ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan o'mashgan ezgu fazilatlar"ni ko'rsatib bermoqchi bo'ldi va buni san'atkorona uddaladi.

Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" asarida keltirilgan shevaga oid so'zlarning ko'pchiligi qipchoq lahjasiga mansubdir. Respublikamizning janubiy viloyatlari, asosan, Surxondaryo viloyati shevasiga oid bo'lgan so'zlar asarda sermahsul ishlatilgan.

Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar.

Ular VII-VIII asrlarda Turk xoqonligidagi, XIII asr o'rtalarida kimak (imak, yimak)lar davlati tarkibidagi mahalliy etnik guruh sifatida hayot kechirganlar, ho'jalik yurutganlar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

Hozirda bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, umuman, Respublikamizning barcha viloyatlarida istiqomat qiladilar [1.26].

Qipchoq lahjasi shevalarida *singarmonizm* qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi etakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysinadi: *bor ekan* – barakan ~ *baraqan* va boshqalar kabi.

Quyida "Oydinda yurgan odamlar" asarida keltirilgan shevaga oid so'zlarni tartib bilan keltirib, tahlilga tortamiz:

– *Quloq sol, momosi, quloq sol. Qaerdandir odam ovozi kelyapti...*

Sayrak adirda yonboshlab yotmish bobomiz, momomizga shunday dedilar. [2.4].

1. **Sayrak** – taqir. Hech narsa yo'q joy va narsalarga nisbatan ishlatiladi.

Bobomiz o'ng kaftlarini quloqlari sirtiga tutdilar. Elpana qildilar. Nafas olmadilar. Bor vujudlarini berib quloq soldilar. [2.4].

2. **Elpana qilmoq** – (el – havo, shabada + pana – to'smoq, berkitmoq, yopmoq.

Kenja zurriyot bo'lmish qiz besh yasharligida ota-onadan sag'ir qoldi.

Sag'ir hadahalab bordi. *Jiyani beshigini qo'shqo'llab ushladi. Sag'ir jon-jahdi bilan beshik tebratdi.* [2.8].

3. **Sag'ir** – etim. Ota-onasi yo'q bola.

4. **Sag'ir qolmoq** – etim qolmoq.

5. **Hadahalab bordi** – yozuvchi qiyinchiliklar bilan, ma'naviy sog'lom, odamiylik bilan juda tez ulgayish mazmunida qollagan. Shevada **hadahalamoq** so'zi shoshmoq, shoshilmoq ma'nolarini ifodalaydi.

Kenja, mimit qo'llarini cho'za berdi - cho'za berdi. Onasi ko'kragini tag'in og'ziga soldi. [3.9]

6. **Mimit** – (mitti) kichkina.

– *Hayot! Lo'kkada qarilik gashtini surib yuribdi!*

– *Iltilmos, shu odamni bir chaqiring. Bir gurunglashaylik.* [2.46].

7. **Lo'kka** – bu so'zni biz ikki xil tarzda tahlil qilishga urindik:

1) **lo'k** – kalta yungli, yuk tashuvchi tuya. Boshi kichikroq, bo'yni uzun, bir o'rkachli katta tuya, etakchi tuya [4.513];

2) **lo'killamoq** – lo'k so'zidan kelib chiqqan, Qadamlarini katta-katta tashlab, loppilab yurmoq (asosan ot va tuya kabilar haqida) [4.513]. Fikrimizcha shevada turkiy tillarning keyingi davrlariga

xos undosh tovushlarning qavatlantirilishi – **gemminizatsiya hodisasi** yuzaga kelgan: **lo‘k+ki** ko‘rinishida. Talaffuzda qulaylik tug‘dirish maqsadida undoshlarning ikkilantirilishi adabiy til va shevalarga xos xususiyat hisoblanadi. Bu hozirgi adabiy tilga me‘yoriy qoida sifatida qabul qilingan. O‘zbek tili tarixida bu holat kuzatilmaydi. Masalan, *sakiz* (sakkiz), *to‘quz* (to‘qqiz) kabi. Undan Surxondaryo suviga o‘tdi. Surxondaryodan suzib chiqib, Zahartepaga **o‘rladi**. Zahartepa Oq ilon ko‘ngliga o‘tirmadi. [2.70].

8. **O‘rlamoq** – o‘rmalamoq, sudralmoq, ketmoq. “O‘g‘ling **o‘rga o‘rlaydi**, qizing qirga” maqolida ham mazkur birlik qo‘llangan.

Qimmat momolar yomonlardan xolis-xolis yuradi, yomonlardan olis- olis yuradi. Yomonlarni ko‘rsa... qochadi! Yomonlar bilan **horiqulodda** yo‘liqib qolsa... girdikapalak bo‘ladi, shirinsuxan bo‘ladi, shirin zabon bo‘ladi! [2.70].

9. **Horiqulod** – dabdurustdan, favqulotda, o‘zi bilmagan holda.

Maysalar bir-biri bilan **ayqashib-ayqashib** qoldi. Biri-biri bilan zichlashib-zichlashib qoldi. [2.79].

10. **Ayqashmoq** – birgalashmoq, o‘ralib qolmoq, birlashib ketmoq.

Qoplon otamiz tok jo‘yani ishladi. Tok ustini aylana qilib kovladi. Tok belida unib chiqmish patak tomirlarni yulib tashladi. Qari toklarni **kundakov** qildi. [2.90].

11. **Kundakov** – chopmoq, kundaga qo‘ymoq, chopqi yoki bolta bilan chopmoq.

Qoplon otamiz adirdan barg olib keldi.

Oymomo onamiz shoxcha bargini **chilpib-chilpib** oldi. Pilla urug‘lar uzra yoydi.

12. **Chilpib olmoq** – uzib olmoq. (tut barglarini, boshqa daraxtlar barglarini ham sidrib emas, alohida-alohida uzib chiqish). [2.95].

Tut tanasiga **yag‘rin berdi**. Vazmin tin oldi. Olislarga qarab o‘tirdi. Ko‘zi ketib-ketib o‘tirdi...[2.98].

13. **Yag‘rin bermoq** – orqasi bilan suyanmoq. **Yag‘rin** – tananing ikki elka oralig‘idagi orqa qismi. Shevaga oid mazkur leksik birlik adabiy tilda qo‘llanadi. [5.132].

– Maboda suvda **zardoli** oqmay qolsa, bolalar devordan bo‘ylaydi. Zardoli bering, deymaydi. [2.106].

14. **Zardoli** – o‘rik.

Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasidagi ayrim dialektal leksik birliklarni tahlilga tortdik. Asarda shevaga oid so‘zlarning qo‘llanishi uning badiiyligini va tasvirlarning jonli va hayotiy ifodasini berishda asosiy vazifani bajargan.

Asarda ishlatilgan shevaga oid so‘zlar bugungi kunda ham Surxondaryo va Qashqadaryo vohasi xalq tilida faol qo‘llanib kelmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, shevaga oid so‘zlardan badiiy asarlarda unumli foydalanish – so‘zlarni qayta tiriltiradi. Ularni xalq, millat tili boyligi darajasiga ko‘taradi. So‘z va ular ifodalagan ma‘nolarni keng miqyosda barcha millatimiz vakillariga targ‘ib qilinadi. Iste‘mol qilishga olib kelib, ularga keng imkoniyat va yo‘l ochadi. So‘z san‘atkorining – shoir va yozuvchining asosiy maqsadi ham mana shu bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, badiiy asarlarda shevaga oid so‘zlarni qo‘llash orqali yozuvchilarimiz, shoirlarimiz o‘sha voqea yoki manzarani, his-tuyg‘ularni kitobxon ko‘z o‘ngida real, haqqoniy gavdalandira oladi. Asarlardagi sheva unsurlari orqali yozuvchining qaysi sheva arealiga taalluqli ekanligini, voqelar qaysi hududda bo‘layotganligini osongina ilg‘ab olamiz, asosiysi, xalqimizning lisoniy tafakkuri yuksaladi, savodxonligimiz va so‘z boyligimizni oshib, adabiy tilimizning ichki omil va manbalar orqali boyishi kuchayib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboev S. O‘zbek dialektalogiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2021.
2. Murod Tog‘ay. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Nurafshon – Kitob – Ta‘minot, 2020.

3. Karimov I.A. Vatan va xalq mangu qoladi. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. www.ziyonet kutubxonasi. “L”. – B.513.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. www.ziyonet kutubxonasi. “Ya”. – B.132.

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI HARAKATNING NATIJASI BO‘LGAN HOLAT FE‘LLARI

STATE VERBS THAT ARE THE RESULT OF ACTION IN THE “DEVONI LUGOTIT TURK”

Eshboyeva Shoira Bakir qizi,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Annotation. *Even in the period of the ancient Turkic language, the verb was considered the most complex, semantically diverse grammatical category compared to all other word groups. In this article, state verbs that are the result of action in the “Devoni lug‘otit turk” were studied in comparison with the verbs listed in “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” and “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”. As a result of the development of the period, it was observed that certain changes in the lexeme scheme, that is, the expansion or narrowing of the meaning of some words.*

Key words: *vocabulary, verbs, state verbs, action verbs, object, subject.*

Fe‘l boshqa barcha so‘z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. O‘zbek tilshunosligida fe‘l so‘z turkumi bo‘yicha juda ko‘p ishlar qilingan. Biroq shunga qaramay, fe‘l turkumida hali to‘la hal etilmagan, munozarali masalalar, mohiyati yetarli ochilmagan hodisalar anchagina bor.

Fe‘llar harakat ma‘nosini bildiruvchi so‘zlardir. Grammatikada harakat tushunchasi juda keng bo‘lib, *uxlamoq, yotmoq, turmoq* kabi fe‘llar ifodalaydigan holatlarni, *ko‘rmoq, cho‘chimoq, zavqlanmoq, qahrulanmoq* kabi fe‘llar bildiradigan pisixik o‘zgarishlarni, *gullamoq, o‘smoq* kabi fe‘llar bildiradigan biologik jarayonlarni va shu kabi hodisalarni o‘z ichiga oladi. Bulardan har birining o‘ziga xos xususiy tomonlari bo‘lishi bilan bir qatorda ularning hammasi uchun umumiy bo‘lgan tomoni ham bor, ya‘ni bularning hammasi zamon bilan bog‘liq holda yuz beruvchi hodisa hisoblanadi (Hojiyev 1973:4).

“Devoni lug‘otit turk” asari leksikasini tarixiy jihatdan o‘rganish jarayonida unda keltirilgan fe‘l so‘z turkumiga oid leksemalarning ko‘pchiligi harakat fe‘llari ekanligining guvohi bo‘ldik. Shu o‘rinda, devonda holat fe‘llari ham o‘rin olgan. O‘zbek tilidagi holat fe‘llari ob‘ektiv asosiga ko‘ra tabiat va jamiyatdagi, o‘simliklar va hayvonot olamidagi, inson biologiyasi, fiziologiyasi va psixikasi bilan bog‘liq muayyan jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Demak, holat fe‘llari moddiy asosiga (ob‘ektiga) ko‘ra kengligi va murakkabligi, materiyaga xos turlicha holatlarni o‘ziga “joylashtirishi” bilan boshqa semantik maydonga kiruvchi fe‘l leksemalardan ajralib turadi. Holat fe‘llari ma‘nosida reallashuvchi holat muayyan logik sub‘ekt doirasidagina sodir bo‘lishi, undan tashqariga chiqmasligi, unda qolishi bilan xarakterlanadi. Holat fe‘llari holat ifodalaydi, kimdir (nimadir) muayyan holatda bo‘ladi (Rasulov 1989:19). Holat fe‘llari nutqda faol qo‘llanadi, chunki ular borliqdagi narsa-predmetlarga, shaxsga, hayvonga xos turlicha holatlarni ifodalaydi. Bundan tashqari, ular murakkab semantik strukturasi bilan ham ajralib turadi. Shunga ko‘ra ular ma‘noviy guruhlariga ajratilgan. Ulardan biri harakatning natijasi bo‘lgan holat fe‘llaridir. Harakat natijasi bo‘lgan holat fe‘llarida ifodalangan holat harakat natijasida, harakatning tugallanishidan

yuzaga keladi, ya'ni harakatning davomi bo'ladi. U muayyan harakat ketidan kelishiga ko'ra ajralib turadi(Rasulov 1989:24).

“Devoni lug‘otit turk”da boshqa holat fe’llariga qaraganda harakatning natijasi bo’lgan holat fe’llari ko’proq ekanligining guvohi bo’lamiz. Shulardan ayrimlarinigina tahlilga tortdik. Mahmud Qoshg‘ariy “eskirmoq” ma’nosini ifodalash uchun **ёскирди**- so’zidan foydalangan. Masalan, тоң ёскирди – *to’n eskirdi*(Qoshg‘ariy 1960:232). Bu leksema XV asrga kelib ba’zi o’rinlarda o’zgarishga uchragan(eskil-), lekin asosan **eskir**- shakli saqlanib qolgan. Qolaversa, ma’no ham aslicha qolgan. Buni Alisher Navoiyning asarlari misolida ko’rishimiz mumkin:

Ishvagarlar dog‘idin jon pardasin, ko‘r ohkim,

*Bu harir **eskirdi** zolim shohlar tamg‘asidin.*

Ey Navoiy, kisvati faqr ista, yo‘qsa charxning

*Atlasin kiyding gumon et oqibat **eskildi**, tut* (ANATIL 1983:560).

Bugungi kunda o’rganilayotgan so’zning shakli o’z holicha saqlanib qolgan, lekin ma’no kengayishi mavjud. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha ifodalangan:

1. Ishlatilib, tutilib eski bo‘lmoq, to‘zimoq yoki yaroqsiz holga kelmoq. *Eskirgan to‘n.*
2. Davr talablariga mos kelmaydigan bo‘lib qolmoq, iste‘moldan chiqmoq, urfdan, modadan qolmoq. *Eskirgan darslik.*
3. Yashash, faoliyat muddati uzaymoq. *Oila eskirgan sari er-xotin oltin va gavharga aylanib boradi*(O‘TIL 2007:60).

Harakatning natijasi bo’lgan holat fe’llaridan yana biri “pishmoq” fe’li hisoblanadi. “Devoni lug‘otit turk”da “pishmoq” fe’li **пиймди**- so’zi orqali ifodalangan. *амич пиймди – qozon yetildi, sho‘rva pishdi*(Qoshg‘ariy 1960:19). “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da ham ushbu so’zni uchratamiz:

Chu **pishti** aylagay bir luqmai xom,

Berib o‘z luqmagohi ichra orom(ANATIL 1983:576). Keltirilgan manbaalarga tayangan holda ko‘p so‘zlarimiz qadimgi turkiy tildan bizgacha o‘zgarishsiz holatda saqlanib kelayotganini ko‘ramiz. Leksema shakli saqlanib qolgan, lekin davr taraqqiyoti natijasida va boshqa ayrim sabablarga ko‘ra leksema semasida ma’no kengayishi, ya’ni so‘zlar o‘z ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’noda ham qo‘llanilishi kuzatilyapti:

1. O‘tib, rivojlanib, tarkibi yaxshilanib, iste‘mol qilish yoki ishlatish uchun yaroqli holga kelmoq, yetilmoq (meva, sabzavot, don, suv kabilar). *Qulupnay pishdi.*
2. Rivojlanib yetilmoq. *Pishgan urug‘.*
3. Qaynatish, qovurish, dimlash va shu kabilar natijasida iste‘mol uchun tayyor bo‘lmoq. *Palov pishdi.*
4. O‘tda ishlov yeb, zarur texnologik xususiyat kasb etmoq. *G‘isht yaxshi pishibdi.*
5. Toblanmoq, qoraymoq, chiniqmoq. *Oftobda rosa pishdik.*
6. To‘lishib, yorilish darajasiga kelmoq (yara-chaqa haqida). *Malham qo‘yilsa, chipqon tez pishadi.*
7. Umri oxiriga yetib, qartayib, o‘limi yaqinlashmoq. *-O‘zi pishib qolganday-ku, Nazar aka, — dedim. -Ko‘ying, uch-to‘rt kunligi bormi-yo‘qmi.*
8. Hal bo‘lmoq, tayyor bo‘lmoq. *Ish pishdi — Teshaboyning o‘rniga sizni brigadir qilmoqchi bo‘ldik.*
9. Mukammal holga kelmoq. *Fikrlar pishib, yetilib, yurakdan to‘lib chiqmasidan asar yozishga, ayniqsa, uni nashr etishga shoshilish kerak emas.*
10. Oy-kuni yaqinlashmoq. *Shuni yaxshi bilingki, ishingiz endi ko‘p bo‘ladi. Pishib turgan xotin ko‘p.*

11. Suvga, suyuqlikka botirib ho'l qilmoq. *Do'ppisini suvga pishdi*(O'TIL 2007:305). Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, davrlar o'tishi bilan leksema semasi kengayib boradi. XI asrda bir so'z bir yoki ikki ma'noni anglatgan bo'lsa, Navoiyning davriga kelib bu so'zlarni yanada ko'proq o'rinlarda ishlatishgan. Ayniqsa, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham qo'llanilayotganiga guvoh bo'lamiz. Har bir so'z dastlab muayyan bir ma'noni ifodalaydi. Keyinchalik tarixiy taraqqiyot, fan texnikaning takomillashuvi, semantik ko'chish natijasida qo'shimcha yangi semalar kasb etib, iste'mol doirasi kengayib boradi. Binobarin, ko'p ma'nolilik til rivojida katta o'rin tutib, uning lug'at tarkibining boyishiga ulkan hissa qo'shadi. XI asrda bir so'z bir yoki ikki ma'noni anglatgan bo'lsa, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham qo'llanilayotganiga ham guvoh bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. II-III tom. Toshkent. 1983.
2. Hojiyev A. Fe'l. Toshkent. 1973.
3. Rasulov R. O'zbek tilida holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. Toshkent. 1989.
4. Qoshg'ariy M. Devoni lug'otit turk. I-II tom. Toshkent. 1960
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. III-V tom. Toshkent. 2007.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA HARAKAT TARZI MA'NOSINI IFODALOVCHI VOSITALARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

LEXICOGRAPHICAL INTERPRETATION OF MEANS OF EXPRESSING THE MEANING OF ACTION IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES

Fayziyeva Latofat
ToshDO'TAU stajyor-tadqiqotchisi

Annotation: *The article describes the lexicographical interpretation and meaning of the manner of movement, its role in Uzbek and Turkish linguistics, research conducted by scientists in the field of terms and terminology, and the sequence of means expressing the meaning of the manner of movement.*

Key words: *verb, category, mode of action, auxiliary verb, phrase with auxiliary verb, adverbial form + auxiliary verb, analytical form.*

Ma'lumki, har qanday lisoniy hodisada, uning o'z zotiy mohiyati bilan birgalikda boshqa lisoniy zotlarning xususiyliklari o'z izini qoldirib, tadqiqotchini chalg'ituvchi, u tekshirayotgan hodisa mohiyatini qorong'ilashtiruvchi holatni vujudga keltiradi.

H.Ne'matov (56), R.Sayfullaeva (71), M.Qurbonova (123), B.Mengliev (46), S.Nazarova (51), R.Bobokalonov (19), L.Raupova (69), M.Abuzalova (3), B.Bahriddinova (12) tadqiqotlarida sintaktik tahlil jarayoniga zot va tajallini farqlash tamoyili izchil tatbiq etiladi va nutqiy sintaktik birliklarda qorishiq holda voqelanib, ularni murakkablashtiruvchi leksik, morfologik hodisalar tajallisi asl sintaktik zotni qorong'ilashtirishi ta'kidlanadi. Xususan, ergash gapli qo'shma gap tasnifida ularda voqelanuvchi turli morfologik hodisa tajallisini e'tiborga olmaslik natijasida ergash gaplar sonini behad ko'paytirish hollari yuz berdi. Yoki bog'langan qo'shma gapda tasnif natijasi bo'lgan biriktirish, zidlash, ayirish ma'nolari ushbu ma'nolarga ega bo'lgan birliklarning (*ammo, lekin, biroq, va, hamda, yo, na, goh, ba'zan* kabi) tajallisi gap mohiyatiga ta'siri ekanligiga asoslanadi.

Tasavvufning tajalli nazariyasi bizga kuzatishda bo'lgan har bir hodisada fahm asosida hosil qilinadigan va narsaning tashqi tomonlarini aks ettiruvchi belgi-xususiyatlaridan idrok usulida ochiladigan mohiyatini farqlashni o'rgatadi (56). Tekshirish manbai lug'aviy hodisa bo'lsa, unda turli xil morfologik, sintaktik, uslubiy mohiyat zarralari qorishgan holda namoyon bo'ladi va tadqiqotchi oldida asl leksik hodisaning o'z zotiga daxldor jihatlarini ajratish, o'zga hodisalar tajallisini chetlashtirish vazifasi ko'ndalang bo'ladi. Masalan, *Adham uyiga yetdi, Kitob hammaga yetdi* gaplaridagi *yetmoq* leksemasining birinchi ko'rinishida «mo'ljallangan biror manzilga shitob bilan kelish» ma'nosi voqelangan bo'lsa, keyingisida «muayyan narsa bilan hammaning ta'minlanishi» ma'nosi yuzaga chiqqan. Ko'rinadiki, har ikkala nutqiy ma'no bir-biridan mutlaqo farqli hodisadir. Biroq diqqat qilinsa, lug'aviy ma'nolarda «biror nuqtaga tegish» umumiyliigi ko'zga tashlanadi. Ammo ular orasida o'xshashlik va umumiylikdan ko'ra, farq ko'proq bo'lib, bu farqlar so'zlarni nutqqa olib chiqayotgan qoliplarni to'ldiruvchi leksik birliklarning mazkur so'zga ta'siri natijasida tuzilgandir. Aniqrog'i, birinchi gapdagi *Adham* so'zi ma'noda «tarz», «sub'ekt» unsurlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan bo'lsa, fe'lning o'rin kengaytiruvchisi unda «biror manzilga» ma'noviy bo'lakchasini paydo qiladi. Ikkinchi gapdagi *hammaga* so'zi ma'noviy tavsifidagi «barcha kishilarning», *kitob* so'zi «biror narsa bilan ta'minlanish» unsurlarini voqelantirgan. Demak, *yetmoq* leksemasining zotiy mohiyati unga birikuvchi nolug'aviy tajallilar bilan murakkablashib voqelanadi, shaklan aynan va zotan farqlanuvchi hodisalardek tasavvur uyg'otadi.

Grammatik shakllarda asliy va tajalli jihatlar qorishuvi nisbatan kuchli bo'lib, bu avvalo, ular ma'nosida mavhumlashishning nisbatan yuqori darajada ekanligi bilan belgilanadi. Grammatik shakl nutqda voqelanar ekan, u lug'aviy, sintaktik, uslubiy omillar chig'irig'idan o'tib, o'ziga xoslik kasb etadi. Masalan, miqdoran sanab bo'lmaydigan narsalarni anglatuvchi *qum, suv, yog'* kabi so'zlarga ko'plik ifodalovchi (*-lar*) qo'shimchasi qo'shilganda, bu ko'rsatkich ifodalanmishi narsalarning turini anglatishi manbalarda ta'kidlanadi va bunda tilshunoslar yakdil bo'lib keldilar. Shu boisdan bu qarash oliy va o'rta ta'lim darsligu qo'llanmalarida keng ommalashdi. Tilshunos I.Madrahimov ta'kidlaganidek, «Bu ma'no (*-lar*) qo'shimchasining o'z ma'nosimi yoki ko'plik morfemasi umumiy ma'nosining miqdoriy tarkibi sanalmaydigan so'zlarning lug'aviy ma'nosi «elagi»dan o'tgan ko'rinishimi? Ushbu savolga o'zbek tilshunosligi ham uzil-kesil javob bergani yo'q» (39,23).

Bu muammo turkiyshunoslikda ilk bora o'zbek va turk tillari qiyosi misolida A.Salkalamanidze tomonidan o'rtaga tashlangan edi: «Jo'nalish kelishigidagi «yo'nalish»

ma'nosi bu shaklning o'zida mavjudmi yoxud u birikayotgan leksemaning tabiatidan kelib chiqadimi, boshqacha aytganda, yo'nalishli harakatni ifodalovchi fe'llarning o'zida bu ma'no bor emasmi?» (100,168).

Turli xil tajalli morfologik kategoriya shakllari tizimining kengayishiga olib keladi (46,9). Masalan, ravishdosh shakllari tizimi yetti a'zoli bo'lib, ular garchi bir paradigmani tashkil etsada, bu paradigma shakllari uchun umumiy bo'lgan «fe'lni fe'lga bog'lash» umumiy mohiyatining parchalanishi asosida emas, balki unda tajallilangan payt, tarz, maqsad kabi o'zlari uchun nokategorial bo'lgan tajalli ma'nolar hisobiga kengaygan bo'lib, bu tajallilarning chetlashtirilishi natijasida yagona ravishdosh shakli mavjudligi haqidagi xulosaga kelish mumkin.

Jahon tilshunosligida ham lisoniy hodisalar ifodalanmishning ma'nosi asosida nomlanganligi va *ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi* atamasiga qaraganda nisbatan yangi istilohning nutqiy tejamkorligi va o'zi anglatayotgan tushuncha mohiyatining to'laqonli aks ettira olishi masalaning mohiyatini yanada aniqlashtirdi.

Harakat tarzi shakllari lisoniy qiymati hisoblangan - «*tarz*» umumiy grammatik ma'nosi ostida birlashtirildi. Ularni paradigmatic tahlil qilishda shakllardan kelib chiqqan holda «xususiylikdan umumiylikka» yo'nalishida emas, balki «umumiylikdan xususiylikka» tamoyili asosida yondashish maqsadga muvofiqdir. Pog'onali tabiatga ega bo'lgan xususiyliklarni tiklashda *-a/y* hamda *-(i)b* ravishdoshi bilan yasaluvchi 38 ta harakat tarzi shakli qolipi aniqlandi. Ayrim harakat tarzi shakllarining qo'shimchalashib borayotganligi esa ularga mos orfografik me'yor ishlab chiqilishini talab etadi.

Grammatik ma'no tilshunosligimizda yolg'iz qo'shimcha morfemalar orqaligina emas, yordamchi so'zlar bilan ham ifodalanishi maktab darsliklari, oliy o'quv yurti qo'llanmalari va ilmiy adabiyotlarda keng ravishda o'z aksini topgan. Bunga misol sifatida *bilan, uchun, ostida* ko'makchilari va *ham, xuddi* yuklamalarini keltirish kifoya. Bugungi kun tilshunosligida iste'molda bo'lgan *lug'aviy shakl* istilohiga to'xtalmasdan turib, tadqiq ob'ektimiz asosi bo'lgan harakat tarzi shakllarining lug'aviy shakllik xususiyatini ochish va ularning lug'aviy ma'noga ta'siri masalasiga yondashish noo'rin.

Lug'aviy shakllar leksemalarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lib, tilshunoslikning so'z yasalishi va so'z o'zgartirish tizimlari orasida oraliq uchinchi vazifasini egallaydi.

Grammatik shakllar tizimida bo'lgan harakat tarzi shakllari ham an'anaviy tadqiq usullari asosida atroflicha o'rganilgan. Bu esa ularni sistem tadqiq usullari asosida o'rganish uchun qulay imkoniyat yaratdi.

An'anadagi *ko'makchi fe'l, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi* atamaları masalaning mohiyatini to'la yoritib bera olmas edi. Harakat tarzi shakllari tushunchasi esa murakkab **[ravishdosh shakli+ko'makchi fe'l]** butunlik sifatida olindi. Mazkur ikki atama va tushunchalar mohiyati qiyoslanganda esa «*ko'makchi fe'l*» istilohi butunning faqat bir qisminigina ifodalashi oydinlashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алимджанова К.Т. Перифрастические формы глагола в узбекском и казахском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Т., 1972. - 35 с.

2. Алмаматов Т.А. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Т., 1978. - 16 с.
3. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - Т.: Фан, 1992. - 144 б.
4. Баһриддинова Б. Феъл луг'авий шакллари тизими. Феълнинг тур категорияси: Филол. фан. номз. дис. -Самарқанд, 2002. - 135 б.
5. Баскаков Н.А. Историка-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М.: Наука, 1975. - 287 с.
6. Жўраев Б. Нозирги замон ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва маъноси // Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари. - Т., 1953. - Б. 255 - 266.
7. Йўлдошев Б. Нозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. - Т., 1993. - 46 б.
8. Раҳматуллаева Ш. Ўзбек тилидаги ҳаракат ҳаракат тарзи шаклларининг лингвокултурологик ва социопрагматик аспектлари. – Қарши: Насаф, 2018. – 96 б.
9. Шукуров О. Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси – Қарши: Насаф, 2017. – 102 б.
10. Элмуродова Л. – Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони. Филол. фан. номз. дисс. – Қарши, 2007. – 114 б.

O'G'UZ LAHJASIDA FONETIK XUSUSIYATLAR

PHONETIC CHARACTERISTICS IN THE OGUZ DIALECT

Rozumbetova Xilola,

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
o'zbek filologiyasi talabasi*

Annotation: this article discusses the phonetic features of the Oghuz dialect. Phonetic processes in the dialect of some regions of the Oghuz dialect (Tortkol, Ellikkala, Hazorasp, Khiva), including reduction, assimilation, dissimilation, elision, spontaneous changes, syncope, and similar phenomena are analyzed.

Key words: reduction, elision, syncope, repetition of consonants, spontaneous changes, anacopa, narrowing of word forms, sound compatibility, assimilation, dissimilation, metathesis

O'zbek tili ko'p dialektli til ekanligi bois, bugungi kunda shevashunoslikka e'tibor kuchayib bormoqda. E. D. Polivanov, K.K. Yudaxin, A.K. Borovkov, V.V. Reshetov va shu kabi olimlarning o'zbek shevasini o'rganishi natijasida bu shevalarning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlari namoyon bo'ldi. Yuzaki qaraganda har bir inson bu xususiyatlarni juda oson va oddiy deb o'ylashi mumkin. Ammo buni chuqurroq o'rgansak maqsadga muvofiq bo'ladi. Jumladan o'g'uz lahjasini olaylik, bu lahjada gapiruvchilarning tili adabiy tildan ancha yiroq. Filologiya fanlari doktori, professor Fattoh Abdullayevning bu lahja to'g'risida, Xorazm shevasi to'g'risidagi bir qancha kitoblari mavjud. Bu lahjada gapiruvchi insonlarning gapirayotgan so'zalarida qanday fonetik o'zgarishlar yuz berishi, qanday fonetik xususiyatlarga egaligi, albatta, insonni qiziqitirmay qolmaydi.

O'g'uz lahjasi quyidagi fonetik xususiyatlarga ega:

a) o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilarning mavjudligi

b) qisqa va cho‘ziq unlilarning farqlanishi ya’ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho‘ziq unlilar (birinchi darajali cho‘ziq unlilar) ning mavjudligi

c) so‘z boshida **t** va **k** tovushlarining jaranglilashishi: *dʒl, gəl*

d) o‘g‘uz lahjasida **q, gʻ, x** undoshlari chuqur til orqasida emas, tilning orqa qismida tallaffuz etilishi

e) o‘g‘uz lahjasida birlamchi cho‘ziq unlilar mavjud. Bu xususiyat ularni qipchoq va qarluq guruh lahjalaridan farqlaydi. Ayni paytda o‘zbek adabiy tilidan ham shu jihatdan farqlanadi.

f) o‘g‘uz lahjasida **h** burun tovushi qipchoq lahjasidagi **h** tovushiga nisbatan til orqaroq: *mənnən gettə, saħa yettə*

g) o‘g‘uz lahjasi ham qipchoq lahjasi kabi ohangdoshlikning har uch qonuniyatiga amal qiladi. Xususan, tovushlardagi til orqa va til oldi, undoshlardagi jaraglilik va jarangsizlik nutqda o‘z ifodasini topadi: *Dyz soramaqa dʒl, sərəkə soramaqa ysyl gərək*. [2:58]

h) adabiy tildagi va qipchoq shevalaridagi **e** tovushining birinchi bo‘g‘inida **ə** ga o‘tishi o‘g‘uz lahjasi shevalari uchun juda xarakterlidir. *əl, səp, kəs, mən, sən, gəl*.

i) o‘g‘uz shevalarida ayrim so‘zlarda **q** tovushining **x** ga o‘tishi uchraydi: *vaxt, maxsat, xatar, tavax* [1:137].

O‘g‘uz lahjasi (ayniqsa Xiva shevasi) qarluq-uyg‘ur-chigil lahjasidan o‘zining unli va unsiz tovushlarining to‘laligi, murakkabligi, tovush uyg‘unligini saqlashi va uzun unlilari bilan ajralib turadi. Bu lahja vakillarining **q** undoshini **k** shaklida aytishi ham boshqa lahja vakillaridan farqlanadigan xususiyatidir [5: 22].

O‘g‘uz lahjasiga kiruvchi hududlar shevasidagi so‘zlar talaffuzida turli xil fonetik jarayonlarni kuzatishimiz mumkin. Ushbu lahjaga kiruvchi hududlar shevasida reduksiya, eliziya, tovush mosligi, undoshlarning takrorlanishi, spontan o‘zgarishlar, anakopa va shu kabi fonetik o‘zgarishlarni kuzatishimiz mumkin. Avvalambor, reduksiyaga to‘xtalsak, reduksiya hodisasini bilish uchun avvalo uni nima ekanligini anglashimiz kerak.

Reduksiya so‘z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir. Masalan: *kelibdi-gəlbəddə, borasanmi-borasanmə, Sharif-Shərəp, uyqu-yxə, iflos, tartibsiz – palpəs*[4:115]. Ko‘rib turganimizdek, so‘zlarda **i** tovushining pozitsiyasi kamayib bilinar-bilinmas talaffuz qilinishi natijasida **ə** va **ɛ** shakllarida yozilgan va bu reduksiya hodisasini yuzaga keltirgan. Misollarga e’tibor beradigan bo‘lsak, kelibdi so‘zining *gəlbəddə* shaklida qo‘llanganini ya’ni **k** jarangli jufti **g** undoshiga aylangaini ko‘rishimiz mumkin. Bunday hodisani biz fan tilida spontan o‘zgarishlar deymiz.

Spontan o‘zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta’sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘ladi. *Turibdi-dyrəbdə, kechiradi-gechərədə, tuz- dyz, to‘shak - dəshək*.

Eliziya unli va undosh tovushlarning tushishi bo‘lib, ikki ko‘rinishga ega, ya’ni ikki so‘z (qo‘shma so‘z) talaffuzida oldingi so‘z tarkibidagi unli tovushlarning tushib qolishi[6:126]. Masalan: *ko‘ra olmaydi - gərəlmudə, bora olmaydi- bərəlmudə, kela oladi - gələladə* va so‘z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlashgan undoshning tushib qolishidir: *keldilar- gəldələ, bizlar- bəzə, tashladi – tashadə*. Sinkopa hodisasi ham mavjud, ushbu hodisa yuzaki qaraganda eliziya hodisasiga o‘xshab ketishi mumkin, ammo buni farqlash kerak. Avvalambor sinkopa o‘zi qanday hodisa ekanligiga javob topsak.

Sinkopa hodisasining hosil bo‘lishi bevosita urg‘u masalasi bilan bog‘langan bo‘ladi. Urg‘usiz bo‘g‘inlarda bir unli fonemalarning tushib qolishi sinkopa hodisasi hisoblanadi[4: 113] Eliziya hodisasida faqatgina qo‘shma so‘zlardagi unli tovushning tushib qolishi va bu so‘zlar uning tushishi natijasida qo‘shib yozilishi natijasida yuzaga kelsa, sinkopa hodisasida ko‘rib turganimizdek unday emas. Bu hodisaga misol qilib *maorif- mərəf, borajak - bərjək, biblioteka - bubləteka, saodat - sədət* kabi so‘zlarni aytish mumkin. Bu hodisa ko‘proq ikki unli yonma-yon

kelganda kuzatiladi. Ushbu hodisalar soʻz formalarining torayishi hodisasiga ham oʻxshab ketadi. Ammo soʻz formalarining torayishida faqat bitta unli yoki undosh emas, balki bir nechta unli yoki undoshlar soʻzda tushib qolishi mumkin. Bu haqida chuqurroq tanishsak.

Soʻz formalarining torayishi (tortilishi) bu protsess talaffuzni maksimal darajada osonlashtiradi. Bunda bir boʻgʻin yoki boʻgʻinlardagi unli va undosh tovushlar tushirilib talaffuz qilinadi. Soʻz formalarining torayishi oʻgʻuz lahjasidagi hudud shevalarida ham uchraydi:

1) oʻzak-negizda boʻladigan torayish: *bilaguzuk* - *bələzuk* (Xiva). Aynan mana shu soʻz Xorazm vohasida mavjud boʻlib, anʼanaviy taqinchoq turlaridan hisoblanadi. Baʼzi ilmiy manbalarda *bələzuk* (Xiva) turkman va turk tillarida *bəlezuk* shaklida ishlatilishi qayd qilingan[3:54].

2) oʻzak-negiz va affiks hisobiga boʻladigan torayish: *kellinglar* - *gəhlə*, *olib berdi-appərdə*, *olib bormoq-apparmaq*, *boʻlmaydimi – bomumə*;

3) ikki soʻz qoʻshilganda yuz beradigan torayish: *shunday qilib* - *shyndətəb*, *mana bunday – umənduchkə*, *narigi tomon, u yoq - arūaq* [6:129].

Shevalarda nafaqat tovush torayishi balki **tovush ortishi** ham kuzatiladi. Unli va undosh tovushlarning orttirilishi soʻzdagi tovushlar miqdorini koʻpaytiradi va shu bilan birga uzaytiradi. Bu hodisa bir tomondan, talaffuzni osonlashtirsa, ikkinchi tomondan aksincha tilning tarixiy-fonetik evolyutsiya nuqtaʼi nazaridan, baʼzi soʻzlarda orttirilgan tovushlar talaffuzini qiyinlashtiradi[6:129]. *Ha – hava*, *Xudo- xydəy*.

Bundan farqli oʻlaroq **undoshlarning takrorlanishi (qoʻsh undoshlilik)** hodisasi ham kuzatiladi. Bu fonetik hodisa soʻzlarning oʻrtasida ikkita bir xil undosh tovushlarning qoʻshaloq kelishidan hosil boʻladi[4:144]. Undoshlarning takrorlanishi: *qari – qarrə*, *kichik – kəchchə*, *saqich-saqqəz*, *necha- nəchchə*, *ozgʻin - ɔrrəq*.

Tovush mosligi – oʻzbek shevalaridagi soʻzlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslanganda, shunday fonetik holatlar koʻzga tashlanadiki, bir soʻz ayni maʼnosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu oʻzgarish soʻz maʼnosiga putur yetkazmaydi: *doʻppi – toppə*, *kel - gəl*, *eshak - əshək*, *egilmoq-əhəlmək*, *shundan – shynnan*. Bu kabi soʻzlardagi **t – d**, **k – g** undoshlari va **e – ə**, **u – o**, mosligi namoyon boʻladi.

Soʻz oxirida tovushlarning tushib qoldirilishi urgʻuning odatdagidan boshqacha boʻlganligi sababli yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatda soʻz oxirida urgʻusiz unli yoki boʻgʻin talaffuzda kuchsizlashadi va tushirilib qoldiriladi. Bu **anakopa** hodisasidir. Anakopa hodisasi butun oʻzbek shevalari uchun xos hodisa sanab, qisman oʻzbekcha, ayniqsa baynalmilal soʻzlarda koʻplab uchraydi[4:134]. Masalan: *gazeta - gəzut*, *mashina - məshun*, *apteka - əptek*, *ellik - əllə* va h.

Assimilyatsiya – Nutqda tovushlarning kombinator oʻzgarishlari orasida eng koʻp uchraydigan hodisalardan biri. Ogʻzaki nutqda unli tovushlar, ayniqsa, undosh tovushlar assimilyatsiyasi juda koʻp uchraydi. Agar keyingi tovush oʻzidan oldin kelgan tovushga oʻxshasa, progressiv assimilyatsiya, aksincha, oldingi tovush oʻzidan keyingi tovushga oʻxshasa regressiv assimilyatsiya deyiladi. *Kitob -kətɔp*, *maktab - məktəp*, *yopdi - ɔptə*[1:138].

Dissimilyatsiya - ikkita oʻxshash tovushlarni nooʻxshash qilish. Soʻz tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush variantiga ega boʻlishi dissimilyatsiyadir.

Agar oldingi tovush taʼsirida keyingi tovush oʻzgarsa bu progressiv dissimilyatsiyani yuzaga keltiradi. *Zarar - zərəl*, *zarur - zəryl*.

Regressiv dissimilyatsiya keyingi tovushni oldingi tovushga taʼsiri natijasida yuzaga keladi. *Tugma -duımə*, *tegma - deımə*, *egni – eınə*.

Metateza – oʻzbek tilida metateza u yoki bu soʻz tarkibidagi undosh tovushlarning oʻzaro oʻrin almashishidir: *qoʻshni –qoʻshnə*, *doʻppi (taxya) –taıxa* [Абдуллаев 1961: :138]. Oʻgʻuz lahjasida shu bilan birgalikda boshqa fonetik hodisalar ham uchrab turadi. Ammo u hodisalar bu lahja vakillari orasida juda kam kuzatiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, har bir lahjaning, har bir hudud shevasining o'ziga xos fonetik xususiyatlari mavjud bo'lib, mana shu fonetik jarayonlarni tahlil qilish, anglash, o'rganish orqali mana shu shevaning nafaqat fonetikasi balki shu sheva so'zlari talaffuzini ham bilib olish mumkinligi bejiz emas. Ushbu maqola orqali turli fonetik jarayonlarni o'rganish bilan birgalikda ushbu fonetik jarayonlar o'g'uz lahjasi shevalarida qanday bo'lishi bir qancha misollar orqali yoritib berildi. Shuningdek o'g'uz lahjasiga kiruvchi ayrim hududlar shevasida eliziya, spontan o'zgarishlar, tovush torayishi, tovush ikkilanishi kabi fonetik hodisalar juda ko'p uchrashi namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ф. А. Абдуллаев “Ўзбек тилининг Хоразм шевалари” I-Луғат, Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти. Тошкент- 1961, 137-138-б
2. Ф. А. Абдуллаев “Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси” Тошкент. “Фан”, 1978. 58-б
3. Мадраҳимов О. “ Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеvasи” – Урганч. 1999. 54-б
4. Назар Ражабов “Ўзбек шевашунослиги” Тошкент. “Ўқитувчи”- 1996 113-115-134-б
5. G'ozli Olim Yunus “O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba” O'zSSSR davlat nashriyoti. Toshkent – 1935, 22-б
6. В.В Решетов, III. Шоабдурахмонов “Ўзбек диалектологияси” “Ўқитувчи”. Тошкент-1978 126-129-б
7. Ибрагимова З.Ю. Ўзбек диалектологияси фанини модулли ўқитиш таълим технологияси. Тошкент: Фирдавс-шоҳ, 2021. –Б.153.

TOG'ON QISHLOQ SHEVASI LEKSIKASIGA DOIR

TOGON VILLAGE DIALECT VOCABULARY

Xurramova Aziza Alisher qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotation. *This article provides information about the representatives of the clan living in the village of Togon, Kumkurgan district, and at the same time, some words found in the dialect of the village are analyzed, and information about the process of carpet weaving is attached to the article.*

Keywords. *totuvli, arqāv, žuvāldiz, bigiz, kurgon, mavlish, cholbachcha, oynli, beshtamga, kovga.*

Hozirgi kompyuter texnologiyalar rivojlangan bir davrda tillarnig o'ziga xosligi, tarixiyli, rang-barangligini saqlab qolish va uni kelajak avlodga yetkazish hamda tilning rivoji uchun tilning boyitish manbai bo'lmish shevalarni o'rganish dolzarb masalalardan biridir. O'zbek tilining ham qadimiyligi, rang-barangligini saqlash uning lug'at boyligini boyitish o'zbek shevalaridagi leksik o'ziga xos so'zlar bilan boyitilishi kerak. Har bir shevada ma'lum bir miqdorda adabiy tildagi bo'sh o'rinlarni to'ldirish, ayrim o'zlashgan so'zlarni muqobilini qo'llash uchun lakunar⁸ baza mavjud. O'zbek shevalaridagi ayrim so'z va terminlarni izohlash va, keyinchalik bu so'zlarni lug'atlarda aks ettirish uchun yirik dialektologik tadqiqotlarga ehtiyoj mavjud. Bizning Qumqo'rg'on shevalari haqidagi kichik tadqiqotimiz bu yo'ldagi kichik bir tajribalardan biri bo'ladi. Qumqo'rg'on tumani

⁸ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Lakuna>

Surxondaryo viloyatining markaziy qismida joylashgan bo'lib, aholisi o'zbeklar, tojklar, ruslar, tatar va boshqa milat vakillari istiqomat qiladi. Qumqo'rg'on - tuman va shahar nomidir. *Qum xum>xum>xunk>xon* - "*xona, dargoh, maskan, saroy, karvonsaroy, ibodatxona, ma'bad*" so'zi bilan bog'lanib, "*saroy, qo'rg'on*" tarzida izohlangan [Jurayev 2022]. Tarixchilarning bergan ma'lumotlariga ko'ra bu hududda 4-8-asrlarda Qarluq, chigil, xalaj qabilari [Пугаченкова, Халчаян 1966] hamda tojik tili aholi yashaganligi ma'lum. Qumqo'rg'on tumna hududiga qipchoq lahjasi vakillari keyingi davrda Chingizxon qo'shinlari tarkibida kirib kelgani va Shayboniyxon taxtga o'tirishi bilan qipchoq lahjasi vakillari bo'lgan qo'ng'iro't, juz(yuz) urug' vakillari muqim o'troqlashgan [Tog'ayev 2012]. O'zbek tilida katta o'rin tutgan qipchoq qabilasining xos shaharchasi sifatida Tavar shahri va Qashqar yaqinidagi bir shaharcha ko'rsatiladi. Tiroz yonidagi Kantuan shahari ularning chegarasi ekanligi Qangli(Kangli) bu qabilaning kattalaridan biri sifatida berilgan. XI asrda bu qabilaning til xususiyatlariga ko'ra ularning bir qismi o'g'uz, bir qismi chigil va bir qismi ko'chmanchilarga moslashgan edi [Devonu lug'ati turk 1-tom 495-496]. Qipchoqlar juda ilgarilardan oq mustaqil xonlikka ega edilar va Inal nomli kishi hukmron edi. Dashti Qipchoqda hukm surgan davrlarda esa undan ham ko'p qabilalar bo'ysungan. Yemak qabilasi ham bo'ysungani tarixiy manbalarda mavjud [At tuhfatus zakiyatu fillug'atit turkiya 5]. Qipchoq-o'g'uzlari guruhi **ming, yuz, qirq, qo'ng'iro't, mang'it, qangli, qiyot** kabi ko'plab urug' va qabilalar asosida tashkil topgan. Abulg'oziyning "Shajarayi turk" asarida qo'ng'iro'tlar haqida ushbu malumot mavjud. "*Qayon naslindin bir kishi bor erdi. Aning uch o'g'li bor erdi. Avvalg'ining oti Cho'rliq mergan, ikkinchisining oti Qubayshira, uchinchising oti Tusbuday. Cho'rliq merganning bir o'g'li bor erdi. Qo'ng'iro't o'tli. Barcha qo'ng'iro't aning nasli tururlar*" [Shajarai turk 38]. Hozirgi vaqtda o'zbeklar son va tarkib jihatdan eng katta komponentini qipchoq o'zbeklari tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy – xronologik jihatdan o'zbek millating jamoasiga keyin qo'shilgan bo'lsada, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yogona va umumiy nomi bo'lib qolgan. "O'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan. X.Doniyorov Qipchoq o'zbeklarining hozirgi hududlarga kelib kirishlarini 3ta katta davrga bo'lib ko'rsatadi.

1- davr. Eng qadimgi davrlardan tortib, 13-asrgacha ya'ni Chingizxon O'rta Osiyoga bostirib kirgan vaqtgacha bo'lgan davr. Bu davrda qipchoqlar Movarounnahr bilan yaqin aloqada bo'lgan. N.A Aristav qangilar va qipchoqlarning eramizdan avvalgi 159-yilda Toshkent, Farg'ona yerlarini Zarafshon vodiysi, Buxoro va hatto Xivagacha bo'lgan yerlarni egallagani hikoya qilinadi.

2- davr. XIII asrning 20-yillari va XV arning boshlari bo'lgan davr. Bu davrda Chingizxon boshchiligida kirgan qipchoq o'zbeklarining deyarli hammasi turkiy xalqqa mansub bo'lishiga qaramasdan Mo'g'ul nomi bilan atalgan. Mo'g'uluston atrofida yashovchi xalqlar, xususan, qipchoqlardan tashkil topgan.

3- davr. XVI asrdan boshlanadi. Bu davrda qipchoq o'zbeklari yoppasiga O'rta Osiyoga kelib joylashadi [Doniyorov 1968: 8-12]. O'zbek urug'larida ham hozirgi qozoq, qirg'iz xalqlariga saqlanib qolgan 7 avlodini bilish an'anasi mavjud bo'lgan bo'lib ruslashtirish ta'sirida 70-80-yillardan keyin unitila boshlangan. Ammo O'zbekistonning ba'zi hududlarida bu hozir ham saqlanib qolgan. Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Jizzax viloyatlarining ayrim qishloq va shaharlarida hozirgi vaqtda ham qarluq va qipchoqlar orasida o'z urug'ini, kelib chiqishini bilish, yetti pushtini (ajdodini) ayta olish hudud aholisining an'anaviy odati bo'lib kelmoqda. Bizning tahlil obyektimiz bo'lgan Qumqo'rg'on tumanida ham turli xil urug' vakillari istiqomat qiladi va qardoshlik aloqalari ming yildan buyon davom etib kelmoqda. Men ham mana shu qishloqda yashayman va qo'ng'iro't urug'ining beshinchi guruhi *Tortuvlilarning cho'poqlar* avlodidanman. Tumanimizdagi Qo'ng'iro't urug'i 6ta katta guruhga bo'lingan. Qo'shtamg'ali, Vaxtamg'ali, Qo'njig'ali, Oyin(l)i, Tortuvlilar. Bu qabilalar ham kichik-kichik guruhlariga bo'linadi. Quyidagi jadvalda urug' nomlari keltirilgan.

№	Qo'shtamg'ali	Vaxtamg'ali	Qo'njig'ali	Oyin(l)i	Tortuvli
1	Tilovmat	Bugachili	Quldovli	Qovg'a	To'g'iz
2	Ko'chaxo'r	Obahli	Jikillak	Qochay	Mo'nka
3	Bandikuchuk	Irg'oqchi	Ko'rto'g'ay	Qoraqalploq	Or(o'r)
4	Cholbachcha	Qaychili	To'pqora	To'pori	Cho'poq
5	Oqpichoq	Qoziyoqli	Moltaka	Peshbola	Qorabo'yin
6	Mavlish	Qoraqo'ng'irod	Qoraqo'njig'ali	Cho'rak	Obohli
7	Ko'sa	Uyuvli	Qorabuvra	Turkman	
8	Savribuzar	Ishqli	Do'ska	Oytamg'ali	
9	Kal	Taroqli	Gala	Xojibacha (Xojibolcha)	
10	Qoraqalpoq	Changliqli	No'g'ay	Kal	
11	To'lang'it	Qiyg'ochli	Quyun	Qora	
12	O'troqi	Xandakli	Cho'lik	Oq tona	
13	Barmoq	Boymoqli	Qoraqursoq		
14	Ko'lobi	Ochamoyli	Ulus		
15	Qoraqasmoq	Gilambop			
16	Zamburi	Ushkli			

O'zbek xalqi qadimdan mehnatkash xalq bo'lganligi uy-ro'zg'or, dehqonchilik buyumlarini qo'lda tayyorlaganligi ma'lum. Bu an'analar hozirgacha unitilmasdan saqlanib kelingaligi esa bu tarixni unitilmasligidan nishonadir. Qumqo'rg'on qipchoq guruh shevasi vakillari ham o'zlarining qadimiy tarixini unutmasdan ustoz-shogird an'anasini davom ettirib kelmoqda. Hudud shevasida ba'zi o'ziga xos nomlanishga ega bo'lgan so'zlar borki, bu so'zlar o'zbek adabiy tilini boyitish uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Biz to'plagan so'zlar Tog'on qishloq shevasida hunarmadchilik, gilam to'qish va boshqa kasb va turmush tarzi, kundalik hayotda ishlatiladigan so'zlardir.

dijdikä - dijdikä naylar - ro'zg'orga foydasi tegmaydiga

otga nayal qāqsa ešak ājāyīnī kotaradī - baland dorga osiladi

nān qojnīmda it kejinimdä - o'zi bilan o'zi ovora bo'lgan bola

āq kučugīm hāv hāv etdī qārñī tojīb dumalab jātti - ishi bitgandan keyin jimib ketdi

Paxtanī sabatmāq - paxtani sava cho'p bilan gilam to'qish jarayoniga tayyorlash.

ījirmāq – paxtani urchiq yordamida ip shaklida keltirmoq. **Egrišti** - qiz anasi birla jip egrišti qiz anasi bilan žip jigirišga bahslašti, ko'maklashdi [DLT. 2017: 103].

arqav – gilam to'qish uchun tayyor ip

čjartmāq – aylantirib chiqish

kalaba – ipni dumaloq shaklda to'plangani

žipni žugurmaq - gilam to'qqish asboblari ga aylantirib chiqish

qilič – trapetsiya shakldagi (qilishga o'xshash) yog'ochdan yasalgan asbob

bīgīz – gilam, etik va boshqa qattiq materiallarni to‘qish, tikish uchun ishlatiladigan katta igna

adayi – oxiri

on jen, sākkiz jen – o‘n metr, sakkiz metr

šardoz – odatdagidan qalin ip

žuvaldāz – gilam to‘qishda ishlatiladigan igna

anguš – temirdan yasalgan barmoqqa taqiladigan predmet (igna qo‘lga sanchilmasligi uchun taqiladi)

ajāq – gilam to‘qish uchun maxsus yog‘ochdan tayyorlangan asbob

jen – aslida “en” kenglik, uzunlik ma’nosida

šāji gilam, qāqma gilam, atlas gilam, gulli gilam, pīčan gilam - shakli va tayyorlanishiga qarab nomlangan gilam turlari

keltirilgan so‘zlar gilam to‘qish jarayonida foydalaniladigan so‘zlar bo‘lib quyida gilam to‘qish jarayoni haqidagi matnni havola qilamiz⁹.

Biz gilam qurish uchun avvalambār paxtanī ālamīz, unī abarīb sabatīb kalamīz. Savatīb kegandan kejin určiq bilān ijjirāmīz. Bittā gilām toqīš uchun tort kilā paxta iyirišimizgā toyri kelādi. Tor kelādan ^oon jen gilām ^ooladī unga **ārqāv** kerak boladī, tort kela žip uchun bir kilā arqav kerak boladī. ārqavnī ipga qaraganda qalīnraq qilib ijjirāmīz. Tort kilā žipti ekki qabat qilib **čijrātīp** čīyamīz. Čijratīp čīyyandan kejin tort kilā žipti xar ranga qilib jetti xil qilib bojajmīz. Masalan: bir xil pajtlar bop qāladī šāji gilām, bir xilī gulli gilām bir xil pičīn gilām toqīšimīzga, Gilamlarni hīm turī kop qandajīsīnī xāhlasak ana šundaj qilib bojab ālamīz agar atlas šāji gilām qurīšimīz uchun jīpti ikki marta bojajmīz. Ārqāv faqat qara boladī. Bir kilā ārqāvdi qāra qilib bojab ālamīz. Bāšqa raqlari xar xil jetti xil raqda bojaladī. Bojab bogandan kejin bir kun mābājnidā qurītīlīb jana qajtadan **kalaba** qip čīyamīz kalaba bop bogandan kijin, kalabanī dumalāq qīlamīz kejin uč kiši bolīp turīp bir kiši bajlap ketilaveradi. **Adarya** qojīb Bir xilī ikki kiši žuguradi. Biri bir tarafdān **žuguradi**, biri bir tarafdān žugurīp ketaveradi. Ekāvinī qošīb āxirīda qošīb bajlanadi. Kegin žugurīp bogandan kejin čoziladi. Bir kiši bu tarafdān bir kiši ^oortadan ušlap uč kiši tartīp bajlanadi. Bajlangandan kejin ozīnīn **qiliči** bār **ājāg‘i** bār, kejin adaryīsī bār āldīga bajlanadīgan ^ooxlāvi bār. ^ooxlāga qojīlīb ālinadi. Bāylanīb bogandan kejin qiliči ārqali hār birāvinīn ārqasīdan ārqāv otkazīlīb toqīladi. Toqīllajverīp, toqīš mābajnijam kamīda tort kun beš kun, davām etadi. Ajāllar navbataki biri qojīb biri toqījdi. Toqīš mābajnijam qijīnrāy otadi. Toqīb bogannan keyin, ūni adayīdan āxīgī marātaba čīqarīp, qīrqīlīb ālinadi, āp bogandan kejin tajjār bolgan jārim hālātdā tajjār bolgan gilāmdī jānā ^oon jenga bir jārim qulāčdan qīlinīp, ozi asli ola on ikki qulāč qojīladi. on ikki qulāčini ^oon bolakka bolīnīb xāhlagan razmerda, xohlagan jenda masalan bir xīllar ^oon jen xāhlaši mumkin, bir xīllar sakkiz jen xāhlaši mumkin. Ozīnīn šarājātīga qarap ālinadi va ortasī, yanī, ikkinči maratabasī ortasī qošīlīb ^oondajam, **šordasi** bilān kejin šārdāz ijjiriladi. Ikki qavat qilib žuqa qip čīqarīp. **Žuvaldīz** ketadīgan qilib bu metrlar qilib šārdāz ijjiriladi va šārdāzdijam jārmini āq, jārmini qāra qilib jārmini qaraga bojaladi. Kejin ikkitā žuvāldīzga bir marta qāra otkazīlīb bir marta āq otkazīlīb uš tort marta āqdan otkarīladi, kejin uč-tort marta qāradan otkarīlīb ortasī tikiladi. Ortasī tikilip kejin ikki jānbāšijām šo hālātdā gullanīb tikiladi. Ana ^oundan kejin gilāmimiz tajjār boladi. Bir jildā uš tort marta gilām qurāmīz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. -B. 176

⁹ Matnni S.Ashirboyev “O‘zbek dialektologiyasi” darsligida keltirilgan “Yangi o‘zbek transkripsiyasi” asosida yozdik.

2. Suvonova R. Qipchoq shevalariga xos soʻzlar lugʻati. – Samarqand: SamDU, 2019. – 58 b.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 28.
4. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1985.
5. Пугаченкова А., Ртвеладзе Э.В., Северная Бактрия — Тохаристан, Очерки истории и культуры, Т., 1990
6. Sodiqov Q. “Devonu lugʻotit turk” Gʻ.Gʻulom nomidagi nashriyoti-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2017. 842-b

JUMANIYOZ SHARIPOVNING “XORAZM” ROMANIDA QOʻLLANILGAN LEKSIK DIALEKTIZMLAR

USED IN JUMANIYOZ SHARIPOV'S NOVEL "KHORAZM". LEXICAL DIALECTISMS

Ollamova Kiyishjon Erkin qizi,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Annotatsiya: *This article talks about the lexical dialectics used in the novel "Khorazm" by Jumaniyaz Sharipov.*

Kalit soʻzlar: *dialecticism, lexical dialecticism, dialectal word, fiction, Jumaniyaz Sharipov, "Khorazm".*

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining aks etishi dilektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm turlariga ega boʻladi¹⁰. Milliy tilning ajralmas qismi sifatida badiiy asarlarda ham alohida oʻringa ega boʻlgan dialektizmlardan kerakli vaziyatlarda unumli foydalana olish yozuvchining yetuk mahoratidan dalolatdir. Ushbu maqolamizda Jumaniyoz Sharipovning "Xorazm" romanida qoʻllanilgan shevaga oid soʻzlar ya'ni leksik dialektizmlar haqida toʻxtalib oʻtamiz.

1. Choʻgirma - qoʻy terisidan qilingan xorazmcha telpak: *Ibrohim ota kir choʻgirmasini yechib qoʻydi-da, peshona terini artdi.*
2. Ulli – katta
3. Qurgʻun – boy: *...Islomxo jani oʻzingiz bilasiz, qurgʻun odam...*
4. Salma - kichkina ariq: *Sigir qoziqni uzib salmadan sakrab oʻtibdi-da, Matjon toʻraning paxtazoriga kirib gʻoʻzalarni yamlay boshlapti.*
5. Begor – xashar: *-Bunga aqlim yetadi, lekin bularni begor yoʻli bilan soldirmoq kerak, xazinadan pul chiqarish kulgili.*
6. Pashshob – mirshab: *Darvoza oldida turgan pashshob chilimni yangilab oʻzi bir tortdo-da: - Toʻram, chilim, - dedi.*
7. Gʻoʻch - mard, botir: *-Osilgan kim? -Qiyotlik bir goʻch yigit*
8. Ajab - xoʻp: *-Polvon, Madrayim qorani chaqir, pullarini keltirsin. -Ajab, ogʻa.*
9. Yovon - qishloq: *-Yovonga borgach, boqqa suv och, - degan edi.*

¹⁰ Ashirboyev Samixon. Oʻzbek dialektologiyasi. (2016).76-bet.

10. To'ssayadi - rangi ro'yi o'zgaradi, qovog'ini soladi ma'nosida: *Bir ishni buzdimgi, darhol to'ssayadi.*
11. Asirtiradi - mast qiladi, quturtiradi: *-Mol-dunyo kishini **asirtadi**, - dedi yo'talib turib chol va o'zini rostlab olgach.*
12. O'mcha - o'tin: *-Qatorimiz ko'payar ekan, endi g'iring dab go'r-chi, belingda o'mcha sinadi.*
13. Uchak – tom, qap – eshik: *Kecha Ko'hna ark oldidan o'tgandim, ko'zim do'koningga tushdi, devor qiyshaygan, **qopisi** singan, **uchagi** bosay deb turibdi.*
14. Yezna – pochcha: *-Uh, noinsof! Pirnafas **yeznan**, opang, jiyaning ahvoli ne kechar ekan, - dedi xafa bo'lib O'tar buva.*
15. Toza – yangi: ***Toza** maktab ochsang, kofir deydi, gazeta o'qisang, dahriy deydi.*
16. Kapcha - belkurakning kichik turi
17. Badlanib - xo'mrayib
18. Qaptali - yon tomon: *-Kechasi chorsudan yerga qarab o'ylanib o'tib ketayotgan edim, birdan chap **qaptalim**dan Muslim eshon chiqib qolib: "Ha, Avaz, nega salom bermaysan?" deb badlanib gapirdi.*
19. Doyradast – childirmachi: *Sheroziy "ajab" deb, aytgan kuniga Matyoqub **doyradast**ni olib to'ygaboribdi.*
20. Nag'al – taqa: *-Xizmat janoblari, otlaringizga **nag'al** qoqaymi? - deb so'radi temirchi.*
21. Adanda – pastda, eshik oldida: *Sheroziy **adanda** tiz cho'kib, titrab-titrab, Durdibika buyurgan qo'shiqlarni aytibdi.*
22. Siyosat - do'q ma'nosida: *-Og'alar, "**siyosat**" qilmanglar, daxillashmanglar, - dedi.*
23. Dandona - pishiq g'isht terilgan joy: *U qozining qarshisida **dandona** ustida tiz cho'kib turdi.*
24. Chiqon – dugona: *"Yo'li oson, **chiqon**", - dedi darhol.*
25. Eltibiyi - eshon-imomlar xotinlari: *Enaga esa "Men bir **eltibiyi** bilan gaplashib kelay" deb chiqib ketdi.*
26. Duziy - oltin kumushdan qilingan bezaklar: *"Hoy qizlar, Osiljonni yaxshilab yuvintiringlar, yaxshi kiyimlarini olib kelinglar, **duziylarini** taqinglar", - deb o'zi xon oldiga chopdi.*
27. Taxya - do'ppi, Xorazm taxyasi chust, buxoro, tagdo'zi do'ppilaridan tamom farq qiladi. U hech buklanmaydi va taxlanmaydi, xuddi toshday qattiq bo'lib, chertsangiz jaranglaydi. Xorazm taxyasining bir necha xillari bor: kimxob taxya, yopun baxmal taxya, oltin qozma taxya, toz taxya, ipak sochiqli baxmal shoyi taxya.
28. Rosh - ariq anhorlar ichidan qirg'oqqa chiqarilgan loy, tuproq, yop - kanal: *Yop ichinda chumoliday harakat qilayotgan xalq birdan **rosh** ustiga chiqib ot qorasi ko'ringan tomonga tiz cho'kib qoldi.*
29. Kat – karavot: *-Galing, galing, to'rga, **katga**. chiqing, - dedi kampir mulozamat qilib.*
30. Tavil – baraban: *"Biz indinga, xo'rozlar ikkinchi qichqirganda, pashshoblar **tavilini** urib o'tgach..."*
31. Deravarsin - joyi jannatda bo'lsin
32. G'izal - bekor qilish, o'rnidan olish: *...qal'a hokimlarini daf'atan mansablaridan **g'izal** qilinib, agar xavainliklari hozir va sobit bo'lsa jazoga giriftor qilguzsinar.*
33. Nishatamiz - nima ish qilamiz: *-**Nishatamiz** o'g'lim, taqdir, - dedi xo'rsinib ona.*

Romanda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida; Ulli, qurg'un, salma, yap, begor, pashshob, g'o'ch, ajab, yovon, o'mcha, uchak, yezna, badlanib, doyradast, nag'al, chiqon, kat, g'izal, qap, toza, nishatamiz;

2) adabiy tilda muqobili bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi: Cho'girma, taxya, to'ssayadi, asirtiradi, kapcha, qaptali, adan, dandona, eltibiyi, duziy, rosh, tavil, deravarsin.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, muallif yirik hajmli asarida, garchi Xorazm tarixi haqida yozayotgan bo'lsa-da leksik dialektizmlardan uncha ko'p foydalanmagan. Buning eng asosiy sababi, Xorazm shevasi leksikasida qolgan shevalarimizdan tubdan farq qiluvchi kuchli fonetik o'zgarishga uchragan hamda sof dialektal so'zlarning ko'pligi, ulardan ko'p foydalanish

kitobxonning diqqatini bo'lishi, har yangi dialektizm izohini sahifa ostidan topib o'qib borishi ham tez charchatib qo'yishi mumkin edi nazarimizda. Shularning hammasini inobatga olgan yozuvchi dialektizmlardan kerakli o'rinlarda oz va soz foydalangan.

Milliy tilimizning boyliklarini yanada yaxshiroq ko'rsatib beruvchi badiiy adabiyot tilida o'rganiladigan dialektizmlar adabiy tili mizni ham boyituvchi ajoyib manbaa bo'la oladi. Masalan, adabiy tilda muqobili bo'lmagan yoxud o'zga tillardan tilimizga o'zlashib qolgan, biroq shevalarda o'z qatlamimizga mansub variantlari bo'lgan so'zlarni adabiy tilga kiritish takliflarini berish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev Samixon. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: "NAVRO'Z" nashriyoti. (2016).
2. Jumaniyoz Sharipov. Xorazm. "Toshkent" badiiy adabiyot nashriyoti. 1965.
3. Abdullayev F. O'zbek tilining Xorazm shevalari. – Toshkent, 1961.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2008.

QARAQALPAQ TILI QUBLA DIALEKTIKASINIŇ LEKSIKALIŇ QURAMI

LEXICAL COMPOSITION OF THE SOUTHERN DIALECT OF THE KARAKALPAK LANGUAGE

Axmedova Aynura Quanishbay qizi,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Annotation: *This article talks about the Karakalpak literary language and its dialects, mainly its southern dialect and its characteristics. The lexicon of dialects in the southern dialect of Karakalpakstan is classified and examples are given.*

Key words: *literary language, dialectic words, northern dialect, southern dialect, dialect, lexicon, lexical composition*

Dialekt – bul aymaqliq baylanistn natiyjesinde qaliplesken, grammatikalq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolgan tildn jergilikli variantı, óz-ara bir-birine jaqn bir neshe sóylesimlerdn jıyındısı.

Sóylesim bolsa belgili aymaqta jasaytuqn xalıqtın awızeki sóylew tiline tán bolgan til varianti. Bul termin aldın, qaraqalpaq tili dialektologiyası endi qaliplesip kiyatırğan waqıtta **robop** qollanılğan. Bularğa O. Dospanovtın “Qaraqalpaq tili qubla dialektikasınıń leksikası”, T. Bekjanovtın “Qaraqalpaq dialektologiyasınıń máselelerinen”, D.S. Nasırov hám O.Dospanov “Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi” siyaqlı izertlewlerdi kirgiziwimiz múmkin. Keyinshelik Bazargúl Qurbanbaeva óziniń “Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde sózlerdn jasalıwı hám morfologiyalıq ózgeshelikler” monografiyasında bul termindi rus tilinde emes, al onıń qaraqalpaqsha ekvivalentin **sóylesim** terminin qollaydı. Bul leksema ózbek tilinde **sheva** dep ataladı.

Dialektik sózler – bul uliwma xalıqlıq sóylew tiline emes, al sol uliwma xalıqlıq sóylew tiliniń aymaqliq kórinisleri bolgan dialektlerge tiyisli birlik. Sonlıqtan da, olar ádette bir dialekttn wákilleriniń sóylewinde qollanılıp, basqa dialektlerdn wákilleriniń sóylewinde, sonday-aq, ádebiy tilde de ushıraspaydı [Qurbanbaeva, 2020: 5].

Qaraqalpaq tiliniń qubla dialekti, onıń arqa dialekti siyaqlı óziniń leksikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik ózgesheliklerine iye. Arqa dialektte qaraqalpaq ádebiy tiliniń tiykarǵı

sózlík fondına kiretuğın sózler basım kópshilik orındı iyelese, qubla dialekt leksikasında ózbek túrkmen jergilikli sóylew tilleriniń tásiriniń arqalı bul dialektke sińisken sózlerdi jiyi ushırıatıwǵa boladı [Dospanov, 1977: 4].

Tildin dialektlik ózgesheliklerin ilimiy kózqarastan tereń úyreniw usı dialektte sóylewshilerdin milliy hám mádeniy táreplerin jaqsı biliw talap etiledi. Sebebi usı dialekttegi ayırım sóz hám atamalar sóylewshilerdin úrp-ádeti, kásibi, óneri hámde basqa da ózgesheliklerine baylanisli. Bunnan tısqari, bir tildegi bazı bir belgiler basqa tillerge ótiwde usı tillerde sóylesetuğın milletlerdin ortasındağı óz-ara mádeniy hám ekonomikalıq baylanislar úlken tásirin kórsetedi [Baskakov h.t.b, 1979: 187]. Demek hár qanday xalıqtın awızeki sóylew tiliniń ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw, olardağı fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ayırıqshalıqlardı izertlewde birinshi gezekte sol jerde jasawshı xalıqtın kúndelikli turmısı, etnikalıq quramı, kóship qonıslanıw jağdayları tuwısqan xalıqlar menen qońsılas otırıwı, sol aymaqtağı xalıqtın sanı, geografialıq jaqtan ornalasıwı hám tağı basqa máseleler de izertlewshiniń dıqqatınan shette qalmawı kerek. Sebebi, xalıqtın tili onıń tariyxı menen tıgız baylanisli [Qurbanbaeva, 2020: 17].

Qaraqalpaq tilindegi dialektikalıq ózgesheliklerdi sistemalı hám jobalı izertew jumıları sońı dáwirlerden baslandı. Xalıqtın janlı awızeki sóylew tilindegi ózgesheliklerdi jıynaw boyınsha 1926-jılı arnawlı shólkemlestirilgen ekspeditsiya quramında Moskva mámleketlik unibersiteti tariyx-etnologiya fakultetiniń studentleri N.A. Baskakov, A.X. Dávlet hám A.I. Ivanovlar bolıp, Qaraqalpaqstannıń Tórtkúl, Qaraózek, Shımbay, Qońrat, Xojeli rayonlarında bir qansha jumıslardı ámelge asıradı. Qaraqalpaq dialektologiyasına óziniń úlken úlesin qosqanlardan alımlardan biri professor D.S. Nasırov. Ol óziniń monografiyalıq miynetinde qaraqalpaq tilinde eki: arqa hám qubla dialektlerdin bar ekenligin xalıqtın awızeki sóylew tiliniń isenimli misalları tiykarında dáliyllegen. O.Dospanov “Qaraqalpaq tili qubla dialektikasınıń leksikası”, B. Qurbanbaeva “Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde sózlerdin jasalıwı hám morfologiyalıq ózgeshelikler” sıyaqlı ilimiy jumıslarda qaraqalpaq tiliniń qubla dialektikasi haqqında sóz etilgen.

O. Dospanov óziniń ilimiy miynetinde qubla dialektikağa tiyisli sózlerdi leksika-semantikalıq jaqtan klassifikatsiyalağan, mayda bólekshelerge bólgenniń awıl xojalıǵı, jer islew isleri, palız eginleri, mal sharwashılıǵı, suw xojalıǵı, úy hám dúz haywanları, ósimlikler dúnyası, úy xojalıǵı buyımları, tuwısqanlıq terminleri, qurılısqa, ustashılıq, jol-qatnas isleri, toponimikalıq atamalar, waqıt bólekleri, zatlardın sapası, sawda isleri, sanlar, hár qıylı leksika-semantikalıq gruppalar, basqa tillerden awısqan sózler, dialektlik omonimler, sinonimler, antonimlerniń dialektlik sinekdoxa, evfemizm, neologizmler, gónergen sózler, idiomalıq hám frazeologiyalıq sóz dizbekleri. Al B. Qurbanbaeva bolsa óziniń monografiyasında qaraqalpaq tili qubla dialektikasınıń ózgeshelikleri, xalıqtın etnikalıq quramı, olardıń tilindegi sóz jasalıw hám morfologiyağa baylanisli ayırmashılıqlardı arqa dialektika quramı menen salıstırmalı rawishte kórsetken.

Dialektologik alım S. Ashirboyev óziniń “Ózbek dialektologiyası” ilimiy miynetinde ózbek sóylesimleri leksikasin tómendegishe klassifikatsiyalağan: Ózbek sóylesimleri ózbek tiliniń aymaqlıq kórinisi sıpatında onda bolğan hámme quram sózlerin ózinde jámlestiredi, sonlıqtan, ózbek sóylesimleri tariyxıy jaqtan tómendegi leksikalıq quramlardan ibarat:

1. Ulıwmalıq túrkiy sózler.
2. Awısqan sózler:
 - parsı tilinen awısqan sózler;
 - arab tilinen awısqan sózler;
 - rus tilinen hám ol arqalı awısqan sózler.
3. Ózbek tili shárayatında jaratılğan sózler.
4. Sóylesimlerinń arnawlı sózleri:
 - 1) Ózbek ádebiy tilinde ushıraspaytuğın, tek ğana sóylesimlerde ushırasatuğın sózler;
 - 2) Kúshli fonetikalıq ózgeriske ushırağan sózler. [Ashirboyev, 2013: 78]

Biz usı maqalamızda S. Ashirboyev klassifikatsiyasınan paydalanıp, qaraqalpaq tili qubla dialektikası leksikasın tómendegi toparlarǵa bóldik:

1. *Ulıwmalıq túrkiy sózler*: **ata** (qubla dialektikadaǵı variantları: áke, atay, átis, atıy), **ana** (variantları: ená, afa, mama).
2. *Awısqan sózler*. Biz bul gruppanı arab-iran tillerinen kirgen sózler, ózbek-türkmen tillerinen kirgen sózler hám rus tilinen kirgen sózler dep shártli túrde úsh toparǵa ajratıq.
 - 1) *arab-iran tillerinen kirgen sózler*: **ada** (bir nárseniń pitiwi, tamamlanıwı), **baqshı** (xalıq dástanların duwtar menen orınlaytuǵın adam), **beyit** (ólgen adamnıń denesi, óligi), **ǵar** (tawdaǵı úngir, gewek, quwıslıq jer);
 - 2) *ózbek-türkmen tillerinen awısqan sózler*: **aǵzı** (adamnıń, janlı-jániwarlardıń awqatlanıw aǵzası), **alaqo** (baylanıs, qarım-qatnas), **bádirán** (qıyar), **ıkaya** (áńgime), **asaslanıw** (tiykarlanıw, súyeniw, tirek etiw);
 - 3) *rus tilinen kirgen sózler*: **zakun** (закон), **kemsamol** (комсомол), **náluk** (налог), **pensá** (пенсия), **birikaz** (приказ), **aptawuz**, **aptabız** (автобус), **kurot** (курорт).
3. *Qaraqalpaq tili sháráyatında jaratılǵan sózler*: **duǵdırshılıq** (shıpakerlik), **direktirshilik**, **duxtırxana**, **jilas** (sadaqa).
4. *Sóylesimlerdiń arnawlı sózleri*:
 - 1) *Qaraqalpaq ádebiy tilinde ushıraspaytuǵın, tek ǵana sóylesimlerde ushırasatuǵın sózler*: **basma** (chaynik), **qayıq** (qarıq), **jılawxana** (malxana);
 - 2) *Kúshli fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan sózler*: **dárya** (muzikalıq ásbap), **burunch** (gúrish), **gitjaq** (ketejaq).

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń qublasındaǵı házirgi tórt rayon Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl, Ellikqala rayonları dialektlerdiń klassifikatsiyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine kiredi. Álbette, Qaraqalpaqstannıń qubla rayonlarında jasaytuǵın xalıqlardıń tariyxı pútkil xalıq tariyxı menen únles. Olar shıǵısta qazaqlar, batısta arallı ózbekler menen tıǵız qarım-qatnasta bolǵan. Joqarıda kórip ótkenimizdey, qaraqalpaq tili qubla dialektikasına kiriwshi sóylesimlerdiń leksikası álwan-álwan. Dialekt leksikası qaraqalpaq ádebiy tili, arqa dialekt hám ondaǵı geypara sóylesimlerge salıstırǵanda bir qansha ózgesheliklerge iye. Qubla dialekttiń sózlik quramı hám onıń leksikalıq qatlamında ádebiy tilden parqı bar sózler, onıń menen mánilik jaǵınan bir hám eń sońında ádebiy tilge salıstırǵanda forması boyınsha azı-kem bolsa da ózgeshelikke iye gruppalar ushırasadı. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası ulıwma qaraqalpaq tiliniń bay sózlik quramǵa iye esaplanadı. Sonlıqtan qaraqalpaq ádebiy tilinde qubla dialekt leksikasındaǵı geypara sózlerdi retine qaray paydalanǵanda júdá orınlı bolar edi.

Paydanılǵan ádebiyatlar

1. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977
2. Qurbanbaeva B. Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde sózlerdiń jasalıwı hám morfologiyalıq ózgeshelikler. –Nókis., 2020
3. Nasırov D.S., O.Dospanov. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983
4. Bekjanov T. Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń máselelerinen. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 1971
5. Baskakov I. Qaraqalpaq tili. –Moskva., 1951
6. Baskakov A.N., A.S Sodiqov, A.A. Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent., 1979
7. Ashirboyev S. Ózbek dialektologiyası. –Toshkent., 2013
8. Niyazov Á. Qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası máseleleri. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 2021

**O‘ZBEK SHEVALARIDA BILINGVIZM HODISASI
(BUXORO, SURXONDARYO, SAMARQAND SHEVALARI MISOLIDA)**

**THE PHENOMENON OF BILINGUISM IN UZBEK DIALECTS
(EXAMPLE OF THE DIALECTS OF BUKHARA, SURKHANDARYA, SAMARKAND)**

*Solihova Mahvash Do‘stmurod qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi,*

Annotation. In this article, the phenomenon of bilingualism observed in Uzbek dialects is highlighted on the example of the dialects of the inhabitants of some regions of Samarkand, Bukhara, Surkhandarya region. The acquisition of Tajik words was revealed using the analysis method. Attention was paid to the etymology of dialectal words, and the basis of their origin was discussed.

Key words: dialect, literary language, bilingualism, Tajik language, Samarkand, Bukhara, Surkhandarya.

Adabiy tilning rivojlanishida sheva va lahjalar katta ahamiyatga ega. Chunki shevalar vositasida adabiy til boyiydi hamda taraqqiy etadi. *Sheva* forscha *ravish, tarz, yo‘sin* degan ma‘nolarni bildirib, fanda biror tilning o‘ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid qismini anglatadi.[1:4]

Tojik xalqi bilan o‘zbek xalqining asrlar mobaynida birga yashab, yaqin do‘stona munosabatda bo‘lganliklari ma‘lum. Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish joizki, o‘zbek va tojik millatiga mansub aholi o‘rtasidagi aloqalar juda qadimga borib taqaladi, ya‘ni Ahamoniylar davlatida miloddan avvalgi VII-VI asrlarga hamda Qang‘ davlatida miloddan avvalgi III-II asrlarga mansubligi qayd etilgan. Natijada, o‘zbek shevalari lug‘at tarkibiga ko‘pgina tojikcha so‘zlar o‘zlashgan. Shuning uchun ham *bilingvizm* hodisasi ro‘y bergan. **Bilingvizm** (lot. *bi* – “*ikki marta*”+*lingua* “*til*”) – *ikki tillilik, ikki tilda erkin fikrlay olish, ikki tilni bir xilda egallash demakdir.* [3:235] Ikki tilda so‘zlasha oluvchi shaxsga nisbatan esa **bilingv** so‘zi ishlatiladi. O‘rta Osiyo hududida, ayniqsa, o‘zbek va tojik tillarining bilingvizm munosabatlarini o‘rganish Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy kabi buyuk ajdodlarimiz tomonidan amalga oshirilgan. Ular o‘z ishlarida mazkur tillarga oid birliklarni qiyosiy-tarixiy va chog‘ishtirma usullarda tahlil qilib, ushbu yo‘nalishlarga asos solishgan.

Prefessor A.K.Borovkov o‘z tadqiqotlarida o‘zbek-tojik tillarining chambarchas aloqalariga alohida to‘xtalib o‘tgan. Qolaversa, tojikistonlik olim B.G‘afurov o‘z ishida milodiy VI asrdan e‘tiboran mazkur ikki qardosh millat o‘rtasida bilingvizm holati yanada kuchayganligini qayd etib o‘tadi.

Ikki tillilik hodisasi, ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo shevalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu hududlarda birga yashovchi o‘zbek va tojik xalqlar tilida dialektal birliklar shu darajada umumiy lashganki, ikki millat vakillari uchun ham tushunarlidir. Shu sababli mazkur hududdagi shevalarda bilingvizm jarayonini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalari, ya‘ni o‘zbek - tojik tillarining o‘zaro ta‘sir jarayonini o‘rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur hududlardagi bilingvizm hodisasini yanada aniq tushunish uchun tahlilga tortmoqchi bo‘lgan so‘zlar misolida ko‘rib chiqishni ma‘qul deb bildim.

Dastlab, quyida ayrim leksik dialektizmlar asosida Buxoroning ba‘zi hududlariga mansub aholi qatlamiga xos sheva materiallarini tahlil etsak.

Gavorabandon – fors-tojikchada *gavora* – beshik, *bandon* – bog‘lash degani, ya‘ni tug‘ilgan chaqaloqni beshikka belash, unga turli sovg‘a salomlar olib kelish bilan bog‘liq marosim. Bu marosim yurtimizning ko‘plab hududlarida “Beshik to‘yi” nomi bilan yuritiladi.

Chillagurezon – fors-tojik tilida *chil* (chihil) – qirq, *gurezon* – qochirmoq, ketkizmoq. Chaqaloq qirq kunlik bo‘lganida chilla gurezon qilib, ya‘ni chillani qochirib (o‘tkazib), uni ko‘chaga, aniqrog‘i ona buvisining uyiga olib chiqish marosimi.

Sho‘rbo – adabiy tildagi sho‘rva. Uning etimologiyasiga qaraydigan bo‘lsak, fors-tojikcha “*sho‘r oba*”, ya‘ni tuzli, sho‘r suv va undan tayyorlanadigan suyuq taom.

Xorpish – aslida *xorpushtak* so‘zi bo‘lib, tojikchada *xor* – tikan, *pusht* – orqa degan ma‘noni anglatadi. Adabiy tilimizda esa *tipratikan* shaklida uchraydi.

Hazorispan – aslida *hazorispand* bo‘lib, *hazor* – ming (boshloqlarida urug‘i ko‘pligi uchun) va *ispand* (sipand) – yovvoyi shifobaxsh o‘simlik bo‘lib, shamollashda keng qo‘llanadi. Adabiy tilda *isiriq* deb yuritiladi.

Kafgir – forscha “*kaft*” – qo‘lning bir qismi va “*gir*” – olmoq so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, kapgirni odam qo‘li va kaftiga o‘xshashligi asos qilinib, shu nom yuzaga kelgan.

Nozbo‘y – mayin va xushbo‘y hid taratuvchi ekanligi uchun shu nom bilan ataladigan o‘simlik. Adabiy tilda *rayhon* deb yuritiladi.

Javpazak – *javzo* – yulduzlar burjidagi oy nomi, *pazak* (puxtan) – fors-tojikchada pishmoq. Javzo oyida pishadigan olma navi. Avvalboshda “*javzopazak*” shaklida bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan *javpazak* ko‘rinishiga kelgan.

Shu va shunga o‘xshagan ko‘pgina so‘zlarni Surxondaryo shevalarida ham uchratishimiz mumkin. Masalan, ayrim hududlarga mansub aholi qatlami shevasida ushbu so‘zlar faol qo‘llanadi:

Chorpoya – fors-tojik tilida *chor* (chahor) – to‘rt va *poy* – oyoq bo‘lib, adabiy tildagi muqobili so‘ri so‘zi orqali ifodalanadi.

Gavorapo‘sh – fors-tojikchada *gavora* – beshik, *po‘sh* (po‘shidan) – kiymoq degan ma‘noni anglatadi. Adabiy tilda esa beshikyopqich deb yuritiladi.

Shirbirinj – tojikcha *shir* – sut, *birinj* – guruch so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, sut va guruchdan tayyorlaniluvchi quyuq taomni ifodalaydi.

Hafrang – fors-tojikcha *haft* – yetti va *rang* so‘zlarining qo‘shilmasi bo‘lib, yetti rangda tovlanuvchi *kamalak* so‘zini anglatadi.

Boloxona – tojikcha *bolo* – yuqori va *xona* so‘zlaridan yasalgan bo‘lib, mahalliy tipdagi imoratning ikkinchi qavatidagi xonani anglatadi.

Kallapo‘sh – tojikcha *kalla* – bosh va *po‘sh* (po‘shidan) – kiymoq so‘zlarining qo‘shilmasi bo‘lib, adabiy tildagi *do‘ppi* so‘ziga nisbatan qo‘llanadi.

Zardoli – tojikcha “*zard*” – sariq, *oli* (olu) – danakli ho‘l meva, ya‘ni sariq oli degani bo‘lib, aynan o‘rik mevasidir.

Jo‘rob – *joy* va *ro‘b* (ro‘ftan) – supurmoq so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, joyni supuruvchi (*supurgi*) deganidir. Vaqt o‘tib “*joy ro‘b*” tublashib jo‘rob shakliga kelgan.

Pishak – adabiy tildagi *mushuk* so‘zi.

Keyingi tahlilga tortmoqchi bo‘lganimiz esa Samarqand shevasiga doir ayrim so‘zlardan iborat.

Jomapo‘shon – *joma* – chopon va *po‘shon* – kiyitmoq asoslaridan tuzilgan ushbu so‘z sarp o‘yin kiyitmoq – kuyovga chopon kiydirish marosimini anglatadi.

Zomicha – aslida *zomucha* bo‘lib, qovunning xushbo‘y, tezpishar turi. Adabiy tilda handalak deb yuritiladi.

Xokandoz – tojikcha *xok* – tuproq va *andoz* (andoxtan) – solmoq so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, supurilgan narsani olish uchun ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumi.

Qurutoba – qurt, suv, go‘sht va sabzavotlardan tayyorlanadigan yaxna taom.

G‘o‘ling – o‘rikning qoqisi, adabiy tildagi turshak.

Sidona – aynan siyohdona bo‘lib, “siyoh” – qora va *dona* so‘zlaridan kelib chiqqan, qora dona demakdir.

Kunjak – burchak; chekka degan ma‘noni anglatadi.

Mo‘rcha – bu so‘z ham tojik adabiy tiliga xos bolib, bizning tilda sheva sifatida qollanadi. Adabiy tildagi muqobili esa *chumolidir*.

Nonpar – bu so‘z tilimizdagi *chekich* yoki *chekgich* so‘ziga teng keladi. Lekin bu ikki so‘z ifodalagan predmet vazifa jihatidan o‘xshash bo‘lsada, tuzilish jihatidan boshqa-boshqadir. Ya‘ni nonpar patdan yasaladi, chekgich esa yog ‘och va simdan tayorlanadi.

Badiiy asarda ham sheva so‘zlardan foydalanganligining guvohi bo‘lamiz, ayrim hollarda. Yozuvchining bunday dialektizmlarni qo‘llashdan maqsadi nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko‘rsatish, qahramon xarakteri, o‘ziga xosligini ifodalash hamda mahalliy koloritni berishdan iborat.

Yozuvchimiz Jonrid Abdullaxonovning “To‘fon” romanidagi quyidagi parchasiga qarasak:

“Shu vaqt ko‘cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o‘n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo‘ldi. U nihoyatda hansirar, ko‘p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

— Akamullo, akamullo, sizni yo‘qloshopti, idoraga yo‘qloshopti.

— Nima gap ?

— Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo‘ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So‘g‘in Xo‘janazar akoning duxtori bo‘ronga qolip o‘lipti. Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.”

Personaj tilida o‘zbek-tojik ikki tilliligi ta‘sirida bo‘lgan o‘zbek shevalari so‘zlaridan akamullo – mullaaka, bacha – bola (o‘g‘il bola), duxtor – qiz kabi leksik dialektizmlardan foydalanilgan.

Fors-tojik adabiyoti vakili Sadriddin Ayniyning “Qullar” romanining o‘zbekcha variantidagi ushbu parchaga qarasak:

“...Qora uyning ichida to‘shalgan qimmatbaho pandi kigizi, uyning o‘rta beliga yonib turg‘an gulxan va uning ustida doimo osilib turg‘an sora choyjushi bu cholning mehmonnavoz bir kishi ekaniga dalolat qilar edi.”

Mazkur parchada esa muallif nutqida Buxoro va Samarqand o‘zbeklarining nutqida uchraydigan tojikcha so‘zlarning qo‘llanishi kuzatiladi. “Choydish” so‘zi o‘rnida “choyjushi”, “mehmondo‘st” so‘zi o‘rnida “mehmonnavoz” qo‘llangan.

Xulosa qilib aytganda, biz yuqorida Buxoro, Samarqand va Surxondaryoning ayrim hududlaridagi o‘zbek shevalariga tojik tilining ta‘siri natijasida ko‘pgina so‘zlar o‘zlashgani, natijada bu hududdagi aholi shevasida bilingvizm hodisasi ro‘y berganining guvohi bo‘ldik. O‘zlashgan leksik dialektizmlarning ko‘pchiligi marosim, taom, o‘simlik, meva, hayvon va uy - ro‘zg‘or buyumlariga mansub so‘zlar ekaniga ishonch hosil qildik. Mazkur ilmiy ishimiz Buxoro, Samarqand, Surxondaryo hududida yashovchi o‘zbek va tojik tillarini aralashtirib so‘zlovchi bilingvizm hodisasiga bevosita aloqador bo‘lgani uchun qiyosiy - tipologik ishlar uchun qo‘shimcha manba bo‘lib xizmat qilishiga umid qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, 2013.
2. Boltayeva M, Kilichev B. “Jondor tuman shevasining ayrim ma‘no guruhlar haqida” maqolasi.
3. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi – Toshkent: Nodirabegim, 2019.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007.
5. Гафуров Б. История таджикского народа. Том II – Москва: Наука, 1964.

- 6.Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари – Тошкент: Фан, 1985.
7.<https://uz.wiktionary.org/wiki/kunjak>
8.<https://uz.m.wiktionary.org/wiki/boloxona>

NAVOIY VILOYATI SHEVASIDA LEKSIK DIALEKTIZMLAR

LEXICAL DIALECTICISMS IN THE LANGUAGE OF NAVOIY REGION

*Turg'unova Noila Bektosh qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotation. *This article describes the distinctive features of the dialect of the population living in the Navoi region, who communicate in the Kipchak dialect, the terms and concepts related to the dialectal lexicon of several words used in the speech of the population, and the issue of classification is put forward. The article is written in order to be useful for people living in Navoi Region and to explain the important parts of the language of Navoi Region.*

Keywords: *kipchak dialect lexical dialectics, pure lexical dialectics, ethnographic dialectics, semantic dialectics.*

Kirish qismi. Ma'lumki, Navoiy shahri o'zbek shevalari turli-tuman bo'lib, mazkur hudud aholisi asosan qipchoq shevasida muloqat qilishadi. Mashhur dialektolog olim Samixon Ashirboyev o'z kitoblarida qipchoq lahjasi kelib chiqishi haqida quyidagi fikrlarni berib o'tgan. Qipchoq qabilalari uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. Shu yillarda ular Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi Respublikalari hududlarida istiqomat qiladilar. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar. Bundan ko'rinib turibdiki, Navoiy viloyati sheva so'zlari yuqorida sanab o'tilgan viloyat sheva so'zlari bilan juda ham o'xshash ekanligini bilib olishimiz mumkin. Haqiqatdan ham Navoiy shevasidagi ko'pgina so'zlar qipchoq shevasiga tegishli boshqa hududlarda uchrashini ko'pguvohi bo'lamiz.

Sheva so'zlari 3 turga bo'linadi. Bular:

1. Fonetik dialektizmlar
2. Leksik dialektizmlar
3. Grammatik dialektizmlar

Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush ortirilishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan: Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini **jo'plab~jöpläb** tursa ham, Akram hoji bilan Ziyó shohichining allanarsa to'g'risidagi gaplari keti uzulmay davom etar edi ("O'tkan kunlar"). Jo'plab-juftlab hozirgi qipchoq shevasida.

Leksik dialektizmlar ham o'z navbatida ichki guruhlariga bo'lib o'rganiladi: sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar va semantik dialektizmlar.

Ahmad Ishayev "Shevalar lug'atiga kiritilgan so'zlar" nomli maqolasida sof-dialektal so'zlar, etnografik-dialektal so'zlar, leksik-semantik dialektal so'zlar leksik-fonetik dialektal so'zlar, leksik-derivatsion dialektal so'zlar, morfologik –dialektal so'zlar, frazeologik-dialektal iboralarni kiritish mumkin deydi [Ishayev 1988:37-42]

Navoiy shevasida **sof leksik dialektizmlar** quyidagilar: jilop, pichak, bula(bölä), satil, chakki.

Semantik dialektizmlar biror soʻz adabiy tilda ham, shevada ham mavjud boʻlib, shevada adabiy tilda boʻlmagan maʼnosi bilan qoʻllana oladigan soʻzlar.

Masalan: pashsha-chivin, chivin-pashsha, lagan-togʻora, doʻppi-koptok.

Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning oʻzlariga xos boʻlgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi.

Masalan: U eshikdan kirar-kirmas **toʻy** toʻqqizini xotiniga uzatib: - Qizing qani? – deya soʻradi (Choʻlpon).

Grammatik dialektizmlarning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlar mavjud. Masalan: Otabek mehmonlarni tanchaga oʻtquzib fotihadan soʻng Hasanlidan soʻradi (“Oʻtkan kunlar”).

Tadqiqot natijalari:

Leksik dialektizmlar		
Hozirgi oʻzbek adabiy tilida	Navoiy shevasida	transkripsiyada
paypoq	jilop	žilāp
xolavachcha	bula	Bülā bölā
shilpildoq	qayish	qajīš
buzoqcha	goʻsala	gösälā
quyosh tushadigan burchak	kunjak	künjāk
supurgi	joʻrob, shu:urtki	Žörāb, šü:ürtki
chelak	paqir, satil	Paqīr, sātil
jagʻ-jagʻ	qichi	qīčī
mushuk	pishak	pišāk
suzma	chakki	čākki
isiriq	adrasmon	ādrāsmān
nimcha	sinacha	sināčā
ichiga ismaloq solib tandirga yopiladigan yegulik	pichak	pičāk
kir boʻlish	gʻoʻjala	γožala
goʻshtsiz shoʻrva	piyovo	pijāvā
qovirilgan kartoshka	jarkob	žärkāb
chuchvara	barak, pedona barak, kadi barak	Bärāk, pedānā, bärāk, kādi bärāk
moshkichiri	moshvo	māšvā

Kunjak~künžāk soʻzining maʼnosi - burch, burchak; chekka [4]. Ey bolalarim, otangning shahrining bir *künjägidä*, gul saroyning oʻng tomonida bir usta bor. “Erali va Sherali”. Yer, tomlardagi oppoq qor *živirläydi*, kunjaklarga va devor taglariga boʻralab urgan qor sahndan koʻkrak baravar koʻtarilgan. H. Nuʼmon, “Fasllar”. Nihoyat, beixtiyor bosvordi künjākdä turgan radio tugmasini. A. Dilmurod, (Fano dashtidagi qush).

Bahorda xalqimiz **jagʻ-jagʻ~ žay-žay** (qichi)ning yosh barglarini yalpiz bargi, ismaloq va boshqa yovvoyi holda oʻsadigan oʻsimliklar barglariga qoʻshib, ulardan koʻk somsa va chuchvara pishiradi [4].

SUZMA~süzmä (Chakki) - qatiqni xaltaga solib, suvi chiqarilgandan keyin hosil boʻladigan mahsulot [4]. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatadigan bu ot “suyuq narsani suz-gichdan oʻtkazib, kerakli qismini ajratib ol” maʼnosini anglatuvchi suz- feʼlidan -ma

qo‘shimchasi bilan yasalgan (Devon, I, 407); o‘zbek tilida u unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: suz — + ma = so‘zma > suzma. Surp xaltaga solib, osib qo‘yilgan qatiqning zardobi sizigach hosil bo‘lgan sut mahsuloti. *Yog‘li suzma. Suzma qurt. Suzma xalta*. Murchni suzmaga qo‘shib yeyilsa, ishtahani ochadi. K. Mahmudov, “O‘zbek tansiq taomlari”. Dasturxonda yana o‘sha qurt, suzma, so‘k paydo bo‘ldi, saldan keyin eshikda bir guruh qizlar ko‘rindi. O. Yoqubov, “Er boshiga ish tushsa”. Nazar pishiq o‘rog‘ini suzma xalta osilgan tutga sanchib, xonaga yo‘naldi. “Yoshlik”. Qushlarga tushlik nonushtasi uchun suzma bermoqchi edim (G‘afur G‘ulom).

Nonpar~nānpār. Samarqand hamda Navoiy shevalarida uchraydigan nonper//nomper so‘zi Toshkent shevalarida uchraydigan chekich//chekgich so‘ziga munosabatdoshdek ko‘rinadi. Lekin bu ikki so‘z (nonper-chekich) ifodalagan predmet vazifa jihatidan o‘xshash bo‘lsada, tuzilish jihatida farqli, boshqa-boshqa predmetlardir (**nonper-patdan yasaladi, chekich-yog‘och va simdan tayyorlanadi**) [Reshetov, 1962, 247-bet].

Xulosa. Xulosaga kelganda, maqola Navoiy viloyati tili haqida tafsilotli tahlil beradi va Navoiy viloyatida yashovchi odamlar uchun foydali bo‘lishi maqsadga muvofiq yozilgan. Maqoladagi ma‘lumotlar geografik, tarixiy, tilshunoslik va adabiy aspektlardan foydalanib yozilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent: Navro‘z, 2013.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent -2008.
3. Ishayev A. Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-betlar
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
5. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 1962.
6. N.Raxmonov. O‘zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
7. <https://darakchi.uz/oz/8617>

SHEVALAR BAZASIDA SINONIMIK LEKSEMALAR

SYNONYMOUS LEXEMAS IN THE DIALECT BASE

Lolayeva Ozoda,

Termiz davlat universiteti talabasi

Annotation. *This article provides information about the phenomenon of synonymy in linguistics and the factors of its occurrence. The role of lexical synonyms in theoretical and applied linguistics and the researches conducted on it are analyzed and the reaction is expressed. Absolute synonymous dialects, semantic synonymous dialects, stylistic-expressive synonymous dialects, passive synonyms dialects, and their coverage and conclusions are presented.*

Key words: *phenomenon of synonymy, absolute synonyms, semantic synonyms, stylistic-expressive synonyms, passive synonyms, synonymous series*

Kirish. Sinonimiya hodisasi nafaqat tilshunoslik, balki antik falsafaning ham diqqat markazida turgan muammolardan biri bo‘lib kelmoqda. Shu jumladan, Platonning “Kratil” asarida mazkur masalaga Suqrot bilan munozara tarzida javob qilinadi[5:124]. Miloddan avvalgi V asrda

sinonimlar nazaryasini ishlab chiqqan Prodik omonim va sinonimlarni yaxshi bilish notiq va shoirlar uchun muhim ekanini qayd etgan edi[8:34]. XX asrning 50-70-yillaridagi fan rivoji lingvistikada sinonimiya rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu sohaga doir tadqiqotlarni o'tkazishda "kuzatish", "hujjatlarni o'rganish va tahlil qilish", "qiyoslash", "elektron lug'atlar ustida tadqiq va tahlil" va "til korpusi statistik materiallaridan foydalanish" metodlaridan foydalangan holda amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Lingvistikada sinonimiya va unga doir bo'lgan hodisalarni o'rganishda M.Mirsiddiq[7:156], D.Khikmatov[7:155], A.Hojiyev[16:56], Mirtojiyev[6:200], F.Kamolov[4:45] kabi olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa, sinonimlarning korpusdagi akslanishiga doir qarashlar O'. Xoliyov[9], A.Eshmuminov[3:7], M.Xolova[10:23], [11:5] tomonidan amaliy tilshunoslik doirasida amalga oshirilgan ishlar e'tirofqa sazovordir.

Turkiy tilshunoslikda sinonimlarni o'rganishda Mir Alisher Navoiy xizmati beqiyos o'rin tutadi. O'zining "Muhokamat u'-lug'atayn" asarida alloma eski o'zbek tili va forsiy tilning imkoniyatlarini o'zaro qiyoslash evaziga turkiy tilning fors tilidan ustun jihatlarini ochib beradi. U sinonimlik uyalarga diqqat qaratib, mazmunida o'xshash so'zlarni ma'no nozikligini ajratish evaziga, ularning ffarqlanishini isbotlab beradi.

Masalan: ichmoq, sipqormoq, tamshimoq (suv ichmoq), yig'lamoq, yig'lamsimoq, ingramoq, singramoq, o'kurmoq, yig'lamoq, siqtamoq, hoy-hoylamoq (yig'lamoq), yasanmoq, bezanmoq (pardoz qilmoq). Navoiy yuqoridagi fe'llarning ba'zilari umumiy birlashtiruvchi sememasi bilanbir paradigmani hosil qilsa ham lekin paradigma a'zolarining har qaysisi muayyan farqlovchi sememaga ham ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan ingramoq, singramoq, o'kurmoq, inchkirmoq, yig'lamoq so'zlari "yig'lamoq" birlashtiruvchi sememasi bilan bir paradigmaga mansub bo'lsa ham, lekin ularning qaysisi yig'lashning xilma-xil ko'rinishlarini ifodalaydi. Bir-biridan yig'lash darajasi bilan farqlanadi.

Shoir fikrini isbotlamoq uchun bu so'zlar ishtirok etgan baddiy asarlardan parcha keltiradi. Alisher Navoiy dalil uchun keltirilgan leksemalarning har qaysisini she'r ichida qo'llaydi va bu so'zlarning matn tarkibidagi badiiy-estetik ro'lini ko'rsatib beradi. Shoir sinonimik uya tarkibidagi so'zlarning o'ziga xos farqlaovchi ma'nolarini topar ekan, leksema semantik tuzulishining uzviy tahliliga yaqin bo'lgan usuldan foydalanadi. Mir Alisher Navoiy o'zining badiiy ijodida, ayniqsa, sinonimlarga ko'p murojaat qilgan. Zotan, sinonimlar o'tmishda bo'lgani singari hozirgi paytda ham badiiy stilistikaning asosiy o'zagini, uning joni va qonini tashkil qiladi.

Til dielektikasidagi qonuniyatga ko'ra agar so'zlar sinonim deb topilyotgan bo'lsa, ularning fonetik tarkibi bir xil bo'lishi mumkin emas[3:285] degan fikr ilgari suriladi, ya'ni sinonimiyani belgilash hech vaqt yozuv nuqatayi nazariga tobe bo'lib qolmaydi[6:189]. Olimlar orasida sinonim va sinonimlarni o'rganishga doir ikki yondashuv mavjud.

A.B.Shapiro, A.N.Gvozdev, L.N.Sarkizova, P.S.Aleksandrov, A.A.Braginalar, sinonimlarni o'zaro yaqin, ammo ma'nosi bilan farqlanadigan so'zlar sizfatida qayd etadilar. So'zlarning tom ma'nodagi o'xshash tushunishini bu olimlar toifasi leksik dubletlar yoxud variantlar deb qaraydi

Ikkinchi yo'nalish tarafdorlari V.V.Vinogradov, Y.M.Galkina Feduruk, N.M.Shanskiy, .E.Rozental, V.N.Kulyuyeva, Y.D.Apresyan, M.F.Palevaskaya, A.V.Yevgeneva va boshqalar sinonimlar sizgatida o'zaro o'xshash yoki yaqin mazmunli so'zlarni tilga oladilar.

O'zbek shevalari o'zbek adabiy tilda bo'lgani kabi sinonimlik jihatdan boy manbaga egadir. Sinonimlarni olima Xolova Muyassar 4 ta katta guruhga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi[10:8]:

Sinonimiya hodisasi Absolyut sinonimlar.

Urt / Ürt / [sin. Baqbaqa, ad.t- baqbaqa] tomoqning tashqi osilgan tomoni : Urtining osti chandir bo'lgan edi, tuyaning ustiga ortadigan kandir bo'lgan edi.

Kandır/ kändir / [sin. daraxt, Ad.t – kendir] – to‘qimachilikda xom-ashyo sifatida qo‘llaniladi, mato[12:324] Xotinlar ko‘kragi issiq edi, boybichchalar non yopadigan tandir bo‘lgan[12:191]

Uloq/ulaq / ulāy/ [sin. Ko‘pkari, ad.t.] har bir otliq o‘rtaga so‘yib tashlangan uloqni kuch ishlatib, tortib olib, marraga eltib tashalanadigan milliy sport turi, eshki bolasi.

Masalan: Shunday darbozag‘a borsa, mehmon kelganday, darbozani ochsa, ko‘pkarida taqimida uloqdi(echki bolasi) yulib ketgan qiz.

Bag‘ir/Bavir/bāvir [sin. Ko‘rak. Ko‘ks, ad.t] – Tananing bo‘yindan qoringacha bo‘lgan old qismi[12:193].

Qora erdi bovri bandaga savob, Befarzadning bovri bo‘ladi kabob. Ne sababdan bovuringni yaxtay joyga berib jotibsan, to‘ram[2:196].

Qada/qada/qāda [sin. Tarib qoida, razm, taomil, odat (ad.t)] –Kishining vafoti bilan qilinadigan marosim[13:270] bu yerda urf-odat ma‘nosida. M.: Ho‘, qizim, elimizning qadasi shunday, bir eldan bir elga mehmon keladi.

Semantik sinonimlar[1:4].

Dorimaq/ dārīmāq [sin. Yaqinlashmoq] M.: Avazxonning taqimidagi uloqqa lochin qushday kelib doridi.

Yig‘moq/Jiymoq/ žijmaq [sin. To‘plamoq, jamlamoq, to‘plamoq.(Ad.t) Jam qimoq (shv.)] – Turli joylardagi shaxs yoki narsalarni bir joyga keltirmoq

M.: ...erkak libosini kiyib, bor kuchini bilagiga jiyib...

Uslubiy-ekpressiv sinonim shevalar

Lo‘li/ löli [sin. Jo‘gi, tilanchi, gado; etnik aholi tilida lo‘li so‘zi ko‘proqboshqa din vakilining tilanchisiga yoki folbinlarga nisbatan, jo‘gi esa hududiy yaqin bo‘lgan joyda istiqomat qilib vaqti-vaqti bilan tilanchilik qiluvchi aholiga nisbatan qo‘llanadi, hozirda bu vakillar o‘zlarining aynan shu qatlamga xos ekanliklarini inkor etishib: “Biz jo‘gi emasmiz, eshon bobomga ataganingizni bering” kabi murid ovlash singari ta‘magarlik holatlari kuzatiladi, ya‘ni ayni jo‘giso‘zining sheva tarkibidan chiqish tendiyasi kuztilmoqda] – ilgari raqs tushib pul yig‘adigan, hozirda esa tilanchilik bilan kun ko‘ruvchi shaxsga nisbat.

M.: Kokil taylap yurishing, Lo‘lining erka qiziday...[2:210].

Egin bermoq/ egin bermāq [sin. Turtmoq (ad.t)] – gavdaning turli qismlari, masalang yeng qismi bilan turtmoq[13:202]. Masalan: Shunda Avazxon kapaning ichiga kirib egin berib o‘tdi[2:212].

Nofaol sinonim shevalar.

Leksik ma‘no yadrosi bir, ammo sinonimik tarkibida bir so‘zning boshqalaridan farqli o‘laroq ishlatilmasligi nofaol sinonimdir[6:213].

Professor M.Mirtojiyev hamda A.Hojiyevlar bu holatni so‘zning so‘zning eskirganligi yoki dielektal qatlamga o‘tganligi bilan bog‘lab izohlaydi. Ekspeditsiya jarayonida dielektal so‘zlar tarkibida ham bir qator nofaol sinonimlarning qo‘llanishi faqat keksa avlod vakillari bilan suhbat jarayonida kuzatildi va yosh avlodning bu shevalardan foydalanish holati deyarli uchramadi va buning sababini ko‘plar “bunday gapirishga uyالaman, meni qishloqi deb o‘ylashadi, bu zamondan orqada qolganlikni bildiradi” qabilida baholanar bilan o‘zlarini oqlashadi. Bundan kelib chiqadiki, bu kabi nafaqat adabiy tildagi sinonimik qatorda nofaol shevalar, balki sheva tarkibidagi ishlatilayotgan so‘zlarning butunlay tilimizdan chiqib ketish jarayoni yuz bermoqda.

Daxmarda/ dāxmārdā [sin. qul, xizmatkor (ad.t)] – uy ishi uchun mo‘ljallangan shaxs

M.: O‘ylay bersam yaxshigina o‘ydama, daxmardalar tovda qora qo‘ydama (hozirda etnik aholi tilida qulbachcha, qul kabi so‘zlarning ishlatilishi nisbatan faolroq[2:202]. Har qanday til qurilishida bo‘lgani kabi, shevaga oid so‘zlar tarkibida ham ko‘p ma‘nolilik, omonimlik, sinonimlik, antonimlik hodisalari kuzatiladi.

Umumiy olganda sinonimlarni o'rganishda semantik, struktur, pragmatik yo'nalishlar qayd etiladi.

Nazaryalarga asoslanib shuni aytish mumkinki, sinonimlar ko'p bo'lgan til boy til sanaladi, omonimlar ko'p bo'lgan til esa kambag'al til sanaladi.

Fikrimcha sinonimlarni 4 guruhda emas balki 3 guruhda o'rganish o'rinli. Ya'ni bular:

- 1) Absolyut sinonim shevalar
- 2) Semantik sinonim shevalar
- 3) Usubiy-ekpressiv sinonim shevalar

Nofaol sinonimlar ham ba'zida qo'llanishi yoki joyiga o'zga so'z qo'llanilishi ham mumkin. Shunday ekan sinonimlar bu guruhlarda o'rganilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Sinonimlar tilimizni yanada go'zallashtirishda, ma'nodorligiga va bo'yoqdorligida juda katta ahamiyat kasb etadi. Ma'nodosh so'zlar, badiiy uslubda juda ham foydali so'zlar hisoblanadi. Nutqda sinonimlarning har biridan ularga xos belgixususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA. Sinonimlar yordamida siz bir xil so'zlarni takrorlashdan qochib, o'z fikrlaringizni yanada aniq va aniq ifodalashingiz mumkin. O'zbek tili chiroyli va tushunarli nutqni yaratadigan lingvistik vositalarga juda boy. Tilning leksik xilma-xilligini nutqingizda to'g'ri qo'llash uchun siz ushbu vositalarni bilishingiz va ulardan to'g'ri foydalanishingiz kerak.

Foydalingan adabiyotlar

1. Abdulhakimovna K. M. SOFTWARE AND DATA ENTRY PRINCIPLES OF THE ONLINE DIALECT DATABASE // CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES
2. Boltayev.Sh. Malla savdogar (doston). – T.: Akademnashr. 2019.
3. Eshmuminov A. Semantic system: concepts, means and methods //Science and Education. – 2022
4. Kamolov.F.Semaseologiya\\Hozirgi o'zbek adabiy tili .
5. M. Sharipov. Falsafa tarixi. – T.: Go To Print nashriyoti. 2020
6. Mirtojiev.M. O'zbek tili semaseologiyasi.-Tosheknt. Mumtoz so'z, 2010
7. Mirsiddiq M., Khikmatov D. Ritmik sinonimiya hodisasini qiyosiy tipologik jihatdan o'rganilganlik darajasi // Innovative development in the global science. – 2023
8. Usmonov. "Umumiy tilshunoslik" – Toshkent . O'qituvchi. 1972
9. Xoliyorov U. Ta'limiy korpuslar uchun giponimik, graduonimik va partonimik munosabatlar bildiruvchi birliklar bazasini shakllantirish // Computer linguistics: problems, solutions, prospects. – 2021. – T. 1. – №. 1.
10. Холова М. А. BOYSUN SHEVASI ONLAYN MA'LUMOTLAR BAZASI (qidirish va saralash imkoniyatlari asosida) // Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 1-1.//
11. Холова М. А. Boysun shevasi korpusi: Ibtido (Boysun tumani "j" lovchi shevalar misolida) // Инновации в педагогике и психологии. – 2020. – №. SI-2№ 5.
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. Mirzayev.T. tahriri ost. V T. II tom. Toshkent: O'zbekiston nashryoti, 2020
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. Mirzayev.T. tahriri ost. V T. V tom. –Toshkent milliy ensklopediyasi .2008.
14. O'zbek tilining izohli lug'ati. Mirzayev.T. tahriri ost. V T. IV Tom. Toshkent milliy ensklopediyasi .2007
15. Sh Rahmatullayev. Hozirgi o 'zbek adabiy tili //Toshkent: Universitet. – 2006. – B. 10-107.
16. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati // –T.: O'qituvchi. 1974.
17. <https://dialect.uz/dialects>
18. <http://dialectcorpora.uz/>

KONKORDANSLAR LUG‘ATINI TUZISHDA KORPUSGA ASOSLANGAN METODNING AFZALLIKLARI

ADVANTAGES OF THE CORPUS-BASED METHOD IN CONSTRUCTING A CONCORDANCE DICTIONARY

Latipova Gulasal Baxrom qizi
Tosh DO‘TAU tayanch doktoranti

Abstract: *This article analyzes the preparation of a concordance, its construction methodology, scope of application, and the structure and capabilities of concordances to date.*

Key words: *in the article, dictionary, concordance, homonym, language, statistics, translation, polyglot,*

Korpus lingvistikasida mahalliy va mahalliy bo‘lmagan til vakillari nutqidan tashkil topgan kontekstdagi turli so‘zlarning turli shakllarda voqelanishi uchun lingvistlar tomonidan amalga oshiriladigan tadqiqot uchun tahlil qilish texnikasi konkordons deyiladi¹¹.

Konkordans u yoki bu so‘zni qo‘llash bilan bog‘liq jarayonlarni tahlil qilish imkonini beradi, shu bilan birga, shunchaki intuitiv bilimlar bilan emas, balki kuzatuvdagi olingan natijalarga ko‘ra o‘zidan oldingi va keyingi so‘zlar qurshovi orqali semantik va grammatik jihatdan bog‘lanishini ko‘rsatish orqali muayyan darajada xulosa qilish imkoni beradi.

Korpus lingvistik tadqiqotlar uchun muhim o‘rganish vositasi hisoblanadi. Uning yordamida tilning nutq aktlarini turli vaziyatlarda voqelanishi aks etadi. Bugungi kunda korpus texnologiyasi rivojlanayotgan va shu bilan birga lingvistikaning turli yo‘nalishlarida o‘zining amaliy jihatlari bilan ma’lumotlarni o‘rganish va tahlil qilish uchun muhim manbadir. Shu bilan birga korpuslarning turlari ham rivojlanib subkorpuslar va rivojlanish yuqori cho‘qqisiga yetganda alohida parallel korpuslar vujudga kelmoqda. O‘zbek tilshunosligida ham bugungi kunda turli yozuvchi, shoirilar asarlari uchun parallel korpuslar yaratilga va bunga doir tadqiqotlar ham olib borilgan. Parallel matnlar korpusi o‘z navbatida, badiiy asar, qo‘llanma, ommaviy axborot vositalari, turli xil hujjatlarning monolingvistik yoki polilingvistik to‘plamlarining elektron holdagi ko‘rinishlaridir. Yevropa Ittifoqida qonun va qarorlar, hujjatlarini ingliz, fransuz, nemis, ispan, italyan tillarida nashr qiladi, bizga ma’lumki yevropa nashrlari ya’ni internet tizimiga qo‘yilgan ma’lumotlar ochiq arxiv sifatida ko‘plab tadqiqotchilr tomonidan manba sifatida foydalaniladi. Bunday korpuslarning afzalligi shundaki, ular yordamida nafaqat biron bir so‘z yoki jumlaning, balki butun boshli matnlarning turli tillardagi variantlarini bilish imkoniyati mavjud. Xuddi mana shu imkoniyat tufayli maxsus konkordanser dasturlar ishlab chiqish orqali turli xil ixtisoslik lug‘atlari tuzish imkoniyati tug‘iladi. Ushbu korpuslar kompyuter leksikografiyasi uchun amaliy hamiyat kasb etadi.

Leksikografik tadqiqotlarning aksariyati (ayniqsa, zamonaviy tilshunoslik)da korpusga asoslangan tahlil asosida lug‘at yaratish borasida tajribalar amalga oshirilib ijobiy natijalarga erishilgan. Masalan, ingliz tili doirasida yaratilgan bir tili izohli lug‘atlarni olsak, ularning strukturasi va kontentini shakllantirishda korpus tahlili natijasida olingan namunalar tilning leksik imkoniyatini ochib berish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Konkordanslar uchun eng yaxshi manba albatta, bu badiiy asar yoki tarjima asarlar bo‘ladi. Badiiy asarlarning konkordanslar uchun

¹¹Weisser M. Practical Corpus Linguistics An Introduction to Corpus-Based Language Analysis, John Wiley & Sons, Inc, 2016. – P. 67.

ahamiyatligi shundaki yaxshi va tarixiy asarlar turli tillarda tarjima qilinadi, leksik fondi tahlil qilinadi ana shu jihati lug‘atshunos uchun lug‘at tuzish jarayonida kam mehnat sarflab ko‘g‘roq natijaga erishishiga yordam beradi. Bunday konkordanslar dunyoda ko‘plab topiladi bulardan quyida bir nechtasini ko‘rishimiz mumkin.

Hindu dinining muqaddas kitoblaridan biri «Gita»ga tuzilgan konkordans «Gita lug‘ati» deb atalgan. Unda yordamchi so‘zlar va olmoshlar, (she’r)lar keltirilgan. Hindlarning boshqa muqaddas kitoblari Upanishadlar va Puranalarga ham shu shaklda konkordanslar tuzilgan. Muqaddas kitoblardan Qur’oni karim va Bibliyaga ham shunday ro‘yxatlar tuzilganligi haqida ayrim ma’lumotlar mavjud¹².

Tarjima lug‘atlar misolida shuni qayd etish o‘rinli, parallel korpuslar yordamida u yoki bu tushunchani ifodalashda, ayniqsa tarjima ekvivalentlarini berishda korpus juda katta ahamiyat kasb etadi. Manbalarda ekvivalentning statistik ekvivalent, tarjima ekvivalentligi, tizim ekvivalentligi, semantik ekvivalentlik, qoida ekvivalentligi, substantiv ekvivalentlik hamda pragmatik ekvivalentlik kabi turlarga ajratiladi¹³.

Lug‘atlarni shakllantirishda korpus tahlili katta rol o‘ynaydi:

- Tarjima birliklari va ekvivalentlar;
- Valentlik lug‘ati
- Grammatik lug‘at
- Chastotali lug‘at
- O‘quv lug‘at
- Idiomatik lug‘at
- Izohli lug‘at
- Assotsiativ lug‘at
- Tezaurus yoki ideografik lug‘at

Grammatik va lug‘atshunoslikda valentlik juda muhim sanaladi. Valentlik masalasi, shuningdek til ta’limi uchun ham ahamiyatlidir. U, ayniqsa, til o‘rganuvchilari uchun muhim rol o‘ynaydi. Valentlik lug‘ati lingvistik tadqiqotlar, amaliy lingvistika, grammatika, leksikografiya sohalari uchun asosiy tadqiqot masalalariga yechim bo‘lishi mumkin.

Tomas Herbst¹⁴ valentlik va leksikografiya o‘rtasidagi munosabatni fransuz lingvisti Lusien Tesniere tomonidan asos solingan tobelik nazariyasi bilan bog‘laydi. L.Tesnier¹⁵ valentlik masalasini fe‘l so‘z turkumi doirasida o‘timli fe‘l misolida tushuntirar ekan uning to‘rt kategoriyasi mavjudligini qayd etadi: avalant (*It rained*), monovalent (*Alfred slept*), divalent (*Alfred saw Bernard*), trivalent (*Alfred gave Bernard a pen*). Demak, olim sintaktik valentlik misolida so‘zlarning o‘zaro kombinatsiyasi, ya’ni so‘zlarning o‘zaro grammatik va semantik jihatdan bir-biriga bog‘lanishini misol sifatida keltirib o‘tadi. T.Herbstning fikricha, ushbu konsept keyichalik Yevropaning boshqa davlatlarida rivojlantirilgan. Ingliz tili fe‘l so‘z turkumi uchun valentlik modeli ilk bor Emons (1974, 1978) tomonidan shakllantirilgan degan qarashni olim inkor etmaydi.

Bizning tadqiqotimiz uchun o‘zbek tili elektron korpusi obyekt vazifasini bajaradi. Ushbu korpusda turli janrga tegishli hamda bir nechta uslub doirasidagi matnlar orqali qidirilayotgan

¹² Xolmonova Z. Komyutyer lingvistikasi. –Toshkent, 2019. – B. 99.

¹³ Krzeszowski 1990: 23.

¹⁴ A valency of English . A corpus based Analysis of the Complementation Patterns of English Verb, Nouns and Adjectives Berlin, Walter de Gruyter, 2004.

¹⁵ Lucien Tesniere Elements of Structural Syntax Amsterdam/Philadelphia 2015. – P. 157.

soʻzning leksik maʼnosini berishda foydalanish mumkin. Masalan, oʻzbek tili uchun bermoq feʼli orqali fikrimizni asoslashga harakat qilamiz. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida

1. ***Qoʻliga tutqizmoq; qoʻliga yoki ixtiyoriga topshirmoq.*** (Berganning betiga qarama. Maqol)

2. ***Ehtiyojini, talabini qondirmoq; yoʻq narsa bilan taʼminlamoq.*** (Ekinga suv bermoq)

3. ***Baxsh etmoq, bagʻishlamoq; ruhiy holat, kayfiyat, koʻrinish paydo qilmoq.*** (Musiq dillarga orom beradi.)

4. ***Biror muassasaga oʻrnatmoq, kiritmoq.*** (Bolani bogʻchaga bermoq)

5. ***Mahsulot yetishtirib, tayyorlab yetkazib turmoq; oʻz mahsuli bilan taʼminlamoq.*** (Bu xalq xoʻjaligiga nima beradi?)

6. ***Nashrga kiritmoq, bosmoq, eʼlon qilmoq; eshittirmoq; koʻrsatmoq.*** (Maqolangizni kelgusi sonda beramiz.)

7. ***Ayrim otlar bilan qoʻshma feʼl yasaydi:*** (ahamiyat bermoq, bardosh bermoq, javob bermoq, boy bermoq, joy bermoq, zarba bermoq)

8. Koʻmakchi feʼl vazifasida affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi feʼl bilan birikadi -b/-ib=> 1) *harakatning birov, oʻzga uchun bajarilganligini ifodalaydi.* (Yangangga ayt: ilikdan osh qilib bersin.Guldasta); 2) *yetakchi feʼldan anglashilgan maʼnoni kuchaytirib ifodalaydi.* U qoʻlini siltab baqirib berdi.

11. Koʻmakchi feʼl vazifasida affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi feʼllar bilan birikib kelganda, koʻpincha -ver shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi maʼnolarni ifodalaydi -a, -y=> 1) yetakchi feʼldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yoʻqligini, u bimalol bajarilishi mumkinligini anglatadi.

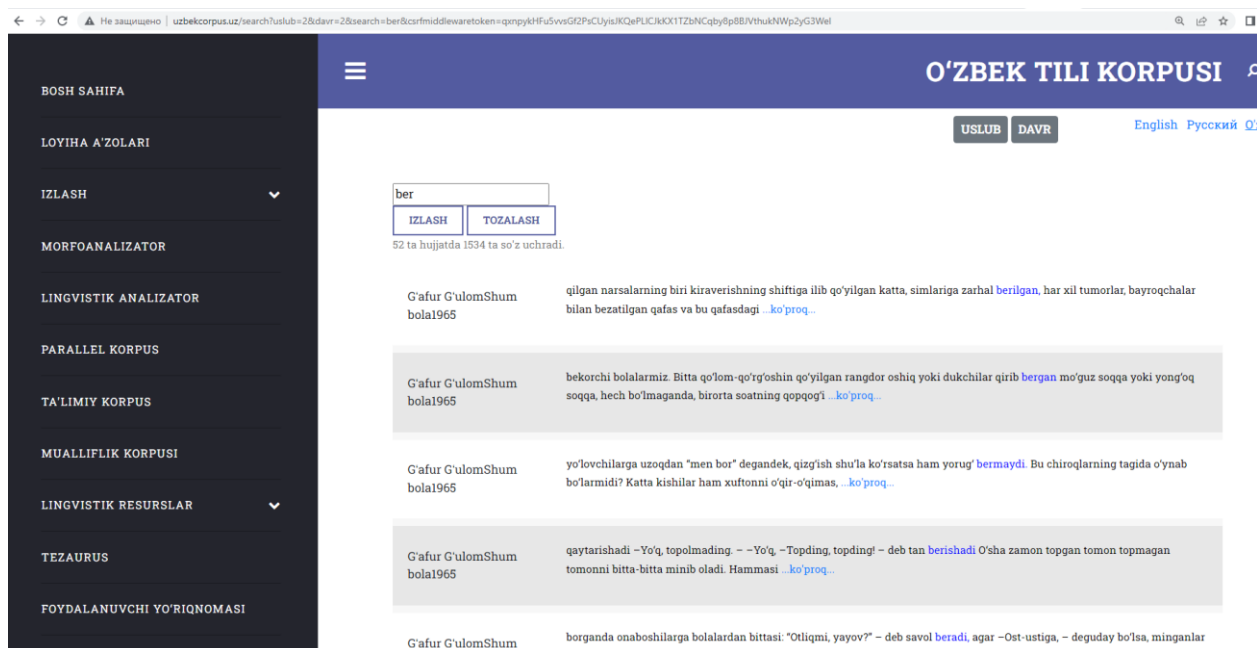
(Qatqlamasdan kosalariga suza ber. (A. Qodiriy, Gʻirvonlik Mallavoy); 2) yetakchi feʼldagi harakatning davomlilik, takroriyiligini bildiradi.

12. Yetakchi feʼl sifatida qoʻshma feʼllar tarkibiga kiradi, masalan: ***berib tur, bera qol, berib yubordi.***

Oʻzbek tili elektron korpusida¹⁶ ushbu soʻzning bir nechta soʻzlar bilan kelish holatini kuzatish mumkin va anglashiladiki, kontekstologik vaziyat soʻzlarning lugʻaviy maqomini belgilaydi. Chunki soʻzning leksik maʼnosi kontekstdan tashqarida maʼno oʻttenkani ifodalash bilan birga uning koʻchma maʼnolarini ham anglashga yordam beradi. Shuningdek, kontekstologik vaziyat soʻzning u yoki bu soʻz turkumga tegishli boʻlgan omonimlarni ham farqlashga yordam beradi.

7-rasm. Oʻzbek tili elektron korpusi

¹⁶ <https://uzbekcorpus.uz/>

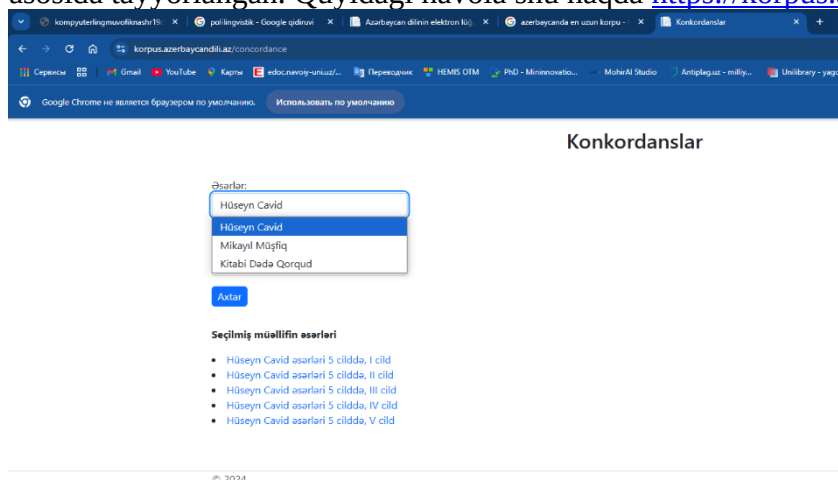
Izohli lugʻatda berilgan izohlar asosan, bermoq soʻzidan oldingi soʻz bilan semantik jihatdan bogʻlanib, ushbu feʼlga sinonim boʻla olishi nuqtayi nazaridan maʼno ifodalanishi qayd etilgan. Korpusga asoslangan leksikografik tadqiqotlarimiz shuni koʻrsatadiki, birikmalar tarkibida qoʻllanishi oʻzbek tili korpusi vositasida aniqlangan 1534 ta natijadan umumiy jihatdan quyidagi modellarni hosil qildi:

1. Ot+bermoq (V_{ber})=>
 - 1.1. yubormoq $\Leftrightarrow$ {xabar, signal+ V_{ber} }
 - 1.2. solmoq $\Leftrightarrow$ {quloq+ V_{ber} }
 - 1.3. qilmoq $\Leftrightarrow$ {yordam, maslahat, qaror, xalaqit, eʼtibor, diqqat+ V_{ber} }
 - 1.4. chalmoq $\Leftrightarrow$ {xushtak+ V_{ber} }
 - 1.5. V+la $\Leftrightarrow$ {tormoz, nom, izoh, zahar, baho, nusxa+ V_{ber} }
 - 1.6. urmoq $\Leftrightarrow$ {qamchi+ V_{ber} }
 - 1.7. bagʻishlamoq $\Leftrightarrow$ {kuch, quvvat, umrini, taft, husn, koʻrk+ V_{ber} }
2. Sifat+bermoq(V_{ber})=>{yorugʻ, chap, zoʻr+ V_{ber} }
3. Feʼl₁+b/ib=> {qirib, suzib, oʻqib...+ V_{ber} }
4. Feʼl+a/y=>{oʻtira, koʻra, eragasha...+ V_{ber} }
5. Feʼl₁+b/ib+feʼl₂+b/ib+bermoq=> olib kirib bermoq
6. Taqlid+bermoq=> {dov, hay...+ V_{ber} }
7. Ibora tarkibida=> {xiralik qila bermoq, yuragi dov bermoq, Xudo berardan qismasin, Xudo beraman desa, Xudo berib, sir boy bermoq, yuzini yerga bermoq, rasmiy tus bermoq, sovuq tus bermoq, jonini jabborga bermoq, boʻyni yor bermadi, taqdirga tan bermoq}.

Albatta, biz yuqorida taʼkidlab oʻtganlarimiz shu vaqtgacha oʻzbek tilshunosligida olib borilgan keng koʻlamli ilmiy tadqiqotlarning mevasi desak xato boʻlmaydi, sababi oʻzbek tilidagi konkordanslari asosida elektron korpusi yaqin 4-5 yilda tayyorlangan boʻlsa, uning tamal toshi bundan 50-60 yil oldin qoʻyilgan desak xato boʻlmaydi. Faqat bular qogʻoz koʻrinishda yaʼni kitob shaklida chop etilgan va juda koʻp qoʻl mehnatini talab qilgan, dastlabki oʻzbek tilidagi konkordans 1981-yilda R.Qoʻngʻurov va S.Karimovlar tomonidan tuzilgan boʻlib, “Zulfiya poeziyasining

lug‘ati”deb nomlangan. Keying konkordan esa Navoiy asarlari asosida tayyorlangan “Xamsa”¹⁷ dostonlari konkordansidir. O‘z o‘rnida shuni alohida ta’kidlash kerak bu konkordanslar korpusi shakllantirilsa turkiy tillar orasida o‘zbek tili nufuzini oshishiga turtki bo‘ladi.

Turkiy tillar oilasidan Ozarbayjon tilida yaratilgan kondordans ham buyuk yozuvchilar asarlari asosida tayyorlangan. Quyidagi havola shu haqda <https://korpus.azerbaycandili.az/concordance> .

Bundan tashqari O‘zbek tili milliy korpusida ham badiiy asarlar asosida yaratilgan konkordanslar (<http://uzbekcorpora.uz/qidiruv/>) ham mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Weisser M. Practical Corpus Linguistics An Introduction to Corpus-Based Language Analysis, John Wiley & Sons, Inc, 2016. – P. 67.
2. Lucien Tesniere Elements of Structural Syntax Amsterdam/Philadelphia 2015. – P. 157.
3. Xolmonova Z. Kompyuter lingvistikasi. –Toshkent, 2019. – B. 99.
4. Умаров Э. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари конкорданслари. – Тошкент, 2011. – Б.
5. Abduraxmonova N., Abduvahobov G., Xoliyorova G. Til ta’limida o‘quv lug‘atchilikni rivojlantirishning korpusga asoslangan yondashuvi // Science and innovation international scientific journal VOLUME 1 ISSUE 8 UIF-2022. – B. 1907-1913.
6. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi (darslik). – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 53.

JADIDLARNING O‘ZBEK LINGVISTIK TERMINOLOGIYASINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI

THE ROLE OF JADIDS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF UZBEK LINGUISTIC TERMINOLOGY

Qodirova Nazokat Ulug'bek qizi
Xorazm viloyati Xonqa tuman
ixtisoslashitirilgan maktabi

¹⁷ Умаров Э. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари конкорданслари. – Тошкент, 2011. – Б. 4.

Abstract: This article covers the topic of "Lexicon of the modern press of the beginning of the 20th century". Jadidism movement and the question of the national language, the role of Jadids in the formation and development of Uzbek linguistic terminology, Mahmudhoja Behbudi's views on the Uzbek literary language are revealed.

Key words: Jadid, Jadidist movement, national language, press lexicon, literary language, linguistics.

Hozirgi o'zbek tilshunosliging fan sifatida shakllanishi aynan shu davrga, ya'ni XX asr boshlariga to'g'ri kelib, u bevosita jadidchilik harakatlari asosida paydo bo'ldi. Jadidchilik harakati namoyandalari – Fitrat, Elbek, Qayum Ramazon, Shorasul Zunnun, G'ozzi Olim Yunusov, Ashurali Zohiriy, Shokirjon Rahimiy, Munavvar Qori kabilar tomonidan o'zbek adabiy tilining nazariy masalalari, imlo qoidalari ishlab chiqildi, leksik va uslubiy me'yorlari hamda taraqqiyot yo'llari belgilandi. Jadidlarning ilmiy-adabiy asarlaridagi tilshunoslikka oid terminlarni hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtayi nazari, munosabatidan kelib chiqib, ikki guruhga ajratib talqin etish mumkin. Ular quyidagilar:

1. Hozirgi o'zbek tilshunosligida iste'molda bo'lgan terminlar: *sheva, til, lahja, imlo, alifbo/alifbe, tutuq* (apostrof belgisi o'zbek yozuvida 1926-yil may oyidan paydo bo'lgan), *harf, ot, sifat, son, fe'l* va boshqalar.

2. Hozirgi o'zbek tilshunosligi fanida qo'llanilmaydigan, eskirgan yoki iste'mol doirasi cheklangan terminlar: *sarf* (morfologiya), *nahv* (sintaksis), *murodif* (sinonim), *savtiy* (fonetik), *sarfiy* (morfologik), *cho'zg'i* (unli), *lisoniyotchi* (tilshunos), *adot* (yordamchi so'zlar), *zamir* (olmosh), *mubtado* (ega), *mavsuf* (sifatlanish) va boshqalar.

XX asr boshlarida nazarda tutilgan terminlar sohalar bo'yicha quyidagicha edi:

1. Fonetikaga oid terminlar: *un//tovush//tovish, tovushliq* (undosh), *bo'g'un* (bo'g'in), *cho'zg'i//cho'zg'i* (unli), *ohang//singarmonizm, yo'g'on* (qattiq), *yo'g'onlik* (qattqlik), *ingichka* (yumshoq), *ingichkalik* (yumshoqlik), *huruf//harf(lar), unli, unsiz* (undosh), *bosim* (urg'u) va boshqalar.

2. Leksikologiyaga oid terminlar: *istiloh//atama, lug'at* (jadidlarning ayrim asarlarida so'z yoki termin ma'nosida ham qo'llanilgan. Misol: "...tilimizga yana taraqqiy etgan millatlarni lug'atlari hujum etar"; "...fors tilidan bir xeyli lug'at va jummalarni doimiy suratda olganlar", *kalima//so'z, murodif* (sinonim) va boshqalar.

3. Morfologiyaga oid terminlar: *sarf* (morfologiya), *qovoidi sarfiya//sarf qoidalari, tomir//o'zak* (negiz), *ot//ism, sufat* (sifat), *olmosh, son, fe'l, ko'makchi, yasama so'z, tub so'z, qo'shma otlar, birlik, ko'plik* va boshqalar.

Fitrat «Sarf» asarida otlarni ikki guruhga, ya'ni tub va yasama otlarga ajratadi. Yasama otlarni to'rtta mayda guruhchaga bo'lib, ularni quyidagicha nomlaydi: *o'run oti, qurol oti, ish oti, kichiklangan ot*. Ish oti hozirgi tilshunoslikdagi fe'ning funksional shakllaridan harakat nomiga yaqin keladi. Adib qo'llagan «kichiklangan ot» termini hozirgi kichraytirish va erkalash otlari atamasiga mos keladi.

Fitrat son turlarini quyidagicha nomlaydi: *miqdor son, ulush son, chama son, sanalmishsiz va o'rtoqlik soni, o'lchov son*. Hozirda miqdor son, chama son terminlari aynan o'sha tarzda qo'llanilib kelayotgan bo'lsa, *ulush son* – tartib son, *sanalmishsiz va o'rtoqlik soni* – jamlovchi son, *o'lchov son* – numerativlar deb o'zgartirilgan.

Bu davr ilmiy adabiyotlarida sifat darajalarining nomi *tenglashtirish* va *orttirish darajalari* sifatida qayd etilgan. Bular mohiyatan hozirda sifatning qiyosiy va orttirma darajalari terminiga mos

keladi. Shuningdek, fe'l zamonlarining nomi *o'tgan zamon*, *hozirgi zamon* va *so'nggi zamon* deb ifodalangan. *So'nggi zamon* hozirgi tilshunosligimizdagi *kelasi zamonga* to'g'ri keladi.

4. Sintaksisga oid terminlar: *nahv*, *gap*, *ega*, *kesim*, *bosh so'zlar* (bosh bo'laklar), *to'ldirg'ich so'zlar//ergash bo'laklar* (ikkinchi darajali bo'laklar), *kirish so'z//qistirma so'z*, *eksik gap* (atov gap), *gapning uyushg'an bo'laklari*, *kelishkanlik* (moslashuv) va boshqalar.

5. Punktuation belgilarning shakli va ularni ifodalovchi terminlar. Mazkur davrga xos bo'lgan adabiyotlarda punktuation belgilarning nomlanishi turlicha. Mahmudxo'ja Behbudiy 1908-yilda «Kitobat ul-atfol» asarini yozadi va unda punktuation belgilarning shakli va ularni ifodalovchi terminlar xususida ayrim ma'lumotlarni qayd etadi. Kitob maktab o'qituvchilari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda insho yozish tartib-qoidalari va shartlari ko'rsatib o'tilgan. Behbudiy insho va maktublar yozishda punktuation belgilarga alohida e'tibor qaratish va ularni o'z o'rnida to'g'ri qo'llash kerakligini ta'kidlaydi. U tinish belgilarini *rumuzlar* deb ataydi. *Rumuz* so'zi arabcha *ramz* so'zining ko'pligidir. Uning lug'aviy ma'nosi «belgi, alomat, ishora»dir. Behbudiyning mazkur asarida punktuation belgilar quyidagi termin (so'z)lar asosida ifodalangan:

1. Jadid badiiy asarlari leksikasini tadqiq qilish orqali XX asr boshlaridagi adabiy til rang-barang xususiyatlarga boy ekanligi, mazkur davr o'zbek adabiy tili taraqqiyotida alohida bosqichni tashkil etganligi, jadidchilik harakati g'oyalari badiiy asarlar tilida o'z ifodasini topganligi, bu davrda leksik me'yorlar izchil takomillashib borganligi, til estetikasi borasida tub o'zgarishlar yuz berganligi, jonli til keng badiiy tus olganligi aniqlandi. Leksik me'yorning o'zgarishiga ijtimoiy-iqtisodiy hayot, siyosiy tuzum, hukmron mafkura, ayniqsa, ilmiy, falsafiy va diniy ongda yuz bergan hodisa hamda o'zgarishlar kuchli ta'sir ko'rsatganligi ma'lum bo'ldi. Jadidlar tomonidan eski o'zbek adabiy tili zaminida o'ziga xos yangi o'zbek adabiy tili yaratildi. Adabiy til xalq jonli so'zlashuv tiliga ancha yaqinlashdi, u demokratlashtirildi, lug'at tarkibi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayot, sanoat, texnika, ilm-fanga oid yangi termin va so'zlar bilan boyidi. Bu o'zbek adabiy tili tarixida katta ahamiyatga ega bo'lgan ijobiy hodisadir. Adabiy til, xususan, uning leksikasida yuz bergan tub islohiy o'zgarishlar o'zbek xalqining madaniy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

2. Jadid she'riy asarlari leksikasining genetik asosini umumturkiy lug'aviy birliklar tashkil etadi. Bunday so'zlar, asosan, narsa-buyum, turar joy, makon, odam va hayvon a'zolari nomi, harakat-holatni ifodalovchi so'zlar bo'lib, ular hozirgi o'zbek tilida ham qo'llanishda davom etmoqda. O'zbek adabiy tili lug'at tarkibini yangilash, isloh etish va soflashtirish harakatining boshida turgan «Chig'atoy gurungi» a'zolarining she'riy asarlarida qadimgi turkiy so'zlar salmoqli miqdorni tashkil etadi. Ushbu lug'aviy fondning katta ulushini narsa-buyum, hayvon va o'simlik tushunchalarini anglatuvchi leksemalar tashkil etadi. Ularning ayrimlariga yangi ma'naviy vazifa yuklatilgan. «Chig'atoy gurungi»ga a'zo shoirlarning asarlarida umumturkiy leksik birliklar ushbu tashkilotga a'zo bo'lmagan ijodkorlarning asarlaridagiga nisbatan ko'p miqdorda uchraydi. Bu «Chig'atoy gurungi» a'zolarining tilni tozalashga oid ilmiy qarashlariga to'la amal qilganligidan dalolat beradi.

3. Milliy uyg'onish davri she'riyati tilidagi arabcha o'zlashmalarning soni she'riy tizim turiga ko'ra turlicha. Aruz vazni asosida yozilgan she'rlarda ularning miqdori barmoq vaznida yozilgan she'rlardagiga nisbatan sezilarli miqdorda ortiq. Diniy-axloqiy, mavhum tushunchalar, belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar yetakchilik qiladi. Ayniqsa, ma'naviy-ma'rifiy tushunchalarni bildiruvchi lug'aviy birliklar faol qo'llangan. Jadid she'riyati tilida qo'llangan arabcha o'zlashmalarning deyarli barchasi eski o'zbek adabiy tilida iste'molda bo'lgan. Bu holat jadid she'riyati tilida arabcha so'zlarning ishlatilishi tarixiy asosga ega ekanligi, iste'moli an'naviy davom etib kelganligidan dalolat beradi.

4. Tarixiy rivojlanish jarayonlarida o'zlashgan forsiy so'zlarning fonetik qurilishi, shakliyl tuzilishi va leksik ma'nosida katta o'zgarish yuz bermagan. Aksariyat forsiy so'zlar eski o'zbek adabiy tilidagi shakl va ma'noda istifoda etilgan. «Chig'atoy gurungi»ga a'zo shoirlarning

asarlaridagi forsiy o'zlashmalarning aksariyati hozirgi o'zbek adabiy tilida ham, xalqning jonli so'zlashuv nutqida ham keng qo'llanishda davom etmoqda. So'fizoda, Sidqiy Xodayliqiy, Is'hoqxon Ibrat, Siddiqiy-Ajziy kabi ijodkorlarning she'rlari tilida qo'llangan bir qism forsha o'zlashmalar hozir iste'moldan chiqqan va ular izohtalabdir. Ikkinchi bir qism so'zlar esa eronlashgan o'zbek xalq shevalarida u yoki bu darajada uchraydi.

5. XX asr boshlarida ijtimoiy-siyosiy hayotda va badiiy tafakkurda yuz bergan tub o'zgarishlar, ma'rifatga bo'lgan intilishning sezilarli darajada kuchayishi badiiy asarlar tilida ruscha-baynalmilal lug'aviy birliklarning ko'p miqdorda qo'llashga sabab bo'ldi. Jadid she'riyati tilida davrning yangi voqelik tushunchalari, asosan, ruscha-baynalmilal lug'aviy birliklar bilan ifodalangan va ular alohida lug'aviy qatlamni tashkil etgan. Madaniyat, maorif targ'ibi va hajviy mavzudagi she'riy asarlarda ruscha-baynalmilal so'zlarning miqdori boshqa, chunonchi, ishqiy mavzudagi she'rlardagidan keskin farq qiladi. Ishqiy mavzudagi lirik asarlarda ular kam uchraydi. Jadid she'riyati tilida iste'molda bo'lgan ruscha-baynalmilal so'zlarning aksariyati hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishda davom etmoqda. Obyektiv qonuniyatlar asosida o'zlashtirilmagan ayrim ruscha-baynalmilal so'zlar esa iste'moldan chiqqan. Bunday so'zlarning aksariyatini ijtimoiy-siyosiy terminlar, mafkura bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar tashkil etadi.

6. Statistik tahlil o'z qatlam so'zlarning miqdori o'zlashgan qatlam so'zlariga nisbatan ko'pligini ko'rsatdi. O'z va o'zlashgan qatlam miqdori 59 %// 41 % nisbatni hosil qiladi. Bundan XX asr boshi o'zbek she'riyatida o'z qatlam so'zlarining miqdori va darajasi o'zlashma qatlam so'zlariga nisbatan yuqori ekanligi ma'lum bo'ladi. O'zbek adabiy tilining mazkur davrdan oldingi bosqichlarida, chunonchi, XVII-XIX asrlar leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam miqdori 53 %// 47 % nisbatni hosil qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Avloniy Abdulla. Adabiyot yoxud milliy she'rlar. Birinchi juz. – T.: Ilin litografiyasi, 1909; Ikkinchi juz. – T.: Ilin litografiyasi, 1912; Uchinchi juz. – T.: Orifjonov litografiyasi, 1916; To'rtinchi juz. – T.: Orifjonov litografiyasi, 1916; Beshinchi juz. – T.: Yakovlev litografiyasi, 1916; Avloniy Abdulla. She'rlar, ibratlar. Tanlangan asarlar. 2-jildlik (nashrga B.Qosimov tayyorlagan). – T.: Ma'naviyat, 1998. -1-jild. – 270 b.
2. Behbudiy. Til masalasi // Oyna. –Samarqand: 1915. -№ 11-12; Behbudiy. Tanlangan asarlar (nashrga tayyorlovchi B.Qosimov). – T.: Ma'naviyat, 1997. – 232 b.
3. Botu. Umid uchqunlari. – T.: O'znavnashr, 1925; Botu. To'liqin tovushlari. –T.: O'znavnashr, 1929; Botu. Tanlangan asarlar (nashrga tayyor-lar N.Karimov, Sh.Turdiyev). – T.: Sharq, 2004. – 190 b.
4. Ibrat. Ilmi Ibrat. Namangan: Matbaai Is'hoqiya, 1909; Ibrat. Bayoz. Namangan: Matbaai Is'hoqiya, 1910; Ibrat, Ajziy, So'fizoda. Tanlangan asarlar (nashrga tayyorlovchilar B.Qosimov, S.Ahmedov, U.Dolimov). – T.: Ma'naviyat. 1999. – 228 b.
5. Kamiy. Bayoz. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondi. Inventar № 5736; Kamiy. Dilni obod aylangiz...Tanlangan asarlar (nashrga tayyorlovchi Olim Oltinbek). – T.: Ma'naviyat, 1998. – 159 b.
6. Majidiy Abdulhamid. Xandon lolalaar. – T.: O'znavnashr, 1926. (arab alifbosida); Ko'ngil orzulari (nashrga tayyorlovchi H.Uzoqov). – T.: Ma'naviyat, 2000. – 159 b.
7. Sidqiy. Devoni Sidqiy. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondi. Inventar № 7630; Sidqiy Xodayliqiy. Tanlangan asarlar (nashrga B.Qosimov va R.Javharova tayyorlagan). – T.: Ma'naviyat, 1998. – 304 b.

TIL VA YOZUV MUNOSABATI THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND WRITING

Xushboqov Qobilbek Shokirovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

@mail: xushboqov6570@gmail.com

Annotation. *The article describes in detail the relationship between language and writing. It is discussed which scripts were used in the Turkic language until it reached its present state.*

Key words: *Latin, Cyrillic, alphabet, comparison, literacy, pronunciation, spelling.*

Til bilan yozuv — chambarchas bog'liq, lekin mustaqil hodisalar. Inson paydo bo'lgandan beri til mavjud, ammo yozuv kishilik jamiyati taraqqiyotining so'nggi bosqichlarida yuzaga kelgan. Ijtimoiy hodisa sifatida til tabiiy yo'sinda paydo bo'lib, o'z taraqqiyot qonunlari bilan rivojlanadi. Til kishilarga uzoq davrlar yolg'iz o'zi xizmat qilgan, yozuv esa kishilarning ongli aralashuvi bilan ma'lum zaruriyat tufayli keyinchalik o'ylab topilgan. Fikr-ma'lumotni uzoq masofaga yetkazish, kelgusi avlodga qoldirish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi. Kishilik jamiyatining hozirgi taraqqiyot bosqichida ham, radio, televizor kashf etilganiga qaramay, yozuv o'z mavqeini yo'qotmadi, yozuvga ehtiyoj saqlandi [Рахматуллаев 1999: 3].

Yozuvning o'zgarishini tilning o'zgarishi deb qaramaslik kerak. Til o'zicha va yozuv o'zicha o'zgaradi. Tilni daraxtga o'xshatsak, yozuv uning soyasi deyish mumkin. Daraxtning o'sishi yer, suv, havo, quyosh kabi omillarga bog'liq, soyaning bo'lishi esa quyoshga va soya berishi mumkin bo'lgan narsaning borligiga bog'liq. Daraxt ma'lum shart-sharoitda mustaqil o'sadi. Daraxt soya berishi uchun esa osmon bulutsiz bo'lishi, quyosh nuri daraxtga tushib turishi shart. Agar osmon bulutli bo'lsa, daraxt mavjud bo'lishiga qaramay, soya bo'lmaydi. Til bilan yozuvning o'zaro munosabatini shunga o'xshatish mumkin. Yozuvning tilga birlashtirilishi ma'lum darajada shartli. Ayni bir tilga turli davrlarda boshqa-boshqa yozuvning xizmat qilgani buning eng ishonchli dalili. Masalan, qadimgi turkiy til o'z yozuviga ega bo'lgan. bu tilga mansub yodgorliklar bizgacha hatto bir necha alifboda yetib kelgan. Shu qadimgi turkiy tilning vorislaridan hisoblanuvchi o'zbek tiliga keyinchalik uch alifbo: bir necha marta isloh qilib foydalanilgan arab alifbosi, lotin alifbosi va rus (kirill) alifbosi xizmat qildirildi. Arab alifbosi asrimizning 20-yillari oxirigacha amal qildi. Keyin qisqa muddat lotin alifbosidan foydalandik, so'ngra sobiq Ittifoq miqyosida o'zbeklar ham 1940-yildan boshlab rus (kirill) alifbosiga o'tkazildi. Hozir lotin alifbosiga o'tdik. Juda qisqa vaqt — 20-25 yil oralig'ida — alifbo ikki marta almashtirildi, lekin buning natijasida o'zbek tilida sezilarli o'zgarish yuz bergani yo'q. Nuqsonli alifbogina tilning tovush jihatiga juz'iy ta'sir qilishi mumkin. Agar alifbo to'g'ri tuzilsa, bunday juz'iy ta'sir ham bo'lmaydi [Рахматуллаев 1999: 3].

Har bir alifbo qaysi tilga mansub bo'lsa, shu tildagi tovushlarni aks ettirishga xizmat qiladi: a harfi lotin alifbosida ham, rus alifbosida ham, o'zbek alifbosida ham bor. Bu harf barchasida bo'lgani bilan, o'zbek alifbosida o'zbek tovushini, rus alifbosida esa rus tovushini bildiradi. Bunday holat alifbodagi barcha harflarga xos, faqat tilda yo'q tovushga harf olinsagina, bunday harf o'zga til tovushini ko'rsatadi, shu tilniki bo'lmaydi.

«Rus alifbosini qabul qilish bilan o'zbek tili ruslashib ketdi» degan fikrda asos yo'q. Agar shunday bo'lsa, unda o'zbek tili arab istilosidan boshlab to lotin alifbosini olgunimizga qadar arablashib yotgan bo'lib chiqadi. Arablashib yotgan tilimiz lotin alifbosiga o'tish bilan birdan lotinlashib, rus alifbosiga o'tish bilan birdan ruslashib ketaveradimi? Bunday fikr hodisani sayoz tushunish oqibatidagina tug'ilishi mumkin. Asli bir tilning ikkinchi tilga ta'siri so'z olishda namoyon bo'ladi. Begona tovush (harf) olinma so'zlar tarkibida kelib qoladi; lekin bunday tovush ko'pincha o'zlashmaydi, so'z oluvchi til egalari bunday tovushni o'z tilidagi tovush bilan

almashtiradi. Xullas, boshqa til ta'siri (masalan, ruslashish) alifbo tufayli emas, balki birinchi galda so'z olish tufayli voqe bo'ladi.

«Arab yozuvidan voz kechish natijasida ming yillik merosimizdan ayrildik» mazmunidagi gaplar ham aytiladi. Bebaho merosimiz o'z joyida turibdi, alifbolar o'zgarishi bilan hech kim ularni yo'q qilib yuborgani yo'q. Buyuk bobokalonlarimiz turkiy tilda ijod qilganlar-u, lekin o'z ijodlari mahsulini arab alifbosi bilan xatga tushirganlar. Biz bu bebaho merosimizni turkiygo'y bobokalonlarimiz turkiy tilda yaratganlari uchun yuksak qadrlaymiz, arab alifbosida yozganlari uchun emas, albatta. Ma'lumki, allomalarimiz o'z ijod mahsulini hatto arab, fors tillarida yozib qoldirganlar. Bu olamshumul asarlar arab, fors tillarida yozilgani bilan emas, balki o'z mazmuni bilan, o'sha davr ilmining yuksak cho'qqilarini aks ettirgani bilan qadrli.

Biz bebaho boy merosimizni ko'z qorachig'imizday asrashimiz va qunt bilan sinchiklab o'rganishimiz zarur. Bu obidalarni chuqur o'rganish — olimlarning, mutaxassislarning ishi. Dastxatda bitilib, bir yoki bir necha nusxada saqlanib qolgan bu qo'lyozmalarni keng ommaga qaysi alifboda yetkazishning ahamiyati yo'q hisob. Amaliy yozuv deb qaysi alifbo qabul qilingan bo'lsa, shu alifboda yetkazish — eng maqbul yo'l. Chunki maqsad — bu qo'lyozmalarning mazmunidan bahramand qilish. Faqat bu ishni amalga oshirishda xolis bo'lish kerak, qo'lyozmani aynan o'qishga erishib, keng jamoatchilikka ham shunday aynan yetkazish lozim. Buning uchun qo'lyozmani jiddiy o'rganadigan yaxshi mutaxassislar yetishtirmog'imiz darkor. Afsuski, bu borada doim oqsab kelimiz.

Rus alifbosidan voz kechish haqida gap boshlanganidan keyin jamoatchilikka ikki nuqtai nazar havola qilindi: 1) rus alifbosini talab darajasida o'zgartirib saqlab qolish, 2) rus alifbosidan voz kechib, avvalgi alifboga qaytish. Ko'pchilik ikkinchi nuqtayi nazarni yoqlab chiqdi shekilli, arab alifbosini va lotin alifbosini targ'ib etish avj oldi. Ko'pchilik turkiyzabon millatlar bilan bahamjihat lotin alifbosiga qayta o'tish ma'qul topildi. Bunday qaror ijtimoiy-siyosiy jihatdangina emas, madaniy-ma'rifiy jihatdan ham to'g'ri.

Noto'g'ri talqinlarning oldini olish uchun shuni ta'kidlash lozimki, har bir alifbo qaysi til uchun yaratilgan bo'lsa, o'sha til uchun muqaddas; bunday alifboni almashtirish haqida emas, balki takomillashtirish haqida qayg'urish darkor. Ammo bizning oldimizda tamoman boshqacha masala — o'zga tillar uchun yaratilgan alifbolardan tilimiz uchun nisbatan yaroqlisini tanlash zaruriyati turdi. Bu masalani to'g'ri hal etish uchun har uch alifbodagi ijobiy hamda salbiy qirralarni aniqlashimiz va shularni hisob-kitob qilib, ma'qulini tanlashimiz lozim bo'ldi. Biz lotin alifbosini tanladik. Bunda juda ko'p omillar hisobga olindi.

Birinchi, jamiyatimiz ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotini, ayniqsa kelajagini o'ylab ish tutish lotin alifbosini tanlash to'g'ri bo'lishini ko'rsatdi: O'zbekiston Respublikasi dunyo miqyosiga chiqmoqda. G'arb sivilizatsiyasi tomon harakat qilar ekanmiz, alifboni tanlashda buni albatta hisobga olishimiz shart. G'arb dunyosidagi taraqqiy etgan millatlarning deyarli barchasi lotin alifbosi asosidagi milliy alifbolar bilan ish yuritadi. Umuman, lotin alifbosi dunyoda eng keng tarqalgan alifbo.

Ikkinchi, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan dunyo miqyosiga chiqish, xorijiy davlatlar bilan bevosita diplomatik munosabatlar o'rnatish dunyoda eng keng tarqalgan tillarni — ingliz, ispan, fransuz tillarini bilishimizni taqozo etmoqda. Lotin alifbosiga o'tishimiz o'zbeklarning g'arb tillarini o'rganishini yengillashtiradi. Bugungi kunda o'zbek tadbirkorlari, o'zbek va rus tillaridan tashqari, albatta g'arb tilini (birinchi galda ingliz tilini) bilishi shart bo'lib qoldi, aks holda samarali faoliyat ko'rsata olmaydi.

Uchinchi, lotin alifbosiga o'tish masalasini birgina o'zbeklar ko'tarib chiqqani yo'q, balki ko'pchilik turkiyzabon millatlarga qarab ish tutish lozimligi ham lotin alifbosini tanlashimizni o'z-o'zidan hal etib qo'ydi.

Shu yerda yana bir holatni ta'kidlash o'rinli. Avvallari alifboni almashtirish yuqoridan berilgan ko'rsatma bilan amalga oshirilgan bo'lsa, bu gal dastlab ziyolilarimizning o'zi tashabbus ko'rsatdi va bu tashabbusni hukumatimiz qo'llab-quvvatladi.

Masalan, yaqinda Qozog'iston prezidenti Nursulton Nazarboyev qozoq yozuvining lotin alifbosiga o'tishi to'g'risida e'lon qilganidan so'ng bu mavzu qozog'istonliklar orasida katta muhokama va bahslarga sabab bo'lmoqda. Ta'kidlash joizki, mazkur islohotning tarafdorlari ham, bunga qarshi bo'layotganlar ham talaygina [<http://kun.uz/news/2017/04/13>]. Qozog'iston internet saytlari biri O'zbekistondagi lotin yozuviga o'tish jarayonini tahlil qilib shunday yozadi [<http://nur.kz>]:

"1993-yilda O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov "Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosini kiritish to'g'risida"gi qonunni imzolagan.

Dastlab yangi alifboga o'tish 2000-yilga borib yakunlanishi rejalashtirilgan edi, biroq vaqt o'tgach uning muddati 2005-yilgacha uzaytirildi, keyin esa 2010-yilga. Biroq 2015-yilga kelib ham O'zbekistonda lotin yozuviga o'tish jarayoni to'liq tugallanmadi: ta'lim sohasi va qisman ish yuritish lotin yozuviga o'tkazilgan, lekin gazeta va jurnallar kirill yozuvida chiqishda davom etmoqda, 70 foizga yaqin adabiyot kirill yozuvida chop etiladi. Reklama, televideniye hamda internet tarmoqlarida ham kirill, ham lotin yozuvidan foydalaniladi. Shunday ekan, O'zbekistonda kirilldan lotin yozuviga o'tish jarayoni hali o'z nihoyasiga yetmagan", - deyiladi nashrda.

Turkmanistonda ham yozuv uchun arab alifbosi qo'llangan. Afg'oniston, Iroq va Eron turkmanlari avvalgidek arab yozuviga asoslangan xatdan foydalanishadi.

Inqilobdan keyin mutaxassislar lotin yozuvini targ'ib qila boshlashgan, biroq 30-yillar oxirida butun sho'roda yozuvlarni kirilllashtirish jarayoniga start berilgandi. 1939-yilning yanvarida Ashxobod o'qituvchilari turkman yozuvini kirillchaga o'tkazish tashabbusi bilan chiqishgan. Shu tariqa Til va adabiyot ilmiy-tadqiqot institutiga yangi alifbo tuzish loyihasini tuzish vazifasi topshirilgan. 1940-yilning aprelida alifbo loyihasi chop etilgan.

1990-yillar boshida Turkmanistonda lotin yozuviga o'tish masalasi ko'tarilgan. Lotin yozuvi asosidagi yangi alifbo kiritilgan, biroq 90-yillarda alifbo ikki marta o'zgardi, bu esa ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatdi.

Turkmanistonda kirill yozuvidan lotinga o'tish ancha qat'iy va keskin kechgani uchun bunday burilish ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Masalan, birinchi sinf o'quvchilari yangi lotin yozuvini o'rganishgan, ammo keyingi yildayoq kirillchani o'rganishga majbur bo'lishgan, zero 2-sinf o'quvchilarining yangi yozuvdagi darsliklari tayyor bo'lmagan. Islohot yo'lga qo'yilganidan keyin 5-6 yil davomida shunday vaziyat kuzatilgan.

Ozarboyjon tilida uch rasmiy alifbo tizimi mavjud: Ozarboyjonda - lotin, Eronda - arab, Rossiyada - kirill yozuvi. 1922-yilga qadar ozarboyjonlar qo'shimcha belgilarga ega bo'lgan arab xatidan foydalanishgan.

XIX asr o'rtalarida ozarboyjonlar arab yozuvidan lotinga o'tish masalasini ko'tarishgan. Biroq bu faqat 1922-yilda ro'y bergan, 1925- yilda esa lotin alifbosi arab alifbosiga parallel ravishda rasmiy kuchga kirgan.

Biroq 1939-yilning may oyida kirill yozuviga o'tish muhokamasi boshlandi va shu yilning oxiridayoq o'tish jarayoniga start berildi.

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, 1992- yildan boshlab lotin alifbosiga bosqichma-bosqich o'tila boshlandi va 2001- yilda bu jarayon nihoyasiga yetdi.

Bolliq bo'yi respublikalariga kelsak, ular 1904-yildan boshlab lotin alifbosini qo'llay boshlashdi va kirill yozuvi targ'iboti muvaffaqiyatli yakun topmadi. Hatto sovet davrida ham Bolliq bo'yi respublikalarida lotin yozuvidan foydalanilgan.

Lotin yozuviga o'tishda Turkiya eng yorqin misol bo'la oladi. Turklar 1928-yildayoq lotin alifbosiga rasman o'tishgan. Yangi yozuvga to'liq o'tish uchun 30 yil kerak bo'lgan. Axir turklar ham 1928-yilga qadar, barcha turkiy xalqlar kabi, arab alifbosidan foydalanishgan. Islohotlar Otaturk rahbarligi ostida o'tgan.

Konservativ va diniy raqiblar arab yozuvidan chekinishga qarshilik qilishgan. Ular lotin yozuvining qabul qilinishi Turkiyaning katta islom olamidan uzilishga va an'anaviy qadriyatlarning o'zgarishiga olib keladi, deb hisoblashgan.

Shunda alternativ variant sifatida arab alifbosi taklif etilgan, faqat turk tiliga xos ba'zi tovushlarni ifodalash uchun qo'shimcha harflar kiritilgan.

Biroq Turkiya lotin yozuviga o'tishni muvaffaqiyatli yakunladi va bugun u bu masalada turkiy xalqlar uchun ijobiy namuna bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi –T.: O'qituvchi, 2002.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining imlo lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1995.
3. Begmatov E., Madvaliyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati. –T.: Akademnashr, 2013.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. –T.: Universitet, 1999. –B. 3.
5. O'zbekiston ensiklopediyasi. T., 2007.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining imlo lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1995.
7. Begmatov E., Madvaliyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati. –T.: Akademnashr, 2013.
8. Falsafa, qisqacha izohli lug'at. - Toshkent: Sharq, 2004. - B. 18.

BADIIY ASAR TILI TADQIQOTLARI TARIXIDAN FROM THE HISTORY OF ARTISTIC LANGUAGE RESEARCH

MATQURBONOVA MUHABBAT SHOKIROVNA

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti, erkin tadqiqotchi*

Abstract. *The study of the problems of the language of artistic works in Uzbek linguistics, the research method and theoretical foundations of the researches carried out in this direction have been chosen to a scientific analysis in the article. The works devoted to the study of the language of the work of art created in the period before and after the independence of Uzbekistan have been compared.*

Key words: *lexicon, linguistic unit, linguopoetics, lexical-semantic relationship, semantic parallels, lexical variants, linguo-pragmatics, statistical analysis, linguistic aspect, stylistic aspect*

Tilshunoslikning nazariy va amaliy fan yutuqlari til leksikasini, uning lisoniy birligi bo'lmish leksemalarni o'rganishning turli usullari va yo'nalishlarining yuzaga kelishida asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu yo'nalishlar sirasida badiiy adabiyot tili leksikasini tadqiq qilish yo'nalishi alohida o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida adabiy tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganish turli davrlarda yashab ijod etgan adiblarning asarlari tilini tadqiq etish bilan yuzaga keldi. Bugungi kunga qadar o'zbek tilshunosligida badiiy adabiyot tili leksikasi quyidagi yondashuvlar asosida tadqiq qilinib kelinmoqda: 1. Sof lingvistik yo'sinda badiiy til leksikasini tadqiq qilish; 2. Uslubiy yo'sinda badiiy til leksikasini taqqiq qilish; 3. Lingvopoetika nuqtai nazaridan badiiy til leksikasini

o'rganish; 4. Badiiy til leksikasini semantik (ma'nolar tizimi, semantik parallelar) nuqtai nazaridan tadqiq qilish; 5. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik obyekti sifatida badiiy til leksikasini badiiy san'atlar nuqtai nazaridan o'rganish; 6. Badiiy til leksikasini statistik nuqtai nazardan tadqiq qilish.

Hozirga qadar yuqorida keltirilgan yo'nalishlar bo'yicha muayyan tadqiqotlar amalga oshirildi, bu yo'nalishlarning har biri o'zbek tilshunosligida ma'lum darajada taraqqiy topdi va rivojlanish bosqichida davom etmoqda.

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tilini tadqiq etish masalasi G'.Abdurahmonov, A.Rustamov, A.Ahmedov, B.Bafoyev, X.Doniyorov, S.Mirzayev, B.Turdaliyev, A.Shomaqsudov va boshqa tilshunos olimlarning ishlarida o'z aksini topgan [1]. O'tgan asrning 70-80-yillaridan boshlab esa badiiy adabiyot tili muammolari uslubiyatga bog'liq holda o'rganila boshlandi. Bu o'rganishlar natijasida R.Qo'ng'urov, L.Abdullayeva, S.Karimov, I.Mirzayev, G.Boqiyeva, B.Yo'ldoshev, B.Umurqulov kabi tilshunoslarning tadqiqotlari yuzaga keldi. Ular tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda badiiy nutq va uslub tilining o'ziga xosligini ta'minlashda leksik, leksik-semantik, grammatik vositalarning vazifalari, o'rni va ahamiyati hamda badiiy asar tilining lingvistik tahliliga doir nazariy ma'lumotlar keltiriladi.

Bu yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlarning ba'zilariga qisqacha izoh berib o'tamiz. Professor R.Qo'ng'urov ishlarida [2] badiiy asar matnidagi lingvistik vositalarning semantik-stilistik tahlillari yetakchilik qiladi. Muallif o'z kuzatishlarini nazmiy, nasriy, drammatik asarlar, shuningdek, folklor materiallari ustida olib borar ekan, lisoniy vositalarning badiiy nutq va uslubni shakllantirishdagi rolini atroflicha o'rganadi. Uning bu kuzatishlari mazkur yo'nalishdagi ilk tadqiqotlardan biri ekanligi bilan ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olimi L.Abdullayevaning ishlarida [3] esa R.Qo'ng'urovning kuzatishlaridan farqli ravishda badiiy matndagi leksemalarning lug'aviy-ma'noviy, uslubiy guruhlar, genetik manbalari hamda chegaralangan va chegaralanmagan leksikaning asar tilidagi uslubiy vazifalarini yoritishga alohida e'tibor qaratilgan.

Badiiy asar tilining lisoniy xususiyatlarini o'rganish borasida professor B.Yo'ldoshevning tadqiqotlari e'tiborga molikdir. Muallifning o'zbek badiiy adabiyotining uslubiy o'ziga xosligi, badiiy nutq uslubining lug'aviy, frazeologik, grammatik xususiyatlari keng tahlil qilingan tadqiqotlarida [4] muayyan yozuvchi yoki badiiy asar tilining o'ziga xos tomonlari, yozuvchi mahorati kabi masalalar mukammal tadqiq etilgan.

Badiiy adabiyot tili va uslubiyat muammolari professor S.Karimov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yanada mukammal ifodasini topdi. Muallifning bu yo'nalishdagi dastlabki izlanishi shoira Zulfiya she'riyati tilini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa [5], muallifning keyingi tadqiqotlarida [5] arabcha, fors-tojikcha o'zlashma so'zlarning badiiy tildagi o'rni va roli, badiiy uslub tilining lisoniy ifoda vositalari hisoblangan troplar, uslubiy figuralar o'rganilgan. Badiiy nutq va uslub tili bo'yicha yaratilgan "O'zbek tilining badiiy uslubi" [5] nomli monografiyasida esa boshqa funksional uslublar sirasida badiiy uslubning o'rni va roli, uning o'ziga xosligini ta'minlovchi omillar, fonetik, grammatik, lug'aviy til vositalari bajaradigan vazifalar keng tahlil etilgan.

Keyingi yillarda o'zbek badiiy adabiyoti tili va uslubini tadqiq qilishga bag'ishlangan ishlar ichida B.Umurqulovning "Poetik nutq leksikasi" [6] hamda "Badiiy adabiyotda so'z" [6] nomli monografik tadqiqotlari e'tiborli hisoblanadi. Muallifning birinchi tadqiqotida she'riyat tilida so'z qo'llash, she'riy nutqning lug'aviy tarkibi, bu nutq tiliga moslashgan leksik birliklar fondi, tarixiy-an'anaviy hamda zamonaviy so'zlar qatlamining mavqei kabi masalalar o'rganilgan bo'lsa, ikkinchi tadqiqot o'zbek badiiy prozasi tilining lug'aviy xususiyatlari va unda qo'llanilgan obrazli uslubiy vositalar tahliliga bag'ishlangan. Ayniqsa, muallifning adabiy til bilan badiiy til orasidagi munosabat, nutq madaniyatida badiiy til va uslubning o'rni, badiiy nutqda umumiste'mol leksika,

ogʻzaki nutq leksikasining qoʻllanish xususiyatlari, shuningdek, badiiy proza tilidagi lugʻaviy variantlar, maʼnodosh soʻzlar va dubletlar masalasi ishda keng tadqiqqa tortilgan.

Badiiy asar tilining uslubiy xususiyatlarini tadqiq etgan tilshunos olimlardan biri E.Qlichevdir. Muallifning bu yoʻnalishdagi dastlabki ilmiy kuzatishlari S.Ayniy asarlaridagi eskirgan lugʻaviy qatlam birliklarining leksik-semantik, stilistik xususiyatlari, ularning badiiy matndagi uslubiy vazifalari tadqiqiga bagʻishlangan. Shuningdek, muallifning lugʻaviy birliklarning badiiy matndagi oʻrni, oʻzbek tili uslubiyatining amaliy masalalariga bagʻishlangan tadqiqotlari mazkur yoʻnalishdagi salmoqli ishlardan ekanligi bilan xarakterlanadi [7].

Oʻtgan asrning 90-yillariga kelib badiiy asar tilini oʻrganishda lingvistik va lingvopoetik tahlil usullaridan foydalanilgan tadqiqotlar ham yaratila boshlandi. Tilshunos I.Mirzayevning sheʼriy matnlar lingvopoetik tahliliga bagʻishlangan [8] hamda G.Boqiyevaning badiiy matnni tahlil qilishning lingvistik asoslariga oid ilmiy izlanishlarini [8] shunday tadqiqotlar sirasiga kiritish mumkin.

Kuzatishlardan maʼlum boʻladiki, shoʻrolar davrida oʻzbek tilshunosligida oʻsha paytda eng mashhur boʻlgan adiblarninggina asarlari obyekt sifatida belgilanib, tili va uslub nuqtayi nazaridan tadqiq qilingan. Xususan, davr mafkurasi taʼsiri oʻlaroq Hamza Hakimzoda Niyoziy, Komil Yashin, Hamid Olimjon, Gʻafur Gʻulom, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, Oybek, Abdulla Qahhor asarlari tiliga oid tadqiqotlar juda koʻplab amalga oshirilgan. Taʼkidlash lozimki, yuqorida nomlari keltirilgan ishlarning mavzusi va tadqiq usulida ham baʼzi noaniqliklar kuzatiladi. Masalan, dissertatsiyalarda tadqiq obyektlarining “tili va uslubi” oʻrganilishi bosh maqsad qilingan boʻlsa ham, ularning koʻpchiligida asosan oʻrganilayotgan asarlar tilidagi lugʻaviy qatlamlar, faol va nafaol leksik guruhlar, umumisteʼmol va qoʻllanishi chegaralangan leksika tadqiqqa tortilgan. Badiiy asarda qoʻllangan leksik birliklarning uslubiy xususiyatlari nomi ostida ulardagi leksik-semantik munosabatlarning voqelanishi, yaʼni sinonim, antonim, omonim kabi til hodisalari, shuningdek, leksemalararo polesemantiklik hodisasining koʻrinishlari oʻrganilgan. Biroq badiiy matnning uslubiy va lingvopoetik xususiyatlariga keng oʻrin ajratilmagan. Shuningdek, bunday ishlar qatorida badiiy asar tilini uning mavzu va mazmunidan uzib olingan holda sof lisoniy nuqtai nazardan oʻrganish maqsad qilingan ishlar ham kuzatiladi. Chunonchi, B.Choriyev Gʻafur Gʻulom sheʼriyatining lugʻaviy xususiyatlarini tadqiq qilar ekan, asosan, soʻzlarning tarixiy-etimologik, lugʻaviy qatlamlarini belgilashga asosiy eʼtiborni qaratadi va shunga bogʻliq holda shoir sheʼriyati tilidagi yangi soʻzlar anglatuvchi maʼnolarni tahlil qiladi.

Darhaqiqat, badiiy asar tilining tadqiqiga bagʻishlangan ishlarning mustaqillikkacha boʻlgan va Oʻzbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrda yaratilganlari oʻzaro qiyoslansa, keyingi davrda yozilayotgan ishlar mavzui, mundariyasi, tadqiq usuli, nazariy asoslari, ilmiy fikrni bayon qilish tarziga koʻra mukamallashganligini, takomillashganligini koʻramiz:

- eʼtibor qaratilsa, mustaqillikkacha boʻlgan davrda mavzuni yoritishda, albatta, siyosiy-mafkuraviy nuqtai nazardan kelib chiqilgan boʻlsa, endilikda tadqiq qilinayotgan mavzuga erkin, ilmiy obʼektiv yondashiladigan boʻldi;

- oʻrganilayotgan badiiy asar tili avvallari aksariyat hollarda sunʼiy ravishda bir tomonlama, yaʼni ijobiy tomondangina madh qilingan holda tadqiqqa tortilgan boʻlsa, hozirda tadqiq obʼektiga tanqidiy baholash nuqtai nazaridan ham yondashilib, oʻrganilayotgan tadqiq obyektiga xolisona baho berilmoqda;

- istiqlolgacha boʻlgan davrda badiiy asar tili tadqiqida “asar leksikasi”, “tili va uslubi”, “morfologiyasi”, “sintaktik qurilishi” kabi tushunchalar bosh mezon sifatida belgilangan boʻlsa, keyingi davr tadqiqotlarida badiiy asar tiliga “badiiyat”, “badiiy mahorat”, “individual badiiy til”, “individual uslub” nuqtai nazaridan baho berilmoqda;

- istiqloldan keyingi davrda badiiy asar tilining lingvistik jihatdan oʻrganish ishlarida “poetika”, “lingvopoetika”, “badiiy nutq individualligi”, “lingvomadaniy xususiyatlari”,

“lingvopragmatik xususiyatlari” kabi tushunchalar paydo bo‘ldiki, ular asosida badiiy til va uslubni tahlil qilish usuli va metodida ham o‘zgarishlar ro‘y berganligini, zamonaviy tadqiq metoblari yuzaga kelganligini kuzatishimiz mumkin;

- badiiy asar yuksakligini ta‘minlashda badiiy til masalasi bosh mezon sifatida qaralar ekan, bugungi kunda badiiy asar tili tahlili ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik fanlari kesishmasida muayyan me‘yor talablari asosida o‘rganilmoqda. Buning natijasida badiiy asar tili tahlillarida asar tilini shunchaki o‘rganish emas, balki muallifning o‘zbek adabiy tili va uslubini boyitishdagi o‘rni ko‘rsatishga, lingvistik me‘yorlar shakllanishidagi hissasini yoritishga bosh vazifa sifatida qaralmoqda;

- keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar negizida o‘zbek tilshunosligida “lingvofolkloristika” yo‘nalishi shakllandiki, bunda badiiy asar tilini o‘rganishda ko‘zga ko‘ringan muhim xususiyatlardan biri sifatida tadqiq qilinayotgan asar tilidagi ba‘zi lisoniy hodisalarni folklor tili, xalq shevalaridagi dalillarga qiyoslash usulining paydo bo‘lganligini ko‘rsatish mumkin. Bu esa asar tilidagi ba‘zi xalqchil, sodda, ammo ta‘sirchan vositalardan, jonli xalq tilidan muallifning qay darajada foydalana olish mahoratini aniqlashga, yoritishga imkoniyatni yuzaga keltirmoqda;

- istiqlolgacha bo‘lgan davrda badiiy asar tili tadqiqiga bag‘ishlangan ishlarda muallifning tilga, ona tiliga munosabati, lingvistik qarashlariga e‘tibor deyarli sezilmaydi. Keyingi yillardagi ishlarni kuzatar ekanmiz, badiiy asar tilini bevosita tahlil qilishga o‘tishdan oldin asar muallifining, tilga munosabati, lingvistik qarashlari, badiiy til, badiiyatni tushunish konsepsiyalari maxsus o‘rganilayotganligini hamda asosiy tahlilda bu xususiyatlar e‘tiborga olinayotganligiga guvoh bo‘lamiz;

- hozirda olib borilayotgan tadqiqotlarda yozuvchining ham badiiy, ham lingvistik merosi baravar o‘rganilmoqda. Bu esa yozuvchining badiiy tilga munosabatining ilmiy asoslarini tashkil etuvchi qarashlari, tamoyillarini belgilashda qo‘l kelmoqda. Badiiy asar tili va uslubi yuzasidan mustaqillikkacha yaratilgan tadqiqotlarda asar muallifning lingvistik merosiga keng o‘rin berilmaganligi kuzatiladi.

Yuqorida qayd qilingan xususiyatlar mustaqillik davrida yozilgan bir qator monografik tadqiqotlarda o‘z ifodasini topgan. Shunisi ahamiyatliki, mustaqillik yillarida sho‘rolar mafkurasi ta‘sirida o‘rganish ta‘qiqlangan, asosan, 20-30 yillarda ijoy qilgan adiblarning badiiy, ilmiy merosini o‘rganishning jadallashgani, o‘zbek tilshunosligida badiiy asar tilini lisoniy o‘rganishda tadqiq obykti nuqtayi nazaridan ham, zamonaviy tadqiq usullarining qo‘llanishi jihatidan ham yangi davrni boshlab berdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг грамматик хусусиятлари – Тошкент: Фан, 1984; Аҳмедов А. Фурқат поэзиясининг лексикаси: Филол. фан. номз. дисс... -Тошкент, 1976; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Дониёров Ҳ. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1972; Дониёров Ҳ., Мирзаев С. Сўз санъати (Маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962; Шомаксудов А. Муқимий сатирасининг тили. – Тошкент: Фан, 1971; Турдалиев Б. Ҳамза ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1981.

2. Кунгуров Р. Стилистика имени существительного в узбекском языке. –Ташкент: Фан, 1983. – 161 с; Шу муаллиф. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд: СамДУ, 1975. – Б. 20-29; Субъектив баҳо формаларининг семантик-стилистик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1980. – 166 б.

3. Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Ташкент, 1980. – 48 с.; Шу муаллиф.

Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. –Ташкент: Фан, 1979. – 150 с.

4. Йўлдошев Б. Бадий нутқ стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 1982. – 66 б; Шу муаллиф. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. –Ташкент: Ўқитувчи, 1989. – 133 с.

5. Каримов С. Язык поэзии Зулфии. – Самарқанд: СамГУ, 1987; Шу муаллиф. Бадий матнинг услубий аломатлари. – Самарқанд: СамДУ, 1992; Шу муаллиф. Бадий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ, 1994; Шу муаллиф. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарқанд: СамДУ, 1992.

6. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. –Тошкент: Фан, 1990. – 110 б; Шу муаллиф. Бадий адабиётда сўз. –Тошкент: Фан, 1993. – 138 б.

7. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 88 б; Шу муаллиф. Ўзбек тили практик стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 104 б; Шу муаллиф. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 159 б.

8. Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Дисс. ... докт. филол. наук. –Ташкент, 1992. – 370 с; Бакиева Г. Идеи и методы современной лингвистики текста в преподавании русского языка. – Ташкент: Ўқитувчи, 1992. – 71 с;

HUNARMANDCHILIK ATAMALARINING LEKSIKOGRAFIK TADQIQI (O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI ASOSIDA) LEXICOGRAPHIC STUDY OF CRAFT TERMS (BASED ON THE EXPLANATORY DICTIONARY OF THE UZBEK LANGUAGE)

Atamurodova Qunduzoy G‘aniyevna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Abstract. Development of national handicrafts, folk art and applied arts in our country, thereby fully preserving the rich cultural heritage and historical traditions of our people, and wide involvement of the unemployed population, especially young people, women and low-income families in handicrafts, are urgent tasks. This article is devoted to the lexicographic study of craft terms.

Key words: craft, term, term, lexicography, heritage.

Termin lotincha – terminus soʻzdan olingan boʻlib, chek, chegara degan maʼnolarni ifodalaydi. Termin – fan, texnika yoki kasb-hunarning biror sohasigaxos boʻlgan muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi boʻlgan soʻz yoki soʻz birikmasidir. Terminlar ilmiy kommunikatsiyadan jonli soʻzlashuvga oʻtganda maʼlum vaqt davomida xalq uchun tushunarli soʻzlarga aylanib boradi. Olamning ilmiy – meʼyoriy manzarasiniterminlarsiz tasavvur qilish juda qiyin. Chunki terminlar ilmiy matn hosil qiluvchi tayanch birliklar vazifasini bajaradi. Tilshunos olimlarning terminologiya sohasida qarashlari turlicha boʻlib, “termin” soʻziga har xil taʼrif berishgan.

Misol tariqasida, A.Reformatskiy bu sohaga oʻz hissasini qoʻshib, terminga quyidagicha taʼrif beradi: “Terminlar –bu maxsus soʻzlardir”. A.V. Kalinin muayyan terminlarni “maxsus leksika” deb ataydi va ularni ikki guruhga ajratadi:

- 1) Maxsus leksikaga, birinchi navbatda,terminlar kiradi.
- 2) Terminlardan tashqari maxsus leksikaga professionalizmlar kiradi. Bundan tashqari, A.V. Kalinin terminlar va professionalizmlar oʻrtasidagi farqni ajratgan: “Termin bilan

professionalizmlar o'rtasidagi farq shuki, termin muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi yoxud texnikadagi tamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasi yoki nomi hisoblanadi. Professionalizm esa biror kasb, mutaxassislik, ko'pincha jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zidir". Bunga e'tiroz bildirgan holda, Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Bu haqda tilshunos olim L.I.Bojno quyidagilarni ta'kidlaydi:

"Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy- texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi". Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassislari kundalik faoliyatida fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki hayotda fan va texnika taraqqiyoti qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, hunarmandchilik keng yo'nalish bo'lib, uning kulolchilik, tikuvchilik, zargarlik, chilangarlik, to'quvchilik, pazandalik, duradgorlik kabi bir qator turlari mavjud. Quyida o'zbek tili izohli lug'ati asosida ayrim terminlarni izohi bilan ko'rib chiqamiz:

Loyi guldon - Sershirali loy, bu loydan juda nozik guldonlar yasalgan. U elastik xususiyatga ega bo'lib, jusha loyi qo'shilgan bo'ladi.

Chinni loy yoki oq loy – yarim fayans bo'lib, qoramtir loy oqtosh va ishqor qo'shib tayyorlanadi.

Kesma koshin loy – o'tga chidamli qoramtir loydan, ya'ni gilvataga oq tosh yoki oq qum qo'shib tayyorlanadi. Undan har xil mozaikli koshinlar tayyorlanadi.

Koshin loy – shirachli loyga kvars qumi qo'shib undan har xil koshinlar tayyorlanadi.

Stilizatsiya - qayta ishlash. Tabiatdagi gul, novda, barg, qush, hayvon, odam va boshqalarni naqqosh tomonidan qaytabadiiy ishlab tasvirlanishi.

Taka mugiz - oddiy o'simliksimon zanjira naqqsh. Echkining shoxini stillashtirib olinib lentasimon ikki tomonga takrorlanishidan hosil bo'ladi.

Ko'zagar loy – ko'p miqdorda plastik yog'li loy va oz miqdorda sog' tuproqdan qilingan loy. Undan xum, guldon, ko'za va boshqalar tayyorlanadi.

Oq rang oq tuproq, gilvata va oz miqdorda oq toshning mayda qumi qo'shib tayyorlanadigan rang.

Yashil rang mis kuyundisi, ya'ni kukuniga qo'rg'oshin, sir va o'tgachidamli tuproq, ya'ni gilvata qo'shib tayyorlanadigan rang.

Qora rang gilvata, marganets oksidi, lazurva qo'rg'oshin sirlari qo'shib tayyorlanadigan rang.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati (I jild). Toshkent, 2006.
2. Bulatov S.S. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. –T.: ehnat. 1991.
3. Bulatov S.S., Tursunaliyev N., Kulolchilik san'ati. –Toshkent, 2002.
4. В.А. Татаринov, Теория терминоведения. Теория термина: история и современное состояние, Москва, 1998.

EPIK MATNNING QIYOSIY TADQIQI MASALALARI

PROBLEMS OF COMPARATIVE STUDY OF EPIC TEXT

Jabbor Eshonqulov,

*Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyoti muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor*

Annotation: *Dastans sung by our bakhshis is an example of artistic expression art. Comparative learning of Epic, specifically learning epic texts can help to open its meaning and essence. Currently, epic text requires comprehensive comparative learning. This article gives the illustration of comparative learning of epic texts, mainly heroic epic of “Alpamish”.*

Key words: *bakhshi art, epic creativity, epic text, version, variant, motive, plot, epic traditions.*

Epos badiiy soʻz sanʼatining yuksak namunasigina emas, balki har bir xalqning badiiy tarixi hamdir. Shunday ekan, epik asarlar matini oʻrganish bu xalqning tarixi, urf-odati, madaniyati va tafakkur tarzini ham oʻrganish deganidir.

Epik asarlar boshqa folklor namunalari kabi tabiatiga koʻra dunyoviy hodisadir. Atoqli folklorshunos olim V.M. Jirmunskiy folklor asarlarini qiyosiy aspekta oʻrganish boʻyicha oʻzining nazariy xulosalarini bayon etib oʻtgan. Yoxud ustoz Toʻra Mirzaev oʻz tadqiqotlari bilan epik matnni qiyosiy aspekta oʻrganish borasida katta bir maktab yaratib ketdi, deya olishimiz mumkin.

Biroq shu kunga qadar, ustozlar tomonidan eʼtirof etilgan fikrlar rivojlantirilmadi, bu borada, yaʼni epik asarlarni qiyosiy oʻrganish juda ham oqsab bormoqda desak, toʻgʻri boʻladi. Buning bir qancha obʼektiv va subʼektiv sabablari bor albatta.

Birinchidan, bugungi kunda folklor nazariy planda juda kam oʻrganilayapti. Shuning uchun uni qiyosiy oʻrganish borasidagi fikrlarda yangilik kuzatilmayapti. Folklorshunoslikdagi eng katta muammolardan biri, xalq ogʻzaki ijodining spitsifik xususiyatlaridan chekinish, folklor asarlarining oʻziga xosligiga urgʻu beradigan nazariy tadqiqotlarning kamligidir.

Ikkinchidan bugungi kunda epik asarlar tarjimasiga yetarli darajada eʼtibor qaratilmayapti. Oqibatda dunyo xalqlari epik namunalari bilan tanishish, ular ustida tadqiqotlar olib borish borasida dunyo folklorshunosligida ilgari qadam tashlanmadi, aksincha orqaga ketildi.

Bugun dunyo xalqlarining eng nodir namunalari boʻlgan “Mahobxorat”, “Ramayana”, “Odisseya” bilan bir qatorda “Alpomish”, “Manas”, “Jangar”, “Olonxo”, “Goʻroʻgʻli”, “Dada Qoʻrqut kitobi” kabi koʻplab epos namunalari dunyoning turli tillariga tarjima qilinishi va ular ustida tadqiqotlar olib borilishi zarur.

Nafaqat turkiy xalqlar, balki jahon folklorining eng nodir namunalaridan biri boʻlgan “Alpomish”, “Manas”, “Jangar”, “Olonxo”dan bugun Oʻzbekistonda faqat sanoqli folklorshunoslarga xabardor. Yoxud “Alpomish”, “Goʻroʻgʻli” kabi oʻzbek dostonlaridan xorijda sanoqli folklorshunoslarga xabardor. Voholanki bu dostonlarning tarjima qilinishi keng ommaga tanishtirish bilan bir qatorda, uni boshqa koʻplab epik ijod namunlari bilan qiyosiy oʻrganish eshiklarini ham ochib beradi.

Birgina misol, “Alpomish” dostonini misol tariqasida oladigan boʻlsak, uning “Manas”, “Jangar”, “Olonxo”, “Maxobxorat”, “Odisseya” kabi epik ijod namunlaridagi motiv va syujetlarida

juda ko'p o'xshashliklarni kuzatamiz. Bu birinchi navbatda, qahramonning ilohiy tug'ilishi, ulg'ayishi, safar va sinov motivlarida ko'zga tashlanadi.

“Alpomish” dostoni qahramonning shajarasi va Boybo'ri bilan Boysarining farzandsizlik holati bayoni bilan boshlanadi. «**Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' Qo'ng'iroq elida Dobonbiy** degan o'tdi. Dobonbiydan **Alpinbiy** degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i **ikki o'g'il** paydo bo'ldi: kattakonining otini **Boybo'ri** qo'ydi, kichkinasining otini **Boysari** qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari – ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri esa shoy edi, bul ikkovi ham **farzandsiz bo'ldi**» [Alpomish 1990:400].

Qahramon shajarasi haqida ma'lumot berilishi, ota-onasining farzandsizligi faqatgina “Alpomish” dostoniga xos emas. Garchand, bu motiv dostonning deyarli barcha variantlarida bayon etilgan bo'lsada, aynan Fozil Yo'ldosh o'g'li variantida mukammallik kasb etgan. Variantlarni o'zaro qiyoslayotganda u yoki bu variantning mukammalligina aniqlanib qolmaydi, balki epik matn borasidagi bilimlarimiz ham yangilanadi.

Versiyadagi eng mukammal variantning turli versiya yoxud boshqa epik namunalar bilan qiyoslanishi esa epik san'atning yuzaga kelishi va taraqqiy etishi, strukturasi, badiiyati, tipologik xususiyatlari haqida yangi nazariy xulosalar beradi.

Qahramon tug'ilishdan oldin shajaraning tilga olinib, ota-onasining farzandsizlik motivi dunyo xaqqlari eposining “Manas”, “Maxabxorot”, “Odessiy” kabi eng nodir namunalarining deyarli barchasida uchraydi.

«Manas» Sayakbay Karalaev variantida qahramonning tug'ilishi epik an'analarga qat'iy rioya etilganini ko'ramiz. “Manasning tug'ilishi” deb nomlangan qismda tug'ilajak qahramonning shajarasi haqida to'liq ma'lumot beriladi.

Manastyn tuula elgindegi babalarы

Tup atasы Tugol kan,
Tubunon Кыдыр daarygan,
Bashкы atasы baary kan,
Bashыnan Кыдыр daarygan,
Tunop otkon jerine,
Tuptuu mazar ornogon...
Tup otasi Boyon kan,
Beyon kandan Chayan kan,
Chayan kandan Ogoy kan,
Ogoy kaydan onoydur,
Munu menen betteshken adam jogolgon..
Atasыnan babasi,
Aryslandым tukumu,
Ichse kanga toymogon,
Ogoy kandan Balakan,
Balakandым baatygy
Kancha jerge taragan.
Balakandan Karakan,
Kayrattuu, myktuu, zaary kuch... [Manas 2019:19-21].

Yuqoridagi satrlardan shu narsa ma'lum bo'layaptiki, xuddi “Alpomish” dostonidagi kabi “Manas”da ham Manasning ota avlodi, yana ham to'g'rirog'i uning shajarasi, ota-onasining farzandsizligi haqida ma'lumot berilmoqda.

“Alpomish” ham “Manas” ham qahramonlik epos namunasi bo'lib, unda qadim inonch-e'tiqodlar, mifologik tasavurlar ustunlik qilgan motivlarga duch kelamiz. Har ikkala eposda ham biz mifologik tafakkurning poetik tafakkurga aylanish hodisasini kuzatamiz.

Alp – qahramonning tug‘ilishi va uning shajarasining ilohlar bilan bog‘lanishi jahon epik ijodiyotida ham ko‘plab uchraydi.

«Gilgamish» dostonida Gilgamish va Enkidu ham yarim odam – yarim iloh: «Sen bir xilqat Enkidu, misoli tangri kabi» [Epos o Gilgameshe 1961:12].

«Mahabhorat» dostonida ham pandavilar Pand shohining o‘g‘illari. Biroq, shoh Pand tavqi lan‘atga uchragan, xotinlari tangri inoyati bilan farzand ko‘radi.

«Odissey» dostonida ham Odissey Laertning o‘g‘li. Shuning bilan bir qatorda u Zevsning o‘g‘li ham. «Zevs ato etgan Laertning o‘g‘li» [Grinser 1971:134-205].

Qahramon – alpnig ilohiy tug‘ilishi motivida bir tomondan, uning ilohlar bilan bog‘liqligi e‘tirof etilsa, ikkinchi tomondan u o‘z shajarasining davomchisidir. Shunga ko‘ra Alpomish Boybo‘rining bolasi, Dobonbiy va Alpinbiylarning avlodi. Ikkinchi tomondan u farzandsizligi tufayli Boybo‘riga Shohimardon pir, ya‘ni Qultoy tomonidan ato etilgan ilohiy farzand. Shuning uchun ham u Qultoyga o‘g‘il hisoblanadi. Shuning uchun ham yetti yillik zindondan so‘ng aynan Qultoy qiyofasiga kiradi. «Dada Qo‘rqut kitobi»da bu holat ochiqroq bayon qilingan, ya‘ni Boms bayrak, o‘ziga ism bergan, o‘ziga homiylik qilgan o‘zon – Qo‘rqut ota qiyofasiga kiradi. «Alpomish» dostonidagi Qultoy ham, «Dada Qo‘rqut kitobi»dagi Qo‘rqut ota ham ajdodlar kultini o‘zida tamsil etgan badiiy obrazlardir.

Dunyo xalqlari eposi namunalarida qahramon tug‘ilishdan oldin aynan farzandsizlikka urg‘u berilishi bejiz emas. Gap bu yerda yangi davr qahramonining dunyoga kelishi haqida so‘z bormoqda. Alpomish, Manas, Odissey bular shunchaki qahramon emas, ular madaniy qahramonlardir. Madaniy qahramon bilan bog‘liq tushunchalarning eposdan joy olishi uning ildizlari qadim tasavvurlar bilan chambarchas bog‘liq ekanligini urg‘ulaydi.

Epik asarlar matnini qiyosiy planda o‘rganish bilan bog‘liq bugungi kunda mavjud bo‘lgan quyidagi muammolarni sanab o‘tish mumkin:

1. Epik asarlarning versiya va variantlari matnini qiyosiy o‘rganish. Zero, gap epik ijod haqida ketar ekan, birgina variant yoki versiya bilan chegaralanib, tadqiqot olib borib bo‘lmaydi. Epik asarning ko‘plab variant va versiyalarigina folklor namunlarining yuzaga kelish, yashash va taraqqiy etish qonuniyatlarini ochib beradi.

2. Epik asarlar matnini qardosh xalqlar miqyosida qiyosan o‘rganish. Bu o‘rinda urg‘u biror eposning versiyalariga emas, balki, ma‘lum bir janrga xos bo‘lgan, biroq turli qardosh xalqlar epik ijod namunasi bo‘lgan asarlarni qiyosan o‘rganishni talab etadi. “Alpomish” dostonining o‘zbek, qoraqalpoq, tatar, oltoy kabi ko‘plab versiyalariga qiyoslash bir qatorda, uni qardosh xalqlarning “Manas”, “Qoblendi botir”, “Olonxo”, “Jangar”, “Madday kara” kabi boshqa epik namunalariga qiyosan o‘rganish zarur. Bu o‘rinda urg‘u ham folklor arxivlarida yozib olingan hamda jonli ijro holatida yashab kelayotgan epik asarlar matniga e‘tibor qaratiladi.

3. Dunyo xalqlari epik asarlari matnini qiyosan o‘rganish. Har bir epik asar milliy hodisa bo‘lishi bilan bir qatorda umuminsoniy hodisa hamdir. Har bir milliy eposda biz dunyoning boshqa xalqlari eposi bilan juda ko‘p parallelizmlarni kuzatamiz. “Alpomish” dostonini “Odissiya”ning matniga qiyoslab o‘rganishga urinishlar mavjud. Bu borada V. Jirmunskiyning xizmatlarni alohida at‘kidlab o‘tish zarur. Biroq, birgina doston bilan cheralanib qolmasdan, dunyo xalqlari eposini kengroq miqyosda qiyosan o‘rganishni talab etadi.

4. Epik asarlar matini yozma adabiyot namunalriga qiyosan o‘rganish. Yozma adabiyot folklor ta‘sirida yuzaga kelganini, uning asosi folklor bilan chambarchas bog‘liq ekani hech kimga sir emas. Biroq, XX asrda yozma adabiyotda yangi bir inqilob yuz berdi. Yozma adabiyot, ayniqsa, nasrda yana miflarga murojatta qilish an‘anasi yetakchi tamoyilga aylandi. J.Joys, F.Kafka, U.Folkner, G.G.Markes kabi adiblarning asarlari buning misolidir. Epik asarlarni yozma adabiyotga qiyosan o‘rganish, ijodkor asarining mazmun mohiyatini ochib berish uchungina

xizmat qilmaydi, balki, epik bilim, xotira va an'analarining, folklor namunalarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish uchun muhim hisoblanadi.

Bugun kun folklorshunosligi epik asarlarni tadqiq etishda rang-barang metodlardan foydalanishni talab qilmoqda. Bu o'rinda tarixiy qiyosiy metodning ustivorligini urg'ulagan holda, so'nggi davrlarda urf bo'layotgan ruhiy tahlil, semiotik talqin kabi boshqa metodlardan ham foydalanish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, epik asarlar qaysi doira va miqyosda o'rganilmasin, bunda qaysi metod va usullardan foydalanilmasin folklor namunalarining yuzaga kelishi, yashashi va taraqqiy etishining o'z qonuniyatlari mavjudligini aslo unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alpomish. Aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li. Nashrga tayyorlovchi, so'z boshi muallifi To'ra Mirzaev. –Toshkent:Fan, 1999. – 400 b.
2. Grinser P. A. Epos drevnogo mira. Tipologiya i vzaimosvyazy literatury drevnogo mira. – Moskva: Nauka, 1971. – S. 134–205.
3. Manas. Baatyrдык epos Sayakbay Karalaevdin varianty boyuncha. Tuzgodor: Aynek Jaynakova, Abdyldajan Akmataliev, Meerim Kolbaeva. –Bishkek, 2019. –B.19 – 21.
4. Gomer. Odissey. – Moskva, 1985. – S. 133.
5. Epos o Gilgameshe. – Moskva-Leningrad, 1961. – S. 12.

PROFESSOR S.BAHADIROVA IZERTLEWLERINDE QARAQALPAQ DÁSTANLARIN SALISTIRMALI ÚYRENIW TÁJIRIYBESI

THE EXPERIENCE OF COMPARATIVE STUDY OF KARAKALPAK EPIC IN THE RESEARCH OF PROFESSOR S.BAHADIROVA

Bekbergenova Ziyada,
*Ózbekistan Respublikası Ilimler Akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq
gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, professor,
filologiya ilimleriniń doktori*

Annotation: *The article considers a comparative study of the karakalpak folk epics on the example of the research of professor S. Bahadirova. And also in the study of the scientist, the genres of the karakalpak folk epics “Alpamys”, “Edige”, the tatar folk epic “Idigey”, the source of the monuments of the tyuk-speaking people, the epic “Kitaby dedem Kurkut” of the VIII-XI centuries will be explained in a comparative aspect. Based on the research of the scientist, the features of the genres of the uzbek, kazakh versions of folk epics, the typology of plot motifs and the system of images are considered.*

Key words: *of the karakalpak folk epics, the epic Kitaby dedem Kurkut, Alpamys, Edige, on the example of the research*

Dúnya folklortanıwında eposlardıń variantları menen versiyaların, syujet hám kompoziciyasın, obrazlar tipologiyasın, kelip shıǵıw tariyxı menen evolyuciyalıq ósiw jolların, ózine tán ózgesheliklerin ilimiy jaqtan salıstırmalı izertlew oǵada áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı. Bul haqqında belgili folklortanıwshı alım, akademik V.M.Jirmunskiydiń miynetlerinde

bahalı pikirler bildirilgen. Ilimpaz salıstırmalı-tariyxıy izertlewdiń tórt aspektin: 1. Salıstırma-tariyxıy úyreniwdi tereńlestiriwge imkaniyat beretuǵın, yaǵnıy ádebiy qubılıslardı ápiwayı salıstırıw. 2. Genetikalıq ózara baylanıssız qubılıslardıń uqsaslıǵın túsindiriwshi tariyxıy-tipologiyalıq túsindiriw. 3. Genetikalıq tuwısqan qubılıslardıń uqsaslıqların úyreniwshi tariyxıy-genetikalıq salıstırıw. 4. Biri-birine tariyxıy jaqınlıqqa iye xalıqlardıń genetikalıq baylanısların belgilewshi-salıstırıw [Jirmunskiy 1979:194] sıyaqlı tiykarǵı tórt túrli jolın belgilep berdi.

Ótken XX ásirdiń 40-jıllarınan baslap, V.M.Jirmunskiy tárepinen atap ótilgen salıstırmalı izertlew metodologiyası qaraqalpaq folklorist alımlarınıń da dıqqat orayında boldı. Bunı biz qaraqalpaq folklortanıwı iliminde folklorshı alımlar tárepinen xalıq dástanı «Qoblan»nıń ruslardıń «Igor polki haqqında jır», qırǵızlardıń «Manas», qazaqlardıń «Qoblandı batır» eposları menen salıstırmalı úyreniw tájiriybesi mısasında kóriwimizge boladı. Xalıq awızeki dóretiliwshiligin, solardan keń kólemli dástanlardı salıstırmalı izertlewlerdiń dáslepki úlgielerin folklorshı ilimpazlar Q.Ayımбетov, I.Saǵıtov, Q.Maqsatov hám N.Japaqovlardıń miynetlerinde ushıratamız. Bul dástúrdiń sońǵı jılları folklor izertlewshileri S.Bahadırova, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov, K.Palımbetov, F.Maqsatova, N.Allambergenova, S.Jebbarovalardıń izertlewlerinde ele de nıǵayıp, bayıp atırǵanlıǵın gúzetemiz.

Professor S.Bahadırovanıń kóp jıllıq ilimiy izertlewleriniń úlken bir bólegin, qaraqalpaq dástanların, jıraw-baqsılarınıń hám folklor izertlewshileriniń, túrkiy tilles hám basqa da xalıqlardıń folklorı menen ózara baylanısı máseleleri quraydı. Biz bul maqalamızda S.Bahadırovanıń ayırım izertlewlerine toqtap ótpekshimiz.

Bir xalıqta bar dástanlardıń ekinshi xalıqta uqsas versiyaları, yamasa ayırım motivler menen syujetlerdiń, obrazlardıń, detallardıń bir-birine uqsas tárepleri menen ózine tán milliy ózgesheliklerin salıstırmalı izertlewler, álbette ilimde qızıqlı bolıw menen birge kóplegen jańalıqlardıń betin ashatuǵını sózsiz. Mısalı, S.Bahadırova «Ámiwdárya» jurnalınıń 1988-jıl, 11-sanında «Kitabi dedem Qorqut» jazba esteligi hám «Alpamıs» dástanı» [Bahadırova 1988], – degen atamadaǵı maqalasında qaraqalpaq dástanı «Alpamıs» tı VIII – XI ásirdegi túrkiy tilles xalıqlarǵa ortaq miyras esaplanǵan Kitabi dedem Qorqut jazba esteligi menen salıstırmalı túrde úyreniwdi syujet hám motivler, obrazlar tipologiyası mısasında talqılap, keleshek izertlewlerge túrkti jasadı. Sońınan, professor S.Bahadırova bul temanı ele de tereńlestirip, 1992-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan basılıp shıqqan «Kitabi dedem Qorqut», «Qoblan», «Edige» hám házirgi ádebiyat haqqında oylar» [Bahadırova 1992] atamasındaǵı kitabında bir neshe maqala kóleminde izertledi. Kitapqa kirgen birinshi maqala «Kitabi dedem Qorqut» jazba esteligi hám «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası”n salıstırmalı izertlewge arnaldı. Ilimpaz túrki tilles xalıqlardıń barlıǵına ortaq «Kitabi dedem Qorqut» jazba esteliginin ilimde belgili bolǵanlıǵına házir júz jıldan aslam waqıt bolǵanlıǵın, bul estelik eń birinshi ret 1915-jılı Drezden kitapxanasındaǵı qoljazbası nemec ilimpazı Dic tárepinen tabılıp, qoljazbadaǵı «Bisattıń Depegezanı qalay óltirgeni haqqındaǵı qosıq» degen bólimin nemec tiline awdarıp járiyalaǵanın, bunnan soń nemec ilimpazı T.Neldeke bul jumıstı dawam etip, biraq aqırına shekem jetkere almaǵanlıǵın atap kórsetedi. XIX ásirdegi 90-jılları bul qoljazba menen belgili rus ilimpazı V.V.Bartold tanısıp, rus tiline awdarıp baspadan shıǵarǵanlıǵın, sonday-aq, azerbayjan ilimpazları G.Arashlı hám M.Taxmasib, rus alımları V.M.Jirmunskiy hám A.N.Kononovlardıń (V.V.Bartoldtıń awdarması hám orginal teksti tiykarında) tárepinen tayarlanıp, basılıp shıqqanlıǵın sóz etedi. Sonday-aq, bul qoljazba shet ellerde nemec, italıyan, túrk tillerine awdarılıp, shet el hám rus ilimpazları tárepinen úyrenilgenligin sóz ete otırıp, «Kitabi dedem Qorqut jazba esteligin hár bir xalıqtıń folklorı menen salıstırıp izertlew ilimde úlken jańalıqlardıń betin ashadı, sebebi bul nusqa XV ásirde xatqa túsirilgen túrk tilindegi áyyemgi jazba estelik» [Bahadırova 1992:3-4], – dep jazadı. Ilimpaz bul maqalasında tiykarınan «Kitabi dedem Qorqut» jazba esteligindegi 12 jırdıń «Qan Burınıń balası Bamsi-Beyrek» haqqındaǵı úshinshi jırdıń «Alpamıs»dástanına syujetlik, motivlik hám obrazlıq tárepten oǵada jaqın ekenligin ańlap,

salıstırmalı úyreniw nátiyjesinde keleshek nzertlewlerge baslama saldı desek boladı. Sońınan usı izertlewler tiykarında 1997-jılı folklor izertlewshisi K.Palımbetov «Qorqut ata kitabı hám qaraqalpaq folklorı (qaraqalpaq dástanları mısasında)» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı hám bul miynet 2010-jılı «Bilim» baspasınan «Qorqut ata kitabı hám qaraqalpaq dástanları» [Palımbetov 2010], – degen atamada basılıp shıqtı.

Professor S.Bahadırova joqarıda atı atalǵan kitabına kirgen «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qoblan» menen qazaq xalıq jırı «Qoblandı batır» ortasında obraz dóretilwde, motivlerinde baylanıs» [Bahadırova 1992:16], – degen atamadaǵı izertlewinde belgili qaraqalpaq folkloristleri N.Dáwqaraev, O.Kojurov, I.Saǵıtoev, Q.Maqsatovlardıń izertlewleriniń izi menen eki xalıq versiyası syujetindegi hám bas qaharmanlar menen járdemshi qaharmanlar obrazlarındǵı hám súwretlew quralları, motiv hám metaforalıq baylanıslardıń ilimde ele tereń úyrenilmey atırǵanlıǵın durıs eskerte otırıp, hár eki xalıqtıń milliy versiyalarınıń ózgeshe táreplerine baslı dıqqat awdaradı. Kitapqa kirgen «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»niń qazaq, tatar versiyalarınan syujetlik qurılısı jaǵınan ózgesheligi» [Bahadırova 1992:39], – dep atalǵan izertlewinde «Edige» dástanı dúnya xalıqları folklorınıń altın fondın bayıtqan, eń kórkem, mazmunlı, túrkiy tilles xalıqlarǵa keń túrde taralǵan dástanlardıń biri bolıp, ol házirshe segiz xalıqtıń tilinde jırlanıp, óziniń eliwden aslam variantlarına iye ekenligin sóz ete otırıp, «Edige» dástanın Volga, Oral, Sibir, Qırım, Zarafshan, Aral átirapındǵı túrki tilles xalıqlardıń kópshiligi jırlaytuǵın xalıq dóretpesi» [Bahadırova 1992:39], – degen pikir bildiredi. Sonday-aq, izertlewde tiykarınan dástannıń qazaqlarda, tatarlarda hám qaraqalpaqlarda jazıp alınıwı hám baspadan shıǵarılıwı hám úyreniliwi menen birge sovet húkimeti dáwirinde qadaǵan etilgen dástanlar qatarına kirgenligi haqqında ilimiy dáreklerge tiykarlanıp, bahalı maǵlıwmatlar keltirip ótedi. Izertlewde keńes húkimeti jıllarında dástannıń qaraqalpaqsha 9 variantı jazıp alınıp, bul qoljazbalardıń ÓZRIAQBólimi fundamental kitapxanası qoljazbalar fondında saqlanıp kiyatırǵanlıǵın, solardan Erpolat jıraw hám Qıyas jıraw variantların qazaqsha hám tatarsha variantları menen syujetlik qurılısın salıstırmalı úyreniw nátiyjesinde bul xalıq mülkiniń dóreliw tórkini bir, Altın Ordanıń qulaw dáwirin jırlaytuǵın tariyxıy shıǵarma ekenligin sóz ete otırıp, «Hár xalıq versiyasındaǵı jaqınlıqtan biz, usı xalıqlardıń ata-babalarınıń noǵaylı awqamında jasaǵan dáwirinde dóregen bir miyranstan paydalanıp kelgen ruwlıy jaqınlıǵınıń gúwası bolamız. Sonıń menen birge hár xalıq versiyası tek sol xalıqtıń júreginiń tórinen qaynap shıqqan, óziniń milliy dástúrin, úrp-ádetin, xalıqtıń oyların alıp júrgen tek sol xalıqqa tiyisli óz mülki» [Bahadırova 1992:69], – degen tujırımlı juwmaqqa keledi.

«Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» hám onıń tatar xalıq dástanı «Idegey» menen baylanısı» [Bahadırova 1992:114-120], – degen maqalasında bolsa, «Edige» dástanınıń túrki tilles xalıqlardıń onǵa shamalas tilinde jırlanıwın, eliwden aslam nusqası jazıp alınıǵanlıǵın, ol bashqurt, tatar, qazaq, ózbek, qaraqalpaq, altay, noǵay, om, barabın tatarlarında óz versiyasına iye bolsa da, keńes húkimeti jıllarında xalıq azamatları menen birge bul dástannıń da quwdalanıp, qadaǵan etilgenligin, 1984-jılı elimizde qayta qurıw siyasatı alıp barılıw menen bul dástannıń qazaq, bashqurt, tatar, qaraqalpaq tillerindegi variantları «Qazan utları», «Juldız», «Agedil», «Ámiwdárya» jurnallarında basıp shıǵarılıp, xalıqqa óz mülki qaytarıp berilgenligin hám dástan boyınsha ilimiy izertlewler alıp barılǵanlıǵın ayrıqsha atap ótedi. Bul maqalanıń áhmiyetli tárepi sonda, alım atı atalǵan qaraqalpaq hám tatar xalıqlarında dástannıń baspaǵa tayarlanıwı hám basıp shıǵarılıwı, variant, versiyaları hám izertleniw tariyxına qısqaşa toqtap ótiw menen eki xalıq (qaraqalpaqsha Erpolat hám Qıyas jıraw variantları – B.Z.) versiyasınıń ulıwma syujetlik mazmunın, qaharmanların salıstırıp úyrengende «Tatarsha versiyanıń eń baslı ózgesheligi waqıyanıń baslanıwında hám juwmaǵında bar» [Bahadırova 1992:114], – degen pikirge keledi. Ilimpaz óz izertlewlerinde qaraqalpaq hám tatar versiyalarınıń syujeti, mákan, jer atamaları, qaharmanları hám waqıyalardıń qara sóz hám qosıq penen aralas túrinde beriliwindegi uqsas hám ózgeshe táreplerine tekstlik tallawlar jasaǵan. «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Alpamıs» tıń ózbek, qazaq versiyaları menen baylanısı» [Bahadırova

1999], – degen maqalasında da alim qızıqlı mäseleniñ betin ashadı. Alpamıs dástanı dúnyada 10 ға shamalas xalıqlarda, sonnan Altaydan baslap Orta Aziya, Qazaqstan, Volga, Awғанstan, Iran, Túrkiya aymaqlarına shekem óz ishine qamtıǵanlıǵın, ol tek ǵana túrki tilinde emes, parsı tilinde de jırlanıp, búgingi kúnge shekem 6 tilde jariq kórip, 40 tan aslam ret basılıp shıqқанlıǵı haqqında maǵlıwmat beredi. «Alpamıs» dástanı sovet húkimeti jıllarında bay-feodalların turmısın propagandalaytuǵın dástan retinde qaralıp, onı úyreniwge topılıs jasalǵan miyraslarımızdın biri bolǵanlıǵın, usınday topılıstan bul dástandı aman saqlap qalıw maqsetinde belgili Shıǵıstı izertlewshi ilimpazlar burıngı Awqam Ilimler Akademiyasınıñ M.Gorkiy atındaǵı jer júzilik ádebiyatı institutı menen Ózbekstan Ilimler Akademiyası «Alpamıs» dástanına arnap regionallıq jıynalıstı ótkizgenligin, usı jıynalısta ilimpazlar tárepinen «Alpamıs» dástanınıñ xalıqtıń arızıw-ármanın sóz etetuǵın xalıqshıl dástan ekenligi dálillenip, ol hár qıylı topılıstan saqlanıp qalıńǵanlıǵın ilimiy jaqtan tiykarlap beredi. Bul dástan boyınsha Oraylıq Aziyadaǵı túrkiy tilles xalıqlar folklorkistika iliminde V.I.Jirmunskiy, X.T.Zarifov, A.S.Orlov, Q.Jumaliev, M.Ǵabdullin, T.Sıdıqovlardın, qaraqalpaq folklorkistikasında da bul dástan haqqında N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵitov, Q.Maǵsetovlardın miynetlerinde sóz etilip, olarda dástannıń ideyalıq mazmunı, kórkemlik ózgeshelikleri, jıynalıw hám basıp shıǵarılıw tariyxı keń túrde sóz etilgenligi atap ótıledi. Ilimpazlardan A.S.Orlov qazaq, ózbek, altay, rus eposları menen salıstırmalı izertlengenligin, biraq, ol tek ǵana qazaq eposın salıstırıp izertlewdi hám onıń ayırım momentlerin ǵana salıstırıwdı kózde tutqanlıǵın, al X.T.Zarifov hám V.M.Jirmunskiydın «Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos» (M., 1947) miynetinde «Alpamıs» dástanını túrkiy, arab, parsı tilles xalıqlarında bar versiyaları menen salıstırmalı túrde izertlengenligin hám V.M.Jirmunskiydın «Skazanie ob Alpamışe» i «Bogatırskaya skazka» (M., 1960) miynetinde bolsa bul dástandı tiykarınan tórt versiyaga (qońırat, qıpshaq, oguz, altay) bólip qaraǵanlıǵın, qazaq ilimpazı Q.Jumaliev birinshi ret qazaqsha Mayket Sandıbaev variantı menen qaraqalpaqsha Qıyas jıraw variantın salıstırmalı izertlegenligin ayırıqsha atap kórsetedi. Jáne de ilimpaz usı izertlengen jumislardıń ishinde tek N.Dáwqaraev penen I.Saǵitovtıń miynetlerinde ǵana bul dástan basqa tuwısqan xalıqlar dástanları menen salıstırmalı-tariyxıy metodta izertlendi. N.Dáwqaraev tiykarınan qaraqalpaqsha versiyası menen qazaqsha hám ózbekshe versiyasını salıstıra otırıp, qaraqalpaqsha versiyasınıń túrkiy tilles xalıqlar versiyalarınıń ishinde eń áyyemgi versiyası ekenin ayttı. N.Dáwqaraevtıń pikirin Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» (Nókis, 1968) miynetinde tastıyıqlaydı. Bunnan soń qaraqalpaqsha «Alpamıs» dástanını basqa xalıqlar versiyaları menen keń túrde salıstırǵan I.Saǵıytov boldı» [Bahadırova 1999:17], – degen oǵada durıs qalıstı pikirlerin bildiredi. Solay etip, professor S.Bahadırova joqarıda atı atalǵan izertlewinde «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyaları menen qazaq, ózbek, altay, bashqurt, tatar versiyaların salıstıra otırıp, qaraqalpaqsha versiyasınıń milliy ózgesheligine qısqasha toqtap ótedi. Álbette, alımını salıstırmalı izertlewleri sońǵı jılları jas izertlewshilerdiń, solardan Nadira Allambergenovanıń 2019-jılı «Alpomish» dostonining ózbek va qaraqalpoq versiyaları qıysiy tipologiyası» degen temadaǵı filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) miynetiniń jazılıwına túrtki bolǵanlıǵı anıq. Alımını bunnan basqa da «Alpamıs» dástanınıń Jiyemurat jıraw variantınıń shet elde izertleniwı» («Qaraqalpaqstan jasları», 25-mart, 1999), «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Erqosay» hám qırǵız xalıq eposı «Manas» ortasındaǵı baylanıs» (ÓzRIAQQb «Xabarshısı», №1/2, 2001-jıl), «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» menen bashqurt xalıq eposı «Ideugey menen Muradım» ortasında baylanıs» (ÓzRIAQQb «Xabarshısı», №3, 2007), «Ózbek xalıq dástanı «Alpomish» K.Rayxl awdarmasında nemis tilinde. ÓzRIAQQb «Xabarshısı», №1-2, 2004) sıyaqlı ilimiy maqalaları jas folklorkshı ilimpazlarǵa keleshekte tariyxıy-salıstırmalı, salıstırmalı-tipologiyalıq izertlewlerdi alıp barıwında teoriyalıq hám ámeliy jaqtan tájiriyebe usılı boları sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Баҳадырова С. «Китаби дедим Қорқут» жазба естелиги ҳам «Алпамыс» дэстаны // «Эмиўдэрья» журналы, №11, 1988.
2. Баҳадырова С. «Китаби дедим Қорқут», «Қоблан», «Едиге» ҳам ҳэзирги эдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық дэстаны «Едиге» ҳам оның татар халық дэстаны «Идегей» менен байланысы // «Эмиўдэрья» журналы, №2. 1992.
4. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық дэстаны «Алпамыс»тың өзбек, қазақ версиялвры менен байланысы // «Эмиўдэрья» журналы, №5/6. 1999.
5. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение // Восток и Запад. – Ленинград: «Наука», 1979
6. Палымбетов К. «Қорқыт ата китабы» ҳам қарақалпақ фольклоры (қарақалпақ дэстанлары мысалында). – Нөкис: «Билим», 2010.

BOLALAR QO'SHIQLARI YARATGAN OBRAZLAR

IMAGES CREATED BY CHILDREN'S SONGS

Xamrakulova Xurshida,

*Toshkent amaliy fanlar universiteti
professori, filologiya fanlari doktori*

Annotation. *this article deals with issues such as the characteristics of the yalinmachak genre, the transfer of the song "Oftob chiqdi olamga" into fiction. Also, the writer Isajon Sultan's story "Oftob chiqdi olamga" reflects folklore motifs, thereby expressing an opinion on the issues of folklore and fiction.*

Key words: *children's folklore, yalinmachak genre, "The sun has risen to the world" song, Isajon Sultan's work, folklore motifs.*

Bolalar folklori turli janrlarga boyligi, quvnoqligi, beg'uborligi, hammaga birday manzur bo'lishi bilan kishini o'ziga tortadi. Bolalar folklori tadqiqotchilarining sa'y-harakati bilan respublikamiz hududlaridan ko'plab folklor namunalari yig'ilgan va nashr qilingan. Mening nazarimda, bu faoliyat to'xtab qolmasligi, davom etishi kerak. Chunki davr o'zgarishi bilan bolalar folklori ham zamonga moslashib boraveradi, bolalik olamining kengligi qadar motivlar boyib boraveradi.

Bolalar qo'shiqlaridan o'rin olgan ayrim namunalar ularga teranroq nazar tashlashni talab qiladi. Ana shunday janrlardan biri yalinmachoqlardir. Manbalarda yalinmachoqlarga oid turli she'r-qo'shiqlar mavjud. Ular orasida shamolga, ko'lmakka, oyga, kamalakka, tandirga, suvdagi pufakka, yomg'ir yoqqanda, qo'ziqorin terganda aytiladigan yalinmachoqlar borki, bu tipdagi yalinmachoqlarda o'sha jismlarning xususiyatini bir-bir sanab, undan nimanidir so'rash istagi yetakchilik qiladi. Masalan:

Kamalakjon, kamalak,

Ra'noga bo'lg'in jamalak.

Yoki

Oymomaxon xulla

Qanotlari tilla,

Subhonollo sizga,

Umr bersin bizga [Бойчечак 1984:112-113].

E'tibor berilsa, bolalarning yalinmashoqlari tabiat jismlari, tabiiy hodisalarga qaratilgan. Bola uchun bu hodisalar inson ixtiyoridan tashqarida va ular ilohiy qudratga ega. Ammo bola tasavvur va tafakkur olami birmuncha sodda bo'lgani uchun bu hodisalardan kutilajak natijalar bolaning ularga murojaati bilan hal qilinishi kerakday go'yo. Shuning uchun yalinmashoqlarda birinchi galda, ularning sifatlari bayon etilib, so'ngra ularni nimadir qilishga da'vat etiladi va bu da'vatlarda bola tafakkurida uyg'ongan asos manba sifatida ko'rsatiladi. Demak, yalinmashoqlar:

1. Tabiat hodisalari, tabiat jismlariga murojaat shaklida bo'ladi.
2. Shu jism va hodisalar ta'riflanadi.
3. Ularni nimadir qilishga da'vat etiladi. Shu orqali istaklar bajarilishiga ishonch uyg'onadi.

Yalinmashoqning "Oftob chiqdi olamga" deb nomlanuvchi ko'rinishi borki, bu yuqoridagi yalinmashoq shakllariga u qadar mos kelmaydi. Yalinmashoqning ayni shu shakli o'zida ham quvonchli, ham qayg'uli holatlarni birlashtira olgan ko'p variantli she'rlardan iboratdir. Mazkur yalinmashoq boshlang'ich sinf o'quvchilarining "O'qish kitobi"dan joy olganligi ham undagi nekbin kayfiyatga e'tibor qaratilgani bilan belgilanadi. Ammo masalaning boshqa tomoni ham bor-da. Matnning tag zamini faqat nekbin kayfiyat ulashmaydi, bola quyoshning nur sochganidan o'zida farog'at tuyavermaydi. "Oftob chiqdi olamga"da boshqa yalinmashoqlardan farqli matn ostida achchiq qismatning pinhona ifodasi zuhur etib turadi. Yalinmashoqning shu turi bolaning kayfiyati, o'zgalarning bola qalbiga bepisand munosabati, bolalik olamining kashf etilmagan jihatlarini aks ettirish istagi o'laroq ham kattalar adabiyotiga ham kirib bordi. Buni kitobxon Isajon Sultonning "Oftob chiqdi olamga" hikoyasi orqali yana bir bor anglaydi.

4-sinf "O'qish kitobi"ning "Xalq og'zaki ijodi" bo'limida "Oftob chiqdi olamga" she'ri shunday berilgan:

Oftob chiqdi olamga,
Yugurib bordim xolamga:
– Xola, xola, kulcha ber!
Xolam dedi: – O'tin ter!
Keyin yugurdim qirga,
O'rtog'im bilan birga.
O'tin terdik bir quchoq,
Bilmadik sira charchoq.
Xolam-chi qordi xamir,
Kulcha yopdi bir tandir.
Bizga kulcha berdilar,
Peshonamizdan o'pdilar.
Oftob chiqdi olamga-ye,
Yugurib bordim xolamga-ye!

E'tibor berilsa, she'rda quvnoq bolalik, tabiat sehriga oshnolik, mehribon xola va jiyan obrazlarini o'zida aks ettiradi. She'rda nekbin kayfiyat tarannum etiladi. Yalinmashoqning boshqa variantlarini o'qib chiqqach, savol tug'iladi: Bola nima uchun oftob chiqishini kutdi? Nega xolasining (onasining emas) oldiga chopib bordi? Nega aynan undan kulcha so'radi? Xolasi nima uchun unga o'tin terishni buyurdi? Bir qaraganda jo'nday tuyulgan bu savollar she'r mohiyat-mazmuni bilan quvnoq bolalikka uncha ishora qilinavermayotganini ko'rsatadi.

Bolalar folkloriga oid "Chittigul" [Бойчечак 1984:112] "Boychechak" [Бойчечак 1984:113] to'plamlarida kitobida mazkur she'r boshqa varianti quyidagicha berilgan:

Oftob chikdi olamga,
Yugurib bordim xolamga.
"Xola, xola, non", — dedim.

Pok¹⁸ bo'lmasa o'luvdim.
 Xolam "Nonim yo'k", dedi.
 "Bir quchok cho'p ter", dedi.
 Bir kuchok cho'pchak terdim,
 Qirq o'chok non pishirdi,
 Nonni eltdim ichkari,
 O'zim chikdim tashqari,
 Xalqqa elakcha berdi,
 Menga tirnoqcha berdi.
 Yugurib bordim eshikka,
 Tortib urdim beshikka.
 Hali buvam kelmasmi?
 Oq to'nini kiymasmi?
 Qamchisini ovolib,
 Azobini bermasmi?
 Qamchisining nishi bor,
 Uchar-uchar qushi bor.
 Uchib ketdi havoga,
 Qaytib tushdi daryoga.
 Daryo suvi quridi.
 Baliqlari chiridi.
 Yuqoridagi she'r variantidan farqli o'laroq bunda masala yanada oydinlashadi.
 Nonni eltdim ichkari,
 O'zim chikdim tashkari,
 Xalqqa elakcha berdi,
 Menga tirnoqcha berdi.

Nima uchun bola tashqari chiqishga majbur yoki "xalqqa elakcha berdi, menga tirnoqcha berdi" deganda nimani tushunish mumkin? She'rning yakuni olamga oftob chiqib ko'zni quvnatganiday emas. Xullas, bunday xilma-xil variantlar she'rda bolaning so'zini tuzukroq anglashga, uni e'tibor bilan tinglashga majbur qiladi.

Balki yozuvchi Isajon Sulton bolaning dardini chuqurroq his qilgandir. "Oftob chiqdi olamga" she'rining mazmuni, har bir satriga yashiringan ma'no Isajon Sultonning hikoyasida jonlanib alohida manzara kasb etadi.

"– Oftob chiqdi olamga! – deyishdi shaffof qanotli ninachilar dirr etib uchib ketishar ekan.

Bu juda ajoyib, zavqli manzara edi. Biroq uyquning shirin xayolotlarini ketkazib, tuyqusdan xolaning chiyilloq ovozi yangradi:

– Hoy bola, necha marta aytaman senga? Tur, oftob yoyilib ketdi!" [Isajon. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/isajon-sulton-oftob-chiqdi-olamga-ibrohim-gafurov-ozuvchi-tabiati-va-tabiiyoti.html>]

(Xola va jiyan munosabati bizga Nodar Dumbadzening "Hellados"idagi Nina xolaning Jamolga munosabatini yoki Chingiz Aytmatovning "Oq kema"sidagi Bekey xolaning va bolaga munosabatini eslatmayaptimi? Badiiy adabiyotda bolalar fojiasining badiiy talqini ham yetarlicha tadqiqqa asos bo'lib bormoqda.)

She'rdagi misralar hikoyada qahramon qismatiga do'nar ekan, tasvir tobora quyuqlashib, bolaning fojiaviy qismatini ochib beradi. She'rdagi bola monologi hikoyadagi voqealarni harakatga keltiradi. Mas'umlik fonida kechayotgan fojeliq kitobxonni befarq qoldirmaydi.

¹⁸ Sal ma'nosida.

“ – Xola, xola kulcha ber”...

Xola unga qaramasdan ishida davom etar ekan, to‘ng‘illadi:

– Hamma ish o‘zimgami, baring non-non deysan? Yeging kelsa, bor, o‘tin terib kel!”[Isajon. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/isajon-sulton-oftob-chiqdi-olamga-ibrohimi-afurov-yozuvchi-tabiati-va-tabiiyoti.html>]

Xolaning zaharli munosabati tandirdan non uzilgach, yana-da oydinlashadi. Bolalariga berilgan elakcha nondan zig‘irchasi bolaga nasib qiladi. Shu tariqa na ota, na onadan yolchimagan bola xolaning zug‘umi ostida qoladi. Lekin uning umidi so‘ngan emas, turmushi nochor o‘tayotgan onasining tirnoqcha mehrini sog‘inib yashaydi. Va bu sog‘inch armon to‘la hayotini nur kabi yoritadi xolos.

Yozuvchi Isajon Sulton bola ruhiyatining ingichka joylarigacha chuqur tasvirlar ekan, bola taqdirining munglidan-da mungli qirralari ochilib boraveradi. Hikoya tasviridagi yetim va nochor, imkonsiz va ojiz bolakay hayotiga yalt etib nur sochgan lahza “Oftob chiqdi olamga” degan misraning hikoyada bot-bot keltirilishini hisobga olmasa, asar tamomila ezgin kayfiyat paydo qiladi. Hikoyada oftobning chiqishi bola hayotining o‘zgartiruvchisiday, ammo bu faqatgina orzu bo‘lib qolishining tasviridir. Isajon Sulton tasvirda detallarga katta e‘tibor qaratuvchi ijodkor. Xalq og‘zaki ijodi namunasidagi har bir misra bittadan hayotiy voqelik tusini oladi. Tom ma’noda 8-10 qatorlik she’rda bola qismati namoyon bo‘ladi. Aslida xalq og‘zaki ijodining muhim yutug‘i ham misralar qatiga taqdirlarni joylay olganida-da.

Agar “Oftob chiqdi olamga” nomli mo‘jaz asar ta’sirida yozuvchi ijodida yangi asar, yangi qahramon, yangi bir qismat paydo bo‘lgan ekan, buni birinchi galda shunday yaxshi asar uchun zamin bo‘lgan xalq og‘zaki ijodi manbasi deb bilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бойчечак. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
2. Читтигул (Тўплаб нашрга тайёрловчилар Ў. Султонов, Н. Раҳмонов, Ш. Турдимов; Тақризчи Ғ. Жаҳонгиров.) — Т.: Ўқитувчи, 1991.-96
3. Исажон Султон. Офтоб чикди оламга. (<https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/isajon-sulton-oftob-chiqdi-olamga-ibrohimi-afurov-yozuvchi-tabiati-va-tabiiyoti.html>)

AYRIM MAROSIMLAR XUSUSIDA

ABOUT SOME RITUALS

Salima Mirzayeva,

*Andijon davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Gulsanam Mashrapova,

Farg‘ona davlat universiteti doktoranti

Annotation: The article discusses the problems of collecting, live recording and researching examples of folklore, which are considered one of the most important issues of folklore. The ideas are substantiated on the basis of some forgotten ritual examples of the people of the Fergana Valley.

Key words: *ritual folklore, customs, collecting activities, "oyoq to'yi", "chalyqqan", "tay-tay", "usto-usto".*

Folklorshunoslik bevosita amaliy faoliyat bilan bog'liq fan ekanligi hech kimga sir emas. Xalqning asrlar davomida shakllangan bebaho durdonalarini to'plash, jonli ijroda yozib olish, saralab nashr ettirish hamda tadqiq etish mazkur sohaning asosiy faoliyat yo'nalishi hisoblanadi. O'zbek folklorshunosligi asoschilaridan biri Xodi Zaripov, marosim folklori bilimdoni Muzayyana Alaviya, xalq teatrining og'zaki dramalarini yozib olish bilan shug'ullangan Muhsin Qodirov, askiya janri va askiyabozlar repertuarini o'rgangan Rasul Muhammadiyev, shuningdek, Malik Murodov, Zubayda Husainova, Komiljon Imomov, Bahodir Sarimsoqov, To'ra Mirzayev, Mamatqul Jo'rayev kabi yetuk folklorshunoslar butun umrlarini o'zbek xalq og'zaki ijodiyotini to'plash va ilmiy o'rganishga bag'ishlaganlar. Turli yillarda respublikamizning barcha viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida o'tkazilgan folklor ekspeditsiyasi materiallari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori institut folklor arxivida saqlanmoqda. Bu bebaho namunalar hozirgi kunga qadar mazkur sohada amalga oshirilayotgan ilmiy ishlarning asosiy tadqiq obyekti bo'lib xizmat qilmoqda. Biroq shuni afsus bilan qayd etmoq lozimki, bugungi kunda folklor ekspeditsiyalari, sohaga oid ilmiy safarlar ko'ngildagidek emas. XXI asr folklorshunosligi jamiyat va davr rivojiga hamohang ravishda asosiy e'tiborni fanning nazariy tomonlariga, ilmiy texnikaning samarali usullariga tayanish va postfolklor namularini tadqiq etishga qaratmoqda. Keyingi yillarda nashr qilingan xalq ijodi namunalaridan iborat to'plamlarda bironta yangi ma'lumotni topishimiz qiyin masala. Barchasi yuqorida nomlari tilga olingan ustoz folklorshunoslarning mehnatlari, izlanishlari samarasi o'laroq to'plangan materiallarning saralangan qayta nashri ekanligi ayon bo'ladi. Zero, o'zini "folklorshunos" hisoblagan har bir inson xalq ichida yurishi, xalq og'zaki ijodi namunalarini yozib olishi, to'plovchilik faoliyati bilan shug'ullanishi lozim. Chunki og'zaki ijodning beqiyos xazinasiga ega xalqimiz orasida haligacha yozib olinmagan, shuningdek, unutilish arafasida tursa-da, yetarlicha tadqiq qilinmagan marosim folklori, ular bilan bog'liq aytimlar, olqish-duolar, inonchlar mavjud.

Farg'ona vodiysi bo'ylab amalga oshirgan folklor ekspeditsiyalarimiz jarayonida mana shunday "oltin fond"ga mansub namunalardan ayrimlarini yozib olishga muvaffaq bo'ldik.

"Oyoq to'yi". Ma'lumki, har bir oilada farzandning ilk qadami quvonch bilan kutib olinadi. Odatda bola 5-6 qadamni mustaqil yura oladigan bo'lganda, unga atab boshidan sochqilar (shirinliklar) sochishadi, kichik yoshdagi bolalarni to'plab, maxsus marosim o'tkazishadi. Hozirgi vaqtga kelib, bu dabdabaga, ko'pchilikni chaqirib osh tortiladigan kichik to'yga aylanib bormoqda. Lekin bizning e'tiborimizdagi masala bu emas. Agar oilaning umidi bo'lgan farzand vaqtida yurmasa, uning mustaqil qadam bosishi kechikib ketsa-chi? Komil ishonch bilan aytish mumkinki, hozirda, bu masalaning yechimi shifokor ko'rigi bilan hal qilinadi. Lekin qadimda ota-bobolarimiz buning uchun maxsus "oyoq to'yi" marosimini o'tkazishgan. Bu marosim XX asr boshlarida ham amalda bo'lganligini Abdulla Qodiriyning "Kalvak mahzumning xotira daftaridan" nomli hajviy asaridan ham bilish mumkin. Unda qahramon 5 yoshgacha yurmagandan so'ng bir savatga solib, 7 ta hovliga kirib, "oyoqsizga oyoq bormi" deb so'raydilar. Ular "oyog' bor" deb javob qaytarishgan. Olti yoshga o'tib devorlarni ushlagancha oz-oz yura boshlagach, oila a'zolari bir echkini so'yib, qonini bolaning oyog'iga surishgan hamda echkning eti, suyaklarini qozonga solib, pishirib, "oyoq to'yi"ga hammani chaqirishgan [Abdulla 1969:41].

Abdulla Qodiriy keltirilgan parcha shunchaki badiiy to'qima emasligini xalqimizning zukko vakillaridan yozib olgan ma'lumotlarimiz tasdiqlaydi. Shulardan biri – andijonlik Sanobar ayaning xotirlashicha, ukasi 4 yosh bo'lganda ham yurmagan. Shunda onasi unga "atab" bir echki boqqan va buni qo'ni-qo'shni, mahalladoshlariga "eshittirib qo'ygan". Ma'lum vaqt o'tib, ukasi qadam tashlashni boshlaganda, o'sha echkini so'yib, tarqatgan. Boshqacha aytganda, o'ziga xos qurbonlik

marosimini o'tkazgan. Shundan so'ng ukasida yurish bilan bog'liq hech qanday muammo bo'lmagan¹⁹.

Umida Mallaboyevadan yozib olgan ma'lumotimizga ko'ra, bolaning yurishi kechikib ketsa, uning oyog'iga ip bog'lanib, orasidan quruq choy yumalatilgan. Ularning aytishicha, bu bola uchun yengillik bo'lsin, degan ma'noni anglatgan. Bolaning onasi shiringuruch taomini pishirib, qo'shnilariga tarqatgan va ulardan duo olgan²⁰.

“Chaliqqan”ning da'vosi nima? Ba'zi bolalar yoshiga nisbatan o'sish, jismoniy rivojlanishdan orqada qoladi, tengdoshlariga nisbatan zayif va kuchsiz bo'lib qoladi. Bunday paytda shoxlari juda o'sib, bir-biriga kirishib ketgan daraxt oldiga bolani olib borib, atrofida 3 maratoba aylantirishgan hamda quyidagi aytimni aytishgan:

Chaliqqan chaliqqanda bo'ladi, bolada nima qiladi?

Chaliqqan chaliqqanda bo'ladi, odamda nima qiladi?

Shundan so'ng bolada o'zgarish bo'lib, jismoniy rivojlanishni boshlagan. Ma'lumot beruvchi²¹ning aytishicha, “Chaliqqan” jumlasini bu yerda “chalishgan, chigallashgan, bir-biriga kirishib ketgan” mazmuniga to'g'ri keladi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da ham so'zga ayni izoh berilgan bo'lib, uning ostidan “chalishyoq” - “oyoqlari bir-biriga urilib, tegib yuradiga, oyog'i chalishadigan” [Ўзбек тилининг изохли луғати 2020:450] deya tavsif keltirilgan. Demak, “chaliqqanlik” yura olmaslik darajasidagi nimjonlik, rivojlanmaslik ma'nosiga uyg'un bo'lib, bu udum esa uni bartaraf qilish bilan bog'liq inonchni aks ettiradi.

“Tay-tay”. Hunarmand Hayriddin Zayniddinov²² ma'lumot berishicha, o'tmishda xalqning kam sonli vakillari orasida yana bir udum mavjud bo'lgan. Dinga qattiq e'tiqod qilgan eshonlar, shayxlar oilasida qiz farzand tug'lsa, chaqaloq 6 oylik bo'lganda uning oyoq to'pig'iga temir xalqa kirgizilgan. Bola o'savergan, lekin temir xalqa qisgan oyoqlar ingichkaligicha, ya'ni chaqaloq paytidagidek qolgan va bu bora-bora qizni yurish faoliyatiga to'sqinlik qilgan. Avvalo, nomahramlar ko'zidan saqlash, shuningdek, faqat Qur'on qiroati va ibodat bilan shug'ullanishi uchun maqsadli ravishda nogironga “aylantirilgan” qizlar “tay-tay” deyilgan. “Tay-tay” qizlarning obro'yi, hurmati boshqa qizlarnikiga nisbatan baland bo'lgan hamda xonlarga, yuqori mansabli kishilarga munosib ko'rilgan. Chunki bunday “taqdir”ga munosib ko'rilganlar “begonaning ko'zi tushmagan, farishtadek pok”, deb qaralgan. Ular oilali bo'lgandan keyin ham ro'zg'or ishlariga jalb qilinmagan, faqat ibodat bilan shug'ullanishgan. Aslzoda oilaga mansub bo'lgani uchun ham ularning oilasida hamisha xizmatkor saqlangan. “Tay-tay” so'zining ma'nosi xizmatkorlar, cho'ri qizlar yetovidagi, qo'lidan ushlab odimlatadigan qizning holatini anglatgan. Ushbu udum xonliklar tugatilib, o'lka Rossiya mustamlakasiga aylantirilgandan so'ng eshonlarga, shayxlarga, umuman olganda, dindorlarga bo'lgan salbiy munosabatdan so'ng yo'qolib borgan va unutilgan. Ma'lumot beruvchining bu udumni aniq tafsilotlari bilan eslashiga sabab esa uning katta buvisi (bobosining buvisi) mana shunday “tay-tay” qilingan va Qo'qon xoniga taqdim qilingan Oyimchaxon oyim Mulla Muhammad Boqiy ibn Muhammad Eshon qizi bo'lgan. Rossiya bosqinidan so'ng Oyimchaxon oyim (“oyim” so'zi xonning ahli ayollariga nisbatan qo'llanadigan sharaflilik nom hisoblangan) otasining yordami bilan qishlog'iga qaytib kelgan. Ma'lum vaqtdan so'ng boshqa oila qurib, ko'plab farzandlar ko'rgan.

¹⁹ Ma'lumot beruvchi: Sanobarxon Isroilova, 65 yosh. Andijon viloyati Izboskan tumani Lo'g'umbek qishlog'i Ravot mahallasi 6-uy. To'plovchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2022-yil 10-noyabr.

²⁰ Ma'lumot beruvchi: Umida Mallaboyeva, 52 yosh. Farg'ona viloyati Vodil qishlog'i Dilkusho mahallasi 165-uy. To'plovchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2021-yil 21-iyun.

²¹ Ma'lumot beruvchi: Muyassarxon Otamirzayeva, 69 yosh. Farg'ona viloyati Quva tumani Akbarobod qishlog'i. To'plovchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2022-yil 8-iyul.

²² Ma'lumot beruvchi: Xayriddin Zayniddinov, 58 yosh. Farg'ona viloyati Arsif qishlog'i. To'plovchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2023-yil, 15-mart.

O'zbeklar azaldan boshqa millat vakillari bilan yonma-yon, qo'ni-qo'shni bo'lib yashaydilar. Yurt qo'shnihiligidan tashqari O'zbekiston xududining o'zida ham bir qishloq, bir mahalla, bir ko'chada tojik, qirg'iz, qozoq, rus, tatar, turk millatiga mansub kishilar o'zbeklar bilan devor-darmiyon bo'lib birgalikda istiqomat qiladilar. Farg'ona viloyati Quvasoy shahri atrofida joylashgan Oqtom, Arsif qishloqlarida, Quva tumanidagi Tojikqishloq, Qo'shtepa tumanining Qoratepa, shuningdek, Andijon viloyati Marhamat, Asaka tumanlarining ayrim qishloqlarida yashovchi tojiklar orasida bir o'ziga xos udum mavjud bo'lib, hozirda u ham unutilib borilayotgan rituellardan hisoblanadi.

“Shohmon muborak” yoki “Usto-usto”. Bu udum nikoh to'yi bilan bog'liq bo'lib, qadimiy asoslari initsiatsiyaga tutashadi. U quyidagi tartibda o'tkazilgan: Nikoh to'yi kuni kuyov kelinni olgani borishdan avval mahalla oqsoqoli o'rtaga chiqib, yig'ilganlardan qishloqning hamma qismidan vakillar bor-yo'qligini surishtirgan: “Ravot”dan bormi? “Qashqirtepa”dan bormi? “So'fon”dan kim bor? “Axshak”dan-chi? Chunki to'yga butun qishloq aytilgan, o'tkaziladigan marosim ham uylanayotgan yigitning balog'atga yetgani, o'smirlikdan erkaklik qatoriga o'tayotganini oshkor qilishni nazarda tutgan. Shundan so'ng sandal²³ ustiga 2-3 ta ko'rpani buklab, baland qilib solishgan. Uning ustiga kuyov o'tirgach, bo'yniga oq durra bog'lashgan va sartarosh usta kuyovning sochini yaxshilab, qirtishlab olgan. Uning oldida bir kishi quyidagi qo'shiqni aytib, naqarotiga qolganlar jo'r bo'lishgan.

Usto, ustoyi sartarosh

Sari pokizaki tarosh

(Ya'ni: Ey usta, boshni yaxshilab tozalab, pokiza qilib, sochini taroshlab, qirtishlab olgin)

*Ustoyi **langi** sartarosh*

Sari pokizaki tarosh

“Langi sartarosh” – oqsoq, cho'loq sartarosh jumlasining ham o'z ta'rifi, tavsifi mavjud. Qadimda bir qishloqda yashovchi kishilar turli kasblar bilan go'yo taqsimlangandek shug'ullanishgan: kimdir butun qishloqning podasini boqqan, kimdir temirchilik, yana boshqasi dehqonchilik qilgan. Sartaroshlik nisbatan yengil, boshqalariga qaraganda jismoniy kuch kam sarflanganligi sababli bu hunar bilan lang yoki boshqa bir jismoniy nuqsoni bor kishilar shug'ullanishgan. Qo'shiqning ushbu jumlasida ostidagi ma'no ayni holatga ishora qiladi.

Naqarotlar orasida kuyov jo'ralar xalq orasida tarqalgan qo'shiq, laparlardan parchalar aytishgan:

Xonaro jorub zane

Arusi nav miyoyad

(Xona(uy)ni supurib, tozalang, yangi kelin kelmoqda).

Yoki: *Az bolo suv miyoyad*

*Bo'yi palov miyoyad*²⁴

(Yuqoridan suv kelmoqda, Palovning bo'yi kelmoqda).

Marosim davomida kuyov jo'ralar, qarindosh-urug'lar kuyovga pul uzatishadi, u esa pulni bo'yniga boylangan oq matoga tashlaydi. Sovun ko'pigi tegmasligi uchun boylangan mato marosim oxirigacha pulga to'ladi va bu ustaga beriladi. Marosim yakunida “Shaho muborak” qo'shig'i aytilgan. Chunki kuyov kelinning xonadoni uchun shohlik maqomida e'zozlanadigan qarindoshga aylandi, endi u ushbu xonadon uchun “shah” (shoh, podshoh) hisoblanadi. Arabjon Mahmudovning aytishicha, o'zbeklarda opa yoki singilning turmush o'rtog'iga nisbatan ishlatiladigan “pochcha” so'zining etimologiyasi ham “podsho” so'zi bilan bog'liq bo'lib, ayni leksema talaffuzda fonetik

²³ Qishloq joylarda qishda ustiga ko'rpa yozib, ichiga cho'g' solinadigan isinish moslamasi

²⁴ Qo'shiq matni va uning ma'nolari haqida ma'lumot beruvchi: Arabjon Mahmudov, 57 yosh. So'fon qishlog'i Qahramon ko'chasi 58-uy. Yozib oluvchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2023-yil, 10-aprel.

o'zgarishga uchragan. Afsuski, "shaho muborak" qo'shig'ining asl matni bugunga kelib unutilgan, hozirda uning o'rniga boshqa milliy qo'shiqlardan aralash holda ijro qilinadi.

Bu marosimning funksional ahamiyati shundaki, kuyov bo'layotgan yoshning endi balog'at yoshiga yetganligi va yigitlikdan erkaklik qatoriga o'tayotganligi ommaning oldida o'ziga xos yo'sinda "oshkor qilingan". Hatto shahardan yoki boshqa qishloqlardan uylanib, to'yini o'tkazganlarga urug' kayvonilari "Bu hisobmas, xalqning oldida "usto-usto" o'tmaguncha, uylangan hisoblanmaysan" deyishgan. Soch-soqoli olingan kuyov o'rtoqlari tomonidan uch marotaba, ba'zan 7 marotaba yuqoriga ko'tarib, otilgan. Buning ma'nosi esa "qutlash, bundan keying hayotida hamisha yuqori o'rinlarda turishini anglatgan"²⁵ Shundan so'ng usta tushgan pullarning ma'lum qismini bo'ydoq yigitlarga taqsimlab bergan va "sizlarga shu kunlar nasib qilsin" deb tilak bildirgan. Ushbu marosim hozirda Quvasoy shahri atrofidagi qishloq to'ylarida o'tkaziladi. Biroq endi kuyovning faqat soqoli olinadi hamda qo'shiq matni yoshlar o'rtasida unutilib borilayotgani sababli marosim ham asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotib bormoqda.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, folklorshunoslik ekspeditsiyalari fanimiz, mazkur sohaning rivoji uchun juda muhim va shart bo'lgan jarayondir. Yirik folklorshunos G'ayrat Jalolov ta'kidlaganidek "folklor xalq ruhi, dunyoqarashining ensiklopediyasi" [Jalolov 1975:24], millat va yurt tarixidan so'ylovchi haqqoniy va muhim manbadir. Shunday ekan, dono xalqimiz bisotidagi madaniy boyliklarni yuzaga chiqarish, original holatda va jonli ijroda yozib olish va yosh avlodga yetkazish har bir folklorshunosning muqaddas vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. Kichik asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969. . – B. 41.
2. Jalolov G'. Ertak va hayot. – T.: O'zbekiston, 1975. – B. 24.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати // 5 жилдлик 4 жилд. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" ДИН, 2020. – Б. 450.

“ҚОБЛАН” ДЭСТАНЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ВЕРСИЯЛАРЫНДАҒЫ АЙЫРЫМ МОТИВЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

TYPOLOGY OF SOME MOTIFS OF THE KARAKALPAK AND KAZAKH VERSIONS OF THE EPOS "KOBLAN"

Палымбетов Камалбай Сарсенбаевич,
Ўзбекистон Республикасы Илимлер академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы,
филология илимлериниң докторы, доцент

Annotation: The article studies the similarities and differences between some of the motives of the Kazakh version of the legend «Kobylandy batyr» and the Karakalpak heroic dastan «Koblan». The examples of the dastan «Koblan» among the Turkic nations, their role as an epic are indicated. The historical and genetic unity of the Karakalpak and Kazakh versions of the dastan has been proved. The typological similarities in the motive of the batyr's choice of a horse and a weapon in

²⁵ Ma'lumot beruvchi: Qayumjon Rahmonov, 55 yosh. Quvasoy shahar, Qaqir qishlog'i, Do'stlik ko'chasi. 51-uy. To'plovchilar: S.Mirzayeva, G.Mashrapova. 2023-yil 10-aprel.

the dastan are compared. By means of motives, plots are proved that reveal the military and heroic qualities of the hero.

Key words: *epos, version, jiraw, typology, motive, hero (bogatyr).*

«Қоблан» дәстанының қарақалпақ халқында сегіз, қазақ халқында жигирма тоғыз варианты бар. Дәстанның буннан басқа Ставрополь ноғайлары, сибирь хәм қырым татарлары нұсқалары хакқында мағлыұматлар бар [Нурмағамбетова 2003:132-133]. Сибирь, қырым нұсқалары В.В.Радлов тәрәпинен жазып алынған. Оның Сибирь нұсқасы қосық пенен жазылған, онда Қоблан Қарақыпшақ болады. Бирақ, усы нұсқаның толық тексти сақланбаған. Илимпаз О.Нурмағамбетова бул нұсқа 1914-жылы Махмудсултан Туякбаев бастырған Биржан Толымбаев нұсқасы болыұы мүмкин деген пикирди билдиреди [Нурмағамбетова 2003:133]. Және илимпаз бул текстиң қара сөз бенен, қысқа, аңыз түрінде баянланған үлгиси В.В.Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, живущи в Южной Сибири и Дзунгарской степи» (СПб, 1870, Вып.3) жыйнағында басылғанын, онда Қоблан батырдың аты айтылған менен эпостың сюжетине уксас хеш нәрсе айтылмайтуғынын, бул жырлар аңыз-әңгеме түрінде хәм сюжет желиси жағынан биз сөз етип отырған жырлардан бөлек [Нурмағамбетова 2003:133,157], - деп анықлама береді. Демек, «Қоблан» дәстанының қәлиплескен толық классикалық нұсқасы қарақалпақ хәм қазақ халықларында сақланған. Бүгинги күнге шекем негизи бир деп айтыұға болатуғын еки халық версиясы бойынша илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, А.К.Боровков, И.Сағитов, Қ.Мақсетов, С.Бахадырова, О.Нурмағамбетовалар тәрәпинен салыстырмалы түрде изертлеў жумыслары алып барылды. Хакыйқатында да, қазақ версиясы қарақалпақ вариантлары менен композициялық дүзиліси, сюжетлик мазмұны жағынан белгили дәрежеде тарийхый-генетикалық жактан жақынлықларға хәм миллий өзгешеликлерине ийе. Академик В.М.Жирмунский: «... тек хәр қыйлы версияларды салыстырыұ нәтийжесинде олар ортасындағы жақынлық хәм өзгешелик тәрәплери де анықланыұы мүмкин» [Жирмунский 1999:51], – деген пикирлери менен еки халық дәстанын салыстырмалы үйрениўдиң оғада әхмийетли екенін көрсетеди. Қахарманлық дәстанларда айрықша итибар қаратылатуғын мотивлердиң бири батырдың жаў-жарағы хәм ат таңлаў мотиви есапланады. Усы мотивке қазақша версиясында терең итибар берилмейди, мысалы, Марабай-Мергенбай вариантында: «Арыслан туўған Қоблан, Ғазнадан қамқа кийеди, Тобылғы меңли торы атты, Енши қылып минеди, ...Қаршығасы қолында, Тазы ерткен соңында, Жети пирге сыйынып, Баратуғын жолында» [Бабалар сөзи 100 томдық. 2006:23], – деп қысқа баянланады. Қарақалпақша Есемурат жыраў вариантында батырдың ат хәм қарыў-жарақ таңлаўы тийкарғы орынға қойып сүўретленеди. Барлық қахарманлық дәстанларда шәртли түрде батырдың жан жолдасы аты болады. «Қоблан» дәстанының басқа эпослардан өзгешелиги батырға хакыйқый, ылайық атты хаялы Қуртқа таңлап береді. Хаялы Қуртқаның таңлаған аты өмириниң ақырына шекем Қобланның жанында болады. Қахарманлық дәстанларда ерликти, батырлықты көрсететуғын мотивлердиң бири қахарманның үйлениў ўақыясы. Еки халық версиясында да Қобланның жалғыз өзи Қуртқа сулыўдың хабарын еситип Сейдимханның елине атланады. Бунда батыр еки түрли сынақ шәртинен өтеди. Бириншиси, қыздың қыйын шәртлерин орынлап Қуртқаны елине алып қайтыұы, екіншиси, жолда дәўлер менен жекпе-жек гүресип сынақтан өтиўи. Екеўинде де Қоблан ар-намысын, батырлығын хәм өз ярын сақлап қалады. Еки халық дәстанында да Қобланның өз яры Қуртқаны елине алып келгенге дейинги эпик өмирбаянының баянланыўынан тек мәзи батыр ғана емес, ал, өз қәўимин, туўылған жерин ишки хәм сыртқы жаўлардан қорғайтуғын халық идеалындағы типиклескен қахарман екенлиги дәлиллленеди. Қарақалпақша «Қоблан» хәм қазақша «Қобыланды батыр» дәстанларында көримликке келинниң ат сораўы тендей сүўретленеди. «Қоблан» дәстанының

өзгешелгі сонда қахарманлық эпослардың хеш биринде енди келген келиннің көримликке ат сорауы ушыраспайды. Дәстандағы бул деталь қахарманлық эпослар ушын тән болған, батырға ылайық жауынгерлік атты таңлаудың биринши белгиси болып көринеди. Буннан соңғы Куртқаның Кер бийеден тайды туудыртыуы, оны перзентиндей әлпешлеп бағыуы, 43 күнлик кемлиги бар атты Қобланның тыңламай минип кетиуі еки халық дәстанын жақынлатып турады. Биз салыстырып отырған еки халық версиясының сюжет хәм мазмунында уқсаслықлардың болыуы қазақ жыршылары менен қарақалпақ жырауларының дөретиушилик байланыстарының нәтийжесинде болыуы керек.

Мысалы, Қазақша Марабай-Мергенбай вариантында қыят батыры Қараманның, қыпшақ батыры Қобланның сыртқы жауларға бирликтеги биринши атланысы Қызылбаслардың ханы Қазан ханға жүриси менен басланады. Себеби, Қазан хан Ноғайлының Қырлы қала хәм Сырлы қаласын жаулап алған болады. Сыртқы жауларға қарсы атаныстың усылай басланыуы қарақалпақша Ережеп жырау хәм Жәнибек жырау вариантларында да бар. Бирақ, сыртқы жауға қарсы атланыста қыят кәуиминің, яғный Қараманның хәм ол баслаған әскерлердің күши көрсетилмейди. Себеби, Торы ат өзинен алдын кеткен Қараманнан озып, Қазанның қаласына бурын жетеди хәм Қызылбаслардың алты қабат орынан секирип өтеди. Қараман ордан өте алмай қаланың сыртында қалады. Усы эпизод қарақалпақ вариантларында бар. Қобланның аты Азыулының қаласындағы Көбиклинің қырық гез орынан секирип өтеди. Қасындағы қырық жигити өте алмай орға кулайды. Қазақ версиясында Қазан ханға, қарақалпақ версиясында Көбиклиге қарсы Қобланның жалғыз өзинің урыс алып барыуының сүүретлениуі қахарманлық эпослардың дәстүри бойынша батыр образының идеалластырылып берилиуін көрсетеди.

Қахарманлық дәстанларда сюжетлик ўақыялардың курамаласыуы көбинесе батырдың тутқынға түсиу эпизодында кульминацион точкасына жетеди хәм сюжетлик түйиннің шийеленисиуіне алып келеди. Қайсы дәстанды алып қарасақта, жырау хеш ўақытта халық қахарманын ашық урыста душпанынан жеңилип, туқынға түскен етип көрсетпейди. Бирақ, «Қобыланды батыр» дәстанының қазақ версиясында (Марабай-Мергенбай жырау вариантынан мысаллар келтиремиз) Қараман Көбикли дәу менен жекпе-жек урыста жеңилип туқынға түседі, себеби, ол сум, хийлекер, қорқақ образында бериледи, ал оған қарама-қарсы бағытта Қобыланды жеңилмес, халық батыры образында сүүретлейди. Қобланды ашық гүресте емес, ал уйықлап қалып, ғапылда дәудің тоғыз қабат торына тутқынға түседі. Дәу Қараманды да, Кобыландыны да зинданға таслайды. Тап усындай эпизод «Бамси-Бейрек» жырында хәм «Юсуп-Ахмет» хәм «Алпамыс» дәстанларында да бар. Бирақ, бул эпослардың өзгешелиги Бамси-Бейрек хәм Алпамыстың тутқынға түсиуінде, екеуінің де мухаббаты себепши болады. Усы сюжетлер қазақша «Қобыланды батыр» дәстанында басқаша раўажландырылады. Қарақалпақша «Қоблан» дәстанының Карам жыраудан жазып алынған вариантында Қоблан Дәўкемпирдің дуўа хәм сыйқыр күши себепли тутқынға түседі. Қахарманлық эпослардың хеш биринде қахарман жау қолында тутқында өлип кетпейди. Өйткени халық батыры адамлардың санасында мифлик, идеал қахарман сыпатында сақланып қалғанлықтан, ол жеңилмес күш-құдиретке ийе болады. Батырдың образы идеалластырылып берилгенликтен ол барлық жауларының үстинен жеңиске ериседи. Енди Көбикли дәу образы қарақалпақ вариантларында да бар. Қоблан баслаған қыпшақ батырлары өз елинің ханы Ақшаханның алдауы менен Азыулының қаласындағы Көбиклиге жүрис қылады. Қазақшада Ноғайлының Сырлы қала хәм Қырлы қаласын жаулап алған Қазан ханға қыят, қыпшақ батырлары атланыс жасайды хәм Қазан ханды жеңип Көбиклинің жылқыларына басқыншылық ислеіп айдап кетеди. Қыят, қыпшақ батырларының Көбиклинің жылқыларына басқыншылығы Қараман себепли болады. Жылқылардың ишинен Көбиклинің Тарлан аты қашып шығып, ийеси Көбиклиге хабар береді. Аттың ақыллылық

пенен ийесине хабар бериуі «Қорқыт ата» жырларында, «Шахнама»да хәм дүнья эпосларында ушырасады. Усындай сюжет қарақалпақ вариантларында да бар. Онда Қоблан баслаған қыпшақ батырлары Дәукемпирдің генже улы Қызыр ердің жайылып жүрген бир үйир жылқысын айдап кетеди. Жылқылардың ишинен Ешки туяқ жийрен ат жырылып шығып, ийеси Қызыл ерге хабар береді. Усы эпизодларда тарийхый ҳақыйқатлықтың излери де көринеди, өйткени ертедеги қәуімлердің өзара жауласыуы, басқыншылық, талаушылық хәрекетлери дәстанда өз изин қалдыратуғыны белгили. Сонлықтан дәстанның қазақ версиясы бойынша изертлеу жумысларын алып барған О.Нурмағамбетова: «Қобыланды батыр» эпосында сүүретленетуғын ўақыялар сырт ел басқыншыларына қарсы гүрес емес, көшпели қәуімлердің майда соқлығысыуының, бир-биринен олжа алатуғын өзара шабыўылларының көриниси» [Нурмағамбетова 2003:32], - деген пикирин билдирген еди. Усындай хәрекет қарақалпақ вариантларындағы эпик қахарман Қобланның сыртқы жаўларға атланысында да көринеди. Лекин, дәстан тарийхый жыр емес, көркем эпик шығарма болғанлықтан халық батырының хәрекетлерин, ўатаны, туўылған жери хәм ели ушын ислеген атланыслары сыпатында баҳалайды.

Қарақалпақша «Қоблан» хәм қазақша «Қобыланды батыр» дәстанларында типологиялық уқсаслықлардың болыуы, еки халық жыраў, жыршыларының бир-бири менен барыс-келис етип, биринен-бири үйренип отырғанлығын аңлатады. Мысалы, «Нурабулла қоңсылас қазақ жыраўлары менен байланыс жасап, қатнасып турған, ол Адай елиндеги Қарасай деген қазақ жыраўы менен екеуі байланысып турған», - деп жазады И.Сағитов [Сағитов 1986:100-101]. Биз еки халықтың дәстанын салыстырыу барысында бул пикирлердің дурыслығына гүўа боламыз. Қарақалпақша «Қоблан» хәм қазақша «Қобыланды батыр» дәстанларының композициялық дүзилиси хәм сюжетлик мазмунында өзине тән өзгешеликлери болыуына карамастан, генетикалық-тарийхый жақтан түбири бир екенін аңлатып турады. Сонлықтан да, көрнекли илимпаз Н.Дәуқараев: «Қоблан» поэмасының (дәстанының – П.К.) қарақалпақша, қазақша вариантларының толып атырған үлкен-үлкен өзгешеликлеринің болыуына карамастан тийкарғы төркини, тарийхый шығысы бир болыуы керек [Дәуқараев 1977:217], – деп дурыс илимий жуўмағын берген еди. Қазақша «Қобыланды батыр» дәстаны бойынша арнаўлы изертлеу жүргизген О.Нурмағамбетова еки халық версиясының уқсаслығы ҳаққында төмендегише пикирлерин билдирди: «Ноғай, қарақалпақ, қазақ ақын-жыраўлары ертеден аралас-қураласлықта болып, биринің елине бири барып, биринің жерин бири аралап, бири айтқан жырды екіншиси қағып алып, үйренип отырған. Сонлықтан, олардың репертуары да уқсас болады. Усы көзқарастан қарағанда олар жырлаған «Қопланды батыр», «Қоблан», «Қобыланды батыр» жырларының негизги нұсқасының бир болыуы, кейиниректе ғана хәр елдің ақын-жыршысының айтыуында азғана өзгерис пенен, бир жырдың екінши нұсқасы ретинде жырланыуы заңлы процесс. Буған «Қоблан» және «Қобыланды батыр» жырын салыстыра таллағанда көз жеткизиўге болады» [Нурмағамбетова 2003:133], – деп жазады. Дурыс, қарақалпақ, қазақ халқы тарийхый-экономикалық, мәдений, руўхый хәм этнографиялық жақтан бир-бирине жүдә жақын халықлардан есапланады. Әсирлер даўамында бир тарийхый шараятта, тәғдири, турмысы, тиришилиги жақын, аралас жасап келеди.

Пайдаланған әдебиетлар:

1. Нурмағамбетов О. Қазақтың қахармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы: «Дәшти қыпшақ баспа үйи», 2003.
2. Жирмунский В.М. Алпомиш ҳақида эпик достон ва Гомернинг «Одиссея»си. //Қараң: Алпомиш» - ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Тошкент: ФАН, 1999.

3. Бабалар сөзи. 100 томдық. 37-том. – Астана: «Фолиант», 2006.
4. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. II. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

DOSTONLAR – LUG‘AT BOYLIGIMIZ MANBAI

EPICS ARE THE SOURCE OF OUR VOCABULARY

Abdumurod Tilavov,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotation. *It is known that Uzbek folk epics are the most prolific carriers of the living folk language. Uzbek folk epics are masterpieces with such a wide vocabulary. In the article, the image of a horse found in the Uzbek literary language and dialects, used in works of art, translated works, and the names of the equipment used for riding a horse are analyzed.*

Keyword: *Horse, epic, ezar, saddle, qaptalb ayil, cakes.*

Kuzatishlarimizdan ma’lum bo’ldiki, dostonlarda baxshi sanab o’tgan va ayni paytda otlarda qo’llanilayotgan ot anjomlari, ularning nomlarini chavandozlar va kekka yoshdagilargina bilishar ekan. Keyingi avlod vakillari esa, moddiy madaniyatimizning, qolaversa, o’tmishimiz, til ganimatimizning bu muhim unsuridan xabarsiz qolmoqda. Ajdodlari chavandoz, dostonlardagi ot anjomlarining mohir ustasi bo’lgan avlod uchun bu anchayin salbiy holat, albatta. Ana shu bo’shliqni to’ldirish maqsadida ot anjomlari tasnifiga kengroq o’rin berishni ma’qul deb topdik.

Qishloq chavandozlari bilan bo’lgan suhbatlar va kichik tadqiqotlarimiz natijasida biz ot anjomlarini shartli ravishda ikkiga bo’lishni lozim topdik:

1. Zaruriylar.

2. Bezaklilar. Bu tur anjomlarga o’mildiriq, bellik, quyushqon va qo’taslar kiradi.

Avvalo zaruriy anjomlardan egar bilan tanishib chiqsak. Mahmud Koshg’ariyda egar “**ezar**” tarzda keladi ²⁶. Egari qosh, karsan, bel, qaptal kabi besh asosiy qismdan iborat.

Qosh mushtning “kobra” holatini eslatadi. Qozoq turklari egarning old qismida turtib chiqqan bu qismini **bas** (ya’ni, bosh) deyishadi. “Bas”larning tuzilishiga ko’ra egari turlari farqlanadi. Masalan, **uyrek bas er** (o’rdak boshli egari), **qazyiq bas er** (qoziiq boshli egari), **shoshaq bas er** (boshi uchli egari) kabi.

Dostonlarimizda egari qoshi “egari boshi” tarzda ham uchraydi: “... G’irot uloqning ustiga borib yotdi. Janjal “endi mening ishim tindi, vaqtli chiqaring to’dadan, ot orasida oyog’im sindi, deb yig’lab, ko’zini ochib qarasa, uloqning bir puti payini teshgan ekan. Avaylab Janjal ushladi, cho’zib tortib olib, teshgan yeridan egarning boshiga ildi. G’irot joyidan qo’zg’alib, rost bo’lib turdi”[Malla savdogar 1998: 352].

²⁶ Olim “er so’zi bir, ezar ko’ki uch” sav (maqolini keltirib (bu o’rinda “ko’k” – egari bog’i ma’nosida) egarning qoshi uch qayish bilan bog’langanligini qayd etadi. Ot anjomlarining surat va rasmlarini ishimizning so’ngida berdik.

“Devoni lug‘otit turk”da “qosh”ning bir necha ma’nolari berilsa-da, bu izohlarning birortasi egar qoshi bilan aloqasi yo‘q. Faqat Mamluklar davridagi turk tili haqidagi “Kitabul idrok” asarining hoshiyasida bu so‘z “egarning old qoshi”, “orqa qoshi” tarzda ajratilib izohlanadi²⁷.

“Orqa qosh”, ya’ni egarning yassi qismi bo‘lgan karsan va bel o‘tirishga qulay qilib yasaladi. Bel va qosh ko‘pkarida chavandozning uloqni boldir ostiga olib, marragacha kelishiga va ot tez yugurganda chavandozning muvozanatini saqlashiga yordam beradi. “Mashriqo” dostonida ot ustidagi Go‘ro‘g‘lini tuya suratidagi devlar tortib olib ketishmoqchi bo‘lganida Go‘ro‘g‘li egar qoshidan ushlashga majbur bo‘ladi:

Tuya suratida jodugar devlar,
Go‘ro‘g‘lini endi havoga tortdi.
Hech kimman Go‘ro‘g‘li ishi bo‘lmadi,
Go‘ro‘g‘lida endi toqat qolmadi,
Ikki qo‘llab egar qoshdan ushladi.
Qatti kunda bunda ko‘zin yoshladi.

Egarning ikki qoshi o‘rtasi, ya’ni bel qismi qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, no‘g‘oy, qirim va boshqalarda “ko‘pchuk” termini bilan yuritiladi. “Devon”da ham bu kalimaga duch keldik. M.Koshg‘ariy “ko‘pchuk”ning o‘g‘uzcha bir so‘z ekanini yozadi.

Egarni ot beliga qo‘yganda uning ikki sirtiga tegib turuvchi qismlar **qaptal** (qoptol) deyiladi. Egardagi bu yon taxtalar qozoq tilida ham ayni termin bilan, turk tilida esa, “qaltak” deb yuritiladi. Professor, doktor Faruq Sumer “qaltak”ning chig‘atoycha asarlarda egarning teri qismi, egar og‘ochi, Usmonli yozuv yodgorliklarida egarning yog‘och qismi va karsanini ifodalagani, bu so‘z fors tiliga, bolqon tillari orqali esa, serbchaga kirganligini qayd etadi [Фарук Сумер 1998: 68].

Qaptallarda bir xil teshiklar bo‘lib, bularga uzangilar osib qo‘yiladi. Darvoqe, egarning qosh va beli birikkan joyida ham teshik qoldirilganki, bu teshik ham egar, ham chavandoz uchun shamollatgich vazifasini o‘taydi. Biz egarning asosiy qismlari bilangina tanishdik. Aslida, egar 24ta kichik-kichik qismlardan yasalgan bo‘lib, bu qismlar bir-biriga mol payidan eritilib tayyorlangan yelim bilan biriktirilgan bo‘ladi. “Oddiy egarning asosi toldan yasaladi, mustahkam egar esa, qayrag‘och va shunga o‘xshash qattiq chayir yog‘ochdan, xususan, tog‘ zarangidan ishlanadi” [Зарифов : 87-89].

Egarlar yasash formasi, tuzilishi bir xil, biroq dong‘i ketgan, egalari boy otlarning egari hashamatli bo‘ladi. Xususan, dostonlardagi qahramon otining egari ham shunday egarlardan:

Mullalar o‘qiydi zeri-zabarni,
Ustalar ishlata tesha-tabarni,
Boz ustidan qo‘yabardi bek Ravshan,
Tilla qoshli karsani kumush egarni²⁸.

Egar yasash ustadan katta mahorat, sinchkovlik talab qilgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, ota-bobolarimiz yasagan egarlar pishiqligi, mustahkamligi va nafisligi bilan ajralib turgan. Hatto X asrda Turkistondan chetga chiqarilgan eng sara ixroj mollari ichida Shosh (Toshkent) ko‘nchilari tomonidan yasalgan egarlar bo‘lganligi haqida ma’lumotlar bor. Tarixchi B.Ahmedov “O‘zbek ulusi” kitobida O‘rta Osiyolik savdogarlar bu yerga keluvchi ko‘chmanchilarni ipak va paxtadan to‘qilgan matolar, kiyim, poyabzal, egar bilan ta’minlaganini yozadi” [Ахмедов 1992: 123].

Endi “...sachog‘i zumraddan zarrin davir”ni tavsiflaymiz. Hurmatli olimimiz Hodi Zarifov davirni so‘nggi vaqtlarda salt otlarda ishlatilmagan bo‘lishi kerak va bu anjomni baxshilar o‘zlaricha

²⁷ “Китабул идрок” Istanbuldagi Boyazit umumiy kutubxonasi, Valiuddin Afandi kitoblari bo‘limida, 2896-raqam bilan saqlanmoqda. – A.T.

²⁸ Ravshan. Doston. Ergash shoir varianti. Keyingi parchalar shu dostonidan olinadi.

tasavvur qilib, bayon qilgan, degan fikrni aytadilar: "... bu to'g'rida (ya'ni, davir haqida. – A.T.) qishloq keksalaridan surishtirganimizda qanoatlanarli javob ololmadik".

Tekshirishimiz davomida, davir haqida so'ragan kishilarning hammasi bizga parallelogram shaklidagi, atrofi chochoqlar bilan ziynatlangan va egar qoshiga kiygizish uchun teshik qoldirib qo'y junidan tikilgan anjomni ko'rsatishdi. Faqat, Navoiy viloyat, Nurota nohiya, Debaland, Ajirim, Chashma qishloqlarida bu anjomga nisbatan "**dikdika**", Farg'ona viloyat, Kirov nohiyasiga qarashli Ropqon qishlog'ida "**dikkak**" (chavandoz Xolmat ma'lumoti) nomi qo'llanilishining guvohi bo'ldik.

Davir ot ustiga tashlanadigan boshqa anjomlarga nisbatan ancha keng. Buni dostonlardan payqasa bo'ladi:

Bek Ravshanning otga solgan daviri,

Tushadi Jiyronning **baqalog'iga** (ta'kid bizdan. – A.T.)

Poyga yoki uloqdan terga borib chiqqan ot albatta dovur bilan o'raladi. Oddiy qilib, dovurni otning "choponi" deyish mumkin.

Mahmud Koshg'ariy egar ustidan o'raladigan narsaga o'rtuk (yopinchiq) deyilishini qayd etadi²⁹. Tilshunoslardan Ahmad Vofiq Posho ("Lahjai Usmoniy, 138-bet) va Shamsiddin Shomiylar ham bu so'zni ayni ma'noda ishlatiladi.

Eron tili mutaxassisi, tarjimon Osim Afandi Eron turklari ham otning sag'risi ustiga tashlanadigan ot anjomini "o'rtuk" deyishlarini qayd etadi³⁰. Koshg'ariy "chiktan" ismli, vazifasi jihatidan dovurga o'xshagan yana bir anjomni eslatadi. Biroq biz hozirgacha bu so'zni turk lahjalarida uchratmadik. Fikrimizcha, devonda izohi keltirilgan "o'rtuk" bilan davir ayni anjom bo'lishi kerak. Ayildan keyin tashlanadigan yopinchiq anjom – davur ham oddiy va hashamatli tarzda ishlangan. Farang elchixonasi ma'murlaridan mashhur Antonio Golland 1672 yilda Edirna shahriga va keyinroq Lexistan shahriga qilgan sayohati davomida "ko'rgan ko'zni qamashtiradigan" turk otlaridagi yopinchiqlarni esdaliklarida tez-tez tilga oladi. A.Golland bomdod nomozini o'qish uchun Sulton Salim jomesiga kelgan To'rtinchi Mehmetning to'qqiz otidan uchtasining yopinchiq'i marvarid, boshqa uchtasining og'ir oltin ishlovli, oxirgi uch otdagi yopinchiqlarning har xil qimmatbaho toshlar bilan bezanganligini ko'rganini aytadi³¹. O'zbekiston tarix muzeyidagi "Qo'l san'at asari namunalari" bo'limida ham ana shunday qimmatli, naqshindor dovur saqlanmoqda. Baxshi:

Ot beliga yozib, kerib tashladi,

Qimmatbaho zar chochoqli davirdi,

deganda shunday anjomlarni nazarda tutgan.

Egarning ustidan **ayil** tortiladi. Ayil to'rt qismdan iborat. Bular **to'g'a** (to'qa) deyiluvchi yarim oy shaklida asosiy qism va **tortqi** deb ataluvchi charm qismlardir.

Ayil qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkmanchada ayil, usmonli turkchasida esa **qo'lon** deb ataladi. Mahmud Koshg'ariyda ham bu terminga izoh berilgan³². Professor doktor Faruq Sumer shu ma'lumotni beradi: "Tadqiqotchi Doerfer qo'lonning "qo'roil" shaklini keltiradi va ayil (qo'lon)ni turkcha deb ko'rsatadi. Glauson qayd etgani kabi³³ ayil "at – Tuhfat'uz-zakiyya"da (13a)³⁴ tilga

²⁹ "O'rtuk-as-satrato a'la kulli shay'in nahvul g'oshiyati a'las-sarji va ma yubsatu minad-dibaj a'la quburil akobiri", ya'ni egar kabi narsalarning ustiga o'raladigan yopinchiq. Ulug'larning qabrlari ustiga tashlanadigan matoga ham aytishadi. Qarang: "DLT", "o'rtuk".

³⁰ Осим Афанди. "Бурхони котий" таржимаси. II жилд. – Б. 196.

³¹ Antoine Goland. "... Кундалик хотиралар". – Истанбул, 1989. – Б. 94, 124-126, 138.

³² Қўлон – ал-ҳизаму. Қўлон эти – мавзи ул-ҳизам мунал фараси – қўлон эти отда қўлон турадиган жой. "ДЛТ". "колон".

³³ Фарук Сумер бу ўринда муаллифнинг этимологик луғати "Ab Etymological dictionary of pre-thirteenth century" (Turkish, Oxford, 1972) асарини назарда тутаяпти. – A.T.

³⁴ Bu asarning muallifi va yozilgan sanasi haqida ma'lumot topolmadik.

olinadi. Ibn Muxannaning mo'g'ulchaga doir bo'limida "al-hizom" (qo'lon)ning mo'g'ulchasi "o'lon" ekanligi yoziladiki, (225-bet) bu so'zning "qo'lon"dan yasalganligi shubhasizdir³⁵.

Ayil ot to'shini kesib ketmasligi uchun mayin jun yo ipakdan, silliq qilib to'qiladi. Baxshi bu narsani ham nazardan chetda qoldirmay ta'kidlaydi:

Soqibulbul tortdi otning beliga,

Sirti ipak, ichi mayin ayildi.

Qo'shimcha ayil³⁶ vazifasini bajaruvchi va tuzilishi aynan ayilga o'xshagan ot anjomi **pushtan** deyiladi. Pushtan qattiq charm yoki pishiq materialdan yasaladi. Biroq, pushtanga ayildan ko'proq zeb beriladi. Dostonda pushtanning qubbalari soni ham aytiladi:

Qamchi ura o'tadi osmonda qushdan,

Hech kamligi yo'q yo'rg'a yurishdan.

Shu zamonda tortdi otning belidan,

O'n sakkiz qubbali chig'atoy pushtan.

Eposda bu anjomning chig'atoy pushtan tarzda kelishi xarakterli. Bu narsani tarixiy vaziyat yuzaga keltirgan, bizningcha. Chig'atoy – O'rta Osiyoga yurish qilgan Chingizxonning to'rt o'g'lidan birining ismi. Tarixdan ma'lumki, Chingizxon unga bo'lib bergan joylar Chig'atoy yerlari deyiladi. Ko'p narsalarga chig'atoy so'zining qo'shilishi ham shu tarixiy voqea, aniqrog'i bosqinchilikning ta'siri bo'lsa ajab emas. Pushtan – shu bosqinchilikdan keyin ot anjomi o'laroq qo'llangan bo'lishi mumkin.

Radlov "Sibirdan" asarida (458-bet) qozoqlarning egar korsoni ustidan bir gilam tashlashlari va uni p u s t a n deyiluvchi bir qayish bilan bog'lashlarini qayd etadiki, bu o'zbeklardagi pushtanlar.

Quyushqon – ot dumi ostidan o'tkazilib egarga biriktiriladigan qayish. Bu anjom jundan tayyorlanishi ham mumkin. Quyushqon ot tez yugurayotganda egarning oldinga siljishiga yo'l qo'ymaydi. Ayniqsa, ot tepaliklardan tushayotganda quyushqon qo'l keladi. Bu anjom hozir otlarimizda kamdan-kam ko'rinmoqda.

Hayvonni tuzadi oyoqdan boshdan,

Pir duosi ketgan do'nandan-yoshdan.

Ot dumiga sola berdi bek Ravshan,

O'n ikki uzmali karki **quyushqon**.

Ibn Muxannada "quyushqun" shaklda tilga olingan bu so'z bizdan forsgacha ("quyushqun" tarzda), qolmiq, samoeyd kabi Sibir qavmlarining tillariga, bulg'orcha, serbcha va arnavudgacha o'tganligi xarakterlidir. Mahmud Koshg'ariyda izohi berilgan "quzurgun" ham fonetik jihatdan biroz o'zgarishga uchragan quyushqonning ayni o'zidir.

Keyingi asbob – **yugan**. "Rul" vazifasini bajaruvchi bu anjom ancha murakkab tuzilishga ega. Uning k a l l a k deb yuritiluvchi qismi ot boshiga kiygiziladi. Kallak uchidagi ikki bosh tortqich xalqachalarga esa, yuganning s u v- l i q va t i z g i n i biriktirilgan bo'ladi. Otni egarlash payti dostonlarda bu qismlar alohida sanalmay, umumiy nom bilan yugan deb o'tiladi:

Abzal solib Soqi shunday quvondi,

Ot boshiga Soqi endi uzatdi,

Tilla suvin yugurtigan **yugandi**.

("Malika ayyor"dan)

Biroq, doston davomida, aniqrog'i qahramon va uning oti yo'lda, jangda yo ko'pkaridaligida yuganning bu kichik qismlari va boshqa ba'zi anjomlar yana bir bor tilga olinadi. Endi bu lavhalarda

³⁵ Фарук Сумер. Кўрсатилган асар. – Б. 76.

³⁶ Qozoqlar ham otlarga ikki ayil bog'lashadi va ular asl ayilga tol ayil (to'sh, qorin ayili), otning chotidan o'tkaziladigan ayilga tartiyg' ayil, artqy ayil orqa ayil-quyushqon) va shar ayil(chot ayili) deyishadi.

anjomlar ot va qahramon holatini, kayfiyatini, ruhiyatini ochib berishda muhim detal vositasini o'taydi. Fikrimizning isboti uchun "Ravshan" dostoniga murojaat qilaylik.

Otasidan duo olib, Zulxumor yorini izlab yo'lga tushgan Ravshan tezroq manzilga yetish maqsadida Jiyrongqush otni qistab borayapti. Jonivor ham egasining maqsadini yaxshi anglab olgan. U "to'pning o'qiday" otilib, shamoldek yelib chopayapti:

Endi ko'ring bek Ravshan,
Shirvon elni izlaydi.
Ostidagi Jiyrongqush
Sovub, tortib buyrini,
Tog'ning boshin ko'zlaydi.
Ot boradi arqirab,
Davirlari yarqirab,
O'mildiriq so'm oltin –
O'mirovda alqilab.
Tilladandir yoqasi,
Oltin otning to'qasi...
Chalvar qildi banotdi.
Mindi Jiyrongqush otdi.
Chirgilikdan ter qotdi,
Qulog'in qaychilatdi,
Suvlig'in qatirlatdi.

Gul Barchinning "Qur hayt, deymen, qur hayt deymen, Boychibor" degan ovozi

Eshitib Chiborning to'voni qizdi,
Ko'zidan yoshini yerlarga tizdi.
Shu vaqtda achchig'i kelib chiborning
Suvliqni tishladi, tizginni uzdi "[Алпомиш 1972: 66].

Dostonlardagi ba'zi o'rinlarda ot anjomlarining ahamiyatiga urg'u beriladi:

Adir yerda ot bo'lmas,
Bo'lmasa uning to'g'asi.
Kiysang chopon yarashmas,
Bo'lmasa uning yoqasi.

("Qunduz bilan Yulduz" dostonidan)

"Devoni lug'otit turk"da "yugun" deya kelgan yugan, XVI asr yozuv yodnomalarida "o'yan" shaklida³⁷. Mamluklar davriga oid asarlarda esa, "o'yugen", "yugen" va "o'yan" o'laroq tilga olingan. Abu Hayyon ham "o'yan" va "uyugan" so'zlarini keltirib, bulardan birinchisini qipchoqcha, ikkinchisi, ya'ni "uyugan"ning Turkiston turkchasi ekanligini qayd etadi. Olim "o'yonladi" va "uyuganladi" kabi fe'llarni ham misol tarzda keltiradi³⁸. Ayni paytda yugan qirg'izchada "j u g o' n", qozoqchada "jugen", ozarbayjonchada "yu y ye n", hozirgi turk tilida "g ye m" tarzda qo'llanib kelinmoqda.

³⁷ Кўрўрлар эйэрли (эгарли – А.Т.) ўйанли бир от,
Дедилар "ишимиз келишар ўнот".

("Сухайлу Навбахор". XVI аср)

Боқиб икки от кўрди у қазли,
Эйэрли, ўйанли, табулбоғли.

(Айни асар)

³⁸ Зағнос: "Бек бир киротим. Икки юз ақчалик эгарим ва бир ўйиним(ни) олиб қўйди", деди. (Бурса кози кайдлари. XV аср)

S u v l i q bir-biriga kiritilgan uchi dumaloq ikki temirdan iborat. Bu temirlarning halqasimon ikkinchi uchlariga tizgin va kallak taqiladi. Suvliq ham otlarimizda qadimdan ishlatilib kelingan. Oltoydagi qazilma ishlari davomida bir necha tur suvliqlar chiqqan³⁹. Ba'zi joylarda suvliq "og'izliq", "avizdiq" tarzida ham ishlatiladi.

Otning holatini kitobxon ko'z o'ngida yaqqolroq gavdalanirish, badiiy ifodalashda baxshilar ko'pincha shu anjomdan foydalanishadi:

Bul jonivor guldur-guldur kishnadi,

Chidayolmay suvlig'ini tishladi [Алпомиш 1969: 21].

T i z g i n 110-125 sm uzunlikda, ko'pincha puxta to'qilgan jun yo qayishdan bo'ladi. Tizgin qo'lni musht qilgan holda tutiladi. M.Koshg'ariyda tizgin so'zi uchraydi va "al-inon" so'zi bilan qiyoslanadi⁴⁰.

Endi otga egargacha tashlanadigan anjomlarga qisqacha izoh beramiz. Otning usti mayin jo'rob (shipirgi) bilan shipirilib, q o s h o v degan mayda tishli temir asbob bilan qoshovlangach tashlanadigan birinchi anjom – t e r l i k. Terlik ot badaniga botib ketmaslik uchun yumshoq materialdan tayyorlanadi:

Ot beliga sola berdi bek Ravshan,

Toza ipak, mayin, qalin **terlikni**.

Ammo hozirgi paytda bu anjom o'rnida namat parcha ishlatiladi. Terlikning asosiy vazifasi ot badanidan chiqayotgan terni o'ziga olish va uni keyingi ot anjomlariga o'tkazmaslik. Terlikning eskidan qo'llanilgan yana bir nomi a l i q bo'lib, bu so'z ayrim g'arb sayyohlarining xotiralarida ham tilga olinadi. "Yoz kechasi issiq shiddatli bo'lgan paytda turklar otlarini usti yopiq joylarda saqlamaydilar. Kechaning salqin havosiga olib chiqadilar; ot ustini qalin yopinchiq bilan o'raydilar, otlariga biroz quruq go'ng surkaydilar. Buning uchun otning go'ngini yil bo'yi to'playdilar, quyoshda quritadilar, aralashtirib chang holiga keltiradilar... Ot ustiga tashlaganlari **aliqu** yozu qish qo'llaydilar. Faqat, mavsumga qarab o'zgartiradilar. Bu anjom bilan otni o'rash ot yungining yaltiroq bo'lishini ta'minlaydi va sovuq olishiga mone bo'ladi, deyishadi..." (farang sayyohi De Bucbecr xotiralaridan).

O'rta Osiyodagi turkiy lahjalarida terlik egar yopinchig'i va egar ostidan tashlanadigan ot anjomi kabi ma'nolarda ishlatiladi. Terlik ana shu tushunchalar bilan fors-tojikcha, mo'g'ulcha, arabcha va ruschaga o'tgan.

Terlikning ustidan tashlanadigan ch i r g i deyiluvchi qo'shimcha anjom qattiqroq materialdan, masalan kigizdan ham bo'lishi mumkin. Dostonlarda chirgi ko'pincha "baxmaldan" deya sifatlanadi.

Farg'ona viloyatiga qarashli Ropqon qishlog'ida bizga **korsonbolish** degan yana bir ot anjomini ko'rsatishdi. Ammo dostonlarda bu nomdagi anjom uchramaydi. Anjom lo'li bolishning kichikroq qilib tikilgani bo'lib, egar karsani ostiga qo'yilar ekan. Ot tikka bo'lganda chavandozning butun og'irligi bir joyga – ot beliga tushadi, egar ham belga botishi mumkin. Xuddi shu paytda karsan bolish haqiqiy "**amartizator**" vazifasini o'taydi. Dostonlarda anjomlar qatorida sanab o'tilgan b e l l i k - karsan bolish bo'lishi kerak. Hozircha fikrimiz isboti o'laroq

Belda bellik **bulkillab**

Mehtarida suv shilqillab,

misralarinigina keltira olamiz⁴¹.

³⁹ Bu suvliqlarning rasmi ishimizning so'ngida berilgan.

⁴⁰ A.Inon shomonlarning o'lim marosimida o'lik qabrga qo'yilgach, ot tizginini o'likning qo'liga berib "otingni ol!" deyish odati bo'lganini qayd etadi. Qarang: Тарихда ва бугун шомонизм. – Анкара, 1995. – Б. 195.

⁴¹ Ba'zi shevalarda terlikka "bellama" deyiladi. Biroq korson bolish – bellikning terlikdan farqli anjom ekanligini ajratish qiyin emas.

J a h a l d i r i k (jazliq, jihildirik, jahazdirik, jo'na) egargacha qo'yiladigan eng zaruriy ot jihozlaridan:

Chambilda bek Ravshan ko'ngli tirikdi,
Endi ko'ring bol Avazdan jirikdi.
Tomosha qing bek Ravshanday to'raga,
Suyab qo'ydi qunduz **jahazdirikdi**.

Egar chirgi yoki belliksiz qo'yilishi mumkin, ammo jahaldiriksiz qo'yilmaydi. Aks holda otning kifti yag'ir bo'lishi mumkin. Jahaldirik egar qoptalini ot kiftiga botishdan saqlab turadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'pincha u egarga biriktiriladi. Anjomning asosi ikki juft qalin namatdan iborat. Bu qalin namatlarning o'zi bir necha yupqa namatlarni ustma-ust qo'yib pishiq ip bilan tikib tayyorlanadi. Jazliqning qoptolga tegib turadigan ust tomoniga charm qoplanadi.

Bu anjomning nomi XIV asr yozma asarlarida "tagaltu", XV asrdan e'tiboran "tagalti" shaklda uchraydi va lug'atlarda "al-barzag'a" (arbardag'a), "al valiyyatu" va hatto "al-mirshahatu" bilan forsa "namadzin"ning tarjimai tarzda ko'rsatiladi. Onado'li turklari tegelti vazifasini bajaruvchi boshqa shunday anjom uchun "ezrim" (eg'rim" terminlarini ishlatishganki, bu har ikki so'z ham XI asrga borib taqaladi. Mahmud Koshg'ariy "eyrim"ni "ezrim" shaklda beradi va egarning ikki yonidagi (korsoni ostidagi. – A.T.) teri va namatdan yasalgan narsa, deb ta'riflaydi. Zamonamiz lug'atshunoslaridan M.Muin bu so'zni "adram" tarzda yozib, uning turli manbalarda uchratgani "azram", "adrama", "atrama", "astarma" shakllarini ham ko'rsatadi va bu terminni "namadzin va tegeltu" bilan qiyoslaydi⁴².

U z a n g i egar qoptoliga osiladigan ot anjomi. Ko'plab g'arb olimlari uzangining bizning ajdodlarimiz ijodi bo'lib, boshqa xalqlarga ulardan o'tganligini e'tirof etishadi. G'arb olimi Vittfogelning ta'kidlashicha, uzangi otliqlarni yanada qo'rqinchli va haybatli holga keltiradi. "Shu tarzda otliqning ustunligi davri boshlandi", deydi olim. Xuddi shu olim Xitoyga miloddan keyingi 200-400 yillari orasida Ichki Osiyodan keltirilgan uzangining Xitoyda 477 yilda keng qo'llanilgani va 554 yilga oid Tg'o-ra qabartmasida uzangi tasviri ko'rilgani xususida fikrlar bildiradi⁴³.

"Devoni lug'otit turk"da bu so'z yo'q. Ammo, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asaridagi bir she'riy parchada "uzangi" keladi:

Qara tapsa begler beduyur ko'par,
uzangi bar irsa chigen berk qapar.

Tarjimasi:

Xalq o'z vazifasini bajarsa, beklar
buyuk bo'lib yuksaladi,
Uzangi bor bo'lsa inson yuganni
quvvatli tutadi⁴⁴.

Turkiylar yashagan territoriyalarda, xususan, Oltoylarga oid Pazirliq qo'rg'onida olib borilgan arxeologik qazishma ishlari davomida uzangilarning chiqqanligi⁴⁵, eski miniatyura asarlaridagi uzangili otlar tasviri bu anjomning ancha yil ilgari otlarimizda qo'llanilganligi, binobarin, qadimiyligini ko'rsatmoqda.

Otning bezakli anjomlar qatorida **o'mildiriq** turadi. O'mildiriq otning ko'krigidan o'tkazilib, ikki uchi egarning oldiga, uchinchi uchi otning o'mrovi orqali ayilga o'tkazib qo'yiladi. U zarli naqshlar bilan bezatiladi. O'mildiriq ot namoyish yoki poygaga olib borilganda yanada hasham berish uchun taqiladi. Biroq o'mildiriqning asosiy vazifasi ham bor. Quyushqon egarni oldinga

⁴² Каранг: "Фарханги форсий". 1-жилд. – Б. 36.

⁴³ O'sha joyda.

⁴⁴ "Кутадгу билиг". 6110-байт. Эркин таржима биздан. – А.Т.

⁴⁵ Rus olimi Radlov ham Janubiy Oltoy territoriyalaridagi qazishmalar so'nggida "asosan juda keng va yonlari dumaloq, qayin teshiklari tor bo'lmagan" uzangilar topganini aytadi.

siljishdan saqlasa, bu ot tepalikka chiqayotganda yoki yugurayotganda egarning orqaga surilib ketishiga yo'l qo'ymaydi.

Bezakli anjomlardan yana biri qo'tos deb nomlanadi. Radiy Fishning "Jaloliddin Rumi" tarixiy-biografik romanida shunday epizod bor. "Ayrim otlarning bo'yniga zar bilan ziynatlangan qo'tos dumi taqilgan bo'lib, u biror qo'rg'onning olinishi yoki dushman ustidan qozonilgan g'alaba sharafiga sulton tomonidan berilgan mukofot belgisi edi" [Финш 1986:74].

Lekin yozuvchi tilga olgan qo'tos bilan folklordagi qo'tos ayni bir narsa emas.

Qo'tos do'lana daraxtidan dumaloq shaklida yasaladi. O'rtasi teshilib mayin iplardan bo'yinbog' o'tkaziladi. Bu iplar 7 xil rangda bo'ladi. Qo'tos otni yomon ko'zdan asraydi, deyishadi. Demak, qo'tos otga tumor o'rnida taqiladigan bezakli jihoz. "Alpomish" dostonida Alpomishning Boychiboriga singlisi Qaldirg'och qo'tos taqadi:

O'n ikki oy seni Boybo'ri boqdi,

Gardaningga Qaldirg'och **qo'tos** taqdi.

"Qo'tos taqib bo'yni uzun Jiyronga ("Ravshan" dostoni), "Qo'tos taqdi gardandarozi bo'yniga" ("Qunduz bilan Yulduz") deyilganda ham ana shu narsa ko'zda tutilgan.

Ot egarlash epizodini har bir baxshi o'z badiiy mahoratidan kelib chiqqan holda tasvirlaydi. Anjomlarning nomlanishi va tartib bilan qo'yilishida deyarli o'zgarish ko'rmaymiz.

"Alpomish" dostoni variantlari o'zaro qiyoslanganda ot egarlash lavhasining badiiy jihatdan eng mukammal tasviri Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti ekanligi ma'lum bo'ladi. Dostonning Berdi baxshi, Bekmurod Jo'raboy o'g'li variantlarida esa bu epik qolip uchramaydi, balki bir-ikki jumla tarzda ifodalanadi.

Qiyoslang: "Xudoning loyiq ko'rgani shu bo'ldi, - deb toyning ustiga egar, abzal soldi" [Алпомиш 1999: 24].

"Shunda Alpomish egarlab minib qarasa, Boysinda bunday ot bino bo'lgan emas" [Алпомиш 1999: 22].

"Alpomish" dostonining Po'ltan shoir va Ergash shoir, shuningdek, Xushboq Mardonaqul o'g'li variantidagi otni safarga tayyorlash, ot egarlash tasviri, bu lavha davomida qo'llanilgan hikmatli, ibratli so'zlar salmog'i badiiylilik nuqtai nazaridan Fozil shoir talqinidan qolishmaydi. Solishtiring:

O'tar dunyo, qiyomatni o'yladi,

Davlati bor odam cho'qday jaynadi... [Алпомиш 1999: 24]

Baland tog'ning bulut kelar ustiga,

G'anim tushar mard odamning qasdiga...

Mard ishiga barcha odam qoyildir,

Yaxshi so'zga barcha odam moyildir [Алпомиш 1998: 59].

Ot anjomlariga nisbatan ishlatiladigan sifatlashlarda hayot haqiqatining dostonidagi badiiy talqinini ko'ramiz: "**kimxobi mayindan bo'lgan terlik**" – "ichi mayin, tashi baxmal terlik" – "*qora baxmal, zar chochoqli terlik*"⁴⁶, "**zarliyu zarbofdan bo'lgan chirgi**" – "ichi ipak, tashi banot chirgi" – "*sari baxmal chergilik*", "**bellik**" – "bulg'ordan tikilgan yaxshi bellik"⁴⁷, "**jahaldirik**" – "jahaldirik" – "*banotdan jabuvi*", "**Tilla korson, qoshi oltin egar**" – "tillodan choptirgan sirpoy egar" – "*bari joyi(n) oltin bilan ishlatgan egar*", "**tilladan uzangi**" – "tilladan uzangi" – "*ikkovi ham tillodan jarqillar uzangi*", "**chachog'i zumraddan zarli davir**" – "qimmatbaho zar chochoqli davir"⁴⁸ – "**sirti ipak, ichi mayin ayil**" – "to'g'asi tilladan ipak ayil" – "*oq jipakdan zap to'qilgan*

⁴⁶ Qiyoslashda quyidagi tartibga amal qildik – Fozil shoir, Po'ltan shoir va Ergash Jumanbulbul o'g'li, Xushboq Mardonaqul o'g'li. – A.T,

⁴⁷ Xushboq Mardonaqul o'g'li variantida "bellik" uchramaydi.

⁴⁸ Bu variantda "dovur" anjomi ham tushib qolgan.

ayil”, “o’n sakkiz qubbali chig‘atoy pushtan” – “poy to‘shab tashlangan chig‘atoy pushtan”, “oq pishton”, “karki quyushqon” (Bu anjom Ergash shoir va Po‘lkan shoir variantida yo‘q, Xushboq Mardonaqul o‘g‘lida esa “quyushqoni quyma oltin” tarzida keladi), “tilla yugan” – “qirq qubbali yugan” – “barisi oltin jarqillar jugan”.

Ergash Jumanbulbul o‘g‘li kuylagan “Ravshan” dostonidagi ot egarlash epizodi baxshinng chavandozlik ilmidan to‘la xabardor ekanini tasvirlash barobarida, uning badiiy tafakkur salohiyati naqadar baland ekanligini tasdiqlaydi. Dostonda otni egarlashgacha bo‘lgan harakatlar tasviri Ravshanning ruhiy holati bilan omuxta tarzda beriladi:

Quloq soling turli-turli namaga
Qattiq kunlar tug‘di endi bolaga
Tomosha qing Ravshanxonday polvonni,
G‘ayrat bilan bordi tablaxonaga.

Savdo tushdi bek Ravshanning boshiga
Yoqasi ho‘l ko‘zdan oqqan yoshiga,
Endi ko‘ring bek Ravshanday polvonni,
G‘ayrat bilan bordi otning qoshiga.

Endi qarang Ravshan nodon bolaga,
Qolmasin-da yosh bola bir baloga
Tomosha qing bek Ravshanday polvonni,
Yetaklab Jiyronni chiqdi dalaga”[Равшан 1971: 62].

“Alpomish”dagi epik qolipdan farqli o‘laroq “Ravshan”da otning dastlab yalang‘ochlanishi, yolpushtining olinishi va badanining “guldan jo‘rob, tilla qashov” bilan tozalanishi ham aytiladi:

Endi bachcha ikki ko‘zin yoshladi,
Tulparni yosh bachcha yalang‘ochladi.
Ayil-pushtanini chechib bedovning
Qulog‘idan oldi zarli yolpushdi.

Bog‘bon terar bog‘ning toza gulini,
Mardlar ochar og‘ir kunda yo‘lini
Ayil-pushtanini chechib bedovning
Shipirib ustidan oldi zulini.

Guldan jo‘rab tilla qashov qo‘lida,
Torta berdi Jiyronning badaniga.

Anjomlarning qo‘yilishi tartibida juz‘iy farq bor.

“Alpomish”da: 1)terlik, 2)chirgi, 3)bellik, 4)jahaldirik, 5)egar, 6)uzangi, 7)davir, 8)ayil, 9)pushtan, 10)quyushqon, 11) o‘mildiriq, 12) yugan. “Ravshan”da: 1)terlik, 2)chirgi, 3)bellik, 4)jahazdirik, 5)egar, 6)uzangi, 7)ayil, 8)davir, 9)quyushqon, 10)pushtan, 11) o‘mildiriq, 12) qo‘tos (bu bezakli anjom “Alpomish” dostonida boshqa o‘rinda “o’n ikki oy seni Boybo‘ri boqdi, Gardaningga Qaldirg‘och qo‘tas taqdi” tarzda beriladi. – A.T.), 13) yugan.

“Ravshan” dostonida anjomlar qo‘yilayotganda qahramonning bo‘lajak safardan ko‘zlagan maqsadi ham aytiladi. Shuni ta’kidlash joizki, bu shunchalik anjomning nomiga zo‘rma-zo‘raki moslashtirilib o‘ylab topilgan qofiyadosh misralar emas, balki xalq baxshisining badiiy tafakkurini namoyon etishning nodir usullaridandir:

Bir necha sanamning tishlari durdi,

Izlab borar bo‘ldi Zulxumor hurdi.
Ot beliga yozib, kerib tashladi,
Qimmatbaho zar chachoqli davirdi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mukinki, dostonlardagi ot egarlash epizodi baxshining badiiy maxorati bilan salohiyati namoyon qiluvchi epizodlardandir. Ot egarlash epizodi davomida sanab o‘tilgan ot anjomlari, ularning nomlari o‘zbek tilining naqadar boy ekanligini ko‘rsatuvchi muhim omillardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулғозий Баходирхон. Шажараи тарокима. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – 48 б.
2. Ас-Саъиду-с – Самарқандий. Жонзотларнинг тиббий хосиятлари. – Тошкент: Фан, 1994. – 72 б.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – М.-Л.: АН СССР, 1953. – 326 б
3. Ишаев А. Халқ дostonлари лексикасига оид кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. – №5. – Б. 56-63.
4. Мадаев О. Алишер Наваи и мифология // Тез.докл. XXIX сессии постоянно международ.алтаистической конф. – М., 1986. – С. 138.
5. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 304 б.
6. Шоабдурахмонов Ш. Ергаш Жуманбулбул дostonларида ифода ва тасвирийлик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. – №5. – Б. 43-50.
7. Малла савдогар. Дoston. – Тошкент, 1988. – Б. 352.
8. Зарифов Ҳ. От асбоблари. “Пўлкан шоир” китоби. – Б. 87-89.
9. Ахмедов Б. Ўзбек улуси. – Тошкент, 1992. – Б. 123.
10. Алпомиш. Дoston. Айтувчи Саидмурод Паноҳ ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 66.
11. Алпомиш. Дoston. Айтувчи Берди бахши. Нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1969. – Б. 37.
12. Қомуси Туркий. – Истанбул, 1317. – Б. 196.
13. Фиш Р. Жалолиддин Румий // Жамол таржимаси. – Тошкент, 1986. – Б. 74.
14. Равшан. Айтувчи Ергаш Жуманбулбул ўғли. – Тошкент, 1971. – Б. 62.

САДРИДДИН АЙНИЙ ВА ИЛМИЙ – АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

SADRIDDIN REAL AND SCIENTIFIC – LITERARY RELATIONS

Темиров Фаррух Умедович

*Бухоро давлат университети доценти,
техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Annotation. This article scientifically analyzes the information about the life and activity, scientific and creative path, heritage of Sadriiddin Aini, writer, historiographer and public figure, as well as provides information about the world significance of the author's works, his translations, relations of Western scientists to the works of Sadriiddin Aini, the place of such works as "Death of a moneylender", "Memories", "Odina", "Bukhara executioners", "Old school", "Slaves" in world literature.

Key words: *Jack London, Rudyard Kipling, Maxim Gorky, Knut Hamsun, Said Nasaify, East, West, UNESCO, China, Africa, Iran, Afghanistan.*

Қадим ва навқирон Бухорода илм-у фан, маданият ва маънавият равнакига беқиёс ҳисса қушиб, унинг донғи ни дунёга таратганлардан бири Садриддин Айнийдир. У Марказий Осиё халқлари орасида кенг танилган, шу катта ҳудудда яшовчи халқларнинг адабиёти жаҳон минбарига чиқишга лойиқлигини ўзбек ва тожик тилларида яратган қатор шеърӣ, насрий, тарихӣ, илмӣ ва публицистик асарлари билан амалӣ исбот қила олган бетакрор ва серқирра ижодкорлардан.

Зуллисонайн санъаткор сифатида истеъдодини намоён эта олган халқпарвар Садриддин Айнийни ўтган асрда дунё тан олди. Шу боисдан 1962 йилда Қохирада бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчиларининг Халқаро конгрессида Айний номи ҳинд Робиндранад Тагор, хитой Лу Син ва араб Тоҳо Хусайнлар қаторида тилга олинди Бунданда эътиборлиси, адиб таваллудининг 100 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланган эди. 1978-йил Юнеско томонидан “Садриддин Айний йили” деб эълон қилинди [Айний замондошлари хотирасида 1978: 4-5].

Фахр билан айтиш мумкинки, XX асрда Марказий Осиё адиблари орасида Европа аҳли кашф этган адибларнинг дастлабкиси Бухоро фарзанди у Садриддин Айний бўлди. Бунинг исботини эса Европада ном қозонган машҳур ёзувчиларнинг олим ва жамоат арбоби Айний асарларини ўз тилларига таржима қилишга киришишгани мисолида кўриш мумкин. Жумладан, таниқли франсуз алиби Луи Арагон томонидан “Судхўрнинг ўлими” ҳамда “Эсдаликлар” асарлари таржима қилиниб, фарҳангзабон халқлар эътиборига ҳавола қилинди [Айний замондошлари хотирасида 1978: 9]. У европаликларни Айний билан таништирар экан: “Садриддин Айний ўзининг “Судхўрнинг ўлими” асари билан жаҳон адабиётининг буюк намояндалари Балзак, Шекспир, Гётелар қаторида луради”, - дея юксак баҳо берди.

Эрон адиблари Саид Насафӣ ва Гулпочин Улфат, рус адиблари Константин Федин ва Л.Леоновлар Садриддин Айнийни жаҳон адабиётининг буюк намояндалари Жек Лондон, Редярд Киплинг, Максим Горкий ва Кнут Гамсунлар қаторига қўйишди. Машҳур франсуз адиби Луи Арагон унинг “Судхўрнинг ўлими” ва “Эсдаликлар” асарларини ўз она тилига ўгириб, европаликларни Айний билан таништирар экан, мардона тантилиқ билан: “Садриддин Айний ўзининг бу ўлмас асари (“Судхўрнинг ўлими”) билан жаҳон адабиётининг буюк намояндалари Балзак, Шекспир, Гётелар қаторида туради”, -дея эътироф этганди. Немис адиби Альфред Курилла эса, уни “Шарқ маданиятини пухта ўрганган буюк билимдон”, унинг вориси деб тилга олинган [Айний замондошлари хотирасида 1978: 118].

Айтайлик, унинг биргина “Эсдаликлар” асари тўла ҳолида 1954-1978 йиллар орасида фақат рус тилида 14 марта қайта-қайта чоп этилади. “Эсдаликлар» 1957-йили машҳур франсуз ёзувчиси Луи Арагон таҳририда «Шарқ» номи билан Францияда босилиб чиққан. Ундаги мухтасар маълумотномада Айний Жек Лондон, Киплинг, Горкий, Кнут Гамсун каби жаҳон адабиётининг улкан вакиллари билан бир сафга қўйилган. Айнийнинг ҳаёти, адабий ва илмӣ фаолиятига бағишлаб қатор тадқиқотлар яратган йирик шарқшунос олим И.С.Брагинскийнинг эътирофи бўйича, «Эсдаликлар» Айнийнинг ўлими олдидан ёзган шох асаридир [Брагинский 1968: 196].

Бу асар Айнийга шу қадар катта шуҳрат келтирдикӣ, натижада қисқа муддатда Литва (1951), қозоқ (1951,1953), украин (1951), эстон (1953), қирғиз (1954), туркман (1956), грузин (1956), арман (1957), озарбайжон (1958), шунингдек, поляк(1950), булғор (1952), чех (1952), уйғур (1952, 1953, 1954, 1955), хитой (1953,1957), немис (1955), франсуз (1956), можор (1956), араб (1957) ва япон (2010) тилларига таржима қилинган ҳолда чоп

этилди [Мулложонова З, Азизкулов Ж 1963: 93]. Олимнинг ўзи бу асарининг дастлабки икки қисмини ўзбек тилида ёзишга улгуриб, 1953 йилда нашрдан чиқарган эди [Брагинский 1968: 199].. “Эсдаликлар”нинг учинчи қисмини Тўхтасин Жалолов ва тўртинчи қисмини Абдулла Ҳакимовлар ўзбекчага таржима қилишди [Айний С 1963: 4]. Бу асар Эрон ва Афғонистонда, шунингдек, пуштун ва ҳинд тилларида ҳам нашр қилинган. “Эсдаликлар”ни ҳозир жаҳоннинг ўттиздан ортиқ тилида ўқишади. Ёзувчининг “Одина”, “Бухоро жаллодлари”, “Эски мактаб”, “Судхўрнинг ўлими” қиссалари ва “Куллар” романи ҳам жаҳон халқларининг қирқдан ортиқ тилларига ўғирилган.

Тарихнавис адиб Айнийнинг Бухоро заминидаги воқелик фонида кечган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни жаҳоний ҳодисаларга уйғунлаштирган ҳолда тўғри баҳолай билганлиги, энг муҳими моҳирона тасвирлай олганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу маънода олимни тарих илмида истеъдодли, адибу ёзувчиликда тарихнинг улкан билимдони, дея таърифлаш муболаға эмас. У халқимиз ўтмишини худди ўзи яшаган замондай мукамал билар, билганларини эса аниқ, равшан ва равлон тасвирлаган. Унинг ўткир қалами тарихимиздаги ҳар бир нуқтадан кутилмаган бадиий образ, аждодларимизнинг бой маънавий мулкини яратганлар сиймосини кашф эта олганди.

Рўдакий, Фирдавский, Абу Али ибн Сино, Саъдий Шеъррозий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Бедил, шунингдек, мамлакатимиз эркининг фидойилари, халқ қаҳрамонлари Муқанна, Темур Маликлар ҳақидаги илмий ва бадиий яраптмалари шундай хусусиятларга эга. Айниқса, Зайниддин Восифий ва унинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асари ва Алишер Навоийнинг адабий меросини ўрганишга оид тадқиқоти шарқшуносликдаги улкан кашфиёт даражасида эътироф этилди ва Петербург университети илмий кенгаши томонидан унга филология фанлари доктори илмий даражаси берилган эди.

Садриддин Айний жаҳон адабиёти ва айниқса Шарқ ҳамда Ғарб адабиёти ва санъатига зўр кизиқиш билан қараган. У француз, инглиз, немис классик ёзувчи ва шоирлари асарлари билан тожик ва ўзбек тилига қилинган таржималар асосида танишади. Бундан қарийб ярим аср аввал (1934 й.) француз халқининг сеvimли адиби Виктор Гюгонинг машҳур “Тўқсон учинчи йил” романи тожик тилига М.Юсуфий томонидан таржима қилинган эди. С.Айний роман таржимасига адабий муҳаррирлик қилади. Адиб француз ёзувчиси Фердинанд Дюшеннинг шарқ халқлари ҳаётига оид “Қамар” романини ўзбекчадан тожик тилига моҳирлик билан таржима қилади. С.Айний бундан эллик йил аввал (1928) “Қамар” романини Самарқандда чоп эттирар экан, китобга каттагина сўзбоши ҳам ёзади. Мазкур сўзбошида ёзувчи француз санъаткори Фердинанд Дюшен ижодига юксак мухаббат билан қарайди [Воҳидов Р, Маҳмудов 2001: 85].

Ёзувчининг “Бухоро жаллодлари”, “Одина”, “Дохунда”, “Судхўрнинг ўлими”, “Куллар”, “Эсдаликлар” каби машҳур асарлари туркий халқлари тилларидан ташқари француз, немис, инглиз, араб, муғул, чех, поляк, ҳинд, хитой, япон, булғор каби ўттиздан ортиқ хорижий мамлакат халқлари тилларига таржима қилинган. Чет элда Айний ҳаёти ва ижодини ўрганишга, унинг асарларини тадқиқ этишга прогрессив тарихчилар, шарқшунослар ва адабиётшунос олимлар катта аҳамият бериб келдилар. Биргина “Эсдаликлар”ни жаҳоннинг ўттиздан ортиқ халқлари ўз она тилларида ўқиган. Хорижий мамлакатларда Айний ҳаёти ва ижоди ҳақида элликдан ортиқ мақолалар, илмий-танқидий асарлар чоп этилди.

Маълумки, Айний асарлари ўтган асрнинг 20-йиллардаёқ хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатлари китобхонлари кўлига етиб борган ва улар томонидан зўр ҳурмат ва эҳтиром билан севиб ўқилган эди. Бу жиҳатдан эронлик олима аёл Шукӯх Ховариённинг Садриддин Айнийга йўллаган бир мактуби характерлидир. Шукӯх Ховариён кўпчилик китобхонлар сингари “Раҳбари дониш” (1928 й., № 6) журналида тожик адабиётшуноси Раҳим Хўжанинг

“Биринчи инқилобий тожик киссаси” тақризини ўқиб ҳаяжонланади. Оддий тожик йигити камбағал Одина билан пок севги-садоқатга эга бўлган меҳнаткаш тожик қизи Гулбибининг эрк ва озодликка, бахт-саодатга эришиш йўлидаги машаққатли курашлари ва бу кураш йўлида қурбон бўлишлари муштипар аёлнинг қалбини тўлқинлантиради ва қаттиқ изтиробга солади. Техронлик бу аёлнинг қалб сўзлари “Раҳбари дониш” журналининг 1928 йил 8-9-сонларида эълон қилинади [Мулложонова З, Азизкулов Ж 1963: 96].

Шукуҳ Ховариён ўз мактубида қуйидагиларни ёзади: “Мен “Раҳбари дониш” журналининг 4-сонида «Биринчи инқилобий тожик киссаси» сарлавҳаси остида босилган мақолани ўқидим. У мени ғоят ҳаяжонлантирди ва мен бу мактубни сизларга - озодлик ва инқилоб ғояларини форс тилида тарғиб қилувчиларга ёзишни мақсад қилдим. Шарқдаги зулмга гирифторларнинг нола ва фарёдларини ўзида ифодалаган бу мукаддас китоб (“Одина”) ни мен ҳануз кўрганим йўқ. Минг афсуски, бу китобни ўқишдан, озодликка ундовчи фикрлар нуридан баҳраманд бўлишдан ҳали маҳруммиз. Мен Техроннинг бир бурчагида ўтириб, журналингизнинг бизга етиб келишига кўз тиккан ва уни ўқишга жуда ташна бўлган аёллардан бириман. Чунки унда бизнинг ўз орзуларимиз акс этганки, мамлакатимиздаги матбуот бундай ҳаракатдан холи. Менга - Эронга бу китобдан бир нусха юборишингизни илтимос қиламан. Ахир мен ҳам сизларнинг заҳматкаш бир синглингизман ва китобни олиш мақсадида ғоят катта умидлар билан озод ва инқилобий Тожикистонга кўз тикаман” [Мулложонова З, Азизкулов Ж 1963: 78].

Кейинроқ 20 - 30- йилларда Эрон ва Афғон маърифатпарвар зиёлилари ўртасида С.Айний ҳаёти ва ижодиға қизиқиш анча ортади. Адибнинг 1926 йилда Москвада чоп этилган “Намунаи адабиёти тожик” (“Тожик адабиётидан намуналар”) номли илмий-тарихий асарига ҳам қизиқиш кучаяди. Чунки С. Айнийнинг бу ноёб китобида Ўрта Осиё ва бутун Шарқ оламида яшаб ижод (X-XX асрларда) этган 200 дан ортиқ шоирлар, ёзувчилар ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли материаллар берилган эди.

Кўшни Шарқ мамлакатлари Эрон, Афғонистон диёрида Совет Ўрта Осиёси республикаларининг иқтисодий, маданий ҳаётига қизиқиш тобора ўсиб борди. Эронда 20-30-йиллардаёқ Садриддин Айний асарларидан айрим намуналар марказий матбуот саҳифаларида, жумладан, Эрон мамлакатининг марказий журнали ҳисобланган “Паёми Нав”, “Сухан” журнали саҳифаларида эълон қилинади. Адибнинг эронлик машҳур шоир Абулқосим Лоҳутий ғазалиға бағишланиб ёзилган “Дили Лоҳутий” (“Лоҳутий дили”) номли машҳур муҳаммаси “Паёми Нав” журнали саҳифасида (1933 й.) эълон қилинади. Худди, шунингдек, С. Айнийнинг “Одина” номли повестидан парчалар, мазкур асар ҳақида изоҳлар ҳам “Сухан” журнали саҳифаларида чоп этилади [Мулложонова З, Азизкулов Ж 1963: 85].

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Садриддин Айний вақт ўтган сайин ижодиётининг кадр қиммати ортиб, теранлик сирлари кенроқ, чуқурроқ кашф этиладиган қалам соҳибларидан саналади. Тақдир Айнийға бир неча яхши олим, сермаҳсул ёзувчиға етадиган истеъдод берган. Айний яратган илмий тадқиқотларнинг ҳажмиға тенг асарлар ёзиш, эҳтимолки, икки уч заҳматкаш олимнинг кўлидан келар. Аммо бу асарларнинг Айний тадқиқотлари сифат ва савияси билан беллаша олишиға ҳеч ким қафолат беролмаса керак, деб уйлайман. Айнийнинг “Судхўрнинг ўлими», “Эсдаликлар” китоби манаман деган улуг бир истеъдоднинг шон-шуҳратини жаҳонға таратиш ва муаллифига бадиий ҳайкал ўлароқ боқий яшаш қудратига эга, деса асло хато бўлмайди [Воҳидов Р, Маҳмудов 2001: 85].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳеч иккиланмасдан айтиш жоизки, Садриддин Айний ижодиёти XX аср дунё адабиётининг энг нодир, энг эътиборли ва энг мазмундор саҳифаларидан ҳисобланади. Айний бадиий ижодининг пойдевори илм, маърифат тарих, ҳаёт ва ҳақиқатдир. Айний асарларини билиш кўҳна Шарқ тарихи, маданияти, мумтоз адабиёти ва миллий қадриятларини англашға йўл очади.

Кейинги пайтларда юртимизда Айний ижодиётига қизиқишнинг пасайиши бу бизнинг чинакам фан, маданият, адабиётдан узоқлашаётганлигимиз, тарихий хотирага бефарқлигимиз, илм-маърифат завқининг сусайишига кўникаётганлигимиздан бир нишонадир. Айний номи ва асарларининг хорижий мамлакатларда бу даражада эътироф топишига, жаҳоншумул шуҳрат қозонишига, кенг миқёсда таржима қилиш учун танланишига адибнинг халқ ҳаёти манзараларини шарқ ва ғарб адабиётининг бетакрор анъаналари асосида ўзига хос услубда халқчилтасвирлаши, бунда ҳамиша халқ манфаатлари томонида туриши замин яратди. Яна у ўз даврида Туркистон ва Бухоро амирлигида содир бўлаётган, бевосита шохидига айланган тарихий воқеаларни ўша пайтда жаҳонда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар мазмун-моҳияти билан боғлаб, тўғри очиб бера олганлиги, яъни яратган асарларида тарихий ҳақиқат билан бадиий тўқимани мос тарзда синтезлаштира билганлиги туфайли шундай эътибор қозонди.

Агар адиб асарларининг таржима қилиниш статистикасига эътибор қилинса, унинг биргина “Эсдаликлар” асарини ҳозирда жаҳоннинг ўттиздан ортиқ тилида ўқишса, “Одина”, “Бухоро жаллодлари”, “Эски мактаб” “Судхўрнинг ўлими” қиссалари ва “Қуллар” романи жаҳон халқларининг қирқдан ортиқ тилларига ўгирилган. Бу каби маълумотлар Садриддин Айнийнинг жаҳон тан олган адиб эканини ёрқин далиллай олади албатта [Брагинский 1948: 87].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Айний С. Асарлар. 8 жилдлик. 1 – 8-жилдлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963-1967.
2. Айний С. Эсдаликлар (I-II қисмлар) / Асарлар. 8 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Ўз ССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
3. Айний замондошлари хотирасида. Хотиралар, мақолалар, ҳикоялар, шеърлар (Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Ҳасанов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент, Ўзбекистон, 2019.
5. Брагинский И.С Садриддин Айни. - Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айни. – Душанбе: Ирфон–1968.
6. Брагинский И. Садриддин Айни (Материалы и биографии и творческой характеристике). – Сталинобод, 1948.
7. Брагинский И. Садриддин Айни. (Очерк жизни и творчества). – Сталинобод, 1954.
8. Брагинский И. Западно – восточный литературный синтез и творчество С.Айни. – Душанбе, 1986.
9. Воҳидов Р, Маҳмудов М. Устод Садриддин Айний сабоқлари. –Тошкент: Фан, 2004.
10. Мулложонова З, Азизкулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айни ва адабиёт оид ба ӯ (то охири соли 1961). – Душанбе, 1963.

JANGNOMA DOSTONLAR VA ULARNING XUSUSIYATLARI

JANGNOMA EPICS AND THEIR CHARACTERISTICS

Sayitqulov Ilhom Abdusalamovich,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,*

Annotation. *This article describes the classification of Uzbek folk epics and the role of war epics in these classifications. Also, the characteristics of this type of works are highlighted during the comparison of war chronicles in folklore and folk books.*

Key words: *epic, battle history, classification, folk books, short stories.*

O'zbek folkloridagi epik turga mansub bo'lgan doston janri o'zining uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlari jarayonida janr tabiati va voqeilikni ifodalash jihatiga ko'ra turli xususiyatlardan iborat hisoblanadi. Bu jihatlarni inobatga olgan holda folklorshunoslikda dostonlar tasnifiga doir bir qator ishlar amalga oshirilgan. Amalga oshirilgan tasniflarda o'zbek xalq dostonlarining "jangnoma" tipidagi asarlarga alohida o'rin ajratilganligiga guvoh bo'lamiz. Xususan, o'zbek xalq dostonlarini ilk bor tasnif qilgan V.Jirmunskiy hamda H.Zarifovlar dostonlarni:

- a) botirlik eposi;
- b) jangnomalar;
- v) tarixiy mazmundagi dostonlar;
- g) romanik dostonlar;
- d) kelib chiqishi adabiy dostonlar;

y) yangi dostonlar kabi turlarga ajratganligini ko'ramiz [Жирмунский 1947: 59-69]. Mazkur tasnif bu borada keyinchalik qilingan M.Saidov va T.Mirzayev tasniflariga asos bo'lgan. Xususan, M.Saidov tasnifida xalq dostonlari:

- 1) qahramonlik;
- 2) sof muhabbatni kuylovchi;
- 3) romanik;
- 4) jangnoma;
- 5) tarixiy turlarga ajratilgan [Саидов 1969: 32].

Akademik To'ra Mirzayev esa dostonlarni:

- 1) qahramonlik dostonlari;
 - 2) jangnoma-dostonlar;
 - 3) tarixiy dostonlar;
 - 4) romanik dostonlar;
- kitobiy dostonlar [Мирзаев 1979: 78] ga bo'lib tasnif etgan.

Folklorshunos olim B.Sarimsoqov esa yuqoridagi tasniflardan farqli ravishda doston namunalarini:

- a) qahramonlik;
- b) romanik;

v) tarixiy dostonlarga bo'lib [Саримсоқов 1981: 37-47], jangnoma asarlarni qahramonlik dostonlari guruhida ko'rsatadi.

Yuqorida kuzatilgan tasniflarning deyarli barchasida xalq dostonlarining jangnoma turi alohida ajratilgan.

Akademik To'ra Mirzayev jangnoma dostonlarga: *"Jangu jadallar, tarixiy yoki afsonaviy urushlar va bunday jang epizodlarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlarini tasvirllovchi dostonlar turi jangnoma-dostonlar deb yuritiladi"*, – deya ta'rif beradi. Shuningdek, jangnoma dostonlarning qahramonlik dostonlari ta'sirida shakllanganini ta'kidlab, "qahramonlik dostonlarida bosh qahramon faoliyati yakkama-yakka olishuvlarda, bahodirlik shartlarini bajarishda namoyon bo'lsa, jangnomalarda turli-tuman xarakterdagi urush epizodlarida" namoyon bo'lishi bilan farqlanishini aytib o'tadi.

B.Sarimsoqov jangnoma asarlar xususida fikr bildirar ekan, mavjud ta'riflardan farqli ravishda, "bu xildagi dostonlar o'zlarida, bir tomondan, qahramonlik dostonlariga, ikkinchi tomondan, romanik eposga xos xususiyatlarni mujassamlashtirgani va bu hissada ikkinchi tomonning ulushi yetakchilik qilishini nazarda tutib, ularni romanik eposning bir xili sifatida olib qarash lozim" [Саримсоқов 1981: 38] ligini ta'kidlaydi.

"O'zbek folklorining epik janrlari" kitobida jangnoma asarlarning vujudga kelishida hukmron tabaqa islom dinini harbiy kuch bilan yoygan shaxslarni xalq orasida targ'ib qilish maqsadida jangnoma formasidan foydalanganligi, natijada "Jangnomai Abu Muslim", "Jangnomai Sayyid Battoli Roziy", "Jangnomai Amir Hamza" kabi... shaxslarning nomi bilan bog'liq jangnomalar yuzaga kelganligi aytib o'tiladi [Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари 1981: 17].

Shuningdek, jangnoma tipidagi asarlarga O'rta Osiyoda keng tarqalgan Firdavsiyning "Shohnoma" asari hamda "Jangnomai Jamshid", "Qahramoni Qotil" va "Ho'shang" kabi asarlar kiritilgan. O'zbek baxshilari repertuarida esa bu tipdagi dostonlarning nihoyatda kamligi, mavjudlarida "dushmanga qarshi kurashda mardlik va jasorat ko'rsatish, ona yer butunligi uchun kurash, el-elatlar birligi, vatanparvarlik va do'stlik kabi olijanob g'oyalar kuylangan" [Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари 1981: 17].ligi haqida fikr yuritiladi.

Xalq dostonlari va xalq kitoblari turkumidagi jangnoma qissalar o'zbek xalq dostonlaridagi jangnoma dostonlarga ko'p jihatdan uyg'un kelishini ta'kidlash lozim.

Vatanparvarlik tuyg'ulari va ona yurt sog'inchi bilan yo'g'rilgan "Yusufbek va Ahmadbek" jangnomasini tadqiq qilgan olim R.Jumaniyozov "o'zbek xalq kitoblarining jangnoma doston ko'rinishidagi turlari va ularni ilmiy-tarixiy-adabiy yo'sinda nazardan o'tkazish shu paytgacha tadqiqot mavzusi bo'lmaganligi" [Жуманиёзов 1981: 17]ni ta'kidlab o'tadi, lekin tadqiqotchi dostonning jangnoma sifatidagi xususiyatlarini tahlil etmagan. Bu doston xususida V.M.Jirmunskiy, X.T.Zarifovlar "O'zbek xalq qahramonlik eposi" kitobining "Yusuf va Ahmad" jangnoma qissasi" nomli qismida to'xtalib o'tgan [Жирмунский 1947: 112-121]. O'zbek folklorshunosligida xalq kitoblarining jangnoma turiga doir tadqiqotlar ozchilikni tashkil etadi. Mavjud tadqiqotlarda ham bevosita asar tahliliga urg'u qaratilganligini kuzatishimiz mumkin. Xalq kitoblari va o'zbek baxshilari repertuarida jangnomalarning kamligiga urug', qabila yoki xalqning mustaqilligi uchun olib borilgan janglarni tasvirlovchi qadimgi jangnomalar zamonlar o'tishi bilan turli sabablarga ko'ra epik repertuardan tushib qolganligi sabab qilib ko'rsatiladi.

Xalq kitoblariga mansub jangnoma tipidagi asarlari mavzu ko'lam, obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari, qahramon evolyutsiyasi, makon va zamon munosabatlari jihatidan quyidagicha xususiyatlarga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin:

"Xalq kitoblari"dagi jangnoma qissalarda tasvirlanayotgan voqelik va qahramonlarning tarixiy asosi mavjud bo'ladi (Abu Muslim, Amir Temur kabi tarixiy shaxslar).

Jangnoma qissalarda real tarixiy shaxs obrazi xalq tomonidan ideal obrazga aylantiriladi.

Jangnomada qahramon janglarda yengilmas hisoblanadi. Unga qiyin vaziyatlarda homiy-eranlar yordamga keladi.

Jangnoma asarlarda qahramon hayoti evolyutsion tarzda tasvirlanadi.

Asardagi voqeliklar jangga bo'ysundiriladi, ya'ni bunda qahramon umrining katta qismi jang maydonlarida kechadi. Qahramon hayoti bilan bog'liq boshqa munosabatlar ham mana shu planda tasvirlanadi.

"Sohibqironlik" tizimi jangnoma dostonlarning mumtoz namunalari uchun bosh mezonlardan biri sanaladi.

Jangnoma qissa bo'lgani sababli asardagi asosiy voqealar bayoni va qahramonlar tasviri nasrda berilib, jang sahnalari caj'da ifodalanadi.

Jangnoma qissalar an'anaviy boshlama, asosiy qism va yakunlamalardan tashkil topadi.

Voqealar an'anaviy birikma iboralar, tasviriyl vositalar, qolip so'z va birikmalar vositasida yagona uslubga ega bo'ladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning ayrimlari xalq jangnoma dostonlariga ham xosdir. Bundan esa xalq dostonlari va xalq kitoblariga mansub jangnomalar o'xshash va farqli ekanligi anglashiladi. Bu jihatlarga quyidagi qiyoslash orqali amin bo'lamiz:

Xalq dostonlaridagi jangnomalar	Xalq kitoblaridagi jangnomalar	O'xshash, farqli
Jangu jadallar, tarixiy yoki afsonaviy urushlar va bunday jang epizodlarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlari tasvirlanadi.	Jangu jadallar, tarixiy urushlar va bunday jang epizodlarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlari tasvirlanadi.	o'xshash
Jangnomalarda dushmanga qarshi kurashda mardlik va jasorat ko'rsatish, ona yer daxlsizligi uchun kurash, el-elatlar birligi, vatanparvarlik va do'stlik kabi olijanob g'oyalar kuylanadi.	Jangnomalarda dushmanga qarshi kurashda mardlik va jasorat ko'rsatish, ona yer daxlsizligi uchun kurash, el-elatlar birligi, vatanparvarlik va do'stlik kabi olijanob g'oyalar kuylanadi.	o'xshash
Jangnomada tasvirlanayotgan voqelik va qahramonlarning tarixiy asosi mavjud bo'lmaydi.	Jangnomada tasvirlanayotgan voqelik va qahramonlarning tarixiy asosi mavjud bo'ladi.	farqli
Jangnoma dostonlarda bosh qahramon xalq badiiy tafakkuri mahsuli hisoblanadi.	Jangnoma qissalarda real tarixiy shaxs obrazi xalq tomonidan ideal badiiy obrazga aylantiriladi.	farqli
Jangnomada qahramon yengilmas hisoblanadi. Unga qiyin vaziyatlarda homiy-eranlar yordamga keladi.	Jangnomada qahramon yengilmas hisoblanadi. Unga qiyin vaziyatlarda homiy-eranlar yordamga keladi.	o'xshash
Jangnoma dostonlarda qahramon hayoti evolyutsion tarzda tasvirlanadi.	Jangnoma xalq kitoblarida qahramon hayoti evolyutsion tarzda tasvirlanadi.	o'xshash
Asardagi voqeliklar jangga bo'ysundiriladi. Bunda qahramon umrining katta qismi jang maydonlarida kechadi.	Asardagi voqeliklar jangga bo'ysundiriladi. Bunda qahramon umrining katta qismi jang maydonlarida kechadi.	o'xshash
Jangnoma dostonlarda voqelik, asosan, nazmda beriladi.	Jangnoma qissalarda voqelik, asosan, nasrda beriladi.	farqli

Demak, jangnoma doston (qissa)larda jangu jadallar, tarixiy yoki afsonaviy urushlar va bunday jang epizodlarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlari tasviri orqali qahramonlarning dushmanga qarshi kurashda mardlik va jasorat ko'rsatishi, ona yer daxlsizligi uchun kurashi, el-elatlar birligi, vatanparvarlik va do'stlik kabi olijanob g'oyalar kuylanadi. Shuningdek, bunday asarlarda qahramon yengilmas hisoblanadi. Unga qiyin vaziyatlarda homiy-eranlar yordamga keladi. Asardagi voqeliklar jangga bo'ysundirilib, qahramon umrining katta qismi jang maydonlarida kechadi. Bu jarayonlarda qahramon hayoti evolyutsion tarzda tasvirlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – 520 с.
2. Жуманиёзов Р. Донг қозонган дoston. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 72 б.
3. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг репертуари. – Тошкент: Ёзувчи, 1979. – 152 б.
4. Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат масалалари. - Тошкент, 1969. – 264 б.
5. Саримсоқов Б. Халқ дostonлари таснифи ва оралиқ шакллар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. 3-сон. – Б. 38-45.
6. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981.
7. Ўзбек халқ ижодиёти бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981.

“ЁР-ЁР” ҚЎШИҚЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ ВА БАДИИЯТИ

HISTORICAL FOUNDATIONS AND ART OF WEDDING SONGS

Гулжаҳон Мардонова,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори,
Қариши давлат университети

Annotation. *The common and unique nature of Yor-Yor songs is definitely related to its genetic aspects. A number of psychological factors, such as the spiritual experiences and wishes of the bride and groom, are reflected in the yor-yors performed during the culminating process of the wedding ceremony. In the article, the genetic system of such psychological factors and traits was studied.*

Key words: *yor-yor, performance, genetics, general, poetic, wedding, ritual.*

Ёр-ёр қўшиқлари никоҳ тўйларининг иккинчи босқичига мансуб жанр ҳисобланади. Бу жанр ўзбек, татар, қozoқ, қирғиз ва қoraқалпоқ халқларида кенг тарқалган. Ёр-ёрлар узатиб кетилаётган қизнинг ота-она уйидан бошланиб, то куёв хонадонига етгунча давом этади. “Ёр-ёр тематикаси ниҳоятда кенг бўлиб, уларда келин ва куёвни таърифу тавсифлаш, уларнинг аҳил яшаши ва бола-чақали ширин турмуш қуришларига ундаш, турмушда бўладиган аччиқ-чучуқларга сабр-қаноат қилиш каби мотивлар билан бир қаторда қизнинг ота-она бағридан чиқиб, синалмаган хонадонга бориши, қалин эвазига сотилиши” [5; 199-200] каби мотивлар ҳам акс этади.

Ўзбек никоҳ тўйлари маросим фольклори қўшиқлари орасида “ёр-ёр”нинг ўрни бўлакчадир. Бу ҳақда Ўзбекистон миллий энциклопедиясида “Ёр-ёр” – никоҳ тўйи маросимлари жараёнида айтиладиган халқ қўшиғи. Қадим замонлардан ўзбек, тожик, уйғур ва туркман халқлари орасида кенг тарқалган. Иккилик ёки тўртлик шаклидаги термалардан иборат бўлиб, ҳар банднинг охири, баъзан ўртасида “Ёр-ёр, айланаман” каби сўзлар қўшиб айтилади. Одатда, доира жўрлигида келинни қузатаётган аёллар томонидан Фарғона водийси (Фарғона, Ўш, Хўжанд) ва Зарафшон воҳасида келинникига кетаётган йигитлар томонидан ҳам ижро этилади. Ёр-ёрда келиннинг хусусиятлари, унинг ҳаёти, орзу-истаклари, яхши тилак ва қутловлари қуйланади” [Ўзбекистон миллий энциклопедияси 2004: 481]

Профессор М.Жўраев “Ёр-ёр”лар ўзбек никоҳ тўйи маросими фольклорининг ўзига хос жанрларидан бири бўлиб, тарихий асосларига кўра ғоят қадимийлиги, мамлакатимизнинг барча ҳудудларида кенг тарқалганлиги, ўзига хос ижро ўрни, ижро усули, вазн тузилиши ва қофияланиш тартибига эгаллиги, ўзининг ижро ҳолатини ҳозирга қадар сақлаб келаётганлиги билан алоҳида ажралиб туради” [Жўраев 2016; 5-6], деб таъкидлаб ўтади.

“Ўзбекларда “ёр-ёр”, қозоқларда ва қирғизларда “жар-жар”, афғонларда “ной-ной”, уйғурларда “нахшо”, қорақалпоқларда “хеўжар” деб номланувчи ушбу жанр келин узатишда ижро этиладиган, ҳар байти радиф билан тугалланадиган, халқнинг қалб кўрида яралиб, тилдан тилга, дилдан дилга кўчиб аجدодлардан авлодларгача етиб келадиган халқ кўшиғи бўлиб, ўзининг таъсирчанлиги ҳамда бир вақтнинг ўзида ҳам мунгли, ҳам байрамона усулда, шодиёна кайфиятдаги ижронинг мужассам этилганлиги билан илмий аҳамиятга эгадир” [Аликулова 2022;153].

“Кўпгина олимларнинг фикрича бу атаманинг юзага келишига “севгили” маъносидаги “ёр” сўзи асос қилиб олинган бўлиб, халқ орасида даставвал ёр ёки маъшуқа таърифига бағишлаб айтилган кўшиқнинг номи сифатида қўлланилган. Кейинчалик эса никоҳ тўйининг муайян узвларида айтиладиган анъанавий маросим кўшиғи атамасига айланган. Назаримизда, никоҳ тўйи маросими фольклорининг бу анъанавий жанри номини билдирувчи “ёр-ёр” атамасининг таркибидаги “ёр” лексемаси қадимги туркий тилда, шунингдек, ҳозирги ҳакас, тува, шор, кўмик, қозоқ каби туркий тилларда “кўшиқ”, “ашула” маъноларини англатувчи “ир”/“йир”/ “жир” сўзидан келиб чиққан [Жўраев 2016; 6].

“Ёр-ёр” жанри номини билдирувчи атаманинг таркибидаги “ёр” сўзи аслида қадимда “кўшиқ”, “ашула” маъносида қўлланилган “йир”/“жир” лексемаси билан алоқадордир. Айрим туркий халқлар фольклорида ҳозирги кунда ҳам “йир”/“жир” сўзи “кўшиқ”, “ашула” маъносини англатувчи атама сифатида фаол қўлланилади. Бундан ташқари, яна бир тахмин борки, бу маросим кўшиқнинг ҳар бир бандидан сўнг такрорланадиган “ёр-ёр” радифига кўра, жанр номи мазкур кўшиқ асосан ёрга мурожаат, ёрни таъриф-тавсиф қилиш мазмунини ифодалашига кўра “ёр-ёр” деб номланган [Муродов 2018: 19].

Фольклоршунос, профессор А.Мусакуловнинг куйидаги фикрлари ёр-ёр кўшиқларининг гинезиси масаласига қисман бўлса-да ойдинлик киритади. “Анъанавий дунёқарашда кишилар ўз уруғи, қабиласидан бошқа кишиларни бутунлай бегона олам вакиллари деб тушунганлар. Ёр-ёр кўшиқларида куёв томоннинг ёт дунё вакиллари деб билиниши ҳам ана шунинг ҳосиласидир. Бизнингча, халқ лирикасининг куртаклари инсоннинг ўзини ва уруғдошларини бир олам вакиллари деб тушунган даврлар, тотемистик инончлар туғилган пайтлар билан боғлиқ” Мусакулов 2010: 21-22].

Олим куйидаги ёр-ёрнинг тўрт сатри орқали кўшиқнинг тарихий асослари ҳақида маълумот беради.

“Чимилдигинг чип-чинор,

Бўйинг чинор, ёр-ёр.

Бўйингга кўз тегмасин,

Олай тумор, ёр-ёр.

Чимилдик – келин-куёвни магик ҳимоя қилиш, уларнинг бахтли, серфарзанд бўлиши учун ясалган ритуал буюм. Чинор – узоқ умр, чинордай бўй – гўзаллик рамзи. ...Кўшиқни тарихий асосларига кўра шундай таҳлил қилиш мумкин: Гўзал келинчак бўлибсан (чинор ва чимилдик) гўзаллигинга ёмон кўз тегиб, бахтсиз бўлиб қолмагин, махсус кишилардан тумор ясатиб тақиб қўяй. Халқнинг чинор ҳақидаги тасаввурлари, кўз магиясига инончи мазкур кўшиқнинг тарихий асосидир” [Мусакулов 2010: 24-25].

Халқ оғзаки ижоди жанрларидаги турли-туман бадиий образлар, рамзлар, тимсоллар, ўхшатишлар, нарса-буюмлар кудратига ишончнинг яшовчанлиги бежиз эмас. Айнан ёр-

ёрларни куйлаш жараёнида доиранинг иштирокида ҳам инс-жинсларни қувиш, зиён-заҳматларни қочириш, келинни ёвуз кучлардан ҳимоялаш мақсади ётади.

Халқ ишончи, тасаввурларига кўра тушда сув кўришни ҳосиятли деб таъбир қиладилар. Ёр-ёр кўшиқларида “сув” сўзи ёки сув тилга олинмаса ҳам ишлатилган сўз орқали мавжудлигини англаш ана шу ишончлар маҳсулидир.

*Сой ичида сандиқча,
Буздим балога қолдим.
Акажоним тўйига,
Нуқра нўпаклар олдим.
Ёр-ёр, ёронай.*

Бу ўринда “сув” сўзи ишлатилмаган, аммо “сой” сўзи орқали англашилган. Аждодларимизга сув культининг таъсири туфайли кўшиқларда у бахт-иқбол, эзгулик рамзи сифатида қўлланилади.

*Дарёларнинг ул юзида,
Шафтолизор, ёр-ёр.
Шафтолизор бағрида,
Қизлар бозор, ёр-ёр.*

Бу тўртликда ҳам “дарёларнинг” сўзи орқали сув образининг ифодаланишига эришилган.

*Қуда холам томини,
Толдан ёнган, ёр-ёр.
Шитирлаган қамишини,
Қайдан топган, ёр-ёр.*

Ёки:

*Шалдир-шулдуру сув кечиб,
Эринманглар, ёр-ёр.
Ўн беш червон пул бериб,
Керилманглар, ёр-ёр.*

“Сув” тарихий асосларига кўра магик функцияни бажаради. Биринчи тўртликдаги “қамиш” сўзида киши кўз ўнгига сув келади. Чунки қамиш сувда ўсади.

*Чимилдиқнинг богини,
Боглайди қиз, ёр-ёр.
Онасининг бағрини,
Доглайди қиз, ёр-ёр.*

Чимилдиқ – келин-куёвни ёмон руҳлар, инс-жинслардан ҳимоя қилувчи восита. Ёр-ёр кўшиқларида “чимилдиқ” сўзининг такрорланиб келишида ҳам сўз магиясига ишонч мавжуд.

“Никоҳ тўйининг мана шу узви кучли драматизм билан тўлиб-тошган. Негаки, қизнинг бахтли умр остонасига қадам қўйишдек юпанч ҳиссигина унинг ўз ота-онаси билан хайрлашувидаги драматизмни ҳал қилиб беради ва тўйнинг бундан кейинги узвлари шодликка тўла бир кайфиятда давом этишини таъминлайди” [Саримсоқов 1988: 200].

Ота-она уйи – кадрдон гўшаси, азиз инсонларидан бир умрга узоқлаб кетаётгани учун кўз ёшлари тўкаётган келинни ёр-ёр айтувчилар юпатиб, кўнглини хотиржам қилишга интилади.

*Бедана бўлиб учдинг,
Шолипояга тушдинг.
Толеингдан ўргулай,
Дон бор хонага тушдинг.*

Ёр-ёр, ёронай.

Ёр-ёр қўшиқлари матнини таҳлил қилиш жараёнида шу нарсага амин бўлдики, бу қўшиқлар аجدодларимизнинг ишончлари, магик тасаввурлари, ритуал ҳаракатларда ҳаёт ҳақиқатларини кўришлари маҳсули дейиш мумкин. Бу матнда қизнинг ризқли, тўкин хонадонга тушаётгани куйга солиниб уни овутадилар.

Узун-узун аргамчи,

Ҳалинчакка, ёр-ёр.

Атлас кўйлак ярашар,

Келинчакка, ёр-ёр.

Араванинг тагига.

Сепдим кепак, ёр-ёр.

Келин бола сеплари,

Бари ипак, ёр-ёр.

Ёр-ёр айтувчи аёллар унинг мазмунини ҳар мисрада янгилаб турганлар. Қалин эвазига сотган отасидан оғриниб кетаётган қиз кўнглини ҳар хил кулгили сатрлар орқали ёриштиришга ҳаракат қилганлар.

Сотма-сотма, деганга,

Сотди отанг, ёр-ёр.

Калла билан почаларга,

Ботди отанг, ёр-ёр.

Калласини олти ой,

Озиқ қилсин, ёр-ёр.

Почасини молларига,

Қозиқ қилсин, ёр-ёр.

Оч ичагин пўстинига,

Астар қилсин, ёр-ёр.

Тўқ ичагин бошларига,

Дастор қилсин, ёр-ёр.

Ёр-ёр қўшиқлари ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклорининг ажралмас қисми бўлиб қиз узатилиб кетилаётган пайти куйланиши билан аҳамиятлидир. Бу қўшиқ ижро ўрни, вазифаси, куйловчиси, мазмун моҳиятига кўра ўланлар ва лапарлардан фарқ қилади. Айрим сатрларда “ўлан” сўзининг қўлланилиши уни ўлан ўрнида кўришга изн бермайди. Ёр-ёрларда мисра тўрт қатор бўлиб, сатрлар беш, олти, айрим ўринларда етти бўғиндан иборатдир. Ёр-ёр қўшиқларининг мақсади ўзга хонадон, ўзга олам сари яқинлашаётган келин кўнглини хотиржам қилиш, уни овутишдан иборатдир. Аксинча, “ўлан” ва “лапар”лар эса мисра тўрт қатор бўлсада, бўғинлар ўн икки, ўн тўрттадан кам бўлмайди ва ижрочи рақибни сўз орқали енгиш, ғолиб бўлиш мақсадини ўз олдига қўяди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аликулова Х.Қ. Ўзбек ва қозоқ ёр-ёрларининг қиёсий типологик таҳлили //Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал), 2022 йил ноябрь. – Б.152-157.

2. Жўраев М. Остонаси тилло уй қўшиқлари //Икки кўнгил бир бўлсин. Ёр-ёрлар. /Тўпловчи ва тузувчилар М.Жўраев, Л.Худойкулова. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2016. – Б.3-15.

3. Муродова М.Ш. Ўзбек никоҳ тўйи фольклорининг жанрлар таркиби ва бадиияти (Ўрта Зарафшон воҳаси материаллари асосида): филол.ф.б.фалса.докт.дисс.автореферати. – Тошкент: ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, 2018. – 53 б.
4. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010. – 305 б.
5. Саримсоқов Б. Маросим фольклори //Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.199-200.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. 3 жилд. ГИДРОФИЛИЯ-ЗЕБРА. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 704 б.

MANSUR AFZALOVNING ILMIY FAOLIYATI XUSUSIDA

ON THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF MANSUR AFZALOV

Tojiboyeva Ozoda Tohirovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotation. *The article provides information about the scientific activity of Mansur Afzalov, a folklorist, and his contribution to folklore.*

Key words: *scientist, folklore, research, analysis, creativity, classification.*

O'zbek xalqi yaratgan boy ijod mahsullari bizning kunimizga qadar osonlik bilan yetib kelgan emas. Agar yozma adabiyotga mansub badiiy asarlar asrlar davomida kitoblarga ko'chirilib saqlangan bo'lsa, xalq yaratgan ijod mahsullari xotirada – yodda saqlanib yetib kelgan. Ular o'tgan asrning boshlaridan e'tiboran og'zaki tarzda yozib olinib, bir guruh fidoyi olimlar tomonidan nashrga tayyorlandi. O'zbek xalqi yaratgan boy ijod namunalari to'planishi, nashr yuzini ko'rishi va natijada folklorshunoslik yo'nalishining rivoj topishida Xodi Zarif, Buyuk Karimov, G'ulom Zafariy, G'ozil Olim Yunusov, Abdulla Alaviy, Muzayyana Alaviya, Zilola Husainova, Miyonbuzruk Solihov kabi olimlar qatorida filologiya fanlari nomzodi Mansur Inoyatovich Afzalovning ham o'ziga xos o'rni va salmoqli hissasi bor.

Mansur Afzalovning uzoq yillik mehnat faoliyati O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyoti institutida kechgan. Shu dargohda olgan aspirantura (1934-37) tahsilidan so'ng kichik ilmiy xodim (1937-50), katta ilmiy xodim (1950-1972), bo'lim mudiri vazifalarida faoliyat yuritgan. O'zbek xalq og'zaki ijodini to'plash, xalq orasidan yig'ib olish ishlarining ilk bosqichlaridayoq olim baxshilar og'zidan xalq dostonlari va ertaklarini yozib olishda faol ishtirok etdi. Ana shu uzluksiz olib borilgan mehnat natijasida ko'plab xalq dostonlari va "O'zbek xalq ertaklari"ni nashrga tayyorladi. Ajdodlar yaratuvchiligining tengsiz isboti bo'lgan bu ertaklar bugungi kunga qadar o'zbek bolajonlarini badiiy adabiyotning sirli olamiga boshlab, ezgulikka yetaklab, hayotdan mazmun izlashga o'rgatib kelmoqda.

M.Afzalov xalq durdonalarini nashrga tayyorlash barobarida ilmiy tahlillarga boy "O'zbek xalq ertaklari" haqida" (1964) nomli monografiya, "O'zbek folkloridan namunalar" (1938), "Ergash Jumanbulbul ijodi" (1950) kitoblarini e'lon qildi. Shuningdek, olimning "Islom shoir Nazar o'g'li" (1939), "Bekmurod jirov haqida" (1844), "Bekmurod shoir" (1946), "Talantli xalq kuychisi" (1951), "Alpomish" dostonining variantlari haqida" (1956), "Mamadravim baxshi" (1960), "Islom shoir va uning "Orzigul" dostoni haqida" (1961), "O'zbek folkloristikasining asoschisi" (1966),

“Xalq ertaklari tasnifi” (1967), “Po‘lkan” (1976) kabi tadqiqotlari xalq baxshilari hayoti va faoliyatini o‘rganish, dostonlarni ommalashtirish jarayoniga ulkan hissa bo‘lib qo‘shilgan.

M.Afzalovning ilmiy tadqiqot yo‘nalishida navoiyshunoslik ham alohida sahifani tashkil etadi. Jumladan, Alisher Navoiy haqida xalq orasidagi afsona, rivoyat va ertaklarni to‘plab, ular haqida ilmiy maqolalar e‘lon qiladi. Mazkur izlanishlar natijasida A.A.Semyonov, P.Og‘oliyev, Berdi Kerboboyevlar bilan birgalikda Alisher Navoiy haqida o‘zbek va turkman xalqi orasida keng tarqalgan afsonalar asosida “Dono Alisher” (Alisher Navoiy haqida xalq afsonalari) (1968) kitobini nashrga tayyorlaydi. Mansur Afzalov folklor va yozma adabiyotning tutash nuqtalarini bog‘lay olgan olim sifatida adiblarning o‘z g‘oyalarini xalqdan olgani va keyinchalik o‘z asarlari bilan yana xalq og‘zaki ijodiga ta’sir ko‘rsatishi masalasiga e’tibor qaratib, o‘z tadqiqot yo‘nalishi bilan keyingi davrdagi Alisher Navoiy va xalq og‘zaki ijodi masalasi rivojiga salmoqli darajada hissa qo‘shadi. Adabiyotshunos olim N.Mallaev “Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti” monografiyasining (1978; 2015) “Alisher Navoiy va xalq afsonalari” bo‘limida Navoiy haqidagi folklor asarlarini shartli uchga bo‘lish mumkin deydi [Mallaev 2015: 255] :

a) *fors-tojik tilidagi Buxoro afsonasi*. Sharqshunos olim A.Semyonovning “Persidskaya novella o Mir-Alishere Navoi” (1926) maqolasi asosida;

b) *turkman versiyalari*. P.Ogaliyevning “Mirali ve Soltansoyun” (1941, 1948), B.Kerboboyevning “Eserlar toplumi, dordunji tom” (1959);

c) *o‘zbek tilidagi afsona va rivoyatlar*. O‘zbek tilidagi versiyalari M.Afzalov nashrga tayyorlagan “O‘zbek xalq ertaklari” (II jild, 1964), F.Abdullayev tayyorlagan Xorazm ertaklari (1961) va “Dono Alisher”ga kiritilgan.

N.Mallaev mazkur afsona va rivoyatlarning turkman va o‘zbek versiyalarini qiyoslaydi hamda xalq variantlarini M.Afzalov tasnifiga ko‘ra afsona, kitobiy asarlarni hikoya, deb atash ma’qulroq deydi.

M.Afzalov ertaklar va xalq dostonlarini o‘rganishga butun umrini bag‘ishlagan fidoyi olim. Shu ma’noda uning navoiyshunoslik faoliyati xalq og‘zaki ijodi bilan ikki nuqtada o‘zaro birlashib ketadi:

1. Alisher Navoiy haqidagi rivoyatlar, “Farhod va Shirin” syujetli ertaklar.

2. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonining Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li ijrosidagi xalq dostoni, umuman, “Xamsa”ning baxshilar ijodida qayta ishlanishi masalasi.

Adabiyotshunoslik ilmida ilmiy-nazariy muammolarni hal qilishda anchayin ilgarilab ketilgan bugungi kunda mazkur muammolar yengil va sodda tuyulishi mumkin. Biroq xalqning jonli bisotida to‘planib yotgan xazinani yig‘ish va uni ommalashtirish, kelajak avlodlarga yetkazish mas’uliyati bilan yondashilgan bir paytda bu ishlar katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ayniqsa, mazkur namunalar Alisher Navoiy va xalqni bog‘lovchi rishtalar haqida aniq tasavvur berishi bilan ahamiyatli bo‘lib, xalqning buyuk adibga munosabati, muhabbati natijasida ulardagi ijodiy qobiliyatni yuzaga chiqarishga turtki berganini ko‘rsatadi.

Ma’lumki, o‘zbek adabiyotida Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari tarkibidagi “Farhod va Shirin” dostonini qiyosiy-tarixiy aspektda ilk marta tahlil qilgan olim Abdurauf Fitrat hisoblanadi. Fitratning 1930-yil “Alanga” jurnalida e‘lon qilingan “Farhod va Shirin” dostoni to‘g‘risida nomli maqolasida ilk bora shu syujetdagi asarlar qiyosiy tekshiriladi. Asosiy markazga Alisher Navoiy dostoni syujetini qo‘ygan holda Firdavsiy “Shohnoma”sidan boshlab Nizomiy “Xisrav va Shirin”i, hatto Navoiydan keyin yaratilgan xalq qissalari, nasriy bayonlar va xalq dostonlariga qadar tahlil qiladi. O’sha paytlarda Fitrat kiritgan ayrim ma’lumotlar butkul yangi bo‘lib, aksariyat noshirlar tomonidan tayyorlanib toshbosmada chop etilgan kitoblar edi. M.Afzalovning pedagogik bilim yurtidagi tahsilini 1924-yil, ilmiy tadqiqot faoliyatini 1930-yillardan boshlaganini e’tiborga olsak, aynan Abdurauf Fitrat ko‘rsatib o‘tgan manbalar bilan yaxshi tanish bo‘lgan. 1950-yilda folklor ma’lumotlari asosida “Farhod va Shirin” dostonining xalq

varianti haqida” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. Dissertatsiyada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoniga Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining shu nomdagi xalq dostoni qiyosiy ravishda oʻrganiladi. Olim mavzu tadqiqiga kirishishdan oldin oʻzi izlanishlar asnosida toʻplagan materiallarni ham qiyoslab oʻtadi, ertak, rivoyatlarning oʻzbek xalqi hayoti bilan bogʻliq ravishda talqin qilinganiga urgʻu beradi. Shuningdek, olim ishda ilmiy maqola shaklida Fitrat tomonidan oʻrganilgan dastlabki maʼlumotlarni kengroq tahlilga tortadi. Alisher Navoiyning dostoni mazmunini Fozil Yoʻldosh oʻgʻliga yetkazishda vosita boʻlib xizmat qilgan yoxud xalq orasida keng tarqalgan ikkilamchi asarlarni taʼriflab oʻtadi. Jumladan, Umar Boqiy, XIX asrda Mahzun tomonidan, 1908-yil Mir Maxdum ibn Shohyunus tomonidan nasriy bayon qilingan “Qissai Farhod va Shirin”, xalq orasidagi Farhodning suv chiqarishi bilan bogʻliq ertak va afsonalarni tahlilga tortadi. Jumladan, bu dostonni Fozil Yoʻldosh ustozlari Yoʻldosh shoirdan eshitganini aytib, shu nomdagi xalq qissalari katta taʼsir koʻrsatganini taʼkidlab oʻtadi: “Qissalar xalq shoiri – baxshilar ijodiga maʼlum darajada taʼsir etib kelgan. Xat-savodli boʻlmagan xalq shoir va dostonchilari qissalarni savodlilarga oʻqitib tinglar va oʻz hofizalarida saqlab, keyin xalq dostonlari usulida asarlar yaratganlar”. Dissertatsiya ishi Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining kiritgan oʻzgartirishlari va badiiy mahoratini ochishga qaratilgan ish sifatida muhim qimmatga ega.

Umuman olganda, Mansur Afzalovning folklorshunoslik ilmi rivojida oʻziga xos oʻrni va hissasi bor. Olim tayyorlagan xalq dostonlari, ertaklar, ilmiy tadqiqot ishlari fandagi keyingi tadqiqotlarning yaratilishiga zamin yaratgani ham eʼtirofga loyiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Афзалов. М. Навоий ҳақида халқ афсоналари // Шарқ юлдузи. 1948. 5-сон. – Б. 26-32.
2. Афзалов М. “Фарҳод ва Ширин” достонининг халқ варианты ҳақида. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 1950.
3. Кербобоев Б. Эсерлар топлумы, дордунжи том. 1959.
4. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015.
5. Огалыев П. Мырали ве Солтансойун. 1941, 1948.
6. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Баҳром ва Гуландом. Зевархон. Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. Нашрга тайёрловчилар Муродов М, Афзалов М. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986.
7. Семенов А. А. «Персидская новелла о Мир-Али-Шире «Неваи» // Бюллетень САГУ, № 13, Ташкент, 1926.
8. Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2000.

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА СИРҒАНИНГ РАМЗИЙ-ТИМСОЛИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

SYMBOLIC INTERPRETATIONS OF EARRINGS IN UZBEK AND KYRGYZ FOLK SONGS

*Sulaymanova Mehrinsa Ibraximovna
Andijon davlat pedagogika instituti v.b. dotsenti*

Annotation: The article describes the symbolic representation of earrings in Uzbek and Kyrgyz folk songs.

Key word: Kazakh, Kyrgyz, nation, tradition, heritage, image, expression.

Дунё фольклоршунослигида халқ оғзаки ижодининг аналогик хусусиятли анъанавий образлари генезиси ва поэтикасига хос типологик ҳамда специфик жиҳатларни қиёсий ўрганиш инсоният бадий тафаккури тараққиётининг синкретик ҳолатларини аниқлаш имконини беради. Натижада оддий турмуш буюмларининг рамзий тимсоллар сифатида образлантирилишига замин яратган тасаввур-тушунчалар илдизини, маъно ва вазифалари синкретиклашувини очиш имкони пайдо бўлди. Бу эса туркий, шу жумладан, ўзбек ва қирғиз фольклоршунослигида тақинчоқлар образи ва тимсолларини халқ бадий тафаккурининг тадрижий ривож асосида ўрганиш заруратини кўрсатади. Тақинчоқлар орасида сирға рамзий маънода аёл киши обазини ифодалайди.

Сирғалар турли ёшдаги барча аёлларнинг нафақат байрамона, балки кундалик тақинчоқларидан биридир. Сирға ҳар бир миллат аёлининг кулоққа тақиладиган севимли тақинчоқларидан ҳисобланади.

Бек кызыдай, Нускайым,

Бешигинде экенде,

Бештен сөйкө тагынган.

Алты жашар маалыңда,

Атажеңнин барыда,

Алтыннан сөйкө тагынган [Кыргыз поэзиясынын антологиясы 1999: 85].

Ўзбекча мазмуни:

Бек қизидай Нускайим,

Бешикдаги пайтингда

Беш зиракни таққансан.

Олти яшар пайтингда,

Отажонинг борида

Олтиндан сирға таққансан.

Бу қўшиқда қирғиз аёлларининг кулоққа тақиладиган тақинчоғи – «сөйкө», яъни сирға номи тилга олинган. Ўзбек фольклоршуноси А.Мусақулов “Ўзбек халқ лирикаси” китобида: “Қўшиқларда кулоқ кам тилга олинади. Аммо халқ лирикасида кулоққа тақиладиган металл зийнатлар кўп куйланади”, – дея ҳақли эътироф этади [Мусақулов А. 2010: 130].

Келтирилган қўшиқда бешикдаги болани “Бешикдаги пайтингда, беш зиракни таққансан. Олти яшар пайтингда, олтиндан сирға таққансан” дейиш билан бой оиланинг фарзандига ишора қилинмоқда. Бунда тақинчоқлар бойлик рамзини ифодалаб келмоқда.

Зирак номлари ўзбек ва қирғиз халқларида баъзан бир-бирига мос келса, баъзан ўзаро фарқланиши кузатилади. Масалан, қирғиз тилида аёлларнинг кулоққа тақадиган тақинчоғи сирға деб ҳам аталади. Ўзбек тилида ҳам худди шундай, аммо ўзбекларда **исирға ва зирак** сўзлари сирға номига синоним сифатида ишлатилади.

*Алтиндан сөйкө **сырға** сал,*

Азаптуу апам үнү деп,

Баш көтөрүп кулак сал.

*Күмүштөн сөйкө **сырға** сал,*

Күйүттүү апам үнү деп,

Баш көтөрүп кулак сал [Кошоктор 2002: 17]

Олтиндан зирак сирға сол (тақ),

Азобли онам овози деб,

Бош кўратиб кулоқ сол.

Кумушдан зирак сирға сол (тақ)

Куйинган онам овози деб,

Бош кўтариб кулоқ сол.

Келтирилган мисолда зирак ва сирға (сөйкө **сырга**) – зирак сирға кўринишида қўшма сўз сифатида ишлатилгани ва яхлит образ сифатида ифодаланаётгани билан эътиборни тортади.

Ўзбек халқ лирик ва маросимий қўшиқларида сирға образи жуда кўп учрайди:

Оқ булоқнинг булоғи,

Диркиллаб ўйнар улоғи.

Сирға тақса ярашар

Келинойнинг қулоғи [Келиной қўшиқлари 1981: 229.].

Қирғиз халқ лирик ва маросим қўшиқларида ҳам сирға образини кўп учратиш мумкин.

Сирға қирғизчада “сөйкө” деб юритилади.

Алтындан сөйкө салынып,

Ырғаганың курусун.

Алганың бейтынч болгон соң,

Жырғаганың курусун.

Күмүштөн сөйкө салынып,

Ырғаганың курусун

Күйөөң бейсаз болгон соң,

Жырғаганың курусун [Кыргыз поэзиясынын антологиясы 1999: 56.]

Ўзбекча мазмуни:

Олтиндан зирак тақиб,

Хурсандлиги қуриб кетсин.

Олганинг бетинч бўлган сўнг,

Яйраганинг қуриб кетсин.

Кумушдан зирак тақиб,

Хурсандлиги қуриб кетсин.

Куйёвинг нобон бўлган сўнг,

Яйраганинг қуриб кетсин.

Бу каби қўшиқ мисралари, одатда, қирғиз халқи орасида она билан қизининг тўйдан кейинги учрашувида айтилиши кузатилади. Ушбу мисраларда ҳам кулоқ тақинчоғи – сирға (сырга) образидан тинч ва нотинч, бахтли ва бахтсиз оила, яхши ва ёмон ёр тимсолида фойдаланилган. Қўшиқ матнида таъкидланаётганидек, узатилган қиз олтин ва кумуш сирға таққан эса-да, яъни бой ҳаёт кечирса-да, агар оиласи тинч бўлмас экан, яйраб яшай олмайди. Бундай ҳолатда қимматбаҳо тақинчоқларнинг ҳам ҳеч қандай қадри ва аҳамияти бўлмайди.

Алтындан сөйкө ыргайсың,

Армансыз ойноп жыргайсың.

Кызыке, күйөөң жакшы бир болсо,

Күмүштөн сөйкө ыргайсың,

Күйүтсүз ойноп жыргайсың.

Алганың жаман бир болсо,

Алтындан сөйкөң жез болот.

Күйөөң бир жаман бир болсо,

Күмүштөн сөйкөң жез болот [Кыргыз поэзиясынын антологиясы 1999: 56.]

Ўзбекча мазмуни:

Олтиндан сирға таққайсан,

Армонсиз ўйнаб қувнайсан.

Қизжон, куйёвинг яхши бўлган сўнг,

Кумушдан сирға таққайсан,

Қайғусиз ўйнаб қувнайсан.

*Олганинг ёмон бўлса,
Олтиндан сирганг жез бўлар.
Куёвинг ёмон бўлса,
Кумушдан сирганг жез бўлар.*

Қирғиз тилида сөйкө ва сырға параллел қўлланилади. Ушбу қўшиқда оилани чиройли тебратиш кўпроқ аёлларнинг қўлида эканлиги, акс ҳолда олтин жезга айланиши мумкинлиги ҳақидаги оналар насихати етказилмоқда. Бу билан ёш келинчакка оиланинг муқаддаслиги, жез олтинга айланишида ёки олтин жезга айланишида бевосита унинг роли катталиги рамзий қилиб тушунтирилмоқда.

Кулоқни тешиш одати жуда кўп халқлар орасида сақланиб келаётган қадимий одатлардан биридир. Жаҳоннинг кўпгина халқлари қатори кулоқ тешиш одати ўзбекларда ҳам мавжуд ва у тарихан магик аҳамиятга эга деб қаралади. Ўзбекларда фақат қизалоқларнинггина кулоғи тешилади. Бу одат ўғил болаларга хос эмас. Агар ўғил боланинг кулоғи тешилган бўлса, бу бирор-бир магик мақсад билан амалга оширилган. Масалан, бефарзанд аёллар фарзанд кўриш учун ўғил бола яқин қариндошларидан бирининг кулоғини тешиб, халқа тақишган.

Одатда, баҳорда, қалдирғоч келгунга қадар кулоқ тешилади. Агар қалдирғоч келгандан сўнг бу иш амалга оширилса, кулоқ йиртилиб, хунук бўлиб қолади, дея ирим қилинади.

Ўзбек халқида қалдирғоч тўғрисида шундай маълумотлар бор: “Ҳар баҳорда қалдирғочни кутиб, уни кўзга суртиш ҳар қандай кўз оғриғидан йил бўйи сақлайди деб қаралган. Шунинг учун ҳам кекса кишилар “кўзим равшан бўлсин” деб, кўзларига қалдирғоч патларини суртиб қўйишган.[Мирзаева С. 1992: 33.] Бироқ кўр қалдирғоч кишиларга ёмонлик тилайди деб, уни ҳеч ким яқин йўлатмайди. Шундан бўлса керак, қалдирғоч келгунга қадар кулоқлар ҳам тешилади. Сабаби эрта баҳорда келган қалдирғочлар ичида кўр қалдирғочларнинг бўлиши ҳам табиий, албатта. Бу ирим қирғизлар орасида ҳам кенг тарқалган. Ҳозирги кунда кулоқ тешишнинг янгича усуллари мавжуд. Бироқ бу тадбир ҳам қалдирғоч келгунга қадар бажарилади.

Ўзбекларда сирғанинг яна бир кўриниши “балдоқ” деб юритилади. Унинг кенг тарқалган кўриниши “ойбалдоқ” бўлиб, аслида қозоқ аёлларининг севимли сирғасидир. Ўзаро яқин маданий, ижтимоий-иқтисодий, қуда-андачилик урф-одатлари асосида бу сирға тури ўзбек ва қирғиз аёллари орасида ҳам тарқалган.

*Олма ўзи осилди,
Балдоғидан кесилди.
Келиной келган кўчага*

Шам чироқлар осилди [Келиной қўшиқлари 1981: 193.].

Ўзбек халқ қўшиқларида балдоқнинг ҳар хил образлантирилганини кузатиш мумкин. Негаки, яқин ҳудудларда яшовчи, бир-биридан қиз олиб, қиз берган Ўрта Осиё аҳолиси (ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз ва туркманлар) маданий ҳаётига оид турли предметлар, жумладан, тақинчоқ турлари ҳам қуда-андачилик муносабатлари орқали бир-бирига ўтганлигини инкор қилиб бўлмайди.

Қирғизларда сирғанинг яна бир тури “иймек” деб аталади. У, асосан, ёш қизчаларга мўлжалланган бўлиб, кумуш симдан эгилган оддий кўринишда ясалади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Келиной қўшиқлари. Халқ қўшиқлари ва термалари. Ёзиб олувчи: О.Собиров. – Т., 1981.
- 2.Кошоктор. Эл адабияты сериясы. 21-том. – Бишкек, 2002.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. – Бишкек, 1999.

4. Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ афсун дуоларининг тематик таснифи. – Андижон, 1992.
5. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010.

O‘ZBEK XALQ O‘LANLARINING YANGI NASHRI XUSUSIDA

INCLUDING THE NEW EDITION OF UZBEK PEOPLE'S OLANS

Turg'unov Sherali Dolixonovich
Andijon davlat universiteti dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotation. *The 26th volume of the one-hundred-volume series "Monuments of Uzbek folk art" is a direct continuation of the previously published set of Uzbek folk songs, which includes items starting with the letters "P-H" in the base text base arranged alphabetically. lib, the article contains comments about this volume.*

Key words: *olan, olanchi(person who sing olan), improvisation, ethnonym, toponym*

Yangi O‘zbekiston madaniyati erishayotgan yutuqlar behisob. Ular jumlasiga folklorshunoslarimizning ko‘p yillik zahmatli mehnatlari tufayli dunyo yuzini ko‘rish arafasida turgan o‘zbek xalq o‘lanlarining yangi nashrini qo‘shish mumkin. Qariyb to‘rt yuz sahifani tashkil etuvchi mazkur kitob loyihasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2019-yil 14-maydagi PQ-4320-sonli “Baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori[1]ning ijrosini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti folklor bo‘limining sobiq mudiri, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, filologiya fanlari doktori, professor marhum Mamatqul Jo‘raev va shu bo‘limning katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori Shahodatbonu Imomnazarovalar tomonidan nashrga tayyorlangan. U “O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari” yuz jildlik turkumining 26-jildi sanalib, o‘lanlarning avval nashr etilgan majmuasini bevosita davom ettirgan holda alifbo asosida tartiblashtirilgan tayanch matnlar bazasidagi “P-H” harflari bilan boshlanuvchi bandlarni o‘z ichiga qamrab olgan. Ushbu loyiha yuqorida nomlari keltirilgan nashrga tayyorlovchilarning o‘n ikki sahifalik “Asrlarga tengdosh o‘lanlar” sarlavhali so‘zboshisi hamda M.Jo‘rayevning ilmiy izohlari, o‘lanchilar va yozib oluvchilar haqidagi ma’lumotlari, shuningdek, lug‘at va rezyumesi bilan boyitilgan.

O‘lanlar xalqimiz asrlar mobaynida yaratib kelgan nomoddiy madaniyat durdonalari sifatida millat ruhi va ijtimoiy mashg‘ulotini juda yorqin ifodalaydigan hozirjavob lirik janr namunalari sanaladi. O‘lanchilar o‘z badiiy mahoratlarini quyidagicha ta’riflaydilar:

Qumursqani qo‘y qilib yurgizamiz,

Chigirtkani it qilib hurgizamiz.

Ko‘rsichqon terisidan tulum qilib,

Po‘stin deb ustingizga kiygizamiz [Ўланлар 2020:238].

Jild so‘zboshisida to‘g‘ri qayd etilganidek, “Badihago‘ylik, ya’ni ijro jarayoni harifdosh tomonidan aytilgan matn mazmuniga mos o‘lanni hozirjavoblik asnosida tezlik bilan to‘qib yoki ijrochi o‘zining badiiy xotirasida mavjud bo‘lgan an’anaviy poetik formula, stilistik qolip va tayyor misralardan foydalangan holda matnni ijro etishi o‘lanchilikning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham uch-to‘rt band o‘lanni yodlab olgan kishi professional ijrochilik darajasiga yetishgan chechan o‘lanchilar bilan harifdoshlik qilolmaydilar. Bunday havaskor ijrochilarning o‘lan aytishuviga bexosdan aralashib qolishlari harifdoshlar bahsining

buzilishiga olib keladi... O'zbek xalq o'lanchiligida xalq lirikasiga xos so'z qo'llash san'ati, ijrochi shaxsiyatining ma'naviy-axloqiy sifatlari, aytuvchilar orasidagi o'zaro munosabatlar, so'zni qadrlash va e'zozlash, ijrochining badiiy-estetik qarashlari o'z ifodasini topgan" [Ўланлар 2020: 16-17].

Ilmiy va adabiy jamoatchilik, shuningdek, oddiy kitobxonlar o'rtasida hali keng tarqalmagan nashrga munosabat bildirish g'alatidek tuyulishi mumkin. Lekin biz quyida bildiriladigan mulohazalar nashrga tayyorlovchilar uchun ma'qul tushsa, foydadan xoli bo'lmas, degan maqsadni ko'zladik. Zotan, bunday kitoblar uzoq yillar qo'ldan tushmaydigan umumxalq ma'naviy mulki ekan, mukammal nashrga aylanishi barchamizni mamnun etadi. Qolaversa, keyingi yillarda folklor matnshunosligi an'analarining rivojlanib borayotgani ko'pchilikni quvontiradigan ilmiy hodisadir.

Mulohazalarimizdan biri shundan iboratki, 25-betda keltirilgan

Sari munsak,

Umidoy sarg'aygandak yuzin ko'rsak.

Irisoy suyunchi, deb yetib kelsa,

Belbovim belimdagi shunga bersak.

bandining 2- va 3-misralariga 343-sahifada quyidagicha izoh berilgan:

"Umidoy sarg'aygandak yuzin ko'rsak" – Ohangaron vodiysida nom qozongan o'lanchilardan biri Umidoy (Umitoy) Xolmatova (1891-1962 yillar) Angren shahrining Qorabog' qishlog'ida yashagan. U so'zga hozirjavobligi, lapar va o'lanlarni ko'p bilishi va doyalik kasbi bilan Qorabog', Samarchug', Qatag'on, Sog'lom, Dukent, Beshog'ayni va Obliq qishloqlari aholisi o'rtasida keng tanilgan. U eriga amaki bo'lgan qaynisi Xoljigit hamda Toshkent viloyatining Ohangaron tumanidagi Saparchuq qishlog'i (hozirgi Oblik qishlog'i)da 1886 yili tug'ilgan Umar Xoljuman o'g'li bilan to'yma-to'y yurib, o'lan aytishganida atrofdagilarni har gal lol qoldirgan va uyiga sovrinlar bilan qaytgan. Folklorshunos olim Muzayyana Alaviya ilk bor 1928 yilning iyun oyida ularning uyida bir hafta mehmon bo'lib, ko'plab o'lanlarni yozib olgan.

Nazarimizda, mazkur izohda aniqlik kiritilishi lozim bo'lgan ikki jihat bor. Birinchidan, Ohangaron tumanida "Saparchuq" degan qishloq yo'q va ilgari ham bo'lmagan. Bizningcha, o'lan ijrochisi Qorabog'ga yondosh Samarchuq (qadimgi turkiy samrshiq urug'i nomining shevada buzilgan shakli) qishlog'ini nazarda tutgan. Ikkinchidan, izohdagi "hozirgi Oblik qishlog'i" so'zlari ortiqcha. Chunki Obliqning nomi hech qachon "Saparchuq" bo'lmagan.

O'lanlar to'plamining 23-sahifasida:

Bosilgan Allaxonda tovning qori.

Sayraydi sarg'aldoqqush ovzi sari,

deb boshlanuvchi 3-band qurama shevasiga mansub ijrochi tomonidan aytilgani sezilib turibdi. Shunday ekan, bu misralar quyidagicha o'zgartirilgani ma'qul. Chunki O'zbekistonda Allaxon degan tog' yo'q.

Bosilgan Arashonda tovning qori.

Sayraydi zarg'aldoqqush ovzi sari,

Bu atama 23-betdagi 3-bandda ham Allaxon deb yozilgan.

25-betdagi 8-bandning ikkinchi misrasi "Sir yoqalab toziga tulki qo'shdim" tarzida berilgan. Aytaylik, o'lanchi kimdandir o'rgangan bu misra mazmuniga ahamiyat bermay shunday aytgan, yozib oluvchi ham shu tarzda daftarga qayd etgandir. Lekin endi biz uni millionlab kitobxonlarga taqdim etyapmiz. Hech qachon qo'lga o'rganmaydigan yovvoyi yirqich tulkini izmimizga bo'ysundirib, xonaki ovchi tozining yoniga qo'sha olmasligimizni ular bilishadi. Shuning uchun ushbu misrani "Sir yoqalab tulkiga tozi qo'shdim" ko'rinishida o'zgartirilsa, bizningcha, ovchilarning hayotiy va o'lanchilarning badiiy mantig'iga muvofiq keladi.

46-betdagi 3-bandning ikkinchi misrasida “Chetan to‘qib, to‘n bozorda sotaman” yoki o‘sha betdagi 4-bandda ham “Chetan to‘qib bozorlarda sotaman” deyiladi. Ushbu kitobning 379-sahifasida “Chetan – ra‘noguldoshlar oilasiga mansub qizg‘ish yoki sarg‘ish mevali daraxt hamda uning mevasi” deya izoh berilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da “chetan” so‘zining yuqoridagi ma‘nosi bilan birga “sochiluvchi yuklarni tashish uchun tol, tut navdalaridan to‘qib yasalgan maxsus kajava, kuzov” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2008: 477] tarzidagi izohi ham keltirilgan. Bizningcha, mazkur jildning izohli lug‘ati tarkibiga ikkinchi izohni kiritish o‘landan ko‘zlangan maqsadga mos bo‘lar edi.

121-betdagi so‘nggi bandning “Yuqori Hakkar minan Go‘rli deyman” misrasiga quyidagicha izoh berilgan: “Yuqori Hakkar minan Go‘rli deyman” – chamasi, bu misrada qayd etilgan Hakkar toponimi Angren shahrining janubiy qismida, Ohangaron daryosining o‘ng sohilida joylashgan Hakkarman qishlog‘i bo‘lishi kerak. “Go‘rli” atamasi ham joy nomidir. Shuni ta‘kidlash joizki, Angren shahri va uning atrofida “Go‘rli” degan joy yo‘q – Gurum qo‘rg‘oni bor. O‘lanning mazkur misrasi “Yuqori Hakkarman-u Gurum deyman” tarzida to‘g‘ri yozilishi lozim.

Majmuaning 221-222-betlarida quyidagicha ikki band keltirilgan va ularga kitob oxirida 137-hamda 138-izohlar berilgan:

*Qoraqo‘yinli ataydi yurtimizni,
Xos taqachi ataydi sartimizni.
O‘lan aytib o‘ltirgan boyni qizi,
Endi bugun sinayman mardingizni.*

*Qoraqo‘yinli ataydi xalqimizni,
Xos taqachi ataydi sartimizni.
O‘lan aytasang berrak kel, boyni uli,
Ta‘rifin qilayik-chi yurtimizni.*

“*Qoraqo‘yinli ataydi yurtimizni*” – turkiy xalqlar etnonimikasida “oq” va “qora” so‘zlarining qo‘shilishi asosida yaratilgan urug‘ nomlari ko‘p uchraydi. Bu misrada keltirilgan “qoraqo‘yinli” etnonimi ham o‘zbek urug‘laridan birining nomidir. Ma‘lumki, “qoraqo‘yinli” urug‘i turkiy xalqlarning qadimiy etnonimlaridan birining nomi bo‘lib, o‘g‘uzlar tarkibida ham “qaraqoyli”/“garagoyunli” urug‘i bo‘lgan. Qozoq xalqi tarkibidagi “o‘rta juz”ning “alshin” urug‘i ichida ham “karakoyli” shaxobchasi mavjud. Bizningcha, “qoraqo‘yinli” etnonimi qadimgi ajdodlarimizning totemistik tasavvurlari asosida yuzaga kelgan.

“*Xos taqachi ataydi sartimizni*” – Toshkent viloyatida istiqomat qilgan o‘zbek urug‘laridan birining nomi “taqachi” deyilgan. Ilgari Yunusobod dahasida “Taqachi” nomli mahalla ham bo‘lgan.

Ikkala izohda keltirilgan fikrlarni ma‘qullagan holda Qoraqo‘yli, Xos va Taqachi atamalari ayni bandlarda toponimik ma‘noga ega ekanligini ta‘kidlash joiz. Chunki Bekobod shahrining g‘arbiy chekkasida yonma yon joylashgan Xos va Taqachi qishloqlarining aholisi Toshkent va Piskent shaharlari shevasiga xos bo‘lgan “votti”lash an‘anasini saqlab kelayotgani uchun ularning atrofida, aytaylik, Kal, Tentak qishloqlarining aholisi “j”lovchi parcha yuz urug‘ining vakillari bo‘lganidan Xos va Taqachi aholisini sart deb biladilar. Demak, yuqoridagi bandlarda Xos atamasidan so‘ng vergul qo‘yilishi va taqachi toponimi bosh harf bilan yozilishi lozim bo‘ladi. Va yana: Qoraqo‘yli so‘zi ham Bekobod shahri yaqinida va Bo‘ka shahrining sharqiy tomonida joylashgan qishloqlar nomini anglatadi.

Bundan tashqari, 212-betdagi quyidagi o‘lan namunasi tarkibidagi “gaz” so‘zini “gal” tarzida yozilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi:

*Qora satin,
Guldirashib so‘ylaydi tojik xotin.*

O‘shanday bahonaman gaz (l) kelganda,

Chechinib so‘zlashaylik ozin-motin.

Kompyuter teruvchining aybi bilan bo‘lsa kerak, majmua matnida bir qator imloviy nuqsonlarga ham yo‘l qo‘yilgan (masalan, 145-betning 5-bandidagi misrada “Isratasi issiq” kabi so‘zlarni o‘qiymiz...).

Xulosa qilib aytganda, 380 betlik kitobga minglab o‘lanlarni saralab, alifbo tartibida joylashtirish va kitobxonga qulaylik yaratish maqsadida juda ko‘p ilmiy izohlarni bayon etish nashrga tayyorlovchilardan chuqur bilim va sabr-toqatni talab edi. Shunday mashaqqatli ishni amalga oshirgan ustozlarimizdan xalqimiz minnatdor bo‘lsa, arziydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://lex.uz/docs/-4380951> O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 14.05.2019 yildagi PQ-4320-son

2. “Ўлан айтсанг, бери кел, айнам-ов” (Ўланлар. Нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, Ш.Имомназарова). Ж.26. Ўзбек халқ ёдгорликлари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2020. – 380 б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси). (А.Мадвалиев таҳрири остида). –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.477.

O‘ZBEK VA QOZOQ YOR-YORLARINING O‘ZIGA XOS JANRIY XUSUSIYATLARI

SPECIFIC GENRE CHARACTERISTICS OF UZBEK AND KAZAKH SONGS

Aliqulova Hulkar Qahramonovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi*

Aliyeva Lyazzat Berdukasovna,

*Ahmad Yassaviy nomidagi
Xalqaro qozoq-turk universiteti katta o‘qituvchisi*

Annotation. *The article analyzes the yor-yor songs performed at Uzbek and Kazakh weddings, the "yor-yor" radif and its importance, regional features, the place they played in the wedding ceremony, the performers and their performance methods, and their artistic uniqueness. On the basis of the comparative typological analysis, the common and specific aspects of the wedding songs of the two nations were studied.*

Key words: *wedding, radif, Turkic peoples, bride and groom, Kazakh, jar-jar, synsu, olan, rhyme, poetic feature.*

Turkiy xalqlar to‘y marosim qo‘shiqlarining janrlar tarkibida ko‘pgina mushtarak tomonlar uchraydi. Chunki, to‘y marosimlarining struktural jihatdan yaqinligi, urf-odatlar va marosimlarning o‘rni va ketma-ketligi, qolaversa, qardosh tili xalqlarning to‘y marosimlari jarayonida ijro etadigan og‘zaki aytimlarida ham ma‘lum o‘xshashliklarning mavjudligini ko‘rsatadi. Qozoqlarda nikoh to‘yining har bir kichik marosimlarida shu nom bilan ijro etiladigan qo‘shiqlar mavjud. Masalan, toy-bastar, toy-tarqar, sinsu, jubatu, jar-jar, bet-ashar [Silchenko 1968:135]. Toy bastar – bu

o'zbeklarning to'y boshlash, maslahat oshi marosimlariga to'g'ri keladi. Ammo, o'zbek xalqida aynan to'y boshlashga bag'ishlangan qo'shiq uchramaydi. Shuningdek, to'y tarqar qo'shig'ining mavjudligi ham faqat qozoq xalqiga xosdir.

“Yor-yor” qo'shiqlarining o'ziga xos ijro o'rni, ijro usuli, ifoda maqsadi, poetik xususiyatlari, tuzilishi, qofiyalanishi tahlil qilinganda, turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi o'xshash jihatlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'zbek xalq to'y marosimi folklori janrlari, udumlari M.Alaviya, B.Sarimsoqov, M.Jo'raev, S.Davlatov, N.Quronboeva, O.Ismonova, L.Xudoyqulova, F.Hayitova, M.Murodova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Qolaversa, O.Safarov, S.Davlatov, O.Ismonova, O.Boqiev, A.Abduraxmonovning o'zbek folklori bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlarida “yor-yor”, “kelin salom”, “kelin tushdi”, “betochar”, “beshik keti” va boshqa shu kabi og'zaki ijod namunalarining tipologiyasi, hududiy-lokal xususiyatlari o'rganilgan va tahlil etilgan. Aynan “Yor-yor” qo'shiqlarining turkiy xalqlar folklori bilan aloqadorlikda to'laligicha tadqiq etilmaganligi kuzatiladi.

“Yor-yor” janri nomini bildiruvchi atamaning tarkibidagi “yor” so'zi aslida qadimda “qo'shiq”, “ashula” ma'nosida qo'llanilgan “yir”/“jir” leksemasi bilan aloqadordir. Ayrim turkiy xalqlar folklorida hozirgi kunda ham “yir/jir” so'zi “qo'shiq”, “ashula” ma'nosini anglatuvchi atama sifatida faol qo'llaniladi. Bundan tashqari, yana bir taxmin borki, bu marosim qo'shiqning har bir baytidan so'ng takrorlanadigan “yor-yor” radifiga ko'ra, janr nomi mazkur qo'shiq asosan yorga murojaat, yorni ta'rif-tavsif qilish mazmunini ifodalishiga ko'ra “yor-yor” deb nomlangan [Murodova 2018:19].

“Yor-yor” qo'shiqlari tahlil etilganda albatta, **yor** so'zini qo'shiqda tutgan o'rni va ahamiyatiga e'tibor qaratish muhim nazarimizda. “Yor-yor” qo'shiqlarining janriy xususiyatlari ham (ijro o'rni, ijro usuli, ijrochilarning kim ekanligi, obrazlar tizimi) shuni talab etadi.

Yor-yor janri haqida folklorshunos olimlar turlicha ilmiy tahlillar, xulosalar, o'ziga xos fikrlar bildirishgan. Olima M.Alaviya fikricha “Yor-yorlarda qizning xususiyatlari tavsif qilinadi, kelin-kuyovlarning xulq-atvoridagi go'zallik, fazl va hunaridagi kamolat ta'riflanadi. Bunday yor-yorlarni madhiya yor-yorlari deb ham yuritiladi” [Alaviya 1974:135]. Olimaning fikricha yor-yor qo'shiqlarining asosiy obrazlari kelin-kuyov bo'lib, yor-yor so'zining mazmun-mohiyati ham ularga daxldordir. To'ra Qilichev Xorazm nikoh to'ylarini o'rganar ekan “Yotoq to'yi” haqida ma'lumot berib, yor-yor qo'shiqlari aynan shu marosimda ijro etilgan deya ta'kidlaydi. Xalfalar tomonidan aytilgan yor-yorlarning asosiy obrazi kelin ekanligiga, marosimni nikoh to'ydan bir kun avval o'tkazilishi va qizni otasining uyida so'nggi marta o'z erki bilan mehmon bo'lib yotib qolishidagi o'y-kechinmalari chizilgan misralar asos bo'la oladi.

Olim Anvar Bo'ronov “Yorga yetar kun bormi, yoronlar?...” [Bo'ronov 2022:66] maqolasida “yor” so'zining kelib chiqishi bilan bog'liq tahlillar beradi. Tadqiqotchi mumtoz adabiyotda “yor”ning oshiq yo ma'shuqa, yoki do'st, goho esa xudo ma'nosida kelishligini izohlab, “...Tangrichilik dinida Yor tangrining ismlaridan biri. Keyinchalik ayni so'zdan yaratgan (jaratqan), yaratuvchi (jaratuvchi) kabi teonimlar paydo bo'lgan”, – deb ta'kidlaydi. Maqolada yana “Yor-yor nega aytiladi?” deya savol berilib, bu haqda “... Birinchidan, jar, ya'ni to'y haqida xabar ma'nosini bersa, ikkinchidan, ikki yorning bir-biriga bog'lanishini anglatadi. Uchinchidan esa tangridan, ya'ni “yor”dan ikki yoshga tilak tilash marosimi sifatida qo'llanadi” kabi mulohazalarini bildiradi. Bizning fikrimizcha ham, yor-yorlarning mazmun-mohiyatida noaniq taqdirga nisbatan xavotirda bo'lgan ikki yoshga yaratgandan baxtli tole' so'rash jarayonlari anchagina.

Turkiy xalqlar qadimdan nikoh va oila masalasida ajralib turadigan xalqlardan sanaladi. Oilaning muqaddasligi ibtidoiy zamon kishilari tasavvurida ham mavjud bo'lgan. Ibtidoiy jamiyatda ham jinslar o'rtasidagi muhabbat sabab ikki jins vakillarining birikishi, ahd-paymoni oqibatida ular o'rtasida oila instituti shakllangan. Ayonki oilaning shakllanishi, farzandlar tarbiyasi, qarindosh

urug'larga munosabatlar tizimining maydonga kelishiga asos bo'lgan. Qarindosh urug'chilik munosabatlari oila institutining tub ma'naviy mohiyatini tashkil etgan. Shuning uchun oilada otaga, onaga, qaynota, qaynonaga, qaynakalar va ukalarga munosabatlar alohida e'tiborda bo'lgan. Negaki, qudachilik sababli yangi oila barpo etilarkan uning mustahkamlanishida qudachilik, qarindoshchilik munosabatlari muhim ahamiyat kasb etgan.

Ikki qavm yoki ikki oila farzandlarining yangi oilani barpo etishlari uchun katta avlod vakillari tomonidan puxta o'ylangan reja asosida turli tadbirlar joriy qilingan. Mana shunday tadbirlardan biri nikoh to'ylaridir. Nikoh to'ylari ikki yoshning yangi oila qurish uchun qilgan ahdu paymonini tantanali nishonlash marosimi sifatida maydonga kelgan. Umuman, o'zbek xalqi etnogenezi borasida dastlabki ilmiy farazlarni olg'a surgan P.P. Ivanovning tarixiy ocherklarida [Ivanov 1958:9] o'zbek xalqining maydonga kelishini shayboniylar davriga borib taqalishini kuzatamiz. Tarixchi olim o'zbeklarning oilaviy, madaniy va maishiy hayotidagi o'ziga xosliklar borasiga garchi juda kam ma'lumot bersa-da, butun boshli millat ibtidosini yaqin o'rta asrlar davriga aloqador sanashi shubhalidir. Bizning maqsadimiz o'zbek oilaviy marosimlarining qaysi davrlarda shakllanganligini aniqlash bo'lganligi uchun xalqimizning millat sifatida shakllanishi borasidagi yuqoridagi taxminlarni inkor etamiz. Zero, o'zbek xalqi qadimdan turkiy qavmlar tarkibida shakllangan elatlardan biridir.

Nikoh to'yi marosimiga oid ilk qaydlar XII asrning ulug' tilshunos olimi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otut-turk" asarida uchraydi. Devonda nikoh to'yi bilan bog'liq bir qancha so'zlar izohlangan. Yangi oila quradigan yoshlarning nikoh kechasi tantanali nishonlangach, ularni chimildiqqa kirishlari uchun xizmat qilish kabi vazifalar tajribali yanganing zimmasiga tushishi an'anasi Mahmud Koshg'ariy zamonlarida ham mavjud bo'lgan ekan. Kelinning turli taqinchoqlar va liboslar (**didak, didim, kôşik, qawtan, sep**) bilan bezash, uning shohona suvratini hosil qilish qadimgi turkiy qavmlar uchun mushtarak bo'lgan an'ana sifatida bizgacha yetib kelgan. Mahmud Koshg'ariy tomonidan nikoh to'yi marosimiga doir so'zlarning semantik ma'nolarining ochilishi bu turkiy qavmlarning qadimiy oilaviy maishiy marosimlari, ularning maishiy madaniyatidan darak beradi.

Umumturkiy adabiyotimizning yirik vakili Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham "qo'shiq" adabiy termin sifatida tilga olinganligi, uni qadimdan mavjud ekanligi B.To'xliyevning "Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori" [To'xliyev 2013:112] nomli tadqiqotida atroflicha dalillangan. Anglashiladiki, qadimdan turkiy qavmlarning shodiyona kunlari sifatida nikoh to'ylari keng tantana qilingan. Nikoh to'yi marosimlarida esa, xalqning quvonchi, tashvishi, orzulari va armonlari, kelin bo'layotgan qizlarning kechinmalari, kelinlik gashti va uning mas'uliyati, qiz uzatayotgan otaning xarakteriga xos tavsiflar ohangdor she'riy matnlar orqali o'z ifodasini topgan. Xalq shodiyona kunlarida xushkayfiyat uchun ijro qiladigan ohangdor og'zaki she'riy matnlarini umumiy ma'noda qo'shiq deb ataganlar. Qo'shiqlar mavzu va janr xususiyati jihatdan bir-biridan farq qiladi. *Qo'shiq* atamasi ozarbayjonlarda – qo'shmalar, o'zbeklarda – qo'shiq, uyg'urlarda – qoshaq, qoraqalpoqlarda – qosiq, o'lan, tojiklarda – surud, turklarda – ayolg'u, qozoqlarda – olen, qirg'izlarda – ыр, oltoyliklarda – коjon, tatarlarda – ыр, qadimgi qipchoq tilida – ula deb yuritiladi [Boqiyev 1978:71]. Turkiy qavmlar tillaridagi **ыр, ыр** atamalari qo'shiq ma'nosini anglatadi. Turkiy qavmlar ijtimoiy hayotining keyingi davrlarida yor-yor radifi bilan ijro qilinadigan qo'shiq turi aslida qadimgi turkiy **ыр**larning evolyutsion rivojlanishi oqibatida paydo bo'lgan janrdir. Qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodida mavjud bo'lgan **ырлар** keyinchalik talaffuz o'zgarishiga uchragan hamda **yor** shaklida ommalashgan bo'lishi mumkin. Ba'zi mutaxassislar **Yor-yor** qo'shiqlaridagi yor badiiy obraz bo'lib, tangrining, ilohning bandasiga hamrohligini anglatganligi ta'kidlanadi [Qayumov 1996:88]. Balki yor obrazining tarixiy asoslari folklorshunos O. Qayumov yozganidek, ayol ilohlar bilan bog'liq qadimiy mifologik tasavvurlarga borib taqalar, ammo yor-yorlar janr sifatida nomlanishini biz yuqorida izohlaganimizdek, qadimgi

turkiy **ыр**lardan kelib chiqqan degan xulosaga keldik. Qo‘shiq matnlarida yorga murojaat motivining yetakchilik qilishi natijasida yor-yorlar radif vazifasida kela boshlagan. Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida “yor-yor” janri haqida ma’lumot berib, Hirot turklarining qiz ko‘chirish to‘ylarida ijro etiladigan bu janrni **chinga** deb nomlaydi. Agar **Yor-yor**lar qadimdan **Yor-yor** atamasi ostida ishlatilganida edi, Alisher Navoiy uni **chinga** emas, balki **Yor-yor** deb qayd etgan bo‘lardi. O‘zbeklarda “yor-yor”, “hay-hay o‘lan”, “yor-yorone”, qozoqlarda va qirg‘izlarda “jar-jar”, afg‘onlarda “noy-noy”, uyg‘urlarda “yar-yar”, “yar sanam”, qoraqalpoqlarda “yar-yar”, “xaujar” atamaları bilan yuritiladi. Qanday nomlanishidan qat’iy nazar nikoh to‘yi marosimida, qiz uzatish jarayonida ijro etiladigan qo‘shiqni bildiradi.

Yor-yor qo‘shiqlaridagi yor bu qadimgi turklarning ilohiy qarashlari natijasida shakllangan. Yor bo‘lmoq turkiy qavmlarda hamisha yonida bo‘lmoq ma’nosini anglatgan. Mantiqan o‘ylab qarasak, har doim yonimizda bo‘lish va bizni doimo nazorat qiluvchi hilqat bu – tangridir. Shuning uchun nikoh ham tangrining istagi bilan ikki jins vakilining birlashtiruvchi marosim sanalgan. Nikohning, chimildiqning muqaddasligi, bu marosimda sham-chiroq yoqilishi, yoshlarning chimildig‘iga befarzand yoki ikki nikohli kishining kiritilmasligi kabi tasavvurlar nikoh marosimining magik mohiyat kasb etishi va dastlab magik marosim sifatida nishonlangan keyinchalik oilaviy maishiy vazifa bajarganligini ko‘rsatadi.

Rahmatilla Nosirovning «Xalq qo‘shiqlari kompozitsiyasi» degan kitobida ham «yor-yor»larni ayrim xususiyatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Jumladan tadqiqotchi: «Nikoh to‘ylari juda ko‘p aytim va qo‘shiqlar bilan kechadi. Biroq uning mohiyati qiz uzatish, ya’ni qadrdon ota uyidan kuyov xonadoniga kuzatilish paytida ijro etiladigan yor-yorlarda yorqin ochiladi». Muallif yor-yorlarning «ijro shakli, ijro usuli va ohangiga ko‘ra» ikki xilini ajratadi. «Birinchi yo‘li Farg‘ona va Toshkent yo‘li bo‘lib, unda musiqiylik va ma’yuslikka monand ohang kuchli bo‘ladi, childirma ritm izchil taktlarga asoslanadi. Ikkinchi yo‘l Samarqand va Buxoro yo‘li bo‘lib, unda matn nisbatan tez aytiladi, har bir misra oxiridagi «yor-yor» so‘zi «yor-yor, yoron-ey» shaklida aytiladi» [Nosirov 2006:113-114].

Eng avvalo shuni ta’kidlash kerakki, mazkur mulohazalar o‘zbek xalq yor-yorlarining areal tarqalishi va lokal xususiyatlarini e’tiborga olgan dastlabki tasnif sifatida muhim ahamiyatga egadir. Unda o‘zbek yor-yorlarining katta guruhleri nisbatan to‘g‘ri yo‘nalish olgan tarzda ko‘rsatib berilgan. Ammo kuzatishlarimiz bu tasnifning hali ancha takomillashtirishga muhtojligini ham inkor etmaydiki, bu haqda keyingi tadqiqot jarayonlarida maxsus to‘xtab o‘tamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. -Т.: “Фан”. 1974. -Б-224.
- 2.Бўронов А. Ёрга етар кун борми, ёронлар?...//Маънавий ҳаёт. -Т.: 2022, №3, 66-69-бетлар.
- 3.Боқиев О. Уйғур халқ лирик шеърляти. -Т.: “Фан” нашриёти, 1978. -Б-192. 6. 71.
- 4.Иванов П.В. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.) – Москва, Восточной литературы . 1958. – С. 9. (251с)
- 5.Муродова М. Ўзбек никоҳ тўй фольклорининг жанрлар таркиби ва бадиияти (Ўрта Зарафшон воҳаси материаллари асосида). Филол...фан. бўйича фал. док. (PhD) дисс... автореферати. -Т.: 2018. 19-бет.
- 6.Носиров Р. Халқ қўшиқлари композицияси. –Т.: 2006, -Б-180. 113-бет.
- 7.Сильченко М. Обрядово-бытовая поэзия // История казахской литературы. -Т.: 1. Казахский фольклор.– Алма-Ата, 1968. – С. 135.
- 8.Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори. -Т.: “Bayoz” нашриёти. 2013. 112-бет.

9.Қиличев Т. Хоразмда никоҳ тўйи қўшиқлари ва халфалар ижоди// Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1985. №6. 41-44-бетлар.

10.Қаюмов О. “Ёр-ёр” қўшиқларида Ёр – қиз образи хусусида. Профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг XII анъанавий илмий амалий конференцияси материаллари тўплами. – Навоий, 1996. – Б. 88-91.

УДК 398 (419); 801, 81(4/9)

NASREDDİN HOCA FIKRALARININ TÜRK FOLKLORUNDAKİ ÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ

THE IMPORTANCE AND CHARACTERISTICS OF NASREDDIN HODJA'S JOKES AND IN TURKISH FOLKLORE

Адильбекова Э.С.

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің, доцент*

*Абдулхай Әсия Қайратқызы
магистрант*

Annotation. *Nasreddin Khoja lived in Akshehir during the reign of the Seljuks of Deca between 1208 and 1284. His mausoleum, which is visited by local and foreign guests, is located in Akshehir.*

Nasreddin Khoja has been known throughout the Turkic world for centuries for his jokes that make you laugh and reflect. As a person who best reflects the tact of intelligence, wit and strength of the Turkish nation, he has taken a worthy prominent place in the history of Turkish ultimatums. Although Nasreddin Khoja is considered a contemporary of Timurlenk from his various anecdotes; this is impossible from a historical point of view. Timurlenk's contemporary was Ahmadi, a poet who was an adviser to various rulers of Anatolia. The jokes and anecdotes of the poet Ahmadi with Timurleng were later attributed to Nasreddin Khoja. His latifah and wit are full of wisdom and edification, and over time he became a proverb. Each of them is the product of an acute.

Keywords: *Hoca Nasreddin, Joke, Turkish Folklore, Folklore, Turkish World*

Giriş

Kimi batılı araştırmacılarca masallarla birlikte ele alınan ve masal sınıflandırmaları içerisinde bir masal çeşidi ("Güldürücü Hikâyeler", "Nükteli Fıkralar") olarak gösterilen fıkra, kendine has yapı ve kompozisyon özelliklerine sahip olması ve belli bir fonksiyonu icra etmesi bakımından sözlü edebiyat geleneği içinde özel bir türü oluşturmaktadır. Masal ile diğer anlatı türlerini karşılaştıran Max Lüthi, masal ile fıkra arasındaki benzerlikleri ve farkları şu şekilde ortaya koymaktadır: "Fıkra, realist anlatım türleri olan roman ve hikayenin karşısında olup gerçek olmayanı içinde barındırabilmesi bakımından masala benzemektedir. Fıkra da gerçek bir olayı anlatıyor olabilir ya da dinleyici içinde yalanlar bulunan bir fıkrayı büyük bir ciddiyetle dinleyebilir fakat fikranın parodi ve satire olan yakınlığı, onun gerçek olmayana doğru bir yol izlemesine neden olur. Fıkra ile masal birbirlerinden sonuçları bakımından ayrılırlar. Fıkra insanları güldürmek isteyen bir anlatım türüdür. Ancak böyle bir durum masalda söz konusu değildir. Fıkra diğer anlatım türlerinin içinde barındırabilir: Asıl fıkralar, günlük hayatta karşılaştığımız olayları; efsane fıkraları, bir efsanenin

ana bölümü olan ilahi kudreti; menkıbe fıkraları, kahramanların komik taraflarını; masal fıkraları, masalda yarattığımız dünyayı içinde barındırır. Fıkra, çeşitli anlatım türlerinin ve anlatım tiplerinin bir araya gelmesinden oluşması bakımından, içinde bir bileşiğin oluşturulduğu "eriyik kabı"na benzemektedir." (Eker vd. 2003b: 318-319)

Kaşgarlı Mahmut'un "Divânü Lügati't-Türk" adlı eserinde zikrettiği "külüt" ve "küg" kelimelerinden yola çıkılarak İslamiyet öncesi dönemlerde "külüt" ve "küg" olarak adlandırıldığı düşünülen bu anlatı türüne, "fıkra"nın yanı sıra, geçmiş dönemlerde "latife", "nükte", "hikâye", "mizah", destan, "kıssa", "masal", "saka" gibi isimler de verilmiştir. Diğer Türk topluluklarında ise fıkra türünü adlandırmak için "latife", "erteki", "aңыз", "nükte", "yomak", "değişme", "şorta söz", "küldirgi", "anekdot", "mezek" gibi terimler kullanılmaktadır (Yıldırım 1999: 3-5).

Çeşitli fonksiyonları ("güldürme", "eleştirme", "çarpıklıkları ortaya koyma", "alay", vd.) göz önünde tutularak fıkranın ne olduğu konusunda çeşitli tanımlar yapılmıştır. Dursun Yıldırım, fıkrayı şöyle tanımlamaktadır: "Fıkra, gerçek hayat ile bağı olan vak'aları, tam bir fikri, sosyal ve beşerî kusurları günlük yaşantımızda karşılaştığımız çarpıklıkları, gülünç durumları, tezatları, eskilyeni çatışmalarını ince bir mizâh, hikemi söyleyiş, keskin bir istihza ve güçlü bir tenkit anlayışına sahip bir üslup içinde, dramatik öğeleri ağır basan bir hikâye çatısı etrafında toplayarak, genellikle bir tip'e bağlı olarak anlatan, nesir diliyle yaratılmış küçük hacimli sözlü edebiyat kompozisyonlarından her birine verilen ad, diyebiliriz." (Yıldırım 1992: 333).

Yıldırım'ın tanımından da anlaşılacağı üzere, fıkralar, tıpkı hayvan masallarında olduğu gibi, kısa, hatta, onlardan daha yoğun bir anlatım tekniğine sahiptirler (Boratav 1988b: 85). Gülünç durumları, sosyal çarpıklıkları, çatışmaları, çelişkileri ince bir mizahf üslupla dillendiren, güldürürken düşündüren, kişi ve zümrelerin her türlü bireysel, sınıfsal, toplumsal baskılara karşı eleştirilerini ifade edebilmelerini sağlayan fıkralar, çok sayıdaki millî ve mahallî tip etrafında toplanmışlardır.

Araştırmacılar, Türk fıkralarının yapı ve muhteva özellikleri hakkında birbirini tamamlayan çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Fıkraların yapı ve muhteva özellikleri hakkında Dursun Yıldırım şunları söylemektedir: "Fıkralar, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya, bir iç mekanizmaya sahiptirler. Fıkrayı yaratan unsurlar bir hikâye gömleği içinde yerlerini alarak bağımsız bir yapı kurarlar. Nesir diliyle yaratılan kısa ve yoğun anlatım gücüne sahip, epik bir tür ortaya çıkar. Hikâye bir veya daha çok vak'a üzerine inşa edilebilir. Her vak'ada çeşitli şahıslar yer alır. Vak'a içinde yer alan şahıslar, ortaya atılan veya meydana çıkan meseleyi karşılıklı konuşmalarla aydınlığa kavuşturur ve bir hükme bağlar. Burada şahıslar, âdeta bir piyesin küçük bir bölümünü oynamaktadırlar. Fıkralar, bu cepheleriyle birer küçük tiyatro eseridir. Bünyelerindeki gülme olayını yaratan unsurları göz önünde tutarsak bunları halk komedisinin değişik biçimlerinden biri olarak kabul edebiliriz. Hikâyelerin çekirdeğini hayattan alınmış vak'alar veya fikirler teşkil ettiği için gerçekçi bir karaktere sahiptirler. Halkın ortak yaratma gücünden doğan bu estetik şekillerde ince bir mizah, keskin bir istihza veya hikmetli bir söz, mutlaka yer alır. Fakat bu üç unsur, her zaman bir arada bulunmayabilir."

"Fıkra, başlangıç, gelişme ve sonuç bölümlerine sahip bir hikâyedir. Fakat bu bölümler, kısa ve yoğundur. Hattâ, umumiyetle tek bir vak'a veya fikir üzerine kuruludur. Her hikâye bir hükümle sona erer. Bu iki temel unsur, fıkranın ana şemasını meydana getirir. Bunu bir isim tamlamasına benzetirsek hüküm, tamlanan; vak'a, tamlayan durumundadır. Tamlayan kısım aynı zamanda hazırlık kısmı olarak da bilinir. Hükmün ortaya çıkması için gerekli hazırlık burada yapılır." (Yıldırım 1992: 7).

Nasreddin Hoca - Türk halk bilgisi. Halk dilinde, duygu ve inceliği içeren, gülmece türünün öncüsü olmuştur. Seyyid Mahmud Hayrani ve Seyyid Hacı İbrahim'in derslerini dinledi, İslam diniyle ilgili çalışmalarını sürdürdü. Bir söylentiye göre medresede ders okuttu, kadılık görevinde bulundu. Bu görevlerinden dolayı kendisine Nasuriddin Hâce adı verilmiş, sonradan bu ad Nasreddin Hoca biçimini almıştır. Onun yaşamıyla ilgili bilgiler, halkın kendisine olan aşırı sevgisi

yüzünden, söylentilerle karışmış, yer yer olağanüstü nitelikler kazanmıştır. Bu söylentiler arasında, onun Selçuklu sultanlarıyla tanıştığı, Mevlânâ Celâleddin Rumi ile yakınlık kurduğu, kendisinden en az yetmiş yıl sonra yaşayan Timur’la konuştuğu, birkaç yerde birden görüldüğü bile vardır. Nasreddin Hoca’nın değeri, yaşadığı olaylarla değil, gerek kendisinin, gerek halkın onun ağzından söylediği gülmecelerdeki anlam, yergi ve alay öğelerinin inceliğiyle ölçülür.

Gülmecelerin ve Fıkralarının incelenmesinden, bunlarda geçen sözcüklerin açıklanışından anlaşıldığına göre o, belli bir dönemin değil Anadolu halkının yaşama biçimini, güldürü öğesini, alay ve eğlenme türünü, övgü ve yergi becerisini dile getirmiştir. Onunla ilgili gülmeceleri oluşturan öğelerin odağı sevgi, yergi, övgü, alaya alma. O, bunları söylerken bilgin, bilgisiz, açık göz, uysal, vurdumduymaz, utangaç, atak, şaşkın, kurnaz, korkak, atılgan gibi çelişik niteliklere bürünür. Özellikle karşısındakinin durumuyla çelişki içinde bulunma, gülmecelerinin egemen öğesidir. Bu öğeler Anadolu insanının, belli olaylar karşısındaki tutumun yansıtan, düşünce Hoca, halkın duygularını yansıtan, bi gülmece odağı olarak ortaya çıkarılır. Söylenen kişi, söyletenin ağzını kullanır, böylece halk Nasreddin Hoca’nın diliyle kendi sesini duyurur. Nasreddin Hoca, bütün gülmecelerinde, soyut bir varlık olarak değil, yaşanmış, yaşanan bir olayla, bir olguyla bağlantılı bir biçimde ortaya çıkar. Olay karşısında duyulan tepkiyi ya da onayı gülmece türlerinden biriyle dile getirir. Tanık olduğu olaylar, genellikle, halk arasında geçer. Hoca soyluların, yüksek saray çevresinde bulunanların aralarına ya çok seyrek girer ya da hiç girmez. Söz gelişi onun tanıştığı söylenen Selçuklu sultanlarıyla ilgili gülmecesi yoktur. Timur’la ilgili “hamam, Timur ve peştamal” gülmecesi de, Timur’dan çok önce yaşadığı için, sonradan üretilmiştir. Halk beğenisi hoca’yı Timur gibi çevresine korku salan bir imparatorun karşısına hamamda çıkarak, “kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit” türünden bir yergi yaratmıştır. Burada yerilen, dolaylı olarak, kendi toplumun, halkın üstünde gören saray insanlarıdır.

Nasreddin Hoca gülmecelerinde dile gelen, onun kişiliğinde, halkın duygularını yansıtan başka bir özellik de eşeğin yeridir. Hoca eşeğinden ayrı düşünülemez, onun taşıtı, bineği olan eşek gerçekte bir yergi ve alay öğesidir. Anadolu insanının yarattığı gülmece ürünlerinde atın yeri yoktur denilebilir. Eşek, acıya, sıkıntıya, dayığa, açlığa katlanışın en yaygın simgesidir. Soyluların, sarayların çevresinde üretilmiş gülmecelerde eşek bulunmaz, oysa at geniş bir yer tutar. Bu konuda, başka bir çelişki sergilenir, gülmecede güldürücü öğe ile yerici öğe yan yana getirilir. Bunun örneği de kendisinden eşeği isteyen köylüye, “eşek evde yok” deyince ahırda onun anırmasını duyan köylünün “işte eşek ahırda” diye direktmesi karşısında, hocanın “eşeğin sözüne mi inanacaksın benimkine mi” demesidir. Onun gülmecelerinde, kaba sofuların “ahiret”le ilgili inançları da önemli bir yer tutar. “fincancı katırları”, “ben sağlığımda hep buradan geçerdim” başlıklı gülmeceler katı bir inanç karşısındaki duyguyu açığa vurur. Toplumda neye önem verildiğini anlatan “ye kürküm ye” gülmecesi, hoca’nın dilinde, halkın tepkisini gösterir. Nasreddin Hoca’nın etkisi bütün toplum kesimlerine yayılmış, “İncili Çavuş”, “Bekri Mustafa”, “Bektaş” gibi çok değişik yörelerin duygularını yansıtan gülmece türlerinin doğmasına olanak sağlamıştır.

Nasreddin Hoca; gerek yaşadığı döneme ve gerekse çağlar sonrasına damgasını vuran, toplumsal yergi ustası ve bir halk önderidir. Nasreddin Hoca Akşehir’de yaşamış ve döneminin Akşehir insanından yola çıkarak bütün insanlığa mesajlar göndermiştir. Hoca; Akşehir Gölü’ne çaldığı umut mayasıyla, dünyanın ortası’nı Akşehir’e taşıyan eşeğiyle, sert rüzgarlı tekke deresi’ne gerdirmek istediği hasırıyla Akşehir’e aittir. Akşehir ve Akşehirililer ise yüzyıllar boyunca Nasreddin Hoca’nın bıraktığı tarihi ve manevi mirasa sahip çıkmış ve korumuşlardır. Nasreddin Hoca, Akşehir’in her köşesinde varlığını sürdürmeye devam ediyor. Akşehir’de karşılaşacağınız insanlar, gözlerindeki ışıltı, yüzlerindeki gülümseme, tatlı bir aksanla süslü konuşmalarındaki esprileriyle size Nasreddin Hoca’nın torunlarıyla karşılaştığınızı kanıtlayacaktır.

Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar pek çok ülkede birbirine benzer öyküleriyle anlatılan Nasreddin Hoca ve ilettiği mesajlar son derece önemlidir. O, hem toplumu ve kişileri eleştirir ve çözümler önerir hem de tüm insanlığa hoşgörü, kardeşlik, barış, iyimserlik önerileriyle seslenir.

Türkiye'de Nasreddin Hoca konusunda yapılan çalışmalar, ona Sivrihisar ile Akşehir arasında XIII. yüzyılda bir hayatı uygun görmüştür. Bu temel üzerine oturtulan çalışmalar, başka coğrafyalardaki, başka contextlerdeki Nasreddin Hoca fıkralarını sonradan oluşmuş fıkralar olarak ele almış, hatta çoğunu belirlenen çeşitli kriterlere uymamaları sebebiyle uydurma kabul edip, yok saymayı tercih etmiştir. Balkanlarda (Macaristan, Romanya, Makedonya, Yunanistan), Irak'ta, Suriye'de, Kıbrıs'ta, Kafkasya ve Azerbaycan'da, Kumuklar'da, Karaçay ve Malkar Türklerinde, Karakalpaklarda, Kazan'da, Gagavuzlar'da, Başkurdistan'da, Çuvaşlar'da, Altay ve Hakaslar'da, Türkistan Alanında, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Türkmenistan'da, Kırgızistan'da veya başka bir Türk coğrafyasında bugün de yaşamaya devam eden canlı Nasreddin Hoca gözlerden kaçırılmıştır. Buralardaki Nasreddin Hoca fıkralarının bir bölümü Anadolu'daki fıkralara benzemektedir. Ancak, Anadolu'da karşılaşmadığımız fıkraların sayısı da az değildir. Üstelik buralardaki Nasreddin Hoca fıkralarında tarihî ve coğrafi mekân değişmekte, dekor değişmekte, Hoca eşekten indirilip ata bindirilmektedir. Bu fıkralarla birlikte, halkın muhayyilesinde yaşayan efsanelerde Nasreddin Hoca, doğma büyüme o yörenin insanı olarak görülmektedir. Nasreddin Hoca'nın ünü o kadar büyüktür ki, hatta bazı yerel ve ünlü tarihi şahsiyetlerin fıkraları bile Hoca'nın ününden dolayı ona bağlanarak anlatılmaktadır. Folklorun dinamizmi içinde halk bunu benimsemekte ve Nasreddin Hoca'yı bu context içinde yaşatmaktadır.

Hoca'nın fıkralarında ve onun şahsı etrafında ortaya çıkan adetler ve halk inançlarının bir kısmı günümüzde de devam etmektedir. O'nun "Vallahi, ben buranın yabancısıyım, henüz günlerin adını öğrenemedim." fıkrası da geçmişte yaşayan ancak bugün unutulmaya yüz tutmuş bir adeti hatırlatmaktadır. Geçmişte olduğu gibi bugün de bazı yörelerde günler günümüzdeki gibi Pazartesi, Salı... gibi değil de o gün pazar kurulan ilçe, köy kasaba ya da şehrin adıyla anılır. Pazartesi yerine Salıhlı pazarı, Salı yerine Akşehir pazarı, Cuma yerine Sivrihisar pazarı vb. denir ve "bugün günlerden ne?" diye sorulduğu zaman, o gün pazarı olan kasabınan adıyla örneğin Salı günü için Akşehir pazarı, Cuma yerine Sivrihisar pazarı derler. Hoca'nın günleri henüz öğrenememiş olması, yabancı olduğu çevrede hangi günler nerede pazar kurulduğunu bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Hoca, günlük hayatta karşılaşılan bu olağan durumu fıkroda başarılı bir mizah unsuru olarak kullanmaktadır (Tokmakçıgözü, 1981: 59). Kültürel zenginliğimizin bir göstergesi olan âdet ve geleneklerin unutulması veya ortadan kalkması, bunlarla sıkı bağı olan fıkra, atasözü, deyim vb. kültür unsurlarını da yakından ilgilendirmekte, onların da yok olmasına zemin hazırlamaktadır. Âdet ve geleneklerimizi yaşatabildiğimiz ölçüde bunlarla bağı olan diğer kültürel değerlerimizi de canlı tutmuş oluruz.

Fıkralarda ve Hoca'nın şahsı etrafında ortaya çıkan diğer âdet ve inanışlar şu şekildedir: Bayram gününe özel yemekler hazırlama, Akşehir'de düğün sahiplerinin Hoca'nın türbesine giderek Hoca'yı düğüne davet etmeleri ve bunun bereket getireceğine inanılması, Hoca'nın mezarını görüp de gülmeyenin başına bir felaket geleceğine inanılması, başsağlığı dileme, türbe ziyaretleri ve türbede dua etme (Nasreddin Hoca'nın türbesinin ziyaret edilmesi), gözünde rahatsızlık olanların Hoca'nın türbesinden aldıkları toprağı gözlerine sürmeleri ve bununla gözlerinin iyileşeceğine inanmaları, güleç yüzlü ve tatlı dillilerin Hoca'nın tüyünden tüy taşıdıklarına inanılması; güleç yüzlüler bir, hem güleç hem de tatlı dilli olanların iki Nasreddin Hoca tüyü taşıdıkları inancının olduğu Akşehir'de, yeni doğum yapan kadınlar, çocukları için, "Allah sana Hoca'nın tüyünden üç tüy ihsan eylesin!" diye dua etmeleri, Hoca'nın türbesini ziyaret edenlerin bereket ve şenlik getirmesi için türbe içine madeni para atmaları.

Nasreddin Hoca fıkraları veya ona maledilen fıkralarla günümüze pek çok deyim ve atasözü gelmiştir. Atasözleri ve deyimlerin dışında fıkralarda yer alan "özlü sözler" de bugün birer atasözü

gibi halkın dilinde yaşamaktadır. Bu sözlerin çoğu aynı zamanda fıkraların ya adı olmuştur veya tanınmasını sağlamıştır. Nasreddin Hoca fıkralarındaki deyim ve atasözlerinin sayısını artırmak elbette mümkündür. Biz, günümüzde de halk arasında yaygın olarak kullanılanlardan bir kısmını örnek olarak vermekle yetindik.

Nasreddin hoca fıkraları bütün yönleri ile ele alındığında, bunların bir fıkra tipi oluşturduğu ve Nasreddin Hoca'nın tarihi kişiliğini yansıtmaktan öte Türk milletinin kolektif bilincini ve kolektif karakterini yansıtmakta olduğu görülür. Nasreddin Hoca fıkralarında sonuç olarak ortaya çıkan gülme sadece sıradan bir refleks değildir. Bu bilinçli bir gülmedir. Gülen kişi bu yolla kendini ve karşısındakini belli bir hoşgörü atmosferi içinde yargılar ve bu durumu yine hoşgörü ile çözüme bağlar. Bu durum, Türk milletinin kendisiyle barışık olduğunu, komplekslerinden arındığını, kendi eksikliklerinin farkına varıp buna gülebildiğini göstermektedir. Kişinin eksikliklerini fark etmesi, buna gülebilmesi ve bununla ilgili çözüm üretmeye çalışması sağlıklı bir zihnin sonucudur.

Nasreddin Hoca'ya ait olarak incelediğimiz 444 fıkra metnini Fikret Türkmen Fowler Tablosu'na yerleştirdiğimizde şu sonuçlara ulaştığımızı söyleyebiliriz: 444 fıkra metninin hemen hemen hepsi, mizah çeşidi olarak değerlendirildiğinde, nükte başta olmak üzere hiciv ve ironiye örnek teşkil etmektedir. Bu fıkralarda motif ve amaç, keşfetme, aydınlatma ve düzeltmedir. Fıkraların alanı insan tabiatı, kelime ve fikirler, ahlak ve davranıştır. Fıkralarda metot veya araç olarak gözlem, sürpriz ve vurgulayarak etkilemenin kullanıldığını söyleyebiliriz. Fıkraların hâkim olduğu dinleyici kitlesini de sempatik tipler, zeki tipler ve kendinden emin tipler oluşturmaktadır.

Nasreddin Hoca fıkralarında mizah unsuru oluşturulurken birden çok metot ve yöntem kullanılmıştır. Bunların belli başlı olanlarını, mantık dışı durum ve sözlere başvurma, uyumsuzluk, kelime oyunları, kafiye oyunları, benzetme, şaşırtıcı zekâ oyunları, beklenmedik, akla gelmedik nedenler, ihtimaller ortaya atma, umulmadık, şaşırtıcı davranış ve sözler, abartma, imâ, taşlama ve çağrışım şeklinde sıralayabiliriz.

Nasreddin Hoca fıkralarındaki mizahın genel niteliklerinden biri de fıkralarında sözden doğan komiğin daha çok, durumdan doğan komiğin daha az oluşudur. Yani fıkralarda söz komiği, hareket komiğine ağır basmaktadır. Bu durum Nasreddin Hoca fıkralarının sinema ve tiyatroya uyarlanmasında sorun oluşturmaktadır. Nasreddin Hoca'nın mizahında söz ve hareket komiği genellikle birbirini tamamlayan iki unsurdur.

Nasreddin Hoca fıkraları dikkatle incelendiği zaman fıkralardaki döneme ait kültürel unsurlar açıkça görülmektedir. Fıkralarda sıkça karşımıza çıkan ancak, günümüzde yaygın olarak kullanılmayan çakşır, mintan, kavuk, çarık, sarık, şalvar, ibrik, körük, kandil, testi, ok, kılıç, semer, heybe gibi eşyalar bugün ancak süs eşyası olarak evlerin bir köşesini süslemekte veya halk oyunlarında birer kostüm olarak kullanılmakta ya da folklorik bir unsur olarak müzelerde sergilenmektedir. Aynı şekilde bu eşyaların yapımı ile ilgili meslekleri yapanlar da ya iyice azalmış veya kalmamıştır.

Nasreddin Hoca fıkraları her kuşak tarafından sahiplenilerek günümüze kadar gelmiştir. Kültür ve özellikle de geleneksel sözlü kültüre sahip çıkma bakımından bu durum son derece önemlidir. Bir diğer önemli unsur ise güncellemedir. Geleneksel kültürün canlı kalabilmesi, benimsenmesi onun güncellenmesi ile mümkündür. Konuya bu açıdan baktığımızda, Nasreddin Hoca başta olmak üzere fıkra kültürümüzde güncelleme yapılabilmekte ve dolayısıyla Nasreddin Hoca ve onun etrafındaki anlatılar çağları aşabilmektedir.

Nasreddin Hoca fıkralarında gerçekler şudur, ya da budur şeklinde öğüt verilerek açıklanmaz. Durumun çelişkisi ele alınır ve insanın düşünmesi sağlanır. Fıkralarda yer alan eleştirilmesi gerekli alandır. Uyumsuzluk Nasreddin Hoca fıkralarının özünü oluştururken büyük ölçüde biçimini ve kurgusunu da oluşturur.

Nasreddin Hoca fıkralarında heyecan ve dramatik gerilim yoktur. Bu fıkraların biçim ve içerik özelliğindendir. Nasreddin Hoca fıkralarında anlatılan olaylar ne kadar kötü olursa olsun dramatize

edilmez. Dinleyicide acımaya, korkuya ve gözyaşına yol açmaz. Aksine güldürür ve bu güldürmenin sonucunda halkın kendisini eleştirdiğini, yargıladığını, düşünmeye ve denemeye itildiğini görürüz.

Fıkralar, içinde barındırdıkları çeşitli olaylarla, o günün sosyal hayatını yansıtan bir ayna rolü üstlenmektedir. Ancak fıkralar, tematik anlamda içlerinde yer verilmeyen olaylar ile de günümüze mesajlar verirler. Nasreddin Hoca fıkralarında “cinayet”, “kapkaç” ve “tecavüz” gibi konuların işlenmemiş olması, geçmiş ile günümüz toplum hayatı arasındaki farkı açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu konuların fıkralarda ele alınmaması, o dönemde bu tür hâdiselerin olmadığına tabii ki kesin delil olamaz; ancak, bu tür olayların fıkralara girecek kadar yaygın olmadığına da bir göstergesidir. Bunların yanında gasp, tinerci saldırıları, kapkaç, her gün onlarca kişinin hayatını kaybettiği trafik kazaları, uçak ve tren kazaları, çok sayıda kişinin ölmesine sebep olan bombalı saldırılar vb. fıkralarda olmayan ancak günümüzde yaşanan önemli olaylardır.

Sonuç

Nasreddin Hoca fıkralarının hemen hemen bütününde sadece Türk insanın değil, bütün dünya insanların ortak sorunları genel özellikleriyle ele alınır. Nasreddin Hoca’nın tüm dünyada kabul görmesinin en önemli nedenlerinden biri de budur. Tüm insanlık, sorunlarının ustaca çözümünü bu fıkralarda bulur. Bu fıkralarda neredeyse ele alınmayan bir tip, üzerinde durulmayan sosyal bir mesele yok gibidir.

Sonuç olarak, Nasreddin Hoca fıkraları hayatın içinden alındığı için, bütün mizah teorilerine malzeme olabilmektedir. Bu sebepten tek bir teori ile Hoca’yı açıklamak mutlaka yarım kalır. Bütün mizah teorilerinin Onun fıkralarına uygulanması onu doğru anlamamızda yardımcı olacaktır. Ayrıca diğer milletlerin mizah tiplerinde çoğu zaman karşılaştığımız tek yönlülük ve Nasreddin Hoca’nın her topluma uyan zenginliğinin mukayesesini mümkün olacaktır. Bilindiği gibi her teori metodunu da birlikte getireceğinden Türk bilim dünyası, bu teoriler sayesinde yeni ufuklar ve yöntemler kazanacaktır.

Kaynaklar

1. İsmet ŞANLI. Nasreddin Hoca Fıkralarında Kültürel Unsurlar. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
2. Karacalı, A. (1991). Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca, Özgür Yay., İstanbul.
3. Kurgan, Ş. (1986). Nasrettin Hoca, KTB Yay., Ankara 1986.
4. M. Öcal OĞUZ. Türk Halk Edebiyatı, El Kitabı. Ankara 2004.
5. Opr. Dr. Mustafa BALOĞLU. Fıkralarla Nasreddin Hoca. Akşehir belediyesi.
6. Prof. Dr. Ali DUYSMAZ. Mizah Teorileri Ve Mizah Teorilerine Göre Nasreddin Hoca Fıkralarının Tahlili. İZMİR 2010.
7. Turgay KABAK. Nasreddin hoca fıkralarında türk mitolojisinin ve halk inanışlarının izleri. Sosyal bilimler dergisi.

**УДК 398 (419) , 801
81(4/9)**

TÜRK HALK BİLİMİNDE TİYATRO

THEATER IN TURKISH FOLKLORE

Тулендиева Фарида Тобагабыловна
*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті,
Түрік филологиясы кафедрасы,*

Annotation. *This article is the The culture of the Anatolian Turks, and therefore the dramatic art, came together with five important factors. In short, these factors are as follows. Place, lineage, empire, Islam and Westernization. In terms of location, the ancient civilizations living in Anatolia had a great impact on the formation of Turkish culture before the Turks came. This is the most seen in the Turkish peasant theater plays. As for the second factor, soy, the greatest contribution of this to the Anatolian Turks is the Turkish we speak today. The traces of the ancient homeland of Turks, Central Asia and Shaman beliefs are widely seen in the culture of Anatolian Turks.*

Keywords: *Dramatic art, Turkish folk culture, Turkish theater, games, character.*

Giriş.

Tiyatromuzu enine boyuna irdelemeye, onu bütün özellikleriyle ve tarihiyle tanımaya, kavramaya girişmeden önce, köklü bir sanat olarak tiyatronun niteliğini, özelliklerini irdelemek, onu yakından tanımak gerekir.

Tiyatronun temelinde oyun vardır. Oyun oynamak, Aristoteles'in de iki bin beş yüz yıl önce, Poetika adlı yapıtında vurguladığı gibi, doğuştan gelen bir özelliğimizdir. Bir başka özelliğimiz ise, oyun karşısında, hoşlanma duygusuna sahip olmamızdır. (Aristoteles, 1987; 16) Oyun yalnız tiyatronun değil, tiyatroyla akrabalık bağı bulunan, opera, bale, sinema gibi başka sanatların da temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle, tiyatroyu tanımak ve tanımlamak için, ona daha geniş bir açıdan bakmamız, tiyatronun da içinde yer aldığı dram sanatını yakından tanımamız, adım adım giderek tiyatroyu berraklaştırmamız gerekir.

Dram sanatının bir tanımını yapmak kolay değildir. Dram sanatının tanımını yapmanın, bu sanat üzerinde bazı genellemelere gitmenin ve bazı özel belirlemeler yapmanın güçlüklerinden biri de dram sanatının kendisinden kaynaklanmaktadır.

Her şeyden önce dram sanatı çok yaygın bir sanattır. Bu yaygınlık tiyatrodan sinemaya, operadan baleye, çizgi filmde radyo oyununa, kukla oyunundan dramatik danslara, videokliplerden dramatik reklamlara kadar uzanmaktadır. İçinde yer aldığı araçlara göre (televizyon, radyo, sahne, perde vb.) farklılıklar taşımaktadır.

İlk bakışta Türk tiyatrosu deyince Türkçe konuşan ulusların tiyatrosunun anlaşılması gerekir. Ancak biz burada çağ ve yer bakımından sınırlamalara gittik, yalnız Anadolu'ya yerleşen Türkiye Türklerinin tiyatrosunu ele aldık. Anadolu Selçuklularından başlayarak Beylikler dönemi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tiyatrosunu göz önünde tuttuk, öteki Türk uluslarını bu kapsamın dışında bıraktık. Başta dil olmak üzere soy bakımından kaynağında birçok ortaklıklar bulunan bu Türk ulusları çağlar boyunca birbirlerinden ayrı kalmış, kültürel gelişmeleri ayrı yönlerde olmuş, birbirinden ayrı toplumlar durumuna düşmüşler. Öyle ki, bunları birbirine en çok yaklaştıracak Türkçe'nin gelişimi ve geçirdiği evreler bile bu ayrılığı, bu kopmuşluğu vurgulamıştır. Bu bakımdan bir Azeri tiyatrosu, bir Kazan, Özbek, Türkmen, Kazak, Başkır, vb.

Türklerin tiyatrosundan söz açılabilmeyle birlikte bunların her biri tıpkı Anadolu Türklerinde gerçekleştiği gibi, geleneksel tiyatronun ardından Batı tiyatrosuna açılmak gibi benzer bir gelişme göstermişler ama zamanla yollar ayrılmış, bu toplumlar birbirlerine yabancılaşmıştır. Bu kısa açıklamaya dayanılarak, Türk tiyatrosu kapsamı böylece Anadolu Türkleriyle sınırlandırılmış oluyor. Bu arada tiyatro'nun genel kapsamı da düşündürücüdür. Öteki sanatlardan farklı olarak tiyatro bir yandan dram, öte yandan oyunculuk gibi seyirlik olanaklarıyla ikili bir durum yaratır. Dramın tanımı Eski Yunan dramı temel alınarak yapılır. Batı tiyatrosu hep bu ortak kaynaktan gelişmiştir. Onun için bugün bile "Bir Türk tiyatrosu var mıdır?" sorusuyla karşılaşabiliyoruz. Soruyu, Yunan dramını göz önünde tuttukça olumlu yanıtlamak güçtür. Kendimize özgü bir dramımız yoktur. Kaldı ki başta dil olmak üzere Eski Yunan uygarlığının Hristiyan mirasçısı Bizans

bile bin yıllık ömründe değil özgün bir dram yaratmak, ardılı olduğu Antik Dram örneğinde bir dram bile geliştirememiştir. Eski Yunan'la sıkı bir kültür alışverişi içinde bulunan Araplar da bunu yapamamıştır. Öyle ki Avrupa'nın bile Ortaçağ'da yarattığı Hristiyan dramı gene Antik Dram kaynağıyla gelişmiştir.

İslam dininde de bir dram fişkırmamıştır. Yalnız Hristiyan dramının acı çekme oyunlarını andıran ve onlar gibi kökeni tek tanrılı dinlerin öncesine uzanan Şii inancında Taziyeler düşündürücüdür. Kerbelâ olayının çe şitli oluntularını ve bu eksende başka konuları işleyen bu gösterilere Anadolu'nun en doğusundaki kim i köyler dı şında pek rastlanmaz, ancak aynı amaçla yazılan M ektel-i Hüseyin'lerin bir topluluk içinde dramatik okunuşunun da dramatik bir olgu niteliğinde olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Böyle Türk tiyatrosunun dram yanının yoklu ğu karşısında öteki yanma, yani oyunculuk gibi seyirlik yanma döndüğümüz zaman, Geleneksel Türk tiyatrosu başlı ğı altında inceleyeceğimiz bu yüzün özgün bir tiyatro niteli ği gösterdiğini görüyoruz.

Değişik etkenlerin bileşiminden oluşmuş geleneksel Türk tiyatrosu Türk tavır ve üslubunun güzel bir örneğidir. Daha sonra Batı tiyatrosunun benim senmesiyle gitgide silinm iş, günümüzde ortadan kalkm iş tır. Onun yerini alan ve hızlı bir gelişme gösteren Batı tiyatrosu aktarma bir tiyatro olmasına karşın ister istemez Türk yazarı, Türk oyuncusu ve Türk seyircisi üçlüsünün ortakla şa yaratıcılığıyla ulusal bir renk ve üslup kazanmak yolundadır. Batı tiyatrosuyla Türk tavır ve üslubunun özgün bir yansıması olan Geleneksel Türk tiyatrosunun birleşim i sorununa ise ilerde değinilecektir. Anadolu Türklerinin kültürü, dolayısıyla dramatik sanatı, beş önemli etkenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kısaca bu etkenler şunlardır: Yer, soy, İmparatorluk, İslam ve Batı hılaşma. Yer etkisi de dikkate alındığında Türkler gelmeden önce Anadolu'da yaşayan eski uygarlıkların Türk kültürü nün oluşmasında büyük etkisinin olduğu görülür. Bu etkiye en çok Türk köylüsünün seyirlik oyunlarında rastlanır.

Yakın Doğuya özgü bolluk törenlerinin etkisi Avrupa'da oldu ğu gibi, Anadolu'da da günümüze değin süregelmiştir. Bunlar büyüsel özelliklerini, amaçlarını, takvim yerlerini, birtakım ayrıntıları yüzyıllar boyunca yitirmelerine karşın gene de koruyabilmişlerdir. ikinci etken olan soya gelince, bunun Anadolu Türklerine en büyük kalıntısı bugün de konuştuğumuz Türkçe'dir. Türklerin eski yurdu Orta Asya'nın ve şaman inançlarının izlerine Anadolu Türklerinin kültüründe geniş ölçüde rastlanabilmektedir. Tarikat zikir, tören ve danslarında bile bu etkinin izlerini bulmaktayız. Üçüncü etken ise Osmanlıların üç kıtada kurdukları im paratorluk içinde yaşayan çeşitli budunların ve etnik grupların arasındaki kültür değış tokuşudur. Balkan ülkelerinin insanları, Yahudi, Rum, Ermeni gibi çeşitli etnik azınlıkların, tiyatronun oluşumuna belirli katkıları olduğu söylenebilir. Örneğin, Ermenilerin, Türkiye'de yalnız Avrupa tiyatrosunun Türkiye'ye yerleşmesinde değil, daha önceki gele neksel tiyatronun oluşmasında da katkıları vardır. Bunun gibi, 15. yüzyılın başlarında İspanya ve Portekiz'den atı lıp Türkiye'ye sığınan Yahudilerin de belirli katkıları görü lür. Gerçi onların getirdikleri Batı tiyatrosunun özellikleriyse de, katkıları daha çok geleneksel tiyatromuzun gelişmesinde görülür. Bir önemli etken de İslamdır. Bu kaynakta yalnız dinsel etkileri değil, fakat İslam ülkelerinin -İran, A rap- kültürlerinin etkisini de hesaba katmak gerekir. Ancak tiyatro aç ısından bakılınca, bu etkenin sonuçlarının olumlu olmaktan çok olumsuz ve gelişmeyi geciktirici yanı baskındır. Son ve en önemli etken Batılılaşmadır.

Batı tiyatrosunun Türkiye'ye yerleşmesi her ne kadar Tanzimat ile başlarsa da, daha öncelere uzanan bir tanışmanın olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Ancak, bu kitabın dörtte üçünün Batı örneğinde Türk tiyatrosu olduğu düşünülürse, sözü ileriye bırakmak yerinde olacaktır.

Geleneksel Türk Tiyatrosu Tanzimatla Batı tiyatrosunu benimsemeden önce yüzyıllar boyunca bize özgü, özgün geleneksel tiyatromuz vardı. Çevre bakımından birbirinden farklı iki gelenek günümüze kadar yaşayabilmiştir. Bunlardan biri 'Köylü Tiyatrosu gelene ği', İkincisi ise Halk Tiyatrosu geleneğidir. Türkiye halkının büyük çoğunluğu olan toprağa bağlı Türk köylüsünün

eski bolluk kuttörenleri ve canlılık inançlarını sürdürdüğü seyirlik oyunları zamanla biçim ve öz bakımından değişikliklere uğramasına karşın, günümüze değin yaşayabilmiştir. Köylümüz zamanla geleneksel oyunlarına, bu eski örnekler üzerine kendi toplumsal yaşantısını katmış olmakla birlikte, bu gelenek Türkiye’de öteki ülkelere göre bozulmamış ve süreklilik göstermiştir. Hayvan benzetim eceleri, danslar, kukla, çeşitli doğmaca oyunları kapsayan bu oyunlara köy çocuklarının oyunlarında da rastlamaktayız.

Halk Tiyatrosu ise değişik bir çevrenin malıdır; kentlerde, daha doğrusu başkentte oluşmuş bir tiyatrodur. Türkiye’nin başka yerlerinde de görülmekle birlikte Karagöz, ortaoyunu gibi geleneksel halk tiyatrosu türleri İstanbul’un malı olmuştur. Sanatçıları halk adamları olduğu gibi, seyircilerinin büyük kesimi de halktandır. En önemli türleri kukla, karagöz ve ortaoyunudur. 19. yüzyılda geleneksel halk tiyatrosu Batı tiyatrosuyla bir birleşim yaparak tuluat tiyatrosunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Her iki gelenek de Doğu Akdeniz kültüründen doğmuş tur. Bugün Avrupa tiyatrosunun kökeninde her iki geleneğin de yeri vardır. Halk tiyatrosu geleneğine mimus geleneği de diyebiliriz. Geleneksel Tiyatro başlığı altında hem köylü tiyatrosu geleneğini, hem halk tiyatro geleneğini anlıyoruz. Bunların birbirleriyle değinmeleri olmamasına karşın benzeşen yönleri vardır.

Batı tiyatrosundan ayırıcı olan yönleri üzerinde durursak, her şeyden önce sahnesiz bir tiyatrodur ve yazılı bir metne dayanmazlar. Şarkı, dans, söz oyunları başlıca nitelikleridir. Güldürü ögesi asıldır, gerçekçi de gildir - ilerde değineceğimiz açık biçim, göstermecî, soyutlaştırma gibi belirli yöntemlere dayanır. Devamlı olmaktan çok takvime ve çeşitli vesilelere dayanır. Kişilerin karakter niteliği olmayıp hepsi önceden belirlenmiş, kalıplaşmış tiplere dayanır. Bunlar için iki ayrı bakımdan ikili ayırım uygulayabiliriz. Önce, dramatik olmayan ve dramatik nitelikteki oyunlar, sonra da sözlü ve sözsüz oyunlar diye ikiye ayırabiliriz. Dramatik olmayan geleneksel seyirlik oyunlar tür bakımından çok zengindir.

Türk seyirlik oyunlarının dramatik, özellikle sözlü olanlarında birtakım ortak noktalar görülmektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1) Taklit en önemli yeri tutuyordu. Başlıca çatışma ve ki şileştirme yöntemi idi. Bunun iki anlamı vardır. Birinci anlamıyla, bir oyunun, bir actorCun taklididir. Bu, bir bakıma, Aristoteles’in Poetika’daki tanımına uyar. Pişekâr, ortaoyununa başlarken “Falan oyunun taklidini aldım” der ki, söz konusu olan bu taklit belli bir oyun, bir olaylar dizisinin taklididir; burada kısaca incelediğimiz taklit’in ikinci anlamından değişik tir. İkinci anlamda taklit, insanların, hayvanların, kimi zaman cansız nesnelerin hareketlerine, davranışlarına, görünüşlerine benzemek ve benzetmektir. Çeşitli ağızların, dillerin, deyişlerin, kusurlu kişilerin, uğraşların taklidi yapıldı. Mimius gibi çeşitli halk tiyatrolarında görülen bu taklit çoğu kez alay edici, aşağılayıcı, taşlayıcı bir yoldan yapıldı. Bu yöntemle esnafın da kendi sanat ve uğraşlarını gösteren gösterimlerde başvurduğunu biliyoruz.

2) Sözlü ve söyleşmeli oyunlarda karşıtlıklardan yararlanılıyordu. Söyleşen iki kişi arasında bu karşıtlığın belirtilmesi en önemli öğelerden biriydi. Bunlarda “dişi konuşan” diyebileceğimiz kişi, karşısındakine nükte yapmak fırsatını verir, lafı, söyleşmeyi açar. Buna tuluat tiyatrosunun ağzında “anahtar vermek” denir. Karagöz’de Hacivat, ortaoyununda Pişekâr, Hokkabaz’da Usta veya Pişekâr, Kukla ve tuluat tiyatrosunda İhtiyar Efendi bu türlü “dişi konuşan” kişilerdir. Bu türlü kişiliklere eski metinlerde şirin kâr, letâ if-endis, şetâret-pîşe deniyor. Buna karşılık “erkek konuşan” diyebileceğimiz iz, cevap veren, lâf yetiştiren, Karagöz’de Karagöz, ortaoyununda Kavuklu, Hokkabaz’da Yardak veya Yardak çı, kukla ve tuluat oyununda İbiş ve Komik’tir. Bunların sesinin tonu bile karşısındakine göre daha kalın, erkekçe, gırtlaktan çıkar. Bunlara da “m u kallit”, “m udhik”, “nefere” gibi adlar veriliirdi. Sözsüz oyunlarda da bu karşıtlıkları buluyoruz, örneğin bir yanda çengiler, köçekler oynarken, gülünç giyimli curcunabazlar onları beceriksizce taklit eder, böylece ikisi arasında bir karşıtlık çizilmiş olurdu. Hayvan taklitlerinde bile kedi ile fare; gelincik ile fare veya iki deve arasında çatışma canlandırılırdı.

3) Bu oyunlarda rastladığımız özelliklerden biri de bunlarda dans, müzik, şarkı, şaklabanlık ve soytarılığın birbirine karıştırıldığıdır, ister Karagöz, ortaoyunu, ister hok kabazlık, kukla ve tuluat olsun bütün bu oyunlarda m üzi ğe, dansa, şarkıya bol bol yer verilirdi. Kolların içinde de her türlü oyuncu, çalgıcı bulunuyordu. Yalnız dram atik veya sözlü oyunlarda değil, fakat bunların dışında kalan gösterilerde, örneğin güreşçiler bile müzik eşliğinde güre şiyorlardı.

4) Eski seyirlik oyunlar birbirinin içine geçmişti. Karagöz oynatanın meddahlık veya hokkabazlık ettiği, ortaoyununa çıktığı çok sık görüldüğü gibi, pek çok seyirlik oyun içinde başka seyirlik oyunlara da yer veriliyordu. Nitekim, Karagöz perdesinde küçük bir Karagöz perdesi daha kurulup oynat ılıyor, cambaz, ortaoyunu gösterildiği de oluyordu. Ortaoyununda hokkabazlık yapıyor, Karagöz oynatılıyordu. Avrupa’da da gezici sanatçılar Juglares, Jongleurs gibi adlar altında değişik oyunları gösteriyorlardı.

5) Bir önemli özellik de oyunların belli bir yazılı metne dayanmadan doğmaca [doğaçlama] oynanması ve sahneli, örgütlenmiş tiyatro gibi oyun yerlerinin bulunmamasıdır. Ortaoyununun 19. yüzyılda sahnede oynanması denenmiş, bu arada Batı tiyatrosunun Türkiye’ye girmesiyle ortaoyununu bu Batı örneği tiyatroya uygulamak için denemeler yapılmış, bu arada tuluat tiyatrosu ortaya çıkmıştır. Ancak, bu denemeler daha çok Batı etkisindeki Türk tiyatrosu olarak tiyatro tarihimizin bir değişik dönemini ilgilendirmektedir.

6) Sözlü oyunların ilerde göreceğimiz gibi bir özelliği de gerçekçiliğe, özdeşleşmeye dayanmayan kişileştirmeye baş vurma, her yönüyle “gösterm eci” tiyatro özelliğini taşı masıdır. Ayrıca oyunlar da, “açık biçim ” denilecek actioria az önem veren, eklemli, organik bütünlüğü olmayan, kısa oluntulardan meydana gelmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi köylü tiyatrosu geleneği ile halk tiyatrosu geleneğini birbirleriyle etkileşimi olmamakla birlikte geleneksel tiyatro başlığı altında topladık. Her ikisi nin benzeşen yönleri olmakla birlikte aralarında çok önemli başkalıklar bulunmaktadır: - Köylü tiyatrosu geleneği profesyonel bir etkinlik değildir. Bu etkinliğe katılanlar bunu para için yapmazlar; gerçi ilerde göreceğimiz gibi oyunların büyük bir çoğunluğunda evlerden yiyecek, armağan, para toplamak vardır, ancak bu da bu oyunların ritüel niteliklerinin bir sonucudur. Buna karşılık halk tiyatrosu geleneği tümünden profesyonel bir uğraştır, sü reklilik gösterir, ayrıca oyuncular gene bunun doğal bir sonucu olarak beceri kazanıp ustalaşırlar. Gerçi geleneksel sanat çılar yaşamlarını yalnız bu etkinlikten kazanmaz, başka uğ raşları da vardır, fakat burada amaç para kazanmaktır. - Her iki gelenek de doğmaca [doğaçlama], bir başka deyişle metinsizdir. Ancak köylü tiyatrosu geleneği ritüelden kaynaklandığından belli sözlerin, belli koşukların aynen söylenmesini gerektirir.

Oyunun çerçevesi de belirlenmiştir, uzatılıp, kısaltılamaz, değiştirilemez. Ne var ki günümüzde bunların ritüel işlevleri unutulduğu ve daha çok eğlenmek, oyalanmak amacıyla yapıldıklarından, giderek bu oyunların içine yenilikler girmektedir. Öte yandan halk tiyatrosu geleneğinde de önceden belenmiş birtakım söyleşmeler, ko şuklar, tekerlemeler olmakla birlikte, oyunlar açık biçimde olduklarından, bunlar oyun sırasınca oyuncuların denetimi altındadır, geniş ölçüde doğaçlamaya yer verilir. - İki tiyatro arasında köken ve günümüzdeki yararlılığı bakımından büyük farklar görülür. Köylü tiyatrosu gelene ği neredeyse insanlık tarihiyle yaşıttır, buna karşılık halk tiyatrosu geleneği gelişimini çok daha sonraları göstermiştir. Günümüzde yaşarlılıkları bakımından ise gerçi köylü tiyatrosu geleneğinin, giderek iletişim olanaklarının artması, kırsal bölgelerden kentlere göç nedeni ve kent kültürünün etkisi sonucu yavaş yavaş silinmesiyle birlikte, bu oyunları bugün de görmek olanağı bulunmasına karşın, Batı tiyatro sunun Türkiye’ye girmesiyle halk tiyatrosu zayıflatılmış, bugün hemen tüm türleriyle yok olmaya yüz tutmuştur. - Oyunlarının yapısı bakımından da köylü tiyatrosu geleneği daha ilkelidir, olaylar dizisinin gelişimi yok gibidir, ço ğu kez bir m antik zincirlem esinden yoksundur ve hemen hemen yapıları yok gibidir.

Halk tiyatrosu geleneği bir ölçü de sanatlaşmıştır, bir biçim, bir yapı bilinci bulunur. Köylü tiyatrosu geleneği Bu oyunların çoğu eski ritüel kalıntılarıdır. Bunların dramatik niteliği en azından

oyuncunun, kendisinden başka bir kişiliği canlandırmasında görülür. Dram atik nitelik, kılık değiştirme, yüzünü boyama, maske ve çeşitli donatımların kullanılm ası, sözlü oyunlarda söyleşmeye de başvurulması ile sağlanır.

Kaynaklar

- 1.And, Metin, Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi, İletişim Yayınları, Ankara, 2008
- 2.And, Metin, Türk Tiyatrosunun Evreleri, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983
- 3.And, Metin 100 Soruda Türk Tiyatrosu, Gerçek Kitabevi, Ankara, 1970¹
4. Brockett, Oscar G., Dünya Tiyatro Tarihi, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, bölüm 1
5. Kudret, Cevdet, Karagöz, Bilgi Yayınevi, İstanbul
6. Şener, Sevdâ, Gelişim Sürecinde Türk Tiyatrosu, Mitos-Boyut Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul
7. AND, Metin: *Geleneksel Türk Tiyatrosu Kukla Karagöz Orta Oyunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969.
8. SEVİLEN, Muhittin: *Karagöz*, 2. bs., Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
9. Ahmet Rasim: *Tarih ve Muharrir*, Hazırlayan: Ayhan Doğan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
10. Elçin, Şürü: *Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu)*, 2. bs., Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1977
11. And, Metin: *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*, Elif Yayını:1, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
12. Ziya Gökalp: *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- 13.Kazmaz, Süleyman: *Köy Tiyatrosu*, C.H.P. Halkevleri Bürosu Temsil Yayınları Seri: IV, No. 20, Ulus Basımevi, Ankara 1950.
14. Sevilgil, Refik Ahmet: *Türk Tiyatrosu Tarihi I. Eski Türklerde Dram Sanatı*, Maarif Basımevi, İstanbul 1959.
15. Tecer, Ahmet Kutsi: *Köylü Temsilleri, Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Tetkikleri Seri I, Sayı 1*, Çığır Mecmuası neşriyatı No. 9, 1940.

KAZAK DESTANLARINDAKİ MOTİFLERİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

STRUCTURAL FEATURES OF MOTIFS IN KAZAKSE EPIC

Маметова Дильфуза Алимовна,

Магистр казахского языка и литературы

Международный Казахско-Турецкий университет имени Ахмеда Ясауи

Преподаватель по турецкого языка

Annotation. In article the structure, the basic motives and features of a poem «Kozy Körpesh – Baian Sulu», and also results of research of the given poem is considered.

The epics are the most important subjects of folk narratives. The Turks have a rich epic tradition and in this tradition Kozi Körpesh and Bayan Sulu have a special place. This epic, dealing whit the subject of love, is spread all over the Turkish World.

As in all epics, Kozi Körpesh and Bayan Sulu also consist of motives. The deer is one of the motives. This article, is about motives of deer in Turkish and World mythology. It also gives information on the general features of Kozi Körpesh and Bayan Sulu and about the motives deer in

the Altay, Başkurt, Kazak, Kırım-Dobruca Tatar variations. Furthermore it aims at defining the sources of these motives.

Key words: poetry, motif, character, subject, character

Giriş

İnsanoğlunun geçmişinden izler sunan destanlar, halk edebiyatı unsurları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Halk edebiyatı unsurları bir milletin önemli değerlerindendir ve bu destanların önemi büyüktür. Destan, bir milletin kültürünün yeniden yaratıcısı olduğu için milli bir kod özelliğine sahiptir. Bir milletin geçmiş yaşamından izler sunan destanlar, tarihsel bir değer yanında ait olduğu milletin öz kimliğini de tanınır hale getirmektedir. Destanlar tüm bu önemli değerlerin yanında o milletin gelecek kuşağının şekillendiricisidir. Gelecek kuşaklara geçmiş birikimlerinin aktarılması, çoğu zamanlarda öğüt anlamında taşınması açısından destanlardan yararlanılmaktadır. Kökünü yani tarihini halk edebiyatı unsurları sayesinde bilen, tanıyan ve ona göre hareket eden kuşak, ait olduğu milletin / toplumun unutulmamasını da sağlamış olacaktır. Genellikle dastanlar, kahramanca efsaneler, efsaneler ve masal hikayelerinin folklorik veya edebi bir işlemidir. Çoğunlukla, destanların bir yazarı yoktur (eski destanların toplayıcıları, yazılanların yazarları tarafından fark edilmemiştir).

Masal ve destan türlerinin konusunu motif ve kahramanların fonksiyonuna göre incelemek mümkündür. Bunun sebebi, konuyu oluşturan çeşitli olayları ayırıp onların arasından birbirine benzeyen öğeleri toplamaya, motifin kolaylık sağlamasıdır.

Eserde anlatılan olaylar belirli bir zaman ve mekân aralığında geçerse, onları bütünleyip birbirleriyle kesiştirmek hareketin görevidir. Bu esnada meydana gelen vakaları, karakterlerin varlığını konu olarak anlamamız gerekiyor.

Konunun temeli tiplerin hareketindedir. Hareket ise tiplerin duygu ve düşüncesinden, maksadından, yapısı ve tartışmasından oluşur.

Folklorik türlerin konusunu motiflere, hareketi maksadına göre ayırmanın olumlu yönleriyle olumsuz yönleri vardır. Bize göre, konuyu oluşturan olayların gelişme yollarını, tipolojik özelliklerini birçok eserdeki ortak sıfatları diankronik çerçevede incelemeye motife göre değerlendirmemiz gerekir.

Çeşitli tarihi devirlerde, binlerce yıl gelişimi olan destanda inanç, örf adet; metodolojik, efsanevi anlayışlar; tarihi olaylar, siyasi ve sosyal durumlar birbiri arasında bütünleşmiştir. Bu anlayışlar tarihi gelişimde değişmektedir. O hâlde tarih bütün eserle değil, onun iç yapısındaki parçalar, konu ve kompozisyon yapısı, tipler ve üsluplarla ilgilidir. Bunların tipolojisini, bütünü parçası olarak bir türde ve genel olarak folklorda da incelemeliyiz. Ayrıca tarihi temelde, yani diakronik çerçevede karşılaştırmak çok önemli sonuçlar verir [Türkmen Fikret 1975:107].

1. Motiflerin türdeki genel önemi

Destan konusu itibarıyla bütündür. Onun özelliklerini, tarihi gelişme yollarını, ayrı bölümlerini, yer değiştirme ve yenileşme prensiplerini motifler aracılığıyla anlayabiliriz. Bunun için, önce motiflerin türdeki genel önemine bakalım.

İlk önce semantik anlamı yönünden benzer motifler (kahramanın olağanüstü doğumu, çabuk büyümesi, eş araması vb.), devri ve türü bakımından birbirine benzemeyen eserlerde (mit, masal, eski destan, destan, aşk destan, vb.) bulunur. Burada motif, çok türde ortak olan sosyal fondur. Böylece konudaki olayların hareketlerle doldurulması motifin geleneksel unsuru olur.

İkinci olarak motiflerin anlam bakımından benzerlikleri ancak dıştandır; konuya göre benzerlik göstermesi her türde, her eserde aynı değildir. O hâlde motif her hangi bir konunun, ana fikrin, türün biçimine ve içeriğine göre kullanılan tipe dayalı vakadır. O daima çeşitlenir, gelişir.

Üçüncü olarak birbirine anlam bakımından benzemeyen motifler de tarihi gelişmenin neticesinde ortaya çıkmıştır. Onların fonksiyonu genellikle gerçek olayları, yaşamdaki yeni görünüşleriyle gösterme maksadını taşımaktadır.

Dördüncü motiflerin fonksiyonu iki türdür. Hem geleneksel, hem de çağdaş niteliği birlikte taşırlar. Tam olarak açıklayacak olursak, tarihi yeni mazmunu geleneksel unsurlarla işlemede motif ayrı fonksiyondadır. Motifin anlamı gerçek olaylarla büyüyüp sosyal ortama uymanın yanısıra, onun konudaki semantik fonksiyonu aynı durumda kalmaktadır. Değişen tarihi gerçeğe göre, konunun değişmesi önce bu motifler ile olur.

2. Motiflerin incelenmesi

Bugünkü çalışmamız Kazak aşk destanlarında en yaygın, en sevilen “*Kozı Körpeş-Bayan Suluv*” destanının incelenmesi, yazıya geçirilmesi ve varyantları üzerinde yapıldığına göre, çalışmamızın devamını bu destandaki ve başka da Türk aşk destanlarındaki ortak belirgin motifleri incelemekle sürdürelim.

2.1. Durum Motifi

Durum (zaman) motifinde kahramanın fiilinden başka, konu kahramanının hayatını anlatmayan hareketsiz bölümlerini, konunun gelişme dönemlerinin durgun anlarını içermektedir. Motifin bu türü, çoğunlukla gösterim ve destan sonunda batırın yurda dönmesiyle yapılan büyük düğün olaylarıyla ilgilidir.

Kazak ve Türk destanlarının büyük bölümü daha dünyaya gelmeyen kahramanın yurdu, anne babası, dünya malı, huzurlu hayatı ve meskeninin tasvirle başlamaktadır. Burada konunun başlamasına sebep olan durum hemen görülmez. Gösterim tasviri motifle başlayıp yavaşça durum motifine geçer. “*Kozı Körpeş-Bayan Sulu*”, “*Külşe Kız Nazımbek*”, “*Kız Jibek*”, “*Kanşayım-Navrızbay*”, “*Ayman-Şolpan*”, “*Makpal kız*”, “*Esim Seri-Zeliha*”, “*Kül ile Kız*” gibi manzumede, “*Münlük-Zarlık*”, “*Münlü Seyil*”, “*Kalaş Badam*”, “*Şanşar Kalası*” gibi hikâyelerde gelecekteki kahramanın soyu, anne babasının sosyal durumu, hayat; zenginliği, akrabaları tasvir edilmiştir. Bu, halk ve yurdun, mevsim ve mekânın yaşamının gerçek görünüşü kazandırmaktadır. Masalda nereden çıktığı belli olmayan ihtiyar kadın ve ihtiyar adam burada yoktur. Kahramanın ortamı tarihi gerçekten alınmıştır. Hakl geniş bozkırlarda, nehir kenarlarında, yaylada; hayvanları otlatadır [Köse Nerin 1996:15-17].

2.2. Çocuksuzluk

toplumunda olayların nasıl olacağı hemen kestirilemez. Yaşlı anne-babanın evinin uyumunu bozan durum, onların çocuksuz olmalarıdır. Çocukluzluk kaygısı genellikle iki durumu bağlı olarak verilir:

1. Soyu ve dünya malını düşmandan koruyan yaşlı babanın peşinden oğlunun yokluğunu tasalanmaya başlaması;

2. Yaşlı anne babanın evlatsızlığa tasaları. Bunlar kölelerden, açgöz akrabalarından, acımasız handan zulüm görür, “kubas” (tekbaş); diye azarlanırlar. M.Sengirbayev, N.Bayganin, N.Bitilewov, K.Elemanov, A.Baytursinov, Ş.Amanjolov nüshaları [Ibrayev 1981:270].

Bunun eski inançlarla ilgisi vardır. Destanlarda evlâtsizlik kötülüğe yorumlanır. Böyle insanlara Tanrı’nın gazabının değdiği inancı açıkça görülür.

Sözlü geleneğimizin en belirgin ve en yaygın motiflerinden birisi çocuksuzluk motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk hikâyelerimizden, türkülerimizde, atasözü ve deyimlerimizden başka Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının sözlü türlerinde de görülen ve anlatı geleneğimizin karakteristik vasıflara sahip olacağı, ne tür özelliklerle karşımıza çıkacağını belirleyen bu husus hikayenin ileriki bölümlerinde kahramanın göstereceği olağanüstülüklerle de bir zemin niteliği taşımaktadır. Nitekim yaşları bir hayli ilerlemiş olan karı kocanın zürriyetinin ve mülkiyetinin devamlılığını sağlayacak olan bir erkek evlat hasretiyle yanıp tutuştuklarını ya da toplumun onları erkek çocuk sahibi olmaya zorladıklarını, budan dolayı da çocuk sahibi olmak için

dua, türbe ziyareti, ziyaret verme, kurban kesme gibi çeşitli yollara başvurdıklarını görmekteyiz. Hatta bu ihtiyar ana, baba, çocuk sahibi olabilme uğruna çeşitli yollara başvurabildikleri gibi çocuksuzluğu hızır ya da nurani bir ihtiyarın (derviş, pir) vermiş olduğu bir elma da ortadan kaldırmaktadır [Marğulan 1946:75].

2.3. Hareket motifi

Motifin bir başka türü hareket motifidir. O, kahramanın belirli bir mekân ve zaman aralığında bir yerden ikinci yere geçmesi, aktif işlerinin anlatır, yani konunun dinamik bölümlerini içerir. Batırın yola çıkması ve tekrar dönmesi, çeşitli yerleri gezmesi, buluşmaları, teke tek çıkması, binlerce düşman askeriyle savaşması, yarışması vb. [Putilov 1988:141]

Hareket motifinin çeşitli şekilleri destanlarda yaygındır. Bunlar konunun asıl gelişimini oluşturmaktadır. Tipolojik yönüne bakacak olursak bütün kahramanlık destanlarında hareketin gelişmesi ve konunun zirve noktası hareket motifiyle gösterilir. Mazmunu bakımından bununla ilgili hareket motifleri birlikte gerçekleşir. Meselâ, Kozı'nın Bayan'ı arayıp yola çıkması, onu kaçırmayı, Bayan'ın dualarla, ilaçlarla Kozı'yı diriltmesi, vb.

Hareket motifi epik anlatımdan ibarettir. Bununla birlikte çeşitli olaylar karakter motifi ve tasvir motifi ile tamamlanmaktadır.

Hareket motifine kahramanların konuşmaları da yer alır. Geleneğe göre kahramanlar birbiriyle buluştuklarında, teke tek vuruşmadan önce birbirlerini önce sözle sınırlar. Destanın baş kahramanı, çok sayıdaki düşmanla savaşmadan önce, kendi kendine söz verir, yalnızlığından yakınır, pîrlerinden yardım ister. Bu durum monolog şeklinde gösterilir.

2.4. Rüya motifi

Destanın önemli motiflerden biri de “rüya”dır. Destanın kuruluşu, olayların gelişip tamamlanması “rüya”ya bağlı olur.

Rüya, destanlarda kahraman tarafından görülmektedir. Kahramanın yarım kalan başarısı, ancak “rüya” sebebiyle tamamlanır. Eski Türk destanlarında görülen rüyaların hikmetine inanılır ve bunu kahinlere yorumlatmak suretiyle gelecek hakkında bilgi sahibi olurdu.

Türk mitolojisinde, görülen rüyanın yorumlatılması için tören düzenler ve sonra yorum yapacak ortaya çıkıp yorumunu yapar. Kahin'in söyledikleri dikkatle dinlenir ve gereği yerine getirilir [Gökyay 1973:123-124].

Destan kahramanlarından birinin başına gelen işin rüya yoluyla haber vermesi motifi birçok destanlarda vardır. Destanların değişik epizotlarında kahramanlar rüya sonucunda birbirlerinin sıkıntıda olduklarını hükmeder ve yardıma koşar.

Türk Dünyasının birçok bölgesinde anlatılan Kozı Körpeş ile Bayan Sulu destanı şekil, muhteva ve icra ediliş tarzı açısından Türk destan geleneğinin önemli örneklerindendir. Destanın Altay, Başkurt, Kazak, Tatar (Kırım-Dobruca, Kazan, Baraba-Sibirya) ve Uygur Türklerine ait birçok varyantı olup, bu varyantlar için Kuzıy Körpeş ile Bayan Sulu, Kuzıy Körpes minen Mayanhılıv, Kuzı Körpe, Kuzı

Körpe bilen Bayansılı, Kozın Erkeş, Közüyke, Boz Körpeş-Kara Göz Ayım vb. gibi adlar kullanılmaktadır. Bu metinler nazım, nazım-nesir veya nesir şeklindedir. Kozı Körpeş ile Bayan Sulu destanı 1812 yılında Timofey Belyaev tarafından Başkurt Türkçesinden Rusçaya çevrilip Kazan'da yayımlandıktan sonra dikkat çekmiş, Türk boylarındaki varyantları üzerine Rus Çarlığından günümüz Türk Cumhuriyetlerine kadar olan dönemde de çok sayıda derleme ve inceleme yapılmıştır. Türkiye'de ise bazı araştırmacılar destandan ve onun bir takım özelliklerinden bahsetmişse de, destanın bütün varyantları ancak Mehmet Aça ve İbrahim Dilek'in eseriyle Türkiye Türkçesine kazandırılmıştır. Aça'nın tezinde destanın çeşitli Türk boyları arasındaki varyantları - Altay (Kozın-Erkeş, Közüyke), Başkurt (Kuzıy Körpes, Kuzıy Körpes minen Mayanhılıv), Kazak (Kozı Körpeş, Cır Kozı Körpeş-Bayan Sulu, Kozı Körpeş-Bayan Sulu), Kazan-Sibirya Tatarları

(Kuzı Körpe, Kozıkörpeç), Kırım-Dobruca Tatarları (Kozıkürpeç, Kozıkürpeş men Bayansıluv) ve Uygur (Boz Körpeş-Kara Köz Ayım, Bozı Körpeş)- değerlendirilmişken, Dilek'in eserinde destanın Altay Türklerine ait Kozın Erkeş ve Közüyke adlı varyantları yayımlanmıştır. Türk Dünyasının Romeo ve Juliet'i olarak da nitelendirebileceğimiz Kozı Körpeş ile Bayan Sulu büyük bir aşk destanıdır. Bu destana göre çocuksuz iki bey/ han/, çocukları olunca onları beşik kertmesi yaparlar, çocuklara Kozı ile Bayan ismini verirler. Fakat bir süre sonra Kozı'nın babası ölür; Bayan'ın babası da verdiği sözden dönüp başka bir yere göç eder. Kozı büyüyünce nişanlısı Bayan'ı bulmak için yola çıkar ve onu bulur

SONUÇ

XIII. yüzyılda yazıldığı düşünülen Kozı Körpeş ve Bayan Sulu destanı bir aşkın konu edilişini anlatır. Bütün zorluklara rağmen kavuşma gerçekleşir. Bozkır yaşamı bazen olumsuz sonuçlar doğursa da bazen olumlu yönleri de bulunmaktadır. Kıskaçlıklarla dolu bir olay yaşansa da sonuç ikisi içinde istenilen seviyede gerçekleşmiştir. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında ibret verme özelliği güçlü. Destanda hayatın gerçekliği, olumsuzluğu tasvir ediliyor. İnsanların karakterleri yaşamdan doğuyor. Kahramanların bir kısmı kötülüğün örneği ise, ikinci kısmı iyiliğin örneği olarak gösteriliyor. Acımasız Karabay, Zalim Kodar, Sasanbiy, vefasız yenge, zalimliğin taraftarları. Onları halk lanetliyor. Kozı, Bayan, Ay bas, Ay, Tansık, iyiliğin, adaletin taraf tarlan. Destancının tüm dilekleri bunların tarafında. Destanda kötülükle iyiliğin kavgası tasvir ediliyor.

Destanın başka bir özelliği, burada göçebe milletin geleneğini eleştirme var.

Sonuç olarak Kozı Körpeş-Bayan Suluv destanının yapısı onun estetik ve tür yapısıyla ilgilidir. Burada bizim için önemli olan destanın geçmiş bir tarihini anlatması değil, o tarihi nasıl anlattığıdır. Destanı sanat eseri olarak tanımanın ilk şart da budur.

KAYNAKLAR

1. Türkmen Fikret. *Aşık Garib Hikayesi Üzerinde Mukayeseli bir Araştırma*. Ankara 1975.
2. Köse Nerin, *Araştırmalar I. Milli Folklor Yayınları*. Ankara 1996.
3. Ş.Ibrayev, *Kazak-Oğuz Eposlarındağı Tegi Bir Jeliler jene Olardın Özgeriwi*, Almatı 1981
4. A.Marğulan, *o Haraktere İ İstoriçeskoy Obuslovlennosti Kazahskogo Eposa, İzvestiya Kazahskogo Filiala AH SSR. Seriya İstoriçeskaya* 1946.
5. B.N.Putilov, *Geroyçeskiy Epos I Deystvitelnost*, L.. 1988
6. Gökyay O.Ş. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul 1973.
7. Gülzana Nauanova. *Kozi Körpeş Bayan Sulu Destan Üzerine Bir Tahlil Denemesi*. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. 2019
8. Zeyneş İsmail - *Ahmet Güngör. Kozi Körpeş Bayan Sulu*. bilig-5/Bahar

DESTAN DÜNYASINDA KAZAK KADIN-KIZ TİPLERİ. THE TYPES OF KAZAKH WOMEN-GIRL IN EPICS WORLD.

УДК 398 (419); 801, 81(4/9)

Нурмагомбетова Ынтымакгул Еролановна,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түрік филологиясы кафедрасы, аға оқытушы, Түркістан

Annotation. *This article is the main object of the woman in the Turkish folklor. The heroic women in the epos face difficulties, because the heroes of the girls are one of the main factors in the formation of the other character s of the people in the epos. In the Kazakh folk epics that most of us know, the character of a courageous woman is the best example. Another example is from the Uzbek folk epics, one of the heroin women named Khurshid.*

Keywords: *folklor, epos, character, Kazakh women, Kazakh girls.*

Giriş.

Bilindiği gibi kadın, Türk toplumlarında ailenin en önemli sosyal birliğidir. Ailenin temelini de kadın teşkil etmiştir. Destanî kahramanların hepsi annelerinin veya kız kardeşlerinin terbiye ve nezaretlerinde büyümüşlerdir. Kadın, at ve demir ile birlikte kahramanların daimî yoldaşları olmuştur. Kahramanın dünyasında en büyük arkadaşları kadın ile atıdır. Başkurt ve Kazak-Kırgızların Kozukörpeş ve Bayan destanlarında kadın bir melek olarak tasvir olunmuştur. Umumen Doğu Türk halk edebiyatında da kadının mevkisi büyüktür [Abdulkadir İNAN 1998: 275-276]. Orhun Yazıtları’nda da Türklerin kadınlara verdiği değer hemen göze çarpar. Hakanın yanında hatunun adı anılır: “Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yükeğe kaldırmışlar muhakkak ki”. “Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti”. “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu” [Gabdullin MALİK 1964: 27-33].

Büyük Kazak âlimi Muhtar Avezov, Kazak folkloruyla ilgili yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Kazak Edebiyatı Tarihi (1948) isimli Kazak anonim halk edebiyatı hakkında bilgi veren birinci cildi hazırlamıştır. Ünlü, âlim Muhtar Avezov sözlü edebiyatı şu bölümlere ayırır:

1. Halk nazımının kısa türleri: evlenme geleneği şiirleri (yar-yar, yüz açma, sinsu), kaygı, hasret şiirleri (ağıt, veda, duyurma).
2. Efsane, atasözü, bilmece, masallar: hayal masalları, hayvan masalları, örf-adet masalları, çocuk masalları, efsane masallar, küy efsanesi.
3. Kahramanlık Destanları (Koblandı Batır, Kambar Batır, Er Tarğın, Er Sayın)
4. Aşk Destanları (Kozı Körpeş-Bayan Sulu, Kız Jibek, Ayman-Şolpan)
5. Tarihi Destanlar
6. Atışmalar [Avezov 1948]

Kazak destanlarındaki kadın tiplerinden iki farklı kahraman seçildi. Bu amaçla yukarıda konuları ve özellikleri anlatılan aşk konulu destanlar içinde yer alan Makpal Kız Destanı ile Karaşas Kız Destanı tiplerin benzerlik ve farklılıkları yönlerinden karşılaştırarak incelenmiştir. Makpal-Segiz Destanı, Pakizat Avesbeyeve tarafından Arap alfabesinden Kiril alfabesine aktarılmıştır. Destanın Alkuvat nüshası tamdır. 1946 yılında Kızılorda’da Sersenbayev Jırav’dan dinleyerek yazıya geçirilmiştir (Ortalık İlmi Kütüphanesi, Dosya Numarası: 925). Destanın Arap harfleriyle yazılmış yarım olan nüshalarından ikinci varyantın toplayıcısı Kenbay Sersenbayev, üçüncü varyantın toplayıcısı Jankıssa’dır (Jankisi).

“Makpal” adıyla bilinen bu eserin bazı bölümleri Kazak Edebiyatı Tarihi (1960) sayfa 18’de yer almıştır. Destan on birli hece ölçüsüyle yazılmıştır.

İkinci destanın adı Karaşas Kız’dır. Bu destanın anlatıcısı Taji Aynatosov’dur. Bu destanı 1040 yılında bularak Arap alfabesine geçiren Qoşambay Tomıntaylıq’tır. Ortalık İlmi Kütüphanesinde “K/698 Dosya, No:1 Defter”inde kayıtlıdır. Kitap hâlinde yayımlanmış olan bu nüsha Pakizat Avesbeyeve tarafından Arap alfabesinden Kiril alfabesine aktarılmıştır.

Aşk destanları içinde yer alan Makpal-Segiz Destanı ile Karaşas Kız Destanı ortak ana konuyu işlemişlerdir. İkisinde de temel sorun, “Genç kızların Hatice Emel ŞİRİN Türk Dünyası Dil

ve Edebiyat Dergisi 30. Sayı 43 para karşılığında satılarak istemediği kişiyle evlendirilmeleri”dir. Bu temel sorun, iki destanda farklı şekilde çözümlenmiştir. Makpal Destanı’nda genç kız satılmasına karşılık çaresizce boyun eğmiş, karşı koyamamıştır. Ancak yine de sevdiğine mektup yazarak içinde bulunduğu durumu anlatmıştır. Mektup şöyledir:

*Boz balanın biri gibi Makpal idim,
Başımdan beylik giderek hürriyetim kalmadı.
Yalnız başıma ne yapabilirim,
Geçip gitti hasretle yarı yaşıım,
Her gün gelip vedalaşarak.
Dostum yoktu senden başka
Bırakmadı yüz yirmiye veren zalim.
Ayrıldım aklımla, ilimden giderek.
Çabucak gelip alamasan da yola çık,
Sağ salim kal Segiz, sinek gibi canınla.
Sal Segiz, kahraman gibiydin,
Orada karının hâli kocasına malum olur.
Süt veriyorum boz ata, yem vermiyorum.
Ben seni almayı kötü görmüyorum.
Sal Segiz, beni alamasan da bir görünsen,
Bu dünyada seni kimseye denk bulmuyorum.
Gitmedi gemiyi salsam buza,
Kimler âşık olmadı ki Makpal Kız’a
Söz verdiğin zamanda gelemezsen,
Gönderdim Segiz, seni tatlı tuza*

Makpal Kız’da klasik aşk destanlarındaki kadın tipiyle karşılaşırken Karaşas Kız’da destanlardaki erkek kahramanların benzeri kadın tipiyle karşılaşılır. Tomanbay ve Koşambay bu kızla evlenmek, onu almak ister. Karaşas onlarla öyle bir dövüşür ki ikisini de yener. İki arkadaş bu kıza hayran olup gücüne boyun eğerek onunla dost olurlar.

Kazak kahramanlık destanlarından Alpamış Batır ile Er Targın destanlarındaki kadın kahramanları inceleyen çalışmasında Söylemez ve Aliyeva kahramanlık destanlarının en önemli unsurlarından biri olarak, vefalı kadın tipinin tasvir edilmesini görür. Alpamış Batır destanında Gülbarşın, kahramanın yardımcısı, yari, sözünde duran samimî arkadaşısıdır. Kurtka da kahramanın yardımcısı, akıl danışmanı, samimî arkadaşısıdır. Kurtka olmasa Kobılandı’nın savaşı kazanması da kuşkuludur. Kurtka, kahramanın sıkıştığı an doğru yolu gösteren akıl danışmanı ve geleceğini tahmin eden yaridir. Kendisinin değil, halkının çıkarını daha yüksek tutan Kurtka, Kobılandı’ya iyi niyetle, halkının menfaatine yarayan işlere yönelik yol gösterir. Kazak destanlarında kadının aklına büyük önem verilmiştir. Er Targın destanında Akcünis ve Alpamış Batır destanında Gülbarşın, sevgilileri olan kahramanlar kadar akıllıdılar. Kadın, kahraman nerede ise her zaman onun yanında bulunur. Kahramanın namusunu korur ve şanını, şerefini yüksek tutmak için bütün gücü ile uğraşır.

Manas, Köroğlu gibi destanlarda erkek gibi silah kullanan, gürleşen kadınlara da rastlanır. Dede Korkut Kitabı’nda da böylesi kadınlar görülür. Banu Çiçek, Selcen Hatun ok atar, ata binerler. Hatta Banu Çiçek, kendisiyle evlenmek isteyen Beyrek’e gürleşte kendisini yenmesi şartını koşar. Savaşçı bir toplumda yaşayan Kan Turalı’nın istediği adeta savaşçı bir arkadaşdır. Çocuğu olmayan kadın da erkek de toplumda geri plana itilmektedir. Savaşçı göçebe toplumda kalabalık karşı tarafta korku yaratır. Bu yüzden kadının doğurgan olması olumlu bir özellik olarak gösterilir. Manas destanında Manas’ın karısı Kanıkey Manas’a yol gösteren, vefakâr, sadık bir eştir. Kanıkey,

nişanlısı Manas'ın kendisiyle birlikte kalmasına karşı çıkar. Onun karşı çıktığı nokta tamamen ata erkil yapıya has bir iffet anlayışıdır. Manas'a yol gösteren Kanikey, bir han kızı ve yerleşik medeniyetten gelmesi sebebiyle kültürlüdür, böylelikle bilge bir tip özelliği de kazanır.

Manas Destanı'nda yer alan kadınlar, Manas'ın ve onunla çeşitli biçimlerde ilişkisi olan diğer erkek karakterlerin annesi, eşi, kızı, gelini veya kız kardeşidir. Kadınlar, erkeklere ait bir dünyanın içinde onların verdiği öneme ve sahip oldukları itibara ve imkâna göre değerlendirilmişlerdir. Kadınlardan beklenen vasıflar erkeklerden farklı ölçülerle belirlenmiştir. Güzellik, eşe sadakat, doğurganlık ev işlerinde beceriklilik, çevresi ile uyumluluk, itaatkârlık gibi vasıflar önem kazanmıştır. Manas Destanı'nda kadınlar savaş ganimeti olarak kabul edilmişlerdir. Erkeğin hayat ekseninde yer alan kadınların sosyal statüleri çoğu zama kendi başarı veya başarısızlıklarına göre değil, bağlı oldukları erkeğin başarı veya başarısızlıklarına göre belirlenmiştir. Savaş ganimeti olarak kabul edilen kadınların kendi gelecekleri ile ilgili söz hakları yoktur. Savaşı kazanan kişinin merhametine göre kaderleri belirlenmektedir. Bunun yanı sıra destanda kahraman kadın tiplerine de rastlanır. Destanda Manas'ın evlendiği kadınlar alp tipinin dünyaya bakış açısı ile ilgili bazı ipuçları verirler. Manas Destanı'nda çok eşlilik mevcuttur. Manas, destanda üç kadınla evlenir: Kayıp Han'ın kızı Kara Börük, Çoruk'un kızı Akılay, Temir Han'ın kızı Kanikey. “Alp tipini hazırlayan şartlar erkeğin yanında kadını da eğitir. Fedakâr, iffetli, saygın ve erkeğin sadık dostu olan kadın, yeri gelince erkekle savaşıyor, dövüşen, yarışan, güreş tutan, avcı, akıncı bir kahraman olur. Kadınlar, hayatın içinde, olayların odak noktasında yer alırlar. Kırgız evlenme gelenekleri gereği kadın en az evleneceği erkek kadar yiğit olmak zorundadır. Eş ve anne olarak tanıtılan kadınlar erkeklerin gölgesinde kalmamış, alplıkta onlara eş bir durum sergilemişlerdir”. Alp kadın, eşine gösterdiği desteği oğluna da gösterir. Anne oğlunu iyi bir savaşçı olarak yetiştirir. Kadın, eşine ve oğluna gerektiğinde akıl-nasihat vererek onları gelecek tehlikelerden de korur. Elinde kılıç, at üstünde savaşıyor alp kadın, aynı zamanda akli ve öngörüsüyle karşılaşılan birçok meseleyi de çözer [Hatice Emel ŞİRİN].

Asya Türklerinde Göktürklerin tarihi ve yaşamlarıyla ilgili en önemi kaynak Orhun kitabeleridir. VII. Yüzyıldan itibaren Orhun kitabelerinde, devlet işlerini bilen Hatunlardan söz edilir. Orhun kitabeleri de “Kağan ve Hatun buyurur” sözleriyle başlar. Türk kadınlarına verilen değerle alakalı İslam öncesi döneme ait bir çok kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birisi de İslam öncesi İtil (Volga) Bulgarlarını ziyaret eden İbni Fadlan'ın eseridir. Fadlan eserinde Türk toplumunda kadının yerinin şaşırtıcı olduğunu itiraf etmekte ve şaşkınlığını açıkça belirtmektedir. Fadlan, hatunun hükümdarın yanında oturduğunu ve bunun Türk geleneklerinin bir parçası olduğunu ve Türk kadınının asla erkeklerden kaçmadığını belirtiyor. Diğer bir Arap seyyah İbn Batuta şu şekilde not almıştır: “Burada öyle ilginç bir duruma şahit oldum ki, o da Türklerin kadınlara gösterdiği saygıdır. Burada kadınların kıymeti ve saygınlığı erkeklerden daha üstündür” [Avezov 1948].

Aynı zamanda bu yazdıklarımı eski Türk destanlarında da açıkça görüyoruz. Destanlarda kadının güç ve ilham kaynağı olduğu bildirilmektedir. Milli destanımız olan Dede Korkut hikayelerinde de buna rastlarız. Örnek olarak “Deli Dumrul” hikayesinde Dumrul, canı yerine kendi canını vermeye razı olacak birisini bulmaya çalışır ve bunu kadında bulur. Kadını hiç çekinmeden canını vereceğini söyler [Muharrem ERGİN 2001].

Türk kadınının kahramanlığı yazmakla bitmez. İşte bütün bunlara bağlı olarak ortaya çıkmış olan alp kadın tipi anlatı türlerimizde de yerini almıştır. Örnek verecek olursak Türk kozmogonisinde, tek başına olduğu için canı sıkına han Ülgen Ata'ya kainatı yaratma ilhamını veren Akene'dir; yine çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi Tanrı'nın adı; Uyumay'dır; Bu sebeple Orhun yazılarında Bilge Kağan, anasından “Uymay gibi anam hatun” diye söz eder [Muharrem ERGİN 2001].

Abdulkadir İnan bu konudaki çalışmasında destanlarımızda kadınların yeri ve önemine işaret etmektedir. Bunun yanında Radloff Altaylılarda evlilik ve aile hayatının çok mükemmel olduğunu, evlilik sadakatine aykırı hareketlerin son derece az görüldüğünü, bu suçu çok ağır şekilde cezalandırıldığını bildirmektedir. Cirketten de Altay destanlarında kahramanlar eşlerini ya da kız kardeşlerinin sadakat ve gayretleriyle ölümden, felaketten kurtulurlar. Bu Koblandı Batır Destanı'nda da böyle olmuştur. Mesela, Koblandı'nın eşi Kurtka evinin, boyunu kaderinin ve namusunun koruyucusu olarak anlatılır. Kahramanların soğuk kanlıklarını kaybederek kötü bir iş yapmalarını, kadın önler. Nitekim, Karaman, Koblandı'ya gelip, Kazan'a gitmesini söyleyince o "bu sefere gidecek miyim, gitmeyecek miyim, onu evdeki Kurtka'cım bilecek" diye cevap verecektir. Karaman ona "sen kadının dediğini yapıyorsun" diyerek onunla alay edecek, buna çok sinirlenen Koblandı da Kurtka'nın başını kesmek için ülkesine dönecektir. Olacakları hisseden Kurtka, sonunda kullanarak bir çare bulacak ve kahramanın elinden tüm silahlarını ve atı Tayvur'u da alıp çıkarak bir kritik durumu çözecektir.

Destanda;

Kirpiğin buz donmuştu

Her bir tarafın

.....

Gitmek için Kalmuklar'a

Hiçbir günahı yoktur,

Nazlanan Kurtka'nın

.....

Yiğit sinirlenip geliyor

Şimdi çıksa karşısına

Başını kesip almak için...satırlarından da bu durum apaçık görülmektedir.

Kazakların aşk üzerine kurulmuş anlatmaları oldukça fazla olduğunu söyledik. Bunların bir bölümü eski zamanlarda oluşmuş, halk ağzından gelişmiş Kazak halkının hayvan yetiştiriciliği, toplum yaşayışından doğan, çoğu sadece Kazakça söylenen eserlerdir. Bunun en güçlü örnekleri "Kozı Korpeş-Bayan Sulu", "Ayman-Şolpan", "Makpal kız", "Esim Seri-Zeliha", "Kalaş Badam", "Şanşar Kalası", hikâyeleri de konuları bakımından bahsettiğimiz diğer destanlara yakındır. Kız Jibek hikâyesi çok eskiden beri halk ağzında korunmuş, destan şeklinde söylenmiştir. Bu destan Kazakların romantik âşk destanları içinde sanatsal ve hacimli olmasıyla belirgin bir niteliğe sahiptir. Destan önce Zaysan ilinin belirsiz bir şairi tarafından 1870'li yıllarda Kazan'da bastırılmıştır. Fakat bu nüsha elimizde mevcut değildir. Sonradan basılan nüshasında şu sözlerle karşılaşıyoruz.

Yavaş yavaş yayıldı / Kissa olarak kız Jibek

Baskısına bakınca / Anladım hep çiğ sözünü

Ağlayıp inleyerek/ Uygunsuz olan sözleri.

Kazakların öz eseri niteliğinde olan destanların bir grubu, öznesi Doğu'dan alınan epik eserler de oluşunu az önce yazmıştık. Aşk destanlarının an konusu, gençlerin özgürlüğü, aşk ve edebî bir sevgidir. Aşk destanları bu özelliğiyle, romana yaklaştırmaktadır. Doğudan gelen aşk destanlarında dini kavramlar bolca yer almaktadır. Roman eposu insanlar arasındaki dostluğu ve düşmanlığı çeşitli ortamlarda yansıtmaktadır. Hayatın problemleri meselelerine bir yanıt vermektedir. Onda hayattaki çelişkilerin ortaya çıkış sebepleri ele alınır. Doğu özjesi üzerinde kurulu destanların arasında dini konulu olanlarının da içeriğinden özel şahıslar arasındaki ilişkiler, günlük hayat meseleleri açıkça aksettirilmektedir.

Türk halkları kendilerini dişi kurttan türemiş kabul ederek, altın kurt başıyla tuğlarını süslemişlerdir. Baykal, Yenisey ve İrtiş civarında yaşayan Türkler Moğolistan ve Mançurya'yı ele geçirmişler, bu fetihler sebebiyle bilahire kurt başı Moğol bayraklarını da süslemiştir. Bu alıntı da göstermektedir ki Türk kabilelerinin reisleri veya onların hükümdarlarının hanımları daima siyasete

katılmıştır. Bununla birlikte kanun ve töreyi bozanlar hakan hanımları da olsalar katı şekilde cezalandırılmıştır. Çünkü Türklerde misafire herhangi bir zarar verme söz konusu olmayacağı gibi, teslim olan düşmana da dokunulmaz.

Sonuç

Kazak destanlarında kadının aklına büyük önem verilmiştir. Akcünis ve Gülbarşın, sevgilileri olan kahramanlar kadar akıllıdırlar. Er Targın destanında Akcünis han kızı olmasına rağmen sıradan bir yiğidi sevmektedir. Herşeyden evvel onun erliğinin ve insanîyetinin kıymetini bilir. Anne babasını dinlemeden Er Targın ile yurdundan kaçmaktadırlar. Sonra ona samimi yar, akılcı dost, güvenilir destek olur. Kartkojak'ın "ellerine düştüğü" an da akli ile hile bulur, ondan kolayca kurtulur. Kahraman nerede ise her zaman onun yanında bulunur. Onun namusunu korur ve onun şan-şerefini yüksek tutmak için bütün gücü ile uğraşır. Bu da Kazak halkının kadınları tarih boyunca hep yüksek tuttuğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Orta Asya'da kahramanlık destanlarının meydana çıkışı ve bu destanlarda anlatılan kadın-kız tiplerini daha iyi anlatabilmek maksadıyla okuyucuya bölgenin tarihi geçmesiyle ilgili bazı bilgiler vermeyi gerekli gördük. Çünkü meydana gelen her bir olay bir zarureten kaynaklandığı gibi, bu zaruret gerçeğe dönüştüğü zaman da tarihi olaylar cereyan etmektedir.

Kaynakça

1. Abdulkadir İNAN , "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", *Makaleler ve İncelemeler*. İstanbul, 1998
2. Gabdullin MALİK (1964), *Kazak Halkının Ağız Adebîyeti*. Almatı.
3. Avezov, M. (1948), *Kazak Adebîyatı Tarihi*, Almatı
4. Hatice Emel ŞİRİN. *Kazaklarda Destan Kadınları*. Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi.
5. Muharrem ERGİN (2001), *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
6. Nerin KÖSE, *Araştırmalar I*, Ankara: Milli Folklor Yayınları, 1996
7. Özkan İZGİ (1975), *İslamiyet'ten Önce Türk Kadınları*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА ТҮРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫ

SONGS OF LIFE IN KAZAKH FOLKLORE

УДК 398 (419); 801, 81(4/9)

Алиева Ляззат Бердукасовна,

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті аға оқытушысы,
Түрік филологиясы кафедрасы,
Түркістан,*

Жарықасын Қалдықыз Камалханқызы,

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті,
2 - курс магистранты,
Түркістан*

Annotation. *The concept and research of "the history of Kazakh folklore" have not yet been specifically posed to the problem of the sun. He had several reasons. In science, there is an understanding of folklore as one of the fields of fiction, not understood as spirituality, which has its own artistic system, characterized by many distinctive features. As a consequence, the history of folklore is the history of literature. Folklore studies has been inside literary studies for a long time and relied on the theoretical, methodological techniques of this literary study, using them. Obviously, he did not receive much damage from him, but he could not fully recognize many of the qualities of folklore. The history of literature was studied systematically, in stages, folklore was described synchronously, according to the state we reached, the ways of its historical development were not taken into account, which epochs were postponed, only individual genres were studied.*

Keywords: *kazakh folklore, Literature, Traditions, Songs, Customs.*

Фольклордың, дәлірек айтқанда, қай шығарманың нақ қай жылы немесе қай ғасырда туғанын, оның қандай өзгеріске ұшырағанын дөп басып айту мүмкін емес. Сол себепті де бұрынғы Кеңес Одағы тұсындағы ғалымдар да, қазіргі кезеңдегі оқымыстылар да фольклордың тарихые дәуір-дәуірге бөліп зерттеуге көп бармады. Ал барған күннің өзінде маркстік-лениндік әдіснамадан шыға алмай, таптық формациялар бойынша қарастыруға мәжбүр болды. Бірақ бұл жол тұрпайы социологияға ұрындырды. Мәселен, 1950-1960 жылдар аралығында орыс фольклортану ғылымында орыс фольклорының тарихына арналған бірнеше еңбек жарық көрді. Бұл кітаптарда фольклордың тарихы феодализм дәуіріндегі, капитализм кезеңіндегі, совет тұсындағы деп жіктеліп қаралды да, әр дәуірлеудің өзі ғасырлар мен нақты жылдарға бөлінде және фольклордың тарихы көркем ойдың даму тұрғысынан емес, әлеуметтік тұрғыдан, езілуші таптың шығармашылық қабілетін дәріптеу мақсатында зерттелді. Кезінде ол еңбектер үлкен сынға да ұшыраған болатын.

Қазақ ғалымдары да қазақ фольклорының тарихына арналған алғашқы үлкен еңбекті 1948 жылы жарыққа шығарды. Бұл еңбеке (қолжазба күйінде – ақ) кезінде сынға ұшырады, бірақ сын ғылымнан аулақ, саяси – идеологиялық сипатта болды да, аталмыш кітап «зиянды» деп танылып, ғылыми айналымнан алынып тасталды. Ал, шындығына келгенде, бұл еңбек – үлкен жұмыстың игілікті бастамасы еді, өйткені, сол тұстың өзінде – ақ қазақ әдебиетінің тарихын бірнеше том етіп жазу көзделген-ді. Сөз жоқ, кітап – өз дәуіріне ән ғылыми тұжырымдарға сүйенді, сондықтан оның теориялық сапасынан көрі идеологиялық, саяси ұстанымы басым болды. Дей тұрғанмен, бұл еңбекте фольклордың тарихын жанрлар арқылы зерттеуге талпыныс болғанын айтпасқа болмайды. Мәселен, тоғыз бөлімнен тұратын томның бірінші бөлімі қазақ фольклорының зерттелуіне арналса, содан кейінгі екінші бөлімді пайда болу мерзімі жағынан ең көне деп есептелетін ғұрыптық фольклор мен ескі діни нанымдарға, сондай – ақ шаруашылыққа байланысты туған жанрлар құрайды: салт өлеңдері; мал, шаруашылық туралы өлеңдер; дін салт өлеңдері; наурыз; бақсы сарыны; бәдік, арбау, жалбарыну; жарамазан және жарамазанның батасы; үйлену салт өлеңдері: әдет, салт; тойбастар; жар-жар, сынсу-жұбату; беташар; мұң, шер өлеңдер: қоштасу, естірту, көңіл айту; жоқтау.

Осыдан әрі қарайғы бөлімдер: ертегілер; батырлық жыры; ғашықтық жырлары; айтыс өлеңдер; шешендік сөздер; тарихи өлеңдер; қазақ совет фольклоры деп берілген. Аталған бөлімдер, негізінен, фольклордың XX ғасырға жеткен күйіндегі көркем жанрларды қамтыған, алайда, мұнда ол жанрлардың қай дәуірде қандай күйде болғаны сөз болмайды, неден, қайдан пайда болғаны, қалыптасу барысында нелерге сүйенгені айтылмайды. Сондай – ақ «Қазақ совет фольклоры» деген жеке бөлімнің болуы – зерттеушілердің сол тұстағы одақтық фольклортану мен әдебиеттануға тән ұстанымды басшылыққа алғанын айқын аңғартады. Мәселен, осы бөлімнің тараушалары мынадай: революциялық күрес кезеңіндегі өлең, жырлар; ауылды советтендіру жөніндегі өлең, жырлар; колхоз, өнеркәсіп өміріне байланысты халық әдебиеті; терме, мақалдар; қазақтың халық әдебиетіндегі Ленин, Сталин образы; ерлік туралы жырлар; халық әдебиетіндегі Аманкелді образы; Отан соғысы кезіндегі жырлары. Көріп тұрғанымыздай, тараушылардың проблемалар азаматтық тарихтың ізімен, таза әдебиеттану шарттарымен дені – авторлық өлеңдер мен жырлар.

Тұрмыс-салт жырлары: Қазақ фольклорында бала бағу, бала асырау, қыз ұзату, жаназалау, бақсылық нанымдары, діни әдет-ғұрыпқа байланысты туған салт өлеңдер көп. Орыс халқының ауыз

әдебиетінде оны «бытовые песни» (бірде «обрядовые песни») десе, біз оларды «Тұрмыс-салт жырлары» дейміз. Бұлардың көпшілігі анонимдік түрде туып, халық аузында сақталып келген. Тұрмыс-салт жырларының кейбіреулерінде тотемдік, мифтік ойлау, бақсылық ұғымдары мен діни әдет-ғұрыптардың да ізі бар.

Елдің тұрмыс-салты мен әдет ғұрпы, түрлі наным сенімдеріне байланысты туған сюжетсіз ұсақ өлеңдерді «Тұрмыс-салт жырлары» дейміз. Бұл жырларды олардың мазмұны мен тақырыбына қарай бірнеше түрге бөлуге болады. Олар: бақташылық жырлары (төрт-түлік мал туралы), діни әдет-ғұрыптар тудырған жырлар (жарапазан, бәдік), үйлену жырлары (той бастар, жар-жар, сыңсу, жұбату, беташар), ұлыс жырлары, бөбек жырлары, жаназалау жырлары (естірту, қоштасу, жоқтау), т.б.

Үйлену жырлары. Қазақ фольклорында от басының тағдырына, жас буынның өсіп, мұрат-мақсатына жетуіне немесе солардың арман-қайғысына ортақ болған өлеңдер көптеп саналады. Солардың бірі – үйлену жырлары. Бұл жырлар алуан түрлі формада жасалып, ел аузында жақсы сақталған. Халықтың тұрмыс тіршілігі, бір кездегі әдет-ғұрпы мен салт-санасы, ой сезімі мен арманның білдіретін танымдық мәні елеулі.

Тарихи – этнографиялық деректерге қарағанда дүние жүзіндегі халықтардың қай-қайсысының да болса, құдалыққа келуден бастап, келін түскенге дейінгі аралықта жасалатын өзінше көп жора-жосыны болады. Түркі-моңғол халықтарының қыз беріп, келін түсіру ғұрпының өзара жақындығын айтпағанның өзінде, орыс, украин сияқты славяндардың құда түсу салтында да біраз ұқсастықтар бар. Мысалы, А.Н. Веселовский өзінің «Три главы из исторической поэтики» деген еңбегінде орыс халқының құда түсу салтын былай баяндайды. «Русский свадебный обиход открывается сватовством, обставленным символическими обрядами и традиционными разговорами с родителями невесты. Разговор ведется исключительно в форме загадок... Сваты являются под вечер, в виде странников или охотников, просят пустить их обогреться, уверяют, что их князь охотился на зверя и сам видел, как одна конница или лисица скрылась во дворе именно этого дома». Сөйтіп қырғыз, қарақалпақ, өзбек, татар жұрты секілді орыстар да құдалықты жаушы жіберуден бастайды екен. Қазақтың «сізде лашын бар екен, бізде сұңқар бар екен» дегені сияқты сөзді астарлап, жұмбақтап айту славян елдерінің ескі салтында жиі қолданылып келген. Мұндай қалың мал алып, құда түсу ғұрпы рулық-патриархалдық заң жосынын баастарынан кешірген дүние жүзінің көп елдерінде бар. Соның ішінде Конго, Чад, Судан, Нигерия, Убанга секілді африкалық елдерде де қыз баланы екі-үш жасынан айттырып қойып, жыл сайын қалың малын өтеп тұру әдеті әлі күнге дейін сақталған.

Қазақ секілді қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай халықтарының үйлену тойларында да толып жатқан ырым-жырымдар аса көп болған. Айталық, қазақ дәстүрінде қалыңдық ойнамақ деген бар. Бұл дәстүр бойынша күйеу жігіт қасына ерген қосшылармен қыз ауылына келеді. Қазақта мұны ұрын бару, иә ұрын тойы дейді. Ал қырғызда «үй жаны қылған», иә «ишикашты» дейді. Көптеген түркі-моңғол халықтарының қыз ұзату тойы қызқашар ойынымен аяқталады. Мұндай ойынның тәртібі бойынша қыз иә өз ауылының, иә көрші ауылдардың бірінің үйіне тығылады. Күйеу жігіт қыз табылған үйдің иесіне ат мінгізеді, иә шапан жабады. Бұдан соң үй иесі мал сойып, қыз-келіншек, бозбалаларды жинап, ойын-сауық құрады. Ойын аяқтала бергенде күйеу жігіт жағы жиналып келіп, құрбы-құрдастарының ортасында отырған қалыңдықты тартыпәкетпек болады. Оған қалыңдықтың құрбылары қарсылық қылады. Ақыры жігіттер жағы жеңіп, қалыңдықты кілем үстіне отырғызып алып кетеді. Мұндай қызқашар ойыны дүние жүзінің көптеген елдерінде болған. Академик А.Н.Веселовский: «Вечером, после свадебного пиршества, молодой хватает новобрачную в охапку и выносит из дому, та вырывается и бежит: девушки ее защищают; жених и поезжане снова овладевают ею и увозят в дом жениха. В ритуале народный свадьбы на синайском полуострове невеста бежит, прячется от жениха, которому приходится искать ее... Такие песни существуют в пересказах малорусских, венецианских, сицилийских, новогреческих, русских; они ходят отдельно, кое-где поются в связи со свадебным ритуалом», - дейді.

Үйлену тойы үстінде айтылатын салт өлеңдеріне келсек, мұның да әр халыққа тән өзіндік өзгешеліктері бар. Мысалы, татар жұртында құдаларды мақтап, көңілдерін көтеретін өлеңдер көп тараған, ал қазақ арасында бұл өлең түрі тіпті аз ұшырасады. Сондай-ақ жар жарды бізде екіге бөлініп,

бір жағы қыз-келіншектер тобы, екіншісі – жігіттер тобы болып айтысса, өзбектерде мұны бәрі қосылып бірақ айтады.

Әрине, үйлену тойы және сол той кезінде айтылатын өлең-жыр, орындалатын жол-жора, әдет-ғұрыптар дүние жүзіндегі елдердің, үлкенді – кішілі халықтардың бәрінде де бар. Бірақ әр халық, әр ұлт мұны өзінше өткізеді. Өзінің талай мыңдаған жылдарды көктеп өткен ата дәстүрін, ой-сана, салтын сақтайды.

Алайда, осындай айырым-өзгешеліктеріне қарамастан бірталай елдердің үйлену тойынан, жора-жосынынан ұқсастық, ортақтастық табыла береді. Мұны орыс, украин, белорус секілді славян халықтарының құла түсіп, қыз ұзату, үйлену тойларынан да, сондай-ақ Балтық жағалауындағы елдердің үйлену салтынан да кездестіруге болады. Мысалы, литвалықтардың үйлену тойында айтылатын өлеңдердің 34 түрі бар. Бұлар мына тәрізді жол-жора, құдалық, күйеуді ұарсы алу, орындық ақы, қалыңдықты жұбату, неке қияр, қоштасу, жасау беру, келін келді, таң атты, т.т. Міне, осы аталған кәделердің бәрі болмасада, соның біразы қазақ пен қырғыздың, қарақалпақ пен алтайдың, татар мен башқұрттың, өзбек пен түркіменнің үйлену тойларынан да табылады. Демек, бұл литвалықтар мен түркі халықтарының үйлену салт өлеңдерінің тақырып, мазмұнында да өзара ұқсас ортақ сарындар бар деген сөз.

Тойбастар. Кез келген істің басталуы, оның ұйымдастырушысы болатыны сияқты, әрбір ғұрыптың да басталуын ұйымдастырушысы болған. Мәселен, тәңірлік сенімде ол қызметті бақсылар, абыздар атқарса, ислам дінінде қожа-молдалар, ал халықтық ғұрыптарды ел ішіндегі ақсақалдар мен әже-апалар атқарды. Ғұрыптық фольклор өзінің тұрмыстық негізінен алыстап, көркемдік сипат ала бастаған кезден бастап, үйлену ғұрпын бастаушы мен ұйымдастырушының да сипаты өзгерген. Өйткені, заман оза келе тойдың өзі ғұрыптық мәннен гөрі ойын-сауықтық мәдени шара деігейі көтеріліп, елдің көңіл көтеретін, өнер қойылымы ретіндегі сипаты арты түскен. Той бастауы ақын-жыршылардың арнайы шақырылып, той-думанды бастап, қыздыра түсетін дәрежеге көтерілетін тұсы да осы кезге дөп келеді.

Тойбастар-аты айтып тұрғандай, тоң басталар сәтте айтылады. Оны дәстүрлі тойбастарлардың мәтіні де дәлелдейді. Барлық тойбастарлар ең алдымен:

-Ассалаумағалайкум, жиылған тон,

Бұл тойға тағдыр айдап келіппіз дөп.

Болыпты жұрт көрмеген бір ұлы той,

Таң қылып қарағандай жер менен көк,-

деп, жұртқа сәлемдесуден басталып, өзін жұртқа таныстыра отырып, той жасаушыны дәріптейді, тойдың сән-салатнатын мадақтайды, арасында өзін де көтермелей отырып, той иесінен көрсетілетін сый-сияпаттың мырзалық белгісі екендігін ескерте кетеді. Қыз ұзату тойындағы тойбастардың соңы тілек айтумен, ұзатылатын қызға бата берумен аяқталады. Ал, жігіт үйінде болатын келін түсіру тойында бата айтылмағанмен, келінге өсиет, жастарға бақыт тіленеді. Бұл композициялық құрылым-тойбастарлардың барлығында сақталатын қалыптасқан үрдіс. Соның ішінде той бастаушының өз дәрежесін асқақтата, серпіле жырлау дәстүрі, ақындарға тән шабыт шақыру, шарықтау өрнегі ерекше көрінеді.

Тойынды баста десе бастайтұғые,

Бергенше біздер бастап саспайтұғын.

Сұрасаң, арғы атамды қол бастаған,

Өлең түгіл жауыңнан қашпайтұғын
немесе:

Бұл тойды кім бастайды мен тұрғанда

Аузымда алақұйын жел тұрғанда,

Бұл тойды алдыменен біз бастаймыз,

Жол қайда шұқанақа көл тұрғанда,-

деп желпініп алады. Бұдан әрі тойбастаушы:

Белгілі бұл қазаққа тілдің желі,

Той екен жұрт жиналған мерекелі.

Сәрсенбі-сәтті күні той жасапсыз,

Тойыңыз тойға ұлассын берекелі,-

деп, құтты болсын айтып, қыз ұзату тойында арғы жағын көп жағдада ұзатылатын қызға айтылатын марапатқа ұластырады:

Түймедей басың сұлу домаланған,

Жібектей шашың майда шұбаланған...

Мөлдіреп екі көзің тұнжырайды,
Суреттей қойған жасап мірғарадан.

Айындай он бесінде қорғалаған.
Таудағы сен бір жатқан қызыл түлкі,
Ізіңе талай жандай қақпан құрған,-

Айнадай екі бетің жарқырайды,

Деп, барынша мақтай келіп, жұбату айтады. Ал, жігіт үйіндегі тойда мұндай марапат айтылмайды, тек той иесінің жомарттығы айталып, кейде тойға келген қонақтарды санамалап таныстыратын сәттер болады.

Мұндай сипаттауларда жалпы фольклорлық шығармалардағы сияқты жылпылама суреттеулер көрініс береді. Онда ұзатылып жатқан қыздың немесе жаңа түсіп жатқан келіннің нақты портреті, мінез-кұлқы жоқ. Ондайға айшықты сөздер-баламалар, теңеулер мен эпитеттердің барлығы да дәстүрлі фольклордағы сөз қолданыстардан көп ұзап кетпейді. «Басты түймедей», «шашты жібектей», «көзі қарақаттай», «жүзі-он бесінде туған айдай», т.б. деген сияқты болып келеді. Демек, тойбастар көркемдік жағынан дәстүрлі фольклорлық тәсілдермен үйндесіп жатыр.

Мазмұн жағынан келгенде, тойбастар-той басталуының хабаршысы, оның сән-салтанатын арттырып, қызға, той иесіне мадақ айту, жас жұбайларға бата беріп, ақ тілек, өсиет айту сияқты тағылымдық өнегеге құрылады.

Жар-жар. Жар-жар—үйлену ғұрып фольклорының ішіндегі ежелгі жанрдың бірі. А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында»: «Жар-жар—қыз ұзатар үйде ұзататын қызды жұбату үшін айтылатын өлең. Жар-жарды екі жақ болып бастап, соңынан бір жақты етіп жібереді. Олай болу себебі, жұбатушының сөзіне әуелі жауап қайырылып отырады. Сонан соң жұбату сөз қыздың жақындарын жұбатуға ауып кетеді. Екі жақ болған жерінде жұбатушы жақ жігіттер болып, қарсы жағы қыздар болып айтады»,—деп жазады. Жалпы, тойда айтылатын өлең-жырлардың басым көпшілігі диалогқа құрылады. Мұның негізі ежелгі дәуірдегі жұптық тартыстан туған. Сол тайталаста үнемі ерлер жағы жеңіп отырады. Міне, осы «жеңіс» орайында, ата-баба салтына бойұсынған қызға жұбату айтылады. Жар-жардың соңындағы «бір жақты» айтылатын жыр да осы жұбату мазмұнында. Оны көп жағдайда ерлер жағы, кейде қыздың жеңгелері айтады. Сонымен бірге, жар-жарды ұзатылатын қыз бен үйленетін жігіт айтпайды, солардың атынан басқа адам, көбінесе өлеңге ұста қыз бен жігіттер айтады. Тіпті, әр ауылда соған машықтанған жастар да болады. Олардың ішінде ұзатылатын қызға көңілі жақын жігіт те болуы мүмкін. Жар-жар—ғұрыптық мәні аса терең, орындалу кезінде қатаң сақталатын рәсімдік реті бар жанрлық түр. Мәселен, жар-жар айту салты қыз аттанарға таянған уақытта, яғни той басталып, арқан тарту, жамбы ату, қыз қуу, палуан күрес, ат бәйгесі аяқталған соң орындалады.

Жар-жардың орындалу рәсмінде синкреттілік сипат айқын көрінеді. Жігіттер мен қыздардың жеке-жеке емес, топталып, хормен өлең айтуы осы көне синкретизмнің белгісі. Көне заманда өлеңнің сөзінен гөрі, ғұрыптық мәні мен әрекетке, ырғаққа, музыкаға тереңірек мән берілген. Жар-жар мәтінінің жаттанды болып келетіні де сондықтан.

Жар-жар өлеңі:

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Әкем-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Өкең үшін қайын атаң онда болар, жар-
жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда,

жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!

Аса жақсы болса да қайын атамыз, жар-
жар!

Айналайын әкемдей болмақ қайда,
жар-жар!

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Шешем-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Шешең үшін қайын енең онда болар,
жар-жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда,
жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!

Аса жақсы болса да қайын енеміз, жар-
жар!

Айналайын шешемдей болмақ қайда,
жар-жар!

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Ағам-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Ағаң үшін қайын ағаң онда болар, жар-
жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда,
жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!

Аса жақсы болса да қайын ағамыз, жар-
жар!

Айналайын ағамдай болмақ қайда,
жар-жар!

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!

Аса жақсы болса да қайын сіңліміз, жар-жар!

Айналайын өз сіңлімдей болмақ қайда, жар-жар!

Жеңгем-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Жеңгең үшін абысын онда болар, жар-
жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда,
жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!

Аса жақсы болса да абысыным, жар-
жар!

Айналайын жеңгемдей болмақ қайда,
жар-жар!

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Інім-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Інің үшін қайын інің онда болар, жар-
жар!

Қыз:

Жазғытұрым ақша қар жаумақ қайда,
жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!

Аса жақсы болса да қайын ініміз, жар-
жар!

Айналайын інімдей болмақ қайда, жар-
жар!

Жігіт:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-
жар!

Сіңлім-ай деп жылама, байғұс қыздар,
жар-жар!

Сіңлің үшін қайын сіңлің онда болар,
жар-жар!

Сыңсу. Ұзатылатын қыздың туып-өскен жерімен, ауыл-аймақ, ағайын-туыстарымен, ата-ана, аға-жеңгелерімен, ұала берді құрбы-құрдастарымен арыздасып қоштасатын өлеңнің бір түрі – сыңсу. Сыңсу феодалдық-патриархалдық дәуірдің жора-жосынан туған. Жас қыздарды осылайша күйеуге зорлап, күштеп шығарудың үрейлі қорқынышын дұрыс аңғарған Поль Лафарг: «Күйеуге тиюден қорқу-патриархалдық үй ішіндегі өмірден туған», - дейді.

Қазақтың сыңсуына ұқсаған өлеңдерді өзбек пен ұйғырдан да, қырғыз бен қарақалпақтан да, татар мен башқұрттан да, алтай мен буряттан да кездестіруге болады.

Үйлену салт өлеңдерінің өзге түрлері тәрізді өз теңіне қосыла алмай зар илеген қазақ қыздарының сыңсу өлеңдері орыс, украин, белорус фольклорында да, соедай-ақ түркі тілдес халықтардың ескілікті ауыз әдебиетінен де жиі ұшырасады. Мысалы, таулы алтайлықтардың:

Жабағы малды асырап,
Жалын кеспес болсайшы,
Жас бойжеткенді жылатып,
Жатқа бермес болсайшы,-

деген өлең өзінің мазмұны жағынан да, суреттеу, бейнелеу тәсілі жағынан да қазақ қыздары айтатын сыңсудан ешбір айырмасы жоқ. Тіптен өлең-өлшемдері де 7-8 буынды, шалыс ұйқаспен келген. Сондай-ақ біздің сыңсуды башқұрттар-сенләу, татарлар-чеңләу, кейде қыз жылату дейді. Ескілікті уақытта мишәр татарлары мен кәрәшер татарлары арасында «қыз жылату», «қыз ұзату» жырлары көп болған. Бұл қыз жылату жылдары қазақтың сыңсу өлеңдері тектес. Мұнда да қыз өзінің ата-ана, аға-іні, апа-сіңлілерімен кезек-кезек қоштасып, көрісіп жылайды. Өз теңіне қосыла алмаған қалыңдық көкірегі толған қайғы, шерін төгеді. Қыз қайғысына жианлған жұрт та ортақтасып, бірге жылайды, бірге қайғырады.

Сыңсу өлеңі

Заманым өтті басымнан,
Дәуренім өтті басымнан,
Бұл не деген іс болды?
Көлінен кеткен құс болдым,-
Бұлғақтап жүрген заманым,
Қандай да жерге түс болдым!?
Ата-анам еді дәулетім,-
Мен жұртыма жау ма едім?
Жат жұрттық болып кеткен соң,
Кетер-ау бастан сәулетім!

Айналайын ел-жұртым,
Не болар менің заманым?
Дәуренім менің өткен соң,
Бұралқы иттей кеткен соң,
Естіле жүрер дейсіз бе,
Не болып жүрген хабарым?
Заманым қиын болар-ау!
Көкірекке қайғы толады-ау!
Ел-жұртым, сенен айрылып,
Санамен жүзіп солар-ау!.

Беташар. Беташар – қалыңдық түскенде айтылатны жыр үлгісі. Ақ жаулық жауып әкелген жас келіншектің бетін ақын ашатын болған. Қолында ақ сабауы бар ақын келіншектің жаулығын әлсін-әлсін ашып, үйдегі үлкен-кішімен таныстырған. Беташардың әзілі басымдау болады. Әдетте беташар «Келін, келін келіп тұр, келін үйге кіріп тұр» деген сөздерден басталады. Мұнда ақын жаңа түскен келіншектің бетін ашып, ел-жұртымен таныстырады, оған көрімдік сұрайды.

«Айт, келін, айт, келін, атыңның басын тарт келін» деген жолдардан басталып, өсиетке құрылған екінші бөлімінде ақын жаңа түскен келіншектің ендігі мінез-құлқы мен тірлігі қандай болу керек екендігі айтады.

Бетінді келін ашқаным,
Жаңа жұртқа қосқаным.
Жас үлкенді сыйлап жүр.
Жаңа дәурен есігі,
Алдыңнан енді ашылды.
Сауысқаннан сақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін.
Күйеуіңе шақ келін,
Ел-жұртыңа жақ, келін,-

дей отырып, аяғын әзіл күлкіге айналдырған. Өсек айтпа, жеңіл жүріске салынба, өзің жатып, еріңді тұр-тұрлама, қаптың аузы ашық деп құрт ұрлама, шұбалаң болма, ақылды, пысық бол, көп көзінде тасынба, сөз тасыма, жұртқа жылы бол деген. Беташардың алғашқы бөлімінде ақын жеке адамдарды таныстарып, кейде сынап та алатын болса, соңына қарай нақты тұлғаларды қоя бере, ел ішіндегі түрлі мінездерге тоқталады. Би, мырза, сараң, жомарт, дүниеқор, өтірікші, таз атанғандарға жалпылама сипаттама бере отырып, оларға «сәлем» бергізеді.

Кейбір таздың бастары,
От шықпаған құмшықтай.
Жүсіп таздың бастарын,
Төрт-бес құрт кеп шымшыпты-ай.
Кейбір таздың бастары,
Шөп шықпаған тақырдай,
Түген тазға бір сәлем!

Беташар-ежелгі әдет-ғұрып, үйлену правосынан туған салт жырлары. Онда үйленуді жұбайлы өмірдің бағы деп ұғыну бар. Расында қазақ арасындағы қалың мал салты, теңсіз неке, көп әйел алушылықтардың бәрі бірдей қуанышты болған жоқ. Шарифат шырмауындағы қазақ қызының хал-жағдайы өте ауыр болған. Оның таңбасы сыңсу, жар-жар, қоштасу жырларынан айқын байқалады. Соған беташардың да анықтық енгізетін жерлері бар.

Беташар өлеңі

Айт, келін-ау, айт, келін!
Аттың басын тарт, келін!
Сауысқаннан сақ, келін!
Жұмыртқадан ақ келін!

Келін, келін, келіншек,
Кер биенің құлыншақ,
Алдыңғы түйең итіншек,
Артқы түйең тартыншақ.

Алдыңғы түйең итіншек деп,
Артқа соқпа, келіншек.
Артқы түйең тартыншақ деп,
Басқа соқпа, келіншек.

Таңертең тұрып, келіншек,
Қақандама, келіншек.
Үй артына мал келсе,
Бақандама, келіншек!

Таңертең тұрып, келіншек,
Құрт ұрлама, келіншек.
Өзің жатып, байыңа
Тұр-тұрлама, келіншек.

Аузың-мурның сүйрендеп,
Өсек айтпа, келіншек.
Қайын ағаның алдынан
Кесіп етпе, келіншек!

Сауыр етігің шошқандап,

Тоғай кезбе, келіншек.
Көн етігің қорпылдап,
Ауыл кезбе, келіншек!

Келін, келін, келіңіз,
Көрімдігін беріңіз...
Жылқы берсең, көктен бер!
Өзі жорға, беріктен бер!
Қайын ағаға бір сәлем!

Түйе берсең, атан бер,
Өсеріне бақтан бер!
Қайын енеге бір сәлем!

Сиыр берсең — қарадан,
Сірәда өлмес жарадан.
Қайын ағаға бір сәлем!
Қойды берсең-қоңырдан,
Өсеріне оңынан!
Абысынға бір сәлем!
Ешкі берсең-сарыдан,
Мүйізі пышаққа сап болар,
Терісі бұтқа қап болар.
Бұты толған бұлақ болар,
Іші толған лақ болар!
Даусы шыдатпас зарынан:
Қайын ініге бір сәлем!

Ақты қойды айдаған,
Алалы жылқы байлаған,
Осы жанның үлкені-
Атасы, саған бір сәлем!

Қорытынды

Адам баласының ер жетіп, қоғамның белді мүшесі болуының басты белгісі-оның өз алдына шаңырақ көтеріп отау тігуі. Ол, ең алдымен, ұлының ер жетіп, қызының бойжетіп, ел қатарлы үй болуын аңсаған ата-ананың қуанышы болса; екіншіден, өмірдің тізгінін өз қолына алып, жұрт қатарына қосылған жастардың орындалған мұраты; үшіншіден, іргесін кеңейтіп, тың күш қосып, жаңа шаңырақпен толыққан рудың, тайпаның (дәстүрлі қоғамды), халықтың, ұлттың, қала берді, барша қоғамның қуанышы.

Тойдың өзі, тұтастай алғанда, ойын-сауықтық тұрғыдағы көңілашар шара ғана емес, ол – ғасырлар бойына сандаған ұрпақ санасының сарасынан текен тарихи мәдени құндылық. Онда ислам дініне дейінгі көне наным-сенімдердің, дәстүрлі дүниетанымның нәрі сіңген, әлденеше қатпарлы рухани құндылықтар қоймасы бар. Сондықтан да той дегенді тек көңіл көтеру, ойын-сауық жасау, жастардың үйлену рәсімін атап өту ғана деп түсінуге болмайды. Әсіресе, дәстүрлі қоғамда бұл аса жоғары мәнге ие, сол дәуірдің бүкіл дүниетанымы мен дәстүрлі әдет-ғұрпына, салт-санасына лайық қалыптасқан күрделі ғұрыптық рәсімдер кешені болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Екі-мыңжылдық дала жыры. Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» 2000.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. Т. Қыдыр, Ж. Танауова – Түркістан «Тұран» баспасы 2009.
3. Қазақ халық әдебиеті. С. Садырбаев – Алматы «Рауан» баспасы 1990.
4. Қазақ фольклорының тарихы. Ә. Қоңыратбаев – Алматы «Ана тілі» 1991.
5. Дала фольклорының антологиясы: Он томдық. – Т.6: Ғұрыптық фольклор. Рақыш Ж., Әлбеков Т.,- Алматы 2020
6. Қазақ әдебиетінің тарихы I том. С.С. Қирабаева, С.А.Қасқабасова – Алматы 2008.

90-YILLAR SHE'RIYATIDA IJTIMOIIY MUHIT VA BADIIIY TAFAKKUR RIVOJI

SOCIAL ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT OF ARTISTIC THOUGHT IN POETRY OF THE 90S

Xaytaliyeva Nigora Sogibnazarovna

Nizomiy nomidagi MPU

“O‘zbek tili va uni o‘qitish metodikasi”

kafedrasi o‘qituvchisi

Annotation. *The 1990s are an important period in which Uzbek poetry was formed under the influence of spiritual renewal, rediscovery of national identity, and global influences associated with the beginning of independence. In the poetry of this period, poetic images and symbolism were enriched through the synthesis of traditional oriental aesthetics and modern emotions. The article analyzes the specific features of poetic images and symbols in Uzbek lyrics of the 90s, using the work of Farida Afroz and Kutlibeka Rakhimboyeva (or Rakhimboyeva) as an example. The article is devoted to the analysis of the work of poetesses who occupied a special place in the poetry of this period.*

Keywords: *lyrics, smile, faith, creativity, art, image, form.*

XX asrning 90-yillari o'zbek shoiralari she'riyatning yuksak ijtimoiy missiyasi borligini his qilib ijod etishgan. Bu davrdagi badiiy tafakkur milliy koloritga boyligi bilan ajralib turadi. Unda milliy ong, his-tuyg'ular, tafakkur va qarashlar o'z aksini topgan. Bu davr ayol shoiralarda poetik tilga e'tibor kuchaydi. Mafkura zug'umidan qutilgan ijodkor rangin o'y-xayollarini butun murakkabligi bilan ifodalashi uchun milliy tilning hissiylik, bo'yoqdorlik, obrazlilik, aniqlik, ramziylik, tagma'nolilik singari bir dunyo imkoniyatlaridan foydalana bilishi zarur edi. Shunga erishilsagina ijodkorning bitganlari o'quvchilar qalbini rom etardi.

Shuningdek, bu davrdagi ayol shoirlar kuchli ruhiy kechinma, cheksiz xayolot parvozi, adoqsiz fantaziya va aniq tasavvur qudrati kabi sifatarga ham ega edilar. Bunday xislatlarning mavjudligi poetik tasvirning ta'sirchan va yuqumli bo'lishiga olib kelardi.

Shu ma'noda shoira Farida Afro'z she'riyatini o'ziga xos mushohadalar, boy poetik ma'nolar va falsafiy xulosalarga ega ijod namunasi deb qarash mumkin. Shoiraning "Qirq kokilligim"(1986), "Iztirob ko'ylagi"(1990), "Tunlar isyoni"(1994), "Ko'zim manim"(1999), "O'zimdan o'zimgacha"(2001) kabi she'riy to'plamlari chop etilgan. Uning poetik so'zga, she'rga ulkan mas'uliyat hissi bilan qarashi:

*She'r –
Hayratlar vulqoni,
Sachragan joyni kuydirguvchi...
Yetmish ikki tomiringdan
Sizgan,
Seni devonayu,
abgor qilgan
dardlaringdir bu – she'r [Afp'y3, 1998; 24].*

tarzidagi poetik iqrorida yaqqol namoyon bo'ladi.

Shoiraning "O'zimdan o'zimgacha" she'rlar to'plamidan joy olgan she'rlarda ijodkorning ichki "men"i bo'rtib turadi, borliq va qalb munosabatlari in'ikosi o'ziga xos tarzda aks etadi. O'z nomiga munosib bu kitobda o'zligini axtarayotgan ijodkorning qalb tug'yonlari haqqoniy aks etadi:

*Nima bo'lsa-bo'ladi, endi,
Sensizlikka ko'nmaydi yurak.
Ishqing – hayot, tomirga indi,
Endi sira o'lmasam kerak. [Afp'y3, 1998; 24].*

Shoiradagi o'ychan qat'iyat she'rdan she'rga dinamik ravishda o'sib boradi. Endi u o'ziga "boshqacha yashashni boshlash kerak", degan talabni qo'yadi. "Vijdonni o'ziga shior qilib olgan dil" o'rni kelsa, hatto "oshnolaridan" ham voz kecha olishi kerak:

*Oshnolarim baridan kechdim,
Tashlab ketdi ular ham bir-bir.
Misli karvon, itlar akillar,
It tilida gaplashmoq og'ir [Afp'y3, 1998; 24].*

O'zi bo'lishga, o'zi va o'zligi bilan yuzma-yuz qolishga intilgan shoiraning nazdida "qalb o'z-o'zini anglab yetmog'i" kerak. Shu bois, eng avvalo, qalblarni muzayyan etmoq istagan Farida Afro'z so'zning ilohiy qudratiga ishonadi va bitganlariga ana shunday ma'nolar bo'lishini istaydi:

*Xudoning dargohi So'zdan munavvar,
Faqat So'z mangudir, faqat So'z uyg'oq!*

Farida Afro'z milliy she'riyatni "fiqra", "tasbeh" kabi yangi poetik janrlar bilan boyitdi. O'ziga xos qalb to'qinishlarini aks ettiruvchi "fiqra"larda insonning she'rga sig'magan lirik kechinmalari mo'jaz shaklda ifodalangan. Odatdagi she'riy unsurlardan xoli bu bitiklar qalbd

ro'y bergan kechinmalar nozik va fasohatli tarzda ifodalaydi. "**Ko'ngli cho'kkan odamning yelkasida tog' uxlaydi**", [Афпъз, 2001; 55] - deydi bir fiqrasida. She'riy unsurlar yaqqol ko'rinish turmagan bo'lsa-da, bu bitikda ijodkorning borliqqa samimiy munosabati poetik aks etadi. Har qanday insonni mushohadaga chorlaydigan ushbu so'zlar o'quvchini loqaydlikdan chiqargani, borliqqa ramz bilan qarashga undagani bilan she'rdir.

F. Afro'zning tasbehlari yapon xokkularini eslatadigan uchlik. Lekin ularda xokkular singari qat'iy poetik o'lchamlarga amal qilinmagan. Ularga xos asosiy jihat hayot hodisalari va inson ruhiy dunyosidagi betakror holatlarni muhrlashdan iborat.

Chivin menga hech kim bo'lmaydi,

Qonim ichdi o'zi. Na iloj?

Qondoshingni o'ldirib bo'lmas, [Афпъз, 2001; 28]

Insonlar o'rtasidagi munosabatlarning bu qadar chigal va tushunarsizligini bundan ham esda qolarliroq ifodalashning qiyinligi bitikka poetik martaba baxsh etadi.

Shoira botinidagi besarhad kengliklarda mehrga tashnalik ruhi yashaydi. Dunyolarga to'yagan ayol qalbi ozgina e'tibor, ozgina mehrga limmo-lim to'ladi. Shu bois ham Farida Afro'z insonni "mo'jizalar kaliti" deb biladi, uning yorug' kelajagiga katta umid bilan qaraydi. F. Afro'z she'riyati chin ma'noda Sharq she'riyati buloqlaridan bahra oladi, shu bois uning bitganlarida Jaloliddin Rumiy isyoni ham, Takuboku va Saygyoning fasohati ham, Shams Tabriziy o'ktamligi ham barq uradi. Bu ajib garmoniya nafosatli dinamik bog'lanishga ega. Shoira ijodidagi nekinlik, poetik idrokni his qilish va talqin etishdagi betakrorlik uning ijtimoiy yo'nalishdagi bitiklarida ham ko'zga tashlanadi.

Turon zamin momomning mahri,

Tuprog'ingda hamon tong zahri,

Bardoshlarning toshdiku nahri,

Mudroq elim, uyg'on, ko'zing och,

Vatan sening mehringga muhtoj,

Istiqloling boshingga gultoj. [Афпъз, 1998; 30]

Jamiyatning ijtimoiy-madaniy harakati davomida ijodkorlarda poetik idrok u yoki bu darajada shakllanib borar ekan, o'zgarish har narsadan oldin ijodkor "men"ida paydo bo'ladi. Lirik "men" kuchli ruhiy, analitik mushohadalar tevaragida sayqallanadi. F. Afro'z ijodi ana shu "men"ning tinimsiz izlanishlari va donishmandona hikmatlari hosilasidir.

Poetik idrokda bu kabi tadrijiy taraqqiyot mahsulini shoira Qutlibeka Rahimboevaning ijodida ham kuzatish mumkin.

Ko'ylaklarim og'ir – qiygim kelmaydi,

Qushlarning ko'ylagin kiygim keladi.

Muhabbat ko'ngilga kelgan shul kecha. [Кутлибека, 1997]

Ishq, qachonki, nafsoniy xohishlardan ustun, pokiza bo'lsagina, lirik "men"ning maqomi ham baland bo'ladi. Bu "men" qushlardek yuksaklarga parvoz qilishga shay, uchqur, oy-yulduzlar bilan sirlashadi. Shoir tabiatga xos jihatlarni insonga ko'chirganiday, "Yulduzlar uchiga tegib, tilinib, hijjalab o'rgansam qadim tilimni" deya badiiy obraz yaratadi. Bu esa juda katta estetik salmoqqa ega. Qutlibeka ijodida poetik idrok namoyon bo'lishining yana bir qirrasini uning tili xalq tiliga nihoyatda yaqinligi, she'rlarida xorazmcha shirinkomalardan unumli foydalanishidir:

Gullar yo'la qarasin,

"Yor vormi"dan so'rasin,

Manim birgina jonim

Qaysi darda yarasin? [Кутлибека, 1997]

Bu satrlardagi yengil yumor hissi, nozik qochirimlar, ohangdorlik she'r ruhiyatiga o'zgacha havo olib kirgan.

Poetik idrokda folklor ruhi aks etishi ham ta'sirchanlikni oshiradi. Yana bir narsani unutmaslik kerakki, bir mavzuga har bir shoir o'zicha yondashadi, zero, "shoirilar bir davrda, bir xil sharoitda ijod qilishlari mumkin, lekin hech qachon bir xil ijod qilishmaydi, chunki har bir odam alohida shaxs"dir. [Кожинов,1970;46] Birgina, erk, millat, Vatan kabi serqatlam tushunchalar Halima Xudoyberdievada eng muqaddas qadriyatlar hisoblansa, Qutlibeka Rahimboevaning nazdida "ozodlik, erk" – "yaralmishlar shohidir".

Ojizlarning ohisan,
Ko'nglinda titrog'isan.
Botirlarning yaqini,
Ayrilmas o'rtog'isan!

Yoki:

G'alati o'larkan ozod insonlar,
Go'zal bo'lar ekan o'limlari ham...

Qutlibeka Rahimboevaning lirik "men"i nihoyatda baland sarhadlarda hayot kechiradi. Uning ko'ngil kengliklarida, erk so'zi "baxt" so'zidan ham buyuk jaranglaydi. Shu bois shoir erkni "yaralmishlar shohi" deb ataydi. Uning individual uslubida bekanor ko'ngil olamining yangi ufqlarini, tuyg'u-kechinmalarning yangi-yangi sahifalarini, qalbning yangi sarhad va qatlamlarini tadqiq etishga safarbarlik mavjudligi bois o'quvchi ma'naviy dunyosini boyitadi, hissiy idrok ranglarini, tafakkur ma'nolarini hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Afro'z F. Yomg'ir – mening sog'inch yoshlarim. // Qalb ko'zi, 1998. 24 (125). – B. 1.
2. Afro'z F. O'zimdanda o'zimgacha. – T.: Yozuvchi, 2001. – 11-12-14-55-28-b.
3. Qutlibeka. Ozodlik. – T.: Yozuvchi, 1997.
4. Mirzayev T., Sh.Turdimov, M.Jo'rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov. O'zbek folklori. – Toshkent: "Tafakkur-bo'stoni", 2020. – 240 b.
5. Кожинов В.В. Как пишут стихи. – М.: Просвещени, 1970. – Ст.46.

KAZAK HALK BILIMINDE AŞK DESTANLARI ÜZERINE YAPILAN ÇALIŞMALAR

STUDIES ON LOVE EPICS IN KAZAKH FOLKLORE

УДК 398 (419); 801, 81(4/9)

Каримова Шахноза Атабаевна,

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті аға оқытушысы,
Түрік филологиясы кафедрасы, Түркістан*
Кенжебай Айша,
студент

Annotation. Epodes are considered as history by communities that build them up and for those who are outside these group they are seen as fiction that replaces novel in the old times. Therefore, this kind of fiction should be taken for granted as " a product of a period in which the hero fights against some powers outside the society. It is such a product in which the

society and the individual come together when there are no social class systems yet." In fact eposes have never been a history. The ideals that promise a bright future for Kazakhstan keeping alive their ho pes and awakening their national conscience exist in Kazakh eposes.

Key Words: Kazakh literature, epos, folklore, Turkish world, Love epics.

Giriş. Destanları kendi içinde tür bakımından bölümlere ayırmanın bizim için ayrı bir anlamı vardır. Tam olarak söyleyecek olursak tarihi destan sanatının şekillenme ve gelişme süreci, destanların tür bakımından bölümlere ayrılmasıyla sıkı ilişki içindedir. Sanatsal formlar ile değerler de destanın içeriği ile hareketlenen kavramlardır. Epik destanların tür olarak şekillenmesi, tarihi destan sanatının araştırılmasının izinde yapılırsa yararlı olur. Bunun için destanların tümünde bulunan sinkronik vasfa kadar dayandığı açıktır.

Tarihi destan sanatını izinde yapılan çeşitli sanat değerlendirmelerinin (zaman ve mekân), içerik ve biçimin bütünlüğünün, olay örgüsü ile kompozisyonun ve biçimlendirme araçları sisteminin vb. birçok irili ufaklı elementlerinden çeşitli yollar ile tarihi ihtiyacına göre oluşturulması bile türlerin bölünmesine yol açar. Öyle ise, folklorda kahramanlık destanlarından önce çıkış noktası aynı olan türlerin nasıl bölünerek oluştuğu bizim için çok önemli ve gereklidir. Kahramanlık destanlarının destan sanatı diankronik ve sinkronik bölümlere ayrılarak önceki devirlerde, sadece onunla kökü bir olan türler ile birlikte ele alındığında bir anlam kazanır. Türlerin bölümlere ayrılmasına yolaçan olaylar, tarihi destan sanatının bir sonucudur. Aslında mitolojik destan, masalsı destan, kahramanlık masalı, kahramanlık miti, arkaik destan, eski destan, Devrime kadarki destan dönemi dediklerimizin sadece destanın türleriyle ilgisi bulunduğu biçiminde anlamak gerekir.

Kazak halk şiirinin tür ve şekil özelliğini kullanan jıravlar, jırşılar, halk akınları, şeşenler ve hatta biyler bu sanatın en güzel örneklerini sunmuşlardır. Kazak halkı öteden beri hikmetli sözlerle ayrı bir değer verir. Bunlara şeşendik sözler denir. Kanatlı söz, uçan söz, seçilmiş söz, vecize, nutuk vb. şekilde aktarılabilecek olan şeşendik sözlerin derin anlamları vardır. Bunlarda Kazak halkının dünya görüşü, tarihi ve felsefesi görülür. Kazak halk şairleri arasında halk hikâyeciliğinin yaygın olduğu görülür. Bu hikâyelere ğaşıktık dastandar (aşk hikâyeleri) veya liro epos denilmektedir.

Kazak destanlarının tür bakımında çeşitlerinin çok katlı niteliği fazladır. Günümüzde Milli Kütüphane El yazmaları Bölümü ve M.Avezov adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün El Yazmaları Merkez'inde bütün varyantları ile birlikte 600'e yakın destan vardır. Bunların içinde özellikle birçok defa yayımlanan, araştırması pekçok defa yapılanlar kahramanlık ve âşk destanlardır. Böyle olması da normaldir. Bunun sebebi bu destanların, Kazak destanlarının en önemli bölümü oluşturmasındadır. Kazak destanlarını, sözlü edebiyatın bir alanı olarak görme anlayışı Devrimden önceki araştırmacılar ile bilim adamlarının çalışmalarından itibaren başladı. Oysa bunlar hakkında az çok fikir ileri sürmekle beraber, bunların tür özellikleri, alt grupları, birbirine benzerlikleri ve farklılıkları konusunda herhangi bir değerlendirme yapılamamıştır [A.Marğulan 1946:75-80].

Epik eserleri içeriğine göre bölmek, onları tür bakımından gruplara ayırmak çok önemli bir olaydır. Önceleri A.Baytursinov, S.Seyfullin, M.Avezov, B.Kenjebayev, sonraları ise K.Cumaliyev, A.Marğulan araştırmacılarında kahramanlık, lirik ve tarihi destanların kendine has özelliklerinden bahsettiler. Bilimin gelişme sürecine paralel olarak destanları ele almak, tür özelliklerine ve çıkış dönemine göre derlemek bilimin ulaştığı seviyeyi gösteren anlamlı bir yöndür. Bu tür değerlendirme ve düşüncelerin, önce ve sonra yürütülen arayışların sonucuna dayanmaktadır. Kazak destanlarını ortaya çıktığı döneme göre derlenmemesinin meselai 1940'lı yılların içinde A.Marğulan sunmuştur. Sınıflara ayırma işi şüphesiz, Sovyet Devrimine kadarki dönemde Ş.Velihanov, G.N.Potantin, V.Radlov'un düşüncelerinin, sonraları ise A.Divayev, A.Baytursinov'un araştırmalarının temelinde oluştuğu açıktır. A.Marğulan şöyle bir ayırma gitmiştir:

1- En eski devirlerdeki destanlar. Buna “Er Töstik”, “Ak Kebek”, “Kulamergen”, “Şolpan Mergen” destan-menkibeler girer.

2- Oğuz-Kıpçak döneminde ortaya çıkan destanlar (XI-XII. yy.) “Korkıt”, “Alpamış”, “Kazanbek”, “Dombavıl”, “Kozı Körpeş-Bayan Sulu” vb. destanların konuları.

3- Tarih dönemlerdeki destanlar (XIII-XIV. Yy.). bu dönemde kendi içinde ikiye bölünür. Bunlar, kazak topraklarında Coşı devletinin kurulması ve onun iç mücadelelerinin (Koblandı, Er Targın) ve o devletin dağılma dönemini anlatan destanlardır (Kambar, Kaztuğan, vb.) . Bazen bunlar Nogay devrinin destanları olarak da anlandırılırlar.

4- Congar derebeylerinin Kazak topraklarını istilası ile onlara karşı yapılan mücadeleleri anlatan destanlar (Kabanbay, Bögenbay, Olcabay, vb.).

5- Feodal zıtlıklara karşı verilen mücadeleye ilişkin olarak oluşan destanlar.

Kazak destanlarını bu şekilde sınıflandırılması, destanların ortaya çıkış devri göz önüne alarak yapılmıştır [Konıratbayev 1975:18]. Diğer bir deyişle tarihi prensibe öncelik verilmiştir. Bazen belirli bir derecede anlaşmazlıklar olmaktadır. Mesela, “Alpamış” destanının olay örgüsünün zamanımızdan çok önceki Grek destanlarında da bulunduğu bilinmektedir. Destanlar, türlerine göre de ayrılmamışlardır. Kahramanlık, tarihi ve lirik destanların aralarındaki büyük farklılıkların tümü verilmemiştir. Destanların bu şekilde bölünmesi, sonraki düşüncelerin gelişmesi ve yeni yöntemlere göre derlenmesine yol açtı. Son zamanlardaki türe dayalı ölümlere ayırmanın prensiplerinin de göz önünde tutarsak, bunların A.Marğulan’ın görüşleri ile paralellik anlarız. Böyle yapılanma, destanın hangi prensip kullanılarak derlenirse derlensin tarihsel boyutunun korunmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu farklılığı gören A.Konıratbayev de Kazak destanlarını kökü ve türü bakımından bölmeye çalışmıştır. A.Konıratbayev, destanları on ayrı gruba ayırır:

- 1- Masalsı destanlar (Er Töstik, Kula Mergen, Dotan, Munlık-Zarlık)
- 2- Türk Kağanlığı devrinde oluşan yıllık destanlar (Orhun yazıtları, Kül-Tegin hakkındaki destanlar)
- 3- Oğuz destanı (Kitabı dedem Korkut) destanları
- 4- Boy destanları (Alpamış, koblandı, Kambar)
- 5- Nogay destanları (Er Targın, Kırım’ın Kırk Batırı vb)
- 6- Tarihi destanlar (Beket, Dosan batır, 1916 yılı manzumeleri)
- 7- Lirik destanlar (Kozı Korpeş-Bayan Sulu, Kız Jibeki Ayman-Şolpan)
- 8- Doğu destanları (Zaloğlu Rüstem Destanı, hikayeler, kıssalar)
- 9- Telif destanlar (Esmambet, Ötegen batır, Suranşı Batır, Narkız)
- 10- Sovyet destanları (Amangeldi, Malik, Tölegen hakkında destanlar) [Aziboyev 1990:22-29].

Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Kazak destanlarının çıkış döneminin türlerini kendine has özelliklerine göre derlemek kolay iş değildir. Bunun sebebi halkımızın epik destanlarının sadece sayısı bakımından değil, tür çeşitler, konu genişliği ve olay bütünlüğü bakımından da zenginliğidir. R. Berdibayev, Kazak destanlarını tür ve devir özelliklerine göre eski, kahramanlık, aşk ve tarihi destanlar olarak dört gruba ayırmaktadır. O hala bu alanda özel araştırmalar yapmakta, çalışmalarına devam etmektedir.

Kazak epos destanlarının özel bir bölümü aşk destanlarıdır.

Epos destanlarının teşekkülü, yayılışı, şekil özellikleri hakkında yukarıda bahsedilen düşünceler bunlar için de geçerlidir. Aşk destanlarının kahramanlık destanlarından başlıca üç farkı var.

İlk önce batırın halk için yaptığı mücadeleyi konu eden kahramanlık destanına göre aşk destanlarının konuları iki gencin mutluluğu yakalama yolundaki mücadelesi, hasreti, aşklarıdır.

İkinci olarak kahramanlık destanında çok etkili olmayan soylar arası ilişkiler, geleneksel yaşam, örf-adet aşk destanlarının vazgeçilmez unsurlarıdır. Onlarda aşkın bakiliğinden bahsedilir. Bu özellik soy yaşamında ağırlıklı olan örf-adet ve göçebe hayat durumlarıyla bağlıdır. Örneğin: "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının dram özünde "ece-ka-bil" (Beşik kertmesi) geleneği var. Bu geleneğe göre anne babaları daha doğmamış olan bebekleri nişanlayıp dünür olurlar. "Ayman-Şolpan" destanının özünde barımta geleneği ve öc için kızı esir almak vardır.

"Kız Jibek" destanı ise levirat geleneğinden bahseder. Bu destanların kahramanlık destanından üçüncü fark onlarda tipler realist biçimde tasvirlenir. Eğer kahramanlık destanında batır beş yaşında kahramanlık yapsa, onun tipi gerçekten uzaktır, aşk destanlarındaki kahramanlık kendilerine özgü özellikleriyle görülür. Aşk destanlarında olaylar ve kahramanların karakterleri gerçeğe uygundur. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında oğul bekleyen Sarıbay Karabay'ın isteği üzerine maral vurur. Öldürdükten sonra maralın hamile olduğunu görür. İçinden iki kusuru çıkar. Bunu görüp korkan Sarıbay ölür. Aşk destanında kahramanlar bu kadar gerçekçi bir biçimde tasvirlenir.

Aşk destanlarından bize kadar ulaşanları "Kozı Körpeş-Bayan Sulu", "Kız Jibek", "Ayman-Şolpan", "Suluş" v.b.

Kazakların âşk üzerine kurulmuş anlatmaları oldukça fazla olduğunu söyledik. Bunların bir bölümü eski zamanlarda oluşmuş, halk ağzında gelişmiş Kazak halkının hayvan yetiştiriciliği, toplum yaşayışından doğan, çoğu sadece Kazakça söylenen eserlerdir. Bunun en güçlü örnekleri "Kozı Körpeş-Bayan Sulu", "Külşe Kız Nazimbek", "Kız Jibek", "Kanşayım-Navrızbay", "Ayman-Şolpan", "Makpal kız", "Esim Seri-Zeliha", "Kül ile Kız" gibi manzumelerdir. "Munlık-Zarlık", "Munlı Seyil", "Kalaş Badam", "Şanşar Kalası" hikâyeleri de konuları bakımından bahsettiğimiz diğer destanların yakınıdır [Berdibayev 1982].

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanı ile "Külşe Kız" destanının XV-XVI. Asırlarda doğduğu düşünülmektedir. Bazı olaylarda Karabayın adı XI. Asırda hüküm süren Karahanlılarla ilişkilendirilir. Bu destanlarda bakıcılığa ayrı yer vermektedir. "Kız Jibek" destanı Küçük Güz içinde XVIII. Asırda doğmuştur denilebilir. Diğer destanların çoğu XIX. asırda doğmuştur. "Kanşayım-Navrızbay", "Ayman-Şolpan" destanları geçen asrın ortasındaki tarihi olaylar ile tarihi insanlarla ilişkili olarak doğmuştur. Günümüzde kazak âşk destanlarının toplumsal, gerçeklik, gelenek özelliği güçlenerek derinleşmektedir. Meselâ, "Kül ile Kız", "Makpal Kız", "Esim Seri" destanları insanın hürriyeti, sınıf dengesizliği hakkında söylenen aynı ayardaki destanlardır. Kazakların âşk destanları feodal durumu oluşturan örf adet kurallarından doğan ve feodalizmin esaslarını sağlamlaştıran destanlardır [Smirnova 1967:69].

Bundan başka Kazak Halk edebiyatında Doğudan gelmiş olan âşk hikâyeleri de az değildir. Bunlara örnek olarak Kazaklar arsında en yaygın olan "Leyli-Mecnun", "Tahir-Zühre", "Boz Yiğit", "Jusip-Zeliha"yı gösterebiliriz. Bunlar Doğunun bazı klasik şairlerinin söyledikleri ve romana dönüşmüş, ortak temaları fazla olan anlatmalardır. Kazaklar arasında bunlar "Jeti Ğaşıq Jırları" grubunda değerlendirilir. Doğu'dan alınan konuların önemli bir bölümü "Binbir Gece" masallarından alınmış, âşk destanlarına dönüşmüştür. Bu şekildeki destanların sayısı Kazakçada fazladır bunlardan bazıları; "Seyfilmelik", "Ziyada-Şahmurat", "Melik-Hasan", "İrangayıp-Şah Ğabbas", "Hasan Tacır", "Hur Sahra", "Şekir-Şekirat", "İran-Dastan", "Kısa Nav Şarvan", "Kısırav Patşa", "Hürşit-Şah Zinde", "Perizat-Gülzat" gibi hikâye destanlarıdır. Bu daldaki hikâyeler "Jeti Ğaşıq" hikâyelerinden biraz farklıdır. Eski destanlarda trajedi yoktur. Aşıklar biraz azap çektikten sonra muratlarına, maksatlarına ererler. [Kazak Edebiyetinin Tarihi 1960:501]. Bunların kahranamları da güzel sevgili arayan hanzadelerdir. Onlar sevda destanlarında benzetmek isteseler de, halk eserlerindeki toplumsal, sınıfsal düşüncüyü yakalayamazlar. Sonuç olarak, kazakların kendi emekleriyle oluşturdıkları destanların önemli gördüklerimizin bazılarının analizini yaptık.

Sonuç

Kültürel miras, sürdürülebilir kalkınma ve barışın garantisidir. Âşıklık geleneği kültür değerlerimizi gün yüzüne çıkarmak, geçmişi gelecek kuşaklara taşımak ve çağdaş yorumlarını yapmak amacıyla sosyal, kültürel ve sanatsal çalışmaları, toplumumuzun değişik kesimleri ile birlikte yürütme ilkesinden hareket ederek gerçekleştirilmelidir. Kültür, ulusları birbirlerine yakınlaştırmakta, insanların barış ve hoşgörü içinde yaşamalarının temelini oluşturmaktadır.

Kültürel mirasın korunması süreçlerinden birisini de yetişkin eğitiminde kitle iletişim araçlarının etkin kullanımı oluşturmaktadır. Bütün kitle iletişim araçlarını kullanarak halkın kültürel miras konusunda duyarlılık kazanması için çalışılmasını istemektedir.

İletişim teknolojisinin hızla gelişmesi, âşıklık geleneğinin bir çok yörede unutulmasına neden olmuştur. Milli kültürün, geleneksel değerlerin yerini tarihî köklerden yoksun bir teknoloji kültürünün alması tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Geçmiş kuşakların aldığı kararlar gelecek kuşakları doğrudan etkilemektedir. Âşıklık geleneği mirasının korunması ve gelecek kuşaklara sunulması amacına yönelik çabalar desteklenmelidir.

Kaynakçalar

1. A.Marğulan, *O Haraktere i İstoriçeskoy Obuslovlennosti Kazahskogo Eposa, İzvestiya Kazahskogo Filiala AH SSR. Seriya İstoričeskaya* 1946, s. 75-80.
2. A.Konıratbayev, *Epos jane Onın ayтуşıları*, Almatı 1975, s. 18.
3. B.Azibayeva, *Kazahskiye Narodniye Romaničeskiye Dastanı*, Alma-Ata, 1990, s. 22-29.
4. R.Berdibayev, *Kazak Epözu*, Almatı 1982.
5. N.S.Smirnova, *Kazahskaya Narodnaya Poeziya*, Alma-Ata, 1967, s.69.
6. *Kazak Adebietinin Tarihi, 1.Cilt, 1.Kitap*, almatı 1960, s. 501.
7. Prof. Dr. Erman ARTUN, *Türk Dünyası Âşıklık Geleneğinin Geleceğe Taşınması*. Yay: Balkanlar Türk Edebiyatı Ve Kültürü, Kosova 2009.

QUSH NOMLARINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDAGI MIFOLOGIK TALQINI

MYTHOLOGICAL INTERPRETATION OF BIRD NAMES IN ENGLISH AND UZBEK

Sapayeva Feruza Norbayevna,

Urganch branch Tashkent
University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi,
senior teacher.

Annotation. It is known that words and terms related to myths and legends occupy a very important place in world linguistics. If we look at the lexicon of any nation, we can witness that myths and fairy tales embody the nation's way of life and characteristics. Despite the fact that the main characters of myths and fairy tales are different in the literature of different nations, they are all considered good and virtuous. Although some of these images do not exist in real life, it is not an exaggeration to say that they are popular with people through their images in fairy tales and legends. When we compare the words with mythological images in English and Uzbek languages, we can see differences as well as common features between the mythological images of these two nations.

Key words: *bird, fowl, myth, literature, lexicon, image.*

The image of birds occupies a special place in the oral and written literature of different peoples of the world. The main thing is that although they differ from each other in appearance and sound, they often attract attention in terms of their interpretation in close meanings and similar artistic and aesthetic functions. Among the peoples of the same side of the world, the myths and legends about birds are noteworthy. In them, birds flying over the earth and sky are often depicted as messengers of gods. For example, in Greek mythology, pigeons are the cause of the formation of mythological images such as the Astarte bird, Aphrodite, Venus, the Holy Spirit, as well as the soul of the dead, the symbol of the dead. In Irish mythology, the image of Odin is embodied in the form of a raven, while cranes are interpreted as Hermes, the sacred bird of Mercury, in Celtic mythology, the Moon bird, and eagles are the descendants of Zeus and Jupiter [Dictionary of English 2016].

The owl is one of the widely used characters in the oral and written literature of almost all nations. It is said that owls have a "working light", thanks to which they developed the ability to see at night. There is a fact that in legends and fairy tales, it is observed that the attitude towards the owl is different. The image of the owl was first interpreted in folklore works. Then it entered the written literature. Some nations look at the owl with fear and hatred, while another nation respects it as a symbol of wisdom, a healer, a sorcerer, a "bridge" between life and death. In Greek myths and Aesop's fables, the owl is embodied with similar characteristics. But by the Middle Ages in Europe, views about the owl began to change gradually. In the literature of this period, owls were associated with evil birds, settled in dark and dirty places, befriended owls, and were interpreted as a negative image that preferred solitude [Juraev M. Ruzieva M. 2017y. 45-48p]. It is described as a bird that frightens people with its eyes shining in the middle of the night and with its unpleasant noise, as a sign of evil and the ghost of death. By the 18th century, as a result of the in-depth study of the ornithological features of owls, the understanding about them expanded, and at the beginning of the 20th century, they regained their positive interpretation as a symbol of wisdom and foresight. A deeper look into the history of the depiction of the owl shows that one of its roots goes back to ancient Greek mythology. Therefore, then it is said that Athena, the goddess of wisdom, was impressed by the owl's large eyes and majestic appearance, and expelled the raven from her palace and replaced her with an owl. It is said that the Barn Owl (*Athene noctua*) became Athena's favorite bird, and the family of these birds was taken under special protection and gradually began to spread in the Acropolis. That's why the Greek troops recognized the owl as a symbol of Athena and carried it as a constant companion and helper in various wars. If an owl flew over the soldiers before the battle, it was considered a sign of victory in the upcoming battle [Imomov K. 2008 P.24]. The Greeks, who had such faith and respect for the owl, displayed its image on the back of their coins. The depiction of the image of an owl on coins was associated with the belief that trade would be lucky and profitable. The depiction of red-necked birds as a mythological image can also be seen in the works of William Shakespeare. For example, he named this bird Ruddock in "Symbeline". "Rad" means red in English. The poet also represented the mountain bird in his work with the name "red neck". The symbol of birds is represented in the mythology of the Turkic peoples, including the Uzbeks, as well as in English and many other peoples, as an introduction to communication with the divine world - a mediator. The visions of a person's soul turning into a bird after death or during sleep have been interpreted in a unique way in the oral and ritual traditions of the people. [Musakulov L. 2010y. 68p]. For example, there are such interpretations in Uzbek folk tales such as "Mayna", "Opa-uka", "Dev Qiz", "Gunohsiz Musicha", "Rustam". Even in Uzbek classical literature, the image of a bird has an important place. In particular, in Alisher Navoi's epic "Lison ut-tyre", a great figure of Uzbek classic literature, the image of birds is skillfully used in symbolic and symbolic meanings. The image of birds in the work can be divided into the following groups

and analyzed: a) legendary birds: Simurg, Anqo, Humo, Qaqnus; b) real birds: hummingbird, nightingale, parrot, peacock, pigeon, eagle, duck and chicken. In conclusion, it can be said that the myths and legends related to bird names are still valid.

LIST OF REFERENCES

1. A dictionary of English and Folk names of British birds. www.fogottenbooks.com. 2016.
2. Juraev M. Ruzieva M. Myth and color symbolism // Language and literature education, 2017. - No. 1. -B. 45-48.
3. Imomov K. Mythological legends // Uzbek folk prose. Tashkent: Fan, 2008 P.24
4. Musakulov L. Uzbek folk lyrics. ~ Tashkent: Science, 2010

MUHSINIY SHE'RIYATIDA MIFOLOGIK VA AFSONAVIY OBRAZLARNING QO'LLANISHI

USE OF MYTHOLOGICAL AND LEGENDARY IMAGES IN MUHSINI'S POETRY

*Furqat To'xtamuratov Safarmuradovich,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti o'qituvchisi*

Annotation. *In his poems, Husaynguli Muhsini uses mythological and legendary figures such as Khizr, Jamshid, Rustam, Farhod, Majnun, Eram, Anqo, Gof, Pari, etc. to justify his thoughts and ideas. In his lyrical works, the poet appropriately continues the traditions of our classical literature, and also uses the folk oral creativity*

Key words: *mythology, legend, image, Xizr, Eram, Kof, anko.*

Xalq og'zaki ijodi barcha davrlarda ijodkorlar uchun boy manba bo'lib xizmat qilib kelgan. Har bir adib ijod mahsuli bo'lmish badiiy asar yozar ekan, o'zining uzoq tarixga ega xalq og'zaki ijodidan oziqlanadi. Undan cheksiz g'oyalar, turfa mazmunlar o'zlashtiradi va asarlariga tatbiq etadi. Jumladan, o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari ham o'z ijodida folklorga va mifologik, afsonaviy obrazlarga murojaat etadi. Necha ming yillar davomida xalqning og'zaki ijodida yashab kelgan tushunchalarni she'riyatga majoz yo'li bilan olib kiradilar. Mifologik, afsonaviy obrazlarni ma'lum bir poetik maqsadda qo'llaydilar. Husaynquli Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy (1860-1917 yillarda Qo'qon shahrida yashab ijod qilgan shoir) ham lirik asrlarida Xizr, Iskandar, Jamshid, Rustam, Farhod, Majnun, Eram, anqo, Qof, pari, kabi mifologik, afsonaviy obrazlardan ko'p o'rinlardan ijodiy foydalanadi.

Mifologik, afsonaviy obrazlarning tarixiy ildizlari zardushtiylik va arab-islom mifologiyasiga borib taqaladi. O'zbek folklorshunos olimlari mifologik, afsonaviy obrazlarning kelib chiqishini bir necha turga bo'lganlar.

1. "Zardushtiylik bilan bog'liq tasavvurlar. Xalq og'zaki ijodida an'anaviy tarzda qo'llanuvchi *ajdar, dev, pari, Semurg', Jo'mard, Aranja bobo, Axriman, aranglar, Zahhok, Siyovush, Hubbi, Ashshadarozi, Sust xotin, Haydar* kabi ko'plab asotiriy obrazlarning tarixiy asoslari zardushtiylik mifologiyasiga borib taqaladi" [Mirzayev va boshqalar. 2020,33]. Yuqorida keltirilgan mifologik, afsonaviy obrazlar o'zbek xalqining islomga e'tiqod qilishidan oldingi zardushtiylik dini bilan bog'liq tasavvurlari mahsuli hisoblanadi.

2. “Arab-islom mifologiyasi an’analari. Ma’lumki, VII asr oxirida Movarounnahr arablar tomonidan fath etila boshlangan bo’lib, bu jarayon VIII asr o’rtalarida nihoyalangan. Natijada bu o’lkada yoyilgan islom dini O’rta Osiyoga Sharq xalqlari mifologiyasi va folklorining epik an’analariga mansub syujet, motiv va obrazlarni ham olib keldi. Ajdodlarmizning mifologik tasavvurlari arab-islom asotirlariga oid personajlar tizimi bilan boyitilgan. Xususan, *anqo, jin, g’ul, Odami Od, Morut, Lot, Manot, Ko’hi Qof, Eram* kabi mifologemalarning ilk manbai aslida arab folkloridadir” [Mirzayev va boshqalar. 2020,33].

Muhsiniy she’riyatida qo’llangan mifologik, afsonaviy obrazlarning tarixiy ildizini bilmasdan, shoir she’rlari mohiyatini, ma’no va mazmunini anglab yetish mushkul. Shoir she’rlari jamlangan “Barhayot gulshan” nomli devoniga kiritilgan g’azal, musamman, musaddas, muxammas kabi bandli she’riy shakllar va mustazod, janridagi asarlarida mifologik, afsonaviy obrazlar qo’llangan. Jumladan, Muhsiniy bir g’azalida quyidagicha yozadi:

Yuz Sikandar hashamatini ko’rguzdi mir’oti ruxing,

Bersa gar Jamshid jahonin mengachidur jom-lab [Muhsiniy, Devon. Qo’lyozma. №7392,17^b].

Ushbu baytda Sikandar, Jamshid afsonaviy podshohlar ismi bo’lib, ular uzoq vaqt o’z davlatlarini adolat bilan boshqargan. Ushbu shohlar ismini she’rda qo’llanishi talmeh san’atini vujudga keltirgan. She’rdagi lirik qahramon o’z mahbubasini o’ylab kechalari tong otguncha ko’ziga uyqu kelmaydi. Sening oynaday tiniq yuzingda, yuz Iskandar davlati hashamatidan ham ortiq go’zallikni ko’rdim, shu bois Jamshiddek afsonaviy podshoh tasarrufidagi olamni bersa ham, men uchun hech ahamiyati yo’q. Chunki oshiqqa ma’shuqaning labi – Jamshid jomidan ham aziz. Afsonaga ko’ra Jamshid jomi sehrli bo’lib, qancha ichsangiz ham uni ichidagi may tugamaydi. Shoir satrlarda ana shu ko’hna asotirga ishora qilmoqda.

Sharqda mashhur bo’lgan Majnun va Farhod obrazlari haqidagi afsonalar arab, fors xalqlari og’zaki ijodi namunasidir. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarida ushbu obrazlar yuksak san’atkorlik bilan ifodalangan. Shu bois o’zbek shoirlari she’rlarida Farhod va Majnun obrazlari qo’llanilsa, Navoiy dostonlari qahramonlari ko’z oldimizda gavdalanadi.

Muhsiniy g’azallarida buyuk shoir Alisher Navoiyning “Xamsa” asari qahramonlari bo’lmish Farhod va Majnunga ko’p murojaat qiladi. Shoir lirik qahramoni o’z muhabbatini ularning sevgisiga qiyoslaydi va ular bilan “bahsga” kirishadi. Muhsiniy qalamiga mansub “Yo’x” radifli g’azalidagi ushbu bayt fikrimizni asoslaydi:

Garcha Farhod ila Majnun o’lsa, mashhuri jahon,

Rind-u rasvolig’da ammo men kabi afsona yo’x. [Muhsiniy 2008,23].

Ma’lumki, Farhod va Majnun obrazlari musulmon sharqida ishq-muhabbatning kuchi, sevgisiga vafodorligi bilan mashhurdir. Ammo, Muhsiniy g’azalidagi lirik qahramon nazarida dunyoviy sevgi yo’lida Farhod, Majnun qanchalik mashhur bo’lsada, toat-ibodatda, ilohiy va tasavvufiy ishqda men kabi afsona bo’lgan yo’q, deya o’z ruhiy holatini mubolag’ali tasvirlaydi. Shoir mazkur baytda Farhod va Majnun obrazlarini bir satrda keltirib, talmeh san’atining go’zal namunasini ham yaratgan.

Muhsiniy yana bir g’azalida sevgidan g’amning tog’ini ko’tarib yurganini e’tirof etadi. Agar taqdir bu g’amlarni Farhod boshiga solganida u ko’tarolmay teshasini toshga urishini ta’kidlaydi.

Ko’taram bori g’aming ko’hini, ey shirinlab,

Teshasin urdi toshig’a ko’tarolmay Farhod. [Muhsiniy 2008,24].

Shoir “Kog’oz” radifli g’azalida ham Iskandar, Jamshid obrazlarini keltiradi:

Ayladi zinda hama qissai Iskandaru, Jam,

O’ldi andin hama afsonalar ehyo kog’az [Muhsiniy 2008,25].

Bayt mazmunidan anglashiladiki, turli xalqlar orasida Iskandar va Jamshid kabi shohlar haqida qissalar to‘qilgan. Shu sababli afsonalar paydo bo‘lib, qog‘ozlarga bitilganiga ishora qilyapti.

*Ko‘rubon bu suvrating, ey sanam, hama hurlari gulshani Eram,
Bu na tarzi tarh, savlat-u hasham ham hayrating ila qoladur* [Muhsiniy 2008,27].

Muhsiniy lirikasida tasvirlangan ma‘shuqa shu qadar go‘zalki, Eram bog‘idagi hamma hurlar uning go‘zalligini, jamolini, ko‘rkam savlatini ko‘rib hayratda lol qoladi, deya tuyg‘ularini mubolag‘ali bayon etadi. Mazkur baytdagi “*gulshani Eram*” birikmasi afsonaviy bog‘ nomi bo‘lib, arab mifologiyasi orqali o‘zbek mumtoz adabiyotiga o‘zlashgan.

Shoir boshqa bir g‘azalida afsonaviy Ko‘hi Qof tog‘i va unda yashovchi qush obrazini keltiradi:

*Anqodur, etti Qofi qanoatni ixtiyor,
Bechoraliqg‘a, Muhsiniy, ham aylag‘il qana’* [Muhsiniy 2008,48].

“Anqo oti bor, o‘zi yo‘q afsonaviy qush (go‘yo qushlarning podshohi bo‘lib Ko‘hi Qof (Qof) tog‘ida yashar emish)” [Shamsiev va boshqalar 1973,53]. Shoir ushbu baytda bir yo‘la ikkita mifologik, afsonaviy obrazni keltirib o‘ziga xos poetik ma‘noni ifodalagan. Birinchisi anqo-afsonaviy qush bo‘lsa, ikkinchisi afsonaviy Qof-tog‘idir. Yuqorida keltirilgan baytdan quyidagi ma‘no anglashiladi. Anqo qushi Qof tog‘ida yashashni ixtiyor etgan bo‘lsa, Muhsiniy sen ham bechoraliqg‘a sabr-qanoat qil deya, hayotda insonlarni sabrli bo‘lishga undamoqda.

Muhsiniy g‘azallarida tasvirlangan ma‘shuqa har jihatdan go‘zal bo‘lib, uning tashqi qiyofasi bilan ichki olami, odobi ham monand ifodalanadi:

*Xirom aylab chamanda kabku tovusi Eram yanglig‘,
Nazokat gulshanida sarvi xushraftor kelgaymu?* [Muhsiniy 2008, 80].

Dastlabki misrada ma‘shuqaning gulzorda chiroyli qadam tashlab yurishi go‘yo Eram bog‘ida sayr qilayotgan tovu va tog‘ kakligiga o‘xshatilgan. Keyingi misrada nazokat bog‘ida, axloq-odobda ham tengsiz ma‘shuqa kelishidan umidvor oshiq holati ifodalanagan.

Shoir bir g‘azalida Xizr obraziga murojaat qilib yozadi:

*Niholi umrunga hayvon suvidin Xizr yetkarsun,
Samumi hajr garchi naxl-u bargimni xazon etmish* [Muhsiniy, Devon. Qo‘lyozma. №7392, 39^a]. Baytdagi *umring niholi* birikmasidagi *nihol* so‘zi inson tanasiga qiyoslangan. Ushbu niholga Xizr suvini yetkazish lozimki, toki olamda u o‘lim topmasin, degan ma‘no anglashilmoqda. Agar sen tiriklik suvini ichmasang, hijronning issiq shamoli niholu bargimni xazon etadi. Baytda keltirilgan Xizr mifologik obraz hisoblanadi. Xalq mifologik tafakkuriga ko‘ra Xizr tiriklik suvini ichgan, abadiy tiriklikka daxldor obraz hisoblanadi. Afsonalarga ko‘ra u yo‘llarda adashganlarga yo‘l ko‘rsatadigan, insonlarga homiylik qiladigan, mushkulini osonlashtiradigan obraz sifatida talqin qilinadi. Xizr obrazining mohiyatini bilmay turib, shoir fikr va tuyg‘ularini anglash, his qilish mushkul. Yana bir baytda shoir quyidagicha yozadi:

*Ey, nazokat gulshanida dilbari nozik nihol,
Chashmai Xizr ila yetsun naxli umrungg‘a kamol* [Muhsiniy 2008,65].

Oshiq qalbini rom etgan mahbuba nazokat bog‘ining dilbari, nozik niholi hisoblanadi. Oshiq yoriga eng ezgu tilaklarni tilaydi. Xizr bulog‘idagi muqaddas tiriklik suvi bilan niholdek umring o‘lim bilmay kamolotga yetsin deya, dil izhorini bayon etadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Muhsiniy she‘riyatida mifologik, afsonaviy obrazlarni mahorat bilan qo‘llaydi. Shoir dunyoqarashi kengligi, xalq og‘zaki ijodi namunalarini yaxshi bilgani uchun ham asarlarida fikr va tuyg‘ularini asoslash maqsadida mifologik, afsonaviy obrazlarga murojaat qiladi. Ushbu obrazlarning ayrimlari zardushtiylilik diniga aloqador bo‘lsa, ba‘zilarining tarixiy ildizi arab-islom afsonalariga borib taqaladi. Musulmon sharqida ma‘lum va mashhur bo‘lgan Farhod, Majnun kabi afsonaviy obrazlar ham shoir lirikasida qo‘laniladi. O‘zbek xalqi epik tafakkuridagi homiy,

insonlarga yordam beruvchi Xizr obrazi, afsonaviy podshoh Jamshid obrazi va Eram, Anqo singari asotiriy joy va qush nomlari ham shoir she'rlarida ifodalanadi. Muhsiniy mumtoz adabiyotimiz an'analarini munosib davom ettirish barobarida, xalq og'zaki ijodidan ham ta'sirlanib teran ma'noli she'rlar yozgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухсиний. Барҳаёт гулшан. – Фарғона, 2008. – 168 б.
2. Навоий асарлари луғати. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.
3. Т.Мирзайев, Ш.Турдимов, М.Жо'раев, Ж.Ешонқулов, А.Тилавов. О'zbek folklori. – Toshkent: "Tafakkur-bo'stoni", 2020. – 240 б.
4. Мухсиний. Девон. Қўлёзма. ЎзР ФАШИ, инв. №7392.

MIF, AFSONA, RIVOYATLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

THE CHARACTERISTICS OF MYTHS, LEGENDS AND NARRATIVES

Oripova Kamolaxon Erkinjon qizi,
Qo'qon davlat pedagogika instituti,
Chet tillar fakulteti o'qituvchisi

Annotation. *In this article, the myth and its types are studied and devoted to their scientific justification. As a result of the study, the philosophical views about the mythological imagination were reflected.*

Key words: *myth, mythology, image, imagination, folklore, status.*

There are several large areas in the mythological traditions. The first of them can be called mythology from a higher level, which includes a description of the universe (cosmography) and its origin (cosmogony). This refers to the stories about how, as a result of events that occurred "at the beginning of time", the earth appeared with its relief, water bodies and plants, the current picture of the day and night sky was established, the first man was created (anthropogony), separate clans and tribes arose (ethnogony). Thus, we are talking about a long past time, a kind of mythological plusquamperfectum, and about characters of divine status, infinitely far from each individual person (see Eliade's concept of the "retreated god").

A myth is a set of ancient people's primitive ideas about existence, the creation of the universe, the creation of man, plants and animals, the appearance of heavenly bodies, the causes and essence of natural phenomena, legendary heroes, gods and goddesses which included religious views. The ancient simple stories about the emergence of the world, humanity, and man are called "myths" in science. The word myth (Greek mythos - word, legend, narrative) in the dictionary is "a set of primitive ideas of the ancient people about the universe, the creation of the universe, the creation of man, plants and animals, the appearance of heavenly bodies. "It includes beliefs about the causes and nature of natural phenomena, legendary heroes, goddesses and gods"[Ўзбекистон миллий энциклопедияси 2006:602-603]. "Mythology" is a science that studies myths. [Introduction to Folklore 2008:31]

Mythological visions were performed as ritual games in primitive rites and ceremonies. Mythological imaginations continued in their own way in rituals, all types of folk art and folklore.

Folklore studies the myths of the peoples of the world in the following ways:

- 1) Genesis myths (myths about the creation of the universe and the emergence of life on earth);
- 2) Heavenly myths (myths about the appearance of celestial bodies and natural phenomena);
- 3) anthropogenic myths (myths about legendary characters with unusual characteristics - for example, myths about Heracles, Gelgamesh, Doroko'z, Ozitqi, Albasti, Alankasar, Hubbi);
- 4) cult myths (myths related to certain religious beliefs, for example, myths about the cult of fertility, the cult of water, the cult of plants, the cult of fire);
- 5) totemistic myths (myths based on ancient ideas about the totem-ancestor);
- 6) calendar myths (myths related to counting the year, month, day - for example: myths related to Ayamajuz, Ahman-Dahman, chilla, counting ninety);
- 7) myths about the death and resurrection of nature cults (myths based on the epic "Gorogli", the characters of Gorogli, Raihon Poshho, Hilolay, Zaydinoy);
- 8) animistic myths (myths that express the ideas about the soul of all things in nature, the soul of the whole being);
- 9) manistic myths (myths about the patronage of ancestors); dualistic myths (myths that reflect mystical views of the struggle between the forces of good and evil);
- 10) eschatological myths (myths about the end of the world, end times).

The first examples of myths related to the past life of the peoples living in Central Asia are given in the book "Avesta". "Avesta" is the creation of our ancestors who lived in ancient Khorezm. The work, which first appeared orally, was written in golden letters on 12,000 black cattle skins at the initiative of Zoroaster after the formation of the writing culture. Legends of the 11th century are recorded in the books called "Kitobi Dada Korqut" and "Oguznoma" about Oguz Kogon who lived in the 13th century (although the events in them indicate that the text of the legends was created much earlier, in the scientific works of the 11th and 13th century) contained mythical representations of the history of Turkic tribes and clans.

In the "Avesta" book, Ahura Mazda, the creator of the world of goodness, is contrasted with Angra Manyu (Ahriman), the god of the world of evil. During the description of the relationship between them, events involving characters such as Mitra, Anakhita, Kayumars, Jamshid, Gershasp are described.

"Kitobi Dada Korqut" is one of the historical-literary books reflecting the mythical world of Turkic peoples. Dada Korqut, who is also known as Father Korqut, helped people in his time to do good and ease their problems. He was respected as a predictor of the future life, one of the blessed people whom God has looked upon.

Genres of folklore are important theoretical issues of every science and field. The science that studies fiction is called literary studies. We call the field of studying folk oral poetic creation folklore. Although folklore studies is considered an independent discipline within literary studies, there are a number of general and common aspects due to the fact that the object of study is fiction. In particular, the issue of genres is important for both literary studies and folklore studies. Only in literary studies, such as ghazal, rubai, dostan, noma belonging to representatives of written literature (classical literature); Genre features of poems, stories, novels, dramas (modern literature) are studied. In folklore studies, the peculiarities of such genres as proverbs, songs, fairy tales, and epics in folk literature are studied. However, regardless of the form of literature, achievements and discoveries in each direction are evaluated as a contribution to the development of the science of literature.

Legend is derived from the Persian language and two concepts lead in the essence of meaning: 1 - narrating an event, a picture; 2 - this story is made up of fiction. The explanatory dictionary of the Uzbek language shows several meanings of the word: "to be a legend", "to weave a legend", "legendary" and others. But the main meaning is related to the fantasy of thinking, and the concept of telling incredible fictitious stories and thus gaining fame is leading.

In the content of legends, the oldest fictitious events, toponymic information explaining the name of a specific area are given. Samples such as "Burnt shore", "Elik paisa", "Tuya chokdi", "Oshoba", "Qaqnus" reflect such themes. During the folklore expedition, we had the opportunity to record amazing legends about almost every village, spring, hill, and water source. Unlike fairy tales, there is no stability of the plot system in them. Their subject line can be analyzed in three parts:

1. Pure mythological legends.
2. Legends explaining historical events.
3. Myths related to geographical names in local areas.

Legends, as the first example of artistic creation, served to create a sense of confidence in the human heart, hope that every person can find happiness as a result of his abilities and actions. For example, the concept of fate has existed in people's minds since ancient times. A person accepted every unpleasant problem as fate. But there are legends in which it is emphasized that the fate of a person is in his own hands. That is, it is said that a person's behavior and intention, especially with a sharp decision, can make a change in fate.

So, in terms of content, legends consist mainly of fictions with a very simple plot that conveys information. In them, the creation of the nation, the appearance of the sun, moon, stars, planets in the universe, the explanation of geographical names, the review of various historical events and pictures find their expression. From ancient times, our ancestors had a conscious attitude to every question, every problem, traditions and customs of their lives, and even to the homeland where they live, and expressed their final conclusions and experiences through legends, among other genres of folklore. The study of legends in folklore allows to determine the theoretical and practical aspects of the history of oral creation.

Narratives differ from legends in their closeness to life. If the events that cannot happen in the legends are told, the events in the narratives often tell about specific scenes in the lives of historical figures, famous scholars, and statesmen. Sometimes when we hear a story, we completely believe that it happened, sometimes we may not believe the story, even if it is free of a special fantastic image. Therefore, it is difficult to define a sharp difference between legend and narrative. In any case, based on many years of experience, it can be said that it is appropriate to accept a story that is believed as a legend, and one that cannot be believed as a myth. Because there is no difference between legends and narratives in terms of content and plot system. Only narrations are considered to be historical evidence, evidence.

Narratives belong to the epic genus, like legends, according to the story they reflect. They are short in size. The length of the text is short, and the number of scenes presented is limited. There is no overemphasis on the artistic image, because they prioritize the story. According to the direction of the content, historical events are divided into narratives created on the basis of the courage or betrayal of the people who participated in them, or to explain the naming of places in the regions of our country.

In conclusion, the Uzbek folklore can be compared to a separate mysterious world. In it, our people, country, and history show their perfect symbolic image. At the same time, it proves that the Uzbek people are a rich nation with a rich oral tradition and mythical works from ancient times.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 602-603.
2. Introduction to Folklore. London, 2008. Page31
3. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi // O‘zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, 1981, 93-168-betlar;
4. Haydarov T. «Go‘ro‘g‘li» va mifologiya sinkretizmi. Nomzodlik diss. avtoreferati. Toshkent, 1993;
5. Jo‘rayev M., Shomusarov Sh. O‘zbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent.: Fan, 2000.
6. Eshonqulov J. Epik tafakkur tadriji. Toshkent., “Fan” 2006. B-128
7. www.google.com

FOZIL YO‘LDOSH O‘G‘LI IJODINING O‘RGANILISHI

A STUDY OF THE CREATION OF THE SON OF THE VIRTUE COMPANION

Adilbekova E.S.

Ahmad Yassaviy nomidagi

Xalqaro qozoq-turk universiteti dotsenti

Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Annotation. *This article talks about the son of Bakhshi Fazil Yoldosh, who is considered the greatest representative of the Bulungur epic school. The article also provides information on the repertoire of bakhshi and its study by folklorists.*

Key words: *Tradition, bakhshi, epic, repertoire, intrigue, Bulungur, terma, “Alpomish”.*

Iste’dodli o‘zbek shoiri Hamid Olimjon “Alpomish” dostonining birinchi nashriga yozgan so‘zboshisida Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lini shunday ta’riflagan edi: “Fozil shoir Yo‘ldosh o‘g‘li hozirgi o‘zbek xalq shoirlarining eng kuchlisi sanaladi. Ayniqsa, eski o‘zbek xalq qahramon dostonlarini bilishda, dostonchilikning texnikasini saqlab kuylashda hozir unga teng keladigan shoirni biz ko‘rmadik. “Alpomish”, “Shirin bilan Shakar”, “Ochildov”, “Yo‘lbars terisini yopingan botir” dostonlari va yana bir qancha katta dostonlar shu kishining og‘zidan yozib olingan edi.

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li zamonaviy mavzularda dostonlar yaratgan: 1916 yilgi xalq qo‘zg‘aloni (“Jizzax qo‘zg‘aloni”) haqida, bosmachlar bilan bo‘lib o‘tgan urush (“Ochildiyov”) haqida va boshqalar. Yoshligida do‘mbira chertishni, terma aytishni mashq qilgan. 20 yoshlarida ustoz Yo‘ldosh shoirdan dostonchilik sirlarini o‘rgangan. Yosh baxshi xalq o‘rtasida ustoz uyushtirgan sinovdan muvaffaqiyatli o‘tib, 25 — 26 yoshlarida yetuk dostonchi sifatida tanilgan. Fozil Yo‘ldosh

o'g'li Amin shoir, chini shoir, Tovbuzar shoir, Qurbonbek shoir, Sultonmurod shoir, Yo'ldoshbulbul, Yo'ldosh shoir, ko'ldosh, Suyar kabi Bulung'ur dostonchilik maktabining peshqadam dostonchilaridan adabiy an'anani qabul qilib olgan, uni puxta egallab, kjeak badihago'ylik bilan boyitgan va o'zbek dostonchiligini yangi bosqichga ko'targan. Fozil Yo'ldosh o'g'li repertuari mavzu va janr jihatidan boy va rangbarang. U 40 dan ortiq xalq dostonlarini yod bilgan va yuksak mahorat bilan kuylagan. Undan "Alpomish", "Yodgor", "Yusuf bilan Ahmad", "Murodxon", "Rustamxon", "Shirin b-n shakar", "Go'ro'glining tug'ilishi", "Avazxonning o'limga hukm etilishi", "Malika ayyor", "Mashriqo", "Zulfizar", "Balogardon", "Intizor", "Nurali", "Jahongir", "Zevaxon", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Baxrom va Gulandom", "oshiq g'arib" kabi 30 ga yaqin doston yozib olingan. Shoir qahramonlik, romanik, tarixiy dostonlar hamda kitobiy dostonlarning eng yaxshi namunalarini kuylab kelgan.

Bulung'ur baxshichilik maktabi Muhammad shoir (XVIII asr), Amin baxshi (XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmi), Yo'ldoshbulbul (XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi yarmi), Sultonmurod shoir (XIX asr), Qurbonbek shoir (XIX asr), Tovbuzar shoir (XIX asr), Chini shoir (XIX asr), Bekmurod shoir (XIX asrning ikkinchi yarmi), Yo'ldosh Mulla Murod o'g'li (XIX asrning ikkinchi yarmi), Rahmonberdi shoir (XIX asr), Usta Do'styor (XIX–XX asr), Tov-oshar shoir (XIX–XX asr), Jo'ra shoir (XIX–XX asr) kabi nomdor ijrochilarni yetishtirgan. Shunday ulug'lar davrasidan esgan shamollar Fozil Yo'ldosh o'g'lini tobladi, zuvalasini pishitdi.

Azbaroyi yo'qchilik vajidan 19-20 yoshigacha dala-dashtda cho'ponlik qilib yurgani ham bo'lajak baxshi uchun Ollohning inoyati edi. Bolaligida qo'yning izidan ergashib, kitobxon bo'lgan yoki yolg'izlikda xayol imoratlarini solib, keyinchalik ijod olami eshigini qoqqanlar bu gapning ma'nisiga yetadi. Cho'ponlik qilib g'ala-g'ovurlardan nari yurish odamga ko'nglini boyitish, taxayyulini kengaytirish uchun xuddi uzlatga chekinishdek imkoniyat beradi. Fozil shoirning ham ilk tinglovchisi, ilk dardkashi, ilk tanqidchisi va hatto ilk ustози dasht bo'lgan bo'lsa, ajab emas.

Er yetib qishlog'iga qaytgan Fozil chorak tanob yerda dehqonchilik qilib kun kechirgan. Zamona zayli bilan savodsiz qolgan bo'lsa-da, uch aka-uka baxshilar – Yo'ldosh, Qo'ldosh va Suyar shoirlarning kattasiga shogird tushib, ta'bir joiz bo'lsa, Bulung'ur baxshichilik akademiyasini o'tadi. U barcha sinovlardan o'tib, 25-26 yoshlarida xalq orasida Fozil shoir atandi.

Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li "Alpomish"ni umr bo'yi aytib kelgan. "Alpomish" uning eng yaxshi ko'rgan dostoni sanaladi. "Alpomish" uning shoirlik beshigi bo'lgan. U bu dostonda o'zida bo'lgan butun talantni juda erkinlik bilan ishga sola olgan". [Фозил Йўлдош ўғли 1939:5-20] Darhaqiqat, Fozil Yo'ldosh o'g'li o'zbek xalq dostonchiligi rivojiga juda katta hissa qo'shdi.

Shoir qahramonlik, romanik, tarixiy dostonlar hamda kitobiy dostonlarning eng yaxshi namunalarini kuylab kelgan. "Alpomish" dostoni uning ijodida alohida o'rin tutadi. Bu dostonning o'zbek xalq dostonchilaridan yozib olingan 40 ga yaqin variantlari orasida F.Y.o'. varianti eng mukammali va badiiy jihatdan barkamoli hisoblanadi. Doston 2 qismga bo'linadi: 1) Alpomishning kelin izlab ketishi, uning kuyov-raqiblar bilan olishuvi, qahramonlarning uylanishi; 2) Alpomishning qalmiq hukmdori To'ychixonga qarshi borishi, uning yetti yil zindonda o'tirishi va qahramonning g'olibona tarzda o'z xalqiga qaytishi. Dostonning asosiy g'oyasi - odamlarning mustaqillik uchun kurashi, yuksak insoniy g'oyalar, adolatli va tinch hayotni o'rnatishidir. 1939 yil Toshkentda shoir Hamid Olimjon muharrirligida "Alpomish" dostonining birinchi qismi rus tilida ma'noviy qisqartmada chop etilgan. Dostonning ma'nosi qadimiy turk va mo'g'ul xalqlarining

afsonasiga yaqin. Unda shoirning yuksak dostonchilik mahorati to'la namoyon bo'lgan. F.Y.o'. zamonaviy mavzularda xam qator doston va termalar yaratgan. Uning "Mamatkarim polvon", "Jizzax qo'zg'oloni", "Kunlarim" kabi dostonlari, "Jangchi o'g'limga", "Elat botir", "Ota nasihati", "Qurollanint", "Er yigitlar, maydonga!", "Jahon tinglagay", "Bolalarimga", "Pushkinga" kabi termalari shular jumlasidandir.

Baxshi kuylagan xalq dostonlari Ergash Jumanbulbul o'g'li, Islom shoir, Po'ltan, Abdulla shoir kabilar repertuari va original asarlari bilan birgalikda o'zbek dostonchiligi va adabiyotiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi. Shoir merosi keng o'rganilmoqda. Shoir dafn etilgan Bulung'ur shahrida muzey tashkil etilgan va unga haykal o'rnatilgan.

U Lenin, Buyuk Oktabr inqilobi, 1941-1945 yillardagi Ulug' Vatan urushi haqidagi qo'shiqlar muallifi. Lenin ordeni bilan mukofotlangan.

Uning repertuari qirqdan ortiq xalq dostonidan iborat bo'lib, ular orasida "Alpomish", "Yodgor", "Murodxon", "Rustamxon", "Shirin bilan Shakar", "Malikai Ayyor", "Intizor", "Balogardon", "Zulfizar bilan Avazxon", "Nurali", "Jahongir", "Rahna bilan Suhangul", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Bahrom va Gulandom", "To'lg'anoy" kabi dostonlar bor. Iste'dodli o'zbek xalq shoirlaridan biri Fozil Yo'ldosh o'g'li o'ziga zamondosh bo'lgan Ergash Jumanbulbul o'g'li, Islom shoir Nazar o'g'li, Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'ltan shoir kabi mashhur o'zbek dostonchilaridan sanaladi.

Fozil Yo'ldosh o'g'li 1872-yilda Samarqand viloyati, Bulung'ur tumanidagi Loyqa qishlog'ida tug'ilgan. Uning otasi dehqonchilik va chorvachilik bilan kun kechirgan. Fozil besh yoshga kirganda otasi vafot etadi. U o'n yoshidan boshlab o'z qishlog'idagi odamlarning chorva mollarini boqib, cho'ponlik qilib yurgan.

Loyqa qishlog'ida qadimdan do'mbira chertib doston kuylaydigan baxshilar yashab kelgan.

Mana shu baxshi-shoirlarning ta'sirida qishloqdagi ko'pgina bolalar ham cho'ponlik qilib qir-adirlarda yurganda do'mbira chertib, ba'zi termalarni, qo'shiqlarni aytib yurishgan. Shu bolalar ichida Fozil o'zining tirishqoqligi, o'tkir zehni bilan ajralib turar edi.

Qishloqda Yo'ldosh, Qo'ldosh, Suyar ismli uch aka-uka dostonchilar bor edi. Fozilning qobiliyati, mehnatsevarligi aka-ukalar ichida eng taniqli bo'lgan Yo'ldosh shoirning e'tiborini tortadi.

Yo'ldosh shoir o'spirin yoshidagi Fozilni o'z shogirdligiga oladi. Tasodifni qarangki, Fozilning o'z otasining ismi ham Yo'ldosh edi, uning ustozlari – ma'naviy otasining ismi ham Yo'ldosh bo'ldi. Bu Yo'ldosh shoirning ustozining ismi ham Yo'ldosh edi. So'zga nihoyatda chechanligi va dostonlarni o'ta jo'shib kuylaganligi uchun "Yo'ldoshbulbul" deb nom olgandi. Yo'ldoshbulbul Bulung'ur dostonchilik maktabining dong'ini oshirdi, ko'plab shogirdlar yetishtirdi. Loyqa qishlog'ilik Mulla Murodning o'g'illari Yo'ldosh va Qo'ldosh shoirlar Yo'ldoshbulbulning eng sevimli shogirdlari bo'lishgan. Fozilning ustozlari Yo'ldosh Yo'ldoshbulbulning shogirdi edi.

Fozilning zehni nihoyatda o'tkir bo'lib, bunga qo'shimcha u juda tirishqoq va mehnatsevar ham edi. Shu bois u ikki-uch yilda ustozlari kuylagan dostonlarni va uning kuylash mahoratini to'liq o'zlashtirib, o'rganib oldi. 25-26 yoshlarga yetganda "Fozil shoir" nomini oldi va xalq orasida mohir dostonchi bo'lib tanildi.

Oktyabr to'ntarishi yuz berib, hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tgan vaqtda Fozil Yo'ldosh o'g'li qirq besh yoshda edi. 1925-yillardan, ya'ni sovet humumati oyoqqa turib, o'z mavqeyini mustahkamlab olgach, barcha sohada bo'lgani xalq og'zaki ijodi asarlariga, xalq dostonchilari ijodiga ham o'z g'oyalarini singdira boshladi. Ya'ni baxshilar kuylab kelgan dostonlar matnini sovet mafkurasiga moslashtirish, umuman to'g'ri kelmaydiganlarini esa repertuaridan chiqarib tashlashga majbur qilinar edi. Fozil shoir hayoti va ijodini maxsus o'rgangan T.G'oziboev bu haqda shunday yozadi: "Fozil shoirning o'tmish davrda kuylagan dostonlari orasida xalq dostonlari bilan bir qatorda "Nazar va Oqbo'tabek", "Muzaffarxon" singari xon va beklarni ideallashtiruvchi dostonlar ham bo'lganki, ular tinglovchilarning tanqidi tufayli keyinchalik shoir repertuaridan butunlay chiqib ketgan". [Foziboev 1968:5].

Bu ko'chirmadan ko'rinib turibdiki, Fozil Yo'ldosh o'g'lining ijodiy repertuari sovet davrida jiddiy tozalovdan o'tkazilgan va bu mafkura talabiga javob bermaydigan asarlarni kuylashga baxshiga ruxsat berilmagan.

Demak, Fozil Yo'ldosh o'g'li Oktyabr to'ntarishidan oldin Buxoro amiri Muzaffarxon haqida, shuningdek, tarixiy shaxs bo'lgan Oqbo'tabek haqida ham dostonlar aytgan. Keyinchalik hukumat siyosati, mafkurasi tufayli bu dostonlar baxshi repertuaridan chiqarib tashlangan. Bizningcha, Fozil Yo'ldosh o'g'li repertuaridan chiqarib tashlangan asarlar bu ikki doston bilangina cheklanmasa kerak. Uning Oktyabr to'ntarishigacha kuylab yurgan ko'pgina diniy mavzudagi, ulug' avliyolar haqidagi dostonlariga ham ta'qiq qo'yilgan bo'lishi ehtimoli katta. Hozir endi orada ancha davr o'tgani uchun buni aniqlashning iloji yo'q.

Fozil Yo'ldosh o'g'li ijodida, yuqorida aytib o'tganimizdek, xalq og'zaki ijodining mumtoz asarlari – "Alpomish", "Yodgor", "Go'ro'g'lining tug'ilishi va bolaligi", "Go'ro'g'lining Avazni olib kelishi", "Malikai Ayyor", "Intizor", "Balogardon", "Avazxon", "Zulfizar bilan Avaz", "Murodixon", "Rustamxon", "Shirin bilan Shakar" kabi dostonlar bor edi. Sovet hukumati hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng ham Fozil Yo'ldosh o'g'li bu dostonlarni kuylashda davom etdi. Lekin bu dostonlar ayrim g'oyaviy tahrirlarga uchradi, ulardagi podsholar, beklar madh etilgan o'rinlar olib tashlandi, kambag'allarni, yo'qsillarni maqtovchi o'rinlar qo'shildi.

Fozil Yo'ldosh o'g'li ijodiga aralashuv shular bilangina cheklangan emas. Bu iste'dodli xalq baxshisining talantini sovet hokimiyatini, bolsheviklar siyosatini targ'ib qilishga bo'ysundirish yo'lida jiddiy harakatlar bo'ldi. Fozil shoir davr mafkurasi ta'siri ostida badiiy saviyasi bo'sh, siyosiy ahamiyatga ega dostonlarni ham ijod qilish va kuylashga majbur bo'ldi. Agar Fozil shoirning zamondoshi bo'lgan Ergash Jumanbulbul o'g'li "Oktyabr", "Sho'ro", "Qizil" kabi termalar, "O'rtoq Lenin" dostonini kuylashga, Po'ltan shoir esa "Mardikor", "Hasan batrak" kabi dostonlarini aytishga majbur bo'lgan bo'lsa, Fozil Yo'ldosh o'g'li 1927-yilda "Oktyabrni qutlayman" termasini aytdi. Shuningdek, "bosmachilarni" qoralovchi "Ochildov" dostonini ham ijod qilishga majbur bo'ldi.

"Ochildov" dostoni to'liq siyosiy yo'nalishdagi asar bo'lib, unda Turkiston ozodligi uchun kurashgan buyuk fidoiy Anvar Poshshoning salbiy obrazi yaratilgan. Uni panturkistik, panislomizm g'oyalarini tarqatuvchi, "Amerika imperializmining malayi" sifatida ko'rsatilgan. Mana shu jihatlarning o'zi ham bu doston g'oyasi va yo'nalishi Fozil shoirga "yuqoridan" berilganligini anglatadi. Chunki savodsiz bo'lgan, yoshi ham oltmishga borib qolgan shoir dostonida tasvirlangan darajada "siyosiy hushyor" emas edi.

“Ochildov” dostonining badiiy jihatdan bo’sh ekanligini Fozil Yo’ldosh o’g’li ijodini maxsus o’rgangan T.G’oziboev ham o’z davrida qayd qilib o’tgan:

“Dostonda Qizil Armiyaning bosmachilarga qarshi kurashiga yetarli va keng o’rin berilmagan. Qizil Armiyaning mohir komandirlari va ayrim mard jangchilarning, shuningdek, ko’ngillilar otryadi, mehnatkash xalq orasidan yetishib chiqqan, bosmachilarga qarshi kurashlarda chiniquqan, sotsializm uchun kurashgan xalq qahramonlarining to’laqonli badiiy obrazlari yaratilmagan”. [Фозибоев 1968:78]

T.G’oziboev dostonidagi bunday “kamchiliklar”ning ro’y berishiga “Fozil Yo’ldosh o’g’lining o’sha vaqtdagi saviyasi, savodsizligi va natijada grajdanlar urushi davrida yuz bergan hamma murakkab va muhim voqyealarni to’g’ri, to’la tushunib yetmaganligi...” ni sabab qilib ko’rsatsa-da, bu fikrlardan yana bir xulosani ham chiqarib olish mumkin. Bu keltirilgan fikrlar Fozil Yo’ldosh o’g’li bu dostonni o’zi xohlamasdan, majburiyat ostida ijod qilganini anglatadi.

Fozil Yo’ldosh o’g’lining nomini tarixda qoldirgan narsa uning tarafidan ijro qilingan “Alpomish” dostonidir. Hozirgacha O’zbekistonning turli hududlarida, turli baxshilardan “Alpomish” dostonining 150 dan ortiq variantlari yozib olingan bo’lsa-da, [Ходи Зариф 1999:24] bular ichida eng mukammali, badiiy jihatdan barkamoli Fozil Yo’ldosh o’g’li ijro etgan variantdir. Buni Fozil Yo’ldosh o’g’lining o’z zamondosh baxshilari ham, mutaxassislar ham, “Alpomish” dostoni ustida keyinchalik tadqiqot olib borgan tadqiqotchilar ham ta’kidlab o’tishgan.

Fozil Yo’ldosh kuylagan dostonlarida qiziqarli voqea-larni qahramonlar ruhiyatidagi murakkab tovlanishlar bilan uyg’unlashtira olgan daho ijodkor edi. Uning ijrosidagi “Alpomish” dostoni o’zbek xalqining alohida etnos o’laroq qanday maslakiy, vataniy va madaniy axloqqa ega ekanini ko’rsatib bera olgan buyuk asardir. Eposda bobolarga xos yetakchi sezim bo’lmish or tuyg’usi Alpomishni faoliyatga undashi, yuksak maslakiy axloq tufayli Oybachinga dog’ tushirishni istamagan yigit qizning nomini tilga olishga andisha qilib: “Oydinko’ldan bitta suqsur uchirdim, Suqsurni izlagan lochin bo’laman”, deyishi, alpdagi vataniy maslak uning Ko’kaldoshga bergan: “Har kim o’z eliga bekmi, to’rami, O’zi o’lmay kishi yorin berami?” tarzidagi so’rog’i orqali yaqqol namoyon etilgan. Fozil shoir o’zbekning millat sifatidagi ideal jihatlarini betakror yo’sinda kuylay olgan baxshi edi.

Fozil Yo’ldosh o’g’li ijodi bo’yicha izlanishlar olib borgan Toshtemir Turdiev shunday yozadi: “Fozil Yo’ldosh o’g’li kuylagan “Alpomish” dostoni shu nomdagi variant va versiyalar ichida eng mukammali hisoblanadi. Shoir ustozlaridagi bu dostonni kuylash bo’yicha ko’p narsani olgan, ammo she’riy misralarda uning badiha san’ati aniqroq ko’rinadi”. [Турдиев 1991:19]

Fozil Yo’ldosh o’g’lining ijodi bo’yicha Hodi Zarif, Muhammadnodir Saidov, Tojiboy G’oziboev, Mahmudjon Ma’murov, Toshtemir Turdiev kabi tadqiqotchilar ilmiy izlanishlar olib borishgan. Bu tadqiqotlarda Fozil shoirning hayot yo’li, ijodi, ustozlari, u ijro etgan terma va dostonlar, shoirning ijrochilik mahorati xususida fikrlar bayon etilgan.

Shoir qaxramonlik, romanik, tarixiy dostonlar hamda kitobiy dostonlarning eng yaxshi namunalarini kuylab kelgan. "Alpomish" dostoni uning ijodida alohida o’rin tutadi. Bu dostonning o’zbek xalq dostonchilaridan yozib olingan 40 ga yaqin variantlari orasida F.Y.o’. varianti eng mukammali va badiiy jihatdan barkamoli hisoblanadi. Unda shoirning yuksak dostonchilik mahorati to’la namoyon bo’lgan. F.Y.o’. zamonaviy mavzularda xam qator doston va termalar yaratgan. Uning "Mamatkarim polvon", "Jizzax qo’zg’oloni", "Kunlarim" kabi dostonlari, "Jangchi

o'g'limga", "Elat botir", "Ota nasihati", "Qurollanint", "Er yigitlar, maydonga!", "Jahon tinglagay", "Bolalarimga", "Pushkinga" kabi termalari shular jumlasidandir.

Baxshi kuylagan xalq dostonlari Ergash Jumanbulbul o'g'li, Islom shoir, Po'ltan, Abdulla shoir kabilar repertuari va original asarlari bilan birgalikda o'zbek dostonchiligi va adabiyotiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi. Fozil Yo'ldosh o'g'li 1955 yil may oyida o'z qishlog'ida vafot etgan. Mustaqillik yillarida baxshining ijodiy merosi yanada qadr topdi, undan yozib olingan dostonlar qayta-qayta chop qilinmoqda, chuqur ilmiy asosda tadqiq etilmoqda. 1999 yili "Alpomish" dostoni ming yilligini nishonlashda Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti asos qilib olindi. Yaqinda nashr etila boshlagan "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 jildligining ko'plab kitoblarini ham Fozil shoir kuylagan dostonlar muzayyan etib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Турдиев Тоштемир. Шажара. Тошкент: Нур, 1991.
2. Фозил Йўлдош ўғли. Алпомиш. Тошкент. Ўздавнашр, 1939, 5-20-бетлар.
3. Ғозибоев Т. Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: Фан, 1968.
4. Ҳоди Зариф. "Алпомиш" эпосининг асосий мотивлари // "Алпомиш" – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Тошкент: Фан, 1999.
5. Fozil shoir. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar, 3-kitob, T., 1973.
6. Tanlangan asarlar, T., 1949; Intizor, Nurali, T., 1964; Murodxon. T., 1965; Balogardon, T., 1986; Malika ayyor, T., 1988; Alpomish, T., 1999; Rustamxan, M., 1972; Alpamish, L., 1982.

SHOMUROD SHOIR CHIROQCHI DOSTONCHILIK MAKTABINING YETUK VAKILI

SHOMUROD POET IS A MATURE REPRESENTATIVE OF CHIRAKCHI SCHOOL OF EPIC

*Kamoliddin Egamqulov Samad o'g'li,
ToshDO'TAU tayanch doktranti*

Annotation. *This article provides information about the life and work of Shomurod Bakhshi, a mature representative of the Chirakchi school of epic poetry, the tumultuous life path experienced by the poet, and the songs and epics sung by Shomurod the poet. It also talks about the Bakhshi family and the tradition of teacher-disciple.*

Key words: *tradition, bakhshi, epic, repertoire, intrigue, drum tune, terma.*

Chiroqchi dostonchilik maktabi haqida so'z ketganda, bu maktabning o'ziga xos usul va yo'nalishi haqidagi xususiylik bevosita Rajab shoir (XIX asr boshlari), Xolnazar shoir (XIX asr o'rtalari), Iskandar shoir (XIX asr o'rtalari), To'ra shoir (XIX asr boshi), Abdulla shoir Nurali o'g'li (1874 - 1957), Hamro shoir Ergash o'g'li va boshqa ko'plab ustoz baxshilar nomi bilan bog'liqdir. Ushbu maktabning vakili bo'lmish Shomurod Tog'ay o'g'li, Azim baxshi Xo'jayevlar repertuarida ushbu maktabga xos ijro usullari saqlanib qolgan. Chiroqchi dostonchilik maktabi baxshilari uchun xos usullardan biri doston matnlarini sho'x, quvnoq kuylashdan iboratligidadir[Egamqulov 2023:47]. Bu xususiyat, ayniqsa, Shomurod shoirda ko'proq namoyon bo'ladi.

*Hay, Guldana Guldana,
Kimni-ya qilding devona?
Jamolingga jetalmay,
Shomurod baxshing avvora...*

Shomurod shoirning Chiroqchi dostonchilik maktabida faqatgina o‘zininggina emas, butun silolsining o‘rni bor. Uning yetti avlodi baxshi o‘tgan. Shomurod shoirning eng katta bobosi Qulliboy bobo bo‘lgan. Qulliboy bobodan keyin Qulan, Qulman, Begman, Begmat, Rasul, Mahmon, Mardon va Shomurod shoirning otasi Tog‘ay shoir kabi baxshilar yetishib chiqqan. Bu avlodning barchasi o‘z davrida dumbira chertib, termalar kuylab kelgan mashhur xalq baxshilari bo‘lib, dostonchilikni avloddan-avlodga olib o‘tishda xizmatlari beqiyos bo‘lgan. Bu silolaning dostonchilik kuylashdagi eng samarali davri Mahmon shoirdan boshlanadi. Mahmon shoir juda serg‘ayrat bo‘lib, u turli to‘y-marosimlarda qishloqma-qishloq kezib, “Go‘ro‘g‘li”, “Avazxon”, “Yusuf va Ahmad”, “Nurali” kabi dostonlarni kuylab kelgan. 1918-yilda 72 yoshida vafod etadi. Mahmon shoirning ikki o‘g‘li, Mardon hamda Tog‘ay shoirlar ham mashhur baxshi bo‘lib yetishadi. Ayniqsa, Mardon shoir Chiroqchi dostonchiligiga o‘zgacha yo‘sin olib kirgan.

Mardon shoir 1871-1915-yillarda yashab, dostonchilikda katta shuhrat qozongan. Uning chiroqchi dostonchilik maktabida hissasi beqiyos. Mardon shoir ilmi, salohiyatli va so‘zga chechan bo‘lgan. Uning birgina lulilardan chiqqan Bahrom shoir bilan aytishuvi fikrimizni dalillaydi. Ular avvalo Qamashining Do‘stberdi qishlog‘ida bir to‘yda uchrashishadi. Lulidan chiqqan Bahrom shoir Mardon shoirga nopisand muomalada bo‘ladi. Bu xolat Mardon shoirga juda malol keladi va payt poylab yuradi. Yana bir to‘yda qulay vaziyat kelib ikkala baxshi aytishuv qiladi. Yoshi ulug‘ligi va ko‘proq davra ko‘rganligi jihatdan aytishuvni Bahrom baxshi boshlaydi:

- *U nimadir, qibla borib tayangan?*
- *U nimadir, yog‘och otga ortilgan?*
- *U nimadir, yana beli tortilgan?*
- *U nimadir, ikki joydan so‘yilgan?*
- *U nimadir, o‘z qoniga bo‘yalgan?*
- *U nimadir, asli tanda joni yo‘q?*
- *U nimadir, ikki yuzda qoni yo‘q?*
- *Shoir bo‘lsang, shunga javob ber endi.*

Mardon shoir:

- *Oftob bo‘lar qibla borib tayangan.*
- *Tobut bo‘lar ul ko‘ndalang tortilgan.*
- *O‘lim bo‘lar yana beli tortilgan.*
- *Shahid bo‘lar o‘z qoniga bo‘yalgan.*
- *Tuya bo‘lar, ikki joydan so‘yilgan.*
- *Jabroildir asl tanda joni yo‘q.*
- *Azroildir ikki yuzda qoni yo‘q.*

Bahrom shoir:

- *U nimadir, qir orqada og‘zi bor?*
- *U nimadir, osmonlarga do‘langan?*
- *U nimadir, suv tagida ulangan?*
- *U nimadir, yer-u ko‘kka elangan?*

- *U nimadir, suv betide belangan?*
- *U nimadir, olti qoplon, uch yo‘lbars?*
- *U nimadir, ikki kam ellik shoxobcha?*

Mardon shoir:

- *Tegirmondir, qir orqada og‘zi bor,*
- *Bug‘doy bo‘lar, o‘rtasida mag‘zi bor.*
- *Bulut bo‘lar, osmonlarda ulangan,*
- *Yomg‘ir bo‘lar, yer-u ko‘kka elangan.*
- *Ko‘pik bo‘lar, suv betiga bulangan.*
- *Baliq bo‘lar, suv tagiga ulangan.*
- *O‘n ikki shox, o‘n ikki oy emasmi?*
- *Ikki kam ellik hafta o‘tib, to‘lmasmi?*
- *Yomg‘ir yog‘sa mana, cho‘llar gul bo‘lar.*
- *Jannat ketsa, mana gullar cho‘l bo‘lar.*
- *Davlat boqsa, er yegitni bir kuni,*
- *Orqa eldan dushman kelib, el bo‘lar.*
- *Er yegitdan davlat ketsa, bir kuni,*
- *Og‘aynisi turib, unga lof urar.*

Bu aytishuvdan keyin Bahrom shoir o‘rnidan turib o‘ziga yopilgan buxoriy zarbob to‘nni olib Mardon shoirning yelkasiga yopadi. Bu degani, raqibining zo‘rligini tan olgani bo‘ladi [F.Рахмонов 2009:22].

Mahmon shoirning ikkinchi o‘g‘li Tog‘ay shoir bo‘lib, Shomurod shoirning baxshichilikdagi erishganlari va hayot yo‘lidagi yaxshi-yomon kechirganlari u bilan bog‘liq. Tog‘ay shoir ham otasi Mahmon shoir yoki akasi Mardon shoirdan o‘tsa o‘tadigan, lekin qolishmaydigan, badihaguy baxshi bo‘lgan.

Filologiya fanlari doktori, professor Boynazar Yo‘ldoshevning “Qashqadaryo badiiyati” kitobida Tog‘ay shoir haqida shunday deydi:

“O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyida saqlanayotgan o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalari qatorida Tog‘ay shoir Maxmon o‘g‘li variantlari bilan aytilgan ko‘plab dostonlar bor. Masalan: Tog‘ay shoirdan yozib olingan “Er o‘g‘li” dostonida asirga tushgan, og‘ir ahvolda yotgan Go‘ro‘g‘lining ta‘rif-tavsifi beriladi. Go‘ro‘g‘lining ahvolidan xabar topgan Xunxorshoh Go‘ro‘g‘lidan ot boqish, chopish, sipohgarchilik, dushmanlarga rad berish, yurt olishlik ishlarini o‘rganganligini aytib, jallodlarga uni o‘ldirmaslikni buyuradi[Юулдошев 1998:23].

Ijodkor do‘stlar davrasida taniqli adib G‘ozi Rahmonov Shomurod shoirning otasi Tog‘ay shoir haqida quyidagicha so‘zlab bergan edi:

“Men Mardon shoirning nevarasi Tog‘ay shoirni bilar edim. 1966-yili saratonning adog‘ida talabalik yumushi bois uni ko‘rish ilinjida Chiroqchining sobiq “Kommunizm” jamoa palakpoyasida 80 yoshga borib qolgan shoir boboning chaylasida o‘tirib, kesakka yonboshlab, uni eshitib yozib olganman. Tog‘ay shoir... bunday qamrovi keng, hassos shoirni uchratganim yo‘q. U birgina “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi yuzga yaqin dostonni bilar, badihago‘ylikda ham unga yetadiganini topish amrimahol. Esimda, Tog‘ay shoirning paydor qo‘llari biroz qaltirab qolgan . Dumbira chertolmas, lekin qo‘ng‘roqday ovoz orasida do‘mbira sadosi borday kishini sehlrab qo‘yar edi... [G‘.Rahmon dala ma‘lumoti]

Tog‘ay shoir nihoyatda sermashaqqat hayot yo‘lini bosib o‘tgan. 1930- yilda Shimoliy Qozog‘istonning Sibir yerlari bilan chegaradosh joylariga, so‘ngra Novosibirsk shaxriga surgun

qilinadi. Togʻay shoir 1932-yilda surgundan qochishga muvaffaq boʻladi. Lekin shu yilning oʻzida butun oila aʼzolari bilan ommaviy ravishda yana Sibirga surgun qilinadi. Ular Oqmula viloyatining Shortanden tumani 37-sonli qoʻrgʻonchada yashaydilar. Oila aʼzolaridan toʻrt nafari sovuq, ochlik, achchiq sitamlar, sarson-sargardonliklar, usti-boshsiz, qora kunlar tufayli ikki-uch yil ichida vafot etishadi. Ota-onasining oʻta ayanchli hayotini, gʻariblikdagi kechmishini, oʻzga yurtlardagi faqirona kunlarini, tilga olib boʻlmas uqubatlarini Shomurod shoir alam bilan eslaydi.

Sibirga kelgan vaqtida Shomurod shoir yetti oylik bolacha boʻlgan, ayollari qoʻlma-qoʻl olishib, momolari savatchaga solib koʻtarib yurishar ekan. Ular shu bolakayni oʻzimiz boqib, yedirib, ichirib katta qilib olamiz, deyishgan, lekin otasi bu mening izdoshim, avlodimning davomchisi boʻladi, oʻzimiz och boʻlsak och, toʻq boʻlsak toʻq, deb bermagan.

Shomurod shoir 1932-yil 3-martda Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanidagi Arabbandi qishlogʻida Togʻay shoirninf oilasida tugʻiladi. Shomurod shoir toʻqqiz oyligida onasi Tojixol Shukurova nihoyatda sovuq ob-havoga moslasha olmay, qattiq shamollash natijasida vafot etgan. U yerda Oʻzbekistonning turli viloyatlaridan, Qozogʻiston, Turkmanistondan surgun boʻlib borganlar koʻp edi. Qozogʻistonlik Muqis ogʻa degan oqin boʻlib, u ham dumbira chertib doston, termalar kuylagan. Togʻay shoir bilan tez-tez doston va termalardan aytishuvlar qilib turgan.

Togʻay shoir:

*Maydon kelsa bedov otlar oʻynaydi,
Ustidagi norday boʻlsa egasi.
Dushmanlardi birin-ketin qiyraydi,
Gʻanimlarga qiyomat kun solasi.*

Muqis shoir:

*Togʻay ogʻam, umid uzma jurtingdan,
Shomuroding jurtib borar ortingdan.
Qaytar dunyo derlar, bilgin sen shuni,
Qasd qilganlar past boʻladi bir kuni.*

Surgunlik yillaridagi ogʻir mehnat, ming xil azoblar, ochlik, eng yaqin kishilardan ayriliq jafosi Togʻay shoirning ruhiyatiga qattiq taʼsir qiladi. Shu davrlarda bir qancha termalar yaratgan va koʻzlaridan yoshlar oqib, kuylab yurgan. Shoirning “Sogʻindim” deb nomlanadigan termasi bu fikrimizni dalillaydi:

*Yeniseymas asli oting - Enasoydir,
Odamlarning biri nochor, biri boydir.
Kambagʻalning xolin soʻrsang doim voydir,
Enasoyga dardim aytib jiladim,
Eshim bilan Irtishlarga jiladim,
Hoy-hoy oy-y-y-y, Ollo yey-y-y-y...
Elimdan adashgan yolgʻiz soʻnaman,
Bulbul boʻlib gul shoxiga qoʻnaman.
Nasib etsa, oʻz yurtimda boʻlaman,
Enasoyga dardim aytib jiladim,
Eshim bilan Irtishlarga jiladim,
Robbim oy-y-y-y, Ollo yey-y-y-y... [Кенгбоев 2019:122]*

1942-yilning sentabr oyida Tog‘ay shoir urushga ketadigan bo‘ladi. Shomurod va opasini bolalar uyiga topshiradi. Jo‘nash oldidan Tog‘ay shoir o‘g‘lini bag‘riga bosib:

“Oylanayin, Shomurodim, dilbandim, seni davlat odamlariga, ishonchli qo‘llarga topshirdim, bularga ishonaman, ularning aytganlaridan chiqmagin, yaxshi o‘qib, ilm egallagin. Zero, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ilm haqida shunday deganlar: Ilm sahroda – do‘st, hayot chorahalarida – tayanch, yolg‘iz damlarda – yo‘ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg‘uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir. Beshikdan qabrgacha ilm izla”-deb bir qancha hayotiy o‘gitlar beradi.

Yosh Shomurod bolalar uyida rus tilida ta‘lim oladi, o‘qituvchilari, tarbiyachilari uni Aleksandr Tumanov deb chaqirishadi. Bu yerdagi sharoit bir muncha yaxshi bo‘lgan. Kutubxona, har xil musiqa asboblari tarbiyalanuvchilar ixtiyoriga berib qo‘yilgan. O‘quvchilar tez-tez Eshim va Irtish daryolari bo‘ylariga, qalin rus o‘rmonlariga sayohatga olib chiqilar, katta gulxan yoqilib, uning atrofiga gitara, garmon chalishib, qo‘shiq kuylashar, raqsga tushishib, o‘ynab-kulishgan. Bu holat Shomurod baxshining ijodiy faoliyatida ahamiyatli o‘rin tutgan.

1945-yilda urush tugagandan keyin Tog‘ay shoir urushdan g‘alaba bilan qaytib keladi. 1948-yilning may-iyun oylarida Tog‘ay shoir oqlanib, oila a‘zolari bilan o‘z Vataniga qaytishga ruxsad beriladi. Bu paytlarga kelib Shomurod shoir o‘n yetti yoshga to‘lib, o‘ninchi sinfni tamomlaydi. Shomurod Tog‘ayev 1955-1958-yillarda Moldaviya, so‘ng Ukrainada armiya safida xizmat qildi. Shomurod Tog‘ayevning bolaligi kechgan hayot maktabi uning rus tilida mukammal, tutilmasdan ravon so‘zlashni o‘rgatdi.

Shomurod Tog‘ayev harbiy xizmatdan qaytgach, Chimqo‘rg‘on suv omborida mashina haydovchisi bo‘lib, undan keyin Kitob va Chiroqchi Markaziy shifoxonasining tez yordam bo‘limida haydovchi, DOSAAFda instruktor, avtoservisda mashina sozlovchi usta bo‘lib ishlagan. U odamlar qalbiga tez yo‘l topar, o‘zining dilkashligi, shirinsuxanligi, soddadilligi, fidoyiligi, xushchaqchaqligi, kamtarligi, ishonuvchanligi, qolaversa, termalari bilan allaqachon odamlarning dil to‘ridan joy olgan edi.

Shomurod shoir qatnashgan davralarda bir pasda hazil-mutoyiba avjiga chiqib, kulgi makoniga aylangan. Shomurod Tog‘ayev 1960-yilda Almasheva Roza bilan turmush quradi. Ular uch o‘g‘il, to‘rt qiz, yetti nafar farzandni dunyoga keltiradi.

Shomurod shoirga bolalik yillarida otasi Tog‘ay shoir ustozlik qilgan bulsa-da, keyinchalik mahalliy shoirlardan Azim shoir Xo‘jaev, Narzulla baxshi Xolmo‘minov, kitoblik O‘sar baxshi Erkaevlarning ijobiy tomonlaridan samarali foydalanadi. Oliy dargoh ta‘limini olgan katta-kichik davralarda, hatto chet el saxnalarida kuylab, tajribasi oshgan dehqonobodlik mashhur Qodir baxshi Rahimovdan ko‘p narsalarni o‘rganadi. Qodir baxshi bilan birga bo‘lgan damlarini quyidagicha xotirlaydi:

– Qodir baxshi nihoyatda keng qamrovli, bilimdon, baxshichilik san‘atining barcha sir-asrorlarini mukammal egallagan, madaniyatli, odobli, kamtar, xushfe‘l, bag‘rikeng inson edi. Uning baxshichilik salohiyati nihoyatda baland, kuchli ovoz sohibi edi. Tinglovchilarning ham hurmatini joyiga qo‘yib termalar kuylaydigan noyob baxshi edi. Unda favqulodda kayvonichilik qobiliyati ham bo‘lib, tez-tez biron tadbir sabab baxshi-shoirlarning boshini bir joyga qovushtirar, o‘zaro tajriba almashishga chorlar, zamonadan orqada qolmaslikka undar edi. Katta sahnalarda baxshi vazminlik, ochiqko‘ngillik, o‘zini qanday tutishi lozimligi haqida ko‘p aytardi[Кенгбоев 2019:125].

Shomurod shoir qatag‘on yillarining zo‘ravonliklari, amaldorlarning adolatsizliklarini “Mekkam chol” termasi orqali kuylab, xalqimiz orasida mashhur bo‘ldi. Unda 1930-yillarda millatimiz orasidan chiqqan Mahkamboy (Mekkam chol) singari laganbardor amaldorlarning odamlar tinchini, osoyishtaligini, qolaversa, baxtini o‘g‘irlaganliklari qahr va g‘azab bilan

kuylanadi . “Mekkam chol” termasidagi holatlar hayotiy voqea bo‘lib, Shomurod shoir o‘z otanasining boshidan kechirgan bu hodisalarni o‘zgacha bir nafrat, dard-alam bilan kuylaydi:

*Qo‘llarimni boylading,
Avaxtaga haydading .
Tor xonaga joylading,
Kuklamagur, Mekkam chol ,
Yashamagur, Mekkam chol!
Ravzangulman Ravzangul,
Po‘paklarim mingta gul!
Hay hayey, Olloyey...
Qonatimni qoyirding,
Sebar yordan oyirding.
Oyaqlarim toyirding,
Uying kuygur, Mekkom chol,
Jigit o‘lgir, Mekkam chol!
Latibamni sindirding,
Temir otga mindirding.
Etlarimni tildirding,
Kun ko‘rmagur, Mekkam chol,
Xazon bo‘lgur, Mekkam chol!*

*Olloyoo..., Robbimoo...
Arpa-go‘jang ichmayman,
Nomusimdan kechmayman!
Libosimni chechmayman,
Dilda g‘urur, Mekkam chol,
Esiz umr, Mekkam chol!
Omon - omona kelir,
Omad - poymona kelir.
Odil zamona kelir,
Tuzim urgir, Mekkam chol,
Turqung qurg‘ur Mekkam chol!
Ravzangulman, Ravzangul,
Po‘paklarim mingta gul!
Biyigul, Biyigul!
Hoy hoy-ey-y, Ollo yey-y-y,
Yorim-ey, Robbim-ey-y-y... [Кенгбоев*

2019:127]

Shomurod shoir “Chiroqchi chiroqlari”, “O‘zbekiston” nomli dostonlari va “Tinchlik”, “Cho‘lquvar”, “Qarshi qo‘shig‘i”, “Sut sog‘uvchi Tulunoy”, “Aytaymi” kabi termalarida tinchlik, osoyishtalik, mehnatga munosabat ulug‘lanadi. Shoir doston va termalari orqali o‘zbek baxshichiligini yuksaltirishda, yoshlarni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shomurod shoirni tom ma‘noda xalqlar: o‘zbek, qozoq, turkman, rus, ukrain, moldavan, belorus va boshqa millat vakillarining baxshi-shoiri deyish mumkin. Bu tillarda bemalol, hatto soatlab termalar aytib bera olgan. Shomurod shoirning termalari uzbek xalqininggina emas, hatto xorijiy xalqlarning ham olqishiga sazovor bo‘lgan. Unga baxshichilik sohasidagi sermahsul ijodi inobatga olinib, 2000-yilning 25-avgustida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan “O‘zbekiston xalk baxshisi” faxriy unvoni beriladi.

1989-yilda Shomurod shoir Moskvadagi “Ostankino” televideniasi orqali “Alpomish” dostonini, “Mekkam chol” termalarini, “Avganskiy boy”, “Yaponskaya morya” kabi ruscha qo‘shiqclarini aytib, o‘sha paytlardagi Ittifoq miqyosida mashhur bo‘lib ketadi. Uning birgina musiqa asbobi, dumbira chertib, turli tillarda ashula aytishi barchani hayratga soladi. Umuman olganda, Shomurod shoir Tog‘ayevning doston va termalari nafaqat O‘zbekiston, balki Markaziy Osiyo respublikalari, qolaversa, chet el teleradiolarida munosib o‘rin olib, tez-tez namoyish etib kelinadi.

Shomurod shoirning qoraqalpoq shoiri Berdaq tavalludining 150 yilligi munosabati bilan Qoraqalpog‘istonga borgani, qoraqalpoq oqin qizlari bilan aytishuvidagi quyidagi termasi ham qardosh xalqlarning sevimli baxshisi ekanligini yana bir marta isbotlaydi.

*Omon bo‘lsin qoraqalpoq ellaring,
O‘ynab yursin ug‘il bilan qizlaring.
Oybarchinday buncha suluv yuzlaring,
Tayyormikan aytishuvga sozlaring?
Hoy-hoy, oy-y-y-y... Hey yoray, ay-y-y...
Biyigul, Biyigul, Ravzangul, Ravzangul.*

*Amudaryo – Qashqadaryo og‘asi,
 Ajiniyoz – Shomurodding tog‘asi.
 Berdaq og‘am – Qoraqalpoq to‘rasi,
 To‘lapbergan – o‘zbeklarning jo‘rasi.
 Ollo ye-y-y-y... Robbim ay-y-y-y...
 Biyigul, Biyigul, Ravzangul, Ravzangul.
 Zavqim keldi, endi pichchi jo‘shayin,
 Qushig‘imga Oyimxoldi qo‘shayin.
 Toshkentimga borsa Yusuf Ibroyim,
 Dumbiramdi chertib kutib olayin.
 Ollo ye-y-y-y... Robbim ay-y-y-y...
 Biyigul, Biyigul, Ravzangul, Ravzangul. [Кенгбоев 2019:131]*

Shoir “Qashqadaryo” termasida bolaligi sarson-sargardonlikda, vatangadolikda kechgan baxshi, o‘z tug‘ilgan diyori gurkirab rivojlanib, kundan-kunga chiroy ochib borayotganidan, odamlarning erishayotgan yutuqlaridan quvonadi. Istiqlof sharofati tufayli insonlarning turmush tarzi, yashash sharoiti yanada yaxshilanib borayotganidan faxrlanadi:

*Qashqadaryo – daryolarning sarasi,
 Uni ko‘rganlarning kellar havasi.
 Kundan-kunga yurtim obod bo‘lasi,
 Chor tarafdin mehmon kelib qo‘nasi.
 Hoy-hoy-ey-y-y... Hey yoray, ay-y-y-y...
 Nasafiylar yurti erur azaldan,
 Yoru do‘stga qo‘yar bolu asaldan.
 Olimlari asar yozar masaldan,
 Bemorlar ham sog‘aysin-da kasaldan,
 Hoy-hoy ey-y-y-y... Rabbimay ey-y-y-y-y.
 Qashqadaryo paxta, bug‘doy konidir,
 Mexmoniga tutar shirmoy nonidir.
 Sho‘rtangazi tomirining qonidir,
 Abdulla Oripov qatorida noridir,
 Ollo ye-y-y-y... Robbim ey-y-y-y...
 Chiroqchining hech o‘chmasin chirog‘i,
 Qaynab tursin Boshmonbulok bulog‘i.
 Er yigitding yonida bo‘lsin yarog‘i,
 Taqimida doim bulsin ulog‘i,
 Hoy-hoy ey-y-y-y, Rabbimay ey-y-y-y, Ollo ye-y-y-y...*

Shomurod shoir umrining oxirigacha dumbira chertib termalar, dostonlar kuyladi. Keksayib, oyoqdan qolib, yotib qolganda ham, so‘ngiga qadar kuylad [Hakimov 2018 Alpomish media].

O‘zbekiston xalq baxshisi Shomurod Tog‘ayev 2020-yilning 24-sentabrida 88 yoshida vafod etdi.

Chiroqchi dostonchilik maktabining yetuk vakillaridan biri sanalgan Shomurod shoir baxshichilik borasida ustoz-shogirdlik an‘anasini davom ettirgan holda, ko‘plab shogirdlar tayyorlagan. Ular o‘z ustozidan xalq og‘zaki ijodi durdonalariga hurmatda bo‘lish, ijrochilik mahoratlarini tinmay oshirish sirlarini o‘zlashtirishgan. Shomurod shoirning shogirdlari hisoblanmish Sanjar baxshi Chubayev, Odil baxshi Ergashev, Ahror Xushvaqtov, Jaloliddin

Abrayev, Husniddin Xoliqov, Mardon baxshi Qurbonov, Og‘abek Lapasov, To‘lqin Yangiboyev kabi baxshi shoirlar ustozining an‘ana uslublarini davom ettirib, doston va termalar kuylab kelmoqda. Bu yoshlar bolalik yillaridan boshlab Shomurod shoir bilan to‘ylarda, davralarda, yig‘inlarda ishtirok etib, pishib yetilib kelgan va bugungi kunda Chiroqchi dostonchiligini davom etib kelmoqda.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Shomurod shoirning ijodi Chiroqchi dostonchiligida muhim o‘rin tutadi. U dostonchilikning, voha baxshichiligining o‘ziga xos uslub va an‘analarini davom ettirgan holda terma, dostonlar kuylab kelgan. Bulardan tashqari, Shomurod shoir ijodida o‘ziga xos novatorlikni ham kuzatishimiz mumkin. An‘anani saqlagan holda, bo‘g‘iq ovozda dumbira chertib o‘zga tillarda kuylaydi. Bularga “Katyusha”, “Avganski boy”, “Yaponskaya morya” kabilarni misol qilishimiz mumkin. Bu holat esa, boshqa dostonchilik vakillarida kuzatilmaydi. Yana shuni ham aytib o‘tishimiz kerakki, Chiroqchi dostonchilik maktabi ayni bugungi kunda ham o‘z faoliyatini sustlashmagan holda davom etib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Egamqulov K. “Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablarining tarixiy va tadrijiy tamoyillari”. Til adabiyot ta’limi, 2023
2. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. – T. “Fan” 2008.
3. Ғози Раҳмон. “Эна сўз”, Насаф., Қарши. 2009.
4. Юлдошев Б. “Қашқадарё бадиияти”. Шарқ., Т. 1998.
5. Кенгбоев Н. “Қашқадарё воҳасининг бахши оқинлари”. Т. 2019.
6. Hakimov O‘. “Soz va suhbat”., “Alpomish media”. 2018.

O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI TARIXI VA UNING YOSHLAR MA’NAVIYATIDA TUTGAN O‘RNI

HISTORY OF UZBEK FOLKLORE AND ITS ROLE IN YOUTH SPIRITUALITY

Rasulova Rayxon Baxritdinovna,

Chirchiq davlat pedagogika univesiteti o‘qituvchisi

Annotation. *This article reflects on the study of the history of Uzbek folklore and its importance in youth spirituality..*

Key words: *folk oral creativity, folkloristics, thinking, reading literacy, independent thought, speech competence, activity, methodology, lesson effectiveness.*

Insonning ma’naviy to‘kislik sari intilishida so‘zning o‘rni beqiyos. So‘zdan o‘rinli foydalanish, ma’naviy barkamollik uchun qo‘llash tabiiy jarayon. Badiiy so‘z san‘ati madaniyatning eng qadimgi va uzoq tarixga ega bo‘lgan bir sohasidir. Uning kurtaklari ibtidoiy jamoa tuzumi davrlaridayoq vujudga kelgan. Mehnat jarayonining rivoji, kishilar tajribasi va ongining taraqqiyoti og‘zaki adabiyotning rivojlanishi uchun zamin yaratgan. Badiiy so‘z tajribasining o‘sishi, badiiy did va zavqning takomillashib borishi xilma- xil badiiy shakllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi. Shu tariqa badiiy so‘z san‘ati yozuv va yozma adabiyotdan ko‘p vaqtlar ilgari og‘zaki ijod shaklida paydo bo‘ladi hamda yozma adabiyotning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. U og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga, davrdan davrga sayqallanib, ijodiy qayta ishlanib o‘tadi. Turli xil o‘zgarishlarga uchraydi, yangi- yangi ma‘lumotlar bilan boyiydi, yangi sharoitga moslashadi, keyingi yaratilgan

asarlar bilan birga yashaydi, uzoq umr ko'radi. Shu bilan bir qatorda yozma adabiyotning tajribalaridan ijodiy foydalanadi. Og'zaki adabiyotning bu turi hozirgi zamonaviy adabiyotda —Folklorshunoslik deb ataladigan katta bir janrni tashkil etadi. O'zbek folklorining so'z san'atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naql, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolalar folklori, og'zaki drama, maqol va hikmatli so'zlar, afsun, avrash, olqish va qarg'ishlardan iboratdir. Folklor har bir xalqning ma'naviy boyligi hamda ulug' qadriyatidir. Insonning ma'naviyatini yuksaltirishda xalq og'zaki ijodining o'rni haqida gap ketar ekan, aslida, bu jarayon bolaning tug'ilishidan boshlanadi. Onalarimiz, momalarimiz aytgan allalar, ertaklar, maqollar va qo'shiqlar bolaning tili va dunyoqarashi shakllanishida ma'naviy ozuqadir. Har bir yosh vakillarini birday qiziqtiruvchi xalq o'yinlari esa bolaning ham aqlan, ham jismonan ulg'ayishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, har bir xalqning til boyligi birinchi navbatda, uning og'zaki ijodida namoyon bo'ladi. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning xalq og'zaki ijodini o'rganish zarur. Folklorda xalqning til imkoniyatlari, mushohada tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo'ladi. Alloma Hodi Zarif: —Folklor asarlarining ilmiy va badiiy qiymati ularning lug'at boyligi bilan belgilanadi — degan edi. Mahmud Koshg'ariy zamonidan to bugungi kunga qadar xalq og'zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan bo'lsa, ularning bari buyuk merosni o'rganishga o'zining munosib ulushini qo'shgan. Folklor ijod namunalari o'rganish ham hammavaqt dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Xalq og'zaki badiiy ijodini o'rganuvchi fan folklorshunoslik yoki folkloristika deb yuritiladi. Shu ma'noda folklorshunoslik asoslari qadimgi dunyo estetik tafakkuriga borib taqaladi. Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilarining afsona va rivoyatlar, turli urf-odat va marosimlar haqidagi qaydlari, yozuvchi va bastakorlarning folklor to'g'risidagi ilk fikrlari folklorshunoslik uchun muhimdir. Barcha davrlarning o'ziga xos urf-odat va madaniyati shakllanishi natijasida folklorshunoslik ham darajama daraja o'sib borgan. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi Hodi Zarif ijodidan boshlab, ya'ni 1935- yildan e'tiboran —O'zbek folklori nomi bilan ishlatiladi. Folklor barcha san'atning boshlanishi, sarchashmasi, shu sababli ham boshqa ko'pgina san'atlar u bilan uyg'unlikka ega, shuning bilan birga hech biriga o'xshamagan o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turuvchi san'at turidir — deb ta'kidlagan edi folklorshunos olim Jabbor Eshonqulov. Darhaqiqat, buni tan olmasdan ilojimiz yo'q chunki xalqimiz madaniyatining eng dastlabki kurtaklari folklor namunalari orqali ko'rinadi. Bugungi kunda ma'lumki, shaxsni tarbiyalashda uning ruhiy holatiga ta'sir qilmasdan samaraga erishib bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodida avlod tarbiyasi aynan ana shu usuldan foydalangan holda amalga oshiriladi. Dostonlarimizning bosh qahramonlariga aylangan jasur va mard o'g'lonlar va barno va iboli qizlar timsoli hech bir o'quvchini e'tiborsiz qoldirmaydi. Ularning qilgan xatolari orqali yoshlarga to'g'ri yo'lni tanlash kerakligi uqtiriladi. Nafaqat dostonlarimiz tarbiyaviylik ahamiyati jihatdan folklorshunoslikda maqollarning ham ahamiyati salmoqli darajadadir. Dunyoda o'z maqoliga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. Chunki har bir xalq o'z qarashlari va hayotiy tajribalari mahsulini maqollar ko'rinishida avlodlarga qoldiradi. Shu o'rinda alohida ta'kidlashimiz kerak bo'lgan yana bir folklor namunasi bu topishmoqlardir. Topishmoqlar xalq og'zaki ijodining kichik va ommabop hamda xalqaro janrlaridan biri hisoblanadi. Bu janr yosh avlodni hayotni bilishga, borliqdagi narsa-buyumlarning xususiyatlarini yodda saqlab qolishga o'rgatadi. Bilamizki, xalqimiz qadim- qadimdan jamoa bo'lib mehnat faoliyatini olib borishgan, ya'ni hashar yo'li bilan biri- birining og'irini yengil qilishgan. Mana shu jarayonlar davomida turli xil qo'shiqlar, laparlar kuylangan va ayrim hududlarda hozir ham jamoaviy tarzda kuylab kelinmoqda. Xalq turmushining, ijtimoiy- siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi, insonlar badiiy tafakkurining o'sishi jarayonida alohida ijrochilar — qo'shiqchilar, ertakchilar, baxshilar hamda qiziqchilar, ijro maktablari, ustoz va shogird munosabatlari paydo bo'la boshladi. Xalq orasida Tilla kampir, Sulton kampir, Jo'lmon baxshi, Bo'ron shoir, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Yo'ldoshbulbul kabi xalq namoyondalari yetishib chiqdi. An'anaviylik — folklorning o'ziga xos yashash tarzini, uslubini, ifoda vositalarini ta'min etuvchi

yetakchi belgilaridan hisoblanadi. Folklor tom ma'noda an'analar san'atidir. An'anaviylik xalq ijodida ma'lum bir asar matnining, ijro usullarining og'izdan og'izga o'tish jarayonida nisbatan barqarorliginigina anglatib qolmaydi, balki o'sha asarning avloddan avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijroga xos xususiyatlarini nisbatan o'zgarmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi. An'anaviylik - jamoaviy ijod mahsuli va yashash tarzi, shu bilan birga, folklorning folklor asarini jamoaviy holda saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli, omili hisoblanadi. Og'zakilik – folklorning ijro usuli va yashash tarzi bo'lib, o'z navbatida, ijrochidan ulkan xotirani, yoddan aytishni, eslamoqni, vaziyatga mos tayyor shakl va ifoda vositalaridan foydalanishni taqozo etadi. Bu o'rinda folklordagi an'anaviylik eng qulay va ishonchli quvvat zaxirasi hisoblanadi. O'zbek baxshi-shoiri orasida ko'plab an'anaviy dostonlarni, qanchadan qancha termalarni bilgan, kuylagan, yana o'zi to'quvchi – badihago'ylarning borligi – shu an'anaviy ehtiyojning hosilasidir. An'anaviylik xalq musiqasi, raqsi va amaliy san'atining ham o'ziga xos belgisi sanaladi. Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi, yangi yashash holatiga kiradi va bu holat o'ziga xos variantni paydo etadi. Ya'ni folklor ijro jarayonida xilma-xil variantlarda yashaydi. Variantlilik folklorning yashash tarzi hisoblanadi. Olimlarning eslashicha, —Alpomish dostonining 100 ga yaqin variant ma'lum bo'lib, shulardan 30 dan ortig'i yozib olingan. Variantlilik folklor tabiati, uning yaratilishi va jonli og'zaki ijodda yashash qonuniyatlaridan kelib chiqqan xususiyat bo'lib, u folklor asarlarining syujeti, obrazlilik, poetikasi, janr xususiyatlarini to'la qamrab oladi. Xususan, o'zbek folklori ko'p ming yillik tarixga ega va yuqoridagi barcha xususiyatlar mujassamlashgan madaniyatimizning ajralmas bo'lagidir. O'zbek folkoriga oid ma'lumotlarning bir qismi chet ellik mualliflarning qalamiga mansub kitoblar orqali yetib kelgan. Bu o'rinda yunon tarixchisi Herodotning —Tarix va Poliyenning —Harbiy hiylalar asarlarini misol qilishimiz mumkin. Xalq og'zaki poetik ijodining tilni o'rganishda ahamiyati juda yuqori. Chunki biron bir xalqning tilini o'rganishdan oldin u xalqning yashash tarzi, madaniyati haqida bilim- ko'nikmaga ega bo'lishimiz kerak. Har bir xalq folklorida esa bularning bari jamlangan bo'ladi. Xalq og'zaki poetik ijodi yuzasidan ko'plab izlanishlar olib borilgan va bundan keyin ham bu jarayon qizg'in davom etadi. Folklorist olimlar tomonidan ularni nazariy va badiiy jihatdan yoritib berdi. Xalq o'zaki ijodi birinchi navbatda tarixni yoritadi. Xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda ham og'zaki ijodining ahamiyati katta. Milliy urf-odatlarining kelib chiqishi, ularning har xilligi, xalq ma'naviyatiga ta'siri kabi masalalarga ham ular matnini o'rganish orqali javob topish mumkin.

Bolalarni doimo go'zal asarlar o'qishga qiziqtirish, badiiy so'zni tuyish, undan ta'sirlanish va zavq ola bilishga yo'naltirish barcha jamiyat vakillarining burchidir. Chunki, bolalarni kitob bilan oshno qilish ularning ko'ngillarini o'stirib, ruhiyatini tozalaydi. Bunda xalq og'zaki ijodi namunalari orqali yosh avlodni so'z qudratini his qildirishga o'rgatish o'ziga xos ahamiyatga egadir. Badiiy asar sehrini tuydirish uchun, bolalarning o'qish savodxonlilarini oshirish zarur bo'ladi. "Olmaning ostida olma yotadi", "Olma sabog'idan ortiq bo'lmaydi", degan maqollarimizga nazar tashlasak xalqimiz tomonidan bizgacha yetib kelgan meroslarimizdan yoshlar tarbiyasida namuna sifatida foydalansak ayni muddao bo'ladi.

Masalan, 9-sinfda o'tiladigan "Alpomish" dostonida Hakimbekning insoniyligi, ezgu fazilatlar, vatanparvarligi, mardlig-u shijoati tahlil qilinsa, uning so'zlaridan namunalar keltirilsa, hech bir yoshni befarq qoldirmaydi. Do'sti uchun qilgan qahramonliklari, nomardlik va nohaqlikka qarshi kurashda g'alaba qozongan Qorajon, qalmoqlar yurti shohining qizi Tavkaxonga oshiq bo'lgan Kayqubod(cho'pon yigit)ning sadoqati, o'z maqsadiga yetishish yo'lidagi mardligi hamda Alpomishga zindondan chiqishi uchun ko'rsatgan yordamlari haqida savol-topshiriqlar o'quvchilar tafakkurini oshiradi, mustaqil fikrlarini rivojlantiradi. O'z otasidek mehribon Qultoy obrazlari xalqimizning bolajonligi, mehribonligi namunalaridir. Asarning to'liq variantini topib o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Badiiy asarlarda berilgan shu singari yorqin qirralar tahlili, yoshlarni

adabiyot olamiga oshufta etadi. Doston tahlilini klaster usulida quyidagi jadval asosida amalga oshirish, o'quvchilarning izlanuvchanlik hamda ijodkorlik qobiliyatlarini takomillashtiradi.

Alpomish obraziga tavsif: vatanparvarlik, mardlik, o'z baxtiga, kelajak hayoti uchun kurashga chanqoqlik, vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlikdan tushkunlikka tushmaslik, imonini pokiza saqlash, xiyonat qilmaslik. Alpomishga yordam obrazlar tavsifini qiyosiy yozma tahlil, dastondan dalillar keltirish.		
Qultoy obraziga tavsif: Halol, sadoqatli, mehribon, mehnatsevar, samimiy, kamtar Maqsad: Yurtga muhabbat Vazifa: "Hikmatli so'z"... nomli kichik dialogik matn tuzish, sahnalashtirish. Madaniy muloqot odobini egallash; yosh avlodni yurtga muhabbat ruhida tarbiyalash.	Qorajon obraziga tavsif: Sadoqatli do'st, mard, jasur, sodda, polvon, mergan, chavandoz. Maqsad: do'stga sadoqat Vazifa: Badiiy matn yaratish: dostan qahramonlarini tasvirlash, o'zaro qiyoslash; badiiy o'qish ustida ishlash.	Kayqubod obraziga tavsif: Sadoqatli oshiq, mehnatkash, sodda, tirishqoq. Maqsad: Yaxshilik yerda qolmas Vazifa: kirish, asosiy qism va xulosaning mavjudligi ta'minlangan yozma tahlil hamda fikrlar to'g'riligini tekshirish.

Dono xalqimizning har bir tadbiriga bir qarashda ko'zga ko'rinmaydigan yechimlar vositasida hayotiy muammolarni hal qilish mahoratini o'quvchilarga singdirib borish kerak. Alpomish zindonda yotganda yaralangan g'ozni davolagash voqeasi esa xalqimizning boshiga kulfat tushganda ham o'zgalardan yordamini ayamaslik kabi xislatlarini isbotlab beradi. Bunda Alpomishning tadbirkorlik, mardlik, o'z baxtiga, kelajak hayoti uchun kurashga chanqoqlik, vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlikdan tushkunlikka tushmaslik, qiyin vaziyatlarda ham imonini pokiza saqlash fazilatlarini o'quvchilar tomonidan yozma tahlil qilinsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda o'quvchilar tafakkuri rivojlanishida, mustaqil fikrlashida, turli vaziyatlarda muammolarni bartaraf etishda mustaqillik darajalari oshishida samarali natijalarga erishish mumkin.

Yetti yillik zindondan omon chiqib yurtiga kelgan Alpomishni taniganda Qultoy ahvoli va so'zlari o'quvchilar tomonidan ifodali o'qitiladi: "*Bu so'zni aytib Qultoy ko'zin yoshladi, Bolam deb ustiga o'zin tashladi. Muna tog'da bo'ktirilgan qormisan, Qatorga tirkalgan lo'kcha-normisan, Eli-yurtga, bolam, intizormisan, Ko'rar ko'zim, yurt egasi bormisan? Xudoyim saqlagay bandani omon, G'arib qulga egam bo'lgay mehribon, Yurt egasi kelding, endi, Hakimxon, Bolam, deb bag'riga bosdi ul zamon, Ketganday bo'p qoldi g'am bilan tuman*". O'quvchilarga dostonidan shu singari namunalardan topib, qahramonlar tavsiflanishi ham yosh avlodning ruhiyatini poklaydi, qalb ko'zlari ochilib, umuminsoniy fazilatlar rivojlanadi. Axir, har qanday jamiyatning taqdiri undagi sog'lom ma'naviyatli insonlarga bog'liq. Shu nuqtai nazarga asoslanib yoshlarimizni chin insoniy ma'naviyatga yo'g'rilgan, barkamol qilib tarbiyalash yil sayin dolzarb mavzuga aylanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Jo'rayev, N.Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. Toshkent, 2017.
2. Rasulova R. B. (2021). Matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda mumtoz adabiyot qatlamlariga murojaat. TII VA ADABIYOT TA'LIMI, 7. B.12-14.
3. Rasulova R.B. Umumta'lim maktab o'quvchilarining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda reminissensiya hodisasining ahamiyati (7-9-sinflarda matn yaratish

kompetensiyasini shakllantirish metodikasi) MUG‘ALLIM HAM UZLUKSIZ BILIMLENDIRIO‘. Ilmiy-metodikaliq jurnal № 6/1 2021. B. 8-12.

4. Ш.ТУРДИМОВ. Этнос ва эпос. Т. – “O‘ZBEKISTON” – 2012.

5. www.bilimdon.uz.

SHEROBOD DOSTONCHILIK MAKTABINING SHAKILLANISH TARIXI VA TARAQQIYOT TAMOYILLARI

THE HISTORY OF THE FORMATION AND PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF THE SHERABAD SCHOOL OF ETHICS

*Xushbaxtova Dilnoza Jaylov qizi,
Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti o‘qituvchisi*

Annotation. *Bakhshchilik is a bright example of folk art. It reflects the past, spirit, mentality, values, customs and traditions of each nation. Therefore, in all countries where this unique art exists, it is protected, highly valued and recognized as an intangible cultural heritage. Epics belonging to the "Alpomish" and "Grogli" series were sung by talented people such as Khoshbok Bakhshi and Kadir Bakhshi.*

Key words: *Bakhshilik, dombira, schools of epics, "Alpomish", "Grogli", eloquence, Polkan poet, "Iliad", Homer, tradition, terma, inner voice.*

Dostonlarda xalqimizga xos bo‘lgan yuzlab fazilatlar insonparvarlik, vatanparvaflik, halollik, to‘griso‘zlik, mardlik, mehr-oqibat, sadoqat tarannum etiladi. Baxshilar odamlarni ezgulikka chorlaganlar, do‘mbira ohangi doston matni orqali kishilar qalbiga yo‘l topganlar. O‘lmas qadriyatlarimiz yillar davomida qadirlanib, bugungi kunda ham e‘zozlanishida aynan doston va doston aytuvchilarimizning buyuk hissasi bor. Bu borada Respublikamiz madaniyat-ma‘rifat hodimlarining xizmatlarini ham astoyidil e‘tirof etish kerak, albatta. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2018-yil 1-noyabrdagi "Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risidagi qaroridan ko‘zlangan asosiy maqsadlardan biri ham shu deb o‘ylaymiz.

Ta‘bir joiz bo‘lsa, bu festival dunyoga o‘zbekning o‘zligini yana bir karra namoyish etdi. Uning dunyo miqyosida o‘tkazilishi baxshichilikning san‘at sohasidagi o‘rmini yanada yuksakroqqa ko‘tardi. Bu qaror va bo‘lib o‘tgan xalqaro festival, xalq og‘zaki ijodining dunyo miqyosidagi ulkan bayrami deb ta‘riflansa arzigulikdir. Madaniyatga aloqador kishilarning, umuman, barcha xalqlarning qalbiga tinchlik, ozodlik, mehr-muhabbat ziyosini sochdi.

Dostonchiligimiz, baxshichiligimiz tarixini, mashhur baxshilarimiz ijodiy faoliyatini o‘rganishga keng yo‘l ochib berdi. Ular o‘rganilib xalqimizga taqdim etilmoqda.

O‘zbek xalqi o‘tmishi juda uzoq zamonlarga taqaladi. Doston qahramonlaridan biri Rustam ("Rustami Doston" nomi bilan mashhur) turkiy xalqlar bilan yelkadosh bo‘lib kelgan qirqdan oshiq qavm va urug‘larning ajdodlaridan hisoblanadi. U sharq xalqlari adabiyoti tarixidagi ulug‘ shaxslardan biri deb talqin etiladi. Biz bunday qahramonlar kechmishlari orqali olis moziydagi ulug‘ ajdodlarimiz yashash tarzi, urf-odatları, orzu-armonlari haqida keng tasavvurga ega bo‘lamiz.

"Go'ro'g'li" va "Alpomish" dostonlarida o'tmishdagi xalqlarning milliy urf-odat, udumlari kuylanib kelingan. "Rustamxon", "Kuntug'mish", "Shirin bilan Shakar", "Yozi bilan Zebo", "Tohir va Zuhra", "Qirqqiz", "Oysuluv", "Malla savdogar" va boshqa dostonlarning bizgacha yetib kelishida baxshilarimizning xizmati beqiyosdir. Bu og'zaki ijod namunalari tuganmas xazinadir. Xazinaki, zamonlar o'tgan sari jozibaliroq, salmoqliroq bo'lib boraveradi. Vaqti zamonlarda Tilla kampir va Jasoq shoir, Amin baxshi va Sherna baxshi, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir Nazar o'g'li, Abdulla shoir Nurali o'g'li, Po'ltan shoir Muhammadqul Jonmurod o'g'li, Sherna baxshi va Umar baxshi Safar o'g'li singari daho dostonchi baxshilar bu xazinani boyitganlar. Ularning nomlari umrboqiy bo'lib xalq qalbidan joy olgandir.

So'z san'atining dastlabki namunalari insoniyat nutqi paydo bo'lishi bilan yuzaga kela boshlagan. Folklorshunoslikda buni shartli ravishda *dostonchilik (baxshilik) maktablari* deb yuritamiz. Hozirgi kunda o'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Sherobod, Janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari – baxshichilik san'atining ajoyib markazlari bor. O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan uzviy bog'langan. XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili Shernazar Beknazar o'g'li bir qancha shogirdlar yetishtirganlar. Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod o'g'li Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Mamadrayim baxshi Bo'riboy Ahmad o'g'li, Yusuf O'tagan o'g'li kabi o'nlab dostonchilarni shu maktabga birlashtirdi va ulardan bir qancha dostonlar yozib olindi.

Yangi davrning betakror baxshichilik maktabi sifatida tilga olinayotgan Sherobod dostonchilik maktabiga ilk tamal toshini qo'ygan insonlardan biri, Shubhasiz, Sherna baxshi Beknazar o'g'lidir. Bu maktabning hozirgi kundagi tengsiz namoyondasi Sherna baxshi nevarasi Xo'shboq baxshi Mardonaqul o'g'lidir.

Sherobod dostonchilik maktabi — O'zbekistonda Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarining bir necha tumanlari, Tojikiston va Turkmanistonning janubiy sarhadlaridan yetishib chiqqan yuzlab baxshilarni birlashtirgan o'zbek dostonchilik maktabi. Surxondaryo va Qashqadaryoda dostonchilik an'alarining izchil rivojlanishi bugungi kunlarda ham davom etmoqda. Shuning uchun ham bu maktab vakillaridan 1940-yillarda yozib olingan dostonlarda dostonchilikning nisbatan quyi bosqich unsurlari, badiiy tafakkurning uncha rivojlanmagan shakllari uchraydi. 1960-yillardan boshlab esa an'alarining muayyanlasha borishi, ma'lum ma'noda kitobiylikka intilish kuchayadi. Bunda iste'dodli xalq baxshisi Qodir Rahim o'g'lining (1936-1985) xizmatlari katta bo'ldi. Sherobod dostonchilik maktabidan Qosimko'r, Shernazar Beknazar o'g'li, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Mamadrayim baxshi, Yusuf O'tagan o'g'li, Eshqobil baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Qodir Rahim o'g'li kabi o'nlab dostonchilar yetishib chiqdi. Bugungi kunda Xo'shboq Mardonaqulov, Shoberdi Boltayev, Boborahim Mamatmurodov, Qora va Chori Umirovlar, Qahhor Qodir o'g'li, Abdunazar Poyonov kabi bir qancha baxshilar dostonchilik an'alarini davom ettirmoqdalar. Bu maktab vakillaridan yozib olingan "Oltin qovoq", "Malla savdogar", "Zayidqul", "Ollonazar Olchinbek", "Oychinor", "Sherali", "Kelinoy" kabi qator dostonlar O'zbekistonning boshqa joylarida yashab o'tgan baxshilar repertuarida uchramaydi.

Xo'shboq baxshining aytishicha, Sherna baxshi 1866-yil Sherobod bekligiga qarashli Azon qishlog'ida Beknazarboy oilasida tavallud topgan. U 92 bo'li o'zbekning Qo'ng'iro't urug'iga mansub, ochamoyli shoxidan. Ota-bobosi yashab o'tgan yurt-Sherobod muzofoti. Baxshining bobosi Xolmo'min Sherobod bekligining yasovulboshchisi bo'lgan. Otasining suruv-suruv qo'ylari bo'lib bola ba'zan cho'ponlarga ergashib mol arqasidan ketib qolardi. Shunday kunlarning birida cho'ponlarning e'tiborsizligi oqibatida adashib, bir o'ngirda uxlab qoladi. U qancha vaqt o'tganini bilmaydi. Bir payt kimdir yelkasidan turtganida uyg'onib ketadi qarasa, oppoq libosli, oq dastorli, qo'lida qahrabo hasa tutgan bir mo'ysafid turibdi. Sherna tush ko'rayapman deb o'ylab, ko'zlarini

uqalaydi. Yo'q, yaxshilab qarasa, ko'rganlari tush emas ekan. Ilkis o'rnidan turib salom beradi. Mo'ysafid alik olib: " Sen odobli bola ekansan. Qani, aytchi, manglayingga beraymi, tanglayingami?" – deb so'raydi. Bolakay o'ylanib, agar manglayimga desam, qo'lda tayog'i bor ekan, bir urib mayib qilib qo'yadi. Bu yer ovloq, otam uzoqda bo'lsa deb, qo'rqqanidan, tanglayimga bering, - deydi. Shunda nuroniy: " Bo'lmasa, og'zingni och", - deydi. Sherna og'zini ochadi. Hayajondanmi, qo'rqibmi, shu paytda ko'zi yumilib ketadi. Bobo uning o'ziga tuflaydi. Sal fursaddan keyin ko'zini ochib qarasa, bobo yo'q. U hayron. To'satdan butun azoyi badani muzlab ketadi, birozdand keyin esa qiziy boshlaydi.

Uyda ham goh tayoq, goh chop olib qo'shiq aytib yuraverdi. Beknazarboy bolasiga halaqit qilmaydi. Ammo, Sherna ovqatni ko'p yeydigan bo'lib qoladi. Ota-ona o'g'lining bu holatidan vahimaga tushib, mullaga o'qitib, dam suv ichirib ham "yeb to'yimas"ligi qolmabdi. Folchi- yu qushnochga ko'rsatibdi, chiroq yoqtirishibdi, lekin nafi tegmabdi. Oxiri Fozilnoma tabibga olib borishibdi. U boladan, ota-onasidan yeb-to'yimaslik holatini so'rabdi. Oxirida Shernadan, nima yesang to'yasan, deb so'rasa, u " Faqatgina qo'shiq aytganda to'yaman", – debdi. Shundan keyin Fozil tabib, " O'g'lingiz mashhur shoir bo'ladi. Sira-sira g'am yemang", – deb taxminini aytibdi. Shunday qilib Sherna hech joydan qaytmay sozandalik qilaveribdi.

Shu orada Turkmaniston tomonlardan izzatli, taqvodor mehmonlar Beknazarboy qo'rg'oniga qo'nib o'tishadi. Qo'noqlar orasida bir ulug' sifat mo'ysafid bolaga sin solib qaraydi: "Bolaga Xizr nazari tushganga o'xshaydi, uning oti Shernazar bo'lsin", – deb duo qiladi. Shu-shu u Shernazar atalib ketadi.

Vohamiz dostonchiligi va baxshilari to'g'risida gap ketganda, eng avvalo, Sherobod dostonchilik maktabi alohida tilga olinib, baxshilari haqida to'xtalishadi. Bu haqida dastlab folklorshunos olim Mansur Afzalov Ekspeditsiyasi faoliyati alohida diqqatga molik. O'shanda bu maktab maxsus o'rganilgan. Sherna baxshi ijodiga alohida e'tibor berilgan. 1945-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi tashabbusi bilan tashkil etilgan ekspeditsiyada Qashqadaryo-Surxondaryo vohalarida ham namunali ish olib boradilar. Shunda Mansur Afzalov: "Sherna o'z davrining eng so'zga chechan, badihago'y san'atkor xalq shoirlaridan bo'lib, shogird yetishtirishda ham Shernaga tenglashadigan ustoz bo'lmagan. Shernazar shoir Qashqadaryo va Surxondaryo, hatto Turkmanistonning ayrim shahar va qishloqlariga borib, doston aytib, tinglovchilarni hayratda qoldirgan. Xalq orasida o'zi ijod qilgan dostonlari bilan ma'lum va mashhur bo'lgan. Masalan, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li-Sherna shoirning jiyani, Ahmad, Chori, Saodat juzboshilar, Normurod Shernazar o'g'li, Jo'ra Eshmirza o'g'li, Xudoyqul Loqay, Esan Shomurod o'g'li va boshqa talantli xalq shoirlarini tarbiyalab yetishtirgan Shernazar Beknazar o'g'lidir" [Afzalov 1946:10- 11]

O'zbek folklorshunosligining asoschilaridan biri Hodi Zarif bir ekspeditsiya davridagi izlanishlarining maxsuli haqida shunday yozadi: "1929-yildayoq etnolingvistik ekspeditsiya davomida Janubiy O'zbekistonda yashovchi bir necha baxshilar bilan uchrashish, ular bilan ishlash sharafiga muyassar bo'lingan edi. Biroq ularning ko'pchilligi qo'rquv natijasida ishonchsizlik bilan qarab ekspeditsiya a'zolariga hech narsa aytib bermadilar. Yerli aholi esa mashhur dostonchi Sherna haqida va uning tarbiyasini olgan Sherobod dostonchilarini maqtashdilar. Bu baxshilar xalq dostonchiligining ahamiyatini tushunmagan ba'zi bir mahalliy-ma'muriy xodimlar tomonidan qo'rqitib qo'yilgan edi". Mana shu ekspeditsiyada ham Sherna baxshining dongdorligi ulug'lanib, Sherobod poetik maktabi tilga olinganligi bejiz emas, albatta.

Mamlakatimizning boshqa hududlaridagi avvaldan mavjud bo'lgan poetik maktablariga nisbatan Sherobod dostonchilik maktabining salohiyatli va samaraliroq ekanligini takidlamochimiz. "Sherobod poetik, ya'ni dostonchilik maktabining asoschisi Shernazar Beknazar (1866-1920) o'g'lidir" [Ergashev 2008:16-17]

"Qamay dostonchilik maktabining ildizi bir tomondan Sherobod dostonchilik maktabining vakillari nomi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda Sherobod poetik maktabining ta'sir doirasi

Respublikamizning boshqa joylaridagi poetik maktablardan o'ta kengligi bilan ajralib turadi. Agar Bulung'ur, Narpay, Nurota, yoxud Juma baxshilari o'zlari mansub dostonchilik san'atini bir-ikki tuman hududidagina tarqatgan bo'lsalar, ayrim faktlar misollarni istisno qilganda, Sherobod maktabi vakillari butun Qashqadaryo, Surxondaryo vohalarida, Turkmaniston va Tojikistonning o'zbeklar yashaydigan hududlarigacha tarqalib, shuhrat qozongan, o'sha yerlarda dostonchilikning yashovchanligiga zamin hozirlaganki, bu Janubiy O'zbekistonda "folklarning o'z geografik ufqlari bor" ligini asoslaydi". [Ergashev 2008:22-23]

Sherna baxshi doston va termalar aytish bilan birga "Ayriliq", "Sherna kuyi", "Kelinoy", "Sarvinoz", "Ollonazar-Olchunbek", "Iztirob", "Dard" va boshqa ko'plab kuylar chalib yurgan.

Mardonaqul baxshidan folklorshunoslar Mansur Afzalov, Muzayyana Alaviya, Abdimo'min Qahhorov, Chori Hamroyev singari xalq og'zaki ijodining fidoyilari terma, dostonlar yozib olishgan. 1945-yil akademik shoir G'afur G'ulom Mardonaqul baxshi Avliyoqul o'g'liga "O'zbekiston xalq baxshisi" degan guvohnoma bergan. Baxshining "Erkenja" nomli ertak kitobi nashr qilingan. Taniqli baxshi 1890-yilda dunyoga kelgan bo'lsa, 1965-yili 25-dekabrda vafot etgan. Qabri Sherobodning Cho'michli mahallasidagi Abu Iso Muhammad at-Termiziy ziyoratgohi yaqinidagi qabristonda.

Usta Avliyoquldan sag'ir qolgan Mardonaqulga Sherna baxshi qizi Sharbatoyini beradi. Mardonaqul baxsh va Sharbatoylarining uch nafar o'g'illari (Qosim, Mamarasul, Xo'shboq) va to'rt nafar qizlari (Qurbonoy, Begimoy, Omongul, Xonimoy) bo'lgan. Baxshining uch o'g'li ham bolalikdan do'mbira chertib, qo'shiq aytib, otameros san'atga ixlos va mehr bilan qaragan. Taqdirning o'yini bilan Qosim (1939-yilda), Mamarasul (1940-yilda) Sovet Armiyasiga safarbar qilinib, keyin Ikkinchi Jahon urushiga qatnashib halok bo'ladi. Xo'shboq baxshi Hozirgi kunda 81 yoshni qarshilayabdi. Hamon ijod dargohida ijod qilmoqda. Folklorshunos Abduolim Ergashev: "O'zbek dostonchiligining rivojlanishida Sherobod poetik maktabining alohida o'rni bor. Dunyoda dostonchilik san'ati so'ngan bugungi kunda ham faqat Sherobod maktabining vakillari bu qadimiy an'anani jonli jarayonda saqlab turibdi. Ana shu baxshichilikning XIX asr o'rtalaridan hozirgacha barhayotligi Xo'shboq Mardonaqulov nomi bilan bog'liq" [Mardonaqulov 2009], degan edi.

Baxshichilik san'atining asosiy tamoyillari:

- ichki ovozda aytish;
- chechanlik;
- do'mbira chalish;
- badihago'ylik kabilardir.

Ichki ovoz – bu xususiyat baxshilarda uchraydi. Bu ovoz uchun baxshidan juda katta kuch talab etiladi. Ichki ovozi bor insongina baxshi deyiladi. Ichki ovoz bo'g'izning ham qaridan ya'ni yurakdan chiqishi kerak. Do'mbirani olib, baxshi "hayyareeeeeee!!!!", – deb boshlaganda ichki ovozni sozlayotgan bo'ladi. Shu bois ham baxshilarga hamma ham shogird bo'lavermaydi.

Chechanlik-bu hozirjavoblik, nutqning ravonligi, fikrning tezligi desak xato bo'lmaydi. Biz ko'p bora "chechan" so'zini eshitganmiz. Xalq orasida ham gapni topib joy-joyida gapiradiga insonlar "chechan" deyilgan.

Do'mbira chalish - bu sozni chalish uchun baxshi ko'ngil torlarini cherta bilishi lozim. Negaki, do'mbira yagona notasiz chalinadigan cholg'u asbobi hisoblanadi. Undan chiqqan kuylarni his etish orqali o'rganish mumkin. Baxshi bor ichki sezimlarini ishga solgan holda do'mbirani chertadi.

Badihago'ylik -bu mahorat va mohirlik demakdir. Baxshida, albatta, badihago'ylik bo'lishi kerak. Sababi katta-katta davralarda tayyorgarliksiz, davra qatnashchilarining talabi bilan istalgan insonga yoki buyumga terma to'qish kerak, shu vaqtda baxshiga badihago'yligi ya'ni mahorati yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajakni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017
2. Афзалов М. Ўзбек халқ бахшилари. -Т.: "Шарқ юлдузи", 1946.
3. Eshonqul J. Epik tafakkur tadriji. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Eshonqulov J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019
5. Eshonqul J. O‘zbek folklorida tush va uning badiiy talqini. – Toshkent: Fan, 2011.
6. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. -Т.: "Fan", 2008;
- 7.Эргашев А. Ҳозирги эпик жараёнга бир назар . Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. – Қарши, 2005.
- 8.Эргашев А. Қашқадарё-Сурхондарё дostonчилиги. – Тошкент: Фан, 2008.
- 9.Эргашев А. Оилавий бахшилар сулоласи. – Термиз: Сурхон, 2019.
- 10.Hakimov O‘. Yurtimning jo‘ri bo‘lgan do‘mbiram. T: Akademnashr, 2019.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ИНОНЧ АЙТИМЛАРДА МИФОЛОГИК ТАСАВВУРЛАР

MYTHOLOGICAL ELEMENTS IN UZBEK FOLK BELIEFS

Мўминова Нодира Махмудовна,

Андижон давлат университети докторанти

Annotation. *The article presents the opinions of scientists of the 20th and 21st centuries that some elements of old mythological ideas are preserved in various parables of the people and the need to clarify the semantics and poetics of the symbols hidden in them. Despite the many past centuries since the appearance of parables, certain motifs and symbols of ancient mythological images appear in the structure of parables and sayings.*

Key words: *word, spiritual value, custom, parable, mythology, proverb, traditional.*

Сўз – мўъжизакор бойлик. Қайси лаҳжада талаффуз этилмасин, ундан миллият руҳи уфуриб туради. Сўзнинг бизга маълум ёки унутилган қатламларида, юқорида қисман айтилганидек, оммавий эътиқод, урф-одат, тарихий ва афсонага айланган воқеалар ҳамда бошқа маънавий қадриятлар яшайди. Фақат унинг маъно товланишларига аجدодларимиз сингари эътиборлироқ бўлишимиз ва қадрини туширмаслигимиз талаб этилади. Барча туркий халқларда сўз ислом эътиқодидан анча аввалги даврлардаги мифологик тасаввурларидан бошлаб улуғланган, фарзандлар тарбиясига сўзни тилга чиқаришдан аввалги тартиб-қоидалар сингдирилган. Шу боисдан мулоқотда камсўзлилиكنинг туб негизи бўлмиш қадимий инонч ва топинчлар билан боғлиқ қарашлардан келиб чиққан пурмаъно турғун айтимлардан эса кенг фойдаланиш анъанаси шаклланган.

Таникли ўзбек фолклоршуноси Ж.Эшонқулов тўғри таъкидлаганидек: “Миф ва адабиёт мавзуси ёзма ижод пайдо бўлгандан буён файласуфлар, олимлар, шоирларнинг энг қизғин мунозара майдони бўлиб келган. Мифнинг адабиётга таъсирини аниқловчи, таҳлил қилувчи турли-туман оқимлар пайдо бўлди; бу оқимларнинг бир қисми адабиётни реал ҳаётга, реал тасаввурларга яқинлаштириш, ундан мифологик тасаввурларни суриб чиқариш тарафдори бўлса, бир қисми адабиётни мифга яқинлаштириш масаласини кўтардилар. Инсоният ақли мифдан, мифологик оламдан, аجدодларнинг илк ҳаёлий дунёсидан қанчалик

узоқлашиб ва тараққиёт зиналаридан кўтарилган сайин бу мавзу яна ҳам қизғинроқ тус олди. Юксак техника тараққиёти асри бўлган XX асрда ҳам физика ва химиянинг ютуқларига қарамай мифология яна адабиётнинг асосий мавзусига айланди. Бугун ибтидоий давр деб баҳо бериладиган пайтларда аجدодларимиз бизга қараганда юз карра шоирроқ бўлганлар. Минглаб йиллар аввал аجدодларимизнинг тафаккур тарзи “поэтик мушоҳада” тарзида эди: улар ҳаётлари ва табиатдаги ҳар бир нарсани тасаввур қилган тушунчаларининг рамзи сифатида қабул қилардилар. У пайтлар осмон, сув, кўкат, қуёш, ой, ёруғлик ва зулматнинг жони бор деб тушунилган; кундуз ўрнини тун эгалларкан, эзгулик ва ёвузлик кураши кетаяпти деб ўйлашган”. [Эшонқул Ж 2014:22]

Миллий тафаккурнинг қадимий кўринишлари эса ўзлигини англаган бугунги замон зиёлиси учун ҳамиша қизиқарлидир. Зотан, мифология фалсафий ва тарихий тафаккурнинг тамал тоши сифатида майдонга келар экан, муайян ижтимоий-этник гуруҳга мансуб анимистик, тотемистик, фетишистик ва ўзга хил инонч тизими ва анъаналарини қайд этади ҳамда уларнинг инсоният тараққиётидаги этиологик вазифаси ва аҳамиятини уқтиради ва тизимли равишда очиқлайди. [Лосев 2001:76] Шундай қилиб, инсониятнинг болалик даврига ҳамда ўша пайтдаги табиат ва жамият ҳодисаларига муносабат кейинги замон одамлари учун доимо қизиқиш уйғотган.

Шу сабабдан XX ва XXII асрнинг кўплаб олимлари халқнинг турли хил айтимларида кўхна мифологик тасаввурларнинг айрим узвлари сақланиб келаётгани ва уларда яширинган рамзларнинг нафақат семантикасини, балки поэтикасини ҳам ойдинлаштириш заруриятини яқдиллик билан таъкидлайдилар. Жумладан, қардош халқларда ҳам адекват мавжуд бўлган умумтуркий инонч айтимлар негизида ётувчи космогоник мифларнинг семантик тизими Само (космос, ибтидо, уйғунлик, эзгулик) ва Тубан (хаос, интиҳо, ёвузлик ва деструктив хилқатлар) муҳолифатининг ўзаро абадий курашига таянади. Демак, пайдо бўлганига неча асрлар ўтган бўлмасин, инонч айтимлар таркибида кўхна мифологик тасаввурларнинг муайян мотив ёки ўзга ҳар хил белгилари ўзини намоён этади.

Бу борада тасаввур ҳосил бўлмоғи учун айрим мисолларни келтириб ўтамиз:

*Улус куни қутли бўлса,
Тўрт турик сутли бўлар.*

Улус куни халқ шодланадиган, қиш рутубатидан қутилиб, яйраб байрам қиладиган Наврўз айёмидир. Эҳтимолки, ушбу инонч айтим Наврўз сўзи форс тилидан нутқимизга кириб келгунига қадар яратилган. Халқимизнинг метеорологик тасаввурига кўра, Улус куни осмондан тушадиган ёғин қут ва барака белгиси саналган. Самодан қутёққани туфайли тўрт турук (кўряпсизми, “турук” лексемаси ҳам жуда қадимий бўлиб, туркийча “турмоқ” феълидан келиб чиққан, яъни ёввойи ҳолда эркин юрадиган эмас, асосан соғин пайтида бир жойда боғланиб турадиган йилқи, қорамол, қўй ва эчки маъносини умумий ҳолда англатган) серсут бўлади.

Шунга яқин мазмундаги яна бир инонч айтимни олиб кўрайлик: “Сумалакка тошларни солиб қайнатилса, тезда ёғин ёғади”. Кўпчиликка аёнки, қадимий таом – сумалак қишдан камқувват бўлиб чиққан организм тўқималарини буғдой майсасидаги эфемер мойлари билан тўйинтириш мақсадида кўкламнинг илк ойларида пиширилган. Унинг ичига нима учун бошқа қаттиқ жисмларни эмас, айнан тошларни солиб қайнатилиши сабабини, албатта, ҳамма ҳам билавермайди. Момоларимиз инончи ва амалиётига кўра, биринчидан, тош доналари дошқозонда юқори ҳароратда ўн икки-ўн олти соат қайнаб пишадиган сумалакнинг туб қисми қуйиб, қозонга ёпишиб қолишидан сақлайди. Иккинчидан, улар катта кафтгир билан тинимсиз кўзгаб турилганида қозон деворларига

ишқаланиб, момогулдурак товушига ўхшаш овоз чиқарадики, уни даладаги майсалар истаб турган ёмғирдан дарак деб тушунилган.

Дунё фольклоршунослигининг бугунги тараққиётида жамоавий оғзаки ижодиёт жанрларининг этнопоэтикасини ўрганишга бағишланган илмий тадқиқотлар сони ҳам тобора кўпайиб бормоқда. Барча халқларнинг анъанавий инонч айтимлари миллий перемиологиянинг салмоқли қисмини ташкил этади ва уларга қизиқиш ханузгача сўнмаган.

Б.Саримсоқовга кўра «паремия» лотинча донолик, тажриба орқали тўпланган ҳукм маъноларини англатади ва уни адабиётшуносликдаги тўртинчи адабий турга нисбатан қўллаш мумкин. Дунё халқлари оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида эса паремик тур қадимдан мавжуд бўлган. Паремик турни табиатга тақлид қилиш орқали эмас, балки воқеликни кузатиш орқали тажриба тўплаш ва уни образли баҳолаш ҳамда у ҳақда ҳукм чиқариш натижасида яратилган жанрлар ташкил этади. Мазкур тур доирасига кирувчи жанрлар турли халқларда турлича бўлиши мумкин. Б.Саримсоқов фикрича, ўзбек адабиётида мақол, матал ва топишмоқ билан бир қаторда ёзма адабиётдаги афоризмлар, образли ифодалар, қанотли сўзлар, аниқ ифодалар, мантикий ва ғайримантикий иборалар, таърих, муаммо ва фардлар паремия адабий турига мансуб жанрлар ҳисобланади. Адабий турларни фақат мимесис принципи орқали тасниф қилиш оқибатида «ана шу принцип талабаларига тўғри келмайдиган бир қанча адабий ҳодисалар адабий турлар доирасидан тушиб қолиши», олим тафаккурида «адабий ҳодисалар орасида мимесис орқали яратилмайдиганлари ҳам бор» деган фикрни уйғотади. Бундай ҳодисаларда «воқеликни ҳикоя қилиб бериш, кечинмалар орқали ифодалаш, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати ва нутқи орқали кўрсатиш принципи эмас, балки воқеликни кузатиш орқали тўпланган тажрибалар орқали образли баҳолаш ва у ҳақда ҳукм чиқариш принципи етакчилик қилади», дея унинг асослари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда жанрлар таркибини кўрсатиб беради. [Саримсоқов 1993:3-13]

Улар қаторида бизнинг синчков халқимиз ҳам турли табиий ҳодисаларни мунтазам кузатиб келган, об-ҳаво ўзгаришларини маҳаллий белгиларга қараб аввалдан аниқлашнинг йўллариини излаган, жониворлар, ўсимликлар ва осмон жисмларининг муайян ҳолатига қараб яқин ёки узоқ муддатда рўй бериши мумкин бўлган табиий ҳодисаларни, курғоқчилик ёки ҳосилдорлик аломатларини чамалаган, қолаверса, одамларнинг гавда ва юз тузилишларига, хатти-ҳаракатларига ёки кўрган тушига қараб феъл-атвори ва тақдирларини аниқлаган. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, инонч қадимги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ тушунча сифатида “ирим” сўзи англатган маънони ҳам ўз ичига қамраб олади. Ота-боболаридан эшитган шу сингари кўхна билимларнинг амалий натижасини кузатгани учун кейинги авлод вакиллари унга нисбатан табиий эҳтиёж сезишган ва ўрганиб ўзлаштирганлар. Халқ хотирасида сақланиб келган соф бадиият билан йўғрилган фольклор дурдоналари сўнгги юз йил ичида катта ҳажмда ёзиб олинди ва илмий асосда ўрганиб келинмоқда. Аммо маиший-амалий (утилитар) вазифани бажарувчи инонч айтимлар сингари оғзаки ижод намуналарини тўлиқ тўплаган ва ўрганилган деб бўлмайди.

Тадқиқ этилаётган масаланинг муҳим жиҳати шундан иборатки, инонч айтимлар мансуб бўлган ўзбек халқи паремик фонди салмоғи жиҳатидан дунёдаги энг бой халқлар сафида туради.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Эшонқул Ж. Фольклор – миллатнинг боқий тарихи //Суҳбатдош: Гулноз Мўминова. “Ёшлик” журнали, 2014 йил.
2. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. // Из ранних произведений. М., “Мысль”. 2001.
3. Саримсоқов Б. Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993. № 5-6
- 4.Вундт В. Миф и религия. Перевод Д.Н.Овсянко-Куликовского. СПб., 1913

FOLKLORDA TIBBIYOT UNSURLARINING AKS ETISHI

THE REFLECTION OF MEDICAL ELEMENTS IN FOLKLORE

Karimova Sohiba Bahodirovna,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotation. *Folklore topics are wide-ranging and cover all aspects of human life and lifestyle. The following article analyzes the reflection of elements of medicine in folklore and genres.*

Key words: *doctor, patient, knife, drug, mood, askia, laughter.*

Badiiy adabiyot azal-azaldan insonga estetik zavq beruvchi, ko'ngliga yo'l topa oluvchi san'at sifatida mavjud. Adabiyot nafaqat ma'nan yuksaklikka yetaklaydi, balki qalban ulg'ayishga ham yo'l ochadi. Shu sababli xalqimiz qadimdan adabiyotni juda qadrlaydi.

Adabiyot nafaqat nafis bir san'at shu bilan birga, kattagina bir fan hamdir. Majozan biz adabiyotni tibbiyotga ham o'xshatishimiz mumkin. Shifokorlar inson tanasini davolash uchun turli-tuman dori-yu shifobaxsh giyohlardan foydalanishadi. So'z ustalari esa inson qalbini turli illatlardan forig' qilish uchun ibratli kalomni qo'llashadi, hikmatlarga mualliflik qilishadi. Bu o'rinda so'zdagi ta'sir ham katta ahamiyatga ega. "Ta'sirchanlik aqliy ishning boshqa sohalarida ham katta kuchga ega bo'lishi mumkin. (Masalan, notiqlik san'atida ta'sirchanlik katta rol o'ynaydi.) Ammo inson ijodiy faoliyatining mahsulotlaridan hech biri san'at va adabiyot asaridek ta'sirchanlik quvvatiga ega emas" [Sulton I. 2005: 74].

Dono xalqimizning ma'naviy xazinasida so'z bilan vujud o'rtasidagi uyg'unlik va ziddiyat xususida hikmatli so'zlar, maqol va matallar ko'plab topiladi. "Dorining achchig'i yaxshi, So'zning – shirini", "Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi", "Tig' jarohati bitar, Til jarohati bitmas", "So'zda qanquv (kesatiq) yomon, Dardda – sanchuv (sanchiq)" [O'zbek xalq maqollari. 2014: 33, 45, 87] kabi maqollar mohiyati mislsiz hikmat mujassam. Tig' jarohati – bu insonning qaysidir a'zosiga tekkan tig', ehtimol uni davolash uchun yoki tasodifan olingan jahohatdir. Uning vaqt o'tishi bilan bitib ketishiga shubha yo'q. Ammo birovga aytilgan bema'ni so'z har qanday odamning qalbini jarohatlaydi. Uning ma'naviy og'riqlari oradan uzoq yillar o'tsa ham ketmasligi mumkin. Yana shunga e'tibor qaratish lozimki, xalq maqollari tarkibida bevosita tibbiyot ilmiga doir hikmatlar ham ko'p. Xalqimiz: "Boshiga tushgan – tabib", deydi, ya'ni tan jarohatini his qilgan odam, uning qanchalar og'riqli ekanini biladi va til jarohatining undan ham battar ekanini qiynalmay tasavvur eta oladi. Aynan shu sabab maqollarda inson tanasi bilan bevosita bog'liq holatlar aks ettirilgan.

Hozirgi globallashuv zamonida insoniyat sun'iy moslama, ozuqa va yashash sharoitlaridan bezdi va tabiat qo'yniga qaytishga chog'landi. Ayni holatni tibbiyot sohasida ham ko'rish mumkin. Kasal odam tabiat noz-ne'matlari bilan o'z tanasini sog'lomlashtirishga e'tibor qaratmoqda. Har ikkisining obyekti tabiatdan najot izlaydi. Tabiatga qaytish istagini bildiradi. Kundalik ish faoliyatida mashinalarda o'tirib ishlaydigan soha xodimlari ko'proq harakat qilish, piyoda yurish bilan o'z vujudi sihatiga e'tibor bermoqda. Biri ko'plikni, biri kamlikni talab etadi. Tibbiyot jismning tan salomatligini saqlab qolish uchun serharakat bo'lishga chaqiradi. Adabiyot esa fikrning loyqalanishini oldini olish maqsadida, kamgaplikka da'vat etadi.

Ayni damda inson sog'ligi uchun so'zning qudrati ham tabiblar e'tiboridan chetda qolayotgani yo'q. Nima demoqchimiz? To'g'risi, hozirgi davr tibbiyotida kulgiterapiya, deb nomlangan soha ham keng ommalashdi. Odamni kuldirib davolash dorilardan ko'ra, ko'proq natija berishi soha

mutaxassislari tomonidan aniqlandi. Jahon tibbiyoti XXI asrga kelib anglagan haqiqatni sharq xalqlari, xususan, o'zbek xalqi azal-azaldan qo'llab keladi. Bu xalqimiz orasida keng tarqalgan, xalq og'zaki ijodining askiya san'ati, askiya janridir. Askiya xalq og'zaki ijodining ajralmas qismi bo'lib, uning mohiyatida so'z o'yini orqali so'z ustalarining o'z zakiyligini namoyon qilishi turadi. Ayni damda so'z ustalarining favqulodda topqirligiga guvoh bo'lgan tomoshabinda ichak uzdi kulgi boshlanadi. Kulgi va inson tanasi, yig'i va inson tanasi orasida tabiiyki ma'naviy-ruhiy robita mavjuddir. Uzoq vaqt mahzun yurgan kishining kayfiyati buzilishi, allaqanday ruhiy kasalliklar yoki tanasida qandaydir kasalliklarni orttirib olishi – bu ham insoniyat boshidan va tajribasidan o'tgan hodisalar sirasiga kiradi. Jumladan, saraton kasalligi ruhiy zo'riqish natijadir. Xorijda saratonning birinchi bosqichini kulgu, xursandchilik bilan yenggan kishilar haqida hujjatli filmlar suratga olingan. Askiyani eshitib miriqib kulgan insonning umri uzayadi, badani yayraydi, butun tanasidagi g'uborlar tarqalib ketadi. Xafa qilgan odamni kechirish hissi uyg'onadi. Buni shifokorlar ham tasdiqlaydi, albatta. Yana bir misol, nutqida nuqsoni bor bo'lgan bolalar stomatolog uchun bemor hisoblansa, defektolog-pedagog uchun esa o'quvchidir. Stomatolog bemorining til qismi ostidan tilish orqali davolashga harakat qiladi. Defektolog esa bolaga tovushlar bilan, unli, unsiz harflarni yakka va juft talaffuz qildirish orqali o'quvchisining nuqsonini to'g'irlashga kirishadi. Shu kabi holatlarda, tibbiyot va adabiyot hamkorligini, buning natijasi o'laroq chiroyli talaffuz, ravon nutqqa erishish mumkin.

Inson ruhiyatiga kirib borish va uni yuksaklarga ko'tarish har kimning qo'lidan ham kelavermaydi. O'zining o'tkir qalamiga ega ijod ahligina bunday mashaqqatli vazifani uddalashi mumkin. Zamonaviy adabiyotda mavzular qamrovi kengaydi, xususan, nasriy asarlar kundalik turmushga yaqinlashdi, insonning psixologik ichki olamini tasvirlashga kuch berdi. Badiiy adabiyotda hayotda yuz berayotgan barcha voqea-hodisalarning badiiy talqini uchraydi. Yozuvchilar uchun hayot ilhom manbayi, undagi oddiygina bir voqea orqali butun bir jamiyat taqdiri ko'rsatiladi. Badiiy asarlar tarkibida gohida biz o'zimizga juda tanish bo'lgan voqealarni ham uchratishimiz mumkin. Masalan, voqealar kasalxonada bo'ladigan asarni o'qigan odam o'zining bemor bo'lganini eslaydi yoki qahramonning dardi unga ham begona bo'lmaydi. Men ham kasal bo'lganimda shu obrazga o'xshab o'ylaganmidim, deb o'ziga qiyoslashi ham mumkin. Yozuvchi aynan kitobxon retsepsiyasini hisobga olib biror usuldan foydalanganda, o'quvchining qalbiga, uning hayotiga yaqinroq bora oladi va o'zi aytmoqchi bo'lgan gapni unga hech qiynalmasdan yetkazadi. Zero, dunyoda kasal bo'lib ko'rmagan va shifokorlar murojaat qilmagan va ular tavsiya qilgan dori-darmonlar tufayli sog'ayib ketmagan odam bo'lmasa kerak. Qaysidir ma'noda badiiy asarlar tarkibida kelgan tibbiyotga doir obrazlar, unsurlar, dori-darmonlar nomlari yoki voqealar kechadigan makon hamda zamon tilga olinganda o'quvchi o'sha jarayon bilan o'z hayotini, o'zi boshidan o'tkazgan vaziyatlarni eslaydi. Qalami o'tkir ijodkor bunday vaziyatlarda tasvirni haqqoniylik martabasiga ko'taradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
2. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi, – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
3. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2014.
4. kh-davron.uz
5. www.ziyo.uz

O'ZBEK VA TURK MAQOLLARINING TIPOLOGIYASI

TIPOLOGY OF UZBEK AND TURKISH PROVERBS

Annotation. *This article compares Uzbek and Turkish proverbs. Similar and different aspects of proverbs of two nations are comparatively analyzed, divided into groups, and the laws between them are revealed.*

Key words: *proverbs, Uzbek, Turkish, folklore, Turkic nations.*

Turli geografik hududlarda istiqomat qiladigan turkiy qavmlar qadim-qadimdan dunyoning eng ko‘zga ko‘ringan xalqlaridan bo‘lib kelgan. Ular har sohada bo‘lganidek, madaniyat, san‘at va adabiyot borasida ham peshqadam bo‘lganlar. Turkiy xalqlar dunyoning to‘rt tarafiga yoyilganidek, ularning maqol va matallari ham butun jahon bo‘ylab tarqalgan. Yer sharini har tomondan o‘rab turgan daryo va irmoqlar birlashib, dengizlarga, dengizlar to‘planib ummonlarga aylanadi. Maqollar ham irmoqlar kabi tarqalib, dunyo millatlarining hikmatga bo‘lgan tashnaligini qondiradi. Ulardan hosil bo‘lgan ibrat daryolari ilm dengizlariga, ilm dengizlari esa madaniyat ummonlariga aylanadi. Bu ummonga boqqan har kim turkiy xalqlarning donishmandligiga qoyil qolmay iloji yo‘q.

Xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlaridan biri bo‘lgan maqollar barcha xalqlarning adabiy boyligidan o‘rin olgan. Xalq tafakkuri durdonasi hisoblanmish maqollar nafaqat xalq hayoti, qarashini ifodalashi bilan qadrlı, balki kundalik turmushimizda nutqimizni boyituvchi vositalardan biri hamdir. Mashhur shoirimiz Erkin Vohidov ta‘biri bilan aytganda, *“Hikmatli so‘zlar, maqollar biz uchun asrlarning sadosi, uzoq o‘tmish bilan hamnafaslik hissini uyg‘otuvchi mangu chaqiriq, zamonlararo ko‘prikdir. Hikmatli so‘zlar, maqollar noma‘lum shoirlarning yurak satrlari, xalq iste‘dodining masofa bilmas shu‘lari, zulm, adovat, haqsizlik ko‘ksiga sanchiluvchi adolat tig‘idir. Hikmatli so‘zlar, maqollar – hech bir podsho e‘lon qilmagan farmon, hech bir prezident muhrlamagan qonun, hech bir davlat tomonidan bitilmagan konstitutsiyadir”*[Shorahmedov 1990:5]. Maqollarni “hayot qomusi”, xalq og‘zaki ensiklopediyasi, o‘ziga xos bir badiiy-tarixiy solnoma deyish mumkin. Ularning tarixi insoniyat tarixi bilan bir desak, yanglishmaymiz. Bu kichik ibratli janr turli qardosh xalqlarda turlicha nomlar bilan atalgan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida maqol deb ataladi. El orasida masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli so‘z, tanbeh, mashoyixlar so‘zi, donolar yoki donishmandlar so‘zi, oqınlar so‘zi, el so‘zi va otalar so‘zi atamallari bilan ham yuritiladi. *“Farqli millatlarda “qanotli so‘z”, “nasihat”, “ma‘danli so‘z”, “ibrat beruvchi so‘z”, “oltin so‘z”, “til gulzori”, “xalq maktabi”, “xalq hikmati”, “ruhning tabibi”, “aqlning ko‘zi”, “eskilar so‘zi”, “otalar so‘zi” va shunga o‘xshash nomlar bilan atalgan... bu beqiyos janr hozirda turkchada “atasözü” (“otaso‘zi”) deb nomlanadi* [Çobanoğlu Özkul 2004:3]. Bu atamani turk, ozarbayjon xalqlari hamda Afg‘oniston, Eron, Suriya va Iroqda yashovchi turkmanlar ham qo‘llaydilar. Arab tilidan o‘zlashgan maqol termini esa nafaqat o‘zbek xalqida, balki qirg‘iz, qozoq, uyg‘ur, qoraqalpoq, Qozon tatarlari, Qrim tatarlari va boshqirdlarda ham faol iste‘molda.

Maqollar turkiy xalqlarning avloddan avlodga o‘tib kelayotgan umumiy boyligi bo‘lish bilan birgalikda, tinimsiz yangilab, boyib, sayqallanib boradi. *“Maqol ma‘lum bir davr, aniq vaziyat, makon va zamonning ehtiyoji o‘laroq yuzaga keladi. Biroq u hech ham o‘sha yaratilgan, tug‘ilgan, aytilgan vaqt mazmuni bilan qolib ketmaydi. Nutq makoni va mazmuniga ko‘ra yangilanib boraveradi. Bu esa maqollarning doimiy zamon bilan hamnafasligini ko‘rsatadi”* [Мирзаев 1987:8].

O‘zbek va turk maqollari ifoda maqsadi, ma‘no ko‘lami, fonetik, semantik xususiyatlari, sintaktik qurilishiga ko‘ra ko‘p jihatdan bir-biriga o‘xshash bo‘lsa-da, turli sabablarga ko‘ra o‘zaro farqli jihatlariga ham egadir. O‘zbek va turk maqollari, umuman, turkiy xalqlar maqollarining

mazmun-mohiyati va qo'llanishdagi o'ziga xosliklarni tadqiq qilgan holda, ularni quyidagi uch katta guruhga ajratish mumkin:

1. **Shakl va mazmun jihatdan bir-biriga to'liq mos keluvchi maqollar.**
2. **Ma'no jihatdan deyarli bir xil, shaklan biroz farq qiluvchi maqollar.**
3. **Bir-birini umuman takrorlamaydigan (yangi) maqollar.**

Nomidan anglashilib turganidek, **birinchi guruhdagi** maqollar barcha turkiy xalqlarga tegishli bo'lgan, umumturkiy adabiyotga mansub maqollardir. Ular o'zbek xalq maqolining turk xalqiga o'tishi yoki aksi emas, balki, bir zamonlar bir xalq bo'lgan turkiylarning o'z otaso'zlaridir. Bu guruhga o'zbek va turk xalqlarining eng qadimiy maqollari kiradi desak, yanglishmaymiz. Bu maqollarning juda ko'p qismi nafaqat o'zbek va turk xalqlarida, balki barcha turkiy xalqlar folklorida uchraydi. Ularda turkiy xalqlarning ayni hayot tarzi, o'xshash dunyoqarashi, umumiy an'analari va yagona madaniy merosi o'z aksini topadi. Quyida ularning ayrimlari bilan tanishamiz:

1. ***İyilik yerde kalmaz (turkcha) – Yaxshilik yerda qolmas (o'zbekcha).*** Yaxshilik mavzusi adabiyotning asos mavzularidan biri bo'lib, jahon xalqlari folkloridan keng o'rin olgan. Mazmunan yuqoridagi maqolga yaqin turuvchi maqol, matal va hikmatli so'zlarni barcha xalqlar ijodida uchratishimiz shubhasiz. Bir-birini aynan so'zma-so'z takrorlagan yuqoridagi maqol esa ikki xalqning mushtarak o'tmishiga borib taqaluvchi umumiy madaniyati mahsulidir.

2. ***Kalan işe kar yağar (turkcha) – Qolgan ishga qor yog'ar (o'zbekcha).*** Har ishni kechiktirmasdan, ortga surib paysalga solmasdan o'z vaqtida bajarishga da'vat qiluvchi bu maqol ham o'zbek va turk xalqlarida ayni shakl va mazmunda o'z ifodasini topgan. Maqoldagi "qolgan" ("kalan") va "qor" ("kar") so'zlari orqali ohandorlikka (alliteratsiya) erishilgan. Shuningdek, maqolda vaqtida qilinmay qolib ketgan ishning unut bo'lib, butunlay bajarilmay qolishi mumkinligiga ham "qor" komponenti orqali ishora qilinadi. Zotan xalqimizda ***"Qorlar yog'di, izlar bosildi"*** maqoli ham uchraydiki, bu maqol yuqoridagi misolimiz bilan solishtirilsa, otaso'zidagi "qor" so'zining badiiy vazifasi yanada ayon bo'ladi. Bu maqolda donishmand xalqimizning so'z tanlashdagi injaligi, ixcham shaklda olam-olam mazmun yuklay olish mahorati namoyon bo'ladi.

3. ***Balık baştan kokar (turkcha) – Baliq boshdan sasiydi (o'zbekcha).*** Majoziy ma'no tashuvchi bu maqol el-yurtga bosh bo'lgan insonlarning hammadan ko'ra ziyrak, adolatli va insofli bo'lishlari kerakligini uqtiradi. Agar jamiyatning boshqaruvchilari to'g'ri va insofli bo'lsa, butun jamiyat rivojlanishi, aksi bo'lsa, jamiyat tanazzulga uchrashi ta'kidlanadi. Maqolda baliq obrazi bekorga tanlanmagan. Ma'lumki, baliq maxsus (sovuq) sharoitda saqlanmasa, tez aynib, o'zidan yoqimsiz hid chiqaradi. Amal kursisiga mingan odamlar ham o'zlarini tanbehlab turmasa, nafsini qattiq nazorat qilmasa, yo'ldan ozib, mansabini suiiste'mol qila boshlashi on masalasi. Dono xalqimiz hamisha yurt boshqaruvchilarini ogoh bo'lishga chaqirgan, shu sababdan jamiyatning eng jiddiy muammosini obrazli qilib uchtagina so'zga sig'dirib aynan nishonga urgan. Bundan oldingi misolda ko'rganimizdek, bu maqolda ham "baliq" va "bosh" so'zlarida tovushlar uyg'unlashib, alliteratsiya san'atini yuzaga keltirgan.

4. ***Önce düşün, sonra söyle (turkcha) – Avval o'yla, keyin so'yla (o'zbekcha).*** So'zlash insonning fahm-farosat chegarasini belgilab beruvchi nozik chegaradir. Biroz oshirib yuborilgan nutq, bitta noo'rin so'ylangan so'z insonni donolik martabasidan nodonlik "maqomi"ga tushirib qo'yishi hech gap emas. Shuning uchun hamma zamonlarda hikmat egalari kamgaplikni, har bir so'zni o'ylab so'zlashni yoqlab kelganlar; sergaplikdan, og'ziga kelganni qaytarmay gapirishdan qaytarganlar. Hazrat Navoiy ham oz so'zlash borasida ***"Og'ziga kelganni demak – nodonning ishi..."***, ***"Ko'p demak birla bo'lmag'il nodon..."*** deb bot-bot tanbehlaydilar. Bu mavzudagi maqollarning turli variantlari ham mavjud bo'lib, ular har ikki tilda faol ishlatiladi:

Turkcha

Az söyle, çok dinle.

O'zbekcha
Oz so 'z – soz so 'z.
Çok söyleyen çok yanılır.
Söz gümüşse sükut altındır.
Söylemek gümüşse susmak altındır.
Az söyleyen çok rahat eder.
Az söz, çok iş.
So 'z – kumush, sukut oltindir.
Oz so 'zla, ko 'p ishla.
O'n qatim o 'yla, bir qatim so 'yla.
Og 'zimga keldi, deb dema,
Oldimga keldi, deb yema.

1. Evvel taam sonra kelam (turkcha) – Avval taom, ba'daz kalom (o'zbekcha). Bu maqolni nisbatan keyin paydo bo'lgan maqollar sirasiga kiritish mumkin, chunki tarkibi o'zlashgan so'zlardan iborat. Maqoldagi Avval, taom, kalom so'zlari arab tilidan o'zlashgan bo'lsa, o'zbek tilidagi variantida fors-tojik tilidan olingan “ba'daz” (“keyin”, “so'ng”) so'zi ham mavjud.

2. Mum ışıği dibine düşmez (turkcha) – Sham yorug'i tubiga tushmas (o'zbekcha). Boshqalarga qo'lidan kelgan har turli yordamni ayamagan, lekin ba'zan o'zi muammo ichida qolganida yo'l topa olmay chorasiz qolgan insonlar haqida aytilgan bu maqolda real hayotdagi voqelik orqali mohirlik bilan insonlar hayotiga ishora qilinadi. Bu maqolning tarixi ham ancha uzoqqa borib taqaladi. Uni mumtoz adabiyotda ham uchratish mumkin. Lutfiyning boshdan oyoq irsol masal san'ati asosida yozilgan g'azalining matla'sida ham bu hikmatdan o'rinli foydalangan:

Ayoqingg'a tushar har lahza gisu,

Masaldurkim: «Charog' tubi qorong'u» Bu maqol turk tilida **Çıra dibine ışık vermez (Chiroq tubini yoritmas // Chiroq tubiga yorug'lik bermas)** shaklida ham uchraydi.

Bunday maqollar har ikki xalq folklorida juda ko'p uchraydi:

Kusursuz dost arayan dostsiz kalır // Aybsiz do 'st qidirgan do 'stsiz qolar

Ne ekersen onu biçersen // Nimani eksang, shuni o 'rasan

Oğlan dayıya, kız halaya çeker // O 'g 'il tog 'aga, qiz ammaga tortadi (o 'xshaydi)

Para el kiridir // Pul qo 'lning kiridir

Sağ elin verdiğini sol elin görmesin // O 'ng qo 'ling berganini chap qo 'ling ko 'rmasin
(bilmasin)

Yenilen güreşe doymaz // Yiqilgan kurashga to 'ymas

Bugünün işini yarına bırakma // Bugungi ishni ertaga qo 'yma

Bıçak yarası geçer dil yarası geçmez // Tig ' yarasi kechar, til yarasi kechmas

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur // Boqsang – bog ' , boqmasang – tog '

Akil yaşta değil baştadır // Aql yoshda emas, boshda va hokazo.

Ayrim maqollar tarixan aynan bir ildizdan o'sib chiqqani ma'lum bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan zamonga, vaziyatga moslashib, turli o'zgarishga uchraydi, variantlari paydo bo'ladi. Bunday maqollarda ham ikki xalqning bir-biriga yaqin dunyoqarashi, adabiy va madaniy muhiti, ham ularning o'ziga xosliklari aks etadi. Eng muhimi, bunday otaso'zlarini har ikkala xalq vakillari hech bir qiyinchiliksiz tushunib, qo'llay oladilar. **Ikkinchi guruhga** ana shunday maqollar kiradi:

Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var (turkcha) – Bir kun tuz yegan joyingga qirq kun salom ber (o'zbekcha). Bu ikki maqolda o'zbek va turk xalqining mehmondo'stlik an'analari o'z aksini topgan. Ma'lumki, turk xonadonida mehmon bo'lgan inson qahva ichmasdan ketmaydi. Shuning uchun turkcha maqolda bosh obraz sifatida **qahvaga** urg'u berilyapti. O'zbeklar esa e'zozli mehmonni taomsiz uzatmaydilar. Maqoldagi “tuz” so'zi metonimik hodisa bo'lib, (tuz

qo'shiladigan) barcha **taomlar** ma'nosini ifodalab keladi. Umumiy olib qaraganda, har ikkala maqolning mazmuni bir xil – mehmon qilgan uy egalarining hurmatini saqlash!

Hayrlı komşu hayırsız akrabadan iyidir (turkcha) – Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shni afzal (o'zbekcha). Bu maqollarning har ikkisida ham islomda juda ahamiyat qaratilgan qo'shnichilik masalalari ilgari surilsa-da, ular orasida kichik farqlar bor. Turk xalq maqolida “xayrli qo'shni – xayrsiz qarindosh” antonimlari orqali kontrast hosil qilingan va bu yerda qo'shni bilan yaxshi aloqada bo'lish bilan birga, oqibatsiz qarindosh bo'lmaslik g'oyasi ham mujassamdir. O'zbek xalq maqolida esa masofa omili birinchi planga chiqadi. Inson boshiga bir ish kelsa, uzoqda yashaydigan qarindoshi (hatto, u oqibatli, mehribon bo'lsa ham) kelib yordam bergunicha, uning yaqinidagi qo'shnisi joniga ora kirishi aniq. Bu yerda qarindosh-urug'ning oqibatsizligidan shikoyat qilish uchramaydi, aksincha, yaqinidagi qo'shnining qarindoshdan ham qadrdonroq bo'lib ketishiga ishora bor.

İğneyi kendine batır, çuvaldızı başkasına (turkcha) – Pichoqni o'zingga ur, og'rimasa birovga ur (o'zbekcha). Bu maqollarning har ikkisi ham o'ziga ravo ko'rmaganni boshqalarga ham ravo ko'rmaslik haqida. Ammo turkcha maqolda biroz hazil aralash mutoyiba bor. Unda ignani o'ziga, bigizni esa boshqa birovga sanchish aytilgan. Inson ko'ra-bila ignani o'ziga sanchmasligi aniq bo'lgach, boshqa birovga ham buni ravo ko'rmasligi kunday ravshan. Shundan kelib chiqib, maqoldan “agar ignani o'zingga sancha olsang, keyin bigizni boshqasiga sanchishing mumkin” degan kinoyaviy mazmunni anglab olish mumkin.

Gülme komşuna, gelir başına (turkcha) – Birovning holiga kulmagin zinhor, sening ham holingga kuluvchilar bor (o'zbekcha). Boshiga musibat tushgan, qiyinchilikka yoki omadsizlikka uchragan insonlar ustidan kulish to'g'ri emas, chunki falak gardishi aylanib, aynan shu muammo kulgan insonning ham boshiga tushishi hech gap emas. Yuqoridagi maqollar aynan shunday mazmun tashiydi. Vazn, qofiya, ohangdorlik talabi bilan har ikkala maqolda sezilarli farqlar yuzaga kelgan, ammo ma'no deyarli o'zgarmagan.

Bunday maqollar ham har ikki xalqning folklorida talaygina:

Bir çiçekle yaz olmaz // Bir gul bilan bahor bo'lmas.

Yerin kulağı var // Devorning qulog'i bor.

El için kuyu kazan evvela kendi düşer // Birovga choh qazisang, unga o'zing tushasan.

Kari kocanın dövüşü yaz gününün yağışı // Er-xotin urushi – doka ro'mol qurishi.

Bugün az yersen, yarın da yersin // Kam-kam ye, har kun ye.

Göz korkak el kahraman // Ko'z qo'rqqoq – qo'l botir.

Komşun kör ise sen kıpık bak // Qo'shning ko'r bo'lsa, ko'zingni qis va hokazo.

Tuzilishiga ko'ra nisbatan murakkabroq bo'lib, qo'shma gaplar bilan ifodalangan ayrim maqollarning qismlaridan biri u yoki bu tilda faol qo'llanilmaydigan holatlar ham mavjud. Bunga maqol qismlaridan biri o'zining ijtimoiy ahamiyatini yo'qotishi ikki boshqa qismining majoziy mazmuni yanada ahamiyatliroq bo'lishi sabab bo'ladi. Masalan, turk tilidagi **Acı söz insanı dininden, tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır** maqolining birinchi qismi o'zbek tilida uchramaydi. Uning ikkinchi qismi faol bo'lib, **Yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqar** shaklida ishlatiladi. Ba'zan bu maqolning davomi sifatida **yomon so'z bilan qilich qinidan chiqadi** gapi ham qo'shimcha qilinadi. Yoki **Acı acıyı keser, su sancıyı** maqolini o'zbek tilida **Achchiqni achchiq kesadi** shaklida uchratamiz. Ikkinchi qismi bizda mavjud emas. Bu hodisaning aksini ham ko'rishimiz mumkin: **Teshik munchoq yerda qolmas, yerda qolsa, kimlar olmas** maqolining turk tilida birinchi qismi saqlanib qolgan: **Delikli taş yerde kalmaz** varianti bor.

Uchinchi guruhga mansub maqollar har bir xalq uchun o'zigagina xos hikmatlar sirasiga kiradi. Ular ikkala xalqning o'ziga xosligi, milliyligini ifodalaydi. Bu haqda folklorshunos B. Sarimsoqov shunday deydi: “Xalq maqollarining xalq hayoti bilan chambarchas bog'liqligi ularning milliy o'ziga xosligini, ayni paytda, umumbashariy xarakterini belgilab beradi. Bu ikki

jiyat o'zbek xalq maqollarining tematikasida, voqelikni aks ettirish tarzida, badiiy-tasviriy vositalarida va, nihoyat, tilida o'z ifodasini topadi" [Мирзаев 1987:25]. Har bir xalqning maqollaridagi mavzular shu xalqning o'zligi va mentaliteti asosida shakllanadi. Bunday maqollar har ikki xalq vakillari uchun juda qiziq bo'lsa, ajabmas. Chunki ular mazmuni to'q, ma'nosi teran, eng muhimi agar tarjima qilinsa, o'zbek maqollarini turk xalqi, turk maqollari esa o'zbek xalqi tushunarli bo'ladi. Xalqimiz ulardan aslo begonasiramaydi, o'z ijod mahsuli kabi qabul qila oladi. Chunki yuqorida qayta-qayta takrorlaganimizdek, bu ikki xalq hech qachon bir-biriga begona bo'lmagan. Shunday ekan, ularning nodir maqollarini ham o'girib, ikki xalq adabiyotiga olib kirish bugungi kunning muhim vafizalaridan biriga aylanib bormoqda. Quyida ularning ayrimlarini tarjimalari bilan tanishib chiqamiz:

O'zbek folklorida uchramaydigan turk xalq maqollari:

Denize düşen yılana sarılır (Dengizga tushgan ilonni quchoqlaydi) – maqol chorasiz qolgan, qiyin vaziyatga tushgan insonning yomon odamlardan ham yordam so'rashga majbur bo'lishi haqidagi achchiq haqiqatni aks ettiradi. O'zbek tilida ***Cho'kayotgan inson xasga yopishadi*** maqoli bor. Bu maqolda ham chorasizlikdan inson o'zini o'tga-cho'g'ga urishi gavdalangan. Lekin har ikkala maqol ma'no jihatidan bir-biriga to'liq mos emas. Farq shundaki, turk xalq maqolidagi ***"ilon"*** obrazi orqali yomon kimsalarga ishora qilinadi. O'zbek maqolidagi ***"xas"*** – foydasiz chiranishni bildirsa, ***"ilon"*** salbiy ma'no tashiydi.

Bir deli kuyuya taş atmış kırk akıllı çıkaramamış (Bir ahmoq quduqqa tosh otibdi, (uni) qirq aqlli chiqara olmabdi yoki ***Bir ahmoqning quduqqa otgan toshini qirq aqlli chiqarolmabdi***). Ba'zan bir johil insonning qilgan ahmoqona ishini bir qancha oqil insonlar birlashib ham o'nglay olmasligi mumkin. Maqol shu haqida bo'lib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, amalda tatbiq etsak, xalqimiz so'z boyligini oshiradi.

Öfkeyle kalkan zararlar oturur (Jahl bilan turgan zarar bilan o'tiradi yoki ***Jahl bilan harakatlangan zarar ko'rib qaytadi***). O'zbek tilida ***Jahl kelsa, aql ketadi*** maqoli mavjud bo'lsa ham, yuqoridagi maqolga to'la mos kelmaydi. Chunki maqolda jahl bilan qilingan ishning ***oqibati*** haqida so'z boradi.

Bunday maqollarni atroflicha o'rganib, ularning tilimizdagi muqobillarini topish, topilmagan taqdirda maromiga yetkazib o'girish ham xalqimiz uchun, ham asar tarjima qiluvchi tarjimonlarimiz uchun foydali bo'ladi. Zero turkiy xalqlarning adabiy merosi hammamizniki!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yoldaşev İbrahim, Muhittin Gümüş. TÜRKÇE AÇIKLAMALI ÖZBEK ATASÖZLERİ. – Ankara: Engin Yayınevi, 1995.
2. Çobanoğlu Özkul. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004. – B 3.
3. Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. – İstanbul: İnkılap, 2021.
4. Hengirmen Mehmet. Atasözleri sözlüğü. – Ankara: Engin Yayınevi, 2011.
5. Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati. T., 1990. 5-b.
6. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу нашри ҳақида / Ўзбек халқ мақоллари. I том. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 8.
7. [Türk Atasözleri – \(kimdeyir.com\)](http://kimdeyir.com)
8. [Türk Dünyasında Atasözlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme \(altayli.net\)](http://altayli.net)
9. [Atasözleri ile İlgili Kompozisyon | Kısa Kompozisyon ve Hikaye Örnekleri \(kompozisyonhikaye.com\)](http://kompozisyonhikaye.com)
10. [Atasözlerinin Özellikleri, nelerdir, kısaca atasözü maddeler | Çokbilgi.com - Türkçe ve Edebiyat Güncesi \(cokbilgi.com\)](http://cokbilgi.com)

XORAZM DOSTONLARIDA BADIY SAN'AT TURLARINING QO'LLANILISHI

THE USE OF ART TYPES IN THE EPIC OF KHARAZM

*Olimova Gulfiza Muradullayevna,
O'zbekiston Milliy universiteti
tayanch doktoranti*

Annotation. *It is known that poetic arts serve to make the ideas expressed in classical literature effective and aesthetically pleasing, to ensure the attractiveness and elegance of the clauses.*

In this article talk about the types of art in classical genres in epics of the "Oshiqnoma" series.

Keywords: *artistic art, tazad, tashbeh, talmeh, saj, bakshi, khalfa.*

Mumtoz janrlarining badiiyati doimo ahamiyatga molik masalalardan hisoblangan. Badiiy san'at turlaridan foydalanish shoirning tasvirlash mahoratini, tafakkurini ko'rsatuvchi vosita hisoblanadi. "Adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri hisoblangan" [Хожиахмедов 2023:4]. She'riy san'atlarni qo'llash orqali ijodkorning asarlari yanada ta'sirli, estetik jihatdan yuqori cho'qqiga olib chiqishi mumkin.

O'rta asrlar adabiyotining asosini tashkil etgan mumtoz janrlar Xorazm "oshiq" turkumi dostonlariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. "Xorazm dostonlari XIX asr boshlaridayoq savodxon, mumtoz adabiyot bilan yaxshi tanish bo'lgan baxshilar, madrasa ta'limini olgan kotiblar tomonidan yozuvga ko'chirila boshlagan. O'sha jarayonda dostonlar she'riy tizimiga aruz vazniga aloqador she'rlar faolroq kirib kela boshlagan" [Раимова 2022:71]. Natijada dostonlar tarkibi badiiy san'atlar faol qo'llangan mumtoz janrlar bilan boyib borgan.

Dostonlar tarkibida kelgan g'azal, masnaviy, mustahzod janrlari, musammat janri tarkibidagi murabba', muxammas, musaddaslarda tajnis, tashxis, kalomi jome', irsoli masal, takrir, tansiq us-sifot, tanosub kabi ko'plab she'riy san'atlarni uchratish mumkin.

Badiiy san'at turlaridan biri bo'lgan tansiq us-sifot ikkinchi kitob tarkibiga kiritilgan "Xiromon pari" dostonida keltirilgan.

Ko'zing ohu, yuzing xumro, labing shakar, qading ra'no,
Man oshiq bubuli shaydo talab qilg'on visolimdur.

Shukr Olloh ushbu kun keldi Xiromondin nishon,
Qoshi yoy, kiprigi o'q, mo'rchamiyonimdin nishon ["Ошиқнома":256].

Ma'lumki, tansiq us-sifot san'atida shoir ma'shuqasining sifatlarini ketma-ket tasvirlab beradi. Keltirilgan ikki baytning birinchisida ma'shuqaning ta'rifi ko'zing ohu, yuzing xumro, labing shakar, qading ra'no tarzida birin-ketin sanalsa, ikkinchi baytda uning qoshi yoy, kiprigi o'q, mo'rchamiyon ekanligi bayon qilinadi.

Pand-nasihat ruhi singdirilgan misraning she'riy parcha tarkibida keltirilishi tufayli yuzaga keladigan kalomi jome' san'ati birinchi kitob tarkibidagi "Malikai Dilorom" dostonida berilgan:

Har kishi qilsa balandparvozlik topmas kamol,
Kimki mo'minga qilur bordur anga yuz ming zavol,
Garchi sultoni jahon bo'lsang ayla qaddingni dol,

Yaxshilik birla g'ariblarning buzilgan ko'nglin ol,
Toki Haq qilg'ay sani mahsharda sulton oqibat ["Ошикнома"2005:306].

Ushbu baddagi "Yaxshilik birla g'ariblarning buzilgan ko'nglin ol" misrasi didaktik ruhda bo'lganligi sababli shu misrani kalomi jome' san'atining yaqqol namunasi sifatida olishimiz mumkin.

Kuzatishlar davomida "oshiq" turkum dostonlar tarkibidagi mumtoz janrlarda talmeh, tashbeh, tanosub, tazod, takrir, istifhom, saj', mubolag'a kabi badiiy san'atlarning keng ko'lamda keltirilganini ko'rib o'tdik.

Hazrat Odamdur otamiz, Shish, Idris maqtodamiz,
Nuh payg'ambar ko'p sanomiz, sango topshurdim yolg'uzim.
Ibrohim, Ismoil, Is'hoq, Ya'qub, Nabi, Yusuf barhaq,
Yo Dovud, Sulaymon mushtoq, sango topshurdim yol g'izim.
Lut, Nabi, Yoqub, Shiis, hazrati Yahyo pirim,
Yunus Kalimullo, Muso sanga topshurdim yolg'izim.
Yuz yigirma to'rt ming nabi, Iso Haqning sevar quli,
Muhammad Xotam gulshani sango topshurdim yolg'izim.
Abu Bakr, Umar, Usmon, Rasul do'sti Shohimardon,
Ali o'zi sheri Yazdon, yolg'uzim sanga topshurdim.

Baytlarda keltirilgan ismlarning deyarli barchasi payg'ambarlar ismlari bo'lib, ushbu she'riy parcha to'laligicha talmeh san'ati asosiga qurilgan. Talmeh sifatida asosan, payg'ambarlar, xalifalar, shuningdek, mumtoz adabiyotimizdagi "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Yusuf va Zulayho" kabi dostonlar qahramonlarining ismlari keng qo'llanilgan. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek baxshilar mumtoz adabiyotni juda yaxshi bilgan.

Dostonlarda qahramonlar xatti-harakatidagi, xarakteridagi ziddiyatlar qarama-qarshi so'zlar, ma'shuqaning go'zalligi, oshiqning jasurligi turli o'xshatishlar orqali ifodalanadi. Shu sababdan tazod, tashbeh san'ati ham Xorazm dostonlari tarkibidagi mumtoz janrlarda keng qo'llaniladi.

Urushda sher arslondek, ham Rustami dostondek,
Go'yoki Yusufjondek, ham rang-barang o'g'londur ["Ошикнома"2005:126].

Shohlig'im gadoya berdim, man ko'yinda siyo bo'ldim,
Bu shirin jonimdin to'ydim, yor yo'linda qurbon aylay ["Ошикнома"2005:139].
Xorazm dostonlarida eng ko'p qo'llanilgan she'riy san'atlardan yana biri saj' san'atidir.
Mani aqlim oldi qo'ldin, xabar oldi o'ngu so'ldin,
Qaytolmadim ushbu yo'ldin, mango ko'p ziyon ayladi.
Soch bog'ingga yuzing burma, mani to'g'ri yo'ldan urma,
Qalam qoshi siyo surma, chekilgan qaro emasmu ["Ошикнома" 2-kitob,2005:248].?

Saj' san'ati ijodkorning so'z qo'llash mahoratini namoyon qiladi. Keltirilgan baytning birinchisida **qo'ldin, so'ldin, yo'ldin**, ikkinchisida **burma, urma, surma** so'zlari saj' san'atining namunasi sifatida berilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Xorazm xalfa, baxshilari arab tilini, mumtoz poetika va mumtoz adabiyot tarixini mukammal darajada bilgani sababli dostonlar tarkibidagi mumtoz janrlarda turli badiiy san'atlar keltirilgan. Ularni har birini atroflicha o'rganish ilm-fan oldida turgan muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ошикнома". 1 китоб. "Ройи Чин" достони. Урганч – 2005.

2. “Ошиқнома”. 2 китоб. “Хиромон пари” достони. Урганч – 2005.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? Тошкент – 2023.
4. Раимова Н. Хоразм достонлари поэтикаси. Тошкент – 2022.

QARAQALPAQ QAARMANLIQ DÁSTANÍ «QIRÍQ QÍZ» HÁM ONÍN DÚNYA MÁDENIYATÍNDAGÍ ORNÍ

KARAKALPAK HEROIC EPIC KYRYK KYZ AND ITS PLACE IN WORLD CULTURE

ZARIPOVA Zulfiya Sársenbaevna,

*Ózbekistan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis qalası*

Annotation. *The article tells about the epic "Kyryk kyz", which is part of the Karakalpak oral art, its recording, printing, performers, its role in the culture of the peoples of the world. The epic "Forty Maidens" not only mentions the ancient historical life of the Karakalpak people, but also recalls the feat of brave women in the era of massagets. The place of the epic in the literature of the countries of the world indicates its invaluable spiritual source, the complaint concerns the performance rights of epic performers and the article.*

Keywords: *folk epic "Kyryk Kyz", its place in world culture, performers of the epic, variants of the epic, research, conclusion of scientists, news of the new time.*

Dúnya júziniń altın xorman bekkem orn alǵan qaraqalpaq xalqınıń milliy dástanı «Qırıq qız» xalqımızdıń dóretiwshilik sheberliginen dárek beretuǵın bahalı miyraslardıń biri sanaladı. Dástan tariyxıy waqıyalardıń negizinde payda bolıp, bir neshe dáwirlerdi bastan ótkergen hám bir neshe dáwir waqıyaların óz ishine qamtıy otırıp, onda sóz yetiletuǵın waqıyalar ásirler dawamında qaraqalpaq xalqınıń ármanındaǵı basqınshılarga qarsı gúrestegi jetiskenlik, yelge degen muxabbat, watan qorǵaw ideyası, azat hám erkin ómirge degen ıqlas sezimlerin sáwlelendiredi. Xalıq ázelden hayal-qızların er batırlardan kem kórmegen. Sonlıqtan tamırında massagetlerdiń qanı bar hayal-qızların bul jeńiske erisiw jolında bas qaharman dárejesine kóteredi. Qızlardıń batırlıǵın, jawıngerligin júzege shıǵarıwda olardı amazonkashılıq háreketler menen bezeydi. Dástan boyınsha bir qansha jergilikli hám shet yel alımlarınıń bahalı miynetleri, pikirleri bar. Dástan boyınsha liberota, p’esalar, kinostsenariyer, kinopovestler jazılıwı bul dóretpeniń oǵada qunlılıǵınan dárek beredi.

«Qırıq qız» dástanındaǵı jer atamalarınń Qaraqalpaqstan aymaǵında ushırasıwı, qaraqalpaq xalqınıń ómir tariyxı menen tıǵız baylanıslı ekenligin dálilleydi. Ayırım tariyxshı hám etnograf alımlarımız dástandı Kerder mádeniyatı menen baylanıstıradı. Alımlar kerderlerdiń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatınıń qaraqalpaqlardıń babaları dóretken miyras ekenligin anıqlaw barısında, tariyxıy folklor hám dástanlardı da qosımsha dárek sıpatında paydalanıw tiykarında qaraqalpaq mádeniyatınıń qalıplesiwin anıqlaw, onıń jer júzi mádeniyatındaǵı ornın belgilew házirgi mádeniy ideologiyamızdaǵı áhmiyetli máselelerdiń biri yekenligin atap ótedi. «Qırıq qız» dástanınıń syujetindegi babalarımızdıń Qubla Araldıń atawlarına «Sarkop qala» qorǵanın qurǵanı, sol jerde qızlar áskeriy mashqılar menen shuǵıllanıwı erte dáwirdegi amazonkashılıq háreketlerdi esletedi. Bunnan basqa Qorǵansha, Haywan qala, Qıran taw, Satemir qala, Kók qala, Darı qala, Kúyik qala, Aq qala sıyaqlı qalalar qaraqalpaq xalıq dástanlarınan orn alıp, geografıyalıq jaylasıw ornı boyınsha Ámiwdáryanıń oń tárepindegi Kerderi wálayatınıń yestelik-miyras orınları sanaladı [Mámбетullaев, Shamambetov, Yusupov:70-72]. Túrkiy xalıqlarınıń hayal-qızlarınıń yerlikleri haqqında

alimlarımızdın izertlewlerinde bir qansha maǵlıwmatlar anıqlanǵan. Máselen, Xorezmshaxlar anası Turkan xatunnın 1204-jılı Xorezmge gáwirlerdın topılısına jetpis mın áskerge basshılıq etip [Tostov:71] elin qorgawın atap ótsek arızıdı. Türk alımı Baxriyo Uchoqtın «Musılman mámleketlerinde húkimran hayallar» atlı miynetinde bir neshe dáwirlerde eline húkimranlıq etken hayallar haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Olar hár qıylı sebepler menen el basqarǵan. Bul dáwirlerde Qubla Aral boyındaǵı türk ulısınń biri Kerderi wálayatında hayal-qızlar ózleriniń gózzallığı sózge sheshenligi menen belgili bolıp, olar topılıs payıtlarında erler menen teń basqınshılardıǵa qarsı gúresken. At ústinde jawǵa qarsı urıs hámellerinen jaqsı paydalana bilgen. Kerder mádeniyatın izertlew barısında arxeolog alımlar keramikalıq tulǵada, badiya tabaqta, aksessuarlıq sandıqlarda hayal-qızlardın ómiri, gózzallığı, olardıǵa bolǵan húrmet-izzet dárejesi óz kórinisin tapqan. Gúlayım batır dep tabılǵan qara reńli keramikalıq tulǵada jawınger qızdın obrazi sheberlik penen súwretlengen [Kamalov:72].

Alımlar arasında «Qırıq qız» dástanınıń payda bolıw dáwiri, onıń dóretywshisi boyınsha tartılısı pikirler bar. Dástannıń eń dáslepki atqarıwshısı Jiyen Taǵay ulı ekenligi anıqlanıp, Gúlayım obrazi jırawdın ataqlı «Posqan yel» poemasında sóz etilgen jetim qız Minayım emespe eken degende pikirler ushırasadı. Biziń pikirimizshe, eger Minayım biz sóz etip otırǵan Gúlayım obrazi dep tabılǵan jaǵdayda dástannıń qaharmanlıǵı bir shette qalıp, ol dramalıq obraz qatarında bolǵan bolar edi. Sol tiykarında dástannıń mazmunı tıp-tiykarınan ózgeshe bolǵan bolar edi. Degen menen «Qırıq qız» dástanınıń xalıq arasında tarǵan ápsanalarınń birinde, ata-babalarımızdın Edil-Jayıq boyınan Túrktanǵa kóshiwi dáwirinde Miren degen jarlı adamnıń Aral teńiziniń jaǵalawına qonıs basqanı hám Góne Urgenish qalasında jasawshı qızǵa úylengenligi, onıń hayalı qız tuwıp bergenligi haqqındaǵı maǵlıwmatlarda, qızdın atın Tóreniyaz degen adam «Bul jerge kelgeninde hesh nársen joq yedi, balıqshılıqtın arqasında ómirin gúllendi. Qızınıń atın Gúlayım qoy» [Tostov:118-119] dep aqlı ayıwı sebepli qaraqalpaqtın batır qızınıń dúnyaǵa keliwi ayılǵan. Ol qızdın jaslayınan qatarlarına qaraǵanda zeyni ótkir bolıwı qalmaq xannınıń názerine túsiwine sebepshi bolǵanlıǵı hám xandı sózden jeńip oǵan hayal bolıwdan qutılıwı «Qırıq qız» dástanınıń Qıyas jıraw variantında Surtayshannıń jawshılardı aytqan jumbaqlı juwabın esletedi. Gúlayım haqqında ertekte Gúlayımın qırıq qızı menen Qırıq qala tárepke kóship ketiwiniń sebepleri xalıq arasındaǵı awız bos adamlardıń sebepshi bolǵanlıǵı ayılǵan. Gúlayımın atı tuwralı dáreklerde onıń dayısınıń atları ishinde eń tırshancısın saylap alǵanı, onıń bir jıldan qulınlawı, qulınıń qoltıǵınıń astında ushqır tulpar atlarǵa megzes tesik bolıwı qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń at saylaw motivin esletedi.

Dástan boyınsha xalıq arasınan jazıp alınǵan hám alımlar tárepinen bildirilgen ilimiy sheshimlerge tiykarlana otırıp, biz mınaday juwmaqqa kelemiz:

1. «Qırıq qız» dástanınıń tiykarǵı mazmunı tariyxıy waqıyalardıń jemisi sıpatında ata-babalarımızdın sanasında uzaq dáwirler dawamında qalıplesip, jetilisin kelgen.
2. Hár qıylı jámiyetlik dáwirler tásirinde hám dóretpeni atqarıwshı sóz sheberleriniń inprovizatorlıq sheberlikleri nátiyjesinde óz aldına ayılıp júrgen yertekler, ápsanalar birigip, ayırım jaǵdaylarda ózgerip, yamasa ayırım bólekleri túsip qalıp dástan payda bolǵan dáwirge jetip kelgen.
3. XVIII-ásirge kelip jazba ádebiyattın saǵasında turǵan ataqlı Jiyen jıraw tárepinen óz kórkemligin tapqan. Onıń jırawshılıq sheberligi, sózge sheshenligi, xalıq arasında awızdan-awızǵa, atadan-balaǵa ótip kiyatırǵan xalıq júreginde qalǵan tariyxıy waqıyalar, tariyxıy qaharmanlar haqqındaǵı ápsanalarǵa jan endirip dástan formasına aylandırıwı qaraqalpaq xalqınıń sarqılmas ruwxıy baylıǵınıń payda bolıwına alıp keldi. Demek, «Qırıq qız» dástanınıń búgingi kúнге jetip keliwiniń tiykarshısı Jiyen Taǵay ulı bolıp tabıladı.

Onnan sońǵı dáwirde Shańkot, Qabıl, Qazaqbay, Jiyemurat, Ábdirasúl (kál bala) [Kamalov:27] jırawlar repertuarınan orın alǵanı menen olardıń atqarıwında bul dástan jazıp alınbaǵa. Eger bul atı atalǵan jırawlardın atqarıwındaǵı «Qırıq qız» dástanın óz waqtında jazıp alınǵanında, dástannıń ele de kóp qırları ashılǵan bolar edi. Sebebi hár bir atqarıwshı óz sóz sheberligine, atqarıw

özgesheliklerine iye yekenligi bárshege málim. Bunın gúwası retinde dástannın jazıp alınğan eki variantınıń tiykarǵı mazmun saqlanǵan halda, ayırım özgesheliklerdiń bar ekenligin bilemiz. XX-ásirge kelip Qurbanbay Tájibaev hám Qıyas Qayratdinovlardıń jırawshılıq sheberligi nátiyjesinde dástan óziniń gúlleniw shıńına jetti hám tek qaraqalpaq xalqınıń ǵana emes, dúnya júzi xalıqlarında da úlken qızıǵıwshılıq oyattı.

Dástannıń payda bolıw dáwirleri, kórkemligi, dúnya ádebiyatı kórkem óneri hám mádeniyatı máseleleri tariyxshılar menen ádebiyatshılarınıń itibarın tarttı. Sonlıqtan, dástan boyınsha jergilikli alımlar menen bir qatarda bir qansha shet el alımları da ózleriniń bahalı pikirlerin bildiriwge miyasar boldı. Olardan: P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, S.Kamalov, ádebiyatshılardan L.Klimovich, N.Dáwqaraev, O.Kojurov, I.Sagitov hám Q.Maquetov, Q.Bayniyazov, S.Baxadırova, K.Allambergenovlar dástan boyınsha ózleriniń ilimiy boljawların bildirgen hám bul boljawlar dástannıń kórkemlik özgesheligin, syujet qurılısın, xalıqlıǵın izertlewde bahalı pikirler sanaladı. Dástannıń eń dáslepki izertlewshisi N.Japaqov « «Qırıq qız» dástanı tuwralı» atlı maqalası «Jeńis bayraǵı» gazetasında 1946 jılı dáslepki ret basılıp shıqtı. Sońınan avtordıń ««Qırıq qız» dástanıń tariyxıy derekleri tuwralı» atlı maqalası joqarıda atı atalǵan gazetanıń №2 sanında 1947 jılı jarıq kórdi. 1957-jılı «Qırıq qız» kinostsenariyin jazǵan. I.Sagitovtıń «Qırıq qız» dástanı haqqında monografısı 1964-jılı «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń №16 sanında oqıwshılar názerine usınıldı [4:99]. Alım 1945-jılı ÓzSSR İlimler Akademiyasınıń Nókiste bolıp ótken kóshpeli sessiyasında jasaǵan dokladında, «Qırıq qız» eposın «matriarxattıń uzaqtan yesitilgen jańǵırığı» degen edi[5.11].

«Qırıq qız» dástanıń tematikası da, ideyalıq baǵdarı da tikkeley el qorǵaw máplerine tiykarlanǵan bolıp, onıń qaharmanları elin sırtqı dushpanlardan qorǵawday ádiwli wazıypanı óz parızımız dep bilgen qızlar toparınan ibarat.

Dástan boyınsha keń kólemlı ilimiy jumıs alıp barǵan alım Qabil Maquetov eń dáslepki alımlar qatarında qaraqalpaq awızeki milliy dóretpelerin ilimiy jaqtan hár tárepleme izertlew menen birge, «Qırıq qız» dástanı 1964-jılı atalqı Qıyas jıraw Qayratdinovtan jazıp alıwǵa miyasar boldı. Alım 1962-jılı Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırıq qız» atamasında kandidatlıq dissertatsiyasın qorǵadı. Onnan basqa alımın dástannıń jırshıları, kórkemligi, basqa xalıqlarǵa awdarmalanıwı boyınsha bir neshe ilimiy miynetleri basılıp shıqtı. Alım iri kólemlı xalıq dóretpeleriniń ilimiy jaqtan hár tárepleme izertleniwine tiykar salıwshı bolıp qoymastan, milliy dóretpelerimizdiń qaharmanlarına beriletuǵın xalıqlıq súwretlew usılları boyınsha da bahalı oy-pikirlerin qaldırdı.

«Qırıq qız» dástanıń keyingi dáwirde dúnya júzine qayta tanılıwında filolgiya ilimleriniń doktorı, professor S.Baxadırovanıń úlesi ayırıqsha. Alımın basshılıǵında 1997-jılı 11-12-sentyabr kúnleri «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorın izertlew máseleleri» atamasında bolıp ótken xalıq aralıq ilimiy konferentsiyanıń ótkeriliwi, xalıq ushın úlken áhmiyetke iye boldı. Konferentsiyaǵa Túrkiya, Ázerbayjan, Kipr, Qırǵızstan, Qazaqstan, Ózbekstannıń belgili alımlarınıń keliwi hám de BMShtıń Ózbekstandaǵı wákiliniń sol waqıttaǵı baslıǵı X.Maliktıń shıǵıp sóylewi, bul dástannıń dúnya júzi mádeniyatındaǵı ornınıń ullılıǵın jáne bir márte dálilledi. Kelgen alımlardıń óz ellerine barıp qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız» boyınsha maqalalar jazıwı, türk alımı professor Fikret Túrkmennıń «Qırıq qız» dástanıń türk tilinde basıp shıǵarıwı hám türk xalqına usınıwı bolıp ótken konferentsiyanıń úlken, tariyxıy áhmiyetke iye yekenligin kórsetedi. Ilimiy konferentsiya nátiyjesi «Qırıq qız» dástanıń qaraqalpaq xalqınıń enshisindeg ruwxıy hám mádeniy baylıǵı yekenligin dúnya júzine jáne bir márte tanıttı hám maqullattı.

Solay yetip qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırıq qız» óziniń syujet quramı, kórkemligi, atqarıwshılardıń ózlerine tán sheberligi menen xalıqtıń júreginen orın alǵan dástan sanaladı. Ondaǵı waqıyalar erte tariyxıy dáwirlerdegi el basqarǵan analar menen amazonkalardıń el qorǵawday ádiwli islerin dawamlawshı bolıp qoymastan, qaraqalpaq hayal-qızlarınń hár bir dáwirde eli-xalqına degen súyinishi, iybesi, basqınshılardı, ádalatsızlıqlarǵa bolǵan jek kóriwshilik sezimleri,

ğaybarlığı, batırlığı haqqında sóz etetuğın, tek qaraqalpaq xalqınıń hayal-qızlarınıń ǵana emes, al dúnya júzi xalıqlarınıń watanǵa degen súyispenshiligin arttıratuğın qunlı dóretpе sanaladı.

Paydalangan ádebiyatlar

1. Мәмбетуллаев М., Шамамбетов Б., Юсупов О. Кердер мәденияты хәм оның «Қырық қыз» дәстаны менен байланыслығы // «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелси» атамасындағы халық-аралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. – Б. 70-72.
2. Толстов Л.С. Историческая придания южного Приаралья. – Москва: «Наука», 1984. – С. 118-119.
3. Камалов Қ. «Қырық қыз» дәстанында мифлик хәм реалистлик элементлер // «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелси» атамасындағы халық-аралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. – Б. 27.
4. «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелси» атамасындағы халық-аралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. – Б. 99.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз». – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1962. – Б. 11.

BAXSHI – BAXSH ETUVCHI (etimologiyasi va qo‘llanilishi)

BAXSHI – ONE WHO GIVES (etymology and usage)

Egamqulov Kamoliddin Samad o‘g‘li
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada baxshi atamasining kelib chiqishi, qanday ma’nolarda qo‘llanilishi haqida ma’lumotlar berilgan. Bundan tashqari, doston kuylavchi baxshilarning xususiyatlari va ular yana qanday nomlar bilan atalishi haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: an’ana, baxshi, doston, repertuar, badihago‘ylik, nag‘ma, terma.

Annotation. This article provides information about the origin of the term bakhshi and its meanings. In addition, information is provided about the characteristics of epic singing bakhshis and what other names they are called.

Key words: tradition, bakhshi, epic, repertoire, intrigue, drum tune, terma.

Xalq dostonlari baxshilar, ularning ustoz-shogirdlik an’analari bilan bizgacha yetib kelgan. El orasida baxshilarning hurmati juda baland bo‘lib, to‘y-marakalar ham baxshisiz o‘tmagan. Oylab dostonchilik kechalari o‘tkazilishi ham baxshilarning xalq orasida qanchalik muhim bo‘lganligini belgilaydi. “*To‘yda so‘z ber baxshiga, xaridor bo‘l yaxshiga*”, “*Yurtga balo kelar bo‘lsa, to‘ra bilan to‘zon kelur, Yurtga davlat qo‘nar bo‘lsa, baxshi bilan o‘zon kelur*” kabi ko‘plab baxshilar haqida ijobiy maqollar ham baxshilarni el orasida qanchalik e’tiborli ekanligini tasdiqlaydi. Baxshi atamasining kelib chiqishi va genetik xususiyati to‘g‘risida turli yondashuvlar mavjud.

Baxshi atamasi bir qancha ma’nolarda qo‘llangan. Mo‘g‘ullar istilosi davrida budda dinidagi qalandarlarni, uyg‘ur alifbosi asosida turli hujjatlar tuzuvchi idora xodimlarini, mo‘g‘ullarda

jarrohlarni, Chig‘atoy ulusi, Oltin O‘rda, Qozon va Qrim xonliklarida kotiblarni, Boburiylar davlatidagi harbiy qismlarning hisob-kitob ishlarini olib boruvchi va ularga maosh to‘lovchi yirik amaldorlar, Buxoro xonligida ma‘muriy binolar qurishda mablag‘ (sarf-xarajat) hisobini olib boruvchi kishilarni, turkmanlarda urug‘ oqsoqollari ham **baxshi** deyilganini ko‘rishimiz mumkin⁴⁹.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bir qancha ma‘nolari keltiriladi:

Baxshi [sansk. bhikshu – budda ruhoniysi, donishmand; duoxon; darvesh]

1 Xalq qo‘shiq-lari va dostonlarini yoddan kuylovchi shoir, oqin. // O‘zbek xalq baxshilari. Baxshilar repertuari. *To‘yda so‘z ber baxshiga, Xaridor bo‘l yaxshiga!* Maqol. // *Dutorsiz baxshi bo‘lmas, Yomonsiz — yaxshi.* Maqol. Doston va terma baxshilarning repertuarida yonma-yon yashab keladi. “O‘TA”.

2 etn. Irim-sirimlar qilib, duolar o‘qib, dam solib davolovchi tabib. // *Jinga ishongan baxshini tinglaguncha, Chinga ishongan yaxshini tingla.* Maqol. // *Sotiboldining xotini og‘rib qoldi. Baxshi o‘qidi. Allaqanday bir xotin kelib, tolning xipchini bilan savaladi.* A. Qahhor, Bemor. // *Baxshi, kushnoch, azayimxonlarni yig‘ib, o‘qitib-cho‘qitdi, u ham bo‘lmadi, dardi zo‘rayib ketdi.* “Bahrom va Gulandom”.

3 esk. tar. Buxoro xonligida qurilish uchun belgilangan mablag‘larning hisob-kitobini nazorat qiluvchi lavozimli kishi. // Buxoro xonligida ma‘muriy binolar qurishda mablag‘ hisobini olib boruvchi kishilarni, turkmanlarda urug‘ oqsoqollarini baxshi deb atashgan. “O‘zME”⁵⁰.

Qosimjon Sodiqov “Turkiy til tarixi” qo‘llanmasida qadimgi turkiy tilga xitoychadan o‘zlashgan so‘zlar qatorida (*baqshi-baxshi*) baxshi so‘zini ham keltiradi. Tilshunos M. Rahmatov fikrich xitoy tilida “q” tovushi uchramaydi, aynan doston kuylovchi *baxshi* atamasi katta ehtimol bilan xitoychadan o‘zlashmaganligini ta’kidlaydi⁵¹.

Q. Sodiqov Turkiy yozma manbalarda “*baqshi-baxshi*” so‘zi uchrashini takidlaydi. E’tirof etilishicha, bu so‘z xitoychadan o‘zlashgan bo‘lib, uyg‘ur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida “ustoz, murabbiy, muallim” ma‘nolarida qo‘llangan. Ba‘zan u kishi otini ham bildiradi. Uning *otači* *baqshi* shakli ham bor. Bu so‘z “shifokor, tabib” ma‘nosini anglatadi. Zamonasining xat-savodli, bilimli kishilariga nisbatan qo‘llangan bu so‘z kiyinchalik turkiy tilda va uyg‘ur xatida bituvchi kotiblarning nomida saqlanib qolgan. XIV-XV asrlarda Chig‘atoy elida ushbu atama “uyg‘ur xatida bituvchi kotib, xattot”ni bildirgan. Hozirgi o‘zbek tilida *baxshi* so‘zi “dostonchi, xalq ijrochisi, baxshi”ni bildiradi. Ayrim o‘zbek shevalarida uning “afsunchi, folbin” ma‘nosi ham bor⁵².

Yoqib Saidov “O‘zbek adabiy tili tarixi”da “baxshi” atamasi bilan bog‘liq quyidagi misollarni keltiradi:

“Qutadg‘u bilig”ning uch qo‘lyozma nusxasi fanga ma‘lum. Ulardan biri uyg‘ur yozuvida yozilgan bo‘lib, uni 1439-yili hirotlik Hasan Qora Sayil Shams **baxshi** ko‘chirgan. “Baxshi” so‘zi “kotib” ma‘nosida qo‘llangan, o‘sha davrlarda uyg‘ur xatida yozuvchi kotiblarni arab xatida yozuvchi kotiblardan farqlash uchun shunday atashgan⁵³.

Shoir “Hibat ul-haqoyiq” asarini yozib tugatgandan so‘ng uni hukmdori Dod Sipohsolorbekka taqdim etadi. Ulardan eng qadimgisi 1444-yilda Samarqandda Ulug‘bekning nufuzli amirlaridan Arslonxoja Tarxon topshirig‘iga ko‘ra, Zaynulobidin **baxshi** tomonidan uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan.

Keyingi nusxa uyg‘ur va arab yozuvlarida bo‘lib, 1480-yilda Turkistondan Istanbulga borib qolgan iste’dodli kotib Shayxzoda Abdurazzoq **baxshi** tomonidan ko‘chirilgan⁵⁴.

⁴⁹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 10.

⁵⁰ Ўзбек тилининг изохли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 180.

⁵¹ Dala ma‘lumoti: Rahmatov Mardon. fil. fan. dok. dotsent. – 25. 10. 2020.

⁵² Содиков Қ. Туркий тил тарихи. – Тошкент, 2009. – Б. 215.

⁵³ Saidov Y. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021.– B. 54.

⁵⁴ Saidov Y. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021.– B. 77.

Alisher Navoiy “baxshi” atamasini asarlarida kotib ma’nosida qo’llaganligini ko’rishimiz mumkin:

Sortqa garchi bu borur yaxshilar,

Turk ila ham yaxshi borur baxshilar.[Hayratul -abror. 133-23]⁵⁵

Keltirilgan misollardan XIV-XV asrda *baxshi* atamasi *kotib*, *hattot* ma’nolarida qo’llanilganligini ko’ramiz.

O’zbek folklorshunosligi asoschisi H. Zarifovning ma’lumot berishicha, *baxshi* mo’g’ulcha va buryatcha “baxsha”, “bag’sha” so’zlaridan olingan bo’lib, “ustod”, “ma’rifatchi” ma’nolarida qo’llangan⁵⁶. T. Mirzayev esa, o’zbek tilidagi *baxshi* atamasini xalq dostonchisi deb qat’iy fikr bildirsa⁵⁷, professor Sh. Turdimov *baxshi* atamasini shomonlik bilan bog’lab, shomonning kasalni davolashi *boqish* deb atalishi va shomonlik jarayonining *boqim* atamasi bilan ifodalanishini misol keltirib, o’z fikrlarini bildirib o’tadi⁵⁸.

Yuqoridagi tahlillarni ko’rib chiqqan holda, *baxshi* atamasining kelib chiqishi borasida o’zimizning ham mulohazamizni berishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Bizningcha doston va termalarni kuylovchi “**baxshi**” atamasi forscha *baxsh* fe’liga –*chi* shaxs oti yasovchi qo’shimchasining qo’shilishi natejasida **baxshi** ot shakli yasalgan. –*chi* qo’shimchasining –*shi* shakli qo’llanilgan va fonetik hodisaga uchrashi natijasida tovush tushishi yuz bergan. –*chi* qo’shimchasining –*shi* shakli qipchoq lahjasining ba’zi shevalarida (*bazar-shi*, *poxsa-shi*) uchraydi⁵⁹. “*Bazarshilar, mallarni satib bo’g’annan so’g’in bir jaxnig’a o’tiramiz*”, “*Ertag’a poxsashi*”⁶⁰ *istalar keladig’an bo’ldi*”. Yoki, tovush moslashishi (progressiv assimilatsiya), birinchi tovush ikkinchi tovushni moslashtirishi natijasida *ch* tovushi *sh* tovushiga aylanadi (*baxsh-shi*)⁶¹.

Asosdagi **baxsh** so’zi fors tilidan o’zlashgan bo’lib – “bermoq, bag’ishlamoq; afu etmoq”, **baxsh etmoq** (yoki **aylamoq**) ma’nolarida keladi.

1 Yo’q narsaga muyassar qilmoq, yo’q narsa bilan ta’minlamoq; ato qilmoq; bag’ishlamoq. *Nigora kechasi tog’ ko’rinishiga afsonaviy ulug’vorlik baxsh etib, bir tekis guvullayotgan bu sharsharaga borib, uni o’z ko’zi bilan ko’rishga ahd qilgan edi*. S. Anorboyev, Oqsoy. *Do’stim, jonni baxsh etaylik faqat ona-Vatanga*. A. Oripov.

2 Bermoq, paydo qilmoq. *Qachonki tangri biror podshohga yaxshilikni xohlasa, unga sodiq vazir baxsh etadi*⁶².

E’tibor bersak, juda qadim davrlardan xalqimiz fors-tojik xalqlari bilan aralashib yashab kelmoqda. Odatlarimiz, madaniyatimiz, tilimiz ham aralashib ketgan. Nutqimizda juda ko’p forsiy so’zlarni ishlatamiz. Ko’pchilik so’zlar qo’shimcha qo’shilish natijasida o’zbekchalashib qotib qolgan, ya’ni faqat asosdan iborat bo’lgan so’zga aylanadi.

Baxshi so’zidagi *baxsh* asosining ma’nosi, yuqorida keltirilgan *baxshi* variantlari ma’nolariga mantiqan to’g’ri keladi. *Doston kuylovchi* baxshilar kishilarga eng avvalo *yangilik ulashadi*, tinglovchilarga *bag’ishlab* kuylaydi, kayfiyat *baxsh etadi*; *Baxshi ustoz*, *ma’rifatchi* ma’nosida keladigan bo’lsa, ustoz shogirdlarida *yo’q narsasini*, ilm-ma’rifat *beradi*, o’z umrini *fido* aylaydi, ko’z nurini ilmga, ma’rifatga *bag’ishlaydi*; Yoinki, *davolovchi*, *tabib* ma’nosida kelganda ham,

⁵⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1 том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 231.

⁵⁶ Ўзбек совет энциклопедияси. 2-том – Тошкент, 1972. – Б. 98-99.

⁵⁷ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979, – Б.10.

⁵⁸ Турдимов Ш. Ўзбек мифологияси ва фольклори. – Тошкент: Илм ва фан, 2023. – Б. 176.

⁵⁹ Dala ma’lumoti: Rahmatov Mardon. fil. fan. dok. dotsent. – 25. 10. 2020.

⁶⁰ Uyning devorini loydan ko’taruvchi usta. Asosan qishloq joylarda uylar paxsa-loydan ko’tariladi.

⁶¹ Dala ma’lumoti: Berdiyev Abdurashid. 19. 03. 1989-yil. – Chiroqchi tumani Chiyal MFY G’allakor qishlog’i. 20. 11. 2022

⁶² Ўзбек тилининг изоҳли луғати 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 180.

tabib eng avvalo bemorni tuzatib *shifo baxsh etadi, sog'lik ato etadi*. Bemorni davolash orqali unga, yaqinlariga *xursandchilik, kayfiyat beradi; Mablag'larni hisob-kitob qiluvchi* ma'nosida kelganda ham, qurilishning barcha moliyaviy tomonlari unga bog'liq bo'lib, quruvchi ishchilarning ham maoshlari unga bog'liq bo'ladi. Ishchilarning *yo'q va kerakli narsasi bilan ta'minlaydi*, ro'zg'origa totuvlik, tinchlik, *xursandchilik ulashadi*. Bunday oladigan bo'lsak, doston kuylovchi ma'nosida kelgan *baxshi* atamasi yot so'z emas, balki, katta ehtimol bilan o'z nutqimizda, turkiy tilda paydo bo'lgan (yasalgan) so'z deyishimiz mumkin.

Baxshi keng ma'noda xalq dostonlarini kuylovchi, yodda saqllovchi va nasldan naslga yetkazib beruvchi san'atkor. Doston ijrochilarini Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim hududlarida *yuzboshi*, Janubiy Tojikiston o'zbeklari orasida *soqi*, ba'zi joylarda *sozanda*, Farg'ona vodiysida *sannovchi*, ba'zi joylarda *jirov, jirchi, oqin, oxun* deb ham atashgan. Yetuk baxshilar, badihago'y, epik an'ana doirasida o'zlarining yangi-yangi variantlarini, hatto yangi dostonlarni yarata bilgan ijodkorlarga nisbatan *shoir* nisbati ham qo'shib aytilgan⁶³.

Adabiyotlar:

7. Мамашукуров Қ. Нурали туркум дostonлари ҳақида. //XX аср ўзбек фолклоршунослиги антологияси.. – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
8. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент, 1979.
10. Мирзаева М. Халқ дostonларида туркумлик масаласи // Ўзбек халқ ижоди. – Т.: Фан, 1967.
11. Нурали. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: Фафур Фулом, 1989.
12. <https://www.youtube.com/watch?v=GGoqWto-Qac>
13. Турдимов Ш. Ўзбек мифологияси ва фольклори. – Тошкент: Илм ва фан, 2023.
14. Тилавов А. От образи: тарих, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Сано-стандарт, 2021.
15. Egamqulov K. Janubiy O'zbekiston dostonchilik maktablarining o'ziga xos xususiyatlari. – Toshkent: Til va adabiyot uz., 2023. – 4-son
16. Эшонкулов Ж. Миф ва бадий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019.

XALIQ DÁSTANLARINDA «QARAQALPAQ HAYALI» KONCEPTINÍ SÁWLELENIWI

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF "KARAKALPAK WOMAN" IN FOLK EPIC

RZAMURATOVA Zlixa Quwatbaevna

*O'zbekistan Respublikasi Ilimlar Akademiyasi Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilmler ilim-izertlew instituti, Nókis qalasi*

Annotation. This article reveals the specific features of gender linguistics as a result of the analysis of the expression of the concept of "Karakalpak woman" in Karakalpak folk epics. Gender features in folk epics, feminist and masculinity features in them are researched, and feminist features in epics are analyzed using examples.

Key words. Gender, gender linguistics, concept, conceptosphere, anthropocentrism, masculinity, feminism.

⁶³O'zbek folklori. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2020. – B. 80.

Házirgi kúndegi izertlewlerdiń basım kópshiligi antropocentristlik paradigmada alıp barılıp, antropocentrizm «grekshe» – «adam» hám «latinsha» «centrum-oray» degen mánini bildiredi. Mine, usı ilimiy paradigma sheńberinde eki ilimiy baǵdar qalıplesti: milliy-mádeniy mentallıqtıń kórinisi bolǵan tildi izertleytuǵın – lingvokulturologiya, til hám sana qatnasın, sonday-aq álemniń konceptuallasıwında tildiń ornın úyrenetuǵın kognitivlik lingvistika [Толыбаев 2022:6].

Genderlik koncept shártli ráwishte sanada qalıplesiw dárejesi hám haqıyqat dúnya bolmısına baylanıslı metafizikalıq (ata-ananıń kelip shıǵıwı), insanıy (erkek, hayal), mádeniy (erkeklik, hayallıq) dep ajıraladı [Шоқым 2012:7]

Genderlik konceptosfera – xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasında ruwxıy bolmısı hám jaratılısında, onıń «dúnya kórinisinde» orın alǵan jınıs wákillerine tiyisli bilimler jıyındısı. A.V.Kirilinanıń aytıwınsha, «eger jınıs túsiniǵı «erkek» hám «hayal» kategoriyaları arqalı túsiniyse, gender «erlik» hám «hayallıq» kategoriyaları arqalı túsindiriledi. Biraq, bul túsinikler bir-biri menen tıǵız baylanıslı» [Кирилина 1999:3]. Bul kategoriyalar bir-biri menen óz ara baylanıslı bolǵanlıqtan, olardı ajıratıp qaraw júdá qıyın. Izertlew barısında jınıstıń tildegi kórinisin analizlew arqalı genderlik koncepttiń sóylewdegi (verbal) ózgesheligine názer awdarıladı.

Koncept kognitivlik lingvistikanıń en tiykarǵı terminleriniń biri. Sonlıqtan, bunday izertlewlerde *máni /túsiniq/koncept* terminleri jiyi qullanıladı.

Sózdiń dástúriy mánisi «sanada zat pen onıń belgisi, háreketi tuwralı túsiniqtıń sáwlelengen, saqlanǵan mazmunı» [Гак 1990:1] **Leksikalıq máni** – bul teńew, jámlestiriw tiykarında qalıplesetuǵın sanadaǵı informaciyalardıń redukciyasına baylanıslı adamnıń oylaw háreketiniń jemisi. Yu.Stepanov kórsetkenindey, «*máni* tek tilde qullanılıwshı til biliminiń termini, al *uǵım, túsiniq* til bilimi hám logika tarawlarında qullanıladı». Basqasha aytqanda, uǵım, túsiniq biz qanday da bir zat tuwralı ne bilemiz, sonıń barlıǵın qamtıydı, sol predmet haqqında oylaw, kóz aldına keltiriw hám juwmaq shıǵarıw sıyaqlı ózgesheliklerdi óz ishine aladı. Sońǵı payıtlarda bul sózdiń mánisin beriw ushın «koncept» termini qullanılmaqta.

Uǵım, túsiniq qanday da bir predmettiń mánilik, mazmunlıq qásiyetleriniń jıyıntıǵı bolsa, **koncept** – xalıqlıq bolmısqa tiykarlanǵan mentallı bilim jıyındısı. Koncept lingvistikada hár tárepleme izertlenilmekte. Atap aytqanda, V.I.Karasik, Z.D.Popova, I.A.Sternin [2] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerin atap ótiw orınlı. Koncept xalıqlıq dástúr, folklor, din, kórkem óner sıyaqlı faktorlardıń óz ara qatnası nátiyjesinde júzege keledi.

Konceptosfera – xalıqlıq retke keltirilgen konceptler jıyındısı, oylawdıń informaciyalıq bazası. Sonday-aq, kognitivlik terminlerdiń qısqasha sózliginde mınaday anıqlama berilgen: «Koncept uǵımı adamnıń oylaw háreketi menen tájiriybesin, bilimin bildiretuǵın, dúnyanı ańlawdıń adamzatlıq tájiriybesi hám bilim «kvantın» tanıtwshı mániler [4:90]. Sonlıqtan da, konceptlik ózgesheliklerdi lingvistikalıq jaqtan analizlew áhmiyetli máselelerden bolıp, til biliminde qullanılıwshı konceptlerdiń dúziliw úlgisin Yu.S.Stepanov: «1) tiykarǵı belgisi; 2) qosımsha (tariyxıy) belgisi; 3) sóz formalar arqalı berilgen mánisi (ishki forması)» dep ajıratadı. Bul terminniń túsiniqliligin ele de arttırıw maqsetinde «hárbir mádeniyattıń óz ishinde koncepttiń qullanılıw dárejesi birdey emes, sonlıqtan koncepttiń tiykarǵı belgisi tildi qullanıwshılardıń barlıǵı ushın áhmiyetli bolıp; qosımsha (tariyxıy) belgisin ayırım jámiyetlik topar wákilleri túsinedi, al ishki formasın yamasa etimologiyasın túsiniw alımlarǵa tiyisli»- deydi [Степанов 1997: 5].

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde «hayal» sózine *qatın, zayıp, erlerdiń jubayı* dep túsiniq berilgen. Tiykarınan, bul sózdiń eki túrli mánisi bar. Yaǵnıy, barlıq adam bolmısınıń urǵashı jınısların ańlatsa, ekinshiden, jubay, zayıp degen mánilerdi bildiredi. Hayal sózi tilimizge arab tilinen kirip kelgen.

Türkiy tillerde «úy» sóziniń «ev», «óp» degen ekvivalentleri bar. Bul sózlerge *-lik* qosımtası qosılıp, óplik (evlúg) – hayal degen mánini bildiredi. Yaǵnıy, úylik sózi – «úyi bar», «úy iyesi» degen mánini ańlatqan. Al, altay tillerinde: «epchi» –«hayal», «hayal jınısı» degen mánide

qollanılady. Góne túrkiy tillerinde «kis-kisi-kishi» genderlektleri bolǵan, onıń bir mánisi «adam, kisi» bolsa, ekinshisi «hayal» degen mánisti bildiredi. Kishi sózi «birewdiń hayalı» degendi bildirgen. Yaǵnıy, «úyleniw» degendi «kishi alıw» dep qollanǵan. Bul qaraqalpaq tilindegi «qatın alıw», «hayal alıw»ǵa sáykes keledi [Шоқым 2012:7].

Dáwletiyardıń anası, *hayalı, qarındashı* aldına shıǵıp qarap tur edi. Dáwletiyardıń júzinde qayǵınıń barın bilip, anası Ertuǵan balası Dáwletiyarbekke: – Bul jerde júrme, turkmen elinde atańnıń dostı Iytalmas ılı Mamatjan sárdarǵa barıp, bashındı panala, – dep bir sóz dedi («Dáwletiyarbek»)

«**Urgashi**» genderlektine baylanıslı «ur-ǵashı», «urıq-ashı», «urug-ashı» degendegi «ashı» menen góne túrkiy tillerdegi «eshá» (úlken apa), «ashı» (kekse qatın), «ishi» (jası úlken apa, dáslep, apa), «ege» (ájapa, úlken apa) sıyaqlı sózler negizinde júzege kelgen. Sonıń menen birge, tilimizde **nashar** sózi de qollanılıp, urgashi, nashar, qatın sózleri kóbinese unamsız halatlarda emocionallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı qollanılady.

Dáwletiyarbek jigitlerine: -Eki *nashardan* burın joldı kesip ótińler, -dedi. Hámme at qoydılar. («Dáwletiyarbek»)

Hayal sózi menen qatar qollanılıp júrgen sinonim sózdıń biri – «**qatın**» sózi bolıp, hayal, zayıp, jubay, joldas degendi bildiredi.

Bul sóz M.Qashqariy sózliginde «aqsúyek (xan, tóre, bek) qızı» degen mánini bildiretuǵın bolǵan. Qazaq izertlewshilerinen biri Q.Jubanov «qatın» sózi erte zamanlarda xannıń hayallarına qarata qollanılatuǵın bolǵan deydi. Bul sóz ayırım túrkiy tillerde joqarıda kórsetilgen mánilerden basqa qosımsha túsiniklerdi de bildirgen. Yaǵnıy, qırǵız, altay, xakas, qazaq tillerinde – hayaldı kemsitiw maqsetinde qollanılady [Шоқым 2012:7]. Qaraqalpaq tilinde de, bul sóz kóbinese unamsızıraq mániste qollanılady. Sonday-aq, qatın sózi kóbinese sóylew tilinde qollanılady da, al ádebiy tilde onıń ornına hayal, zayıp, jubay sózleri jumsalady.

Balańdı da óltirip,

Qatınıńdı alǵan joq. («Bozjigit»)

Qatınnan basqa adam joq,

Qatınlardı sen alıp,

Noǵaylınıń eline,

Oljalı bolıp barasań («Er Qosay»)

Hayal konceptosferasın ele de ashıp beriw ushın *qatın boldı, qatın ósek, qatın ústine bardı, báybishe, toǵal* sıyaqlı sózler hám *hayallar kiyimleri, zergerlik buyımlarına* baylanıslı genderlektler qollanılady.

Qız. «Hayal» konceptosferasına kiredi hám qaraqalpaq túsinirme sózliginde bul sózge bılayınsha túsinik berilgen: Qız. at. ***Hayallar jınısınıń turmısqa shıqpaǵan túri.***

Taqır, «*qızdı* beretuǵın boldıq» dep, Sahıpjamal menen Bozjigittiń atına toy berdirsek, toyǵa kúyewdi shaqırıp, sharap berip, más etip tutıp alarmız, - dedi. («Bozjigit»)

Qızların ayırıp mómin apadan

Atanı ulınan júdá áyledi («Gúl-sániwar»)

Kelin. Tilimizdegi *qız aytırdı, qız alıp qashıw, qız beriw, qız uzattı, qızdıń júgi, qız uzatıw toyı, háwjar, bet ashar, qız tórkinlep keliw* sıyaqlı sózler boyjetken qızdıń obrazındaǵı mentallı qızdı sáwlelendiriwge imkan jaratadı.

Anıqlap kóringen qaraǵa qarasa, bir *kelin* bilen, bir qız eken. Olardan burın jigitler joldan óttiler. Dáwletiyarbek atınıń bashın burıp, *kelinshekniń* yanına kelip, sazın qolǵa alıp, bir sóz dedi. («Dáwletiyarbek»)

Solay etip, «hayal» konceptosferasınıń kóp qırlı genderlik ózgesheliklerin anıqlaw ushın birneshe freym tarmaqlar arqalı kognitivtik úlgisin kózden ótkerdik. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında

hayal konceptine baylanisli sózler jiysi qollanilgan. Olardin hár biri hayal konceptinin ózgesheliklerin ózinde ayqin sáwlelendire algan.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Гак В.Г. Лексическое значение слова // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1990. – С. 261-263.
2. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград – Архангельск, 1996.
3. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты (монография) – Москва, 1999. – С. 90.
4. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Издательство МГУ, 1996. – С. 90.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 44.
6. Толыбаев. Х. Қарақалпақ дәстанларындағы топонимлердің лингвомәдени анализі // филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 2022. – Б. 18.
7. Шокым Г. Гендерлик лингвистика негиздери. – Алматы: «Экономика баспасы», 2012. – Б. 101.

FOLKLORDA MOTIV TUSHUNCHASI

THE CONCEPT OF MOTIVE IN FOLKLORE

Abdukamol Abdujalilov,

*O‘zbek tili, adabiyoti va folklor instituti
tayanch doktoranti*

Annotation: *The article examines the category of motives in the genre of folklore, its features.*

Key words: *folklore, fairy tale, concept of motive, motif, motive, allomotive, symbol, plot.*

Xalq og‘zaki ijodi namunalari qaysi tur yoki janrda bo‘lishidan qat’iy nazar, bo‘lak va butun – butun va bo‘lak munosabatlari asosiga qurilgandir. Shunga ko‘ra, biror folklor namunasining umumiy syujetini “butun” deb olsak, uning tarkibidagi motiv “butun”ni tashkil qilishga xizmat qiluvchi “bo‘lak” sifatida namoyon bo‘ladi. Yoki boshqacha aytganda, “folklor olami motivlar orqali ifoda etiladigan cheksiz ammo, oxir-oqibat, tizimlashtirish va hisobga olish uchun qulay bo‘lgan motivlar to‘plamidan iborat” [6.142].

Ilmiy-nazariy manbalarda, adabiyotshunoslik lug‘atlarida motiv terminiga berilgan izohlar turli-tuman. Ularning ayrimlari bir-birini to‘ldirishga xizmat qilsa, ayrimlari qarama-qarshi mazmun ifodalaydi. Har bir fan motiv tushunchasiga o‘z doirasidan kelib chiqib munosabatda bo‘ladi. Shu boisdan motivning termin sifatidagi ba’zi izohlari bilan tanishib o‘tishni lozim topdik.

Motiv (fransuzcha “motif”, lotincha “moveo” – harakatlanuvchi) – ko‘p ma’noli tushuncha.

Molekulyar biologiyada – DNKdagi nukleotid yoki oqsillardagi aminokislotalarning ma’lum bir ketma-ketligi; **Psixologiyada** – inson xatti-harakatlarini boshqaruvchi, uning yo‘nalishini, uyushganligini, faolligini hamda barqarorligini belgilaydigan ruhiy-fiziologik va

dinamik jarayondir; **Amaliy san'at turlarida** – rasm chizishda, kashtachilik yoki zardo'zlikda doimo ishlatiladigan kompozitsiyaning ajralmas qismi; **Musiqada** – musiqaning eng sodda ritmik birligi. **Adabiyotshunoslik terminlarining izohli lug'atlarida** – 1. Syujet tarkibidagi halqalardan biri (g'ayritabiiy tug'ilish, qahramonlik uyqusiga ketish kabi); 2. Asarning asosiy mavzui va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha mavzu yoki g'oyaviy liniya [7.190–191]. "...motiv termini turlicha ma'nolarda qo'llanadi. Jumladan, voqe'band asarlarda motiv syujet sxemasi (mas., qahramon bandi etiladi, unga biron-bir qiz yordam beradi) yoki biron-bir narsa (mas., ko'zgu, tumor), holat (mas., tush ko'rish, o'zini tanitmay yurish), obraz (mas., do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqe bo'ladi. Motivga xos muhim jihatlardan biri muayyan turg'unlikka egalikdir. Ya'ni motivlar yarim tayyor holda olinadi: mavjud motivlar aynan emas, o'zak saqlab qolingani holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi" [8.180].

Ushbu ta'riflar motiv tushunchasini qaysidir ma'noda ifodalay olsa-da, follorshunoslik va adabiyotshunoslikning motiv terminiga nisbatan qarashlarida farq mavjud.

Rus adabiyotshunoslaridan biri V.B.Shklovskiy motivni mavzu bilan bog'lab, "Motivni asar mavzusi bilan belgilash kerak" [2.27], deydi. B.V.Tomashevskiy esa motivni shunday izohlaydi: "Mavzu tushunchasi bu – yig'indi tushuncha, u asardagi barcha materiallarni birlashtirib turadi. Asardagi har bir bo'limning o'z mavzusi bor, o'sha mavzularni bo'laklab o'rganib boraverib, bo'linmaydigan qismigacha yetib boramiz. "Kech tushdi", "Raskolnikov kampirni o'ldirdi", "Qahramon o'ldi", "Maktub keldi" va h.k. Asarning endi bo'linmaydigan qismidagi mavzu motiv deyiladi. Mohiyatan, har bitta jumlaning o'z motivi bor" [3.334].

Motivni folklor asarlari syujetining juda muhim elementi sifatida qayd etgan dastlabki olimlar sifatida A.N.Veselovskiy, J.J.Frezer V.Ya.Propp, K.Levi-Stros, A.Dandes, A.N.Samoylovich, V.M.Jirmunskiy, ye.M.Meletinskiy, V.P.Anikinlarni sanash mumkin.

A.N.Veselovskiy o'zining "Tarixiy poetika" asarida: "Motiv syujetni tashkil qiluvchi asosiy mavzu (*ota va o'g'il o'rtasidagi kurash bir qator epik syujetlarning asosiy motividir*), syujetga yoki uning muhim qismiga hayot beradigan vositalarning bir turi (*transformasiyalar, qahramonliklar*), nihoyat, syujetning elementi sifatida matnda aniq vazifani amalga oshiruvchi sxema ko'rinishida harakat qiluvchi asosiy unsurdir. U syujet tarkibida ma'noviy jihatdan boshqa bo'laklarga ajralmaydi" [1.213], deya bu boradagi nazariy asosni yaratib berdi.

Jahon folklorshunosligiga o'zining "Sehrli ertaklar morfologiyasi", "Sehrli ertaklarning tarixiy ildizlari" kabi fundamental ilmiy-nazariy asarlari ila ulkan hissa qo'shgan rus folklorshunosi V.Ya.Propp motiv borasida A.N.Veselovskiyning "motiv syujet tarkibida ma'noviy jihatdan boshqa bo'laklarga ajralmaydi" degan fikrini qisman inkor qilib, "Motivni faqat syujet tizimida, syujetni esa syujetlar qiyosida tadqiq etish mumkin" [4.8], degan mulohazani bildiradi. Fikrini isbotlash uchun quyidagi misolni keltirib o'tadi: **"Shohning qizini Kasheshey o'g'irlaydi"**. "Biz ushbu misolni motiv sifatida oladigan bo'lsak, uni ma'noviy jihatdan bir qancha qismlarga bo'lib tashlashimiz mumkin. "Shoh"ning o'rniga "savdogar"ni, "qiz"ning o'rniga biror "sehrli buyum"ni, "Kasheshey"ning o'rniga "jodugar kampir"ni hamda "o'g'irlash"ning o'rniga "nayrang bilan qo'lga kiritish"ni qo'yishimiz mumkin" [4.37]...

Ertaklar morfologiyasining ayrim qoidalarini ishlab chiqish va aniqlashtirish bilan shug'illangan ingliz olimi A.Dandes struktura (*tuzilish*) va syujetlarni tasniflashda motiv kategoriyasini aniq belgilab olish zarurligini aytib, uni ikkita – motifema va allomotiv holida ko'rib chiqish zarur deydi. Uning fikricha, motifema – syujetga olib kirish uchun tayyor xomashyo, allomotiv esa uning matndagi ko'rinishi, o'ziga xos matnli realizatsiyasi (*amalga oshirilishi*)dir.

Yana bir rus folklorshunosi B.N.Putilov "Motiv syujetning mag'zidir" [6.142], deya ta'kidlaydi va quyidagilarni aytib o'tadi: "Motivni sub'ekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi sifatida qisqacha ifodalash mumkin. U nisbiy mustaqillikka ega, chunki u xususiy ma'nolarini o'z ichiga

oladi va u turli xil syujetlar va hattoki turli janrlarda allomotivlar ko‘rinishida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, motiv to‘liq izolyasiya (*yakkalab qo‘yish*) qilinmaydi, u boshqa motivlarga semantik va konstruktiv jihatdan mos keladi” [6.142]. Bu fikrlari bilan u o‘zidan oldingi olimlarning qarashlarini yanada rivojlantirdi.

O‘zbek adabiyotshunosligi va folklorshunosligidagi motiv haqidagi fikrlar ham jahon adabiyotshunosligidagi qarashlar bilan uyg‘unlik kasb etadi. M.Afzalov o‘zbek xalq ertaklarini tasniflar ekan, ayrim motivlar haqida umumiy fikrlarini bildirib o‘tadi [9.18]. G‘.Jalolov esa “O‘zbek xalq ertaklari poyetikasi” asarida ertaklardagi motiv va obrazlar masalasiga alohida fasl ajratib, safar, tush, qiyofani o‘zgartirish, uydan haydaliş kabi bir qancha motivlarini alohida-alohida izohlaydi [10.21]. X.Egamov ertakchilik an‘analari aloqalari bilan bog‘liq tadqiqotida motiv va syujet, ko‘chib yuruvchi motivlar hamda syujetlar muammosini o‘rgangan [11.7].

Yana bir folklorshunos olim J.Eshonqul “O‘zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari” nomli disertasiyasida tushni o‘rganarkan, motiv tushunchasiga ham alohida to‘xtalib o‘tadi [13.9]. Yosh olim Sh.Nazarova o‘z tadqiqotlarida o‘zbek xalq sehrli ertaklaridagi shart-sinov motivlarining genezisi va poetikasi borasida izlanishlar olib borgan [15.22].

Qolaversa, turli yillarda folklor bo‘yicha ilmiy ishlar qilgan H.Zarif, M.Saidov [17.30], K.Imomov, J.Yusupov [18.26], M.Jo‘rayev, T.Sobitova, SH.Turdimov [19.37], J.Eshonqul kabi o‘zbek olimlari syujet va motiv munosabatlariga o‘z tadqiqotlari doirasida u yoki bu darajada to‘xtalib o‘tganlar.

Yuqorida sanab o‘tilgan adabiyotshunos va folklorshunos olimlarning fikrlarini o‘rganib chiqish asnosida, shunday xulosa qilish mumkin:

Yozma adabiyotda syujetni bunyod etuvchi kuch – g‘oya; *shu syujet ichida harakat qiluvchi xarakter (obraz)larning munosabatlaridir. Motiv – asarning asosiy mavzusi va g‘oyasini to‘ldirishga xizmat qiladigan qo‘shimcha vosita.*

Folklor asarlarida esa motiv birlamchi hamda syujet to‘laligicha motivlar kombinasiyasidan tashkil topadi. *Shu bois folkloridagi motivning o‘rnini va xususiyatlarini tadqiq qilishda folklor asarlarining o‘ziga xos xususiyatlari va tabiatidan kelib chiqqan holda munosabat bildirish to‘g‘ri bo‘ladi.*

Biz ushbu maqolamizda “motiv nima?”, “uning qanday tovlanishlari va o‘ziga xosliklari bor?”, degan savolarga javob topishga harakat qilib ko‘rdik.

Dunyodagi barcha narsa avvaldan oxirga, kichikdan kattaga, bir holatdan boshqa holatga evrilib borgan kabi inson butunni bilish uchun uni yuzaga keltiruvchi qismlarni bilishi [12.71], umumiylik haqida xulosa qilishdan oldin xususiylilikni anglashi lozim. Shundagina u zarrada butun koinotni ko‘radi, avvalboshda mutlaq qarama-qarshi bo‘lib tuyilgan narsalar aslida to‘liq bir-biriga uyg‘unligini, (qarama-qarshilikning o‘zi uyg‘unlik ekanini) his qiladi.

Biror tushunchani fundamental tadqiq qilishni istagan olim esa, xohlasin-xohlamasin – boshqa fanning metod va tadqiqot usullariga tayanadi. Bir fan doirasidagina ish ko‘rish fikr va mulohazalarning biryoqlama va sayoz bo‘lishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan biz motiv kategoriyasining “asl o‘zagi”, “to‘xtosiz o‘zgarib turishi” hamda “cheksiz vaziyat va holatlarni yaratishi” kabi jihatlarini kengroq tadqiq qilish maqsadida tilshunoslik sohasidagi ayrim terminlarga murojaat qilishni lozim topdik. Zero, motiv ham avvalo, so‘z yoki so‘zlar birikmasidan, so‘zlar esa o‘zak va qo‘shimchalardan, ular o‘z navbatida tovushlardan tashkil topgandir.

Tilshunoslikda so‘zning o‘zak qismiga qo‘shilib, undan butunlay boshqa bir yangi so‘z yasovchi yoki shakl hosil qiluvchi qo‘shimchalarni o‘rganuvchi bo‘lim **morfemika** deb ataladi. Unda qo‘shimchalarning turli holat va xususiyatlarini ifodalash uchun bir qancha terminlardan foydalaniladi. Jumladan:

Morfema – yunoncha “morf” shakl, degani bo‘lib, morfema qo‘shimchaning tafakkurdagi obrazli holatidir. U asosan qolip vazifasini bajaradi. Bu qolipga barcha qo‘shimchalar lug‘at sifatida joylangan bo‘ladi;

Morfem – bu qo‘shimchaning aynan o‘zi. U so‘zga qo‘shilib, yangi so‘z yasashi, yoki lug‘aviy shakl hosil qilishi mumkin. Biroq u hali turg‘un holatdadir (*misol uchun, paxta + kor = paxtakor; yoki paxta + ni = paxtani*). Bu o‘rinda birinchi misoldagi *-kor* qo‘shimchasi butunlay yangi so‘z yasamoqda, ikkinchi misolda esa, *-ni* qo‘shimchasi butunlay yangi ma‘no emas, lug‘aviy shakl hosil qilmoqda.

Allomorf – bu morfem (qo‘shimcha)ning varianti bo‘lib, u faqat so‘zga qo‘shilgandagina bor bo‘yi bilan namoyon bo‘ladi. Masalan, jo‘nalish kelishigining qo‘shimchasi *-ga* so‘zning qaysi tovush bilan tugashiga qarab allomorflik hosil qiladi: (*misol uchun, terak + ga = terakka; qovoq + ga = qovoqqa; sen + ga = senga*). Bu yerda *-ka* va *-qa -ga* morfem (qo‘shimchasi)ning allomorflaridir.

Xuddi tilshunoslikdagi kabi folklorda ham motiv kategoriyasining xususiyatlarini aniqroq ochish uchun **“motifema”** va **“allomotiv”** terminlarini dastlab, A.Dandes taklif qilgan. Biroq u motifema va allomotivga kengroq urg‘u berib, motiv kategoriyasini deyarli ahamiyatsiz deb hisoblaydi.

Aslida esa, motifema, motiv va allomotiv tushunchalari o‘zaro bog‘liqlikdagi, biri ikkinchisiz vujudga kelmaydigan butunlikdir. Shu sabab biz ushbu butunlikni quyidagicha ajratib va aniqlab olishni taklif qilamiz:

Motifema – motivning ongdagi obrazli qolipi; biror narsa haqidagi tushuncha. U doim dastlabki, ibtidoiy shaklda, turg‘un holatda ongda mavjud bo‘ladi. Bu qolipga barcha motiv lug‘atlari kirib ketadi: (*misol uchun, hamma odamlar uxlagan vaqtda ko‘radigan tush. U haqidagi tushuncha har bir inson ongida bor*).

Motiv – bu motifemaning obrazli qolip va tushuncha holatidan biroz aniqlikka ko‘chgan, yarim tayyor va matnga olib kirsa bo‘ladigan shakli: (*misol uchun, tush, safar yoki sinov motivlari*). Agar motifema faqat tasavvurdagina mavjud tushuncha bo‘lsa, motiv ana shu tushunchaning so‘z yoki so‘z birikmasi bilan ifodalangan ko‘rinishidir.

Shuni ham aniqlab olish lozimki, motiv matn tarkibida butun boshli to‘liq gap holatida kelmaydi. Misol uchun, V.Ya.Propp o‘zining sehrli ertaklarga bag‘ishlangan tadqiqotida A.N.Veselovskiyning “motiv syujet tarkibida ma‘noviy jihatdan boshqa bo‘laklarga ajralmaydi” degan fikrini inkor qilish uchun keltirgan “*shohning qizini kashshey o‘g‘irlaydi*”, misolini ko‘rib chiqsak. V.Ya.Propp bunda ushbu misolga to‘liqligicha motiv sifatida baho berdi va uni bo‘laklarga ajratib chiqdi. **Shoh**ning o‘rniga **savdogarni**, **qiz**ning o‘rniga **sehrli buyumni**, **kashshey** o‘rniga **jodugar** kampirni va nihoyat **o‘g‘irlash** o‘rniga **navrang bilan qo‘lga kiritish**ni qo‘ydi.

Bizningcha, bu yerda biroz g‘alizlik bor. Chunki misoldagi “shoh” yoki “savdogar”, “kashshey yoki “jodugar kampir”, “qiz” yoki “sehrli buyum”lar motiv emas, balki obrazlardir. V.Ya.Proppning misolidagi “o‘g‘irlab ketish” va “navrang bilan qo‘lga kiritish” esa motiv kategoriyasiga to‘g‘ri keladi.

Jahon folklorshunosligida ba‘zan obraz yoki timsollarni ham motiv deb qarash, ularga shu jihatdan yondashish holatlari kuzatiladi. Jumladan, o‘zbek xalq ertaklarining turkiyalik tadqiqotchisi Huseyin Baydemir o‘z ishida o‘zbek xalq ertaklarini o‘rganarkan, ularda uchraydigan barcha motivlarni ajratib, tasniflab chiqadi. Biz bu tadqiqotning g‘oyat ilmiy va keng qamrovli ish bo‘lganini e‘tirof etgan holda, unda aslida motiv bo‘lmagan obrazlar – g‘ayritabiiy hayvonlar (*ajdar, humo qushi uchar ot, oltin baliq, bir ko‘zli maxluq kabi*), favqulodda sehrli kuch va qudratga ega mavjudodlar (*dev, pari, abdollar, yalmog‘iz*)ni ham motiv sifatida sanab o‘tilganini [14.30] biroz mulohazali masala deb hisoblaymiz.

Uchar ot, yalmog'iz kampir yoki devlar **obraz** bo'lib, ular matnda ana shu **harakat va holatni amalga oshuruvchilardir**. Bunda ular **ega kategoriyasiga** mos tushadi. **Motiv** esa matnda **harakatdagi yoki turg'un** (holat) kuch sifatida namoyon bo'ladi. Bunda esa u gapning **kesimlik kategoriyasi** bilan bir qatorda turadi. Uning vazifasi sub'ekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi orqali syujetga singdirilgan umuminsoniy g'oyalarni tinglovchi va o'quvchiga yetkazishdir.

Allomotiv – bu biror motivning matndagi umumiy kompozitsiya, g'oya bilan uyg'unlashgan holda voqelanishidir. Bunda motiv turli transformatsiyalarga uchrasada, asl o'zakni, albatta saqlab qoladi. Uning turli o'zgarishlarga uchrashi esa, matn va ertakchining talabi bilan sodir bo'ladi: (*misol uchun, "Tuxumboi va Buyrakboy"* [16.10–13] ertagidagi *tuxum va buyrakning shartlashishi*). Bu ertakda ushbu shartlashish sinov motivining matnda voqelangan allomotividir.

O'zbek xalq ertaklaridagi sinov motivining genezisi va poyetikasini maxsus tadqiq qilgan folklorshunos olim Shahnoza Nazarova sinov motivini uchta katta tur – taqiq, shart va shartlashish kabi motivlarga ajratib, o'rganadi va ular haqida shunday deydi: "Sinov motivlari ertak turiga ko'ra semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Buni ma'noning kengayishi va torayishida, motivning syujetdagi o'rni o'zgarishida ko'rinadi. Ammo ular doimo qahramonning sinovdan o'tishi g'oyasini ifoda etadi, shuningdek, syujetning asosini shakllantirish yoki syujet halqalarini bog'lab kelish vazifasini bajaradi" [15.52].

Bizningcha, ana shu ertak turlariga ko'ra motivning semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchrashi "taqiq", "shart" va "shartlashish" kabi alohida-alohida motivlarni yuzaga keltirmaydi. Balki ularga birgina sinov motivining turli xil allomotivlari deb qarash, to'g'ri bo'ladi.

Folkorda doimo takrorlanib keluvchi qahramonning g'ayritabiyy tug'ilishi, tush, safar, sinov kabi motivlar asl o'zagini saqlagan holda har bir asar yangilanadi, xususiylik kasb etadi. Bir ertakda kelgan allomotiv boshqa ertakda qisman takrorlansada, mutlaq bir xil bo'lmaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, motiv kategoriyasi doimo mavjud, asl o'zagi sobit tursada, shaklan va mazmunan to'xtovsiz o'zgarib turadigan, ayni shu xususiyatlari ila cheksiz vaziyat va holatlarni yaratuvchi, hamda takrorlanmas syujet kompozitsiyalarini yuzaga keltiruvchi, harakatdagi badiiy-estetik hodisidir.

Shu sabab folklor asarlari tarkibidagi motivlarni o'rganish va tadqiq qilishda "motifema", "motiv", "allomotiv" kabi atamalardan foydalanish, ularga shu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish izlanuvchining manzilga oson va tez yetib borishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989;
2. Шкловский В.Б. О теории прозы. – М.: Федерация, 1929;
3. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект-Пресс, 1993;
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: ЛГУ, 1946;
5. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М.: ЛГУ, 1946;
6. Путилов Б. Н. "Мотив как сюжетобразующий элемент". Типологические исследование по фольклору. – М.: Наука, 1975;
7. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 190–191;
8. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 180;
9. Afzalov M. I. O'zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: "Fan", 1964;
10. Jalolov G'. O'zbek xalq ertaklari poyetikasi. – Toshkent: "Fan", 1976;
11. Egamov X. Sovet Sharqi turkiy xalqlari ertakchilik an'analari aloqalari tarixidan ocherklar. – Toshkent: "O'qituvchi, 1982;

12. Eshonqul J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: “Fan”, 2019;
13. Eshonqul J. O‘zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari: f.f.d.diss... – Toshkent, 2011;
14. Baydemir H. Özbek halk masalları. – Ankara: Atatürk kültür merkezi. 2013. 960 s;
15. Nazarova SH. I. O‘zbek xalq ertaklarida sinov motivlarining genezisi va poyetikasi. Filol. fan. bo‘yicha falsasa doktori (Phd) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2017;
16. Tuxumboy bilan Buyrakboy. Ertak // Maktabgacha tarbiya. – Toshkent, 1992. – № 3–4. – B.10–13;
17. Saidov M. O‘zbek dostonchiligida badiiy mahorat. – Toshkent: Fan, 1969;
18. Yusupov J. Xorazm ertagi va hayot haqiqati. – Toshkent: Fan, 1996;
19. Turdimov SH. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011.

TARIXIY DOSTONLARDA AYOLLAR OBRAZ: “OYCHINOR”, “TO‘LG‘ANOY” DOSTONLARI TALQINIDA

THE IMAGE OF WOMEN IN HISTORICAL EPICS: THE INTERPRETATION OF "OYCHINOR" AND "TOLGANNOY" EPICS

*Rahmataliyeva Shohinur Zafarjon qizi,
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti*

Annotation. *The following scientific article is based on the artistic and scientific analysis of the historical epics "Oychinor" and "Tolganoy". In the article, special emphasis is placed on the real events characteristic of historical epics, as well as on the description and analysis of their images. Also, the different aspects of historical epics are briefly touched upon.*

Key words. *Historical epics, their types, analysis of female characters of Oychinor, Tolganoy.*

O‘tmishda bo‘lib o‘tgan biror bir voqea va hodisalar, ayrim tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan dostonlarni biz, o‘z nomi bilan tarixiy dostonlar deb yuritamiz. Bunday turkum dostonlari qahramonlik va romanik tur dostonlaridan so‘ng yaratilganligi bilan, shu bilan birgalikda yetakchi obrazlar endi malika yoki shahzodalar; o‘z tusini o‘zgartiradigan pari, yalmog‘iz, devlar haqida emas, kundalik-maishiy hayotda uchraydigan insonlar taqdirini yoritishi bilan ham diqqatga sazavordir: “Tarixiy obraz o‘zbek xalq dostonchiligida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Uning yuzaga kelishi ancha uzoq davrlarga borib taqaladi. Eposning bu turida aks etgan voqealar XV-XVI asrlarga aloqador bo‘lsa ham, biroq o‘zbek folklorshunosligida tarixiy epos namunalari so‘nggi yillarda qayd etildi, xalos. Biroq, ularda aks etgan voqealarga qarab hukm chiqariladigan bo‘lsa, tarixiy epos boshqa tipdagi(qahramonlik va romanik epos)dostonlariga qaraganda keyinroq yuzaga kelgan deb qarash to‘g‘riroq bo‘ladi”[1, 68-b.].

Eposning bu turida tarixda bo‘lib o‘tgan voqea va hodisalar, aniq bir tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan dostonlar baxshilar repertuarida boshqa dostonlarga qaraganda juda kam o‘rin egallaydi, tarqalish doirasi ham chegaralangan. Bu kabi dostonlarda tarixiy haqiqat bilan badiiy to‘qima o‘zaro uyg‘unlashib, ularning mavzusi, g‘oyasi tarixiy kurashlarni qamrab olgan holda folklorga xos yangicha tus oladi: “Tarixiy dostonlar tarixdagi konkret voqealar va faktlarni tasvirlash характери, hujjatiylikning darajasi jihatidan bir-birlaridan juda farq qiladilar. Ularni shu xususiyatiga qarab: a) tarixiy-qahramonlik; b) tarixiy-fantastik; v) tarixiy-konkret yoki yangi dostonlar; g) avtobiografik dostonlar kabi ichki turlarga bo‘lish mumkin.”[5, 251-b.].

Tarixiy dostonlarning yuqoridagi kabi turlarga bo‘linishi, ularga yuklatilgan mavzu va g‘oyani tushunib yetishda yengillik beradi. O‘zbek folklorida eposning tarixiy turiga mansub yorqin namunalari sifatida sanoqli dostonlar kiritilgan. Ularning eng yaxshi namunalari sifatida Po‘lkan shoirdan yozib olingan “Shayboniyxon” (“Shayboniyxon” dostoni 1928-yilda professor X. T. Zarifov tomonidan nashrga tayyorlangan. Umuman, bu doston Po‘lkan shoirdan yozib olingan, xalos) [1, 68-b.], Fozil Yo‘ldoshdan yozib olingan “To‘lg‘anoy”, Qodir Rahimovdan yozib olingan “Oychinor” va boshqa keyingi davrlarda yaratilgan dostonlarni ko‘rsatishimiz mumkin.

Yuqorida tilga olinayotgan eposlarda asosiy yetakchi obrazlar aynan To‘lg‘anoy va Oychinor obrazlarining o‘zidir. Har ikki dostonga ham bu obrazlar to‘qima obraz sifatida kiritilgan.

Qodir Rahimovdan yozib olingan “Oychinor” dostoni tarixiy-fantastik ruhda yozilgan. Doston voqealari XV-XVI asrdagi Shayboniyxon boshliq o‘zbeklar qabilasining Movorounnahrda yurishi, Bobur Mirzoning ko‘rsatgan qarshiliklari va mag‘lubiyati kabi tarixiy faktlardan iborat. Shu bilan birga eposda Boburning Samarqandni tashlab, Afg‘onistonga chekinishi bu tarixiy fakt, ammo chekinish vaqtida Kattapoyda qal’a qurdirishi va Shayboniyxon ta’qibi ostida u yerni tashlab Sherobod, Angor, Termiz orqali Xurosonga o‘tib ketishi badiiy to‘qimadan iborat.

Dostondagi Oychinor obrazi real prototipga ega bo‘lmagan badiiy to‘qima obrazdir. U jasur, mard, sadoqatli, dono va tadbirkor ayol obrazi sifatida tasvirlangan. Doston tasvirida amaldagi boylarning qo‘l ostidagi kambag‘al xizmatkorlarini ayovsiz ezib kelishi, shu bilan birgalikda amaldagi boyligidan foydalanib, yosh-yosh qizlarni to‘rtinchi, beshinchi qilib nikohlab olayotgan Nazarboy kabi amaldorlar tanqid ostiga olinadi. Shuningdek dostonda, Bobirga vazirlik qilib, Shayboniyxonga sotilgan Qaysar vazirning qilmishlari Oychinor tomonidan fosh etiladi. Ularning jazosini ham aynan Oychinor berishi dostonni tarixiy eposlardagi xotin-qizlar obraziga xos belgilar bilan tasvirlanishi, tarixiy dostonlarning, o‘zidan oldin vujudga kelgan, qahramonlik va romanik dostonlarga xos epik qorishmalardan quvvatlanib vujudga kelgani isbotidir: “Endi eshakka ortilgan yukday bo‘lib indamay tursam, bular nimalar qilmaydi. Endi qizlar qilmagan ishlarni qilayin, qizlar yurmagan yo‘ldan yurayin. O‘lsam, o‘layin, odam tuxumidan qo‘rqmayin. Shuncha vaqt qizlar ibosi bilan keldim. Endi yetar, Bobiri qanday odam bilmadim. Lekin bu Qaysar sotqin, ayyor ekan. Iloji bo‘lsa, bir Bobirga ko‘ndalang qilay, undan keyin otamni topay”[4, 78-b.].

Bobir bilan aka-singil tutingan Oychinor, Shayboniyxonning josuslari taqibiga qarshi chiqib, ularni halok etib, qishlog‘iga qaytib Nazarboydan onasi Oyto‘ning o‘chini oladi. Otasi Xoliyorni izlab topib, birgalikda ota yurti Andijonga qaytishadi. U yerda amkisining o‘g‘li Omon bilan turmush qurib, farzandli bo‘lib, onasi Oyto‘ning vasiyatiga ko‘ra unga Chinorbek deb ism qo‘yishadi. Andijonda ham Oychinorning nomi tanilib, ko‘plab jasorat ko‘rsatib, Shayboniyxonga qarshi qo‘zg‘alonlar uyushtiradi, doston oxiri Shayboniyxonning Andijonga qo‘shin tortib kelishi va Oychinorning ayanchli vafoti bilan tugaydi. Boburning iltimosi, Oychinorning vasiyatiga binoan Omon bilan Xoliyor “Boburnoma” asari va bobosining asarlarini qidirib topib, Bobirga yetkazadilar.

Dostonning qisqacha mazmunidan ko‘rinib turibdiki, unda Shayboniyxon va Bobur nomlarini, bevosita Bobur qalamiga mansub asar nomini, tarixiy aniq joy nomlarini hisobga olmagan, asar voqealari sof badiiy to‘qima xususiyatiga ega.

Dostondagi voqealarni umumlashtirgan holda, Oychinor to‘qima obrazining kiritilishi qahramonlik eposiga xos mardlik va jasorat ko‘rsatish, romanik eposga xos vafodor, sadoqatli yor bo‘lish kabi timsollarni, ayollar obraziga xos an’analarni ko‘rsatish uchun xizmat qilgan.

“Tarixiy-konkret yoki yangi dostonlarga XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlari xususan, sovet davrida yaratilgan baxshilar tomonidan yaratilgan asarlar kiradi. Bunday dostonlar o‘zlarining mustahkam tarixiy asoslariga, qahramonlarning prototiplariga ega”[5, 251-b.]. Ana shunday dostonlar qatorida turuvchi “To‘lg‘anoy” dostoni ham tarixiyligi, shu bilan birgalikda ayollarning kundalik maishiy hayoti tasvirlangan tarixiy doston hisoblanadi. Dostonini tashkil etgan

voqealar rivoji Qo‘qon xonligi bilan O‘ratepa bekliklari o‘rtasida kurashlarga borib taqaladi. Mamlakat ichidagi o‘zaro ichki kurashlar asrlar davomida ezilib kelgan xalqning ahvolini yanada mushkullashtiradi. “Tashqi dushman elni birlashtirsa, ichki dushman bo‘laklaydi”[2, 67-b.] deganlaridek, huddi shu davrda yurtimiz siyosiy ahvoli amalda xonliklarga bo‘lingan, xonliklar ham o‘zaro tinchimay hokimiyat uchun urug‘lar kurashi, bekliklar kurashi avj olgan davr edi. Bu davrda xalqning moddiy ahvoli ezilgan, oddiy insonning hayot qiymati juda qadrsiz hisoblangan.

To‘lg‘anoy obrazi voqealar rivojida faol ishtirokiga qaramay, tarixiy shaxs emas. U tarixiy voqealar ichidagi epik asosga ega bo‘lgan obraz. Tarixiy faktlarga ko‘ra Qo‘qon xonligining O‘ratepa bekligi ustiga yurishi Umarxon va Madalixon hukmronligi davrida bir necha marta sodir bo‘lgan. Bu kurashlar Xudoyorxon davriga kelib ham davom etadi. Dostonda aynan qaysi yurishlardan biri tasvirlanganligi no‘malum. Voqealar oqimida tarixiy voqealar tasviridan ko‘ra To‘lg‘anoyning g‘ayritabiiy sarguzashtlariga ko‘proq e‘tibor qaratiladi, uning boshqa ayollarga xos bo‘lmagan shijoati, ota-onasi bilan birgalikda o‘zga yerlarga ko‘chirib yborilgandan so‘ng u yerdan qochib ketib, Oqbo‘tabekning inoq So‘fibek degan amaldorining ustboshi, ot va qurol aslahasini o‘g‘irlab, egniga erkakcha libos kiyib, Jizzax, O‘ratepa tomon qilgan safariyu eposning oxirida o‘z qishlog‘iga qaytib, unashtirilgan yigiti Pardaboy bilan So‘fibekning ot-anjomini sotib, to‘y qilishlari bilan doston ham nihoyasiga yetadi. Agar eposdagi tarixiy joy nomlari, tarixiy shaxslar nomini ishtiroki hisobga olinmaganda doston fantastik qorishmalarga bo‘rttirib yuborilgan.

Shu bilan birgalikda, Pardaboy obrazi ham aynan o‘sha davrda kambag‘allikdan arang kun ko‘rayotgan, kundalik qorni uchun arang pul topayotgan xalqning umumlashma obrazi sifatida tasvirlangan: “Shunda, Nazar , Pardabay kalga xabar yubardi: “Biz aq uyliga ketib baramiz, O‘ratepada qalishga iloj yo‘q, bermakka pulimiz bo‘lmasa, bo‘yi yetgan qizni yovning o‘rtasiga olib borib tashlagancha, bir harakat qilib olib qol!”-dedi. Pardabay kalning bir qari enasi bar edi. Shu qari kampirdan bo‘lak davlati yo‘q edi. Kambag‘al, kambag‘al bilan, o‘z tenggini topib ilgari quda bo‘lishgan edi. Ana endi , “Ustimizga kemakka chopon topmaymiz. O‘zimiz yemakka ovqatning tayini yo‘q, Nazarning qiziga kiyimni go‘rdan topamizmi?”, dedi. “Endi, unday bo‘lsa qizimni tashlab ketaymi, u yoqda taqdir qilsa birovga berarman”, deb, kampirni eshakka mindirib oldi.[3, 133-134-b.]

Epik parchadan Pardaboyning unashtirilgan qizining javobgarligini o‘z zimmasiga olmasligi, yigitning ojiz yoki qo‘qrqoligini emas, balki amaldagi xonlar o‘yini, o‘zaro ichki ziddiyatlarning ortishi ijtimoiy ahvolning yanada zaiflashuviga, xalqning yashash tarzi nochor ahvolga tushib qolganligidan, bu esa e‘tiqod va qat‘iyatning sustlashganiga ishoradir.

“... To‘lg‘anoy obrazi real tarixiy shaxs emas, u real tarixiy voqea fonida tasvirlangan epik asosga ega bo‘lgan to‘qima harakterdagi xotin – qizlar obrazidir” [1, 73-b.].

Yuqoridagi har ikki dostonidan, shuni anglash mumkinki, Oychinor va To‘lg‘anoy obrazlarining tarixiy vujudga kelishi Barchin, Xolbeka, Orzigul kabi qahramonlik va romanik dostonlardagi obrazlardan andaza olgan. Shu bilan birgalikda bu obrazlar, kurashuvchanlik, mustahkam iroda, erkaklarga xos jasorat, jamiyatda qadrsizlangan ayollarning umid uchquni sifatida tasvirlangan umumiy o‘zbek ayoli timsollaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Голима Мусина. Туроннинг алп қизлари: (баде‘а) – Т.: Ёзувчи. 1997.
2. Shomirza Turdimov. Etnos va Epos. Toshkent – “O‘zbekiston”-2012.
3. To‘lg‘anoy ” dostoni (ko‘chirilgan-ishlangan nusxa) inv. № 953.
4. Aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Yozib oluvchi: G‘ulom Karimov, 1945-yil.
5. “Oychinor” Aytuvchi: Qodir Rahimov. Yozib olib, nashrga tayyorlovchi: Abdumumin Qahhorov.

6. К.Имомов.Т.Мирзаев.Б.Саримсоқов.О.Сафаров.Ўзбек халқ поэтик ижоди.Т.:“Ўқитувчи”1990

7. Oхunjon Safarov. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. “Musiqа” nashriyoti. Toshkent. 2010.

QO‘RQIT OTA KUYLARI VA TARIXI

DEDA KORKUT MELODIES AND HISTORY

Oripov Davronbek Ravshan o‘g‘li,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zbekiston Milliy universiteti

tayanch doktranti

Annotation: *Dede Korkut was revered by the Turkic peoples as a father, saint, shaman, clan elder, kobyz master, composer, symbol of perfection. It is noteworthy that this tradition continues to this day. About Dede Korkut, B. Ibiraev, S. Isataev, Ch.Valikhanov conducted research. Naturally, there will be many more reviews on this topic. In this article, a young researcher will express his opinion about Dede Korkut's melodies and justify them as much as possible.*

Keywords: *Deda Korkut, melodies, “Yelmoya”, Kazakhstan, AkTamak, death, kobyz, Syrdarya, turki.*

Turkiy xalqlarning barchasiga birdek aloqador bo‘lgan, urug‘ oqsoqoli, shomon, qabila sardori, donishmand, roviy, baxshi, o‘zon sifatlarini o‘zida mujassamlashtirgan Qo‘rqit otadan bugungi kunga qadar 20 ga yaqin kuy saqlanib qolgan deya hisoblanadi. Ulardan 12 tasi notaga solingan. Aksariyatining bir necha nusxalari bor. Ba‘zi olimlar negadir “Akqu” (Sutirdin kuyi)ni ushbu qatarga qo‘shishni lozim topmaydi. Har holda, ushbu kuylar unga nisbat beriladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, turkiylarning qadimgi ajdodidan qolgan kuylar faqatgina qozoq qardoshlar orasida mavjud. Qolgan turkiylar ichida bunday kuylar yo bo‘lmagan, yoki bizga qadar yetib kelmagan.

Qo‘rqit otadan qolgan kuylar qozoq tilida quyidagicha ataladi: “Qorqyt kuyi” (ush nusxasi bor), “Qo‘ng‘ir”, “Oyoqning bosh barmog‘i”, “Ochlik kuyi”, “Yelmoya” (bir o‘rkachli tuya), “Elim-ay, xalqim-ay”, “Sarin” (ikki nusxasi bor), “Ucharning bo‘zlashi”, “Targ‘il tana” (Ola buqa), “Boylangan kiyikning zori”, “Tangri kuyi”, “El bilan vidolashuv”, “Oqqush” deb nomlash, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ularni o‘zbek tiliga o‘girganda “Qo‘rqit kuyi” (uch nusxasi bor), “Qo‘ng‘ir”, “Oyoqning bosh barmog‘i”, “Ochlik kuyi”, “Yelmoya” (bir o‘rkachli tuya), “Elim-ay, xalqim-ay”, “Sarin” (ikki nusxasi bor), “Ucharning bo‘zlashi”, “Targ‘il tana” (Ola buqa), “Boylangan kiyikning zori”, “Tangri kuyi”, “El bilan vidolashuv”, “Oqqush” deb nomlash, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

“Qorqyt Ata Kitaabi”da qayd etilishicha, “Qo‘rqitdan bir necha kuylar qolgani, o‘z davrining kompozitori, kuychi, qo‘bizchisi ekani yuqorida qayd etildi. Ana shu kuylarning aksariyati bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Masalan: “Arystan Bab”, “Ustaz”, “Akqu”, “Ushardyn uluy”, “Kilem jaygan”, “Oyuppay”, “Bashpay”, “Qosh-tasy”, “Jelmaya”, “Elim – ay”, “Targ‘yl tana”, “Qorqyt kuyi” shular jumlasidan [Bisqakov 1994: 8].

Anglashilganidek, quyidagi ro‘yxatda “Arystan Bab”, “Ustaz”, “Kilem jaygan”, “Qosh-tasy” kabi yangi kuy nomlari zikr etilsa, “Elim – ay, xalqim – ay” kuyi “Elim – ay” shaklida qayd etilgan.

Qo‘rqit Otaning bu kuylari 1975-yili M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston universiteti tomonidan tashkil etilgan musiqa-folklor ekspeditsiyasida qatnashgan, Qozog‘istonning tarixiy hamda madaniy yodgorliklari bilan yaxshi tanish bo‘lgan M.Boydildayev Qizilo‘rda viloyatining

o'sha vaqtdagi 96 yoshli fuqarosi, nuroniy qo'bizchi Nishon – Ismoyil Shemenov (1883-1979)dan qo'biz ijrosida magnitofon tasmasiga muhrlaydi. Bu kuylar institutning musiqa bo'limida saqlanib, aksariyati notaga solingan.

Rivoyatlarga ko'ra, Qo'rqit Otaning Ariston Bob, Abushukr Abusaid kabi ustozlari Al-Forobiyning zamondoshlari bo'lishgan. Qo'rqit kuylarini bizning davrimizgacha yetib kelishida qozoqlarning Qoyliboy, Shaqar, Berikbol, Silembek, Moliqboy singari el suygan baxshilari bilan bir qatorda, Smatay Umbetbekov, Musabek Jarqinbekov kabi qo'bizchilarning xizmatlari beqiyosdir [Искаков 1994: 8-9].

E'tiborlisi, qozoqlar orasidan chiqqan atoqli kuychi-baxshilar, oqin jirovlar o'zlariga Qo'rqit Otani pir-ustoz deb bilgan. Ular aytayotgan jirlari oldidan albatta, Qo'rqit otaning nomini tilga olishni o'zlarining burchi deb bilishgan [Kelimbetov 1991: 62].

E'tiborlisi har bir kuyning yaratilish tarixiga oid afsonalar mavjud. Ular ichida eng mashhurlari "Tangri kuyi", "Qo'rqit kuyi", "Elim-ay, xalqim-ay" hamda "El bilan vidolashuv"dir.

Otadan bolaga qolgan, ya'ni zamonlar osha kelayotgan afsonaga ko'ra, "Баһмай" – "Oyoqning bosh barmog'i" Qo'rqitning eng so'nggi yaratgan kuyi emish.

Afsonaga ko'ra, yuz yil davomida o'limdan qo'rqmay daryo yuzida yashagan Qo'rqitga ajal qopdan kelgan ekan.

O'sha kuni ham odatdagidek singlisi Oqtomoq (Ақтамақ) daryodan kechib o'tib, akasiga ovqat olib keladi. Ovqatdan so'ng Qo'rqit bexosdan qalqib ketadi. Qo'bizning nogahoniy ovozi tinib, singlisi akasining uyg'onishini kutadi. Sozning tingan ovozidan foydalanib qopda kelgan zaharli ilon Qo'rqitni chaqib oladi.

Qo'rqitni yuz yil ta'qib qilgan ajal ilon shaklida qopga joylashgan. Aksiga olib Qo'rqitning bo'yniga zahar tarqalib, o'la boshlayotgan edi. Shunda ko'z oldiga darmonsiz chinqirgan singlisi bilan xayrlashib, unga anchadan beri xayolida yurgan so'nggi tilagini aytadi: ***"Chirkin ajal qopida tuzog'iga tushirdi. Bir o'kinchim shu. Ikkinchi o'kinchim ancha oldin Sirdaryoning yuziga to'fon bo'lganda yonimga urilgandi. Bu mening kechirilmas gunohim. Sir yoqasida menga atalgan g'or qazilgan bo'lar. Meni ko'mganda ikki yonimni qoldiringlar. Umrimga sherik bo'lgan xosiyatli qo'bizimni o'zim bilan ko'minglar. Men o'lsam-da, nomimni avlodlarimning yodiga solar. Xo'sh yorug'im yig'lama, yig'lagan bilan bo'ladimi"***?. Singlisi "Aka, akajonim, Asqar tog'im, oltinim" deb nolish qiladi.

Shu joyida Qo'rqit so'nggi kuchini to'plab, qo'bizini qo'liga olib singlisini yupatgan bo'lib bir kuy chalgan ekan. Shunday qilib Qo'rqitning so'nggi kuyi "Bashpay" nomi bilan avlodlar xotirasida qolgan emish. Qora qo'bizi esa Qo'rqit o'lgandan so'ng qabri ichida: "Qo'rqit, Qo'rqit" deb xirillagan ovoz chiqarar ekan.

Xuddi shu afsonaning boshqa variantiga ko'ra, Qo'rqit qirq yil o'limdan qochib, oxirida Sirdaryo suvlari bo'ylarida, daryoning yuziga Yelmoyasining terisini to'shab, uning ustida qo'bizni chalib, ajalni chalg'itib o'tirar edi. Shu paytlari Qo'rqitning Oqtomoq (Ақтамақ) degan qarindoshi (ba'zi manbalarda singlisi, qiz bola jiyani) daryoni kechib, unga yegulik olib kelib turarkan. Kunlardan birida Qo'rqit qarindoshi olib kelgan ovqatdan ta'tib o'tirganda, to'satdan shamol turib, to'liqin ko'tarilib, ularning barakasini oladi. Ola-tasir payti Qo'rqitning bosh barmog'i qarindoshiga tegib ketadi.

Bundan xijolat tortgan Qo'rqit o'la-o'lguncha o'zini aybdor his qilib, pushaymon bo'lgan ekan.

Shunda u: "Meni ko'mganda, bosh barmog'imni qabrdan tashqariga chiqazib ko'minglar" – deydi. Buning sababi, o'tmishda qozoq xalqi qiz bolani nihoyatda erkalatib, hurmatini joyiga qo'ygan, erkakning har qanday a'zosi tegishidan asralgan. Agarda erkakning biror a'zosi, misol uchun qo'li yoki oyog'i qiz bolaga tegib ketsa, o'sha odam bir umr ta'na-dashnomga qolgan. Erkaklar iloji boricha nomahram qiz bolaga teginib, turtinib ketishdan o'zini olib qochgan.

Mana shu birgina misolning o‘ziyoq turkiylar, xususan, qozoq qardoshlar orasida qadimdan or-nomus, oriyat, iffat birlamchi fazilatlar qatorida bo‘lgani anglashiladi.

Qo‘rqit Ota kuylari faqat qozoq qardoshlar orasida saqlanib qolgan, hozirgacha ijro etilib kelinayotgan bo‘lsa-da, ular turkiylarning xalqlarning umummilliy merosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қорқыт Ата китабы. Турік тілінен аударған Балтабек Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994.
2. Келимбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.

MUQUMIY G‘AZALLARIDA FOLKLOR ELEMENTLARINING YORILTILISHI

ILLUMINATION OF FOLKLORE ELEMENTS IN MUKUMIY’S GAZALS

*O‘sarova Shahodat Urinovna,
Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktabi
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

Annotation: In this article, the forms of reference to the folklore of Muqimi's works, pictorial means, style and some artistic pictures are analyzed. Comments are given on the use and literary evaluation of the artistic arts in the ghazals of the author.

Key words: folklore, ghazal, fine arts, word art, hero.

O‘zbek mumtoz adabiyotining vujudga kelishi, taraqqiyoti va so‘z san’ati tarixida yetakchi yo‘nalishga ega bo‘lishida xalq og‘zaki badiiy ijodiyoti muhim o‘rin tutadi. Milliy adabiyotdagi badiiy adabiyot taraqqiyotiga asos va zamin bo‘lgan xalq og‘zaki ijodidagi maqol, matal, qo‘shiq, lapar, doston, naql, afsona va rivoyatlar zaminida yozma adabiyotdagi tuyuq, ruboiy, qit’a, muammo, g‘azal, qasida, doston kabi janrlar paydo bo‘lganligi shubhasizdir. Shuningdek, folklor janrlaridagi rang-barang badiiy tasviriy vositalar, uslub va badiiy lavhalar yozma adabiyot namunalari ham rivojlanib, ma’lum o‘zgarishlarga uchrab yanada taraqqiylashib bordi.

Muqimiy o‘z g‘azallarida lirik qahramonning ichki tuyg‘ularini, ruhiy kechinmalarini, tug‘yonlarini ifodalashda, tashqi qiyofasini tasvirlashda xalq og‘zaki ijodidagi epik asarlarning qahramonlari, diniy, afsonaviy rivoyatlardagi obrazlar, shuningdek, tarixiy shaxslarning nomlaridan o‘rinli foydalandi. Masalalan, Farhod, Xusrav, Shirin, Vomiq, Uzro, Layli, Majnun, Yaqub, Yusuf, Zulayho, Iso, Sulaymon, Jamshid, Firdavs Tusiy kabi nomlar shular jumlasidandir. Misol sifatida Muqimiy g‘azallaridan keltisak:

*Agar bir umr hijron dashtida sargashtadur **Majnun**,
Anga **Layli** bahona, maqsadim san muddao, yo Rab.*

***Yusufi Misriy** deyinmu, yo pari, yokim malak,
Bilmagan odam rumuzi xilqatingdin o‘rgulay.*

*Ko‘p o‘qudim **Vomiqu Farhod**, Majnun qissasin,
O‘z ishimdan bo‘lajabroq dostoni topmadim.*

*Farqi buldur **Xizrdin**, ey sho‘x, to axzar xating,
Xizrni mast etdi, la‘lingdin tutib sog‘ar xating.*

*Qo'zubon savdolarim, bormoqchiman fasli bahor,
Gar Xudoyim xohlasi taxti **Sulaymon**, ko'samen.*

Muqimiy g'azallarida tilga olingan ana shunday qahramonlarning deyarli hammasi Sharq, jumladan turkiy xalqlar og'zaki ijodida kuylanib kelingan. Yozma adabiyot namoyondalari tomonidan ham undagi obrazlar qayta-qayta lirik va epik asarlarda rang-barang misralarda ifoda etilgan. Bu obrazlarning zamini folklorga borib taqalishi haqida ilmiy tadqiqotlarda asosli fikrlar bildirilgan.

Yusuf mavzusi Sharqda yetishgan yuzlab shoirlar diqqatini o'ziga jalb etgan. Natijada bu mavzu she'riy yo'l bilan bir necha marta yozilgan. Bu qissa haqida batafsilroq to'xtalishimizning sababi undagi obrazlar, ayniqsa, Yusuf madhi Muqimiy lirikasida ham juda ko'p uchrashidir. Shoirning ko'plab g'azallarida Yusuf nomi, uning go'zalligi, hamda qissadagi boshqa obrazlar – Zulayho, Ya'qub bilan bog'liq misralar tet-tez ko'zga tashlanadi. Muqimiyning folklor qahramonlari, shuningdek, xalq og'zaki ijodi asarlariga xos badiiy tasviriy vositalar, xususan mubolag'a, istiora va boshqalardan g'azaldagi obrazlilikni kuchaytirish uchun foydalandi. Shoir mahorati va san'atkorligi qirralaridan biri ham ana shunda.

Ishq tufayli qanday balolarga duchor bo'lganini agar ishq dashtida Majnun uchrasa, boshidagi ming savdoni ko'rib, holiga yig'lashi bilan dalillaydi. Majnun muhabbati tarixidan xabardor o'quvchi esa hatto buyuk ishq telbasi Majnunning rahmini keltirgan oshiqning ahvoli qanchalik chidab bo'lmas darajada ekanligini tasavvur qilib olavering:

*Menga **Majnun** uchrasaydi ishq dashtida agar,
Yig'lar erdi holima boshimda ming savdo ko'rib.*

Muqimiy g'azallarining ham mazmunan, ham shaklan barkamol bo'lishida xalq jonli tilining turli-tuman elementlari: maqollar, matallar, iboralar va boshqa xilma-xil folklor janrlarining ahamiyati nihoyatda kattadir:

*Tegdi kasofatlari bir yurtg'a,
Borki masal "Birniki mingga", – degon.*

*Fe'li badin Tangri mukofotig'a,
Tiyri jazoga qila qoldi nishon.*

*Nogah itob aylasa Parvardigor,
Hojat emas lashkaru tiyr – kamon.*

Taassufki, she'r matni Muqimiy asarlari tabdil nusxalarida 19 bayt holda keladi. 8 bayti esa tushirib qoldirilgan. O'sha davrda tarix va taqdir hukmi bilan Turkiston chor Rossiyasi mustamlakasi asoratiga tushib qolgani, siyosiy-ijtimoiy hayotdagi tanazzul ma'naviy jabhaga ham katta ta'sir ko'rsatgani ma'lum. Kishilarning o'z dinidan tobora uzoqlashishi oqibatida jamiyatda munofiqlik, yulg'ichlik va poraxo'rlik kabi illatlar ko'payib ketdi. Mazkur she'rda Muqimiy zilzila ro'y berishini bunday kimsalar kasofatidan, deya ta'kidlashi ravshan sezilib turibdi.

Mumtoz adabiyotimizda mavjud bo'lganidek, Muqimiy g'azallarida radiflarning ikki va undan ortiq so'zlardan tashkil topish hollari ham uchraydi. Masalan, "ey, qumri", "qilmoq shunchalar", "bir kelub kesin", "tasadduqing ketay", "kel ertaroq", "bo'lurmi muncha ham" kabi radifli ko'plab g'azallarini badiiy jihatdangina bezab, oshiribgina qolmaydi, balki, ayni zamonda, g'azallar qurilishishining zaruriy qismiga aylanib, g'oyaviy izchillikni ta'minlaydi. Muqimiy asrlar davomida ko'plab ijodkorlar lirikasida takrorlanib, "sinovdan o'tgan" qofiyalardan tez-tez o'rinli foydalanadi. Ammo ayni zamonda, jonli xalq tilidagi "oddiy" so'zlarni qofiya o'rnida qo'llab ularga yangi jilo berishga, yangi qirralarini ochishga ham intilib, bu sohada qator yutuqlarga erishadi. "Ohori to'kilmagan" bunday qofiyalar g'azalning umumiy ruhiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, unga

qandaydir o'zgacha tarovat, iliqlik baxsh etgandek tuyuladi. Shu ma'noda "kelur" radifli g'azali e'tiborlidir:

*Hajr ila tinmay ko 'zumdin ko 'rmas, ashkim kelur,
G'ayr ila ko 'rsam maboda xud-bahud rashkim kelur.
O'zga so 'z sig 'mas hayolimg'a va lekin subhu shom,
Aylashib ulfatchilik har yerda gaplashkim kelur.
Bo 'lmasun deb oshkoro rozi dillar xalq aro,
Aylabon ramzu ishorat mahfi imlashkim kelur.*

Keyingi baytlarda "ushlashkim, uchrashkim" kabi so'zlar qofiya bo'lib kelgan. Natijada g'azal tuzilish jihatidan xalq qo'shiqlarini eslatuvchi orginal shaklni egallaydi:

*Ol pardani yuzingdin, yur, o 'rgulay ko 'zingdin,
O 'ynaylik, kulaylik, shukr qilaylik.
Ey sho 'x, ushlab qo 'l, kelsangchi toki bir yo 'l,
O 'ynaylik, kulaylik, shukr qilaylik.*

Muqimiy g'azallardagi badiiy mahorati hayotiy lavhahlarni, rang-barang psixologik holatlarni nihoyatda aniq, ishonarli qilib tasvirlash qobiliyatida ham namoyon bo'ladi. Ma'shuqa bilan kutilmaganda yuz bergan uchrashuv oshiqni gangitib qo'yadi. U o'zini batamom yo'qatadi, hatto, xalq iborasi bilan aytganda "tili so'zga kelmay qoladi". Ma'shuqa esa o'zining bunday ta'siridan juda mamnun. U hazil-mutoyiba aralash oshiqqa "tegajaklik" qiladi, "qiziqtirib" qo'yadi. Quyidagi baytda buni ko'rish mumkin:

*O'tardi yor, kelmay qoldi til so 'zga, kulub aydi:
"Qalaysiz? Kamnamosiz, gungu lolu bezabonim*

Mana bu baytda esa ma'shuqaning ko'pchilik oldida iymonib, hayo bilan ko'chadan o'tishi, uni ayni zamonda, qandaydir qo'rquv, vahima qurshaganligi shahar g'ala-g'ovuri o'rtasiga tushib qolgan olazarak sahro ohusiga o'xshatiladiki, bu ma'shuqaning o'sha vaziyatdagi andisha-iztirobini ham, ruhiy kechinmalarini ham o'quvchi ko'zi oldida nihoyatda real tasvirlaydi:

*Xalqdin etib hayo, vahshat chekib beixtiyor,
Shaharga tushgan kabi bir ohuyi sahro kelur.*

Qator o'rinlarda Muqimiy qadimdan xalqimizga xos bo'lgan milliy xususiyat va urf-odatlariga ishora qilib jonli badiiy lavhalar chizadi. Dutor chertib mayin xonish qilish, ayniqsa, Farg'ona ayol qizlari orasida keng tarqalgan:

*Asir etmas qayu bir fe'lu atvoring, xususankim,
Olib ilgingga chalganda dator ohista-ohista.*

Keng ommaga mo'ljallab yozgan shoir o'z asarlarining mazmunan va shaklan xalqchil, uslubining esa ravon va ohangdor bo'lishligiga alohida e'tibor beradi. Shu maqsadda, jumladan, u xalq so'zlashuv tilidan ko'p o'rganib g'azallari tarkibiga undan iboralarni, matal-maqollarni, frazeologik birikmalarni ko'plab va har bir holatda juda o'rinli foydalanadi. Quyida shunday g'azallardan ba'zi namunalarni keltiramiz:

*...Bugun nogoh munavvar shomim aylarga, ey ahhob,
Ko'zum uchgay magar mehmon kelur mastona – mastona.
... Sabr qil, Muqimiyo, haddin oshmasun ibrom,
Jag'laring horib tushdi arzingni demog'lardin.
...Lisoni so 'zga bovar qilmas ersa, qosido, ayg'il.
Uray oshiqlig'imga mahfi Qur'on, bir kelib ketsun.
Kelishga fursati gar bo'lgan vaqtida ham lekin,
Ikki toshni orasida shitob bir kelib ketsun.
.... **O'z ko'mochig'a, masalkim, tortadur kul har kishi.***

Xalq jonli so'shlashuv tilining tuganmas manbalaridan bahramand bo'lgan shoir, o'z navbatida, adabiy tilimizning boyib, yanada rang-barang tovlanishiga, uning xalqchil va ta'sirchan bo'lishiga ham katta xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulom Karimov., "Muqimiy", T.: «Ma'naviyat». 2009.
2. Yoqubov H., O'zbek demokrat shoiri Muqimiy, T., 1953.
3. Qosimov Begali va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Darslik. T., 2004.
4. Pardayev Q. Muqimiy she'riyatining matn tarixi, tahriri va talqini. Avtoreferat. –T.:2020.
5. A.Turdaliyev "Bog' aro" to'plam .T.,2010

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛИҚ ДЭСТАНЫ «ЕР ҚОСАЙ» (Миллий версияларды салыстырмалы үйрениў тәжирийбесинен)

KARAKALPAK HEROIC EPOS "ER QOSAY" (The experience of a comparative study of national versions)

БЕКБАЎЛИЕВ Қуўандық Өскинбаевич

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Absrtact: *The object of this article is the heroic epic of the Karkalpak people "Er Qosay". The article talks about the importance of a comparative study of the Karakalpak, Kazakh, Kyrgyz and Nogai versions of the epic from the historical-genetic, historical-typological aspects. From a scientific point of view, an analysis is made of the features of the plot in the variations of the epic "Er Qosay" among the Turkic peoples. These features of the plot include general similarities in content and motives, the same names of heroes (bogatyrs), the theme of defending the motherland, as well as a description of the heroic deeds of young heroes in different versions of this epic.*

Key words: *heroic epos, version, variant, geneological cicle, history, motive, plot, image*

Қурбанбай жыраў репертуары арқалы дәўиримизге жетип келген «Ер Қосай» дәстанының сюжетлик баянланыўында айырым тарийхый ўақыялардың изи, тарийхый шахслардың образлары эпик формада сәўлелениўин тапқан. Дәстаның сюжети қаҳарманлық эпосларға тән дәстүрий сүўретлеўлерди, мотив хәм эпизодларды белгили дәрежеде сақлай отырып, өзине тән композициясы хәм сюжет мазмунының көркемлик өзгешеликлери менен айырылып турады.

«Ер Қосай» дәстанының мазмуны, онда қатнасыўшы қаҳарманлардың атлары, географиялық орынлар, гейпара сюжетлердің жақынлығы дәстанның мазмунына сәйкес келетуғын басқа миллий версияларда да ушырасып отырады, сонлықтан оларды салыстырмалы түрде үйрениў оғада әҳмийетли. Себеби, ҳеш бир дәстан таза сап ҳалында тек ғана генетикалық ямаса типологиялық характерге ийе болып қалмайды. Олар аралас ҳалында баян етиледі. Бунда, әлбетте, тарийхый-жәмийетлик раўажланыў басқышларының эпикалық дәретпелерге тийгизип қиятырған тәсирин үйрениў айрықша әҳмийетли.

«Ер Қосай» дәстанының миллий версиялары ҳәзирги бизде бар мағлыўматларға қарағанда тийкарынан қарақалпақ, қырғыз, қазақ, ноғай халықларында ушырасады. Олардың мазмунлық хәм мотивлик уқсаслықлары қаҳарманлардың (батырлардың) атларының бирдей

болыуы хэм дәстанның идеясының ел қорғау темасына бағышланыуы әсиресе, әкесинің душпанларынан қанын қайтарыушы жас батырдың ерлік ислери менен характерленеди. Гейпара версияларда «Ер Қосай»ға байланысly көркем тарийхый эпикалық мағлыұматлар арнаулы дәстан атын алмай дәстан ўақыяларына қатнасыушы қаҳарманның бири сыпатында көриледи. Мәселен қырғызлардың «Манас» эпосында Ер Қосай дәстан циклына кирген ел басы, батыр сыпатында белгили.

Қазақлардың тунғыш алымы – этнограф Ш.Ўәлийханов «Манас» эпосын биринши рет жазып алған еди (1856) хэм ол бул дәстанды «Қырғыз илиадасы» деп атайды. Илимпаз дәстанның курамалылық характерине итибар берип – бул эпос барлық қырғыз мифлериниң, ертеклериниң, аңыз-әпсаналарының бир ўақытқа жыйналған хэм бир батырдың Манастың дөгерегине топластырылған энциклопедиялық жыйнағы [Валиханов 1904:71-72], – деп баҳалаған. Академик В.В.Радлов «Манас» халықтың (бул -жерде қырғызлардың) барлық өмирин хэм барлық умтылысларының поэтикалық сәўлелениўи» [Радлов 1907], – деген баҳалы илимий жуўмаққа келген. Бирақ «Манас» эпосына анық хэм дәл пикирди В.М.Жирмунскийдиң мийнетлеринде ушыратамыз. Ол «Манас» эпосын «Генеалогиялық дүркин» (генеалогические циклизация) деп атаған. Мысал ретинде Манастың туўылыўы, батырлық ислери, үйлениўи душпанларынан кек алыўы, өлиўи, оның исин даўам еттириўши улы Семетей, ақлығы Сейтек ҳаққындағы көркем эпикалық ўақыялардың избе-излиги усындай пикир айтыўға жол ашып беретуғынын көрсетеди [Жирмунский 1974:34]. Ҳақыйқатында да «Манас» эпосы шежирелик характерге ийе, ел қорғау батырлық ислериниң әўладтан-әўладларға өтиў басқышларын сәўлелендиретуғын шынжырласқан ўақыялардың курамаларынан ибарат. Изертлеўшилердиң пикиринше «Манас»тың генеалогиялық циклына енеген дәстанлардың қаҳарманлары (батырлары) ҳәр қайсысы ири эпикалық дөретпелер болған. Соң «Манастың мазмунына сиңисип кетип» өзлериниң дәслепки жеке ҳалындағы мазмунлық өзгешеликлерин жоғалтқан [Жирмунский 1974:34-44,63-65,74]. Бул пикирдиң дурыслығын қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Ер Қосай»дың мазмуны арқалы да тастыйқлаўымыз мүмкин. Себеби, бул дәстан қарақалпақ халқының арасында өз алдына атамаға, ўақыяларға, миллий үрп-әдет дәстүрлерге ийе болған, өз алдына жеке дәстан дәрежесине ийе. Демек, дәстанның «Манас»тың мазмунына сиңисип кеткен жағдайлары жүз берген болыўы итимал. «Ер Қосай» дәстаны «Манас» эпопеясында (трилогиясы деп те аталады) Қошай деп те аталады хэм өзлерин Манас пенен тең дәрежеде санайтуғын оның қорлығына, зорлығына, кемситиўлерине көнгиси келмейтуғын Тоштук пенен Көкше баслаған көтерилислер қатарында көринеди. Дәстанның айырым вариантларында қәўимлер арасындағы өз-ара келиспеўшиликлер сөз етилгенде Қошай Манас пенен де жекпе-жекке шығады. Ол Манастан күшли болса күшли болады да, бирақ ҳәлсиз етип тәрийпленбейди. Қошай Көкетайды жерлеў мәресиминде қалмақтың дәўи Жола менен де жекпе-жекке шығады. «Манас» эпосында қатаған ханы Қошай 70 жасар ғарры «Халық атасы», «Жеңилмес батыр», «Белгили гүресшең» деп тәрийпленеди. Қашқарға атланыс жасаған хэм түр-түсин өзгерте алатуғын қәбилетке ийе сыйқыршы, қайырқом адам образында жийи көринеди. Оның дуўасы менен Манастың баласы Семетей дүньяға келеди. Бирақ оның ең биринши гезекте душпанларында кеткен әкесиниң қанын қайтарып алыўшы батыр екенлиги барлық версиялар ушын характерли.

Усы өзгешеликлерине қарай отырып биз қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Ер Қосай»дың мазмуны «Манас» эпосының генеалогиялық циклине еңбестен бурынғы вариантларының бири болыўы мүмкин деген болжаў айтыўға имканиятымыз бар. Буған қосымша дәстанның «Еркөкше», «Ер Қосай» вариантларының қазақлар арасында да мәлим екенлигин [Қазақ әдебиетиниң тарихы 1960: 140-146] ескертип өткенимиз талапқа муўапық болады деп ойлаймыз. Белгили изертлеўши этнограф алым Ш.Ўәлийханов қарақалпақлар

арасында жыраулардан «Ер Қосай» дәстанын жазып алған еді. Құрбанбай жырау айтқан «Ер Қосай» дәстанының мазмұны да тап Валиханов айтқан мазмұнға туура келеді [Мақсетов 1989:153], – деп келтирген проф. Қ.Мақсетовтың мағлыұматы дәстанның версияларын анықлауда хәм оларды миллий эпикалық дәретпелер сыпатында тән алыу үшін әхмийетли саналады.

И.Сағитовтың «Қарақалпақтың «Едиге», «Ер Шора», «Ер Қосай» деген эпикалық поэмалары (илимпаз дәстанды поэма деп атаған – Б.Қ) хәм басқа да усы поэмалардың қазақша версиясы менен уқсас келеді» [Сағитов 1986: 79], – деген пикири де биз сөз етип атырған «Ер Қосай» дәстанының айырым ўақыялық өзгешеликлерин толық хәм муқият үйрениўге силтеме береді. Усылардан келип шыға отырып, биз дәстанның мазмұнлық жақтан көркемлик хәм идеялық жақтан да ең жақын версиясы қазақ халқының эпикалық дәретпелеринен орын алған «Ер Көкше» хәм «Ер Қосай» дәстанлары екенлигин терең дыққат-итибарға алыуға хәм тарийхый-фольклорлық салыстырмалы изертлеудің барлық түрлерин өз ишине қамтыйтуғын хәр еки версияның өзгешеликлерин анықлауға имканият табамыз.

«Ер Қосай» дәстанының қазақ версиясы бир неше вариантлардан ибарат. Олардың айрымлары XIX әсирдің соңғы ярымында-ақ баспа жүзин көрген, ертеден журтшылыққа белгили дәстанлар болып есапланады. Қазақ фольклорында усы күнге шекем дәстанның төрт варианты белгили. Әлбетте, бул вариантлар арасында ўақыялардың уқсаслықлары менен бир қатарда өзлерине тән өзгешеликleri де бар. Бу вариантларда тийкарынан Ер Көкше хәм Ер Қосай батырлардың атлары турақлы сақланған, ал базы бир эпикалық қахарманлардың атлары, географиялық орынлардың атамалары, ўақыялардың баянланыў желислеринде айтарлықтай өзгешеликлер ушырасады. Усы сыяқлы «Ер Қосай» дәстанының қарақалпақ версиясы да өзине тән миллий өзгешеликлерине ийе. Бирақ булардың барлығын жәмлестиріп турған бир өзгешелик, бул дәстан ўақыяларының қай-қайсысында болса да ел қорғаушы батыр образының турақлы сақланғанлығы болып табылады.

Дәстанның Ноғай версиясы ҳаққында ноғай фольклоршысы Андим Сикалиев ноғайлылардың әйемги батырлық жырларының жыллар бойы жыйналып киятырғанлығына дыққат аударып, ноғай халық жырларын жыйнауда елеўли мийнет еткен Абдулхамид Жанибековтың төрт томлық қолжазба топламында «Ер Қосай» дәстанының да бар екенлигин мәлимлейди [Батырлар жыры 1989:11-12]. Буларды дәстанның қарақалпақ версиясы менен салыстырып тарийхый-фольклорлық бағдарда илимий-изертлеу жумысларын алып барыу дәстанның дәретилген дәуирин, пайда болыу дереклерин, генетикалық сыпатларын, типологиялық уқсаслықларын анықлауда ең жақсы илимий нәтийжелерге ерисиу мүмкиншиликлерин жаратып береді. Басқа тәрәпи менен хәр қандай дәстанның версиялық вариантлары бир ўақытлары бирге болған қәуимлердің (қыпшақ, қоңырат, ноғай хәм т.б) бөлинип кетиулерине байланысly, өзлери менен бирге алып кетилген эпикалық талапларға байланысly раўажланып отырады. Нәтийжеде белгили ўақыт өтиуи менен сол дәстанлардың жаңа версиялары пайда болады [Потапов 1949:31,132]. Хәр бир дәстанлық дәретпе өзиниң мазмұны жағынан да, дәстүрли улыўмалық сюжетлерди қолланыу жағынан да өз алдына дара дәретпе есапланады. Усы дара дәретпелерди үйрениу арқалы биз миллий эпикалық дәретпемиздің өзине тән сыпатларын анық көре аламыз. Професор И.Сағитов: «Хәр бир халықтың дәстаны бир қыйлы вариант емес, ал өзінше айрықшалығы бар миллий шығарма болып табылады» [Сағитов 1986: 82], – деп жазған еді.

«Ер Қосай» дәстаны тек қарақалпақ фольклортаныўшылары арасында ғана емес, ал усы дәстанның версиялары ушырасатуғын басқа халықлардың илимий изертлеулеринде де арнаўлы түрде үйренилген емес. Дәстан ҳаққындағы айтылған пикирлер дәстан текстин баспаға таярлаудағы алғы сөзлерде, көркем аудармалар ислеудеги комментарийлерде,

гейпара мақалаларда монографиялық жұмыстарда атлары аталып айырым бақлаулар жүргизілгені болмаса, дәстан жеке халында еле изертлеу объектіне айланғаны емес.

Дәстанның мазмұнын тәміинлейтуғын сюжетлик тутаслықлар хәр бир дәстан версиясы, ямаса вариантлары ушын өз алдына жеке өзгешеликлерге ийе. Дәстандағы батырлардың атлары Ер Көкше, Ер Қосай түрінде баян етилгені хәм ўақыялардың дәрегі ел қорғау темасына бағышланғаны менен олардың арасындағы айырмашылықлар көп ғана шешилиўи тийис болған илимий машқалаларды келтирип шығарады. Мәселен, Қосай дәстан қахарманы сыпатында гейпара орынларда 70 жасар ғарры сыйқыршы, шаман образына ийе көп қырлы қахарман. Оның образының басым бөлегі мифлик, әпсаналық элементлер менен байытылған. Бизің бақлаўымызша Ноғайлы дәўиринде дәреген дәстанлардың ишинде «Ер Қосай» дәстаны көбирек ғайры тәбийий мифлик, ертеклик характердеги сюжетлер менен көринеди.

Деген менен барлық версияларда да Ер көкше менен оның кек алыўшы батыр перзенти Ер Қосайдың атлары өзгерместен бирге айтылады, олардың образларындағы турақлылық, дәстан ўақыяларындағы улыўма орынлардың уқсаслығы, Ер Қосайдың қәбириниң бар екенлигиниң узақ жүз жыллар даўамында халық тәрәпинен тән алыныўы, олардың атларының көпшилиги тарийхта болған ноғайлардың батырлары сыпатында көриниўи хәм т.б себеплерге сүйенсек, оның тарийхый прототип түриндеги қаҳараман болғанлығын мойынлаўға туўра келеди. Бәри бир, анық исенимли фактлик хўжетлердиң, тарийхый дереклердиң жеткиликли дәрежеде болмаўы дурыс, дәл пикир айтыўға имканият бермейди.

Жуўмақлап айтқанда, «Ер Қосай» дәстанының түркий халықлардағы миллий версияларын тарийхый-генетикалық, тарийхый-типологиялық жақтан салыстырмалы үйрениў илим ушын оғада әхмийетли есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Влиханов Ч.Ч. Сочинения – зап. РГО. т. XXIX. 1904.
2. Радлов В.В. Обрзцы народной литературы тюркских племен Ч.1. Спб, 1866-1907, 2. V. XII.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, «Наука», 1974.
4. Қазақ әдебиетиниң тарихы. Биринши китап. Алматы, Қазақ Ғылым Академиясының баспасы, 1960.
5. Максетов Қ.М. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.
6. Сағитов И.Т. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
7. Батырлар жыры. Қырымның қырық батыры. Т. II. (Алғы сөзин жазғанлар: О.Нурмуғанбетова, Қ.Садиков). Алматы, «Жазушы» 1989.
8. Потапов Л.П. Героческий эпос алтайцев // Журнал «Советская этнография», 1949.

O‘ZBEK VA INGLIZ XALQ IBORALARIDA “OILA” KONSEPTINING IFODALANISHI

IN UZBEK AND ENGLISH EXPRESSION OF THE CONCEPT “FAMILY”

Rajabov Elshod Erkinovich

Annotation. *This article compares and analyzes phraseological units in Uzbek and English languages.*

Key words: *family, proverb, wise saying, parents, son, daughter, harmony, kindness, analysis.*

Ma'lumki, oila jamiyatning, har bir xalq turmush tarzining ajralmas bir bo'g'ini hisoblanadi. Shaxsning shakllanishi, ma'naviyatining tarkib topishi va rivojlanishida oilaning o'rnini beqiyosdir. Jamiyatning asosiy guruhi hisoblangan oila shu jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib boradi. Qadimgi sharq xalqlarida "Oila – vatan ichra vatan", "Oila – mehr-oqibat maskani", "Oila – baxt qo'rg'oni" kabi purma'no hikmatlarning mavjudligi oilaning inson va jamiyat hayotidagi mavqeyi naqadar ahamiyatli ekanligining yorqin dalilidir.

Insoniyat taraqqiyotidan ma'lumki, ibtidoiy jamiyatning ilk davrlarida shakllana boshlagan oila-qarindoshlik munosabatlari ma'lum davrlar o'tishi bilan tobora mustahkamlanib, takomillashib borgan. Shaxs, oila va oilaviy munosabatlar masalasi bugungi kunda ham o'zining tarixiy, madaniy, milliy va umumbashariy qadriyatlarga egaligi bilan katta ahamiyatga ega. Shunday ekan, har bir xalq, millat vakili oila muqaddas ekanligi, uni ulug'lash, e'zozlash zarurligi, unda umuminsoniy va milliy qadriyatlar aks etganligini his qilishi lozim. Shu o'rinda Hazrat Navoiyning oila tayanchlari bo'lmish ota va ona haqida bitgan purhikmat misralarini keltirish o'rinlidir:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,

Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Tun-kuning aylagali nur fosh,

Birisin oy ayla, birisin quyosh.

Oila tushunchasi dunyoning barcha xalqlarida ham mavjud. Ammo, tabiiyki, ulardagi oila tushunchasiga bo'lgan qarashlar bir xil emas. Ayniqsa, oiladagi qadriyatlar, milliy urf-odatlar va an'analar, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar masalasida turli xalqlar milliy madaniyatida o'zaro tafovutlar yo'q emas. Oila to'g'risidagi bunday qarashlar o'z-o'zidan tilda aksini topdi va bu tushunchalar lisoniy ifodaga ega bo'ldi. O'zbek va ingliz tillarida ham "oila" konseptiga ishora qiluvchi lisoniy birliklar talaygina bo'lib, ushbu ishda frazeologik birliklarning ikki tildagi qiyosiy-tipologik tahliliga e'tibor qaratildi, o'zbek va ingliz xalq iborolari misolida oila tushunchasining lisoniy mohiyati, uning mazmuniy xususiyatlari tahlil qilindi.

Ma'lumki, frazeologik birliklar paremiologik birliklar singari xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan, ma'lum bir ibratli fikr-xulosani o'zida mujassam etgan barqaror birikmalar hisoblanadi. Frazeologik birliklarda milliy tafakkur, xalqona urf-odatlar va an'analar, turmush tarzi, milliy mentalitet kabi tushunchalar yaqqol aks etadi.

"Oila" konseptiga ishora qiluvchi o'zbek va ingliz xalq iboralarini quyidagi mazmuniy guruhlariga ajratgan holda tahlil qilish mumkin:

- 1) oila a'zolari va qarindosh-urug'lar bilan bog'liq iboralar;
- 2) oilada turmush tarzi, uy-joy, ro'zg'or masalalari va oilaviy munosabatlar bilan bog'liq iboralar;
- 3) oilali bo'lish, turmush qurish masalalari bilan bog'liq iboralar;
- 4) oilada farzandning o'rnini haqidagi iboralar.

O'zbek va ingliz tillarida oila a'zolari va qarindosh-urug' nomlari bilan bog'liq xalq iboralari salmoqli. O'zbek tilida oila a'zolari, ular o'rtasidagi qarindoshchilik munosabatlari quyidagi frazeologik birikmalarda aks etadi: *Bir mayizni teng bo'lib yeydi* (bir-birlaridan hech narsa ayamaydigan, doimo birga yuradigan, topganlarini o'rta qo'yib, birga baham ko'radigan yaqin qarindoshlar va do'stlarga nisbatan ishlatiladi); *Biri qosh, biri ko'z* (o'ziga eng yaqin qarindosh-urug'i yoki samimiy do'stiga nisbatan ishlatiladi); *Bir ko'rpada tepkilashib o'sgan* (bir nechta oshna-og'aynilar, do'stlar yoshlik chog'laridan birga o'sadilar, birga ulfatchilik qiladilar, ularni hech kim ajrata olmaydi ma'nosidagi ibora); *Bir-biri bilan qirq pichoq bo'lib, urushib o'layozishdi* (biror narsa – yer, mulk, meros ustida bir katta oilaning ikkiga bo'linib qattiq urush qilishlarini ifoda etadi); *Oftobda qattiq ichishgan qarindosh* (bir odam yuqoriroq amalga ega bo'lganda, unga o'zini qarindosh qilib ko'rsatuvchilar ko'payadi ma'nosida ishlatiladi); *Yaqindagini bo'ri emas* (bir odam to'y yoki ziyofat qilganda, o'zining yaqindagi qarindoshi yoki do'stini esdan chiqarib aytolmaydi, ammo uzoq-uzoq joylardan qarindosh-urug'lari o'z vaqtida yetib keladi. Shunday vaziyatda ushbu ibora ishlatiladi); *O'ligimga o'tirgan, tirigimga tik turgan, ko'zdek qarindoshim* (hamma masalada yordam beradigan, to'yiga qarashib turadigan, o'lim bo'lsa borib xizmat qiladigan qarindoshlarga nisbatan ishlatiladigan ibora); *Hozircha tirik to'qimga yo'lamay, sag'risiga qo'l tekizdirmay yuribdi* (oilalar hayotidan uzoqda bo'lgan, tirikchilikka bo'ysunmagan, ro'zg'or ishlarini bo'yniga olmagan shu oilaning a'zosiga nisbatan ishlatiladigan ibora). Ingliz tilida esa qarindoshlik munosabatlarining madaniy jihatlarini o'zida aks ettirgan quyidagi idiomatik birliklarni keltirib o'tish mumkin: *to get serious* (to have a relationship with someone), *to get back together* (to turn to a relationship or marriage after separating), *to be like one of the family* (used as a way to say that someone or something is a part of the family or a member of the family), *to run in the family* (to be common quality among members of a particular family, a lot of people in the family have that characteristics), *to be at cross-purposes* (not understand each other because they are trying to do or say different things), *to live in each other's pockets* (to do everything together), *to hit off* (to develop a friendly relationship quickly), *to start off on the wrong foot* (to have a bad start to a relationship), *to look up to someone* (to respect and admire someone, to have a very good opinion of someone), *to take after someone* (to resemble a member of your family in appearance or character), *to get round someone* (to persuade someone to let you do or have something, usually by flattering them), *to take one's side* (to support someone), *to be close to someone* (to like someone very much), *eternal triangle* (a relationship between three people), *empty nest syndrome* (the sad feelings which parents have when their children grow up and leave home), *in and out family* (members of the same family who are regulars at the workhouse), *a close band* (relationship or feeling of togetherness), *nearest and dearest* (someone's close relatives), *one's own flesh and blood* (someone's relatives), *a man and a brother* (one's best relatives and friends), *a long-lost relative* (is one whom you have not seen for many years), *shoulder to shoulder* (relatives who live together), *forty second cousin* (not to be close relatives), *cousin seven times removed* (relatives who are not close), *to receive someone into one's house* (to receive someone as a relative), *to be one's kith and kin* (to be related by blood), *a man of no family* (a man who has not got family and any relatives such as wife and children).

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, qarindoshlik atamaları va tushunchasi ishtirok etadigan frazeologik birliklar har doim ham oila, qavm-qarindoshlik munosabatlariga ishora qilavermaydi. Ba'zi frazeologik birliklarda bunday atamalar qo'llansa ham, umumiy mazmun boshqa munosabatni ifodalashga xizmat qiladi. Bu kabi birliklarni o'zbek tilining ham, ingliz tilining ham lug'at boyligida uchratish mumkin. Jumladan, o'zbek tilida *Onasining qornida* (hali tug'ilgani yo'q, mutlaqo yo'q, yer yuzida topilmaydi), *Onasini ko'rsatmoq* (ta'zirini bermoq, jazolamoq), *Ona suti og'zida* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'zidan ketmagan* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'zidan anqib turgan* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'ziga kelmoq* (haddan tashqari qiynalmoq ma'nosida), *Onadan tug'ma bo'lib* (har qanday kasallikdan

yoki balo-qazolardan xoli bo'lib, aslidagiday; sog'lom, hech narsa ko'rmaganday), *Ota go'ri qozixona* (bir kishining arzimagan aybini katta jinoyatga yo'yib ko'rsatish), *Otang temirchimi?* (Muncha ezmasan, gapni cho'zma, degan ma'noda ishlatiladigan ibora), *Otasining xunini so'ramoq* (biror narsa uchun haddan ziyod pul yoki haq so'ramoq, biror narsaga juda qimmat baho qo'yimoq), *Bu ham yo'q edi, otam bozordan keltirdi* (Bolalar biror taom, kiyim-bosh, buyumdan norozi bo'lib, xarxasha qilib, inijlik bildirganda shunday deyiladi. Boriga, topilganiga shukur qil, shu ham aslida yo'q edi, dadang bozordan keltirdi, deya mazkur buyumning narxi oshiriladi, bahosi – qadri ko'tariladi) kabi turg'un birikmalarda; ingliz tilida esa *Am I my brother's keeper?* (Am I guilty?); *Sister Anne* (reliable friend); *Bob's your uncle* (everything is good); *It's not your uncle* (it is not easy), *Husband's tea* (cold tea); *If my aunt had been a man, she'd had been my uncle* (what if, in case); *Sister company* (branch of the company); *Father daughter dance songs* (songs of good fortune) kabi barqaror birikmalarda yuqoridagi holat ko'zga tashlanadi.

Ayniqsa, turmush tarzi, uy-ro'zg'or, oiladagi ahillik, oila a'zolari o'rtasidagi inoqlik, birlik, mehr-muhabbat, oilaviy munosabatlar masalasi qadimdan o'zbek va ingliz iboralarida asosiy o'rin tutib kelgan. Bu holatni o'zbek tilidagi *Qozonni suvga tashladi* (zo'rg'a tirikchilik ko'rayotgan oilalarda har kun ham qozon qaynamaydi, qozon qaynamagan o'sha kun ushbu ibora ishlatiladi); *Qora qozoni qaynab turibdi* (biror kishining turmushi, ro'zg'ori, tirikchiligi o'tib borayotir ma'nosida ishlatiladi); *O'choqning kulini tort* (oil a'zolari o'rtasida ro'zg'orini tejash maqsadida aytiladigan ibora); *Bo'yniga tuzluq to'rva tushdi* (ota-onaga yoki merosga orqa qilib tirikchilikni bo'yniga olmagan odam ota-ona o'lgach, meros tomom bo'lgach tirikchilik qilishga majbur bo'ladi); *Baland oxurdan suv ichgan* (katta yeb, katta ichib o'rgangan va og'ir mehnatga darrov bo'yin egmaydigan oila a'zolariga nisbatan ishlatiladigan ibora); *Beli baquvvat* (puli ko'p, davlati zo'r oila kishilariga nisbatan ishlatiladigan ibora) frazeologizmlari orqali ifodalash mumkin. Ingliz tilidagi *to feel homesick* (to feel after moving away from own family), *to set up home* (to start an independent life in one's own flat or house), *to provide for one's family* (to earn enough money to support family), *on the rocks* (difficult situation in relationship), *to be born with a silver spoon in one's mouth* (to be born to a wealthy family with many advantages), *to fly the nest* (to leave to live independently), *not to see eye to eye* (you do not agree on something), *to have its ups and downs* (to have good and bad moments), *to live to a ripe old age* (living well into old age), *to be at death's door* (to be close to death), *to feel one's age* (to feel as old as they are), *a family feud* (quarrel in a family causing bad feeling for many ears), *a bumpy relationship* (up and down like a car on a road with bumps) frazeologik birliklari ham yuqoridagi masalaning yorqin bir dalilidir.

Har qanday xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek va ingliz xalqlarida ham oilali bo'lish, turmush qurish, er va xotin munosabatlari singari dolzarb masalalar shu xalqlarning tilida turli xalqona naqlar orqali gavdalantiriladi. O'zbek tilida *oila qurmoq*, *oilali bo'lmoq*, *turmush qurmoq*, *ro'zg'or boshiga tushmoq*, *boshini ikkita qilib qo'yimoq*, *bo'yniga olaxurjun tushmoq*, *bir yostiqqa bosh qo'yimoq* kabi ko'plab iboralar mavjud. Ingliz tilida ham shu kabi *"To tie the knot"* (turmush qurmoq), *"It is good to marry late or never"* (Kech yoki hech uylanmaslik yaxshi), *"Marry your daughters betimes, lest they marry themselves"* (Qizning o'zi erga tegmasligi uchun uni tezroq erga berish kerak), *"Marry your son when you will, your daughter when you can"* (O'g'lingni xohlaganingda uylantir, qizingni esa imkoniyatin borida uzat) iboralari mavjud ekanligini ta'kidlash kerak.

Oilada farzandning tug'ilishi, uning oiladagi tarbiyasi masalasi ham o'zbek va ingliz xalqlari milliy madaniyatining o'ziga xos bir namunasidir. Bu madaniy jihatlar o'zbek va ingliz xalqlarining tilida ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, o'zbek tilida *Bir palakdan necha xil qovun yetishadi* (bir ota-onadan olti-yetti bola tug'lsa, shu bolalar tashqi ko'rinishda bir-birlariga o'xshasalar ham, xulq-atvori jihatidan har xil bo'ladilar, bir-birlariga o'xshamaydilar. Mana shunday bir ota-onadan tug'ilgan bolalar fe'l-atvorining har xil bo'lishiga qarab ishlatiladi), *Burunni sassiq deb kesib*

tashlab bo'lmaydi (ba'zan kishi a'zolarining hammasi baravar salomat bo'lavermagandek, bir ota-onadan bo'lgan bolalarning hammasi ham bir xil yaxshi bo'lavermaydi. Ota-ona farzandlari ichida yomon bolasini harchand yaxshi yo'lga solaman deb urinib ko'radi, lekin epga ololmaydi. Ota-ona bunga chora topolmasligini, farzandini yo'q qilolmasligini nazarga olib ishlatiladi), *Yengilini yetaklab, og'irini orqalab, bularni boqquncha ona sutim og'zimga keldi* (bolani boqish va tarbiyalash mas'uliyatli va qiyin ishdir. Shunday azob-uquqbat bilan bola boqqan ota-onaga nisbatan ishlatiladigan ibora), *Yerga qo'ysam gard bo'ladi, osmonga qo'ysam chang bo'ladi, deb bolasini yer-u ko'kka ishonmaydi* (shunday xotinlar bo'ladiki, uzoq yillar bola ko'rmaydi yoki bolasi turmaydi. Natijada eng so'ng tug'gan bolasini hech kimga ishonmaydi. Doimo asrab-avaylab, erkalab o'stiradi. Mana shunday xotinga nisbatan ishlatiladi), *Jo'javurdek jon* (tovuq jo'jalarining ko'pligiga qarab, ko'p bolali odamlarga nisbat beriladi, ya'ni bolasi ko'p kishiga "jo'javurdek jon" deyiladi. Bu ibora ko'proq achinish, ayash ma'nosida ishlatiladi), *Yirtiqqa yamoq, dardga davo bo'ladi* (bu ibora bolaga nisbatan ota-ona tarafidan aytiladi. Ota-ona bolani qiyinchiliklar bilan boqib voyaga yetkazadi, so'ngra qo'lidan ish kelmaydigan bo'lib qolganda, ba'zi bolalar ularga qaramay qo'yadi. Mana shunday holda ishlatiladigan ibora), *Kun tug'sa ham shunga tug'sin; oy tug'sa ham shunda tug'sin* (ota-ona yaxshi ko'rgan farzandiga eng go'zal, ko'rkam, a'lo darajali narsalarni ravo ko'radi. Oy, kun va ularning tug'gan bolasi yoki ularning chiqishini yaxshi ko'rgan farzandiga munosib ko'rib shu iborani qo'llaydi), *Tobut ostida qolgan bola* (qarigan kishining xotini tug'adi, ammo chol o'lib qoladi. Tug'ilgan bolaga nisbatan shu ibora ishlatiladi) singari iboralar bunga yaqqol misol bo'ladi. Ingliz tilidagi *"As the tree, as the fruit"* (*Daraxtiga ko'ra mevasi, ota-onasiga ko'ra bolasi*), *"Each bird loves to hear himself sing"* (*Qora qo'ng'iz ham o'z bolasini oppog'im deydi*), *"Every mother thinks her own gosling a swan"* (*Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga*), *"Like father, like son; like mother, like daughter"* (*Otadan o'g'il, onadan qiz*), *"The parson always christens his own child first"* (*Har kimsa birinchi bo'lib o'z bolasini cho'qintiradi*), *"Happy is he that is happy in his children"* (*Har kishining baxti uning bolalarida ko'rinadi*), *"Many a good father has but a bad son"* (*Ko'p yaxshi otalarning yomon o'g'li bo'ladi*) iborolari ham farzand to'g'risida ekanligi bunga misol bo'la oladi.

O'zbek va ingliz tillarida oila konseptiga xos bunday frazeologik birliklar juda ko'p. Oila konseptiga ishora qiluvchi maqollar o'zbek va ingliz xalqi muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev T, Musoqluv A, Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari lug'ati. – Toshkent, "Sharq", 2013
2. Shomaqsudov Sh, Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1990
3. Shomaqsudov Sh, Dolimov S. Qayroqi so'zlar: xalq iboralarining izohli lug'ati. – Toshkent, "O'zME", 2011
4. Karomatova K.M, Karomatov H.S. English proverbs. Toshkent, 2005
5. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. Toshkent, "Ma'naviyat", 2000.

ТЎЙ МАРОСИМИ ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЛОКАЛЛИГИГА ДОИР

THE WEDDING CEREMONY DEPENDS ON THE LOCALITY OF FOLKLORE

Касимова Зухрахан Фатхиддиновна,

Annotation. The article talks about the local characteristics of the folklore of the wedding ceremony. In particular, it is based on the fact that the people's way of life, traditions, values, and rituals are different in different regions and gain local importance.

Keywords. folklore, ceremony, wedding, local, folklorist, ethnic, territory, tradition, wedding ceremony, Uzbek ceremonial folklore.

Фольклор – халқнинг бутун маиший борлиғи, дунё қараши, урф-одат ва анъаналарини ўзида мужассамлаштирган оғзаки бадиий ижодиётдир. Фольклор асарларида халқнинг маиший ҳаёти, дунёқараши, орзу истаклари ва ғам-ташвишлари ифоланади. Никоҳ – икки қарама-қарши жинс ёки кишилар ўртасида вужудга келадиган иттифоқ бўлиб, у ўзида ахлоқий императивлар, эстетик туйғулар ва ҳуқуқий меъёрларни жамлайдиган маросимлар мажмуасидир [Комилов 2019:11].

Тўй маросими ижтимоий, тарихий, географик, демографик ва иқтисодий шароитлар билан белгиланадиган умумий, минтақавий ва маҳаллий хусусиятларга эга. Минтақавий урф-одатлар, айниқса марказдан узоқда жойлашган жойларда одамларнинг эътиқодлари, урф-одатлари, маросимлари ва одамлар ўртасидаги муносабатлар акс этган.

Ўзбекистонда қадимдан мерос бўлиб келадиган тўй маросимларининг удумлари тарихий асосига кўра мағик характерга эга бўлган. Хусусан, ёшларни ёмон кўздан ва бало-қазолардан асраш учун гулхан атрофида айлантириш, бошлари узра катта ёпинғич тутиш, чимилдиқ ичида ёшларнинг никоҳини руҳлар ва ўзга олам вакиллари иштирокида тасдиқлаш учун шам ёқишган. Махсус удумларни ўтказиш асносида икки ёшнинг фаровон турмуш кечиришлари таъминланади деб ўйлашганлар. Чимилдиққа кираётган ёшларнинг боши узра ширинлик ва тангалар сочилган. Бу удум моҳиятида серфарзанд, ували-жували бўлишлари ётади. Гуёки тангадек кўп, қанддай ширин турмуш қуришлари тиланган. Чимилдиқ ичида келин куёвнинг тиззаларига ёш болаларни ўтказишган, куёвнинг тўнини этагига пишган тухум солишган. «Кўрпа қавиш», «маслаҳат оши», «сабзи тўғрар», «мол ёяр», «Куёв элтиш», «Келин элтиш», «Бет очар», «Келинсалом», «Чимилдиқ узди» ва бошқа удумларни худди илгаригидек қариндошлар, қўшнилари даврасида ўтказиш анъанаси Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудларида сақланиб қолган. Маросим – инсон, оила, жамоа ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашга қаратилган, расмий ва руҳий кўтаринкилик вазиятида ўтадиган, умум қабул қилинган қоида-тартибларга амал қилинадиган ҳаётий тадбир ҳисобланади.

Маросимларни ўтказишда авлоддан-авлодга ўтадиган, рамзий ва расмий анъаналар, қоидаларга амал қилинади. Маросимга бўлаётган воқеага “гувоҳ” сифатида одамлар чақирилади. Одамлар кимнингдир ғами ёки қувончига шерик бўлишади, келажак учун яхши ниятлар қилишади. Инсон ҳаётида бўлиб ўтаётган муҳим воқеани нишонлаш жараёнида анъана ҳам, одат ҳам, маросим ҳам мужассамлашади.

Халқнинг яшаш тарзи, анъаналари, қадриятлари, маросимлари эса, турли ҳудудларда турлича эканлиги билан локал аҳамият касб этади. Т.И.Живковнинг фикрича, фольклор локал анъанавий санъатдир, у муайян ҳудуд жамоасининг тафаккури маҳсули сифатида фаолият кўрсатади. Ижодий жараёндаги жамоавийликни кўриш учун унинг ҳудудий характерини аниқлашимиз лозим [Живков 1977:105]. Таникли ўзбек фольклоршуноси О.Сафаров Бухоро фольклори хусусидаги илмий мақоласида ҳудуд фольклорида ўзига хос оҳанг, услуб, анъана ва ҳудуд этнографиясининг бадиий ифодаси мавжуд эканлигини айтиб ўтади [Сафаров 2010: 138-148]. В.А.Лапиннинг фикрича, ҳар қандай этноснинг оғзаки бадиий ижодиёти унинг локал анъаналари тизими сифатида қаралиши лозим [Лапин 1987:6].

Таниқли рус фольклоршуноси Б.Н.Путилов фикрича, фольклор маданияти минтақавий маданият ва минтақавий этник ўзига хосликларнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Бироқ, бу минтақавийлик жамоа ижодининг бошқа бир қирраларини яширмаслиги лозим[Путилов 2003:144-145]. Дарҳақиқат, локаллик умумхалқ ва умумэтник характер касб этиши, аммо шу белгилар ичида муайян ҳудуд аҳолисининг ўзига хос этник белгиларининг ифодаланиши зарур. Айтайлик, ўзбек халқ тўй маросим фольклори жанрлари умумўзбек учун муштараклик касб этса-да, Бухоро тўй кўшиқлари билан Фарғона тўй кўшиқларининг гарчи бир жанрда бўлса ҳам тафаввутлари бор, албатта. Локал характердаги фольклорда фақатгина диалект етакчилиқ қилмайди, балки унда ўша ерлик аҳолининг дунёқараши, расм-русмлари, маиший анъаналари ҳам ўз аксини топади. Маросим фольклорининг локал жиҳатлари муайян ҳудуд аҳолисининг маданияти билан кўпроқ ажралиб туради. Халқ ёки элат маданияти ўша ҳудуд аҳолисининг оғзаки асарларида ҳам турли кўринишларда бадиий ифодаланади. Чунки элат маданияти ҳам этник жамоа томонидан шаклланади, фольклор ҳам этник жамоа томонидан оғзаки яратилиб ижро этилади.

Бошқа халқлар фольклоридан ажралиб турган ўзбек фольклорининг ўзига хосликлари локал белги саналса, унинг ички ҳудудларга хос жиҳатлари микролокал хусусиятлар сирасига киради. Бир миллатнинг ички ҳудудий ўзига хосликларини таниқли фольклоршунос Б.Н.Путилов локаллик ва микролокаллик каби иккига бўлиб ўрганишни таклиф қилган эди[Путилов 2003:145]. Шу жиҳатдан ёндошганимизда Бухоро тўй маросим фольклоридаги “Келин салом”, “Куёв ўтирсин”, “куёв салом”, “ёр-ёр” каби маросим кўшиқлари умуммиллий характер касб этади ва бу жанрлар ўзбек халқи яшпидиган деярли барча ҳудудлар тўй маросимида учрайди. Бироқ, “Хуш келдингиз” кўшиғи Бухоро музофотида ижро этилса-да, Фарғона водийси никоҳ тўйлари маросими фольклори жанрлари таркибида учрамайди. Бу кўшиқ куёвнинг келиннинг уйида кутиб олиниши жараёнида келин томоннинг ёши улугроқ аёллари томонидан ижро этилади. Куёв тўранинг кутиб олинишида келин янгалар томонидан “хуш келдингиз” кўшиғининг ижро этилиши, кўшиқ матнидаги ҳудудий маданий белгиларнинг уфуриб туриши унинг микролокал хусусиятларидан биридир.

Еттисув қозоқлари фольклорини ўрганган М.М.Бағизбаева ўзининг докторлик диссертациясида локалликнинг етакчи белгиси тил ва шева деб ҳисоблайди. Бироқ, қозоқларнинг маданияти, анъанавий фольклори, эътиқодий дунёқарашларининг фольклор асарларида ифодаланишини инобатга олмайди[Бағизбаева 1984:37].

Халқ оғзаки ижодиёти материалларининг локаллигида фольклор асарининг тарқалиши, ижро этилишида умумий макон мезони мажбурий эмас. Бир томондан, универсаллар даражасида ва анъаналар ўртасидаги муносабатлар, бошқа томондан, фольклор маданияти этник гуруҳнинг тарихий хусусиятларини, ҳаётининг умумий хусусиятларини, тарихини, маиший ҳаётини, менталитетини ифода этиш сифатида қаралиши мумкин. Мана шу белгиларда халқнинг бутун маънавий қиёфаси бўй кўрсатади. Локаллик тушунчаси билан фольклорнинг маҳаллий ҳодисалари умуммиллий, аммо мажбурий баъзи ўзига хос тимсоллари ва ўзгаришлари сифатида кўриб чиқилиши лозим. Шундай этник белгилар борки, улар умуммиллий аҳамиятга эмас, фақат муайян ҳудуддаги аҳолигагина хос. Маҳаллий анъаналар бир-бирига нисбатан фарқ қилади. Маҳаллий урф-одатлар асл анъаналарга асосланмайди, балки уларда шу ерлик аҳолининг эътиқодлари, олам ва одамга муносабати ва бошқа шунга ўхшаш урф-одатлардир. Бу албатта этник анъаналарга тегишли.

Б.Н.Путилов маҳаллий анъаналарнинг ривожланишида параллелликни кўрмайди[Путилов 2003:148]. Маҳаллий анъаналар майдонга келиши ва ривожланишида ягона тарихий асосга эга бўлмасдан, балки бир-бирига ўхшаш, параллел ва кесишган

занжирлар ва қаторлар шаклида бўлган. Бир томондан, ҳар қандай маҳаллий фольклор маданияти, қанчалик тор бўлмасин, унинг фаолияти чекланган бўлса ҳам, мустақил ва ўзига хос қадриятлар тизимини ташкил этади. Бироқ, фольклор маркази, фольклор ўчоғи каби тушунчаларнинг қўлланилиши у қадар тўғри эмас, деб ўйлаймиз. Масалан, Сурхондарё фольклор ўчоғи ибораси қўп қулоққа чалинади. Бизнингча, халқ истиқомат қиладиган ҳар қандай ҳудудда фольклор ва анъаналар сақланиб қолади ҳамда яшайди. Аммо, бошқа томондан, муайян ҳудуднинг фольклор маданияти, чегараси, марказини фақат бошқа ҳудудлар, маданияти фонида тушуниш мумкин ва қиёсий таҳлил қилиш учун тегишли материални топиш ва самарали таққослаш методологиясини танлаш жараёнида муайян ҳудуд фольклор чегарасини белгилаш мумкин. Шунингдек, маълум бир жойда қайд этилган фольклор материални локал жиҳатларини белгилашда умуммиллий белгилар ва маҳаллий белгиларни аниқлашда жиддий эътибор зарур.

Кўпинча, фольклоршунослар муайян этнос фольклорининг локал хусусиятларини аниқлашда аҳолининг миграцияси, янги минтақаларнинг шаклланиши, маданий материаллар алмашинуви ва бошқалар натижасида келиб чиқадиган иккиламчи ижтимоий сиёсий омилларни ҳисобга олмайдилар. Этносининг фольклор маданияти омиллари: мазмун, семантика, тасвирлар, фольклор тилининг бутун фондининг концентрацияси (илмий ва умумий маданий умумлашмалар даражасида) эканлиги билан ҳам белгиланади[Путилов 2003:149]. Қадимда мавжуд бўлган кейинги даврларда унутилиб қайта тикланган урф-одатлар шартли равишда яхлит ҳисобланади. Чунки унинг таркибий қисмлари бир-бирига мутлақо мос келмайди, маросим таркибидаги элементлар семантикасига қарама-қарши тушунчалар сингиб қолади. Ўзбек никоҳ тўйларида келин ва куёвнинг олов айланиши маросими қадимги аجدодларимизнинг оташпарастлик эътиқоди рудементлари сифатида баҳоланади, бироқ, исломий никоҳ тўйи маросими таркибида учрайди. Бу ўринда олов айлантириш мотиви, келиннинг чимилдиққа солгандаги чироқ ёқишлар ва улар билан боғлиқ олқишлар гарчи бугунги кунимизда учраётган бўлса-да, исломий никоҳ тўй маросимининг таркиби бўла олмайди. Бу ерда диний қарашлар, диний фалсафий мантиқнинг ўзаро зид тушунчалари акс этган.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Комилов Р.Р. Ўзбек миллати никоҳ маросимларининг генезиси ва эстетик эволюцияси. Фалсафа фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. Автореф.— Самарқанд, 2019. — Б.11.
2. Живков Т.И. Народ и песен: Проблемы на фолклорната песенна традиция. — София, 1977.— С.105.
3. Сафаров О. Фольклор — бебаҳо хазина. — Тошкент, Муҳаррир, 2010.— Б.138-148.
4. Музыкально-песенный фольклор Ленинградской области в записях 1970-1980г.г./ Ред.- сост. В.А.Лапин. Выпуск 1. — Ленинград, 1987— С. 6,
5. Путилов Б.Н. Региональное/локальное начало в фольклоре//Фольклор и народная культура — СПб.: Петербургское востоковедение, 2003. — С. 144-145.
6. Багизбаева М.М. Фольклор семиреченских казаков. Автореф. докт. филол. наук. — Ташкент, 1984. 37 с.

QIRG‘IZ BOLALAR FOLKLORI VA UNING TASNIFI

KYRGYZ CHILDREN'S FOLKLORE AND ITS CLASSIFICATION

*Sulaymanova Mexrinsa Ibraximovna,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti v.b.*

*Adilov Sadir,
magistrant*

Annotation. *The article describes the specific features of Kyrgyz children's folklore, its role in the folklore and its classification.*

Key words: *Bolar folklore, game, genre, "akyynek aytyshuu", lof, proverb, matal, fairy tale.*

Qirg'iz xalqining yaratilish va taraqqiyot tarixi qanchalik chuqur bo'lsa, uning xalq og'zaki ijodi va madaniyati ham shunchalik qadimiydir. Qirg'iz og'zaki ijodida bolalar folklorining o'rni beqiyosdir. Shunday bo'lsa da bolalar folklori alohida qaralib, tasniflanib, janr xususiyatlari chuqur o'rganilmagan. Faqat tadqiqotchilar tomonidan og'zaki ijod doirasida folklor asarlarini to'plash, qog'ozga tushirish va tasniflash ishlarida umumiy muhokama qilinib kelingan. Bolalar folklori ham xalq og'zaki ijodiyotining genetik o'sish jarayonini tadqiq qilib o'rganishda yagona muhim manba hisoblanadi. [Балдар фольклору 2002: 4]. Har bir folklor asari o'zida o'sha xalqning paydo bo'lishi, rivojlanishi yo'lidagi dunyoqarashi, geografik hududi, turmush sharoiti, milliy an'analari va urf-odatlarini aks ettiradi. Har qanday janr hajmi, qamrovi, hikoya qilish jarayonidan qat'i nazar, u alohida yagona fikrga, falsafiy xulosaga ega. Huddi shunday xususiyatlar bolalar folkloriga ham xosdir.

Bolalar asarlari repertuari juda boy va rang-barangdir. Bolalar folklorini an'anaviy xalq og'zaki ijodidan farqlash qiyin. Har bir janr bolalar tabiatiga ko'ra o'zgarishi mumkin. Kattalar tomonidan yaratilgan asarlari bolalar tomonidan aytilib, ba'zi janrlar ijodiy qayta ishlendi va bolalar repertuariga o'tdi, ya'ni badiiy va poetik manbalar kattalar doirasidan bolalar sohasiga ko'chib o'tdi. Shuning bilan birga "bolalar folklori" tushunchasi, atamasining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu juda ko'p vaqtni, murakkab dialektikani, alohida ahamiyat berishni va tushunishni talab qiladigan murakkab jarayondir. Masalan, dostonlarda uchraydigan sehrli homilador bo'lish, farzandsiz otaning farzandli bo'lishi kabi syujet va motivlar bolalar ertaklarida ko'p o'rin olgan. Bolalar folklorining qirg'iz xalq og'zaki ijodidan olgan o'rni beqiyosdir.

Qirg'iz bolalar folklorining tarixiy-genetik, poetik asarlarning janr tarkibi, poetikasi, genezisi, rivojlanish jarayonlarini o'rganish maqsadida bolalar folklori tasniflandi. Qirg'iz bolalar folklori folkloristika fanining boy tajribasi va uslubiy tamoyillari, yosh xususiyatlari va bajargan vazifalarini hisobga olgan holda quyidagicha tasniflanadi:

- 1) yosh bolalar uchun poetik asarlar;
- 2) kattalar tomonidan yaratilib, bolalar asarlariga aylantirilgan asarlar;
- 3) bolalar o'yinlari [Кыргыз адабияты 2004: 54]

Ushbu uchta katta guruhning birinchisiga bolalar qo'shiqlari kiradi. Bolalar qo'shiqlari yosh xususiyatlariga, bajargan vazifasi va mazmuniga ko'ra ikkiga bo'linadi. Chaqaloqlarga bag'ishlangan qo'shiqlar, jumladan 1) «алкыш» (maqrov), «бата» (duo) (yangi tug'ilgan chaqaloqqa bag'ishlangan); 2) «бешик ыры» (alla); 3) erkalash, yupatish va o'yin qo'shiqlari; 4) bolalarning yomon xulq-atvorini bartaraf etish uchun aytilgan «чымчыкейлер» (mazxaralar). O'spirinlar qo'shiqlariga 1) "акыйнек айтышуу" (bir-birining usnidan kulish, mazaxlash maqsadida aytiladi); 2) hayvonlar, tabiat hodisalari, yil fasllari (taqvim) haqidagi va bolalarning orzu, istaklarini aks ettiruvchi qo'shiqlar; 3) Ulug' Vatan urushi davridagi bolalar qo'shiqlari; 4) o'smir yoshdagi bolalarning sevgi qo'shiqlari kiritilgan.

Ikkinchi guruhga 1) ertaklar; 2) epik asarlar; 3) loflar; 4) maqol va matallar. Uchinchi guruhdagi bolalar o'yinlari ikkiga bo'linadi: 1) so'zga asoslangan o'yinlarga topishmoqlar, tez aytishlar va o'yin qo'shiqlari; 2) jismoniy harakatga asoslangan o'yinlarga bolalarning tana a'zolarini shakllantiruvchi, sog'lomlashtiruvchi o'yinlar kiradi. Qirg'iz bolalar folklorining poetikasi, genezisi, janr tarkibining rivojlanish asoslari M. To'lagabilov, M. Sulaymonov, G. Orozova, A. Sattorova va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Bu tasnifga ko'ra, bolalar xalq og'zaki ijodi repertuaridagi janrlar, ularning o'zaro aloqadorligi, tarixiy o'sish dinamikasi, syujet va tematik individual xususiyatlari, bolalar asarlarining poetik badiiy xususiyatlari tadqiq qilingan. An'anaviy, etnografik yaqin munosabatlari aniq faktik materiallar asosida tahlil qilingan.

Xulosa qilib aytganda, folklorning deyarli barcha janrlari bolalar tabiatiga yaqin. Bolalar folklori voqea-hodisalarga boyligi, qiziqarli, badiiy, sodda tili, tuzilishi, g'oyaviy va ma'noga boyligi, fantaziya va romantikaning uyg'unligi, majburlovsiz tarbiyaviy xarakterga egaligi, bolaning estetik savoliga mos keladigan sifati bilan turli yoshdagi bolalarning badiiy didi, ma'naviy dunyosini boyitib, yuqori axloqiy fazilatlarni tarbiyalaydi. Mana shu xususiyatlardan kelib chiqib, bolalar folklori tasniflangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Балдар фольклору «Эл адабияты» сериясынын 12-тому. Бишкек «Шам» басмасы, 2002.
2. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 4-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012.
3. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Бишкек – 2004.

QARDOSH XALQLAR ADABIYOTINI QIYOSIY O'RGANISH VOSITASIDA QARDOSH MILLATLAR RUHIYATINI ANGLASH USULLARI

METHODS OF UNDERSTANDING THE SPIRIT OF THE BROTHER PEOPLES THROUGH A COMPARATIVE STUDY OF THE LITERATURE OF THE BROTHER PEOPLES

Abduvalitov Ergash Buranevich

*Toshkent davlat pedagogika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori*

Abdullayeva Ulbosin To'legen qizi, talaba

Annotation. *This article discusses a comparative study of the literature of fraternal peoples. And also the features of each nation will be explored more widely, in particular, this will help to better understand those aspects of the Alpomysh epic. Which differ from the Kazakh and Karakalpak versions.*

Bundan bir asrcha muqaddam Mahmudxo‘ja Behbudiy: “Qabilasining ismini va yetti otasining otini bilmayturganlarni ... marquq derlar” – degan edi. [Behbudiy 1914: 340] O‘zlikni tanish, o‘tmishni unutmaslik, genetik tomirini bilish shu qadar zarurki, busiz kishi qaysidir sohada qanchalar yuksalib, kamolotga yetmasin, o‘zini, o‘zligini bilmagani uchun tubanlikka yuz tutishi, qul-marquqqa aylanishi mumkin. Manqurtlik tushinchasini adabiyotga olib kirgan ulkan yozuvchi Chingiz Aytmatov ham aslida shu haqda qayg‘urib yozgan edi.

Ayni holat kishida haqli savollar tug‘diradi: o‘zlik nimalarda namoyon bo‘ladi? Olamdagi odamlarni bir-biriga o‘xshatib va bir-biridan farqlab turadigan jihatlar nimada?

Ma‘lumki, dunyodagi har bir kishi qandaydir el-ulusga mansub. Hatto, u buni tan olmagan taqdirda ham uning muayyan bir etnik birlikdan kelib chiqqani ayon haqiqat. Shu haqiqatga tayaniladigan bo‘linsa, alohida bir odamga xos jihatlarning yaxshi-yomonligi o‘zi mansub millat ruhiyatiga qanchalik mosligidan kelib chiqadi. Chunki olamdagi har qanday etnik birlik ezgu ma‘naviy sifatlarga tayangandagina yashab qola biladi. Ana shu etnik birliklarning ma‘naviy sifatlari umuminsoniy ezgu fazilatlarni yuzaga keltiradi. Demak, xar bir odam o‘z millatiga qanchalik mansub bo‘lsa, umuminsoniy sifatlarga ham shunchalik ega bo‘ladi.

Umuminsoniylik milliylikda namoyon bo‘lar ekan, milliylik nimada yuz ko‘rsatadi? Milliy o‘ziga xoslik faqatgina tashqi ko‘rinishda, deylik, o‘zbekni do‘ppi kiygan yoki ro‘mol o‘ragan yoinki choyxona yoxud to‘yxonada oshxurlik qilayotgan holda tasvirlash bilan belgilanadimi? «...**Bizda eski zamonlardan beri, frak kiygan erkak yoki korset kiygan ayol - rus emas, ruslik xususiyatini faqat zipun, chipta kavush, bo‘za va achigan karam bor joyda sezish mumkin, degan juda ham taajjub fikr o‘rnashib qolgan**»-deydi V.Belinskiy A.S.Pushkin haqidagi maqolasida. [Belinskiy V.G. 1955: 3]. Ulug‘ olim badiiy asardagi milliylik ham xuddi xayotdagi kabi millatning tashkarisini tasvirlashda emas, balki uning ruhini ko‘rsatib bera bilishda ekanini ta‘kidlaydi: «**Chinakam milliylik sarafanni tasvirlashdan iborat emas, balki xalqdagi ruhning o‘zi; shoir hatto butunlay boshqa xayotni tasvirlab, lekin bu hayotga o‘z milliy sharoiti ko‘zi bilan, o‘z xalqi ko‘zi bilan qaraganda ham, elatlariga xuddi o‘zlaridagi hissiyotlar va so‘zlarday bo‘lib tuyuladigan qilib his etganda va gapirganda ham milliyligicha qolaberishi mumkin**» [Usha manba: 378].

Demak, badiiy adabiyot millat hayotining o‘zgalarga ekzotika bulib ko‘rinadigan bezakdor jihatini emas, balki millat ahliga xos eng sobit qirralar aks etgan ichki olamini tasvirlashga da‘vat etilgan. Millatga xos ichki jihat esa, uning ruxiyat dunyosida mavjuddir. Ma‘lumki, ruhi kuchli odamni yengib bo‘lmaydi. Uni jismonan yo‘q qilish mumkindir, lekin sindirib, yo‘lidan qaytarish imkonsiz. Agar bu ruh butun millatga mansub bo‘lsa, u qudratli bir yengilmas kuchga aylanadi. **"Milliyat fikriga, bu azim quvvatga xech bir kuch bas kela olmaydi, - deb yozgan edi Yusuf Oqchura. - Yuz minglarcha haybatli qo‘shin bu fikr qarshisida yengiladi. Milliyat atalmish bu buyuk qudratga bugun to‘p va miltiq bas kela olmaydi..."** [Qosimov B. 2002: 68-bet]. Badiiy adabiyot ana shu yengilmas qudratning har bir alohida shaxsda namoyon bo‘lish yo‘sinini kursatib bera olish imkoniga egaligi bilan ijtimoiy tafakkurning boshqa soxalaridan ajralib turadi. Chunki badiiy adabiyot uchun jamiyatda yuz bergan voqea emas, balki o‘sha voqeada ishtirok etgan alohida shaxslarning ruhiyati muhim hisoblanadi. «**Adabiyot alohida odamning ruhiyatini to‘kis ifodalash borasida tengsiz imkoniyatga ega san‘at turidir. Har qanday xalq alohida odamlardan tashkil topganligi uchun ham muayyan bir millat ruhiyatiga xos xususiyatlar uning adabiyotida yorqin namoyon bo‘ladi**», deb yozadi metodist olim prof. Q. Yuldoshev “Bir-birini bilish uchun bir-birini o‘qish kerak” maqolasida [Yo‘ldoshev 2008] Chindan ham alohida odamlarning betakror ruhiyatini butun qirralari bilan tasvirlash imkoniyatiga ega bo‘lgan adabiyot odamni odamga bildirishda baland maqomga egadir. Shuning uchun ham qardosh xalqlar adabiyoti qardosh xalqlarning ruhiyatini anglash borasidagi eng samarali vositadir.

Adabiyot nima uchun o'rganiladi? Qardoshlar adabiyoti-chi? Alohida odamni bilish shaxsga nima beradi-yu, jamiyatga qanday foyda keltiradi? Dunyoda adabiyot o'quv fani mutlaqo o'rganilmaydigan ta'lim tizimlari ham bor-ku? Bu savollarga juyali javob topmay turib, umuman, adabiyotni, xususan, qardosh xalqlar adabiyotini o'qitish borasida mavjud bo'lgan muammolarni to'g'ri hal qilish mumkin emas.

Ma'lumki, badiiy adabiyot odamga o'zga bir odamni tuyish va tushunishni o'rgatadi. Iste'dodli yozuvchilar kitobxonga mutlaqo aloqasi bo'lmagan begona bir kishining xayotini shunday ta'sirli tasvirlaydiki, odam beixtiyor uning taqdiriga, his-tuygulariga sherik bo'lib qoladi. Kitobda tasvirlangan bizga notanish qaxramonni tushunish atrofimizdagi odamlarni ham tuyish va tushunish jarayonini boshlab beradi. Q.Yuldoshev yuqorida tilga olingan maqolasida: **"...o'zini bilmoqchi bo'lgan inson oldin o'zgani bilish, tushunish va tuyishga odatlanishi zarur. Har bir barkamol shaxsning o'z ko'ngliga yetish sari bosib o'tadigan yo'li o'zgani bilish bosqichidan boshlanishi insoniyat tarixidan yaxshi ma'lumdir"** [Yuldoshev 2008], – deb yozganda badiiy adabiyotning odamni odamga yaqinlashtirish xususiyatini ko'zda tutgan bo'lsa ne ajab.

Qardosh xalqlar adabiyoti qardoshlarni tuyish va tushunish, ularning ham o'zimizga o'xshash odamlar ekanini bilish vositasi ekani yuqoridagi fikrlardan oydinlashadi. Shuning uchun ham qo'shnilarini bilmoqchi bo'lgan odam oldin ularning adabiyotlari bilan tanish bo'lishi kerak. Chunki milliy adabiyotlarda milliy ruxiyatlar namoyon bo'ladi. Qo'shnilarni yaxshi bilmay turib, yaxshi yashab bo'lmaydi. Turkiy xalqlar juda eski zamonlardan buyon "Olisdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shni yaxshi", degan naqlga amal qilib kelishgan. Ayni shu jihatlar mamlakat umumta'lim maktablarida adabiyotlarini qiyosiy o'qitish o'ta dolzarb va o'quvchilarning ham aqliy, ham qardosh xalqlar ma'naviy o'sishlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega didaktik tadbir ekanini ko'rsatadi.

Adabiyot o'qituvchisi biror qardosh xalqning adabiyotidagi biror asar bilan o'quvchilarni tanishtirar ekan, birinchi navbatda, o'sha asar mansub bo'lgan millatning ruhiyati, psixologiyasi qanchalik aks etganligiga e'tibor qaratishi kerak. Bu jihatdan folklor asarlari juda katta imkoniyatga ega. Negaki, zamonaviy asarlarda millat psixologiyasi alohida shaxslar ruhiyatini tasvirlash asnosida ko'rsatilsa, og'zaki ijod namunalarida ulus psixologiyasi ommaviy ko'rinishda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Bir qator qardosh xalqlarning umumiy badiiy-estetik mulki bo'lmish xalq dostonlarini qiyosiy o'rgatish har bir qardosh xalqning o'ziga xos jihatlarini anglash borasida tengsiz imkoniyatga egadir. Chunonchi, "Alpomish" dostonining o'zbek versiyasidagi qozoq va qoraqalpoq versiyalaridan farq qiladigan jihatlar aks etgan o'rnlarga urg'u berish o'quvchilarga o'zbek xalqining ruxiyatini teranroq anglash imkonini bergan bo'lardi. Dostonning Fozil Yuldoshev variantida Alpomishning xizmatkori Qultoyga aytgan shunday so'zlari bor:

...Sen eshitgin menday o'g'ling so'zini,

Ajratib kelayin biyning qizini.

Sachratib borsam minib bir tulpor,

O'zima yor, bobo, senga xizmatkor... [Alpomish.–T: 1998: 78].

E'tibor qilinsa, shu to'rtlikda o'zbek millatiga xos betakror bir ma'naviy fazilat yorqin aks etgan. Bu haqda professor Q. Yo'ldoshev shunday yozadi: **"Quliga qarata: «O'zimga yor, bobo, senga xizmatkor» keltiraman deyish faqat o'zbekning o'yiga kelishi mumkin. Chunki bizda katta, ulug' yoshli odam - har narsadan-da, katta va ulug'. Uni e'zozlash, hurmatlash lozimligi kunning yorug'ligi singari tabiiy hol"** [Yo'ldoshev 2002: 41]. Hatto o'zbekning malikasi ham yoshi katta bo'lgani va kuyovi ma'qul ko'rgani uchun quliga ham xizmat qilishi mumkinligini bilish qardosh o'quvchilarda bu xalqqa nisbatan ijobiy fikrlar uyg'otishi tabiiy dedi.

“Alpomish”ning qoraqalpoq versiyasidagi “... *Кунлерден бир кунни екеуи малға шығып кетип баратырса, алдынан бир мегежин шошқа жортыптыда өте берипти. Анда Байбори бай Байсары байға қарап:*

– *Әй, Байсары бай жора, сен мына жортып баратырған доңызды атармысаң?- деди.*

Онда турып Байсары бай Байбори байға қарап:

– *Әй, Байбори бай жора, сен өзың атармысың?-депти.*

Анда Байбори бай Байсарыға қарап:

– *Мен оны атар едимаў, бирақ та бул мегежинди буўаз ба деп ойлап турман... -, деди* [Qoraqalpoq folklori. 2007: 87]. Dostondan olingan parchadan ko‘rinib turibdiki, Boybo‘ri ham, Boysari ham bo‘g‘oz jonlikni otishni, tug‘ilmagan bolani juvonmarg qilishni istashmaydi. Qoraqalpoq xalqiga xos mana shu xislat dostonda qanday aks ettirilgani o‘zbek yoxud qozoq o‘quvchilariga yetkazilsa, qoraqalpoqlar ma‘naviy olamidagi go‘zal fazilatlardan xabardor bo‘lgan yoshlarda bu etnosga nisbatan ayricha muhabbat uyg‘onishi, bu fazilatlarni o‘zigada singdirishga urinishi tabiiydir.

Qizig‘i shundaki, yuqoridagi tasvirga juda o‘xshab ketadigan holat "Alpomish"ning o‘zbekcha versiyasida xam aks etgan. Zindonda yotgan Alpomishdan yaqinlariga xat olib ketayotgan g‘ozni otaman degan merganga qarata onasi aytgan:

Jonim ko‘zim, bilmaganim bildirma,

Do‘st yig‘latib, dushmanimni kuldirma.

Qaldirg‘ochga xat ko‘tarib boradi,

Qanday bo‘lsa, yolg‘iz g‘ozni o‘ldirma.

Musulmonsan bunday ishni qilmagin...

Yaxshilik qil, yomonlikni qilmagin,

Qo‘ygin, ko‘zim, yolg‘iz g‘ozga bormagin, -

tarzidagi iltijoda turkiy xalqlarga xos go‘zal bir odat yolg‘iz jonlikni ovlamaslik udumi aks etgan. Bobolarimiz, xatto, parranda-yu jonliklarning xam butun oilasi bilan to‘lig‘icha qirilib ketishini istamaganlar. Ona ulusning azaliy udumlariga amal qiladigan ezgu qalb egasi sifatida yolg‘iz uchgan parrandani otish mumkin emasligini astoydil ta‘kidlaydi. Shuning uchun xam o‘g‘lini yolg‘iz g‘ozni otishdan qaytarishga urinadi. Ayni shunga uxshash xolat «Kuntug‘mish» dostonida yanada ochiqroq tasvirlangan:

Jallodlar, aytayin senga bir so‘zni,

Meni deb tark etdi kecha-kunduzni

Esiz, yerim yolg‘iz ekan onadan,

Merganlar irim qib otmas yolg‘izni [O‘zbek xalq maqollari. 1956: 461].

O‘quvchilarning e‘tibori qardosh xalqlarning udumlaridagi o‘xshashlikka va ularning dostonlaridagi badiiy ifodasining jozibasiga qaratilsa, bolalar eposning matni bilangina tanishib qolmay, ularda aks etgan etnoslarning psixologiyasidagi ezgu jihatlarni xam tuyadilar va tushunadilar.

Agar o‘quvchilarga "Alpomish" eposining qozoq versiyasidagi qozoq xalqiga xos jihat yorqin aks etgan o‘rinlar ko‘rsatilsa va bu tasvirlar o‘zbek va qoraqalpoq versiyalari bilan qiyoslansa, bu asarlarni o‘rgatish samaradorligi bir necha marta oshadi. Masalan, dostonning qozoq versiyasida shunday tasvir bor: “...жылқыны Алпамыстың үстінен тоғытып айдады. Алпамыс жылқының бәріне қарап жатыр, жылқылар Алпамыстың үстінен өтіп жатыр. Өзінің атасы Байбөрі байдың көп жылқысының ішінен толып жатқан бедеудің біреуін де көңілі жаратпады. Жылқының қара көрінім соңында бір шубар ат көрінді, жалы қулағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, құйрығы бір қолтық сексеуілдің шырпысындай, жалы, кекілі жідәктәй.

Алпамыс жатқан ақ тастың үстінен жортып өте берді. Алпамыс көре салып білегіне күшін жиды; секіріп орнынан турды. Алпамыс султан нақ он төрт жасында аттың құйрығына жолбарыстай қол салды. Алпамыс деген алып еді, жануар Байшұбар нар сияқты тізесін бүкті; қайшылап құлағын тікті, үш мәртебе зор салды. Алпамыс жібермеді” [Батырлар жыры, 2000: -202].

O‘zbek va qoraqalpog‘ versiyalarida bo‘lmagan bu tasvirda bir umr yilqilar orasida o‘sgan va otni tanib, u bilan muomala qilishgina emas, balki uni o‘ziga buysundira olish ham har bir yigit uchun o‘ta muhim sanalgan yilqichi qozoq xalqining ruhiyatiga xos xususiyat yaqqol aks etgan. Bunday jihatlarni qiyoslab o‘rgatish qardosh xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Chunki o‘quvchi adabiy qahramonni tuyadi, uni xarakatga keltirgan ichki energiyaning manbaini anglab yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
2. Alpomish. –T.: Sharq NMK, 1998. -78-bet.
3. Behbudiy M. Sart so‘zi mashhuldir. “Oyna” jurnali, 1914: 340-bet
4. Батырлар жыры, I-том, - Алматы: Жазушы, 2000. -256-бет.
5. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
6. Sayfullayev B.N. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <http://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH>.
7. Дуйсабаева Д. Formation of Linguo-Culturological Competence of Future Native Language Specialists. <https://ijssr.com/journal/issue/view/21>.
8. O‘zbek xalq dostonlari. I-tom. – T.: O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
9. Qoraqalpog‘ folklori. 2007: 87-bet.
10. Yo‘ldoshev Q. Alpovish talqinlari. –T.: Ma’naviyat, 2002: 41-bet.
11. Yo‘ldoshev Q. Bir-birini bilish uchun bir-birini o‘qish kerak.: “Ma’rifat gazetasi”, 2008.
12. 1. Abduvalitov E. Aesthetic Education and Perception in the Teaching of Literature of Fraternal Peoples. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com.

O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODI VA QARDOSH XALQLAR FOLKLORIDAGI O‘ZARO MUSHTARAKLIKLAR (Go‘ro‘g‘li dostoni misolida)

COMMONALITIES IN THE ORAL CREATION OF THE UZBEK NATION AND THE FOLKLORE OF ASIAN PEOPLE (In the example of the Gorogli epic)

*Qalandarova Dilafro‘z Abdujamilovna,
fil.f.f.d. (PhD), dots.v.b.
Nizomiy nomidagi
Toshkent davlat pedagogika universiteti*

*Jo‘rayev Oybek Sherali o‘g‘li,
Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi*

Annotation. *The article talks about the similarities and differences between the Uzbek and related peoples' versions of the epics of the "Gorogli" series. The origin history, place and events of the anthroponomy Gorogli in the epic "Birth of Gorogli" of Turkish are analyzed from the point of view of comparative folklore studies.*

Keywords: *epic, variant, version, epic tradition, translation, series, performance.*

"Go'ro'g'li" turkumi dostonlari turkiy xalqlarning lingvistik hamda etnik qatlami chegaralarini qamrab olganligi bilan o'zaro farqlanib, versiya ko'rinishida namoyon bo'ladi. Yana Ko'ro'g'li/Go'ro'g'li nomi bilan bog'liq ertaklar ham mavjud bo'lganki, ular turk va turkiy bo'lmagan xalqlar – eroniy tillarda so'zlashuvchi tojik va kurdlar, Markaziy Osiyo arablari, gruzinlar va armanlar orasida ko'proq tarqalgan va mashhurlik kasb etgan.

Akademik To'ra Mirzayevning guvohlik berishicha, olimlar «Go'ro'g'li» turkumi dostonlarini kattakon ikki tarmoqqa bo'linishini qayd etadilar [Жирмунский, Зарифов 1947: 165-279]. Fanda ularning biri Zakavkaze va Yaqin Sharq versiyalari (ozarbayjon, arman, gruzin, turk va boshqalar) deb yuritilsa, ikkinchisi, O'rta Osiyo versiyalari (o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman, tojik va boshqalar) deb ataladi. Bu ikki tarmoqqa birlashgan versiyalar o'zaro muayyan umumiylikka ega bo'lsa-da, dostonlarda qamrab olingan voqelik, epik an'ana va bosh qahramonga berilgan baho, ularning hajmi, tarkibi, kuylanish va tarqalish xususiyatlari jihatidan bir-biridan jiddiy ravishda farq qiladi" [Мирзаев 1979: 176].

Soha tadqiqotchisi germaniyalik olim Karl Rayxl Ko'ro'g'li/Go'ro'g'li nomi bilan bog'liq ertak va dostonlarning kelib chiqishiga, tarqalishiga katta qiziqish bilan qaragan. Uning yozishicha, aksariyat olimlar ushbu yirik turkumning tarixiy asosini XVI asr oxirida Turkiya va Ozarbayjonda Jaloliylar harakatida ko'rishgan [Kinross 1977: 286]. Usmonli sultoni va fors shohiga qarshi qo'zg'olonchilar (turkiy jaloliylar) orasida Ko'ro'g'li ismli shaxs bo'lgani aytiladi. Arman tarixchisi tabrizlik Arakel fikriga ko'ra, (XVII asr) u qo'shin tarkibida harbiy rahbar va qo'shiqchi bo'lgan [Бапаров 1984: 92-97].

"Ko'ro'g'li/Go'ro'g'li" siklining eng qadimgi nashr etilgan versiyasi 1842- yildagi A.Xodzkoning ozarbayjon tilidan ingliz tiliga o'girilgan tarjimasidir. U ozarbayjon versiyasidagi 13 dostonni yozib olib, uni inglizcha tarjimasini bilan birinchi marta nashr etgan diplomat sanaladi.

A.Xodzko dostonning tarqalishi haqida shunday degan: "Osiyoda biror burchak yo'qki, u yerda Ko'ro'g'lining nomi aytilmasin. Hatto Bessarabiya va Moldaviyada uning otini eshitasiz. Agar adiblarning shuhrati va mashhurligi ularning o'quvchilari soni bilan hisoblansa, unda Firdavsiy Ko'ro'g'lidani biroz ortiq bo'ladi" [Ходи Зариф 1971: 60].

Tbilisidagi Gruziya Fanlar akademiyasining qo'lyozmalar bo'limida dostonning XIX asr o'rtalaridagi qo'lyozmasi mavjudligi aniqlangan. Ushbu variant 28 ta shoxni (dostonni) o'z ichiga oladi va Xodzko matniga juda yaqin turadi [Каррыев 1972: 130-176]. Ammo turkumdagi she'riy parchalar ancha qadimgi davrlarga tegishli. Yana aniqlanishicha, XVIII asrning birinchi yarmida Fors shohidan Rossiya podshohiga topshiriq bilan yo'lga chiqqan Ilyos Mushejgan ismli arman savdogari Astraxan shahrida hibsga olinadi. Uning qo'lida 1721 yilda arman yozuvida yozilgan Ko'ro'g'li turkumidagi qisqa nasriy bayon bo'lgan. Shu tariqa doston matni Kavkaz tomonlarga kelib qolgan. Unga keyinchalik qo'shib ketgan ozarbayjon qo'shiqlari zamonaviy ozarbayjonlarning ayrim qo'shiq variantlariga juda yaqin. Ularda Ozarbayjon hayoti bilan bog'liq voqealar talqini muhim o'rin egallagan [Каррыев 1959: 468-475]. Olimning fikricha, Go'ro'g'li dostonlaridan eng keng tarqalgani turk va ozarbayjon versiyalaridir. G'arbiy versiyaga tegishli bo'lgan boshqa turkiy matnlar Radlov tomonidan Tobol tatarlaridan yozib olingan Ko'ro'g'li haqidagi ertakdir. Doston matni esa qrim-tatarlar orasida ancha mashhur [Бекрипов 1980]. Qrim-tatarlarning dostoni A.Xodzkoning inglizchaga tarjima qilgan ozarbayjon variantiga juda yaqin.

Ularda aytilishicha, Ko‘ro‘g‘li teke qabilasidan kelib chiqqan turkman bo‘lgan. Uning otasi Sulton Murod Turkiston viloyatlaridan biridagi “ustaxona egasi” va “Turkiston shaharlarining birini hokimi” bo‘lgan. Bir kuni otboqar xo‘jayini uchun ikki toyni tanlab sharmanda bo‘ladi. Sulton g‘azablanib, uning ko‘zini o‘yib oladi, lekin uning o‘g‘liga toylarning ikkinchisini sovg‘a qiladi. O‘sha vaqtdan boshlab bola o‘zini “ko‘rning o‘g‘li” deb ataydi. U otasining qotilidan o‘ch olish uchun qasam ichadi, shu maqsadda atrofiga sodiq jangchilar yig‘a boshlaydi. U Chambilbel tog‘yonbag‘rida qarag‘ay daraxtidan qal‘a qurib, u yerda tulpori G‘irot (qanotli ot) – Qirot (“kulrang ot”)da mashqlar qiladi [Ходзко 1842: 17].

Karl Rayxlning doston versiyalari borasidagi talqini akademik To‘ra Mirzayevning “Xalq baxshilarining epik repertuari” nomli asaridagi olim kelgan ilmiy-nazariy xulosalarga juda yaqinligi bilan e‘tiborimizni tortadi.

“Bu orada Ravshanning sinchiligi xabari Shohdorxonga yetib keladi. Shohdorxon uni saroyga chaqirib, unga otlarini ko‘rsatadi. Ravshan bular ichida tulpor yo‘qligini aytib, holvachining otini maqtaydi. Achchig‘langan xon Ravshanning ko‘zlarini o‘yib oladi. Ravshan ko‘r ko‘zining xuniga holvachining otini tilab olib, shu ot yordamida qaynakasi Gajdumbek bilan Yovmitga qochadi. Zangarda qolgan Bibi Hilol qornidagi olti oylik gumonasi bilan vafot etadi. Go‘rda o‘lik onadan bo‘lajak qahramon tug‘iladi. Cho‘pon Rustam uyuridagi bir baytal uni emizadi va keyinchalik Rustam yordamida shu baytalda Yovmitga qochib keladi” [Мирзаев 1979: 181-182].

Dostonning turkcha va ozarbayjoncha versiyalari juda o‘xshash. Har ikkala versiyada qahramonning ismi, uning jasurligi va qo‘mondon sifatidagi ko‘rinishi tavsiflanadi.

Turkumning dastlabki turkiy variantlaridan biri I.Kunosh tomonidan Radlov asarlarining sakkizinchi jildida nashr etilgan. XIX asrda I.Kunosh tahriri ostida Ko‘ro‘g‘li hikoyasining litografiyasi nashr qilingan. Ushbu kitob Ko‘ro‘g‘lining otasini ko‘r bo‘lib qolishi, uning G‘irotni sotib olishi, Avaz va Kenan orasidagi jang tasviri kabi turkumdagi muhim va asosiy epizodlarni o‘z ichiga olgan. Voqealar esa Ko‘ro‘g‘lining o‘g‘li Hasan va Benlixonim o‘rtasidagi sevgi-muhabbat sahnasi bilan tugaydi. Doston Ko‘ro‘g‘li va uning yelkadosh, hammaslak, hamsaf odamlari yordamida baxtli yakun topadi.

“Go‘ro‘g‘li” turkiy turkum dostonlaridagi oshiqlar obrazi ba‘zi variantlarda parcha ko‘rinishida berilgan. Bu variantlar orasida V.Eberxard tomonidan 1951- yilda Turkiyaning janubi-sharqidagi G‘ozitepadagi qo‘shiqchi Hasan Debrendan o‘n soatdan ko‘proq vaqt davomida audio tasmaga yozib olingan versiyasi e‘tiborlidir.

Karl Rayxl ma‘lumotiga ko‘ra, Ko‘ro‘g‘lining eng mukammal turkcha varianti 1958-yilda Sharqiy Onado‘lidagi Erzirum shahrida Behchet Mohir tomonidan tasmaga yozib olingan. Doston kuylovchisi savodsiz, savdogarlik bilan shug‘ullangan kishi bo‘lib, odatda, Ramazon oyida qahvaxonalarda Ko‘ro‘g‘li haqida hikoyalar aytib yurgan. Uning versiyasi turkumning o‘n beshta qismini o‘z ichiga oladi va bosma shaklda taxminan 600 betni tashkil etadi. Ijrosi jonli, nutqi nasr bilan tavsiflanadi. Unda rivoyatchi sharhlari chetga surib qo‘yilib, voqealarda nasriy qismlar she‘riy parchalardan ustunlik qiladi.

V.Eberxardning so‘zlariga ko‘ra, kuylovchi kechqurun 30 dan 45 daqiqagacha doston aytadi va bu vaqt oralig‘ida o‘rtacha bitta qo‘shiqni kuylab bo‘ladi. Karl Rayxl Behchet Mohir versiyasining yozma shakli bilan jonli ijrodagi asar o‘rtasida farq borligiga e‘tiborini qaratadi. Ikkala jarayon solishtirilsa, jonli ijro paytida rivoyatchi ancha erkin bo‘lishi ayonlashadi. Dostonda Ko‘ro‘g‘li obrazi nafaqat qahramon yigit, balki mohir qo‘shiqchi sifatida ham tasvirlangan.

“Go‘ro‘g‘li” dostoni qurilishi, tarkibiy tuzilishi nuqtai nazaridan “Kitobi Dada Qo‘rqut” dostoniga o‘xshaydi. Dostonda Ko‘ro‘g‘li otasining ko‘zini ko‘r qilinishi, Ko‘ro‘g‘lining atrofiga bir nechta mard yigitlarni to‘plashi motivi undagi tugun va voqealar rivoji bilan belgilagan, deyish mumkin. Ammo turkumning umumiy tuzilishidan tashqari, undagi alohida parchalar ham bir-

biridan mustaqil bo‘lib, ochiq epizodlar va sarguzashtlar qatorida birlashadi. Bular ma’shuqani kurashda yutib olish (“Turkic oral epic poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure” kitobining oltinchi bobida Karl Rayxl “Go‘ro‘g‘li” dostonidagi ma’shuqani kurashda yutib olish sahnasi voqealari borasida fikr yuritadi. –D.Q.), asirlikdan qutilish, Bolubey va boshqa dushmanlarga qarshi harbiy yurishlardan iborat epizodlarda yaqqol ko‘rinadi.

Olimning fikricha, Go‘ro‘g‘li dostonlarining ikkinchi avlodi uning o‘g‘li Xasan bilan bog‘liq voqealar hisobiga kengaytirilgan bo‘lsa-da, dostonidagi muhabbat sarguzashtlari alohida mavzuni tashkil qiladi. Dostonning sharqiy versiyalarida bosh qahramon “qabr o‘g‘li” (forscha go‘r, “qabr”) “Go‘ro‘g‘li”, “Go‘ro‘li”, “Go‘rug‘li” yoki “Go‘rogli” deb nomlanadi. Uning xulosalariga qaraganda, ismdagi o‘zgarishlar syujetdagi farqlar bilan bog‘liq.

O‘zbek va uyg‘ur dostonlarida qahramon mo‘jizaviy ravishda qabrda tug‘ilgan deb aytiladi. Dostonning uyg‘ur variantiga ko‘ra, Chambil yurtining hukmdori Ahmadxonning singlisi Zulparoyim, sahoba Alining bog‘i yonidan o‘ta turib, beixtiyor homilador bo‘lib qoladi. Ahvolidan xabar topgach, u Xudodan unga rahm-shafqat ko‘rsatishini, sharmanda bo‘lgandan ko‘ra undan jonini olib qo‘ya qolishini so‘raydi. Zulparoyim vafot etadi, lekin uning bolasi, qabrda tug‘iladi va uni bir qora biya emizadi. Bola haqida xabar topishgach, uni Ahmadxon asrab oladi va unga “Go‘ro‘g‘li” deb nom qo‘yadi.

Dostonning turkmancha versiyasi g‘arb va sharqdagi versiyalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi, chunki unda qahramonning qabrda tug‘ilishi va uning otasining ko‘zi ojizligi motivlari mavjud [Карпов 1968].

Go‘ro‘g‘liga xos isyonkorlik, zulmkorlarga jazo berish xususiyati turkumdagi boshqa dostonlar syujetida ham kuzatiladi. Ko‘pincha u sheriklariga, asrab olgan o‘g‘illariga, nabiralarga va hatto chevaralariga yordam berish uchun yo‘lga otlanadi. Go‘ro‘g‘lining ayni holatlardagi siymosida ideal qahramonlarga xos afsonaviy, xayoliy va hayotiy xususiyatlar sinkretiklashtirilib tasvirlanadi. Xususan, dostonning o‘zbek va tojik (eron) versiyalarida bunday tasvir ustunlik qiladi.

Shunisi e’tiborliki, Karl Rayxl doston turkumidagi voqea chiziqlari to‘g‘ri tarqalmaganligi, masalan, dostonning qoraqalpoqcha versiyasida tasvirlangan urf-odatlar nafaqat turkmanlar, balki o‘zbek dostonlari ta’siri ostida yuzaga kelganligini ta’kidlaydi. Jumladan, dostonda o‘zbeklarning tojiklarga ko‘chgan urf-odat va an’analarini aniqlash mumkin, yoki aksincha, tojik dostonlaridagi mazkur holatlarning Tojikiston janubidagi o‘zbek-laqaylarda uchrashini ham kuzatish mumkin. Shu jihatlarni inobatga olib, doston sharqiy versiyalarining tarqalishida ma’lum ma’noda o‘zbek “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarining ta’siri mavjudligini inkor etish mumkin emas.

Ko‘ro‘g‘li/Go‘ro‘g‘li turkumi dostonlarining turk va turkiy bo‘lmagan tillarda so‘zlashuvchilar orasida tarqalishi nafaqat folklor hikoyalari, balki epik va rivoiy she’riyatining lisoniy hamda madaniy aloqalar sharoitida til chegaralari bo‘ylab tarqalishiga yaxshi misol keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, “Go‘ro‘g‘li” eposi voqealari Shimoliy Ozarbayjondan boshqa Kavkazorti xalqlariga, shuningdek, turkiy bo‘lmagan tillarda so‘zlashuvchilarga, masalan, gruzin, kurd va armanlarga, u yerdan qrim tatarlari, tobol tatarlari va qorayimlar orasida tarqalgan. Xodsko tomonidan tarjima qilingan Ozarbayjonning janubiy versiyasi dostonning turkman versiyaga o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Nemis olimi Karl Rayxl ushbu turkum variantlarini ham o‘zaro, ham nemis qahramonlik dostonlari va tragediyalaridagi o‘xshash motivlar, obrazlar tasviri bilan qiyoslab o‘rgangan alohida tahsinga loyiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947. – С.165-279;

2. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Тошкент, 1979. 176-б.
3. Kinross. On the Jalali movement. 1977: 286 p.
4. Баратов 1984: 92-97; Каррыев Б. А.; Каррыев. Гёр-Оглы. Туркменский героический эпос/Изд. подгот. и пер. М., 1983
5. Ходи Зариф. “Равшан” достони ҳақида. “Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни”. Тадқиқотлар. 2-китоб. – Тошкент, 1971. – Б.60.
6. Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968. Tähmasib 1972: 130-176.
7. А.Ходзко. 1842. – Лондон. – Б.17.

DURBEK “YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA ISHQ TALQINI

INTERPRETATION OF LOVE IN DURBEK'S EPIC “YUSUF AND ZULAIHO”

Omonova Mubora,
dotsent v.b., f.f.f.d., (PhD) Nizomiy nomidagi
Toshkent davlat pedagogika universiteti

O‘rinboyeva Nilufar,
Nizomiy nomidagi
Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotation. *In this article, the interpretation of mysticism and love expressed in Durbek's epic "Yusuf and Zulayho" and the characteristics of the images are analyzed.*

Key words: *Yusuf, Zulayha, verses of the Qur'an, Durbek, motive, characteristic, image, mysticism, love.*

O‘zbek adabiyoti yaratilibdiki, qadimgi davrdan to hozirgacha rivojlanib, sayqal topib kelmoqda. Shu o‘laroq u ming-ming shoirlar, yozuvchilarni kashf qildi. Ayniqsa, Temuriylar davrida ana shunday ilm-u fuzalolar barakali ijod qildilar. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Lutfiy, Husayn Boyqaro va shular qatorida o‘zbek adabiyotining dunyoviy yo‘nalishi rivojiga hissa qo‘shgan shoir Durbek ham alohida e’tiborga loyiqdir. U o‘z ijodida boshqa shoirlardan farqli o‘laroq ham dunyoviy ishqni, ham tasavvufni qo‘llay olgan. Ammo afsuski uning bizgacha faqat “Yusuf va Zulayho” dostonigina yetib kelgan. Shoir hayotiga oid ma’lumotlarni va dostonning yozilish sabablarini ham aynan shu asardan bilishimiz mumkin.

Ya’ni:

Qissayi Yusufni tamom ayla nazm,
Turki til birla qilib azmi nazm. [Durbek 1958: 6]

Ko‘rinib turibdiki, shoir o‘z asarida nazm ya’ni she’riy yo‘lda va eng asosiysi turkiy tilda yozishga bel bog‘laganligini aytib o‘tadi. Unda bu istak oldindan paydo bo‘lgandi va o‘z vazifasini ortig‘i bilan bajara oldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Quyidagi baytga e’tiborimizni qaratib, fikrimiz tasdig‘ini ko‘rishimiz mumkin:

Bor edi ko‘ngulda burundin bu azm,

Turki tili birlamu qilsam bu nazm.
Bandag'a dedilar alarkim, bu dam,
Bo'lg'il o'shal qavlunga sobit qadam [Durbek 1958: 3]

Ammo shuni aytib o'tish o'rinliki, Durbekdan oldin fors adabiyotida Abulqosim Firdavsiy, sharq adabiyotida Qul Ali va Nosiruddin Rabg'uziylar "Yusuf va Zulayho" haqida dostonlar yozganlar. Lekin Durbek yaratgan asar ularnikidan tamoman boshqachadir. Abulqosim Firdavsiyning "Yusuf va Zulayho" dostonidagi asosiy g'oya ko'proq kurashishga, o'z davri adolatsizliklariga barham berishga qaratilgan.

Qul Ali yozgan "Qissayi Yusuf" asarida esa ko'proq diniy ruh ustunroq edi. Shoir Durbek mana shularning hammasini birlashtirib yaxlit bir asar yaratdi. Unda faqat Yusuf va Zulayho ishqiga urg'u berilibgina qolmay, diniy va dunyoviy ruh ham ustuvor edi.

Asarni nega diniy manbalar va tasavvuf bilan bog'ladik?

Buning sababi dostonning bosh qahramonlaridan biri Yusuf obrazi va u orqali shoir asarga singdirgan badiiy g'oyadir. Ma'lumki, Qur'oni karim qissalari ichida eng chiroylisi Payg'ambar Yusuf alayhissalom qissasidir. U to'lig'icha Yusuf alayhissalomning boshidan kechirgan voqealariga bag'ishlangan. Qalamkash shuni e'tiborga olib, asardagi Yusuf obraziga ham aynan shu narsani singdira olgan. Fikrimiz isboti sifatida quyidagi misralarni misol qilib keltirish mumkin:

Yusuf o'shal lahza dedi: "Yor rahim",
Necha chekoman bu azobi alim
Necha desam osiyu, xoru zalil,
Jaddim erur pok rasul [Durbek 1958: 6]

Aytib o'tish lozimki, Yusuf qancha sinovga yo'liqmasin, Allohga yolvoradi. Undan madad so'raydi. Shu o'rinda e'tiborimizni Qur'oni karimdagi "Yusuf qissasi"ga qaratsak: Mazkur sura Makkada Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) uchun og'ir sinovlar bo'lgan pallada nozil bo'lgan. Yusuf alayhissalomning mashaqqatli sinovlarni bosib o'tishi va natijada najot topishi Payg'ambarimizga kuchli tasalli bergan. Oxir-oqibat Payg'ambarimiz ham ishlari najot topib, Islom dini yer yuziga tarqalishi xushxabarini berdilar.

Xuddi shunday ushbu asarda ham Yusuf boshidan kechirganlari oxirida o'z murod-maqsadiga yetadi, akalarining ham o'tmishda unga bergan ozorlarini kechirib el-yurtini farovon qiladi. Shu bilan birga Alloh taoloning roziligi va jannatga yetaklovchi haq yo'lga ergashish, Allohning g'azabiga duchor qiladigan ishlardan saqlanish sari odamlarni da'vat qiladi. Shu sababli ham oxir-oqibat payg'ambarlik martabasi va odamlar orasida sharaf va hurmatga ega bo'ladi.

Asarda ota va o'g'il munosabati alohida diqqatga sazavordir. Qa'non yurti podshosi Ya'qub xalqning payg'ambari va din yo'lida hokimi edi. Yusuf uning 12 ta o'g'li ichida eng-eng suyuksisi bo'lib uni juda yaxshi ko'rar va asrab avaylardi. Ya'ni:

Boricha menga munasu farzandsiz,
Borcha menga jon kabi dilband siz
Yusuf erur menga bu shomu sahar,
Muhsinu hamdam, taqi nuri basar. [Durbek 1958: 16]

Aytganimizdek, Ya'qub o'g'lini juda yaxshi ko'rar va uni akalaridan ustun ko'rardi. Yusuf tushida 11 ta yulduz, Quyosh va oyning unga sajda qilayotgan holda ko'rganini aytganida u o'g'li kelajakda payg'ambarlik darajasiga yetishini anglab yetgandi. Shu sababli uni akalaridan himoya qilishga urinardi. Ammo taqdir haq edi. Otasi o'g'lidan 50 yil ayriliqda yashaydi. Alloh taolo Jabroil

alayhissalomni uning oldiga elchi qilib yuboradi va amr etadiki: “Yusuf nomini tilga olmasin, bizni erta-kech unutmasin. Ammo o‘g‘lini tushida ko‘rgan ota uning ismini aytib qo‘ygach, ko‘zlari qon sochib ko‘r bo‘ladi. Yusuf firoqida o‘rtangan Ya‘qub alayhissalom shu yillar ichida faqat Allohdan uni qaytarishni yolvorib so‘raydi va asar oxirida qilgan sabrining mukofoti o‘laroq o‘g‘li diydoriga yetgan otadir.

Xuddi shunday Yusufni ham otasi kabi o‘z navbatida sabrli va Allohga ishonadigan inson sifatida ko‘ramiz. Negaki, akalari Yusufni quduqqa tashlaganlarida uning oldiga Jabroil alayhissalom kelib biroz sabr qilsa, uni quduqdan olib chiqishlari va Misrga podshoh bo‘lishini aytadi.

Yana bir o‘rinda shuni ta’kidlash kerakki, Yusuf zindonga solingach, u yer jannat kabi bo‘ladi. Yusufni ko‘rib mahbuslarga toza jon kiradi. Ana, shunday og‘ir kunlarda Tangri unga tush ta’birini bilish xislatini in’om etadi. Bu orqali u Misrni 7 yil qahatchilikdan eson-omon olib chiqadi. Albatta, Alloh in’om etgan bu karomatni u yaxshiliklar yo‘lida qo‘llaydi.

Asarda alohida o‘ringa ega bo‘lgan va Yusufga juda ko‘p marta yordam, maslahatlar bergan Jabroil alayhissalomdir. U Yusuf quduqda payti Allohning amri bilan unga noz-ne‘matlar olib boradi, Yusuf akalarini zindonga solganida gunoh qilmasligi va ularni ozod qilishini, shunda Hazrati haq sening tilagingni qabul qilgusidir deb xabar keltiradi. Bu bilan u Yusufni qaysidir ma’noda himoya qiluvchi obraz sifatida talqin qilinadi.

Dostonda Yusufning yana bir ko‘zga ko‘rinadigan jihati shuki, Misr ahli budparast bo‘ladi, to‘fon ko‘tarilganda Yusuf xudoga yolvoradi va to‘fon to‘xtaydi. Shundan keyin Misr ahli, yo‘ldagi yana bir shahar musulmon dinini qabul qiladi. Bu xuddi sezganimizdek, Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) Islom dinini targ‘ib qilganlarida barcha shaharlar birma-bir bu dinni qabul qilganlariga ishoradir deyish mumkin.

Asarda Yusufga hamohang qahramonlardan biri – bu Zulayhodir. Shoir Durbek bu obrazga juda ko‘plab detallarni qo‘shib, asosiy qahramonlardan biri darajasiga ko‘targan.

Chunki Qur’ondagi Yusuf alayhissalom qissasida Zulayho Misr Azizining xotini va Yusufni to‘g‘ri yo‘ldan adashtiruvchi inson ayol sifatida tasvirlangan. Durbek esa, o‘z asarida bu obrazni sabrli, vafodor, to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi va o‘z navbatida taqdir sinovlari oldida ojiz bir ayol sifatida tasvirlaydi. Zulayho tushida Yusufni ko‘rib sevib qoladi va ana shu shum taqdir taqazosi bilan Misr Aziziga turmushga chiqadi. 7 yil Yusufdan ayriliqda kunlarini o‘tkazadi. Yillar o‘tib Yusuf unga turmushga chiqishini so‘rab sovchi yuborganida Tangri nomini zikr qilgani uchungina unga tegishga roziligini aytadi. Quyida keltirilgan baytdan ham buni bilishimiz mumkin:

Tengrining otin eshitib ul zamon
Chiqti Zulayho yugurib havli jon
Dedi: – “Ayo Yusufi sohib xabar,
Tengrini o‘rataga kelturding magar
Tengrini o‘rtada kelturding rasul
Har ne so‘zing bor esa qildim qabul [Durbek 1958: 24]

Ko‘rinib turganidek, Zulayho endi Yusufga mos iymonli, e’tiqodli ayol sifatida maydonga chiqadi va bundan keyingi hayot yo‘lida ham unga ko‘mak va dalda beradi. Davlat ishlarini boshqarishda va yurt qurg‘ochilikda qolganida ham bir-birlarini yolg‘iz qo‘ymaydilar.

Yusuf alayhissalom ham endi yurt podshohi va ota sifatida xuddi o‘z otasi kabi adolatni shior qilib oladi. Zulayho bilan birgalikda farzandlarini haqiqiy komil inson darajasida tarbiyalaydilar. Ya’ni:

Borchasi Yusufga edi nuri aym

Borcha Zulayhoga edi zeb-u zayn
Yusuf ila ushbu Zulayho mudom
Shod edilar oni ko'rib subh-u shom [Durbek 1958: 35]

Shoir dostonga kiritgan ana shunday personajlarning har biri Yusuf obrazi atrofida birlashib, hammasi bir butun yaxlitlikni tashkil eta oladi. Bundan tashqari xalq og'zaki ijodida uchraydigan an'anaviy motivlar ham asar mavzu ko'lamini yoritishga xizmat qilgan.

Masalan: Yusufning katta o'g'li va akalari Shamun bilan Yaxudolar o'rtasidagi olishuv, shahar maydonida yotgan katta toshni ko'tarish uchun kurashlari xalq og'zaki ijodi va folklor asarlarida uchraydi. Dostondagi bu va shunga o'xshash xarakterli detallar shoirning bu sohadan ancha xabardor ekanligi, ularni doston ruhiga singdira olganligini ko'rishimiz mumkin.

Asar xulosasida shuni aytishimiz mumkinki, ushbu doston yaxlit tipik xususiyatga ega asardir. Chunki Durbek o'zidan oldin o'tgan shoirlar asarlarini shundoqqina ko'chirib qo'ymadi. Qur'oni Karim va boshqa manbalarga asoslangan holda, qaytadan turkiy tildagi bir durdona asarni yozib tugatdi. Doston kompozitsiyasi, tuzilishi va sujeti ustida puxta ishlangan.

Yuqorida aytib o'tilganidek, shoir ushbu asarida nafaqat Yusuf va Zulayho muhabbatini tasvirlagan, balki o'z navbatida o'sha davr muammolarini ham dostonga singdirgan. Xuddi Yusuf va uning akalari o'rtasidagi nizo xuddi Temuriy shahzodalarning taxt talashuvi, bundan oddiy xalq jabr ko'rishiga o'xshab ketadi. Buni ochiq ayta olmagan shoir o'tkir qalami orqali ushbu vazifani uddalay olgan. Asar oxirida aka-ukalar yarashib, yurtida tinchlik o'rnatilganligi shoir orzu-istaklaridan darak beradi. Bu esa Durbek qalami o'tkir shoir va uning yaratgan dostoni yana bir bor nodir ekanligi nishonasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Durbek. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: O'R Fanlar Akademiyasi, 1958.
2. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi (XIII asardagi va XIV asr boshlaridagi adabiyot). – Toshkent: O'qituvchi, 1965.
3. Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.

QADIMGI TURKIY XALQLAR VA YUNON ADABIYOTI NAMUNALARINING QIYOSIY TADQIQI

ANCIENT TURKISH PEOPLE AND GREEK LITERATURE COMPARATIVE STUDY OF SAMPLES

M. Allamberganova,
Qoraqalpoq davlat universiteti,
f.f.f.d. (PhD)
M. Taylakova,
talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turklar va yunon adabiyotining o'xshash jihatlarini haqida so'z yuritilgan. Maqolada «Alpomish» va «Odissey» dostonlaridagi o'xshash taraflari ko'rib chiqilgan. Ushbu ikki dostonlar o'rtasidagi o'xshashlik syujet va badiiy tasvir vositalarida ko'rinadi.

Kalit soʻzlar: Doston, syujet, ertak, rivoyat, qahramonnoma, skif, obraz, qahramon, badiiy tasvir vositalari.

Dunyodagi har bir xalqning oʻziga xos betakror tarixi, madaniyati, adabiyoti bor. Muayyan xalqning tarixi shunchaki kechmish, voqea-hodisalardangina iborat boʻlmaydi, balki shu voqea-hodisalar roʻy bergan vaqtda bunyod etilgan sanʼat va adabiyotdan ham tarkib topadi. Turk va yunon xalqi ham qadimiy tarixga ega. Ular yaratgan nodir asarlar dunyo boʻylab oʻrganilgan. Ana shunday mashhur turk asarlardan biri «Alpomish» dostonidir.

«Alpomish»-oʻzbek xalqining boy tarixidagi buyuk namoyonda. Turk xalqlarida ogʻizdan ogʻizga oʻtib kelayotgan biylarning sardori. Turk xalqlari orasida keng tarqalgan. «Alpomish» ning qoraqalpoq, qozoq, oltoy versiyalari doston shaklida, tatar va boshqird versiyalari ertak va rivoyat shaklida bizgacha yetib kelgan. Oʻzbeklar «Alpomish», qoraqalpoqlar «Alpamis», qozoqlar «Alpomish batir», oltoyliklar «Apip-Manash», qozon tatarlari «Alpamsha», boshqirdlar «Alpamisha va Barsin hiluu» deb nomlaganlar. [4.]

«Alpomish»ning yunonlarning antik qatlamga mansub asarlari bilan juda oʻxshash tomonlari bor. Bunday yaqinlikni «Alpomish» va «Odissey» dostonlari misolida koʻramiz.

«Odissey» va «Alpomish» dostonlari syujetida yaqinlik koʻrinib-da, lekin asardagi qahramonlik ideallari bir-birlaridan farq qiladi. Qadimshunos A.Alimhammedov shunday yozgan edi: «Gomer asarlarini «Alpomish» asarlariga muqoyasa qilish, Oʻrta Osiyo xalqlarining mashhur qahramonnomasi «Iliada» va «Odissey» poemalarining bevosita taʼsiri ostida maydonga kelgandir, degan fikrni bildirmaydi. Bu asarlar oʻrtasidagi yaqinlikni faqatgina Yunon va Oʻrta Osiyodagi ijtimoiy hayotning maʼlum tarixiy sharoitlarda bir-biriga yaqin boʻlganligi bilan izohlash mumkin, xolos».

«Alpomish» va «Odissey» dostonlari oʻrtasidagi yaqinlik syujet hamda badiiy tasvir vositalarida koʻrinadi. «Odissey» 24 qoʻshiqdan iborat. Asarning teng yarmi - 13 dan 24 gacha boʻlgan qoʻshiqlar syujeti, hatto qahramonlar taqdiri «Alpomish»ga hamohangdir. Jangga ketgan Odissey va Alpomish uzoq vaqt vataniga qaytib kelmaydi. Alpomish yetti yil Qalmoq elida zindonda yotadi, Odissey urushdan soʻng yana oʻn yil dengiz toʻfoni natijasida sarson - sargardonlikda yuradi. Har ikki dostonidagi yaqinlikning bosh oʻzagi koʻp yillar yurtidan uzoqda yashagan qahramonlarning oʻz xotinlari toʻyiga yetib kelishidir. Yigit uylanganidan soʻng jang, sayohat va boshqa tasodifiy voqealar sababli yosh xotinini tashlab ketib qolishi, xotini eri oʻlganligi toʻgʻrisida yolgʻon xabarni eshitib, xushtoriga tegishga rozi boʻlishi, toʻy belgilangan kuni erting yetib kelishi voqeasi jahon xalqlariningkoʻpgina epos va ertaklarida oʻz aksini topgan. Chunonchi, oʻrta asrlar jahon xalq ogʻzaki ijodida yaratilgan frantsuzlarning Ulugʻ Karl haqidagi epopeyasida, inglizlarning «Shoh Gorn» dostonida, ruslarning «Dobrinya va Alyosha», «Churila va David Popovich» blinasida yigitlarning oʻz xotinlari toʻyiga yetib kelishi tasvirlari mavjud. V.M.Jirmunskiyning «Alpomish» tadqiqiga bagʻishlangan maqolasida bu mavzu keng oʻrganilgan. Shuningdek, «Alpomish» va «Odissey»da qahramonlarning keksa otasi (Boyboʻri va Laert), balogʻatga yetmagan oʻgʻillari (Yodgor va Telex), sodiq qul choʻponlari (Qultoy va Evmiy) ham asar syujetidagi yaqinliklarni koʻrsatuvchi omillardandir. Lekin ular oʻzlarini birdaniga tanishtirmaydilar. Qahramonlar taqdiridagi yaqinliklarni solishtirib koʻraylik. [1.193-194.]

«Odissey» va «Alpomish»da qahramonlar taqdirining yaqinligiga Barchinoy va Penelopanning oʻz sevgisiga sadoqati asosiy vazifani bajaradi. Eʼtibor bersak, har ikkala asarda ham ularning erlari oʻlgan deb hisoblanadi. Lekin xotinlar erlarining kelishiga ishonishadi, shu sababli xushtorlariga shartlar qoʻyishib, visol daqiqalarini kechiktira boshlaydilar. Har ikki asarda ham shart kamondan oʻq otish bilan bajariladi, musobaqada esa ularning oʻldi deb hisoblangan, boshqa bir qiyofadagi erlari gʻolib kelishadi va soʻngra oʻzlarini tanishtirishadi. Kamondan oʻq otish voqeasi qahramonlar taqdirida hal qiluvchi detallardir. Ayni paytda bu detal ikki dostonidagi syujet

yaqinligining asl sababini ochib beruvchi vosita ham hisoblanadi. V.M. Jir -munskiy «Alpomish» va «Odissey»da kamondan o'q otish voqeasi yaqinligini Gerodot asarlarida berilgan skiflar afsonasiga bog'laydi.[3.]

Kamon majoziy mazmunga ega. «Alpomish»da kamon qabilaning qadimgi ota-bobolardan qolgan va so'nggi avlodlarga ham meros bo'lib kelayotgan bir belgisi sifatida ko'rinadi. Kamon Alpomishning bobosi Alpinbiyniki, Hakim yetti yoshida kamondan o'q uzib, odamlarni qoyil qoldirib, Alpomish nomini olgan edi. Bu kamon unga butun umr bo'yi hamrohlik qiladi, taqdiridagi haqiqatni tiklash - Barchinoyga yetishishida ko'maklashadi. Alpomish ham kamonni o'g'li Yodgorga meros qilib qoldiradi. Yetti yoshli Yodgor o'n to'rt botmonlik yoyni ko'tarishda Alpomish unga ilohiy kuchdan madad so'rab turishida bu mazmun aks etgan. Demak, kamon - to'g'rilik, bosqinchilarga shafqatsizlik, haqiqat qoshida egilmaslik ramzidir. Bunday ramziy ma'noni «Odissey»dagi kamon voqejasida ham ko'ramiz.

Kamon voqeasi dastlab turkiylar mifologiyasidagi Skif obrazi bilan bog'lanadigan bo'lsa, «Alpomish» ham jahon adabiyotida tamali juda erta qo'yilgan asarlar qatoriga kiradi. Dostonda o'n to'rt botmonlik kamon egasi Alpinbiy skiflar - qadimgi turkiy qabilalarining bobosi, Alpomish shu boboning qahramonligini davom ettirib, o'z qabilasi uchun kurashib kelgan xoqonlari, Yodgor qavmning orzu etilgan so'nggi qahramonidir.

Odisseyning taqdirida ham minglab jangchilarning hayoti umumlashtirilgan, deb aytish mumkin. Odissey o'z xotini va yolg'iz farzandini 20 yil ko'ra olmaydi. Urush va qiyinchiliklar tufayli vatanidan uzoqda yuradi. Skif shohlari Protofey va uning o'g'li Madi 28 yil Kichik Osiyoga hukmdorlik qilar ekan, ular bilan jangu jadal yo'llarini bosib o'tgan skif yigitlar ham shuncha yil davomida o'z xotinlaridan uzoqda yashaydilar. Gerodot «Tarix» kitobida bir voqeani keltiradi (albatta, bunga ishonish qiyin): uzoq yillar davomida erlarini ko'rmagan skif ayollari o'z qullariga erga chiqib ketadilar. Qullar esa skif jangchilari yurtiga qaytib kelishi, xotini va bolalarining oldiga yaqinlashishiga qurol olib qarshilik ko'rsatishadi. Barchinoy va Penelopa uzoq yillar jangda ayriliqda yurgan jangchi yigitlarning xotinlaridagi sadoqatni umumlashtiruvchi obrazlardir.[1.198.]

Xulosa qilib aytganda, xalq dostonlariga asos bo'lgan syujetlarning qiyosiy tahlili bu durdonalarni tushunishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. «Odissey» va «Alpomish» dostonlari syujet jihatidan bir-biriga yaqin ko'rinsa-da, lekin asardagi qahramonlar bir-birlaridan farq qiladi. Ushbu dostonlari o'rtasidagi o'xshashlik syujet va badiiy tasvir vositalarida ko'rinadi. Ikkala asarning syujeti tomonidan o'xshashlik haqida gapiradigan bo'lsak, «Odissey» dostoni 24 qo'shiqdan iborat bo'lib, bundan tashqari mazkur «Odissey» dostonidagi qahramonlar taqdiri ham «Alpomish»ga hamohangligining guvohi bo'lamiz. Ayniqsa, ikkala dostonning ko'zga yaqqol tashlanadigan o'xshash syujeti Odissey ham, Alpomish ham jangga ketgan, uzoq vaqt vataniga qaytib kelmaganligidir. Dostonni o'qir ekanmiz, Alpomish yetti yil Qalmoq elida zindonda yotganligi, Odissey esa urushdan so'ng yana o'n yil dengiz to'foni natijasida sarson-sargardonlikda yurganligi namunasida ham ko'rishimiz mumkin. Har ikki dostonidagi asosiy o'xshashlik – bu ko'p yillar yurtidan uzoqda yashagan qahramonlarning o'z xotinlari to'yiga yetib kelishidir. Ikki dostonning qiyosiy tahlilini qahramonlar taqdiri timsolida solishtiradigan bo'lsak, «Odissey» va «Alpomish»da Barchinoy va Penelopaning o'z sevgisiga bo'lgan sadoqati, ularni erlarining qaytib kelishiga bo'lgan ishonchi va shu sababdan ham shartlar qo'yishib, daqiqalarini kechiktira boshlashlari kabi o'xshash syujetlarda ko'rinadi. Har ikki asarda ham bir xil shart ya'ni kamondan o'q otish, musobaqada esa ularning o'ldi deb hisoblangan, boshqa bir qiyofadagi erlari g'olib kelishi va so'ngra o'zlarini tanishtirishi ham qiyosiy tahlilga yaqqol misol bo'la oladi. Bu yerda kamondan o'q otish voqeasi qahramonlar taqdirida hal qiluvchi detal bo'lib, ikki dostonidagi syujet yaqinligining asl sababini ochib beruvchi vosita ham hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurashid Abdurahmonov. «Turkiy adabiyotning qadimgi davri». «Yangi asr avlodi», 2005-yil
2. («Alpomish») – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti davlat korxonasi – 2018. – 368 b.
3. Жирмунский В. М. Сказание об Алпомише и богатырская сказка. - М.: Изд-во вост. Лит. - 1960, стр.385.
4. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Alpomish>

“ALPOMISH” DOSTONINING O‘ZBEK VA QORAQALPOQ VARIANTLARI TAHLILI

ANALYSIS OF UZBEK AND KARAKALPAK VERSIONS OF THE EPIC "ALPOMISH"

Aliqulova Hulkar Qahramonovna,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi*

Saylaubaeva Bibigul Jen'isbay qizi,
talaba

Annotation. *This article analyzes the variant and version of Alpomish epic sung by Uzbek and Karakalpak Bakhshis.*

Keywords. *pledge, child, alp, clan, saga, rider.*

Har bir xalqning voqelikka o‘z estetik munosabati mavjud. Bunday munosabat asotirlar, ertaklar, maqol-matallar va birinchi galda, yirik hajmli epik asar – dostonlarda o‘zining badiiy ifodasini topgan bo‘ladi. Shu ma’noda, dostonlar faqatgina xalqining shonli o‘tmishini hikoya qiluvchi adabiy yodgorlikkina emas, bugungi kunda tobora globallashib borayotgan jamiyatda o‘zligini saqlab qolishning muhim omili, ertangi kungi taraqqiyot poydevori – ma’naviyatimizning sarchashmasi hamdir [Turdimov, 2011:3]. Bir-biriga yaqin yashagan, dili, tili, urf-odati yaqin qardosh tili xalqlarning xalq og‘zaki ijodidagi mushtaraklik bilan bir qatorda o‘ziga xoslik ham ko‘zga tashlanadi. Epik asarlarni o‘rgangan olimlardan H.Zaripov, T.Mirzayev, M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, Sh.Turdimov, A.Tilavovlarning ilmiy tadqiqot ishlari, ilmiy maqolalarida dostonlarning obrazlar tizimi, voqealar rivoji, an’anaviy motivlari, ijro usul va ijrochilarning mahorati ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Ularning tahlil va xulosalariga tayangan holda, o‘zbekning “Alpomish” va qoraqalpoqning “Алпымыс” dostonlarining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish orqali, dostonning asosiy genetik xususiyati ko‘zga tashlanadi.

Bugungi kunda eng faol variantlardan hisoblangan o‘zbek “Alpomish” dostoni mashhur baxshi Fozil Yo‘ldosh og‘li tomonidan betakror va mahorat bilan kuylangan va Mahmud Zarifov tomonidan yozilgan. Qoraqalpoq xalqida esa Qalli Ayimbetov 1934-yili o‘g‘uz jirov variantini yozib olgan. O‘zbek variantida Boybo‘ri va Boysari aka-uka bo‘lgan. Qoraqalpoq variantida esa Boybo‘ri va Boysari ikki tengdosh boy bo‘ladi. Ikkala xalqda ham bu ikkala boy farzandsizlikdan qiynaladi. O‘zbek variantida aka-uka boy farzand tilab Shohimardon pir ravzasiga borishi, qirq kun chilla tutgandan keyin farzandli bo‘ladi, lekin qoraqalpoq variantida bunday holat uchramaydi. Ular oddiy duo (yoki bir) qilib farzandli bo‘lishadi. Ikkala xalq variantida ham farzandlar ismi bir xil

nomlangan. Ya'ni Boybo'ring og'lining ismi Alpomish bo'lsa, Boysarining qizining ismi Barchinoy bo'ladi. Lekin, Alpomishning singlisining ismi qoraqalpoq variantida quyidagicha berilgan "Enesi bardi u'yine, bala menen tuwisqan jalg'iz nashar bar edi, jeti jasar qiz edi, ati edi Qansuliw".

Bu jumladan Alpomishning o'zidan 7 yosh kichik singlisi borligi va uning ismi Qansuliw ekanligini bilishimiz mumkin. O'zbek variantida esa, Qaldirg'och ismi berilgan.

Mahmud Zarifov tomonidan yozib olingan variantida Boybo'ri va Boysari so'ralgan zakot tufayli Boysari qalmoq eliga ko'chib ketgan bo'lsa, Qalli Ayimbetov tomonidan yozilgan variantda umuman boshqa narsa sabab bo'lgan, ya'ni Boybo'ri o'g'illi bo'lishi munosabati bilan Alpomish tug'ilishidan 7 yil o'tib to'y beradi. To'yga Boysari ham taklif qilingan bo'ladi. To'y qiziqarli bo'lishi uchun Boybo'ri to'yda ko'pkari o'tkazadi va unda Boysari qatnashadi. Keyin Boysari har qancha harakat qilsa ham yutqiza beradi. So'ngra u ko'pkaridagi uloqni olib qochadi. Bu ishni ko'rgan Boybo'ri jahli chiqib, ketidan ot chopib boradi va uni tutib qamchi bilan savalaydi. Boybo'ri uloqni qo'ldan olib to'yga qaytib keladi. Bu voqeadan so'ng Boysaribiy orlanib qalmoq eliga ketadi.

Yana bir farqli jihati shundaki, bu dostonning o'zbek xalqidagi talqini quyidagicha: "Toychi viloyatida, Qalmoq muzofotida bir Surxayil degan kampir bor edi. Juda haddili zo'r kampir edi, bu kampiring yetti o'gli bor edi, yettovi ham nomdor alp edi. Kattasini Ko'kaldosh der edi, undan kichkinasini Ko'kaman der edi, Ko'kqashqa der edi, Boyqashqa der edi, Toyqashqa der edi, Qo'shquloq der edi, kenjatoyini Qorajon der edi. Shu yettoviga tir qilgani Qalmoqshoh har mamlakatlardan alplarni olib kelib, to'qson alp qilib, Kashal g'oridan joy berib, bulami to'qayistonda boqib yotar edi". E'tibor bersak, variantlilik folklor asarlarining ommaviyligini aniqlashda, tarqalish chegaralarini belgilashda, folklorda kechayotgan o'zgarishlarning sabablarini o'rganishda va ijro jarayoni bilan bog'liq qonuniyatlarni tadqiq etishda boy materiallar berishi bilan ham ahamiyatlidir [Mirzayev 2020:19]. "Alpomish" dostonining o'zbek va qoraqalpoq variantlarida aynan folklorda kechayotgan o'zgarishlarning o'ziga xos hududiy jihatlari, ijrochi mahoratiga qarab o'zgarganligi seziladi.

Dostonlarda obrazlarning nomi bilan bog'liq areallik xususiyatlari ham mavjud. Qoraqalpoq variantida esa qalmoq elinda bitta dev bor yedi. U qalmoq elida eng kuchli odam bo'lib, hattoki undan yurt podshohi Toychixon ham hayiqar edi. Toychixonning gapga chechan bitta odami bor edi uning ismi Ko'kaman edi. Yana bu yerda Surxayil kabi kampir uchramaydi, lekin Momo kampir kabi obraz uchraydi.

Qalmoqda qolgan Barchinoy Alpomishga xat yozadi. Keyin Alpomishni qalmoq eliga borib Barchinoyni olib kelishga ruhlantirgan obrazlar ikkala xalqda har xil tasvirlangan. Masalan, o'zbek variantida singlisi Qaldirg'ochoyim ruhlantirgan bo'lsa, qoraqalpoq variantida esa Boybo'ri degan boyning yaqin bir kelini Alpomishni qalmoq yurtiga borishiga sabab bo'ladi. Voqealarning rivojida o'ziga xoslik shart motivi bilan ham bog'lanadi. Masalan, "Alpomish" dostonida Barchinoy to'rtta shart qo'yadi. Bular quyidagilar: poyga, kamondan o'q otish, merganlik, kurash. "Alpomish" variantida Barchinoy bittagina - ya'ni poyga shartini qo'yadi.

Qoraqalpoq variantida yangi obraz qo'shiladi. Bu - Qorajonning o'g'li Do'stmambet bo'ladi. U poygada qatnashib Barchinoyni olishni xohlaydi va Qorajondan qora otini berib turishini so'raydi. Poygada Qorajonga o'g'li juda ko'p xalaqit qiladi. Qorajon qancha nasihat qilsa ham Do'stmambet unga qarshi chiqadi. Oxirida Qorajon dastlab o'g'lini, keyin otini o'ldiradi.

Qalmoqda qolgan Barchinoyning ota-onasini olib kelishga Alpomish boradi. Qoraqalpoq variantida yo'lga chiqqan Alpomishga "Pirim" demading, Allohni esga olmading, shuning uchun gunohga botding va yetti yil zindonband bo'lasan, yetti yildan keyin ozod bo'lasan, deydi:

-Balam atlang'anda "Alla" demedin',

Jolg'a kirdin' pirim demedin'

Kewlin'e aldin' menmenlik,
Ne kewlin' qaldi bizlerden?
Bizlarga yeti jil gu'na'ka'r boldin',
Yeti jil jatip zindanda,
Yeti jillar bolg'anda,
Bosanarsan', perzentim.

Yo'lda ketayotgan paytida Alpomishga Maston kampir yo'liqadi, Alpomish bilan tanishadi va o'zini unga qarindosh ekanligini aytadi:

Baysin elde on eki jasar qiz edim,
Jaqsi ko'rgen Aqbilek jen'gem saw ma edi?

Bu yerda Aqbilek Alpomishning onasi obrazida kelgan. O'zbek variantida Alpomishning onasi Kuntug'mush ismi bilan berilgan. Ikkala xalq variantida ham Alpomishni mast qilib, zindonband qiladi. Lekin farqli jihati shundaki, o'zbek variantida Alpomish qirq yigiti va Qaldirg'ochning eri Bektemir bilan birga boradi. Surxayl kampir ularni mast qilib, keyin ularni ustidan olov qo'yadi va yoqib yuboradi. Shunda faqat Alpomish tirik qoladi. Qoraqalpoq variantida Bektemir obrazi uchramaydi.

Qalmoq shohi Toychixonning qizi Tovkaoyim ismi bilan o'zbek variantida berilgan. Qoraqalpoq variantida esa Arzayim ismi bilan berilgan va Arzayim yetti yoshidan beri Alpomishga oshiq bo'lgan bo'ladi.

O'zbek xalqidagi variantida Ultontoz Qaldirg'ochga tuya boqtirib qo'ygan bo'lsa, qoraqalpoq variantida Qansuliwga yilqi boqtiradi va Qultoyga cho'lda tuya boqtiradi.

Umuman olganda, dostonlarning varianti bilan bog'liq qiyosiy tahlillar epik turning janr xususiyatlarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, mashhur "Alpomish" dostonining voqealari, obrazlar tizimi, syujetlarning ketma-ketligini o'rganish orqali, dostonning yashovchanlik jarayoni oydinlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alpomish. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. «Sharq» nashriyoti.-T., 1998.
2. Алпомыс. (Өгиз жыраў варианты, Қаллы Айымбетов тәрәпинен 1934-жылы жазып алынған).
3. Turdimov Sh. "Go'ro'g'li" dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. –T.: "Fan" nashriyoti, 2011. 240-b.
4. Mirzayev T. va boshqalar. O'zbek folklori. –T.: "Tafakkur-bo'stoni", 2020. 240-b.
5. Jo'rayev M. O'zbek folklorshunosligi. –T.: "Fan" nashriyoti, 2006. 192-b.

“ALPOMISH” DOSTONI O‘ZBEK XALQINING BADIYY VA ADABIY MEROSI

THE EPIC "ALPOMISH" IS THE ARTISTIC AND LITERARY HERITAGE OF THE UZBEK PEOPLE

*Egamqulov Kamoliddin,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
Zarina Mo'ydinova Bahodirovna,
talaba*

Annotation. *The spiritual world of each nation depends on the works that can reflect the nationality of that nation. There is no doubt that in order to raise the moral of the country's owners, to ensure a bright future, they will rely on the folk epics, values and traditions created by our people. In this article, we will give brief information about how the epic "Alpomish" has been a great work of the great nation for centuries and it is a huge epic that sings about the brotherhood of peoples and peoples, love and loyalty.*

Key words: *national-household pride, unification of clans, education, cultural heritage, intangible resource, heroic epic, folk expression, traditionalism, art.*

Xalq og'zaki badiiy ijodi ajdodlarning turmush tarzi, yashash sharoitlari va ijtimoiy mehnat darajasiga mos ravishda shakllanib, ustozdan shogirdga, ajdoddan avlodga o'tib, doimiy ravishda sayqallanib, mukammallashib, tobora an'anaviylashib, jonli ijro orqali bizgacha yetib kelgan. "Alpomish" dostoni buyuk bir qadimiy turkiy uluslarning ilk hayotiy qarashlari bilan uyg'unlashgan o'lmas, qahramonlik dostonidir. Doston epik asarlarga xos an'anaviy tarzda ya'ni urug' shajaralarni tanishtirish bilan boshlanadi: burungi o'tgan zamonda, o'n olti qo'ng'irotda, Dobonbiy degan o'tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i yana ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakonining otini Boybo'ri qo'ydi, kichkinasining otini Boysari qo'ydi [Alpomish 2016: 14].

Ko'rinib turibdiki, alplarning shajarasi "biylik" nomi bilan uzviy izohlanmoqda. Shu ma'noda, doston qahramoniga (Hakimbek) qo'yiladigan talab ham shunga moslangandek, nazarimizda. Doston davomida qo'ng'irotda urug'i biylari Boybo'ri va Boysarining farzandsizligi tufayli kamsitilishi, xalq orasida asta-sekin o'rinlarini yo'qotib borishi, ularning farzand tilab, avliyo-anbiyolarga sig'inishlari hamda bolalarning dunyoga kelishi, xalqona ifodalar asosida badiiylashtirilgan.

Dostondagi personajlarning ismlari sof turkiy bo'lgani barobar, ajdodlarimizning ism qo'yish tamoyilini ham aks etgan. O'g'il bolalarga katta niyat bilan ulug', ulkan narsa yoki kuchli mavjudotlarning ismi qo'yilgan. Yoxud yosh jonivorlarni anglatuvchi ismlarni tanlashgan. Negaki, har qanday jonzo'tning kichigi "shirin", yoqimli ko'rinadi.

Totem-ajdod bilan bevosita munosabat natijasida muayyan urug'ning avlodboshisi tug'ilganligi haqidagi mifologik tasavvurlarning tadrijiy rivoji davomida quyidagi ikki xil e'tiqodiy qarash yuzaga kelgan: a) totem-ajdodning o'z avlodlari jismida qaytab tirilishi, ya'ni reankarnastiyasi bilan bog'liq totemistik tasavvurlar; b) totem-ajdodning bilvosita ishtiroki natijasida urug' avlodboshisining dunyoga kelishi, ya'ni totem jonzo'tning imkarnastiyasi to'g'risidagi totemistik inonchlar [Mirzayev T. va b. 2020].

Dostondagi Boybo'ri va Boysari ismlarini, boy-qabila boshlig'i ya'ni "bo'ri" qabilasining boshlig'i, hamda "sari" qabilasining boshlig'i tarzida talqin qilsak ham bo'ladi, nazarimda. Chunki ikkala biy ham o'z qabilasining boshlig'i sifatida dostonidan o'rin olgani bizga ma'lum.

Doston qahramonining dunyoga kelishida o'z o'rni va yordami bo'lgan avliyo va anbiyolar hamda pirlar dostonning so'ngigacha qahramon bilan birga bo'ladi. Har qanday qiyinchiliklarni yengib o'tishida hamisha madadkor bo'ladilar. Tushida hamma pirlar madadkor bo'lganligini bilgan Alpomish yanada sherdil bo'ladi, ruhi ko'tariladi. Ruhiyatida paydo bo'lgan "Hali ololmayman Barchin yorimni" degan ishonchsizlik yo'qoladi. Keying voqealar davomida ham Alpomish o'zini bardam tutib, alplarga dadil javob bera olishligiga ham imkon va ishonch beradi. Ayni paytda dostonda xalqimizning urug'chilikdan davlatchilikka o'tayotganliklari aks etgan. Chorvador qavmlar keng yaylovlarda o'tov tikib o'rnamashganlar, o'sha joylarda o't-o'lanlar kamaygach, boshqa joylarga ko'chib o'tishgan. Qadimda xalq ko'chmanchi chorvador xalq bo'lganligi "Alpomish" dan ham bizga ma'lum. Chorvachilik ularning asosiy mashg'uloti bo'lib, ularning qo'ylari juda ham ko'p edi. Son jihatdan sanog'i yo'q, shuning uchun 90 to'qay va shunga o'xshash tarzda

hisoblaganlar. Doston qahramonlari o'n olti qo'ng'irod eli juda ham vatanparvar xalq bo'lib, ular qayerda bo'lmasinlar, shu el, shu yurtning g'am-alamlariga sherik bo'ladilar, shu el, shu yurt sog'inchi bilan yashaydilar. Yana bir jihatga e'tibor berishimiz kerakki, dostonida bir oila taqdiri tasviri orqali tarix taqozosi bilan bo'linib ketgan qadimiy bir o'zbek urug'ining qayta birlashuvini badiiy jihatdan talqin etish bilan el-yurtning farovonligi, vatan ravnaqi, oila baxti uchun kurash kuylangan. Ushbu doston millatimizning uyg'oq xotirasi, buyuk xalqning yuksak va ajoyib ijod namunasi sifatida asrlar bilan bo'ylashib kelyapti. Shu sababli ham uni mustaqil rivojlanish davri-bugungi kunda milliy g'urur va o'zligini anglash ramziga aylangan doston sifatida baholanmoqda.

O'zbek xalq madaniyati, an'anasi va qadriyatlarini o'zida aks ettirgan ushbu qahramonlik dostonida Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni unashtirib, beshikkirti qilib: "Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin, omin, Allohu akbar", - deb fotihani torta berdi. "Alpomish" dostonida bu kabi turli-tuman o'zbek urf-odatlarini badiiy ifoda etilgan. Yana shuni aytib o'tmoqchimanki, sovchilik bilan bog'liq an'anada esa qadimdan kuyov tomon, odatda, sovchilikdan qaytganlarni "Bo'rimi, tulki?" deya kutib olgan. Sovchilik udumlarimiz bo'yicha agar qiz tomon quda bo'lishga rozi bo'lsa, kelgan sovchilarga zo'r ziyofat berish barobarida qimmatbaho sarpolar ham kiydirib jo'natadi.

Ma'lumki, sovchilikka borgan Surxayil kampirni it talab, egnidagi kiyimlarini yirtadi. Buni ko'rgan boybicha tayoq olib, ko'ppaklarini quvib, yangi kiyimlar berib, mehmon qilib o'rdaga olib keladi. O'rdada Barchinoyini ko'rib, bu mening Qorajon o'g'limga mos ekan deydi. Yolg'onchi kampir ustidagi yangi kiyimlarni qanday olganligini asl sababini yashirib, Qorajonni aldaydi. Qorajon esa kampir tomonidan aytilgan ayyorona gaplariga ishonib aytadi: "Enam ko'rganli yerdan uylantiribdi. Enamning bosh-oyoq sarpoyini qilib yuboribdi". - Ena, bo'ri bo'lganingdan gapir, - deb turibdi. Bu bilan quda bo'lganingdan gapir demoqchi. Sovchilik an'anasi haqida so'z yuritish barobarida nikoh bilan bog'liq an'anaga ham e'tibor qaratadigan bo'lsak, o'tmishda(hozirgi kunda ham mavjud) to'y kuni nikohlanayotgan yigit va qiz uchun ikki kishi vakil etib tayinlangan. Bu udum "vakil otalarni belgilash" deb yuritilgan.

Ikki vakil u mulladan keladi,

Kelib qizning ixtiyorin so'radi[Alpomish 2016: 201].

Shundan so'ng qiz vakiliga javobini bildirgach, yig'ilgan odamlar orasida nikohni o'qigan. Nikoh vaqtida kelin-kuyovlar nomidan vakillar ularning roziligini bildirib turishgan. Odatda qiz bola ovoz chiqarib roziligini bildirish uyat hisoblangan. Aynan shu holatga alohida to'xtalish lozim. O'zbek qizining iymonli, tarbiyali bo'lishligi, chinakam iffati, go'zalligi ham aynan shunda deb o'ylayman. Asli olib qaralganda o'zbek xalqining o'zi betakrordir. Qorajonning qilgan yaxshiliklariga nisbatan unga bo'lgan munosabatlarda aynan o'zbek xalqining o'ziga xos go'zal xislatlaridan biri namoyon bo'lgan. Ya'ni aytmog'chi bo'lganim bizning xalqimiz azaldan yaxshiliklarni javobsiz qoldirmagan. Hamisha ezgu ishlarning egasi hurmat va ehtiromga sazovor bo'ladi. Dostonida Qorajon Alpomishdek xalqning ardog'ida bo'ladi:

Qorajon ham birga kelib turadi,

Qorajonni yaxshi izzat qiladi.

Qorajon ko'ngliga hamma qaradi,

Alpomishning biri bo'lib turadi.

Qorajon ham izzat-hurmat ko'radi,

Har kuni bu yerda davron suradi[Alpomish 2016:71].

Alpomishning Barchinga uylanishi, uning qonuniy nikoh uchun, oila uchun- “o‘z uyi” uchun kurashi qo‘ng‘irot urug‘ining yanada mustahkamlanishi, yangicha asoslarda qayta birlashishiga olib keladiki, bu dostonida kuylangan bosh mavzudir. Ushbu dostonning 2 ta versiyasi hamda ko‘plab variantlari keng tarqalgan. Shular orasida eng mukammali, badiiy jihatdan eng yuksagi atoqli xalq shoiri Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lidan yozib olingan nusxasi hisoblanadi. Unda shoirning yuksak dostonchilik mahorati to‘la namoyon bo‘lgan. Fozil Yo‘ldosh doston syujeti qurilishining har bir epizodi o‘z o‘rnida bo‘lishiga, ular bir-biri bilan uzviy bog‘lanib, biri ikkinchisini taqozo etishiga, hatto kichik bir ifoda ham muayyan poetik vazifa bajarishiga alohida e‘tibor bilan qaraydigan dostonchidir.

Xulosa qilib aytganda, “Alpomish”- poetik barkamol asar. Unda qo‘llangan har bir detal o‘zining mazmun va mohiyatiga ega. Xalq dostonlarini umuman olganda xalq og‘zaki ijodini o‘rganish-milliy madaniyatimizga bo‘lgan cheksiz mehr-muhabbatimiz va ehtiromimiz namunasi. Dostonda qo‘llagan urf-odat va marosimlar xalqimiz ma‘naviyatining nodir xazinasidir. Zero, “Alpomish” dostoni xalqimizning badiiy-estetik tafakkurining betakrorligi, badihago‘ylik iqtidorining serqirraligi, folklor san‘atining o‘ziga xos nafosati va jozibasi, ona tilimiz go‘zalligining benazirligi, badiiy so‘z qadri va qimmatini namoyish etadigan ulkan bir xazinadir. Har bir kelajak avlodlariga o‘tmishga bir nazar tashlatgan holda, o‘zbek deb atalmish xalqimizning barcha an‘analari, urf-odatlari va bunga qo‘shimcha tarzda haqiqiy vatanparvarlik hissini singdirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Alpomish” dostoni. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2016 (14-bet)
2. Mirzayev T., Turdimosv Sh., Jo‘rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O‘zbek folklori (darslik). Toshkent, 2020.
3. Мадаев О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Т.: Мумтоз сўз. 2013. 250-б.
4. Jo‘rayev M. O‘zbek folklorshunosligi. – Т.: “Fan” nashriyoti, 2006. 192-b.

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA RIVOYATNING O‘RNI VA AHAMIYATI

THE ROLE AND IMPORTANCE OF NARRATION IN FOLKLORE

Aliqulova Hulkar Qahramonovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi*

Mamatmurodova Shaxzoda, talaba

Annotation: *The article analyzes the unique aspects of narratives, which are one of the most active genres of folk art, genre features, study, level of activity today, and toponymic aspects.*

Key words: *narrative, toponymic narrative, territorial, comparative analysis, image, event.*

Rivoyat – bu voqea hodisalarni, inson yashash tarzini, ba‘zan uydurmalar vositasida, ba‘zan esa ko‘proq real tasvirlovchi og‘zaki hikoya. Rivoyatlar olamning yaralishi, tarixiy shaxslar, taniqli allomalar, davlat arboblarning hayotlaridagi muayyan lavhalar yuzasidan xabar beradi [Mirzaev 2011:1].

Rivoyatlar afsonalardan hayotga yaqinligi bilan farq qiladi. Ba'zan bir voqeani eshitganimizda, uning aynan ro'y berishiga to'liq ishonamiz, ba'zan alohida fantastik tasvirdan xoli bo'lsa ham hikoyaga ishonmasligimiz mumkin. Rivoyatlarning bugungi kundagi faol janr sifatida yashab kelishi, o'rganilishi asosan ularda ask etgan voqea-hodisaning real hayot so'qmoqlarida uchrashi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, mahalliy hududlardagi o'rin-joylarning nomiga oid rivoyatlarning paydo bo'lishi, o'zgarib borishi, variantlarining hosil bo'lishi, toponimik xususiyatni shakllantirishiga ko'ra o'ziga xosdir.

O'zbek folklorshunosligida rivoyat janri ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qilingan. Jumladan, Komiljon Imomov o'zbek xalq rivoyatlarining janr belgilarini tadqiq qiladi va shu silsilasidan uning janr xususiyatlarini, badiiyati va syujet tiplari xususida o'z mulohazalarini bildirib o'tadi. Rivoyatlarning obraz tarkibi hamda rivoyatning tarix va din bilan munosabati, o'ziga xos epik belgilari, mavzu yo'nalishlari, tabiati va genezisi, tavsifi kabi masalalarga oid V.K.Propp, V.N. Putilov, V.K.Samirnova, E.V.Pomeranseva, V.P.Anikin, V.K.Sokolova, B.Sarimsoqov, O.Safarov, S.Umarov, M.Jo'rayev [Madayev 2013:3] kabi olimlarning tadqiqotlarida muhim fikrlar ilgari surilgan. Rivoyatlar g'oyaviy mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Tarixiy rivoyatlar biror shaxs faoliyati va xalq qahramonlari bilan bog'liq bo'lgan hodisalar hikoya qilinadi. Bunday rivoyatlarga Navoiy, Ulug'bek, Ibn Sino, Beruniy, Mashrab, Amir Temur hayoti bilan bog'liq bo'lgan voqea-hodisalar rivoyat qilinadi;

2. Toponimik rivoyatlarda esa qishloq, shahar, saroy, qo'rg'on va maqbaralar nomlari va ularning yuzaga kelish sabablari bilan bo'g'liq voqealar hikoya qilinadi. Demak, toponimik rivoyatlar bu ma'lum bit hududning kelib chiqish tarixining yillar davomida og'izdan og'izga o'tib kelishi hisoblanar ekan. Shu ma'noda hozirgi davrda ham faol hisoblangan toponimik rivoyatlarning o'ziga xos ko'rinishlari mavjud. Namuna sifatida Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani Avazmalik qishlog'ida yashovchi 63 yoshli Husanova Anvaradan yozib olingan bir rivoyatni taqdim etamiz.

“Avazmalik” qishlog'i

Qadimga bizaddi qishloqqa hech kim yashamaganam, hech qannay uyla, dov-daraxlayam o'smagan, bir cho'llay bo'gan. Qayladandir aka-uka Avaz bilan Malik ismli kishilar o'zining qabilasi bilan kep mashi joylaga kichik uyla qurip yashay boshlaganla. Keyin-keyin ula bu yerlaya daraxla ekip, suvla o'tkazip obod qigan. Shunnan beri manshi qabila egalari Avaz bilan Malikni nomiga qishlog'imizni nomi “Avazmalik” bo'gan”.

Mazkur rivoyatni o'qib chiqar ekanmiz uni toponimik rivoyatning aynan bir namunasi ekanligiga guvoh bo'lamiz. Toponimik rivoyatlar insonlar, ularning turmush tarzi, mehnat faoliyati bilan uzviy bog'liqligini ko'rishimiz mumkin.

Chunki, insonlar yashamasa, o'zlariga boshpana qurmasalar, mehnat qilmasalar bu rivoyatlar hech qachon mavjud bo'lmas edi. Bir so'z bilan aytganda, rivoyatlar inson hayoti, mehnat faoliyati bilan yashaydi. “Avazmalik” qishlog'i haqidagi rivoyatda biz bu qishloqning kelib chiqish tarixidan tashqari mana shu hududga tegishli bo'lgan sheva so'zlarni ham ko'rishimiz mumkin. Sheva so'zlar aynan mana shu hududning jonli nutqidagi o'ziga xos ifodasidir.

Rivoyat matnida keltirilgan so'zlarda o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi -da o'rnida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga ning faol qo'llanishi, tushum kelishigi qo'shimchasi -ni ning -ti, -di ga o'zgarishi, ham yuklamasining so'zga qo'shib talaffuz qilinishi, ko'rsatish olmoshining tarkibida fonetik o'zgarishlarning yuz berganligini ko'rishimiz mumkin. Bunday shevaga xos ifodalar rivoyatlarning jonliligini ta'minlaydi. Yuqorida keltirilgan rivoyatda biz o'zbek xalqiga xos bo'lgan soddalikni, beg'uborlikni, an'anaviylikni uchratishimiz mumkin. Rivoyatdagi an'anaviylik shundan iboratki, unda voqealarning boshlanishi uzoq o'tmishga borib taqalishi va unda yana kishilar mehnat faoliyatiga bog'liq voqealarning kelishini uchratamiz. O'qish davomida hech qanday bizga tushunarsiz so'zlar, ifodalar uchramaydi, o'qishga oson tarzda yozib olingan. Shunga o'xshash

toponimik, joy nomlari haqidagi rivoyatlar barcha hududlarda mavjud va bu rivoyatni bilgan kishilar o'z farzandlariga, nabiralariga aytib berib bu rivoyatlarning umrini uzaytirsalar, ajab emas. Shundagina og'zaki ijod namunalari avloddan avlodga o'tib, uzoq yashashligi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo'raev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O'zbek folklori. –T.: “MALIK PRINT CO”, 2021. 240-bet. –B.37.
2. Mirzayev T. va boshqalar. O'zbek folklori. –T.: “Tafakkur-bo'stoni”, 2020. 240-b.
3. Мадаев О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Т.: Мумтоз сўз. 2013. 250-б.
4. Jo'rayev M. O'zbek folklorshunosligi. –T.: “Fan” nashriyoti, 2006. 192-b.

DOSTONLAR TARKIBIDA QO'LLANGAN XALQ QO'SHIQLARI VA MAQOLLARNING BADIY VAZIFALARI

ARTISTIC FUNCTIONS OF FOLK SONGS AND PROVERBS USED IN EPICS

Soliyeva Kamola Abdumalikovna,
Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotation. *This article is about the artistic function of folk songs and proverbs found in epics, and provides information about artistic tools found in folk epics.*

Key words: *epic, folklorism, travel, poem, landscape, image, folk song, ritual folklore, religious literacy, plot, independence, epic pattern, saj.*

Doston-o'zbek folklorining ham keng tarqalgan yirik janrlaridan biri. Uning yaratilishi xalqimizning ma'naviy- maishiy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, axloqiy-estetik qarashlari, adolat va haqqoniyat, ozodlik va tenglik, qahramonlik va vatanparvarlik haqida ideallari bilan chambarchas bog'liqdir. Asriy kurashlar va ideallar uning mavzusi, g'oyaviy mazmuni, obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiyasi mohiyatini belgilaydi. Bugungi darv dostonlari mazmunida kasb etuvchi maqollar, rivoyatlar, afsonalar, xalq ana'anaviy qo'shiqlaridan foydalanish folklorizmning chizgilarni chizishga harakat deb baholasak bo'ladi. Istiqlol davrida yaratilgan dostonlar badiyatida xos xususiyat sifatida quydagilarni sanab o'tamiz:

dostonlardagi epik qoliplardan foydalanish;
xalq qo'shiqlari uslubida ohorlash;
ma'lum bir voqeani isbot sifatida rivoyatlarning berilishi;
doston tarkibida qahramonning nutqini maqollar bilan ko'rk berish;
lirik qahramon ruhiyatida kechadigan turli iztirobli holatlar xalq qo'shiqlari yordamida ta'sirchan ifoda etish.

M.Toirning “Ogoh bo'l, dunyo” dostonida xalq yig'i-yo'qlovlari ohangidagi satrlar mavjud. Asarning “Armon” deb nomlangan qismi 2004 yil 29-30 aprel kunlari sodir etilgan terrorchilik xarakatlari va unda halok bo'lgan to'qqiz nafar ichki ishlar xodimlari xotirasiga bag'ishlangan. Shu asosda shoir Erkin, Qodir, Otabek, Mansur, Vahobiddin, Zaitbek, Azizjon singari terrorchilarga qarshi kurashgan xalqimiz o'g'lonlarini bir-bir yo'qlab chiqadi. Ma'lumki, she'r sarlavhadan boshlanadi. Iste'dodli shoir sarlavha orqali ham o'quvchi qalbiga yo'l topa oladi. Sarlavha esa, she'r mazmunidan kelib chiqadi. Nomlanishda yarim mazmun ifoda topsa, mavzu bilan uyg'unlikda o'z mantiqiy asosiva mohiyatiga ega bo'ladi. Bu hol, ayniqsa, ustoz shoirlar

ijodida yorqin ifoda topadi. Hayot haqiqatidan ma'lumki, har kim o'z qo'lidan kelgan yumish bilan mashg'ul bo'lsagina, o'ziga ham, jamiyatga ham foyda keltiradi. Bugungi bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan kun, davr talabi va shiori shudir. Yani har kim o'z o'rnida vijdonan mehnat qilsin, o'z sohasini rivojlantirishga hissa qo'shsin. Bu shior zamirida ham milliy g'oya yotadi. Chunki unga rioya qilinsa, Vatan taraqqiyotiga erishiladi.

Badiiy asarni tushunish, anglash, his etish, uning go'zalligini sezish, ta'sirini tuyish, boshqalarga yuqtirish, yolg'izlikda eslash – har bir insonda kechadigan individual ruhiy holat, albatta. Biroq anglangan, tushunilgan, xayol ufqida aks etgan go'zallikni tushuntirish, uning beg'uborligi va ta'sir quvvatini anglatish, zavq-shavq ildizini muhokama qilish oson emas. Har qanday go'zal badiiy hodisaning qaysidir qirrasini sirliligicha, qaysidir jihati ochiqsigicha qolib ketadi. Badiiy so'zning sehri, poeziyaning quvvati, she'r hikmati ham mana shunda...

To'qqiz uyda to'qqiz ona,
To'qqiz o'g'lon yo'qlaydi.
Bag'ri butun odamlar,
Bu yo'qlovni uqmaydi

O'qqa uchgan bolam- ov,
Yo'qqa ko'chgan bolam- ov!
Yuragimning yoniga
Chiqdi chipqon bolam- ov!

Sening o'lganing yolg'on,
Mening qolganim yolg'on,
Senga tekkan o'q bolam,

Mening jonimni olg'on [Sharq yulduzi 2005: № 1;15]!

Dostonda shoir vatan uchun halok bo'lgan to'qqiz yigitning onasi zori tilidan so'ylaydi. Shoir onalarni yig'i yo'qlovini misralarda gavdalantirar ekan, unda ona qalbidagi farzand dog'ini chipqon yarasiga qiyoslaydi. Chipqon shunday yarak, o'zi yorilib chiqmagunicha odamga tinchlik bermaydi, undan qolgan asoratlar esa, ko'plab kasalliklarni keltirib chiqaradi. Chipqon chiqqan ta'na a'zosining o'sha qismidan sira o'rni, chandig'i yo'qolmaydi. Shunday ekan shoir ona yuragidagi farzand dog'ini yurakdagi chiqponga mengzaydi. U xoinlar tomonidan farzandga teksin o'q yoyinki onagami, ikkovi ham bir xil ahamiyat kasb etishini shoir satrida berib o'tadi. Chunki o'q yeb o'lgan bola bo'lsa, to umrining so'ngiga qadar "o'la o'la" yurgan, farzand g'am- anduhiga o'tgan ona ham bu yolg'onchi dunyoda o'lgan bilan barobardir. Mahmud Toyir "Ogoh bo'l, dunyo!" dostoning "Armon" deb nomlagan qismida yig'i- yo'qlov ohanglari asosida qurilgan misralardan iborat. Unda el g'ami, yurt anduhi, onaning ko'nglidan sizib chiqqan farzand sog'inchi, otaning qaddi kamondek bukchaygani-yu, yetim qolgan go'daklarning chinqirig'i dostonida ochib berilgan. O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov doston haqida quyidagi fikrlarni berib atrib o'tgan. "Dostonda yuksak siyosiy da'vatlar ham, oddiy insoniy tuyg'ular ham o'z ifodasini topa olgan. Shoir insoniyat bosiq o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'liga nazar tashlab, ezgulik va yaxshilik, jaholat ustidan, albatta, g'olib kelishiga, jahon hamjamiyati, sog'lom fikr, sog'lom kuchlar birlashib razolatni yengishiga ishonadi va kitobxonni ham ana shu muhim hayotiy g'oyaga ishontira oladi. Shu ma'noda, bu mo'jaz doston sof niyatli barcha kishilarni, ayniqsa, unib, o'sib kelayotgan yoshlarimizni ogohlik va kurashga chorlab turadigan badiiy da'vatnomadir" [Ogoh bo'l, dunyo!, 2005: 6]

Bulut ko'kda, suv soydadur,
Qaro tunda ko'z oydadur,

Jonim onam, jon qaydadur,
Yashadingmi o'zing uchun?

Yo'l-yo'riqsiz, boshqalardan ajralib turadigan o'ziga xos uslubsiz ijodkor adabiy qiyofaga ega bo'lmaydi. Mahmud Toirning samimiy, sodda, jarangli, shiddatli, eng muhimi, dilining rangiga mos uslubi – so'zi, sozi va ovozi bor. Uning she'riy ovozi o'ktamlik, jo'shqinlik, o'z so'ziga ishonch tuyg'usi sezilib turadi. Shoir dilining rangin holatlari va manzaralarini o'z muxlislariga taqdim etadi. Shuning uchun ko'rkam dilini avaylab qo'rchilaydi. Shoir "har dilda bir yangi kalom borligini" biladi.

Yo'qlab borsam qabringga,
Qayrilmaysan, bolam- ov!
Tuproq onang bo'ldimi,
Ayrilmaysan, bolam- ov,

Jon bolam, jonim bolam,
Mangu armonim bolam!
Qonimla qirq yil yozsam
Bitmas dostonim, bolam!

Ha, Mahmud Toir inson qalb kechinmalariga yaqin shoir. Shunga monand uning she'rlarida shiddatli, favqulotddagi shamollar guvullab tog' daralari aro kezib yuradi. Uning she'rlarida daryo to'liqlari samanga aylanadi. Atirgul ildizi oshiq yuragidan suv ichadi. Rayhon ifori chor atrofga taraladi. Ona qalbi qo'ltiqqa sig'mas bulutga aylanadi.

Shoirlarning durdona she'rlari – iste'dodining totli mevalari. She'rni qoyilmaqom qilib o'qish, ya'ni ijro ham o'ziga xos san'at sanaladi. Ayniqsa, Mahmud Toir dostonida xalq baxshi-oqinlari uslubiga xos ravishda nasr bilan nazmni aralashuv belgilari tinglovchi auditoriyasini zabt etadi, bir lahza ham ular diqqatini chalg'itishga qo'ymaydi.

Shoir 2006- yilda yana bir dostonga qo'l uradi. "Oshiq ohi" dostoni ham o'lan, yor-yor shaklida bitilganligi, o'qishda bo'lgan qiziqishni, qalbdagi ko'tarinki, tantanavor ruhni berishi dostonning alohiha ahamiyat kasb etishidan darakdir.

Sevib qolsam guldaysan, ukam-ov,
To'kilasan, to'lmaysan, uukamov,
Alpomishdek Barchinning bo'lsin,
Nomardga el bo'lmaysan, ukamov.

Kel, qalamining qonin to'kamiz-ey,
Tosh dillarning jonin to'kamiz-ey,
Kuygan ko'ngil daftari to'la,
Bittasining choking so'kamiz-ey.

Bo'zlayversin keyin o'zlari,
So'zlaversin keyin o'zlari.
Bizni nogoh sog'inib qolsa,
Izlaversin keyin o'zlari.

Mahmud Toirning oshiqona she'rlari toshlarni eritadigan darajada samimiy, chin. Chunki dili kuyib, ma'shuqa visoli uchun qalamning dil dilidan qon bo'lgan dardlarini to'kish, "har tong gul" dastalaydigan chin oshiq, kuyib-kuyib dili ming pora bo'lgan oshiq "kuygan dil qo'ridan kuy

bastalaydi”.

Lirik “men” o‘zini hatti- harakatini turli narsalarga qiyoslaydi. Har qanday ijodkorning ma’naviy, adabiy, ijtimoiy qiyofasini so‘zining fasohati, balog‘ati, asarlarining umrboqiyiligi belgilaydi. Shu e’tibordan Mahmud Toir she’rlarining ko‘pchiligi she’riyat muhihlari qalbida yashayotgani sir emas. Shoir ko‘ngil yo‘rig‘iga yuradigan inson. Odamlar yuragiga quloq tutib, sadoning aks- sadosini qog‘ozga tushiradi. Chin shoir va chin insonning yurak devorini yer yuzi xaritasi, el-yurt dardi, baland tog‘lar mahobati, oshiqning yoriga talpinishi bezaydi. Haq so‘zni jonining jarangi, she’rni dilining rangi o‘laroq tavsiflagan Mahmud Toir she’rlarida “sevgan inson guldek ekanligi”, daftarning choki borligi, nogoh sog‘inib qolishsa, mayli oshiqning o‘zi axtarib topishga undaydi. Mahmud Toyir ijodida shoirona topildiqlarni folklorizmning chizgilari asosida ochib beradi. “ey”, “oh”, “voh”, “ho” kabi undov so‘zlarni keltirish orqali doston qahramonlarining zoriqishi, diydasi giryonligi, falagi fig‘onligi sezgilari bilinadi. Shoirning navbatdagi dostonida ham she’r talabiga ko‘ra yorug‘ so‘zi yog‘du so‘zi bilan almashtirilgan, mazmun saqlangan. Shoir aksariyat she’rlarini xalq maqollari bilan nomlagan. Yuqoridagi g‘azal ham “Oyning o‘n beshi qorong‘u” deb nomlanadi. Bu esa shoirning xalq og‘zaki ijodi bilan yaqindan tanishligini bildiradi. Zero, yozma adabiyot folklor bilan sug‘orilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shoir o‘zining “Masal borkim” g‘azalida boshidan oxirigacha qofiya qismida maqollardan foydalanib, oddiy folklorizmlarni vujudga keltirgan. G‘azalni o‘qisangiz Lutfiyning “Ayoqingg‘a tushar har lahza gisu...” boshlanuvchi besh baytli g‘azaliga o‘xshatma tarzida bitilganligini sezasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Далгат У.Б. Литература и фольклор. Москва: Наука, 1981. С. 206-210.
2. Лазарев А.И. Типология литературного фольклоризма. Челябинск, 1991. С. 9.
3. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. № 4. Б. 37- 4. Сейитов Ш. Жоллар. Қосықлар ҳәм поэмалар. Н.: «Қарақалпақстан», 1987, 156 б.
5. Karimov I.A. Ma’naviy yuksalish yo‘lida. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998. – 49 b.
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 173 b.
7. Umurov H. Badiiy psixologizm va hozirgi o‘zbek romani. – Toshkent: 1983. – 148 b.
8. Umurov H. Badiiy ijod asoslari. – Toshkent: 2001. – 119 b.
9. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent, 2002. – 252 b.

HAMZA DRAMALARIDA XALQ TURMUSH TARZIGA DOIR OBRAZ VA MOTIVLARNING BADIY VAZIFASI

THE ARTISTIC FUNCTION OF IMAGES AND MOTIVES RELATED TO PEOPLE'S LIFESTYLE IN HAMZA DRAMAS

Suyunova Malika Mirfozil qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotation. This article talks about the roots of the drama genre in Uzbek literature, especially the images and motives of the people's lifestyle in Hamza Hakimzoda's dramas. In the dramas, observations are made about the development of plots and characters in folk tales.

Key words. Drama, folk tales, syncretism, folk theater, "Maysara's work", "Poor woman's trick", the image of a busy woman, the image of a madwoman, folklore traditions.

O'zbek adabiyotida drama janrining haqiqiy ma'noda vujudga kelishi va umuman, dramaturgiyaning shakllanishi XX asrning boshlaridagi adabiy jarayon bilan bevosita bog'liq bo'lib, bunda jahon adabiyotining ta'siri bilan bir qatorda, birinchi navbatda, xalq og'zaki badiiy ijodidagi dramatik elementlarni o'zida mujassamlashtirgan ijrochilik an'analari, jumladan, dostonchilik, ertakchilik, askiyachilik, bolalar o'yin folklori, ur-odat va marosimlarning "tabiiy-hayotiy sahna asari"ga o'xshash uzvlari hamda xalq tomosha san'ati va uning kulgi-hikoya, muqallid va og'zaki dramalari muhim rol o'ynagan. O'zbek dramaturgiyasi bevosita folklor an'analari zaminida shakllanganligi sababli yozma adabiyotimizda yaratilgan dastlabki dramatik asarlarning aksariyatida xalq og'zaki ijodidagi an'anaviy syujetlar, motivlar, obrazlar va xalq ijodiga xos badiiy tasvir usullari yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Madaniyatimiz tarixi bilan rivojlanib kelgan bu san'at turi sinkretik aralash mohiyatga molik xalq teatri bilan bir butunlikda, ayniqsa, qiziqchilik va qo'g'irchoq teatrlari hamda turli ommaviy sayl-tomoshalar bag'rida yashadi. XIX asr oxirlarida o'lkada Turkiston teatr truppalari paydo bo'la boshladi, Toshkentda birinchi teatr (1877-yil) tashkil topdi. Yangi teatrga qiziqish uni mahalliy xalq orasida targ'ib etish bilan qo'shib, Iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotdagi o'zgarishlar ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan maydonga chiqqan jadidlar nuqtayi nazaridagi yozuvchilar tomonidan o'ziga xos drammatik asarlar vujudga kelishiga zamin hozirladi. Ilmiy adabiyot va tadqiqotlarda ta'kidlanishicha 1917-yilga qadar 15 dan ko'proq miqdorda pyesalar nashr etildi. O'lkada shakllanayotgan jadid dramalari orasida yuksak saviyali, rang-barang, kuchli xarakterlari bilan jalb qiladigan, san'atimizda chuqur iz qoldiradigan pyesalar juda oz edi. Lekin dramaturgiyadagi bunday namunalar yangicha san'at turi an'alarining boshlanishi sifatida muhim ahamiyatga molikdir. O'ninchi yillarda jadid dramaturgiyasi bilan bir qatorda, oddiy xalq hayotini, manfaatini qamragan xalqchil ruhdagi dramaturgiya va teatr truppalari ham maydonga keldi. Bu sohada Abdulla Avloniy bilan Hamza Hakimzoda Niyoziy alohida jonbozlik ko'rsatdi. Hamza Hakimzoda Niyoziy "Zaharli hayot", "Ilm hidoyati", "Normuhammad domlaning kufr xatosi", "Loshmon fojialari"ning birinchi qismi kabi pyesalari bilan o'zbek xalqchil dramaturgiyasini boshlab berdi. Bu negizida xalq tilidan unumli va mohirona foydalanish natijasida vujudga kelgan dramalar edi.

Jadid ijodkorlari, jumladan, Hamza Hakimzoda Niyoziy ham o'z asarlari orqali birinchi navbatda xalqqa yaqinlashishni ularning quvonchi, qayg'usini ular kabi his qilishni va shu orqali qoloqlikning asl sabablarini ommaga ushbu shaklda yetkazishni maqsad qildilar. Bu o'rinda albatta, xalq og'zaki ijodi namunalarini o'z asarlariga xamirturush qilib oldilar. Ayniqsa, dramalar bu yo'lda ayni muddao bo'ldi. XX asr o'zbek she'riyatida folklor an'alarining ta'sirini o'rgangan olim S.Asqarov "Maysaraning ishi" komediyasining syujet qurilishiga xalq ertaklariga xos epik motivlar singdirib yuborilganligi, xalq tiliga xos ibora va birikmalarning faol qo'llanilishi, personajlar nutqida xalq eposidagi saj' usulining ishlatilishi kabilarni tadqiq etib bu drama xalq ijodi an'analari ruhida yozilganligini e'tirof etadi⁶⁴. Sh.Xo'jayeva va G'.Mo'minov "Maysaraning ishi" asari uchun o'zbek xalq ertaklaridan biri "Kambag'al xotin hiylasi" ertagining variantlariga suyanilganligini ta'kidlashadi va bu ertakni 1935-yilda folklorshunos olim M.Afzalov tarafidan Farg'ona viloyatidan yozib olingan "Kambag'al xotin hiylasi" ertagi bilan bir xil nom avval syujetga ega ekanligini ta'kidlashadi⁶⁵. "Maysarning ishi" komediyasi syujetining manbasi masalasiga o'z munosabatini bildirgan adabiyotshunos Hakimjon Homidiy bu dramatik asarning yaratilishiga asos bo'lgan manbani "Ming bir kecha" deya ta'kidlaydi. Adabiyotshunos Q.Jo'rayevning aniqlashicha, XX

⁶⁴ Аскарлов С. "Майсаранинг иши" комедиясига халқ ижодининг та'сири. // Совет мактаби. – Тошкент, 1966. – 4 -сон

⁶⁵ Мўминов Ф. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг ўрни. – Тошкент: Фан, 1985.

asrning 20-yillari o'zbek dramaturgiyasida "mumtoz adabiyot va folklor namunalari ruhidan, ularning materiallaridan foydalangan holda hurriyatparastlik va muhabbat motivlarini ifodalash yetakchilik qilgan"⁶⁶ va u o'z fikrlarini "Burungi qozilar yohud Maysaraning ishi" komediyasining syujeti shu mavzuga yaqin yoki yondosh "Tadbirli ayol", "Kambag'al xotin hiylasi" kabi ertaklar syujetining aynan takrori emas. Ijodkorning folklorga xos an'anaviy syujetni qayta ishlashi asosida yaratilgan yangi asar, yangi syujet, deya ta'riflaydi.

"Ayyor, masxara va telba o'z doirasida o'ziga xos dunyochalar, xronotoplar hosil qiladi. Biz shu paytga qadar o'rgangan xronotop va zamonlarda (qisman avantiyur-maishiy xronotopni aytmaganda) ular uchun tangadek ham o'rin bo'lmagan. Ushbu figuralar adabiyotga quyidagilarni olib kirdi: birinchidan, ular maydon teatri sahnasi, tomosha niqobi, xalq o'yinlari maydoni bilan o'ta muhim bog'lanishga ega; ikkinchidan, birinchisiga bog'liq ravishda bu siymolarning muhim xususiyati hech qachon to'g'ridan-to'g'ri emas, ko'chma ma'no kasb etishidir. Ularning zohiri - qilgan ishlari va so'zlagan gaplari asliga nisbatan tamomila teskari mohiyatga ega; nihoyat, uchinchidan (bu ham ularning o'tmishi bilan bog'liq), ularning mavjudligi o'zining emas, qandaydir o'zga olamning xiraroq aksi hisoblanadi. Ular turmush firibgarlaridir. Ularning hayotlari esa rollaridir. Ushbu rollarisiz ular mavjud ham emas"⁶⁷. Bunday obrazlar orqali jamiyatdagi og'riqli nuqtalar siyosiy tabularni ochish uchun xizmat qiladi. Qayerdagi ushbu siymolar real maydon sahnasida qolar ekan, ularning bu yerdaligi tanish holat va asosliki, biror murakkablik tug'dirmaydi. Ammo ular maydon sahnasida abadiy qolib ketmadilar. Unda yuqorida qayd etilgan o'ziga xosliklarlarini tom ma'noda saqlagan holda badiiy adabiyotga kirib keldilar. Hamza dramalaridagi Maysara (Burungi qozilar yoxud Maysaraning ishi), Fotima (Tuxmatchilar jazosi) kabi o'z ayyorligi va tadbirliligi orqali ko'zga tashlanuvchi obrazlar borki, ular ham xuddi Baxtin ta'kidlaganidek, "niqob ostida"gi ramziy obrazlardir. Ijodkor dramalariga nazar tashlasak, aksariyat asarlarida ayyor obrazida ayollar gavdalanganini ko'ramiz, bu nozik xilqat ostida tog'ni talqon qilguvchi yigitning kuchi bo'lmas-da, makri, ayyorligi bilan bunday yigitlarni o'z izmida tuta olishini yana bir marta ko'rsatmoqchi bo'ladi. Ayyor ayollar obrazi o'zbek xalq ertaklarida, dostonlarida ham ko'p uchraydi. Alpomishni tuzoqqa tushirgan Surxayl kampir, Farhodni o'limga mahkum qilgan kampir, Huroyim va Rustamxonni darbadarlikka mahkum qilgan Maston kampir obrazlari ham ayyor ayollar talqinidir. Akbarali (Tuxmatchilar jazosi), Xolmat (Kim to'g'ri), Mullado'st (Burungi qozilar yoxud Maysaraning ishi) kabi obrazlar masxara va telba obrazlarining to'la shakllangan ko'rinishi bo'lmas-da, ammo Baxtin aytgan funksiyalar aksariyati ularda uchraydi. "Tuxmatchilar jazosi" dramasiidagi Akbarali obrazi bir qarashda asarda asosiy qahramon sifatida gavdalanmaydi. Ammo asardagi asosiy voqea u tufayli boshlanadi, uning xabari tufayli boshlanadi. Fotima Qosimjonning unga munosabati o'zgargani o'ylab siqilib turgan bir vaqtda Akbaralining so'zlari kalit vazifasini o'taydi. *"Aya-chi, haligi-chi, men ko'zani suvga to'ldirib, endi ko'taray deb tursam, haligi, chiyning orqasida Imom pochcham bilan u Sulton piyanista bor-ku, undan keyin, "Qosimjonning xotini..." deb gapirisha berishdi, undaykin..."*⁶⁸ Akbaralining ushbu so'zlari orqali Fotimaning ko'ngliga g'ulg'ula tushdi. Turmush o'rtog'ining unga bo'lgan munosabati sirini o'rgandi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi Qovoq devonaning asardagi vazifasi ham aynan "ogohlantirish" edi. Har ikkala asarning janr tabiati turlicha bo'lsa-da, "telba" obrazi har ikkala asarda ham deyarli bir xil funksiya bajarib kelmoqda. Hamzaning "Tuxmatchilar jazosi", "Kim to'g'ri" sahna asarlari bilan dramaturgiyamizda zamonaviy mavzuda komediyalar yaratish an'anasini boshlab berdi. Komediya din mutaassiblari kulgi bilan fosh qilinish barobarida ularning xatti-harakati, barcha urinishlari, hayotning yangi an'analari qarshisida oqizligi davr

⁶⁶ Жўраев К. 20-йиллар ўзбек драматургияси. Фил.фан.док.дисс. автореф. – Тошкент, 1995

⁶⁷ Бхатин. Замон ва хронотоп. (У.Жўрақулов таржимаси). Тошкент, "Академнашр". 2015

⁶⁸ Ҳамза. Тухматчилар жазоси. Мукамал асарлар тўплами (4-том), Тошкент, 1981

ruhiyati yetarlicha ochiq berilgan. Hamza aynan “Tuxmatchilar jazosi” va “Burungi qozilar yoxud Maysaraning ishi” sahna asarlarida xalqchil folklorga xos usul va ohanglardan unumli foydalanadi, ularni kengaytirdi va ajoyib komediyalar yarata oldi. Qadim xalq ertaklariga xos tadbirli ayollar obrazi aynan ushbu asarlarda gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асқаров С. “Майсаранинг иши” комедиясига халқ ижодининг та’сири. // Совет мактаби. – Тошкент, 1966. – 4 -сон
2. Бахтин. Замон ва хронотоп. (У.Жўрақулов таржимаси). Тошкент, “Академнашр”. 2015
3. Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фолклорнинг ўрни. – Тошкент: Фан, 1985.
4. Жўраев Қ. 20-йиллар ўзбек драматургияси. Фил.фан.док.дисс. автореф. – Тошкент, 1995
5. Ҳамза. Тухматчилар жазоси. Мукамал асарлар тўплами (4-том), Тошкент, 1981

“ALPOMISH”DOSTONIDA MILLIY RUHNING PORTRET VA XARAKTER VOSITASIDA TASVIRLANISHI

DESCRIPTION OF THE NATIONAL SPIRIT THROUGH PORTRAIT AND CHARACTER IN THE EPIC "ALPOMISH"

Qodirqulova Durdona Ravshanbek qizi,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotation. *This article analyzes the portrayal of the national spirit in the epic “Alpomish” through the means of Uzbek character and portraiture. The epic focuses on the reflection of the national spirit through the speech and urination of heroes.*

Keywords: *National spirit, portrait, character, character mouse, character speech.*

Ruhsiz vujud tirik deb hisoblanmagani singari milliy ruhdan ayri holda millat ham, xalq og‘zaki ijodi ham mavjud bo‘lmaydi. Milliy ruhning asosini millat axloqi tashkil etadi. O‘rta asrlar adibi Al-Johiz “Fazoyi-li atrok” (“Turkiylarning fazilatlarini”) asarida ajdodlarimizning nomusli, yuragi toza, yovuz o‘y va botil fikrdan xoli insonlar bo‘lganini; na jangda, na tinch payti hiyla bilmaganini, fursatdan foydalanmaganini; o‘zi ham, so‘zi ham to‘g‘ri ekanini; birovning moliga xiyonat qilish, ikkiyuzlamachilik, kibr-u havo, kattalarga hurmatsizlik ko‘rsatish ularning tasavvuriga ham sig‘maganini ta’kidlaydi.[Al-Johiz, “Fazoyi-li atrok” (“Turkiylarning fazilatlarini”1993] Bu hol Yaratganning o‘zi millatimizni komil axloq bilan siylaganiga dalil emasmi?!

Misolga qaraylik: dostonlardagi bosh qahramon portreti aksar holatlarda ikki xil usulda chizib beriladi. Birinchidan, asar qahramonining tashqi qiyofasidagi ayrim detallarni alohida-alohida ta’kidlash natijasida portret maydonga keladi.

Ikkinchidan, doston qurilishi – kompozitsiyasida qahramon portreti uchun maxsus o‘rin ajratiladi. O‘sha muayyan parcha qahramon portreti xususida mukammal tasavvur beradi. Personajning so‘z bilan chizilgan tashqi qiyofasi - portret ham inson obrazini yaratishda muhim vosita sanaladi. Portret, avallo, personajning o‘quvchi ko‘z oldida konkret inson sifatida gavdalanishiga ko‘maklashadi. Ikkinchi tomondan, badiiy asarda portret xarakterologik belgilarga

ega boladi. Ya'ni yozuvchi personaj siyratiga xos xususiyatlarni suratida aks ettirishga intiladi. Yozuvchi personaj qiyofasini ancha mufassal chizishi yoki uning qiyofasiga xos ayrim detallarni belish bilan kifoyalanishi ham mumkin. Chunki portret - vosita, demak, uning qanday bolishi ko'proq muallif niyati, yozuvchining o'ziga xos tasvir uslubi, personajning asarda tutgan mavqei kabilar bilan bog'liqdir [Quronov, 2014; 68-bet].

Dostondagi Shohimardon pining portreti o'zgacha berilgan. Bir vaqt, shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kelaverdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir [Alpomish, 2016; 60-bet].

Ushbu berilgan ta'rif orqali ko'z oldimizga Shohimardon pining siymosi yaqqol namoyon bo'ladi. Uning gul yuzli ya'ni yuzidan nur taralishini, shirin so'z, bir siyosatli kishi ekanligini tasavvur qilamiz ya'ni uning portreti ko'z oldidagi namoyon bo'ladi.

Shohimardon pining portreti bizga nur yuzli otaxon va onaxonlarimizni eslatadi. Garchi o'zbekning barcha yosh-u qarishining yuzida nuri, tilida boli bor desak adashmagan bo'lamiz.

Barchinning portretini dostonida quyidagi ta'rifda ko'rishimiz mumkin: Shul vaqtlarda Barchin ham barkamol, bo'yi yetgan, har yag'rini o'n besh qarich keladi. Pining nazari bilan paydo bo'lgan, bu ham alp [Alpomish, 2016; 60]. Har yelkasi 15 qarich keladi deya ta'riflangan Barchinoy alplarga tenglashtiriladi. Savol tug'iladi, nima uchun ayol kishi ham alpga tenglashtirilgan. Buni isboti Barchinning yoniga kelgan Ko'kamanni qahramonimiz bir ko'tarib otib yiqitganini esga olishimiz mumkin. Ko'kaman alp Barchinning burumidan ushlab, poygaga torta boshladi. Barchin o'zini o'ng'arib qo'lini uzatdi. Bir qo'li Ko'kamanning yoqasiga yetdi, bir qo'li bilan belbog'idan tutdi. "Yo, Shohimardon pirim!" — deb ko'tarib, chalqaramon qilib yerga qo'ydi. Chap tizzasini ko'krigiga qo'ydi. Og'zi-burnidan dirak-dirak qon ketdi. Demak, Barchinoydagi bu matonat va shijoatni o'zbek ayollariga xos bo'lgan fazilat deb qarasa to'g'ri bo'ladi. Barchinoyning portretini To'marisga o'xshatsak bo'ladi.

Dostonida shuningdek qalmoq qizlarining tasviri ham berilgan. Ulardagi ayrim xususiyatlarda o'zbekona milliy ruhni ko'rishimiz mumkin. O'zbek yigitlarini noz-karashma, o'ziga xos nazokat bilan avrayotgan tasviriga e'tibor beraylik:

*Mashriqa ko'ylak yengi tor,
Husnin ko'rsa ketar g'ubor,
Jamoli pari, xurcho bor...
...Tishi gavxar durday bo'lib,
Bexishtdagi xurday bo'lib,
Bari shunday kosa berib,
Qirgin qizlar birday bo'lib* [Alpomish, 2016].

Dostonida Alpomishning portreti aniq berilmagan faqatgina Qorajon bilan Murodtepada uchrashib qolishdagi ta'rif berilgan: "Tepaning boshida Yusuf tal'atli, Rustam sifatli, bir chovkar otli birov yonboshlab yotibdi" [Alpomish, 2010].

Xarakter deganda esa muayyan davr va muhit kishilariga xos eng muhim, xarakterli umumiy xususiyatlar bilan alohida shaxsga xos individual xususiyatlarni o'zida uyg'un mujassam etgan obraz nazarda tutiladi [Quronov, 2018; 110-bet].

Alpomish dostonidagi har bir obrazning bir-biriga o'xshamagan xarakteri bor. Masalan, Boysari obrazini oladigan bo'lsak, u tasvir vaziyatiga qarab turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Boysari tadqiqotchilar shu vaqtga qadar da'vo qilganlari kabi faqat o'zini o'ylaydigan, o'jar, qaysar odamgina emas, nomus tuyg'usi o'tkir, otalik mas'uliyatini chuqur his qila biladigan shaxs ham hisoblanadi. Bu jihatlari obrazning quyidagi so'zlarida to'liq namoyon bo'ladi:

Tong otgancho muhlat olib turaman,

*Qalmoqlarga qizim qanday beraman?!
Yuragim to'lgandir diydai g'amda,
Barchinoydi o'z tengiga qo'shmasam,
Mashhar kuni Barchin qo'li yoqamda.*

Keltirilgan she'riy parchadan shuni ko'rishimiz mumkinki, Boysari nafaqat o'jar, qaysar obraz balki shu bilan birga nomusli, chinakkam o'zbek otasinining timsolidir.

Dostonda har bir personajning har bir xatti-harakati imkon qadar yo ijtimoiy, yo ruhiy, yo xususiy, yo irsiy bir jihat bilan asoslanganligi hayratga sazovor. Yetti yil bandilikdan so'ng yurt ostonasiga yetib kelgan Alpomish Boysundan chiqib ketayotgan karvondan yo'l so'raganda, karvondagilar unga qo'pol muomala qilishadi uning savollariga javob bergisi kelmaydi:

*Yurgan yo'ling adir emas, jo'nag'ir,
Nayza teksa, oq badandan qon oqar,
Birov o'ngga, birov so'lga yuradi,
Savol so'rab bizda nima ishing bor?
...Ostingda o'ynaydi arabi tulpor,
O'zing aytding yuradigan yo'ling bor,
Keta bergin, bizda nima ishing bor?*

Sog'lom o'zbek mantig'i uchun bu holatning o'zi tushunarsiz. Chunki o'zbekdan yo'l bo'lsin deb so'ralsa, albatta, tayinli bir javob qaytariladi. Karvondagilarning qo'rs, qo'polliklari podshohlarining fe'lidan ya'ni tabiatidan ekanligi doston tinglovchiga shu tarzda ma'lum bo'ladi. Ko'rmaganni ko'rgani qursin deganday, ultonchilar ham yurtga, ham mulkka ega bo'lishgach, bosar-tusarini bilmay qolganliklari shu tarzda tasvirlanadi. Ushbu tasvirda Ultonning tabiati o'zgalarning xatti-harakatlarini tasvirlash asnosida ko'rsatish imkoniyatidan foydalanilgan.

O'zbek qudratiyu imkoniyatidan ham ko'ra hokimning zoti tozaligi bilan ko'proq qiziqishi dostonda juda go'zal ifodalangan. Bu hol Ultonning karvondagilar bilan Alpomish o'rtasidagi suhbatda yaqqol aks ettirilgan. Hakimbek Ulton nomidan ish yuritayotgan karvon ahliga qarata ularning xojasinning tayinsizligi haqida yo'l-yo'lakay shunday fikr aytadiki, bu xulosasi hukm darajasida eshitiladi [Yo'ldoshev, 2002; 111-bet].

*Nech marta Qo'ng'irotda eliga kelganman,
Yaxshi-yomonini anglab bilganman,
Alpomishman billa-billa yurganman,
Shunday bekman men qadrdon bo'lganman,
Katta-kichisini anglab qolganman,
Hech xabarim bo'lmadi Ulton degandan,
Yo yerdan chiqdimi, tushdi osmondan?
...Ulton degan sira begi yo'q edi.
Men so'rayman qaysi eldan kelibdi?
Qaysi yurtdan kelib beklik qilibdi?
Qo'ng'irotda odamiga bir gap bo'libdi,
U Ultonni qaytib katta qilibdi?*

Yurtga egalik qilish, elning nomidan ish ko'rish uchun elga tanilish, ulon og'irini yengil qilish, uning koriga yarash talab etiladi. Ulton sarataonda yog'gan yomg'irday, kutilmaganda yurtga ega chiqib qolganing o'zi bilanoq shubhaga loyiq. Alpomishday beklarni ko'rgan yurtning Ultonday odamlarga chidab yurgani tahsinga sazovor. Shuning uchun ham: "Qo'ng'irotda odamiga bir gap bo'libdi". Bir gap bo'lmaganda Ultonday qo'rs tabiati og'ir odamni yurtga hokim etib chiqarmagan bo'lardi", degan Alpomishning so'zlari, timsolida millatning o'sha kezdagi ahvolini qay darajada tahqiq etgan, tanqid qilganligini ko'rishimiz mumkin.

“Til yugurigi boshga” deganlari bejiz aytilmagan. Tilning suyaksizligi, tegishli odam bilan keragicha so‘zlasha bilmaslik Ulton karvonning halokatiga sabab bo‘ldi. Karvon ahlining bu yaramas fe‘li tasviri dostonida Ulton tomonidan qilingan yomonliklarning dastlabki darakchi, ilk uchqun sifatida beriladi. Bu dostonxonni ham, qahramonni ham vaqtidan oldin xursand bo‘lmaslikka undash, yechimga hali ancha borligini aytish, ogohlikka chaqiriq edi deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Djaxiz Abu Usmon Amr. Fazoyili atrok. – Baku, 1993.
2. Alpomish (O‘zbek xalq qahramonlik dostoni) . Sharq NMAK Bosh tahririyati, Toshkent-2010
3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish asoslari, 2018, 110-bet
4. Jabbor Eshonqul. “Alpomish” dostonida ayollar obrazi. // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 4-son, 1999. 19-21-betlar
5. Jabborov Nurboy. Millatning yangi kuni // Fidokor, 1999 yil 18 mart
6. Jo‘rayev M. Folkloslikka kirish. Toshkent – “Barkamol fayz media” - 2017
7. Yo‘ldoshev Qozoqboy. “Alpomish” talqinlari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2002. 111-bet
8. Qo‘shjonov Matyoqub. O‘zbekning o‘zligi/Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2018.

OCHILMAGAN QO‘RIQ

(“Alpomish” dostonining Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li varianti)

UNOPENED GUARD

(The son of Bekmurod Zhoraboy from the epic "Alpomish" is a variant)

Rahmatova Mohinabonu
TOSHDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Bugungi kunda “Alpomish” dostonining 40 dan ortiq variantlari ilm ahliga ma’lum bo‘ldi. Ammo hali folklor to‘xtab qolgani yo‘q. Ushbu tadqiqot orqali bugungi internet rivojlangan davrida ham o‘zbek folklorining davom etayotganligini ko‘rsatish hamda “Alpomish” dostonining o‘zbek variantlariga yana bir mumtoz variantni olib kirish maqolamizning bosh maqsadi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Alpomish, Qoraolchin, Toychixon, variant, versiya, G‘o‘darqul, Jontugal oyim.

Annotation. Today, more than 40 versions of the epic "Alpomish" are known to scholars. But folklore has not stopped yet. Through this research, it is the main goal of our article to show the continuation of Uzbek folklore even in today's era of Internet development and to introduce another classic version of the Uzbek version of the "Alpomish" saga.

Key words: Alpomish, Karaolchin, Toychikhan, variant, version, Godarkul, Jontugal Ayim.

O‘zbek folklorining eng yirik janrlaridan biri dostonlardir. O‘zbek xalq baxshilaridan yuz ellikdan ko‘proq syujetga bo‘lingan to‘rt yuzdan ortiq doston yozib olingan. Bu dostonlar nihoyatda ko‘p tarmoqli va mavzuli bo‘lib, uzoq asrlar davomida yaratilgan va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kuylanib kelingan. Ularning qadimiy namunalaridan biri qahramonlik dostonlaridir.

Taraqqiyotning muhtasham davriga qadam qo‘ygan mamlakatimizda xalqning milliy ruhiyati va ma’naviyatini o‘zida mujassamlashtirgan baxshichilik an‘analari va epik asarlarni tadqiq va targ‘ib etishga alohida e’tibor berilmoqda. Zero, “Har qaysi xalqning azaliy tarixi va madaniyati,

eng avvalo, uning og‘zaki ijodi folklor san‘atida, doston va eposlarida mujassam topgan bo‘lib, ular millatning o‘zligini anglash, uning o‘ziga xos milliy qadriyatlari va an‘analarini saqlash va rivojlantirishda bebaho manba hisoblanadi”⁶⁹. Ana shunday hayotbaxsh qadriyatlarni tarannum etish orqali xalqimiz ma‘naviy kamolotiga xizmat qilib kelayotgan bebaho eposlardan biri do‘stlik-birodarlik, mehr-muruvvat, qadr-qimmat, oliyjanoblik va mardlik ulug‘langan “Alpomish” dostonidir. “Alpomish” dostoni mumtoz eposning yorqin namunasi va millat o‘zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo‘lgani uchun unda xalqning ma‘naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam, irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan. Ushbu doston servariantligi, muayyan bir versiyalarga egaligi bilan ham ajralib turadi. Birgina o‘zbek variantlarining o‘zi 40 dan oshadi. Folklorshunoslikda har bir doston varianti yoki variantlariga biri ikkinchisining qaytarig‘i, aynan takrori sifatida qaralmaydi, balki muayyan syujetning bir ijodiy ijrodagi ko‘rinishi, uning yozib olingan aniq bir matnda namoyon bo‘lishi tarzida baholanadi. Bundan u yoki bu dostonning hamma variantlari ham bir xil badiiy qimmatga ega ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Chunki ulardan qay birlarining epik an‘analarini saqlash darajasi, aytuvchining (baxshining) an‘anaviy matnga ijodiy munosabati jihatidan muayyan ustunliklari, g‘oyaviy-badiiy afzalliklari bo‘lishi tabiiydir.

Maqolamiz mavzusi bo‘lgan Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lining “Alpomish” dostoni doston variantlaridan eng go‘zal namunalaridandir.

Nurota dostonchilik maktabi vakili Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lining “Alpomish” dostoni varianti esa ilk bor To‘ra Mirzayev tomonidan o‘rganilgan. Olimning bir qator maqola va so‘zboshilarida mazkur variantning o‘ziga xos jihatlari qalamga olingan. Mazkur doston Mansur Afzalov tomonidan 1944-yilda yozib olingan 1946-yilda “Sharq yulduzi” jurnalining 4-5-sonlarida ma‘lumot berilgan. Doston 2012 va 2016-yillarda “O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari” 100 jildligi tarkibida nashrdan chiqdi va keng ommalashdi.

Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li o‘zbeklarning qarluq urug‘idan bo‘lib, 1878-yil Nurota tumani Qo‘tir qishlog‘ida tug‘ilgan, savodsiz, dostonlarni o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq tillarida kuylay olgan. U “Bekmurod jirov”, “Jirov bobo” nomi bilan Konimix, Karmana, Tomdi atroflarida tanilgan. Bu to‘g‘rida folklorshunoslar M.Afzalov, Z.Husainovalar, baxshining amakivachchasi Ergash Asoboyev (Nurota tumani markazi, 1900-yilda tug‘ilgan) va shogirdi qoraqalpoq Qurbon Navro‘zovlar (Konemeks tumani, 1929-yilda tug‘ilgan) guvohlik berishga[Mirzayev, 1999; 6]. Baxshi laqay do‘mbirada 6 – 7 kuy bilan do‘mbira chertish bilan birga qo‘biz ham tortgan. Hatto uning Nurota tojiklari orasida tojik tilida ham doston kuylaganligini naql qiladilar. Uning shogirdlaridan biri Tursun jirov Sherov (1898 – 1977, Nurota tumani markazi) yerlik tojiklardan bo‘lib, termalarni o‘zbekcha va tojikcha kuylay olgan. Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lining ustozi Mozor qishloqlik (Nurota tumani) o‘zbek dostonchisi Qurbon jirovdir. U 30-yillarning boshlarida vafot etgan. Qurbon jirovga esa, XIX asr qoraqalpoq dostonchisi Chanko‘t jirov ustozlik qilgan. Bunday ustoz-shogird munosabatlarini “Avazning arazi” dostonida Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li quydagicha bayon etadi:

Ishlariga eshitganlar qoyildi,
Dosnishmandlar so‘z ma‘nisi ayirdi.
Bu yo‘l bilan aytib o‘tgan Avazni
Qoraqalpoqda Xolmurodday shoirdi.
Xolmurod baxshidan bu yo‘l qolgandi,
Chanko‘t baxshi undan ta‘lim olgandi,
Go‘ro‘g‘li, Avazning aytib ta‘rifin

⁶⁹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон бахшичилик санъатини ривожлантиришга бағишланган Халқаро фестивалнинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи. – Термиз, 2019, 5-6 апрел.

Doim ko'pning o'rtasiga solgandi...
Chanko'tning shogirdi Qurbon shoirning
Ovozasi ko'p joylarga yoyildi,
Qozoq, qoraqalpoq, turkmanu o'zbek
Yana tojiklar ham unga qoyildi...
Bu dostonlar necha aytib o'tilgan,
Ko'p aytib ular mashqiga yetilgan.
Tinglaganman Qurbon shoir so'zini,
Aytgan so'zi ko'ngilima bitilgan.

“XIX asrning ikkinchi yarmida, – deb yozadi folklorshunos olim Mansur Afzalov, – Nurota tumanining Qo'tir, Zulmsaroy, Iskandar Zulqarnayn kabi qishloqlarida bir necha istedadli xalq dostonchilari o'tgan. Masalan, Zulmsaroy qishlog'ida Ashur baxshi, Jodir qishlog'ida Isirgap baxshi, Qo'tir qishlog'ida Qurbon baxshi va boshqalar. Bekmurod Jo'raboy o'g'lining dostonchi bo'lib yetishishida ma'lum darajada ana shu adabiy muhitning ta'siri bo'lgan.” Bunga Bekmurodning amakisi Nurnazarning qissaxon bo'lganligini, amakivachchalari Xolmurod va Nurmurodlarning dostonchilik bilan shug'ullanganliklarini ham qo'shish kerak. Baxshi 1956-yilda vafot etgan.

Bekmurod Jo'raboy o'g'lidan "Alpomish", "Odilxon", "Kuntug'mish" ("Xolbeka"), "Go'ro'g'lining Qrimga borishi", "Avazxon", "Malikai ayyor" ("Gulshanbog'") kabi juda oz miqdorda dostonlar yozib olingan.

“Alpomish” dostonining Bekmurod Jo'raboy o'g'li varianti 1944-yilda folklorshunos olim Mansur Afzalov tomonidan yozib olingan[Шарқ юлдузи, 1946; 4 – 5 сон] va hozirda qo'lyozma O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida № 191-raqam ostida saqlanadi.

“Alpomish” dostonining Bekmurod Jo'raboy o'g'li varianti syujet voqeligi bayoni, uning hikoyaviy tarzi jihatidan boshqa variantlarga o'xshasa-da, syujet qurilishi, tasvir mohiyati, doston voqeligining ifoda maromi yog'idan original, o'ziga xos, bir-birini takrorlamas darajasidadir.

Shuningdek, ayrim motivlarni ishlashda o'zga nusxalarga qiyosan o'ziga xos jihatlar anchaginadir. Jumladan, Bekmurod Jo'raboy o'g'li variantida Boybo'ri va Boysari aka-uka emas, balki o'zaro do'st, bir-biriga teng boylar sifatida tasvirlanadi: “Qo'ng'iro't elinda, Boysin cho'linda Boybo'ribiy otli bir kishi bor edi. Hech bir yoqdan kamchiligi yo'q edi. Davlatdan, himmatdan kam emas edi. Bir farzandga zor edi. Yana Boysaribiy degan ham bor edi. Erlikdan, zo'rlikdan ikkovinda ham kamligi yo'q edi. Ikkovi bir-biri bilan shunday do'st kishi edi. Ikkovining ham farzandi yo'q edi. Ikkovining fikri bir edi. Bir-birini ko'p himoya qilib yurar edi”[Alpomish 10-jild 2016; 16]. “Alpomish” dostonining qadimiy asoslarida shunday motiv bo'lgan bo'lishi kerak. Chunki dostonning qoraqalpoq versiyasida ham Boybo'ri va Boysarilar aka-uka emas, balki teng boylardir. Bunday tasvirning Bekmurod Jo'raboy o'g'li variantida paydo bo'lishi qoraqalpoq dostonchiligining ta'siridir.

Voqealar davomida o'quvchiga Boysarining Boybo'riga qarindosh emasligi ko'rina boshlaydi. Boysari Barchin uchun kelgan Toychixon sovchisiga Boysinni tobe qilishni va Alpomishni band qilib kelishni shart qilib qo'yadi. Ammo bu holat keyinchalik rivojlantirilmay, ya'ni Boysarining dushmanligi o'rnini Alpomishga mehribonlik egallaydi, o'zini esa Boybo'ri ukasi, deb talqin qilinadi. Boysari Alpomish va Barchinni kuzatar ekan, shunday deydi:

Dushmanlarga solding dog'u alamni,
Men senga topshirdim yolg'iz bolamni,
Mundin borar bo'lsang Boysin elingga,
Boybo'riday akamga ayt salomdi.

Baxshi epik bayon izchilligiga e'tibor bermay, qarama-qarshilikka yo'l qo'ygan, ya'ni Boysari bir tomondan, Boybo'ringa do'sti va u bilan teng biy (Boysari Boybo'riga: “Siz biy

bo'lsangiz, men ham biy. Zakotni kambag'allarga o'z qo'lim bilan beraman", – deydi) sifatida talqin qilinsa, ikkinchi tomondan, Boybo'ining ukasi deb izohlanadi.

Professor T.Mirzayev bunday holatlarni epik bayon izchilligining buzilishi tarzida talqin qilish to'g'ri emasligini ta'kidlaydi[Mirzayev, 1999; 9]. Chunki bir motiv bayonini ikkilantirish, hatto uchlantirish xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatdir. Bu narsa Bekmurod Jo'raboy o'g'lining o'zbek dostonchilik an'alariga qat'iy amal qilish bilan birga o'zi yashagan davr og'zaki adabiy-tarixiy muhiti ta'sirida beixtiyor qoraqalpoq epik an'alaridan ham foydalanganligini ko'rsatadi.

Bekmurod Jo'raboy o'g'li variantida dostonning birinchi qismi ancha qisqa aytilgan. Asar umumiy hajmining uchdan bir qismini tashkil etadi. Shu munosabat bilan Qultoy va Qaldirg'och obrazlaridagi faollik susaygan.

Alpomish Barchin xabarini charxi singan kampirdan eshitadi. Otasi avval o'g'liga javob bermaydi, ammo uning mardligini ko'rgach, ruxsat etadi. Tayyor ot yo'qligi uchun otasining maslahati bilan yilqidan Boychiborni tanlaydi oOt tanlashda Qultoy ishtirok etmaydi). Kashalga ketayotganda yo'lda uchragan Qultoy so'rog'iga botir shunday deydi:

Boysari qizidan xabar yetibdur,
Xat bilan yuborgan bizga salomni,
Yozib ko'plar xatga dog'u alamni.
Talab qildim bugun Kashal eliga
Zor yig'latib otam bilan enamni.

Bu yerda ham epik voqelik bayoni izchilligi buzilgan, ya'ni Barchinning xabar yuborishi motivlashtirilmagan holda qahramon Qultoyga undan xat keldi, – deydi. Otasiga esa, karvonlar xabar keltirdi, – deb aytadi. Holbuki Barchin daragini charxi singan kampirdan eshitgan edi. Bu variantda Qultoydagi dadillik, jasorat o'rnini shikoyat, sig'inish, ojizalik egallagan.

Dostonda Alpomishning yagona raqibi sifatida Toychixon ko'rsatilgan. Qahramonona nikoh shartlari ham Toychixon tomonidan qo'yiladi. Baxshi variantining ana shu mantig'idan kelib chiqib, sinchi tipi va Boychibor ta'rifi berilmagan. Bunda Boychibor boshqacha bir yo'sinda ta'riflanadi, ya'ni Alpomish Kashalga ikkinchi marta safari oldidan Boychiborga shunday murojaat qiladi:

Dushmanlarga bugun qildim yurishdi,
Xudoyim o'ng'arsin o'zi bul ishdi,
Chu, desa, tutarsan qanotli qushdi,
Onasidan shunqor tuvgan bedovsan.

Avval egang minib Kashalga borgan,
Dushmanlar boshiga savdoni solgan,
Kashalda poyganing oldini olgan,
Oriyat yo'lini quvgan bedovsan...

Qorajon Toychixonning buyrug'i bilan Alpomishni bandi etish uchun yo'lga tushadi va botirga uchrab: "Alp bo'lsang, qirq quloch arqonni uz", – deb aldov bilan uning ikki qo'lini bog'laydi. Alpomish qanchalik urinmasin, ipak arqonni uza olmaydi. Qorajon botirni chopmoqchi bo'lganda, orqadan: "Qo'lingni tort", – degan tovush keladi. Shunda Qorajon: "Alpomish egalik polvon ekan", – deb uning qo'lini yechadi va u bilan do'stlashadi.

Bu variantda shart ikkita: poyga va kurash. Uni ham Toychixon qo'yadi. Alpomish Barchinni olib qaytadi. Qorajon uch oydan keyin borajagini aytib qoladi. Alpomish Barchin bilan o'z yilqisi oldiga borib: "Qultoy bobom kelib Boysinga xabar bergach, boramiz" – deb shu yerda turib qoladi. Bu orada Toychixon Boysari boshliq besh ming uyli boysinliklarni o'ldiradi. Karvonlar orqali bu xabarni eshitgan Alpomish yorini yilqining boshida qoldirib, Qo'ng'irotda bormay, yana Kashalga safar qiladi.

Qaldirg'och g'oz yordamida yuborilgan xat orqali Barchinni topadi. Qo'ng'irotda kelgan

Qorajon Alpomishni izlab Kashalga boradi va “o‘lgan” xabarini keltirib, G‘o‘darqulning o‘g‘li Ultontozga hokimiyatni olishda yordamlashadi. Keyinchalik xoin sifatida Alpomish tomonidan o‘ldiriladi. Kayqubod, Tovka bilan bog‘liq sahnalar Fozil shoir variantiga o‘xshashdir. Ammo Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lida komik holatlar yanada kuchaytirilgan.

Shuni ham aytish kerakki, mazkur variantda Qaldirg‘och va Qultoy obrazlari keyingi planga surilgan. Hatto dostonning birinchi qismida Qaldirg‘och tilga ham olinmaydi. Shuningdek, bosh qahramon ko‘pincha “taqdir” asosida tavakkal bilan ish qiladi. Hatto g‘oz Alpomishni qutqarish uchun uning chohiga kelgan maloikadir. U Alpomish peshonasida yozilgan yetti yil raqamini ko‘rgach, uning xatini besh minutda Boysinga yetkazadi. Bularga qaramay, Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li ayrim motivlarni ijodiy ishlash, doston matniga aktiv munosabatda bo‘lish bilan ajralib turadi.

Xulosa sifatida aytganda, mazkur variantda epik bayon izchilligining buzilishi, dostonda Alpomishning raqibi sifatida faqat Toychixonning ko‘rsatilishi, Barchin uchun kurash shartlarinin ham Toychixon tomonidan qo‘yilishi, Qultoy va Qaldirg‘och obrazlarida faollikning susyaishi, Kayqubod va Tovka bilan bog‘liq komik holatlarning kuchaytirilishi, Qorajonning do‘st – xiyonatchi sifatida tasvirlanishi va boshqalar Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li varianti syujet qurilishidagi o‘ziga xos xususiyatlardir. Doston syujeti halqalarining boshqa variantlarga o‘xshash o‘rinlari ham badiiy matn e‘tibori bilan o‘ziga xos tasvirga ega. Monolog va dialoglarning g‘oyatda puxta ishlanganligi, matnda to‘rtlik shaklining ustivorligi, turli-tuman she‘riy shakllarning qo‘llanilishi, nasrda sa‘jlaning darajasining o‘ta yuqoriligi va tasviriy vositalarga nihoyatda boyligi, qofiyalarning to‘laligi va xilma-xilligi kabilar Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li va uning ustozlarining yuksak san‘atkorlik darajasidan darak beradi. “Alpomish” dostonining ushbu varianti xalqimiz va uning baxshilari ijodiy dahosining xilma-xil ko‘rinishlarda zohir bo‘lishining yana bir namoyishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алпомиш. Достон. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи То‘ра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – 832 б.
2. Alpomish. Doston. Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li varianti.-T.:1999.
3. Алпомиш – Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. –Т.:Фан, 1999.
4. Жуманазаров У. Ўзбек фолклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1995. – 144 б.
5. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. –168 б.
6. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 152 б.
7. Мирзаев Т. «Алпомиш» қаҳрамонлик эпоси ва ўзбек достонлари // «Алпомиш». – Тошкент: Фан,1999. – Б.7–49.
8. Саидов М. Ўзбек достонларида бадий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. – 264 б.
9. Эшонкулов Ж. Эпик тафаккур тадрижи. –Т.:Фан, 2006.
10. Мадаев О. Ўзбек халқ ог‘заки ижоди. – Тошкент.: МУМТОЗ СЎЗ. 2013. – 250-бет.
11. Alpomish 10-jild O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. Bekmurod Jo‘raboy va Egamberdi Ollomurod variantlari. – G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2016. – 16-b.

Архив материаллари

1. ЗЎФА. Инв.№1969. “Алпомиш” достони. Бекмурод Жўрабой ўғли варианты.

ALLA JANRINING BUGUNGI HOLATI (AN’ANA VA YANGILANISHLAR)

THE STATE OF THE ALLA GENRE TODAY (TRADITION AND UPDATES)

Annotation. *This article describes the classification of alla, genres that are sung in the Uzbek aza ceremony. Attention is focused on singing the songs of the Aza ceremony according to the tradition of the Turkmen people.*

Key words: *genre, organ ceremony, alla, folk oral creativity, tradition.*

O'zbek xalq og'zaki ijodida alla janri alohida o'rin tutadi va bolalar folklori tarkibida o'rganiladi. G'ani Jahongirov, Ohunjon Safarovlar ham alla janrida ko'plab ishlar olib borganlar. O'zbek folklorida ba'zi janrlar o'zining o'rnini almashtirib qo'llanadigan o'rinlar ham bor. Masalan, motam paytida aytiladigan yor-yorlar bor. Ularning namunalari haqida Baxodir Sarimsoqov o'z manbalarida aytib o'tganlar. Xuddi shu kabi alla bolalarni ovutuvchi sokin kuy deb qaralsa, yana shunday allalar borki motam payti aytiladi. O'zbek folklorida motam allalari haqida hech qanday materiallar jamlangan emas. Bunday holat o'zbek folklori uchun katta yetishmovchilikdir. Mavjud mana shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida ushbu mavzuga qo'l urdim. Ushbu mavzuga doir materiallar to'pladim. To'plagan materiallarim O'zbekistondagi turkman millatlari tomonidan yillar davomida motam payti aytib kelingan va aytuvchi tomonidan yozib olingan.. Motamda aytiladigan allalar xalq ketib bo'lgandan keyin, kechqurun mayit chiqqan xonada uning qizlari, qarindoshlari (faqat ayollar) tomonidan chiroqni yoqqan holda aytiladi. Shu allani onasi o'lgan uchun aytilsa o'lgan kishi mangu uyquga ketar ekan. Motam allasi quyidagicha:

Alla (Janazada aytiladigan alla)

Onajoning yo'l boshladi,
Yo'ldan nishona toshladi.
Bu dunyolarni bo'sh qo'yib,
U dunyolarni xushladi, alla-alla.
Onajoning qayon ketdi,
O'limning sharbatini dotdi.
To'rt oyoqli yog'och ot
Bugun onangizga yetdi, alla-alla

Bu motam allasi onasi vafot etgan farzandlarga nisbatan aytilgan. Buning sababi, o'lim har bir inson boshida bor bo'lgan hodisa ammo yoshi ulug' keksalardan bo'lgani yaxshiroq degan gap xalq orasida aytiladi. Masalan, "Uyquning tinchi yaxshi, O'limning kechi" degan maqol ham fikrimizga yaqqol misol bo'la oladi.

Onajoning o'zlari
Shirin-shakardir so'zlari,
Azroillar kelgan vaqtda
Termuldi qaro ko'zlari, alla-alla.
Azroillar omon-omon
Yonimda turgin bir zamon,
O'g'il-qizim, do'stu-yorim yonimdadir,
Rozilashayin bir zamon, alla-alla.

Yuqorida keltirilgan misralarda onaizorning qanday jon berishi, azroillar kelganda farzandlari bilan vidolashishlari, ulardan rozi-rizolik olishlari ko'rsatib berilgan.

Onajoning qay boradir
Tobudinda gullar boradir,

Bu duyolarni bo'sh qo'yib,
Yolg'izgina boshi boradir, alla-alla.
Onajoning dog'da qo'ying
Dog'lar qabul qilmasa,
Keltirib bog'larda qo'ying.
Bog'lar qabul qilmasa-ya,
Keltirib go'rlarga qo'ying, alla-alla.
Yaktagiz ko'kmidi-ya,
Bojiqlari yo'qmidi-ya
Azroillar kelganda-ya,
O'g'il-qizing yo'qmidi-ya, alla-alla
O'q otdim soylarga tushdi.
Soydanam so'llarga ko'chdi,
Voy-voy bugun onajonim
Bugun yurtlaridan ko'chdi, alla-alla.

Bunda onaizorning o'z koshonasi, uyi, yurgan yo'llari, yaxshi-yomon kunlarni o'tqazgan xonadonini tark etish qanday og'riqli ekanliklarini yaqqol namoyon etganligini ko'rishimiz mumkin.

Bemaxol tushgan o'lim,
Obod uyingni quritar
Farzandlaringiz yoshlari
Tegirmon toshni yoritar, alla-alla.
Qaro otli-qaro do'nli
Sizi go'rmana geldimi
Ochilgan lolazorimni
Xazon urgana geldimi, alla-alla.
O'limning elchisi keldi,
Qochinglar bog'u-bo'stona
Qochgan bilan qutulmaysiz
Tomosha qil go'ristona, alla-alla.
Qator-qator tuya o'tar
O'tib qayonlarga ketar,
Onasi o'lgan kishilar
Yig'lab go'ristonga ketar, alla-alla
Qabristonning yo'llarining
Tuproqlari maydadir-a,
Kecha-kunduz sirdosh onang
Endi ko'rmoq kandadir-a, alla-alla.
Sizga bir uy qurdilar
Eshigi yo'q, tuynugi yo'q,
Sizga bir ot yasarlar
Egari yo'q, uyyani yo'q.
Sizga bir do'n tiktilar
Yoqasi bordir, yoni yo'q, alla-alla.
Sizga solgan uylarning
Loydan ekan darvozasi,
Onajonim o'ldi deyib ,
Elga ketdi ovozas, alla-alla.

Eltib qo‘ydi el-xeshengiz
Yoningizda turmas xech kishingiz,
So‘roqchilar kelganda-ya
So‘roq-savol qilganda-ya,
Chiqib qocharni bilmaysiz
Go‘rda yotarni bilmaysiz, alla-alla.

Motam allamizning so‘ngi jumalari insonni bir muddat o‘ylantirib qo‘yadi. Har bir inson bu yorug‘ dunyoni tark etar ekan, uni qanday hodisalar, savol-javoblar bo‘lishini oz bo‘lsa ham ma’lumotga egalar.

Sizga bir uy qurdilar
Eshigi yo‘q, tuynugi yo‘q,
Sizga bir ot yasarlar
Egari yo‘q, uyyani yo‘q.
Sizga bir do‘n tiktilar
Yoqasi bordir, yoni yo‘q, alla-alla.

Masalan, mana bu jumlamizda qabrni bir uyga qiyoslaydi, ammo, bu uyni eshigi ham, derazasi ham yo‘q. Tobutni bir yog‘och otga qiyoslaydi egari ham, oyog‘i ham yo‘q. Kafanni esa, to‘nga (choponga) yoqasi bor ammo yonlari yo‘q deb juda chiroyli o‘xshatish qilishadi. Har bir inson so‘ngi manzilga borar ekan, bu dunyoning yaxshi amallari bilan ketishi kerak, o‘shandagina u dunyoning savol-javoblaridan yengil o‘tib, u inson uchun jannat eshiklari albatta ochiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda o‘zbek xalqi orasida a‘za allalari aytilmaydi. O‘zbekistondagi Turkman millati orasida bu janrning tarixi juda qadimiydir. A‘za allalarini bugungi kunda tanishtirish va ularning shakllanishiga e‘tibor qaratish ahamiyatlidir. Bu alla aytilganda qabrda yotgan inson tinch va osuda, hech qanday xavotirsiz mangu uyquga ketarkan degan qarashlar bor.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbek marosim folklori. Bahodir Sarimsoqov.-Toshkent O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, 1986.
2. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Oxunjon Safarov.-“Musiq”nashriyoti. Toshkent, 2010.
3. Исмонова О. “Келин салом” қўшиқларининг жанр хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. – № 5. – Б.51-53.
4. Келиной қўшиқлари. Халқ қўшиқлари ва термалари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: О.Собиров. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 139.
5. Abdurahmonova F. Yor-yor marosim qo‘shiqklarining janriy xususiyatlari va badiiyati: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. avtoreferati. – Toshkent, 2022.

YOR-YOR MAROSIM QO‘SHIQLARI BADIYATI VA ULARDAGI “KELIN” OBRAZLARI TASNIFI

ART OF YOR-YOR CEREMONY SONGS AND CLASSIFICATION OF "BRIDE" IMAGES IN THEM

Xoliqulova Shaxlo,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotation.*In this article, the classification of "bride" images in the wedding ceremony songs is highlighted. Attention is focused on singing Yor-yor songs in accordance with the areals and traditions of that area.*

Key words: *genre, plot, image, metaphor, symbol, tradition, ritual.*

Yor-yor janri qadim tarixga ega bo'lishi bilan birga, boshqa folklor janrlari kabi o'ziga xos tabiati, syujet tuzilishi, go'zal badiiyati, yorqin obrazlar tizimi bilan farqlanib turadi. U insonlarning maishiy hayot bosqichlarida yuz bergan diniy e'tiqod, urf-odat va an'analarni o'zida mujassam etgan. Ularda ibtidoiy hayotni ifoda etgan motivlardan tortib ijtimoiy-maishiy ma'no kasb etgan obrazlar va ramzlargacha kuzatish mumkin. Yor-yor qo'shig'i poetikasi nihoyatda boy. U nozik istiora va ramzlarga boyligi bilan nikoh to'yi janrlari orasida alohida ajralib turadi.

Yor-yorlarda qo'llangan obrazlar mohiyatida an'anaviylik va etnografik xususiyatlar uyg'unlashib keladi. Unda ko'plab an'anaviy obrazlar bilan birga marosim ishtirokchilari va tabiatdagi jonli va jonsiz predmetlarning timsollari aks etgan obrazlar ham uchraydi. Albatta, xalq donishmandligini va ular nazarda tutgan g'oyalarni anglab yetish uchun, avvalo, obrazlar va ramzlar mohiyatini idrok etishimiz taqozo etiladi. Chunki xalq og'zaki ijodining noyob durdonalari faqat so'zlar bilan emas, balki obrazlar tili bilan yoritilishi qator tadqiqotlatda ko'rsatib berilgan. An'anaviy-ramziy obrazlar xalq ijodiyotida aynan shunday funksiyani bajarib kelmoqda.

To'y qo'shiqlari boshqa tur qo'shiqlardan ijro o'rni va obrazlar silsilasi bilan aniq farqlanadi. Bu qo'shiqlardagi asosiy obrazlar: ona, qiz, qaynona, kuyov, singil, yangalar, qudalar, qizning dugonalari, kuyov jo'ralardan iboratdir. Bular orasida kelin bo'layotgan qiz, kelin bo'lib tushgan kelinchak yetakchi obraz hisoblanadi. To'ying ko'p odat va rasm-rusumlarida yigit-qizning onalari ishtirok etishmaydi. Chunki bu o'zbekona qarashlarga ko'ra uyat sanaladi. Shuning uchun, Yor-yor qo'shiqlarida ham, to'ydagi asosiy yetakchi roli ham yangalar zimmasiga tushadi. Yangalar kelinga maslahat beruvchi, uni yangi hayotga kuzatuvchi obraz sifatida yor-yorlarda ham kuylanadi.

Yor-yor qo'shiqlari qaysi hududda, o'sha hudud an'anasiga moslab kuylanmasin, ulardagi yetakchi obrazlar xarakteri o'zgarmay qolaveradi. Yor-yor misralari juda ko'p variantlarda yaratilgan bo'lib, ularda an'anaviy misralar, ramzlar, poetik obrazlar, etnografik detallar ko'plab uchraydi. Chunki ular nafaqat qizlarni yo'lga kuzatish chog'ida, balki marosimning bir necha urf-odatlari bajarilishi jarayonida hamda to'y ishtirokchilari bilan bevosita bog'liq holda ijro etiladi.

Yor-yorlardagi "qiz" – "kelin" asosiy yetakchi obrazlardan biri hisoblanadi. To'y marosimidagi qiz va kelinchak bitta shaxs bo'lishiga qaramay, qo'shiqlarda ularga alohida murojaat ko'zga tashlanadi. Bunga sabab, kelin bo'lmish qiz toki nikoh o'qitilmaguncha kelin, kelinchak yoki kelinposhsha deb atalmagan. Uning uchun ma'lum urf-odatlar bajarilishi va qiz shu bosqichni bosib o'tishi kerak.

Kelinchak xarakteri ma'sumlikka o'ralgan bo'lib, hayot deb atalmish oqimga qarshi faqat qo'shiqlardagina kuchsiz qalb isyoni bilan qarshi chiqadi. Uning orzulari ko'p, ammo keyingi taqdiri o'zga uy bilan bog'langan. Garchi qizning o'zga uyga ketishi qayg'uli misralarda kuylansada, yangi xonadonning naslining davomchisi sifatidagi izzat-ikromi, shu xonadonning asl bekasi bo'lishiga asosiy urg'u beriladi. Bizning xalqimiz qizdan ko'ra kelinni izzat qilishi xalq og'zaki ijodining boshqa namunalari ham e'tirof etiladi. Masalan, "Qizim, senga gapiraman, kelinim, sen eshit", "Kelin kirgan uyga nur kirar" kabi xalq maqollarida kelinning avlodlarining davomchisi sifatida qadri baland tutilganini ko'rish mumkin.

Muhimi shundaki, ota-ona uyini huvillatib ketgan qiz yangi xonadonga quyosh misoli baxt va shodlik, bo'lg'usi farzandlarning onasi, kelajak davomchisi sifatida kirib keladi. Shuning uchun ham yor-yorlarda, kuyov, yangalar, qudalarga nisbatan hazil tariqasida aytilgan namunalar ko'p uchragani holda, kelinchakka nisbatan hazil yoki nojoiz misralar aytilmaydi. Shu holning o'ziyoq, xalqimizning qizlar, kelinlarga nisbatan naqadar nozik, odobli muomalada bo'lganini ko'rsatadi.

Qizning go‘zalligi tasvirlanganda kiyinishi, sollanib yurishi, boshidagi do‘ppiyu harir ro‘mol va yuzidagi xoligacha kuylanadi. Yor-yor misralarida u juda dilbar, navnihol, go‘zal sifatlar bilan ta’riflanadi:

Sumbul kabi zulflari, to‘lg‘onadi, yor-yor,
Tog‘da bitgan loladek, hid beradi, yor-yor.
Qalam-qalam qoshlari chizilgandek, yoryor,
No‘xat-no‘xat xollari yozilgandek, yor-yor.

Ko‘rinib turibdiki, poetik jihatdan kelinchak lola, qizil gul (kuyov oq gulga), o‘n to‘rt kunlik oy, to‘lin oy, tol xivich, qizil ipak, oltin kabi badiiy aniqllovchi timsollar bilan ifodalanadi:

Qizil gul bilan oq gul, xush bo‘libdi, yor-yor,
Kuyov qo‘liga kelin, qush bo‘libdi, yor-yor.
Biri oltin, biri kumush, par bo‘libdi, yor-yor,
Biri mushki, biri anbar, yor bo‘libdir, yor-yor.

Yor-yorlarda kelin o‘n besh kunlik oyga o‘xshatiladi. Chunki xalq orasida oy 15-kunda eng yorug‘ va to‘liq bo‘ladi. O‘zbek xalqida oy go‘zallik ramzi sanaladi. “Oy yuzli”, “o‘n to‘rt kunlik oydek”, “hilol kabi”, o‘n besh kunlik oydek” degan ta’riflar ham shundan kelib chiqqan. Boshqa xalqlarda oy yana o‘zgacha ramzlarni ifodalab keladi. Masalan, Xitoy xalqlarida oy oila va oilaning yaxlitligi ramzi sanalsa, ruslarda oy zulmat, o‘limdan keyingi hayotni bildiradi.

Bir xumchayi qamarday beli bordur, yor-yor,
Tol ximchai larzonday bo‘yi bordur, yor-yor,
O‘n to‘rt kunlik oydayin ro‘yi bordur, yor-yor.

Yor-yordagi kelin obrazi tabiatidagi mahzunlik holatini o‘zgartirishga, unga jasorat, jur‘at, qat’iyat va ishonch tuyg‘ularini jo qilishga harakat qilinadi.

Mavjud tadqiqotlarda kelinchak obrazi xususida so‘zlanar ekan, asosan, ayol-oshiq kechinmalari, tuyg‘ulari, iztiroblari, yaqinlaridan ayrilish kuylanadi. Ularning ruhiy jarayoni tasvirlarida tun, tong, yulduz, gul, bulbul kabi mutanosib qo‘shimcha ramziy obrazlar tizimi harakatga keladi. Kelin obrazida mutlaq go‘zallik, sadoqatlilik o‘z ifodasini topgan. Buni uning tilidan bayon etilayotgan ifodalar, timsollar tizimi, mazmuniy silsila ham ko‘rsatib turibdi.

Yor-yorlardagi obrazlar noyob, o‘ziga xos galeriyani tashkil etadi. Masalan, faqat kelingagina xos bo‘lgan bir necha obraz va ramzlarni sanash mumkin. Ulardan yuz, qosh, ko‘z, kiprik yaxlit bir manzara yaratishga xizmat qiladi. Yor-yor baytlarida keladigan qosh kelinchak obrazining go‘zalligini madh etadi. Qizning o‘zi atrofida mujassam bo‘lgan ramzlardan tashqari, tabiat va undagi jonli va jonsiz dunyo bilan doim qiyos qilinadi:

Tog‘da toychoq kishnaydi, ot bo‘ldim,
deb, yor-yora, ot bo‘ldim, deb,
Uyda kelin yig‘laydi, yot bo‘ldim,
deb, yor-yora, yot bo‘ldim, deb.

Tog‘dagi toycha bilan kelinni qiyos qilish yor-yorlardagi o‘zgarmas an’anadir. Tog‘dagi toychoqning “ot bo‘ldim” deb, kishnashi bir qarashda uning faqat baxtiyorligini bildirayotgandek, aslida, ot bo‘lgan toychoqning qiyin hayoti endi boshlanmoqda. Xuddi shu kabi kelin ham, hali mavhum bo‘lgan yangi hayotidan cho‘chidi, shuning uchun na baxtiyor bo‘laoladi, na g‘amgin. Yor-yor misralarida asl ma’noni, bosh maqsadni bayon etish uchun turli mubolag‘a va o‘xshatishlardan keng foydalaniladi.

A.Musaqulov jahon folklorshunosligida “suv (daryo, dengiz, ariq)dan o‘tish xalq ijodida nikoh ramzi ekanligini aytib, “ ... tarixiy asosiga ko‘ra, xalq qo‘shiqlarida suvning ikki qirg‘og‘ini bog‘lovchi ko‘prik suvning aniqllovchisi, visol, ko‘prikdan o‘tish nikoh va onalik dunyosi sari borish ma’nolarini tashiydi”, – deydi. Olim suvning magik-ritual ahamiyat kasb etishini bir necha misollar orqali izohlaydi. Suvning poetik obrazi xalqona qo‘shiqlardagi eng faol tabiat hodisasi hisoblanadi.

Ushbu bebaho unsur – suvning tabiatda aylanib yurishi arxaik dunyoqarashdagi jonning ko‘chib yurishi go‘yasiga ham nihoyatda mos kelishi ta’kidlanadi. Masalan, quyidagi misrani shunchaki jo‘n tushunish ham mumkin. Ammo onaning daryoning u tomonidan gullar terishi qizining balog‘atga yetganligi va o‘ziga ma’qul bo‘lgan oila bilan quda bo‘layotganligi birinchi mirsadayoq ma’lum bo‘lsa-da, keyingi misrada buni ochiq bayon etadi:

Daryolarning ul yuzidan gullar terdim, yor-yor,

O‘z qizimni so‘yganiga erga berdim, yor-yor.

Daryolarning bo‘ylariga – ekdim rayxon, yor-yor,

Suyganiga tekkan qizda yo‘qdir armon, yor-yor.

Yor-yor kelin uchun kuylanayotgan kichik bir madhiya, alqovdek tuyulsa-da, aslida, bir necha barqaror motivlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Jumladan, xalq lirikasining boshqa janrlari kabi Yor-yorlarda ham ayollarning ota-ona uyini sog‘inish motivi juda rivojlangan. Qadimdan urug‘ doirasidagi nikohlarda qiz bola uzatilganda ham o‘z ota-onasidan uncha yiroqqa tushmagan, aksincha yaqin qarindoshlariga kelin bo‘lgan. Qo‘shiqlarda esa buning aksini ko‘ramiz:

Daryoga tosh otmanglar, botar-ketar, yor-yor,

Uzoqqa qiz bermanglar, olar-ketar, yor-yor.

Uzoqqa bergan qizning rangi sariq, yor-yor,

Ko‘zidan oqqan yoshi misli ariq, yor-yor.

Misli ariq mis bo‘lsin, somon bo‘lsin, yor-yor,

Uzoqqa tushgan singlim omon bo‘lsin, yor-yor.

Shunday qilib, aslida daryo o‘zga olam ramzidir, ammo bu yerda u – safar, ayriliq ramzini ifodalaydi. Daryoga otilgan toshning nom-nishonsiz botib ketishi uzoqqa tushgan qizning dom-daraksiz ketishiga ham qiyoslanadi. Qizig‘i shundaki, biz kelin bo‘lmish nafaqat qo‘shni qishloqqa, balki o‘z qishlog‘iga tushganda ham ushbu Yor-yor kuylanganligining guvohi bo‘lamiz. Demak, qo‘shiqdagi “uzoq” so‘zining poetik ma’nosi lug‘aviy ma’nosidan farq qilib, bu qadimiy odat bilan bog‘liq. Qizning o‘z yaqinlaridan uzoqlashuvi, jismonan emas, ruhan hisoblanib, endi u o‘zga oila sha’ni, o‘zga oilaning davomchisidir.

Yor-yor marosim qo‘shiqlaridagi yetakchi obrazlarning qo‘shiqlarda aks etgan badiiy poetik timsoli, xarakteri, ijtimoiy hayotdagi o‘rni ahamiyatli hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Исмонова О. “Келин салом” кўшиқларининг жанр хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. – № 5. – Б. 51-53.
2. Келиной кўшиқлари. Халқ кўшиқлари ва термалари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: О.Собиров. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 139.
3. Abdurahmonova F. Yor-yor marosim qo‘shiqlarining janriy xususiyatlari va badiiyati: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. avtoreferati. – Toshkent, 2022.

TURKIY XALQLAR FOLKLORIGA OID ERTAKLARNING JANR XUSUSIYATLARI VA O‘RGANILISHI GENRE CHARACTERISTICS AND STUDY OF TALES OF TURKISH FOLKLORE

*Anarboyev Javlonbek Nurkeldi o‘g‘li,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat*

Annotation: *This article talks about the fairy tale genre and its genre features. The opinions of mature scholars are analyzed regarding the genre characteristics of the fairy tale genre. Also, the article focuses on the research on the epics of the Turkic peoples. The scope and characteristics of their study are discussed.*

Key words: *fairy tale, plot, parable, theory of Indology, theory of mythology, theory of anthropology, Turkic folklore.*

Ertak janri turkiy xalqlar og'zaki ijodiyotining eng eski va keng qamrovli janrlaridan biri hisoblanadi. Bu janr turkiy xalqlar adabiyotida arabcha "masal" va turkiy "ertagu", "ertak", "ertaki", "cho'chak", "cho'pchak" kabi atamalar bilan ataladi.

Ertak janriga turli manbalarda bir-biriga yaqin, ammo juz'iy farqlarga ega ta'rif berilganini uchratamiz. Masalan, "Turk tili lug'ati"da "Asosan xalq tomonidan yaratilgan, og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tib kelgan, ko'pincha insonlar yoki afsonaviy mavjudotlarning boshidan kechirgan g'ayritabiiy voqealarni tasvirlagan hikoya" deya ta'riflanadi [Türkçe Sözlük 2000:992]. Yana bir ensiklopedik manba esa bu atamani "Syujeti asosan g'ayritabiiy qahramonlar va voqealardan iborat bo'lgan, mavzusi xayoliy, og'izdan og'izga kechgan xalq hikoyasi" deya izohlaydi [Meydan Larousse 1972:425]. Islom ensiklopediyasida esa "Aslida tub mazmuniga ko'ra xabashcha "mesl" yoki "messale", oromiycha "masla" hamda ibroniycha "mashal" so'zlari "muqoyasa" va "chog'ishtirma" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu so'zlar keyinchalik umumiy mazmun kasb etib, maqol va aforizm ma'nosini bildirib boshlagan" degan ta'rifga duch kelamiz [Islam Ansiklopedisi 1960:121].

Pertev Naili Boratavga ko'ra, ertak nasrda yozilgan, diniy e'tiqod va udumlardan holi bo'lgan xayolot mahsulidir. Uning haqiqatga bevosita bog'liqligi yo'q va o'quvchini bayon etilgan syujetga ishonitirishga hech qachon iddao etmaydi [Pertev Naili Boratav 1997:75].

Saim Sakao'g'lu esa ertaklarning qahramonlari hayvonlar va g'ayritabiiy mavjudotlar bo'lishini, voqealar ertaklar mamlakatida sodir bo'lishini qayd etadi. U yana Boratovga qarama-qarshi shaklda ertaklarni xayol mahsuli bo'lishiga qaramay tinglovchilarni ishonitira olishi kerakligiga urg'u beradi [Saim Sakao'g'lu 1999:2].

Yuqoridagi ta'riflardan ertaklarning eng muhim jihatlaridan biri uning xayol mahsuli ekanligidir. Hans Kristian Andersen ertaklari kabi ba'zi yozma adabiyotga oid ertaklarda hayotiy unsurlar ko'zga tashlansa-da, boshqa xalq og'zaki ijodiga oid ko'pgina ertaklar syujeti tamomila xayolot olamida ro'y beradi. Binobarin, ertakning folklorning boshqa janrlari – doston, afsona, hikoyadan asosiy farqi ham shunda. Shuningdek, ertaklarning yana bir xususiyati undagi voqealarning sodir bo'lish joyi va vaqti ma'lum bo'lmaydi, qahramonlari ham mavhumlikka yo'g'rilgan bo'ladi. Masalan, real hayotda anqo qushi, dev, Qof tog'i kabi tushunchalar mavjud emas.

Ertaklarning mazmuni, shakli, manbasi va yoyilish jo'g'rofiyasiga oid ilk ilmiy qarashlarni Vilgelm Grim ilgari suradi. Grim 1856-yilda ukasi bilan birga tayyorlagan "Bolalar va uy masallari" nomli nemis tilidagi kitobining so'zboshisida ertaklarning manbasi borasida ikki nazariyani o'rta qo'yadi. Birinchisiga ko'ra, Hind-Yevropa til oilasida gaplashgan millatlar ertaklari ilmga ma'lum bo'lmagan bir tarixiy davrga borib taqaladi. Ikkinchi nazariyaga ko'ra esa ertaklar qadimiy miflardan shakllangan hikoyalardir. Yanada ochiqroq aytadigan bo'lsak, miflarda ilgari surilgan g'oyaning yanada batafsil tasvirlanishi natijasida ertaklar vujudga kelgan. V. Grimning bu fikrlari ta'sirida ertaklarning kelib chiqishi haqida ikki yangi nazariya vujudga keldi:

1. Mifologik nazariya – ertaklar qadimgi odamlarning miflarni badiiy ishlovdan o'tgan shakli ekanligini ilgari suradigan nazariya.

2. Hindologiya nazariyasi – ertaklar syujeti Hindistondagi tarixiy voqealarga asoslanishi va keyin quyidagi yo‘llarda G‘arbga yoyilganligini ilgari surgan nazariya:

a) bir qancha ertak syujetlari X asrdan keyin islom madaniyati bilan birga Vizantiya, Italiya va Ispaniya orqali Yevropaga yoyilgan.

b) buddizm ta’siri ostida Xitoy va Tibetga o‘tgan hamda mo‘g‘ullar davrida Yevropaga yoyilgan [Umay Güney 1992:321-322].

Ertaklar syujetining G‘arbga yoyilishi bilan bog‘liq bir afsona ham bor: Safarga chiqish qiyin bo‘lgan zamonlarda uzun sayohatlar asosan dengiz orqali amalga oshirilgan. Ba’zida oylab davom etadigan safarlarda yo‘lovchilarning zerikmasliklari va vaqtlarini maroqli o‘tkazishlari uchun har bir kemaga Hindistondan bir ertakchi olingan. Sayyohlar esa undan eshitgan ertaklarini G‘arbga yoyilishiga sababchi bo‘lishgan.

Hindologik va mifologik nazariyalar ta’sirida antropologik nazariya vujudga keldi. Unga ko‘ra ertaklarning yagona manbasi yo‘ldir. Bu nazariyaga ko‘ra bir xil saviyadagi madaniyat sohibi bo‘lgan insonlarning o‘zaro umumiy e’tiqod va an’analari natijasida bir-biriga juda o‘xshagan ertaklar vujudga kelishi mumkin [Umay Güney 1992:322].

Ertaklarning kelib chiqishiga oid Gedeon Huetning bu tasnifi bir qator turk olimlari tomonidan ham tan olingan. Professor Bilga Seyido‘g‘lu bu tasnifni mifologiya maktabi, hindologiya maktabi va antropologiya maktabi deb nomlagan bo‘lsa [Bilga Seyido‘g‘lu 1975:30], professor Saim Sakao‘g‘lu bu tasnifni tarixdan oldingi nazariyasi, tarixiy nazariya va etnografik nazariya deb atashni ma’qul ko‘radi [Saim Sakao‘g‘lu 1999:5].

Turkiy xalqlarga oid ertaklarning kelib chiqishiga oid tadqiqotlar juda kam. Amalga oshirilgan bir qancha izlanishlarda ertaklarni to‘plash va tasniflash masalalariga e’tibor qaratilgan.

Turkiy xalqlarning ertaklarini ilk to‘plagan olim rus turkologi Vilgelm Radlovdir. Radlov 1866-1907-yillar orasida Osiyoda yashagan turkiy xalqlarning ertaklarini to‘plab, nashr ettiradi [Saim Sakao‘g‘lu 1999:27]. So‘ngra Kunos, Albert Vesselskiy, Jorj Yakob, Teodor menzel va Fridrix Giese kabi olimlar turkiy xalqlarga oid ertaklarni to‘plab, ular ustida tadqiqot olib boradilar [Saim Sakao‘g‘lu 1999:6, 7].

Pertev Naili Boratov va Volfram Eberhardning 1953-yilda chop etilgan “Turk ertaklari katalogi”, Boratovning 1955-yilgi “Zamon zamon ichida” va 1969-yilgi “Oz yurdik, uzoq yurdik” asarlarida ham turkiylarning ertaklari haqida nazariy ma’lumotlar va namunalar berilgan.

Turkiy xalqlar folkloriga oid ertaklar bo‘yicha tadqiqot olib borgan yana bir olim – Eflatun Jem Guneydir. U yevropalik olimlar keltirgan namunalardan tashqari o‘zi ham an’analarga mos bo‘lgan ertaklar yozgan va to‘plagandir [Guney 1992]. Turkiyada Naki Tezel va Mehmet Turg‘ul kabi tadqiqotchilar bu borada samarali tadqiqot amalga oshirganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boratav, Pertev Naili, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.
2. Boratav, Pertev Naili, Az Gittik Uz Gittik, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1969.
3. Boratav, Pertev Naili, Zaman Zaman İçinde, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958.
4. Güney, Eflatun Cem, Masallar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
5. Günay, Umay, "Masal", Türk Dünyası El Kitabı, c.III, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 1992, ss.321-322.
6. Komisyon, İslom Ansiklopedisi, Maarif Basımevi, İstanbul, 1960.
7. Komisyon, Meydan Larousse, C 8. Meydan Yayınevi. İstanbul, 1972.
8. Komisyon, Türkçe Sözlük, MEB Yayınevi, Ankara, 2000.
9. Sakaoğlu, Saim, Masal Araştırmaları, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

10. Seyidoğlu, Bilgi, Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar, Bayram Matbaası, Ankara, 1975.
11. Tezel, Naki, Türk Masalları I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
12. Tuğrul, Mehmet, Malatya'dan Derlenmiş Masallar, Ankara, 1946.

QO'SHRABOT HUDUDIDA BOLALAR FOLKLORINING O'RNI

THE ROLE OF CHILDREN'S FOLKLORE IN THE KOSHRABAT REGION

Shuxratova Oydin,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotation. *The article shows the features and genres of children's folklore on the example of the Koshrabat district. The examples show that they are recorded from the speech of local children.*

Key words: *folklore, children's folklore, songs, games, sanama, chandish, masharalama.*

Har bir hududning o'ziga xos xalq og'zaki ijodi bo'lganidek, bolalar og'zaki ijodi ham mavjuddir. Bu hududlarda bolalar folklorining umumiy xususiyatlari bilan birga, xususiy jihatlari ham bor. Qo'shrabot va Nurota tumanida joylashgan Oqtov, Qoratov juda ham boy va rangbarang folklor namunalari ega. Xususan, Qo'rg'on dostonchilik maktabi ham shu hududda joylashgan. Shu bilan birga, o'zbek xalq dostonlarining, G'o'ro'g'li turkumidagi dostonlarining asosiy qismi Qo'rg'on dostonchilik maktabi, Nurota dostonchilari og'zidan yozib olinganligi va juda ko'p xalq qo'shiqlari ertaklari, laparlari, qo'shiqlarning bugungi kun folklorida mavjudligi bu hududning boy folkloriga ega ekanligini isbotlab beradi. Shular qatorida Qo'shrabot hududidagi bolalarning ham o'ziga xos folklori bor, va uning barcha janrlariga misollar mavjuddir. Ammo bu hududning bolalar folklorini o'rganish e'tibordan chetta qolgan. Biz bu maqolamizda Qo'shrabot hududidagi ba'zi bolalar folklorini tahlil qilib o'tamiz.

Qo'shrabot hududida bolalar folklori keng tarqalgan. Mavsumiy bolalar qo'shiqlari, harakatli o'yinlarda aytiladigan aytimlar, turli so'z oyinlari, masxaramalar va chandishlar shular jumlasidan.

Bo'ta soldim, kimga soldim

Sochi uzun qizga soldim

Salay salay kimga salay

Sochi uchun qizga salay.

Bu qo'shiq o'yin davomida aytiladi. Bolalar doira bo'lib bolalar o'tirishadi. Birisining qo'lida bayroqcha bo'lib u o'tirganlarning orqasidan o'tib, aylanib yurib qo'shiq aytadi va o'zi istagan bolaning ortiga bayroqchani tashlab o'zining joyiga kelib o'tiradi. U bola turib o'yinni davom ettiradi. Bu o'yin harakatli o'yinlardan biri bo'lib, aytimlari bolalarni aqliy rivojlantirsa, harakatliligi chaqqonligini ta'minlaydi.

Chukovskiy yozganidek kattalar "so'zlar tilshunoslik formulalari" vositasida fikrlashsa bolalar aksaran narsalar, olamning ko'rimli pradmetlari vositasida fikr yuritadi. "Ularning fikri ilk bosqichda og'zaki ijodiyotiga nuqul aniq obrazlar bilangina bog'liq bo'ladi"⁷⁰ O'yin orqali bolalar o'zlari yashayotgan olamni ilg'ab boradi. Shuning uchun bolalar ijodiyotidagi qo'shiqlar ko'pchiligi o'yinlar bilan aytiladi. "Yashinmaqaloch" o'yini ham bu hududda keng va faol o'ynaladi. Bolalardan biri ko'zini yumib qo'shini ayta boshlaydi

⁷⁰ O'zbek xalq og'zaki ijodi. O.Safarov. Toshkent: "Musika", 2010. 353-bet.

*Yashinmaqaloch o'ynaysanmi o'ynayman
O'n birgacha sanaysanmi sanayman
Bir, ikki, uch...*

Qolgan bolalar yashirilib olishadi, sanoqni tugatgan bola qidirishni boshlaydi. Va bir- bir topadi. Shu tariqa o'yin davom etadi. Agar o'yin tashkil etishda navbatda turuvchini aniqlashga ehtiyoj sezsa, sanama aytib galda qoluvchini belgilaydi. Sanamalar bugungi kunda ham faol, bolalar o'yinlarini tashkil qilishda keng qo'llanmoqa.⁷¹

*Ucha baliq suv ichi
Qolganini kim ichi
Iliq baliq sen chiqib ket.*

Bolalar qo'shiqlari orasida keng tarqalganlaridan biri mavsumiy qo'shiqlardir. Bunda bolalar mavsumga moslab qo'shiq aytishadi va raqsga tushishadi. Bu hududda ham mavsumiy qo'shiqlarning go'zal namunalarini uchratishimiz mumkin.

*Tomchi, tomchi, tomchi yomg'ir
Shamol esdi, esdi g'ir-g'ir,
Baxmal, baxmal bo'ldi bog'im,
Gullarga to'ldi quchog'im.
Bahor, bahor,
Bizga bo'lar yangi hayot yor.*

Bu qo'shiq ayni bahor kirgan chog'i qizchalar tomonidan aytilib, raqsga tushiladi. Bahor mavsumi bilan bog'liq qo'shiqlar talaygina bo'lib, quyidagi qo'shiq ham ayni bahor yomg'iri haqida

*Yomg'ir yag'aloq
Yam-yashil o'tloq
Endi ekinlar
Chiqarar quloq
Yashnasin dala
Ochilsin lola
Tog'lar qo'ynida
Oqsin shalola.*

Bolalar ijrochiligida o'yinlar qo'shiqlar bilan ziynatlangani tufayli favqulotda estetik mohiyat kasb etgan. Zero, qo'shiq harakatdan iborat o'yinlarning ajralmas uzviy qismi sifatida ularning mazmundorligini to'ldirishga xizmat qilgan.⁷² Bola bir paytda ham qo'shiq aytib ham o'ynaydi. Shuning uchun bolalar ijodi deyarli qo'shiq qilib aytiladi. Qo'shrabot hududi bolalari og'zaki ijodi ham huddi shunday har bir o'yinidan bir qo'shiq topiladi.

Turli yoshdagi bolalar voqelikka munosabati chuqurlashgani sari ijro etayotgan qo'shiqlari, ijodi shakl va mazmun jihatdan teranlasha boradi. Bolalar so'z bilan o'ynab, uning jozibasini oshiradi. Shunday o'yinlar tarkibini ma'naviy so'z o'yinlari deyiladi. Bunda bolalar so'z asosiy o'rinda bo'lib, harakat jismoniylikni yo'qotadi. Bunga chandishlar va guldur guplar yaqqol misollardir. Biz o'rganayotgan hududda ham bunday ma'naviy so'z o'yinlari keng tarqalgan. Chandishlardan quyidagi misollarni yozib oldik:

*Olacha dechi
Olacha
Iching to'la bolacha.
Sakkiz dechi*

⁷¹ O'zbek xalq bolalar o'yinlari. O.Safarov. Toshkent: "Sharq", 2013. 21-bet.

⁷² O'zbek folklori. Darslik. T.Mirzayev va boshqalar. Toshkent: 2020. 181-bet.

*Sakkiz
Sakrama ho 'kiz.*

Bu kabi bolalarning hozirjavobliligini oshiruvchi ijod namunalari juda ko'p. Chandishlar, asosan dialog shaklida bo'lib, ikki bola ishtirokida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, bu hudud bolalari ijodiyotida tegishmachoqlarning ham o'rni katta. Misol uchun

*Ra'no Ra'no rapichka
Oyog'ida tapichka
Tapichkasi qirsilloq
Ra'noni o'zi jirsilloq.*

Tegishmachoqlar qofiyadosh laqablardan o'sib chiqib, bolalarning bir-biriga tegishishi, hazillashishidan tu'gilib goh mutoyibali, goh mazaxli yumoristik badilalardir, deya izoh beradi O. Safarov. Bunda bolalar ismlarga moslab ijod qilishadi. Qofiyalar izlashadi masxaralamoqchi bo'lsa achchiq "hazillar" bilan she'r aytishadi.

Xalq og'zaki ijodi xalqning tarixini ma'naviyati va boy madaniyatini ko'rsatib beradi. Shuning uchun har bir hududning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'ladi va xususiyatlar joylashgan o'rni va sharoitlariga ham bog'liq bo'ladi. Biz o'rgangan hudud bolalar folklori ham huddi shunday va biz ularning ba'zilarinigina ko'rsata oldik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo'rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov. O'zbek folklori. Darslik. – Toshkent, 2020.
2. M.Jo'rayev, J.Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent. 2017.
3. O.Safarov. O'zbek xalq og'zaki ijodi. –Toshkent. Musiq. 2010.
4. O.Safarov. O'zbek xalq bolalar o'yinlari. – Toshkent. Sharq. 2013.

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA RAMZIY VA MAJOZIY OBRAZ YARATISHDA IJODKORLAR MAHORATI

CREATORS' SKILLS IN CREATING SYMBOLIC AND FICTION IMAGES IN UZBEKISTAN CHILDREN'S LITERATURE

Abdumajidova Dilnoza,
Yunusobod tumani 258-maktab o'qituvchisi

Annotation. *Uzbek children's literature, with its rich history and diverse creative approaches, is able to leave a deep mark on the minds of children. This article studies the art of creating symbolic and figurative images in Uzbek children's literature, in which the skill of creators and their methodological approaches play an important role. Through symbolic images, authors easily and effectively convey to children life values, moral principles, and national and cultural identity. Figurative images, in turn, expand the imagination of young readers and serve to develop their creative and critical thinking. The article analyzes the role of symbolic and figurative images*

in children's literature using the example of works by famous world and Uzbek writers. It also highlights the impact of these images on children's psychology and the artistic skill of authors in creating them. The article concludes with a review of the development trends of this important direction in Uzbek children's literature, highlighting new approaches and opportunities in modern literature.

Key words. *Uzbek children's literature, symbolic image, figurative image, creative skills, artistic style, child psychology.*

Asosiy qism. O'zbek bolalar adabiyoti tarixan uzoq davrlarga borib taqaladi. Azal-azaldan xalqimiz kichkintoylarning tarbiyasiga badiiy asarlarning ta'siri haqida ko'p va xo'b gapirishgan. Majoz va ramzlar vositasida ularning qalbida ezgu fazilatlarining kurtak yoyishiga ishonishgan.

Barchamiz kichik yoshimizdan boshlab ana shunday tarbiya olganmiz. Buvijonlarimiz, bobojonlarimiz tilidan ertak tinglaganmiz. Ramziy va majoziy obrazlarning inson psixologiyasiga ta'siri borasida yaxshi bilimga ega bo'lgan kattalar doimo bizning xulq-atvorimizga befarq qarashmagan. Ana shunday asriy an'analarining davom etishida o'zbek bolalar adabiyotining ham hissasi beqiyos. Bolalar uchun yaratilgan asarlarda, odatda, hayvonlar, qushlar, jonli yoki jonsiz xilqatlar ishtirok etadi. Ular vositasida kichkintoylarga tarbiya beriladi: nima yaxshi-yu nima yomonligi tushuntiriladi.

Bolalarga atalgan kitoblarning maqsadi, – deb yozgan edi V.G.Belinskiy, – tabiat ato etgan his-tuyg'ularni o'stirishdan iborat. Bunday kitoblarning bilvosita va bevosita ta'siri bolalarning aqliga emas, balki ularning his-tuyg'ulariga qaratilmog'i kerak. His bilimdan oldin bo'ladi, haqiqatni sezmagan kishi uni tushunmaydi ham... Kattalarga oid bo'lgan narsalar bolalarga ham oiddir. Faqat ularni bolalar tushunchasiga muvofiq suratda bayon qilmoq kerak.

“Olam bolalarnikidir, – degan edi Gorkiy, – biz horib-qarib olamdan o'tamiz. Bizning o'rnimizda bolalar qoladi, ular yorqin nur sochadilar. Insoniyat ijodining ajib shu'lasini bo'lib hamon yonadi. Shuning uchun aytamanki, bolalik mangulikdir”.

Ha, inson umrining so'lmas guli, manguligi – bolalarimiz. Biz butun hayotimizni bag'ishlagan muqaddas ishni bolalar davom ettiradi. Shuning uchun biz ularning taqdirini doim o'ylaymiz. Bu chuqur, hayotiy muhim masaladir. Sevimli o'g'il-qizlarimiz bizga o'rinbosar bo'lishini bilishning o'zigina kifoya qilmaydi. Bolalar sevimli o'g'il-qizlarga emas, avvalo, kelgusining egalari, ota-onalar boshlagan buyuk ishning qonuniy davomchilari. Shuning uchun ularni zamonamizning eng oliyjanob an'analari ruhida tarbiyalashimiz kerak. Bu o'rinda yana Gorkiy so'zlarini eslash lozim. “Bolalarni tarbiyalash katta iste'dod, keng hayotiy bilim talab qiladigan buyuk davlat ishidir”, – degan edi u. Badiiy adabiyotning katta, mas'uliyatli, nozik sohasi – bolalar adabiyoti. Bolalar uchun ijod qilish – jamiyat kelajak gullarini undirish, inson istiqboli uchun bugungi kundan boshlab g'amxo'rlik qilish degan so'z. Bolalar yozuvchilari davrasida bo'lish juda sharaflari va shu bilan birga og'ir mashaqqatli kurash ishtirokchisi bo'lish demak. Chunki jayji kitobxonlar ko'p sinchkov, navnihol, ishonuvchan shu bilan birga ma'lum ma'noda talabchan kitobxonlardir. So'nggi yillar davomida bolalarga atab yuzlab asarlar nashr etildi, deyarli hamma joylarda haqiqiy jonlanish yuz berdi, avvallari qoloq sanab kelgan nasr munosib o'ringa chiqib oldi, poema ham nasr bilan bellashib turibdi, dramaturgiyada ham siljish sezilmoqda.

Bolalar adabiyotining mavzu doirasi ancha kengaydi, bolalar kutubxonalarining tokchalarida endi biz shu kungi hayot manzaralarini ifoda etuvchi asarlarni ham ko'rishimiz mumkin.

Insonni bolalarga avvalo buyuk qahramon, noma'lum mamlakatlarni kezgan qo'rqmas sayyoh, afsonaviy pahlavon, haqiqat uchun kurashuvchi o'z orzu xayollariga sodiq, irodali qilib ko'rsatish kerak. Shularni inobatga olgan holda keyingi yillarda o'zbek kichkintoylariga ko'plab didaktik ruhdagi asarlar tuhfa etilmoqda. O'zbek bolalar adabiyotida ramziy va majoziy obrazlarning salmog'i anchayin ko'pdir. **Majoz**, allegoriya — adabiy-badiiy usul yoki obrazlilik

turi; mavhum tushuncha yoki mulohazani aniq bir obraz vositasida ifoda etish. Majozda 2 tushuncha orasidagi yaqinlikka asoslanib, yangi shartli ifoda yaratiladi. Ma'naviy qadriyatlar (haqiqat, muhabbat, vijdon, imon kabi)ni anglatuvchi umumiy tushunchalar bilan birga ma'lum tipik hodisalar, xarakterlar, mifologik personajlar, hatto aniq shaxslar ham Majoz o'rnida kelishi mumkin. Majozning obrazli-predmetli va ma'noli kabi ikki tomoni mavjud bo'lib, ma'noli tomon birlamchi, obrazli-predmetlisi ikkilamchidir. Chunki obrazda hamisha oldindan ma'lum bo'lgan fikr qayd etiladi. Shu tufayli majoziy obraz, oddiy badiiy obrazdan farqli ravishda, maxsus sharhni talab qiladi⁷³.

O'zbek adabiyotida azaldan ramziy obrazlar vositasida ulkan didaktik g'oyalar tashish an'anasi mavjud edi. Masalan, Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari majoziy obrazlar asosiga qurilgan. Gulxaniyning "Toshbaqa va Chayon" masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki timsol berilgan: Toshbaqa — aqlli, farosatli, safarlarda ko'p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do'st timsoli. U o'z hamrohi Chayonning suvdan o'ta olmasligini bilgach, unga yordam qo'lini cho'zadi. Lekin Toshbaqa Chayonning xiyonatini — "sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi xoh do'stning ko'ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo'lsin nish urishdir" degan javobini eshitgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o'xshagan odamlar bilan do'st va hamroh bo'lmaslikka, kishi o'zini va taqdirini o'shanday kishilarga topshirib qo'ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri bo'yi birovlariga yomonlik qilgan, ularga ziyon-zahmat yetkazgan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy qiyofasidir.

Ramz (arab. — ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) — voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Masalan, sher — mardlik, tulki — makkorlik, bo'ri — ochko'zlik va boshqa Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul — go'zallik, ma'shuqa; bulbul — oshiq; sariq rang — mahzunlik, qora rang — motam ramzi va boshqa ijodkorlar an'anaviy ramzlar bilan bir qatorda tabiatdagi har bir hodisa va detal (Masalan, bulut, buloq, chaqmoq va boshqalar)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar. Bunda u yoki bu narsa tasvir jarayonida yozuvchi maqsadiga xizmat qiluvchi muayyan ramziy ma'noga ega bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotda keng ko'lamda ishlatilayotgan ramziy tasvir usuli hozirgi adabiyotda ham keng qo'llanilmoqda. Jumladan, taniqli bolalar ijodkori Safar Barnoyev asarlarida ham bolalarcha samimiylik, to'g'ri so'zlik, rostgo'ylik, do'stlik, tinchlik, vatanparvarlik g'oyalari bilan bir qatorda ramziylik ham aks etadi. Bu borada adibning "Qosim buvaning kulbasi" hikoyasi diqqatga sazovordir. Adibning ushbu hikoyasida bosh qahramon Sodiqjon ismli bola. Ularning hovlilari ham ko'p qatori buziladigan bo'ladi va o'zlari ko'p qavatli uyga ko'chib o'tadigan bo'lishadi. Bu xabar xonadon egasi bo'lmish Rashid akaga yoqmaydi. Axir ota-boblari shu yerda yashab o'tgan, ulardan qolgan yagona yodgorlik bo'lsa, uni buzishlariga avval qarshi chiqadi. Keyin qo'ni-qo'shni qarindosh-urug'lar qatorida ko'chishga majbur bo'ladi. Eski kulbasini buzib, yarim pulga sotmoqchi bo'ladi. So'ng onasining maslahati bilan yog'och, g'ishtlarini Sodiqjonning tog'asiga berib yuborishga kelishadi. Buni birovlar orqali eshitgan Rashidvoyni akasi Tojivoy kelib, ukasiga qolgan uyning g'isht, yog'ochlarini begona qilmasligini, uyining kamchiliklariga ishlatishini taklif qiladi. Ukasi ham rozi bo'ladi.

⁷³ Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. — Toshkent, 2004.

Ushbu hikoyada tug‘ilgan uy misolida ona Vatan surati gavdalanadi. Bolajonlarni o‘z uyini sevisga, ardoqlashga o‘rgatish orqali ularda vatanparvarlik hissini mujassamlashtiradi. Shuningdek hikoya tom ma’noda hazil-mutoyibalarga boy. Eski kulbaning yog‘och va g‘ishtini aka o‘z ukasiga, ota esa o‘z akasiga berishni tortishib qoladi. Bu jihatdan adib hayotiy voqealarni gavdalandirgan. Shu orqali adib bolalarda urushqoqlik, qizg‘onchilik, baxillik kabi yomon sifatlarning shakllanishini oldini oladi.

Bolalar she’riyatida ramziy obrazlar yaratishda Anvar Obidjonning she’rlari ham, ayniqsa, alohida ahamiyatga ega. Uning she’rlarida istibdod tig‘i ostida bo‘yni egilgan bo‘lsa-da, erk tuyg‘ulari qalbini tark etmagan xalqimiz timsoli ramzlarga o‘ralgan holda tasvirlanadi. “Kumush uy” turkumidagi “Aka-uka” she’ri ana shunday asrlardan. She’rda mustaqil Vatan kelajagi bo‘lmish o‘sib kelayotgan yosh avlod ramziy yo‘sinda kechagi kunimizdagi qo‘li bog‘liq, ko‘zi bog‘liq, istibdoddan yurak oldirib qo‘ygan katta avlodga qiyoslanadi. Akaning pastga, jarlikka “taka-puka” termilishi bejiz emas, chunki jarlik aslida tubanlik ramzi, ikkinchidan uning ko‘z oldida xalqimizning istiqloq yo‘lida qurbon bo‘lgan minglab farzandlar taqdiri turibdi:

Jar bo‘yida tursinlar

Aka-uka

Aka pastga termilar

Taka-puka.

Yuksakdagi lochinga

Boqar uka,

Go‘yo ko‘kda jim qanot

Qoqar uka

Ukaning nigohi esa ko‘kda parvoz qilayotgan lochinga tikilgan. Chunki ko‘k ham, unda parvoz qilayotgan lochin ham aslida erk ramzlari ukaning parvozi esa baland, nigohi istiqloqlarning yorishib kelayotgan porloq nurlariga tikilgan. Uka bu yerda lochin yanglig‘ erkin, erki uchun kurashga tayyor inson timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

Bolalar sehrli-fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni sevib o‘qiydilar. Quddus Muhammadiyning “Erkinjon oyga chiqibdi” (*doston*), Yusuf Shomansurning “Oydan kelgan bolalar” (*doston*), Anvar Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon” (*ertak qissa*) ana shunday ramziy xarakterga ega bo‘lgan o‘zbek bolalar adabiyoti durdonalari sanaladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbek bolalar adabiyotidagi ramziy va majoziy obrazlar ijodkorlarning badiiy mahorati va milliy-madaniy qadriyatlarning muhim ko‘rinishidir. Bu obrazlar bolalarning dunyoqarashini shakllantirishda, ularning ijodiy tasavvur va axloqiy tushunchalarini rivojlantirishda katta rol o‘ynaydi. Alisher Navoiy, Gulxaniy, G‘afur G‘ulom, Tolib Yo‘ldosh, Abdulla Oripov, Farhod Musajonov, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Anvar Obidjon kabi adiblarning asarlarida ramziy va majoziy obrazlar orqali hayotiy saboqlar, milliy o‘zlik va insoniy fazilatlar ta’sirchan yetkaziladi. Ijodkorlarning mahorati ularning obrazlarni bolalar psixologiyasiga mos, oson tushunarli va bir vaqtning o‘zida chuqur ma’noli qilib yaratish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy o‘zbek bolalar adabiyotida ushbu an’ana davom etib, yangi badiiy uslublar va yondashuvlar bilan boyimoqda. Ramziy va majoziy obrazlarning muvaffaqiyatli qo‘llanilishi o‘zbek bolalar adabiyotini nafaqat o‘ziga xos, balki global adabiyot kontekstida ham raqobatbardosh qiladi. Kelajakda bu yo‘nalishni yanada rivojlantirish uchun ijodkorlarning zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlarni hisobga olishi muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017.
2. “O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi”. – T.: Cho‘lpon, 2006.
3. Anvar Obidjon. Alamazon va Gulmat hangomasi: Qissalar, hajviyalar. – T.: Cho‘lpon, 1992.

4. Jumaboyev M. "O'zbek va jahon bolalar adabiyoti". – T.: O'qituvchi, 1993.
5. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. – T., 2004.
6. Jamilova Bashorat. O'zbek bolalar adabiyoti. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Noshir nashriyoti, 2019. – 312 b.

XALQ DOSTONLARIDA "ONA" KONSEPTINING QO'LLANISHI

USE OF THE CONCEPT OF "MOTHER" IN FOLK EPIC

N.J.Yarashova,

f.f.f.d. (PhD)

Nigora SAFAROVA,

Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti

Annotation. *In any era, there is only one image that is considered a monument of love and is unforgettable for us, and representatives of different nationalities express this image in different ways. In particular, in the Uzbek language, this image is represented by the concept of "mother". We can see this concept not only in classical and modern Uzbek literature, but also in examples of folklore, which is the foundation of Uzbek literature, and can be studied through the fields of linguistics. In the following article, we will analyze the use of the concept of "mother" in Uzbek folk epics based on the epics "Kuntug'mish" and "Ravshan".*

Key words: *Epic, folklore, "mother" concept, term, synonymy, ena, momo.*

O'zbek adabiyotining bitmas xazinasini bo'lgan folklor adabiyoti tilshunoslikning turli sohalarini, jumladan, dealektologiya va kognitiv tilshunoslik sohalarida keng o'rganiladi hamda ular o'zbek xalqining qadimgi madaniy-ijtimoiy hayoti, fikrlari va dunyoqarashini anglashga yordam beradi. Folklor adabiyotining katta qismini tashkil etadigan dostonlar orqali "ona" obrazining naqadar ulug' va aql-zakovat egasi sifatida "konsept" darajasiga ko'tarilishini e'tirof etish lozim.

Xalq dostonlari og'izdan og'izga o'tishi natijasida til imkoniyatlari, grammatik tuzilishi, so'z qo'llanishi zamon o'tishi hamda musiqiyliigi, ommaga tushunarli ekanligi bilan keng kitobxonlar ommasiga ega. Dostonlarda qo'llangan ko'plab so'zlar sinonimiyasi hozirda ham so'zlashuv tilida mavjud va iste'molda ekanligini ko'rishimiz mumkin. Yuqorida tilga olingan dostonlarda birgina "ona" konseptini ifodalaydigan "ena", "momo" kabi leksemalarni uchratamiz: *"Lekin Xolmo'minning enasi qora bosib o'ldi, o'gli etak ostida qoldi. Xolbekaning enasi emizib katta qildi" (4-bet). "Alqissa, to'ra momoga aytdi: – E momo, Xolbekani bilasanmi?(20-bet). Bundan ko'rinadiki, "momo" tushunchasi adabiy tilda uchraydigan "onaxon", ya'ni yoshi katta ayolga nisbatan ishlatiladigan tushuncha bilan ayni ma'noni anglatadi.*

Dostonlarda yana shu narsa yaqqol ko'zga tashlanadiki, ona nafaqat o'z farzandlariga mehr-muhabbatliligi, balki u boshqa insonning farzandi bo'lsa ham, o'z farzandi kabi muhabbat ko'rsata olishi mumkinligini namoyish etadi va shu orqali "konsept" darajasiga ko'tarila olishini isbotlaydi: *"Ravshanbekning yig'lagan tovushi Og'a Yunus parining qulog'iga yetdi. Pari aytdi: – Qanday bola edi ko'chada yig'lagan?! Shunda qarasa, o'zining ko'rar ko'zi, so'zlar so'zi, o'z joniga teng teng ko'rib yurgan Ravshanbek bolasi yig'lab kelayotir. Yugurib borib, qo'ltig'iga qisib, ko'zining yoshini etidan artib: – Bek Ravshan bolam, nega yig'laysan? – deb so'rab turdi". (172-bet)*

Bundan tashqari, "Kuntug'mish" dostonidagi Xolbeka obrazida farzandlaridan ayro onaning qay darajada aziyat chekishi va ruhiy tushkunlikka tushishi natijasida o'zini yo'qotib qo'yishi mumkinligini quyidagi parcha orqali ko'rishimiz mumkin:

*“... **Ena** degan ikki o‘g‘lim bor edi.
Armonman ayrildi qanoti sinib,
Yo‘lima to‘rt bo‘ldi ko‘zlari tinib,
Qola berdi Zarchamanning cho‘lida,
Ena deyishib, oyday bo‘lib talpinib”. (101-bet)*

Shuningdek, onalarda o‘zgacha tuyg‘u borki, ular farzandlarini bir ko‘rishda taniydilar va buni isbotlash uchun ularga hech qanday dalillar shart emas. “Kuntug‘mish” dostonidagi Xolbekaoning: *“Ikkovini ko‘rgani hamono, uvuz eti uv bo‘lib, to‘la badana suv bo‘lib, jamiy a‘zosiga larza paydo bo‘ldi. Qaddi bukilib, ko‘zidan yoshi to‘kilib, dovushining boricha chinqirib yig‘lab qo‘ya berdi”* (116-bet) – deya tasvirlangan holati fikrimizning dalilidir. Bu fikrni yanada oydinlashtirishga:

*“Oh ursam g‘amxona ko‘nglim jo‘shaydi,
Alam tortsam bandi-bo‘g‘nim bo‘shaydi,
Afti-andomi, qoshi ko‘zi shularning
Cho‘lda qolgan sho‘rliklarga o‘xshaydi”*

misralari yordam berdi.

Xullas, o‘zbek folklori tarkibidan keng joy olgan dostonlar orqali “ona” konseptini tadqiq etarkanmiz, ushbu konseptning har zamon va har turdagi adabiyotlarda o‘zgacha ma‘no kasb etishi va har birida o‘zgacha jilolarni namoyish etishini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdirasulov B.A. Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. // Science and Education Scientific Journal, 2020.
2. Kuntug‘mish va Ravshan // dostonlar to‘plami. – Toshkent: “Sharq”, 2011.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

TARIXIY MAVZUDAGI ROMANLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

CHARACTERISTICS OF HISTORICAL THEME NOVELS

Ravshanov Hamro

Stajyor tadqiqotchi

Annotation. *In this article, the role of historical novels in modern Uzbek literature, the artisticization of historical events, and the artistic images of historical figures to give readers a better impression of the lives of great historical figures. Thoughts were given about the purpose of using artistic (fictional) images.*

Key words: *historical novels, historical images, historical truth, unusual events, legends, narratives, divine, mystical figures.*

KIRISH

Adabiy jarayon va yangicha tafakkurning mevasi bo'lgan tarixiy roman o'z badiiy hududiga zaminiiy munosabatlarni, insonga, real hayotga xos voqealarni, realistik insonlar obrazlarini qabul qildi. To'g'ri, roman, shu jumladan, tarixiy roman badiiy maydonida g'ayrioddiy voqealar, afsona, rivoyatlar, ilohiy, mistik siymolar ishtirok etishi mumkin. Ammo bunday hodisa va obrazlarning ishtiroki epos (epopeya) janri namunalarida bo'lganidek hal qiluvchi, yetakchi o'rin hamda ahamiyatga ega bo'lmay, ular inson tafakkuri, dunyoqarashi bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Dialektik dunyoqarash tahlil hududiga tortiladi va yangi davr, yangi inson ong darajasi, intellektual saviyasi nuqtai nazaridan badiiy-falsafiy xulosalar, yechimlar ishlab chiqiladi.

Shu tariqa Sharq va G'arb adabiyotlaridagi ilg'or, qadimiy va zamonaviy adabiy-badiiy an'analar, tajribalar milliy estetik, falsafiy tafakkur zaxiralari, imkoniyatlari birlashib, moziyning muayyan bir davrdagi keng, murakkab, ziddiyatlarga to'lib-toshgan hayoti manzaralarini ko'lamdor, badiiy-emotsional tarzda realistik ijodiy metodning tarixiylik mezonlariga muvofiq gavdalanirishga imkon yaratgan.

Jahon tarixiy romanchiligi taraqqiyoti jarayonida tarixiy romanning, asosan, quyidagi ikki asosiy shakli yuzaga kelgan va ular epik adabiyot maydonida o'z o'rniga ega:

1. An'anaviy tarixiy roman (bu atama jahon adabiyotshunosligi, ayniqsa, G'arb estetikasida "Valter Skott romani" tarzida qo'llaniladi va u har bir milliy adabiyotda o'ziga xos xususiyat kasb etishi mumkin).

O'zbek adabiyotshunosligida hozirga qadar an'anaviy tarixiy roman ("Valter Skott romani") tarixiy romanning alohida bir shakli ekanligi e'tirof etilmagan. Buning natijasida mazkur badiiy-poetik shaklga taalluqli asarlar (masalan, "Kecha va kunduz", "Qutlug' qon") tarixiy roman sifatida qabul qilinmaydi. Taniqli adabiyotshunos N.Xudoyberganovning yuqorida qayd etilgan fikri ham "Valter Skott romani"ni e'tirof etmaslik tufayli yuzaga kelgan.

2. Tarixiy-biografik roman.

S.Petrov, A.Kattabekov, L.Prashkovich, O.Leontovich, M.Sattorov kabi tadqiqotchilar tarixiy romanning tarixiy-qahramonlik, tarixiyinqilobiy, tarixiy-sarguzasht, tarixiy-fantastik, tarixiy-ijtimoiy va boshqa turlari mavjudligini ko'rsatganlar. Ammo bu tasniflar tarixiy romanning g'oyaviy-badiiy mazmuniga asoslangan bo'lib, ular "Valter Skott romani"da ham, tarixiy-biografik roman doirasida ham bo'lishi mumkin. Markaziy Osiyo epik adabiyotlarida tarixiy roman dastavval an'anaviy tarixiy roman sifatida vujudga keldi va rivojlandi. Adabiy-badiiy jarayonning keyingi bosqichlarida esa tarixiy-biografik roman yuzaga keldi. Bu o'rinda tarixiy-biografik roman shakllanishida an'anaviy tarixiy roman asosiy manbalardan biri bo'lganini ta'kidlash lozim.

A.Qodiriy tomonidan yozilgan "O'tkan kunlar" Markaziy Osiyo badiiy adabiyotidagi birinchi tom ma'nodagi romandir. Mazkur faslda "O'tkan kunlar" badiiyati, tarixiyli, epik ko'lamdorligi, falsafiy-badiiy konsepsiyasi tadqiq etilgan. "O'tkan kunlar" – an'anaviy tarixiy roman, unda mazkur roman shaklining asosiy xususiyatlari mavjud(muayyan tarixiy davrning tasviri, to'qima bosh qahramonning asar markazida turishi, ayrim tarixiy voqealar tasviri kabilar).

Romanda insonlararo ijtimoiy-mafkuraviy, axloqiy-ma'naviy, hayotiy, insoniy aloqamunosabatlarning murakkab dialektikasi badiiy aks etgan. Ilk milliy romanning serqirra, ko'lamdor badiiy-falsafiy konsepsiyasi xalqchillik asosida yuzaga keltirilgan. Yozuvchi tarixni, uning hal qiluvchi, ulkan hodisalarini, aniq shaxslarini qahramon, personajlarni xalq, Vatan manfaatlarini, insonparvar g'oya va ideallar asosida tasvirlagan.

Asarning bosh qahramonidagi ham jisman, ham aqlan, ham axloqiy mukammallik uning folklor va mumtoz adabiyotda ajdodlari borligidan dalolat beradi. Turk, fors-tojik bahodirlik dostonlari va afsonalarining Afrosiyob (Alp Er To'nga), Rustam, Manas, Alpomish, Go'ro'g'li, "Xamsa", "Boburnoma" kabi ijod namunalari qahramonlari bilan "O'tkan kunlar" ning markaziy obrazi orasidagi yaqinlik, bog'lanishlar asarlar, adabiyotlar orasidagi mushtaraklik, aloqadorlikdan dalolat berib turibdi.

Muallifning, tarixiy davrning ilg'or qarashlari mazkur xarakter atrofiga kelib yig'iladi, tig'izlashadi, shu tariqa g'oya bilan obraz tutashib, birlashib ketadi. M.Baxtin bunday toifadagi asarlarning "monologik badiiy olam"ga mansub ekanini kashf etgan edi. "Monologik badiiy olam tasvir sifatida yot fikr, yot g'oyani tan olmaydi. Barcha mafkuraviy qarashlar bunday maydonda ikki guruhga bo'linadi. Bir xil fikrlar muallif nuqtai nazariga ko'ra haqqoniy, ahamiyatli..., boshqa fikr va g'oyalar esa to'g'ri bo'lmagan, ahamiyatsizdir"[Бактин, 1986:105].

Dunyoni, tarixiy sharoitni "monologik tasvirlash usuli" ulkan san'atkor A. Qodiriyga o'z davrining jiddiy, olamshumul, insonparvarlik tafakkurini, romannavisning xos qarashlarini badiiy ta'sirchan, qabariq tasvirlash imkonini bergan.

Bu usul o'zbek romanchiligi asoschisi ijodini monologik tasvirning buyuk ustasi Lev Tolstoy adabiy merosi bilan bir safga qo'yadi. Qahramon(lar) nuqtai nazarining hamisha ob'ektivligi, ifodalanayotgan hodisa va qahramonlarning muallif dunyoqarashidan kelib chiqib tasvir etilishi, inson, jamiyat va borliq ijodkor badiiy tafakkuriga asosan baholanishi va badiiy tajassum topishi monologik tafakkurning birlamchi talablaridan bo'lib, ular mazkur adiblarga davrning o'tkir, dolzarb ijtimoiy, falsafiy muammolarini ko'tarib chiqish, badiiy talqin etish, ularga xolis munosabat bildirishga zamin yaratadi.

Hayot va insonni monologik tasvirlash usuli romannavislarga xalqparvar qarashlarni aniqroq bayon etish, jamiyat e'tiborini dolzarb bo'lib turgan jahonshumul muammolarga ko'proq qaratishga ko'maklashganini ko'rish mumkin.

Monologik tafakkur, ayniqsa, A.Qodiriy romanlaridagi qahramonlar badiiy suvrati tasvirida yorqin namoyon bo'lgan. Yozuvchi qahramon va personajlarining tashqi qiyofasiga katta va jiddiy vazifa yuklaydi: sevimli qahramon va personajlarning zohiriy qiyofasi ijobiylashtiriladi, salbiy personajlarning qiyofasi esa ularning yovuz va badkirdor kishilar ekanini ta'kidlab turadi.

Inson qiyofasi, jismoniy tuzilishi bilan uning fe'l-sajiyasi, psixologiyasini mutanosiblikda ko'rish – "asl epos", folklorning epik janrlari – asotir, ertak, xalq dostonlari namunalariga xos mushtarak xususiyat.

Tarixiy-badiiy asar yaratuvchi adib kechmish voqea-hodisalarni qayta idrok qiladi. Ana shu jarayonda har bir voqea, soʻz badiiy estetik yuklama oladi. “Binobarin badiiylik muammolari tadqiq etilar ekan, bunda oʻta murakkab va oʻta mukammal tizim ichiga kiriladi. Bunday tizim ichidagi har bir unsur boshqalari bilan oʻzaro koʻp xildagi taʼsir va aloqada boʻladi, soʻz esa oddiy muloqot qurolidan obrazga, obraz esa obrazlar tizimiga, obrazlar tizimi badiiy haqiqatga, badiiy haqiqat esa asar (ijodkor) konsepsiyasiga aylanadi”[Саримсоқов, 2004: 34-35]. Demak, tarixiy haqiqat bilan badiiy haqiqat oʻrtasida turli taʼsir va aloqa boʻlishi mumkin. Xususan, Amir Temur tarixiga oid manbalar va tadqiqotimiz obʼekti oʻrtasidagi munosabat, tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga, undan oʻsib yozuvchi ijodiy konsepsiyasiga aylanish jarayonini kuzatish zarurati paydo boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdusamatov H. Tarix va badiiy talqin. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1995. – 184 b.
2. Abu Tohirxoja. Samariya. Meros turkumi. –T.: Kamalak, 1991.– 366 b.
3. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. II tom (Adabiy-tarixiy jarayon). –T.: Fan, 1979. –448 b.
4. Adabiy turlar va janrlar. I-jild. Epos. –T.: Fan, 1991. – 383 b.
5. Alimov P. Tarix, shaxs, badia. –T.: Oʻzbekiston, 1991. – 64 b.
6. Baxtin M.M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar. Rus tilidan U.Joʻraqulov tarjimai. –T., “Akademnashr”, 2015. – 288 b.

OʻZBEK MIFOLOGIYASIDA OSMON JISMLARI-QADIMIY DUNYOQARASHNING MUHIM INʼIKOSI SIFATIDA (ALISHER NAVOIY ASARLARI MISOLIDA)

CELESTIAL BODIES IN UZBEK MYTHOLOGY ARE AN IMPORTANT SIGN OF THE ANCIENT WORLDVIEW (EXAMPLE OF ALISHER NAVOI'S WORKS)

*Yunusova Mohinabonu Muhammadjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
oʻzbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotation. *This article discusses the role of celestial bodies used in Uzbek mythology in expressing the human worldview. Also, the article provides interpretations and analyzes on the example of classical literature, that is, the work of Alisher Navoi.*

Key words: *mythology, symbol, image, epic, lyric, character, objective reality, aesthetic consciousness, function, artistic form, character, Mirrich.*

Maʼlumki, mifologiya azal-azaldan badiiy adabiyotning eng yorqin obrazlari silsilasini tashkil etgan. Xoh epik, xoh lirik janrlar boʻlsin, barchasida mifologik tushunchalar bosh obraz darajasida ifodalanib, ularning falsafiy maʼnolari xarakter yaratishda asos vazifasini oʻtaydi. Ayniqsa, sheʼriy asarlarda bu jihat juda ustun. “Obraz tushunchasi oʻz xarakteri va mazmuniga koʻra, gʻoyatda murakkab va keng qamrovli tushunchadir. Uning keng maʼnodagi asosini obyektiv voqelikning inson ongidagi u yoki bu tarzda inʼikosini tashkil etadi. Bizning estetik ongimiz oʻz tabiati va funksiyasiga koʻra sanʼat va adabiyotda hayotni oʻziga xos badiiy shaklda aks ettiradi”. [Bayonlar toʻplami: 99]

Mumtoz adabiyotda ham mifologik timsollar orqali asar qahramonlarining ruhiy kechinmalari, holati ochib beriladi. Bu borada g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy asarlarini alohida e'tirof etish mumkin.

Alisher Navoiy asarlarida, ayniqsa, buyuk "Xamsa" dostonlaridagi har bir qahramon, personaj taqdiri bilvosita osmon jismlari- yulduzlar bilan bog'liq. Masalan, "Sabayi sayyor"da Bahrom-Mirrix(Mars) yulduzi ostida tug'ilgan bo'lib, uning hayoti Mirrix sayyorasi singari jang-u jadallarga to'la bo'ladi. Yoki "Layli va Majnun" dostonida jumladan shunday misralar bor:

Yillar bo'lg'on falak xilafi,

Bir kechada topibon talafi. [Layli va Majnun 1965]

Mana shu bir baytning mazmunida ham osmon jismlari-yulduzlar bilan inson taqdiridagi mushtaraklik o'rin olgan. Asarda bu baytga quyidagicha ko'zini yummasdan "in yukadu" (ko'z tegmasin duosi)ni yozib turadi. Zuhra yulduzi na ashula aytar, na chang chalar, parda orqasiga kirishga urinardi. Kun shami' yer tubiga botib ketganligidan, xilvat kecha o'z sham'ini chiqargan. Mirrix yulduzi tig' tortib, kimiki yomon qarasa, ko'zini ko'r qilishga shaylangan. Mushtariy yulduzi duoga qo'l ochib, ikki dirlabo uchun fursat tilardi. Zuhra yulduzi nahslik keltirishdan changalini yumib, qora yuzidan tunga rang berar edi". [Layli va Majnun 1965:261]

Darhaqiqat, asarning bosh qahramonining ismi ham Layli. "Layli" so'zi "tun" degan ma'noni bildiradi. "Tunda osmondagi oy va yulduzlar aniq ko'rinadi. Shoir ta'riflaganidek, oyning yorug'ligini tunning zulmati aniq ko'rsata oladi. Laylining hayoti va ruhiyati ham sevgi iztirobida, azobda. Balki shu ayriliqlar, hijronlarning in'ikosi o'laroq Alisher Navoiy unga Layli deb nom bergandir. "Qur'oni Karim"da ham "Layli" surasi bor.

Albatta, badiiy asarlarda berilgan osmon jismlari, ya'ni mifologik obrazlar burjlar bilan ham bog'lanadi. Ya'ni burjlar bilan ham aloqadordir.

Alisher Navoiy nujim ilmi bilan shug'ullanadiganlarni ko'p tanqid qiladi. Ular asosan taxmin qiladilar, degan.

"Emas aflok-u anjum holi benaf"-u zarar, lekin

Ani Tengri bilur, ermas munajjim bilmagi mumkin". [Mahbub ul-qulub 2015:34]

O'zbek mifologiyasida osmon jismlaridan: oy, quyosh, yulduz kabi timsollar juda keng qo'llanadi.

Oy obrazi mumtoz adabiyotda, asosan, yorning yuziga qiyoslanadi.

Mashshotai charx tutti o'tru,

Kun chashmasidin yuziga ko'zgu. [Layli va Majnun 1965:187]

Yuqorida keltirilgan baytning ma'nosi shundan iboratki, tong subh kelinining yuzida yorug'dek ko'rguzgach, falak pardozchisi u kelin ro'parasiga quyosh chashmasidan ko'zga tutdi.

Mumtoz adabiyotda oy timsoli yor yuziga qiyoslanar ekan, shoir tasvir kuchini kuchaytirish maqsadida aksariyat hollarda yor yuzining oqligini ko'rsatuvchi mezon sifatida oyni tanlasa ham uning nurlarini yanada tiniqlashtiradigan jihat qora kokillaridir, deydi:

Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach,

Sham ravshanroq bo'lur torin parishon aylagach.

Xo'sh, mifologiyaning tub mohiyati nima? Ayni paytda "mif"-koinot va hayotning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, Xudolar va afsonaviy qahramonlar haqida ibtidoiy zamon kishilari tushunchalarining badiiy ifodasi", -deb belgilab qo'yilgan. [Madayev 2001:22]

Miflarning fetish turida esa, asosan, jismlar, turkay adabiyotlar aksariyat osmon jismlar nazarda tutiladi. Bular: oy, ayrim yulduzlar, quyosh va boshqalar.

Oy obraziga, shuningdek, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'rif beriladi:

"Oy 1(O-katta)asotr. Quyoshning nur olib, yog'du sochuvchi samoviy jism, Yerning tabiiy yo'ldoshi. O'n to'rt kunlik oy. To'lin oy. Oy nuri. Oy chiqdi. Oy botdi. Oyning yuzidagi dog'lar. Oyning Yer atrofida aylanishi va b." [O'zbek tilining izohli lug'ati 2007:98]

Alisher Navoiy she'rlarida oy timsoli nafaqat yor yuziga qiyoslanadi, balki oy obrazi go'zal yorning o'zi deya ham talqin etiladi.

Xazon faslida ul oy jism-u ruxsoriimni ko'rgan chog',

Degaykim, bir qurug' shox uzra qolmish bir sarig' yafrog'. [Navodur ush-shabob 1989:214]

Demak, yor hajrida rangi za'faron bo'lgan oshiqni ko'rgan oy-ma'shuqa uni quruq shoxda qolgan bir sariq xazon yaprog'iga o'xshatyapti.

Ko'rinadiki, mumtoz adabiyotda, ayniqsa, g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy asarlarida mifologik obrazlarning oy obrazi o'ziga xos ifoda va tasvir ob'yektiga aylangan.

Shoir oy obrazi orqali o'ziga xos betakror kartinalar yaratish barobarida tasvirning eng jozibali lavhalarini yaratganini kuzatish mumkin.

Bunday tasvirlar har qanday sinchkov g'azalxon e'tiboridan chetda qolmasligi aniq.

Mifologik obrazlarning ko'lami keng, ma'nolari rang-barang. Faqat har bir ijodkor ularning tasvir yo'sinlarini topa olsa bo'lgani.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bayonlar to'plami. O'qituvchilar uchun qo'llanma. M. Mirzayeva. - 99 b.
2. Alisher Navoiy. 15 tomlik, 8-tom. Layli va Majnun. T-1965.
3. Alisher Navoiy. 15 tomlik, 8-tom. Layli va Majnun. 261-bet. T-1965.
4. Alisher Navoiy. "Mahbub ul-qulub". IV jild. Maktab adabiyoti xrestomatiyasi 6-sinf T-2015 34-bet.
5. Alisher Navoiy 8-tom "Xamsa". "Layli va Majnun". T-1965 187-bet.
6. O. Madayev, T. Sobitova. XOI. T-2001 22-bet.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. T-2007 III jild 98-bet.
8. Alisher Navoiy "Navodur ush-shabob" 4-tom. T: 1989. - 214-bet.

USMON AZIM POETIK MAHORATI (Baxshiyona to'plami asosida)

USMAN AZIM'S POETICAL SKILLS (Based on the Bakhshiyana collection)

To'rayeva Dilorom Latif qizi
diloromtुरayeva@gmail.com

Annotation. This article analyzes some aspects of the work of Usman Azim, one of the brightest representatives of contemporary Uzbek poetry. Attention is paid to the folk spirit in the poet's work, its fundamental foundations.

Key words. Poetry, Bakhshi style, artistic thought, creative style, folk language, Bakhshi, epic, rhyme, poetic forms.

Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev haqli ravishda ta'kidlaganidek, "... eng katta boyligimiz – bu xalqimizning ulkan intellektual va ma'naviy salohiyatidir"⁷⁴ Shu nuqtayi nazardan, davlatimiz adabiyot ahliga, ijod ahliga – barcha ziyolilarga har tomonlama yordam ko'rsatish, ijod erkinligini ta'minlash, badiiy adabiyotlar nashrini ko'paytirish borasida alohida e'tibor ko'rsatib kelmoqda. Bu borada O'zbekiston hech qaysi davlatdan ortda qolmasligi masalasiga alohida e'tibor qaratmoqda. Eng muhimi, milliy adabiyotimizning ertangi kuni, uning kelajakdagi rivoji ma'naviyat sohasidagi ustuvor vazifa ekanini, o'zligimizni anglash, urf-odat va qadriyatlarimizni, muqaddas islom dinimizni, buyuk ajdodlarimiz, aziz-avliyo va allomalarimizning tabarruk nomlari va merosin io'rganish, yosh avlodimizni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash kabi beqiyos imkoniyatlar ochib berganini alohida ta'kidlash zarur⁷⁵ligini alohida ta'kidlagani xarakterlidir.

So'z san'ati bo'lmish adabiyot azaldan xalq qalbining ifodachisi, haqiqat va adolat jarchisi bo'lib keladi. Ayniqsa, zamonamizning serqirra ijodkorlaridan biri nazm, nasr, publitsistika va dramaturgiyada ham o'ziga xos uslubga ega O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azimov ana shunday zabardast qalam sohiblaridan biridir. Shoirning ijodiy salohiyati, o'ziga xos poetik tafakkuri, uning istiqlol davri o'zbekadabiyotidagi e'tiborli mavqeyi keng o'rganishga loyiq jihatlardan hisoblanadi. Xalqimizning sevimli shoiri Usmon Azim o'z so'zi va ovozigacha chin so'zni baralla ayta oladigan e'tiqodli ijodkorlar sirasiga kiradi.

Shoir ilk ijodidan boshlab zamondoshlarini sergak va ogoh bo'lishga da'vat, o'zlikni anglash, o'z qadr-qimmatini yuqori tutish, inson degan muqaddas nomga mos bo'lish kabi mavzularda she'rlar bitgan. Shu sabab bo'lsa kerak, 1978-yilda e'lon qilgan dastlabki she'riy to'plamini ham "Insonni tushunish"[Usmon Azim, 1978] deb nomlagan. Bu bejiz emas, albatta. Bu kitobni qo'lga olarkanmiz, muallifga va uning mazkur kitobiga quyidagicha nashriy ta'rif berilganiga guvoh bo'lamiz: "Surxondaryolik yosh shoir Usmon Azimov o'z she'rlarida zamon va inson, sevgi murakkabliklarini o'ziga xos bo'yoqlar va ohanglarda ifodalashga intiladi. Yosh shoir:

Qalbingizga daryo bo'lib kiraman bir kun,

She'r yurtidan sado bo'lib kiraman bir kun,

– deydi. Shoirning ilk to'plami o'quvchiga manzur bo'ladi, degan umiddamiz[Usmon Azim, 1978;3]".

O'z-o'zidan anglashinib turibdiki, shoir birinchi galda insonni tushunishni, uning qalbigi kirishni ko'zlaydi. Shoir ijodiga xos bu fazilatni to'plamga ixchamgina so'zboshi yozgan O'zbekiston xalq shoiri Shuhrat ham quvonch va qoniqish bilan Usmon Azim dastlabki she'rlaridayoq "o'ziga xos, hali tengdoshlari idrok etib olmagan yangi gap aytdi. Bu gaplar chindan ham she'riyatimizda yangilik bo'ldi"[Usmon Azim, 1978;3]", deya ta'kidlagan edi. Bu yangilik shundan iborat ediki, Usmon Azim ilk ijodiy qadamidan boshlab o'z oldiga "Insonni tushunish kerak!" degan qutlug' niyatni qo'yadi.

Ijodining dastlabki yillarida adabiyot olamida murakkab va ziddiyatli bir davr edi. Bu vaqtda o'zbek she'riyati Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon, Halima Xudoyberdiyeva kabi shoirlar hisobiga ham shaklan, ham mazmunan o'zgarish yo'liga kirib kelayotgan bir davr edi.

Ular o'z ijodlari bilan she'r ixlosmandlari qalbidan joy olib ulgurgan edilar. Shoir ham bir suhbatda yuqorida nomlari zikr etilgan ijodkorlardan ilhomlanganini alohida ta'kidlagan edi. Usmon Azim yosh bo'lishiga qaramay, o'ziga xos yo'ldan bordi, dadillik bilan tengqurlari hali aytib ulgurmagan yangi fikrlarni ayta oldi, shu tariqa ko'plab she'r muxlislarini, olim va tanqidchilar

⁷⁴ Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Xalq so'zi. 2016-yil, 16-dekabr.

⁷⁵ Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017. 71-bet.

mehrini qozondi. Usmon Azim birin-ketin “Holat”, “Oqibat”, “Ko‘zgu”, “Surat parchalari”, “Dars”, “Ikkinchi aprel”, “Baxshiyona”, “G‘aroyib ajdarho”, “Uyg‘onish azobi”, “G‘ussa”, “Uzun tun”, “Bor yekan-da, yo‘q ekan” she‘riy; “Jodu” nasriy to‘plamlarini hamda o‘nlab dramalarni e‘lon qildi. Shoirning keyingi yillarda e‘lon qilgan “Saylanma” she‘riy kitobi adabiy jamoatchiligi tomonidan zo‘r qiziqish bilan kutib olindi va Usmon Azimning XX asr o‘zbek adabiyotining eng yorqin iste‘dodlaridan biri ekanligi ayon bo‘ldi. 2001-yilda nashr etilgan “Kuz” she‘riy kitobi esa she‘riyatimizda alohida bir yuksaklik deb baholandi. Shoir she‘rlarida bog‘, tog‘, quyosh, tong, yomg‘ir, shamol, yulduz, qushlar, gullar, yil fasllari, ayniqsa, Kuz timsollari keng qo‘llaniladi. Fikrimizning dalili sifatida quyidagi misralarga e‘tibor qarataylik:

Sarg‘aydi bahorda tug‘ilgan yaproq, Yo‘l yurib vaqt kelib tig‘ida anhor.

Kuz yo‘q. O‘rindi qda chorbog‘da bu Mung‘ayib o‘tirar qarigan bahor [Usmon Azim, 2001;59].

Usmon Azim ijodi bepoyon Boysunday keng, Boysun kishilariday istarasi issiq, so‘zi dilga yaqin, yuraklarni ilituvchi ijod namunasi. Shoir o‘zi ta‘kidlaganidek, “Boysunday xudo bergan chiroyli bir maskanda tug‘ilganimdanmi, tabiatni yurakdan o‘tkazib yaxshi ko‘rish menga nasib etdi. Ammo, tabiatning tasviri she‘rimga aniq ko‘chgunicha she‘riyatda ancha yo‘lni bosib o‘tdim. Ortimga burilib qaramay, yuragim yorilguday bo‘lib she‘r yo‘lidan ketaverdim. “Tazarru bog‘lari” deb atalgan she‘riy turkumlar majmuasiga yetganimda esa shu paytgacha kuylaganim she‘riyatga yetib kelganimni his qilganman [Usmon Azim, 2019;14]”. Mana haqiqiy shoir tajribasi. U tabiat shaydosi, go‘zallik asiri. Insoniylikning eng yuksak cho‘qqisi– kamtarlikda badiiy kamolotga yetgan iste‘dod egasi. Vaholanki, “Tazarru bog‘lari”ga yetguncha ham ijodkorning eng sara to‘plamlari chop etilgan edi. Ilk to‘plami “Insonni tushunish”dan boshlab maydonga kelgan yigirmadan ziyod kitoblari shoirni chin she‘riyat olamiga olib kirib, o‘zbek she‘riyati maydonida o‘z o‘rniga ega bo‘lishi uchun asos bo‘lgan edi. Lekin she‘riyat yo‘lida uning nazariy asoslaridan tortib buyuk ustoz shoirlar ijodini to‘laqonli o‘rganib borgan ijodkor shaxsiga xos kamtarlik bilan “she‘riyatga yetib kelganimni his qildim” deya mubolag‘a qiladi.

Shoirning “Baxshiyona” kitobchasi 1990-yillardayoq shoirga juda katta shuhrat keltirgan edi. Bu haqda Karomat Mullaxo‘jayeva “O‘zbek she‘riyatiga mutlaqo yangi bir ohang – baxshilar ohangini, baxshiyonani birinchi bo‘lib Usmon Azim olib kirdi. Uning qo‘shiqqa aylangan “Karvon ko‘rdim tuyalari bo‘zlab borar, Nortuyada mening yorim muzlab borar” misralari bilan boshlanuvchi baxshiyona she‘ri el orasida juda tez mashhur bo‘lib ketdi. Bugun ham uning shuhrati pasaymagan. Zamonaviy she‘riyatda qadimiy ohanglarni bu asnoda qo‘llash shoir Usmon Azim ijodi bilan bog‘liq bo‘lgan muhim adabiy hodisa” sanaladi.

Har bir ijodkorning o‘z ijodiy fantaziyasi, she‘riyatda ayta olgan yangiligi – uning mahorati hisoblanadi. Usmon Azimning badiiy mahorati shundaki, u mustabid tuzumdan keyin “ma‘naviy bo‘shliq” davrida ko‘p mingyillik tarixga ega bo‘lgan “Alpomish” dostonini ma‘naviy qadriyat sifatida yoritib berdi. O‘zbek xalqi milliy tafakkurining boy an‘analarini davom ettirib, baxshilarning (Oytuman, Elbek, Elomon) aytishuvi, Qaldirg‘ochoy, Alpomish va Oy barchinning savol-javoblari xalq og‘zaki ijodida tarannum etilgan mehnatkash xalqning orzu-armonlari va qalb iztiroblari edi. Ko‘hna tuyg‘ularni sehrli qalamga olib milliy o‘zbek qahramoni qiyofasini yarata olgan shoir o‘zbek xalqi xarakteriga xos bo‘lgan muhabbat va matonat, qon-qondoshlik, og‘a-inilik, ahillik, jondoshlik, xalq birligi kabilarni yoritib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Xalq so‘zi. 2016-yil, 16-dekabr.

2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurttaraqqiyoti va xalq farovonligininggarovi. – Toshkent., Ma'naviyat,2017. 71-bet.
3. Usmon Azimov. Insonni tushunish: she'rlar. – Toshkent: Adabiyotva san'at nashriyoti, 1978.
4. Usmon Azimov. Insonni tushunish: she'rlar. – Toshkent: Adabiyotva san'at nashriyoti, 1978. 3-bet.
5. Usmon Azimov. Insonni tushunish: she'rlar. – Toshkent: Adabiyotva san'at nashriyoti, 1978. 5-bet.
5. Usmon Azimov. Kuz. – Toshkent: Sharq, 2001, 59-bet.
5. Azim U. Ko'ngil. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. 14-bet.

FOLKLOR ASARLARINING MILLIY ONG SHAKLLANISHIDA NAMOYON BO'LISHI, TARIXIY TAJRIBANING ZAMONAVIYLIKKA DAXLDORLIGI

THE MANIFESTATION OF FOLKLORIC WORKS IN THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS, THE GENIUS OF HISTORICAL EXPERIENCE TO MODERNITY

*Rahmatova Maftuna To'yevna,
Buxoro davlat universiteti talabasi*

Annotation: *The article explores the relevance and significance of folkloric works today. Scientific views have been described about its role in the formation of spiritual consciousness.*

Key words: *Globalization, spiritual threat, folklore, social, Zoroastrian.*

Mening nazarimda, insoniyat dunyosining buyuk bir yoritqichi-ma'naviyat chirog'i bor. Bu chiroqning boshqalardan farqi shuki, u insonning ongi va tafakkurini yoritadi, qalbi, vijdonini uyg'otadi, odamiylik hissini kuchaytiradi.

O'zbekistonning yangi uyg'onish davrini yaratishga kirishgan ekanmiz har bir yurtdoshimizning qalbi va ongida ana shunday ma'naviyat shu'lasini porlashi va u bizni ezgu ishlarga undab, yuksak mas'uliyat tuyg'usi bilan yashashga da'vat etishi zarur. (Shavkat Mirziyoyev).

Globallashuv va ziddiyatlarga to'lib kelayotgan zamonda hayotga endi kirib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy saviyasini tashqi omillar, tahdidlardan himoya qilish bugungi kunning dolzarb muammosiga aylanib bormoqda. Ma'naviy saviya, ongni saqlab qolishdagi asosiy maqsad o'zlikni anglash, dunyo hamjamiyatiga mustaqil shaxs bo'lib kirib borishda qaysi bir millat, jamiyat vakili ekanligini ayta olish kabi muhim masala yotadi. Sir emaski, eng katta ma'naviy tahdidlar bugungi kunda, ijtimoiy tarmoqlar orqali, biz tasavvur eta olmaydigan tezlikda kirib kelmoqda. Bunday shiddatli oqimning oldini olishda, xabaringiz bor, keskin choralar ko'rishga zaruriyat tug'iladi. Falsafiy nuqtayi nazarga tayanadigan bo'lsak, tabiatning hech bir yerida bo'shliq bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi, ilmdagi bo'shliqni loqaydlik, manaviyatdagi bo'shliqni saviyasizlik doimiy to'ldirib turadi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, insoniyat ilk shakllanish bosqichlaridanoq, hayvonlardan farqli ravishda ijtimoiy, ma'naviy, ilmiy rivojlanishda bo'lgan. Shunday ekan, ma'naviy ong shakllanishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladigan bir qancha omillar mavjud. Ulardan biri-folklor. Folklorning boshqa ma'naviy omillardan farqli jihati u o'zida badiiy ijodiyotning bir necha turini jamlay olgan. Jismoniy faoliyat, musiqa, balki hech mubolag'asiz, butun boshli san'at turlari deb atashimiz mumkin. Quyida bunga batafsil to'xtalib o'tiladi.

Folklor xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, maishiy turmush tarzi, kundalik hayoti va ijodkorlik faoliyati bilan mahkam bog'langan. O'ziga xos g'oyaviy-estetik tizimga ega og'zaki badiiy ijod sifatida yuzaga keldi va rivojlanishda davom etayotir. Folklor xalqning butunboshli og'zaki adabiy janrini qamrab oladi. Mehnat-faoliyat, milliy o'yin, xalq badiiyati, milliy kuy-qo'shiqlarida o'z aksini topgan.

Jamiyatning ilk paydo bo'lish bosqichlari, tabiat, atrof-muhitga nisbatan shakllangan ilk ilmiy qarashlar, dunyoni anglash borasidagi sa'y-harakatlar bevosita insonni muloqot jarayoniga kirishishga va aynan jamiyat bo'lib shakllanishi uchun aloqa vositalarini shakllantirishga olib keladi. Barchamizga ma'lumki, ilk tasavvurlar dunyoni ilohiylashtirish ya'ni qandaydir kuchlar qo'l ostida boshqarilishiga ishoch bilan shakllangan. Urug'chilikning ilk bosqichlari paydo bo'la boshlashi bilan odamlar yashab qolishga, o'zini himoya qila olishda jamoaga tayanib ish ko'rishni anglay boshlagan. Bu esa o'z navbatida muloqot jarayonini tashkil etadi. Ya'ni hayvonlardan farqli o'laroq ish-faoliyat jarayonlariga ongli yondashishni boshlaydi. Muloqot jarayoni hamda aqliy rivojlanish ish-faoliyati, turmush-tarzini qiziqarliroq tashkil etish uchun zamin yaratadi. Folklor asarlarning amaliy ahamiyati shundaki, ular hali insoniyat hayotida yozuv va savodxonlik shakllanmay turib vujudga kelganligidir. Keyinchalik diniy qarashlar bilan birga yanada yaxshiroq shakllanadi. Totemizm, animizm, fetishizm kabi diniy asoslarning o'zida anchagina folklor rivojini ko'rishimiz mumkin.

Folklor asarlarning keng miqyosda yetib kelishida zardushtiylik dinining ta'siri seziladi. Yagona kitob mavjud bo'lmagan davrda diniy matnlar, marsiyalar, to'y-bazm qo'shiqlari yod olinib, jamoa bo'lib kuylangan. Faqatgina milodiy VIII asrga kelib Zardusht va'zlari yagona kitob holida jamlangan.

O'rta asrlar tarixida folklor asarlarning yetarlicha o'sishi kuzatiladi. Xususan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ot at-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" asarlarida folklordan namunalar uchraydi.

Folklor asarlarning paydo bo'lganidan bugungi kunga qadar bo'lgan ko'rinishlrining barchasi to'liq holda bizgacha yetib kelgan emas. Faqat ba'zi asarlarning bir necha na'munalari orqali yoki folklorshunos olimlarning ilmiy izlanishlari tufayli to'liq holda yetib kelgan na'munalari uchraydi. Folklor asarlarning aynan bir turi yoki to'laqonli yetib kelmaganligida ham, albatta, o'rinli sabablar mavjud. Jumladan, folklor asarlarda bir necha na'munalarning paydo bo'lishi, ularning anonim(muallif noma'lumligi)lik ekanligi natijasidir. Ya'ni folklorda yakka muallifning mavjud bo'lmaganligi, davr taraqqiyoti bilan o'zgarib kelishi uchun asos hisoblanadi. An'anaviylikning(og'izdan og'izga o'tib keladishi) saqlanishi uchun ham bir necha talablar mavjud. Ayniqsa bu omillar dostonlar ijrosi-baxshichilikda yaqqol aks etadi.

Folklorning rivoj topishiga asosiy turtki bo'lgan omil sifatida mustaqillikdan keying davrni ko'rib o'tishimiz mumkin. Xususan, 2018-yil 26-aprelda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining "Baxshichilik va dostonchilik san'atini yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-maydagi PQ-4320-"Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori qabul qilinganligi hamda 2018-yilda Termiz shahrida "Baxshilar maktabi"ning tashkil etilganligi alohida ahamiyatga molik hodisa hisoblanadi. Bu omillar folklor rivojini ta'minlashni davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligidan dalolat. Nega deganda, folklor asarlarga bugungi kunning dolzarb muammosi sifatida qaralayotgan yoshlar tarbiyasiga ijobiy yechim deb qaralyapti. Darhaqiqat, bugun "ommaviy madaniyat" deb atalayotgan ijtimoiy oqimning ta'siri hech bir yoshni chetlab o'tmaydi. Folklor asarlarga esa aynan shunday oqimdan omon qolish yo'lida himoya vositasi hisoblanadi. Folklor asarlar umumbashariy madaniyatning yaqqol namunasi, xalqimizning qadimdan shakllanib kelgan umuminsoniy qadriyatlari, tili, tarbiyasi, ma'naviy rivojlanish darajasi, etimologiyasi, urf-odatlar, simpatiyasini o'zida qamrab olgan.

Quyida folklorning ma'naviy ong shakllanishidagi o'rni, yoshlar tarbiyasga ta'siri xususida ko'rib o'tamiz:

Tez aytish. Tez aytishlar aynan bir xil tovush takroriga asoslanganligi uchun ham bolaning ilk rivojlanish davridan nutqiy ravonlikni ta'minlab, nutqida kuzatiladigan nuqsonlarni bartaraf etishga qaratilgan. Shu bilan birga notiqlikning asosiy omili hisoblanadigan nafasni to'g'ri olishdagi qoidalar ham tez aytishlarning ko'p marotaba aytilishiga sabab bo'ladi. Misol:

Qishda kishmish pishmasmish

Kishmish pishsa qishmasmish.

Uy yasashasizmi, osh oshashasizmi?

Bu pista usta Musa ko'sa pista furushning pistasi bo'lsa ham, bu pista usta Musa ko'sa pista furushning pistasidir. Bu pista usta Musa ko'sa pista furushning pistasi bo'lmasa ham bu pista usta Musa ko'sa pista furushning pistasidir.

Chandishlar. Chandishlar askiya va aytimlar kabi hazilomuz doirada olib boriladi. Jarayonni qizg'inashtirish hamda qofiya ilmining boshlang'ich ko'rinishlari o'z aksini topgan: Misol:

-Uch, degin,

-Uch.

-Olim, degin,

-Olim.

-O'zing o'zingga zolim!

O'yinlar. O'yinlar jismoniy faoliyatni tashkil etish bilan birga bolalar vaqtini mazmunli tashkil etish hamda jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Cho'pon va echkilar, Olatoy-Bulatoy, Ikki ayoq, Podsho va vazir, Salovot, Qalpoq tepdi, Mehmonmisiz?, Akka qayda, Kelincha, "To'p tosh", Oq terakmi, ko'k terak? va shu kabi bir qator o'yin nomlari sanab o'tiladi. Misol: **"Tiriltirishnoma" o'yini.**

Bu o'yinni o'g'il bolalar ham, qiz bolalar ham, o'ynashi mumkin. O'yinga 15-20 tagacha bola qatnashadi. Ular cheklashmachoq asosida ikki raqib tomonga teng bo'linishadi.

O'yinning qoidasi: Bunda bir tomondagilar ikkinchi tomondagilarni quvlab tutishi kerak. Bir bola Anvarni tutsa, "Anvarni tutdim" deydi. Shunda uni o'yindan chiqarib yoniga bir bolani qorovul qo'yadi. O'yin paytida "o'lgan" Anvarni qorovul qo'riqlab turadi. Anvar bo'lsa harakat qilmasdan do'stlaridan yordam kutadi. Agar harakat qilsa, qo'llarini yoki oyoqlarini qimirlatsa, o'yindan chiqadi. Bir do'sti payt poylab kelib, Anvarning qo'lga astagina urib, u ham harakatsiz Anvarning yonida turishi kerak. Agar ushlab bilmasa ikkovi ham qochib ketadi, yana o'yinga kiradi. Shunisi borki, tiriltirishmada bolalar yashirinishmaydi, balki bir-birlaridan qochib yurishadi. Raqib tomon u tomon a'zlarining hammasini tutib olsalar, tomonlar o'zaro g'olib chiqib, o'zaro o'rin almashadilar. O'yin shu zaylda bolalar charchaguncha davom etadi.

Bu o'yin bolalarda chaqqonlik, epcillik, ziyaylik kabi jismoniy sifatlarni tarbiyalaydi. Ularning ruhan sezgir, e'tiborli bo'lishlarida muhim rol o'ynaydi.

Tarqalmachochlar. Gap-gashtak, gurunglar hamda bolalar yig'implari yakunida qiziqarli yakun uchun o'ylab topilgan. Misol:

Uy-uylikka, tepa to'likka!

Uy-uyga, kapa to'yga.

Bir pichog'im bor-suyunchisiga!

Biz edik, biz edik,

O'ttiz ikki qiz edik.

Shu o'yinni bilolmay,

To'rt tomonga to'zidik.

Tegishmachochlar. Hazil, yengil kinoya tarzida ifoda etilgan. Misol:

Kelinchak-kelinchak,
Ish qilishda erinchak.
Hovlingiz juda katta,
Shipirishga erinchak.
Xamiringiz achib ketibdi,
Sutingiz toshib ketibdi.
Kir yuvibdi, horibdi,
Atir-upa qo'yibdi.
Akasining ko'ylagini
Ochiltirmay yuvibdi.

Maqollar. Maqollar-didaktikaning ilk namunasi sanaladi. Tarbiyaviy ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Katta avlod vakillarining ko'rgan-kechirganlaridan kelib chiqib, po'z hayotiy tajribalari bilan bog'liq pand-nasihatni qisqa va lo'nda yetkaza olish imkoniyati natijasida paydo bo'ladi. Maqollar kuundalik turmushning istalgan bir jarayonida aks etgan. Masalan, do'stlik, ahillik, xudbinlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, dangasalik, bilim va donolik, yaxshilik va yomonlik, rostgo'lik va botirlik, saxiylik, adolat, hurmat-izzat, oila, sabr-toqat, rizq-nasiba, tejamkorlik, farosat, sog'lik kabilar.

Topishmoqlar. Topishmoqlar ziyraklik, topqirlik, mantiqiy fiklash, fikrlar teranligini ta'minlaydi. She'riy va nasriy namunalarda uchraydi. Topishmoqlarda yashiringan jumoqlarni tasvirlab berish topishmoq aytuvchini ziyraklikka chaqiradi. Aynan yashirilayotgan predmet, voqea, ijtimoiy-maishiy holatlarni o'xshashliklari bilan tasvirlab bera olish ijrochining mahoratiga bog'liq sanaladi.

Ertaklar. Qadimgi mifologiya bilan bevosita bog'liq. Tarbiyaviy ahamiyati yuksak baholanadi, sababi bunda yoshlarga turli xil voqea hodisalar bilan orqali ma'naviy oziq berish imkoniyati mavjud. Aynan yoshlik davrdan boshlab turli xil voqea hodisalarga baho bera olish, vaziyatlarni taqqoslash hamda vaziyatdan to'g'ri xulosa chiqara olish o'rgatiladi. Ijodiy fikrlay olish hamda dunyoqarash shakllanishiga turtki bo'ladi. Ertaklarning ijobiy yakun topishi pozitiv fiklash, tarbiyada vaziyatlardan yaxshilik izlashni o'rganishni ta'minlaydi.

Dostonlar. Qahramonlik, jangnoma va xalqning ijtimoiy-kundalik tarzini chiroyli tarzda ochib bergan. O'zbek folklorini dostonlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Keng qamrovli voqealar rivoji, ota-bobolaridag mardlik, g'urur, iroda, matonat har bir o'sib, hayotga endi kirib kelayotgan yoshlarni e'tiborsiz qoldirmaydi. Urf-odatlar, milliylikning yaqqol tasviri sifatida ko'rishimiz mumkin.

Tom ma'noda, o'zbek folklori-milliylikning avlodlararo elchisi. Ma'naviy saviya, o'zlikni anglash rivoji uchun xizmat qiladigan o'lmas qadriyat. Insondagi ma'naviy bo'shliq, tashqi salbiy omillar, loqaydlikka qarshi kuch!

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Miromonovich Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi- "O'zbekiston" Toshkent: 2022.
2. Oxunjon Safarov. O'zbek xalq og'zaki ijodi.
3. T.Mirzayev, O.Safarov, D.O'rayeva-O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi-Toshkent-2008.
4. Ismonova Y. Qadrini yo'qotayotgan qadriyatlar! Scientific Journal Impact Factor, 2021. Volume 1 | ISSUE 7 SJIF 2021: 5.423 ISSN 2181-1784.

BOLALAR FOLKLORINING ZAMONAVIY DAVRDA YOSH AVLODNI TARBIYALASHDAGI ROLI

THE ROLE OF CHILDREN'S FOLKLORE IN EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION IN THE MODERN ERA

*Sharipova Sadaf Latipovna,
Buxoro davlat universiteti talabasi*

Annotation. *This article talks about the place of children's folklore in the present time, the role and importance of folklore in the intellectual and physical development of children, the negative impact of technology, the importance of alla in the child's growth, several children's games.*

Key words: *children's folklore, alla, spiritual space, folk games.*

Folklor bizning tariximizni, o'tmishimizni hamda o'zligimizni o'zida mujassamlashtirgan bir xazinaga qiyoslasak mubolag'a bo'lmaydi. Uni saqlash va keyingi avlodga yekataish hamda uni targ'ib qilish – bu bizning vazifamizdir, chunki folklor ma'naviyatimiz va ma'rifatimiz ko'zgusidir. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Ta’kidlab aytmoqchiman: agar kimki ma’naviyati masalasi – bu faqat Ma’naviyat va ma’rifat markazi yoki tegishli vazirlik va idoralarning ishi, deb o’ylasa, xato qiladi. Bu davlatimiz va jamiyatimiz, hamma rahbarlar, bizning ishongan tog’imiz bo’lgan ilg’or ziyolilarimiz, barcha-barchamizning eng asosiy va muhim vazifamizdir”. Nafaqat tarixiy taraqqiyotimiz balki, kelajak avlodni buyuk otabobolarimizga mos voris bo’lib yetishiga o’z hissasini qo’shadi, bir so’z bilan aytganda ma’naviy makonda folklor alohida o’rin tutadi. “Yangi ma’naviy makon nima? Mening nazarimda, u – biz orzu qiladigan Yangi O’zbekistonni ma’naviy qiyofasi yaqqol aks ettiradigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma’rifatli jamiyatdir. Azaliy milliy qadriyatlarimiz, otabobolarimizdan meros bo’lib kelayotgan odob-axloq qoidalariga tahdid kuchayib borayotgan hozirgi globallashuv sharoitida ma’naviy va ma’rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishiga intilishiga e’tibor qaratish g’oyat muhim vazifamizdir”- deb bejiz aytmagan yurtboshimiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xalqaro baxshichilik festivali ochilishidagi marosimida quyidagicha nutqida so'zlaydi, “Tengsiz ma’naviy boyligimiz bo’lmish mumtoz san’atni, xalq og’zaki ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg’or fikrli olimlar va san’atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir”. Yuqorida ta’kidlab o’tilgan fikrlarga qo’shilgan holda folklori yo’qolib ketishidan asrab qolishimiz kerak, ayniqsa zamonaviy olamda bolalar folklori alohida o’rin tutadi. Chunki, unda bola dunyoga kelishidan boshlab to balog’atga yetishiga qadar davrni o’z ichiga oladi. Folklorda aqlli, ruhiy va jismoniy rivojlanishni ko’zda tutuvchi barcha metodlar mavjud. 1971-yilda Ben-Amos o’zining “Bolalar folklori manba kitobi”da folklorga shunday fikr bildiradi: “Bolalar folklorini ta’riflash oson ish emas... Agar avval ta’riflarga qaraydigan bo’lsak, asosan an’anaviy hikoyalar, raqslar, maqollar, topishmoqlar, she’riyat, moddiy madaniyat va urf-odatlariga oid bo’lib, avloddan-avlodga og’zaki o’tib kelgan va unga qadim zamonlardan uni saqlab qolishga e’tibor qaratishgan, chunki folklor yo’qolib ketishiga ishonishgan. Folklor qadimiy, kelib chiqishi noma’lum, tarkibiga ko’ra jamoaviy va xarakteriga ko’ra oddiy hisoblanadi”. Chaqaloq tug’ilgandan to uch yoshga to’lgunga qadar alla aytiladi. “Alla” so’zining kelib chiqishi haqida turli xil ma’lumotlar mavjud, ulardan “aldamoq” fe’llidan kelib chiqqan deyilsa, boshqa manbada esa “olloh” arabcha so’zning tallafuzining o’zgarishidan yoki “allala” so’zidan, ya’ni chig’atoy tilida “ensa” degan ma’noni bildirar ekan. Allaning kuylanishi bola uchun

muhim ahamiyat kasb etadi, go‘dakni beshikga to‘g‘ri bog‘lash orqali uning jismonan to‘g‘ri rivojlanishiga hissa qo‘shsa, alla kuyi esa uning ma‘nan barkamol bo‘lib yetishiga yordam beradi. Shuning uchun ham “ Beshik bolasi – bek bolasi “ degan maqol be‘jizga aytishmagan. Allani faqat ayollar emas balki erkaklar ham aytishgani manbalardan ma‘lum, chunki bola tug‘ilganidan kuyni anglay olar ekan, bir oyli bo‘lganida ritmni his qila olar ekan, garchi so‘ziga tushunmasada. Onalar o‘zlaring orzu-armonlarini, dardlarini va istaklarini alla orqali yetkazashadi va unda turli xil poetik obrazlarni kiritishadi. Masalan, o‘g‘il bolalarga nisbatan tabiatan kuchli, chaqqon va navqiron xislatlarini o‘z ichiga olgan obrazlar: qo‘zichoq, qo‘chqor, toychoq, saman, bo‘taloq, kiyik (ohu), quralay, bulbul, lochin kabilar bilan murojaat qilsa, qiz bolalarga nafislik, go‘zallik va poklik kabi sifatlarni o‘z ichiga oladigan obrazlarda aytishgan. Yoki, bolaning nechi kunligiga qarab ham allalar aytishgan.

*To‘qqizdan o‘tdi bu bacha,
Endilikda o‘lmas bu bacha.
Bog‘larning bo‘rasi bu bacha,
Bolalar jo‘rasi bu bacha.
Shu uyning to‘risi bu bacha,
Shams-u qamar-u sitora
Hamrohi shu bacha*

Huyalar deb nomlangan erkaklar allalari haqidagi ma‘lumtlar “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalning to‘rtinchi sonida 1926-yilda G‘ozi Olim Yunusovning “Allalar haqida so‘z” maqolasida bu haqida ma‘lumotlar berilgan. Shuningdek, allalar geografik joylashuviga qarab turli xil tarzida aytilgan “heyya-heyya”, “alli-balli” yoki “huvdi” va boshqa so‘zlarda ifodalashgan.

*Yot, bolam, uxla, qo‘zim,
Uylarda o‘chdi chiroq.
Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko‘kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko‘zlaring yumgin qo‘zim,
Yot, quvonchim, qunduzim,
Suv sepgandek, uylar tinch
Hamrohi shu bacha, alla*

*Huya, bolam, huyang qani?
Buvang bergan tuyang qani,
Buvang bergan tuyang bo‘lsa,
Boqib yurganlaring qani?
Boqib yurgan tuyang bo‘lsa,
Adiring-cho‘llaring qani?
Huya, bolam, huya!*

Lekin, hozirgi zamonda bolasiga alla aytayotgan onalarni uchratishimiz qiyin, chunki ular oddiygini telefon orqali tayyor yozib olingan alla kuyini qo‘yib qo‘yishida, o‘zlari kuylashlarining o‘rniga. Axir bola ona allasi orqali – onasiga ruhan mehr-muhabbati, oilasiga, atrof-muhitning go‘zalligiga qiziqishi orta boradi “Biz – g‘ururi, oriyati, ma‘naviyati baland xalqmiz. Bu, hech

shubhasiz, katta boylik. Ajdodlarimiz asrlar davomida asrab-avaylab kelgan bu boylikni yo‘qotib qo‘ysak, kelgusi avlodlar bizni aslo kechirmaydi”,- Shavkat Mirziyoyev o‘zining “ Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” bildirgan fikrdan bilishimiz mumkinki, alla yo‘qolib ketish arafasida turgan bizning nomoddiy boyligimizdir desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Nafaqat bu balki, glabalashuv va texnologiyalarning rivojlanishi ham o‘z tasirini o‘tkazdi. “Quvlashmahoq”, “Besh tosh”, “Tez ayt”, “Bekinmahoq”, “Kun va tun”, “Yong‘oq o‘yini”, “Eshak mindi”, “Qirq tosh”, “Arqon sakrash”, “Kim oladi yo shuginani yo”, “Oq terakmi, ko‘k terak” kabi o‘yinlarni bolalar o‘ynashardi, ammo hozirgi kunda kelib telefon o‘lchasiga aylanib qolmoqda. Natijada esa o‘tgan 20 yil davomida tadqiqotchilar olib borgan izlanishlar natijasiga ko‘ra raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘sib borayotgani va bolalarning sog‘ligiga, aql bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil kasalliklar, shuningdek depressiya [Kim, 2010-yilda] yoki juda bog‘lanib qolish [Young, 1996-yilda] jamoat salomatligi muammolari semizlik kabi muammolar [Sisson 2010-yilda]. Shuningdek, 2007-yilda olib borilgan izlanishlarda esa video o‘yinlarni o‘ynash bolalarning uyquning buzilishiga aytilgan (Dworak). Ferguson 2017-yilda tadqiqot olib bordi va 12 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan 6000 bolalar o‘rtasida. U ekran oldida o‘tirish bilan bo‘g‘liq bo‘lgan ijobiy tomon kam ekanligini aniqladi. G‘arbda Avetsena deb nom olgan buyuk bobokalonim bo‘lgan Abu Ali ibn Sino xalq milliy o‘yinlar va milliy kurashning haqida ma‘lumot berib o‘tadi va u jismoniy mashqlarning tibbiyotda muhim rol o‘ynashini ilmiy asoslab bergan. “Bir oyoqda sakrash”, “Tosh ko‘tarish”, “Chovgon o‘yini”, “Nayza otish” va boshqa shunga o‘xshash o‘yinlar yozib qoldirgan. “Inson hayotining har bir davri o‘zining go‘zalligiga ega. Bolalik xususiyati esa o‘yin”,- deb yozadi ibn Sino o‘z kitoblarida, bu bilan bilishimiz mumkinki, bolalar folklor o‘yinlari bola rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etishini. Bolalar o‘yin folklorini 2 guruhga ajratishimiz mumkin, bular: harakatli o‘yinlar, ya’ni bunday turdagi o‘yinlarda asosan bolalar harakatda bo‘lishadi “Ona tovuq va hakka”, “Varrak”, “Almash qadamlar”, Kim echki?”, va boshqalar) bo‘lsa, ikkinchi guruhga esa so‘z o‘yinlarini kiritishimiz mumkin, bularga asosan talaffuzni ravon qilishga, so‘z boyligini oshirishga xizmat qiladigan o‘yinlar kiradi (“Sutmi, qaymoq?”, “Oq terakmi – ko‘k terak?”). “Oq terakmi – ko‘k terak” o‘yining so‘ziga qaraydigan bo‘lsak, unda bolalar aytishuv jarayonida chaqiriladigan bolaning ibratomuz tamonlarni yoritgan holda chaqiradi. Natijada bolalarning so‘z boyligi, ma‘naviy olamini boyitishga xizmat qiladi.

Oq terakmi, ko‘k terak,	Ko‘m-ko‘k, ko‘m-ko‘k, ko‘k terak,
Bizdan sizga kim kerak?	Bizdan sizga kim kerak?
Erkin qo‘zichoq kerak!	O‘z a‘lo o‘qiydi,
Ola-bula kapalak,	Tartibli ham odobli.
Orqa sochim jamalak,	Hammani sevar,
Oq terakmi, ko‘k terak,	Tikishda chevar,
Bizdan sizga kim kerak?	Barchadan chaqqon,
Xayri qizaloq kerak!	Hammaga yoqqan
Oppoq-oppoq kurak,	Go‘zal Ozoda kerak!

Bolalar folklor o‘yinlarini quyidagicha turlash mumkin. 1. Mavsumiy bolalar folklor o‘yinlari: ilk bahor, yoz, qish, kuz mavsumlarda o‘ynaladigan folklor o‘yinlar. Masalan, Navro‘z bayrami kunlarida har xil musobaqa va o‘yinlar “Ko‘pkari”, “Kurash”, “Ekin ekesh”, “Xo‘roz jangi” va boshqalar. Bu kabi o‘yinlar qadimdan bo‘lganligini Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqdan qolgan yodgorliklar” asaridan bilshimiz mumkin. 2. Marosim bilan bog‘liq bolalar folklor o‘yinlari: an‘anaviy bayramlarda o‘ynaladigan o‘yinlar. 3. Mehnat bilan bog‘liq bolalar folklor o‘yinlari: “Xo‘sh-xo‘sh”, “Churey-churey”, “Yerni tobiga keltirish, haydash”, “Qovun sayli”. 4. Oilaviy-maishiy bolalar folklor o‘yinlari: “Non yopish”, “Mehmon-mehmon”, “Beshik belash”. 5. Jismoniy harakatli bolalar folklor o‘yinlar: “Eshak mindi”, “Lanka”, “Koptokni quvib yet”. 6. Mantiqiy

bolalar folklor o'yinlari: savol-javob, topishmoq, tez aytish, xotira mashqlari va boshqlar. 7. Hayvon va tabiat bilan bog'liq bo'lgan bolalar folklor o'yinlari. 8. Ermak bolalar folklor o'yinlari. 9. Musiqa bolalar folklor o'yinlariga bo'lishimiz mumkin. Bolalar folklor o'yinlardan biri "Do'ppi yashirar"dir. Bunda bolalar 4-5 kishidan iborat bo'lgan 2 guruhga bo'linishadi. So'ngra guruhlarining masofalari 1,5-2 metr uzoqlikda bir-birlariga qarama qarshi holda o'tirishadi. Bo'lingan guruhlarda bittadan do'ppilari bo'ladi va qur'a tashash orqali o'yinni kim birinchi boshlanishini aniqlashadi. Shu bilan o'yin boshlanadi, ya'ni qatnashuvchilardan biri raqib jamoaga ko'rsatmay do'ppini berkitadi va yashirish jarayonida hamma ishtrokchilar qo'llini qovishtirib o'tiradi, keyin "Bo'ladi" degan so'zni aytadi. Agar 2-guruh do'ppi kimdaligini aniqlasa shu guruh g'olib bo'ladi va bu jamoasiga bir ball beriladi. O'yin oxirida umumiy ballar hisoblanadi hamda eng ko'p topgan guruh g'olib bo'ladi. Bu o'yin orqali bolaning topqirlik, ziyraklik va hushyorlik kabi qobiliyatlarning shakllanishiga yordam beradi. "Podsho va vazir" o'yinidir, bu o'yin hozirgi zamondagi "Mafiya" o'yiniga o'xshab ketadi. Bu uchun avvaldan tayyorlanib qo'yilgan 4 ta qog'ozga "Podsho", "Vazir", "Askar", "O'g'ri" deb yozilgan qog'ozlarni o'girib qo'yiladi keyin 4 ta ishtrokchi 1 tadan qog'ozni oladi va sezdirmay o'qiydi, keyin "Podsho" yozuvi tushgan qatnashuvchi "Vazir o'g'rini topsin" deb buyruq beradi va vazir o'g'rini topishi kerak hamda askar o'g'riga jazo berishi kerak, aks holda o'g'ri oladigan jazoni vazir oladi.

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, hozirgi yosh avlod vakillarini buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ta'biricha aytganimizda komil sifatida tarbiyalashimizda o'zbek milliy folklori eng muhim va asosiy o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekistonda Taraqqiyot Strategiyasi Toshkent: "O'zbekiston", 2022. 247-279.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyot, 2006. 8-10.
3. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti Toshkent: O'qituvchi, 2008. 8-15.
4. Brian Sutton-Smith, Jay Mechling. Children's folklore a source book Utah State University Press Logan, Utah <https://docviewer.yandex.ru>. 13-20.
5. Daniel Kardefelt-Winther How does the time children spend using digital technology impact their mental well-being, social relationships and physical activity? 2017 www.unicef-irc.org. 8-10.
6. Rahimqutov R. Milliy Harakatli O'yinlar. Toshkent: Tafakkur-Bo'stoni, 2012. 100-130
7. P. Xo'jayev, K.D. Rahimqulov, B.B. Nigmonov Harakatli o'yinlar va uni metodikasi Toshkent: Cho'lpon, 2010. 60- 89
8. Ismonova Y. Qadrini yo'qotayotgan qadriyatlar! Scientific Journal Impact Factor, 2021. Volume 1 | ISSUE 7 SJIF 2021: 5.423 ISSN 2181-1784.
9. Tukhtasin Ibodovich Rajabov. The Mechanism of Teaching Uzbek Musical Folklore. Volume-1 | Issue-1 Available online @<https://procedia.online/index.php/philosophy//Procedia> of Philosophical and Pedagogical Sciences ISSN 2795-546X Volume – 1 | Issue – 1 | August – 2022 Procedia.
10. To'xtasin Rajabov. Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek musiqa folklorini o'rgatish dolzarab pedagogik muammo sifatida. Ijodkor o'qituvchi jurnali. 5 sentyabr / 2022 YIL / 21-SON
11. Ражабов, Т. И. (2021). Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий музыка фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш. *Science and Education*, 2(11), 1094-1103.

12. Ражабов Т. И. Усовершенствование научно-методических Возможностей обучения бухарским детским фольклорным Песням в средней общеобразовательной школе //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 2-2 (77). – С. 84.
13. Мадримов Б. (2021). Воздействие узбекского национального певческого искусства и жанра эстрады на сознание современной молодежи. Наука, техника и образование. № 2-1 (77), С. 55-58.
14. Ахтамов И. И. Ў. Мақом анъанавий касбий мусиқа намуналарини ўрганишда овоз хусусиятлари //Scientific progress. – 2021. – Т. 1. – №. 5. – С. 648-653.
15. Ражабов, Т. И. (2021). Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий мусиқа фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш. *Science and Education*, 2(11), 1094-1103.
16. Раджабов, Тухтасин Ибодович. "Описание вековых ценностей в песне" тутовое дерево- балх" и его место в воспитании учащейся молодежи." *Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития*. 2019
17. Ражабов Т. И. Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий мусиқа фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1094-1103.
18. Ражабов Т. И. тическая классификация узбекской детской народной музыки и игр //Наука, образование и культура. – 2020. – №. 3 (47).

XX ASR II YARMI G‘AZALLARIDA ADABIY TA‘SIR MASALASI

THE ISSUE OF LITERARY INFLUENCE IN THE GHAZALS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Jo‘rayeva Mahliyo Dusmurod qizi

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

mjurayeva093@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-6255-3008

Annotation. This article studies the issues of literary influence in the ghazals of the second half of the 20th century. In the works of Habibiy, Chustiy, Charkhiy and Erkin Vohidov, such themes as loyalty to tradition, adherence to tradition and succession are studied in detail. The tatabbu’ ghazals of Charkhiy and Erkin Vohidov are commented on.

Key words: tatabbu’ ghazal, literary influence, verse, ramal, traditional image.

Turli davrlarda bo‘lgani kabi XX asr II yarmi g‘azaliyotida ham adabiy an‘ana, ijodiy ta‘sir, izdoshlik, vorislik va novatorlik masalalari muhim hisoblanadi. Bu borada bir qancha tamoyillarga tayanish o‘zini oqlaydi. Jumladan, *davr g‘azaliyotida mumtoz arab, fors va turkiy shoirlar an‘analaridan ijodiy ta‘sir lanish* masalasi muhimdir. Shu o‘rinda, “adabiy an‘ana – o‘tmish adabiyoti to‘plagan ijodiy tajribalar qaymog‘i, davrlar o‘tishi bilan ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotmagan, boqiy qadriyatga aylanib, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan qismi. Demak, adabiy

an'ana doirasiga o'tmish adabiyoti erishgan yutuqlar, to'plagan tajribalarning hammasi ham emas, balki uning muayyan davr ijodkorlari tomonidan dolzarb deb topilgan, boqiy qadriyat sifatida baholangan va o'z ijodiy faoliyatlarida namuna deb hisoblagan qismigina kiradi. Har bir avlod o'tmish adabiyotiga faol ijodiy yondashadi, salaflar tajribasini o'z davri qo'ygan badiiy-estetik vazifalarni bajarishga xizmat qildiradi. Shunga ko'ra, adabiy an'ana va yangilik hamqadamligi qonuniy hodisa bo'lib, bu ikkisi dialektik aloqadagi birlikni tashkil et"[Куронов, 2010; 12] ishini unutmaslik lozim.

O'tgan asrning ikkinchi yarmida, asosan, ishqiy mavzudagi g'azallar o'zining mumtoz adabiy an'analarga sadoqatini saqlab qoldi. Ishqiy g'azallarda yangi talqindagi an'anaviy obrazlar tizimi, an'anaviy tasvir usullari, kompozitsiya va struktura ahamiyatini yo'qotmadi. Davr shoirlari obrazli tafakkur borasida mumtoz shoirlar an'anasini davom ettirdi.

Arab va fors adabiyotida dastlab ishqiy she'rlarda dunyoviy tuyg'ular, ideal hayot tarzi, o'yin-kulgu, ayol vasfi yetakchilik qilgan. She'rlarda sevgilining jismoniy go'zalliklari kuylanib, bunda qadimgi arab shoirlarining tashbehlaridan keng foydalanilgan. Jumladan, Daqiqiy yor yuzini to'lin oyga, labini qirmizi yoqutga, bo'yini sarv daraxtiga o'xshatadi. Shoir o'z asarlarida sevgilisini sarvi sanobar bo'ylik, qora ko'zlik, shakkarlab, parichehra bir go'zal, ammo ayyor ekanligini ta'kidlab o'tadi. Bu kabi an'anaviylashib borgan tasvir usullari XX asr ikkinchi yarmi o'zbek g'azaliyoti uchun ham xos xususiyatdir. Chustiy g'azallaridan birida yor husni to'lgan oyga o'xshatiladi:

*Tunda to'lgan oy kabi husningni osmonda ko'rib,
Deydi oshiq, baland parvozingga ko'z tegmasin*[Чустий, 1992; 173].

Yoki shoir ijodidagi yor qaddini sarvga mengzagan ko'plab tashbehlar e'tiborimizni tortadi:

*Dil beribmen bul chamanning sarviqad barnosiga,
O'rgatay ishqimni gulning bulbuli go'yosiga*[Чустий, 1992; 173].

Erkin Vohidov qalamiga mansub quyidagi go'zal misralar yor yuzining oyga, qaddining sarvga o'xshashi bilan ahamiyatlidir:

*Kecha oydin mavjli dengiz,
Kuy to'qir bedor sarv,
Oy kelib sarv uzra qo'ndi,
Bo'ldi oyruksor sarv.
Ikki sarvning o'rtasida
Men turibman lolu gung,
Bir tomon sarv qadli dildor,
Bir tomon dildor sarv*[Воҳидов, 1969;23].

G'azal kompozitsiyasi, asosan, azaliy mavzu yor madhi, oshiqning ma'shuqa ko'yida chekkan dard-u alamlari, ma'shuqaning beparvoligi va ag'yorga iltifotidan nadomat sahnalari asosiga qurilgan. M.Shayxzoda aytmoqchi, oshiqona g'azallarning asosiy mazmuni, bir ta'bir bilan aytganda, oshiqning yalinishi va ma'shuqaning jabru jafosidan shikoyatdan iborat bo'lgan[Шайхзода, 1972; 364] va bu XX asr ikkinchi yarmi ishqiy g'azallari uchun ham xos xususiyatdir. Bunda voqea-hodisa asosiy obrazlar tizimi: oshiq, ma'shuqa va ag'yor atrofida sodir bo'ladi. Ushbu davr she'riyatida:

*Nozu istig'no ekan nozik tabiat yor ishi,
Bo'lmagay nozu tag'ofildan bo'lak dildor ishi*[Хабибий, 1975; 290].

Yoki:

*Agar shirin erur, sendek vafoda barqaror o'lsin,
Va gar Farhod erur, ko'yingda mendek poydor o'lsin*[Чархий].

Ammo ba'zi o'rinlarda syujet yorning lirik qahramon bilan bitimi va uning oshiqqa imtiyoz berib, mayl bildirishi, ag'yorga esa noz etishi va sir boy bermasligi kabi noan'anaviy tasvir usullariga asosiga quriladi.

*Meni ko'rsa kulib yorim qo'l ushlab sarfarozi aylar,
Mabodo bo'lsa ag'yorim tag'ofil birla nozi aylar*[Хабибий, 1975; 95].

G'azal vazni hazaji musammani solim bo'lib, unda tansiq us-sifot, tazod, tanosub, talmih kabi she'riy san'atlardan foydalanilgan.

Shoirilar she'riyatida an'anaga sadoqat ko'p o'rinda ko'zga tashlansa-da, ijodda o'ziga xoslik va novatorlik ham yetarlicha mavjud:

Habibiyning:

*Ko'zimga surtib o'ptim xo'rsinib, o'pkam to'lib yig'lab,
O'zim tanho edim hajringni o'ylab o'zga holatda.
Dilimda ishtiyoqu ko'z yugurdi safha sahnida,
Ko'ngilni to'ldirib do'sting dedi sog'u salomatda*[Хабибий, 1975; 276].

kabi do'st xatiga javob tariqasida yozilgan noma shaklidagi voqeaband g'azali fikrimizga dalil. Chustiyning quyidagi dialogik g'azali Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Xusrav va Farhod dialogini esga soladi:

*Dedi yorim, tanim ming pora bo'lsin bevafo bo'lsam,
Dedim, jon na kerak sendan bo'lakka oshno bo'lsam*[Чустий, 1992; 127].
*Dedikim, sendan ayrilsam tubanman behayolardan,
Dedim, nomard o'lay sendan agar men ham judo bo'lsam*[Чустий, 1992; 127].

XV asr va undan keyingi davrlarda ham Navoiy ijodidan ta'sirlanish masalasi mavjud bo'lib, bu hodisa XX asr 2-yarmi she'riyati uchun ham xos xususiyatdir. Navoiy davri turkiy g'azaliyotning gullab yashnagan davri ekani hamda g'azalning mavzusiga, shakliga, kompozitsion tuzilishiga va boshqa ko'plab jihatlariga ko'ra rivojining cho'qqisiga chiqishi yoki ba'zi shakllarning ilk bora she'riyatga kirib kelishi Navoiy dahosi bilan bog'liq ekani barchaga ma'lum. Zero,

*Bosh egib Chustiy Navoiy ruhiga berdim salom,
Ketdi biz vorislariga bir jahon ehson qo'yib*[Чустий, 1992; 48]. kabi e'tiroflar

buning natijasidir.

Ushbu davr adabiyotida Habibiy, Sobir Abdulla, Charxiy, Erkin Vohidov va boshqa shoirilar buyuk salaflar g'azallariga tatabbu' bitganlar. Habibiyning Mir Alisher Navoiy qalamiga mansub mashhur "Kelmadi" radifli g'azalidagi vaznni saqlangan holda, mavzuni izchil davom ettirib, qofiya va radifda ba'zi o'zgarishlar bilan bitgan tatabbusi e'tiborimizni tortdi:

(Navoiy) *Kecha kelmumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,
Ko'zlarimg'a kecha tong otguncha uyqu kelmadi*[Алишер Навоий, 1990; 422].

(Habibiy) *Va'da qilding muntazir bo'ldim, nigoro, kelmading,
G'am uza g'am bo'ldi, savdo uzra savdo, kelmading*[Хабибий, 1975; 189].

Habibiyning ushbu g'azalida lirik syujet Navoiy g'azali kabi oshiqning kelaman deb va'da bergan, ammo kelmagan yor qilmishidan shikoyati bilan boshlanadi va voqealar mantiqiy izchillikda davom etadi. Farqli tomoni Habibiy to'g'ridan-to'g'ri kelaman deb kelmagan yorga murojaat qiladi va "kelmading" deya ozorlanadi. G'azalning asosiy g'oyasini tashuvchi va uning mazmuniy markazi hisoblangan radif – "kelmading" so'zi vaznning ramali musammani mahzuf bo'lishiga xizmat qilgan. Navoiyning "Kelmadi" radifli g'azalida ham radif ta'sirida ramali musammani mahzuf vazni yuzaga chiqqan. Har ikkala g'azalda ham ijodkor yorning kelmaganidan aziyat chekayotgan oshiq obrazida namoyon bo'ladi. Har ikkala g'azalda ham qofiyada harflarning ishtirokiga ko'ra mujarrad qofiya, raviyning holatiga qarab muqayyad qofiya hisoblanadi.

Erkin Vohidov ijodidagi:

O'ltirar sochin tarab yor
Chashmaning o'trusida,
Chashma o'z aksin ko'rar
Yor chehrasi ko'zgusida[Воҳидов, 1969; 17].

g'azali esa Atoyining mashhur:

Ul sanamkim, suv qirog'inda paridek o'lturur,
G'oyati nozuklugidin suv bila yutsa bo'lur g'azalini esga soladi. Har ikkala g'azalda ham suv yoqasida o'tirgan yor obrazi mavjud. Har ikkala g'azal ham aruzning *ramali musammani mahzuf* vaznida bitilgan.

Shoir Charxiy esa Ogahiyning "ustina" radifli g'azalining radifini hamda vaznini saqlagan holda mavzuga yangilik kiritib, ya'ni hajviy mavzuda tatabbu' bitgan.

(Ogahiy) *Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,*
Qatlim uchun "nas" keltirur "nun" eltibon "sod" ustina.

(Charxiy) *Mushkul ishimning hojati bir mushkuloson ustina,*
Bir yili ro'zg'or sarfi ham bir kungi hamyon ustina[Чархий, 1975; 29].

Har ikkala g'azal ham *rajazi musammani solim* vaznida yozilgan, afoyli va chizmasi quyidagicha:

mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun
 — — V — / — — V — / — — V — / — — V —

Ogahiy g'azali an'anaviy ishqiy mavzuda yozilgan bo'lsa, Charxiy tatabbu' g'azalida ijtimoiy muammolarga yuz tutadi. Uning g'azali bir kolxozdagi tegirmon mudiri tilidan kuylanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, aruz vazni va unda yaratilgan mumtoz she'riyat namunalari, xususan, g'azallarga e'tibor ancha kamaygan, barmoq va unda yaratilgan she'rlar salmog'i og'ir tosh bosgan bir davrda salaflar an'alariga ergashib yaratilgan g'azallar va ularning saviyasi yuqori darajada ekani e'tiborga molik masala hisoblanadi. Bu esa o'tgan asr ikkinchi yarmi vakillarining mumtoz va zamonaviy she'riyat orasini bog'lab turuvchi mustahkam bog' bo'lib xizmat qilganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. — T.: Akademnashr, 2020.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. Т 5. Хазойин ул-маоний. Бадое ул-васат. — Т.: Фан, 1990.
3. Воҳидов Э. Ёшлик девони. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.
4. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. — Т.: Akademnashr, 2010.
5. Ҳабибий. Девон. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
6. Чархий. Бешигингда ётмайман. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
7. Чархий. Девон. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
8. Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992.
9. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Т. 4. Ғазал мулкининг султони. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

ÖZBEK HALKININ SÖZLÜ YARATILIŞINDA HALK DESTANININ ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF THE FOLK EPIC IN THE VERBAL CREATION OF THE UZBEK PEOPLE

*Jovliyeva Yulduz Abdivosi' qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi*

Annotation. *This article talks about Uzbek folklore, in particular, folk epics and their importance in Uzbek folklore.*

Key words: *Folklore, written literature, folklore, epic, folk epics, syncretism, Bakhshi.*

Edebiyat tarihine bakacak olursak, edebiyatın çok eski zamanlarda, yani yazının ortaya çıkmadığı zamanlarda bile var olduğundan emin olabiliriz. Sözlü edebiyat, yani halk sözlü yaratıcılığı, yazılı edebiyatın oluşumuna zemin hazırlayan binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Halk sözlü yaratıcılığı, nesilden nesile edebi bir miras olarak aktarılmış, sürekli rafine edilmiş, mükemmelleştirilmiş ve gelenekselleştirilmiştir. Halk biliminin bir başka özelliği de ağızdan ağza geçen, şekil ve muhteva bakımından zenginleşen eserin müellifinin bilinmemesidir. Halkımızın dünya görüşünü, örf, adet ve değerlerini yansıtır. Halk sanatının ve yaşam tarzının yaratılması sözlü olarak yapılır. Halkın yarattığı eserler, idealizmleri, derin milliyetçilikleri, dil ve sanat zenginlikleri ile ayırt edilir. Halkın yılmaz iradesini, geleceğe olan inancını, hayal gücünü açıkça yansıtır.

Özbek halkının yüzyıllar boyunca yarattığı sözlü sanat örnekleri, milli kültürümüzün bir parçasıdır. Her milletin çağların ideallerini yansıtan sözlü eserleri olduğu gibi, Özbek halkının da zengin bir antik tarihi ve sözlü edebiyatın renkli şaheserleri vardır. Özellikle türküler, destanlar, efsaneler, anlatılar, masallar, fıkralar, methiyeler, askiya, atasözleri ve bilmece bu bunlar arasındadır. Her biri kendi anlam kapsamı ve anlatım biçimi bakımından birbirinden farklıdır.

Özbek folklorunda halk destanları önemlidir. Yazılı edebiyatta destanların ortaya çıkışının ve oluşumunun temeli onlardı. Okul ders kitapları aracılığıyla "Alpomish", "Kuntugmish", "Ravshan", "Rüstemhan" gibi destanlarla tanıştık. Halkbilimciler tarafından 150'den fazla (çeşitli 400'den fazla) halk destanı kaydedilmiştir ve bunların çoğu kitap şeklinde yayınlanmıştır. Sadece "Alpomish" destanının 40'tan fazla kayıtlı versiyonu var. "Göroğlu" serisindeki destan sayısı 100'ü geçmektedir. Yusuf Khos Hajib'in "Kutadgu Bilig", Haydar Horazmi'nin "Gul ve Navroz", Navoi'nin "Hayrat ul-Abror", "Ferhad ve Şirin", "Leyli ve Mecnun" destanlarını yazılı edebiyattan ayırmak gerekir.

Halk destanları, manzum ve nesir parçalarından oluşan bir metin, müzik, destancının belagat sanatı ve anlatıcının (bahşi) kelimeleri bilme yeteneği ile yazılı edebiyattaki destanlardan farklıdır. bir kelime, senkretiklikleriyle. Halk destanları ayrıca birkaç türe ayrılır:

1. Kahramanlık destanları. "Alpomish", "Yodgor", "Rüstemhan" destanları bu türe aittir.
2. Savaş destanları: Bu tür destanlar şiddetli muharebeleri, efsanevi veya tarihi savaşları, bir ordunun veya bir bireyin bu tür savaşlardaki yiğitliğini anlatır. "Yusuf ile Ahmed", "Alibek ile Bolibek", "Khaldorhan" gibi destanlar bu türe aittir.
3. Romantik (aşk-macera) destanlar: aşk ve fantastik maceralar bu tür destanlarda birleştirilir. Bunların arasında "Murodkhan", "Kuntugmish", "Cunning Princess", "Ravshan", "Gorogli" dizilerine ait destanlar bulunmaktadır.
4. Tarihi destanlar: Bu tür destanlarda tarihte yaşanmış olaylar, bazı tarihi şahsiyetlerin faaliyetleri anlatılır. "Edega", "Şeybanikhan", "Oyçinor" ve diğer destanlar bu türe aittir.
5. Edebî destanlar: "Leyli ile Mecnun", "Farhod ile Şirin", "Zevarkhan", "Rüstami Doston", "Bahrom" gibi yazılı bir edebî kaynağı olan yazılı edebiyatın doğrudan etkisi altında yaratılan destanlardır. ve "Gulandon" bu tipe aittir.

Destanlar halk tarafından yaratıldığı için halkın özlemleri, duygu ve düşünceleri destanlara yansır. Destanlar, boyutları, gerçeği yansıtma ve karakterlerin imge ve ruhlarının geniş ve

ayrıntılı yorumlanmasi bakımından diğ er folklor türlerinden farklılık gösterir. Bu nedenle destanlara bazen halk romanları da denir.

Sonuç olarak halk destanları Özbek folklorunda son derece önemli olup milletimizin geçmişini, değ er ve geleneklerini açık bir şekilde gösteren bir türdür. Halk destanlarını incelemek, milli ş uurumuzu ve düş üncemizi daha da şekillendirmeye ve maneviyatımızı geliştirmeye yardımcı olur.

Referanslar

1. O. Madayev, M.Jo'rayev, "O'zbek folklori" Toshkent "ZEBO PRINT" 2022. 11-bet.
2. Sh.Sariyev "Adabiyot fanidan yaxlit o'quv-didaktik majmua" "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent 2014. 7-bet.
3. X.Abdullayev "Xalq dostonlari va ularning variantlari" Toshkent, 1984.
4. www.ziyonet.uz

O'ZBEK VA QIRG'IZ YOR-YORLARIDA RUHIYAT TASVIRI IMAGE OF SPIRIT IN UZBEK AND KYRGYZ LANDS

*Suyunov Miraziz Norjigit o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotation. *In this article the performance skills of yor-yors which are part of Uzbek and Kyrgyz wedding ceremony songs and the autology of the words as well as the symbolic meanings and spiritual images hidden in the folk songs will be analyzed in general.*

Key words: *yor-yor, poetic, symbol, psyche, condition, motive, people, wedding, ceremony.*

Ma'lumki, xalq qo'shiqlarida o'ziga xos ko'rkam ifoda va tasvir bilan ajralib turadi. Har bir xalqning o'zligini saqlab qoluvchi yagona xususiyat bu shu xalqning folklori hisoblanadi. Turkiy xalqlar madaniyati va umumiy yaqinligi xalq qo'shiqlarida saqlanib kelmoqda. Tahlil jarayonida ruhiyat va xalqona ruh borasidagi mulohazalarimizni berib boramiz. Yor-yor xalq qo'shiqlarida insonning holati va ichki kechinmalari izchil tasvirlanishi bilan farqlidir. Yor-yor xalq qo'shiqlarida xalqimizning o'tmishi va evalutsiyasi aks etadi. Alisher Navoiy yor –yor qo'shiqlari borasida o'zining "Mezon ul-avzon" asarida bunday qo'shiqlarni "Chinga" deb ta'riflab, uning xalq orasida keng shuhrat qozongani va ta'sirli qo'shiqlardan ekanligini ta'kidlab, quyidagi baytni beradi:

Qaysi chamandin esib, keldi sabo, yor –yor,

Kim, damidin tutdi o't jonim aro, yor-yor. [Sallayev 2010.70]

Ko'rinib turibdiki, yor-yor qo'shiqlari bugun "yor-yor" radifi bilan atalib, nikoh to'ylarining eng faol va qadimiy janrlaridan hisoblanadi. Milliy adabiyotning belgisi uning xalq og'zaki ijodi namunalarida mujassam bo'ladi. Shu sababli, qardosh o'zbek va qirg'iz xalqlarining to'y marosim qo'shiqlarini tahlilga tortilganda har ikki xalqning to'y marosimi va undagi urf-odatları, milliy dunyoqarashi, marosim qo'shiqlarining ijro o'rni, usulidagi umumiy va o'ziga xosligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Yor-yor aytsam yorchi deydi meni, yor-yor,

Yo'lda yotgan och bo'ri, meni eydi yor-yor.

Yo'lda yotgan och bo'ri yo'li bo'lsin yor-yor,

Yangi chiqqan parchadek, to'ni bo'lsin yor-yor.

Kuyov taraf jengasi aytishaylik yor-yor,

Qaynatangni boy degani qani, yor-yor.

Samovarda qaynagan choy qani, yor-yor,

Ot o'rnida toy bo'lsa ham minnayma yor-yor. [Tumanova 1971, 11-iyul]

Ushbu yor-yor kelinning yangasi tomonidan aytilganini ko'rishimiz mumkin. Yor-yorlar asosan ayollar tomonidan ijro etilgan. Bu borada M.Alaviya, N.Shomamatov, O.Qayumov, A.Musaqulov kabi olimlar yetarlicha ma'lumotlar berishgan. Yuqoridagi to'rtliklar shakliy jihatdan boshqa variantlardan anchagina farq qilsa, yor-yor so'zining radif bo'lib kelishi an'anaviy o'xshashlikni ta'minlaydi. Qiz ko'chiruvda kuylanadigan bu qo'shiqda ruhiy holat kelin va kuyovning yangalari tortishuvi bilan o'tishini anglatmoqda. Kuyov tarafni bahsda yutish maqsadida so'z qochirimplari va o'xshatishlardan foydalanish kuzatiladi. Asosan, yor-yor qo'shiqlari kuchli hissiyot va dardli ohang bilan ham kuylanadi. Ammo, yuqoridagi keltirilgan yor-yorimizda ushbu holat kuzatilmayapti. Kelin yanga tomonidan aytilgan yorchi va och bo'ri so'zlari alliteratsiya bo'lib kelayotgan bo'lsa, ma'no xususiyat jihatidan meni yor-yor aytuvchi deydi, hatto och bo'ri ham oldimda ip esholmaydi mazmunini anglatmoqdi. O'zini kuyov tarafga kim ekanligini ko'rsatib qo'yish uchun ta'rif bilan boshlanganligini kuzatamiz.

Qaynatangni boy degani qani, yor-yor,

Samovarda qaynagan choy qani, yor-yor.

Aytilayotgan yor-yorning bu qismida quda taraf haqida savol-javob aytishuvini ko'rishimiz mumkin. Ushbu jarayondan so'ng poetik jonlanish kuzatiladi. Kelin tarafning qanday oilaga kelin bo'layotgani, nasl-nasabini so'rashga to'laonli haqli ekanli aytilayotgan bo'lsa, samovarda qaynagan choy qani jumlasini orqali biz sizlarga guldek qizimizni bermoqdamiz bizga berilayotgan e'tibor qani, jumalari orqali kuyov taraf yangalariga savol berishadi. Berilayotgan javob ham savolga o'zaro yaqin bo'lishi va qarshi tarafni o'ygatish lozim. Ushbu xalq qo'shig'ini kuylash jarayonida davrada yuqori kayfiyat kuzatiladi. Ikki taraf yor-yorlar orqali o'z hissiy kechinmalarini ifodalaydilar. Bundan ko'rinadiki, yor-yor qo'shiqlarida xalqona psixologizm o'zgacha yo'sinda kuzatiladi. Yor-yor qo'shiqlarini o'rganayotgan H.Aliqulovning "Yor-yor qo'shiqlarida ruhiyat tasvirlari" ilmiy maqolasida o'zbek va qozoq yor-yorlarining qiyosiy tahlili haqida shunday fikr bildiradi "Misralarda kelinning ruhiy dunyosini tasvirlash uchun yig'lash motividan keng qo'llaniladi. Ruhiy iztirobdagi kelinni ovutish (boshqa xonadonlarga ketishi evaziga qo'lga kiritishi mumkin bo'lgan narsalar bilan, tillo uy, tillo ostona kelishgan yor va h.k) tasvirlari ham o'ziga xos hisoblanadi [Aliqulova 2022.64]. Nazarimizda, tadqiqotchining fikri barcha qardosh xalqlar yor-yorlariga to'laonli mos keladi. Qirg'iz yor-yorlari asosan mamlakatning janubiy hududlarida etnik jihatdan o'zbeklarga yaqin hududlarda aytilsa, qirg'iz elining shimoliy hududlarida istiqomat qiluvchi aholi og'zaki ijodida yor-yorlar aytilmaydi. Qo'shiqlarda ifodalanayotgan motivlar o'zbek, qoraqalpoq va qozoq xalqlarida o'zaro yaqinligi kuzatiladi.

Altin o'rda gul bakcha,

Kalaluu bo'l jar-jar.

Artinardan eerchitken,

Balaluu bo'l jar-jar [Aytuvchi: Gulinur Satilganova].

Qirg'iz yor-yorida ifodalanayotgan "Altin o'rda gul bakcha" misrasiga e'tibor beradigan bo'lsak bu yerda qayg'uda ertangi kundan tashvillanayotgan qizning yupatish uchun "Oltin uy" yoki "Gul bog'" kabi o'xshatishlardan foydalaniladi. Gulning ramziy ma'nosi go'zallik, muhabbat bilan bog'liq kechinmalarni ifodalashda qo'llanuvchi ramz hisoblanadi [Turdimov 2020.80]. Altin o'rda so'zida yupatish motivi ya'ni bo'lajak kelinni "Oltin uy" kutib turishi uning gul bog' ekanligi xalqona poetik mahorat orqali ifodalaydi. Gulning ramziy ma'nosiga e'tibor qaratsak kelin yangalar bo'lajak kelinga yangi uyi haqida ma'lumot berishdan tashqari, uning go'zal va muhabbat bilan to'la ekanligini ramziy belgilar orqali tasvirlaydi. E'tiborli jihati aynan mos ramzlar bilan kelishi altin o'rda emas balki sariq o'rda so'zi ishlatilganida ma'no va mazmun bevafoqlik va ayriliq tasviriga aylanib ketgan, yor-yorning tarkibiy qismi eroziyaga uchragan bo'lar edi. Tahlilga

tortilgan qirg'iz va o'zbek yor-yorlarida ham birday kuzatilayotgan umumiy dard, alam, ota uyidan ayrilish, yangi hayot ostonasidagi xavotiri bilan bog'liq ruhiy holatlarni ko'rishimiz mumkin. Yor-yorlarda tabiat tasviri va ranglar orqali ichki o'y-kechinmalarning ifodalanishi ham keng kuzatiladi.

*Daryoga suv tashlasang,
Botar –ketar yor-yor.
Uzoqqa qiz bermanglar,
Olar ketar yor-yor.
Uzoqqa qiz berganing,
Rangi sariq yor-yor.
Ko'zlaringda yosh oqar,
Misli ariq yor-yor. [Aytuvchi: Sobira Jo'rayeva].*

Namunadagi, yor-yorda paralellizm hodisasini ko'rishimiz mumkin, ya'ni keltirilayotgan motivlar mantiqan izchil va uzviy holatda ekanligi kuzatiladi. Yor-yor syujetining ishtirokchilari o'z xayoliy o'y-kechinmalarini tasvirlashi yetakchi vazifani bajaradi. Yuqorida berilgan ikkilik o'zaro parallel – bog'liq holatda, voqea ishtirokchilari ruhiyatining maxsuli hisoblanadi. Daryo ramzi el adabiyotida ayriliq ma'nosini bildiradi. Yor-yorlarning poetik xususiyati bo'yicha tadqiqot olim borayotgan tadqiqotchi H.Aliqulova shunday fikr bildiradi “Daryo-suv, hayot manbayi. Ikki tomondan – ikki sohil. Yor-yorlarda daryoning narigi tomoniga, nazar tashlanadi. Quda bo'layotgan ikki oila go'yoki, ikki sohil” [To'xliyev 2009.87]. Bundan ko'rinadiki, daryo – ayriliq, uzoqqa qiz bersang huddi daryoga otilgan tosh kabi singib ketadi, ota uyidan usqlashib ketishi kabi his-tuyg'ularni ifodalaydi. Elimiz orasida olisga qiz berish ayriliq sifatida baholangan. Ayriliq va sabrning ramziy ma'nosi sifatida sariq rang keng qo'llaniladi. Unda keyingi misralarda sariq ya'ni ayriliqning maxsuli natijasida ko'zlardagi yosh misli ariqday oqishi tashbeh orqali ifodalanmoqdi. Kuzatganimizdek, o'zbek va qirg'iz yor-yorlarida ayriliq bilan bog'liq ruhiy holatlar tasviri ham umimiy, ham o'ziga xos jihatdan namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, o'zbek va qirg'iz yor-yorlaridagi umumiy ruhiy holatning ifodadagi o'xshashligi, revrenizm va ramzlarning tipologik yaqinligini ko'rishimiz mumkin. Yor-yorlarda uchraydigan obrazlar tizimida turkiy xalqlar uchun umumiylik, voqealar izchil va mazmunan ketma-ketlikda ifoda etilishi kuzatiladi. Nazarimizda, kelgusida o'zbek va qirg'iz yor-yorlarida mavjud ramzlar tizimi va obrazlar uyg'unligi borasidagi qiyosiy tahlillarni olib borish anchagina yangi ilmiy xulosalarni berishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliqulova H. Yor-yor qo'shiqlarida ruhiyat tasvirlari //Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti. – Toshkent. 2022. 67-72-b.
2. Sallayev F., Qurbonniyozov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi. – Toshkent. Yangi asr avlodi. 2010. 170-b.
3. Turdimov Sh. Xalq qo'shiqlarida ramz. – Toshkent. 2020. 80-b.
4. To'xliyev B., Sheraliyev E., Aliqulova H. Yor-yorlar. O'zbek xalq qo'shiqlari. – Toshkent. 2009. –B-105.
5. Aytuvchi: Fotima Tumanova. Samarqand viloyati, Nutota tumani, Oqtosh qishlog'i. Yozib oluvchi: Zubayda Husanova, 1971-yil. 11-iyul.
6. Aytuvchi: Gulnur Satilganova. Qirg'iziston Respublikasining san'at vakillari.
7. Aytuvchi: Sobira Jo'rayeva. 57-yosh. O'z.F.A. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining “Folklor arxividan“ olingan.

XALQ DOSTONLARIDA OSHIQ, MA'SHUQA, RAQIB OBRAZLARI

IMAGES OF LOVER, MISTRESS, RIVAL IN FOLK EPOS

*Hakimjonova Dilrabo Nazirjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotation. *The article analyzes the images of lover, mistress, rival in folk epics (for example, Alpomish, Kuntug'mish, and Ravshan), epic plot, the mission assigned to these images in the system of motives, and the artistic scope of the concept of love that keeps these inseparable three in one line. Based on the analysis, interpretations and proposals are put forward.*

Key words: *Plot, artistic scope of the concept of love, travel motive, test motive, commonality of motives, approaching image, fainting, lover, rival.*

Xalq dostonlarida oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlari va bu ajralmas uchlik bajaradigan missiyaning badiiy ko'lamiga haqida mulohaza yuritilgan ekan, dastlab, yuqoridagi uch obraz dostonlarning epik syujetida bir tizimda namoyon bo'lishi, muntazam ravishda biri ikkinchisini taqozo etishi, ulardagi uzviy bog'liqlik, ushbu bog'liqlikdan vujudga keladigan motivlar tizimi hamda oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlarini bir chiziqlikda ushlab turadigan asosiy konseptsiyaga diqqat qaratish zarur.

Adabiyotshunos olim Uzoq Jo'raqulov ta'kidlaganidek, har qanday asarning xronotop shaklida oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari mavjud hamda bu obrazlar Odam(a.s), Momo havo, Iblis uchligini yodga soladi. Bizningcha, olimning yuqoridagi fikrlari ayni haqiqat. Bu uchlik ishtirok etgan har qanday asarning sirt strukturasi emas, teran strukturasi diqqat qaratilib, tahlil doirasiga tortilsa, yuqoridagi talqinning ayni haqiqat ekanligi ayon bo'ladi.

Folklorshunos olim Shomirza Turdimov ham o'z ishida quyidagilarni keltirib o'tadi: *"Muhabbat Odam ato bilan Momo havoni yerga olib tushdi, qonini qo'shdi-naslini ko'paytirdi. Lekin bu qo'shiluvning bahosi qimmatga tushgani sir emas. Naql qiladilarki, "ular jannatdan quvildi... Yerga tushirildi..." Yerdagi hayot esa quvonch va qayg'u badalida kechadi. Alpomish hamda Barchin ham Odam ato va Momo havo taqdirini o'ziga xos ravishda takrorlaydi. Odam ato hamda Momo havo qoni Yer yuzidagi har bir odam tomirida oqar ekan, ularning taqdiri ham takror-takror kelaveradi".* (Turdimov, 2021, 4-bet). Folklorshunos olim Alpomish hamda Barchin Odam ato va Momo havo taqdirini o'ziga xos ravishda takrorlashini aytib o'tarkan, ayni ushbu o'xshashlik "Kuntug'mish", "Ravshan" dostonlarida ham kuzatiladi.

Har uchchala dostonidagi oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlarini bir chiziqlikda ushlab turadigan asosiy konsepsiya muhabbatdir. Nima uchun asosiy planga ishq emas, muhabbat qo'yilyapti? Najmiddin Kubroning quyidagi fikrlari yuqoridagi savolga to'liq javob bo'ladi: *"Muhabbatning oxiri Ishqning boshlang'ichidir. Muhabbat qalb uchun, Ishq esa ruh uchundir"*. Demak, doston qahramonlaridagi (Alpomish va Barchin, Kuntug'mish va Xolbeka, Ravshan va Zulxumordagi) muhabbat qalbdan ruhga ko'chgandan so'nggina Ishq maqomiga ko'tariladi va ayni shu vaziyatda muhabbatning asosiy planda voqeanishi, birlamchi omil ekanligi yanada konkretlashadi.

Alpomish va Barchin, Kuntug'mish va Xolbeka, Ravshan va Zulxumorni bir-biriga bog'lab turadigan birlamchi omil muhabbat ekanligi ta'kidlandi. Ushbu muhabbat tor ma'noda talqin etilmasligi zarur. Zero, ularning qalbiga bu otashni Yaratgan soldi ("Alpomish", "Kuntug'mish" dostonlarida rahmoniy tush orqali, "Ravshan" dostonida esa uzuk detali yuqoridagi funksiyani bajaradi). Qaysidir ma'noda oshiq va ma'shuqaning bir-biriga g'oyibdan ko'ngil bog'lashining o'zi ham ularning muhabbati oddiy muhabbat emasligidan dalolatdir. Shu o'rinda aytish joizki, bu yerda qirq chilton, pirlarning ham ahamiyati birlamchidir. Yuqorida rahmoniy tush motiviga to'xtalib o'tdik. "Risola ila hoim" da: *"Ruhi qudsiy, nafsi notiqa va rabboniy latifa sifliyi vujudimizda g'arib*

bir holdadir. U vujudimizni isloh qilish, foydalisini egallash, zararlilarini esa daf qilish uchun g'ayrat ko'rsatadi. Kishi uyg'oq ekan, ruh badanda hibslanadi. Inson uxlashi bilan qudsiy ruh ham asliy vatani-laduniy va ilohiy manbaga parvoz qiladi. G'ayb va ma'no olamini tanishdan, ruhlar ila muloqot baxsh etgan huzurdan yayraydi. Malakut olamiga yetganida esa uni shahodat olamida misollari ila ko'rur. Tush ta'birining siri ham xuddi ana shundadir" (Boltaboyev, 2005-yil, 164-bet),- deb yoziladi. Demak, rahmoniy tush orqali ayon bo'layotgan muhabbat Yaratganga bo'lgan muhabbatning inson qiyofasidagi shakli. Quyida "Kuntug'mish" dostonidagi muhabbat konsepsiyasining badiiy ko'lami tahlilga tortiladi.

Kuntug'mish va uning qirq yigiti Xolbeka tomonidan jo'natilgan sandiqni ochishganda: *"Ichidan bir qog'oz chiqdi, qog'ozni yozib, ko'rsa, Xolbeka oyimning to'lgan kamoli, oyday jamoli munavvar bo'lib turibdi. Shahzoda ko'rgan hamona tushida ko'rgan mahbubini tanib, ichki dardini hech kimga ayta olmay yurgan edi, bir ishqiy yuz bo'lib, toqat keltira olmay behush bo'lib yiqildi"* (Ergash Jumanbulbul o'g'li, "Kuntug'mish", 2021-yil, 7-bet). Kuntug'mish rasmni ko'rdi-yu, hushidan ketdi. Hushdan ketish ko'proq tasavvuf yo'lini ixtiyor etgan xos bandalarda yuz beradigan ruhiy kechinmadir. Vaholanki, oddiy bir insonda bunday holat kuzatilavermaydi. Ruhi ilohiyotga yaqin pok zotlardagina uchraydi. Zero, Farhod Shirinni, Majnun Laylini ko'rganida ikkovi ham hushidan ketdi. Chunki butun boshli koinotni yaratgan Zot Shirin va Laylining chehrasida O'z jilvasini zohir etdi. O'zni yo'qotishga sabab bo'lgan qudrat ham aynan ana shu "jilva"da.

Hushdan ketish haqida to'xtalar ekanmiz, tasavvuf yo'lini tutgan ko'plab valiy zotlar boshlaridan o'tkazgan bu holat Kuntug'mishda ham sodir bo'ldi. Zero, butun boshli syujetni tasavvuf bilan bog'lay olmasak-da, bosh qahramonda sodir bo'lgan bu holatda tasavvuf chizgilari mavjud. Demak, qahramon yoriga Mutlaq ruhning bir qismi ekanligi uchun oshiq. Najmiddin Komilov ta'biri bilan aytganda: *"Oliy muhabbat obyekt-mutlaq jamol barokatidir"* (Komilov, 1996-yil, 57-bet). Ayni ushbu holatda asosiy planda turgan muhabbatning oshiq qalbidan ruhiga ko'chganligi, Ishq maqomiga ko'tarilganligi ayon bo'ladi. Chunki oshiq ma'shuqada ilohiy jilvaning aks etganini ko'ryapti. Chunonchi, Kuntug'mish Xolbeka tufayli Farhod, Majnunlarda yuz bergan ruhiy kechinmani (tasavvufda bu holat "jazba" deb ataladi) boshidan o'tkazar ekan, Xolbekaga ham oddiy bir qiz sifatida qaray olmaymiz. Dostonda Xolbeka yuzidan nur taralib turishi va bu nurni berkitish uchun yuziga niqob taqib yurishi fikrimizning yaqqol dalili bo'la oladi. *"Ikki Xudo bexabar karvonsaroyga borib ko'rsalar, qalandarning uyidan yorug' chiqadi. Uy ravshan, munavvar bo'lib turibdi. Bir-biriga: "Qalandar uyov ekan", - deb asta-asta eshikning orasidan siylab qarasa, bular uxlab yotibdi. Uyda chiroq ham yo'q, uyi ravshan-munavvar bo'lib turibdi. Toza sig'alab ko'rsa, Xolbeka oyimning yuzidan niqobi siljib ketibdi. Yuzi ochilib, o'n to'rt kechalik oyday bo'lib, uyni Munavvar qilib turibdi"* (Ergash Jumanbulbul o'g'li, "Kuntug'mish", 2021-yil, 74-75-bet). Zero, *"Pok yuz oshiq uchun ilohiyat fayzi aks etgan mazhar o'rnida bo'lgan"*, - deb yozadi Najmiddin Komilov. (Komilov, 1996-yil, 56-bet).

"Kuntug'mish" dostonida majoziy ishq tasvirlangan va bu majoziy ishqning haqiqiy ishqqa qanday bog'liqligi bor? Zero, Navoiy g'azaliga G'aribiy muxammasida shunday misralar bor: *"Ey, G'aribiy, bil haqiqatning yo'li ermish majoz"*. Deydilarki, majoziy ishqning haqiqiy ishqdan unchalik farqi yo'q, agar majoz haqiqatga olib borsa. Abu Homid G'azzoliy hazratlari: *"Zulayho imonga kelib, Hazrat Yusufga tekkidan keyin, o'zini ul zotdan chetlatishga urinadi va toatibodatga berilib, uzlatga chekina boshlaydi. Endi bu ishqiy ishqning haqiqiy sohibi Allohga qaratilgan edi. Ahvol shunday ediki, Hazrat Yusuf uni tunda yotoqqa da'vat etsalar, u visol onini kunduzga surar, kunduz da'vat etsa, fursatni tunga surar va shunday derdi: "Ey Yusuf, men sizni Allohni tanimasdan oldin sevgandim. Lekin Uni tanigandan keyin aslida Unga oid sevgidan boshqasiga o'rin qolmadi. Allohdan bo'lgan bu sevgimga boshqani sherik qilmayman"* (Tohir Malik, 2017, 36-bet). Zulayhoning vujudidagi majoziy ishq uni haqiqiy ishqqa yetakladi va U majoziy ishqning emas, haqiqiy ishqning shaydosiga aylandi. Demak, Kuntug'mish va Xolbeka

ishqi oddiy bir ishq emas, ularning qalbiga ishqni Yaratgan soldi(rahmoniy tush orqali). Dostondagi majoziy ishq haqiqiy ishq kabi bir vazifani bajargan, ya'ni qalbni poklash, ruhni tarbiyalash. Shu o'rinda epik syujetda majoziy ishqni haqiqiy ishqqa olib boruvchi bir vosita sifatida talqin etish ham ayni muddaodir.

Adabiyotshunos olim Uzoq Jo'raqulov o'z tadqiqotida quyidagilarni keltirib o'tadi: *"Majnun Laylini ilk bor maktab bog'ida uchratadi. Bu uchrashuv ham qator ramziy ma'nolarni ifodalaydi. Deylik, maktab, ma'rifat oshiqning Yaratganga yaqin bo'lishini, bog' esa Odam (a.s) erishgan ilk saodatni, ya'ni jannatni ifoda etadi. Yaratganni tanitgan ilk muhabbat tug'ilgan bog' (jannat) sog'inch, unga erishmoq ishtiyoqi Majnunni junun yo'liga boshlaydi"* (Жўрақулов, 2017, 34-бем). Yuqoridagi holat "Ravshan" dostonida ham kuzatiladi. Ravshan va Zulxumorning muhabbati ikki oshiqni bog'da uchrastirdi. Adabiyotshunos olim ta'kidlaganidek, Yaratganni tanitgan ilk muhabbat tug'ilgan bog' (Jannat) sog'inch, unga erishmoq ishtiyoqi, chuqurroq mulohaza yuritadigan bo'lsak, jannat sog'inch emas, balki Yaratganga bo'lgan ishtiyoq, sog'inch Majnunni junun yo'liga boshlaganidek, Ravshanning muhabbati ham uni tom ma'noda ishq yo'liga boshladi. Ravshanning Hazrat Navoiy "Xamsa"si qahramoni Farhod kabi oshiqlikning yuksak cho'qqisiga yetganligi Oqqiz bilan qurgan suhbatidan anglashiladi:

*"Oyim qizman, zarli ro'mol o'rayman,
Taroq olib qora zulfim tarayman,
Zulfi zarafshonim qaydan bo'lasan?
Tarzing ko'rib makoningni so'rayman.*

*-Bu judolik meni qildi sargardon,
Ayriliqdan yurak-bag'rim to'la qon,
Mening dardim qo'zg'ayverma, Oqqizjon,
Oshiqda bo'lmaydi manzil ham makon.*

*-Polvon to'ram, sen yashirding siringni,
So'rayman, aytsang-chi o'sgan yeringni,
Harna darding bo'lsa menga so'ylagin,
Ko'nglingdan olayin zang-u kiringni.*

*-Mening sirim, ixtiyorim menda yo'q,
Bir yerda turmoqqa qaror menda yo'q,
Oshiq ixtiyori ma'shuq qo'lida,
Bu bog'da o'zimdan xabar menga yo'q"*

(Ergash Jumanbulbul o'g'li, "Ravshan" 2015-yil,100-bet)

Dostondan olingan ushbu suhbat Xusrav va Farhodning aytishuvini bevosita yodimizga soladi. Bu o'rinda xalq dostonlari va "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlarda ayrim mushtarakliklar mavjud ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, bu mushtaraklik sinov, safar, tush motivlarida kuzatiladi. Dostonda Ravshanning musulmon, Zulxumorning g'ayridinligi (din va kufr bilan bog'liq epizodlarga diqqat qaratish zarur), Oshiq ma'shuqaning suratini ko'rgandan so'ng g'ayridin bo'lishiga qaramay unga nisbatan bosh qahramonda g'oyibona muhabbatning paydo bo'lishi hamda Zulxumor Ravshanning diniga o'tib, musulmonlikni qabul qilish motivlari beixtiyor XI-XII asrlarda yashagan tarixiy shaxs Shayx San'onning tarso qiziga muhabbatini yodga soladi. Dostondagi bu motiv to'lig'icha Shayx San'on hikoyatiga asoslanmagan bo'lsa-da, ularda ayrim mushtarakliklar mavjuddir. Jumladan, Shayx San'onning qalbiga tush orqali g'oyibona ishq zuhur etildi va u ushbu

ishqni axtarib, safarga otlandi. Ravshan ham Zulxumorning suratini ko‘rib, unga g‘oyibona oshiq bo‘ldi va u ham yor manziliga borishni ixtiyor etdi. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonida Shayxning holatini quyidagicha ifodalaydi:

*“Shayx ashk aylab ravon ruxsorig‘a,
Arzi imon etti tarso yorig‘a,
Oshnoliq topqoch imondin nihon,
Oh urub Shayx ollida tobshurdi jon.
Soldi din ahli aro g‘avg‘o yana,
Chektilar faryodu vovaylo yana.
Kufr ila din ichra fahm o‘ldi sabab,
Bul ajab ish zohir o‘ldi, bulajab”.* [Алишер Навоий, 1996:133].

Zulxumor va tarso qizining musulmonlikni qabul qilib, Yaratganga imon keltirishida ilohiy qudrat, ilohiy fayz hisoblangan Ishqning asosiy omil ekanligi inkor qilib bo‘lmaydigan haqiqatdir. Demak, “Ravshan” dostonidagi ayrim motivlarda Shayx San‘onning tarso qiziga muhabbati bilan mushtaraklik mavjudligi dostonning epik syujetida asosiy konseptsiya hisoblangan muhabbatning badiiy ko‘lamini chuqurroq tahlil etishni taqozo etadi.

Xalq dostonlarining kompozitsion qurilishi, epik syujeti, motivlar tizimida oshiq va ma‘shuqa bilan bir linyada namoyon bo‘luvchi raqib obrazi voqealar rivojida o‘ziga xos funktsiyani amalga oshirishi bilan xarakterlanadi. Raqib obrazi, asosan, safar, sinov motivlarida paydo bo‘lib, goh oshiqning, goh ma‘shuqaning yo‘liga g‘ov bo‘ladi. Epik syujet linyasida bajaradigan missiyasi oshiq va ma‘shuqa o‘rtasida nizolarga sabab bo‘lishdir. “Apomish” dostonida Ultontoz, “Ravshan” dostonida Oqqiz, “Kuntug‘mish” dostonida Buvraxon raqib obrazi sifatida gavdalanadi. Shu o‘rinda raqib obrazini oshiq va ma‘shuqaning xarakteri, ichki dunyosini ochib beruvchi yondash obraz sifatida ham talqin etish mumkin.

“Alpomish”, “Kuntug‘mish”, “Ravshan” va yana bir qancha dostonlar syujetida “Oshiqning fahmidir qorong‘u kecha” epik qolipining takror holda kelishi oshiq va ma‘shuqa o‘rtasidagi muhabbatning darajasi oliy maqomga egaligidan dalolatdir. Bu qolipni tasavvuf tamoyillariga asoslangan holda tahlil qilish ayni muddaodir. Tasavvuf ahli, ya‘ni avliyolar, valiy zotlar, asosan, tunlarini bedor o‘tkazishgan. Bedorlikdan maqsad: jismga huzur beruvchi moddiyatlardan voz kechib, nafsni isloh qilish, Olamlarni yaratgan Zot bilan yolg‘iz qolishdir. Zero, ularning kechaning uchdan bir qismida qilgan ibodatlaridan hech kim voqif bo‘la olmagan, shu yo‘l bilan valiy zotlar o‘zlarini riyodan saqlashgan. Chunonchi, taqvodor zotlar haqida Alloh taolo: *“Ular kechadan ozgina (fursatgina) ko‘z yumar edilar. Va saharlarda ular (qilgan sahv xatolari uchun) Parvardigordan mag‘firat so‘rar edilar”.* (Zoriyot, 51:17-18); *“...Kechasi (bedor bo‘lib, namozda) turing! Faqat ozgina uning (kechaning) yarmida (uxlab orom oling) yoki (uyquni kechaning) yarmidan ham bir oz kamaytiring, yoxud unga (bir oz) ziyoda qiling (ya‘ni kechaning yarmidan ko‘prog‘ida uxlab, istirohat qiling) va Qur‘onni tartil bilan (ya‘ni, dona-dona qilib) tilovat qiling! “(Muzammil, 73:2-4); “Yana kechaning bir qismida ham U Zotga sajda qiling va tunda uzoq (bedor bo‘lib), u Zotga tasbeh ayting!”* (Inson, 76:26); *“(Olloh) bir kecha O‘z bandasi (Muhammad)ni unga oyat-mo‘jizalarimizdan ko‘rsatish uchun (Makkadagi) Masjid al-Haromdan (Quddusdagi) Biz atrofini barokatli qilib qo‘ygan Masjid al-Ahsoga sayr qildirgan (barcha aybu nuqsandan) pok zotdir...”* (Al-Isro, 17:1); *“Muso bilan o‘ttiz kechaga va‘dalashgan edik. So‘ngra uni yana o‘n (kecha) bilan to‘ldirdik. Bas, Parvardigorining (uning uchun belgilangan) vaqti komil qirq kecha bo‘ldi...”* (A‘rof, 7:142), deya marhamat qilgandir. Ushbu oyatlarda zikr qilishning kunduzi emas, aynan kechada amalga oshirilishi uyqu bilan bog‘liqligi tufaylidir. Chunki va‘da qilingan narsani kutayotgan kimsa bedor kutadi. Olloh taolo boshqa bir oyatida ham: *“Ularning yonboshlari o‘rin-*

joylaridan yiroq bo'lar (ya'ni tunlarini ibodat bilan o'tkazishib, oz uxlaydilar...)” (Sajda,32:16) (Boltaboyev, 2005-yil, 163-bet), – deya ishorat qilmoqda. Demak, dostonlar tarkibida uchraydigan epik qoliplar ham muayyan bir ramziylikni ifoda etadi.

Fikrimizni quyidagicha xulosalaymiz: oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlarini bir chiziqli ushlab turadigan muhabbat konsepsiyasining badiiy ko'lamini dostonlarning sirt strukturasiga emas, teran strukturasiga yondashgan holda tahlilga tortish yuqoridagi uch obraz bajaradigan missiya, syujet tarkibida mushtaraklik hosil qiluvchi motivlar tizimi, oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlari ruhiyatidagi psixologik o'zgarishlar hamda birlamchi omil hisoblangan muhabbatning qalbdan ruhga ko'chib, voqealar rivojida Ishq maqomiga ko'tarilishi, ushbu ishqning asosiy funksiyasi qalbni poklash, ruhni tarbiyalash ekanligi yanada konkretlashishiga, tashqi tomondan qaralganda yuzakidek ko'ringan syujet qamrovidagi qahramon ruhiyatini ochib beruvchi motivlarning mohiyatini teranroq anglashga har jihatdan ko'mak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. (1996). Лисонут-тайр. – Тошкент: Фан.
2. Najmiddin Komilov.(1996).Tasavvuf yoki komil inson axloqi.Toshkent: Yozuvchi nashriyoti.
3. Ergash Jumanbulbul o'g'li.(2021).Kuntug'mish.Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat.
4. Жўрақулов У. (2017). Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Монография. – Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ.
5. Tohir Malik. (2017). Odamiylik mulki.Toshkent: Sharq.
6. Hamidulla Boltaboyev. (2005). Islom tasavvufi manbalari. – Тошкент: O'qituvchi.
7. Turdimov Sh. (2021-yil 3-iyun). Folklor saboqlari. Xalq so'zi gazetasi.

The role of authentic folklore texts in vocabulary development

Rakhmatova Nigora

Tashkent Medical Academy, Assistant professor,
Department of Uzbek and foreign languages

Annotation: This research work is an attempt of a beginning EFL teacher to prove the effectiveness of using authentic materials in the development of vocabulary proficiency in English. To reach the central goal of the investigation, the researcher experiments authentic materials in a practical language-teaching context (Vocabulary in Context). The subjects of the research are two groups of first-year UWL students. During two months of actual teaching, which was a significant step of the research for it provided the researcher with reliable data, the groups were exposed to two different types of course materials-authentic (materials form mainly certain types as newspapers and magazines) and course book texts. Specially designed Pre- and Post-Tests were used as tools of comparing the effect of both types of materials on the subjects' vocabulary ability. In addition, the subjects' attitude toward the authentic materials used during the course was thoroughly studied by the means of Questionnaire. The research found authentic texts to be more effective in the development of subjects' vocabulary proficiency in comparison with their traditional course book materials.

Key words: authentic, material, native; non-native, production.

Statement of intent

According to the contemporary requirements of educational system traditional teaching style is ineffective and cannot warrant itself, it became obvious in teaching vocabulary in context, too. Three years ago we have been taught the very discipline and our instructor who conducted that aspect was up against serious troubles and difficulties on making it interactively. She tried to include quite different interesting innovations during each lesson, she aroused our interest in this aspect, but it looked always like she had difficulties. Thus, the occasion that we have faced with was the main cause of choosing this topic. By my teacher experience I have already recognized that any authentic materials might interact and amuse learners' attention. So, my investigation lies in opening opportunities to English learners to comprehend meaning of words in its place through authentic materials (mainly newspaper and magazines) instead of using only traditional books.

As I took interest mostly from unusualness, I decided to delve surroundings of effective authentic materials into theoretical discussions, and to apply them practically into academic process for learning vocabulary, and this hard effort have amused me.

In my research I will prove that itemized authentic materials for teaching vocabulary stand to be impactful among language learners from University area. This study investigates the effect of authentic materials on vocabulary recall for 2nd year students. The participants of the study will be groups of UzSWLU; the study process will be in progress for two months. Therein, in practical procedure I try to respond the following questions: *Is there a significant increase in teaching vocabulary I when authentic materials including magazines and newspapers are used? Is there a noticeable difference in learning vocabulary I through traditional textbooks, as compared to those who learned vocabulary with interactive authentic materials?*

Vocabulary stock of language is very important for learners to achieve success in target language, especially when it is taught through authentic materials, even students who have very little or no fluency in the target language can draw bits of authentic cultural information from foreign language newspapers. Since there is no universally one accepted way of teaching vocabulary interactively I shall confine myself to a brief survey of the topic as it is viewed in Modern Methodology both in our country and elsewhere.

LITERATURE REVIEW

As the president of our republic I.A.Karimov said: "Today we are standing on such threshold of the world development, that it cannot be mistake if we say now that we reached altogether, both knowledge and enlightenments (as an example of national staff preparing program), opportunities and success (as an example of the program on development strategy)".

One of the big functions of the higher institutions is to educate and bring morally mature personnel and the worthy generation up to our well-known ancestries. The title of the present Qualification paper was chosen according to the requirements of the national staff preparing program and its core has been included to the plans and programs which The Higher Education Institutions intend to fulfill them during the education system. The theme of the given qualification paper is "Using authentic materials (magazines, newspapers) in teaching vocabulary I". It presents analysis of effectively usage of non-traditional materials, and also considers elementary and deeply investigation of vocabulary mechanisms.

Authentic materials have many advantages compared with inauthentic materials. However, it means that choosing and using appropriate authentic materials in vocabulary teaching can really improve students' vocabulary stock. According to many researchers (Anderson & Lynch, 1988; Berado, 2006; Brown & Yule, 1983), there are following ways of using authentic materials:

A. Integrating target culture with language teaching

Language and culture are closely related with each other. Language is a part of culture and plays an important role in it. On one hand, without language, culture cannot be transmitted. On the other hand, language is influenced and shaped by culture. Language and culture interact with each other and the understanding of one influences the understanding of the other. In the teaching of vocabulary comprehension, we can find that teaching materials, especially authentic materials, often have much cultural content that is closely related to the knowledge of American and British culture, society, and economy. If students lack this kind of knowledge, there will be difficulties in their vocabulary comprehension. Even if there are some new words, we are able to guess their meanings from the context. However, if the materials are unfamiliar to us, or too culturally based, we may feel very difficult. Even if there are no new words in the materials, we can only get the literal meaning. We don't understand the meaning in depth, because of the lack of cultural information.

Bassnett (2001) maintains that no single textbook can provide information on a culture, as no culture is homogenous. Also, cultures are "dynamic and ever-changing". Therefore, when teaching culture teachers should refer to other sources in addition to textbooks.

Literature/ Literary readings. Historically, literature was the main source for teaching culture. As a result of the growing interest in social sciences, the role of literature has declined. It is also sometimes thought that literature of the past cannot be used as a source to interpret contemporary society. Valdes, however, claims that most objections to using literature are "linguistically based" and they do not deny the fact that literature is a useful medium for teaching culture. Many scholars support the same idea.

The main argument for using literary texts is literature's ability to represent the particular voice of a writer among the many voices of his or her community and thus appeal to the particular in the reader. Literary texts (drama, fiction, poetry) do not only offer a broad 'state of the nation view' but can also give students myriad insights into the sensibilities of the British and the texture of life in contemporary Britain. Due to this they offer learners the opportunity to explore both the multiplicity of language and culture. Valdes (1986) warns that literature should not be used for only presenting "cultural slices of life". She adds that to ignore the whole wealth of literature is to deprive students. She sees the tasks of the teacher as making clear what values lay under the behavior of the characters so that students could understand them. Therefore, teachers must have "a broad awareness of the values in literature as well as a depth of understanding".

Different literary genres can evoke empathy and develop understanding of certain aspects of the other culture. Marquardt sees literature as ideal for developing empathy as "creators of literature receive their basic motivation from a desire to explore the feelings of others and communicate these feelings to the readership". He thinks that reading books will help readers to understand that one's behavior is conditioned by culture. Pulverness (1997) concludes each paragraph of their book *British Cultural Identities* with Cultural examples, which include films, books, and TV programmes connected with the topic under discussion. When no such list of books for teaching a particular culture exists Valdes suggests using Allen's *Cultural Checklist* (1973), which gives a list of elements to search for in any literary work to determine its cultural value.

Besides determining the cultural value of a book, there is another concern when literature is used for teaching culture- the language proficiency of students. In Valdes' opinion literature that is suitable for upper-intermediate students has to "be relatively simple in structure and style, be free from abstruse vocabulary, and contain valuable cultural content." She still thinks that all genres lend themselves to study by upper-intermediate and advanced students. A well-chosen piece of literary writing not only gives students a good insight into the culture but also leads to better understanding and appreciation of literature.

Films offer learners opportunities to observe behaviors that are not so obvious in texts. They also provide a more current and comprehensive way of a culture. Stempleski calls films "an authentic

window on foreign culture". Film connects learners with language and cultural issues simultaneously. Therefore, the inclusion of film in cultural studies is highly desirable.

The internet. The development and spread of the World Wide Web (WWW) has created many new possibilities for teaching culture. Zhao (1993) claims that "by engaging in web-based activities students can gradually become members of the community of English language speakers, in the same way that they might through other forms of immersion in a culture". Students, however, need instruction in computer-assisted activities. Internet-based activities should be complex enough to allow interaction, collaboration and autonomous decision-making. They also have to be well structured so that learners achieve the objectives without getting lost. Two internet-based projects the WebQuest and CultureQuest serve as good examples of taking advantages of the possibilities the Internet provides.

Songs are often used in foreign language classes for teaching vocabulary and grammar, but they can also be a vehicle for the study of culture. According to Chastain (1988), the lyrics and music can be related to people's moods, interests and way of life. Songs that reflect the daily life of the target society will be the best for health. They think that the societal problems treated in a song should be the main concern of the class. Songs work better if students are actively involved, either in discussing the lyrics or participating in singing. For the teaching of British culture, songs by *Billy Bragg* offer ample opportunity for discussion.

Realia. Objects from real life or from the real world, as opposed to theoretical constructs or fabricated examples; especially, used as instructional or classroom aids. Here are some great ways to take full advantage of the possibilities offered by the use of realia in the classroom: *5 o'clock tea*. This is by far the best way to teach table manners, requests, or expressions related to ordering or serving tea, coffee, or any meal in a home setting.

Simply bring a children's tea set (it's a lot easier to bring to class) complete with tea cups, saucers, spoons, teapot and/or coffee pot, sugar bowl, creamer, etc... And have students practice offering and serving each other coffee or tea. You may also choose to add cakes, pies, cookies, or anything that will make your 5 o'clock tea truly unforgettable. You can make it as simple or as complete as you wish, or as time allows.

The use of realia brings a welcome change in the class, a break from typical class activities like reading and writing. The unexpectedness of having to suddenly interact with real objects will keep students on their toes; it will create excitement, and they'll have fun. Students have the chance to practice real life situations like using maps and asking for directions in a foreign language, but with the guidance of someone who speaks fluently and will help them get it right. Once they hit the street, they will feel more confident in speaking the language with the locals.

Students will clearly understand the reason they're learning a particular ESP component. Instead of wondering when and where they might have use for a particular language element, they'll know the reason. When it comes to using realia in the classroom the sky's the limit! The best part is that your students will learn, have fun, but you'll also enjoy your classes all the more.

B. Introducing background knowledge

Some vocabulary materials are too culturally based, thus not easy for students to understand. A good suggestion for teachers is to introduce some background information before listening. If the materials are on western customs, the possible way for the teacher is to ask students to search the relevant information in advance and then share what they have found with the whole class. If teachers prepare original English films for students, it's wise for them to introduce the characters, the settings, and the general plot and tell students how to watch these original films. In this way, students may feel easier to listen to the authentic listening materials.

C. Explaining idioms

Idioms are important in any language. They are often hard to understand and hard to use appropriately. We know that it's usually impossible to understand them without the context. Some English idioms mean much more than the literal meanings. Authentic materials are likely to contain many idioms, especially in newspapers. The teacher should explain the idioms and ask students to accumulate them. Students can benefit from this in the long run.

Newspaper and magazines are important for both their narrative and factual content. Everybody can find good cultural insights from newspaper headlines, advertisements, editorials, sports pages and weather reports. If possible, newspapers should be available in language classrooms for browsing or for classroom assignments. The advantage of doing activities using newspaper texts is that students are exposed to authentic language. According to Bassnett (2001) "even students who have very little or no fluency in the target language can draw bits of authentic cultural information from foreign language newspapers" (p.3). Seelye (1993) posited that before making any cultural generalizations students should generate some hypotheses. These hypotheses should be based on empirical evidence. In Seelye's opinion, "adverts and illustrations in foreign language newspapers serve as an ideal source of authentic empirical evidence" (Seelye, 1993, p.13). However, Durant (1997) warns that "mainstream media represents only *a selected range of images and conventions for interpreting the realism, irony, offensiveness or quality of such images must be shaped accordingly*" (p.21). In other words, Seelye thinks "teachers need some training in how to develop students' skills that are necessary "to penetrate the mass media"" (Seelye, 1993.p.21).

REFERENCES

1. Akbari, O. & Razavi, A. (2016). Using authentic materials in the foreign language classrooms: Teachers' perspectives in EFL classes. *International Journal of Research Studies in Education*, 5(2), 105- 116.
2. Morrow, K. (1977). Authentic texts and ESP. In S. Holden (Ed.), *English for Specific Purposes* (pp. 13- 17). London: Modern English Publications.
3. Bacon, S. M. & Finnemann, M.D. (1990). A study of attitudes, motives, and strategies of university foreign language students and their disposition to authentic oral and written input. *The Modern Language Journal*, 74(4), 459-473.
4. Murray, L. (2015). Using Authentic Materials in the Foreign Language Classrooms: Teacher Attitudes and Perceptions in Libyan Universities. *International Journal of Learning & Development*, 5(3), 25-37.
5. Nault, D. (2006). Going global: rethinking culture teaching in ELT contexts. *Language, Culture and Curriculum*, 19 (3), 314-328.
6. Alikulova Khulkar. Comparative Typological Analysis of Uzbek and Kazakh Yor-Yor. 4615-Main Manuscript file- 8276-1-10-20240203. 2024. Fevral. <https://www.spast.org/index.php/ojspath/issue/view>.

“ZARBULMASAL” ASARIDAGI MAQOLLAR TALQINI INTERPRETATION OF PROVERBS FROM “ZARBULMASAL”

Tursunaliyeva Shodiya Abdullo qizi,
Toshkent davlat

Annotation. *In this article, some proverbs from Gulkhani's work "Zarbulmasal" were analyzed. Attention was paid to the essence of proverbs, their place in human life, and their educational significance. Proverbs were compared in with cases they are used today, and their territorial aspected. The main characters of the work, Yapalokqush, Boyogli and others used, good, bad, generosity, and similar proverbs.*

Key words: *Proverb, metaphor, kindness, godliness, birds.*

XVIII-XIX asr o'zbek mumtoz adabiyotida Muhammad Sharif Gulxaniyning o'ziga xos o'rni bor. Uning asarlari o'zining zamondoshlari orasida ham yuksak mavqega ega bo'lganligi, tadqiqotchilar diqqat markazida turganligi bilan ajralib turadi. Gulxaniy ijodi haqida ma'lumotlar o'z zamonida yaratilgan tazkiralarda, tarixiy asarlarda bayon etila boshlaydi. Jumladan, Fazliy Namangoniyning "Majmuai shoiron" tazkirasini, Dilshod Barnoning "Tarixi muhojiron" risolalarini ko'rish mumkin. [Jumaxo'ja, Adizova 2019:268]. Gulxaniy ijodida o'ziga xos o'rin tutgan, yuksak mavqeyiga ega bo'lgan asar "Zarbulmasal" hisoblanadi. Asarning 6 ta qo'lyozma va 10 dan ortiq bosma nusxalari mavjud.

Shoirning bizgacha yetib kelgan ushbu asari xalqona tilda yozilganligi, majozlar bilan, xalq o'g'zaki ijodi bilan boyitilganligi jihatidan qimmatlidir. Ushbu asar Amir Umarxonning taklifi bilan yaratiladi. "Zarbulmasal" so'zi arabcha "zarb" va "masal" so'zlarining qo'shiluvidan hosil bo'lib, "masal urmoq", "masal orttirmoq" ma'nolarini anglatadi.

Xalq maqollarining mavzu ko'lamida juda keng qamrovli bo'lib, "O'zbek xalq maqollari" to'plamida maqollarning 30 predmetli mavzu guruhi taqdim etilgan. Ulandan ayrimlarini namuna sifatida ko'rib o'tamiz:

- 1) Vatan va vatanparvarlik haqida;
- 2) mehnat va mehnatsevarlik haqida;
- 3) do'stlik va kelishmovchilik haqida;
- 4) donolik va johillik haqida;
- 5) mardlik va insoniylik haqida;
- 6) hushyorlik va ehtiyotkorlik haqida;
- 7) oila va yaqinlar haqida;
- 8) mehmon va mehmondorchilik;
- 9) rostgo'ylik va samimiylk haqida;
- 10) majoziy maqollar;
- 11) pand-nasihati maqollar;
- 12) yaxshi so'z va ezgulik haqida; [Adilova 2018:10]

Shu jumladan, "Zarbulmasal" asarining boshqa asarlardan ko'zga ko'rinarli farqi ham ayni mana shunday folklor namunalarini majozlar orqali sodda, tushunarli tarzda mohironalik bilan asarga singdirganligida yaqqol namoyon bo'ladi. Asarda faqatgina xalq og'zaki ijodi bilan cheklanmay, yozma adabiyot namunalaridan ham unumli foydalanib, baytlar, to'rtliklar keltirilganining guvohi bo'lamiz. "Zarbulmasal" asarida 300 dan ortiq o'zbek xalq maqollari o'rin olgan. Asar qahramonlari o'z nutqida vaziyatga mos ko'plab maqollarni keltiradilar. Masalan: "Yetim o'g'il saqlasang, og'zi-burning qon etar, yetim qo'zi saqlasang og'zi burning moy etar", "Ikki suyukli bir ko'ngulga sig'mas", "Bitar ishning boshig'a – yaxshi kelar qoshig'a", "To'yg'a borsang to'yib bor, to'yqa to'ning kiyib bor", "Oz oshim g'avg'osiz boshim" va boshqalar. Asarda Yapaloqqush va Boyo'g'lining quda bo'lish voqealari tasvirlanadi. Asar ibratli hikoyalardan, shuningdek, Sa'di Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So'fi Olloiyor kabi ulug' so'z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalanadi.

Asarning ma'nosi ramzlar orqali ifodalanib qushlar tilidan aytilgan yaxshilik, yaxshi xislatlar egasi bo'lish, shu bilan bir qatorda, barcha insoniylik fazilatlarini umumlashtiruvchi pand-nasihat ruhidagi maqollar ham talaygina. Bulardan ayrimlarini misol tariqasida keltirib o'tsak: "Yaxshilik qil suvga sol, boliq bilur, boliq bilmasa, holiq bilur", "Yaxshi bilan yurding yetding murodga, yomon bilan yurding qolding uyatga", "Yomonga yaqin yursang balosi yuqar, qozonga yaqin yursang-qarosi yuqar" va boshqalar. Ushbu maqollar orqali Gulxaniy sen kim bilan yurganiga ham ahamiyat ber, sen har kim bilan ham sirdosh bo'lib uning yo'rig'iga yurma, aks holda "bo'rining yesa ham yemasa ham og'zi qora" deganlaridek uyatga qolasan: Qilgan yaxshiligingni javobini kutma, agar senga inson tomonidan qaytmasa Holiq ya'ni Allohdan qaytadi, u hamma narsani bilguchi va ko'rguchi degan falsafiy qarashlarni ifodalagan. Bundan tashqari shoir so'z qudratining qimmatini ifodalaydi. Uni har narsaga ishlatib isrof qilmaslik, so'zni qadriga yetgan kishilarga aytish kerakligini maqollar yordamida juda go'zal tarzda ochib beradi. "So'zni aytgil uqqanga, jonni jonga suqqanga, aytib so'zni netarsan, onadin yomon tuqqang'a". Bu maqol bugungi kunda ham qo'llanilib, biroq o'zgarishga uchragan, qismlari tushib qolgan holda uchraydi. "Yaxshilar topib so'zlar, yomonlar qopib so'zlar", "Shirin-shirin so'zlasang ilon inidan chiqar, achchiq-achchiq so'lasang musulmaon dinidan chiqar". Bu maqol ham bugungi kungacha xalq og'zidan o'tib kelgan, xalq orasida faol maqollar sarasiga kiradi. Ushbu maqolning varianti sifatida "Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar, yomon gap bilan pichoq qinidan chiqar" (Namangan) tarzida ham keladi.

Asarda qo'llanilgan maqollarning ko'plari bugungi kundalik hayotimizda ham uchraydi. Mazkur maqollar davrlar mobaynida o'zgarishga uchragan bo'lishi, qismlari almashgan yoki tushib qolgan holatlar ham qayd etiladi. Masalan: "Sukut – alomati rizo", "Uyat o'limdan qattiq", "Holva degan bilan og'iz chuchimaydi", "O'lturgan qiz o'rmini topar", "Quda bo'lding, judo bo'lding", "Sopol chini bo'lmas, begona ini bo'lmas" "Osh egasi bilan totlig'", "Avval taom, so'ngra kalom" va shu kabi ko'plab maqollarni keltirish mumkin.

Shu jumladan, asarda bugungi kunda xalq orasida ishlatilmaydigan, ma'lum ma'noda iste'moldan chiqqan maqollarga ham ko'zimiz tushadi. Bularga ayrim misollarni havola qilsak. Masalan: "Yomon otga yol bitsa yonig'a to'rsiq bog'latmas, yomon yerga mol bitsa, yoniga qushni qo'dirmas", "Uydagi savdo bozorga rost kelmas", "Anglamay so'zlagan og'rinmay o'lar, chaynamay yeganlar kavshamay ketar", "Sigir suv ichguncha buzoq muz yalar", "Qizni kim suymas, qimizni kim ichmas", "Ermon yog'ochining egilgani-singani, er yigitning uyalgani – o'lgani", "Qo'chqor bo'lur qo'zining peshonasi do'ng bo'lur, og'o bo'lur yigitning peshonasi keng bo'lur" va shu kabi.

Mumtoz adabiyotimizda ham Alisher Navoiyning qushlarni majoziy obraz sifatida gavdalandirgan "Lison ut-tayr" asari o'z o'rni va yuksak mavqega ega. Har ikkala asarda ham voqealar qushlar tilidan bayon qilinadi. Asar voqealar bilan bog'liq qisqa, ibratli hikoyatlar bilan boyitiladi.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki, Muhammad Sharif Gulxaniy buyuk qalam sohibi, iste'dodli shoir. Insonga xos xususiyatlarni jonli narsalarga ko'chirib majozlar orqali o'zining teran fikrlarini bayon qilgan shaxs. Asarda majozlar orqali insonlarning holatini tasvirlaydi. Bir qarashda oddiy qushlar suhbatidek tuyulgan bu asar zahirida hayotning dolzarb muammolari, xalqning turmush tarzi, turli urf-odatlar haqida so'z boradi. Boyo'g'li va Yapaloqqush yuqori tabaqa vakillari. Ularning hatti-harakatlari ochko'z va qonxo'r bo'ri, aldanchi va shayton tulkilarga o'xshaydi. Bularning o'y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo'lishi ular uchun bayramdir. Gulxaniy ham "qizim senga aytaman, kelinim sen eshit", qabilida qushlar misolida o'z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Shoir aytmoqchiki, xonning atrofini Boyo'g'li, Yapaloqqush, Kordon, Kulonkir sulton singari yomon amaldorlar o'rab olgan. Bu ketishda mamlakat vayronaga aylanishi hech gap emas. Gulxaniyning har jihatdan sinchkovlik bilan

yaratgan asarida yirtqich asosan, tunda ov qiladigan qushlarni qahramon sifatida tanlashida ham nozik ishoralar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gulxaniy “Zarbulmasal” Nashrga tayyorlovchi Yoqubov X.-Toshkent: “Ma’naviyat”, 2016.
2. Jumaxo‘ja N, Adizova I, O‘zbek dabiyoti tarixi – Toshkent: Noshir, 2019.
3. Mirzayev T, Turdimov SH, Jo‘rayev M, Eshonquliv J, Tillavov A, O‘zbek folklori – Toshkent: Tafakkur bo ‘stoni, 2020.
4. Adilova F “Yaxshilik” tushunchasini ifodalovchi maqollar semantikasi-Toshkent: 2018.
5. <http://ziyonet.uz>.
6. <http://iht.uz>.

NARPAY TUMANI SHEVASIGA AYRIM CHIZGILAR SOME LINES IN THE NARPAY DISTRICT DIVISION

Avazova Lobar Aktamovna
Sergeli tumani 285-maktab o‘qituvchisi

Annotation. *There are a number of studies on Uzbek dialects, but some dialects remain poorly studied. Such dialects include the dialects of the Narpai region of the Samarkand region. This small study reflects the most characteristic phonetic, morphological and lexical features of this dialect. Some of them are original from the point of view of dialectological science. The article, together with the new dialect data, provides information on the linguistic geography of the region under study. The article was prepared based on the theoretical basis of the Uzbek dialectology.*

Keywords: *Narpay, dialect, Kipchak, Qarluq, phonetic, morphological, lexical*

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma’naviy qadriyat hisoblanadi. O‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turadi. Bu haqida professor Y.D.Polivanov o‘zining “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili” nomli asarida ham to‘xtalib o‘tadi: “...turkiy tillarning birortasi ham shevalararo o‘zbek tili singari bu qadar keskin farqlanmaydi, demak,...birorta turkiy til ham shu qadar spetsifik, dialektal xilma-xillik xususiyatiga ega emasdir. Bu esa, tabiiy, adabiy til uchun biror dialektni asos qilib olish masalasini nihoyat darajada og‘irlashtiradi [Поливанов 1933, 4]”.

Tilimizning bu xususiyatlaridan unumli foydalangan holda, biz shevalarimizni yanada mukammalroq o‘rganishimiz va ommaga kengroq yoritishimiz lozim. Bu haqida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ham o‘zlarining O‘zbek tilining 30 yilligiga bag‘ishlangan tantanasida so‘zlagan nutqlarida shunday deydilar: “... o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash

sifatini tubdan yaxshilashga erishmog'imiz zarur. Bu ishlar uchun moliyaviy resurslar va mablag'larni aslo ayamasligimiz kerak."

Samarqand viloyati Narpay tumani shevasi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalambor Narpay tumani haqidagi umumiy ma'lumotlar bilan tanishsak, Narpay tumani 1926-yil 29-sentabrda tashkil etilgan. Narpay tumani viloyatning janubida joylashgan. Sharq viloyatning Kattaqo'rg'on, Paxtachi, shimolidan Navoiy viloyatining Xatirchi tumani, janubidan Nurobod tumani, Qashqadaryo viloyati bilan chegaradosh. Maydoni - 0,44 ming km². Aholisi - 220 ming kishi. Tumanda 1 shahar (Oqtosh), 3ta shaharcha (Mirbozor, Guliston, Charxin), 9 qishloq fuqarolar yig'ini (Islom shoir, Kosagaron, Oltio'g'il, Chaqar, Yangirabot, Yangiqo'rg'on, Qadim, Qorako'l, Qorasiyroq) bor. Markazi - Oqtosh shahri.

Narpay toponimining etimologiyasini *nahr* [a] (ariq, anhor), *pay// poy/poin* (quyi, adoq) - quyi kanal, adoqdagi anhor so'zlari bilan bog'lashadi. Biz bu e'tirofdan boshqa ishonchli fikrlarga ega emasmiz.

Narpayda, asosan, o'zbeklar, qisman, qozoq, rus, tatar, yahudiy va boshqa millat vakillari ham yashaydi. Rus, tatar, ukrain, yahudiy, moldavan, koreys kabi millat vakillari II jahon urushi vaqtida ko'chib kelishgan va shu yerlarda o'rnatilib qolishgan, lekin ular aholining faqat keksa qatlamini tashkil qiladi.

Tuman xo'jaligining asosiy tarmoqlari - paxtachilik, g'allachilik, chorvachilik, ipakchilik, sabzavotchilik.

Narpay tumanining qishloqlarida qipchoqlar, shahar qismida esa qarluqlar uchraydi. Tumanning katta qismi qishloqlardan iborat bo'lganligi tufayli qipchoqlar asosiy tarkibni tashkil etadi. O'g'uzlar uchramaydi.

Narpay tumanida turkman urug'ining Xo'jatup, Boytup, Kuchuktup kabi vakillari, shuningdek, naymanlarning po'latchi, ulus, zarman, kichkildik, os nayman, achchili nayman, kattaki nayman, to'rg'oq nayman, uyshun nayman vakillari ham istiqomat qiladi.

Narpay tumani qipchoqlari shevasining fonetik xususiyatlari. Bu shevalardagi unli va undoshlar ko'p jihatdan boshqa o'rganilgan qipchoq shevalariga mos keladi va mazkur shevalarda ham *a, ä, e, i, i, o, ö, u, ü*⁷⁶ unilari qo'llanadi. Shevada quyidagi fonetik qonunlar amal qiladi:

Singarmonizm. Bu qonunning palatal singarmonizm turi to'liq amal qiladi: *xola ~ xala*, *tog'a ~ taya*, olib boradi *~ apparadi*, yuraver *~ žüribir*. Labial singarmonizm quyidagi o'rinlarda saqlanadi: *bujum, qolum, yüziim* va b.

Diftonglashish. Shevada ^va, ^vo, ^ji, ^je diftonglari qayd qilinadi: *odam ~ ^vadam*, *u ham ~ ^volam*, o'ylab *~ ^vojlap*, shular *~ šo^vlar*, ellik *~ ^jeliv*, ikkinchi *~ ^jekinci*.

Tovush mosligi. Ma'lumki, bu qonun adabiy til va muayyan sheva yoki shevalararo tovush farqlari bo'lsa-da, ma'no aynanligini saqlaydi:

so'z boshida *d ~ t* mosligi: *dumaloq ~ tomalaq*, *dumala ~ tumala*;

so'z boshida *j ~ ž* mosligi; *yotdim ~ žattim*, *yuragim ~ žirägim*, *yo'l ~ žol*, o'tkazib *yubordim ~ ötkazip žärdim*, *yuraverdik ~ žüribirdik*. Ma'lumki, bu xususiyat qipchoq shevalarining asosiy fonetik belgisi hisoblanadi;

so'z boshida *t ~ č* mosligi: *tushdim ~ čušdim*, *tishim ~ čišim*. Yuqorida keltirilgan so'zlarda uchraydigan (*t ~ č*) hodisasi o'zbek shevalarining aksariyatida, shuningdek, o'zbek adabiy tili uchun asos bo'lgan shevalarda ham (Toshkent-Fag'ona) uchraydi⁷⁷.

so'z o'rtasida va oxirida *γ ~ v* undoshi mosligi: *tug'ib ~ tuvip*, *tog' ~ täv*, *sog' ~ sav*, *ag'darib ~ ävdarib*, *og'iz ~ äviz* (Beš-alti äviz söz ajtti);

so'z o'rtasida *g ~ j* mosligi: *sigir ~ sijir*, *tegdi ~ tijdi*.

⁷⁶ Maqolada turkologiyada qo'llanayotgan transkripsiya olindi.

⁷⁷ Qarang: Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. -Toshkent: Nodirabegim. 2021, -B. 87

Fonetik jarayonlar:

soʻz oxirida k, q undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *sari*, kichik ~ *kičči*. Bu jarayon ham aksariyat qipchoq shevalariga xos;

soʻz oʻrtasida tovush spirantizatsiyasi yuz beradi, yaʼni portlovchi tovush sirgʻaluvchi variantiga ega boʻladi: q undoshi γ ga oʻtadi: chiqdi ~ *čiydi*, tiqdi ~ *tiydi*;

sinerezis hodisasi: oʻgʻil ~ *u:l*, Buvixol ~ *Bu:xal* va b.

Assimilatsiya hodisasining progressiv: aldap ~ *ällap*, regressive: aytsam ~ *ajssam*, toʻliq assimilatsiya: erta ~ *että*, toʻliqsiz assimilatsiya: ishga ~ *ışkä* kabi shakllari qoʻllaniladi.

Ayrim morfologik xususiytlari. Tushum va qaratqich kelishiklari (-ni, niŋ) affiksalarida n undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarda **d**, jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarda **t** tovushlari bilan almashadi: akamni ~ *äkämdi*, uyni ~ *üjdi*; otni ~ *attī*, tutni ~ *tutti*; akamning ~ *äkämdiŋ*, Bahodirning ~ *Bahadirdiŋ*; otning ~ *attīŋ*;

joʻnalish kelishigining **-ya** shakli qoʻllaniladi: odamlarga ~ *adamnarya*, bechoraga ~ *bečaraya*. Bu qoʻshimcha orqa qator unlili, sonor va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi;

chiqish kelishigining -tän, -nan shakllari qoʻllaniladi: ishdan ~ *ishtän*, mehmondan ~ *mehmannan*;

Adabiy tildagi **-ku** yuklamasi **-qu** variantiga ega boʻladi: bordi-ku ~ *bardi-qu*, keldi-ku ~ *keldi-qu*⁷⁸. Bu affiks singarmonizmga boʻysunmaydi.

-qina yuklamasi **-yina** variantiga ham ega boʻladi: chiroyligina qiz ~ *čirajliyina qiz*.

-mi soʻroq yuklamasi **-mä//ma** shaklida qoʻllaniladi: berganmi ~ *bergämmä*, borganmi ~ *baryamma*. Bu jihatdan boshqa qipchoq tizimidagi tillar va shevalar bilan umumiylikka ega;

taman koʻmakchisi **taraman** tarzida qoʻllaniladi: maktabga tomon ~ *mäktäb taraman*, uy tomon ~ *üj taraman*. Bu xususiyat boshqa shevalarda qayd qilinmaydi;

bilän koʻmakchisi **minän//minäm**: *ükäminän*, *menminäm*;

son soʻz turkumining dona son yasovchi **-ta** affiksi oʻrnida jamlovchi son affiksi qoʻllaniladi: bittasi keldi ~ *birävi keldi*, oltitasi bordi ~ *altavi bardī*.

-b, -ib ravishdosh affiksining **-p** shakli qoʻllanadi: yotibdi ~ *žapti* (*köbi ketip žapti*).

ham yuklamasining **-lam** shakli: u ham ~ *olam*, bu ham ~ *bulam*

Shevada feʼl shakllarining oʻziga xos qoʻllanishlari bor:

qoʻshma feʼllar koʻmakchi feʼlida sifatdoshdagi **-r** affiksi oʻrnida uning **-j** varianti qoʻllanadi: aytib berardi ~ *ajtipperäjdī*, olib borar edi ~ *apparajdī*;

feʼlning Namangan shahar shevasiga xos shakli uchraydi: boryapman ~ *baruttim*, kelyapman ~ *kelüttim* (Doʻrmon); Toshkent shevasiga yaqin shakl ham qayd qilinadi: borayotgan edim ~ *barvatuvdim*, kelayotgan edim ~ *kevätüvdim* (Yangiqoʻrgʻon);

Oqtosh shahri, Mirbozor shaharchasi va Islom Shoir qishlogʻida borar edim, ketar edim, ishlar edim shakllari *barajdim*, *ketäjdīm*, *išläjdīm* shakllariga ega boʻladi. Shuningdek, Charxin qishlogʻi shevasida oʻtgan zamon davom feʼlida oʻziga xos shakl qoʻllanganki, u hozirgacha dialektologlarimiz tomonidan qayd qilinmagan edi: borar edim ~ *bāraystīm*, kelar edim ~ *keläjestīm* koʻchada edim ~ *köčädäjestīm* (Charxin).

Koʻplik son qoʻshimchasining **-är** (*bizär*), **-nar** (*mehmannar*), **-lär** (*bäčälär*) va boshqa shakllari qoʻllaniladi. Koʻplik sonning II shaxsida **-ar//är** variantining qoʻllanishida oʻziga xoslik mavjud, yaʼni u bu shaklda **-isär // isar** shakli taassurotini beradi: *keñisär*, *añisar* kabi.

Narpay tumanining ayrim leksik xususiyatlari. Qorasiyroq shevasida *singil* oʻrniga *ükä* soʻzi, *amaki* oʻrniga *äkä* soʻzi qoʻllaniladi. Shuningdek Qorasiyroqda quyidagi dialektal leksemalar mavjud: haligi ~ *bayayī// baynayī // žañayī*, - jimjiloq barmoq- *činaqaj*, isiriq ~

⁷⁸ Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim. 2021, -B. 39

hazarsuvan// adurasmon; chanqadim ~ **suvسادim** havotir olma ~ *kašal boma*, shovqin solma ~ *čuvillama*, janjallashma ~ *töbäläšmä*;
qarindosh-urug' nomlari: pochcha ~ *žezzä*, yanga ~ *čeča*; bobo ~ *bāva*, buvi ~ **māma**, ona - *enä*;

uy-ro 'zg'or buyum nomlari: ko'rpacha ~ girdixāna (fors-tojik tilidan olingan), lola yostiq ~ loltäkijä (ikki cheti tugilgan uzunchoq yostiq), chelak ~ *sätıl*, chaqich ~ *nānpär*;

meva nomlari: o'rik ~ *zäldārī*, olxo'ri ~ *güldārī*;

Ko'rinadiki, Narpay shevasi ko'p jihatdan boshqa qipchoq shevalari bilan umumiylikka ega bo'lsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Bu sheva strukturasining barcha sahnlarida ko'rinadi. Ular bo'yicha keyingi ishlarda fikr bayon qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. –B. 46.

Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining izohli o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. - B. 37.

Narpay tumani - Vikipediya [https://uz.wikipedia.org/wiki](https://uz.wikipedia.org/wiki/Narpay_tumani)

Norboyev N., O'zbek elining qabila va urug'lari haqida. – Toshkent, 1997.

Murodova N. O'zbek dialektologiyasi.- Toshkent, 2019.

Reshetov V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.

Polivanov.Y.D. O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili.-Toshkent,1933

<https://xs.uz.>post>prezident> nutqi (21.10. 2019 y.)

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARIDA "TUYA" OBRAZINING RAMZIY MA'NOLARI IMAGE OF "CAMEL" IN UZBEK FOLK SONGS SYMBOLIC MEANINGS

Abdunazarova Jasmina Sirojiddin qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Annotation. In this article, the symbolic and poetic meanings of the image of “camel”, which is widely used in Uzbek folk songs and its historical roots are discussed in detail. Also, the symbols, movements and image tools created by this image in folk songs are proven based on examples.

Keywords: Folk songs, word, camel, symbol, symbolic meaning, figurative expression.

Xalq qo'shiqlarida “ramzlashgan” so'z ma'no ko'lami jihatidan alohida ahamiyat kasb etadi. Shomirza Turdimov ta'biri bilan aytganda, qo'shiqlarning qatrada ummon, zarrada quyosh mazmunini aks etishi zamirida ham mazkur ramzlar yotadi. Xalq qo'shiqlarining barcha jozibasi, ma'no ko'lami, go'zalligi, uning ruhiy tarbiya va ramziy ma'noga ega bo'lishida. Xalq qo'shiqlari ham xazina. Bu xazinaning "sim-sim" i qo'shiq so'zlari ifodalab kelayotgan ramziy ma'nolarda yashirin. Qo'shiqdagi ramziy obrazlar sirini bilgan kishi qo'shiqda qanday mazmun ifodalanganligini darrov ilg'aydi, tushunadi. Xalq qo'shiqlaridagi ramzlar shunday kuchki, ular vositasida asl qo'shiqni ajratib olish qiyin emas. (Turdimov Sh,2020,3-bet). Xalq qo'shiqlarining lirik turida ramzlashgan so'z va birikmalar qahramonning ruhiy holatini, vaziyatini, his-tuyg'ularini yanada yorqinroq tarzda dalillash uchun ham xizmat qiladi. Ramzlar ko'proq ijtimoiy hayot bilan bog'liq bo'lib, ular xalq vakillarining mifik tafakkuri va ishonchlari bilan bog'liq tarzda qo'shiq matnida shakllanadi. Shuningdek, xalq qo'shiqlaridagi ramzlarni tushunmasak, qo'shiq matnining

ma'nosini chaqolmaymiz. Natijada, bir-biridan mazmunli xalq qo'shiqlarimiz oddiy xirgoyidek tuyuladi. Har bir obrazning tarixi, tub poetik ma'nosi, muayyan matndagi ma'no ko'lamini atroflicha o'rganmay qo'shiqni to'g'ri talqin qilib bo'lmaydi. Shu bois xalq lirikasida ko'p uchraydigan tuya obrazi zamiridagi ma'nolar haqida muxtasar fikr yuritamiz.

O'zbek mifologiyasi va folkorida tuya obrazi muhim o'rin egallaydi. Buning sabablaridan biri esa bu hayvonning muqaddas kitoblarimizda nomi zikr etilgan hayvonlardan biri ekanligidir. Bu haqda Alloh taolo Qur'oni Karimda shunday marhamat qiladi: "Ular nazar solmasmi: Tuyaning qanday yaratilganiga?" (G'oshiya surasi, 17-oyat). Ushbu oyati karimada Alloh taolo O'z qudratini ko'rsatish uchun insonlarga, xususan, kofirlarga O'zining yaratgan narsalariga nazar solib ko'rishni tavsiya qilmoqda: "Tuyaning qanday yaratilganiga" nazar solmaydilmarmi? Samud qavmiga yuborilgan payg'ambar Solih qavmini da'vat qiladi. Qavmi unga ishonmay mo'jiza talab qilishadi va tog' ichidan tuya mo'jiza bo'lib chiqadi. Zolim qavm bo'lsa iymon keltirmaydi va halok bo'ladi. Bu haqida A'rof surasining 73-78- oyatlarida bayon qilingan. Shuningdek, tuya cho'l va yaqin sharqning ramzi sifatida e'tirof etiladi, chunki bu hayvon mintaqa xalqlarining doimiy hamrohi, she'r va qo'shiqlarining qahramoni va turli ramzlar vositasi bo'lgan. Xususan, tuya bilan bog'liq motivlarni dunyodagi ko'plab xalqlar folklorida ham uchratishimiz mumkin.

O'zbek folklori va etnografiyasi materallari xalqimiz tasavvuridagi tuya obrazi haqida qadim mifologik dunyoqarashning butun tarixini yaqqol namoyon qiladi. Tuya obrazini kamtarlik, chidamlilik salobat kabi xususiyatlarini namoyon etishiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Shuningdek, bu obraz dono yoki ahmoq, itoatkor va bo'ysunmas kabi kontrast sifatlarda ham gavdalanadi. O'zbek xalq qo'shiqlarida tuya obrazining qanday ramziy tahlili borligini esa bir necha misollar orqali tahlil etamiz;

Oq tuya ola tuya,

Bo'tang qani, yor-yor?

Bo'ta qizli, jon singlim,

Otang qani, yor-yor?

Ostonangning ostida,

Otang yotar, yor-yor

Oq tuya obrazi ko'pincha o'lim yuz berganligini anglatuvchi badiiy timsol vazifasini o'taydi. E'tiborli tomoni shundaki, toponimik afsonalar syujetida ham oq

tuya obrazi ko'pincha xalqning o'limi, arvohlar kulti haqidagi tushuncha va tasavvurlari asosida talqin qilinishi kuzatiladi. "Boboyi Kabir" hamda "Bibi Zubayda qabristoni" afsonalarida oq tuya kelib cho'kkan joyda bu avliyo zotlarning jasadi ko'milib, qabristonga aylantiriladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, xalq orasida tuya arvoh, o'lim ramzi sifatida qaralishi tufayli afsonalarda ko'pincha u qabristonlar, ziyoratgohlar kelib chiqishi bilan bog'lab talqin qilinishi kuzatiladi. Shuningdek, Allohning amri bilan hozirgi Masjidul Nabaviyada tuya cho'kkan joy Payg'ambarimiz alayhissalom qabrlari joylashgan joy. Qadimgilar dunyoqarashida ostona dunyolar o'rtasida chegara deb tushunilgan va bu qo'shiqda marhumlarni tirik deb imitatsiya qilish va bu dunyoga kelishiga ishonch izlari o'zbek xalq qo'shiqlarida istak sifatida saqlanib qolganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Dastlab, tuyaning tog' ichidan mo'jiza sifatida chiqqanligini yodga olsak. Tog' obrazi Tangrining makoni sifatida talqin etiladi, shuningdek, ko'k va yer ostiga olib boruvchi tilsimli yo'lga makon deb qaraladi. Bu misralarda tuya va otaning parallel holda tasvirlanishi esa *tayanch* va *suyanchiq* tasviri orqali bir-biriga bog'lanadi va bo'tasidan ayrilgan tuya va otasiz qolgan qizning holati namoyon bo'ladi. Bu ma'nolarni yanada boyitish uchun esa yana bir xalq qo'shig'i tahliliga e'tibor qaratsak;

Ko'chalarni suv bosibdi,

Men ne qilay yurmasam;

Bo'tasi o'lgan tuydek,

Chor atrofga bo'zlasam. (Kelinoy qo'shiqlari, 1981, 222-bet)

Ushbu misralarda “bo'tasi o'lgan tuyadek” kabi o'xshatishida *ayriliq* va *suyanchiq* kabi tasvir vositasi bilan ko'chim hosil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Tuya va inson ruhiyatiga xos o'xshash belgilar o'zaro parallel timsol sifatida qo'llangan va biri ikkinchisi uchun metafora yoki ramz vazifasini o'tab kelgan. Shuningdek, maqol va topishmoqlarda ham tuya inson obrazini parallel holda uchratishimiz mumkin.

Ko'chama ko'cha yuribman,

Nor tuyadek mast bo'lib.

Hech kim holimni so'ramas,

Og'ajonimday do'st bo'lib.

Yuqorida keltirilgan xalq qo'shig'i misralarida ham inson ruhiyatiga xos o'xshash belgilar tuya va inson obrazi orqali parallellik hosil qilmoqda. “Nortuyadek mast bo'lib” birikmasi balog'at davridagi ruhiy va jismoniy o'zgarishlarni bu obraz orqali ifoda qilinmoqda.

Poetik ramz qo'shiqlardagi mavhum tushunchalarni, anglatish qiyin bo'lgan nozik tuyg'ularni, turli ruhiy holatlarni bir yoki bir nechta so'z orqali ifodalash imkonini beradi. Qo'shiqning ohangdorligini ta'minlaydi, badiiy qimmatini oshiradi. (Mirzayev T, 2020, 196-bet). O'zbek xalq qo'shiqlarida tuya obrazi vositasida suyukli yor yoki ayol obrazlari ham gavdalanitiriladi va qiyoslanadi;

Tog'da qulon izi bor,

Qumda quyon izi bor.

Boybuvaning uyida,

Nortuyadek qizi bor.

Ushbu misralarda “*nortuyadek*” sifatlashi berilishi va ayollarga nisbatan bu hayvon tasvir obyekti bo'lib kelishi arab adabiyotida va folklorida ham namoyon bo'ladi. Sababi, qadimgi xalqlarning mifik tafakkuriga va dunyoqarashga ko'ra, eng go'zal narsalardan biri tuya deb e'tirof etiladi. Bu hayvonning kurkadek tebranib, bo'ynini oqushdek chayqayotgani tasviri vositasida nafaqat o'zbek, balki boshqa xalq folklorining qo'shiq va she'rlarida ham yorga qiyoslanadigan obrazlardan biri bo'lib keladi;

Sulton-sulton yurishing

Nor tuyalarning lo'kiday

Ximolar bilan qaytishing

Qo'sh ho'kizlarning turiday

Rivoyatlarga ko'ra, Muhammad Payg'ambar Allohning to'qson to'qqiz ismini ovoz chiqarib aytgan va yuzinchisini esa tuyaning qulog'iga shipshigan ekan. Shu sababli ham tuya doim kalondimog' tarzda turar ekan. Tuya islomdan oldingi davrlarda ham nigoh uchun mahr, qalin, zakot, qurbonlik uchun asosiy vositalardan biri bo'lgan. Bunday vaziyatlar o'zbek xalq qo'shiqlarida ham saqlanib qolgan;

Qalinini hisoblab tuya bersam,

Topganimni oldiga uya bersam.

Otangning bermasiga qo'yamanmi?

Seni olib men ham suyamanmi? (Kelinoy qo'shiqlari, 1981, 221-bet)

Ko'chmanchi aholi hatto uzatiladigan qiz qalini uchun tuya so'rashgan. Yuqoridagi keltirib o'tilgan xalq qo'shig'i misolida aholi orasida mavjud bo'lgan odat, qiz mahriga tuya berish holati hayotiy asos vazifasini o'taganligiga ham guvoh bo'lishimiz mumkin.

Qadimgi o'zbek mifologiyasida tuya obrazi hosilga baraka baxsh etadigan jonivor sifatida hosildorlik kulti haqidagi qadimgi inonchlar bilan bog'lanadi. (Jo'rayev M, 2020, 92-bet). Tuyani ezgu kuch timsoli deb tasavvur qilishga asoslangan mifologik qarashlarning izlari xalq qarashlari, folklor asarlari va etnomadaniy qadriyatlar tizimida bugungi kunga saqlanib qolganligiga xalq

qo‘shiqlari misolida guvoh bo‘lishimiz mumkin. Tuya poklik, halollik, adolat mezoni ham sanaladi. Xalqimizda tuyani so‘kish, urish, unga ozor yetkazish katta gunoh deb qoraladi. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida, avvalo, tuyaning oilada yuk tashishdagi o‘rnini bildiruvchi misralar ham ko‘p uchraydi;

Qarshidan ortdim tuyaga qirq qozon,

Yor uchun gulday yuzim bo‘ldi xazon.

Xulosa, qo‘shiqlarda inson ruhiyati, kechinmalari, his-tuyg‘ulari aks etadi. Mana shunday badiiy ifodalar ramzlar va ramziy vositalar orqali yashirin tarzda keladi. O‘zbek xalq qo‘shiqlaridagi poetik ramzlarni tushunish esa o‘zbek xalqining ko‘nglini tushunishdek taassurot uyg‘otadi. Xalq qo‘shiqlarida faol ishtirok etgan tuya obrazi va uning qo‘shiq matnidagi ma‘no ko‘lami bir-biridan farq qiladi. Shuningdek, tuya obrazidan qo‘shiqlarda foydalanish bu hayvon bilan bog‘liq afsona va rivoyatlarga bilan bog‘liq tarzda gavdalantiriladi. Xususan, tuya obrazidan o‘lim xabarini anglatuvchi badiiy timsol, inson ruhiyatidagi o‘ziga xos o‘xshash belgilar parallel timsol sifatida tasvirlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Turdimov Sh. Xalq qo‘shiqlarida ramz. Toshkent: Universitet, 2020.
2. Alaviya M. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. Toshkent: Universitet, 1959.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek mifologiyasi. Buxoro: Universitet, 2020.
4. Kelinoy qo‘shiqlari. Toshkent. “Adabiyot va san‘at”, 1981.
5. Mirzayev T. O‘zbek folklori. Toshkent: Universitet, 2020.
6. Аликулова Х. Ёр-ёрларда образлар тизими. Ўзбек фольклорининг ўзбек ва инглиз тилларидаги веб сайти ва мультимедиа маҳсулотини яратиш Конференция. Наманган, 2022. 2-китоб. 154-161-бетлар.

ÖZBEK DILBILIMINDE „TÖREN“ VE „TÖREN FOLKLORU“ KAVRAMLARININ TAHLİLİ ANALYZING THE CONCEPTS OF “CEREMONY” AND “CEREMONY FOLKLOR” IN UZBEK LANGUAGE

Sotimboyeva Dilnura Axmedjon qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qiruvchisi

Annotation. In this article, the interpretation, specific features and other issues of ritual folklore are highlighted and analyzed.

Key words: Ritual, custom, seasonal ritual, family ritual.

Her millet, evlilik sırasında çeşitli ritüellerden geçecek şekilde yaratılmıştır. Ritüeller de insanlar geliştikçe şekillenir ve rafine edilir. İnsan kültürünün en önemli biçimlerinden biridir diyebiliriz. Tören, halk sanatı ve kültürü biçimleri arasında en geniş izleyici kitlesini çeken halka açık bir etkinliktir. Törenler, halkın en güzel gelenek, görenek ve ahlak kurallarını somutlaştırması, yaşatması ve geliştirmesi açısından gençlerin yetişmesinde büyük önem taşımaktadır.

Tören, insanın maddi ve manevi yaşamının talep ve ihtiyaçları ile ortaya çıkan ve ortaya çıkan, doğal davranış, süsleme ve yazıya sahip canlı bir sahne çalışmasıdır. Bu nedenle, dünyada kendi ritüelleri olmayan tek bir ulus yoktur. Belli bir insanı diğer insanlardan ayıran önemli etnografik işaretlerden biri olarak hizmet eder. Çünkü herhangi bir ritüel, tarihsel gelişimin belirli

bir aşamasında şu veya bu ulusun ekonomik, politik ve kültürel gelişim düzeyini gösteren ana işaretlerin nispeten eksiksiz bir şekilde somutlaşmasıyla var olur ve yaşar.

I.V. Sukhanov'un dediği gibi: "Sosyal bir fenomen olarak tören, her zaman insan yaşamının ana dönüm noktalarında, genellikle bu noktaları kaydetme ve meşrulaştırma talebiyle doğar." Daha kesin olmak gerekirse, aile törenlerinden bir evlilik düğünü, iki genç erkek ve kadının evliliğini ilan etmek için yapılan bir dizi töreni ifade eder. Ülkemizde Özbekistan'da her bölgenin milli geleneklerine bağlı olarak farklı törenler yapılmaktadır. Tören, doğal olaylara ve toplumsal gerçekliğe yönelik belirli tutumlara dayanan insanların çeşitli görüş ve tasavvurları nedeniyle doğrudan aydınlatılır. Bu tür görüş ve tasavvurlar istikrar kazandığı ölçüde, törenin ananasında etkileri sağlam bir şekilde yerleştiği ölçüde, bu tür törenler son derece uzun ömürlü olma özelliğine sahip olacaktır.

Çoğu insan "ritüel" terimini "gelenek" terimiyle aynı anlamda anlar. Ancak bu iki kelimeyi farklı şekillerde anlamamız gerekiyor. Böyle bir duruma birçok etnografik literatürde bile rastlanmaktadır. Böyle bir durumda "ritüel" ve "töre" kavramlarının aynı mı yoksa farklı kavramlar mı olduğunun sorulması doğaldır. Bence yakından ilişkili ama çok farklı kavramlar. Her şeyden önce, gelenek kavramının çok geniş olduğunu, bu insanların yaşamının tüm yönlerini – basit günlük gelenekleri, görenekleri, ritüelleri, etkileşim biçimlerini ve tüm törenleri – kapsadığını vurgulamalıyız. Ritüel kavramı nispeten dar bir kavram olup, bu milletin yaşamının belirli alanlarında halk tarafından kabul gören, çoğu zaman sembolik bir karaktere sahip olan ve belirli kişiler tarafından özel olarak düzenlenen gösterilerden oluşmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi, gelenek kavramı insanların yaşamının tüm alanlarını kapsarken, tören kavramı insanların yaşamının yalnızca belirli alanlarıyla ilgilidir. Örneğin, insanlar sokakta karşılaştıklarında birbirlerine selam vermek ya da küçüklerin yaşlılara ilk merhaba demesi adettendir, bu katılımcıların görevidir.

Halk bilimi çalışmalarında halk bilimcilerimizin tamamına yakını törensel folkloru iki gruba ayırarak incelemektedir.

1) Mevsimsel ritüel folkloru

2) Aile ritüeli folkloru

Mevsimsel ritüeller, mevsimlerin değişmesi, belirli tarım türlerinin başlangıcı ve bitişi ve hava durumu ile ilgili mevsimsel ritüelleri içerir. Mevsimsel ayinlerin belirli zamanları, sabit geçiş dönemleri vardır, örneğin başka zamanlarda yağmur şarkısı söylenemez. Mevsimsel şarkılar kış, ilkbahar, yaz ve sonbahar ile ilişkilendirilir. Tören, dini veya geleneksel adetlerle bağlantılı olarak yapılan bir olay, toplantıdır. Buradan "tören" kavramının "bayram" kelimesinin ifade ettiği anlamdan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bir tören, bir kişinin hayatındaki önemli bir olayla ilişkilendirilebilir. Bu etkinlik aile sınırı ile sınırlıdır. Bütün ulus kutlamaya katılır.

Özbek mevsimlik törenlerinin başlangıcı doğrudan "Navroz" bayramı ile ilgilidir. Nevruz, Yeni Yıl olarak da bilinir. Burada Fergana'daki Nevruz ile ilgili Çin kaynağı önemlidir: "Her yeni yılın başında kral ve ileri gelenler iki gruba ayrılır. Her grup bir temsilci seçti, ona savaş kıyafetleri giydirdi ve kendi aralarında savaştı, geri kalanlar ise rakibe taş ve taş atarak savaşçılarına yardım etti. Çatışma, taraflardan biri öldürülene kadar devam etti. Ardından savaşın sonucuna göre yeni yılın nasıl geleceği tahmin edildi."

Namangan bölgesinin Chortoq semtinde törenin nispeten eksiksiz bir şekli gözlemlenebilir. Burada çocuklar erkenden erkek bebeği buldu ve ev ev dolaştılar. Çocuklar her evin kapısında dururken şu şarkıyı söylerler:

– "Boychechak" diyerek kapınıza geldik.

Allah sana bir oğul versin,

Ve grup:

– Bota, bota-bo, boychechak,

Evinize altın.

bana bir oğul ver
Çok teşekkür ederim,
Ev sahibi görüldüğünde:
– Oturmak
oturmak
Ahşap tepsiyi doldurun, –
onlar söylüyor.
Ev sahibi, pisliği gördü ve pisliklere tavab etti. Ev sahibi açgözlü olursa ve bir şey vermezse,
zenginler:

Okum, okum,
Kazanına...! –
fena diliyorlar.

Aile tören sistemi de iki grupta incelenir:

- a) Düğün töreni folkloru
- b) Yas ritüeli folkloru

Düğün töreni tüm uluslar için tipiktir. "Oyuncak" kelimesi "beslemek", "ülkeye parti vermek" anlamına gelir. Düğün, hem maddi hem de manevi beslenmenin bir ritüelidir. Özbek düğün törenleri sadece düğünlerle sınırlı değil. Ayrıca sünnet ve beşik nikahları da bu gruba girer.

Yas töreninin büyük bir bölümü ağlama ve yas tutmadan oluşur. Ağlama cenazenin yapıldığı günden "üç" ve "yeti" törenleri bitene kadar merhumun yakınları tarafından ritüel olarak yapılır. Çığlıkların bestesinde mutlaka toplanmayı ifade eden "woy-woy-ey", "woy-dod-ey" gibi ünlemler vardır.

Özetlemek gerekirse, "Tören" ve "Tören folkloru" terimleri, günümüzde yaratılıp kullanılan ve daha sonra halkın dilinden kaybolacak ifadeler değildir. Belki de tören, tüm milletin yüzyıllar boyunca nasıl yaşadığını, hangi devirleri yaşadığını açıkça gösteren bir halk sanatıdır.

Referans

1. Sarimsoqov B. "O'zbek marosim folklori"
2. Primov A. "O'zbek folklori" fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma
3. Musaqulov A. "O'zbek xalq lirikasi" T..Fan, 2010.

MUNDARIJA

YALPI YIG‘ILISH MA‘RUZALARI

1	Normamatov Sulton Ermatovich, G‘ozi Olim Yunusov – o‘zbek shevalarining tasnifchisi	3
2	Dadaboyev Hamidullo, “Devonu lug‘otit turk”da suyuqlik saqlash uchun xizmat qiladigan buyum nomlarini ifodalovchi leksik birliklar xususida	6
3	Мирлан Аманович Наматов, Связи тюркских эпосов Манас и Алпамыш с Зороастризмом	10
4	Abdinazimov Shamshetdin Najimovich Qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikaliq izertlewler ham olardın baǵdarları	18
5	Латыпов Фарит Рафгатович Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях античного средиземноморья	22
6	Мынбаев Н. Ж., К вопросу о происхождении этнического имени монгол	27
7	Turdimov Shomirza Tinglovchi muhitidagi epik bilim va xotiraning eposni o‘rganishdagi o‘rni	32
8	Abdushukurov Baxtiyor “Qisasi Rabg‘uziy” va o‘zbek tili shevalari	36
9	Elov Botir, Oqila Abdullayeva, O‘zbek tili shevalari korpusining arxitekturası	41
10	Xolmonova Zulxumor O‘zbek shevalari korpusini yaratish asoslari	47
11	Ashirboyev Samixon, Baurjan Sayfullayev Dialektal zonalaridagi kontaktologik jarayonlar talqini	51

SHEVASHUNOSLIK

1	Ибрагимов Ю.М. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида диалектал фразеологик синонимлар	55
2	Azimov Inomjon, Jadidlar faoliyatida tayanch dialekt masalasi	59
3	Baxtiyor Mengliyev, Dialektologiyaga modernizatsiya zarur	62
4	Murodova Nigora Quliyevna Umumiy va taksonomik areal lingvistika	63
5	Najimov Perdebay Aymanovich Folklorliq tekstlerdin tillik ozgeshelikleri masalesine	66
6	Muhayyo Hakimova Dialektizmlarni qo‘llashning psixologik jihatlari	69
7	Murodqosim Abdiyev, Salohiddin Rahmonov Samarqand shahri o‘g‘uzlari qisqacha tarixi	72
8	Sobirov Abdulhay Shukurovich, Qodirova Naima Omadbek qizi,	76

	Jahongirova (Mahmudova) Diyora Bahodirjon qizi Andijon viloyatidagi Xondibog'i, Hindumozor va Tojikqishloq shevalari bo'yicha ayrim mulohazalar	
9	Mo'minjon Turdibekov, Shimoliy tojikiston hududi bilan bog'liq ayrim toponimlarning ilmiy manbalardagi talqini	81
10	Rahmatov Mardon Mehmonovich Sho'rrobod qishlog'i shevasining grammatik xususiyatlari (<i>grammatik son va egallik kategoriyalari misolida</i>)	86
11	Tog'ayev To'lqin Mamanazarovich, Navoiy ijodida xalq maqollarining o'rni	90
12	Axmedova Nargiza Shixnazarovna, Xorazm shevasidagi barqaror birikmalarning lingvomadaniy xususiyatlari	93
13	Jabborov Eshpo'lat, Xalq dostonlaridagi sodda asosli toponimik birliklar (<i>Qodir baxshi Rahimov dostonlari misolida</i>)	96
14	Xidraliyeva Zoxira Riskulovna Iqon shevasida sifat so'z turkumi	98
15	Ibrohim Darvishov O'zbek shevalari fonetik sathini fonologik-fonematik yondashuvlar asosida o'rganish zaruriyati	99
16	Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich, G'allaorol tumani Kashshof qishlog'i shevasining lingvistik tadqiqiga doir mulohazalar	103
17	Ibragimova Z.Y. Areal lingvistika va zamonaviy qiyosiy tilshunoslik	108
18	Musayeva Feruza, Olamning dialektal lisoniy manzarasida iboralarning o'rni	111
19	Abdurahmonov Shavkatjon Ashurovich Namangan qipchoq shevalaridagi ayrim undoshlar tavsifi	114
20	Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna Xorazm shevalarida arab tilidan o'zlashgan maishiy leksika	117
21	Allaberdiev Alijon, Buxoro o'g'uz shevalarida singormanizm hodisasi	119
22	Umurzoqova Marhabo Egamberdiyevna Lisoniy shaxsning voqelanishida dialektizmlarning o'rni	121
23	Muxlisa Sabirova Xorazm qipchoq lahjasidagi shakldosh birliklar tahlili	124
24	Qurbanbayeva B., Xalmuratova D., O.Dospanov qaraqalpaq tili dialektologiyaliq sozligin duziwshilerden biri	126
25	Djurabayeva Zamira Ahmedovna, Turdiyeva Ma'mura Hasanboy qizi, Uchqo'rg'on tumani Qo'g'ay qishlog'i shevasi leksikasi bo'yicha ayrim mulohazalar	129
26	Дуйсабаева Дилбар Ускановна, Аканова Дана Абзаловна, Диалектикалық лексиканы зерттеуде диалектологиялық тәжірибенің маңызы	132
27	G'aniyev Nurbek O'ktamovich,	136

	Qiziltepa tumani toponimlari o'rganilishining lisoniy va lingvokulturologik xususiyatlari	
28	Yaxshiyeva Zebo Rashidovna, Amir Temur davri shevashunosligi tarixiy tetralogiyada	138
29	Usmonova Sofiya Alimovna, Lisoniy belgi va toponim	141
30	Xolova Muyassar Abdulhakimovna, O'zbek milliy shevalar korpusining ichki tizimiga matnlarini kiritish tamoyillari (<i>Janubiy Surxondaryo viloyati shevalari misolida</i>)	144
31	Hasanov Abdumannon Majidovich, Adabiy til leksikasidagi bo'shliqlarni sheva so'zlari bilan to'ldirish xususida	151
32	Eshboyev Qahramon Bakir o'g'li, So'zlararo darajalanish o'quv lug'atida shevaga xos so'zlarning o'rni	157
33	Sotvaldiyeva Xilola Musinovna, Xolbekova Nargiza Zohidjonovna, "Folklor tilshunosligi" va metatil / metanutq faoliyatining funksiyalari	160
34	Raxmatova Zaira Haqnazarovna, Ochilova Feruza Geldiyorovna, "Devoni lug'atit-turk"da keltirilgan antroponimlar xususida	164
35	Xidraliyeva Zoxira Riskulovna, Iqon shevasidagi ayrim leksemalarning "Devonu lug'atit-turk"dagi asl turkiy so'zlarga munosabati	166
36	Tuxtasinova Zilola Mukumovna, Ingliz tilida haqoratni ifodalovchi zoometaforalarning tipologik tasnifi	169
37	Bahodirova Gulruh Bahodirovna, Kashtachilik terminlarining sohaviy lug'atlarda talqin etilishi	172
38	Usmonova Sofiya Alimovna, Mamasharipov Xusrav Tolibjonovich, So'x tumani toponimlarining leksik-semantik xususiyatlari	177
39	Ernazarova Iroda, Eshqobil Shukurning sheva so'zlariga doir izlanishlari va shevaga oid birliklardan foydalanish mahorati	179
40	Begmatova Marjona Jomg'ir qizi, "Shajarayi tarokima" asaridagi antroponimlar semantikasi	182
41	Nigora Yodgorova, Eroniy qatlamga oid o'zlashma qo'shimchalar asosida eski o'zbek tilida so'z yasalishi	184
42	Qodirova Guli Marselovna, Xorazm shevalarida erkak jinsini ifodalovchi indikatorlar	186
43	Bozorov Hamid Xo'shmurodovich, Linvomadaniyatshunoslikda folklorning o'rni	188
44	Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi, "O'zbek tilining izohi lug'ati" da polisemantik terminlarning semantik tahlili (dialektologik terminlar misolida)	191
45	Ma'suma Mo'minova, "Suv" va "suv" komponentli birliklarning o'zbek adabiy tili va shevalaridagi ma'nolari	192
46	Muattar Mo'minova, O'zbek shevalaridagi "vaqt" konseptining ingliz tiliga qiyosi	195
47	Толипова Дилдора Гапиржановна,	198

	Диалекты имеют большое значение в обогащении лексики литературного языка	
48	Akbarova Munira Shavkatovna, Gʻayriodatiy birikmalar – yuksak tafakkur mahsuli sifatida	202
49	Axatova G. Toyloq shevalaridagi qoʻshimchalarning oʻziga xos koʻrinishlari	205
50	Nigora Yodgorova Oʻtkir qizi, Eroniy qatlamga oid oʻzlashma qoʻshimchalar asosida eski oʻzbek tilida soʻz yasalishi	207
51	Majidova Shahnoza Komilovna, Surxondaryo gidronimlarini areal va tarixiy jihatdan oʻrganish	211
52	Madaminova Raʼno Yusupbaevna, Qoraqalpogʻiston oʻzbek shevalarida etnografizmlarning areal tadqiqi	214
53	Eshanqulov Dilmurod Xurramovich, Oʻzbek shevalarini areal oʻrganish, tarixiy dialektologiya	217
54	Muminova Umida Qarshiyevna, “Mahbub ul-qulub” asaridagi arabcha oʻzlashmalar	221
55	Guli Roʻzimova, Xorazm shevalarida <i>aka</i> va <i>uka</i> tushunchasini anglatuvchi terminlar	225
56	Navbahor Sadullayeva, Xorazm vohasi Bogʻot shevasining oʻziga xos lisoniy xususiyatlari	227
57	Avazova Nilufar Oqiljon qizi, Frazemalarning shevalararo areal tadqiqi	229
58	Song Ho-Lim, Hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanilgan uygʻur taom nomlari va toponimlaridagi fonetik oʻzgarishlar	231
59	Matjanova Ayjamal Jarilkapovna, Qaraqalpaq tilinde sipayiliq ham soylew etiketi	238
60	Shaxribon Musurmankulova, Oʻzbekcha-turkcha frazemalar parallel korpusining shevalar asosida boyitilishi	238
61	Abdurahmanova Sayyora Bozorboy qizi, Adabiy tildagi boʻshliqlarni toʻldirishda sheva soʻzlarining oʻrni	240
62	Alimardanov Elyor Ilhom oʻgʻli, Xorazm dialektal zonasining oʻzbek va turkman tillarida (shevalarida) choʻziq unlilarning qoʻllanishiga doir	246
63	Turdiqulov Sherzod Duminovich, Surxondaryo teotoponimlarda lingvomadaniy kodlar ifodasi	253
64	Baxodirova Shaxlo Baxodirovna, Abdulla qodiriy asarlarining lingvistik tahliliga bagʻishlangan tadqiqotlar	255
65	Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi, Xorazm shevalari zargarlik leksikasidagi xomashyo nomlarining leksik xususiyatlari	259
66	Turdialiyev Anvarbek Xusinovich, Denov qipchoq guruh shevasining baʼzi morfologik xususiyatlari	263
67	Islomova Shoir Xushbokovna, Qashqadaryo qipchoq shevalari frazeologizmlarining sintaktik xususiyatlari	266

68	Nabiyeva Sharifa Ismailovna, Onomastik birliklar va dialektologik atamalar qiyosi	268
69	Mirzaxmedova Oygul Abdirashidovna, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida keltirilgan ayrim onomastik birliklarning lisoniy tadqiqi	272
70	Alimbekova Vaziraxon Xalimjon qizi, Insonlarning tashqi qiyofasini va sifatlarini ifodalovchi leksemalar (<i>Janubi-sharqiy Andijon shevasi misolida</i>)	274
71	Rajabova Sadoqat Rasul qizi, Alisher Navoiy asarlaridagi o‘g‘uz unsurlarining o‘rni	278
72	Xilola Uzakova, “Sadoqat” aksiologik konseptining o‘zbek shevalarida ifodalanishi	282
73	Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna, Samarqand shahri qarluq lahjasining fonetik xususiyatlari yuzasidan mulohazalar	284
74	Xaitov Xusniddin Xasanovich, “Alpomish” dostonida dialektizmlar va onomastik birliklarning o‘rni	286
75	Musurmon Usmonov, O‘zbek tilining mingbuloq arealidagi aralash shevalardagi ayrim fonetik-fonologik xususiyatlar	289
76	Abatov Doston, Qodir baxshi rahimiv dostonlaridagi toponimik indikatorlar tadqiqi	291
77	Bozorova Muattar Latipovna, “Shayboniynoma” asaridagi Muhammad Solih va Shayboniy devonidagi tilning dialektik talqini rivojlanishi	295
78	Alimova Shahnoza Maqsudovna, Xorazm qipchoq shevalarida ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalarning o‘ziga xos xususiyatlari	297
79	Iqlima Ergasheva, O‘zbek shevalaridagi lakunar birliklarning nazariy asoslari va ahamiyati	302
80	Boltayeva Lobar Maxmudovna, O‘zbek shevalaridagi ilmiy izlanishlar badiiy asarlar dialektikasida	305
81	Muzaffarov Kamoliddin Abdusalom o‘g‘li, “Mahbub ul-qulub”da kontekstual antonimiyaning ifodalanishi	310
82	Boltayeva Zilola, “Devonu lug‘oti-t-turk” va o‘g‘uz dialektining fonetik xususiyatlari	312
83	Gylyçtaganowa Ogultagan Meretbaýewna, Nurmuhammet andalybyň „ýusup-züleyha“ dessanynda düşüm kategoriýasynyň aňladylyşy	314
84	Azatova Ro‘zajon Odilbek qizi, Omon Matjon ijodida leksik- semantik dialektizmlarning qo‘llanilishi	316
85	Xojabaeva Dámetken Teñelbay qizi, “Sháriyar” dástanínin tilinde «er adam» konseptiniñ bildiriliwi	318
86	Dilnavoz Asatullayeva, Buxoro shevalarida fonomorfologik o‘zgarishlar talqini	320
87	Orislanova Hamida Hamidbek qizi,	322

	Xorazm shevalarida qo'llaniluvchi ayrim fors-tojik tiliga mansub so'zlar (Poliz ekinlari va meva nomlari misolida)	
88	Qabulova Dilnoza Rustamovna O'zbek ayol ismlarining xorazm shevalariga xos ko'rinishlari tahlili	324
89	Dilshoda Tursunova, Folklorizmlarda istorizmlarning nutqiy voqelanishi	327
90	Suyunova Tilloxon Shoniyozovna, Uy-ro'zg'or buyumi nomlarining lingvomadaniy jihatlar	331
91	Abduraxmonova Zumrad Normurot qizi, Xalq og'zaki ijodi namunalarida nutq madaniyati	337
92	O'ralova Fazilat Olimjon qizi "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi ruhiy holat ifodalovchi so'zlarning talqinida dialektal munosabat masalasi	340
93	Mavjuda Artukmetova, Lug'at sathi asoslarini o'zlashtirishda dialektologiya integratsiyasidan foydalanish	343
94	Bekmurodov Tog'aymurod Matbuot va axborot sohasida ishlatiladigan ba'zi terminlar izohi	347
95	Abdusamatova Aziza, Vobkent tumani shevasi leksikasi xususida	351
96	Muxammedova Sumbul, Maqollarda arxaik vositalar orqali konnotatsiyaning ifodalanishi	353
97	Toshtemirova Gavhar, Yakkabog' shevasida eski turkiy til leksikasining takomili	356
98	Jumashov Davlatyor, Saidova Hilola, Yakkabog' tumani G'urjob qishlog'i shevasidagi ba'zi so'zlar xususida	361
99	Musulmonova Marjona, Boysun tuman oraliq shevalari haqida	363
100	Turabov Ismoil Miravzal o'g'li "Diplomatiya tili" tushunchasi va undan foydalanish ko'nikmasi	366
101	Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi, Abdurahmonova Gulorom Iskandar qizi Buxoro lahjasiga xos so'zlarning leksikografik va semantik tahlili	369
102	Egamqulov Kamoliddin, Qilichova Nafisa Tursunpo'lat qizi Buxoro viloyati tarkibidagi mikrotoponimlar (nekronimlar)	375
103	Jumashov Davlatyor, Mallayeva Barno Yakkabog' shahri ayg'irko'l dialekti xususida	379
104	O'rinova Zarifa, Jumayeva Shahnoza, Surxondaryo qipchoq shevalari haqida ba'zi mulohazalar (Sho'rchi tumanida Yangibozor qishloq shevasi misolida)	384
105	Xolova Muyassar Abdulhakimovna, Xurramova To'lg'anoy Muzaffarovna, "Devonu lug'otit turk" asarida boysun shevasiga oid leksemalarning qo'llanilishiga doir ayrim mulohazalar	387
106	Hodiyeva Muhayyo Abdurazzoq qizi, Kasbi tumani oykonimlarining etnotoponimik xususiyatlari	392

107	Shahnoza Ahmedova, O‘zbek tili Mingbuloq shevasining leksik tarkibi	402
108	Odina Mamatxonova, O‘zbek tili Chortoq shevasidagi ayrim maishiy so‘zlar ma’no ko‘lami	405
109	Moxinur Noryigitova, Shevaga oid so‘zlarning badiiyatdagi o‘rni (Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asari misolida)	407
110	Eshboyeva Shoir Bakir qizi, “Devoni lug‘otit turk” asaridagi harakatning natijasi bo‘lgan holat fe‘llari	410
111	Fayziyeva Latofat O‘zbek va turk tillarida harakat tarzi ma’nosini ifodalovchi vositalarning leksikografik talqini	412
112	Rozumbetova Xilola Umar qizi, O‘g‘uz lahjasida fonetik xususiyatlar	415
113	Xurramova Aziza Alisher qizi, Tog‘on qishloq shevasi leksikasiga doir	418
114	Ollamova Kiyishjon Erkin qizi, J. Sharipovning “xorazm” romanida qo‘llanilgan leksik dialektizmlar	422
115	Axmedova Aynura Quanishbay qizi, Qaraqalpaq tili qubla dialektikasini leksikaliq qurami	424
116	Solihova Mahvash Do‘stmurod qizi, O‘zbek shevalarida bilingvizm hodisasi (Buxoro, Surxondaryo, Samarqand shevalari misolida)	427
117	Turg‘unova Noila Bektosh qizi, Navoiy viloyati shevasida leksik dialektizmlar	430
118	Lolayeva Ozoda, Shevalar bazasida sinonimik leksemalar	432
119	Latipova Gulasal Baxrom qizi Konkordanslar lug‘atini tuzishda korpusga asoslangan metodning afzalliklari	436
120	Qodirova Nazokat Ulug‘bek qizi Jadidlarning o‘zbek lingvistik terminologiyasini shakllantirish va rivojlantirishdagi o‘rni	440
121	Xushboqov Qobilbek, Til va yozuv munosabati	444
122	Matqurbonova Muhabbat Badiiy asar tili tadqiqotlari tarixidan	447
123	Atamuradova Qunduz, Hunarmandchilik atamalarining leksikografik tadqiqi (o‘zbek tilining izohli lug‘ati asosida)	451

FOLKLORSHUNOSLIK

1	Jabbor Eshonqulov Epik matnning qiyosiy tadqiqi masalalari	453
2	Bekbergenova Ziyada Utepovna, Professor S.Bahadirova izertlewlirinde qaraqalpaq dāstanlarin salistirmali úyreniw tájiriybesi	456

3	Xamrakulova Xurshida, Bolalar qo‘shiqlari yaratgan obrazlar	460
4	Salima Mirzayeva, Gulsanam Mashrapova, Ayrin marosimlar xususida	463
5	Палымбетов Камалбай Сарсенбаевич, “Қоблан” дэстанының қарақалпақ хэм қазақ версияларындағы айырым мотивлер типологиясы	471
6	Abdumurod Tilavov Dostonlar – lug‘at boyligimiz manbai	455
7	Temirov Farrux Umedovich, Sadridin ayniy va ilmiy-adabiy aloqalar	480
8	Sayitqulov Ilhom Abdusalamovich, Jangnoma dostonlar va ularning xususiyatlari	484
9	Guljahon Amonovna Mardonova, “Yor-yor” qo‘shiqlarining tarixiy asoslari va badiiyati	488
10	Tojiboyeva Ozoda Tohirovna, Mansur Afzalovning ilmiy faoliyati xususida	492
11	Sulaymanova Mehrinsa Ibraximovna, O‘zbek va qirg‘iz xalq qo‘shiqlarida sirg‘aning ramziy-timsoliy talqinlari	494
12	Turg‘unov Sherali Dolixonovich, O‘zbek xalq o‘lanlarining yangi nashri xususida	498
13	Aliqulova Hulkar Qahramonovna, Aliyeva Lyazzat Berduakasovna O‘zbek va qozoq yor-yorlarining o‘ziga xos janriy xususiyatlari	501
14	Адилбекова Э.С., Абдулхай Әсия Қайратқызы Nasreddin Hoca fikrlarining türk folklorundaki önemi ve özellikleri	505
15	Тулендиева Фарида Тобагабыловна Türk halk biliminde tiyatro	510
16	Маметова Дильфуза Алимовна Kazak destanlarindaki motiflerin yapisal özellikleri	515
17	Нурмагомбетова Ынтымакгул Еролановна Destan dünyasinda kazak kadin-kiz tipleri	519
18	Алиева Ляззат Бердуакасовна, Жарылқасын Қалдықыз Камалханқызы Қазақ фольклорында тұрмыс-салт жырлары	524
19	Xaytaliyeva Nigora 90-yillar she‘riyatida ijtimoiy muhit va badiiy tafakkur rivoji	532
20	Каримова Шахноза Атабаевна, Кенжебай Айша Kazak Halk Biliminde Aşk Destanları Üzerine Yapılan Çalışmalar	535
21	Sapayeva Feruza Norbayevna, Qush nomlarining ingliz va o‘zbek tilidagi mifologik talqini	538
22	To‘xtamuratov Furqat Safarmuradovich, Muhsiniy she‘riyatida mifologik va afsonaviy obrazlarning qo‘llanishi	540
23	Oripova Kamolaxon Erkinjon qizi, Mif, afsona, rivoyatlar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	543
24	Adilbekova E.S., Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li ijodining o‘rganilishi	546
25	Egamqulov Kamoliddin Samad o‘g‘li,	551

	Shomurod shoir chiroqchi dostonchilik maktabining yetuk vakili	
25	Rasulova Rayxon Baxritdinovna, O‘zbek folklorshunosligi tarixi va yoshlar ma’naviyatida tutgan o‘rni	558
26	Xushbaxtova Dilnoza Jaylov qizi, Sherobod dostonchilik maktabining shakillanish tarixi va taraqqiyot tamoyillari	562
27	Mo‘minova Nodira Maxmudovna, O‘zbek xalq inonch aytimlarda mifologik tasavvurlar	566
28	Karimova Sohiba Bahodirovna, Folklorda tibbiyot unsurlarining aks etishi	569
29	Xojiyeva Oynisa Shabonovna, O‘zbek va turk maqollarining tipologiyasi	571
30	Olimova Gulfiza Muradullayevna, Xorazm dostonlarida badiiy san’at turlarining qo‘llanilishi	576
31	Zaripova Zulfiya Sarsenbaevna, Qaraqalpaq qaharmanliq dastani «qiriq qiz» ham onin dunya madaniyatidagi ornin	578
32	Egamqulov Kamoliddin Samad o‘g‘li, BAXSHI – BAXSH ETUVCHI (etimologiyasi va qo‘llanilishi)	581
33	Rzamuratova Zlixa Quwatbaevna, Xaliq dastanlarida «qaraqalpaq hayali» konceptiniin sawleleniwi	584
34	Abdukamol Abdujalilov Folklorda motiv tushunchasi	587
35	Rahmataliyeva Shohinur Zafarjon qizi, Tarixiy dostonlarda ayollar obrazi: “Oychinor”, “To‘lg‘anoy” dostonlari talqinida	592
36	Oripov Davronbek Ravshan o‘g‘li, Qo‘rqit ota kuylari va tarixi	595
37	O‘sarova Shahodat Urinovna, Muqimiy g‘azallarda folklor elementlarining yoritilishi	597
38	Бекбаўлиев Қуўандық Өскинбаевич, Қарақалпақ қаһарманлық дәстаны «ер қосай» (Миллий версияларды салыстырмалы үйрениў тәжірийбесинен)	600
39	Rajabov Elshod Erkinovich, Qiyomova Nigora Bahodir qizi O‘zbek va ingliz xalq iboralarida “oila” konseptining ifodalanishi	604
40	Kasimova Zuxraxan Fatxiddinovna, To‘y marosimi folklorining lokalligiga doir	608
41	Sulaymanova Mexrinsa Ibraximovna, Adilov Sadir Qirg‘iz bolalar folklori va uning tasnifi	611
42	Abduvalitov Ergash Buranevich, Abdullayeva Ulbosin To‘legen qizi, Qardosh xalqlar adabiyotini qiyosiy o‘rganish vositasida qardosh millatlar ruhiyatini anglash usullari	612
43	Qalandarova Dilafro‘z Abdujamilovna, Jo‘rayev Oybek Sherali o‘g‘li O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va qardosh xalqlar folkloridagi o‘zaro mushtarakliklar (Go‘ro‘g‘li dostoni misolida)	616
44	Omonova Mubora, O‘rinboyeva Nilufar, Durbek “Yusuf va Zulayho” dostonida ishq talqini	620

45	Allamberganova M., Taylakova M., Qadimgi turkiy xalqlar va yunon adabiyoti namunalari qiyosiy tadqiqi	623
46	Aliqulova Hulkar Qahramonovna, Saylaubaeva Bibigul Jen'isbay qizi, “Alpomish” dostonining o‘zbek va qoraqalpoq variantlari tahlili	626
47	Kamoliddin Egamqulov, Zarina Mo‘ydinova Bahodirovna, “Alpomish” dostoni o‘zbek xalqining badiiy va adabiy merosi	629
48	Aliqulova Hulkar Qahramonovna, Mamatmurodova Shaxzoda, Xalq og‘zaki ijodida rivoyatning o‘rni va ahamiyati	631
49	Soliyeva Kamola Abdumalikovna, Dostonlar tarkibida qo‘llangan xalq qo‘shiqlari va maqollarning badiiy vazifalari	633
50	Suyunova Malika Mirfozil qizi, Hamza dramalarida xalq turmush tarziga doir obraz va motivlarning badiiy vazifasi	636
51	Qodirqulova Durdona Ravshanbek qiz, “Alpomish” dostonida milliy ruhning portret va xarakter vositasida tasvirlanishi	639
52	Rahmatova Mohinabonu, Ochilmagan qo‘riq (<i>“Alpomish” dostonining Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li varianti</i>)	642
53	Annamurodova Maftuna, Alla janrining bugungi holati (an‘ana va yangilanishlar)	647
54	Xoliqulova Shaxlo, Yor-yor marosim qo‘shiqlari badiiyati va ulardagi “kelin” obrazlari tasnifi	650
55	Anarboyev Javlonbek Nurkeldi o‘g‘li, Turkiy xalqlar folkloriga oid ertaklarning janr xususiyatlari va o‘rganilishi	653
56	Shuxratova Oydin, Qo‘shrabot hududida bolalar folklorining o‘rni	655
57	Abdumajidova Dilnoza Ibrohim qizi O‘zbek bolalar adabiyotida ramziy va majoziy obraz yaratishda ijodkorlar mahorati	657
58	Yarashova N.J., Nigora Safarova, Xalq dostonlarida “ona” konseptining qo‘llanishi	661
59	Ravshanov Hamro, Tarixiy mavzudagi romanlarning o‘ziga xos xususiyatlari	663
60	Yunusova Mohinabonu Muhammadjon qizi, O‘zbek mifologiyasida osmon jismlari-qadimiy dunyoqarashning muhim in‘ikosi sifatida (Alisher Navoiy asarlari misolida)	665
61	To‘rayeva Dilorom Latif qizi, Usmon Azim poetik mahorati (Baxshiyona to‘plami asosida)	668
62	Rahmatova Maftuna To‘yevna, Folklor asarlarning milliy ong shakllanishida namoyon bo‘lishi, tarixiy tajribaning zamonaviylikka dahlidirligi	670
63	Sharipova Sadaf Latipovna, Bolalar folklorining zamonaviy davrda yosh avlodni tarbiyalashdagi roli	674
64	Jo‘rayeva Mahliyo Dusmurod qizi, XX asr II yarmi g‘azallarida adabiy ta‘sir masalasi	679

65	Jovliyeva Yulduz Abdivasi'nin kızıdır, Özbek halkinin sözlü yaratılışında halk destaninin önemi	682
66	Suyunov Miraziz Norjigit og'li, O'zbek va qirg'iz yor-yorlarida ruhiyat tasviri	683
67	Hakimjonova Dilrabo Nazirjon qizi, Xalq dostonlarida oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlari	686
68	Rahmatova Nigora, The role of authentic folklore texts in vocabulary development	691
69	Tursunaliyeva Shodiya Abdullo qizi, “Zarbulmasal” asaridagi maqollar talqini	695
70	Avazova Lobar Aktamovna, Narpay tumani shevasiga ayrim chizgilar	697
71	Abdunazarova Jasmina Sirojiddin qizi, O'zbek xalq qo'shiqlarida “tuya” obrazining ramziy ma'nolari	701
72	Sotimboyeva Dilnura Axmedjon'un kızı, Özbek dilbiliminde “tören” ve “tören folkloru” kavramlarının tahlili	704